

श्रीगणेशाय नमः ।

कात्यायनश्रौतसूत्रसहितं कर्कभाष्यम् ।

प्रयोस्तुसंविष्टविवेकनिमेषा
समग्रानि श्रेयस्तसिद्धितव ।
समस्तशास्त्रार्थसतत्त्वबाधका
जयन्ति कात्यायनपादपास्तव ॥ १ ॥

अथातोऽधिकारः ॥ १ ॥

व्याख्यास्यत इति सूत्रशेष । शास्त्रावतारसम्बन्धप्रयोजना-
मिधान दर्शपूर्णमासादौ कृतमिदानीं पदार्थमाश्रयाख्यानं क्रियते ॥
तत्रायमथ शब्द पूर्ववृत्तवेदाध्ययनानन्तर्यप्रवृत्त्यर्थः । पूर्वप्रवृत्ते हि
वेदाध्ययने उत्तरो विचार उपपद्यते ॥ वेदवाक्यार्थनिरूपणे ह्यत्र
भवति । अतः शब्दस्तदेव वेदाध्ययन हेतुत्वेन प्रकरोति । यस्मा-
दधीतो वेदः तत उत्तर विचारस्यावसर इति । अधिकारशब्देन च
कर्मविषय कर्तृव्यापारोभिधीयते । प्रतिज्ञासूत्रमेतत् । प्रतिज्ञातमि-
मधिकारो व्याख्यास्यत इति । प्रतिज्ञाकरणं शिष्यबुद्धिसमाधानात् ।
अपरे व्याचक्षते । नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मापनिबन्धनोत्तरफला-
भाचार्येण परिभाषोपनिबद्धा । तत्रायमथशब्द कर्मानन्तर्यप्रवृत्ति-
ये । हेत्वर्थश्चातः शब्दः । अस्मादभिहितानि कर्माणि अतस्तत्परि-
कारोभिधीयते । फलैरहितहोत्रादिभिरधिक्रियत इति ॥ १ ॥

एव प्रतिज्ञाते सति इदानीमिदं विचार्यते । किं फल-
न्ति कर्माणि, उताफलयन्ति कर्माणि ? किं तावत्प्राप्तम् । अकल-
घन्तीति धूमः । न हि तत्समनन्तरं फलमुपलभ्यते । आगमापि नैव
विधोस्ति यत्तु अग्निहोत्रादिभिः प्राप्य फलमुच्यत इति । ननु च म-
ग्निहोत्रं शुद्धयात् स्वर्गकाम इति, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यः

जतेत्येवमादिना फलवत्ता गम्यते । नैतदेवम् । अत्र हि यागहोम-
योः ध्रुव्या विधानं यजेतेति यागस्य कर्त्तव्यतोच्यते । जुहुयादि-
ति होमस्य । न चान्यत्पदान्तरमस्ति यतः फलमवगम्यते । दर्शपूर्ण-
मासशब्दः कर्मणि वर्त्तते अग्निहोत्रशब्दश्च । स्वर्गकामशब्देन च
पुरुषो विशेष्यते । यजेतेत्यनेन च यागस्य कर्त्तव्यता उच्यते ध्रुव्या । एवं
जुहुयादिति च होमस्य । तेन यात्र फलबुद्धिः सा मूयेति । एवं प्राप्त
इवमुच्यते—

फलयुक्तानि कर्माणि ॥ २ ॥

फलस्य साधकानीत्यर्थः । कुत एतत् । वाक्यात् । दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत । अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति
च । न नूक्तम् । योत्र कर्त्तव्यता वाचकः स यागस्य कर्त्तव्यतामाह
होमस्य च । नैतदेवम् । यागमात्रं कर्त्तव्यतायां विधीयमानायां वा-
क्यमवेदमनर्थकं स्यात् । न हि यागेनाफलस्य कर्त्तव्यता ।
तेन यागोपनर्थाको वाक्यं च । अथ तु यागः साधनात्वेन वि-
धीयते स्वर्गं प्रति तदा धात्वर्थविधानेन धृतिरप्यत्रानुगृह्यते
वाक्यमप्यर्थवद्भवति । न च वेदे मात्रामात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्यते
अतः स्वर्गः साध्यो यागश्च साधनम् । तत्कथमिति चेत् । इह
स्वर्गकामो यजेतेति पदद्वयं न विधायकं, न चानुवादकम् । न हि
द्वयोर्धिधीयमानयोः परस्परं सम्यन्धो भवति, न चानूयमानयोः ।
तस्मात्तत्रैकमुद्देशकं पदमन्यत् प्रतिनिर्देशकमिति । तत्र यदि या-
गोद्देशेन स्वर्गकामो विधीयते । स्वर्गं कामयमानेन यागः कर्त्तव्य-
इति । तदा वाक्यस्यानर्थक्यं भवति । अदृष्टपरिकल्पना यागस्य स्व-
र्गकामनायाश्च । अथ तु स्वर्गकामोद्देशेन यागो विधीयते तदा स
तस्योपकारको भवति, पुरुषप्रयत्नरूपो ह्यसौ, स्वर्गकामस्य चाने-
क उपकारः पुत्रपश्त्यादिलभरूपस्तत्र चैकवाक्योपात्तं स्वर्गमेव
साधयतीति नातीवाददृष्टिकल्पना । तस्मात् स्वर्गः साध्यो यागश्च
साधनम् । अपि च यागस्य कर्त्तव्यतायामसामञ्जस्यं स्यात् ।
स्वर्गं कामयते यागं च करोतीति । तस्मात् स्वर्गकामोद्देशेन याग-
विधानमतश्च फलवन्ति कर्माणीत्युक्तम् । नाह च—

अधिकारिनिरूपणम् ।

स्वर्गकामो यजेतेति द्वेपदे चेद्विधायकम् ।
 परस्परं सम्बन्धो नानुवादेऽपि युज्यते ॥ १ ॥
 भूतानूद्य पदेनैकेनापरेण विधीयते ।
 यदि तत्रैव सम्बन्धस्ततो युज्येत नान्यथा ॥ २ ॥
 अनूद्य यदि यागं तु स्वर्गकामो विधीयते ।
 कामनायास्तथा यागादृष्टं परिकल्प्यते ॥ ३ ॥
 स्वर्गकाममनूद्या यदि यागो विधीयते ।
 तस्योपकारकत्वेन ततः स्वर्गस्य साध्यता ॥ ४ ॥
 प्रयत्नरूपो यागोऽयं निष्फलः स च नेष्यते ।
 विधेयोऽपि हि साध्यस्य साधनत्वेन जायते ॥ ५ ॥
 स्वर्गश्च साध्यो नान्यस्य साध्यं किञ्चिदपीष्यते ।
 प्रयत्नरूपो यागोऽपि तेन स्यात्तस्य साधनम् ॥ ६ ॥
 उद्दिश्य स्वर्गकामं तु स्फुटे यागविधौ सति ।
 एकवाक्य गतः स्वर्गो यागेनेह प्रसाध्यते ॥ ७ ॥
 साध्यं नान्यसि यागस्य न चान्यत् स्वर्गसाधनम् ।
 साध्यसाधनसम्बन्धस्तेतेष्टः स्वर्गयागयोः ॥ ८ ॥

सर्वेषामविशेषात् ॥ ३ ॥

अधिकारः सर्वेषां भवति । देयमनुष्यरक्षः पिशाचतिर्यंगाङ्गी-
 नाम् । सर्वेहोते फलार्थिन इति । दृष्टव्यायमर्थो यथा सर्वेषामधिकार-
 इति । देवाः सत्रमित्युपासत । गाधो वा एतत् सत्रमासतेति ॥ ३ ॥
 अतः फलार्थित्वाविशेषात् सर्वेषामधिकार इत्येवं प्राप्तम् ।

मनुष्याणां वारम्भसामर्थ्यात् ॥ ४ ॥

या शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न सर्वेषामधिकारो मनुष्या-
 कर्मस्यधिक्रियते । त एव हि यथा धुनं कर्मांस्तुं समयां न देवा-
 यः । देवास्तावद्व्याप्तकामाः । न तेषामप्यस्त्यमस्ति यथागदित्ति-
 रवाप्यते । न च देवातामन्ये देवाः सन्ति यान्यजंरत् । ऋषीण-
 मार्षेयाभाषादधिकारः । रक्षः पिशाचानामनुचित्यात् । गयादी-
 नामासत्रचेतयस्यात् । मधैष्टयाय । यच्च दर्शनमुक्तं गाधो वा
 एतत् सत्रमासतेति । स सत्रप्रशंसार्योऽर्थवादः । तस्मादमनुष्याण-

मेवाधिकारः ॥ ४ ॥

एवं सर्वमनुष्याधिकारप्राप्ताविदमाह—

अङ्गहीनाश्रोत्रियपण्डशूद्रवर्जम् ॥ ५ ॥

मनुष्याणामङ्गहीनादिवर्जितानामाधिकारः । कुत एतत् ।
आरम्भसामर्थ्यादेव । न ह्यङ्गहीनादयो यथाश्रुतं कर्मोप-
समर्थाः । अत्रोनाधिकारः । अङ्गहीनः अङ्गहीनः । यथा विष्णु-
क्रमणे पङ्कुरसमर्थः । अन्य आज्यावेक्षणे । मूको मन्त्रोच्चार-
णे । यधिरश्च संशोधने । विष्णुकमणादिभिश्च विना विगुणं कर्म-
भवति । अत एव नाधिकारः । अश्रोत्रियस्य सर्वं याजमानि-
केष्वनधिकारः । अनधिकृतो ह्यसायश्रोत्रियस्यादेव । पर्यङ्गा-
शुचित्वाद्द्रव्यत्वाच्च । अशुचित्वं हि तस्य स्मर्यते । अ-
द्रव्यत्वं च । तस्मादेवामनाधिकारः । ननु चारम्भसामर्थ्यादि-
त्ययं हेतुर्यथा गवादिव्युदासे वर्तते एवमङ्गहीनादिव्युदा-
सेपीति नारम्भव्यमेतत् सूत्रम् । सत्यमेतत् । अद्रव्यव्युदासार्थमङ्ग-
हीनादीनामुपादानम् । आरम्भसामर्थ्यात्तस्याप्यनधिकारो मा-
भूदिति । शूद्रः कस्मात्प्राधिक्रियते द्रव्यवानङ्गहीनश्च । सन्ति
चान्यार्थानि दर्शनानि यैः शूद्रस्याप्यधिकारो गम्यते । हविष्कृदा-
हानविशेषं प्रकृत्योच्यते 'आधावेति शूद्रस्य' तथा प्रतविशेषे म-
स्तु शूद्रस्य । तथा पितृमेधे अग्नीषहस्रं शूद्रस्येति । एवं प्राप्ताह-
माह । शूद्रवर्जम् ॥ ५ ॥

कुत एतत्—

ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां श्रुतेः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणादीनामेवाधानं श्रूयते । घसन्ते ब्राह्मणाग्नीनादधीत । प्रौढे
राजस्यो । यर्षासु वैश्य इति । तेनाधानामावादनग्निः शूद्रः । सो-
ऽग्निमाध्वे कर्मणि कथं प्रवर्तिष्यते । आत्मार्थं चाधीयते अग्नयो न
परार्थं । आत्मने एहं ह्यत्र भवति आदधीतेति । तेन ब्राह्मणादय ए-
वाधानेनाग्निमुत्पादयितुं समर्थाः । न शूद्रः । आधानामाधात् ।
अतः शूद्रस्यानधिकारः । यानि पुनर्दर्शनान्युक्तानि तानि रथकार-
विषयाणि । रथकारस्य हि शूद्रासम्बन्धात् शूद्रत्वमुच्यते । कर्ष्या

हि स जातः । करणी च शूद्रा द्रुहितेनि । अथवा ब्राह्मणराजन्यवै-
श्यानामेवाध्ययनं धूयते । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयति । ग्रीष्मे राजन्य-
वर्षासु वैश्यमिति । उपनयनं चाध्ययनार्थम् । अतस्तदभावादवैद्य-
त्वादनधिकारः शूद्रस्य । अपि च । शूद्रस्य प्रतिषेधो भवत्यध्ययनं
प्रति । श्रवणे अपुत्रतुभ्यां धातुप्रतिपूरणम् । उच्चारणे जिह्वाच्छेदः
धारणे शरीरभेद इति । तस्मादवैद्यत्वाच्छूद्रो नाधिक्रियत
इति ॥ ६ ॥

ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत स्वर्गकामो यजेतेति च विशिष्टलिङ्गभ-
षात् स्त्रिया अनधिकारे प्राप्त इदमाह—

स्त्री चाविशेषात् ॥ ७ ॥

स्त्री चाधिक्रियते । कुत एतत् । अविशेषात् । यस्माच्छूद्र-
माणमप्येतलिङ्गं न विशेषकं भवति अतो न पुंसामेवाधिकार इति ।
उद्दिश्यमानविशेषणं ह्यतत् । स्वर्गकामो यजेतेति । विधिसस्पर्शमा-
षादविचक्षितं लिङ्गं संख्या च । यत्र पुनर्विधिसंस्पर्शोऽस्ति तत्र लि-
ङ्गं संख्या च विवक्ष्यते । यथा पशुमालभेतेत्यत्र तद्विषयं पुस्त्वमेक-
त्वं च विधीयते । विशिष्टपञ्चालम्भोऽन्यथा न भवति । तस्मात्
स्त्रिया अप्यधिकारः ॥ ७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ८ ॥

इदं चायमर्थो यथा स्त्रिया अप्यधिकार इति । मेखलया
यजमानं दीक्षयति योऽङ्गेण पत्नीमिति योऽङ्गविधिपरे षाक्ये पत्न्या
अधिकारं दर्शयति । सा च पुसा सहाधिक्रियते न पृथक् । येनैक-
स्मिन्कर्मणि पत्नीसाध्याः पदार्था इत्यन्ते यजमानसाध्याश्च । प-
त्न्याज्यमवेक्ष्यते यजमानो वेदं दध्नातीति । अपि च । तयोः सम-
ध्यकं द्रव्यं स्मर्यते । धर्मार्थकामेषु चानभिचारः । तस्मात् सहाधि-
क्रियते । तुल्यफलत्वाच्च । कुत एतत् । सूत्रकारप्रशान्तात् । पत्नीः
प्रकृत्याहानुचरीवा फलाधिकासदित्यसामिति । क्रियाफलं च स-
कलमेकैकस्य भवति । न विभागेन । स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन यथा
यजमानोभिधीयते । एव पत्न्यपीति । यथा यागेन यजमानं फलं
साधयति तथा पत्न्यपीति । षाक्यान्तरेण सह क्रिया तयोः । तथाच

स्मरणम् । नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न यत नाप्युपोषणम् । शुभ्रप-
यति भर्तार तेन स्वर्गे महीयते ॥ ८ ॥

अयाणां वर्णानामङ्गहीनादिवर्जितानां स्त्रियासहाधिकारउक्त-
अन्यस्यापि कस्यचिदिष्यते तदर्थं सूत्रमारभ्यते—

रथकारस्याधाने ॥ ९ ॥

श्रुतत्वाद्रथकारोधिक्रियते । श्रूयते हि वर्णासु रथकार आ-
वर्धीतेति ॥ ९ ॥

तत्रैतद्विचार्यते । किं त्रैवर्णिको रथकारो रथक्रियायो
गाद्रथकारः । उत जात्यन्तरमिति । ? । उभयत्र प्रयोगदर्शनात् सन्देहः ।
किं तावत्प्राप्तम् । त्रैवर्णिक इति । तस्य ह्याधानप्राप्तौ सत्यामृतमा-
त्रविधानात् वाक्यभेदो न भवति । जात्यन्तरवाचिनि पुनस्तस्याधा-
नसम्बन्धो यत्कस्यः श्रुतसम्बन्धश्चेति । तथास्ति वाक्य भिद्यते ।
तस्मात् त्रैवर्णिको रथकारः । एव प्राप्त आह—

नियतं च ॥ १० ॥

च शब्दो वाच्यस्यार्थे । निपातानामनेकार्थतोक्ता । उच्चा-
वचेभ्यर्थेषु निपन्ततीति निपाता इति । अतश्च शब्दो वाच्यस्यार्थे
वाच्यस्य पक्षग्यावृत्तौ । न त्रैवर्णिको रथकारः । किं तर्हि जात्य-
न्तरमेव ? तस्मिन् हि रथकारशब्दो रुढः स्मर्यते । माहिष्येण कर-
णयां तु रथकारः प्रजायते इति । क्षत्रियाज्जातो वैश्यायां मा-
हिष्य । वैश्येण शूद्रायां जाता करणी माहिष्येणकारणयां जातो
रथकारः । आनुलोम्येन सङ्गूरजातः । रथकारशब्दश्चात्र रुढः ।
रुढिभ्यो गाद्वलीयसी । सा हि श्रुतिपक्षनिक्षिप्ता । वाक्यपक्षनि-
क्षिप्तो योगः । अपि च । त्रैवर्णिकस्य षिष्टोपजीवन प्रतिषि-
द्धम् । तस्मादपि जात्यन्तरं इति । तथा च मन्त्रलिङ्गम् ।
श्रुभूणां त्वेति रथश्रुत आदर्धीतेति । सौधन्वना श्रुभयशेत च । सौ-
धन्वनशब्देन स्पष्टमेव जात्यन्तरमभिधीयते । अथ यमुकज्ञा-
त्यन्तरवाचिनि रथकारशब्दे वाक्यं भिद्यत इति । तद्विशिष्टविधा-
नेन परिदृश्यते । अथ कस्मात्त्रैवर्णिक एव नाङ्गीक्रियते । सो-
ऽपि हि रथकरणाद्रथकारो भवति तस्येदमाधानम् । एव च

सति ऋतुमात्रविधाने लाघवं भवति । आत्यन्तरे तु विशिष्टविधानाङ्गीकरणे गौरवं स्यात् ॥ १० ॥

एवमाशङ्किते उत्तरसूत्रम्—

नाभावादिति वात्स्यः ॥ ११ ॥

न त्रैवर्णिको रथकारः शक्यते वक्तुम् । योगनिमित्तः शब्दो यावदेव युक्तः तावदेव प्रवर्तते । अतो न रथकाराख्याया रथकरणनिमित्तता । वात्स्यग्रहणं प्रत्ययदाढ्यार्थम् । रथकारस्याधान इत्येवमादीनामपरा व्याख्या । रथकारस्याधाने दृष्टत्वादथकारोऽधिक्रियत इत्युक्तम् । रथकारशब्दश्च आत्यन्तर एव कटः । तेन, यौगिकाशङ्कैव न भवति । अतोऽन्यथा व्याख्यायते । रथकारस्याधाने दृष्टत्वात् किमाधानमात्रमेव भवति उतोपरितनकर्मस्वप्यधिकार इति । तत्रैतदुच्यते । नियतं च । चशब्दात्रैमिच्छिकं कास्यं च कर्म प्रवर्तते । कुत एतत् । आधानं हि तस्य श्रुतम् । आत्मसंस्कारार्थं अग्निद्वारेण । संस्काराधोपरितनकर्महेतवः । अतधोपरितनकर्मस्वप्यधिकार इति । एवं प्राप्त उच्यते । नाभावादिति वात्स्यः । नैतदेवमुपरितनकर्मस्वप्यधिकार इति । लिङ्गाभावात् । न ह्यधिकारलिङ्गान्यस्य दृश्यन्ते । यथा त्रैवर्णिकानाम् । एहीति ब्राह्मणस्य । आगह्याद्रवेति वैश्यस्य च राजन्यबन्धोश्चेत्येव मादीनि । तेन लिङ्गाभावादनधिकारो गम्यते । एवमभिधाय पुनराधीतेन व्याख्यायते । अभावाल्लिङ्गानामुपरितनकर्मस्वधिकारो भावो न स्यात् । अस्ति तु भावः । न च लिङ्गाभावात्तत्रैवानधिकारो गम्यते । आधानं हि तस्य श्रुतम् । तद्धि संस्काराग्निद्वारेण परार्थमिति । वात्स्यग्रहणमुक्तार्थम् । अपि च लिङ्गमप्यस्ति । आधावेति शूद्रस्य । तथा मस्तुशूद्रस्य मङ्गीवदग्नं शूद्रस्येति शूद्रसम्बन्धाद्रथकारः शूद्र इत्यभिधीयते । तस्य हि मातामही शूद्रेति ॥ ११ ॥

निपादस्थपतिर्गात्रेधुके ऽधिकृतः ॥ १२ ॥

एवं हि धूयते । यस्य कटः पशून् रामयेत् स पास्तुमध्ये रौद्रं गात्रेधुकं चर्चं निर्धयेदिति । तामिष्टिं प्रकृत्यामनन्ति । एतया निपा-

स्थपतिं याजयेदिति । निपादस्थपतियंजेतेत्यर्थः । तत्रैतत्सन्दि-
ह्यते । किं निपादानां स्थपतिर्निपादस्थपतिः । उतनिपादश्चासौ
स्थपतिश्च निपादस्थपतिरिति । स्थपतिशब्द आधिपत्यवचनः ।
किं चातो यदि षष्ठीसमासः तदा द्वैवर्णिको भवति । अथ स-
मानाधिकरणस्तदा जात्यन्तरमिति । जात्यन्तरस्यावैद्यत्वात्षष्ठीसमा-
सपरिग्रहे प्राप्ते उच्यते । निपादश्चासौ स्थपतिश्चेति समानाधिकरण
इति । कुत एतत् षष्ठ्यश्रवणात् । ननु च समासे सति लुप्यते
षष्ठी । एतदेव ह्यनुपपन्नम् । यदश्रुता षष्ठी कल्प्या लोपश्चेति ।
इतरस्मिन्पुनः पक्षे द्वयोरपि पदयोः स्वार्थवृत्तिता भवति । तस्मात्
समानाधिकरणोऽयं षष्ठीसमासः । अपि च । निपादद्रव्यं हि दक्षिणा
श्रूयते । कूटं दक्षिणा काणो वा गर्दभ इति ।

वावकीर्णिनो गर्दभेज्या ॥ १३ ॥

अवकीर्णी ब्रह्मचारी यः स्त्रियमुपैति तस्य वा गर्दभेज्या
नैमित्तिकी । वा आज्याहुती इति उभयं हि शास्त्रान्तरे श्रूयते विक-
ल्पेन ॥ १३ ॥

तत्रैतद्विचार्यते । स्थपतीष्ट्यां अवकीर्णिपशौ च किमाधा-
न संस्कृतोऽग्निर्यत् लौकिक इति । किं तावत्प्राप्तमाधानसंस्कृत इति ।
दर्शपूर्णमासविध्यन्तर्ग्राहके ह्येते कर्मणी । तत्र आधानसंस्कृतोऽग्नि-
र्ह्येष्टः । इहापि तद्वदेव भवतीत्येवं प्राप्त आह—

लौकिके ॥ १४ ॥

लौकिकेनावेतदुभयं स्यात् । स्थपतीष्ट्यां हि तदग्नयुज्यते यत्
दर्शपूर्णमासयोरङ्गं न चाधानं दर्शपूर्णमासाङ्गम् । प्रकरणाभावा-
त् । स्वकाले हि पुरुषसंस्कारकत्वेन तद्विहितम् । अतो लौकिको-
न्निरिति ॥ १४ ॥

भूमौ पशुपरोडाशश्रपणम् ॥ १५ ॥

न कपाठेषु ॥ १५ ॥

अप्स्ववदानाहमः ॥ १६ ॥

नाग्न्यायिति ॥ १६ ॥

शिश्नाऽत्राशिन्नावदानम् ॥ १७ ॥

कर्त्तव्यमिति चेपः ॥ १७ ॥

कर्त्रधिकारो निरूपितः इदानीमग्न्यधिकारनिरूपणायाह—

वैतानिकेषु सर्वैः सर्वार्थत्वात् ॥ १८ ॥

वैतानिका वितानार्हा आधानसंस्कृता अग्नय उच्यन्ते । तेषु सर्वे धौतं स्मार्त्तं च कर्म कर्त्तव्यम् । कुत एतत् । सर्वार्थत्वात् । सर्वार्था ह्येते आग्नयः । कथं ज्ञायते । यत्राम द्रव्यमुत्पद्यमानमेव विशिष्टार्थसंयोगेनोत्पद्यते तस्य तादृश्यमेवावसीयते । न चेते विशिष्टार्थसंयोगिनस्तस्मात् सर्वार्था इति २ ॥ १८ ॥

दर्शनाच्च ॥ १९ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा स्मार्त्तमप्यत्र क्रियते । दक्षिणाग्निं प्रकृत्य धूयते । मांसं तु तत्र न पचयुरिति । प्राप्तिपूर्वकश्च प्रतिषेधो भवति । न च धौतो मांसपाको दक्षिणाग्नाविति यस्यैव प्रतिषेधः स्यात् । क्षामिन्ने ह्यसौ विहित इति । अस्तित्वविहिताप्रतिषेधः ३ स्मार्त्तो मांसपाकस्तस्यैव प्रतिषेधो युज्यते । तस्मार्त्तमप्यत्र क्रियत इति ॥ १९ ॥

एवं प्राप्ते धूमः—

नौपासनश्रुतेः ॥ २० ॥

‘नैतदेवं’ स्मार्त्तमपि वैतानिकेषु कर्त्तव्यमित्येवं नास्ति । येन वैतानिकस्यापि स्मार्त्तकर्मसाधनभूतनौपासनो दृश्यते । पितृमेधे अद्वारेणौपासनं निरस्यतीति । यदि हि स्मार्त्तमपि वैता-

१ गर्दभस्य शिश्नात् प्राशिन्नावदानं कर्त्तव्यम्, यचनात्, न जौह-
येज्यो हृदयादिभ्य इति तस्यम् ।

२ आधानेनोत्पादितानामग्नीनां प्रयोजनापेक्षायां सामर्थ्येन स-
पान्तिकार्यार्थता विश्रायत इति भाषः ।

३ तथा च मार्कण्डेयः आदिताग्निस्तु जुहुयादक्षिणाग्नौ समा-
हितः, अनादिताग्निस्त्यौपासनेऽग्न्यभाय तेषाम्नु या इति ।

निकेषु क्रियेत । औपासनदर्शनं न स्यात् । दृश्यते च । तस्मात्समार्त्तान्यौपासने क्रियन्त इति । पूर्वमौपासनः । स्मरन्ति शेषं सस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैरनुसंस्कियन्-इति १ । पूर्वं च समार्त्तः श्रौताश्चोत्तरे । न च वैतानिकोत्पत्युत्तरकालमौपासनस्य युक्तस्यागोऽग्न्युत्सादित्वप्रसङ्गात् ॥ २० ॥

अधिश्रयणीये माऽसप्रतिषेधः ॥ २१ ॥

यश्च दक्षिणाग्नीमाऽसपाकप्रतिषेधः । साधिश्रयणीयाहर्षिषथः । दक्षिणाग्निं प्रकृत्य ध्रूयते । न घावसिते वैतमाहरेयुस्तस्मिन्पच्युरिति । पाकद्रव्यं चाविशेषान्मांसमपि भवति तस्यैव प्रतिषेध इति २ ॥ २१ ॥

स्वर्गकामो यजेत इत्येवमादीनां फलवत्ता प्रतिपादिता । अधिकारनिरूपणा च कृता । इदानीं तस्यैव साङ्गस्य फलवत्त कर्मणो निरूपणायाह—

यज्ञं व्याख्यास्यामः ॥ २२ ॥

यज्ञशब्दो व्याख्यास्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रतिपादकता तामाह—

द्रव्यं देवता त्यागः ४ ॥ २३ ॥

ग्रीहियवपभ्यादिद्रव्यम् । देवताशब्दस्तु चादना लक्षणः । या यत्र चोद्यते सा तत्र देवता । न हि आत्मा काचिद्देवतास्ति

१ अत्र याज्ञवल्क्यः—फलं समानं प्रियाग्नेौ कुर्यात् प्रत्यहं गृही, दा-
यकालाहते पापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु इति ।

२ अतः श्रौतान्येव वैतानिकेषु गार्हपत्यादिषु कर्तव्यानि समर्त्ता-
नित्वापसध्येऽग्न्यावेति सिद्धम् ।

३ यज्ञो यागो यजनमिष्टिरिति पर्यायाः, यज्ञं याग व्याख्यास्याम
इत्यर्थः, यागम्यरूपं कथयिष्य इति यावत् ।

४ भग्न्यादिदेवतोद्देशेन पुरोडाशादिद्रव्यात्मनो याग इति
भावः ।

वैदिकं व्यवहारे तद्धितेन द्रव्यं प्रति देवतात्वं गम्यते । चतुष्टय-
न्तेन वा । नस्य द्रव्यस्य देवतां प्रति या उत्सर्गक्रिया स यागः ।
यज्ञो याग इति चानर्थान्तरम् । अस्मिन्नेवार्थे लोके यज्ञशब्दः प्र-
सिद्धः । प्रसिद्धोऽपि सन्नुच्यते अङ्गप्रधानविधेयनिरूपणाय ॥ २३ ॥

निरूपितं प्रधानं फलसयुक्तं इदानीमङ्गनिरूपणमाह—

तदङ्गमितरत्वं समभिव्याहारप्रका- रणाम्याम् ॥ २४ ॥

यदन्यफलासंगुक्तं यागहोमरूपं तत्तत्स्यैव फलवतो यागस्या-
ङ्गम् । धर्मःशेषोऽङ्गमिति चानर्थान्तरम् । कुत एतत्समभिव्या-
हारप्रकरणाश्रयम् । समभिव्याहारशब्देन वाक्यसमभिधीयते । यथा
पौर्णमास्येनेष्ट्वेष्ट्राय विमृष्टे ऽनुनिर्वपतीति । प्रकरणाभ्यासानुसारा-
द्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वे प्राप्ते वाक्यात्पौर्णमासाङ्गतोच्यते । उभया-
काङ्क्षालक्ष्यं प्रकरणमुच्यते । तद्यथा । दर्शपूर्णमासाङ्ग्यां
स्वर्गकामायजतेति यागस्य फले विधानं साधनत्वेन । साधनस्य
चेति कर्तव्यतापेक्षा । इतिकर्तव्यता च साध्यसव्यपेक्षा । तयोरा-
काङ्क्षावतो सम्यग्धः प्रकरणम् । उभयोराकाङ्क्षावत्वे सति तत्सम्य-
ग्धप्रातिपादकवाक्यपरिकल्पना । वाक्यादभिधानसामर्थ्यम् । अ-
भिधानसामर्थ्याद्विनियोगो धृतिरिति । एव वाक्यप्रकरणाश्रयां श-
यविनियोग इति । ननु च तन्त्रे धृतिर्लिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानममा-
ख्यानानि शेषविनियोगप्रमाणानि । सूत्रकारेण तु प्रमाणद्वयमुप-
न्यस्तम् । शेषाणामनुपन्यास इति । नैष दोषः । कर्मविरचनाकालं
एव तानि ह्यभिहितानि । तत्र तत्रोच्यते । काष्ठं हिरण्यं यामिजुहु-
यात् धृतिरिति । काष्ठहिरण्ययोः धृतेर्विनियोजकत्वमुक्तम् । लि-
ङ्गस्य च । तेनामारम्भे ऽर्थतो व्यवस्था तद्वचनत्वादिनि । क्रमस्तु
द्विप्रकारः । सन्निधानलक्षणो यथासंख्यलक्षणश्च । तत्र यः सन्नि-
धानलक्षणः स विवृतिविषयः । अन्यतराकाङ्क्षोपि हि तत्र मध्यग्यो
भवति । विवृतिर्मात्रिधौ यदपूर्वमङ्गमाभ्यासे तत्साध्यामा-
धात्साध्याकाङ्क्षा तस्यानर्थक्यं मा भूदिति वैकृतस्य प्रधानस्य तद-
त्यपेक्षा फलप्यत । सांयमन्यतराकाङ्क्षा लक्षणः क्रमः । तेनापि वि-
नियागो ज्ञापित एवाचार्येण । यथाभिदेयनादीनामभिप्रेक्षनीये । यथा-

संख्यलक्षणेनापि विनियोग उक्त एव । यथा कांस्यवानस्यस्पर्शमार्त्ति-
 कैरभिचारवद्बन्धसंप्रतिष्ठाफामा यथासंख्यमिति । समाख्ययापि
 च विनियोगो ज्ञापित एव । शेषमितरे यथासंख्यमिति । अतो वि-
 नियोगप्रमाणद्वयमेवात्राभिहितम् । यद्य पितृभृत्याचार्येण यथासं-
 ख्यलक्षणक्रमं प्रकृत्योपांशुयाजे दब्धिर्नामास्यदब्धोह भ्रातृव्यं द-
 भेयमिति । अस्य विनियोग उक्तः । तत्रार्तीच शोभते । प्रकरणेन
 हि तस्य सम्बन्धः । उभयाकाङ्क्षालक्षणास्तेनानुमन्त्रणेन प्रकरणिनो-
 पेक्ष्यन्ते । प्रकरणिमिरथाग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयैस्तदपेक्ष्यते । तेन
 प्रकरणेनानुमन्त्रणसम्बन्धः । तद्यदि धियोपे व्यवस्थाप्यते । क्रमे-
 ण प्रकरणं चाधितं स्यात् । यथासंख्यलक्षणेन विनियोगः प्रदर्शित
 एव । क्वचिन्निर्वाङ्मकलापिदण्डिनो यथासंख्यमित्येवमादि ॥ २४ ॥

अयागहोमरूपस्याङ्गमाद्य उक्तः । इदानीं यागहोमरूपयोरङ्ग-
 स्वप्रतिपादनायाह—

यजतयश्चाफलयुक्तास्तदङ्गम् ॥ २५ ॥

चशब्दाज्जुहोतयश्च । ननु दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते-
 त्यनेन यागस्य फलसम्बन्धउक्तः । कुतोऽफलयुक्ता यजतय इति । अ-
 त्रोच्यते । नात्र सर्वस्य यागस्य फलवत्ता । किं तर्हि य एव दर्शपू-
 र्णमासशब्दवाच्यः स फलवान् । कश्चासौ । यो दर्शपूर्णमाससंयो-
 गेनोत्पन्नो यथाग्नेयोष्टकपालः पौर्णमास्याममावास्यायां वाच्युनो भव-
 तीति आग्नेयस्य दर्शपौर्णमाससंयोगः । दर्शशब्देन च चन्द्रमसो द-
 र्शनाद्वैपरीत्यलक्षणयामावास्योक्ता । तथा तायमूतामग्नीषोमायाज्यस्य-
 नाउपांशुपौर्णमास्यां यजत्रिति उपांशुयाजस्य पौर्णमासीसंयो-
 गः । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमास्यामप्रायश्छदि-
 त्यस्य च । तथा चन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोमावास्यायामि-
 त्यमावास्यासंयोगः । एवमेते यागा लक्षणया दर्शपूर्णमासशब्देना-
 सिधीयन्ते । तेषामेव फलविधानम् । इतरे प्रयाजादयो निष्फला-
 स्तेषामपि फलवदुपकारः परिकल्प्यते । तेन तादर्थ्यात्तदङ्गता । त-
 स्मात्साधूक्तम् । यजतयश्चाफलयुक्तास्तदङ्गमिति । अङ्गाधिकारे
 पुनस्तदङ्गप्रदणमपूर्वसमुच्यनार्थम् ॥ २५ ॥

यजतिजुहोत्योर्पिथेकायाह—

यागहोमयोर्निरूपणं ब्राह्मणानामार्तिव्यनिरूपणं च । १३

यजति जुहोतीनां को विशेषः १ ॥ २६ ॥

इति ॥ २६ ॥

तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोनु-

वाक्यावन्तो यजतयः २ ॥ २७ ॥

उच्यन्ते ॥ २७ ॥

उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः ३ ॥ २८ ॥

उच्यन्ते । अनेन प्रकारेण तद्धर्मानुक्तयनं कृतमाचार्येण । य-
जनीनां तिष्ठद्धोमादयो धर्माः । जुहोतीनां उपविष्टहोमादयः ।
लक्ष्यलक्षणसम्बन्धे त्वदृष्टपरिकल्पनम् । तस्मात्तद्धर्मानुक्तयनायै-
तदुक्तम् ॥ २८ ॥

अङ्गत्वे लक्षणमुक्तम् । तेषां च ऋत्विक्कर्तृकत्वमुक्तं
प्रवेशान्तरे शेषमितरे यथास्तस्यमिति । ये इतरे ते किं ब्राह्मणा
उत क्षत्रियवैश्यावपीति । क्षत्रियवैश्यावपीति द्रूमः । समर्था ह्यधि-
क्रियन्ते । सामर्थ्यं च वैश्यावात्तूयाणामपीत्येवं प्राप्तं आह—

ब्राह्मणा ऋत्विजो भक्षप्रतिषेधादितरयोः ॥ २९ ॥

ब्राह्मणानामेवार्तिव्यये अधिकारो न क्षत्रियवैश्ययोः । तयोर्हि
शेषमक्षप्रतिषेधः । अग्निहोत्रोच्छिष्टं प्रकृत्योच्यते । तद्धै नाग्राहणः
पिबेद्भौ ह्यधिध्वयन्ति तस्माग्राग्राहणः पिबेदिति । एवं च कृत्वा

१ यजतीनां यागानां, जुहोतीनां होमानां च परस्परं को विशेष-
ः, को भेदः ? इति प्रश्नः ।

२ तिष्ठना होमो येषु ते तिष्ठद्धोमाः, वषट्कारेण प्रदानं येषु ते
वषट्कारप्रदानाः, तथा याज्यावन्तः पुरोऽनुयाक्यावन्तश्च ये ते यज-
तय उच्यन्ते इति हेतुः ।

३ उपविष्टेन कर्मा होमो येषु ते उपविष्टहोमाः, स्वाहाकारेण प्र-
दानं येषु ते स्वाहाकार प्रदानाः, ये उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना-
श्च ते जुहोतय उच्यन्ते ।

क्षत्रियवैश्ययोर्भागस्य होमविधानं कृतं न भक्षणमिति १ ॥ २९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३० ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा ब्राह्मणानामेवार्थिज्यमिति । अथा
वै देवादेवा आह्वेव देवा अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाऽसौ ऽनूचानास्त
मनुष्यदेवास्तेषां द्वेधा विभक्त एव यज्ञ आहुतय एव देवानां द-
क्षिणामनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां शुश्रुषामनूचानानामाहुतिभिरेव
देवान्प्रीणानि दक्षिणामिर्मनुष्यदेवान्ब्राह्मणानिति । दक्षिणा शब्द-
श्च परिक्रियार्थं द्रव्ये वर्तते । तेन ब्राह्मणानामेवार्थिज्यमिति ।
अपि च स्मरन्ति । ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहा
इति ॥ ३० ॥

इदानीमिदं विचार्यते । कर्मणामारम्भे किं याथाकाम्य क-
र्तुं न्युक्तं नियोक्तो ऽनुष्ठेयानीति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्ष —

फलयुक्तानामारम्भे याथाकामी

फलार्थित्वात् २ ॥ ३१ ॥

फलार्थिनो हि कर्मचोद्यते । तस्माद्याथाकाम्यं प्राप्तम् ॥ ३१ ॥

न नियमनिमित्ताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासदाक्षा-

यणाग्रयणपशुषु प्रवृत्तेः ॥ ३२ ॥

नियमेषु न याथाकाम्यम् । यस्माद्वियोगतस्तत्र शास्त्र प्र-

१ तथा च शास्त्रान्तरम् ' न राजन्यो न वैश्यो वा साध्याय्य वि-
येदसोमपीथी होत्र ' इति ।

२ फल सम्यग्दानां काम्यानां कर्मणां द्वादशाह्यादीनामारम्भे क-
र्तुं याथाकाम्यमिच्छया प्रवृत्तिः, कुत ? तस्य षट्पुः फलार्थित्वादि-
त्यर्थः । काममनतिक्रम्य यथाकामम्, तस्य भावो याथाकामी, या-
था काम्यमिति यावत्, ब्राह्मणादित्यादृगुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति
अत्रि पित्यान्दीपि यम्येति चेत्यकारलोपे दलस्तद्धितस्येति यकार-
लोपे औचित्यमौचित्ये इति घट् रूपद्वयम् ।

घर्त्तयति । सत्यवादीभ्यादधः शायी स्यादिति च । पक्षे नैतन्नि-
यमशास्त्रं प्रवृत्तम् । प्रागेव यस्माद्याथा काम्यं प्राप्तम् । यदि-
तु नियोगतोऽनुष्ठेयम् । सत्यवदनशासनमनर्थकमेव स्यात् ।
तस्मात्सत्यवदनादि नियोगतोऽनुष्ठेयं सत्यवदनशासनानर्थक्यं भा-
भूत् । तस्मान्नियमेषु न याथाकाम्यम् । निमित्तेऽपि यद्विधीय-
ते तत्रापि न याथाकाम्यम् । निमित्तोद्देशेन विधानात् । गेहदा-
हे भक्षणं क्षामयत इति । यदि गेहदाहे क्षामयत्यादिषु याथाकाम्यं
स्यात् । गेहदाहप्रहृणमनर्थकमेव स्यात् । प्रागपि गेहदाहप्रह-
णाद्याथाकाम्यं सिद्धमेव । तस्माच्चैमित्तिकेषु न याथाकाम्यम् ।
अग्निहोत्रेऽपि न याथाकाम्यम् । यावज्जीवमाग्निहोत्र जुहुयादिति
श्रूयते । ननु च अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति च । तत्र प्रक-
रणात् काम्यस्यैवैष कर्मणो धर्मस्ततश्च याथाकाम्यमित्येव प्राप्त उ-
च्यते । प्रकरणादेव कर्मधर्मः स्यात् यावज्जीविकता । तत्रापि
लक्षणया कर्माभ्यास उपदिश्यते । विहिता हि तस्य सायं प्रातः परि-
समाप्तिः । तेन यावज्जीवं जुहुयादित्यनेनाभ्यासो लक्ष्यते । क-
र्तृधर्मं पुनर्जुहुयादिति स्वार्थ एव वर्त्तते । नाभ्यासं लक्षयति ।
जीवने च निमित्ते ज्ञातो होमो विधीयते । तस्मात्कर्तृधर्मो याव-
ज्जीविकता । ततश्च न याथाकाम्यम् । यत्पुनरुक्तम् । अग्निहोत्रं
जुहुयात्स्वर्गकाम इति । स पृथक्काम्यः प्रयोगः । अयमपरो जीवन-
निमित्त इति । तत्रैतद्भवति । काम्येऽपि प्रयोगे क्रियमाणे नैवमिकः
रुत एव भवति । सोऽप्यग्निहोत्रप्रयोग एवेति । दर्शपूर्णमासादि-
ष्वप्येवमेव द्रष्टव्यम् । तत्रापि हि काम्यचोदना यवाज्जीवचोदना
च । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत यावज्जीवं दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां यजेतेति च । दाक्षायणप्रद्वयं काम्यसम्बन्धाऽऽशङ्क्या ।
आप्रयणेऽद्यामपि शास्त्रान्तरादयाथाकाम्यं स्वशास्त्रायामपि च । नयं
प्रकृत्यामनन्ति अनर्थोर्वा अर्थं द्यावापृथिव्योरसोऽस्य रसस्य हुत्वा
देवेभ्योऽधेयमदन्तेति । अशनस्य च नित्यकर्त्तव्यता । न च देयता-
भ्यो हुत्वासौ नित्यकर्त्तव्यता क्रियते । अतो नित्यतागम्यते । अपि च
प्रायश्चित्तविधानमत्र भवति । अनिष्टाप्रयण्णेन नपत्यादनीयादिति ।
तस्मादाप्रयणेऽपि न याथाकाम्यम् । पशायप्येवम् । निरुद्धं प्रकृत्या-
मनन्ति । तच्च स्वयत्सरो नानीजानमतीत्यादिति ॥ ३२ ॥

सोमे चैके ॥ ३३ ॥

सोमे च न याथाकाम्यम् । एवं हि श्रूयते । घसन्ते घसन्ते
ज्योतिषा यजेताति । साध्यासवसन्तग्रहणं ज्योतिष्टोमस्य निमि-
त्तम् । यथा जीवनमाग्निहोत्रस्य । एके पुनरन्यथा वदन्ति । ज्योति-
ष्टामन स्वर्गकामोयजेतेति फलयुक्ता चोदना तस्मादिह यथाका-
म्यम् । अत्रोच्यते । पृथक्प्रयोग एवायम् । एकः स्वर्गकामप्रयोगो
ऽपरो नैयमिक कर्तृधर्म इति । एवं च कृत्वा गवामयनं श्रूयते । क-
थंतेर्पां सोमोनन्तरितो भवतीति सवनैरिति ब्रूयादिति । यद्यद्य-
कर्तव्य तस्य कारणान्तरेणानन्तराय उच्यते । तस्मादत्रापि न या-
थाकाम्यम् । तथा च स्मर्याम् । फलज्ञानां पशुमोमानां निष्कृत्य-
यंमसम्भवे । इष्टि वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ॥ ३३ ॥

चातुर्मास्येषु चर्तुमु१खश्रुतेः ॥ ३४ ॥

चातुर्मास्येषु च न याथाकाम्यम् । कुत एतत् । ऋतुमु-
खश्रुतेः ऋतुमुखे ऋतुमुखे चातुर्मास्यैयजताति श्रूयते ॥ ३४ ॥

किञ्च—

नियतसहपाठात् ॥ ३४ ॥

अपि च नित्यैः सह चातुर्मास्यानां पाठो भवति । त-
एतान्यहकृतज्ञानिरेऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्ध-
सौम्यमध्वरमिति । सह पाठाच्च तुल्यता गम्यते ॥ ३५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३६ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा नित्यानि चातुर्मास्यानि । गवामयन-
याजिनं प्रकृत्योच्यते । कथमेतेषां चातुर्मास्यान्यनन्तरितानि भवन्ती-
ति वयस्ययेति ब्रूयादिति । दीक्षितत्वात्तेषां प्रतिपद्ये सति कारणान्त-
रेण चातुर्मास्यानामनुग्रहं दर्शयति पयस्ययेति ब्रूयादिति । यश्च ना-

१ ऋतो मुखं प्रथमदिनं प्रतिपत् तत्रैत्यर्थः, अत एव चातुर्मा-
स्यपर्वणि प्रतिपद्येवानुष्ठीयन्ते । अत्रार्थे एषा ह सम्यक्संस्कारस्य प्रथ-
माराध्नीयंत्कालगुनी पौर्णमासी योत्तरेति धृतिः शरणम् ।

भावश्च कर्त्तव्यं तस्य कारणान्तरेणानुग्रहो भवति । अपरे स-
र्षकर्मविषयं दर्शनं मन्यन्ते कथमेवामग्निहोत्रमनन्तरितं भवति कथ-
मेषां पौर्णमासः ॥ हविरनन्तरितं भवत्येवमादिसर्वत्र कारणान्तरेणा-
नुग्रहो दृश्यते ॥ ३६ ॥

नोऽत्सर्गयोगात् ॥ ३७ ॥

न च नित्यानि चातुर्मास्यानि । उत्सर्गेण हि तानि युज्यन्ते ।
इति तूच्छजमानस्यति । यन्नाम नित्यं कथं तस्योत्सर्गं इति ॥ ३७ ॥

स्यात् त्रिः शतम् ॥ ३८ ॥

भवेद्वा नित्यत्वेऽप्युत्सर्गो यथा दर्शपौर्णमासयोस्तस्मादुग्निः
शतमेव वर्षाणि यजेतेति । अपि च । तन्नित्यमुच्यते यद्वश्यं कर्त्त-
व्यम् । द्विप्रकारं कर्म नित्यं काम्यं च । तत्र नित्यं प्रकृत्य चिन्त्यते ।
किं सगुणमेव कर्त्तव्यं उत निर्गुणमपीति ॥ ३८ ॥

गुणाग्नात्सगुणमेवेत्येवं प्राप्त आह—

विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदात् ॥ ३९ ॥

विगुणेषु नित्ये कर्मणि फलाभिनिर्वृत्तिर्भवति । कुत एतत् ।
यतोद्धानि प्रधानानि च भिन्नानि । इह यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेतेति दर्शपूर्णमासयोरेव कर्त्तव्यतोच्यते नः द्वानाम् । अतश्च प्रधा-
ने कृते यत्फलं तत्सिद्धं भवत्येव । अतश्च धात्वर्थमात्रमेव कर्त्त-
व्यम् । न तेनान्यस्य कर्त्तव्यता । यत्र च साधनत्वेन यागस्य धन-
णं तत्र साध्यापेक्षामवतीति कर्त्तव्यतापेक्षा च । न चात्र साधनत्वं
तस्माद्विगुणादपि फलं भवति । अद्वाग्मानं तर्हि किमर्थम् । काम्य-
प्रयोगविषयमित्यदोषः ॥ ३९ ॥

प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ४० ॥

विगुणेषु नित्ये प्रायश्चित्तं विधीयते । भिन्ने जुहोति स्तुत्रे
जुहोतीत्येवमादि । यदि हि विगुणं फलं न साधयेत् । प्रायश्चित्त-
विधानवैयर्थ्यप्रसङ्गः स्यात् ॥ ४० ॥

१ एवं सिद्धान्तिते ऽन्तरापूर्वपक्षोपमिति द्वयः ।

२ उक्तमेव सिद्धान्त इदमिति ।

तथा च दृष्टम् ॥ ४१ ॥

विगुणमपि नित्य कर्म यथाकथञ्चित्परिसमाप्यमानम् १ । यत्पयो
न स्यात् कने जुहुया इति ग्रीहीयवाभ्यामिति यद्ग्रीहीयवौ न स्या-
तां केन जुहुया इति या अन्या ओपधय इत्येवमाद्यभिधाय पुनरुपसं-
हरति न वा इह तर्हि किं चनासीदथैतदह्यतैव सत्य श्रद्धायामिति
यथाकथञ्चित्परिसमाप्तिं दर्शयति । न चेते विधयो ? विधिविभक्तेर-
भावात् तस्माद्विगुणमपि नित्य फल साध्यत्वेन । अपरेन्यथा व्या-
चक्षते । गुणाभिनानसामर्थ्यान्नित्यसगुणमेव कर्त्तव्य । सूत्रव्याख्या च ।
विगुणेपि नित्ये फलाभिनिर्बृत्तिर्भवत्येव । यदि नाम दैवान्मानुषा-
न्वा प्रतिबलात्सर्वाङ्गोपसंहारो न शक्यते कर्तुं कनिषयाङ्गापसंहार-
णापि कर्त्तव्यमेव । यथा शस्त्रुयादित्युपपदार्थो ऽत्र परिकल्पते ।
सर्वदा कर्त्तव्य सगुण चेत्प्रशक्यमव । अवश्यम्भावि हि दैवान्मा-
नुषान्वा प्रतिबलाद्दैगुण्यमिति । एव च कृत्वा विकृतौ नित्ये कर्म-
णि प्राकृताङ्गानुवृत्तिर्दृश्यते । यथा वरुणप्रघासपु । अथाहाग्नि-
मग्नीत्सम्पृष्टीत्यममृष्टमव भवति सम्प्रेषितमय प्रतिप्रस्थानाप्रति-
परेति स सपत्नीमुदानेप्यप्रिति पत्न्यानयनविधिपर वाक्ये अग्निस-
म्भारं प्रैषं दर्शयति । तथा महापितृयज्ञे स यज्ञापत्रीती भूत्या-
ज्यानि गृह्णातीत्येव विधिपरे वाक्ये लेखाकरणहरणोत्तरपरिग्रहा-
दीन्पदार्थाननुवदति । यदि हि नित्यस्याङ्गसम्बन्धो न स्यात् लेखाकर-
णाद्यनुवादी न स्यात्, भवति च, तस्मान्नित्यानामप्यङ्गसम्बन्ध ।
पशौ च दर्शयति । स उत्तरमाधारमाधार्यासस्पर्शयन् सूचौ प-
यैत्य जुहा पशु समनकीति पशुसमञ्जनविधिपरे वाक्ये उत्तरा-
धार दर्शयति । यच्चोच्यते । न यागेनान्यत् साध्यत इति ।
आभिनानसामर्थ्यादुपात्तदुरितक्षयो वा उत्पत्सुदुरितप्रतिबन्धो वा
भवत्येव । तस्मान्नित्येप्यङ्गसम्बन्ध ॥ ४१ ॥

अथ काम्ये कर्मणि कथम् ? । काम्ये विगुणे ऽपि फला-
भिनिर्बृत्तिर्भवत्येव । तत्रापि चाङ्गानि प्रधानानि भिन्नानि च ।

१ नित्य कर्म यथा कथञ्चित् श्रुताङ्गपरित्यागेनापि यथा शक्त्य-
ङ्गापेतमनुष्ठातव्यत्वेन श्रुतौ दृष्टम् । तथा हि यदि पया न स्यात्
इत्यादि ।

प्रायश्चित्तविधानं भवत्यश्वमेधे अश्वं प्रकृत्य अथ यदि स्नातो वि-
न्देदथ यद्यश्वामयो विन्देदित्येवमादि १ । यदि विगुणं काम्यं फलं न
साधयेत्प्रायश्चित्तविधानमर्थकं स्यात् । तथा च हृष्टम् । हृश्यते च
विगुणेपि काम्ये फलम् । वृष्टिकामेष्टिः कारीरी द्व्यहकालतया स-
माप्नाता शास्त्रान्तरे । तां प्रकृत्य धूयते । यदि यथेष्टावत्येव जु-
हुयादिति । यद्यपरिसमाप्तायामेवष्ट्यां वृष्टिर्भवति तस्मिन्नेव काले प-
रिसमापयेत् । न द्व्यहकालतमाद्रियेत । यदि हि विगुणमपि
काम्यं फलं न साधयेत् । कथं वृष्टिर्हृश्यते । तस्माद्विगुणेपि
काम्येऽस्ति फलमित्येवं प्राप्त आह—

न श्रुतिलक्षणत्वात् ॥ ४२ ॥

नैतदेवं विगुणेपि काम्ये फलमिति । सगुणं हि श्रुत्या ल-
क्षितम् । सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मयज्ञसकाम इति ब्रह्मयज्ञसं साध्यं
यागश्च साधनम् । सेतिकर्तव्यताकं च साधनं साध्ये व्याप्रियते ।
तेनेतिकर्तव्यतासम्बन्धस्तस्मात्सगुणमेव काम्यं फलं साधयतीति
नित्ये पुनः सर्वदा कर्तव्यत्वादवश्यम्भाविनि चैगुण्ये उपपदार्थः
परिकल्प्यते । यथा शक्तनुयादिति । काम्येषु पुनरवश्यं कर्तव्य-
त्वाच्चेतत्परिकल्प्यते ॥ ४२ ॥

प्रायश्चित्तविधानं नहि किमर्थम्—

प्रायश्चित्तं तत्कालम् २ ॥ ४३ ॥

काम्यमपि कर्म प्रक्रान्तं परिसमापनीयमेव । फलाभावेपि प्रा-
यश्चित्तानुष्ठानमर्थवत् । तत्रापि अन्यत्फलं दोषपरिहारः । तेनार्थव-
त्प्रायश्चित्तम् ॥ ४३ ॥

दृष्टे तत्परिमाणम् ३ ॥ ४४ ॥

१ तथा पञ्चशारदीये उत्सृष्टान् पशून् प्रकृत्य तापक्ष्वे प्रायश्चित्तं
विधानं धूयते—‘अपोनप्रियो ऽप्सु मृत’ इत्यादिकमिति देवः ।

२ तस्य काम्यस्य ऋद्धिर्णो विनाशकाले यत् प्रायश्चित्तं तत्तस्य
नष्टस्य कर्मणः प्रत्यत्रायपरिहारजननेन सार्धकमिति भावः ।

३ कृतार्थायामिष्टौ धर्मगोदृष्टे सति तत्परिमाणमेव कर्म कर्तव्यं
यत्परिमाणमदृष्टे धर्मणे कियते इत्यर्थः । न तु दृष्टौ जातायां किमप्यु-
क्तार्थे वा त्याज्यमिति यावत् ।

अथ यद्वृष्टिदर्शनमुक्तं न तद्विष्टिकलम् । ऋतुस्वभावज-
निताया वृष्टेस्तद्दर्शनम् । तत्र तावत्प्रमाणता कर्मण उच्यते ॥ ४४ ॥

वाक्यप्रकरणाभ्यां शेषविनियोगउक्तः, इदानीं मन्त्राणां लि-
ङ्गेन विनियोग उच्यते । तेचाध्यतृप्रसिद्धा एव मन्त्रास्ताननुवदति-

ऋचो यजूऽपि सामानि निगदा मन्त्राः ॥ ४५ ॥

नियताक्षरपादावसाना ऋगित्युच्यते । अनियताक्षरपादा-
वसानं यजुः । प्रगीत मन्त्रवाक्यं सामेय्युच्यते । तत्र विशेषणं गी-
तिः विशेष्याण्यक्षराणि । न चागृहीतविशेषणा विशेषे बुद्धिरुत्पद्य-
ते । अतः पूर्वप्रतीतत्वाद्गीतिरेव सामशब्देनाभिलक्ष्यते । ननु
चैवं रथन्तरादयः शब्दा गीतौ वर्तन्ते । तत्र रथन्तरेण स्तुवीत
बृहता स्तुवीतेति च गुणगुण्यभिधानं स्तुतिः । सा साम्नो गोप-
पद्यते । तत्रोच्यते । स्वयमेव गीतेः स्तुत्यनभिधायकत्वात्
ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारेण स्तुत्यमिनिर्बृल्यर्थनेति । एवं च कृत्वा ऋ-
च्यभ्यूढं सामगीयते प्रजापतिहृदयमनृचं गीयते इत्येवमादीन्गु-
पपन्त्रार्थानि भवन्ति । एव च ऋचो मन्त्रत्वे उक्तं साम्नो वक्तव्य-
म् । निगदाः प्रैषा इत्यनर्थान्तरम् । एतच्चतुष्टयं १ मन्त्रशब्देनाभि-
धीयते ॥ ४५ ॥

तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षम् ॥ ४६ ॥

तेषामिति सर्वनामशब्देन यजुषां परामर्शः । ऋचः सामानि च वा-
क्यव्यवहाररूपाण्येव प्रायशः पठ्यन्तेति न यजुःपु कियन्मात्रं वाक्य-
मित्यपरिहान आह । तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षम् । यावति पदसमूहे उ-
च्यरिते पदान्तराकाङ्क्षा न भवति तावदेकं वाक्यं नैरुत्तुक्यात् । य-

१ ननु निगदानां यजुष्टमेव, तत्कथं चानुर्विध्य मन्त्राणामिति
चेत्, न उपांशुयजुषा उच्चैर्निगदेति भेदबोधनाय प्रथगुपादानात् ।
वस्तुतस्तु तेषां यजुष्टमेव, ऋगादावप्युच्चैस्त्वादिधर्माणां व्यत्यासद-
र्शनात्, एवञ्चित्रिविधा एव मन्त्रा, अतएव मन्त्राधिकरणे “अहे
शुक्षिय मन्त्रं मे गोपाय यमृगयस्त्रयी विदा विदुः ऋचः सामानि
यजूऽपि” इत्येव मुक्तम्, सूत्रकारोक्तिस्तु वाह्य धर्मद्वयविषयेति
भावः ।

या देवस्यरवेत्येवमादि अग्रये जुष्ट गृह्णामीत्येवमन्तम् ॥ ४६ ॥

यत्र पुनः श्रूयमाणैः पदैरनैरुत्सुक्यम् । यथा कर्मणे वा वे-
पायवामिति । तत्राध्याहृत्यापि क्रियापदं नैरुत्सुक्यं कर्त्तव्यमि-
त्यत आह—

मिथः सम्बद्धम् १ ॥ ४७ ॥

यत्तै पदैः सह सम्बध्यते तदध्याहर्त्तव्यम् । न हि क्रिया-
पदशून्य पदजानमर्थाभिधायक भवति । अथयानुपङ्गार्थमिदमुच्य-
ते । यथा दर्शपौर्णमासयोः । अस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठाया इति । अध-
स्तनमन्त्रवाक्यात्ततो निर्भक्त इत्यत्रानुपज्यते ॥ ४७ ॥

तेषामारम्भे ऽर्थतो व्यवस्था तद्वचनत्वात् ॥ ४८ ॥

तेषां मन्त्राणां प्रकरणसमर्पितानामारम्भे अर्थता व्यवस्था भ-
वति । यो यत्पदार्थाभिधानसमर्प्यो मन्त्रः स तत्र विनियुज्यते । कुत
एतत् । तद्वचनत्वात् । तमर्थं वक्तुं शक्नोति नार्थान्तरम् । यथा
उरुप्रधाउरुप्रधस्वेति प्रथमम् । ननु च प्रतिपदार्थं मन्त्रविनियोग
उक्तः । सत्यमेतत् । अनुक्तमङ्गहार्यत्वाददोषः । यथा प्रवत्स्यत् स-
र्वाङ्गिर्येति प्रतिमन्त्रम् ॥ ४८ ॥

मन्त्रान्तैः कर्मादिः सान्निपात्योभिधानात् २ ॥ ४९ ॥

कर्माणि प्रयुज्यमानानां मन्त्राणां मन्त्रान्तस्य कर्मादेश्च स-
न्निपातः संलग्नता कर्त्तव्या । कुत एतत् । अभिधानात् । अभिहि-
तो मन्त्रः कर्माभिधानु शक्नोति । ततश्च नदनुष्ठीयते ॥ ४९ ॥

अनियमं वात्स्यः ॥ ५० ॥

वात्स्य आचार्योऽनियमं मेने । आर्द्रा वा मन्त्रमुक्त्वा कर्मा-

१ यावदेव मिथः सम्बद्ध परस्पराङ्वाये तावदेकं यजुः; अतो-
न्यत् यजुरन्तरमित्यर्थः ।

२ सकलस्य मन्त्रस्य कर्माणि विनियोगात् सकलेन सम्पादित
स्मरणं कर्माङ्गं, तत्र स्मरणं यथा नष्ट न भवेत् तथा कर्त्तव्यं अतो
मन्त्रान्तस्य तदादेश्च सम्बन्धं कृत्वा कर्मानुष्ठेयमिति तात्पर्यम् ।

नुष्ठानं क्रियते । कृते वा कर्मणि मन्त्रवचनमिति । एवमपि हि कर्माभिधायकत्वं मन्त्रस्य भवति ॥ ५० ॥

१ आदिं त्वाचार्याः ॥ ५१ ॥

तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नानियमः । मन्त्रान्ते एव कर्मादि-
माचार्या इच्छन्ति । यत्कारणं मन्त्रेण स्मृतं कर्म कर्त्तव्यम् २ । म-
न्त्राग्नानसामर्थ्यादेवावगम्यते । एवं दृष्टार्थता भवति । इतरथा अ-
दृष्टं परिकल्प्यते । तच्च नेष्यते दृष्टे सति ॥ ५१ ॥

त आद्युक्ताः ॥ ५२ ॥

त एते मन्त्रा आदिमात्रे उक्ते सति समस्ताः प्रयो-
क्तव्याः ४ ॥ ५२ ॥

परादिना पूर्वान्तः ॥ ५३ ॥

परस्य मन्त्रस्यादिना पूर्वस्थान्तः प्रतिपत्तव्यः । ननु च या-
ज्यलक्षणेनैव तस्मिन् किमर्थं पुनरुच्यते ? । चाज्यसमुच्चयविधाना-
र्थतयेत्यदोषः । यथा विश्वेषां देवानां भागधेयीस्येत्यत्रासूर्या उपसूर्य
इत्येवमादिप्रयुज्यते ॥ ५३ ॥

उपांशु प्रयोगः श्रुतेः ६ ॥ ५४ ॥

१ सिद्धान्तमाह 'आदि' इति ।

२ तदुक्तम्, अनुष्ठाने पदार्थानामवश्यम्भाविनी स्मृतिः, अनन्य-
साधनानन्तरकार्यमन्त्रैः प्रसाध्यन् इति ।

३ मन्त्रैरेव स्मृतं कर्म कृत्वाभ्युदयकारि भवतीत्येवं रूपा दृष्टा-
र्थता ऽत्र ।

४ ननु सूत्रे यावदवश्योपादानं तावदेव पठनीयं, शास्त्र बाधात् ।

५ आदि पदेन 'अष्टगृहीतं जुहोति सन्ततं मनुगृह्णन् युञ्जान
इती' त्यस्य गृहणम् । अतएव तत्राष्टानामेकं मन्थन्वम्, एव मेव
देवस्य त्वे त्यग्निमादाय 'इत्यत्र त्रयाणां गृहणं भवति ।

६ 'उभेः श्रुत्वा क्रियते उभेः साम्नां पांशु यजुषा' इति शास्त्रा-
न्तरे श्रवणात् । 'स उपांशु यजुर्मिश्रयतीति शतपथ श्रुतौ ।

शास्त्रान्तरे उच्चैर्ब्रुवा क्रियते । उच्चैः साम्नेपांशु यजुषेति । यजुषामेवोपांशुत्वम् । वेदोपक्रमणि चैतानि ध्वनानि वेदोपसंहा-
राणि च । तेन ऋगादीनां वेदोपलक्षणार्थता । ऋग्वेदविहितसामवे-
दविहितं धोर्ध्वकव्ये । उपांशु याजुर्वेदिकमिति १ ॥ ५४ ॥

न सम्प्रैषाः ॥ ५५ ॥

याजुर्वेदिकत्वेऽपि सति सम्प्रैषा नोपांशु भवन्ति । सम्बोधना-
धेयास्तेषाम् २ ॥ ५५ ॥

इदं विचार्यते । वर्हिः शब्दः किं संस्कारनिमित्त उत जाति-
निमित्त इति । संस्कारनिमित्त इति भ्रूमः । संस्कृतेषु तृणेषु प्रयोक्तारो
वर्हिः शब्दं प्रयुज्यते । नन्वसंस्कृतेष्वपि प्रयोगा दृश्यते । वर्हिरादाय
गावो गता इति प्रदेशान्तरे वक्तारो वदन्ति । तस्माद्व्याप्तसम्प्रयोग
इत्येवं प्राप्त आह—

कौ३शं वर्हिः ॥ ५६ ॥

कुशा एव वर्हिः शब्देनोच्यन्ते । न संस्कारात् । कुत एतत् ।
असंस्कृतेष्वपि प्रयोगदर्शनात् । उपक्षीणानि तृणानि वर्हिर्गावध्वर-
न्ति । सादृश्यात्प्रयोग इति चेत् । नेतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात् । वर्हिः
शब्देनोद्दिश्य संस्कारविधानम् । संस्कारनिमित्तञ्च वर्हिः शब्द इति ।
यदि संस्कारनिमित्तो वर्हिशब्दस्तदा सादृश्याज्जातौ प्रयोगः । यदि
जातिनिमित्तस्तदा वर्हिःशब्देनोद्दिश्य संस्कारविधानं, जातिनिमित्तत्वे
पुनरेव दोषो न भवति । तस्माज्जातिनिमित्तो वर्हिः शब्द इति ।
चिन्तायाः प्रयोजनम् । वर्हिषा यूपावटमवस्तृणातीत्यत्र संस्कारा न
कस्तेष्व्याः ॥ ५६ ॥

१ अस्य सूत्रस्येष्टि पशुसोमव्यतिरिक्तं कर्माग्निहोतादिकं विषयः,
एतेषु तत्र तत्र विशेषस्य चक्षमाश्रयत्वात् ।

२ स च नोपांशुच्चारितैरेभिः सम्भवतीति भावः ।

३ कुशा वर्भाः तस्येदं कौशम्, वैपिकाधिकारत्वेन तस्येदम्, इ-
त्येता साधुत्याम् ।

अर्थात्परिमाणम् १ ॥ ५७ ॥

यत्र परिमाणविशेषो न श्रूयते तत्र सामर्थ्यात्परिमाणं भवति । यथा वसोद्धारायां अर्थात्परिमाणवाधः । अर्थवाधो मा-
भूदिति । न ह्यद्भुष्टपर्ववृत्तपुष्करस्सुवेण वसोद्धारा दानः सम्भवति ॥ ५७ ॥

अयुग्धातृनि २ यूनानि ॥ ५८ ॥

यूनानां यन्धानार्यानामयुग्मा धातवो भवन्ति । धातवस्तृण-
मुष्टिप्रक्षेपाः ॥ ५८ ॥

प्रागग्रे यून उदगग्रं बर्हिराचिनोति ३ ॥ ५९ ॥

उदगग्रं प्रागग्रमिधम् ॥ ६० ॥

आचिनोतीति वर्त्तते ४ ॥ ५९ ॥

प्रत्यग्रन्थीनवगूहति ५ ॥ ६१ ॥

प्रत्यक् शब्दः पश्चाद्भागवचनः न दिग्वाचको बर्हिष्यसं-
भवात् ॥ ६१ ॥

- २ यावता परिमाणेन प्रयोजनं भवति तावत्परिमाणं (स्तुगादि) भवतीत्यर्थः ।

१ अयुजो विपमा एकत्रिपञ्चसप्तनवादिसख्या धातवस्तृणामु-
ष्टिप्रक्षेपाः येषां तानीत्यर्थः । तदुक्तमापस्तम्बेन 'त्रिधातु पञ्चधातु
षा शुल्वं करोति' इति । तित्तिरिसूत्रेऽपि 'त्रिरुवाहितं शुल्वं कृ-
त्वा' इत्युक्तम् ।

३ प्रागग्रे यूने प्रागग्रे सन्नहने यन्धनार्याणां रज्जौ उदगग्रं बर्हि-
राचिनोति यन्धनार्थं स्थापयतीत्यर्थः ।

४ उदगग्रं यूने सन्नहने प्रागग्रमिधम् आचिनोति यन्धनार्थं स्था-
पयतीत्यर्थः ।

५ इधमबर्हिष्यन्धनार्यानां यूनानां ग्रन्थीन् प्रत्यगवगूहति यूनेन
गाढं यथा यूनस्याग्रमुले सङ्कुलस्य प्रदक्षिणमाधेष्ट्य इधमबर्हिषोरग्र-
भागं प्रोतायित्वा तयामूलभागं अवगूहति प्रेरयतीत्यर्थः ।

अष्टादशोर्ध्वं परिधिवृक्षाणाम् ॥ ६२ ॥

अष्टादशकाष्ठमिध्मं कुर्यात् । परिधिवृक्षसम्बन्धिनः । परिधि-
वृक्षाः पलाशादयः ॥ ६२ ॥

एकविंशतिं वा ॥ ६३ ॥

एकविंशतिकाष्ठ वेध्म कुर्यात् । शाखान्तरान् २ । वा शब्दो
विकल्पार्थः ॥ ६३ ॥

ततः परिधीनेके ३ ॥ ६४ ॥

तदैक इध्मस्यैवैतान्परिधीन्परिदधतीति वचनात् ॥ ६४ ॥

अपरिमितं ४ प्रणयनीयं त्रियूनम् ॥ ६५ ॥

अपरिमितं प्रणयनीयमिध्मं बहुतरं कुर्यात् । शाखान्तरात् त्रि-
यूनं च कुर्यात् । अत्र केचिद्वृक्षौ काष्ठविष्टिमिच्छन्ति । तदयु-
क्तम् । न ह्यिध्मकाष्ठप्रक्षेपस्य सामिधेनीनां च शेषशेषिभावः ।
काष्ठानि ह्यन्तीन्धनार्थानि । सामिधेन्यध्वेध्यमानाम्यनुवादिन्यः ।
इध्यमानानुवादिनाद्यादृष्टम् । न ह्यासां काष्ठप्रक्षेपः प्रति करणत्वेन

१ अत्राष्टादशसंख्या उपलक्षणं तेन सामिधेनीविष्टौ काष्ठवृ-
द्धिर्भवति, हासस्तु न प्रकृतियदित्युक्ते । अतएवापस्तम्बः 'सा-
मिधेनी विष्टौ काष्ठानिविधर्धन्ते प्रकृतितो हसमानास्तु प्रकृति-
षत्' इति ।

२ तथा चापस्तम्ब "खादिरं पालाशं येकविंशतिं दारुमिध्मं
करोति" इति ।

३ एके आचार्याः तत एकविंशतिसंख्याकाष्ठकादिध्माक्षीणि-
काष्ठान्यरतिमात्राण्येवोपादाय परिधीन् परिदधति, 'तदैक इ-
ध्मस्यैवैतान् परिधीन् परिदधति' इति श्रुतेः ।

४ अपरिमितत्वं च आगुक्तेध्मकाष्ठसंख्यापेक्षयातिशयेनाधिक-
संख्यकाष्ठकत्वम् । अतश्चतुर्विंशतिसामिधेनीको य इष्टकापशुस्तत्र-
सप्तविंशतिकाष्ठानि भवन्ति, भवन्ति च प्रणयनीयेऽष्टाविंशति
संख्यानि ।

विधानम् । तस्माद्वृद्ध्या न काष्ठविवृद्धिरिति । अश्व्युपगम्यापि
ग्रूमः । यद्यपि शेषशिपिभावः स्यात् । तथापि शेषवृद्धौ शेषि-
णो वृद्धिरन्याय्यैव ॥ ६५ ॥

निरूप्याज्यं वेदोऽसीति यजमानो वेदं
करोति ॥ ६६ ॥

सूत्रे क्त्वाप्रत्ययादेशो ह्यप् कालार्थः । न ह्याज्यनिर्वाप-
स्यात्र विधानम् । विहितो ह्यसावन्यत्र । वेदबन्धस्य कालज्ञापना-
यानूद्यते । यथा निरूप्याज्यं प्रातर्द्वौदनमन्यस्मिन्निति ॥ ६६ ॥

कुशमुष्टिं सव्यावृत्तं वत्सजानुं त्रिवृत्तं
मृतकार्यं वा ॥ ६७ ॥

सव्यावृत्तं सप्रदक्षिणावृत्तं वत्सजानुसदृशं वेदं करोति । अ-
थवा त्रिवृत्तं वेद्ययाकारं मृतकार्यं वा । वा शब्दा विकल्पार्थः ॥ ६७ ॥

पशुब्रह्मवर्चसाग्राधकामा यथासंख्यम् ॥ ६८ ॥

यथासंख्येन वेदाकारान् कुर्युः २ ॥ ६८ ॥

आऽमुष्मादिति कर्मसु तच्च ॥ ६९ ॥

१ अस्य मन्त्रस्य बहुयजमानकं ऊहोऽभ्यति, तेन 'आवाभ्यां
वेदो भया अस्मभ्य वेदा भूया, इति भवति प्रयोगः, पिड्यायां
'देवपितृभ्य' इति च ।

२ देवयाग्निकैरेतत्सूत्रद्वयमेकसूत्रत्वेन व्याख्यातं, तथा च सूत्र-
स्वरूपमव सम्पद्यते—कुशमुष्टिं सव्यावृत्तं वत्सजानुं त्रिवृत्तं मृत-
कार्यं वा पशुब्रह्मवर्चसाग्राधकामा यथासंख्यम् 'पशुब्रह्मवर्च-
साग्राधकामा यजमाना यथासंख्यं यथापदेशकमेव पंचमाकारं
वेदं कुर्युः । तत्र पशुकामः कुशमुष्टिं सव्यावृत्तं प्रदक्षिणावृत्तं
वत्सजानुं वेदं करोति । ब्रह्मवर्चमकामः कुशमुष्टिं त्रिवृत्तं करोति ।
अग्राधकामो मृतकार्यमिति यथा सत्यशब्दार्थः ।

३ आऽमुष्मादिति च्छेदः, यदाह। सयुक्तं तदपि कर्तव्यमध्ये
ज्ञेयम्, न त्वयधित्येतेत्यर्थः ।

आहवनीयस्यप्रतिकर्मोद्धरणनिरूपणं अनारभ्यविधेः २७
प्रकृतिगामित्वनिरूपणं च ।

यत्राङ्प्रयोगः कर्मविषयः । यथा आप्रयाजोऽय आ इडाया
इति च तत्र तच्च कर्मप्रतिपत्तव्यम् । यदाङ्गभिसम्बध्यते । अभि-
विधौ कर्मविषय आङ्गः प्रयोग इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

अन्तवचने च ॥ ७० ॥

तच्च कर्मप्रतिपत्तव्यम् । यथा शंस्यन्तं भवतीति ॥ ७० ॥

प्रतिकर्मोद्धरणमप्रसङ्गे ॥ ७१ ॥

कर्मकर्मप्रत्युद्धरणमाहवनीयस्य कर्त्तव्यम् । न चेदन्यार्थं
शुद्ध्यतः सप्रनपवृत्तः ॥ ७१ ॥

अपवृत्तकर्मा लौकिकोर्थसंयोगात् ॥ ७२ ॥

अपवृत्तं यस्मिन्कर्म स लौकिकः प्रतिपत्तव्यः । कुत एतत् ।
अर्थसंयोगात् । यदर्थमुद्धृतस्तेनार्थेन संयोगात् । लौकिकवत्
द्रष्टव्यः । आहवनीयसंस्काररूपे कर्माग्निनिर्वृत्त्युत्तरकालं गार्हपत्यं
समवैति । कर्माग्निनिर्वृत्तिमात्रार्थेन तस्य पृथक्क्रियेति ॥ ७२ ॥

अप्रकरणोत्पत्तिरनारभ्यवाद आश्रयित्वा-

त्सर्वगुणः ॥ ७३ ॥

यो न कस्यचित्प्रकरणे उत्पन्नः न चारभ्य किञ्चिच्छब्दरूपते
पाक्यप्रकरणाभ्यामङ्गभावं नोपपातीत्यर्थः । स सर्वगुणो भवति ।
प्रकृत्यर्थो विकृत्यर्थश्च । यथा यस्य खादिर. सुखो भव-
तीति । अनारभ्यविहिता सुखे खादिरता प्रकृत्यर्थो विकृत्यर्थो च
कुत एतत् । आश्रयित्वात् । सुखाभ्यां हि खादिरता । सुखश्च प्रकृ-
तौ विकृतौ च विद्यते ॥ ७३ ॥

तस्मादुभयार्थेनैव प्राप्त आह—

प्रकरणे चाविशेषात् ॥ ७४ ॥

च शब्दो वा शब्दार्थे । यादृश्यापचरणे । प्रकरणे एव नि-
वेशः । प्रकरणशब्देन प्रक्रियते यस्मिन् धर्मा इति प्रकृतिरुच्यते । न-
प्रानारभ्यविधेर्निवेशो न विहतापि । कुत एतत् । अविशेषात् ।
अविशेषेण हि प्रकृतितो विकृतौ चोदका धर्मान्प्रापयति । तत्रानार-

अथविधेरपि प्रापितत्वात् । यद्यनारभ्यविधिः पुनः प्रापयेद्विरुक्ता दोषः स्यात् । न हि प्राप्तस्य सतः प्राप्तिसम्भवः । स्यादेतदेवम् । अनारभ्यविधिनैव पूर्वं प्रापिते स्वादिरत्वे पश्चाद्विदकस्तद्वर्जमङ्गानि प्रापयिष्यत्येवं द्विरुक्ता दोषो न भवतीति । नैतदेवम् । विकृतं हि प्रधानं चोदनासारूप्याप्रकृतिमपेक्षते नारभ्यविधिम् । चोदनासारूप्याभावात् ॥ ७४ ॥

दर्शनाच्च ॥ ७५ ॥

एवं च कृत्वा विकृतौ प्रयाजादीनां दर्शनमुपपद्यते । तस्यै प्रयाजेषु तापमानेषु ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्रां उदाघ्नं स्तिस्रः स्वयम्भुता गाथा गायतीति गाथागानविधिपरं चाभ्ये प्रयाजान्दर्शयति । ते च प्रकृतिसव्यपेक्षत्वे भवन्ति । विकृतौ नानारभ्यविधिसव्यपेक्षायाम् । तस्मादनारभ्यवादस्य प्रकृतिगामित्वम् । रूपोदाहरणं स्वादिरत्वम् । अन्येष्वेवमादयः । कार्यं तु विचारस्य ता-यङ्के काम्याः प्रतिपत्कल्पना अनारभ्याधीतास्ते यदि प्रकृतिविकृत्यर्थास्ततो विकृतावपि प्रयोगः । अनारभ्यवादानां तु प्रकृत्यर्थत्वे विकृतावप्रयोगो । न हि विकृतिरनारभ्यवादमपेक्षते, प्रकृतिसव्यपेक्षत्वात् ॥ ७५ ॥

वैकङ्कतानि पात्राणि १ ॥ ७६ ॥

भवन्तीति सूत्रशेषः ॥ ७६ ॥

खादिरः स्फ्यः ॥ ७७ ॥

स्यात् ॥ ७७ ॥

स्फ्यश्च २ ॥ ७८ ॥

चशब्दात्खादिर एव ॥ ७८ ॥

पालाशी ३ जुहूर्भवति ॥ ७९ ॥

१ "ततो विकङ्कतः समभवत्तस्मादेव यज्ञियो यज्ञपात्रीयो वृक्ष" इति श्रुतेः ।

२ "खादिरः स्फ्यः" इति धवणान् ।

३ ह्रियते अनया इति जुहूः, सा पालाशी कर्त्तव्या । "यस्य धर्मेमयी जुहूर्भवति न स पाप श्लोकं नृणोति" इति श्रुतेः ।

आश्वत्थ्युपभृद्भवत्वेव ॥ ७९ ॥

वारणान्यहोमसंयुक्तानि १ ॥ ८० ॥

यान्यहोमसंयुक्तानि तानि वारणानि भवन्ति । वैकङ्कतानि
पारिषेप्याहोमसंयुक्तानि ॥ ८० ॥

बाहुमात्र्यः स्रुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्विलाहः

१ होमेन संयुक्तानि यानि न भवन्ति पात्राणि तानि वारणानि
भवन्ति, यथा उलूखलमुसलकूर्चैडापात्रोपिष्टपात्रोपुरोडाशपा-
त्रोपम्याश्रुतावदानाभ्युपवेपान्तर्धानकटप्राशिप्रहरणपट्टवत्तद्वत्तय-
जमानासन्नहोतृपदनानि । तत्रोलूखलमुसले स्त्रायत्तप्रमाणे, कूर्चो
बाहुमात्रः पीठाकारः, इडापात्री अरतिमात्री मध्यसदृहीता, पिष्ट-
पात्रो भति विपुला, पुरोडाश पात्री प्रादेश मात्री समचतुरस्त्राप-
डङ्गुलपरिमण्डलव्यातवती, शम्या प्रादेशमात्री, प्रादेशमात्र ती-
क्ष्णाङ्गुष्ठपर्यन्तमुख श्रुतावदानम्, अन्निररतिमात्रतीक्ष्णमुखः, उपवे-
पोऽरतिमात्रः प्रादेशमात्रो वा हस्ताकृतिः, अन्तर्धानकटस्तयधंच-
न्द्राकारो द्वादशाङ्गुलः, पट्टवत्तं च उभयत्र व्यातवत्, आमतानि
वारतिमात्राणि वा प्रादेश मात्राणि वा प्रादेशपृथूनि, एतानि वा-
रणानि । प्रसङ्गाद्वैकङ्कतानि प्रतिपादनीयानि, यथा प्रकृतौ वैकङ्कती
ध्रुवा, अग्निहोत्रहवणी, अग्निहोत्र होमार्थः स्रुचः, सोमं ग्रहचमम-
द्रोणकलशादीनि, तत्रापि हविर्धानाधिपयणफलकपरिव्यूपासम्भर-
ययादीनि वारणान्येव, पुरोडाशपात्रं व्यादिरम्, अश्वदाभ्यप्रहरणपा-
त्रमौदुम्बरम्, वाजपेयं सप्तदश-सोमप्रदाः सुराग्रहाश्च भवन्ति, ते-
षां पात्राणि वारणान्येव, सुराग्रहपात्राणि तु मृगमयान्यपि शाखा-
न्तरे तथैवोक्तेः । एषमन्यदप्युक्तम् । “ व्यादिरः स्रुचः पर्णमर्थी ज-
हुराश्वत्थ्युपभृद्वैकङ्कती ध्रुवैतेषां वृक्षानामेकस्य स्रुचः वारयेद्-
बाहुमात्र्योऽरतिमात्र्यो वा प्राप्रास्त्यक्तो-बिला हस्तमुष्यः स्फ्यशम्या-
प्राशिप्रहरणमिति व्यादिराणि वारणान्यहोमार्थानि भवन्ति ” इत्या-
पस्तम्भोक्तिरिति दिष्टम् ।

समुखप्रसेका मूलदण्डाः भवन्ति ॥ ८१ ॥

बाहुप्रमाणाः स्तुचः कर्त्तव्याः । प्रस्तुताङ्गुलिः पाणिरामणिबन्धनाक्षत उच्यते तन्मात्रं पुष्करं भवति ॥ ८१ ॥

अरत्निमात्रः स्वोद्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः २ ॥ ८२ ॥

अङ्गुष्ठपर्वणो यावद्वृत्तं तावत्प्रमाणं पुष्करं भवति ॥ ८२ ॥

स्फ्योऽस्याकृतिरादर्शाकृतिः प्राशिन्नहरणं चमसाकृतिश्च ॥ ८३ ॥

भवति ॥ ८३ ॥

चात्वालोत्तरावन्तरेण संचरः ४ ॥ ८४ ॥

अर्धलक्षणं यत्सञ्चरणं तच्चात्वालोत्तरावन्तरेण भवति ॥ ८४ ॥

प्रणीतोत्तराविष्टिषु ॥ ८५ ॥

अर्धलक्षणमेव यत्सञ्चरणं तदिष्टिषु प्रणीतोत्तरावन्तरेण भ-

१ बाहुः प्रमाणमासां ता. बाहुमात्राः । पाणिः प्रमाणमस्य तत्पाणिमात्रम्, पाणिमात्रं पुष्करं (मुख) यासां ताः पाणिमात्र पुष्कराः । त्वक्प्रदेशे विलं मुखं यासां तास्त्वविविलाः । प्रसिच्यते क्षार्यते अनेनेति प्रसेकः हंसमुखसदृशः प्रसेकः प्रणालिका यासां ताः हंसमुखप्रसेकाः । मूले दण्डो यासां ताः मूलदण्डाः स्वचो भवन्ति ।

२ अरत्नि प्रमाणमस्या साचरत्निमात्रः । अङ्गुष्ठपर्वणोवृत्त, अङ्गुष्ठपर्ववृत्तम्, अङ्गुष्ठपर्ववृत्तप्रमाणं वृत्तं पुष्करं मुखं यस्य असाच-ङ्गुष्ठपर्ववृत्तमुखः स्वचो भवति ।

३ याशिकदेवैरेकमेव सूत्रं त्रेधाविभक्तम्, तन्मते “स्फ्योऽस्याकृतिः” “आदर्शाकृतिः प्राशिन्न हरणम्” “चमसाकृतिश्च” इति सूत्ररूपं भवति ।

४ अयं च सौत्तरवेदिकेषु चरणप्रधासमहाहविषशुसोमेषु द्वेयः चात्वालयैष्येव सत्त्वाद् ।

षति । अन्तरेण सञ्चर इत्यनुवर्त्तते ॥ ८५ ॥

इदानीमिदं विचार्यते । धृतद्रव्याभावे किं द्रव्यान्तरेण कर्त्तव्यम् ।
वतनेति? । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

चोदिताभावेनारम्भस्तत्सिद्धित्वात्तस्य ॥ ८६ ॥

चोदितस्य द्रव्यस्याभावे नारब्धव्यं तत्कर्म । कुत एतत् ।
तदेव हि साधनं तस्य कर्मणः धृतम् । अतो द्रव्यान्यत्वे कर्मणोन्य-
स्यं भवति । द्रव्यदेवतं हि कर्मणो रूपमिति । ॥ ८६ ॥

सत्यमेतदेव काम्ये । अथ नित्ये कथमिति नित्येऽपि धृतद्र-
व्याभावे कर्मान्तरयुज्या अनारम्भे प्राप्त आह—

नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ ८७ ॥

नित्ये कर्मणि धृतद्रव्याभावे प्रतिनिधिनारब्धव्यं तत्कर्म धु-
तद्रव्यसद्वयेन । कुत एतत् । उच्यते । ग्रीहिभिर्यजेतस्यत्र नियममा-
त्र ग्रीहिधुति । न च नियमानुरोधेन यावज्जीवधुत्युपरोधः शक्यः
कर्त्तुम् । अथदयकर्त्तव्यं कर्मणि नियममात्रस्यैवानुपादानं युक्तरूपम् ।
तस्मात्प्रतिनिधिना तत्कर्म परिसमापनीयम् । यद्येवं कुत धृतद्रव्य-
सामान्यत इत्युच्यते । ग्रीहिभिर्यजेतस्यनेन ग्रीहिजात्युपलक्षितानां
व्यक्तिविशेषाणामद्र्वाभावो विहितो भवति । न हि ग्रीहिजात्या अमू-
र्त्ताद्यादष्टाकपालाभिनिर्गुणैः वक्ष्यते कर्त्तुम् । न च व्यक्तिविशेषा-
णां जातिशब्दादहते ऽन्यद्वाचकमस्ति । तस्माद्व्यक्तिशेषा एवाग्राह्यभू-
ताः । तेन सदृशेषूपादीयमानेषु कियतामपि व्यक्तिशेषाणामुपादानं
कृतं भवति । तस्मात्साधूकं नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्या-
दिति ॥ ८७ ॥

नित्ये प्रतिनिधिर्भवति काम्येऽपि प्रकान्ते प्रतिनिधिर्भवत्येव तद्वर्णमाह—

आरम्भाक्षियमः ॥ ८८ ॥

आरब्धं हि तत्कर्म आरम्भश्च समाप्तेर्निमित्तं न च प्रतिनि-
धिद्रव्यमन्तरेण समाप्तिस्तस्य भवति । तस्मात्तत्रापि प्रतिनिधिर्भ-

१ भूमिमेव सूत्रेण नित्यकर्मविषयकविशेषस्य धार्यमाणत्वात्
काम्यकर्मविषयकमेतन्मूलमिति भावः ।

यस्येव १ ॥ ८८ ॥

दोषश्चासमाप्तौ स्यात्सामान्यात् ॥ ८९ ॥

अपिच । प्रक्रान्तस्य काम्यस्यासमाप्तौ दोषोऽभवति । तदपि हि नित्यैः समानं भवति । यथैव नित्यस्याकरणं शिष्टविगर्हणम् । एवं काम्यस्यापि प्रक्रान्तस्य असमाप्तौ शिष्टविगर्हणम् । ननु च शिष्टविगर्हणं नाम को दोषोऽस्ति । अस्ति दोषो येन शिष्टा विगर्हन्ते । अद्यापि नाम नास्ति दोषः । शिष्टविगर्हणमेव दुष्टमिति ॥ ८९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ९० ॥

दर्शयति च द्रव्यान्तरेण समाप्तिम् । यदि सोमं न विन्देत्पूतीकानभिपुण्यादिति । अभिषेधेण च समाप्त्यभिधानम् ॥ ९० ॥
एवं दर्शने कृते तदाक्षिपति—

अन्यार्थं दर्शनं न पुनर्ग्रहणात् ॥ ९१ ॥

तत् दर्शनमन्यार्थं भवति यदन्यविधिपरे वाक्येऽन्यमर्थं ज्ञापयति । यथा कृष्णलहोमविधिपरे वाक्ये प्रयाजान्दर्शयति । न चेदमन्यार्थम् । कुत एतत् । पुनर्ग्रहणात् । सोमाभावे सति पुनर्द्रव्यान्तरमन्यवच्च विधीयते ॥ ९१ ॥

एवंस्थिते सत्युच्यते—

१ इदमन्वितत्त्वम्, द्रव्यान्यत्वेऽपि न कर्मान्यत्वम्, कर्मान्यत्वकारणभूतानां शब्दभेदादीनामभावात् । यथा चैत्रीप्रयोगघैशास्त्रीप्रयोगयोरभेदः, उभयत्रापि दर्शपूर्णमासपदानुवृत्तेः । यथा धा शावलेय पाहुलेययोर्भेदेऽपि न गोत्वं भिन्नमेवमत्रापि ग्रीहिनीवारभेदेऽपि न कर्मभेदः । एवञ्च श्रुतद्रव्यापचारे द्रव्यान्तराऽनुपादाने कर्मस्वरूपभङ्गमिया आरब्ध प्रतिनिधिनापि समापनीयमिति ।

२ “देवताभ्यो वा एष आवृथते यो यद्व्य इत्युक्ता न यजते त्रेधातयीयेन यजेत न तेन देवताभ्य आवृथत” इति तैत्तिरीये निन्दाप्रायश्चित्तयोः स्पष्टं दर्शनात् आरब्धस्यावश्यं समाप्तिरिति प्रतिभाति । अतएव जैमिनिरपि पष्ठे “प्रक्रमान्तु नियम्येतारम्भस्य क्रियानिमित्तत्वात्” इति सूत्रयाञ्चकार ।

व्रते प्रतिनिधयभावनिरूपणं छागादावनूहनिरूपणं च । ११

अन्यार्थं पुनर्ग्रहणम् ॥ १२ ॥

पुनर्ग्रहणमेवेदमन्यार्थम् । कोन्योर्थ इति चेत्, सोमाभावे-
यागस्यावश्यकर्तव्यत्वात्सुसहस्रद्रव्यप्राप्तौ विसहस्रेषु अपि पूर्तकेषु
व्यापारो वाक्यस्य । द्रव्यमात्रं तु प्राप्तमेव येन विशेषो नियम्यते ।
तस्मात्समाप्तिदर्शनमेवेदमिति ॥ १२ ॥

इदं श्रूयते । पयो व्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्याग्निक्षा वैश्यस्ये
ति तदुभावे चिन्त्यते, किं प्रतिनिधिरत्र प्रसज्यते । उत न प्रसज्यते ?
न प्रसज्यत इत्याह—

व्रते प्रसङ्गो न नियमशब्दात् ॥ १३ ॥

व्रते प्रतिनिधिर्न भवति । येन नियमशब्दोऽत्र भवति । प्रनृ
क्षेयास्यातोशनं भवतीति । एवकारश्च वणात् प्रतिनिधिष्वुदासो न
ह्यप्रान्यद्विहितं यद्व्युदस्यते । एवं स्थिते उच्यते । व्रते प्रतिनि-
धिः प्रसज्येत । न, न प्रसज्यत इति । कुत एतत् । यतो नाय नि-
यमशब्दः । अन्यार्थो ह्ययं दृष्टान्तस्त्याजकः । पुरा केचमधोर्ध्वपता-
यत्कामयेत् तद्वदनीयादिति हि प्रकृत्य व्रतं ह्यं चास्यातोशनं भवती-
ति संस्तवीयम् ॥ १३ ॥

इदानीमिदं विचार्यते । श्रुतद्रव्याभावे प्रतिनिधि-
ते द्रव्यान्तरे छागाभावे मेवे किं श्रुतद्रव्यशब्देनोपलक्षणम् । उत
प्रतिनिहितद्रव्यशब्देनेति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रतिनिहितशब्दे नेति ।
शब्देन हि द्रव्यमभिधेयम् । न चाधिपरिणतरूपः एकनोति तदभि-
धातुम् । तस्माद्विपरिणाम इत्येवं प्राप्त उच्यते—

शब्दे ऽविप्रतिपत्तिः ॥ १४ ॥

प्रतिनिहिते द्रव्ये श्रुतद्रव्याभिधायिनि शब्दे ऽविप्रतिपत्ति-
रधिपरिणामः । अनूद् इत्यर्थः । कुत एतत् । प्रतिनिध्यादात्तं हि
श्रुतद्रव्यपुद्गला म्रियते । न तु द्रव्यान्तरपुद्गला । यत्र यद्यनेन द्रव्या-
न्तरं विधीयते । यथा नैषादं चरेत् निर्णयेदिति तत्र द्रव्यान्तरपुद्गलि-

१ उपलक्षणमिदम् " सारस्वती मेरी, ' ऐन्द्रं मेयम् ' ' ऐन्द्र श्रु-
पम ' इत्यादिनां, भगवन् भगवद् इति ।

भवति । न चेद्दृष्यचनमस्ति । तस्माद्भूयोदयवस्तमान्येन श्रुत-
द्रव्यमेवेदमिति कृत्वा प्रतिनिध्यापादानम् । अतः श्रुतद्रव्यशब्दे-
नैवाभिधानम् ॥ ९४ ॥

यदि घचने सति द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति ततः सोमामावे पू-
तीकानभिपुण्यादिति पूतीकानां वाचनिकत्वाद्यस्तु विपरिणाम इ-
त्येवं प्राप्त आह—

सोमेन जात्यभावात् ॥ ९५ ॥

सोमामावे सत्यपि घचने सोमशब्देनैवोपलक्षणं कर्त्तव्यम् ।
न ह्यत्र द्रव्यान्तरबुद्ध्या पूतीकोपादानम् । द्रव्यभावे यागस्यावश्य-
कर्त्तव्यत्वाद्द्रव्यान्तरे प्राप्ते तद्वतविशेषनियमः क्रियते । तस्मात्सो-
मशब्देनोपलक्षणं कर्त्तव्यम् ॥ ९५ ॥

पृषदाज्ये तर्हि वाचनिकत्वाद्विपरिणामोऽस्त्वित्येवं प्राप्त आह—

आज्ये चादर्शनात् ॥ ९६ ॥

आज्ये चाविपरिणामः । कुत एतत् । अदर्शनाद्द्रव्यान्तरस्य ।
न ह्यत्र द्रव्यान्तरबुद्ध्या दध्युपादीयते । किं तर्हि आज्यसंस्कारा-
य । तस्मिन्सति पृषद्गुणकमाज्यं भवति । यदप्युच्यते । इत्थं वा
इदं सौपेक्षैव दधिचेति तद्गुणभूतस्यैव दध्नः प्रशंसार्थमर ॥ ९६ ॥
किञ्च—

१ अयमभावः, प्रकृतौ आज्यपदयुक्ता “ देवान् आज्यपानावह ”
“ देवानामाज्यपानां प्रियाधामानि ” “ देवा आज्यपा आज्यमजुप-
न्त ” इत्यादयो मन्त्राः सन्ति, इदानीं तेषु देवा आज्यपानामित्यादि
पदानां स्थाने “ देवा पृषदाज्यपा ” इत्यादयः शब्दाः प्रयोक्तव्याः न
याः तत्र पुनिकृतृणामिषयणवदत्रापि भविष्यत्यूहः ; घचनेन विहित-
त्वादिति पूर्वपक्षशयः ।

२ यस्तुतस्तु लोके पृषच्छब्दस्य चित्रगुणबोधकत्वादत्रापि पृष-
दाज्येनेत्यस्य चित्रेणाज्येनेति भविष्यति बोधः तथा च सति चित्र-
तारूपगुणमात्रविधानेन वाक्पस्य चारितार्थ्ये जाते न प्राकृतादन्य-
स्य कस्यचिद्द्रव्यस्य ग्रहणमिति कस्य स्थाने ऊहो भविता ।

पृषदाज्ये वैकल्पिके द्रव्येचानूहरूपयम् । १५

पशौ मन्त्रवर्णात् ॥ १७ ॥

पशौ हि मन्त्रवर्णो भवति स्वाहा देवान् आज्यपान् इति पृ-
षदाज्यसाधनकर्त्तृष्वपि सत्युच्यते ॥ १७ ॥

किञ्च—

श्रुतेश्च ॥ १८ ॥

एकवचनश्रुतिर्भवति । अथ पृषदाज्यं गृह्णातीति । यदि च
इध्नः प्राधान्यं स्यात्तर्हि द्विवचनेन भवितव्यम् । न च
तदस्तीति ॥ १८ ॥

अथ यत्र वैकल्पिकं द्रव्यमुपास्यते । यथा ग्रीहिषु नष्टेषु किं ग्रीहि-
सामान्येन प्रतिनिध्यापादान् । उक्तं श्रुतद्रव्यं यथा उपदेयाः श्रुतद्र-
व्याभावं सति प्रतिनिधिरिष्यते न श्रुतद्रव्ये सतीति यथा उपदेया
इति प्राप्तं आह—

विकल्पे प्रवृत्तं कर्मान्तरत्वात् १ ॥ १९ ॥

यस्मिन्विकल्पे यत्प्रवृत्तं द्रव्यं तत्सामान्येन प्रतिनिध्यापा-
दानं कर्त्तव्यम् । न श्रुतद्रव्यमपि यथा उपदेयाः । किं कारणम् ।
सर्वेषु वैकल्पिकेषु द्रव्येषु यजमानः स्वयमेवैकं साधनत्वेनाङ्गीकरो-
ति । तत्र तदेव साधनं नान्यत् । अश्रुतसममेव हि तदिति । यदि
तदप्युपादीयते । कर्मान्तरशुद्धिः स्यात् । न च संप्रप्यते । तस्मात्प्र-
क्रान्तद्रव्यसादृश्येन प्रतिनिध्यापादानमिति ॥ १९ ॥

उक्तेन न्यायेन प्रतिनिहितद्रव्यनाशे तत्सामान्येन प्रतिनिध्या-
पादाने प्राप्तं आह—

प्रतिनिधौ तत्कालात् ॥ १०० ॥

१ “ सोमे न जात्यभावात् ” इत्यत्र न कारस्य पृथक् प्लेदं कृत्वा
तस्याप्राप्तुवृत्तिः कर्तव्या, यद्यप्यविकल्पे प्रवृत्तं यथादिकं न प्रतिनि-
धेयम्, कुतः ? उपादीयमानप्रतिनिहितं द्रव्यसादृश्येन कर्मान्तरत्वा-
त्तस्येति वा व्याख्येयम् ।

प्रतिनिधिद्रव्ये नष्टे न प्रतिनिधिसामान्येन प्रतिनिधिरुपादेयः किं तर्हि धृतमेव द्रव्यम् । न तदभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधिरुपादेयः । कुत एतत् । तत्कालात् । स एव हि कालः प्रतिनिधेः यः धृतद्रव्याभाव इति । अतस्मिन्नष्टे न तत्सामान्येन प्रतिनिधिरुपादात्तव्यः धृतद्रव्यमेवोपादेयमिति ॥ १०० ॥

अथ यत्र धृतं द्रव्यं अर्थाभिनिर्वृत्तिसमर्थं विद्यते पवित्रादि । अर्थाभिनिर्वृत्तिसमर्थं च प्रतिनिधिद्रव्यम् । धृतद्रव्ये अर्थाभावः । प्रतिनिधिद्रव्ये चार्थाभिनिर्वृत्तिः समर्थं धृतद्रव्याभावः तत्र किं धृतद्रव्याभाव उतार्थाभावस्तत्रैतदुच्यते—

अर्थद्रव्यविरोधे र्थसामान्यं तत्परत्वात् ॥ १०१ ॥

तस्मिन्नर्थद्रव्यविरोधे यदर्थाभिनिर्वृत्तिसमर्थं तदधृतमपि प्रतिनिधिद्रव्यं उपादेयम् । कुत एतत् । अर्थाभिनिर्वृत्त्यर्थत्वाद्द्रव्यस्य येनार्थो न निवर्त्यते तत् धृतमपि सदधृतसममेव ॥ १०१ ॥

अथ यत्र गुणद्रव्यविरोधस्तत्रकथम् । यथा कृष्णानां वीहिणां त्विहोम इति । अकृष्णा वीहयः सन्ति कृष्णाश्च नीचारास्तत्रैतदुच्यते—

गुणद्रव्ययोर्द्रव्यं प्रधानयोगात् ॥ १०२ ॥

गुणद्रव्यविरोधे द्रव्यमुपादेयम् । न गुणस्तद्धि प्रधानेन युज्यते । कथं येन युज्यमानं यागमभिनिर्वर्त्तयति । अतः सन्निकृष्टं यागस्य द्रव्यं विप्रकृष्टो गुणः । अतः सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोश्च सन्निकृष्टे सम्प्रत्ययः ॥ १०२ ॥

इत्येवं प्राप्ते आह—

२न समत्वात् ॥ १०३ ॥

नैतदेवम् । द्रव्यमेव प्रधानेन युज्यते न गुण इति । सममे-

१ तदुक्त पष्ठाध्याये तृतीये पादे जैमिनिना “ अर्थं द्रव्यविरोधे-
ऽर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्तिर्द्रव्याणामर्थशेषत्वात् ” इति सूत्रेण ।

२ मन्त्रे पूर्वपक्षोऽयम् ।

द्रव्यक्रमेण पदार्थानुष्ठाननिरूपणं भङ्गकर्मणां ३७
क्रमेणानुष्ठाननिरूपणं च ।

तदुभयम् । द्रव्यमपि प्रधानयोग्यान्तानसामर्थ्याद्गुणोपीत्येवं प्राप्त
उच्यते ॥ १०३ ॥

गुणानुग्रहात् ॥ १०४ ॥

गुणेनानुगृहीतं द्रव्यमेव प्रधानयोगि गुणस्तु विशेषणं विशेष-
ण्यं द्रव्यम् । विशेषणविशेष्ययोश्च विशेष्ये सम्प्रत्यय इति न स-
ममेतत्तर ॥ १०४ ॥

अधुनेदं विचार्यते । यान्येक प्रधानसम्बन्धीन्यङ्गकर्मणि-
कि तेषां क्रमविशेषेणानुष्ठानं उतानियमः क्रम प्रतीतिः ? किं ताव-
त्प्राप्तम् । सूत्रेणैवोपक्रमः—

कर्मणामानुपूर्व्यं न युगपद्भावात् ॥ १०५ ॥

अग्न्यन्वाधानादीनां कर्मणामानुपूर्व्यं नास्ति । युगपद्येन हि
तानि प्रधानोपेक्षाया गृह्यन्ते । न चैषां क्रमनियामकं किञ्चित्कारण-
मस्ति । येन क्रमोवसीयते । तेनैकत्वात्कर्तुंरवश्यं भाषिणि क्रमे य-
कश्चित् क्रम आख्येयः ॥ १०५ ॥

अर्थनिर्वृत्तेश्च ॥ १०६ ॥

अपिचैवं सति सुखेनैवार्थमिनिर्वृत्तिर्भवति । इतरथा क्रम-
विशेषे आश्रीयमाणे विस्तरेण स्यात्तत्र प्रधानकालातिक्रमः
स्यादिति ॥ १०६ ॥

३स्याद्धानुपूर्व्यनियमः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः ॥ १०७ ॥

भवेद्वा क्रमनियमो नानियमः । श्रुतिरेव कश्च तत्क्रमस्य निया-
मिका भवति । यथा द्वादशाहे । तेषां गृह्यपतिः प्रथमो दीक्षते ।

१ उक्तमेधमिद्वान्तं स्यापयति ।

२ अत एवाग्निहोत्रे पुनस्तथा अग्निहोत्रायाः पायसोऽभावे पुन-
त्सत्त्वलक्षणं गुणं हित्वा स्वीयात्साया अप्यग्निहोत्रायाः पयसा होमो
भवति; भवति चार्द्राणां परिधीनामभावे शुष्केरेव कार्यसिद्धिः ।

३ एवमङ्गानामनुष्ठाने क्रमनियमो नेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह ।

अथ ब्रह्माणं दीक्षयत्यधोदूगात्तरमिति । एवमादिब्रह्मादीनां यजमानत्वात् प्राप्तास्तु दीक्षास्तु क्रमपरेयं ध्रुति । तथा च । आश्विनो दशमो गृह्यते । त तृतीयं जुह्वतीति । अर्थाच्च क्रमनियमो गम्यते । यथा वधातवेपथयोः । अन्यथा पुरोडाश एव न सिध्यति । पाठक्रमादपि च क्रमोवसातु शक्यते । द्विप्रकारात् ध्रुतिपाठात् । मन्त्रपाठाच्च । विशिष्टेन क्रमेण पदार्थानां विधिपाठ । मन्त्राणामपि च तदभिधानक्रमो विधिपृष्टव । तत्रैतच्छ्रूयते वक्तुं येन क्रमेण पदार्थानामवगमस्तेनैवानुष्ठानमिति । इतरथा प्रतीतक्रमहानिरप्रतीतोपादानं चायुक्तमापद्यते । तस्मात्पाठक्रमादपि क्रमोवगम्यते ॥ १०७ ॥

प्राकृतं च विकृतौ ॥ १०८ ॥

इतश्च पाठक्रमादपि क्रमोवसीयते । येन प्राकृत पदार्थजातं विकृतौ चोदकप्राप्तमन्यपरे वाक्ये तेनैव क्रमेणानुजदति । पितृयज्ञे उत्तरेण परिग्रहेण परिगृह्य परिगृज्याह प्रोक्षणीरासादायेत्यासादयन्ति । प्रोक्षणीरिध्म घर्द्दिरुपसादयन्त्येवमादि । स यज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णातीति यज्ञोपवीतिस्त्वविधिपरे प्राकृत क्रम दर्शयति । अपरेऽन्यधैतसूत्र वर्णयन्ति । प्राकृत च वैकृतञ्च यत्र कर्मणि व्यवदेशस्तयुक्तं भवति तत्र पूर्वं प्राकृतं कर्त्तव्यं पश्चाद्वैकृतम् । न्यायेन ह्यचरितार्थत्वात्पूर्वं वैकृतमेव भवति । सूत्रप्रस्थानात्पूर्वं प्राकृतमिति । सूत्रस्य च वदवाक्यमूलतानुमीयते । एव च कृत्वा पशानुत्तराधारमाधार्यं पशु पूर्वं समनक्ति । प्रकृत च व्यवदेशस्तयुक्तं ध्रुवास्तमज्जनम् । पशुस्तमज्जनं तु वैकृतम् । तदचरितार्थत्वात्पूर्वमेव प्राप्नोति । तेन पूर्वग्रहणं कुर्वन्नाचार्योमुमर्थं हापयति । ध्रुवास्तमज्जनमेवात्र पूर्वं मा भूदिति । तथा ज्योतिष्टोमे आसाद्य हवीं ऽपि सम्मृश्यापउपस्पृश्य राजानमादाय प्रपद्यत इति श्रुतिः । तत्र सूत्रकारेणोक्तम् । आसाद्याज्यानि दक्षिणेन कृष्णाजितमास्तीर्य तस्मिन्सोमं निदधातीति । हविं सम्मर्शनात्सालम्भनीदकोपस्पृशन्नानि प्राकृतं च विकृतं पितृयज्ञेनैव सिद्ध्यति ॥ १०८ ॥

विरोधेयस्तत्परत्वात् ॥ १०९ ॥

अथ यत्र विरोधः पाठक्रमाद्येकमयोस्तत्र कथमिति । यथा सधे पर्णशाक्या घत्सानपाकरोति तामाच्छिनत्तिपित्वेति पाठः । अ-

अर्थश्रुतिमन्त्रक्रमैःपदार्थानुष्ठाननिरूपणम् । ३६

यंस्तु नैवं निर्वक्ष्यते । वत्सापाकरणायैव हि शास्त्राच्छेदनम् । तेन पाठक्रमार्थक्रमयोरर्थक्रमो बलीयान् । तेनोक्तमाचार्येण विरोधेय-
त्वात्परत्वादिति । अर्थार्थो हि पाठः ॥ १०९ ॥

श्रुतिः क्रमादानुमानिकत्वात् ॥ ११० ॥

अथ यत्र श्रुतिपाठक्रमयोर्विरोधस्तत्र कथम् । यथा सं-
स्थिते यज्ञे ग्राहणतत्पर्यं श्रुत्याभिहितम् । पाठात् प्राक् स्त्रिएक-
त्समनन्तरं प्राप्नोति । तत्रैतदाह । पाठक्रमादबलीयसी श्रुतिः । प्र-
त्यक्षत्वात् संस्थिते यज्ञे इति । पाठक्रमे त्वनुमानम् । नूनमेतेनैव
क्रमेणानुष्ठानं येनैवं पाठइति ॥ ११० ॥

अथ यत्र चोदनापाठस्य मन्त्रपाठस्य च विरो-
धस्तत्र कथम् । यथाज्याधिध्वयणे सोसावाज्यमधिध्वय-
तीषेत्वेति पठित्वा तत्पुनरुद्गास्यत्यूर्जेत्वेति पाठः । मन्त्रपाठे तु
आज्याधिध्वयणमन्त्रप्रभृतिधर्मोसि विश्वानुरित्येधमादीन् बहून् प-
दार्थानुपक्रम्योद्गासनमन्त्र ऊर्जेत्वेति पठ्यते । यद्विचोदना पाठो य-
ल्लवान् अधिध्वयणसमनन्तरमुद्गासनम् । अथ मन्त्रपाठस्तत उप-
रिष्टादिति । किमत्र युक्तम्?—

मन्त्रचोदनयोर्मन्त्रबलं प्रयोगित्वात् ॥ १११ ॥

मन्त्रपाठचोदनापाठयोर्मन्त्रपाठो बलघात् । कर्मणि किय-
माणे प्रयुज्यते हासौमन्त्रः । अतश्च सन्निकृष्टो मन्त्रः । धिप्रकृष्टो चोद-
नापाठः ॥ १११ ॥

ततश्च सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः सन्निकृष्टे सम्प्रत्यय इत्येवं प्राप्त
आह—

१ एतदुक्तं भवति, स्मारकक्रमेण तावदनुष्ठानक्रमः । न च म-
न्त्रे अनन्यार्थे सति ग्राहणस्य स्मारकत्वम् । अप्रयुज्यमानतया साम-
र्थ्याभावात् । न हि निर्धेयमीति धर्म्मिर्धेयेदिति पदमुच्चारितमनुष्ठा-
नौपयिकमनुष्ठेयप्रकाशनं करोति, किं तु सम्यग्निमात्रतया प्रयोगव-
हिर्भूतं सत् अनेन वाक्येनेदं विहितमत एतद करोमीत्येयमालोच-
नेन स्मारकं भवति । मन्त्रस्तु प्रयुज्यमान एवाभिधानत एव स्मारक
इति द्रष्टव्यम् ।

न १ समत्वात् ॥ ११२ ॥

नैतदेवं मन्त्रपाठो बलवानिति । सममेतदुभयम् । कर्मणि प्र-
युज्यते मन्त्रः । चोदना तु कर्मणः प्रवर्त्तिकैव । अपि च । पूर्वं प्रवृ-
त्ता चोदना विहितं हि पदार्थेपश्चान्मन्त्रः प्रयुज्यते ॥ ११२ ॥

गुरणानां तु भूयस्त्वात् ॥ ११३ ॥

तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नैतत्समम् । मन्त्रपाठो बलवान् ३ । स
हि प्रयुज्यमान उत्तरं पदार्थं बुद्धौ सन्निधापयति । नैव चोदनापा-
ठः । पदार्थस्मारको हि मन्त्रः । तस्मान्मन्त्रपाठो बलीयान् ॥ ११३ ॥

क्रमनियमे कारणान्युक्तानि । तेषां च बलावलमिदानां विचार्यते ।
यत्र बहूनां प्रधानानां सह क्रिया तत्र किमेकैकस्य प्रधानस्य सकलं
गुणकाण्डमावर्तयितव्यम् । उत प्रत्येकपदार्थेनानुसमय इति ? सक-
लं गुणकाण्डमेकैकस्य कर्त्तव्यमिति श्रूयः । न पदार्थानुसमयः । प-
दार्थानुसमयं हि प्रथमस्य पदार्थे कृतं द्वितीयस्य तस्मिन्नेव क्रिय-
माणे पूर्वस्य व्यवधानं स्यादित्येवं प्राप्तं बाह—

तुल्यसमवाये सामान्यपूर्वमानुपूर्व्य-
योगात् ॥ ११४ ॥

तुल्यानां प्राधानानां सहप्रयोगे सति सामान्यं पूर्वं कर्त्तव्यम् ।
समानः पदार्थः सर्वेषां पूर्वः पूर्वः कर्त्तव्यः ४ । एवं क्रियमाणे आनुपूर्व्ये-
ण पदार्था युज्यन्ते । तत्तन्मन्त्राश्च । इतरथोत्तरपदार्थाभिनिवृत्त्युत्तर-

१ मध्ये पूर्वक्षोभम् ।

२ सिद्धान्तयति ।

३ “ तस्मादेतद्विष्णोऽभ्यनूक्त ” इत्यादिना श्रुतिरपि मन्त्राणा-
मुपभूयस्त्व कथयति ।

४ तद्यथा, यदुषु हविःषु प्रथमं सर्वेषां विभस्मीकरणम्, ततः स-
र्वेषां पात्री स्थापनम्, ततः सर्वेषां तत्र व्यभिचारः, ततः सर्वेषां पा-
त्रीपूषस्तारः, ततः सर्वेषामुद्गासनम्, ततः सर्वेषां वेद्यामासादनम्,
ततः सर्वेषामालम्भ इत्येव रूपः पदार्थानुसमयः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।

कालं पूर्वेषु क्रियमाणेषु भानुपूर्व्ययोगो न स्यात् । तस्मात्पदार्थानुस-
मयः । अथवानुपूर्व्ययोगादिति सकले गुणकाण्डे ऽपबृज्यमाने
भानुपूर्व्येण क्रमेणायुक्तानि प्रधानानि भवन्ति । तत्र सहत्वप्रापकः
प्रयोगवचनो याध्यते । यत्पुनरुच्यते । पूर्वस्य पदार्थे कृते तस्मिन्नेव
द्वितीयस्य क्रियमाणं व्यवधानमिति । तत्सहत्वविधानेन परिहृ-
यते । आह च—

सकलं गुणकाण्डं चेदेकैकस्यापबृज्यते सहत्वप्रापको नैव प्र-
योगवचनो भवेत् । यतः पदार्थानुसमये क्रियमाणे क्रमश्चानुगृह्यतो
भवति सहत्वश्चेति । एवं च सति सप्तदशसु प्रजापत्येषु षोडशभिः
पदार्थैः समानजातीयैर्व्यवधानमिष्यते । अनेनैव मुख्यक्रमप्रावृत्ति-
कायुक्तावेव भवतः । कथं । प्रथमस्य नियोगं कृत्वा द्वितीयादीनां
नियोगे कृते यदि प्रोक्ष्यं द्वितीयतृतीयप्रभृतिक्रियते । सप्तदशमि-
ष्टादशभिर्वापदार्थैः प्रथमस्य प्रोक्षणस्य व्यवधानं स्यात् । मुख्यक्रमे-
ष्वेवम् । काण्डक्रमं तु वक्ष्यत्युपरिष्ठात् ॥ १४ ॥

उक्तेनन्यायेन चतुरोमुष्टीभिर्वपतीत्यत्र मुष्टिनानुसमये प्राप्ते,
अष्टौ कपलान्युपदधातीत्यत्र च कपालानुसमये प्राप्त आह—

नैककर्मणि सम्बन्धात् ॥ ११५ ॥

निर्वापकर्मणि न मुष्टिनानुसमयः कार्यः । चतुर्मुष्टिको निर्वाप
एकः पदार्थः । पदार्थाविद्यो मुष्टिः । न चावयवेनानुसमयः कर्त्तव्यः ।
पदार्थेन ह्यनुसमयो भवति । पदार्थश्च कर्त्तव्यः । अवयवस्तु-
तादृष्येनैव क्रियते । संख्या मुष्टयश्च । मुष्टीनां निर्वापसम्बन्धः
संख्यायाश्च । संख्यामुष्टिसम्बन्धे वैरूप्यलक्षणाक्यमेदप्रसङ्गात् ।
तस्मादुभयोर्निर्वापसम्बन्धः । व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावस्त्वर्थो न

१ वैरूप्यं चैवम्, चतुरोमुष्टीभिर्वपतीत्यत्र निर्वापं प्रति मुष्टिना-
मुपादेयत्वं विधेयत्वमङ्गत्वं चेति त्रिकम, संख्यां प्रति च तेषामुद्दे-
श्यत्वमनुवाद्यत्वं प्रधानत्वं चेति, यतः परस्परविरुद्धं त्रिकमस्य मु-
ष्टीनामापद्यत इति ।

तु याक्यावगतः १ । तेन याक्यभेदो न भवति २ ॥ ११५ ॥

एवं सर्वत्र पदार्थानुसमये प्राप्त आह—

ग्रहणसादानावदानप्रदानेषु तु वञ्चनात् ॥ ११६ ॥

ग्रहणं सादानान्तम् । अवदानं प्रदानान्तं कर्त्तव्यम् । शा-
स्त्रान्तरात् ॥ ११६ ॥

एवं सर्वत्रावदाने प्रदानान्ते प्राप्त आह—

न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वात्स्यः ॥ ११७ ॥

द्रव्येषु भिन्नेषु देवतायार्मान्तरायां नावदानं प्रदानान्तं कर्त्त-
व्यम् । यथा सप्तदशसु प्राजापत्येषु । स्विष्टकृद्यागे आनेकहवि-
ष्के । कुत एतत् । सर्वाङ्गाणां प्रधानमप्रति गुणत्वेन योगात् ।
तद्यद्यवदानं प्रदानान्तं क्रियते गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिः कृता
स्यात् । न चासाविष्यते ॥ ११७ ॥

इदमन्यद्विचार्यते । कस्मिंश्चित्कर्मणि प्रक्रान्ते ऽपरिसमाप्ते
एव नित्यस्य काल आयाते किं नित्यं कर्त्तव्यमुत न कर्त्तव्यमिति ? ।
व्यवधानात् कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्त आह—

प्रवृत्ते नियतं दोषविशेषात् ॥ ११८ ॥

प्रवृत्ते कर्मणि नियतस्य काल आयाते नियतमेव कर्त्तव्यम् ।
अकरणो हि दोषः स्यात् । ननु पूर्वस्यापि व्यवधाने दोष एव ।
सत्यमेवं यत्र तु विशिष्टतरो दोषः । प्रधानस्यैवाक्रियेति । तत्र गु-
णभूतानां पदार्थानां व्यवधानमात्रम् । अपिचासम्बन्धेन व्यव-
धानेऽप्यदोषः । तस्मान्नियतमेव तावत्कर्त्तव्यम् ॥ ११८ ॥

१ ये चत्वारस्ते मुख्यः येषु एषस्ते चत्वार इति परस्परव्यवच्छे-
द्यव्यवच्छेदकभाषो ऽरुणैकहायनीन्यायेन द्रव्यस्य गुणावच्छेदकत्वे-
न गुणस्य च द्रव्यावच्छेदकत्वेनाथाद्भवतीति भावः ।

२ एवं 'अष्टाकपालं निर्धपति' 'द्विरवधति' 'त्रिरवधत्के'
'त्रि. पाचयति' इत्यादावपि दृष्टव्यम् ।

३ "अयातो गृह्णात्येवायं यां मिवावरुणेति" इत्यादिकं घचनमि-
ति भावः ।

पोडश्युत्कर्षनिरूपणं अग्निहोत्रादेः पाठक्रमेण निरूपणं च । ४१

ज्योतिष्टोमे उक्त्यविग्रहार्ण परतः १ पोडशी धूपते । तत्र च कालनियमोऽस्ति । समयाध्युषिते पोडशिनस्तोत्रमुपाकरोतीति । तद्यदि मानुषात्प्रतिबलात् उक्त्यविग्रहणानामुत्कर्षं स्यात् । पोडशिनोऽप्युपाकरणकालश्चायातस्तत्र किं पोडशिन उपाकरणं कर्तव्यम् । उतोक्त्यविग्रहणानां परतः क्रमेणोति ? । प्रवृत्तेनियतमिति न्यायेन पोडशिन उपाकरणे प्राप्त उच्यते—

पोडशिनि त्वानुपूर्व्यभूयस्त्वात् ॥ ११९ ॥

पोडशिनि तु नैवम् । क्रमेणोक्त्यविग्रहणानां परत उपाकरणं कर्तव्यम् । एवं गुणभूयस्त्वम् । इतरथा पोडशिनो वैगुण्ये उक्त्यविग्रहार्ण च । उत्कर्षे पोडशिन एवेति । तस्मादुक्तं कृष्यते पोडशी २ ॥ ११९ ॥

अग्निहोत्रादीन्युदाहृत्य चिन्त्यते । किं पाठक्रमेणैवामनुष्ठानम् । उत्तानियमः क्रमश्चेतीति ? । पाठक्रमेणानुष्ठानमिति धूमः । पाठो हि नियामकः क्रमस्त्युक्तम् । एवं प्राप्त आह—

अनियमः फलसंयुक्तेषु ॥ १२० ॥

प्रधानकर्मसु, कर्म प्रत्यनियमः । कानिचिन्नियतकालान्वयेषु पठ्यन्ते । कानिचित्कामनया क्रियन्ते । नचैषां परम्परतः सम्बन्धी-स्ति । यथाङ्गकर्मणामेकप्रधानसम्बन्धः । यस्यैव निमित्तमायातं तदेव कर्तव्यम् ॥ १२० ॥

पाठक्रमस्तर्हि किमर्थः ?—

क्रमो विध्यर्थः कर्मण्यसम्भवात् ॥ १२१ ॥

विधानार्थः क्रमो नानुष्ठानार्थः । सर्वस्वारात्परे कर्मण्यसम्भ-

१ “ तं पराश्रमुपगम्येभ्यो विगृह्णाति ” इति वचनात् ।

२ तदुक्तं पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादान्त्यधिकरणे तन्मर्यादे “ न ग्रहणक्रमानुप्रहार्यमुत्कर्षो विधीयते; किं तर्हि यागक्रमानुप्रहार्यम्, तस्य च स्तोत्रं प्रति प्राधान्यमविवादम्, अतस्तस्य यागाभ्यासस्य काले नाङ्गस्य स्तोत्रकालो बाध्यत इति युक्त एवोत्कर्ष इति ” इत्यादिना ।

घात । मरणकामस्यासौ विहितस्ततोनुष्ठानकमस्यासम्भव
इति ॥ १२१ ॥

अवत्तस्यावदानस्यानाशे किं हविरन्तरमुत्पाद्यते । उतान्यत्तत
एवावदीयते । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैवपक्षः—

अवत्तनाशेन्यद्गुणानुग्रहात् ॥ १२२ ॥

अवत्तनाशे ऽन्यद्भविष्ठादयितव्यम् । कुत एतत् । गुणानुग्र-
हात् । एवं गुणानुग्रहः कृतो भवति । इतरथा गुणहीनेन यागः कृतः
स्यात् । ये पूर्वस्मिन् हविषि गुणाः कृतास्ते हवदाननिष्ठास्तद्विनाशा-
च्च विनाशमुपगतास्तस्माद्गुणहीनं तत् । न च गुणहीनेन याग
इष्यते ॥ १२२ ॥

एवं प्राप्तं आह—

न पूर्वशेषात् ॥ १२३ ॥

नैतदेवं हविरन्तरमुत्पादयितव्यम् । यतः पूर्वस्यैव हविषः सं-
स्कृतस्य शेषो विद्यते । ननु द्वयवदानविनाशेन गुणविनाशात् सं-
स्कारहीनं तदिति । नेत्युच्यते । उपभोगेन हि संस्काराणामपवर्गो भ-
वति । नचोपभुक्तास्ते प्रक्षेपमायात् । तस्मात्तत एवावदे-
यम् ॥ १२३ ॥

अचोदितत्वाच्च ॥ १२४ ॥

नचैवं विधा चोदनास्ति । अथवागनाशे हविरन्तरोत्पत्तिः पा-
वैत्यतस्तत एवावदेयम् ॥ १२४ ॥

१ अयम्भाष्यः, पुरोडाशस्य योमध्यपूर्वाधायययौ तदपादानकत-
द्वयवभूतमथवागनाशे यागसाधनम्, नष्टे च मध्ये पूर्वाधायययिनि
पूर्वमकलरूपे पुरोडाशे यो मध्यायययः पूर्वाधायययश्चायदानापा-
दानभूतः स एवायदानापेक्षयावयवी, तस्मिन्प्रयदानांस्तरणेन चित-
ष्टेऽपि मध्यान्तरस्य पूर्वाधान्तरस्य एवायदानद्वयोपलक्षणत्वेन विद्य-
मानत्वात्तत एवावदेयम् । न चैवं सति हविरन्तरस्य मध्यपूर्वाधायय-
वावदेयमिति शङ्क्यम् ? “ मज्जाद्वयवति ” इत्येषन्मात्रस्य वचनयो-
धितत्वात् न तु सकलस्य मध्यपूर्वाधायवदिति तस्यम् ।

अवतनारो हविरन्तरोत्पत्तिनिरूपणं देवतादीनां ४५
प्रतिनिध्यभावनिरूपणं च ।

स्विष्टकृद्ददानुपूर्वयोगात् ॥ १२५ ॥

अपि च । तत एवावदीयमाने स्विष्टकृद्देवतद्विर्भयनि सं
स्विष्टकृद्भवतीत्यर्थः । प्रधानावदानसमनन्तरं हि स्विष्टकृदित्यर्थवद्-
षदानं भवति । यदि तदेव न गृह्यते स्विष्टकृदर्थमपि ततो न गृह्यते
ततो हविष उत्पत्तिरनर्थकैव स्यात् । न१ च सेष्यते ॥ १२५ ॥

इत्येवं प्राप्त आह—

गुणहीनौ तु शेषभावात् ॥ १२६ ॥

तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न तत एव पुनरवदीयम् । गुणहीनं हि
तदित्युक्तमेवं ये तत्र संस्कारास्तद्व्यवदाननिष्ठास्तद्विनाशाच्च वि-
नाशमुपगतास्तस्मात्संस्कारहीनत्वात् ततोवदीयम् । अपि च । म-
ध्यात्पूर्वाङ्गाश्चावघतीति श्रुतिः । तदभावाच्च गुणहीनमेव तदिति ।
तस्माद्विरन्तरोत्पत्तिः कार्येति२ । आह च—

संस्काराणां पुरोडाशद्वयवदानं प्रयोजकम् ।

तद्विनाशाच्च नष्टास्ते नावदीयमतस्ततः ॥

अपि च ।

गृहीतौ मध्यपूर्वाङ्गौ तौ च नष्टावुभावपि ।

अतः शेषस्य शेषत्वात्प्रधानत्वं न युज्यते ॥ १२६ ॥

नियते सामान्यतः प्रतिनिधि स्यादित्युक्तमधस्तात् । तेन दे-
वतादीनामपि प्रतिनिधौ प्राप्त आह—

न देवताग्निशब्दक्रियाः परार्थत्वात् ॥ १२७ ॥

न प्रतिनिधेयान्येतानि । न ह्येतानि प्रतिनिधीयमानानि यदर्थं प्र-
तिनिधीयन्ते तत्कार्यं कुर्वन्ति । देवतायास्तावदैन्द्रयागे तदस्मरणे य-
द्यग्निः प्रतिनिधीयते । न तत्कार्यं करोति । ऐन्द्रयागनिबन्धनं यदपू-

१ शेषान् प्रधानार्थेऽवदीयमाने स्विष्टकृदर्थमपि ततोऽवदीययत
एवेति पूर्वहवि स्विष्टकृद्भवतीति पूर्वपक्षे गुण इति हृदयम् ।

२ इदमुक्तं भवति, कस्मिन्स्य हि पुरोडाशस्य मध्यदेशोपरितोऽङ्गुष्ठ
पर्यमात्रभागोऽवदानम्, अग्न्यस्त्विडादिशेषकार्यार्थः अतो न तस्य ह-
विष्म, यस्य तु हविष्ठां नासौ विद्यत इत्यवश्यं हविरन्तरमुत्पादनीयम् ।

धम् न तदाग्नेयेन साध्यते१ । अग्नेरप्याहवनीयादेरभावे यद्यन्यन्तरं प्रतिनिधीयते । नाहवनीयकार्यं कारोति । अन्यद्व्यहृष्टमाहवनीय-
स्याधिकरणत्वे अन्यदग्न्यन्तराधिकरणत्व इति । शब्दा मन्त्रः ।
सोऽपि मन्त्रान्तरस्य कार्यं न वर्त्तते । न हि पेपणमन्त्रः प्रथमं प्र-
काशयति । क्रिया त्रिप्रकारा अहृष्टार्था हृष्टार्था च । सा च प्रति-
निधीयमाना क्रियान्तरकार्यं न करोति । न हि पेपणमवघातकार्यं
वर्त्तते । अहृष्टार्थायामपि क्रियायामभिधीयते । न हि प्रयाजाअनु-
याजकार्यं वर्त्तन्ते । न चानुयाजाः प्रयाजानाम् । प्रतिगियतानि
ह्यहृष्टानीति ॥ १२७ ॥

कामं देवताम् ॥ १२८ ॥

योगिशब्दक्रियां प्रतिनिधत्ते स कामन्देवतामपि प्रतिनिध-
ध्यात् । अग्निशब्दादीनामप्रतिनिधेयत्वार्थमिदमुक्तम् । येन देवताप्र-
तिनिधार्तुं नैव शक्यते । न ह्यग्नेये इन्द्रस्य देवतात्वम् । सोऽदनालक्षण
हि तत् । तेनान्यत्रान्यदेवतैश्च न भवति । अचोदितत्वात् ॥ १२८ ॥

प्रतिषिद्धं प्रत्यवायात् ॥ १२९ ॥

निवर्त्तते । यत्प्रतिषिद्धं न तत्प्रतिनिधेयम् । यथा श्यामाक-
क्षरी फोद्रववरटाः । मोद्रे चरौ माषाः इति । प्रतिनिधित्वेन हि
निषेधो भवति । अयज्ञिया तु वै फोद्रववरटाः अयज्ञिया माषा इति ।
प्रतिनिधित्वेनायं प्रतिषेधः २ । प्रतिषेधविध्यतिक्रमे च प्रत्यवायः ॥ १२९ ॥

१ एवं च गत्यभावाद्यागस्यापि लोपः, न हि त्यागमात्रं यागः
किन्तु देवतोद्देशेन त्यागः, तेनास्तस्यां देवतायां प्रधानत्वेन यद्वाप्यस्य
स्याल्लोप इति ।

२ तदुक्तम्, 'ग्रीहिर्यथो वा श्यामाको नीवारो वा हविर्मवेत् ।
घेणुयया मसूरं वा शार्कं मूलं फलं जलम् । सत्यं वा हविरस्तेषु यथा-
सम्भवमाचरेत् । प्रतिनिध्यन्तरयाः सत्यं विज्ञेयं हविरस्यथे । प्रधान-
देवतोद्देशात् सत्यजं सत्यमारमनः । अनोऽन्यदपि वा प्राप्तं सदृशं
धान्यमाग्रकम् । न प्राप्तं सर्पया मापयरफोदारकोद्रघम् । यद्वा ग्री-
हिययाभावे तुपतण्डुलयोगिनीः । ओषधीः परिरृह्यायाद्रणुकोद्रघ-
र्जिताः । प्राश्याणां वा भवेत् प्राग्यमारयणामारण्यजम् । यवाभावे
तु गोधूमास्ततो घेणुययादय' इति ।

स्वामी फलयोगात् १ ॥ १३० ॥

स्वामी यजमानः । यः स्वद्रव्यपरित्यागेन फलं साधयति त-
स्य यद्यन्यः प्रति निधीयते स एव तत्कर्मफलेन युज्यते न पूर्वः ।
अतो न तस्यार्थं वर्त्तते । तस्मात्स्वामिनोऽप्यप्रतिनिधानम् ॥ १३० ॥
एवं सर्वत्राप्यप्रतिनिधाने प्राप्त आह—

१ “ स्वामी फलयोगात् ” नेत्यनुवर्तते । स्वामी यजमानो न प्र-
तिनिधेयः । मृते तावत् क पुरुषान्तरं प्रतिनिदध्यात्, को वाध्वर्य-
वादीन् प्रवर्तयेत् । स्वयं प्रवर्तमानेषु च तेषु न मृतस्थाकर्तुः फलं
सिध्यति । यदि तु प्रतिनिहितो दक्षिणादानं द्रव्यत्यागं च करोति;
तदा तस्य सम्पत्फलसम्बन्धान्मुख्य एव स्वामी स्यान्न प्रतिनिधिः ।
पत्नीत्यस्वतन्त्रा मृते पत्नौ पुरुषान्तरं प्रतिनिधाय प्रयोक्ष्यतीत्यनाश-
ङ्कनीयमेव । प्रोषिते अन्यत्र व्यापृते वा यजमाने ये तावत् कृत्वर्थो
आज्यावेक्षणादयः तेषु यथा समाख्यमध्वर्यादय एव कर्तारो वि-
द्यन्ते इति न प्रतिनिधिना कार्यम् । पुरुषसंस्काराणां च ऋत्विग्वर-
णादीनां कृत्वर्थत्वात् विनापि यजमानेन नास्ति वैगुण्यम्; पत्न्या-
अपि तदनुष्ठानसम्भवात् । यानि च ब्रह्मचर्यादीनि फलं प्रति योग्य-
तायाः कारणानि तानि बहिरवस्थिते नापि यजमानेन क्रियमाणानि
कतोरुपकारकारणेष्वेव । तस्मात् धेद्वन्धनज्यावेक्षणादाध्वर्यादिवि-
द्यमानत्वादितरत्र ब्रह्मचर्यादायसम्भवात्प्रतिनिधेरनुपपन्नो यजमान-
प्रतिनिधिः । कुतः ? फलयोगात् । न हि पुरुषान्तरेण क्रियमाणानि
ब्रह्मचर्यादीनि यजमानस्य फलयोग्यतां सम्पादयन्तीत्यसम्भवः प्र-
तिनिधिः । तस्मात् प्रवासादिनापचरिते स्वामिनि तस्थाने स्वाम्य-
न्तरं प्रतिनिधेयमिति । ननु पत्न्यां मृतायां किमस्ति प्रतिनिधिघटने-
ति ? नायमस्याधिकरणस्य विषयः । तदापि हि यदा तावत् ‘ भा-
यायै पूर्वमारिणौ दत्वाग्नीतन्यकर्मणि ’ इत्यर्थे पक्षः समाधीयते त-
दाग्न्यभावादेवानधिकारः सिद्धः । यदा तु नाग्नयः पत्न्यै दत्ता त-
दाग्न्याचारप्रामाण्याभावापत्नीकस्य दशंपूर्यामासाद्यनुष्ठानम् । अग्नि-
होत्रमात्रं तु घञनादनुष्ठीयते । तदाग्न्यपत्नीकोऽप्यग्निमाहरेदिनि व-
ञ्चनात् । घञनात्नास्ति पत्न्याः प्रतिनिधिरिति तत्प्रवरण इति देय-
पाक्षिका ।

गुणेषु प्रतिनिधिः परार्थत्वात् ॥ १३१ ॥

पात्रासादनायाज्यावेक्षणादिषु गुणपदार्थेषु साम्यपिप्रतिनि-
धीयते । कुत एतत् । परार्थो ह्यसौ । न तत्र प्रधानवत्त्वार्थं साधय-
ति । तस्मात्कत्वार्थमिनिर्दूष्ये साम्यपि प्रतिनिधीयते ॥ १३१ ॥

सत्त्वेषु तु श्रुतेः ॥ १३२ ॥

सत्त्वेषु पुनः स्वामी अथवादेव प्रतिनिधीयते । अथ यदि सं-
दीक्षितानां कश्चित्प्रमीयते तस्य यो नेदिष्ठो स्यात्तमुपदीक्ष्य तेन
सद यजेरन्निति धृतिः १ ॥ १३२ ॥

स तद्धर्मा कर्मयोगात् ॥ १३३ ॥

स नेदिष्ठो चिन्त्यते । यजमानधर्मेयुज्यते । न युज्येत इति ।
अयजमानत्वात् युज्यत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । स तद्धर्मा स नेदिष्ठो
तद्धर्मा स्यात् । कुत एतत् । कर्मयोगात् । यजमानकर्मणा हि तस्य
योगस्तद्धर्मसंस्कृतेन तत्कर्मानुष्ठानं कृतम् । अयमपि तद्धर्मसंस्कृत
एव करिष्यतीति २ ॥ १३३ ॥

इदं विचार्यते । किं सत्त्वाणि ब्राह्मणानामेव भवंत्युत त्रया-
णामपि वर्णानामिति ? वैद्यत्वाद्ब्राह्मणामपि प्राप्तं ब्राह्म—

सत्त्वाणि ब्राह्मणानामृत्विक्श्रुतेः ॥ १३४ ॥

ब्राह्मणानामेव सत्त्वाणि न क्षत्रियवैद्ययोरिति । कुत एतत् ।
ऋत्विक् धवणात् । येऋत्विजस्ते यजमाना इति धृतिः । न चानृत्वि-

१ काम्यमपि यत् प्रारब्धं तदवश्यं समापनीयमित्युक्तम्, आध-
श्यकत्वाच्च यथाशक्ति प्रयोक्तव्यम् । अतो यद्यपि 'ये यजमानास्त
ऋत्विज' इति यजमानपदस्य आमिमूतकर्तृवचनत्वात् एकाशब्दो-
पात्तयोश्च आमिकर्तृत्वयोरार्विज्योद्देशेन विधिसम्भवात् आमि-
मिरेवार्विज्यं कर्तव्यम् । तथापि आमिगता सप्तदशदिसंख्या त-
त्राहम् । तथा यिना च वैगुण्यम् । अतस्तत्सम्पादनाय पुरुषान्तरं
प्रतिनिधेयमिति भावः ।

२ तथाच "सप्तदशयराः सप्तमासीन्" इति शास्त्रमनुगृहीतं
भवति, इतरथां ससृताः षोडशेति राज्ञवाधः स्यात् ।

सस्यैवेककल्पानामतुल्यप्रमाणानां ध्याधिकारनिरूपणम् । ४६

जो यजमाना भवन्ति । परकीये कर्मणि यः प्रयत्नते सऋत्विगित्यु-
च्यते । तेनानेन प्रकारेण ऋत्विजां यजमानसंस्कारा विधीयन्त इति
गौण्या वृत्त्या एवं ऋत्विजां यजमानत्वं भवति । एवं च सति य-
जमानसंस्कारेभ्यो ऽहपरिकल्पनम् । तेनान्यथा धर्ष्यते ऋत्विक्क-
ल्पेनात्विजीनान्पदार्थाननूद्य तत्कर्तृत्वेन यजमानविधानम् । एवं व-
ष्टार्थता भवति । प्रत्याम्नानाञ्च ऋत्विजो निवर्तन्ते । न त्वेषमपि ऋ-
त्विक्कल्पेन गौण्या वृत्त्या तत्कर्माभिधानम् । सत्यमेवम् । इतरस्मि-
न्पक्षे गौणीवृत्तिरहपरिकल्पना चेति । तस्मादत्विक्पदार्थेषु यजमाना-
नां कर्तृत्वेन विधानम् । एवं सति । येन क्रियमाणा आत्विजीनाः प-
दार्थाः सगुणाभवन्ति तस्यैवाधिकार इति । तस्माद्ब्राह्मणानामे-
वाधिकारः सन्नेषु ॥ १३४ ॥ *

एककल्पानामवैगुण्यात् ॥ १३५ ॥

तानि चैककल्पानां भवन्ति । एकः कल्पो येषां तनूनपाद्या-
जित्वं नाराक्षसपाजित्वं वा तेषां सन्नेधिकारः । एवमवैगुण्यं-
भवति ॥ १३५ ॥

यद्येवं तुल्यप्रमाणानां भवन्तु । एवमपि हि धूयते । यजमानस-
मिमतौ बुभुक्षी कार्येति । यस्यैव यजमानस्य प्रमाणं नोपसंह्रियते त-
स्यैव वैगुण्यं स्यादिति । एवमाशङ्कितं भाह—

न परार्थत्वात् ॥ १३६ ॥

नानुल्यप्रमाणकैर्यैगुण्यं भवति । परार्थो हि यजमानोत्र न त-
नूनपाद्याजित्ववत्स्वार्थार्थता । तत्र तनूनपाद्याजिनां नाराक्षसेन
वैगुण्यं नाराक्षसानां च तनूनपातेनेति । इह पुनर्न तथा । इह यज-
मानसमिमतौ बुभुक्षी कार्या सा च येन केनचिद्यजमानेन समि-

१. भयमर्थः, वशिष्ठानां नाराक्षस एव यमाङ्गम्, तदुक्तं एष
कृतुः कलसिद्धौ प्रयात्ता भवति । एवं तनूनपाद्युक्तः एवेतरेषाम् ।
अत एककल्पानामेव महाधिकारे न मिथ्यकल्पानामिति सिद्धम् ।

ताभवतीति । तस्माद्वैषम्यं तनूनपातेनेति १ ॥ १३६ ॥

वैश्यराजन्ययोर्गार्हपते ॥ १३७ ॥

यद्यार्त्विज्येषु पदार्थेषु क्षत्रियवैश्ययोरनाधिकारः । गार्हपते
तर्हि पदार्थेधिकारोस्त्वित्येवमाशङ्किते अधस्तनसूत्रान्नेति प्रतिषेधम-
पश्यते । गार्हपतेपि पदार्थे वैश्यराजन्ययोर्नाधिकारः । कुत एतत् ।
वैषमो हि तयोर्ब्रह्मसामकल्पः । गार्हदङ्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम
कुर्यात् । पार्थुरश्मं राजन्यस्य । रायोवाजीयं वैश्यस्येति । तेनेतरेणो-
त्तरस्य वैशुष्यमितरस्य चेतरेणेति । तस्माद्गृह्यपतित्वेनापि वैश्य-
राजन्ययोर्नाधिकारः ॥ १३७ ॥

प्रकान्तेषु मन्त्रेषु तर्ह्यप्यमेव चिन्त्यते । अस्ति२ सहस्रमम्ब-

१ नन्वेवमग्नीनामपि परार्थत्वाद्यस्य कस्य चिदग्निषु साधितं
कर्म सर्वेषां फलसाधकं भविष्यतीत्यनाहिताग्नीनामप्यधिकार स-
त्त्वेषु भवतीति प्राप्ते उच्यते । 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टासोमेन यजेत'
इत्यस्य प्रकृतित्वात् प्राप्तेः 'य एतेनानिष्टा' इति, वचनादकृतदर्शपूर्णमा-
सज्योतिष्टामानामनाहिताग्नीनां नास्ति मन्त्रेभ्यधिकारः । तथानयोऽ-
प्याधानगतात्मनेपदादनाधातृणां न कार्यसिद्धौ पर्याप्तुयन्तीत्यनाहि-
ताग्नीनामनाधिकारः । आदधीतेत्यात्मनेपदाद्वि आधातुरेवाधानक-
लेन मधितव्यम्, कर्मयोग्यता चान्नीनां फलम्, अतोऽप्येनाहिता अ-
न्यस्य कर्म न साधयन्ति । यजमानेन सम्मितादुम्भरीकार्येति तु शास्त्रा-
र्थो येन केनचिदपि प्रयोगगतेन यजमानेन सम्पाद्यत इति वैषम्यम् ।

२ पञ्चाधिपति ब्राह्मणे धूयते, 'पञ्च पञ्चायतस्त्रिवृतः संवत्सराः
पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशा पञ्च पञ्चायतः सप्तदशा, पञ्च पञ्चायत ए-
कविंश विभ्यस्तृजाः सहस्रसंवत्सरम्' इति । तत्र सन्देहः, किमयं
सहस्रसंवत्सरपदो मुख्यः उत गौणः ? यदापि मुख्यस्तदापि, किं
मनुष्यम्यतिरिक्तानां भूतः सहस्रायुषां गन्धर्वादीनामधिकारः, उत
मनुष्याणामेव रसायनाभिप्रविन्दादिसम्पादितसहस्रायुषाम् ? न-
यथा कुलकल्पः ? अथवा साम्युत्थानम् ? । अथवा विभ्वसृजामयनं
कुर्यातां सहस्रायुष्टम् ? । अथवा धर्तृनीयशतानां यजमानामधिकारः ? ।
यदापि गौणत्वम्, तदापि किं प्राप्तेषु सम्यक्संशब्दः उत द्वादशरा-
त्रिषु, उत द्विषसेषु ? इति पक्षाः । तत्र प्रथम पक्षे तावदाह ।

स्मरं सत्रं किं तन्मनुष्याणां भवति केन चिन्मपारेण । उत न भव-
तीति ? किं तावन्नास्म । सुधेनैव पक्षः—

सहस्रसंवत्सरममनुष्याणामसम्भवात् ॥ १३८ ॥

अमनुष्याणामिति पशुंदासं मनि देवानां स्यात्, ते च पूर्वं
निराकृता चारम्भसामर्थ्यादित्यत्र, तस्मादत्र प्रतियेधार्यता वयंपरो।
अमनुष्याणामिति । मनुष्याणां न भवतीत्येतदुक्तं भवति । तथा-
चात्तरसूत्रे मनुष्यविषयैवाऽपनुशा स्याद्देहानित्यादादिति । किमिति
मनुष्याणां न भवति । तदायुष्टयस्यासम्भवात् । न हि सहस्रायुषो
मनुष्याः सन्ति ॥ १३८ ॥

२स्याद्देहानित्यत्वात् ॥ १३९ ॥

मयेद्वा सहस्रसंवत्सरं मनुष्याणामेव । कुत एतत् । देहानि-
त्यत्वादिति । न हि नियतपरिमाणं मनुष्याणामायुरिति । काश्चि-
च्छतं वर्षाणि जीयति । काश्चिद्वर्षाधिकतरमपरिमितायुषो मनुष्या
इति ॥ १३९ ॥

३तस्य च कार्यत्वात् ॥ १४० ॥

क्रियते ह्यायुरायुषः प्रापकेन कामेन । यथा मिश्रिष्वद्वा धी-
रश्रमिष्वयुः कामस्येति । मिश्रिष्वद्वया आयुर्भवतीति गम्यते ।
तथा च काठके आयुःकामस्यामृतचरिति ॥ १४० ॥

१ मतः धृतिवन्नाममनुष्याणां गन्धर्वादीनामधिकार इति
भावः ।

२ गन्धर्वादीनामनधिकारित्वस्य पूर्वं इव वल्गावन्नाम् 'यमग्ने प्राह-
व' इत्यादिनामनुष्याणामेव देवानां प्रमत्तत्वात्, इरावन्त्येव यथादिना-
नुष्ठानकर्तृत्वाच्च मनुष्याणामेवाधिकार इत्याशयवात् माह ।

३ मनु मनुष्यदेहस्यानित्यत्वेऽपि सहस्रायुर्न तेषां कार्यं मानव-
तीत्यत आह ।

१ नासम्भवात् ॥ १४१ ॥

न हि तत्प्रापकेण कर्मणा सहस्रायुष्ट्वं भवति २ । प्रायशः
षतायुष्ट्वमेव मनुष्याणामनूयते । शतायुषं पुरुष इति ३ ॥ १४१ ॥

शास्त्रसम्भवादिति भारद्वाजः ॥ १४२ ॥

अस्ति हि शास्त्र आयुषो द्विवृद्धयर्थं मित्रविन्दया आयुष्कामो
यजेतेति । न च तत्रायुषः परिमाणमुक्तम् । भविष्यति फश्चित्कर्मा-
भ्यासेन सहस्रायुरिति ४ ॥ १४२ ॥

नादर्शनात् ॥ १४३ ॥

नैतदेवम् । सहस्रपरिमाणं आयुः कर्मणा क्रियत इति । नैधं
विधं चाप्यमस्ति । आयुर्दीर्घं भवतीत्येतावद्गम्यते । न च दृश्य-
न्ते सहस्रायुषो मनुष्याः । कथं तद्वायुः प्रापकाणि कर्माणि विहिता-

१ नन्वेवं रसयनैर्मित्रविन्दादिभिश्चायुः प्रापकैः कर्मभिश्च
मनुष्या अपि दीर्घमायुः प्राप्स्यन्तीत्याशङ्काह ।

२ अयमभिप्रायः, न हि रसायनादेः सहस्रायुष्ट्वस्य च सम्बन्धो
दृष्टचर, नापि रसायनादीनां तथाविधं सामर्थ्यं दृष्टं येन मनुष्याः
सहस्रं वर्षाणि जीयेयुः, यमिर्जाठरोऽग्निरभिवर्धते वलीपलितादयो न-
दयन्ति स्वरवर्णमेधादीनां जननं भवतीत्येतावदेव कल्पयितुं शक्यते
न सहस्रायुष्ट्वम् ।

३ ननु शतान्यायुष्यस्येति विग्रहः कस्मिन्नेति ? मैथम्, न हि द्वि-
वचनयदुपचनान्ताभ्यां समास इत्यने 'प्रमाणाभावात् अभिधान-
सामर्थ्याच्च । नन्वेवमकरोऽपि प्रमाणभावात्तत्र कथं विग्रहः ? उच्यते,
एकत्वं जात्यपेक्षं प्राणिपदिकानि द्विजातिरेकेति । यद्वा जातिराध-
मन्तरेणानुपपद्यमाना एक तावदाश्रयमाक्षिपतीत्येकव्यसिद्धिरिति
दिष्टम् ।

४ नच 'षतायुषं पुरुष' इत्यनेन विशेष ? तस्य शतस्त्रायकत्वा-
दिति शृङ्गाण ।

नि । उच्यते । अपमृत्युनिरासार्थानि तानि । अपमृत्युनापि मरणं भवति । अथर्वणे च पठ्यते । एकशतमपमृत्युनामिति । तेनैकं परमायुस्तदुल्लङ्घनं कर्मणापि न शक्यते कर्तुम् । तस्मादप-
मृत्युजयार्थान्यायुः प्रापकाणि कर्माणि । तथा आह । मर्त्याः पितरः
पुरा हायुषो भ्रियते यस्तर्ह्यधिष्ठे इति । परमायुषः पूर्वमपि अप-
मृत्युना मरणं दर्शयति । तथा चापुनर्मृत्यु जयतीति सर्वमा-
युरयादिति । तथा च मानवे कथं मृत्युः प्रमथतीत्युक्त्या । अ-
नभ्यासेन घेदानामाचारस्य तु घजेनात् । आलस्यादन्नदोषाच्च
मृत्युर्विप्रात् जिघांसतीत्याह । अपमृत्युनापि मरणं भवतीत्यमुमर्थं
प्रापयति । अतः सहस्रायुप्रथस्यासम्भवादित्युक्तम् ॥ १४३ ॥

एव स्थित इवमुच्यते—

कुलसत्त्वमिति १ कार्णाजिनिः ॥ १४४ ॥

यजमानकुलीनाः परिसमापयिष्यन्त्येतत्सत्त्वम् । तत्र पैतृक-
रिक्थन्यायेन । न ह्यत्रान्यागतिरस्ति ॥ १४४ ॥

२ साम्युत्थानमिति लौगाक्षिः ॥ १४५ ॥

कार्णाजिनिपक्षनिराकरणार्थमेतत्सत्त्वम् । कुलसत्त्वं यैश्चिदा-
रब्धं केचित्समापयिष्यन्ति । न चाधयथात्फलमिष्यते । यद्येवं यत्

१ कुलस्य पितृपुत्रपौत्रादेः सत्त्वं कुलसत्त्वमिति विग्रहः ।

२ यस्तुतस्तु 'शास्त्रफलं प्रयोजकं' इति न्यायात् सफलानुष्ठा-
नृणामेव फलं नैकदेशानुष्ठातृणाम् । न च कुलसत्त्वं एवेन सफलं
कृतम् । अतो विफलमनुष्ठानं स्यात् । न च तत्पुत्रमिति चतुर्थः
साम्युत्थानपक्षोऽस्तिवत्यत आह ।

३ सामिशब्दोऽर्थाश्वार्थे, अर्थसमाप्ते सत्त्वे उपायम् 'त्यागः
साम्युत्थानमिति विग्रहः, 'सामित्यर्थे जुगुप्सिते' इत्यम-
रकोः ।

साम्युत्थानमेव १ सर्वथैतदपि नोपपद्यते । अत आह ॥ १४५ ॥

अन्हां वा शक्यत्वात् ॥ १४६ ॥

अन्हां वैतत्सहस्रमङ्गीकर्त्तव्यम् । न संवत्सराणामशक्यत्वा-
त् । मुख्यार्थासम्भवे च गौणावृत्तिरार्थीयते । तेन संवत्सरशब्दो

१ यस्तुतस्तथ्यमप्यनुपपन्न एव, अस्मात्तात् कर्मण कलानुप-
सेः । तर्हि सत्त्रविधायकवचनबलादेव सत्त्रिणां दीर्घायुर्भावाभ्यती-
ति पञ्चमः पक्षोऽस्तु ? । मैवम् । न ह्यस्य वचनस्य सोऽर्थः सम्भव-
ति । तद्वाचकपदाभावात् । न च कल्पयितुं शक्यते, सम्भावितायु-
ष्काणामपि सत्त्रान्तरेषु प्रवृत्तानां वैधान्मित्रयमाणानां तत्सत्त्रविधि-
बलादायुर्वृद्धदर्शनात् । तर्हि 'पञ्च पञ्चाशता' इत्यस्य पुरुषपरत्व-
मङ्गीकृत्य सार्धद्विशतानां पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते सम्बत्सरचतु-
ष्टयेन सहस्रसम्बत्सरत्वं सम्पद्यते । यत एकोऽपि त्रिवृत्स्तोमकया-
गयुक्तः सम्बत्सरः पञ्च पञ्चाशत्संख्यैर्यजमानैः प्रत्येकं कर्तृभूतैः स-
म्बध्यमानस्तत्सर्वो भवति तथा पञ्चदशादयोऽपीनि, तेन चतुः सम्ब-
त्सरमिदं सत्त्रमधत्तुतीर्यैर्यजमानशतैः क्रियमाणां सहस्रसम्बत्सर-
म्भवतीति पष्ठः पक्षोऽस्तु । सोऽप्यनुपपन्नः । 'चतुर्विंशति परमाः
सत्त्रमासीन्' इति वचनादधिकानां तत्राधिकारामावात् । मर्यादाश-
ब्दसम्बत्सरशब्दयोर्मध्ये अन्यतरस्य गौणत्वमाश्रित्य मनुष्याविका-
र आश्रयणीयः । तथापि सख्याशब्दस्य मुख्यत्वादेकार्थनिश्चयस्ता-
मर्थ्याश्च न स्मार्थत्वात् । सम्बत्सरपदं तु जघन्यत्वात् सावनसौर-
चान्द्रनाक्षत्राद्यनेकार्थसाधारणत्वेनार्थनिश्चयसामर्थ्यात् गौर्ण-
भवति । तर्हि यो मासः स सम्बत्सर इति वचनात्सम्बत्सरशब्दस्य
मासपरत्वे सति सहस्रमासमेतत्सत्त्रमिति सप्तमः पक्षोऽस्तु । सो-
ऽपि नोपपद्यते । यत अष्टमे वर्षे उपनीतो द्वादशवर्षाणि वेदमधीत्य
विंशतिवयस्को विवाह कृत्वा जातपुत्रोऽमीनादधीन, तस्मादाधाना
दूर्ध्वं ज्योतिष्टोमानुष्ठानोत्तरकालमस्यायुषि न सम्भवन्ति सहस्रमा-
साः । ननु, तर्हि सम्बत्सरप्रतिमा वै द्वादशरात्रय इति प्रयोगाद्वाद-
शरात्रिपु-सम्बत्सरशब्दः ? । प्रतिमाविशेषणं तत्र सम्बत्सरशब्दः न
तस्य द्वादशरात्रिपु प्रयोगः । तस्मादष्टमः पक्षोऽप्ययुक्त इत्याशये-
नोक्त 'सर्वथैतदपि नोपपद्यत' इति ।

गौण्या वृत्त्याहर्विषयः १ ॥ १४६ ॥

संख्यायाः कस्माद्गौणी वृत्तिराधीयतेत आह—

श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ १४७ ॥

श्रुत्याहि संघत्सरणद्वोहर्विषयः प्रदर्शितः । अहर्वसंघत्सर इति २ । तस्मादन्हां सहस्रमङ्गकिर्त्तव्यम् ॥ १४७ ॥

प्रकृत्यनुग्रहाच्च ॥ १४८ ॥

एवं च प्रकृति रनुगृहीता भवति । प्रकृतौ हि द्वादशाहे अ-
हानि संख्येयानि । इहापि नवदेव संख्यायोग इति ॥ १४८ ॥

कर्मणां युगपद्भावस्तन्त्रम् ॥ ४९ ॥

अत्रेदं विचार्यते । प्रधानकर्मणां योगपथे सहप्रयोगे सति
किमङ्गकर्मणां तन्त्रम् । उत प्रतिप्रधानमावृत्तिरिति ? । प्रतिप्रधानमा-
वृत्तिरिति श्रुतः । प्रधानानि यद्वानि । प्रत्येक चाङ्गवत्ता सम्पाद-
नीया । न चानावृत्तैरङ्गैरसौ सम्पद्यते । तस्मात्प्रतिप्रधानमावृत्तिरि-
त्येवं प्राप्त उच्यते । प्रधानानां सहप्रयोगे सत्यङ्गानां तन्त्रम् ।
सकृत्क्रिया ॥ १४९ ॥

कुन एतत्—

शक्यपुरुषार्थकृतत्वैकार्यसमवायश्रुतिभ्यः ॥ १५० ॥

युक्तं यत्प्रधानकर्मणां सहप्रयोगे सत्यङ्गानां सकृत् क्रियेति ।

१ यथा भिवृत् पञ्चदश सप्तदश इत्येते शब्दाः स्तोमवाचकाः
सन्त्य स्तोमयुक्ते एकैकस्मिन्नहनि यागरूपे लक्षणया वर्तन्ते, नतद-
सन्धे कचिदपि त्रिष्टुदादिशब्दाः प्रयुक्ताः । तैश्च शब्दैः सामानाधि-
करण्यात् सत्सत्सरणद्वः स्थापयवभूते अहनि तथैव लक्षणया वर्तन्ते
इति भवति तस्याह परत्वमिति तत्त्वम् ।

२ उपलक्षणमिदम् "आदित्यस्त्येव सत्यग्रतयो यदैवोदेत्यथ यम-
न्तो यदा मद्भुवोऽथ घ्रीष्मो यदा मध्यन्दिनोऽथ यर्षो यदापराहोय
शरत्तदेवास्तमेत्यथ हेमन्त" इत्यस्य, अत्रापि श्रुतौ दिनपरारं स्पष्टमि-
ति भावः ।

कुत एतत् । शक्यत्वात् । शक्यते ह्यहरोपकारिणाङ्गेनानेकेषामुपकर्तुम् । अगृह्यमाणाविशेषत्वात् । प्रदीपवत् १ । पुरुषार्थकृतत्वाच्च । प्रधानान्यद्भवन्नि कर्त्तव्यानीति पुरुषार्थः सकृत् कृतैरेवासौ कृत एव भवति । एकार्थसमवायश्चुतेश्च । एकस्मिन्नर्थे फले बहुभिः प्रधानैः साध्ये अङ्गानां समवायश्चुतिर्भवति । ता एकविंशतिराहुतयो द्वावाघारौ पञ्चप्रयाजा द्वावाज्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्तदराग्नीषोमीय-उपांशुयाजोग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदिडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च सयांवाकश्चाय यदेवाद् पत्नीसंयाजेषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टयजुश्चेति आहुतीनामेकविंशतिसंख्या दृश्यते । सा च तन्त्र-पक्षे भवति । इतरथा आहुतिशब्दो लक्षणया तद्विधिपर एव स्यात् । अपरेन्यथा वर्णयन्त्येतत्सूत्रम् । शक्यपुरुषार्थत्वात् । शक्यते हि सकृत्कृतेनाप्यनेन बहूनामुपकर्तुम् । पुरुषार्थवत् । यथा पुरुषार्थेन प्रदीपेनेति । अपि च । कृतमप्यङ्ग यदि पुनः क्रियते । तत्कृतत्वादे-कार्थवत्कृतं भवति । यथा प्रदीप एव कृतः पुनः क्रियते । समवायस्तू-क्त एव । अतः सहप्रयोगे प्रधानानामङ्गानां सकृत् क्रियेति ॥१५०॥

प्रयोगएव प्रधानानां कुत —

फलकर्मदेशकालद्रव्यदेवतागुण-

सामान्ये २ ॥ १५१ ॥

यत्रैकेन प्रयोगवचनेन बहूनि प्रधानान्युपदाय फले विधीयन्ते । तत्र सहप्रयोगः । इतरेतरसंख्यपेक्षाणि हि तानि विहितानि । यथा वैश्वदेवेन प्रजाकामं याजयेदिति । तत्र वैश्वदेवशब्देन समुदायवचनेनाष्टानां हविषां सहत्वम् । यदि च तेषां कर्माणि समानं भवति । पञ्चप्रयाजता त्रयोऽनुयजतेत्येवमादि । भिन्नाङ्गकर्मणां सहप्रयो-

१ यथा एक एव प्रदीपोबहूनां मध्ये कृतः सन् सर्वेषामुपकरोति, यथा वा पदसु भावनासु लिङ्पदेनैव कथम्भाचमपेक्षमाणास्त्रपि सङ्गदाभनाता एवाङ्गविधयः पणामपि प्रत्येकमङ्गानि समर्पयन्ति तथेदमिति भावः ।

२ सामान्यशब्दस्य द्वन्द्वान्तपदत्वात् प्रत्येकं सम्बन्धः, तथा च, फलसामान्ये कर्मसामान्ये देशसामान्ये कालसामान्ये द्रव्यसामान्ये देवतासामान्ये गुणसामान्ये च सह प्रयोग इति भवति सप्तार्थः ।

मित्रविन्दादौ तन्त्राभावनिरूपणं देशकालयो- ५७
स्तन्त्रनिरूपणं च ।

ये सतीतरेतरवैगुण्यं स्यात् । देशसामान्ये च सहप्रयोगो न मित्र-
देशानामशक्यत्वात् । कालसामान्येऽप्येवम् । परिक्रयद्रव्यसामान्ये
च सहप्रयोगो युक्तः । यथा त्रिपंचुक्तेषु । त्रयाणां धामनस्त्रयाणां श्या-
मस्त्रयाणां वञ्चुरिति । देवतासामान्ये पुनः समानमुच्चारणम् । यथा
सप्तदशसु प्राजापत्येष्वनुवाचने प्रेते च । यदि च तासां देवतानां
गुणोऽपि समानो भवति यथा तद्वैद्योपांशुत्वम् । गुणभेदे पुनर-
वश्यं सहोच्चारणम् । ययोपांशुयाजदेवताप्रीयोमीययोः ॥ १५१ ॥

तद्भेदे भेदः ॥ १५२ ॥

तेषामेव सहस्यकारणानां यत्र भेदस्तत्र सहस्यं न भवति ।
यथा मित्रविन्दाप्रतिकामान्वेययोः प्रयोगवचनभेदात् कर्मभे-
दो भवति । यथा कस्यचित्पञ्चप्रयाजता कस्यचिन्नवप्रयाजता ।
तत्र सहस्ये इतरेतरवैगुण्यमापद्यते । देशभेदपि भेदो भवति । यथा
षष्ठ्यप्रघातेषु मारुत्याः । कालभेदपि दूरस्थ पौर्णमासस्य च
सहस्यं भिद्यते । द्रव्यभेदपि त्रयाणां त्रिपंचुकानां भेदः ॥ १५२ ॥

सहस्ये प्रधानानामङ्गानां तन्त्रमुक्तम् । क्वचित्तयोः
सङ्गतिरेव नास्ति । यथा वैश्वदेवे देशो विद्यते । प्रधानानां प्राची-
नप्रवरणो देशः । प्राचीनप्रवणं वैश्वदेवेन यजेतेति । तदङ्गानां समो
देशश्चोदकप्राप्त्या । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तेना-
ङ्गप्रधानानामसङ्गतिरथ । कालोऽपि चात्र विद्यते । प्रधानानां
पक्षान्तस्तदङ्गानां पक्षादित्येतदालोच्य सूत्रितम्—

१देशकालौ विरोधे न कृत्स्नोपदेशात् ॥ १५३ ॥

१ देवयाज्ञिकैरेतत्सूत्रं द्विधाकृतम्, “देशकालौ विरोधे” “न
कृत्स्नोपदेशात्” इति । तत्र देशकालौ विरोधे इत्यस्य देशकालौ त-
न्त्रस्य विरोधकस्त्विति प्रतिप्रधानं भिद्यते इत्यर्थः, एवञ्च यस्यामेव
पौर्णिमायां भास्तेष्वनुष्ठाने न तस्यामेवाप्रीयोमीयस्य । न च षड्भिः
पर्यभिर्दर्शपौर्णमासानुष्ठानमेयं सति स्यात् ? इष्टापत्तेः । एवं देशस्या-
पि तथा च न तयोस्तन्त्रमिति पूर्वदले “न कृत्स्नोपदेशात्” नैतदेयं
प्रतिप्रधानं देशकालयोराशुक्तिः, कस्मात् ? कृत्स्नसाङ्गप्रधानयाग
स्य पौर्णमासादौ उपदेशात्, यदा तु एकस्यैवानुष्ठानं न तदा
कृत्स्न्यं ? त्रयाणां देवानां प्राधान्यादिति समाहितम् ।

कृत्स्नं होतृकर्मसाङ्गं देशे काले च विधीयत इति । न ह्यङ्गरहितस्य प्रधानस्य पृथग्वचनम् । देशकालौ विरोध इत्येतत्सु-
त्रमपरेन्यथा घर्णयन्ति । किं प्रयोगवचनैकत्वे सति कर्मादीनि
सर्वाणि सहत्वविरोधकानि उत देशकालावेवेति ? । तद्वेदे भेदइत्यु-
क्तत्वात्सर्वाणीत्येवं प्राप्त आह—

देशकालावेव विरोधकौ न कर्मादीनि । शब्दो हि सहप्र-
योगः । कर्मादीनामशब्दता । तेन वैश्वदेवे कर्मभेदेऽपि सति अ-
धानां हविषां सहत्वम् । कथं कर्मभेद इति चेत् । पयस्यायाः
साभ्राव्यपयोविध्यन्तेन वृधन्वन्तता प्राप्नोति । इतरेषां पौर्णमास-
विध्यन्तेन चार्त्रप्रता । शब्दबलीयस्त्वात्सहप्रयोगः । द्रव्यभेदेऽपि शु-
नासीरीये परिक्रयभेदेऽपि प्रयोगवचनैकत्वात्सहप्रयोगः । तस्मा-
देशकालावेव सहप्रयोगस्य विरोधकौ प्रयोगवचनैकत्वे सति न
कर्मादीनि । एतस्यां व्याख्यायां न कृत्स्नोपदेशादिति सूत्रं पूर्वपक्ष-
मुत्पाप्य पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १५३ ॥

अस्ति ज्योतिषोपस्तत्रापसत् कालीनः ब्रह्मण्यासु नि-
गदस्यहे सुत्यामागच्छेति । स च चोदकेन द्वा-
दाशाह प्राप्तस्तत्र च द्वादशोपस्तत्कालीनान्यहानि द्वादशसौ-
त्यानि । तत्रैतत्सान्दिह्यते किं सकृच्छ्रुत्या शब्दोच्चारणं, उत भेदेन
प्रति सुत्यमिति? कुतः सन्देहः । यदि प्रकृतौ ज्यहे सुत्यामागच्छेत्यने
न सुत्योपलक्षणं कृतम् ततो भेदेन प्रति सुत्यमुपलक्षणम् । अथ
यागसाधनभूतदेवतेन्द्रस्मरणं चिकीर्षितं ततः सकृत्सुत्या
शब्दोच्चारणं । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

अहर्गणे सुब्रह्मण्यायाः सर्वोपलक्षणं

प्रकृतिवत् ॥ १५४ ॥

अहर्गणे उपस्तत्कालीने सुब्रह्मण्यानिगदे सर्वोपलक्षणानि भे-
देनोपलक्षयितव्यानि । एवं प्रकृतिवद्विप्रकृतिः कृता भवति ।
प्रकृतौ हेतुं सौत्यमदरासीत्तदेवोपलक्षितम् । ज्यहे सुत्यामागच्छे-
ति । इह द्वादशसौत्यान्यहानि । तत्र च यदेवनोपलक्ष्यते तस्यै-
वोपलक्षणसंस्कारद्वानाद्वैगुण्यमापद्यते । तस्माद्द्वादशाहे त्रयोदशा-
ह इत्येवमादिसर्वेषामुपलक्षणमिरयेवं प्राप्ते दूमः ॥ ५४ ॥

उपसत्काले सकृत्सुताशब्दोच्चारणं कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनं च । ९६

तन्तकालकर्म प्रत्यहमविधानात् ॥ १५५ ॥

सुखचिभक्तिको निर्देशः । तन्त्रेण उपसत्काले सुत्या शब्दो-
च्चारणं कर्म । सकृत्सुत्या शब्दोच्चारणमित्यर्थः । कुत एतत् । प्र-
त्यहमविधानात् । नह्येवं विधेयं वाक्यमास्ति ग्रहणमुच्चारणमिति ।
ननु चोदकेन विधानम् । प्रकृतावेकं सौम्यमहस्तदुपलक्षितम् ।
इयमे सुत्यामागच्छेति । विहृतौ बहूनि सौत्यानि । तानि सर्वाण्युप-
लक्षयितव्यानि । अत्रोच्यते । न हि सुत्योपलक्षणं चिकीर्षितं
न हि तथोपलक्षितया किञ्चित्प्रयोजनमित्यत्राहर्षं परिकल्प्यं ।
यागसाधनभूतदेवतेन्द्रस्मरणं चिकीर्षितम् । तच्छोपसत्कालीना-
नामह्नां निगदद्वारेण । इपहेतीते सुत्यां प्रतिभद्यतेन्द्रागन्तव्यमिति ।
ननु आताप्यदृष्टमेव । महीन्द्रभामन्त्राणां शृणोति न च धुर्याग-
च्छतीति १ । सत्यमेवम् । अनेन प्रकारेण यागसंस्तवोपम् । येन
साधनान्यचेतयमानान्यपि चेतनावत्संभूयन्ते । यथा शृणोत प्रो-
वाणः इति । न हि प्राचाणः शृण्वन्ति । संस्तवायैतदुच्यते । यथा
शृणोतु देवः सविता इव इति यागः संस्तूयते । एवमनागच्छ-
षीन्द्र आगच्छतीवाशृण्वन्नपि सविता शृणोतीवेति । यागसस्त-
वने न च कर्तुं साहसजननमिति दृष्टो २र्थः । सुत्योपलक्षणं पुन-
रुपस्थांशोपि नास्तीति ॥ १५५ ॥

एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनं

कृतत्वात् ॥ १५६ ॥

यत्रैकद्रव्यविषयः कर्मणोऽप्यासस्तत्र किं प्रतिक्रियं मन्त्रा-
व्यावृत्तिरुत सकृन्मन्त्रवचनमिति ? क्रियाऽप्यावृत्तौ तच्छेषस्य मन्त्र-
स्यापि प्राप्ती सकृदुच्यते । एकद्रव्यविषये कर्मणोऽप्यासे सकृन्म-
न्त्रो घक्तव्यः । कुत एतत् । कृतत्वादभिधानसंस्कारस्य । अपि
च साऽप्यासा एकैवेयं क्रियेति । क्रियादौ च मन्त्रवचनमु-
क्तम् ॥ १५६ ॥

१ देवतानां विग्रहवत्त्वस्य मीमांसकैरनङ्गीकारात् । इन्द्रशब्दस्यै-
वात्र देवतात्वं; न च शब्दस्यामन्त्रणस्मरणमागमनं वा घटत
इत्याशयः ।

उक्तेन न्यायेन हविषो ग्रहणो वर्हिषो लवने तस्यैव स्तरणे
आज्यग्रहणे च सकृन्मन्त्रवचने प्राप्त आह—

न ग्रहणलवनस्तरणाज्यग्रहणेपु तु ॥ १५७ ॥

तु शब्दोपधारणे । ग्रहणादिषु नैव सकृन्मन्त्रवचनम् । न
ह्यत्राभिधानसंस्कारस्य कृतत्वमस्ति । ग्रहणे तावद्यावदेव मुष्टिना-
गृहीतम् तावदेव मन्त्राभिधानेन संस्कृतम् । अन्यदगृह्यमाण-
मभिधानसंस्कारसव्यपेक्षमेवेति । लवनस्तरणयोरप्येवम् । आ-
ज्यग्रहणे च ॥ १५७ ॥

वचनादाज्ये १ ॥ १५८ ॥

आज्ये घाचनिकी मन्त्रानिवृत्तिरुक्ता । उत्तरेषु ग्रहणेषु ।
क्षिप्त्रिरेव यजुषा गृहीयाद्विवृद्धि यज्ञ इति । तदनु सकृत्सकृ-
देवेति ॥ १५८ ॥

मुष्टौ चोत्तमे ॥ १५९ ॥

तूर्णीं चतुर्थमिति ॥ १५९ ॥

दीक्षितस्यामनोऽशस्त्रपदार्थेने मन्त्रवचनमाज्ञातम् । तथा-
नदीतरणे अववर्षणे अमेध्यदर्शने प्रयाणे च । तत्रैतत्सन्दिह्यते ।
किं युगपदनेकामनोऽशस्त्रपददर्शने सकृन्मन्त्रवचनमुत भेदेने-
ति? । तथानदीतरणेपि च स्नोतसां भेदे किं भेदेन मन्त्रवचनं
उत सकृदिति? । अववर्षणे युगपदनेकधारासन्निपाते किं
प्रत्यववर्षणं मन्त्रवचनमुत सकृदिति? एवं युगपदनेकामेध्यदर्शने
वनीचाहनप्रयाणेऽपि च किं प्रतिप्रयाणं मन्त्रवचनमुत प्रथमे प्रयाण
इति ।

१ यद्यप्येकः पदर्थो निर्वापादिः तथापि प्रत्यङ्म्यासं संस्कारभे-
दोभयति, मन्त्रवचनं निर्वापेण द्रव्यं संस्कृतं व्यम्, अतो यस्मिन्नेव
मुष्टौ मन्त्रो नोच्यते तस्यैव मन्त्रकृतेन संस्कारेण हीनं स्यात् । का-
यैप्रयुक्तो हि संस्कारो न क्रियास्वरूप प्रयुक्तः, कार्यं चात्र निम्नम् ।
तस्मात् प्रतिमुष्टिमन्त्रावृत्तिरिति भावः ।

यजमानस्य स्वप्नादिदर्शने सकृन्मन्त्रवचनं माधानयूप- ६१
योस्तन्नेणानुष्ठानं च ।

तत्र प्रत्येकं मन्त्रवचने प्राप्त आह—

स्वप्ननदीतरणावर्पणामेध्यदर्शनप्रयाणेषु तु
सकृत्कालद्रव्यैकार्थत्वात् ॥ १६० ॥

यथासम्भवं हेतुविभागः । अनेकस्वप्नदर्शने कालैकत्वात्
सकृन्मन्त्रवचनम् । नदीतरणे द्रव्यैकत्वात् । अंतस्ताम्भेदेप्येकमेव न-
दीद्रव्यमिति सकृन्मन्त्र । अवर्पणेऽपि कालैकत्वात् । तथामेध्यद-
र्शने प्रयाणेषु तु एकार्थत्वात् । एक एवायमर्थो गमनं नाम । तस्या-
दावेव मन्त्रवचनं न प्रतिप्रयाणमिति ॥ १६० ॥

अथ यत्र कालभेदेन पुनस्तदेव निमित्तमापतति । तथापि किं
सकृद्वचनमुतभेदेनेतिभमिहितमेव तदिति कृत्वा सकृन्मन्त्रवचने
प्राप्त आह—

न निमित्तभेदात् ॥ १६१ ॥

तात्र सकृन्मन्त्रवचनम् । भिद्यते ह्यत्र निमित्तमिति कृत्वाभ्या-
वृत्तिः ॥ १६१ ॥

अप्रधानकालसकृदसन्निपातात् ॥ १६२ ॥

अप्रधानकालीनं यदङ्ग, यथा आधान, तस्य प्रतिकर्म प्राप्तौ स-
त्यामुच्यते । सकृत्कर्त्तव्यम् । न हि तत्काचित्कर्मविशेषे सन्निपति-
तं यस्यापवर्गेऽपवृज्येत १ । अतः स्वकालत्वात्सकृदेव कर्त्त-
व्यम् ॥ १६२ ॥

यूपः ॥ १६३ ॥

सोप्यन्नाधेयवद्द्रव्यः । सोप्यप्रधानकालीन एव । दीक्षासु
यूपं छिनत्तीति तस्मात्सोऽपि साधारणः । पशुतयेऽपि । नन्वग्न्याधेया-
धिकरणन्यायेनैव गतार्थत्वादवाच्यमेतत् । पशवे वै यूपमुच्छ्रयन्तीति
प्रतिपशुमाप्त्याऽङ्गानिवृत्त्यर्थमतिदेशः ॥ १६३ ॥

१ एवमनभिहितकर्मविशेषेण सर्वोद्देशेनाधाने कृते यद्यपि कार-
णवशात् किञ्चित्कर्म प्रथममापतति तथापि न तादर्थ्यमेव भवति प्र-
थमावस्थायामेव सार्थार्थत्वावधारणादिति भावः ।

स्वरुश्च सऽस्थावचनात् ॥ १६४ ॥

स्वरूपि यूपवदग्नीषोमीयसवनीयानुयन्ध्यानां साधारण ए
व । संस्थावचनं हि भवति । स्वरुहोमेन हि यूपः संस्थाप्यत इति ।
यदि च प्रथममेव हूयेत यूपः साधारणो न भवेत् । तस्मात्सोपि यूप-
वत्साधारणः ॥ १६४ ॥

तन्निवृत्तेश्च ॥ १६५ ॥

अपि च । तत एव यूपात्स्वरुर्निर्वच्यते । तस्य यः प्रथमः श-
कलः परापतेत् स स्वरुः कार्य इति समामनन्ति ॥ १६५ ॥

दर्शपूर्णमासादिषु चिन्त्यते किं सर्वं स्वयमेव कर्त्तव्यम् ।
उत किञ्चित्परकर्तृकमपीति ? फलार्थिनः कर्मचोदितं अतस्तेनैव
कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्त आह—

कर्मणि पुरुषाणाम् १ ॥ १६६ ॥

अधिकारः । कुत पतत् । परिक्रयाम्नानात् । तद्वदयते हि तत्र
परिक्रयः । गोर्दक्षिणा हिरण्यं दक्षिणोत्प्रेषमादि ॥ १६६ ॥

एवं सर्वत्र प्राप्ताविदमुच्यते—

प्रधानं स्वामी फलयोगात् ॥ १६७ ॥

यत्प्रधानं स्वद्रव्यपरित्यागपरसत्तापादनरूपं तत्स्वामी करो-
ति । फलयुक्तं हि तदिति । तच्च कुर्वन् फलेन युज्यते इति । एकं सू-
त्रमेवेदमपरे वर्णयन्ति । परिक्रयाम्नानात् सर्वत्र पुरुषाणां कर्त्तृत्वे

१ अत्र परिक्रयाम्नानादिति शेषः । तथाच, दर्शपूर्णमासादिक-
र्मणि होतृध्वज्यादीनां कर्त्तव्यं भवति न यजमानस्य परिक्रयाम्ना-
नादिति सूत्रार्थः । न च यजमानस्य साक्षादकर्तृत्वे अर्थिनः साङ्गं क-
र्त्तव्यमिति विरोधः ? प्रयोजकत्वेनापि तस्य कर्तृत्वोपपत्तेः ।

स्वामिन आशीर्वादादौ कर्तृत्वनिरूपणम् । ६३

सति प्रधानं स्वामीकरोति । फलयोगादित्युक्तमेव १ ॥ १६७ ॥
किमेतदेव स्वामीकरोति नेत्याह—

पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे साम-
र्थ्यात् ॥ १६८ ॥

पुरुषयोगी योमन्त्रः तनूपा अग्नेसि तन्वं मे पाहीत्येवमादिः
प्रत्यागाशीर्युक्तः । यश्चात्मसंस्कारः पावनमुण्डनादिः । तौब्राह्मण-
स्यागे प्रतिपत्तव्यौ । त्यागशब्देन त्यागाधिकृतो लक्षणया यजमानो-
न्मिधीयते । यजमानयोगिनी भवत इत्यर्थः । यजमान एव हि सम-
र्थ आशीः प्रार्थनं कर्तुम् । संस्कारोऽपि च फलप्रतिग्रहयोग्यतापत्या
यजमानयोग्य एव ॥ १६८ ॥

वचनादन्यत् ॥ १६९ ॥

अन्यद्वचनाद्यजमानस्य भवति । यथा शुक्रं यजमानोन्वार-
भत इति । ऋत्विजामपि वचनेन संस्कारो भवति । यथा हिरण्यमा-
लिनो वाजपेयेन चरन्तीति ॥ १६९ ॥

१ ननु च प्रधानसमकर्तृकत्वादङ्गानामपि स एव कर्ता सितस्य-
ति ? न, तत्र प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वानुग्रहात् । द्रव्योत्सर्गे हाकिय-
माणे न किञ्चित् यजमानेन कृतं स्यादिति तं करोति । न ह्यात्मनेप-
दे फलार्थिकर्तृकत्वं गम्यते, किं तर्हि भावनाक्षितकर्तृत्वस्य सतः
फलसम्बन्धित्वम् । अतश्च फलं कर्तुरन्मत्र न गन्तव्यम्, न तु फ-
लार्थिनोऽभ्येन व्यापारकरणं विरुध्यते, तावता च सिद्धोऽङ्गेष्वनियम
इति । अतोऽङ्गेष्वन्यकर्तृत्वं प्रधाने च स्वात्मिकर्तृत्वमिति । अन्येष्वपि
कर्म कुर्वन्सु यजमानेन यत्नेन कृताकृतप्रत्यवेक्षणं कर्तव्यमेव । अ-
न्यथा हि ऋत्विजः कर्मकर्तृत्वात्प्रमादेन सर्वं कर्म साधनतया य-
थाश्रुतं न कुर्वन्ति, वैगुण्येऽपि तेषां स्वार्थविनाशाभावात् । तदुक्तं
भट्टाचार्यैः, यथैवाध्वर्युणा पदार्थाः कर्तव्यास्तथैव यजमानेनाप्रमादा-
र्थं प्रत्यवेक्षितव्या इति ।

शेषमितरे यथा संख्यम् ॥ १७० ॥

इतरे सामिव्यतिरिक्ताः शेषं यथाख्यं कुर्वन्ति । या यस्या-
ख्येति ॥ १७० ॥

उपवीतिनः १ ॥ १७१ ॥

कुर्वन्ति स्मृतेः ॥ १७१ ॥

प्राञ्च्युदग्वा ॥ १७२ ॥

प्राञ्च्युदग्नि च कर्माणि सन्तिष्ठेरन्निति धृतिः २ ॥ १७२ ॥

आवृत्तिसामन्तेषु ३ प्रदक्षिणम् ॥ १७३ ॥

आवृत्तौ सामन्ते च प्रदक्षिणः स्मृतेः ॥ १७३ ॥

विपर्यस्य पित्र्येषु तु सकृदक्षिणाच ॥ १७४ ॥

पित्र्येषु कर्मसु विपर्यसेनाप्रदक्षिण कार्यम् । सकृच्च । यद-

१ तदुक्तं शाङ्खायन श्रौतसूत्रे “ यज्ञोपवीती देयकर्माणि करो-
ति ” इति ।

२ तथाच श्रुत्यन्तरम्, ‘तं प्राञ्चमनुसमस्यति प्राची हि देवानां
दिग्गोऽउदञ्चमुदीची हि मनुष्याणां दिक्’ इति । ‘तथो हास्यै त-
त्प्रागेव कर्मकृतं भवति तद्वै प्राङ् निदध्यात् अथोदक् प्राङेव यज्ञो-
ऽनुसन्तिष्ठाता इति तथो हास्योदगेव कर्मानुसन्तिष्ठत, इति च ।
पात्राणामासादनं दक्षिणत आरभ्योदक् संख्य, पश्चादाभ्य प्राक्सं-
ख्य वा कार्यम् । परित्तरणपर्युक्षणादिकमप्युत्तरत, समापनीयम्,
प्रित्तिरेखनाद्यपि एवमेव कर्तव्यम् इतितत्त्वम् ।

३ सामन्तप्रव्देन परित्तरणपर्युक्षणनित्यपरिषेकपदपरित्तिरेखपि-
ण्डपरित्तिरेखादिकर्म उच्यते । समन्ततो भवं सामन्तम्, सार्वत्रिक-
मिति तद्व्युत्पत्तेः । तथा च ध्रूयते ‘दक्षिणात् बाहूनन्यावर्तन्त’
इति ।

४ ‘प्राचीनावीती पित्र्याणि’ इत्युक्ते. यत् परित्तरणादिप्रदक्षिण-
युक्तं तत् पित्र्ये अप्रदक्षिणम्भवति इति भावः ।

प्रधानद्रव्यनाशे साङ्गावृत्तिनिरूपणं वैकल्पिकेऽन्यतः ६५
रेणानुष्ठाननिरूपणं च ।

अयस्वरूपं देवे स्मर्यते तत्पिण्डे सहस्रकर्मव्यम् । यथा परित्तमुखापे-
लिप्योल्लेखनम् । १दक्षिणाच्च दिक् । न प्राच्युदीची वा ॥ १७४ ॥

प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ साङ्गावृत्तिस्तदादेशात् ॥ १७५ ॥

प्रधानस्य च यत्साधनद्रव्यं तस्य व्यापत्तौ विनाशे साङ्गावृ-
त्तिर्भवति । तेन ह्यादिष्टान्यङ्गानि तद्विनाशश्च विनाशमुपगतानि ।
अपरंन्यथा घर्णयन्ति । द्रव्यमेव संस्पर्शमिरङ्गैः सहायते । नारा-
नुपकारकैरपि । तेन तान्यादिष्टानीत्युक्तार्थम् ॥ १७५ ॥

इदं श्रूयते । ग्रीहिर्मयजेत यवैर्वा यजेतेति । तत्रैतत्सन्दिह्यते ।
किमुभायपि ग्रीहिययौ यागं प्रत्यङ्गभावमुपनेयौ । उत यिक्त्वनेति ? ।
किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

गुणानामेकार्थानां सर्वारम्भश्चोदितत्वात् ॥ १७६ ॥

ये गुणा एकप्रयोजना यथा ग्रीहियवादयाः तैः सर्वैस्तत्कार्मा-
रब्धव्यम् । कुत एतत् । चोदितत्वात् । चोदिता हि ते यागमिनिर्बु-
त्ताविति ३ य एव गुणोद्गमाय नोपनीयते तस्यैव धृतिरनर्पिका-
स्यादिति ॥ १७६ ॥

एवं प्राप्तं आह—

न कृतत्वात् ॥ १७७ ॥

नैतदेवं सर्वैस्तत्कार्मारब्धव्यमिति । किं कारणम् । कृतत्वात् ।
एकेनैव यदा तत्कार्माष्टकपालाभिनिर्बुत्तिरूपं निर्धर्तितं भवति ।
तदा द्वितीयोपादानमनर्थकं स्यात् । सर्वे हि ते इतरेतरनिरपेक्षा एव
पिधीयन्ते ॥ १७७ ॥

अथ एकेकेनैव निर्धर्तिते यागे द्वितीयधृत्यनुग्रहाय पा-
गाभ्यावृत्तिः क्रियते । तत्रैतदुत्तरसूत्रम्—

१ 'यथा वै दिक् पितृणां या दक्षिणा दिक् सा पितृणाम्' इति
श्रुते ।

२ तदुक्तमापस्तम्बेन "यद्यप्रक्षदेयतः दधिभ्यां पघेतान्यद्वयिः
संस्कृत्य प्रयच्छेदेयतायै" इति ।

३ तच्चोमयोर्यागसाधनत्वे प्रयेति भावः ।

अनारभ्यत्वात् ॥ १७८ ॥

अनारभ्योयमर्थः । यद्वुत गुणानुरोधेन प्रधानाभ्यावृत्तिः त-
स्माद्विकल्पः १ ॥ १७८ ॥

दर्शनाच्च ॥ १७९ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा ग्रीहियवयोर्विकल्प इति । हविरुदपनं
प्रकृत्य श्रूयते । वर्षवृद्धा उ हवैते यदि ग्रीहियो यदि यथा इति २ । य-
पि च । समुच्चये सति न ग्रीहिमि कृतो भवति न यदैरिति स-
ङ्गीर्णमन्यदेव द्रव्यान्तरं भवति ॥ १७९ ॥

श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ १८० ॥

इति चेत् पश्यसि । ग्रीहियवयोरेवान्यतरस्य विकल्पेनान्यतर-
स्य श्रुतिरनार्थिका स्यात् ॥ १८० ॥

कालान्तरेर्धवत्वं स्यात् ॥ १८१ ॥

कालान्तरे द्वितीयश्रुतिः सार्थिका भविष्यति । न ह्येकास्मि-
न्कर्मणि समुच्चयः सम्भवतीत्येतदुक्तम् ३ ॥ १८१ ॥

१ न समुच्चय इति हृदयम् ।

२ ज्योतिष्टोमे हि द्रव्यदेवतासंयोगानामहष्टानामपर्यायविधानात्
प्रकरणेन युगपद्द्रव्यात्सर्वसम्पादनाय युक्तं यदभ्यस्यते, ग्रीहियवौ
तु द्वाभ्यां चाक्षयाभ्यामन्योन्यनिरपेक्षौ यागद्रव्यप्रकृतितया विधीय-
मानौ तद्वारेण प्रयोगवचनो गृह्यन् पर्यायेणैव गृह्णाति न युगपत्
येन बलात्प्रधानाभ्यासः स्यात्, अतो विकल्प एव । समुच्चित्य यज-
नया तु चाक्षयद्वयमपि घातितं स्यादिति दिक् ।

३ तदुक्तं शास्त्रान्तरे “ग्रीहिभिरिष्टा ग्रीहिभिर्यजेता यवैभ्यो यवै-
रिष्टा यवैर्यजेता ग्रीहिभ्यो दशपूर्णमासैः” इति । अतो ग्रीह्याप्रय-
णानन्तरं प्राग्यवाप्रयाणात् ग्रीहिभिरेव दर्शपूर्णयासयागः । यवाप्र-
यणानन्तरं प्राग्ग्रीह्याप्रयणात् यवैरिति । अत्र दर्शपूर्णमासाधिक्ये-
न दर्शपूर्णमासयोरेवायं द्रव्यनियम उक्तः, तेनान्यासु विकृतिषु नायं
द्रव्यनियम इति धूर्तस्त्रामिनः ।

आधारैर्ऋज्वादीनाममुच्चयः होत्राधानयोश्च कुत्रचित् ६७ दभावानुष्ठानं च ।

आधारं प्रकृत्यगुणाः सामन्ताताः । ऋजुमाधारयति सन्त-
तमाधारयति दीर्घमाधारयति प्राञ्चमाधारयति तेषामेककार्यत्वादुक्ते-
न न्यायेन विकल्पे प्राप्त आह—

धर्ममात्रेषु समुच्चयो विरोधे ॥ १८२ ॥

ये गुणा धर्ममात्राः तेषां समुच्चयः । कुत एतत् । अविरोधे हि
ते यत्तन्ते । कथम् । ऋजुसन्ततं न विदुषि । न सान्तत्यं प्राञ्चम् ।
प्रतिनियतानि ह्यदृष्टानि । तस्माद्ऋज्वादीनां समुच्चयः । ननुक्तमेकका-
र्यत्वादिति । सत्यम् । परमं कार्यम् । अवान्तरकार्याणि तु भिन्ना-
नि । यद्ऋजुना क्रियते । न तत्सन्ततेन यत्सन्ततेन न तत्प्राञ्चेनि ॥१८२॥

होत्राधानयोः क्रियमाणानुवादिनामग्निमन्थनप्रणयनादिषु हो-
तृकाणां आधानमन्त्राणां च भूर्भुवः स्वरिणि किमेषां समुच्चयः, उत
विकल्प इति? मन्त्राणां क्रियाभिधायकत्वं तत्साधनाभिधायकत्वं च
इदं प्रयोजनमिति विकल्पे प्राप्त आह—

होत्राधानयोः ॥ १८३ ॥

होतृकाणां मन्त्राणां अघस्तनसूत्रोपात्तः समुच्चयोनुरूप-
ते । यत्कारणमदृष्टार्था हि ते क्रियमाणानुवादिनः । करणमन्त्राणां
च विकल्प इत्यते । दृष्टार्थत्वात् । क्रियमाणानुवादिनस्त्वदृष्टार्थाय-
ति समुच्चयः १ । आधानमन्त्राणां तु समुच्चयो वाचनिकः । त्रिभिर-
क्षरैर्गोहंपत्यमादधाति पञ्चभिराहवनीयमिति ॥ १८३ ॥

सर्वत्र होतृकाणां समुच्चये प्राप्त आह—

न याज्यानुवाक्यासु विरोधात् ॥ १८४ ॥

एकास्मिन्प्रकरणे याज्यानुवाक्यालक्षणयुक्तानां समुच्चयो न
भवति । देवतास्मरणार्था ह्यनुवाक्या । हविः समर्पणार्था च या-
ज्या । अतो दृष्टार्थत्वाद्विकल्पः । तथाचाह । इत्यति या अनुवाक्यया
प्रयच्छति याज्ययेति ॥ १८४ ॥

१ तथाच धृतिः “ त्रिप्रथमामन्वाह त्रिस्तमासू ” “ आग्नेयीर-
ग्वाह ” “ एकादशमन्वाह नयान्याह दशमन्वाह ” इत्यादि ।

दर्शनाच्च ॥ १८५ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा याज्यानुवाक्यास्तु न समुच्चयः । प्रा-
जापत्यान्प्रकृत्यामनन्ति । एकानुवाक्या भवत्येका याज्यैकदेवत्या ही-
ति । देवतैकत्वं हेतुं ध्रुवन् याज्यानुवाक्ययोरेकत्वं च प्रदर्शयति ।
तथापितुयज्ञे पुरोनुवाक्यां प्रकृत्यामनन्ति । एकया च देवान्प्रच्यावय-
न्ति द्वाभ्यां पितृनिति अनुवाक्याद्वित्वविधिपरेवाक्ये एकत्वं दृ-
श्यति १ ॥ १८५ ॥

प्रायश्चित्तेषु दोषनाशात् ॥ १८६ ॥

एकस्मिन् कर्मणि प्रायश्चित्तयद्बुद्धे आम्नातेऽ किं समुच्चयः, उत
विकल्प इति ? । विकल्प इति ध्रुमः । कुतो दोषनिर्घातार्थं हि
प्रायश्चित्तं भवति । दोषदर्शने हि सति तदाम्नायते तत्तत्तन्निर्घ-
तिरेव प्रयोजनं तेन विकल्प्यते ३ ॥ १८६ ॥

१ एवमेव महापितृयज्ञे पुरोऽनुवाक्या प्रस्तावे “ स द्वे पुरोऽनु-
वाक्ये अन्वाहैकया चै देवान् प्रच्यावयन्ति द्वाभ्यां पितृन् ” इत्या-
वाच्येकत्वं सिद्धं दर्शयति । तस्मादत्रापि विकल्प एवेति भावः ।

२ “ यो ऽमावास्यां पौर्णमासीं चातिपातयेदग्नये पथिकु-
ले ऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ” “ यो ऽमावास्यां पौर्णमासीं चा-
तिपातयेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् ” इत्यादिना बोधिते इत्यर्थः ।

३ अयमभिप्रायः, वैगुण्यं निमित्तीकृत्य वाक्येन विधीयमानानि-
प्रायश्चित्तानि वैगुण्यनाशकत्वात् प्रत्येकं समर्थानि विश्रायन्ते ।
तेषां विकल्पसमुच्चयविचारे अदृष्टार्थत्वात्समुच्चये प्राप्ते एकै-
केन वाक्येन निरपेक्षविधानाद्वारैक्याद्विकल्प एव न समु-
च्चयः । तदुक्तं द्वादशाध्याये तृतीयपादे चतुर्दशसूत्रे जैमि-
निना “ प्रायश्चित्तेषु चैकार्यानिष्पन्नेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्व-
स्य निर्घातः ” इति । अस्यार्थः, प्रायश्चित्तेषु विकल्प-
स्यात्, कुनः ? ऐकार्यात्, कयमैकार्थ्यम् ? यत् एकेषां निष्पन्नेन
दोषेण केवलस्य तस्याभिसंयोगो यद्भूतो यज्ञ आर्त्तिमियाद्भूः
स्यादिति गार्हपत्ये जुहुयात् इति, तस्मात् सर्वस्य दोषस्यैकेन निर्घा-
तः । एकेन चेन्निर्घाता दोषस्तर्हि द्वितीयादीनि प्रयोगान्तराथानि भ-
वन्ति । एवं स्मार्तेष्वपि दृष्टव्यम् । तत्र द्वितीय सूत्रम् “ समुच्चय-

एकेन च निहते दोषे द्वितीयमनर्थकमित्येवं प्राप्त आह—

नाश्रुते ॥ १८७ ॥

प्रायश्चित्ते कृते दोषः प्रयतीति नैवं श्रुतिरस्ति ॥ १८७ ॥

प्रत्यक्षाच्च ॥ १८८ ॥

प्रत्यक्षेणापि दोष निर्घातो न दृश्यते । भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीति । कृतेपि होमे न भिन्नमभिन्नं भवति । न च स्कन्नमस्कन्नम् । अतो धर्मं मात्रं, तस्मात्समुच्चयः ॥ १८८ ॥

स्याद्वा दर्शनात् ॥ १८९ ॥

भवेद्वा केमुचित्प्रायश्चित्तेषु दोषनिर्घातार्थता । यथा महाव्याहृतिहोमेषु १ दोषनिर्घातो ह्यत्र दृश्यते । स यथा पर्वणा पर्व सन्दध्यादेव १ हेव च सन्दधाति य एताभिर्भिषज्यतीति सन्धानमैषज्ये दर्शयति ॥ १८९ ॥

एवं प्राप्त आह—

नाऽन्यार्थत्वात् ॥ १९० ॥

नैतदेवं सन्धानमैषज्ये दृष्ट्वा विकल्प इति । किं कारणम् । अन्यार्थं ह्येते । किमर्थं इति चेत् । महाव्याहृतिस्तुत्यर्थं, शयं

स्त्वहर्षार्थेषु (१२. ३. २५) यानि पुनर्न दोषनिर्घातार्थानि तेषु समुच्चयः, कानि पुनस्तानि ? यानि न शिष्टस्याक्रियार्था प्रतिषिद्धस्य कारणे वा विधीयन्ते, यथा ' यस्याहुतमग्निहोत्रं सुयोऽभ्युदियाग्नेत्रं चरुं निर्धयेत् सौर्यमेककपालम् ' तथा ' यस्याहुतमग्निहोत्रं सुयोऽभ्युदियादग्निः समाधाय पात्रं यथा दम्पती सर्पाहमुपासीयाताम् ' इति । तत्र दोषो न दृश्यते दोषस्याभावाभिर्घातार्थता च नास्ति केवलमभ्युदये निमित्ते कर्म विधीयते तस्मैमित्तिक च कर्मणः प्रकरणे उत्पन्नत्वात् कर्माङ्गं विहायते । तत्र यावन्ति चोद्यन्ते तानि सर्वाणि प्रयोगवचनेन सदृशान्ते । अतस्तेषां समुच्चयः । तदेवं जैमिनेः सिद्धान्तः, प्रमादापातितस्य वैगुण्यस्य समाधानार्थानां विकल्प, निमित्ते सति कर्माङ्गानां समुच्चय इति सङ्क्षेपः ।

नाम प्रशस्तो महाव्याहृतिहोमो येन सन्धानमैपज्ये क्रियेते ।
तस्माददृष्टार्थत्वम् ४ ॥ १९० ॥

इदानीमिदं विचार्यते । कर्मणि प्रयुज्यमानातां मन्त्रा-
णां किं यथाम्नातस्वरेण प्रयोगः, उत भाषिकस्वरेण ? भाषि-
कस्वरो ब्राह्मणस्वरः । आहोस्यदेकधृत्या तानेनेति ? किं तावत्प्रा-
प्तम् । सूत्रणैव पक्षः—

मन्त्रे स्वरक्रिया यथाम्नातमविशेषात् ॥ १९१ ॥

कर्मणि प्रयुज्यमाने मन्त्रे आम्नातस्वरेण प्रयोगः । कुत ए-
तदविशेषात् । न विशेषोवस्तातुं शक्यते अनेन स्वरेण अनेन वा
प्रयोग इति । तस्मात्समाज्ञायस्वरः ॥ १९१ ॥

एवं प्राप्त आह—

भाषिकस्वरो वोपपन्नमन्तोपदेशात् ॥ १९२ ॥

वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । भाषिकस्वरो वा भवति ब्राह्मण-
स्वरः । न मन्त्रस्वरः । कुत एतत् । उपपन्नस्वरस्यैव मन्त्रस्य विद्य-
मानस्वरस्य ब्राह्मणे स्वरान्तरेणोपदेशो भवति । तस्माद्भाषिक-

४ अपराध्याख्या “स्याद्वादर्शनात्” प्रायश्चित्तानि द्विविधानि,
कानि चिद्वैगुण्यस्य प्रमादापत्तिस्य समाधानार्थानि, कानि चिन्नमित्ते
कर्माङ्गानि । तत्र यानि वैगुण्यसमाधानार्थानि तेषु दोषनिर्घातः
स्यात्, कुतः ? दर्शनात् “स यथा पर्वणा” इत्यादिनातदुक्तम् । ए-
कैव च निर्हृते दोषे न द्वितीयस्य प्रयोजनमित्यकमेव किञ्चि-
द्विकल्पेन कर्तव्यमिति सिद्धान्तः । एवमेव सर्वेषु प्राप्ते आह
“नान्यार्थत्वात्” प्रायश्चित्तानि न दोषे निर्घातार्थानि किन्तु भेदना-
दिनिमित्ते सति कर्माङ्गानि, तेषु दोषेऽसति न तन्निर्घातार्थता-
र्घता कुत ? अन्यार्थत्वात्, तत्र हि न प्रायश्चित्तस्य घिनघ्नसमाधानं
कार्यम्, किञ्च स परार्थो दृष्टः, न च होमादिना भिन्नं स्कन्धं वा अ-
भिन्नमस्कन्धं च कर्तुं शक्यते, अत एव विधे निमित्ते यानि विधीयन्ते
तान्यदृष्टार्थान्येव, तस्मात्तेषु समुच्चय इति । एवं च जैमिनिसिद्धान-
न्तेनाविराधि व्याख्यानं भवति, अतो युक्तमेवेति दिक् ।

एकश्रुतास्वरपाठस्य एकश्रुतेः प्रामाण्यस्याधाने ७१
पङ्गादिसंख्याविकल्पस्य च निरूपणम् ।

स्वर इति ॥ १९२ ॥

एव प्राप्त उच्यते—

तानो१ वा नित्यत्वात् ॥ १९३ ॥

वा शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । नैतदस्ति यद्वाविकस्वर इति ।
तानेन प्रयोगः । एकश्रुत्या प्रयोग इत्यर्थः ॥ १९३ ॥

कुत एतत्—

एकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धौ यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्यासाम-
जपन्यूङ्खयाजमानवर्जम् ॥ १०४ ॥

स्मर्यते ह्येवमेकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धाविति पक्षं माने यज्ञकर्मण्यज-
पन्यूङ्खसामसु । एवमादिचर्जितानां मन्त्राणां एकश्रुत्या तानेन प्रयो-
गः २ । ननु चेप स्मृति । श्रुत्या च मन्त्रप्रयोगः स्वरान्तरेणोच्यते ।
नैव श्रुतिर्मन्त्रप्रयोगार्था । तं प्रययत्युरुप्रथा उरुप्रथस्येति प्रयोगव-
चनेनोपसृहीतत्वात् । लिङ्गेन प्रथने प्राप्नोत्येवं तत्र श्रुतिरर्थवा-
दार्था । उक्ते यज्ञपतिः प्रथतामिति । प्रथसमेतत्प्रथनं येन यज्ञ-
पतिरपि प्रजया पशुभिश्च प्रथत इति । अपि च नित्या स्मृतिर-
विच्छिन्नपारम्पर्यात् । अथ वा नित्यत्वादिति । नित्यं वैदिक प्र-
थनं स्मृतानां तन्मूलमिति । एवं च स्मृतेर्नित्यत्वम् ॥ २०४ ॥

आधाने धूपते पङ्कदेवा द्वादशदेवा इत्येवमादि । तत्र स-
न्वेहः । किं दानसंयोगे सख्याविकल्पते । उत समुच्चीयत इति ।

१ तान एकश्रुतिरित्यर्थः ।

२ सुब्रह्मण्योमिन्द्रागच्छेत्यादिर्निगदः सुब्रह्मण्या, सामानि उग्रा-
तुभिर्वज्रे गीयमानानि, जपाश्च धूरांस इन्द्रस्य बाहुरांस मयोदित्या-
द्या जपतीति एवमेवोदिता मन्त्राः, न्यूङ्खास्तु पृष्ठे पङ्कदे होद-
येदे प्रसिद्धा ओकारा द्वादश पिया सोममिन्द्र मन्दतु त्वा य तो ओ
ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ सुपाथ हयभ्याद्रित्वादयः,
याजमाने च सर्वे विष्णुकमणादिकम्, तत्सम्बन्धिनो ये मन्त्राः दि-
ग्विषिष्णुरित्याद्याः एषु नैकश्रुतिर्भवतीति सूत्रस्य इदमर्थः ।

सर्वासामाज्ञातत्वात्समुच्चये प्राप्त आह—

संख्याविकल्पो दानसंयोगे कृतत्वात् ॥ १९५ ॥

दानसंयोगे या सख्या भ्रयते सा विकल्पेन भवितुमर्हति ।
लुठ पतत् । एकेन संख्याविशेषेणान्तर्यर्थस्य निर्वाचितत्वात् ।
आन्तर्यर्थश्चैतद्दानं न धर्ममात्रम् । स एष यज्ञो हतो नददक्षे त देवा
दक्षिणाभिरदक्षयन्निति प्रकृत्यामनन्ति । ता वै पद्दद्यादित्येव-
मादि ॥ १९५ ॥

अस्त्यग्नीषोमीय पशुस्तत्र भ्रूयते । दध्न उवध्यमवदधा-
ति । घसा लुहोति । अध्यूर्नी होत्रे प्रयच्छति । धनिष्ठुमग्नीध्रे
प्रयच्छति । तच्च चोदकेन पञ्चपद्वादिपशुगणे प्राप्तम् । तत्र स-
न्देहः । किमयध्यादीनां समुच्चयः, उत विकल्प इति ? । किं ताव-
ताद्यत्प्रतिभाति । एकेनैव द्रव्येण तस्या क्रियाया निर्वाचितत्वा-
द्विकल्पे प्राप्ते आह—

उवध्यवसाध्यध्नीविनिष्ठेषु समुच्चयो

द्रव्यसंस्कारतद्भेदाभ्याम् ॥ १९६ ॥

उवध्यादिषु समुच्चयो न विकल्पः । कृतं पतत् । द्रव्याणि
हि तया क्रियाया संस्क्रियन्ते । प्रतिपाद्यन्ते । नात्र द्रव्यं क्रियार्थं क्रिया
एव द्रव्यार्थेति क्रियानिर्वृत्युत्तरकालं चरितार्थस्य द्रव्यस्य प्रतिपत्तिः-
संस्कारः, संस्काराणि भिन्नानि । यस्मैव पशो रोपसंस्कारो न क्रियते
तस्यैव संस्कारहानाद्वैगुण्यमापद्यते । तस्मात्समुच्चयः १ इति । भूतम-
व्यसमुच्चारणन्यायेन द्रव्यमन्यत्र क्रियार्थम् । एकेनैव च क्रियाया
निर्वाचितत्वाच्च द्वितीयेन प्रयोजनामिति ॥ १९६ ॥

उद्योतिष्टोमे क्रयं प्रकृत्यामनन्ति । द्विरण्येन क्रीणाति । घासस
क्रीणाति । गवा क्रीणातीत्येवमादि । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किं
क्रयचोदना गुणेषु समुच्चयः, उत विकल्प इति ? । किं तावत्प्रा-
प्तम् इतरतरनिरपेक्षत्वादक्षिणा सख्या विकल्पवत् विकल्पः प्राप्ता-
विदमाह—

१ उपलक्षणमिदं शुद्धजायग्यादिष्वपि समुच्चयस्य ।

चोदनागुणेषु च प्रकृत्युपबन्धाभ्याम् ॥ १९७ ॥

अद्यत्तनसूत्रोपात्तसमुच्चयानुकर्षणार्थश्चशब्दः । ऋचोदना-
गुणेषु समुच्चयो न विकल्पः । प्रकृत्युपबन्धो हि सोमे विद्यमानं कर्ममध्ये
ऋचश्चादितस्तेनास्य धर्ममाश्रयता । न ह्ययमश्रयस्य सोमस्य परिप्रा-
प्यार्थः । धर्ममाश्रयत्वाद्यथाचोदितः कार्यः । चोदना च सर्वद्रव्या-
णां । तस्मात्समुच्चयः । अपि च संक्षेपवद्ध्यते । तं धै दृशमिरेव
प्रीणीयात्तादशमिरिति ॥ १९७ ॥

१ गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात् ॥ १९८ ॥

अथलक्षणेषु सञ्चरणेषु ॥ १९८ ॥

२ विवृत्यावृत्त्य वेतरथावृत्तिः ॥ १९९ ॥

विवर्त्तनमप्रदक्षिणम् । आवर्त्तनं प्रदक्षिणं । एते शस्त्रतः कृत्या
इतरथावृत्तिः कार्यौ ॥ १९९ ॥

अतीत्य निष्क्रमणम् ॥ २०० ॥

यत्र सञ्चरणमार्गेण शास्त्रात्प्रविष्टः । ययान्तरेणापराग्रीगत्वा
व्रतप्रदणे तत्र तत्पदार्थोभिनिर्हृत्युत्तरकालमतीत्य तेनैव मार्गेण निः-
क्रमणम् ॥ २०० ॥

३ उत्तरत उपचारो यज्ञः ॥ २०१ ॥

उत्तरत उपचारो वै यज्ञ इति श्रुतेः । अनिपतदेवस्य कर्म-
णा देवोयस्य ॥ २०१ ॥

१ विना पचनं गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात् तयोर्व्यवसायं न
कुर्यात् तयोरन्तरालेन न गच्छेत्, नापि स्पर्शोद्पादादिफलमन्तरा-
लेन नयेदित्यर्थः ।

२ निवृत्य प्रदक्षिणमावृत्य आवृत्य आवर्त्तनं कृत्या प्रदक्षिण-
मावृत्य वा इतरथावृत्तिः प्रत्यावृत्तिः कर्तव्येत्यर्थः ।

३ यत्र उत्तरत उपचारो भवति, उत्तरत विद्वानुत्तरदे-
वो उपाचारणं कर्म करणं यस्यासावुत्तरत उपचारः, सर्वं कर्म
विद्वानुत्तरदेवो कर्तव्यमित्यर्थः ।

दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने ॥ २०२ ॥

भवतः । ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्ते इति वचनात् ।
अथ हैपैव तुला यदक्षिणो वेद्यन्त इति प्रकृत्य तस्मादक्षिणं वेद्यन्तम-
धिस्पृश्येवासीतेति ॥ २०२ ॥

पश्चाद्यजमानो वेदिस्पृक् ॥ २०३ ॥

ब्रह्मणः पश्चाद्यजमानो वेदिसलग्न आस्ते १ ॥ २०३ ॥

अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगात् ॥ २०४ ॥

अध्वर्युवेदविहितस्य कर्मणश्चत्वार ऋत्विजः कर्तारः ।
तेषामनागृहीतकर्तृके कर्मण्यध्वर्युः कर्त्ता । कुत एतत् । वेद्यो-
गात् । अध्वर्युणा हि वेदो युज्यते । समाख्यायते । अध्वर्युवेद-
इति । यदि तद्वेदविहितानामध्वर्युः कर्त्ता तदैतदुपपद्यते ॥ २०४ ॥

वचनविरोधाभ्यामन्यः २ ॥ २०५ ॥

तद्यथा प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति वचनात् । विरोधादपि
पेषणोपधानयोर्युगपद्विधानादुपधानेऽमीदृशः ॥ २०५ ॥

हविष्पात्रस्वाम्यृत्विजाम् ३ ॥ २०६ ॥

समावेशे सत्युत्तरमुत्तरं वहिर्भवति ॥ २०६ ॥

पूर्वं पूर्वमन्तरम् ॥ २०७ ॥

भवति ॥ २०७ ॥

१ तच्चात्र श्रुतिः, “अथ हैपैव तुला यदक्षिणो वेद्यन्तः स
यत्साधु करोति तदन्तर्वेद्यं यदसाधु तद्वहिर्येदि तस्मादक्षि-
णं वेद्यन्तमधिस्पृश्येवासीत” इति ।

२ वचनाद्विरोधाभावाभ्योरन्योऽपि यजुर्वेदविहितस्य कर्मणः
कर्त्ता भवतीति सूत्रार्थः ।

३ हवींषि च पात्राणि च स्वामी च ऋत्विजश्च हविष्पात्र-
स्वाम्यृत्विजः तेषाम् ।

ऋत्विजामन्तर्यहिर्भावः प्रतपनश्रपणादयो गार्हपत्ये वा । ७५

ऋत्विजां च १ यथापूर्वम् ॥ २०८ ॥

ऋत्विजां च यथापूर्वं समावेद्य सत्युत्तमुरत्तरं यद्भिर्भवति ।
पूर्वं पूर्वमन्तरं भवति ॥ २०८ ॥

न वा चोदित्वात् ॥ २०९ ॥

न, चायमन्तर्यहिर्भावो भवति । न ह्यस्य ब्राह्मणे चोद-
नेति । एवमभिहिते पुनराधीतेन व्याख्यायते । अचोदितत्वात् ।
नायमन्तर्यहिर्भावः स्याद्यदि न स्मर्यते स्मर्यते च । तस्मा-
दस्त्येवेति २ ॥ २०९ ॥

गार्हपत्ये संस्काराः ॥ २१० ॥

प्रतपनादयो भवन्ति ॥ २१० ॥

श्रपणं वाहवनीये ॥ २११ ॥

आहवनीये चा' भवति । गार्हपत्ये चा ४ एवमेव हि धू-

१ चकाराद्विषां तत्पात्राणां सत्प्रगणयागादौ स्वामिनां चैवम-
न्तर्यहिर्भावो ज्ञेयः ।

२ तद्यथा " तामन्तरेण यूपं चार्पितं च हरन्ति " इति । " प्रत्या-
हृत्य वा सोमाहवनीयमांरव्ययायात् " इत्यादि, अन्तर्यहिर्भावश्चाप्रा-
ग्न्यवधिकः । तेन यथा अग्नेरव्यवहिता, यूपस्तु पात्रत्वादप्रापेक्षया
यद्भिः, प्रतिप्रस्थाना तु ऋत्विक्त्वाद्युपादपि यद्भिर्भवतीति भावः ।

३ प्रतपनं आदिर्येषां तं प्रतपनादयः, तेच अधिश्रपणपर्याग्निक-
रणपात्रप्रतपनादयः, एतेषां संस्काराणां विशेषवचनामाये गार्हपत्ये
ऽनुष्ठानमित्यर्थः ।

४ आदिविकल्पोऽयम; नेच्छाविकल्पः । " तच्छ्रापिण " इति त-
च्छ्रापित्वस्य नियतत्वेनानुवादात् । तदुक्तम् " रूपं कालोऽनुनिर्वा-
प्यः श्रपणं देयताप्लया, आदौ ये विधृताः पक्षान्त इमे सर्पदास्मृ-
ताः " इति । रूपं कर्म स्वरूपं दाक्षायण पौर्णमासादिकम्, काल उ-
दिताऽनुदितादिः, अनुनिर्वाप्यो यैर्मृगदित्यां, श्रपणं हापिः श्रपणं
गार्हपत्ये वाहवनीये चा, देयता पेन्द्र भवति माहेन्द्रं चा, एतेषां वि-
कल्पानां मध्ये यः प्रथमं स्वीकृतः स एव यावज्जीवं कर्तव्यः न पक्षा-
न्तरम् । एवमेते पञ्चैवादिविकल्पाः । अन्ये सर्वेऽपीच्छा विकल्पा
इति दिक् ।

यते ॥ २११ ॥

आज्येन यूपं समनकीति श्रूयते । तत्रैतद्विद्यते किमाज्यशब्दः संस्कारनिमित्त उत जातिनिमित्त इति ? । किं तावत्प्राप्तं । प्रयोगप्राप्त्युपात्तसंस्कारनिमित्त इत्येवं प्राप्त इदमाह—

घृतमाज्ये लिङ्गात् ॥ २१२ ॥

आज्ये चोदिते घृतं प्रतीयात् । जातिनिमित्तं १ आज्यशब्दो न संस्कारनिमित्त इति । असंस्कृतेऽपि हि प्रयोगो दृश्यते । केयमाज्यं क्षीणमाज्यं तैलमुपसेवनं वर्त्तते । नन्वयमेकदेशे प्रयोगः । सत्यमेवं । एकदेशप्रयोगोऽपि पाचकशक्तिमन्तरेण न भवति । लिङ्गाच्च लिङ्गं चाश्व मेघे ब्रह्मौदनं प्रकृत्य भवति । यदाज्यमुच्छिष्यते तेन रचनामभ्यज्यादत्त इति । असंस्कृतेऽप्याज्यशब्दप्रयोगो भवति । अपरे लिङ्गादिति वर्गायान्ति लिङ्गाद्रव्यमेव भवति । आज्यनिर्वापं प्रकृत्यामनन्ति । महीनां पयोसीति महा इति ह वा एतास्त्रामेकं नाम यदुगवामिति २ ॥ २१२ ॥

तस्य होमो नादेशे ॥ २१३ ॥

तस्यैव्यवयवलक्षणा पृष्ठी । द्रव्यान्तरस्याविधाने तेन होमः फलव्यः ३ ॥ २१३ ॥

१ प्रयोजनं 'आज्येन यूपमनक्ति' 'आज्यमासिच्योद्गात्रे सोम्यं प्रपच्छति' इत्येवमादौ संस्काराभावः ।

२ तथाच मण्डनमिध्या—

'घृतार्थे गोघृतं ब्राह्मं तदभावे तु माहिपम् ।

आज्यं चा तदभावे तु साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥

तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं जर्तिलसम्भवम् ।

तदभावेऽनर्सीस्तेह कौस्तुभं सर्पपोद्भवम् ॥

पुक्षस्तेहोऽथवा ब्राह्मं पूर्वालाभे पर परः ।

तदभावे यत्रवीहिश्यामाफान्यतरौद्भवम् ॥

पिष्टमालोढ्य यत्नेन घृतार्थे योजयेत् सुधीः ।

पुक्षनैलेषु पुत्रागनिभ्यैरण्डोद्भवं त्यजेत्' इति ॥

३ तथा 'सव्येनावृक्षदक्षिणाग्नी जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति च' इति । 'नमः कृतायेति जुहाति' इति च । अत्र सर्वत्राज्येनैव होमो भवति ।

आज्यहविष्कानां इडाप्राशिन्नाधारादीनां च ७७
ध्रौवाज्येनानुष्ठानम् ।

चात्वालात्पुरीषम् ॥ २१४ ॥

यज्ञकर्मणि यत्पुरीषं तच्चात्वालाद्ग्राह्यम् ॥ २१४ ॥

आहवनीययजतयो ध्रुवायाः १ ॥ २१५ ॥

सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति वचनात् । तत्र केचिदुपस्तरणमिधारणे अपि ध्रौवादेवाज्यादिच्छन्ति । उपस्तरणाभिधारणं अपि यज्ञमाधने एवेति । तत्पुनर्युक्तम् । हव्यदानसंस्कारकं हवने । न यज्ञमाधने । कुत एतत् । उत्पद्यमानएवायं यागोऽष्टाकपालसाधनकणोत्पद्यमानेयंष्टाकपालोभयतीत्यनेन । तत्रान्यदूढव्यान्तरं न विकल्पते । न समुच्चीयते । न चवैपरीत्येन बाध्यसाधकभावेन चाभिसम्पद्यते । उत्पत्तिमुगाविरोधात् । अनोद्धव्यदानसंस्कारोयम् । तथाचाह । स आज्यस्यापस्तीर्य द्विहविषोवदायाथापरिष्ठादाज्यस्याभिधारयति । सैवापाज्येन मिधाहुतिर्हव्यत इति । मिथ्रणत्वेताज्यमभिधीयते । न यागसाधनत्वेनति । अथ संस्कारकागयपि ध्रौवाद् गृह्यते । तदानीं पुराडाशाभिधारणोपस्तरणप्राणदानादीन्यपिनत एव प्राप्नुवन्ति । अस्तुतयेतिचेत् । न स्वाख्यानार्थक्यात् ॥ २१५ ॥

इडाप्राशिन्नाधारांश्चैके ॥ २१६ ॥

ध्रौवादेनेच्छन्ति । तत्रापि हि यज्ञसशब्दनं भवति । पाययशिययेव वा एतदिडया चरिपुरिनीडाया । तथा प्राशिन्नं प्रस्थापयन्ति । तद्यथैव यज्ञस्यावदानमेवमपनर्दितं शिरा ये यज्ञस्यैतदोरन्यतराधारयोरिति यज्ञसशब्दनं भवति । एषे तन्नेच्छन्ति । अवश्यात् । उपचारिकाण्येतानि यज्ञसशब्दनानि ॥ २१६ ॥

१ 'आहवनीये य आज्यहविष्कानां सशब्दं ते ध्रुवायाः सशब्दादाज्यमयदायकार्या इत्यर्थः । 'उपमृण्यन्मिधारयन्नाज्यस्य यज्ञध्रुवाया गृह्यति' इतिधृतौ आज्यदानार्थत्वेन ध्रौवस्य बाधनात् इति ।

दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने ॥ २०२ ॥

भवतः । ब्रह्मा चै यज्ञस्य दक्षिणत आस्ते इति वचनात् ।
अथ हैपैव तुला यदक्षिणो वेद्यन्त इति प्रकृत्य तस्मादक्षिणं वेद्यन्तम-
धिस्पृश्येवासीतेति ॥ २०२ ॥

पश्चाद्यजमानो वेदिस्पृक् ॥ २०३ ॥

ब्रह्मणः पश्चाद्यजमानो वेदिसलग्न आस्ते १ ॥ २०३ ॥

अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगात् ॥ २०४ ॥

अध्वर्युवेदविहितस्य कर्मणश्चात्वार ऋत्विजः कर्त्तारः ।
तेषामनागृहीतकर्तृके कर्मण्यध्वर्युः कर्त्ता । कुत एतत् । वेदयो-
गात् । अध्वर्युणा हि वेदो युज्यते । समाख्यायते । अध्वर्युवेद
इति । यदि तद्वेदविहितानामध्वर्युः कर्त्ता तदैतदुपपद्यते ॥ २०४ ॥

वचनविरोधाभ्यामन्यः २ ॥ २०५ ॥

तद्यथा प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति वचनात् । विरोधादपि
पेषणोपधानयोर्युगपद्विधानादुपधानेर्नीत् ॥ २०५ ॥

हविष्पात्रस्त्राम्यृत्विजाम् ३ ॥ २०६ ॥

समावेशे सत्युत्तरमुत्तरं यदिर्भवति ॥ २०६ ॥

पूर्वं पूर्वमन्तरम् ॥ २०७ ॥

भवति ॥ २०७ ॥

१ तच्चाच श्रुति, "अथ हैपैवतुला यदक्षिणो वेद्यन्त. स
यत्साधु कर्त्ताति तदन्तर्वेद्यं यदसाधु तद्वहिवेदि तस्मादक्षि-
णं वेद्यन्तमधिस्पृश्येवासीत्" इति ।

२ वचनाद्विरोधाच्चाध्वर्योरन्योऽपि यजुर्वेदविहितस्य कर्मणः
कर्त्ता भवतीति सूत्रार्थः ।

३ हवींषि च पात्राणि च स्वामी च ऋत्विजश्च हविष्पात्र-
स्त्राम्यृत्विजः तेषाम् ।

आज्यहविष्कानां इडाप्राशिन्नाधारादीनां च ७१
ध्रौवाज्येनानुष्ठानम् ।

चात्वालात्पुरीषम् ॥ २१४ ॥

यज्ञकर्मणि यत्पुरीषं तद्यात्वालाद्ग्राह्यम् ॥ २१४ ॥

आहवनीययजतयो ध्रुवायाः १ ॥ २१५ ॥

सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति वचनात् । तत्र केचिदुपस्तरणाभिधारणे अपि ध्रौवादेवाज्यादिच्छन्ति । उपस्तरणाभिधारणे अपि यज्ञसाधने एवेति । तत्पुनरयुक्तम् । द्व्यवदानसंस्कारके ह्येते । न यज्ञसाधने । कुत एतत् । उत्पद्यमानपवायं चागोऽष्टाकपालसाधनकएवोत्पत्त आग्नेयोष्टाकपालोभवतीत्यनेन । तत्रान्यद्द्रव्यान्तरं न विकल्पते । न समुच्चीयते । न चवैपरीत्येन बाध्यवाधकभावेन धामिसम्बध्यते । उत्पत्तिगुणविरोधात् । अतोद्व्यवदानसंस्कारोऽयम् । तथाचाह । स आज्यस्योपपत्तीर्य द्विहविषोवदायाधोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयति । संपापाज्येन मिथ्राहुतिर्ह्येत इति । मिथ्रणत्वेनाज्यमभिधीयते । न यागसाधनत्वेनेति । अथ संस्कारकायपि ध्रौवाद गृह्यते । तदानीं पुरोडाशाभिधारणोपस्तरणप्राणदानादन्यपितत एव प्राप्नुयन्ति । अस्तुतयेति चेत् । न स्यात्पानर्थक्यात् ॥ २१५ ॥

इडाप्राशिन्नाधारांश्चैके ॥ २१६ ॥

ध्रौवादेवेच्छन्ति । तत्रापि हि यज्ञसंशब्दनं भवति । पाकयज्ञियेव वा एतदिडया चरिर्पुरीषादीनां । तथा प्राशिन्नं प्रकृत्यामनन्ति । तद्यथैव यज्ञस्यावदानमेवमेतदिति शिरो वै यज्ञस्यैतयोरन्यतराधारयोरिति यज्ञसंशब्दनं भवति । एके तत्रेच्छन्ति । अयज्ञत्वात् । उपचारिकाण्येतानि यज्ञसंशब्दानि ॥ २१६ ॥

१ आहवनीये ये आज्यहविष्कायामा भवन्ति ते ध्रुवायाः सकाशादाज्यमवदायकार्या इत्यर्थः । 'उपस्तृणन्निधारयन्नाज्यस्य यजन्ध्रुवाया गृह्णाति' इति ध्रुवौ आज्यवागार्थत्वेन ध्रौवस्य योधनात् इति ।

यते ॥ २११ ॥

आज्येन यूपं समनकीति श्रूयते । तत्रैतच्चिन्त्यते किमाज्यशब्दः
संस्कारनिमित्त उत जातिनिमित्त इति ? । किं तावत्प्राप्तं । प्र-
योगप्राचुर्यात्संस्कारनिमित्त इत्येवं प्राप्त इदमाह—

घृतमाज्ये लिङ्गात् ॥ २१२ ॥

आज्ये चादिते घृतं प्रतीयात् । जातिनिमित्तं ? आज्यश-
ब्दो न संस्कारनिमित्त इति । असंस्कृतेषु हि प्रयोगो दृश्यते ।
क्रैयमाज्यं क्षीणमाज्यं तैलमुपसेवन वर्त्तने । नन्वयमेकदेशे प्र-
योगः । सत्यमेवं । एकदेशप्रयोगोपि वाचकशक्तिमन्तरेण न
भवति । लिङ्गाच्च लिङ्ग चाश्व मेधे ब्रह्मौदनंप्रकृत्य भवति ।
यदाज्यमुच्छिष्यते तेन रयनामभ्यज्यादक्ष इति । असंस्कृतेष्व-
ज्यशब्दप्रयोगो भवति । अपरे लिङ्गादिति वगैर्यन्ति लिङ्गाद्रव्य-
मेव भवति । आज्यनिर्वापं प्रकृत्यामनन्ति । महीनां पयोस्तीति मह्य
इति ह वा एतासामेकं नाम यद्गवामिति २ ॥ २१२ ॥

तस्य होमो नादेशे ॥ २१३ ॥

तस्येत्यवयवलक्षणा पठ्यी । द्रव्यान्तरस्याधिधाने तेन होमः
कत्तव्यः ३ ॥ २१३ ॥

१ प्रयोजनं 'आज्येन यूपमनक्ति' 'आज्यमासिच्योद्गात्रे सोम्यं
प्रपच्छति' इत्येवमादौ संस्काराभावः ।

२ तथाच मण्डनमिथा.—

'घृतायै गोघृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम् ।

आज्यं वा तदभावे तु साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥

तैलमावे ग्रहीतव्यं तैलं जर्तिलसम्मयम् ।

तदभावेऽनसीस्नेह फौस्तुभं सर्पपोद्भवम् ॥

पृथस्नेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्वोलाभे परः परः ।

तदभावे यवमीहिदयामाफान्यतरोद्भवम् ॥

पिष्टमालोट्य यत्नेन घृतायै योजयेत् सुधीः ।

पृथनैलेषु पुप्रागनिर्भ्यरणोद्भवं त्यजेत्' इति ॥

३ तथाच 'सज्येनावृत्त्यदक्षिणाम्ना जुहोत्यग्नय इति सरम्यत्या
इति च' इति । 'गम' कृतायेति जुहोति' इति च । अत्र सत्यं प्राज्ये-
नेय होमो भवति ।

हविः शब्देन ग्रीहीयकपोर्ग्रहणं अवदानानिरूपणं च । ७६

अवपट्कारातिरेकाच्च ॥ २२२ ॥

अवपट्कारास्वाहुतिषु द्वितीयमेवावदानमतिरिक्तं ज्ञापयति ।
कथम् । तद्वै चतुरवत्तं भवतीद् वा अनुवाक्याय याज्याय वपट्कारो-
य सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै हविर्भवतीति प्रकृत्याह । अति-
रिक्तः । ह तदवदानं यत्पञ्चममिति । तेनावपट्कारास्वाहुतिष्वनु-
वाक्याद्यभावाद्द्वितीयमेवावदानमतिरिक्तमिति ज्ञापितं भवति ।
तथा यच्चतुरहोषीर्द्विरहोषीरथ के ते द्वे आहुती इति द्वयोरतिरि-
क्ततां दर्शयति ॥ २२२ ॥

ग्रीहीन्यवान्वा हविषि ॥ २२३ ॥

हविषि चोदिते ग्रीहीन्यवान्वा प्रतीयात् ॥ २२३ ॥

तस्या द्विरवद्यति ॥ २२४ ॥

तस्य सकलस्यैव देवतोद्देशेन गृहीतस्य होमे प्राप्ते वचना-
द्विरवद्यति ॥ २२४ ॥

त्रिजर्मदग्नीनाम् ॥ २२५ ॥

जमदग्नीनां त्रिरवद्येत् । पञ्चावत्तं १ जमदग्नीनामिति व-
चनात् ॥ २२५ ॥

२पश्चात्तृतीयम् ॥ २२६ ॥

३ एवं च यत्त यत्रान्येषां चतुरवत्तमाज्यभागपक्षीसंयाजप्रधान-
यागादौ तत्र सर्वत्र जमदग्नीनां पञ्चावत्तमेव कर्त्तव्यम् । अग्नि-
होत्रहोमोऽपि तेषां पञ्चावत्तमेव पठ्यते मानवे “चतुः पञ्चकृत्वो
चा” इति । आपस्तम्बोऽपि । त्रिजर्मदग्नीनाम्, इति भूषयामास ।
अत्र जमदग्निपदमुपलक्षणम्, अन्येषामपि पञ्चावत्तं स्मर्यते ।
तथाहि—

“जमदग्निवत्सविदा चार्ष्टिपेणास्तथैव च ।

पञ्चावत्तिन एतेभ्ये सर्वे चतुरवत्तिनः” इति ॥

४ तृतीयमवदानं हविषः पश्चाद्वागादवदेयम् । प्रथमाद्वितीये तु
मध्यात्पूर्वाद्यादिति वक्ष्यते ।

१ प्राञ्चावाधारौ ॥ २१७ ॥

होतव्यौ ॥ २१७ ॥

२ विदिशावेके ॥ २१८ ॥

जुहति ॥ २१८ ॥

आहवनीये होमाः श्रुतिसमाख्यानाभ्याम् ॥ २१९ ॥

यदाहवनीये जुह्वनीति श्रुतिः । आ पत्येतस्मिन्प्रहृत इति
आहवनीयसमाख्यानम् ॥ २१९ ॥

जुह्वावचने ॥ २२० ॥

अवचनेन्यस्य होमार्थस्य द्रव्यस्य जुहा होमः कर्तव्यः ।
कुत एतत् । समाख्यानात् हृतं ज्ञेयेति जुहः । एतच्च दर्श-
पूर्णमासप्रकरण एव तद्विध्यन्तप्राहकेषु च । तत्रैव जुह्व-
येति ॥ २२० ॥

सकृद्दृष्टीतार्थावाप्तेः ॥ २२१ ॥

सकृद्दृष्टीतेन होमः कर्तव्यः । सकृद्दृष्टीतेनैव हि होमा-
र्थोभिनिर्गृष्टिरवाप्ता भवतीति ॥ २२१ ॥

फिञ्च—

१ पूर्वाधार उत्तराधारश्चैतौ द्वायप्याधारौ प्राञ्चौ, प्राक् संख्यौ
होतव्यौ ऋजू सन्तना दीर्घांचेति सूत्रार्थः । 'ऋजुमाधारयति'
'सन्ततमाधारयति' 'दीर्घमाधारयति' 'प्राश्चमाधारयति' इति श्रु-
तेः । सूत्रे प्राञ्चाचिन्मुक्तिस्तु ऋज्वापुपलक्षिकेति भाषः ।

२ एके शारितः आधारौ विदिशौ जुहति, आहवनीयस्योत्त-
रधोणेरारभ्य दक्षिणांमपर्यन्तं पूर्वाधारम्; दक्षिणधोणेरारभ्यो-
त्तरांमपर्यन्तमुत्तराधारमिति । तथा च सूत्रान्तरम् 'उत्तरपधा-
र्थादग्नेरारभ्यापिच्छिन्नं दक्षिणतो जुहोति' 'तथादक्षिणपधार्थाद्वा-
रभ्यापिच्छन्मुत्तरतो जुहोति' इति ।

अभिधारणप्रत्यभिधारणैककपालानुवचनाश्राव्या- ८१
दिनिरूपणम् ।

द्विश्वाभिधारणम् ॥ २३२ ॥

स्विष्टकृत्वेव भवति ॥ २३२ ॥

२ अवदाय प्रत्यभिधारणं प्राक् स्विष्टकृतः ॥ २३३ ॥

तस्माद्यस्य कस्य च हविषोवधाति पुनरेव तदभिधारयति
स्विष्टकृतएव तत्पुनराप्यायतीति ॥ २३३ ॥

सर्वहुत एककपालः ३ ॥ २३४ ॥

कर्त्तव्यः । यावापृथिवीयप्रकृतित्वात् । 'तत्प्रकृतित्वं च य-
क्ष्यत्युपरिष्ठात् ॥ २३४ ॥

४ अनुवाचनप्रैपो यथादेवतममुष्मा

अनुब्रूहीति ॥ २३५ ॥

चतुर्थ्यै तेनानुवाचनं कर्त्तव्यम् ॥ २३५ ॥

आश्राव्यप्रैपे च ॥ २३६ ॥

चतुर्थ्यन्तेनैव प्रेषणम् । यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैपः । यथा इन्द्रा-

१ 'सकृदवद्यत्यघोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयति' 'अयास्य
चरोः सकृदवद्यत्यघोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारति', इति 'श्रुति-
श्रयाम् ।

२ प्रधानार्थं हविषोऽवदानं कृत्वा हविषो यावद्दृश्यः प्रदे-
शेभ्योऽवदानग्रहणं कृतं तत्राज्येन प्रत्यभिधारणं कर्त्तव्यं, स्विष्ट-
कृतः प्राक्, तस्मिन् कृते तु प्रत्यभिधारणं न कर्त्तव्यम् । तथा च
श्रुतिः "तस्मात्" इत्यादि ।

३ 'अथैतं सर्वमेव जुहोति न स्विष्टकृतेऽवधति' इति
श्रुतेः ।

४ या देवता यस्मिन् यागे भवति तद्वाचकममुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं
प्रयुज्यानुब्रूहीति प्रैपः कर्त्तव्य इत्यर्थः, यथा अग्नयेऽनुब्रूहि सोमायानु-
ब्रूहि इति ।

अवदेयम् ॥ २२६ ॥

सर्वेषां वोभयमविधानात् ॥ २२७ ॥

सर्वेषां वोभयं भवतीति । चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा । कुत पत-
त् । अविधानाज्जमदग्नीनां पञ्चावत्तत्वस्य । माध्यन्दिनानां पठ्यते ।
तद्वै चतुरवत्तं भवति उक्तो पञ्चावत्तमेव भवतीति । शाखान्तरे तु
पञ्चावत्तं जमदग्नीनामिति । तेन जमदग्नीनां पञ्चावत्तमेव इतरेषां
चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा ॥ २२७ ॥

मध्यात्पूर्वाद्वाञ्चासम्भिर्दन्नङ्गुष्ठपर्व-

मातमवदानम् ॥ २२८ ॥

हविषो मध्यात्पूर्वाद्वाञ्चासम्भिन्दन्नङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं गृ-
ह्णीयात् । असम्भिन्दन्नवदानमर्यादां कुर्वन् । कुत पतत् । अ-
वदानसम्भेदेनेहि मर्यादाबाधः । मर्यादाबाधे च मध्यात्पूर्वाद्धि-
त्यस्य बाधः ॥ २२८ ॥

मात्रावहधिपयसोः ॥ २२९ ॥

दधिपयसोरपि तन्मात्रमेवावदेयम् १॥ २३९ ॥

आद्यन्तघोराज्यम् ॥ २३० ॥

फक्तं ध्यमिति शेषः । स आज्यस्योपपत्तीर्य द्विर्हविषोवदाया-
योपरिष्ठादाज्यस्याभिघारयतीति २ ॥ २३० ॥

एकप्रत्यवायुः स्विष्टकृतः ॥ २३१ ॥

स्विष्टकृतस्त्ववदाने एकमवदानं प्रत्ययति ॥ २३१ ॥

१ तपोर्दि द्रवत्वात्स्रुवेणावदानं सामर्थ्यात्; स्रुचपुष्करस्यै-
त्तापत्परिमाणत्वादिति भावः ।

२ तच्च ध्रुवाया अवदेयम्, 'उपस्तृणन्नभिघारयन्नाज्यस्य य-
जन् ध्रुवायां गृह्णाति' इति पचनात् ॥

अभिधारणप्रत्यभिधारणैककपालानुवचनाश्राव्या- ८१
दिनिरूपणम् ।

द्विश्वाभिधारणम् ॥ २३२ ॥

स्विष्टकृत्येव भवति १ ॥ २३२ ॥

२ अवदाय प्रत्यभिधारणं प्राक् स्विष्टकृतः ॥ २३३ ॥

तस्माद्यस्य कस्य च हविषोवधति पुनरेव तत्रभिधारयति
स्विष्टकृतएव तत्पुनराप्यायतीति ॥ २३३ ॥

सर्वहुत एककपालः ३ ॥ २३४ ॥

कर्त्तव्यः । द्यावापृथिवीचक्रकृतित्यात् । 'तत्प्रकृतित्वं च प-
श्यत्युपरिष्ठात् ॥ २३४ ॥

४ अनुवाचनप्रैपो यथादेवतममुष्मा

अनुब्रूहीति ॥ २३५ ॥

चतुर्थ्यं तेनानुवाचनं कर्त्तव्यम् ॥ २३५ ॥

आश्राव्यप्रैपे च ॥ २३६ ॥

चतुर्थ्यन्तेनैव प्रेषणम् । यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैपः । यथा इन्द्रा-

१ 'सकृदवद्यत्यघोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयति' 'अथास्य
चरोः सकृदवद्यत्यघोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारति', इति 'श्रुति-
श्रयम् ।

२ प्रधानार्थे हविषोऽवदानं कृत्वा हविषो यावदभ्यः प्रदे-
येभ्योऽवदानग्रहणं कृतं तत्राज्येन प्रत्यभिधारणं कर्त्तव्यं, स्विष्ट-
कृतः प्राक्, तस्मिन् कृते तु प्रत्यभिधारणं न कर्त्तव्यम् । तथा च
श्रुतिः "तस्मात्" इत्यादि ।

३ 'अथैत ऽ सर्वमेव जुहोति न स्विष्टकृतेऽवधति' इति
श्रुतेः ।

४ या देवता यस्मिन् यागे भवति तत्राचममुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं
प्रयुज्यानुब्रूहीति प्रैपः कर्त्तव्य इत्यर्थः, यथा अग्नयेऽनुब्रूहि सीमायानु-
ब्रूहि इति ।

गिज्यां च्छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति ॥ २३६ ॥

अमुं यजेति ॥ २३७ ॥

यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषामावस्तत्रामुं यजेति द्वितीयान्ते-
न प्रैषः १ ॥ २३७ ॥

प्रैषानुवाचने पृष्ठी वपायै धानासोमेभ्य

इति परिहाप्य ॥ २३८ ॥

प्रैषसम्यग्देनुवाचने द्रव्ये पृष्ठी विभक्तिर्भवति । वपायै धा-
नासोमेभ्य इति परिहाप्य ॥ २३८ ॥

असावित्यपनोदे ॥ २३९ ॥

यत्रासौ यजामौ यजेति । यथा पुनरभ्युपनीतेषु । तत्र वैचना-
विभक्तिश्चापनोदे वर्त्तते । अथवासावित्यपनोदे इति । यत्र मन्त्रेऽसा-
विति सर्वनामशब्दस्तस्यापनोदं कृत्वा यत्तत्रामिधेयस्तत्रामादेशः
कार्यः २ ॥ २३९ ॥

सवपट्कारासु तिष्ठन्दक्षिणत उदङ् प्राङ् वप-
ट्कृते ॥ २४० ॥

सवपट्कारास्त्राहुतिषु दक्षिणतो धितानस्योदङ् प्राङ्ग्यवस्थितो
वपट्कृते जुहोति ३ ॥ २४० ॥

सह वा ॥ २४१ ॥

१ तद्यथाग्निं यज सोमं यजेति ।

२ यथा 'सम्राडवमसौ' 'वृहस्पतेष्ठा सम्राज्येतामिविश्वाभ्य-
सौ', 'इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमित्यादि ।

३ वपट्कारात्पूर्वं होमं निन्दा च धूपते 'द्वेषपात्रं वा एष यद्वप-
ट्कारस्तद्यथा पात्रउद्धृत्य प्रयच्छेदेयं तदय यत्पुरा वपट्काराज्जुहु-
याद्यथाधो भूमौ निदिग्धं तदमुया स्यादेयं तच्च' इति ।

हविष उभयतः महावाज्यहोमानुष्ठानं निगदानां ८३
कर्मचोदकत्वं च ।

सहवा वपदकारेण जुहुयात् । वाशब्दो विकल्पार्थः । तस्मादु
सह वै वपदकारेण जुहुयाद्वपदकृते वेति ॥ २४१ ॥

१ उभयत आज्यं हविषः ॥ २४२ ॥

क्षारयेत् ॥ २४२ ॥

सह वा ॥ २४३ ॥

एवमेव हि श्रुतत्वात् २ । अनुवाचनप्रैषौ यथादेयतमिति ॥ २४३ ॥

प्रैषाः प्रक्रान्ता अतस्ताद्विषयमेवेतच्चिन्त्यते । किमग्नी-
दग्नीन्विहरेत्येवमादयः कर्मचोदका, उत सम्योधनार्था
मन्त्रा इति ? । ननु चोक्तमाचार्येण निगदानां मन्त्र-
त्वम् । ऋचो यजूषि सामानि निगदा मन्त्रा इति । स-
त्यमेवम् । मन्त्रवैलक्षण्यस्य देयाक्षिप्यते । स एव च निर्णयो भवि-
ष्यति । किं वैलक्षण्यमिति चेत् । उच्यते । केचित्करणमन्त्रा गेनु-
ष्ठानकाले पदार्थान्स्मारयन्ति । केचिज्जपमन्त्रा अहृष्टार्थाः । अपरे
क्रियमाणानुवादिनः क्रियमाणमर्थमनुवदन्ति । यथाग्निमन्थनीयाद-
यः । न च तद्व्यासः प्रैषाः । अपि च विधिविभक्तियुक्ता एते अग्नी-
दग्नीन्विहर बार्हिस्तृणीहीति । तेनामन्त्रत्वाशङ्काविनिवृत्त्यर्थमिदमार-
भ्यते—

वर्त्तमानापदेशाच्चोदनाशब्दात् श्रुत्यर्थाभावात्तवै-

चेति वचनाभिर्देशात्कर्मचोदकः ॥ २४४ ॥

अग्नीदग्नीन्विहरेत्येवमादि. कर्मचोदकः प्रतिपत्तव्यः । इत

१ होमकाले हविष उभयत आज्यं होतव्यम्, पूर्वमल्पं हुत्वा ततो
हविर्हूयते पुनश्चोपर्याज्यमित्यर्थः ।

२ ‘प्रदग्धाहुतिर्ह वा अन्योऽध्वर्युरिति’ प्रकृत्य “अथ हैना एय
सन्तर्पयति योऽयमाज्यं हुत्वा घदानानि जुहोत्यथ पुनरन्तत आज्ये-
नाभिजुहोत्येव हैनाः सन्तर्पयति” इति, तथा “तदुहोवाच याज्ञव-
ल्क्यो यद्वा उपस्तीर्षाघदायामिधारयति तद्वै हैनाः सन्तर्पयति” इति
च श्रुतेः ।

एतत् । वर्त्तमानापदेशात् । वर्त्तमानमर्थमपदिशन्त्येवमादयोनुष्ठेय-
त्वेन । अग्निविहरणकियानुष्ठेयत्वेनोच्यते । किं च चोदनाशब्दात् ।
चोदनाशब्दो हि भवति । लिङ्लोटौ कर्मचोदकौ । लोट्वचनानि
धैतानि श्रूयन्ते । अग्नीदग्नीन्विहर यर्हिस्तृणीतीत्येवमादीनि । अतः
कर्मचोदकः । यदि च विधिविभक्तियोगेपि कर्मचोदकत्वं नाधी-
यते । लोट्ध्रवणमनर्थकमेव स्यात् ।

श्रुत्यर्थाभावाच्च ।

अपि च लोट्ध्रवणादेवायमर्थो गम्यते । यदुक्तं कर्मचोद-
कत्वम् । यदि च विधिविभक्तियोगेपि कर्मचोदका न भवेयुः ध्रु-
तार्थहानिः स्यात् ।

किञ्च—

तवैचेति वचनात् ।

मन्त्रचैलक्षण्यमेषाम् । तथै वचनाः प्रेयाः पठ्यन्ते । ब्राह्मण
तर्पितये इत्येवमादयः । इति वचनाश्च मन्त्रायथा उरु प्रथा उरुप्र-
त्यस्येति प्रथयत्तथैवैनमेतदुच्यते यशपतिः प्रथतामिति च । अतोपि म-
न्त्रचैलक्षण्यादमन्त्रत्वम् ।

निर्देशात् ।

अपि च निर्दिष्टा मन्त्राः । अहेयुघ्न्यमन्त्रं मे पादि यमृगय-
स्त्रपी विदो विदुः ऋचो यजूंषि सामानोति तन्मन्त्रे चागाम्नागा-
दमन्त्रत्वम् । अतः ।

कर्म चोदकः ।

अपरे निर्देशादित्यन्यथा घणयन्ति विधिविभक्तियोगाच्छ्रु-
यन्ति कर्मनिर्देशुमिति ॥ २४४ ॥

एवं प्राप्त माह—

मन्त्रो वा समभिव्याहारात् ॥ २४५ ॥

वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । मन्त्रो षेयश्रौतार्थकः प्रतिपत्तव्यः ।

कुत एतत् । समभिव्याहारात् । य एभिरर्थोभिधीयते स समभि-
व्याहृतो वाक्यान्तरेण विहरत्यग्नीनित्येवमादिना । न च विहितस्य
विधानमवकल्पने । अभिधानं तु सम्भवति । तस्मान्मन्त्रएव जा-
तीयकः प्रतिपत्तव्यः । अथवा समभिव्याहारादित्यभिव्याहरणमेषां
प्रयोगकाले चाद्यते । उत्तिष्ठन्नाहाग्नीन्विहरेति । अथाह प्राक्षणीरासा-
दयेति च । यदि कर्मचोदका एते स्युरभिव्याहरण एषां न चाद्यतां चाद्य-
ते च तस्मान्मन्त्रा इति । यत्पुनरुक्तं वर्त्तमानापदेशादिति तन्मन्त्रत्वेपि
न विरुध्यते । वर्त्तमानापदेशको हि मन्त्रो भवति । यदुच्यते । चो-
दनाशब्दाच्छ्रुत्यर्थाभावादिति । तत्रोच्यते । मन्त्रत्वेऽप्येतन्न दुष्यति ।
न लोड्घ्विभक्तेर्विधानमेवकोऽर्थः । प्राप्तकालतायामपि लोड् स्मर्यते । अ-
ग्नीदग्नीन्विहरं वर्हिस्तृणोहीति च । अग्नोदित्यभिधीयते विहरण-
स्तरणयोः प्राप्तः काल इति । यदपि मन्त्रवैलक्षण्यमुक्तम् । तत्रै-
चेति वचनादिति तदप्यनैकान्तिकम् । तत्रै वचना अपि मन्त्रा दृश्य-
न्ते । कन्या इव वहतु मेतवा उ इति । मन्त्रश्चायम् । अनिति वचना च
मन्त्रा दृश्यन्ते । स जुहोत्येव स्य घाजी क्षिपणिं तुरण्यनीत्येवमादयः
तस्माद्वैलक्षण्यम् । यद्योक्तं निर्देशादिति निर्दिष्टा हि मन्त्रा श्रुचां
यजूंषि सामानीति निगदानामनिर्देशादमन्त्रत्वमित्यत्र द्रूमः । यजुषां
निर्देशात् निगदोपि निर्दिष्ट एवेत्यदोषः । अथवा वर्त्तमानापदेशा-
दित्येवमादीनां व्याख्यानतरं प्रस्तूयते । पूर्वत्रापरितोषान् । उक्तमेव हि
निगदानां मन्त्रत्वमिति । विषयव्याप्तिश्च भवति । इदमामनन्ति
आग्नेयोष्टाकपालो भवति पेद्राग्नौ द्वादशकपालो भवतीत्येवमा-
दि । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किमेते विधय उतार्थवदा आहोस्त्रि-
न्मन्त्रा इति । तत्रै तदुच्यते नैते विधयो वर्त्तमानापदेशात् । यो हि
वर्त्तमानमर्थमुपदिशति सोऽनुवादसरूपत्वाच्च विधिः स्यात् । विधौ-
नं तर्हि कीदृसादवगम्यते । अत्र आह । चोदनाशब्दात् । लि-
ङ्गन्ताहोङ्गन्ताच्चव्यान्तात् । एते हि विधौ स्मर्यन्ते । न चाम्यो-
ऽष्टाकपालो भवतीत्येवमादयो लिङ्गन्ता न लोङ्गन्ता नापि तद्व्या-
न्ताः । अतो न विधयोऽर्थवादास्तर्हि भवन्तित्याशङ्कित आह । श्रु-
त्यर्थाभावात् । अर्थवादा न भवन्त्येते श्रुतस्य ह्यर्थसार्थवादा भवति
स्तावको । न चात्र श्रुतोर्थो विद्यते य एभिः संस्तूपेन । तस्मादर्थ-
वादाः । मन्त्रास्तर्हि भवन्तु । मन्त्रा अपि न भवन्त्येते । कुत एतत् ।

श्रुत्यर्थाभावादेव । श्रुतस्य ह्यर्थस्य मन्त्रः प्रयोगकालेभिधायको भवति । न चासावस्तीति । तवैचेति वचना इति वचनाश्च मन्त्रा ब्राह्मणे पठ्यन्ते । न चैत तल्लक्षणयुक्तास्तस्मादप्यमन्त्रत्वमिति । तस्मात्सर्वप्रकाराभावादानर्थक्ये प्राप्त आह । निर्द्वैतात्कर्मचोदकः । कर्मचोदक एवं जातीयकः प्रतिपत्तव्यः । शक्नोति ह्यसौ अर्थवादपदसंयोगात् पञ्चमलकारपरिकल्पनाद्वारेण विधानं कर्तुम् । ननु यवर्त्तमानापदेशकोऽयं भवति कथमिवानुवादस्वरूपत्वाद्विधिः स्यात् । यथा गच्छति पठनीत्येवमादयो न विधयः । एवमेतेषां अत्रोच्यते । आग्नेयोष्टाकपालो भवतीति नानुवादोऽयम् । न ह्यसौ विहितः कचिद्येनानूद्यते । तस्मादष्टाकपालो भवतीति शाययितव्य एवमेव गम्यते । न चाभाषितोऽष्टाकपालो भवतीति । तस्माद्भावयितव्य एव । अर्थवादपदसंयोगोऽप्युक्त एव । आग्निर्वैदेवानां मुखमित्येवमादि । यदि वर्त्तमानापदेशकस्यापि विधायकत्वमाश्रीयते । गायत्रेण स्याच्छ्रुत्वा परिशृङ्खामीत्येवमादीनामपि विधायकत्वमस्त्वित्येव प्राप्त आह ।

मन्त्रो वा समभिव्याहारात् ।

मन्त्रो वैच जातीयः स्यात् । कुतः समभिव्याहारात् । य एवमादिभिरर्थो विधीयते । स पाप्मान्तरेण विहित एवेति । तस्मान्मन्त्रा एवमादयः ॥ २४५ ॥

१ अर्थप्रसंख्यया द्रव्योपकल्पनम् ॥ २४६ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ २४६ ॥

१ अर्थ प्रयोजनम् । तथाच प्रयोजनपरिगणनया श्रुताग्निहोत्रहोषण्यादिद्रव्याणां समीपे स्थापनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अर्थात् कार्त्तव्यभाषणे परमणि उपपादयमाणानि । सर्वाणि द्रव्याणि गणयित्वा कर्मात्मन्मात् प्रागेवाणीय समीपे स्थापनीयानि अन्यथा कालविलम्बेन प्रधानकर्मबाधः स्यादिति तात्पर्यम् ।

चर्मास्तरणहविरासादनवेदोपग्रहस्यलवजोपग्रहस्य- ८७
लादिनिरूपणम् ।

१ चर्माण्युत्तरलोमानि प्राग्ग्रीवाणि ॥ २४७ ॥

कर्त्तव्यानीति शेष ॥ २४७ ॥

अथरोक्तमुत्तरहृदिपि ॥ २४८ ॥

हृदिपि यत्पश्चादभिहितं तदासादनादिषु उत्तर देशतः कालतश्च प्रातपक्षव्यम् २ ॥ २४८ ॥

एकद्रव्ये साज्ये वेदेनोपग्रहणम् ३ ॥ २४९ ॥

साज्य एकस्मिन्द्रव्ये वेदेन उपग्रहो भवति । एकद्रव्यग्रहणमनेकद्रव्यव्युदासार्थम् ४ ॥ २४९ ॥

स्पर्शेनान्यत् ॥ २५० ॥

आज्यादन्यत्रान्येतद्रव्येण द्रव्यवत्येकस्मिन् स्पर्शेनोपग्रहणम् ॥ २५० ॥

५ कुशैरसत्सु ॥ २५१ ॥

असत्सु वेदधत्ताद्वितीयद्रव्येषु कुशैरुपग्रहणम् । अपरेन्यथा वर्णयन्ति । असत्सुद्रव्येषु जपोपसानादिषु कुशैरुपग्रहणम् ॥ २५१ ॥

१ चर्माणि कृष्णाजिनाधिपवण्णादुल्लचर्मादीनि उत्तरलोमानि प्राग्ग्रीवाणि च स्तरणीयानि इत्यर्थः । “तदुत्तरतः पुच्छस्योत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति” इति ध्रुते ।

२ तथाच महापितृयज्ञे ‘स तत्र जुह्मासादयत्यथ पूर्वामुपभृतमथ ध्रुवामथ पुरोडाशमथ धाना अथ मन्थमि’ति । अत्र दिग्विपर्ययेण प्राच्येवोत्तरा तेनैवमनूयत इति भावः ।

३ दक्षिणहस्तस्य साज्यस्यैकद्रव्यस्य हस्तकम्पनादिनान्यस्कन्दनवारणार्थं सव्यहस्तगृहीतवेदेनाधारणमुपग्रहणमुच्यते । यथा “दशापवित्रेणोपगृह्य” इति ।

४ तेन जुह्मपभृतोर्हयोर्ग्रहणे न वेदोपग्रहः ।

५ तथाच स्मृति “सव्य सोपग्रहः कार्यो दक्षिण सपवित्रक” इति ।

पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्याधानमादानकालेऽ

१हादयन् ॥ २५२ ॥

एवमेव श्रुतत्वात् । असः हादयन् शब्दमकुर्वन् ॥ २५२ ॥

इदमामनन्ति । अभिजिता यजेत विद्यजिता यजेनेन्यस्य-
लमयुकाश्चोदनास्तत्र चिन्त्यते । किमेषु फलमस्त्युत नास्तीति ? ।
यदा चास्ति तदा यत्किञ्चिदुत स्वर्ग इति ? किं तावत्प्राप्तम् । फला
श्रवणाच्चास्ति फलमित्येव प्राप्त उच्यते—

२वाच्यफलेषु स्वर्गः सामर्थ्यात् ॥ २५३ ॥

सामर्थ्याद्भूयितव्यमत्र फलेन । एवमेताश्चोदनाः समर्था अ-
रेवत्या भवन्ति । इतरथा सापक्षाः सन्तर्पणार्थिकाः स्युः । न च वेदे
तावमात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्यते । यथा साकाक्षं वाक्यं तदध्याहारेण
वानुपद्वेण वा निराकाङ्क्षी कर्त्तव्यम् । एव चार्थवद्भवति । तेनैव
स्वर्गकामपदानुपद्वे कार्यः । विद्यजिता यजेत स्वर्गकाम इति नै-
रुत्सुक्यम् । ननु च पशुकामादिपदानुपद्वे कस्मात्प्र क्रियते । अ-
प्रोच्यते । स्वर्गएव पुरुषपरमिवाञ्छयते । तदेव सामर्थ्यादनुपपद्य-
ते । नान्यानि फलवाक्यानि ॥ २५३ ॥

एककर्माणि गुणविशेषे फलविशेषः ॥ २५४ ॥

एकस्मिन्कर्माणि गुणविशेषे फलविशेषणं भवितव्यमाप्तान-
सामर्थ्यात् ॥ २५४ ॥

१ तदुक्तम् “ इत्यमेव कुर्यादुभाभ्यामेव पाणिभ्यां जुहू परिगृ-
ह्योपभृत्याधिनिदध्यात् ” इति । तथा “ ते असः शिञ्जयन्ताददीत ”
इति धृतिश्रवाम् ।

२ अधुनफलेषु विद्यजिदादिषु स्वर्गः फलत्वेन कर्त्तव्यः, कु-
तः ? सामर्थ्यादित्यर्थः ।

३ तद्यथा, अन्याधेय पूर्णाहुत्यन्तमिष्टयन्तं च, तत्र पूर्णाहुत्यन्त-
पक्षादिष्टयन्तपक्षे फलभूयस्त्वम्, तत्रापि पश्चदक्षिणापक्षाद्द्वादशद-
क्षिणापक्षे फलाधिक्यम्, ततोऽपि चतुर्विंशतिदक्षिणापक्षे । एवमा-
द्भाधिक्य फलाधिक्यम्, इतरथा तद्विधानवैयर्थ्यप्रसङ्गः
इति भागः ।

दानादौ यजमानकर्तृकत्वं खातादिषु मन्वाभावश्च । ८६

दानवाचनान्वारम्भणवरवरणव्रतप्रमाणेषु

यजमानं प्रतीयात् ॥ २५४ ॥

दानादिनिगदव्याख्यातानि तेषां कर्त्तारं यजमानं प्रती-
यात् १ ॥ २५४ ॥

खातलूनच्छिन्नावहतपिष्टदुग्धदग्धेषु

यजुःक्रियासम्भवात् ॥ २५५ ॥

याते यूपघटे । मूने वहिषि । छिन्ने यूपे । अयहतेषु मीहिषु ।
पिष्टेषु तण्डुलेषु । दुग्धे पयसि । दग्धे महावीरे । तद्यजुषा क्रिया न
भवति । कुत एतत् । द्वाराभावात् । क्रियाद्वारको हि मग्न इति ।
एतद्यासम्भवविषयमेव द्रष्टव्यम् २ ॥ २५५ ॥

१ दाने तावत् “अन्वाहार्यं ददाति” “तस्मादग्नीध्रे प्रथमाय द-
क्षिणां ददाति” इत्यादौ यजमानस्यैव दानकर्तृत्वम् । याचने
“आघोदेवास्त इति याचयति” “रेवती यजमान इति याचय-
ती” इत्यादौ तस्यैव याचनकर्तृत्वम् । पयमेव “आश्विनं गृ-
ह्णात्यन्वारग्धेवा” “घर धृत्वा ददाति” इत्यादावपि यजमान-
स्यैव कर्तृता हेयेति भावः ।

२ याजुःक्रियासंवेद्यमाहुः “एषु लोकसिद्धेष्वपि गृहीतेष्वपि य-
जुः क्रिया यजुर्गुप्ता क्रिया यथाकथं चित् कर्तव्या कुतः ? स-
म्भवात् । सम्भवति हि यथाकथं चियजुः क्रिया । अथवा अस-
म्भवात् । अन्यस्याः क्रियायाः कर्ममध्ये असम्भवात् । यदाच पशौ
यूपाहरणार्थं सन्निकृष्टे अलाभात् देशान्तरे विप्रकृष्टे गम्यते तदा प्र-
धानकालविरोधो भवति । यदा चैकदक्षिणपक्षः तदा महावीरोपा-
दिकमेकेनान्हा निष्पादयितुं न शक्यते इति । तदुक्तं मण्डनमिधैः—

“छिन्ने मूने च पिष्टे च साम्राप्यं मृगमयं तथा ।

लोकसिद्धं गृहीतं चेन्मन्त्रा जाप्याः कडाशयात् ॥

छिन्नादिलोकसिद्धं चेद्वाद्भिरेतं कर्तुं मतिः ।

तद्यन्मन्त्रजप ग्राह्यं भारद्वाजः कृताकृतम् ॥

छिन्नं यावहते पिष्टे दग्धे मूने च मृगमये ।

खाते च लौकिके प्राप्ते अपोनास्त्रेय याजिनाम्” इति ।

रौद्रः राक्षसमासुरमाभिचरणिकं मन्त्रमुक्त्वा
पित्र्यमात्मानं चालभ्योपस्पृशेदपः ॥ २५६ ॥

रौद्रादिमन्त्रमुक्त्वा च शब्दात्कर्म च कृत्वा उपस्पृशेदप इति ।
वर्शयति चैवं रुद्रियेणेव वा एतदचारिषुः शान्तिरापस्तदग्निः शान्त्या
शमय इति २५६ ॥

त्रयीसारसमुद्धारसूत्रव्याख्यानमादत्ते ।
यत्तन्मयानुगृह्णन्तु साधुत्वेतेह साधवः ॥

इति श्रीउपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रविचारणे
परिभाषाध्यायः प्रथमः समाप्तः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

ॐ इह स्वर्गपवर्गौ परः पुरुषार्थः । तौ चानेकप्रायाप्रभेदाभि-
 प्रनियतवर्णानुपूर्व्याव्यवस्थिताऽऽत्मिसर्वगतविधिनियेधरूपशब्दौघ-
 समधिगम्यौ । न हि प्रत्यक्षादीनामसौ विषयः १ । ननु च स्वर्गकामो
 यजेतेत्येवमादिना स्वर्गस्यास्तु तत्समधिगम्यता अपवर्गं कथामिति ।
 उच्यते । शुभाशुभमर्मफलोपभोगनिमित्तशरीरग्रहणाभावोऽप-
 वर्गः । स च विहिताकरणप्रतिपिद्मसेवनोपजाताशुभोपभोगायाव-
 द्यं भाविनि शरीरग्रहणे दुर्लभ इति भवति विधिनियेधसमधिगम्य-
 ताऽपवर्गस्यापि । यदपि कैश्चिदुच्यते क्षानादपवर्ग इति । तदपि न ।
 देहेन्द्रियतो व्यतिरिक्तात्मसतत्त्वावबोधस्य मुक्तेश्च केन साध्यसाध-
 नसम्बन्धो गृहीत इति पर्यालोचनीयं स्वर्गयागादिवत् । आगमोपि
 नैवं विधः । यदप्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि तदप्यात्मनो दर्शन-
 धवणादिपरमेव । मुक्तिस्तु पुनरपि शुभाशुभोपक्षयानिमित्तैवेति २ ।
 शानेपि सति विहिताकरणाग्रनिपिद्मसेवनाथ मुक्तिप्रतियन्धः । य-
 दप्युच्यते न करोति न लिप्यत इति । क्षानप्रशंसैवासी । नन्येय स-
 त्यात्मसतत्त्वावबोधो न किञ्चिदुपकार करोति । नन्युच्यते । यदा य-
 गतमेतदस्ति देहादिव्यतिरिक्त आत्मेति तद्वबन्धश्च शुभाशुभनिमित्तो
 न पृहस्पतिप्रतानुसारिणामिव ३ भूतसङ्घातमाश्रमेपेक्षमिति तदा त-

१ प्रत्यक्षस्य विद्यमानोपलम्भनत्वेनातीन्द्रियेण प्रमाणाभावात् ।
 तदप्रामाण्ये तन्मूलभूतानां प्रमाणान्तराणामप्यविषय इति भाषः ।
 भाषनावलज्जं योगिप्रत्यक्षं तत्र समर्थमिति तु मनोरथमात्रं । भाष-
 नाया ह्यनुभूतविषयत्वात् ।

२ तदुक्तम् “ अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवाय्वनलानिलाः । चतु-
 र्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायत इति ।

३ “ यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवं विदि पापं
 कर्म न श्लिष्यते ” “ तद्यप्येवाकातूलमग्नौ प्रातं प्रहृषेत्तत्र दास्य सर्वे-

ग्रन्थहेतुपरिहारे प्रयतत इति भवति ज्ञानान्मुक्तिः । अथापि शुद्धं
ज्ञानमेव मुक्तेः साधनमिति विधिः स्यात्तथापि विधिनिषेधमूलतै-
षापवर्गस्यापीति । स च विधिनिषेधरूपः शब्दसमूहोऽनेकशाखा-
न्तरावस्थानरूपतया स्वतश्च प्रतिवाक्यमनेकवाक्यार्थप्रतिमानिरुद्धा-
घतारतया महोर्मिमालाकुलार्णव इव बुरवगाहः । तद्यथा कचिदग्नि-
होत्रं जुहोतीत्यादौ धात्वर्थमात्रविधानम् । तत्राप्यग्निहोत्रशब्दे गु-
णविध्याशङ्का । तथा किं होमः स्वर्गाय उत स्वर्गो होमाय इति । एवं
सर्वत्र । कचित्सोमेन यजेतेतिबद्धिशिष्टधात्वर्थविधानम् । अ-
ग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति फले विधिः । कचिच्च-
सौर्यादौ विशिष्टे फले विधीयते । दभानुहोतीत्यत्र गुणे
विधेर्व्यापारपर्यवसानम् । कचिच्च प्राकाशावध्वर्यवे ददातीत्या-
दिबद्धात्वर्थेऽनान्यसम्बन्धविषयो व्यापारः । तथा कचिन्मुख्यार्थवृ-
त्तिता शब्दस्य । कचित्सहस्रसम्प्रसारदिवत् गुणवृत्त्या शब्दवृ-
त्तिः । विध्यर्थवादसम्प्रोदश्च परस्परतो रूपव्यतिपद्भात् । धूप्येण
जुहोति तेन ह्यग्रं क्रियते इति विधिमरूपोर्थवादः । रात्रीः प्रति-
तिष्ठन्ति य एता उपयन्तीत्यर्थवादसरूपं रात्रीणां फले विधानमि-
ति । दिदमाग्रमिदं बुरवगाहत्ये । यद्यपि च संशयविपर्ययरहित-
ज्ञानोत्पत्तिशक्तियुक्तविधियाक्याभिहितार्थं प्ररोचनाद्वारेणार्थवादानां
तदन्तर्भाव उक्तो जैमिनिप्रभृतिभिर्मन्त्राणामभिहितार्थप्रकाशनेन
क्रियाङ्गता नामधेयस्य च गुणफलोपयन्धनेनेति सुविबृतमेतत् ।
यथा भेदादिलक्षणानुबन्धनेनानेकरूपवाक्यार्थमागोपदर्शनं एतमे-

वाप्मानः प्रवृणन्ते ” “ मिथते हृदयमग्निरिह्यन्ते सर्वसनाया, क्षी-
यन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् हृष्ट पराधरे ” इत्यादि धृतिस्मृतिप्र-
त्ययैवायगमात् । तस्मात् सुम्यदुःखादिसमस्तवैशिष्टकात्मगुणोच्छेदो-
मोक्षः, सुप्रदुःखोच्छेदश्च धर्माधर्मयोरुच्छेदान्, धर्माधर्मयोरुच्छेद-
ध्यात्वयानां धर्माधर्माणामुपभोगेन नित्यनेमित्तिककर्मानुष्ठानेनात्म-
ज्ञानेन च पितृधातृपादानां च धान्यानुष्ठाननिमित्तानां धर्माणां न-
दननुष्ठानेनानुत्पादादिहिताकारणप्रतिपिद्यानुष्ठाननिमित्तानां चाध-
र्माणां विहितानुष्ठानेन प्रतिपिद्याकरणेन च परित्कारादमति परित्का-
रम् पूर्णं परित्पनिपाते चेति शास्त्रस्याप्य शास्त्रदोषिकादा ।

य । तथापि नेयतानेकरास्त्राव्यवस्थितयाक्यराशिप्रतिपादितायांनुष्ठा-
ने शक्यं कर्तुमित्याचार्यः कल्पसूत्रमारब्धवान् । तत्र चाधिकारा-
दिसामान्यधृत्युपनिषन्धनं कृत्वा विशेषोपनिषन्धनं न्याय्यम् ।
इतरथा हि प्रतिविशेषं सामान्यानुकथने ग्रन्थगौरवं स्यादित्यतोधि-
काराद्युपस्पृशेदप इत्येवमन्तमनुग्राम्य विशेषाननुक्रमते । तत्र च
पूर्वं पौर्णमासमारभ्यते । यद्यपि फलवत्सु क्रमो नास्त्यनुष्ठानं प्राप्ति
अनुविधाने दूरोत्सारित इति । तथापि क्रमवर्त्तिनी यागित्यवश्यम्भा-
विनि क्रमे धृत्यर्थानुसारेण पौर्णमासमारम्भः प्रथमः । ननु च साम-
व्यादाधानस्य प्राक्कालता, न ह्यकृताधानः शक्नोति पौर्णमासमनु-
ष्ठातुमिति । धृतिक्रमाच्च । सर्वे सम्भारान्मम्भरन्तीति । तथा स्मृत्यनु-
क्रमणम् । अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासाविति । नेतदेवम् । प्रतमु-
पैष्यन्निति धृतिक्रमात्पूर्वं पौर्णमासम् । सामर्थ्याच्च । न हि पौर्णमा-
समनुकथा साकल्येनाधानमनुविधातुं शक्यते । सन्ति हि तत्र
दर्शपूर्णमासविधानग्राहिण्य इष्टयः । किं च मन्त्रक्रमादपि प्रतपन
इति । दर्शस्तर्हि प्राप्नोति इषं त्वेति । सत्यमेतत् । किं तस्मात् पौर्ण-
मासपूर्वकः । दाक्षायणे च साक्षादेव मन्त्रक्रमानुग्रहः । नस्मात्पौर्ण-
मासारम्भ एव कारणभूयस्त्वमिति । तेन पूर्वं पौर्णमासमारब्धम् ।

पूर्वा पौर्णमासीमुत्तरां वोश्वसेत् ॥ १ ॥

मिति । न चात्र ऋग्यादिवत्समुच्चयः सम्भवति विरोधात् । न चाग्नेयप्रयाजादिवदङ्गाभिभावः । कलित्वाकलित्वानवगते । न च वा-
 श्रैष्ठ्यादिवद्वा व्यधस्या । तत्र हि लिङ्गप्रकरणानुमितवाक्यावगताङ्ग-
 भावयोर्वाङ्मन्योर्बुधन्वत्योश्च व्यधस्यापरमेव चचनम् । चार्धग्री पौर्ण-
 मास्यामनूच्येते बुधन्वती अमावास्यायामिति । न चात्रानुवादोऽ-
 प्राप्तत्वात् । बाधोपि चान्यतरस्यान्यत्र चरितार्थस्यान्यतरेणाचरि-
 तार्थेन निवृत्तिः । न च ग्रहणग्रहणयोश्चरितार्थाऽचरितार्थत्वं कुश-
 शरवत्सम्भवत् । तस्माद्यथोक्तपदेतरवाक्यापेक्षया विकल्पः
 षोडशिनीति । अथोपवासशब्देनार्थप्राप्ताशननिषेधो व्रतो-
 पायनीयमश्रीत इत्यनेनाशनविधानं स्यात् । नेत्युच्यते । अग्नप्रतिषे-
 धवैयर्थ्यात् उत्तरसूत्रादप्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात् । अग्निषेधेपि
 हि गुणार्थमुत्तरं सूत्रमारब्धव्यमेव न चात्र भिन्नविषयत्वेप्यविरोधः ।
 सति ह्यशने तद्गुणविधानमुपपद्यत इति । तस्माद्विरोध एव । कस्त-
 ह्यत्र समाधिः । उच्यते । अन्यतरस्यायथार्थता । तत्राप्यनियमः ।
 अस्य पाश्चात्यस्य या । विरोधोपजनकत्वादयथार्थत्वे प्राप्त यस्यै-
 वायथार्थतान्यत्रोपलब्धा दृष्टप्रवृत्तिर्वाचस्यैवाश्रयितुं युज्यते नेतर-
 स्य । स चायमुपवासपदो नियतद्रव्यकालपरिमाणे प्यशने उपल-
 ष्यते । यथा चान्द्रयणमुपवसेदिति । अतो यमनियमविषयतोपवा-
 सशब्दस्य । केचित्पौर्णमासीशब्दं लक्षणया कर्मविषयं मन्यन्ते, पौ-
 र्णमासीमुपवसेत्र प्रवसेदित्यर्थः । नदेतन्न । कर्मणः पूर्वोत्तरभावानु-
 पपत्तेः । स्वयं होमसूत्रादेव तत्सिद्धे । तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या ।
 पूर्वस्यां पौर्णमास्यामुत्तरस्यां वोपोष्य यमनियमवान्यजेतेति । पूर्वा-
 मुत्तरमिति द्वित्वनिबन्धनम् । तत्र सन्दिह्यते । किमेकापौर्णमासी उत
 द्वे इति । एकैति ब्रूमः । एकाह्यागोपालाङ्गनादिप्रसिद्धा । सम्भारमरं
 प्रकृत्य च दर्शयति द्वादशपौर्णमास्य इति । द्वे अपि या स्वाताम् ।
 शिष्टानुस्मरणात् । या पूर्वपौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राके-
 ति विशापयति इति । दर्शयति च द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वे
 अमावास्ये इति । तथा एवाह सम्प्रत्सरस्य प्रथमा राक्षिपत्काल्पनी
 पौर्णमासी योत्तरैर्योत्तमा या पूर्वनि । सूत्रकारप्रस्थानाच्च । उत्तरस्यां
 काल्पन्यामिति । प्रसिद्धलिङ्गं मुख्यविषये । द्वितीया गौणी । न
 ह्यनेकार्थता सति सादृश्यादौ युज्यते । असति तु सादृश्ये सम्यग्धे
 या नेकार्थत्वमपि भयस्यक्षादिशब्दयत् । सादृश्यं चेदास्तीति पक्षः-

मः । एवं द्वित्रयोपेक्षाद्यपि सन्देहः । कतरा पूर्वा कतरोत्तरेति । मुख्यसन्निधानाद्यतुर्दशी पूर्वा पञ्चदशमुत्तरा । तत्रैतदुच्यते । चतुर्दशी पूर्वा तस्यां हि चन्द्रमसः पूरणमास्ति त्रयोदश्याद्यपेक्षया । आह च चन्द्रमसं प्रकृत्यैतस्य ह्यनुपूरणं पौर्णमासीत्याचक्षत इति । अपि च पूर्वोदिते कलाद्दिने चन्द्रे पूर्वा विचक्षणा इति चतुर्दशी पूर्वा ज्ञापयति । तथा यदात्यन्तामियात्सूर्यः पूर्णश्चेन्दुरुपागमत् । गुणपत्सोत्तरा राका तदामवति पूर्णिमा इति पञ्चदशीमुत्तरां दर्शयति । ज्ञापयति पञ्चदशी वा पूर्वा प्रतिपदुत्तरेति । कुत पतत् । साह-
स्यास्त्रि पौर्णमासीत्यद्वितीयन्तो प्रवर्त्तते । तच्च साहस्यं पौर्णमास्याः प्रतिपदि न चतुर्दश्याम् । कथं मासस्य पूरणं पौर्णमासीत्यद्वयस्य प्र-
वृत्तौ निमित्त मासमानं चन्द्रमाः । मन्त्रलिङ्गाच्च । यथा देवप्रपिद्यन्ति तत आप्यायते पुनः । वायु सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृति-
रिति । तच्चैतच्चन्द्रमसः पूरणं प्रतिपदि पञ्चदश्यां च तुल्यम् । अ-
न्यकलाव्यापारसामान्यात् । अन्त्या हि कलोभयत्र व्याप्रियते । श्यां-
स्तु विशेषः । एकत्रोपैतीतरत्र वापैति । चतुर्दशकलावसामान्याच्च ।
प्रागन्यकलाव्यापाराद्यतुर्दशकलः पञ्चदश्यां प्रतिपद्यापि तद्व्यापा-
रोपरमे चतुर्दशकल एव । तदेतत्साहस्ययुक्ता पञ्चदशीति प्रतिप-
त्त्ययते वक्तुं न चतुर्दशी साहस्याभावात् । यच्चोक्तं त्रयोदश्या-
द्यपेक्षया तत्र पूरणमस्तीति । एवं चेन्न काचिदपूर्णेमासी सर्वत्र
ह्यापेक्षिकं पूरणमिति । यदुक्तं पूर्वोदिते कलाद्दिने इति तदपि खर्वि-
काभिप्रायम् । हृदयते चायमर्थोऽन्यपरे वाक्ये । स वैसम्प्रत्येवोपव-
सेत् सप्रतिवृत्तः हनानि सम्प्रतिद्विपन्तं भ्रातृव्यः हनानीति मुख्यो-
पवासविषयम् । तथा स वा उत्तरामेवोपवसेदिति प्रकृत्य पूर्वोपवा-
सविषयं दोषमाह समिव वा एष क्रमते यः सम्प्रत्युपवसतीति । आ-
दित्यरूपिणो यजमानस्यास्तमनकाले सम्पूर्णोदितेन वृत्तरूपिणा च-
न्द्रमसा सङ्क्रमणं भवति । तस्य चारुपष्टौ जयपराजयो मत्वेतदु-
च्यते । अनन्ता वै सङ्क्रान्तयोर्पदीतरोधेतरमभिमवर्त्तीतरोधेतरमि-
ति । अथ य उत्तरामुपवसति तस्य को गुणोभवति । यथा पराज-
मावृत्तः सप्रिपः स्यादप्रत्यालभमानः सौम्यतो घाल्येव स्यादिति ।
तत्र ह्यसम्पूर्णं आभिमुख्येन घाव्यवास्थितः पापरूपी चन्द्रमा यमनिप-
यमवता आदित्यरूपिणा यजमानेन सुखेन जेतुं शक्य-
त इति प्रतिपदमुत्तरां दर्शयति । यथा एषा ह सम्बत्स-

रस्य प्रथममा रात्रिर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वे
ति । पक्षादौ सम्बत्सरादिरिति प्रतिप्रतिपदप्रथमोच्यते । पक्षान्ते
च तदन्त इति पौर्णमास्युत्तमा । न च पौर्णमास्यां पक्षादित्वं च-
तुर्दश्यां चापक्षान्तता सम्भवति । तस्मादेतत् । सूत्रकारप्र-
स्थानाच्च । पक्षादौ यद्यद्धादिरिति । यदा चतुर्दशी पूर्वा तदा पञ्चदश्यां
यागः स्यात् । तत्र पक्षादौ हविः पाक्षिकं स्यात् । नन्वेवं सत्युत्त-
रोपवासपक्षे द्वितीयायां यागः प्राप्तोति, तत्र पक्षादौ यद्यद्धादिरिति-
पाक्षिकमेव । न, सूत्रारम्भसामर्थ्यात् सद्यो वा प्रातरिति ॥ १ ॥

अग्न्यन्वाधानमध्वर्युर्यजमानो वा ॥ २ ॥

ममाग्ने वृर्चो विह्वेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम
मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वया ध्यक्षणे पृतना-
जयेमेत्याहवनीये समिधमादधाति ॥ ३ ॥

अग्न्यन्वाधानमिति कर्मणो नामधेयम् । कर्तृनिर्द्देशात् । गुणवि-
ध्यमन्मयात् । द्रव्येचाप्रसिद्धे । तत्राध्वर्युग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अध्वर्युः
कर्मसु वेदयोगादिति प्राप्तत्वात् । अथ यजमानो घेत्येवमर्थमु-
च्येत । तत्र इयतापि सिद्धत्वात् । यथान्यत्र पात्राणि सः सादाय-
ति यजमानोवा । तथाऽज्यमवेक्षते तेजोसीति यजमानो वेति । तस्मा-
दध्वर्युरित्यवाच्यम् । अप्रोच्यते । यजमानकाण्डमित्यवान्तरा-
ख्याऽमौ च महासमाख्यायाः याधिका भवति । तेन यजमानो
घेतीत्युच्यमाने वा शब्दो वधारणे न्यायमूलत्वेन माभूदिति शा-
स्त्रमूलोऽयं विकल्प इत्यध्वर्युग्रहणम् । नन्वितरत्रापि शास्त्रमूल-
स्य विकल्पः । आज्यमवेक्षत तेजोसीति यजमानो वेति । तत्रा-
प्यध्वर्युग्रहणं तर्हि कर्त्तव्यमेवेति । सत्यमेवम् । प्रत्यक्षं हि तत्र
यजनम् । तदेके यजमानमवस्थापयन्ति तस्मादध्वर्युरेवावक्षेते-
ति च । ननु चात्राप्याचार्यस्य प्रत्यक्षमेव यजनम् । स्मरन्ति
हि, पञ्चदश्यामां पानिययन्धनं कृतमाचर्येणेति । तस्मान्नास्ति प्रत्य-
क्षकृतो विधीयः । उच्यते । शाखाद्वयमधिरुह्य तात्पर्येणानुग्रह-
स्त माचार्यः । तत्र नित्यनैमित्तिककाम्यधैकान्तिकाणि कार्त्स्न्येनोप-
पनियन्तानि शाखाद्वयव्यतिरेकेण नैक्यमिकमाश्रमेव । तेन शाखा-

अपविहितस्येदरेणास्ति विशेषः । तद्विहितं प्रत्यक्षपक्षनिक्षिप्तमिव
यथाकथाश्चिदपि ज्ञाप्यते । शास्त्रान्तरीयं पुनः प्रयत्नतो ज्ञापनीयमित्य-
ध्वयुग्रहणम् । ननु कतिपयशाखापसंहारे सति असर्वशाखाप्रत्य-
यत्यादनादरणीयमेतत् सूत्रकारवचनामिति । नैतदेवम् एवं हि स्म-
रन्ति या एष काश्चन नवदशशाखा उपनिबध्यन्ते । तत्रैव नैयमि-
काङ्गप्रधानकर्म्मोपसंहारः सम्भाव्यते । किमुत पञ्चदशशाखापेति-
घन्धन इति । तस्मादपरिचोदना ऽसर्वशाखाप्रत्ययत्वमिति । अथ
सर्वशाखाप्रत्ययकर्म्मोपसंहारेणैवाधिक्रियेत तथासत्यशक्ययद्यर्थो-
पदेशात्सर्वशाखानामानर्थक्यमेव स्यात् । स्मर्यते होकृतमध्वयु-
गाखानामिति । तथैकदेशाध्ययनेनाप्यधिकारं स्मरन्ति । वेदानधीत्य
येदौ वा येदं चापि यथाक्रमम् । अविप्लुतप्रज्ञाचर्यो गृहस्थाश्रममा-
धसेदिति । तथा च लिङ्गम् । यो वै ज्ञातो नूचानमनवकारयेदिति ।
सर्वशाखाप्रत्ययत्वे ह्यनूचानो न कश्चित्स्यात् । अपरेध्वयुग्रहणं य-
जमानसम्बन्धार्थं व्यापशंसन्ति । तत् किमर्थं व्यूहनेध्वयुर्वैर्युक्ते य-
जमानो यथास्यादिति । किं वा स्यादध्वयुणा विकल्पितत्वादधिकृ-
तमेव ऋत्विगन्तर प्राप्नुयात् । अथ पुनर्यजमानसम्बन्धे ज्ञापिते य-
जमानः सिद्धो भवति । पतस्यामपि व्याख्यायामध्वयुर्यजमानो वा
यूपमनकि, तथाध्वयुर्यजमानो वा सोमोपनहनं हरतीत्यत्र दोषः ।
तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या । यदच्छा वा चार्यस्य कचित्कथञ्चिद्विकल्पं
ज्ञापयतीति । अथवान्यदेव व्याख्यानतरम् । ऋग्वेदविहितमन्याधा-
नं समापयया होतुः प्राप्नोति, तन्माभूदित्यध्वयुग्रहणम् । सचायं म-
माप इति मन्त्रोद्भूतार्थप्रकाशकत्वादाहवनीयकार्यापश्चात्पु म-
माप इति यथार्थं विपरिणम्यते । न ह्यविपरिणतोद्भूतार्थप्रकाशने
समर्थो भवति । सत्त्रे गणयज्ञेषु च यजमानानिधार्यानि पदानि यजमा-
नकर्तृकेभ्यन्वाधाने यथार्थं विपरिणम्यन्ते । अस्माकमग्रे ऽस्मभ्यं नम-
स्तामिति चेत्तेषामादीनि । अध्वयुर्कर्तृकेभ्यन्वाधाने न्यायनिगदत्वा-
दनुह एव । न च वचो दिशां चावततिरध्वयुर्विषया । कर्मणः परार्थ-
त्वात् । लिङ्गाच्च । या वै काश्च यज्ञे ऋत्विज आशिषमारासते यजमान-
स्यैव स्येति । अस्मै च स्मिद्धाहुपमाणा स्यादधिकरणस्येतावत्प्रमा-
णत्वात् । कुतः । परिधीनां धर्मं सञ्चुतेः । धर्मणश्च शरीरप्र-
माणत्वादाधेयं चाधिकरणप्रमाणमुचितम् । लिङ्गाच्च । यदु वा
आत्मसम्मितमन्नं तददाति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्तीति इति । प्रा-

देशमाग्री वा शिष्टानुस्मरणात् । वेदः समिरपवित्रं च त्रयं प्रादेश-
सम्मितामिति । तस्य चाविरोधात् । कचिच्च दर्शनात्प्रादेशमाग्रीभ-
वन्तीति । अधिकरणप्रमाणत्वमाधेयस्यानैकान्तिक लिङ्गे विध्यर्थशेष
स्तस्मात्प्रादेशमाग्रीयेव ॥ ३ ॥

तूष्णीं द्वितीयाम् ॥ ४ ॥

द्वितीया ग्रहणेन प्राप्तो मन्त्रो निवर्त्यते तूष्णीमिति ॥ ४ ॥

एवमितरयोरग्न्योः ॥ ५ ॥

समिधावाद्धातीनि वाक्यशेषः । प्रथमं दक्षिणाग्रीं सन्नि-
धानात् । प्रदक्षिण क्रमयोगाबुदक्सत्त्वता सम्पत्तेश्च । गार्हपत्ये वा-
मुख्यक्रमानुग्रहात् । अग्न्यन्याधानस्य हि कार्यं देवता परिग्रहः । ताश्च
पूर्वं गार्हपत्येऽधीज्यन्ते । ततो दक्षिणाग्राविति । सन्निधानादकारणं
केचिदग्निग्रहणं प्रकृतत्वाद्वाक्यं मन्यमाना गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः
क्रमार्थं मन्यन्ते ॥ ५ ॥

महाव्याहृतिभिर्वा प्राक्सुस्थम् ॥ ६ ॥

भूर्भुवः स्रः इत्येता महाव्याहृतयः अध्येतृप्रसिद्धाः, भूर्भुवः
स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिरिति लिङ्गात् । विभागानुपदेशात् सम-
स्ताभिः, भेदेन कचिनुपदेशात् प्रतिमहाव्याहृतीति । न वाक्यभेदा-
त् । वाक्यसमुद्ययस्य चान्याय्यत्वात् । तस्मात्प्रत्यग्विभक्त्याभि-
व्याहृतिभिः समिदाधानम् । सूत्रकारानुपदेशाच्चेति चेत् । स्वा-
त्परिभाषितत्वात् । तेषामारम्भेऽर्थतो व्ययस्या तद्वचनत्वादिति । तत्क-
थम्? अर्थवादात् । भूरिति गार्हपत्यो भुव इत्यन्याहार्यपचनः स्वरित्वा-
हयनीय इति । तथा भूरिति या अयं लोको भुव इत्यन्तरिक्षलोकः
स्वरित्यसौ लोक इति । अयं वै लोको गार्हपत्योऽन्तरिक्षलोकोऽन्या-
हार्यपचनो ऽसौ लोक आहयनीय इति । समस्तोपदेशो लाघवाय ।
भेदोपदेशश्च होमविधानार्थः । ताद्येताः शब्दत्वसामान्यान्मन्त्रस्य
निघर्सिकाः ॥ ६ ॥

तूष्णीं वा यथापूर्वम् ॥ ७ ॥

समिदाधानमिति वाक्यशेषः । तत्र च गुणपरसमिदाधानं

भेदे कारणाभावात् । केचिन्तूष्णीं द्वितीयामिति द्वितीया ग्रहणमिदार्थं
मन्यन्ते । तूष्णीं चेति लघ्वीयसा न्यासेन सिद्धत्वात्, यद्वगुह्य क-
रोति तद्विह भेदेनाधानं यथा स्यादिति । तदयुक्तम् । न हि सूत्रका-
रस्यानुप्रवृत्तिरीदृशी यन्पासागौरवमर्थान्तराय भवत्यसति वचने ।
सति तु वचने प्रमाणाधानमर्थ इत्यतिरेकोपि गृह्यते । न च न्यास-
गौरवस्यान्यधानुपपत्त्या शक्यं वचनप्रनुमातुम् । द्वितीयां समिध-
मावधातीति कदाचित्संशब्देनोच्यते कदाचित्संशब्देन । न्यासप्राप्ते
युगपत्समिधाधानं दुर्निवारमिति । ये तु सूत्रगौरवमात्रेणैवार्थान्तरं
परिकल्पयन्ति नमस्तेभ्यः । यथापूर्वमिति च न यथाध्यवसितं सू-
त्रादेशवैलक्षण्यात् । पूर्वमिति हेतुः प्रकारेणैवैवाचार्या प्राय-
तः सूत्राणि प्रणयन्ति । तस्माद्यथापूर्वं यथापन्नं मन्य इति । तदे-
ताद्विविकल्पकमन्यन्वाधानं दृष्टार्थमुत धर्ममात्रमिति ? । दृष्टार्थमिति
श्रुतम् । इष्टं हि कार्यमग्नौ काष्ठमाधीयमानं करोत्यग्नीन्धनं तद्वारण
च । न च तदनभिवाञ्छितम् । कार्यस्य पिष्टमानत्वात् । ते वा पते
उल्मुके उदूहन्तीति च पूर्वोदितसमिधव्यविषयस्तच्छब्दो द्विवचनान्त
एवमेवोपपद्यते । देवतापरिग्रहार्थं वा वचनसामर्थ्यात् । कस्य
देवा गृहानागच्छन्ति कस्य न यः पूर्वं हार्ममाण इत्यग्नीन् गृह्णाती-
त्यर्थवादसरूपमपि कार्यनिर्देशत्रिषयमभ्युपगतमाचार्येण । येना-
न्यन्वाधानप्रभृतीत्यनुक्रम्य दीक्षणीयादिप्रागुदवमान्तीयाया निवर्त्त-
यति । तत्रान्यन्वाधानकार्यं दीक्षणीयायां कृतमित्यभिप्रायः । नत्र हि
वचनमात्रावैष्णवं प्रकृत्य अग्निर्वै यज्ञस्यावराद्धर्चो विष्णु परार्द्धस्तत्
सर्वाश्चैवैतद्देवता परिग्रह्य सर्वं च यज्ञं परिग्रह्य दीक्षा इति दीक्षणी-
याद्गृहप्रधानदेवतापरिग्रहस्य निवर्त्तितत्वात् । प्रायणीयादिभ्यः अन्यन्वा-
धाननिवृत्तिरुच्यते । तच्च देवता परिग्रहणार्थं अन्यन्वाधाने उपपद्यते
नाभिधारणार्थं । ननु चार्थवादसरूपमेव वचनम् । आप्रावैष्णवमे-
कादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति प्रकृत्य तत्सर्वाश्चैवैतद्देवता
परिग्रहोक्तम् । निर्ज्ञातदीक्षाप्रयोजनाया दीक्षणीयाया देवताप-
रिग्रहफलश्रुतिरर्थवादो भवति । किं पुनरभ्युपगतो देवतापरिग्रहो-
प्यत्र प्रयोजनत्वेन जैमिनिप्रभृतिभिरपि । एवं च सति याचनिकं
कार्यं देवतापरिग्रहः । तस्मिन्सति नापलभ्यमानमपि प्रयोजनान्तर-
मवगन्तु न्याय्यम् । यच्च लिङ्गमुक्तं ते वा पते उल्मुके इति तदपूर्वं
प्रकृतेषु इदपते । तद्यथा स यज्ञा इत्यर्थे तच्च सम्मरतीति । अप्रकृत-

विषयस्तच्छब्दः । प्रयोजनमवादिष्वपि कियते । किमदमेकं कर्म, उत
 यद्विहितं । यद्विहितं धूमः । अधिकरणभेदाच्चाधेयभेदाच्च प्रत्यग्निसार्मद्वय
 पर्यवसनात् । एकं वा कार्यकत्वात् । एकं हि कार्यमभोज्यमानदेवताप-
 रिग्रहः । एकवाचनान्तेन चैकेन शब्देनोपदेशोभवत्यस्य चाधानमिति ।
 न च अधिकरणभेदः पर्यवसानं वा कर्मभेदे कारणां, परिधिपरिधा-
 नवत् । तस्मादेकमिति । प्रयोजनमन्ते नैमित्तिकं भवतीति सम्प्र-
 दायः । केचित्तु गृहमेधीयादिषु सर्वत्र कर्त्तव्यामिति प्रयोजन-
 माहुः । तत्पुनरालोचनीयम् । न ह्यपराग्निसम्बद्धो माभोज्यमान-
 देवतापरिग्रहस्तत्रोपपद्यते । तस्मात्तत्राप्रवृत्तिः । अपरे त्वाहुः ।
 अग्निपरिग्रहणद्वारेण देवतापरिग्रहो ममाग्ने इत्यग्नीन् गृह्णातीति व-
 चनात् । तेषां चाग्निनां भेदः । प्रत्यग्निचान्याश्चान्याश्च देवताः प-
 रिगृह्यन्ते । तेनापराग्निहोमेष्वसत्सु तदेवतापरिग्रहो नास्तीति
 निवर्त्तते न्यन्याधानम् । न चात्र समुदितानामेककार्यता । तद्यथा
 त्रयो प्रावाण इतरेतरसव्यपेक्षा उक्षां धारयन्ति । प्रत्यक्षं हि तत्र
 समुदितानामेककार्यत्वमिहत्वग्निद्वारेण भेदाध्यवमानमिति ।
 नन्वेवं सत्यपराग्निकयोः कार्यान्तरं प्राप्नोति । अस्तु को दोषः ?
 कर्मभेदः स्यात्तत्र याशागोमिप्रभृतिप्लुतव्याख्योपरोधः स्यात् ।
 उच्यते न व्याख्यापरोधनयान्यदार्थस्यान्यथात्वमप्यस्तातुं शक्यम् ।
 यथा हि प्रमाणैरर्थः प्रमीयते तथैव गृह्यत इति । अथैकमे-
 वाग्न्यन्याधानं प्रत्यग्न्यभ्यस्यत इत्यदोषः । एवमाधीयमाने प्रत्य-
 ग्न्यभ्यासं नैमित्तिकावसर इति ॥ ७ ॥

अहनि मासमैथुने वर्जयेत् ॥ ८ ॥

अनु चाहनि मैथुनस्य प्रतिपिद्यत्वाद्याच्यत्वम् । कर्मोपल-
 क्षणार्थमहर्ग्रहणमित्यदोषः । इत्यते च कर्मणः कालव्यपदेशः ।
 चतुर्दोला पौर्णमासीमिमिश्रदोह पञ्चहोत्राभावात्त्वामिति । निय-
 मस्य च कर्माद्गता न्याय्या । अतदद्गताये हि पुरुषमात्राभिर्मे-
 षन्वात्फलपरिफलपना स्यात् । अनु च मासमैथुने वर्जयेदिति य-
 त्वपि सूत्रे प्रकरणात्कर्माद्गतायगतिरपिरुद्धा व्यर्थमहर्ग्रहणमिति ।
 मत्प्रेममाप्रयोगश्च्यपत्तिमासेरप्यं धर्मो मा भूदिति प्रतिप्रयोगा-
 यसापित्यमद्गतामिति न्यायसंस्मृचनार्थमहर्ग्रहणम् । एवं च सति

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमांसं पृष्ठशतके सुन्दरे, सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाशयते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुच्यते ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाऽऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रप्रहण्यो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयै, ग्रंथोद्देशीयैः, सिंहलद्वीपवासीभिरपि एतद्प्राहकै-
मूल्यम् मुद्रा ७ भाणका ८
" " १ " ०
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः-मुद्रिता स्तवकाः
 - (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कार) २
 - (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
 - (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
(मीमांसा) १०
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।
 - (४) भाष्योपलब्धितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
(वेदान्तः) २
करणम् श्रीमद्भोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः ।
 - (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
 - (६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
(मीमांसा) २
श्रीनागभट्ट विरचितः । तर्कपादः
 - (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
(मीमांसा) २
विरचिता सम्पूर्णः ।
 - (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादायण प्रणीत
(वेदान्तः) ६
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-
ननिष्ठ कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।

- (८) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिवेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्त.) १
- (११) न्यायमकरन्द । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंग्रहेनः आचार्यचित्तुसमु-
नविरचितव्याख्योपेतं } (वेदान्तः) २
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णय न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूप. म० म०
श्रीगणेश्वरोपाध्यायरचित । सम्पूर्णम् । } (न्याय) ५
- (१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुध्रा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्त) ११
- (१५) शिघ्रस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्त) २
- (१६) मीमांसायालप्रकाश (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायायं संग्रहः) श्रीमद्वदवाक्यप्रमा-
णपाराचारीशुभ्रुणीणमीमांसाह्वेन साञ्जा
इयधुरन्धरश्रीभट्टनाराणान्मजभट्टशङ्कर-
विरचित । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा) २
- (१८) अद्वैतार्थसिद्धिसिद्धान्तसार । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतमन्तरूनव्याख्यासमलङ्कृतम् । (वेदान्त) ३
- (१९) काव्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीककाचार्य-
विरचितम् भाष्यमहिम्नम् । १

पञ्चादिग्रंथणखानम् }

हरिदासगुप्त,
बीकानेर-संस्कृतपुस्तकालय
यनारस सिटी ।

No 69.]

[Price Rupee One.

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्कचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKĀCHÂRYA

EDITED BY

VYÂKARVÂCHÂRYA PANDIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Mimāṃsā and Dharmashāstra,

Banabir Sanskrit Pāthshālā,

Central Hindu College, Benares

FASCICULAS II

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES

AGENT - OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS

BENARES

1903.

Registered According to Act XXV. of 1867.

श्रीः

—*—

आनन्दवतविद्योतिसुमनोमिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितमभ्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतप्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—६९

दाक्षायणो पुनरारम्भसामर्थ्यादाप्रयोगद्वयपरिसमाप्तेर्माऽसंख्यमृत्-
मूत्रकृतवासासि धर्जयेदित्यय धर्म ॥ ८ ॥

केशश्मश्रु वपते वाऽशिखम् ॥ ९ ॥

वा शब्दस्य सन्निधानविशेषेऽपि सति वपतिर्नैव सम्बन्धः । शि-
खासम्बन्धे हि पक्षे सति सशिख स्यात् । तत्र स्मृतिरुपरुध्यत ।
अशुचिर्वा एव यन्मुगडस्तस्यैतद्विधानं यच्छिखरिति । न चादित्य
वचनं सशिखस्य । तस्मात्स्मृत्यनुरोध एव ज्यायानिति १ ॥ ९ ॥

अपराह्णेऽवतोपायनीयमश्रीतः सर्पिषा सुहितौ ॥ १० ॥

अपराह्णग्रहणं अन्होपरभागमाश्रयिष्यम् । शब्दसामर्थ्यात्
ययान्यब्राह्मस्त्रिभागविषयता । तत्र ह्यपराह्ण इदानीति प्रकृत्य पूर्वाह्णा
वै देवानां मध्यन्दिनो अनुष्ठानाग्रामपराह्णं पितृणामिति वाक्य-
पाद्विरुद्धाध्यवसानम् । इहत्यपरभागमाश्रयित्वमिति । भोजनकाल-
प्रत्यासत्तेश्च । अतोपायनीयमिति अतः भोजनमुच्यते यथाऽवयव-
तद्वयव स्यात् । पयो अतमिति च । तद्येनोपेयते अमापादि-
ना तद्वयवतोपायनीयम् । अश्रीत इति द्विवचनोपदेशात्पत्नी च । इत-
रथा हि याजमानएव नियमः स्यात् । यथा सौभ्रामण्या हुतो-
च्छिष्टभक्ष इति । सर्पिषाऽपि । नात्र पयो अतवत्सर्पिर्य सधन-
स्थित्यसम्भवात् । अमापममासमिति च पर्युदासात् । तेन यथाप्राप्तं स-
र्पिर्भक्षीयते । तत्रापि किं नियमविधिरुत तैलादिपरिसंख्या? क-
श्चात्र विशेषः । यदि नियमः तैलमपि व्यञ्जनादिसंस्कारमाप्त्या न

१ केचिद्ब्राह्मणमधिकमित्यनेन सह योजयन्ति, अशिखं वा सशि-
खं वेति । तन्मते केशश्मश्रुवपनं नित्यमेव । सूत्रकारप्रख्यानादप्य-
यमर्थो ऽवसीयते । येनाधाने “ पौर्णमासवद्वपनम् ” इत्युक्ता,
“ ऋतुनक्षत्रसम्भारस्तानवपनम् ” त्यादिना वपनस्य विकल्पमाह ।
यदि पौर्णमासे वपनं विकल्पेन स्यात्तदा पौर्णमासीत्यनेनैव
धानेऽपि विकल्पस्य सिद्धत्वात्पुनर्विकल्पो न घट्टव्यः स्यात् । उ-
क्तञ्च । अत एव ज्ञायते पौर्णमासे वपनस्य विकल्पानास्तीति
याज्ञिकदेवाः ।

२ अतः भोजनं येनाश्रयोपेयते भक्ष्यते तद्वतोपायनीयम् उच्यते ।

निवर्त्यते । अथ परिसर्या सर्पिषो न नियम इति । किमत्र युक्तम् । नियमविधिः । तत्र हि स्वार्थवृत्तिता शब्दस्य स्यात् । तैलव्युदासे प-
रार्थता कल्पेत । लक्षणा च स्यात् । तस्मान्नियमविधिरेव । नियम
च सत्यर्थात्तैलादिनिवृत्तिः । असुहितौ अतृप्ताविति । तदेतदशन
हृष्टार्थमुत धर्ममात्रमिति ? धर्ममात्रमिति द्रूमः । कुतः । द्रव्यकाला-
दिनियमात् । हृष्टार्थे हि यत्किञ्चित्स्यात् । तस्माद्धर्ममात्रमिति ।
हृष्टार्थं वा प्रमिद्धेस्तदर्थत्वात् । न ह्यहृष्टाय कश्चिद्भुङ्क्तं । यत्तूक्तं
द्रव्यादिनियम इति । काम नियमादहृष्टपरिकल्पना प्राङ्मुखाशानि
भुङ्गतेति वत् । न तु गम्यमानतृप्त्यपह्नवद्वारेणाहृष्टपरिकल्पनमिति ।
प्रयोजनं सति सामर्थ्यं श्रोयात् ॥ १० ॥

अन्तरेणापराग्नीगत्वा परेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्न-
ग्निमीक्षमाणोप उपस्पृश्य व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपत
इदमहमिति वा ॥ ११ ॥

अन्तरेणापरान्ग्यांरिति षष्ठ्यां प्राप्तायां तदपरादन्तरान्त-
रेण युक्त इत्युपपदविभक्तिर्द्वितीया । प्राङ्तिष्ठन्निति शक्यमवक्तुम् ।
अपरेण व्यवस्थितस्याग्नीक्षणाधिधानसामर्थ्यात् । अग्निमीक्षमाण
इत्यापि न याज्यम् । मन्त्रलिङ्गादेव प्राप्तः । उक्तं च प्रदेश-
न्तरे । आहवनीयमीक्षमाणस्तद्वचनत्वादिति । वक्तव्यं योक्त-
श्चमन्तार्थत्वात् । तस्य च पिलिङ्गत्वात् । प्राङ्मुखाया अग्राच्या ।
प्रापितस्यापि दिङ्नियमो यथा स्यादिति । अपामुपस्पृशन्मात्रमनं
लिङ्गात् । प्राङ्तिष्ठन्नप उपस्पृशतीति प्रकृत्य तेन पुनिरन्तरता म-
ध्या वा आपा मध्यो भूया व्रतमुपायानीति । आलम्बनमात्रं वा आ-
चमनानुपदेशात्तस्य नैमित्तिकत्वात् । शब्दसामर्थ्यांश्चाप उपस्पृशति-
तीलिङ्गमधेयादमात्रं दीक्षास्नानयत् । व्रतमुपैति नियममुपगच्छती-
ति । अग्ने व्रतपत इत्याहवनीयान्गिरुच्यते । न हि देवस्याग्नेरोक्षणं
भङ्गयति । नेन दाप्यंतावभृथ विपरिणामः । ननु च समिष्ट्यजु-
रन्ते - प्रकृतौ चावभृथविधानात्तत्र च व्रतस्य प्राप्तिकत्वाद्-
ग्रहणमिति चेत् । न । अतद्धर्मत्वात् । न हि समिष्ट्यजुरन्तता-
ऽवभृथस्य धर्मः । तस्मात् तदन्तर्पथावभृथः । तत्र न व्रतग्रहणेऽग्नि-

शब्दो विपरिणाम्यत इति न तत् पुरुषकम् ॥ ११ ॥

सत्यवाचतः ॥ १२ ॥

अत इत्यवाच्यम् । पाठादेव तत्सिद्धेः । स्यात्सम्यग्धन्यापना-
र्थेयात् । प्रतग्रहणोत्कर्षे सत्यं नियमां यथोक्त्येतेति । अपरे स्थ-
तः शब्द हेत्यर्थे मन्यन्ते । ननु चैकमुपेतयनसमकालमेव सत्यवदत
मुत्तरपां चैतद्विरोधीतीहापि प्राप्तम् । तथा परमाधानसमकालं न
वा आहिताग्निनानृतं यदित्यमिति । अनुतात्तिव्यपनोदेति सु-
प्रितम् ॥ १२ ॥

इदमप्यत्र सत्यवाचत इत्यस्य विषयोपदेशनायाह—

कर्माङ्गमुत्तरे सत्यवदनमिति ॥ १३ ॥

पूर्वं तु पुरुषाङ्गम् । यदिदमुत्तरदेशे तत्कर्माङ्गमिति । यो
विशेष इति चेत् । कर्माङ्गे प्रायश्चित्तसमुच्चयः । पुरयार्थापचारे
स्मार्त्तमेव । श्रौतापचार श्रौतम् । नन्विह द्वे पुरुषार्थे श्रौत स्मार्त्त
च । तत्र श्रौतापचारं कृते प्रायश्चित्तसमुच्चय इह प्राप्तोत्येवं । पुन-
रागमो व्यर्थ इति । सत्यमेवं कर्माङ्गे कर्मगतविशेषनियन्धनं वि-
शिष्टं प्रायश्चित्तं यथास्यादिति । तथागैदिके भूरिति याजुर्गैदिके भुव
इति । होतृकपदार्थानुष्ठानकालं सत्यवदनापचारे होतृकं श्रौतं आ-
ध्वर्यगं च । स्मार्त्तं च । केचित्स्याधानकालानृतवदनप्रतिषेधमनुयादं
मन्यन्ते । तथा हि न वा आहिताग्निनानृतं यदित्यम्यम् । न च
यदन् जातु नानृतम्यदेदित्याह ॥ १३ ॥

वृक्षारण्यौपधीनामश्रीयाद्वा ॥ १४ ॥

इदमवसरप्राप्त सायाशनमुच्यते । आरुण्यवृक्षाणामार-
ण्यौपधीनां वा श्रीयाद्वा न चेतिपिकल्पः । के-
चित्क्षारण्यशब्दमौपधीविशेषणं मन्यन्ते । निर्देशसामर्थ्यात्
क्षारण्यशब्दो वृक्षपदार्थपूर्वः । अतो न तदुपसर्जनमिति । न वा
अविशेषेण ध्वजनात् । स वा आरण्यमेवाश्रीयादिति हि ग्रहणं वा
आरण्यमौपधौ वावृक्षमित्याह । सूत्रस्य च तन्मूलत्वादतन्त्रो
निर्देश इति । सामर्थ्यासिद्धत्वात् पिकल्पोऽप्याप्य इति चत् । न, अ-

वधारणार्थत्वात् । अवधार्य हि वैकल्पिके कर्मणि प्रवृत्तिर्न्याय्येति ।
आरण्यगुणविधित्सया वेदमुच्यते ॥ १४ ॥

आहवनीयगृहशाख्यघो गार्हपत्यस्य वा ॥ १५ ॥

विकल्पेन हि श्रवणमत्र । तत्रायमधः शब्दः किं सद्वादिविरो-
धक्युताऽस्तरणस्यापीति? । नास्तरणनिषेधकः । तत्रापि प्रयोगप्र-
त्ययाभ्यामधः सुप्ताचयमिति । कचिच्च स्पण्डिलशायीत्यतो नास्त-
रणस्य निषेधः । अधःशयीताधस्तादिव हि श्रेयस उपचार इति
लिङ्गात् ॥ १५ ॥

सद्यो वा प्रातः ॥ १६ ॥

पूर्वामुत्तरां घोषसेदिति हि पूर्वमुक्तम् । तत्र सद्यो वे-
तीयत्युच्यमाने तयोरेवान्यतरत्र यागः प्राप्नोति । उक्तरोपरास-
पक्षे च द्वितीयायाम् । तन्माभूदित्यतः प्रातर्ग्रहणम् । अथाक्रियमाणे-
पि प्रातर्ग्रहणे अङ्गानां प्रधानकालत्वस्य न्याय्यत्वात्पूर्वस्यामप्रा-
प्तिरेव यागस्येति । उच्यते । एवं सति यथोत्तरस्यां साङ्गप्रा-
प्तिरेवमुत्तरोपवासपक्षाऽवलम्ब्यनद्वारेणोत्तरं उत्तरस्यामपि प्राप्नुया-
त् । तन्निरासार्थं प्रातर्ग्रहणम् । अस्तु तथेति चेत् । न, पौर्ण-
मास्यां यागविधानसामर्थ्यात् । एवं उत्तरस्यामप्यप्राप्तिरिति
चेत् । स्यादारम्भसामर्थ्यात् पूर्वामुत्तरां घोषसेदिति । उत्त-
रापि हि पौर्णमासीप्रतिपदिति प्रतिपादितम् । तेन सद्यो वा प्रातः
प्रातरिति यदा प्रातस्तदा सद्य इति इतिपौर्णमासी द्वितीया च
निरस्ते भवतः । सूत्रारम्भसामर्थ्यादप्ययमर्थोऽवसीयते । पक्षादी
यद्यद्विरिति । हविः पक्षादिना विशेष्यते तथैवमुपपद्यते । अथेत-
स्यानैकान्तिकत्वादविशेषणं स्यात् । तस्मादुत्तरस्यामेव याग
इति साधूच्यते १ ॥ १६ ॥

१ याज्ञिकदेवभाष्ये त्वत्र सूत्रभेदो हृदयते । तथा हि "स-
द्यो वा" पौर्णमासे यद्वद्यदकर्त्तव्यमुक्तं तदेकस्यामहन्मग्न्याया
नादि कर्मापयमान्तं भवति । "प्रातः" अस्मिन् पक्षे प्रातः प्र-
तिपदित एव सर्वमग्न्याधानादि कर्मापयमान्तं कर्त्तव्यं न पूर्व-
पुरग्न्याधानदिने प्रतिपदः प्रधानकालत्वात् अङ्गानां प्रधानकाल-

अग्निहोत्रं हुत्वा ब्रह्माणं वृणीते ब्रह्मिष्ठं भूपते
भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा
वृणीमह इति ॥ १७ ॥

प्रातरित्यनुवर्त्तमाने अग्निहोत्रं हुत्वेत्युक्ते तत्प्रतिपत्तिमां भूत
सायंमग्निहोत्रमिति । ततः अद्विनि कर्मसाफल्यार्थां चाधिधा-
नात् । अग्निहोत्रग्रहणं च इदार्थाभावादमावास्या पिपयम् । तत्र हि
घचनम् । उदिते पौर्णमासस्य तन्त्रं प्रक्रमियादनुदिते अमावास्या-
स्येति । अतो अग्निहोत्रग्रहणमानन्तर्यामम् । ब्रह्मिष्ठमिति च पदा-
र्थसतत्त्वोपजातावबोधेन । न हि परमात्माख्यब्रह्मसतत्त्वावबोधो-
त्रोपयुज्यते १ ॥ १७ ॥

वृतो जपत्यहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य प-
तिर्भूर्भुवः स्वदेवसवितरेतं त्वा वृणते बृहस्पतिं ब्रह्माणं
तदहं मनसे प्रब्रवीमि मनो गायत्र्यै गायत्री त्रिष्टुभे

त्यस्य न्याय्यत्वात् । तत्र च प्रतोपायनीयाशनारण्याशनान्यतरा-
गारशयनानि न भवन्ति, उक्तकालमावात् । रागप्राप्त्येवैतेषु द्र-
व्यादिनियममात्रविधानाच्च । न हि रागतस्तदानीमशनादीनि प्राप्नु-
यन्ति । अन्यद्वपनादि सत्यं भवत्येष ॥

व्यवस्थितविकल्पोपमिति केचित् । तथाच कात्यायनः—

“सन्धिध्वेत्सद्वाद्ध्यं प्राक् पर्यायसंवाद्रवेः-

सा पौर्णमासी विज्ञेया सप्तस्कालविधौ तिथिः” इति ।

१ परणं चाचारादेवं कर्तव्यम् । वितानस्योत्तरतः प्रादुर्मुणो-
पविष्टं ब्रह्माणमुदङ्मुखोपविष्टो यजमानः स्फुरं सव्येन गृहीत्वा
दक्षिणेन यप्रसहितेन ब्रह्मणो जान्वालस्य वृणीते ? अमुकगोत्र
अमुकशामन् पौर्णमासेष्टया धयं यस्यामहं तत्र त्वं ब्रह्मा भवेति,
अत्र च भूपत इत्यादिमन्त्रः, । एतच्च परणमप्रवृत्तस्य प्रवर्तनम् ।
तेन पथमानीष्टदीक्षणीयादौ न भवतीति ।

१०६ : कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्कभाष्ये

तिष्ठन् जगत्यै जगत्यनुष्टुभे ऽनुष्टुप्प्रजापतये प्र-
जापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो बृहस्पतिर्देवानां प्र-
ह्लाहं मनुष्याणाम् ॥ १८ ॥

वृत्तो जपति ब्रह्मा जपतीति यावदुक्तम् । अथवा यदा वृत्तः स-
मस्तेन मन्त्रेण भवति तदा जपति कर्तृभेदाद्योगपथ मा भूदिति ॥ १८ ॥

वाचस्पते यज्ञं गोपायेत्याह ॥ १९ ॥

१ सामर्थ्याद्यजमानः । स हि घरणेनाऽनस्या च यज्ञगोपायने
नियोक्तुं समर्थो नान्यः । वाचस्पतित्वं च स्तोतुं ब्रह्मण्यध्यारोप्यते ।
वाचस्पते ब्रह्मन् यज्ञं गोपायेति । यदपि च कण्वानां देवसवितरि-
त्युक्त्वा वाचस्पते यज्ञं गोपायेत्याहेति पठ्यते । तदपि न समानक-
र्तृकार्यम् । पूर्वकालता मात्रे हि कथाशब्दः । समानकर्तृकतायामसा-
मञ्जस्यं स्यात् । न हि ब्रह्मात्मानमेव वाचस्पते इति सम्बोधयति ।
अथाधिष्ठात्री देवतोच्यते । तत्रापि नियोगामाद्यादृष्टार्थता स्यात् ।
तस्माद्यथोपवर्णित एवार्थः । स चायं ग्रैयो नियोगार्थत्वादसत्यपि
घरणे प्रवर्तते । यथा ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादिष्याधाने चेष्टिषु । क-
थमाधाने घरणामात्र इति चेत्तस्यात् प्रवृत्तिदर्शनात्, चत्वार ऋत्विजः
प्राश्नन्तीति । ब्रह्मैदनामाद्ये ऽस्तु घरणमिति चेन्न । तत्रापि दर्शनादग्न्या-
धेये ब्रह्मा सामानि गायतीति । तेन प्रतिपन्नब्रह्मत्यस्य घरणं क्रियमा-
णमप्राकृतप्रयोजनं स्यात् । घरणविशेषनियमार्थमस्तु प्रवृत्तिरिति
चेत् । न, नियमस्य क्रियापुरः सरत्वात् । सत्यां हि क्रियार्था नि-
यमानुग्रहो न नियमानुग्रहाय क्रियाप्रवृत्तिः । यो हि पण्डिते मन्यमान
एवं कुर्यात्स प्राङ्मुखोऽभानि मुञ्जीतेति मोजननियमानुग्रहाय वृत्तो-
पि सन् मुञ्जीतापि । यद्य ज्योतिष्टोमे ब्रह्मघरणनिषेधो न्यायमूलः स-
इहापि प्रवर्तते एव ॥ १९ ॥

अपरेण बाह्वनीयं दक्षिणातिक्रामति ॥ २० ॥

उत्तरत उपचारो यज्ञ इति घरणमुत्तरतः । दक्षिणतो प्र-
ह्लादजमानयोरासने इति । गमनं विफलपः । शारङ्गसाम-
स्यात् ॥ २० ॥

अहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदनं सीदयोस्म-
त्पाकतर इति ब्रह्मसदनमक्षिते ॥ २१ ॥ ;

तच्चैतत्कौशं स्यात्तृणनिरसनोपदेशात्, प्रसिद्धेऽथ । न वा निय-
मशासनाभावात् । तृणनिरसनं तु कुशास्तृतत्वादासनस्य । तत्कुतः
शिष्टानुस्मरणात्प्रसिद्धिरविशिष्टा । तस्माद्यथा प्रसिद्धमवेधयिद्धमा-
सनमिति ॥ २१ ॥

ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्यति १ निरस्तः पाप्मा सह
तेन यं द्विप्म इति ॥ २२ ॥

स चायमासनसंस्कारस्तेन पशुपुरोडाशे आपशुपरिसमाप्ते
संस्कृतत्वादासनस्य पुनर्न प्रवर्तते ॥ २२ ॥

इदमहं बृहस्पतेः सदसि सीदामि प्रसृतो देवेन सवित्रा
तदग्नये प्रब्रवीमि तद्वायवे तत्पृथिव्या
इति ॥ २३ ॥

ब्रह्मसदनं आहवनीयमभिमुखं २ उपविशति ॥ २४ ॥

तदग्नये प्रब्रवीमीत्यग्निशब्दो देवता वचनः स्यात्प्रकृतत्वात् ।
न वा वायुना समुच्चारणात् । तस्य चाप्रकृतत्वात् । तस्माद्देवतान्त-
रवचनं । प्रयोजनम् सौर्यादावविपरिणामः । ब्रह्मसदनग्रहणं गु-
णार्थं प्रकृतत्वादेव । को गुण इति चेदाहवनीयमभिमुख
इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

१ नैर्ऋत्यां दिशि प्रक्षिपति शाङ्खायने दर्शनात् । तत्र “समान
होत्रा तृणा निरसनम्” इत्युक्तम् । होतुश्च पठितम् “होतृपदना-
च्छुष्कं तृणमुभयतः प्रतिच्छिद्य दक्षिणापरमघान्तरदेशं निरस्यति”
इति, यच्च होत्रासाध्यसम्पादनाय तथैव कर्तव्यमिति भावः ।

२ छन्दोग सूत्रे तु “परिष्वायोऽं सन्धिं स्तुचं धामाणि उत्कर
धामिमुख” इति पठितम् ।

वाग्यत आनुयाजप्रसवात् ॥ २५ ॥

यतवाग्रह्या भवत्यनुयाजप्रसवं यावत् ॥ २५ ॥

भागपरिहरणादि वा ॥ २६ ॥

सा चैषाऽवधारणा अथास्मै ग्रह्यभागं पर्याहरन्तीति प्रकृत्य स चैवाचं यम एव स्याद् ग्रंथान् प्रस्थास्यामीत्येतस्माद्वचस इति आस्तायते । पूर्वमविशेषादध्यवसितम् । पाठकमाद्विशेषाध्यवसानम् । लिङ्गाच्च, विवृहन्ति वा एते यज्ञं क्षण्यन्ति ये मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञिययेडया चरन्तीति हेतुत्वेन वाग्यमनस्येहाचरणं निर्दिशति । तस्माद्भागपरिहरणाच्चेय । स चायं पदार्थधर्मो यतया फवे हि सत्यप्रमादात्कृताकृतप्रत्यवेक्षणमाचरति ॥ २६ ॥

आवृता ऽवपट्कारासु ॥ २७ ॥

अवपट्कारास्वादुतिष्ठ १ प्रश्नाऽवृतात्पाद्यते । ताश्चेता अग्निहोत्रादुतयो अवपट्काराः । अस्ति हि तत्रैकविंशत्येव सति प्रायश्चित्तार्थतया प्रह्वणः प्राप्तिः । तेन निमित्ताद्व्याहृतिहोम आपन्ने सति आवृता क्रियामात्रेण प्रहोत्रपद्यत इति । क्रियया हि कारकमाक्षिप्यते । लिङ्गाच्च । अथ हेतामिन्द्र ऋषये प्रायश्चित्तिमुवाचाग्निहोत्रादग्नभामहत उत्प्रादिति । न चैतदेवमेकविंशत्वात् । एवं हि धूयते एकविंशमग्निहोत्रमिति । अत्र प्रधानपदार्थाभिनिर्गृह्णतिरेकेन त्रिंशत् कर्त्तव्येति । ननु नैमित्तिकार्यतया द्वितीयोपि भविष्यति । नेत्युच्यते । न हि नैमित्तिकस्य प्रह्वक्षेपसामर्थ्यमस्ति । मित्रं जुहोतीति होममात्र एव विधेयं परपर्ययसानं पाकयान्तरपरिप्राप्त इति चेत् । यदेव प्रत्ये विधायै शुभं तेन प्रह्वत्पमित्येवमादिना व्याहृतिहोमे प्रह्वसम्यन्वविधानम् । तेन यत्र व्याहृत्यस्तत्र प्रह्वणा भवितव्यम् । नैतद्व्यम् । यदि होमद्वयत्वाचरितार्थं स्यात्ततः कदाचित्स्यादपि । अस्ति ह्यस्य चरितार्थं दर्शपूर्णमासादौ । तेनाग्निहोत्रे नान्ययानुपपत्त्या प्रह्वक्षेपुं शक्यत इति । एकविंशत्यपि रोधाच्च । न चात्र क्रिया प्रह्वानुमन्तरेण न सम्भवति । कर्त्तव्यविधानात् । अस्ति ह्यत्राचर्यार्थं कर्त्तव्यम् । तेनापि न तदाक्षेपः । यथाऽन्तर्माग्निहोत्रादग्नभामहत तत्प्रादिति ।

१ ताद्य पूर्वाहुतिपूर्वाहुतिप्रहोत्राहुतिस्तद्विधाह्वत्पाद्याः ।

सोपि चतुर्विंशद्विहोमविषयोर्थवादः । अस्तु तर्हि दर्विहोमविषयता-
स्य सूत्रस्य । दर्विहोमाहुतयो ऽवपट्टकाराः तासां हि पौर्णमास-
विध्यन्तप्राहित्वेनोचितो वपट्टकारः । स्वाहाकाराम्नानात्पुनर्निवृ-
त्तिः । तदभावे ऽन्याख्यामनुपपद्यते । तदेतदनुपपन्नम् । तत्र हि
प्राप्त एव ब्रह्मा मन्त्ररहिता च क्रिया ब्रह्मवरणादिका तूष्णीमथे
सुप्ता इति । पूर्णाहुतिविध्यन्तप्राहिहोमविषयता तर्ह्यस्तु अस्य सूत्रस्य ।
ता अपि ह्यवपट्टकारा इति । एतदपि नोपपद्यते । अग्निहोत्रन्याय-
सालक्षण्यादनुद्वृताभ्यस्तमयाहुतौ पूर्णाहुतिका धर्मा विहितास्त
आचार्येण पूर्णाहुत्यामुपसंहृत्यान्यन्नातिदिष्टाः । अतस्तत्रापि ब्रह्मणः
प्राप्त्यभाव एव । एवं चेदिदार्थमेव सूत्रमस्तु । इह हि प्राग्ब्रह्मवर-
णाद्व्याहृतिहोमनिमित्ते सति तदर्थं ब्रह्मवरणापकर्षोऽन्याय्यः । अङ्ग-
प्रधानार्थत्वाद्ब्रह्मणः । तदर्थमिदं सूत्रं आवृताऽवपट्टका-
रास्तु । आवृता क्रियया । समन्त्रिकाचासौ
क्रिया न्यायतः प्राप्नोति ॥ ननु चान्यप्राचार्येणायमावृच्छ-
ब्दो मन्त्ररहितक्रियाविषयः प्रयुक्तः । मृदा सहोपां करोत्यावृते-
ति । सत्यमेवं मृदा सहोपां करोतीत्यतएव समन्त्रिका क्रिया प्रा-
प्ता तत्रावृच्छब्दो मन्त्रनिवृत्तिपर एव । तद्विवृत्तिश्च वाचनिकी ।
एतयैवावृत्तुपहरन्मजुरिति । अतो ब्रह्मवरणापकर्षार्थमेतत् । वाच-
स्पतिप्रैषस्तु स्वकालीन एव व्याहृतीनामतदङ्गत्वात् । अतदङ्गता च
प्रकरणव्यवच्छेदात् । शक्यन्ते चावपट्टकारा व्याहृतयो वक्तुम् ।
उचितत्वाद्वपट्टकारस्य । याज्याकार्ये हि तासामास्त्रानमस्ति । यदि-
याज्यां पुरोनुवाक्यां वा न विन्देद्व्याहृतीरेव याज्यायाः पुरोनुवा-
क्यायाः स्वस्थाने कुर्यादिति । तेनेह वपट्टकाराभावे अवपट्टकारा
व्याहृतय उच्यन्ते ॥ २७ ॥

अत्र वा वृतोपायनम् ॥ २८ ॥

शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ २८ ॥

व्याहृत्य वैष्णवं मन्त्रं जपेत् ॥ २९ ॥

वाग्यत आनुयाजप्रसवादिति वाग्यमे सति यद्यनुव्यवहर-
ति तदा वैष्णवं मन्त्रं जपेत् ॥ २९ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

पुनरादाय देवस्यत्वेत्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामग्नेष्ट्वेति

प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पृशन्नत चेत् ॥ ३९ ॥

पुनरादानं च द्रव्यमाग्नस्य प्राशनाद्यत्वात् । अतश्च आसादि-
तेषु गच्छति । अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायाग्नेष्ट्वेत्यनेन मन्त्रेण प्राश्ना-
ति । चेच्छब्दो चिकल्पार्थः । अत्र चेत्प्राश्नाति पुनरादाय प्राश्नाति ।
अथोपरिष्ठात्ततो ॥ ३९ ॥

निदधाति वाऽसदेशे ॥ ४० ॥

पूर्वमविशेषेणाभिहितं विशेषप्रतिषिद्धादपि यथाऽत्र पुन-
र्यच्चनम् ॥ ४० ॥

प्रक्षाल्य पातं नाभिमालभते या अप्स्वन्तर्देवतास्ता इद-
ं शमयन्तु स्वाहा कृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ घसिना

मे मासं पृक्था ऊर्ध्वं मे नाभेः सीदेन्द्रस्य

त्वा जठरे सादयामीति ॥ ४१ ॥

प्रक्षालनं च कार्यसम्बन्धाविशेषाद्वह्योरपि पात्रयोः । एकव-
चनं तु आत्यपेक्षं । ननु चैकमेवैतत्पात्र प्रक्षाल्य पात्रमित्येकवचननिर्दे-
शात् । तथा तूष्णीं प्राशप्रहरणमिति । द्वे वा स्यातां प्रतिपात्तदर्शना-
त् । कर्णयोः प्राशप्रहरणे इतीतरज्जात्यपेक्षयेत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

एतं त इति समिदामन्त्रितः प्रसौति ॥ ४२ ॥

समित्सम्बन्धादामन्त्रणं समिच्छद्येनोच्यते । अथवा समि-
च्छद्येन तादृष्यादनुयाजा उच्यन्ते । अनुयाजार्थमात्रमन्त्रित एत त
इत्यनेन मन्त्रेणानुजागतिः । यज्ञपतिरादृश्य सत्ये विपरिणम्यते । य-
ज्ञपतिसम्बन्धवचनसंस्कारपरिलोपः । कस्य चिन्माभूदिति ॥ ४२ ॥

प्रतिष्ठेति ब्रूयाद्वा ॥ ४३ ॥

य यदि कामयेत् ब्रूयात्प्रतिष्ठेति वचनात् । केचिन्प्रतिष्ठेति
ब्रूयात्पदार्थान्तरमभ्याहरन्ति सामर्थ्यात् । तत्पुनरुक्तमयुक्तं वेति-

विचारणीयम् । प्रतिष्ठतमिति च यद्यनप्रघासेषु विपरिणामः ॥ ४३ ॥

कर्मापवर्गे समिधमादधाति जुहोत्युपतिष्ठते वा नमः
कृताय कर्मणे अकृताय कर्मणे नमः अयाद् यज्ञं जा-
तवेदा अन्तरः पूर्वो अस्मिन्निपद्य सन्वः समिः सु-
विमुचाविमुश्च धेह्यस्मभ्यं द्रविणं जातवेदः
स्वाहेति यथेतमेत्य ॥ ४४ ॥

अपवर्गः समाप्तिः १। यथेतमेत्येति २ परिभाषितत्वादवाच्यमिति चेत् । अतीत्य निःक्रमणमिति । नेदमर्थेनाऽप्राप्तेः । तत्र स्वस्यापि हि समिदाधानादि न विद्यम्यते । स्वाहाकाराग्नानं च उपस्थानसमिदाधानार्थम् । होमे ह्यसमाग्नतांति प्राप्नुयादेव । स्वाहाकारः सत्य-
त्रेत्यनेन । स चार्थं पदार्थो यावदुक्तान्तापच्छिन्नाविषु नियच्छते ॥ ४४ ॥

एतद् ब्रह्मत्वमिष्टिपश्वोः ॥ ४५ ॥

एतद्ब्रह्मत्वमधिकारादिहोक्तम् । तदिष्टिपशुविषयमत्रेत्यव्य-
म । इष्टिप्रहणं प्रकृतत्वादकार्यम् । पशुप्रहणं च चोदकपरिप्रापि-
तत्वात्कर्त्तव्यं वा पशुप्रहणम् । ब्रह्मानुज्ञाते प्रोक्षणं यथा स्यादिति
न हि तत्र साभ्राह्म्यधिकारत्वात् प्रोक्षणमस्ति । इष्टिप्रहणं तर्हि न
कर्त्तव्यम् । न वा कार्यं वाक्यादि पश्वर्थतैव ब्रह्मत्वस्य स्यात् ।
तन्माभूद्विष्टिप्रहणम् । ब्रह्मवरणाधिकारे तत्प्रसङ्गमुपजीवता
यावद्ब्रह्मत्वं तत्सर्वमभिहितं अतः प्रणयनाद्युच्यते ॥ ४५ ॥

१ ब्राह्मणतर्पणान्तम् । तस्मिन् इत्यर्थः ।

२ यथा येन क्रमेण इतं गतं आहवनीयस्य पूर्वोणापरेण वा त-
थैव एव आगत्य आहवनीये समिदाधातहोमोपस्थानाद्यन्यतमं करो-
ति । होमपक्षे ' इदं जातवेदसे ' इति त्यागमात्रमाधिकारमिति
भावः ।

अध्वर्युश्च ॥ ३० ॥

हविर्ग्रहणकाले वाग्यमने । तुर्यं हि शास्त्रमुभयोः । स यदि पुरा भानुर्भी वाच व्याहरेत्ततो वैष्णवीमृच वा यजुर्वा जपेदिति । यजमानस्य त्वनाम्नानादाध्वर्यवमेव । केचित्तु च शब्दाद्यजमानस्य दीक्षाकालवाग्यमापचारे वैष्णवमिच्छन्ति । तत्रापि ह्यग्नायते वा यद्वाच्यमोऽग्रतत्त्वव्याहरतीति । स च मन्त्र प्राकरणिकः स्यात् । प्रकरणादेवसामान्यसम्यग्वावगतेर्विशेषविपयस्ये सति वाच्यस्य लाघवं । इतरथा ह्यप्रकृत उपादीयमाने सामान्यसम्यग्वा विशेषसम्यग्वाध्वेति गौरवस्यात् ॥ ३० ॥

प्रणय यज्ञं देवता वर्धयत्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु

सप्तऋषीणां सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यज-

मानं च धेह्योम् प्रणयेति प्रणीताः

प्रसौति ॥ ३१ ॥

प्रणययज्ञमित्यनेन मन्त्रेण प्रणीताः प्रणीयमाना अनुजानाति ॐ प्रणयेत्यस्य प्रसवाद्यंत्वात् पुरस्ताजपः । प्रयोजनमुपांशुप्रयोगः । अत्र पुनर्लोपमव्यमपुरुषैक्यचनविधेरेपि सति मृग्याविदोपः । अर्थं च मन्त्रोक्तेकयजमानस्य कर्मणि यजमानाः सन्तु यजमानांश्च धेहीति विपरिणम्यते । द्वित्वेपि यजमानौ स्तां यजमानौ च धेहीति च ॥ ३१ ॥

एवमामन्त्रित ॐकारेण प्रोक्ष यज्ञमिति हवि-

पीध्मावर्हिपोश्च ॥ ३२ ॥

प्रोक्षणं प्रसौति । एवमामन्त्रित इत्यामन्त्रणविधानं प्रह्लादहविः प्रोक्षिष्यामीत्येवमादिलाभाद्यं । न हि तत्र प्रणीताप्रणयनयदाभ्यासः । एवमोद्गारेणेति, ॐकारपूर्वकेनायं सरूपेण यजसेति यावत् ॥ ३२ ॥

बृहस्पते परिगृहाण वेदिः सुगात्रो देवाः सदनानि
 सन्त्वस्यां वर्हिः प्रथताः साध्वन्तर्हिः स्नापु-
 थित्री देवी देव्यस्त्विति वेदिं परिगृ-
 ह्णन्तम् ॥ ३३ ॥

प्रसौतीत्यनुवर्त्तते ॥ ३३ ॥

प्रजापतेनुव्रेहि यज्ञमिति सामिधेनीरनुवक्ष्यन्तम् ॥ ३४ ॥
 होतां प्रसौति ॥ ३४ ॥

देवता वर्द्धयत्वमिति सर्वत्रानुपजतिः ॥ ३५ ॥

अनुपद्मश्च लाघवायः । अत्र च प्रोक्षणपरिप्रेक्षु अर्घ्ययुपरं
 वेदिपरं च यदनप्रघासेषु यचनमूह्यते । यजमानपरं चानेक्य-
 जमानके ॥ ३५ ॥

मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति प्राशिञ्चं २
 प्रतीक्षते ॥ ३६ ॥

देवस्यत्वेति प्रगृह्णाति ॥ ३७ ॥

स पात्रं प्रसिद्धेः सादनोपदेशात् पुनरादानसामर्थ्याच्च ॥ ३७ ॥

३ पृथिव्यास्त्वेतिसादयत्यपोह्य वर्हीःपि ॥ ३८ ॥

१ पूर्वोक्तेषु प्रोक्ष यज्ञमित्यादिकेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषु 'देवता-
 वर्द्धय त्व नाकस्य पृष्ठं यजमानो अस्तु सप्तश्रुषीणाः सुकृतां
 यत्र लोकस्तत्रमं यज्ञं यजमानश्च धेहीति' मन्त्रगनुष-
 जति ।

२ प्राशिञ्चं प्रक्षणा भागः, ययमात्रं पिप्पलमात्रं वा ।

३ प्रध्या तत्प्रातिगृह्य वेदेर्धक्षिणांसदेशे स्तृतानि वर्हीपि अप-
 साये प्रागृद्धं सादयति । आश्वलायनादिसूत्रेषु तदर्थेनाह ।

‘ गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रं निधायालभते भूतस्त्वा
भूतकरिष्यामीति ॥ ४६ ॥

गार्हपत्यमित्युपपदविभक्तिः षष्ठ्यपवादो द्वितीया । उदपात्रं
उदकस्य पात्रम् । उदकस्योदादेशः । तस्याविशेषेऽपि सति चतुरश्र
स्यात् । चमसेनापः प्रणयतीति । स च चतुरश्रः प्रसिद्धे । लिङ्गा
श्च । चमसः प्रकृत्य चतुः स्त्राकिना चतस्रो वै दिशः इत्याग्नयते । सु-
प्रकारप्रस्थानात् च । चमसवत् स्तुषेणेति । आलम्भः उदकस्य स्या-
त्तत्संस्काराभिप्रवृत्तेः । पात्रस्य वा । तदुपदेशात्तत्संस्कारतश्च तत्स-
म्बन्धिद्वारेण इडापहवे होत्रत्वारम्भणवत् । प्रयोजनं प्रणीताकार्या-
पन्नयोद्धिपयसोरविपरिणामः । उदकालम्भः हि भूतस्त्वा भूतकरि-
ष्यामीति त्वाशब्दस्तद्विषयः स्यात् । तत्र द्रव्यद्वित्वे विप-
रिणाम्येत ॥ ४६ ॥

ब्रह्मन्नपः १ प्रणेष्यामि यजमानः वाचं
यच्छेत्त्याह ॥ ४७ ॥

ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीति ब्रह्मानुज्ञाप्रार्थनं ब्रह्मेत्युत्त्विकविशेषः ।
स च यद्यपि घरणाभरणनिमित्तस्तथापि तु ब्रह्मत्वं कर्त्तव्यं पचय-
त । प्रयोजनं तु सत्रेऽविपरिणामः । कुण्डपायिनामयते च मैत्राव-
रुणे ब्रह्मत्वं कुर्वेति । यजमानः वाचं यच्छेत्त्यनकयजमानको ययार्थः

१ यदाच प्रणीतानां सर्वार्थत्वं संयवनार्थत्वं वा तदा यस्मिन्
कर्म्मणि चरुप्रणयार्थं पयो घृतं वा सिद्धितम्, यथा ‘ वैश्वदेवश्च
पयसि वा ’ इति, ‘ घृतं चरुदित्येभ्यः ’ इति च, तत्र पयो घृतस्य
च प्रणयनं दध्नेष्व मन्थाद्यर्थं कर्त्तव्यम्, तत्र ब्रह्मन् अप्ययासः ज-
घृतानां गव्यधनीं प्रणेष्यामीत्युहः । पित्र्यायामपि प्रणयनात्पूर्व-
मेव नियान्या दुग्ध्या तद्दुग्धस्य प्रणयनं कर्त्तव्यम् । अत्र नैमित्ते-
मन्तं प्रणीता संयवनार्था एव, कर्माचार्याणां मते सर्वार्था एव, इत-
रेषामदृष्टार्था एवेति तत्त्वम् ।

विपरिणम्यते । स चायं वाग्यम पदार्थधर्मत्वादसत्यपि प्रणयने प्र-
वर्त्तत इति । प्रैषश्च तादर्थ्यात् ॥ ४७ ॥

अनुज्ञात उत्तरेणाऽहवनीयः सम्प्रतिनिदधाति
कस्त्वेति ॥ ४८ ॥

सामर्थ्यपरिप्रापितत्वादनृणात् इत्यवाच्यम् । न वा प्रैषप्रैषा-
र्थयोरानन्तर्यव्युदासार्यत्वाद्यजमानं वाचं यच्छेत्त्यनन्तरं यथा स्या-
दिति । पाठादेव तत्प्राप्तिरिति चेत् । न प्रैषसमनन्तरं तदर्थापुष्टानं
न्याच्यमिति । सम्प्रतिशब्दो ऽनन्तिकानतिदूरविषयत्तानातिहृत्य सा-
दृश्यो अनाप्ताः सादयेदिति वचनात् । नि गते मन्त्रः स्यात्तदुपदे-
शात् । निदधाति कस्त्वेति । श्रुतिविरोधाच्चेति चेत् । स प्रणयति
कस्त्वा युनक्तीति । निधाने वा प्रणयनस्य तदर्थत्वात्तस्मादुसम्प्र-
त्येगोत्तरेणाहवनीयं प्रणयतीत्युपसहारात् । शास्त्रान्तरे तु स्पष्टतर-
पाठः स निदधाति कस्त्वेति । स्वा शब्दो द्रव्यपरत्वाद्द्रव्यबहुत्वेऽपि यथा
दधिघृतादौ विपरिणम्यते । न वाऽन्यायनिगदत्वादपि प्रणयनीति द्वि-
यहुवचनान्तोपदेशः । त्वाशब्दश्चैकवचनान्तस्तस्मादनूह इति ॥ ४८ ॥

नान्तरेण गच्छेयुः ॥ ४९ ॥

प्रकृताप्रकृतयोरुपदेशात् लिङ्गाच्च तेनग्मियुन चर्यमाणमन्त-
रेण सञ्चरानिति । प्रयोजनं सर्वत्र प्रायश्चित्तम् ॥ ४९ ॥

काऽस्य वानस्यत्य मार्त्तिकैरभिचारब्रह्मवर्चसप्रतिष्ठाकामा

यथासंख्यम् ॥ ५० ॥

कांस्यादीनि प्रणयनाधितानि मृदन्तानि धर्मिचारादीन्साध-
यन्ति । न तदाश्रया क्रिया । शब्दस्य तत्परत्वात्कांस्यादीनां फलसम्ब-
धः । एवं च सति विकार एवामप्रवृत्तिं पुरुषार्थत्वात् । वानस्यत्ये
तु वारणं प्रवर्त्तमानं कृत्यस्य साधारण्यात्वात्तदाश्रयः । कामो ब्र-
ह्मवर्चसे प्रवर्त्तयत्येष । ता यता प्रणीता इत्याद्यो उक्त धर्ममात्रा
इति? धर्ममात्रा इति श्रुतम् । देशनियमात्प्राप्तनियमाच्च । तथा मन्त्र-
वक्तोपदेशात् । शिरः संस्तवाच्च । शिरा इ वा पतयज्ञस्य यत्प्रणीता

इति । अनवखण्डनसामान्याच्छिरः संस्तवः । स्कन्दनप्रतिषेधश्च धर्ममात्र उपपद्यते । इतरथा ह्यवश्यम्भाविस्कन्दनमिति । अन्ते प्रतिपत्तिविधानाच्च । अथ प्रणीता दाक्षिणतः परीत्य निनयतीति । इष्टार्थत्वे हि कदाचित्तुपयुक्ता भवेयुस्तत्र प्रतिपत्तिविधानं पाक्षिकं स्यात् । अपाक्षिकं च ध्वजम् । तस्माद्धर्ममात्रा इति । इष्टार्थं वा द्रव्याणां क्रियाभिनिर्मुक्त्यर्थता प्रसिद्धेः । न हि कश्चिद्रव्यमदृष्टार्थं परिकल्पयति । सन्ति चात्रोदकसाध्याः क्रियाः । न च तत्सिद्धयेन्यदुदकमुपदिश्यते । तेन इष्टार्थेवगम्यमानेपि यो नामादृष्टद्रव्यमिति स दिदृनियमवद्भोजनादप्यदृष्टं कल्पयेत् । लिङ्गाच्च प्रणीताभिर्द्वीपि संयौतीति । यदुक्तं दशादिनियम इति स नियमो दृष्टाय । शिरः संस्तुतिः प्राग्भागसामान्यात् । स्कन्दनप्रतिषेधश्च सुतरां इष्टार्थत्वं उपपद्यते । प्रतिपत्तिः शेषस्येति । इष्टार्थत्वेपि सन्देहः । किं संयवनार्था उत सर्वार्था इति ? तत्र केचित्प्रतिषेधश्च सुतरां इष्टार्थत्वं उपपद्यते । प्रतिपत्तिः शेषस्येति । इष्टार्थत्वेपि सन्देहः । किं संयवनार्था उत सर्वार्था इति ? तत्र केचित्प्रणीताभिः संयौतीति धाक्यसामर्थ्यात् संयवनार्थतामाहुः । द्रव्यप्रकल्पेः परार्थत्वात्तत्र चाविशेषात्सर्वार्थत्वादनुवादोयमित्यपरे । किं चाग्नीधोमीये प्रतिषेधानुपपत्तेः संयवनार्थत्वे हि तदभावादेव प्रणीतास्तु व्यर्थं प्रतिषेध इति । निरुद्धे च प्रतिप्रस्तवानुपपत्तिः । तत्रापि हि नैव संयवनमस्ति । सर्वार्थत्वे पुन प्रतिषेधप्रतिप्रस्तवानुपपद्यते । सूत्रकारप्रस्थानाच्च प्रणीताष्टुपसदिति । तस्मात्सर्वार्था इति ॥ ५० ॥

तृणैरग्नीन्परिस्तीर्य पुरस्तात्प्रथमं द्विशः पात्राणि

सः सादयति ॥ ५१ ॥

तृणशब्दो दर्भविषयः । यज्ञिया तु धै दर्भा इति लिङ्गात् । दर्भेस्तृणान्ति हरितैः सुवर्णैरिति च । समाचाराच्च । आचरन्ति हि दर्भैः परित्तरणम् । आचार्याभिप्रायाच्च । बर्हिपस्तृणे तिरग्नीनि दधातीत्युक्त्वा ऽन्ये वा युक्तत्वादित्यभिधायान्यत्रापि तृणार्थ इति । अन्यदुपादीयमानं बर्हिर्जातीयमेव प्रतीयते न तृणान्तरजातीयम् । पुरस्तात्प्रथममिति दिग्भिप्रायम् । आहवनीयस्तु कार्यक्रमादेव प्राप्नोति । ततो गार्हपत्यदक्षिणाग्नी तयोरपि पुरस्तादेव प्रथमं श्रुतेः ।

येषं च स्मृतिवशात् । प्रदक्षिणमावृत्तिसामन्तेषु प्रदक्षिणामिति ।
इह च परित्सीर्येति परिः समन्तार्थः । स्मार्त्तं चैतास्मिन् स-
ति क्रमे तदपचारे स्मार्त्तमेव प्रायश्चित्तम् । तद्यैतत्परिस्तरण-
माहुत्यङ्गं यज्ञसंयोगात् । स हैप यज्ञ उवाच नम्रताया वै विभे-
मीति प्रकृत्य तस्मादेतदग्निमभितः परिस्तृणन्तीत्याह । यज्ञसम्य-
न्धादाहुतिर्यज्ञशब्देनोच्यते । अथ यज्ञसम्यन्धमात्रमेवोच्यते । त-
थास्याग्निव्यतिरेकेणान्यथापि स्यात् । तत्र तस्मादेतदग्निमभितः
परिस्तृणन्तीत्यसमञ्जसं स्यात् । तस्मादाहुत्यङ्गमेतत् । तत्रापि के-
चिदाहुत्यर्थत्वात्पदवर्णाहोमहिरूपवादिषु चाक्षयसंयोगात्परिस्तरण-
मिच्छन्ति । वाक्यं ह्येतत् । स हैप यज्ञ उवाचेति । तच्च प्रकरणानु-
रोधेन न यज्ञविशेषे व्यवस्थापयितुं शक्यमिति । तदेतदसद्वाक्ष्यस्य
यज्ञविशेषविषयत्वात् । स हैप यज्ञ उवाचेति एव इत्ययं शब्दः प्रकृ-
तयागविषयः । तस्मादर्धपूर्णमासाहुत्यङ्गमेव । तथा चाह परित्सीर्य तं
पूर्ववाप्राप्तासादनमिति । द्विशः पात्राणि सः सादयतीति द्वे-
द्वे एकीकृत्य सा चैषा द्वन्द्वता 'पात्रोद्देशमाप्रध्या-
त्सर्वत्र प्रवर्त्तते । एवं हि समामनन्ति द्वन्द्वं पात्राण्युदाहरन्ति । न-
नु च शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चेत्येवमादिसमाम्नानाद्वर्गणस्यैव द्वन्द्व-
ता । इतरथा हि पाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । आह च तद्वादशाक्षरा
वै विराड् विराड् वै यज्ञ इति । नवोक्तहेतुत्वात् । उक्तं हि पात्रोद्देशे-
न द्वन्द्वता विधानमिति । पाठवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति चेत् । न विधि-
ष्टद्वन्द्वपरिग्रहाद्येवादन्यथा हि विनियोगक्रमव्यवस्थितानां द्वन्द्व-
ता स्यात् । तत्र स्फ्यस्य कपालैः सह द्वन्द्वता न स्यात् । अथ
पुनः पाठे सति विशिष्टद्वन्द्वपरिग्रहः सिद्धो भवति । यत्पुनरुक्तं
तद्वादशाक्षरा वै विराड् विराड् वै यज्ञ इति । सोऽथयुत्यपवादः ।
एवं च सति विकारे चर्विष्टयां स्फ्य एक एवासाधने । न हि तत्र
द्वन्द्वोपजनकानि कपालानि सन्तीति । अथोपरितनेन द्वन्द्वता
क्रियते । तत्र येषापाठं द्वन्द्वता न कस्यचित्स्यात् । ननु वैप-
रीत्येपि स्फ्यस्य द्वन्द्वताभावप्रसङ्गः किं क्रियताम् । बन्धयथा-
-ऽर्थं मा भूदिति । अर्थवदासादितानां तु द्वन्द्वगतविशेषानान्तरा-
त्तस्य कस्यचित्येन केन चिद्वन्द्वतेत्यविरुद्धम् । सूत्रकारमिमांशात् ।
द्विशः पात्राणीत्युक्त्वा शूर्पाग्निहोत्रहवणिस्फ्यकपालमित्येवमादि
तु द्वन्द्वैक्यज्ञावभाद । तेन च सिद्धायां द्वन्द्वतायां द्विश इत्यवाच्यं

श्रपणस्य पश्चादुत्तरतो वा १ ॥ ५४ ॥

रात्रस्य तुल्यत्वात् ॥ ५४ ॥

कर्मणे वामिति शुर्पामिहोत्रहवण्यादाय वाचं
यच्छति ॥ ५५ ॥

साकाङ्क्षत्वादाद् इत्यध्याहारः मन्त्राद्याविशेषास्तुभयार्थः । प्रयोजनमन्तरा येन्यन्तरेणापि प्रयुज्यते । शुर्पामिहोत्रहवण्यादानं निर्वापार्थम् । तत्सन्निधावाप्नोतात् । प्रयोजनं पश्चादमन्त्रवदग्निहोत्रहवण्यादानं प्रोक्ष्यपर्येतया । वाग्यमस्तु पदार्थधर्मः । यां वा अमूहं हविर्ग्रंहीष्यन्वाचं यच्छत्यत्र वै तां विशृजत इति । कालोपलक्षणार्थत्वात्प्रयोजनं हविर्ग्रहणाभावेपि पश्चादौ भविष्यति ॥ ५५ ॥

प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वा ५६ ॥

तत्संस्कारो हविर्ग्रहणार्थः तेन तदभावे न भवति ॥ ५६ ॥

गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति श्रपणस्य पश्चादनस्तिष्ठ
त्समाङ्गि ॥ ५७ ॥

श्रपणशब्दस्याविशेषेपि सति अत्र गार्हपत्यविषयो ग्राह्यः । जघनेन गार्हपत्यं प्राणीयमनोऽवस्थितं भवति । तस्य दक्षिणं चक्रमारुह्यानसोधिनिर्वपतीति । चिह्नित्यनुप्रवृत्तिर्दशनाथ । स जघनेन गार्हपत्यं प्राचीनावीति भूत्वा दक्षिणासीन एतद् पट्टफालं पुरोडाशं गृह्णा-

१ अग्न्यन्ते अनेन हवींषि इति श्रपणो गार्हपत्यो घाहवनीयो वा तस्य पश्चात् प्राक्संस्थान्युदगप्राणि प्रागप्राणि वा पात्राण्यासादयति । तदुक्तं फारिफायाम्—

“ उत्तरे चेतुदक्षसंस्थं प्राक्संस्थं पश्चिमे भवेत् ” इति । -

तीति । सङ्गताङ्ग समाङ्गि । सांयौगिकानि चाङ्गान्यत्र गृह्यन्ते । न हि सामवायिकव्यतिरेकणानो व्यपदेशोति । अनङ्गुत्प्राप्तिरपि तर्हि स्यात् । न केवलं गमनार्थत्वात्तयोस्तस्य चार्थाभावात् । तस्माद्युग-
याक्रवरथादिमात्रमेव ॥ ५७ ॥

धूरसीति धूरभिमर्शनम् ॥ ५८ ॥

धूः शब्दो युगशम्यान्तरालवचनः स्मृतः । एवं हि स्मरन्ति व्युत्पादयन्ति च । धूर्धूर्ध्वतर्धधकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव वि-
हन्ति वहम् । धारयतेर्वा इति । वहस्य विहन्तिरनसो वाधारणं श-
म्यान्तरालावनुदुत्स्कन्धसम्बन्धाद्भवति । लिङ्गाच्च । तस्य वा एत-
स्यानसोन्निरेव धूरमिर्हि वै धूरथ य एतद्वहन्त्यग्निदग्धमिवैषां वहं
भवतीति । अतोऽन्यश्रोपचारवृत्तियर्थेयाम्नयोः । धूर्मेदाद्योभयोरभिम-
र्शनम् । तत्संस्काराच्च । दक्षिणामभिमृश्य तत् उत्तराम् । उदक्सं-
स्यतासम्पत्तेः । स्मर्यते हि सर्वत्रोदक्संस्पृता । लिङ्गं च भवति । त-
थाण्डुदम्भवति । तयां दीची मयतीति च । केचित्त्वेकस्या एव धुरो-
भिमर्शनमिच्छन्ति । वाक्यशेषात् । अग्निर्वा एव धुर्यस्तमेतदत्येभ्य-
न्भवति हविर्ग्रहीष्यस्तस्मा एवेतन्निर्द्भुत इति । एकत्वाद्गन्तेः सकृदेव
निर्द्भव इति । तत्पुनरेतदर्थवादप्रायम् । अनोवयवसंस्काराद्वा । तौ
च संस्कार्यौ भिन्नौ । प्रतिसंस्कार्यं च संस्कारावृत्तिर्न्याय्येति भेदेना-
भिमर्शनमिति सम्प्रदायः ॥ ५८ ॥

देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीपाम् ॥ ५९ ॥

अभिमृश्य जपतीति सूत्रशेषः । अथ जघनेन फलम्भीमीपा-
मभिमृश्य जपतीति श्रुतत्वात् । स आयमनः संस्कारत्वाच्च प्रतीप-
मावर्त्तते । तत्संस्कारश्च मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषाभ्यां देवानामसि ध-
न्वितममिलेवमादिना ऽनोभिधीयते नेयेति । अत एवेतदुपस्तम्भनस्य
ताद्रातमनसो हविर्गृह्णानीति च वाक्यशेषः । तर्कं च मन्त्रत्रोदिता-
र्याभिधायी पितृयज्ञे विपरिणीयते । पितृणामसि धन्वितमं पिष्टुह-
तमिति च । देवशब्दस्य प्रकृतदेववचनत्वात् । वचनं चात्रासम-
वेतम् । द्वयोर्हि देवतयोर्यद्वचनं श्रूयते । तेन विकार एकदैवत्ये व-
चनस्याविपरिणाम इति केचित् । तदेतदनुपपन्नमिव वचनस्याप्यत्र

स्यात् । उक्तं च तस्मात्सर्वत्र द्वन्द्वेति सिद्धम् । पात्रशब्द साधनव-
चनो न ज्ञानवद्विषयः । तथा द्विस्कयकपालशम्पाकृष्णाजिनादी-
नामपात्रता स्यात् । साधन चेत्पात्र कपालसमुदास्य साधनत्वा-
द्यथाभूतस्य द्वन्द्वता । प्रतिचितिसाधनभाव इति चेत् । तथा च
प्रतिचिति द्वन्द्वता । न समाप्नानसामर्थ्यात् । स्फ्य च कपाला-
नि चति । उद्धरणपात्रयोरपि कपालवदभ्येन द्वन्द्वता । अर्धप्रसङ्ग-
या द्रव्योपकल्पनमिति परिभाषितत्वादवाच्यम् । पात्रासादनमिति
चेत्स्यादंशकालार्थत्वात् ॥ ५१ ॥

यजमानो वा ॥ ५२ ॥

विकल्पार्थोयमारम्भ ॥ ५२ ॥

शूर्पाग्निहोत्रहवणि ऽर्थवच्च ॥ ५३ ॥

स्फ्यकपालः शम्पाकृष्णाजिनगुलूखलमुसल ह्यदुपलमि
इति यावत् । आसादयतीति अनुवर्त्तते । शूर्पं प्रसिद्धमेव
स्यात् लिङ्गाच्च । यदि नडानां यदि घण्टायां यदीषीकाणामिति । एषा
चाध्वयुरेव कर्त्ता स्यात्समाख्यानाश्च वा करणस्याचादित्वात् ।
अव्यासङ्गाच्च । तस्मात्तदभूतानामुपादानमिति । लिङ्गाच्च । तद्यदे-
वैषामन्नाशुद्धस्तक्षावज्ज्यो वामेभ्य कश्चित्पराहन्तीति । १ अर्थवच्चेति

१ येषां येषां पात्राणामधोपयोगस्तेषां सर्वेषामुपयोगक्रमेणासा-
दनमित्यर्थवच्चेत्यनेन बोध्यते । तथा च कात्यायन —

“ प्राञ्च प्राञ्चमुदगगनेरुदगग्र समीपत ।

तत्तथा सादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यत ” इति ।

तानि चैवम् शूर्पाग्निहोत्रहवणी, स्फ्य कपालानि, शम्पा
कृष्णाजिनम्, गुलूखलमुसलम्, ह्यदुपलम्, पात्री पवित्रच्छेदनानि,
पवित्रे उपवेप, आज्यस्याल्युपसर्जनो पात्रम्, कुशमुष्टिरन्वाहार्यपात्र-
म्, वेदित्णमग्नि, योक्त्र स्वर, जुहूपभृत, धूरा सन्नहनावच्छाद-
नानि, परिधयो विभृत्यौ, आज्य पुरोडाशपात्र्यौ, होत्रपदन भृताव-
दानम्, औपध प्राशिप्रहरणे, अन्वाहार्यतण्डुला अन्तर्धानकट, पूर्ण-
पात्र पक्षे समिद्वय च, इध्मवर्हिषारुपफलपत्र खड्गश्च चेति ।

अथोस्यास्मिन्निद्यत इति अर्थवत्प्रयोजनवदित्यर्थः । तच्च विनियोगक्रमेणासाधने । अर्थवद्ब्रह्मणाद्यपि न परिच्युपवेयादिवत्साक्षाच्छ्रूयत । अन्वाहार्योपसर्जनीपात्रादि तद्व्यासादनीयम् । इन्धनाद्यपीति चेत् । नाचोदितार्थत्वात् । चोदिते हि यदर्थोत्प्राप्नोति तदासाधते । तत्रापि याज्ञिकैर्दण्डकः प्रणीतो ऽनः पात्री वा पवित्रच्छेदनानि चेत्यत्रमादि । तत्र चोपवेपसमन्तरमाज्यस्याल्युपसर्जनीपात्रम् । वेपणोपधानाज्यनिर्वपणानामेककालत्वात् । पिपन्ति पिष्टान्यभीन्धन्ते कपालान्यथैकं आज्यं निर्वपतीति । उपधानोत्तरकालमुपसर्जन्यधिष्यणमिति । कुशमुष्टिरपि तर्हि ततः पूर्वं प्राप्नोति । एष हि सूत्रितं निरूप्याज्यं घेदं करोतीति । न समत्याहुपधानादुत्तरकालमुपसर्जन्यधिष्यणमाज्यनिर्वपणाच्च वेदबन्धनम् । तुल्यकालतोभयोरपीति न नियमोचसीयते । उच्यते । कुशमुष्ट्युपसर्जनीपात्रयोर्यद्यप्येककालता । तत्कार्ययोस्तुगम्यते पौर्णपर्यं । प्राकालीनं ह्युपसर्जनीकार्यं वेदकार्यादतः पूर्वमुपसर्जनीपात्रं ततः कुशमुष्टिरिति । ततश्चान्वाहार्यपात्रं प्राशितहरणोत्तरकालं प्राप्नोति । न तण्डुलानामसाधवसरः तत्पात्रं तु कुशमुष्ट्यन्तर्जानतृणयोरन्तराल इति । पात्रस्याधिष्यणार्थंवादेवं सर्वत्र कार्यक्रमेणासादनमालोचनीयमिति । विकारेपि च प्राकृतपात्रकार्यापन्नस्य धैकृतस्यासादनादिप्रवर्त्तत एव । किं पुनस्तत्रापि कार्यक्रम एव । न, प्राकृतपात्रक्रमः । प्रकृतावपि हि कार्यक्रम एव कारणमासाधने । तद्यथा निकटे घषाधपण्यनन्तरं दक्षिणाद्रव्यमिति । यत्पुनर्विकृतावप्राकृतकार्यापन्नम् । यथा मन्थनचतुष्टयम् । यूपधुरचतुष्टयादि तत्प्रकल्प्यत एव नासाधते न प्रोक्ष्यते च । न हि तस्यासादनप्रोक्षणे विहिते । न च कार्यापत्तितः प्रातिस्तस्मादुपकल्पनमेव । चर्विष्टयां चरुपात्रस्य तर्हि कपालधर्मोऽस्तु कार्यापत्तेरिति । स्यादेतदेव यदि कार्यापत्तिः स्यात् । न त्विह तथा । इह हि न चरुपात्रगतेनोष्मणा चरुः पच्यते । कपालगतेनेव पुरोडेशः । कथं तर्हि चरुपात्रगतं ऊष्मादिकमेव तपयति तत् अरुसिद्धिरित्यकपालकार्यापत्तिरिति । ततश्चरुपात्रमप्युपकल्प्यते । यच्चप्रकृतावेव याज्ञिका इभ्यार्हिषोरुपकल्पनमाहुः तदिह प्रोक्षणाभावात् । तदभावाद्योपरिष्टात्प्रोक्षणविधानात् । प्रोक्षति विश्वस्येति ॥ ५३ ॥

समवायात् । षड्वोह्यत्र देवता अग्निरग्नीषोमौचेति । न त्वग्नीषोम-
योः समुदितयोः देवतात्वादेकत्वम् । नैतदेवम् । स-
मुदितयोरपि देवतात्वे देवशब्दस्य प्रत्येकवृत्तित्वम् । अग्निर्देवः सो-
मोदेव इति प्रसिद्धम् । मन्त्रलिङ्गाच्च । देवो अग्निर्देवः सोम इति
च । न चात्रावयवभूतोऽग्निः सोमो वा नास्ति । किं तु पृथक्त्वेन दे-
वतात्वाभावः । पृथक् तद्धितानुपपत्तेः । समुदायाच्च तद्धितप्रत्ययद-
र्शनात् । समुदितयोरपि देवतात्वे ऽग्नेः सोमस्य चास्त्येव समवायः ।
एवं च सति अग्नीषोमाभ्यामिति द्विवचनोपपत्तिः । एवं च सति
अग्नीषोमयोरुज्जितिमिति च । यच्चोक्तं अपिष्टो वा देवतान्यत्वादिति
शुक्तं तदग्निसद्वितीयस्य पूष्णो देवतात्वाद्भवति पूष्णोन्यत्वम् । सम-
वायस्तु पूष्णोपि न निवार्यते । अथ देवतैव देवशब्देनोच्यते । तथा
च सातं प्रातिपदिकार्थस्याप्यनन्यत्वात् पितृयज्ञे देवशब्दस्याप्यवि-
परिणामः । पितरोपि हि नादितत्वाद्देवता शब्देनाभिधानुं शक्यन्ते ।
ततश्च देवताविषयो देवशब्द इति अविपरिणामः । अथ तत्र पितृश-
ब्देन चोदना पितृभ्यः सोमवज्रः पितृभ्यो षर्हिषदृभ्य इति । न च पि-
तरो न देवशब्देनाभिधातुं शक्यन्त इति विपरिणम्यते देवशब्दः ।
नैतदेवं देवताविषये हि देवशब्दे पितृणामपि नादितत्वाद्देवतात्वादे-
वशब्दप्रयोगो ऽविरुद्ध एव । अथ शब्दान्तराभिहितेषु देवशब्दो न प्र-
वर्तते इति । तथा च सत्यग्न्यादिष्वपि देवशब्दप्रयोगो बलंभः ।
तत्रापि हि शब्दान्तरत्वमाग्नेयो ऽग्नीषोमीय इति । इयांस्तु विशेषः
इह तद्धितस्तत्र चतुर्थी । न चादित एव शब्दोन्यत्रापि प्रयोगादित्यु-
क्तम् । अथ देवशब्दो योगादग्न्यादिषु प्रवर्तते दानादेव इति । तथा-
पि पितृयज्ञे अनुह एव । पितरो हि तस्माद्व्याकियाभिनिवृत्तिद्वारेण
फलदानादेया इति । तदेतदप्यसत् । प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया
देवशब्दस्यार्थप्रतीतिसामर्थ्यात् । न च दानादेवत्वं सर्वत्रेष्यते । न हि
सर्पन्त्यपि गोधा सर्पशब्देनाभिधातुं शक्यते । प्रत्ययस्य विशिष्टजा-
तिविषयत्वाद् भुजङ्ग एव सर्पशब्देनाभिधीयते । तेनेहापि प्रत्ययस्य
विशिष्टार्थप्रवृत्तिर्यादेव एव देवः । तेषां च षड्व्यात्समवेतं वचनम् ।
ननु चैवमपि देवद्वित्वम् । अग्नेरुभयत्रैकत्वात् । नैतदेवम् । एको
हि केषलोऽग्निरपरः सोमसद्वितीय इति षड्व्यम् । ननु चैवमपि दे-
वानामिति षष्ठी षड्वचनमनुपपन्नम् । न हि तदन्तः पृथगागित्वा

तोमेन च सम्बध्यते । इतरेतरमव्यपेक्षयोर्देवतात्वात् । यथा च देवानां देवतात्वं तथा तदर्थं हविर्द्वारेण द्वारेणातो देवानामित्युच्यते । सत्यमेतदेवं मन्त्रे देवशब्दस्य बहुवचनान्त-यात्तेषां च साक्षादनः सम्बन्धाभावाच्चतुषलक्षितसमुदायद्वारेणातः सम्बध्यत इत्यदोषः । ततश्च विकार एकदेवत्वयोर्देवस्यासि देवयोरसीनि च युक्तरूपतरं वचनम् । लिङ्गमपि चात्र समवेतं । वित्तिष्टलिङ्गत्वादन्यानिनाम् । ततश्चादित्येष्ट्यां देव्या असीति प्रयोगः । न च देवशब्दो देवताशब्दवदाविष्टलिङ्गः । येनादित्येष्ट्यामप्यविकृतः प्रयुज्येत । देवी चाचमजनयन्त देवा इति दर्शनात् । तथा देव्यनुमतं देव्यदिते देवीराप इति चेति । केचित्तु लिङ्गवचनयोरसमवायं मन्त्रमाणा अपि परिणाममिच्छन्ति । तत्पुनर्विचारणीयम् । यद्वपतिशब्दश्चानेक्यजमानके विपरिणम्यते । चादिनायांभिधानात् ॥ ५९ ॥

विष्णुस्त्वेत्यारोहणम् ॥ ६० ॥

विष्णुस्त्वेत्यनेन मन्त्रेणानसो दक्षिणं चक्रमारोहति । एवं हि श्रूयते । स जघनेन गार्हपत्यं प्राणीयमनोवस्थितं भवति । तस्य दक्षिणं चक्रमारुह्यानसो विनिर्धयतीति ॥ ६० ॥

प्रेक्षत उरुवातायेति हविष्यान् ॥ ६१ ॥

वीहीन्यवान्वा । तच्चैतद्धविः प्रेक्षयं नानावीजेष्वं नत्संस्कारप्रतियोजमावर्त्तते । मन्त्रश्च क्रियाशप्तत्वात् । साकाङ्क्षत्वाद्योरुवातायेत्यस्य भवेत्यध्याहारः । ननु चायं प्रेक्षत इति प्रेक्षणस्य चादितत्वात् श्रौतक्रियापदाध्याहार एव न्याय्यः । सत्यमेवं, यत्र तेनैकवाक्यतोपजायते । इह पुनरुवातायेति विलीयते हविषः प्राणायवाताय प्रार्थ्यते । न चासौ प्रेक्षत इति क्रियापदेन शक्यतेमिधानम् । तस्माद्यथोक्त एव भवेत्यध्याहारः ॥ ६१ ॥

अपहतमिति निरस्यत्यन्यत् ॥ ६२ ॥

हविर्द्रव्यव्यतिरेकेण यदन्यल्लोष्टादि तदपहतमित्यनेन मन्त्रेण निरस्यति । रक्षोभिधायकत्वाच्च मन्त्रस्यादक्षोपस्पर्शनं भवति । प्रतपतमन्त्रे चैवम् । नातावीजेषु च शक्यत्वाद्युपपदद्रव्य-

निरस्तनं भवति ॥ ६२ ॥

अविद्यमाने ऽभिमृशेत् ॥ ६३ ॥

अभिमर्शनेऽप्यग्रेव मन्त्रो । अथापात्यत्यपहतः रक्ष इति यद्यत्र फिञ्चिदापन्नं भवति । यद्युनाऽग्रेव मृशेदिति धृतत्वात् । नानाधीषु च भेदेनाभिमर्शनसंस्कारः । ततश्च मन्त्रावृत्तिः ॥ ५३ ॥

यच्छन्तामित्यालभते ॥ ६४ ॥

हविर्द्रव्यं प्रकृतत्वात् । पञ्चमिरद्बुलीभिरभिमर्शनं स्यात् । मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषां यच्छताम्पञ्चेति नियमन्तु पञ्चेत्येतदुक्तं भवति । तथा पञ्च वा इमा बहुलयः पाङ्क्तो वै यश्चस्तद्यश्च भवेत्तदत्र दधातीति । नचोपदेशमावात् । मन्त्राणां चाविधायकत्वात् यच्छन्तां पञ्चेति चग्रहणापेक्षया । यदुपु च भेदेनालम्भः संस्कारात् ॥ ६४ ॥

देवस्यत्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरोऽ मुष्टीन् ॥ ६५ ॥

ग्रहणे मन्त्रः स्यात् । तदुपदेशात् । स गृह्णाति देवस्यत्वेति । प्रक्षेपे वा । गृह्णातेस्तदर्थत्वात् । तत्कुतः । यचनादाग्निहोत्रहवण्यां चतुरो मुष्टीन्निर्वपति । मुष्टीन्यजमानो गृह्णीयात् । परिमाणस्य याजमानत्वात् । न वा पदार्थप्राधान्यात् । तस्य चाभ्यर्च्युक्तवृत्तत्वात् । तत्कुतः । समाख्यानाद्यजमानपरिमाणमन्यविषयम् यथा पञ्चाराति परिव्यासयोदिति ॥ ६५ ॥

एवमग्नीषोमीयम् ॥ ६६ ॥

ननु चोत्तरसूतादेव तत्प्रान्तेरपाच्यमेवादिति । न हि तदैन्द्राग्निविषयम् । यथा दैवतमन्यदित्येतद्विषयताप्यस्यास्त्विति चेत् ।

१ मुष्टिश्रयं मन्त्रेण चतुर्यं तूष्णीम् । एवमेव सर्वेषु सूत्रेषु । प्रहयान्तरे चाग्निहोत्रहवण्याः शूर्पे हविः पृथक् पृथक् प्रक्षेपणीयम् । एवं शूर्पादानस्यापि दृष्टार्थता भवति । अग्निहोत्रहवण्यां च रिप्तायां हविरन्तरं प्रदीप्यते; आपद्य तत्र परिष्यन्त इति तत्त्वम् ।

ततश्चावाच्यमेवमग्नीषोमीयमिति । न समाम्नायोपप्रदर्शनार्थत्वात् ।
यथा दैवतमन्यदिति हि प्राप्तौसमाम्नायो न प्रदर्शितः स्यात् ।
तत्र पूर्वास्मिन् मन्त्रे ऽग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामीति शेषभावमि-
यात् ॥ ६६ ॥

यथादेवतमन्यत् ॥ ६७ ॥

ऐन्द्राग्नार्थोऽमारम्भः । ननु चैवं यथा देवतमिति नोपपद्यते ।
वीप्सायां ह्ययमव्ययीभावः । या या देवता यथादेवतमिति । वीप्सा
च बहुविधया । न चात्र देवता बहुत्वम् । अतोनुपपन्नमेतादृशम् ।
अथ विप्रकृत्यर्थमुच्येत । तत्रापि चोदकेनैव प्राप्तत्वादवाच्यता ।
प्रकृत्यर्थत्वे च शब्द दोष इत्युक्तम् । उच्यते, प्रकृतावेव देवता ब-
हुत्वमस्ति । तस्मैके चरु निर्वपन्ति पौर्णमास्यां सारस्वते ऽमावा-
स्यायां सरस्वत्या इति । ऐन्द्राग्नेन सह देवता बहुत्वम् । अ-
थायमविधिः स्यात्तथाऽप्युदितेष्ट्रिविधं भविष्यति । अस्ति हि तत्र
प्रतापकौ ग्रहणे देवताबहुत्वमिति । नन्वप्युदितेष्ट्रिषु विकृति-
रूपा ततश्च विकृत्यन्तरवर्गैवं विषयतापि स्यात् । सत्यमेवम् ।
तदेवेदं कर्मविकृतकूपमित्यदोषः ६७ ॥

भूतायत्वेति शेषाभिमर्शनम् ॥ ६८ ॥

साक्षाद्भूत्वान्मन्त्रस्य परिशेषयामीत्यध्याहारः । न ह्यभिम-
मर्शनक्रियापदमेकवाक्यतामुपैति । किमिति । भूताय प्रभवायावि-
च्छेदाय नारातये नादानाय कृपणतया परिशेषयामीति एकवाक्य-
ता । न ह्यस्याविच्छेदायामिमर्शनम् । परिशेषणं त्वविच्छेदाय भव-
ति । तस्माद्यथोक्त एव वाक्यशेषः । स चायं शेषसम्बन्धेऽपि सति ह-
विष एव संस्कारः । प्रयोजनवत्त्वात् । न च शेषेण संस्कृते ना-
स्ति प्रयोजनम् । अतः स्रङ्मालापनयनवच्छेपिसंस्कारः प्रतिपत्तव्यः ।
तद्वत् । स्रङ्माला देवदर्शयेति कृत्वा शुचौ देशे व्यवस्थाप्यते ।
अपगतदेवसत्सम्बन्धाया अपि मालाया संस्कारो देवदत्तस्यैवामि-
ष्टपरिहारार्थं, न मालाया, एवमिहापीति, प्रयोजनं शेषिसंस्काराभि-
सम्बन्धार्थतया सशेष ग्रहणं कर्तव्यमिति ॥ ६८ ॥

स्वरति प्राङीक्षते ॥ ६९ ॥

तद्यैतद्द्रव्यसन्निरोधोपजातश्रमापनोदायेक्षणम् । परिवृतमिव
वा एतदनो भवति तदस्यैतच्चक्रुः पाप्मगृहीतमिव भवति यज्ञो
यै श्वरहर्देवोः सूर्यस्तत्स्वरं वै तदनोमिविपद्यतीति लिङ्गात् ।
प्रयोजन निर्वापाभावे न भवति ॥ ६९ ॥

दृष्टुं हन्तामित्यवरोहति ॥ ७० ॥

अनसः ॥ ७० ॥

गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति १ श्रपणस्य पश्चात्सादयति
पृथिव्यास्त्वेति ॥ ७१ ॥

यो यदा श्रपण । अग्निशब्दश्चाग्नौ श्रपणाग्निविषयः । न देव-
ताघचनः सन्निधानात् । प्रयोजन विहृतावविपरिणामः ॥ ७१ ॥

पात्र्यां वा स्फ्योपहितायाम् ॥ ७२ ॥

एतदनः सम्यन्धप्रतिपक्ष्यम् । उत्रो पात्र्यै गृह्णन्तीति हि स-
माप्नोति तदा ॥ ७२ ॥

धूरीपारोहणानि पात्रीत्रिले जपति ॥ ७३ ॥

धूरीपारोहणादिगृह्यैस्तन्मन्त्रा लक्ष्यन्ते । जपति शब्दोपादानात् ।
विलिङ्गा अपि घचनसामर्थ्यात् विनियुज्यन्ते । अनन्तरायमुनर्हि य-

१ उत्तरदेशं प्रति ।

२ अत एव घग्णप्रधासेषु पूर्वेषुर्मेरमिश्रुनकरम्भपात्राणि गृही-
तानां यथानां दक्षिणाग्नेः पश्चात् सादनम् । पिड्यावां च दिक्ष्विपर्यया-
द्गार्हपत्यदक्षिणाम्बोरुत्तरतो दधिपात्रमादनम् । दधम्यघोषु गार्हपत्य-
स्य दक्षिणत इति विधेयः ।

जुष्टं जपेदिति १ ॥ ७३ ॥

दृष्टान्तामित्युत्थानम् ॥ ७४ ॥

अस्मिन्पक्षे ॥ ७४ ॥

कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गर्भौ कुशौ स्थिनत्ति
पवित्रे स्थ इति ॥ ७५ ॥

अप्रशीर्णाग्रावप्रवन्तौ । अनन्तर्गर्भौ ययोरन्तर्मध्ये गर्भौ
न स्तः । तौ कुशौस्थिनत्ति पवित्रे स्थ इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७५ ॥

तीन् वा ॥ ७६ ॥

स्थिनत्तित्यनुवर्त्तते । तत्र मन्त्रो न स्यात् द्विवचनान्तत्वात् ।
पंचित्रद्वयपक्षे च कृताद्यत्वात् । स्याद्द्वार्थोभिधानसामर्थ्यात् । प्राति-
पदिकार्थस्य विद्यमानत्वात् । द्विवचनस्यासमवायाप्रोक्तिं चेत् । मा-
भूत्समवायः । गुणो हि संख्या प्रातिपदिकार्थः प्रधानभूतः । न च

१ इदमत्रानुमन्धेयम् । एषां मन्त्राणां त एषायां भवन्ति येऽन-
सि । पथम् ? धूस्तावद्धूर्वनेर्धधकर्मण इति सावि (पार्श्वी) किं चि-
दागच्छद्विहन्ति । तत्राप्यग्निरस्ति सर्वगतत्वात् । हविर्भद्राभ्यप्रप्य-
युंस्तामतिक्रामति, तस्या अपि निन्दुते धूरसीत्यादिना । अनोपथ
पादपि हविष्यान् धारयतीति बन्धितममित्यादिशब्दैरुच्यते । यिष्णु-
आध्यर्थोक्तम्, तत्र पादेन क्रमते अत्र तु हस्तेनेति विशेषः । त-
स्मात् सिद्धप्रयोगाणां पादप्यामपि त एषायां इति दृष्टिस्थानी । यदि
तु पादयां गृहीत्यात्तदा धूरिपाद्यभावेन तदननुष्ठानकृतं व्यथधानम-
न्तरायमन्तरं तत्प्रकाशकयजुं जपेदिति माधवाचार्याः । पार्श्वीतः
पक्षादेश उत्तरस्मिन्योपविश्य प्राङ्मुखो ग्रहणं कुर्यात्, पिष्टायां
दक्षिणासीनः, द्यम्बकेषूद्गृह्णामीनः । आसनाय स्थानासम्भवे पा-
श्रीमपरैर्यैव गत्या दक्षिणतः प्राङ्मुखिष्टेनैव ग्रहणं कार्यम् । पार्श्वीगा-
हं पथोरन्तराले गमनस्यासिद्धत्वात् । अनस्यपि प्राङ्मुखोपविष्टेनैव
ग्रहणं कर्तव्यमिति दिष्टम् ।

ग्न इत्यनेन मन्त्रेण प्राचोद्गारानुदूहति । तच्चैतदङ्गारापोहनं दे-
शरेचनार्थं रिक्ते हि देशे कपालानि यथोपधीयेरन्निति । एवं च सति
चर्विष्टयामपोहनाभावः । धानाभर्जनस्य च देशरेचनकृतोपकारमा-
वात् । अङ्गारेषु ह्यधिध्रयणमुभयोरपि प्रसिद्धम् । केचिदनेन मन्त्रे-
णाङ्गारनिरस्सनमेव कुर्वन्ति । मन्त्रलिङ्गात् । अपाग्ने अग्निमामा-
जहि निःश्रव्यादः सेधेति अपजह्याग्निमामा- निषेध च कृत्यादग्नि-
ति । वाक्ययोपाय । एतावैवैतनुभावतोपहन्तीति । तदेतदनुपपन्न-
मविधानात् । विध्यन्तरशेषत्वाच्च । अस्तिह्यत्र विध्यन्तरम् । तेन प्रा-
चोद्गारानुदूहतीति । मन्त्राणाञ्चाविधायकत्वमुक्तम् अत उदूहनमा-
त्रमेव । अपिचाग्न्युत्सर्गे दोषो दृश्यते धीरहा वा एष भवति
योम्रीनुत्सृजतीति ॥ १०९ ॥

आदेवयजमित्यङ्गारमाहृत्य कपालेनावच्छादयति

ध्रुवमसीति ॥ ११० ॥

यद्यपि चाङ्गारे द्वितीया कपाले च तृतीया । तथाप्यङ्गारस्य
निष्प्रयोजनत्वात्कपालस्य च प्रयोजनवश्यात् कपालार्थतैवाङ्गार-
स्य । कपालधर्मोपि च सन् तं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधातीति । मध्य-
मसंयोगात्तद्वर्मे एवायं न कपालमाश्रयः । न च भर्जने प्रयच्छते ।
अङ्गारेषु हि तस्याधिध्रयणम् । आपितृयजं पठेति च पितृयज्ञे विप-
रिणामः । ननु चाप्यमसमवेतवचनः । न ह्यत्र देवा इज्यन्त इति ।
तेन देवयाङ्गत्वं यथाकथञ्चिदत्रोच्यते । देवेज्यार्थद्विधःश्रयणद्वारे-
ण देवयाङ्गत्वमस्यापि भवति । यथा च देवयाङ्गत्वं तथा मन्त्रो-
नुपदति । तस्मात्समवेतवचनः ॥ ११० ॥

अमुप्येति द्विपच्छब्दे ऽभिचरन् ॥ १११ ॥

अमुप्य यथावेति अभिचरग्रामातिदिशति । द्विपच्छब्दमपतीत्य ।
सचायं द्विपच्छब्दो न स्वरूपतो गृह्यते किं तर्हि द्विपच्छब्दान्तरम्-
पि । एवं च सतीह घ्रातृष्यण्डे व्यादेशः सिद्धो भवति ॥ १११ ॥
किमिदं द्विपच्छब्दं मिचरतो नामादेशः । नेत्युच्यते—

अन्यतापि ॥ ११२ ॥

अतोऽन्यत्रापि अभिचरतो द्विपच्छेदे नामादेशः कर्त्तव्यः ।
यथा द्विपतो बधोसि भ्रातृव्यमववाध इत्येवमादि ॥ ११२ ॥

संव्याङ्गुल्याशुन्येङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेति ॥ ११३ ॥

अभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवतीति ध्रुवते । स
चायं कपालसंस्कारत्वात्प्रतिकपालमावर्त्तते । गुणविभक्तिनिर्दिष्टमपि
घ्रातृ प्रयोजनवत्त्वात्कपालमेव संस्कार्यमागारे गावो वास्यस्ताम,
प्राकारे कुसुमानीति घत् । भर्जनेपि चोपरिष्ठादङ्गार- प्रवर्त्तत एव ।
भद्रप्रार्थत्वात् । चरोस्त्वकपालकार्योपत्तेर्न तद्धर्मप्रवृत्तिः ॥ ११३ ॥

धरुणमिति पश्चात् ॥ ११४ ॥

कपालमुपदधातीति वाक्यशेषः ॥ ११४ ॥

१पुरस्ताद्धर्त्रमिति ॥ ११५ ॥

२विश्वाभ्य इति दक्षिणतः ॥ ११६ ॥

प्रथमं कपालमङ्गीकृत्येतरत्र दिङ्निषम उच्यते—

समं विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चित-
स्थेति ॥ ११७ ॥

समं विभज्य चितस्थेत्यनेन मन्त्रेण द्वे दक्षिणत एवमुत्तरत
उपदधाति प्रदक्षिणक्रमयोगेन । स्मार्त्तं चैतत्प्रदक्षिणं न धीत तत-
श्च तद्वपचारे स्मार्त्तमेव प्रायश्चित्तं भवति । समं विभज्येत्यवाच्य-
म् । द्वे दक्षिणत एवमुत्तरत इति स्वभावाभिधानात् । स्यादङ्गीषो-
मीयार्थत्वात् । तत्र हि समाविभागानुक्ताधिक्यं दक्षिणत इति न वि-

१ 'धर्त्रमासि द्विषम्' इत्यनेन मन्त्रेण पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि-
कपालमुपदधाति ।

२ 'विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य' इत्यनेन दक्षिणतः दक्षिणभागे कपालं
स्थापयति ।

गुणानभिधानेन प्रधानमभिधास्यतीति शक्यते उत्सृष्टम् । तस्मात्प्र-
त्वपक्षेऽपि मन्त्रः प्रवर्त्तत एव ॥ ७६ ॥

हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवि-
तुर्व इति ॥ ७७ ॥

हविर्ग्रहणीति न हविर्ग्रहणविवक्षया । किं तर्हि अग्निहोत्र-
चगयां चतुरो मुष्टीभिर्वपतीत्याम्नानात् । अतस्तद्विवक्षेयम् । प्रयोक्तृ-
ग्रहण्यामावेपि तत्रापः क्रियेन् । ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इत्यने-
न मन्त्रेण ॥ ७७ ॥

तास्थानं तयोः ॥ ७८ ॥

ताः अपिः पवित्रयोः स्थानं वचनसामर्थ्यात् । पवित्रे निधाय
प्रणीताश्चिति चाम्नानात् ॥ ७८ ॥

सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्मयति देवीराप
इति ॥ ७९ ॥

उदिङ्मयति ऊर्ध्वं गमयति । दक्षिणग्रहणं शक्यमवकर्तुं, स-
माचारात्प्रातः । कर्त्तव्यं चा, सव्यं म्पितानामेव प्रोक्षणीनामुदिङ्मने
यथा म्यादिति । यद्यपि शब्दक्षानेकवज्रमानके यथार्थं विपरि-
णम्यते १ ॥ ७९ ॥

प्रोक्षितास्थेति तासां प्रोक्षणम् ॥ ८० ॥

ताभ्य एवान्नय एकदेहेनेति सम्प्रदायः । नेत्यपरे म्या-
मानि मियापिराप्तात् । न हि प्रोक्षणे कर्मता करणता च

१ म प 'यजपती गुधान्' 'यजपती देवयुवी' 'यजपती
गुधान्' 'यजपती देवयु' इत्यादि यथायथमूहनीयः ।

तासां सम्भवतीति । गम्याश्च नोपदिश्यन्ते । तस्मान्मन्त्रोच्चारणमेव । तदेताभ्यो निन्दुत इति च लिङ्गात् । अत्र पुनस्तासां प्रोक्षणमित्यस-
मञ्जस स्यात् । हविश्चेति प्रोक्षणक्रियानुकर्षणार्थं च शब्दानुवपत्ति-
श्च । तस्मात्सम्प्रदाय एव ज्यायान् । अथ ताभिरव प्रोक्षणं विदु-
ष्यते नतः प्राणीतेन भविष्यति । निन्दवश्चार्थवादमायः ॥ ८० ॥

हविश्चाग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यां त्वेति ॥ ८१ ॥

अत्र क्रियापदाभावात् अधस्तनसूत्रोपात्त प्रोक्षणक्रियापदं च
शब्देनानुरूप्यते । तच्च यथाश्रुतमेकवाक्यतामनुपपद्यमानस्तत्रो-
क्षतीति विपरिण्यतरूपमनुरूप्यते ॥ ८१ ॥

यथा देवतमन्यत् ॥ ८२ ॥

ऊतं व्याख्यानम् ॥ ८२ ॥

पात्राणि दैव्यायेति ॥ ८३ ॥

प्रोक्षतीत्यनुवर्तते । शुन्धध्वं इति षड्वचनसामर्थ्यात् । कु-
टीकृत्य प्रोक्षणमित्येके । तत्र प्रोक्षणस्य पात्रादेशेन विधानात् । समु-
दायस्य वाच्योदितत्वात् । प्रतिसस्कार्यं च सस्कारावृत्तिर्गर्ह्या ।
तस्मात्प्रतिपात्रमेव । षड्वचनं तु पूजार्थम् १ । एता उत्या उपस-
केतुमश्रुतेति चत् । देवशब्दस्य स्थाने पितृयज्ञे प्रधानार्थेषु पात्रेषु-
शूर्पकपालकृष्णाजिनोद्वलमुमलादिषु पितृशब्देन प्रयोगः । यानि
त्वद्गप्रधानार्थानि प्रनाडिकयापि तेषु देवपितृशब्दप्रयोगः । यत्तु त-
त्रापि देवकर्मार्थं तत्र दैव्यायेत्येष । पात्रं प्रोक्षणं च विनियोगवत् ।
क्रमान्तराभावात् ॥ ८३ ॥

असञ्चरे प्रोक्षणीर्निधाय ॥ ८४ ॥

स चासञ्चरं प्रणीतादवनीयान्तरालम् । ता गान्तरेण सञ्चरे-
युतियुक्तत्वात् । यद्यपि चादवनीयगार्हपत्यान्तराले हविष्पात्रस्था-

१ परेतु यद्यग्रीहप्रोक्षणे जातेः प्रोक्षणं न व्यक्तरैव प्राप्रप्रोक्ष-
णेपि, तथाच षड्वचनमप्युपपन्नमित्याहुः ।

भृत्विजां अन्तरागमनप्रतिषेधे सति असञ्चरव्यपदेशो भवति । तथा-
पि तु प्रकरणसमधीत एव परिगृह्यते । नान्तरेण गच्छेयुरिति । इत-
रस्य च सर्वविषयत्वात् । प्रोक्षणीशब्दश्च यौगिको न जाति-
मिश्रः सस्कारनिमित्तो वा । प्रोक्षणीभिरुद्भविताः स्म इत्यसंस्कृतेऽपि
शब्दप्रयोगात् । प्रकृत्युपसर्गप्रत्ययसमुदायार्थस्यावगम्यमानत्वत् ।
उक्षतिः सेचने, प्रशब्दश्च प्रकर्षे, करणं च प्रत्ययः प्रोक्ष्यत आभि-
रिति । चिन्तायाः प्रयोजनम् । आज्यप्रोक्षणीरुद्यम्येत्यत्रासंस्कृता
आदीयन्ते ॥ ८४ ॥

शर्मासीति कृष्णाजिनादानम् ॥ ८५ ॥

शर्मासीत्यनेन मन्त्रेण कृष्णाजिनादानम् । कृष्णाजिनमिति प-
ष्ठीतत्पुरुषः । कृष्णस्य अजिनं कृष्णाजिनम् । न कर्मधारयः । कृष्ण च
तदजिनं चेति । कुत एतल्लिङ्गात् । स कृष्णो भूत्वाचचार तस्य देवा
अनुविद्य त्वचमेवावच्छाया जहुरिति । कृष्ण इति मृगोभिधीयते । प्र-
योजनं मार्गं यथा स्यादिति । तदेतदादानमवधातार्यं तदभा-
वेऽभावः ॥ ८५ ॥

अपेत्य पात्रेभ्योवधूनोत्यवधूतमिति ॥ ८६ ॥

यद्यपि चापगमनाक्रियाऽध्ययुंविषया १ । तथापि सामर्थ्यात् ।
कृष्णाजिनापनयनं प्रत्येतव्यम् । तस्य ह्यपनयनमश्रयते । अतिनत्येव
पात्राण्यवधूनोति यद्व्यस्यामेध्यमभूतद्व्यस्यैतदवधूनोतीति । तच्चैत-
दवधूननं एष्टार्थत्वात्संक्रियते । रक्षोभिधायकत्वाच्च मन्त्रस्योदका-
लम्भो भवति ॥ ८६ ॥

१ हरिस्वामिमतेनेदम्, तेहि 'अतिनत्य पात्राणि' इत्यस्य अति-
नत्य अतिक्रम्य पात्राण्यतीत्य 'नहि पात्राणि मेध्यानि सन्ति पु-
नरमेध्यानि यत्तु युक्तम्, इत्यभिप्रायेणाऽध्ययुः पात्राण्यतिक्रम्य कृ-
ष्णाजिनं सकृदवधूनोतीति व्याचक्ष्युरिति ।

१ प्रत्यग्रग्नीवमास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति ॥ ८७ ॥

चर्मणां प्राग्नीवतोक्ता तद्वधादः प्रत्यग्रग्नीवमिति ॥ ८७ ॥

सव्याशून्ये निदधात्युलूखमद्रिरासि प्रावासी-
ति वा ॥ ८८ ॥

सव्येन पाणिना अशून्ये कृष्णाजिने उलूखलं स्थापयति । अ-
द्रिरसीत्यनेन मन्त्रेण प्रावासीति वा ॥ ८८ ॥

प्रतित्वेत्युभयोः ॥ ८९ ॥

शेषः । अथाद्रिप्रावशब्दाद्युलूखलं स्तोतुं प्रयुज्येते । नदीदमममय-
मुलूखलम् । धानस्पत्य इति धिरोधात् । पृथुयुध इति च मन्त्रयणात् ।
सामर्थ्याच्च । अग्निनिहितमेव सव्येन पाणिना मवति । अथ दक्षिणे-
नोऽलूखमाहरतीति । न ह्यदममयमुलूखलं दक्षिणेनैकेनाहर्तुं शक्यते ।
तस्मादुपचारवृत्त्याद्रिप्रावशब्दौ । ये तु मन्त्राभिधानसामर्थ्यमात्रेणै-
षादममयतां निषमयन्ति त एव प्रष्टव्याः । किं च मुसलेषि प्रावश-
ब्दप्रयोगात् । एतद्वाप्रासीति । असंशयं च तद्वानस्पत्यम् । अथ
केचिद्व्यतिरिक्तचरौ धानस्पत्यपदस्य स्थाने मानुष इति विपरिणा-
ममिच्छन्ति । तत्पुनर्नातियुक्तमिष । न तुलूखलकायां पक्षावपि तवा-
गां कृष्णाजिने स्थापनमस्ति । यतो न ते उलूखलपट्टकृष्णाजिने स्थिता
तण्डुलनिवृत्तिं कुर्वन्ति ॥ ८९ ॥

हविरावपत्यग्नेस्तनूरिति ॥ ९० ॥

अग्नेस्तनूरित्यनेन मन्त्रेणोऽलूखले हविर्द्रव्यमावपति । अग्निश-
ब्दश्च न द्वयता वचनो लिङ्गात् । यतो हि तेनाग्नेस्तनूरिति । यद्वत्ता-

१ प्रतीक्षां ग्रीवा यस्य तत् प्रावग्नीवम् । “कृष्णाजितमपपूर्वो-
त्पूष्णमिवमुद्गृह्णाव्यावधूतमिवयैतत्पुस्तकमिति धानमीवमुत्तर-
सोमोपस्त्वनाति” इत्यादिना तैत्तिरीयेष्वुक्तमेतत् ।

धने यज्ञशब्दस्तस्य चाग्निस्मन्वाद्गन्तेस्तनूरित्युच्यते । तस्मात्
ज्वलनविषयोऽग्निशब्दः । अग्नीषोमयोश्चानभिधानात् । प्रयोजनमवभृथे
अपान्तनूरिति विपरिणामः । तत्रापि सवनीयैः सहानुष्ठानाद् । अस-
ति प्रयोजने दार्षद्वैतावभृथविषयतोद्दस्य । पितृयज्ञे च देववीतय इत्य-
स्य स्थाने पितृवीतय इति प्रयोगश्चोदितार्थाभिधानात् ॥ ९० ॥

वाचं विसृजते ॥ ९१ ॥

एवं हि श्रूयते यां वा अमृदं हविर्महीष्यन्वाचं यच्छत्यत्र वै तां
विसृजते इति ॥ ९१ ॥

यजमानश्च ॥ ९२ ॥

वाचं विसृजत इति वर्त्तते ॥ ९२ ॥

हविष्कृता वा ॥ ९३ ॥

हविष्कृदाब्धानकाले वा वाग्विसर्गः । तत्रापि हि श्रूयते ।
वाग्वै हविष्कृदाचमेवैतद्विसृजत इति । नन्वर्थावादरूपत्वाभ्यां वि-
सर्गकालः । सत्यमेवं पूर्वत्रापि ह्यर्थवादस्वरूपतैव किं तूमयप्राप्तितं
विधिरवमाचार्येण वाक्यान्तराद्या कुतश्चित् ॥ ९३ ॥

नानावीजेष्वन्त्ये सामर्थ्यात् ॥ ९४ ॥

नानावीजेष्टयां किमन्त्ये वाग्विसर्जनमुताद्ये? यथा देवसु हविः
सु । तत्र हविराद्यपनस्य यतवाक्यं धर्मः । शूर्पादानादेर्व्याभाषणम् ।
एकैकं च हविस्तुपविप्रमोक्षान्तं कर्त्तव्यम् । पदार्थस्यैतावत्स्यात् ।
तत्र यद्याद्ये वाग्विसर्गः शूर्पादानादेर्व्याभाषणधर्मानुग्रहः । अथान्तेह-
विराद्यपनस्य यतवाक्यधर्मानुग्रहः । तत्र नियमानियमयोर्नियमसा-
मर्थ्यादन्त्य एव वाग्विसर्गः । न हि शूर्पादानादेर्व्याभाषणधर्मनिय-
मः । इतरत्र यतवाक्यं नियतं इति ॥ ९४ ॥

बृहदग्रावेति मुसलमादत्ते ॥ ९५ ॥

हविष्येषु मुसलमिति वाक्ययोगः ॥ ९५ ॥

स इदमित्यवदधाति ॥ ९६ ॥

स चायं मन्त्रः स इदमिति चोदितार्थाभिधायकत्वात्
पितृपुत्रे विपरिणम्यते । यच्चनलिङ्गयोस्तु कृतं व्याख्या-
नम् ॥ ९६ ॥

हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयति ॥ ९७ ॥

हविष्कृदेहीत्यनेन मन्त्रेण त्रिः संवदयति हविः संस्कर्त्री प-
त्नीमग्नीधं वा ॥ ९७ ॥

अतः पत्न्यवहन्त्यन्यो वा ॥ ९८ ॥

अत इत्यवाच्यं पाठक्रमादेव तत्सिद्धेः । वाच्यं वा । प्रवृत्ता-
घघातस्यावधानप्रज्ञापनार्थत्वात् । तत्कुतो यच्चनसामर्थ्यात् । हविष्कृ-
देहीति त्रिरवपन्नान्वयतीति । अन्यस्येन च नर्विष्यतिरिक्तोऽन्य
उच्यते । अन्यस्याप्रकृत्वात् । ऋत्विजां च परिकीर्तत्वात् । सूत्रका-
रप्रस्यानाद्य । ऋत्विजां वैको प्रकृत्वादिति । तेनाध्वर्युव्यतिरिक्तो-
न्यः परिगृह्यते । स चाम्नीरसाग्निकर्मात् । समाख्यानुग्रहाद्य । प्रज्ञा-
पीति चेत् । न, तस्य वेदप्रयविहितकर्मसम्बन्धात् समाख्यानुग्रहा-
भावात् । भवति चाग्नीधोऽध्वर्युसमाख्यानम् । आग्निमध्वर्यवो म-
क्षयन्तीति प्रकृत्याम्नायते । त्रय आग्निं मक्षयन्ति अघ्व-
र्युः प्रतिप्रस्याताग्नीध इति । तस्मादन्यशब्देनाग्नीधमिधी-
यते ॥ ९८ ॥

आह्वयत्याहन्त्यन्यो दृपदुपले कुक्कुटोसीति त्रिः

शम्यया द्विर्दृपदुः सकृदुपलाम् ॥ ९९ ॥

हविष्कृदावधानं कुर्वेत्त्वध्वर्यापन्यो दृपदुपले आहन्ति । श-
म्यया कारणभूतया । द्विर्दृपदुः सकृदुपलाम् । कुक्कुटोसीत्यनेन म-
न्त्रेण । अन्य इति कुतो यचनात् । स यत्रैव हविष्कृतमुदाहयति त-
देको दृपदुपले समाहन्तीति । एव इति भव्येनामशब्देनाध्वर्योः परा-
मशात्तदेको दृपदुपले समाहन्तीत्येकशब्दोऽग्नीध्रियः । ततश्च यय-
नादग्नीध आह्वने कर्तव्यम् । न विरोधादुपधानपत् । तत्र दानागृही-
तकर्तृविशेषको यचनं स वै कपालान्धेषाम्यतर उपदधाति दृपदुपले
भक्षयतर इति । इह पुनर्गृहीतः कर्तृविशेषः । अप हविष्कृतमुदाहयतीति

समाख्ययाध्वर्युः स यत्रैव हविष्कृतमुद्गादयति तदेको ह्यवुपले
समाहन्तीति । तस्मान्न विरोधादग्नीदिति । प्रयोजनमव्यापृतेष्व-
ध्वर्यावग्नीदेवावहन्ति इति । ननु च द्विद्वयं सकृदुपलामित्युक्त्या-
द्विरित्यवाच्यम् । स्यादतदेवं यदि त्रिशब्दो हन्तिना सम्रध्यते । अथ
तु मन्त्रेणाभिसम्रध्यते । त्रिःकुपकुयोसीति । द्विद्वयं सकृन्मन्त्र-
प्रयोगे प्राप्ते एकद्रव्ये कर्मावृत्ताविति मन्त्राध्यासाद्यौघमारम्भः । ह-
न्त्यमि सम्बन्धे पुन त्रिशब्दस्यानुवादात् स्पष्टम् । स आयमह-
ष्टोपकारक पदार्थ इति । वक्ष्यत्युत्तरत्र तथा च सति पादवुक्ते
नियच्छते ॥ ९९ ॥

वर्षवृद्धमसीति शूर्पमादत्ते ॥ १०० ॥

अवहन्ताऽमिप्रवृत्तत्वात् ॥ १०० ॥

प्रतित्वेति हविरुद्वपति ॥ १०१ ॥

स एव ॥ १०१ ॥

परापूतमिति निष्पुनाति ॥ १०२ ॥

अपहतमिति तुषान्निरस्यति ॥ १०३ ॥

अध्वर्यु रनवघातशेषत्वात् । न चैवा प्रसिद्धिर्यदवहन्ता तुषा-
न्निरस्यतीति । प्रतिपत्तिश्चेष्टा । तदभावेऽभावः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

वायुर्व इति विविनक्ति ॥ १०४ ॥

पृथक् करोति । तण्डुलान् कणांश्च पितुषी करणाय । त-
च्चैतद्विविक्तीकरणं तुषनिरासनात्पृथ्वं प्रतिपत्तयम् । सामर्थ्यादशो-
पनिरसनं तेषां सति भवति । उक्तं च विरोधेयं तत्परायादिति । सू-
क्ष्ममव्ययं यथाश्रुतीत्यदोषः । स आयमवघात हृष्णाजिनादानादि-
तुषविप्रमोषान्तः । तत्र नानापीजेष्टेषां हविषायपनमुत्तमलयाजतद्विर-
द्वपननिष्पत्तयिषंकीकरणानि भवेन मन्त्रयन्ति । हविष्परया-
मन्त्रस्य । शेष तन्त्रेण ॥ १०४ ॥

देवोव इति, पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते ॥ १०५ ॥

हविष्याद् । नानावीजेष्ट्यां च सन्निपातात्तन्त्रेणोभिमन्त्र-
णम् १ ॥ १०५ ॥

त्रिः फलीकरोति देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः

शुन्धध्वमित्येके ॥ १०६ ॥

फलीकरणं कणाविमोकः । तत्र कर्त्तव्यं देवेभ्यः शुन्धध्वमि-
त्यनेन मन्त्रेण । धीष्मा प्रतिफलीकरामन्त्रावृत्तिपरा । न हि प्रति-
प्रहारं मन्त्रावृत्तिर्युज्यते । पितृयज्ञे च पितृभ्यः शुन्धध्वमिति विप-
रिणामः ॥ १०६ ॥

फलीकृत्य कणान्निदधाति ॥ १०७ ॥

फलीकृत्येत्यवाच्यम् । पाठक्रमादेयतत्सिद्धेः । स्यात्प्रतिफली-
करणं कणनिधानं यथास्यादिति ॥ १०७ ॥

पेषणोपधाने युगपत् ॥ १०८ ॥

स वै कपालान्येधान्यतर उपदधाति ह्यनुपले अन्यतर इति
हि प्रकृत्य समामनन्ति । तद्वा एतदुभयं सह क्रियत इति । तत्र पे-
षणमन्तरङ्गत्वाद्ध्ययुः करोति । यर्हिरङ्गत्वात् चोपधानमग्नीदेव
वर्त्तयति २ । तत्र धृतिपठानुसारेण पृथमुपधानमुच्यते ॥ १०८ ॥

धृष्टिरसीत्युपपेषमादायापाम् इत्यङ्गारान्प्राचः

करोति ॥ १०९ ॥

उपपेषोद्गारापोदनसमर्थं काष्ठम् । तद्दधृष्टिरसीत्वादाय मया-

१ परेतु नानावीजेष्ट्यां भेदेन मन्त्रपाठमिच्छन्ति कालभेदात् ।

२ अथर्वयोः पेषणकार्यं व्यापृत्यात् । ततश्च यत्र विरोधो नास्ति
यथा चरुणप्रघातेषु अथर्वयोर्मैत्रकरणे प्रतिप्रस्थानुष्य करश्मपात्रमे-
षाकरणे तत्रोभयोरप्यास्यं स्वयमेव कर्त्तव्योपधानं, नाग्नीधः ।

ग्न इत्यनेन मन्त्रेण प्राचोद्गारानुदहति । तच्चैतदद्वारापोहनं देशरेचनार्थं रिक्ते हि देशे कपालानि यद्योपधीयेरभिति । एवं च सति चर्विष्टचामपोहनाभावः । धानाभर्जनस्य च देशरेचनकृतोपकारमावात् । अङ्गारेषु ह्यधिध्वयणमुभयोरपि प्रसिद्धम् । केचिदनेन मन्त्रेणाद्गारानरस्तमेव कुर्वन्ति । मन्त्रलिङ्गात् । अपाग्ने अग्निमामादं जहि तिःकृत्वादः संधेति अपजह्याग्निमामादं निषेध च क्रव्यादभि-
ति । वाक्ययोपाद्य । एतावेवैतदुमावतोपहन्तीति । तदेतदनुपपन्न-
मविधानात् । विध्यन्तरशेषत्वाच्च । अस्तिह्यत्र विध्यन्तरम् । तेन प्रा-
चोद्गारानुदहतीति । मन्त्राणाञ्चाविधायकत्वमुक्तम् अत उदूहनमा-
त्रमेव । अपिचान्युत्सर्गे क्षोपो इश्यते वीरहा या एव भवति
योम्रीनुत्सृजतीति ॥ १०९ ॥

आदेवयजमित्यङ्गारमाहत्य कपालेनावच्छादयति

भुवमसीति ॥ ११० ॥

यद्यपि चाङ्गारे द्वितीया कपाले च तृतीया । तथाप्यङ्गारस्य निष्प्रयोजनत्वात्कपालस्य च प्रयोजनवत्त्वात् कपालार्थतैवाङ्गार-
स्य । कपालधर्मोपि च सत् तं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधातीति । मध्य-
मसंयोगात्तद्धर्म एवायं न कपालमात्रधर्मः । न च भर्जने प्रवर्त्तते ।
अङ्गारेषु हि तस्याधिध्वयणम् । आपितुयजं षहेति च पितुयज्ञे विप-
रिणामः । ननु चायमसमवेतवचनः । न एतन्न देवा इज्यन्त इति ।
तेन देवयादृत्यं यथाकथञ्चिदत्रोच्यते । देवेज्यार्थहृषिःध्वयणद्वारे-
ण देवयाहृत्यमस्यापि भवति । यथा च देवयादृत्यं तथा मन्त्रो-
नुदहति । तस्मात्समवेतवचनः ॥ ११० ॥

अमुष्येति द्विपच्छन्दे ऽभिचरन् ॥ १११ ॥

अमुष्य यथायेति अभिचरतामातिदिशति । द्विपच्छन्दमपनीय ।
सचायं द्विपच्छन्दो न स्वरूपतो गृह्यते किं तर्हि द्विपच्छन्दान्तरम-
पि । एवं च मतीह घ्रातृव्यण्डे व्यादेशः सिद्धो भवति ॥ १११ ॥
किमिदं द्विपच्छन्दं भिचरतो नामादेशः । नानुच्यते—

अन्यतापि ॥ ११२ ॥

भतोऽन्यत्रापि भूमिचरतो द्विपच्छन्दे नामादेशः कर्त्तव्यः ।
यथा द्विपतो बधोसि भ्रातृव्यमववाध इत्येवमादि ॥ ११२ ॥

संव्याङ्गुल्याशुन्येङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेति ॥ ११३ ॥

अभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवतीति श्रूयते । स
चायं कपालसंस्कारत्वान्प्रतिकपालमावर्त्तते । गुणविभक्तिनिर्दिष्टमपि
चात्र प्रयोजनवत्वात्कपालमेव संस्कार्यमागारे गावो वास्यन्ताम्,
प्राकारे कुसुमानीति वत् । भर्जनेपि चोपरिष्ठादङ्गारः प्रवर्त्तत एव ।
अदृष्टार्थत्वात् । चरोस्त्वकपालकार्योपत्तेर्न तद्वर्त्तनप्रवृत्तिः ॥ ११३ ॥

धरुणमिति पश्चात् ॥ ११४ ॥

कपालमुपदधातीति धाक्यशेषः ॥ ११४ ॥

१ पुरस्ताद्धर्त्त्रमिति ॥ ११५ ॥

२ विश्वाम्य इति दक्षिणतः ॥ ११६ ॥

प्रथमं कपालमङ्गीकृत्येतरत्र दिङ्निधयम् उच्यते—

समं विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चित्त-
स्थेति ॥ ११७ ॥

समं विभज्य चित्तस्थेत्यनेन मन्त्रेण द्वे दक्षिणत एवमुत्तरत
उपदधाति प्रदक्षिणक्रमयोगेन । स्मार्त्तं चैतत्प्रदक्षिणं न श्रौते तत-
श्च तदप्यगारे स्मार्त्तमेव प्राप्यश्चित्तं भवति । समं विभज्येत्यथाच्य-
म् । द्वे दक्षिणत एवमुत्तरत इति स्वशब्दाभिधानात् । स्यादङ्गीयो-
मीयार्थत्वात् । तत्र हि समविभागानुकावधिक दक्षिणत इति न वि-

१ 'धर्त्त्रमसि दिवम्' इत्यनेन मन्त्रेण पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि-
कपालमुपदधाति ।

२ 'विश्वाम्यस्त्वाद्याभ्य' इत्यनेन दक्षिणतः दक्षिणभागे कपालं
स्थापयति ।

भागाधिकं स्यात् । तत्र को दोषः । संख्याधिक्यमप्याशङ्क्यते । अथ पुनः समाविभाग उक्ते यदधिकं विभागस्य दक्षिणत उपधानं सिद्धं भवति ॥ ११७ ॥

तूष्णीं वा ॥ ११८ ॥

न चित्स्येति ॥ ११८ ॥

एवमेकादशाग्नीषोमीयस्य ॥ ११९ ॥

कपालान्युपधातीति शेषः ॥ ११९ ॥

१ इदमत्राकृतम् । एतानि सर्वाणि कपालानि निरन्तराणि सं-
 क्रियानि सभानि चोपधेयानि यथान्तरा भूमिर्न दृश्यते । अत्र म-
 ध्यमपङ्क्तिः कपालानि द्यङ्गुलानि समचतुरस्राणि; पथं च पङ्क्तु-
 दीर्घा मध्यमापङ्क्तिः । दक्षिणोत्तरपङ्क्तौ तु किञ्चित्ततो न्यून-
 पुरोडाशस्य पूर्वाकारोत्तया वृत्ताकारस्य प्रसिद्धेयात्कपालं प्रथम-
 विधेश्च तदर्थकपालचित्तेरपि अर्थात् वृत्ताकारताया गम्यमानत्वा-
 त् । ऐन्द्राग्ने चतुर्थोपधानानन्तरं समविभागेन चत्वारि दक्षिणतश्च-
 त्वायैवोत्तरतः । अत्र कपालचितिक्षेत्रं मध्यमाश्वशकप्रमाणम् । पङ्क्तु-
 वृत्तं वृत्ताततः प्रागपच्छेदेन समं त्रेधा विभज्य मध्यमभागस्य ति-
 र्धगपच्छेदेन त्रेधा विभागः कार्यः, दक्षिणोत्तरभागयोस्तु यण्ड-
 चन्द्राकारयोः पुरोडाशकपालसङ्ख्याजुरोधेन तिर्यग्विभागः । तत्र
 पङ्क्तपाले दक्षिणो भागो द्वेधा उत्तरे त्र्येकमेव कपालं सप्तचन्द्रा-
 कारमुत्तरभागप्रमाणम् । सप्तकपाले दक्षिणो भागो द्वेधा, उत्तर प-
 ण्क्तपाले दक्षिणो भागो द्वेधा उत्तरो द्वेधा । त्र्यपङ्क्ता-
 ले दक्षिणश्चतुर्धा उत्तरो द्वेधा । दशकपाले दक्षिणश्चतुर्धा मध्यमो-
 त्तरो त्रेधा । एकादशकपाले दक्षिणः पञ्चधा इतरो द्वेधा । द्वादश-
 कपाले दक्षिणः पञ्चधा मध्ये त्रेधा उत्तरश्चतुर्धा । त्रयोदशकपाले
 दक्षिणः षड्धा उत्तरश्चतुर्धा, मध्यमः सर्वत्र त्रेधैव । एतं कपालं
 वेत्तव्याणिसंमितम् । द्विकपाले वृत्तस्य तिर्यगपच्छेदेन द्वेधा वि-
 भागः । त्रिकपाले वृत्तस्य तिर्यक्समं त्रेधा विभागः । चतुष्क-

अधिकं दक्षिणतः ॥ १२० ॥

विभागाधिकं यत्तद्वक्षिणत उपधेयं क्रमेणैव त सर्वोपधाना-
वुत्तरं स्मृत्यनुग्रहात् ॥ १२० ॥

भृगूणामित्यङ्गारैरभ्युहति ॥ १२१ ॥

कपालानीति शेषः । स चाय मन्त्र एककपाले विपरिणम्यते ।
तपसा तप्यन्नेति घवनस्य समवायात् । द्विकपाले च तप्येयामि-
ति । अभ्युहनं च कपालावतापनार्थम् । तत्रेभु कपालेषु यथापुरोडा-
शः पच्येत । एवं च सति कपालविध्यन्तप्राहिणोपि धानाभर्जनस्य
नाङ्गारैरभ्युहनं भवति । प्रसिद्धभाषात् । अवस्तासि तस्य सन्तापतं
प्रसिद्धमिति ॥ १२१ ॥

उपसर्जनीरधिध्रयति ॥ १२२ ॥

उपसर्जनी शब्देन सयवनार्था अप उच्यन्ते ।
तदधिध्रयणं च तत्तामि' पिष्टानां मादयं यथा
स्यादिति । एवं च सति पुरोडाशपाकार्या एवेताः । ततश्च यत्र
अपणं तत्रोपसर्जन्यधिध्रयणमपि कार्यम् । पितृयज्ञे च दक्षिणाग्नौ
अपणविधानात् मन्थक्षीरोपसर्जन्यधिध्रयणमपि तत्रैवेति सम्प्रदा-
यः । अत्र पुनरधिध्रयणे कृते उपकारो मन्थे रवेपितभ्यो । न ह्युपसर्ज-
नीगतेनोष्मणा सत्कृतां पाक उवज्जन्यते । पिष्टानामिध पुरोडाशे । त-
स्मादन्धिध्रयणमेव न्याय्यतरमिवाभाति । करम्भवाग्नेषु चैवम् ।
तनु घोषधानसमनन्तरं युगपदुपक्रमाभिधानात्पेयणमभिधेयम् । इत-
रथा हि प्रकृतपरित्यागोऽप्रकृतोपदानं चायुक्तं स्यात् । तेनोपसर्जन्य-
धिध्रयणविधानस्यायमतयसर इति । उच्यते । उपधानवत्पेयणत

पाले वृत्तसमं प्राश्नमपच्छिद्योत्तरभागस्य त्रेधा विभागः दक्षि-
णत एकम् । पश्च कपालेऽपि वृत्तं प्राश्नं द्वेधापच्छिद्योत्तरभाग-
स्य त्रेधा विभागः दक्षिणस्य त्रेधा । कपालानि तु घर्षणाद्युपायेन
तथा करणीयानि यथा कपालचितिक्षत्र वृत्तं सम्पूर्णं इति याज्ञि-
कादिभाष्येषु ।

सह यौगपद्यं यथा स्यादित्येवमर्धमिहाभिधानम् । तथा च विरो-
धादग्नीध्र एव कर्तृत्वमत्रापि । यत्र तु विरोधो नास्ति यथा चर्वि-
ष्ट्यां तत्राध्वर्योरिधोपसर्जन्यधिश्रयणो कर्तृत्वम् । अपरे तूपधान
समनन्तरमुपसर्जन्यधिश्रयणाभिधानस्य प्रयोजनान्तरं व्याचर्णय-
न्ति । यत्रोपधानं तदधिश्रयणमपि तत्रैवाधिकाराद्यथा स्यादिति ।
एव चोपसर्जन्यानयकाल एव तासामधिश्रयणम् ॥ १२२ ॥

कृष्णाजिनमादत्ते पूर्वप्रतिकृष्णाजिनम् ॥ १२३ ॥

कृष्णाजिनस्य यत्पूर्वं धर्मजातमुपदिष्टम् आदानादि सव्या-
शून्यकरणान्तं तदिहातिदिश्यते । तुल्यश्रुतित्वात् । तच्चैतत्पेषणा-
र्थत्वादपेषणे न स्यात् ॥ १२३ ॥

तस्मिन्हृपदं धिपणासीति ॥ १२४ ॥

तस्मिन्हृष्णाजिने हृपदमुपधाति धिपणासीत्यनेन म-
श्रेण ॥ १२४ ॥

पश्चाच्छम्यामुपोहत्युदीचीं दिव इति ॥ १२५ ॥

उपरिस्थाद्वाक्यरोपात् । हनू एव हृपदुपले जिह्वैव शम्येति
जिह्वासस्तुतिरन्तरालवृत्तिसामान्येन । न चाविराधात् । विरुध्यते शु-
परिशम्ययोपहितया पेषणम् । किं चान्यदधस्तादुपहिता हृपद- प्रा-
क्प्रवयतामुपजनयतीति निश्चलीकरोति । अतोदृष्टार्थत्वादधस्तादु-
पधानम् । लिङ्गाच्च । स ये जघनेन शम्या पिष्यमाणानामवशीय-
न्ते पिष्टानि वा तण्डुला धेति । अधस्तादुपहिताया यनञ्जयति नां-
रि । जिह्वासस्तुतिरुपधानममापेक्षया ॥ १२५ ॥

धान्यमसीति तण्डुलानोप्य पिनष्टि प्राणायत्वेति
प्रतिमन्त्रम् ॥ १२७ ॥

धान्यशब्दः सत्वकेषु व्रीह्यादिषु कृदः । यद्यपि च धितोनेर्धा-
न्यमित्यवयवार्थो गम्यते । तथापि प्रत्ययस्य विशिष्टार्थविनयत्वात्
मोशब्दवद्गुणशब्दत्वम् । एव च सति लक्षणया तद्विकारप्रकाशनं
शब्दस्य । यवगुलिका अपि तद्विकार एवेति मन्त्र प्रयुज्यत एव ।
शाक्यानामयने च तरसमयाः पुरोडाशा भवन्तीत्यत्र तरसमसीति
मन्त्रो विपरिणम्यते । धान्यशब्दस्य जातिनिमित्तत्वात् । ननु च प्र-
कृतौ प्रकृतिद्रव्यशब्देन धान्यविकारद्रव्याभिधानादपि तरसप्रकृ-
तिद्रव्यशब्देन मृगोसीत्यभिधानं कर्त्तव्यम् । एव हि तत्र वचनं सं-
स्थिते संस्थितेहनि गृहपतिर्गृह्यां यानि स तत्र याव मृगान् हन्ति
तेन तरसमयाः स्वनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति । तरसस्य मृग प्र-
कृतिद्रव्यम् । नैतदेवम् । प्रकृतौ ह्याम्नानसामर्थ्यात् धान्यशब्देन
लक्षणया तण्डुलामिधानम् । इह पुनः स्त्रायत्ते प्रयोगे नावाचकश-
ब्दप्रयोगो युज्यते । तस्मात्तरसमसीत्येव प्रयोगः । पिनष्मीति चा-
ध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् ॥ १२७ ॥

दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहति ॥ १२८ ॥

प्रक्षिपति पिष्टानि । प्रोहनं च पिष्टस्य सत् । नानावीजेषु चै-
कैकं प्रोहणान्तं कर्त्तव्यं प्रसिद्धेः ॥ १२८ ॥

चक्षुषे त्वेतीक्षते ॥ १२९ ॥

पिष्टानि इति चाध्याहारः । साकाङ्क्षत्वात् । ईक्षणं च द्रव्य-
संस्कारत्वात्तण्डुलानामपि चर्विष्टार्थं प्रवर्त्तते ॥ १२९ ॥

पिप्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीनामित्या-
ज्यम् ॥ १३० ॥

१ चाजप्रसवीयजुहोतौ चयने; चाजपेपे च सर्वोपधीतामिति दे
वादिमाष्येष्वधिकम् ।

पिष्टपन्ति पिष्टान्यभान्धते कपालान्यथैक वाज्यं निर्वपतीति
 तुल्यकालश्रवणात् । अत्रान्यण्डेन कैश्चिद्यजमानोभिघ्रातुमिष्यते ।
 अथर्वर्गनीधौ हि पेपणापधानयोर्व्यापृताविति । तथा च सूत्रकार-
 प्रस्वानम् । निरुप्याज्यं वेदोसीति यजमानो वेदं करोतीति । तदेतद-
 युक्तमिवाभाति । यत्कारणम् । यत्किञ्चिदिह कर्त्तव्यं तत्सर्वमृत्वि-
 ग्मिः परिक्रीतत्वादित्विजाम् । अतोऽन्यशब्देन ब्रह्माभिधीयते । अ-
 न्य इत्यध्वर्युसन्निकर्षादित्विमेव गृहीतुं न्याय्यो न यजमानः । सूत्र-
 कारप्रस्वानाच्च । यच्चनविरोधाऽयामन्य इति । यत्पुनरुक्तं निरुप्या-
 ज्यं वेदं करोतीति तत्रापि न समानकर्तृकतार्यः क्त्वाप्रत्यया-
 देषः । न ह्यत्राज्यनिर्वापविधाने अन्यत्र विहितत्वात् ।
 तेनानिर्वातकालस्य वेदबन्धस्य कालं लक्षयितुं क्त्वाप्रत्ययवि-
 कारो त्यप् प्रयुक्तः । यथान्यत्र निरुप्याज्यं प्रातर्दोहमन्यस्मिन्निति ।
 तस्माद् प्रक्षेयाज्यं निर्वपेत् । निर्वापश्च पात्रान्तरे १ प्रक्षेपणम् ॥१३०॥

पात्र्याऽपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्ये-
 त्वेति ॥ १३१ ॥

पात्र्यामावपनं संयवतार्यम् । ततश्च चर्विष्टर्थां तण्डुलानां पा-
 त्र्यामनावपनम् । संयवनाभावात् । सपवित्रता चाहृष्टोपकारिणीति
 चरयति भवति ॥ १३१ ॥

२ श्रपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा ॥ १३२ ॥

अन्तर्वेदिमहणाच्छ्रपणोऽत्र गार्हपत्योमिश्रितः ॥ १३२ ॥

उपसर्जनीरानयत्यन्यः ॥ १३३ ॥

१ पात्रान्तरमाज्यप्याली । तस्यालक्षणमुक्तं छन्दांगपरिशिष्टे—
 “आज्यप्याली च कर्त्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा ।

मदीमयी वा कर्त्तव्या सयांन्द्राज्याहुतीषु च” इति ।

२ सपवित्रो पात्रीमादायेत उद्याय गार्हपत्यस्य पश्चादुपविशति
 यथा वेद्याः कुरिष्यमानाया अन्तर्वेदे उपविशतीत्यर्थः ।

उपसर्जन्यन्यशब्दौ व्याख्यातार्थौ ॥ १३३ ॥

पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इति ॥ १३४ ॥

ता आनीयमानाः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इत्यनेन मन्त्रेण । तथा आनीयन्ते यथा मन्त्राग्नेन प्रदह्यं भवति । स चायमपामभिधायकत्वात्तत्कार्यापक्षे पयसि दधनि धृते च विपरिणम्यते । उपसर्जन्यान्तर्यं च चरादप्यकार्यलोपात् प्रवर्तत एव ॥ १३४ ॥

संयौति जनयत्यै त्वेति ॥ १३५ ॥

तच्चैतत्पिण्डार्थत्वाच्चरै न भवति ॥ १३५ ॥

१ समं विभज्यासु हरिण्यन्नालभत इदमभेरिदमग्नीषो-
मयोरिति ॥ १३६ ॥

समविभागो दृष्टार्थः । तत्सहावगति तत्सदृशि पन्ति तत्पुनर्नानाकरोतीति दृष्टार्थवगमान् । ततश्चैकस्मिन् प्रवर्तते । केचिदाग्नेयालम्भान् दृष्टार्थमिनिर्वृत्ते अग्नीषोमीयाभिलम्भतमदृष्टायेति मन्यमाना चिकृतावग्नीषोमीयविकार एककेष्याग्नावैष्णवादौ आलम्भमिच्छन्ति । तत्पुनरयुक्तम् । दृष्टार्थत्वात्तस्य । विभागपूर्वको ह्यालम्भः पर्य्य ह्युक्तम् । तत्पुनर्नानाकरोतीति । तस्मादेकके ऽनालम्भः । समं विभज्यालभत इतीपतापि सिद्धे यदसंहृत्पिप्लिति सूत्रयति तद्यस्य यस्य यदा संहारस्तस्य तस्य तदालम्भो यथास्यादिति । यथा चकणो फलीकरणान्ते पौष्णस्यावेक्षणान्त इति ॥ १३६ ॥

यथा देवतमन्यत् ॥ १३७ ॥

कृतध्यावदानम् ॥ १३७ ॥

इपे त्वेत्याज्यमधिश्रयत्यन्यः ॥ १३८ ॥

१ इति पिण्डौ कृत्वा पुनर्मिश्रणमकरिष्यन् क्रमेणैतौ पिण्डावालभत इत्यर्थः ।

अन्यथात्र ब्रह्माभिधीयते । पुरोडाशयोऽहंभ्यर्चयन्तीधौ व्यापृ-
तौ । श्रुतिवक्तृकत्वं च कर्मणः परिक्रयान्नानादित्युक्तम् । याज-
मान च परिक्राम्यमानमेव, प्रधानं स्वामी फलयोगादित्ययमादि । वि-
रोधाच्च प्राप्त एव ब्रह्मणि यदन्यग्रहण करोति तद्विरोधेष्युपलदादौ
ब्रह्मैव यथा स्यादित्येवमर्थमिति सम्प्रदायः । अपरे त्वन्य इति न्याय-
सूत्रमाहुः । विरोधादेवान्यप्राप्तः । एव ह्याह । तद्वा एतदुभयं सह
क्रियते इति प्रकृत्यार्द्धोह चा एष आत्मना यज्ञस्य यदाज्यमर्द्धो यदि
ह हविर्भयति स यश्चासावर्द्धो य उचायमर्द्धस्ता उभावग्निं गमया-
यति । एव चाविरोधेध्वयोरैराधिध्रयण स्यात् ॥ १३८ ॥

अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रापिणः ॥ १३९ ॥

अपत्नीक इति नाविद्यमानया पत्न्याधिकाराभावात् । तस्मा-
द्विद्यमाना एव पत्न्यपत्नीवत् यदा रजस्रला तदैतद्भव-
ति । तथाचाह प्रेत्यहनि यस्य पत्न्यनालभुक्ता स्यात्तामवरोध्य यजे-
तेति । आहवनीयश्रापिणोऽपत्नीकस्याहवनीय एवाज्याधिध्रयणम् ।
एव श्रुतमाहवनीयश्रापिणः प्रकृत्य यस्यपत्नी न भवत्यत्र एव
तस्याहवनीयेधिध्रयतीति । इतरस्य तु गार्हपत्य एव ॥ १३९ ॥

धर्मोसीति पुरोडाशौ युगपत् ॥ १४० ॥

आज्यस्य पुरोडाशयोश्च युगपदधिध्रयणम् । तद्वा एतदुभयं

१ केचित् अपत्नीको मृतपत्नीक इत्याहुः । तस्याप्येकाकिन ए-
वाधानं भूयते आश्रयलायनब्राह्मणे । पत्न्या मृतायामग्निमिदं ध्यायां
पुनर्विवाहासम्भवे आत्माद्यं मन्याधानमाहापस्तम्भो वर्धपोऽन्मासा-
ग्रयणार्थं शेषाणि कर्माणि न भवन्तीति । तथा त्रिकाण्डे
मण्डन —

“तस्मान्नयैकदेशेन दग्धव्या पर्यमारिणी ।

पत्नी ज्येष्ठतया चापि यज्ञपादयै निरूपितम्” इति ।

कर्मप्रदीपे कात्यायन —

“मृतायामपि मायाया वैदिफानीष हि त्यजेत् ।

उपाधिनापि तत् कर्म यावज्जीव समापयत्” इति ।

सह क्रियत इति श्रुतम् । तत्र चाश्वयुर्मुंभवत्वादान्नेयमाधिगमयति ।
अग्नीषोमीयमग्नीत् ॥ १४० ॥

उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमनति

पृथुम् ॥ १४१ ॥

यावत्कपालमित्युक्ते ऽति पृथुप्राप्त्यभावात् । निषेधवैय-
र्थ्यमनतिपृथुमिति उच्यते । कपालपरिमाणसिद्धौ पा-
यत्कपालमिति प्रथनपरिमाणोपपत्तिः स्यात् न तु कपालपरि-
माण सिद्धम् । अतस्तत्परिमाणावधारणापानतिपृथुमद्वयम् । त-
त्कार्यं धृतिसयोगात् । 'तं न सप्रापृथुं कुर्यादिति प्रकृत्याश्वशफ-
मात्रं कुर्यादित्युद्देशक आहुरिति । अनेकयजमानके च यथार्थं मन्त्रवि-
परिणामः । चरौ च कार्याभावात्प्रथनाभावः । यद्य येनाधिष्ठितः स
तस्य प्रथनाभिप्रशंने करोतीतरथा हि तत्तत्कपालसंपोगाच्छोषणे
सति प्रथनमनुपपन्नम् ॥ १४१ ॥

१ अमिष्ट इत्यङ्गिरमिमृशति सकृत्त्रिर्वा ॥ १४२ ॥

चरौ न स्यात्कार्यलोपात् ॥ १४२ ॥

पर्यग्निकरोत्यन्तरितः रक्षोन्तरिता अरातय इति

सहाज्यम् ॥ १४३ ॥

पुरोडाशाज्यसंयोगात्पर्यग्निकरणस्योपदेशिकत्वाच्च प्रकृतौ घ-
मोणां साध्याख्ये ऽप्रवृत्तिः । एवं च तद्विकारे पर्यग्निकरणाधि-
धानमुपपन्नं भवति । प्राक् पर्यग्निकरणादिपटलेपापनयनपाश्वस्तु-
लिप्रक्षालनेऽर्थात्कसंख्ये । न हि तयोरुपपत्तिश्चोदिता । २ प्रतिपत्ति-

१ तं पृथु कृतं पुरोडाश सोदकेन हस्तेन सघृतः स्पृशति । पृथ-
ने क्रियमाणे यत्र यत्र विदीर्णं भवति तदङ्गिः सन्दधाति, सकृन्मन्त्रे-
ण द्विस्तूष्णीम् । "पिष्टलेपेनाविक्षारपन्त्रिः परिमार्ष्टि" इति मान-
ये । "अङ्गिः श्रुश्वग्निकरोत्येनातिक्षारपद्" इत्यापस्तम्बः ।

२ अन्यथाग्निसंयोगात् कालविलम्बाच्च शोषणे सति प्रतिपत्तिका-
ले क्षालनमतिदुष्करं स्यात् ।

१४६ कारायनश्रौतसूत्रसहितकर्कभाष्ये

मात्रविधानं त्वस्ति १ । सामव्यादिषु च क्रमोवसातु
यज्यते ॥ १४३ ॥

२देवस्त्वेति श्रपणम् ॥ १४४ ॥

ददातीति वाक्यशेष । समर्थ्याश्चरोरधस्तात् ३ ॥ १४४ ॥

माभेरित्यालभते ॥ १४५ ॥

तथैतच्छ्रुताश्रुतसधिस्यर्थे । तमभिमृषति श्रुत वेदानीति
धृषते । प्रयोजन धानानामभावोभिमर्शनस्य दर्शनस्य दर्शनात्पाक-
संविद्धे । मन्त्रो दर्शन एवास्त्विति चेत् । नालम्भेपि सामर्थ्यपरि-
प्रापितत्वात् । अतस्तदकार्योपपत्तिः । चरौ च स्यादन्त्यलोपादा-
लम्भ ॥ १४५ ॥

अतमेहरिति श्रुतावभिवासयति भस्मना वेदेनोपवे-
पेण वा ॥ १४६ ॥

अश्रुतयोः श्रपणप्रदानार्थे श्रुतग्रहणम् । इतरथा ह्यवाच्य मा-
दिति । भस्मनामिवासयति वाच्छादयति । वेदेनोपवेपेण वा कर-
णभूतेन । विरोधाच्चरावप्रवृत्तिबासस्य । अनेकयजमानके मन्त्रस्य
विपरिणामः ॥ १४६ ॥

पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्तेभ्यो निनयत्यभितप्य
प्रत्यगसः स्यन्दमानं त्रितायत्वेति
प्रतिमन्त्रम् ॥ १४७ ॥

१ “पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्तेभ्यो निनयति, पिष्टलेपाङ्गुलिं”
इत्यादिना ।

२ “देवस्त्वेत्युल्मुकेनाभितापयति दर्भस्त्यच्च ग्राहयति” इति मनु ।

३ उपलक्षणमिदं धानानामपि । -

आप्तग्रहणं यागदेवता ज्ञापनार्थम् । इतरथा हि देवतोद्देशा-
भावे प्रतिपत्तिमात्रमेव स्यात् । अथ पुनराप्तग्रहणे तदुद्देशेन परि-
त्यागः कार्यः । तथा च नाशदोषादौ द्रव्यमात्रमुत्पादयितव्यमिति
याशिकाः । अपरे तु द्रव्यप्रधानत्वात्तस्य च नाशो देवरक्ताः किंशु-
का इति नोत्पत्तिमिच्छन्ति । अभितथ्येति प्राप्तीत्यर्थे श्लोक्या तापयि-
त्या । प्रत्यगिति प्रत्यग्वचनात्प्रागुद्गवा असस्पन्दमानमिति समु-
पसर्गे निर्देशादसङ्गच्छत् । न स्पन्दनमात्र प्रतिषेधः । त्रितापत्वेत्ये-
भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । नितयामीति वाक्यशेषः ॥ १४७ ॥

अन्वाहार्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति ॥ १४८ ॥

अन्वाहार्यो दक्षिणार्थं ओदनः । ततो देवा पतां दर्शपूर्णमास-
योर्दक्षिणामकल्पयन्त्यन्वाहार्यमिति श्रूयते । दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं
पचतीति विधानान्तत्राधिभ्रयणम् । स च भोक्तृतृप्तिव्यवाच्छिन्नपरि-
माणः स्यात् । परिमाणान्तरानभिधानात् । अन्नस्य च भुज्यर्थत्वा-
त् । भुजेश्च तृप्तिप्रवृत्तिसंयोगात् । अन्नवधूतपरिमाणत्वाच्चेति चेत् ।
स्यादौचित्यात् । उचिता हि पुरुषाणां प्रवृत्तिभ्रयेण तृप्तिरिति । स
च लौकिक उदके पच्यते । सामर्थ्यगृहीतत्वात्तस्य । न चेह प्राणी-
तमुपदिश्यते । परिक्रयार्थत्वाच्चास्य पुरुषार्थरूपता । तस्मान्न प्राणीतो-
दकस्ताव्य इति सम्प्रदायः । अपरे व्यावर्णयन्ति । सामर्थ्यपरिगृही-
तमपि यदेव सर्वार्थत्वेन प्रकल्पितं तदेव गृहीतुं न्याय्यम् । न च
सर्वार्थत्वे कश्चिद्विशेष आश्रयितुं शक्यते । ऐदमर्थ्यं प्रति । प्राणीतं
च सर्वार्थमित्युक्तम् । पुरुषार्थरूपत्वेपि सति कृत्वमिनिर्वृत्त्यर्थपुरुष-
स्थितिद्वारेण कर्म सम्बन्धो स्त्येवेत्यशेषः । अथ निर्दिष्टका-
यार्थतैव प्रणीतानां नार्थगृहीतार्थता । तद्यथा हविर्ग्रेहयामपः कृत्वा
इति, अयः उपस्पृश्येति च । तथासत्यप्राप्तिः स्यात्पाण्योरवनेजने प्रा-
शिन्नहरणप्रक्षालने च । अथ कर्मसम्बद्धपात्रसंस्कारः स इत्युच्येत त-
त्सम्बन्धाविशेषाद्ध्ययुपाण्योरपि संस्कारः शक्यो वक्तुम् । केवलं
तु तत्र कृतप्रयोजनता पात्रस्य । पाण्योरवनेजने तु करिष्यमाणप्रयो-
जनम् । न चेत्यत्र विशेषः शक्योऽवसातुम् । तस्मात्पाण्योरवनेजन-
पात्रप्रक्षालनयोः प्राणीतमेवोदकम् । सम्प्रदाये तु पात्रप्रक्षालन एव
प्राणीतमुदकमिच्छन्ति न पाण्योरवनेजने । तात्पुनर्विचार्यमाणं ना-

तिसमञ्जसमिव । उभयत्र हि क्रियाक्षिप्तमुदकं न स्वशब्दाभिहितम् ।
तस्मादुभयत्र प्राणीतमुदकमिति । अन्वाहार्ये तु द्रव्याक्षिप्तमित्यकि-
याक्षेपाद्यदि विशेष उपलभ्यते ततोस्तु कौकिकमिति ॥ १४८ ॥

अत्र वा व्रतोपायनम् ॥ १४९ ॥

तुल्यश्रुतित्वात् । तुल्यसूत्रारम्भसामर्थ्यात् ॥ १४९ ॥

अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति त्र्यङ्गुलखातां व्याममा-
त्रीं पश्चात् त्र्यरलिं प्राचीमपरिमितां वा प्राक्प्रवणा-
मुदग्वा मध्यसङ्गृहीतामग्निमग्नि-
तोऽसौ ॥ १५० ॥

आहवनीयमपरेणेति । कुतः । वाक्यशेषात् । सोऽयं विष्णुः
निः छन्दोभिरमितः । परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तादापक्रमणमाप्नोति । घे-
दिरिति संस्कारनामधेयम् । तेषु हि सत्सु शब्दप्रयागादाहवनीय-
त्वं । प्रयोजनं सोमे धर्मप्रवृत्तिरिति । खनति । करोत्यर्थः । अथ-
नैवाप्राख्यातपदप्रयोगेण भवितव्यम् । तत्र किं सामान्यरूपः करोति
प्रयुज्यतामुत विशेषरूपः खनत्यादिरिति । तत्र विशेषरूपे खनत्याशौ
प्रयुज्यमाने सामान्यरूपाख्यातपदप्रयोगमन्तरेणापि कार्यसिद्धेः त-
त्प्रयोग एव ज्यायानिति खनतीति सूत्रितम् । मानपरिसमूहनादीना-
मन्यतमस्योच्चारणमस्त्विति चेत् । तेऽपि हि घेद्यर्थाः खनत्यादिप-
त् । न, अप्रकाररूपत्वात् । प्रकाशरूपो हि खनतिर्घेदिस्वरूप प्रकाश-
यति न तथेतरे मानादयः । तस्मात्खनतिशब्दः प्रयुक्तः । तथा घेद्य-
त्यत्र घेदिकर्या यथोक्तमिति खनतिशब्दार्थं करोतिनानुवदति । अ-
ननाधिकारादाह त्र्यङ्गुलखातां त्र्यङ्गुलपरिमाणं खातमस्या इति ।
व्याममात्रीं पश्चात् परिमाणातः । व्याममात्रीं पश्चात्प्राग्दिश्वानुरिति
वचनात् । त्र्यरलिं प्राचीम् । अरलित्रयपरिमाणा प्राचीं भवति ।
अपरिमितां घेत्ययमपरिमितशब्दो यद्यपि पूर्वप्रमाणापेक्षया बहुतरे
रुद्धितो वृत्तते । तथापि नञ् समास एवात्र गृहीतव्यः । किं वा-

णम् । एवं हि श्रूयते । नात्र मात्रास्ति याचतीमेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्यादिति । तेन न परिमिता अपरिमितेति । यथा चाग्नौ अपरिमितेष्टक इति । तत्राप्यपरिमाणमेव शाब्दम् । ते अपरिमिता एव परिश्रित उपदधुरपरिमिता यजुष्मतीरपरिमिता लोकं पृणोति । कुत एतदिति चेन्निलङ्गात् । न यैमे सर्वाणि रूपाणि उपधत्ताति यै घरे च बधनवाभ्यापयेति । अनासिरपरिमाणपक्ष उपपद्यते । इतरथा ह्यतिरेक एव स्यात् । पुनश्चामृतत्वप्राप्तये इष्टका परिमाण आह । षष्टि च त्रीणि च शतानि परिश्रित उपधत्तत्वेवमादि । तच्चैतदपरिमाणवचने अपरिमितशब्द उपपद्यते नान्यथा । तेनैतौ द्वावेव यज्ञ-शास्त्रेऽपरिमितशब्दावपरिमाणवाचिनौ । शेषा रुदिवद्येन बहुवाचका इति । यथा द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा । यथा च यूषेऽपरिमितो वेत्येवमादि । तथा च परिशिष्टकार आह अपरिमितं प्रमाणा-दभूय इति । प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया अपरिमितशब्दः श्रुत्यैव बहुनि वर्तते । अपरिमितपक्षेऽपि च मानं वर्तते एव । न ह्यपरिच्छिन्ने देशे खतनादिशक्यं कर्तुमिति । प्राक्प्रवणामुदग्नेति । समां हि दर्शपूर्णमासयोर्देशो विहितः । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतिति । तत्र वेदेः प्राक्प्रवणनियमो वाचनिकः । सा वै प्राक्प्रवणा स्यादिति प्रकृत्याह अयोदक्प्रवणेति । मध्ये संह्यारितेति वचनान्मध्ये सङ्गृहीताम् । अग्निमभितोऽसौ भवतः । तावपि च वेदिशब्दवाच्यावतः खन्येते तावपि । इतरथाहवनीयमपरेण वेदिं खनतीत्यपरत एव खननम् । तथा च सूत्रकारः । अपोह्य यहीऽपि निदधात्यशदेशे इत्यंशयोः स्तरणं दर्शयति ॥ १५० ॥

आमूलोच्छेदनादोपधीनाम् ॥ १५१ ॥

येति सामर्थ्याद्द्रष्टव्यम् । न हि इयङ्गुलखातमूलोच्छेदनयोः समुच्चयः सम्भवति । इयङ्गुलस्य ह्यनतिरिक्तामन्यूनं च सातं इयङ्गुलखातमित्युच्यते । अस्मिन् पक्षे ॥ १५१ ॥

ओपधीनां मूलान्युच्छेत्तवैमूयात् ॥ १५२ ॥

इति प्रैषः । तश्चाग्नीदाहेति वक्ष्यामः । केचिन्पूर्वसूत्रमाकारान्तमेव कुर्वन्ति । सुषांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाङाज्यायाजाल इति मकारस्याकार आदेशः । छन्दो वेदावेन सूत्राणाम् । तत्रोत्तर, सूत्र वा मूलोच्छेदनादौपधीनामिति स्थशब्दाभिहित एव विकल्प । न हि तदानीं साम्प्रिकोयमावादेशवकारः । स चायं प्रैषस्तादर्थ्यात्खननकाल एव दातव्यः । केचिदाहुः मूलोच्छेदनान्तत्वा सारस्वतादिविषया । न हि दर्शपूर्णमासयोर्वेद्यां मूलानि सन्ति कुतस्तदुच्छेदनमिति । अपरे तु मूलोच्छेदनस्य खननपरिमाणविषयत्वाद्विहापि मन्यन्ते । एवं ह्याह तस्मात् इयङ्गुला वेदि' स्यादिति । पुनश्च तदुतया न कुर्यादौपधीनां वै समूलान्युपामूलोचत्तस्मादौपधीनामेवमूलान्युच्छेत्तवै ग्रयादिति । औषधिमूलोचितखननपरिमाणं खेयमित्यतनुक्तं भवति । ततश्च सर्वत्र सम्मत्वात् सर्वविषयता । एवं च प्रकरणमनुगृहीतं भवति ॥ १५२ ॥

आहार्यपुरीषां पशुकामस्य ॥ १५३ ॥

वेदिपुरीषमपनीयान्वत्पुरीषमाहत्तन्व्यम् । तच्चैतदनुमात्रं तत्पूर्वसामर्थ्यात्कत्तन्व्यम् । पुरुषार्थत्वाच्च चिकृतावप्रवृत्तिः ॥ १५३ ॥

वेदिं परिसमृह्य वितृतीयेऽग्नीदुत्तरत उत्करं करोति ॥ १५४ ॥

परिसमृह्यनोत्करकरणयोरग्नीधः कर्तृत्वं ल्यप्तादेतसामर्थ्यात् । वितृतीयं च सामर्थ्यात् वेदग्राह्यम् । तच्च पूर्ववितृतीयम् । परिशिष्टकारवचनात् । विपर्ययोत्तरां स उत्कर इति । आचार्याभिप्रायाच्च । चात्यालोत्करावन्तरेण सञ्चर इति । सन्निहितो हि चात्वालस्थोत्करः पूर्ववितृतीये भवति ॥ १५४ ॥

देवस्यत्वेति स्फ्यमादाय सतृणः सव्ये कृत्वा दक्षि-

णेनालम्य जपन्तन्द्रिष्य बाहुरिति ॥ १५५ ॥

आदानं सतृणस्य स्फ्यस्यैव दृष्यस्य सहत्वमात्रम् । सतृणमित्यु-

पदिष्टत्वात् । प्रयोजनमन्तराये तूष्णीमेव तृणादानम् । आददेश्वरकृतं देवेभ्य इति अङ्गप्रधानदेवताविषयो देवशब्दस्तदर्थं हि वज्रस्यादान-
म् । वेदिनिष्पत्यर्थत्वात् । वेदेश्चाङ्गप्रधानदेवतासम्यग्धो हविर्द्वार-
णार्थेनया शक्यते तादर्थ्यं षदितुम् । ततश्च पितृयज्ञे देवपितृभ्य इति
विपरिणामः । दक्षिणेनालभ्येत्यवाक्यं सामर्थ्यसिद्धत्वात् । न हि सव्ये
कृतस्यान्यथा लभ्यः सम्भवति । तेन सव्यपाणिष्वस्यैवालम्भो यथा
स्यादिति । अक्रियमाणे हि दक्षिणेनालभ्येत्येतस्मिन् मुक्त्वाप्यालम्भः
प्राप्नोति तन्माभूदिति दक्षिण ग्रहणम् । तच्चैतद्वज्रादानं जपश्च स्तम्ब-
यजुर्हरणार्थत्वात्तदभावे न भवति । तादर्थ्यं च तत्सन्निभावाग्मानात् ।
तत्र चायस्य विद्यमानत्वात्सतृणमिति चोपदेशात् तृ-
णस्य हि निःसन्दिग्धं स्तम्बयजुर्हरणार्थत्वम् । स्वप्स्यापि तद्वच-
दर्थतैव ॥ १५५ ॥

नोपस्पृशेत्पृथिव्यात्मानौ तेन स्तम्बयजुर्हरि-

प्यन् ॥ १५६ ॥

प्राक् स्तम्बयजुर्हरणाद्वज्रेण पृथिव्यात्मानौ नोपसंस्पृश्यौ ।
एवं हि ध्ययते । यज्ञं प्रकृत्य तेन सृशितेन नात्मानमुपस्पृशति न
पृथिवीमिति । केचिस्वेतदनुपस्पर्शेनमाकर्मपरिसमाप्तेरिच्छन्ति ।
अधिशेषान्नानसामर्थ्यात् । स्तम्बयजुर्हरिष्यन्निति चोत्तरसूत्रे
ऽवयवं योजयन्ति । स्तम्बयजुर्हरिष्यन्वेद्यां तृणं निदधातीत्येवम् ।
तत्पुनर्नोपपद्यते । न ह्युत्तरसूत्रेण सम्बध्यमानः स्तम्बयजुर्हरिष्यन्नि-
त्यवयवोर्ध्वान्भवति । स्तम्बयजुर्हरणं हि प्रहरणादिपुरीषनिवपना-
न्तम् । तत्र पाठादेव वेद्यां तृणं निदधातीयतापि सूत्रेणार्थः सिद्ध-
ति नार्थोनेनावयवेन । पूर्वसूत्रे चार्थवत्ता ऽस्यावयवस्य । नोपस्पृ-
शेत्पृथिव्यात्मानौ तेन कियन्तं कालमित्यपेक्षिते स्तम्बयजुर्हरिष्य-
न्निति कालसमर्पणेनार्थवत्तावयवस्य अपि च वज्रादानस्य स्तम्ब-
यजुर्हरणार्थेत्युक्तम् । जपस्यापि तत्संस्कारद्वारेण तादर्थ्यमेव ।
तत्र वाक्यशेषः । सृश्यत्येवैनमेतद्यजुर्जपतीति । सृश्यति श्रोतृ-
करणेतीक्ष्णी करोतीत्येतदुक्तं भवति । पुनश्चाह तेन सृं धितेन ना-
त्मानमुपस्पृशति न पृथिवीमिति । तीक्ष्णीकरणस्य स्तम्बयजुर्हरणा-
र्थत्वादनुपस्पर्शेनमपि तावदेवेति गम्यते । तस्माद्यथोपवर्णितमेवा-

स्मामिः सूत्रम् । नोपस्पृशेत्पृथिव्यात्मानौ तेन स्तम्भयजुर्हरि-
ष्यन्निति ॥ १५६ ॥

वेद्यां तृणं निदधात्युदक्पृथिव्यै वर्मासीति ॥ १५७ ॥

भाविन्या हृत्या घेदिः । न ह्यद्यापि संस्क्रियते भूप्रदेशः । तृणं
प्रकृतत्वाद्यदात्तं तन्निधेयम् । उदगिति च प्राषत्वनिवृत्यर्थम् । स्मृ-
त्या हि प्रागप्रतोदगप्रता घामोति । तन्निवृत्तौ च श्रौतीयमुदगप्रतोति
गम्यते । ततश्च तदपचारे श्रौतमेव प्रायश्चित्तं भवति ॥ १५७ ॥

पृथिविदेवयजनीति तृणेऽन्तर्हिते प्रहरति ॥ १५८ ॥

तच्च यज्ञेण तदर्थत्वात्तदादानस्य । देवयजनीति वास्य स्वा-
ने पितृयज्ञे देवपितृयजनीति प्रयोगः । अङ्गप्रधानार्थत्वात्त्रेदेरित्यु-
क्तम् । पृथिविशब्देन च वेदिरत्राभिधीयते । तत् संस्काराभिप्रवृत्तेः ।
प्रहरणं च घेद्यां न तृणे अन्तर्हित इति सूत्रितत्वात् । इतरथा हि
तृणे प्रहरतीत्येवमवक्ष्यत् । अथ पुनरन्तर्हान्यचनात्तादर्थ्यमेव तृ-
णस्य न प्रहराद्याधिकरणात् । तृण एव प्रहरणमिति सम्प्र-
दायः ॥ १५८ ॥

व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्ते ॥ १५९ ॥

घज्ञेणोद्धृतं यत्पुरीषं तद्व्रजं गच्छेत्त्यनेन मन्त्रेणादत्ते ॥ १५९ ॥

वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षते ॥ १६० ॥

आप्तं पुरीषमिति वाक्यशेषः ॥ १६० ॥

बधानेत्युत्करे करोति ॥ १६१ ॥

प्रहत्य निदधाति बन्धान देवसधितारिति श्रूयते ॥ १६१ ॥

प्रहरणशेषो वा विशेषोपदेशात् ॥ १६२ ॥

प्रहियते ऽनेनेति प्रहरणं मन्त्रः प्रहरणशब्देनाभिधीयते ।
तस्य शेष एकदेशः प्रहरणशेषः । कुत एतद्विशेषोपदेशात् । प्रह-
रणं हि प्रहत्य अविशेषोपदिश्यते । स प्रहरति पृथिविदेवयज-

न्योपध्यास्ते मूलं मा हिंसिषमित्येवमादि तमतो मा मोगिति यावत् । यद्येवं जगदशोध्यवसानं च कथम् । मन्त्रलिङ्गादिति केचित् । एवं चेत्प्रहरणशेषतैव प्राप्नोति । न हि विधायका मन्त्रा इति । लिङ्गमपि च कयाचिद् वृत्त्या प्रहरणशेषभावमुपयास्यति । श्रुतितः खण्डशो विधानमित्यपरे । तथा च सति श्रुतिद्वयसामर्थ्याद्विकल्पो भवति । एवं च सति प्रहरणशेषो वाविशेषोपदेशात् । प्रतिकर्म वा खण्डशः प्रयोक्तव्यो विशेषोपदेशादिति । एवमपि सत्यन्येऽन्यथा वर्णयन्ति । माध्यदिनपाठे ऽविशेषोपदेशात् । शास्त्रान्तरे तु विशेषेणोपदिश्यते । तेनाविशेषस्य विशेषे प्रवृत्तिरविकल्पा । न तु विशेषस्याविशेष इति । तेन विशेषोपदेशादवयवश्च एव प्रयोग इत्यवधारणा प्राप्नोति । सम्प्रदाये तु विकल्पमेवेच्छन्ति । प्रहरणशेषपक्षश्चेत्तुष्णीं पुरीषादानवेदिप्रेक्षणपुरीषादरूपानि ॥ १६२ ॥

अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरणादि ॥ १६३ ॥

अपाररुमित्यनेन मन्त्रेण प्रहरणादि द्वितीयं कर्मोत्तरकरणा-न्तं प्रतिपत्तव्यम् । अरुहं वै नामासुररक्षसमासेति रक्षामिधा-पकत्वाद्वाक्षसो मन्दः । ततश्चोदकोस्पर्शनमत्र भवति । देवपितृ-यजनादृध्यासमिति च प्रयोगः पितृयज्ञे । देवजनं हि वेदिरत्नाभिप्रेता । असौ च पितृयज्ञे देवपितृयजनं भवति ॥ १६३ ॥

अभिन्न्यस्यत्यग्नीदुत्तरमररो दिवमिति ॥ १६४ ॥

अभिन्त्यासश्च हस्तप्रयेन भवति नैकेन पाणिना । कुत एत-ल्लिङ्गात् । अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवत्यथ दक्षिणेन जुहु-प्रतिगृह्णातीति । प्रस्तरं स्तृत्वा तमभिनिदधातीति हि प्रकृत्यैवमाम-नन्ति अभिनिहित एव सव्येन पाणिनेति । पूर्वाभिनिहिते छेयकार-करणं समर्थं भवति । इहापि चाभिनिधानमेव चोदितम् । तमग्नीद-भिनिदधातीति ॥ १६४ ॥

द्रप्सस्त इति तृतीयम् ॥ १६५ ॥

प्रहरणादीति वर्तते ॥ १६५ ॥

तूर्णीं चतुर्थं सट्टणम् ॥ १६६ ॥

सह तूणेन पुरीषमुत्करे करोति ॥ १६६ ॥

पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः दक्षादुत्तरतश्च

स्फयेन गायत्रेणेति प्रति मन्त्रम् ॥ १६७ ॥

पूर्वशब्दः सम्बन्धिशब्दः पूर्वं नद्याः कूलमिति यथा । परिग्रहं परिग्रहः । यद्येवं परिगृह्णातीति नोपपद्यते । तस्मात्परिग्रह क-
रोतीत्येतदुक्तं भवति । दक्षिणतः पक्षादुत्तरतश्च स्फयेन करणभूतेन
गायत्रेणेत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १६७ ॥

वेद्यां त्रिरुल्लिख्याह हर त्रिरिति ॥ १६८ ॥

अयं च मन्त्रः किमियत्तापेक्षया उक्तं त्रित्वविवक्षया । कि-
ञ्चातः यदीयत्तापेक्षया वरुणप्रथासेषु हर पटुकृत्व इति प्रयोगो वेदि-
द्वित्वारप्रति चेदि हि तिस्रस्तिस्रो लेखाः । अथ त्रित्वविवक्षया
तत्तस्त्रिरुल्लिख्यसितव्यः । न ह्यनभ्यस्ते प्रति चेदि त्रित्वविशिष्टं हर-
णमभिहितं भवति । तत्र केचिदाहुरियत्ता विवक्षा । प्रकृती हि
लेखात्रित्वात्रिसंख्या विशिष्टं हरणमभिहितम् । विकृताद्यपि पटु-
लेखा इति पदसंख्याविशिष्टं हरणमभिधेयमिति । अन्येत्वाहुस्त्रि-
शब्दस्य ध्रुवैव त्रिस्वरूपविषयता । लक्षणयेयत्ता परता स्यात् । ध्रु-
तिलक्षणा विषयैव श्रुतिर्ज्यायसीति साध्यास्तस्मिन्शब्दः प्रयो-
क्तव्यः ॥ १६८ ॥

१ हृत्वाग्नीलेखाः संमृशति ॥ १६९ ॥

हरणसंमर्शने अग्नीत्कर्तृके । क्त्वाशब्दसामर्थ्यात् ॥ १६९ ॥

पितृयज्ञाग्निचित्ययोर्वा तत्र दर्शनात् ॥ १७० ॥

ते चेते पितृयज्ञाग्निचित्ययोः प्रतिपत्तव्ये । कुत एतत् । तत्र

१ एवं प्रेषितोऽग्नीत्ताभ्यो लेखाभ्यः पांसुन् त्रिहृत्वा उत्करे प्र-
क्षिप्य लेखाः सम्मर्शनेन समीफरोतीत्यर्थः ।

दर्शनात् । तत्र ह्येने इदपन्ते । पितृयज्ञं तावत् । लिप्यति हरति यद्वायं
भयति । अग्निचित्यपि च लिखित्वाह हर्यतसिति त्रिराग्नीध्र इति ।
दर्शनमत्र विधानमभिप्रेतं भयति । कुत पतत् । तत्र दर्शना-
देय । तत्र हि दर्शनं न विधानमन्यपरत्वाद्भयनस्य । किं परतेति
चेत् । पितृयज्ञे तावद्विप्यति हरतीति प्रकृत्य स यज्ञोपधीती भूत्वा-
ज्यानि गृह्णातीति । पित्र्यत्वाद्भय स्मृत्युदितं प्राचीनाधीतमुचितमतो
यज्ञोपधीतविधानपरं भयनम् । अग्निचित्येपि च प्रायणीयहविष्कृद-
न्ते सौमिक्या घेदेः स्फ्यादिसम्पन्नान्तस्यायसरविधानार्थं भयनम् ।
वेदिशब्दस्य संस्कारनिमित्तत्वात् । तद्धर्मपरिप्राप्तौ सत्यामयसरो
विधीयते । एवं हि तत्र भयनं प्रायणीयं प्रकृत्य, तस्य हविष्कृता घात्रं
पितृयज्ञे, घात्रं पितृयज्ञे स्तम्भयजुर्हरति, स्तम्भयजुर्हत्वा पूर्वेण
परिग्रहेण परिगृह्य लिखित्वाह हर त्रिरिति, हरति त्रिराग्नीध्र इति ।
अतो विद्वत्पुत्रवृत्तिदर्शनात्प्रकृताद्युपदेशोनुमीयते । किं च
स्तम्भयजुर्हरणादभिः सहोच्चारणात् । तस्मादिह भयति लेखा हर-
यादि ॥ १७० ॥

१ अत्र वेदिकरणं यथोक्तम् ॥ १७१ ॥

धननमिहायसरे प्रतिपत्तव्यम् । आमूलोच्छेदनात् प्रपङ्ग-
लम् वा ॥ १७१ ॥

उत्तरं परिग्रहं २ परिगृह्णाति सुद्धमास्योनोर्जस्वतीति
प्रतिमन्त्रं पूर्ववत् ॥ १७२ ॥

प्रतिमन्त्रमितीयतापि सिद्धे यत्प्रतीकोच्चारणं करोति, तद्वा-
क्यावसानप्रवृत्तये । इतरथा हि सुद्धमाघासि शिवाचेत्यत्रापि पर्यव-

१ याज्ञिकदेवमते ' वेदिकरणं यथोक्तम् ' इत्येव सूत्ररूपम्,
' अत्र ' पदं त्वनुवर्तत इति, अत्र मूलं नृग्यम् ।

२ अत्रापि ' ग्रहणम् ? उत्तरं परिग्रहं परिग्रहीष्यामि ' इति
ग्रहणमामन्त्र्य ' ओ३म् परिग्रहाय ' इति तेनाश्रुजातः परिगृह्णाति ।

सानं स्यादतः प्रतीकोच्चारणम् । पूर्ववदिति स्फयेन दक्षिणतः प-
ञ्चावुत्तरतश्चेत्येवमर्थम् ॥ १७२ ॥

पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टि १ ॥ १७३ ॥

अनुमार्जनं समीकरणमभिप्रेतम् । पुरीषाहरणपक्षे चा-
स्मिन्नवसरे घेदिपुरीषमपनीयान्यदानीयानुमार्जनं कर्तव्यम् । सा-
मर्थ्यात् । यच्चोक्तं प्राक्प्रवणामुदग्धेति तदप्यस्मिन्नेवावसरे का-
र्यम् । करणान्तरानुपदेशाच्च घञ्जेनैवानुमार्जनम् । प्रकृत-
त्वात् ॥ १७३ ॥

अध्यधिवेदिं प्रोक्षणीर्हयति ॥ १७४ ॥

अध्यधिशब्दः सामीप्ये उपरिभावे च । घेदिमिति द्वितीयोपप-
दविमक्तिः । प्रोक्षणी शब्दो यौगिकोपि प्रोक्षणी विशेषविषयः । वि-
शिष्टशब्दोपादानसामर्थ्यात् ॥ १७४ ॥

अन्योथ स्फ्यमुद्यम्याह प्रोक्षणीरासादयेध्मं वर्हिरूप-

सादय रुचः समृद्धिं पत्नीः सन्नह्याज्येनो-

देहीति यदीच्छेत् ॥ १७५ ॥

अन्यशब्देनाग्नीदमिधीयत इत्युक्तम् । अथ शब्दप्रयोगोनर्थकः
पाठानुपूर्व्यादपि तत्प्राप्तेः । उच्यते । प्रोक्षणी धारणस्य घञ्जोद्यमनस्य
चैककालता यथा स्यादिति । आनन्तर्यार्थत्वाद्वाद्य शब्दस्य नैकका-
लार्थतेति चेत् । स्यात्पाठादपि तत्प्राप्तेः । व्यर्थोऽथ शब्दप्रयोगो मा-
भूदिति एककालार्थता कल्प्यते । एवं ह्याह स वा उपर्युपपेयं प्रो-
क्षणीषु धार्यमाणास्वयं स्फ्यमुद्यच्छतीति । ननु च सप्तम्याप्ययम-
र्थो लभ्यते । अध्यधिवेदिं प्रोक्षणीर्हयत्यध्वर्यावन्यः स्फ्यमुद्य-
म्याहेति सिद्धत्वेनैककालता । एवं चेदन्यार्थोऽयमथ शब्दः । को-
ऽन्योऽस्ति ह्यथ शब्दे धार्यमाणान्मु प्रोक्षणीषु सर्वे प्रैषाः प्राप्नुव-

१ 'तां प्रतिमार्ष्टि' इति श्रुतेः । प्रतिशब्दः पूर्वक्रियावित्तिमयघो-
तकः, पूर्वं स्वनेन विषमां कृतां रदानीं समीकरोति इति श्रुतेरर्थः ।

न्ति । नान्यथा । इध्मबर्हिः शब्दौ धरुणप्रघासेषु न विपरिणम्येते । यत इन्धनादिध्मः । एष चैकस्मिन्नपि काष्ठे प्रयोग उपलभ्यते । इध्मस्य वा एकलमपच्छिद्येति । बर्हिः शब्दे तु जात्यपेक्षयैकवचनम् । इदं चैकस्मिन्नपि तृणे बर्हिः शब्दप्रयोगः । बर्हिरंघास्मा एतत् स्तृणात्यस्कन्नं हविरसदिति । इह समुदाय एकवचनान्तो जात्यपेक्षः । ततश्चाविपरिणामः तृणसमुदायान्तरेपि सैव जातिरिति । स्रुक् शब्दे बहुवचनस्य समवायाद् गृहमेधीयोपसदादौ यथार्थं विपरिणामः । पत्नीशब्दस्य त्वनेकपत्नीकेप्यनूह एवैकवचनान्तस्य सामानानात् । आज्येनोदेहीति आज्येन गृहीतेनोद्वेक्ष्येतदुक्तं भवति । प्रैषार्थकतृणगतमपि वचन समवायाद्यथार्थं विपरिणम्यते । यथा धरुणप्रघासेषु प्रोक्षणीरासादयतमित्येवमादि । यदीच्छेत्ततः प्रैषो भवति । स यदि कानयेत् दूयादेतद्युक्तमपेतापि नाद्रियेतेति ॥१७५॥
प्रैषप्रैषार्थयोरध्ययुक्तकर्तृकार्यं विरोधान्न स्यादन्यः प्रैषेऽन्यश्च प्रैषार्थ इति प्राप्त इदमाह—

यथाप्रेषितमन्यः पराधिकारात् ॥ १७६ ॥

यथाप्रेषितमन्यः करोति । प्रैषवचनसामर्थ्यादेवान्यस्मिन्प्राप्तेऽन्यशब्दोपेक्षितविषयः । यथान्यप्राप्त्यन्य इति । अन्यः करोत्यग्नी-
त्करोतीति यावत् । कुत एतत् । पराधिकारात् । सामर्थ्यादेव च परप्राप्तौ परशब्दो जघन्यविषयः । परं हि जघन्यं निकृष्टमधिकृत्य प्रैषः प्रवर्तते इति । अपि च निकृष्टोत्कृष्टस्य प्रैषणं विरुध्यते । न ह्येवमाचरन्ति यदि वाध्ययुः प्रेषयिताग्नींश्च प्रैषार्थं करोति ततोऽप्ययुंणा किञ्चित्कृतं किञ्चित्कारितं भवति । तथा च सति समाख्यानु-
गृह्येत । प्रैषार्थस्य पुनरध्ययुक्तकर्तृकत्वे कृतमेव न कारितं स्यात् । तत्र नातोऽपि समाख्यानुग्रहः स्यात् । तस्मादध्ययुः प्रैषेऽग्नींश्च प्रैषार्थ इति ॥ १७६ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

स्वयं वा अविरोधात् ॥ १७७ ॥

स्वयं वा अध्ययुः प्रैषार्थं करोति सामर्थ्यादग्नीत्मेवयति । कुत एतत् । प्रैषार्थस्य प्राधान्यात् । कुत एतदिति चेत् । प्रैषस्य तदर्थ-

सादृश्यादिविद्युक्तेषु युज्यते नैकवाचिता ॥
 लोकेपि कारयन्नेव कर्त्तंति व्यपदिश्यते ।
 कुर्वाणमेव कर्त्तारमाहुर्नैव प्रयोजकम् ॥
 कर्तृशब्दः प्रयोज्ये हि कर्तृत्वादेव वर्त्तते ।
 प्रयोजके च सम्यन्धादकर्त्तर्युपचर्यते ॥
 शब्दस्वार्थेन सम्यन्धो वाच्यवाचकयोर्द्वयोः ।
 अपि शक्ती प्रकल्प्यते प्रत्ययो नान्यथा भवेत् ॥
 तेन यन्नान्यसादृश्यं सम्यन्धो वा कचिद्भवेत् ।
 तत एव प्रतीतत्वाच्छक्तिर्नैवानुमीयते ॥
 एवं प्रयोजकेध्वर्यो कर्तृत्वानुनपपत्तिः ।
 प्रैपार्थस्यान्यकर्तृत्वात्समाप्त्यानुग्रहः कथम् ॥
 प्रैपप्रैपार्थयोरेव कर्त्तृकत्वं विरुध्यते ।
 अतः कर्त्तृन्तरापत्तिः सामर्थ्यादुपजायते ॥
 प्रैपार्थस्यान्तरङ्गत्वात्प्रधानत्वाच्च कर्तृता ।
 अध्वर्योरिव पश्यामः कार्तीयवचनाद्वयम् ॥
 प्रैपस्य बहिरङ्गत्वाद् गुणत्वेनैव युज्यते ।
 अग्नीध एव कर्तृत्व विपरीतमतोऽन्यथा ॥
 लोकस्य भ्रान्तिनाशाय महान्त यतमाप्सितैः ।
 कृतेय न्यायमास्थाय हेतुकर्तृनिराकिया ॥ १७८ ॥
 प्राक्स्तरणाद्वेदिं नावमृशेत् ॥ १७९ ॥

वेदिं प्रकृत्य ह्येवमामनन्ति । तेनानवमर्शं यजध्व तथा श्रेयाः
 सो भविष्येति ॥ १७९ ॥

शृतानि च हवीऽप्याप्रचरणात् ॥ १८० ॥

नावमृशेदिति वर्त्तते प्रचरणा च प्रधानविषयम् । न स्निग्ध-
 दादि विषयम् । अतदर्थत्वाद्वाच्यम् ॥ १८० ॥

अङ्गागुलिभ्यां माऽसऽहिताभ्यामवच-

न्त्येके १ ॥ १८१ ॥

१ अवमर्शननिषधात् तत्प्रतिप्रसयार्थोऽयम् ।

मांससंहिते मांससंलग्ने ताभ्यामेके ऽवधन्ति । एके काष्ठेन ।
एवं ह्याम्नानम् । काष्ठेनावधतीति । तथा स्तुवेणावधति स्वाधितिनाव-
ति हस्तेनावधतीति । तत्र सामर्थ्यात् स्तुपस्य द्रवद्रव्यविषयता
स्वाधितेश्च मांसविषयता हस्तकाष्ठयोस्तु पुरोडाशविषयत्वम् ।
तथा च सूत्रकारः । शृतावधानं पार्थी चेति । आह च—

सामर्थ्यात्स्वाधितिर्मासे द्रवेषु स्यात् स्तुवस्तथा ।

हस्तकाष्ठे पुरोडाशमवधानं प्रकल्प्यते ॥ १८१ ॥

आपन्नः स्तृणक्षिरस्येत् ॥ १८२ ॥

यद्वेद्यां तृणकाष्ठान्नापन्नं तत्स्तरणकाले निरसितव्यम् ॥ १८२ ॥

१ द्विपतो बध इति स्फ्यमुदञ्चं प्रहरति ॥ १८३ ॥

तदेतद्वद्वैद्यम् । इष्टस्यासम्भवात् । प्रधानोपकारकं च प्रया-
जादिवत् । ततश्च यावदुक्ते निवर्त्तते ॥ १८३ ॥

२ अत्रनिज्यपाणी अपरेण प्रणीताः स्फ्यं नि-

दधाति ॥ १८४ ॥

पाण्योरधनेजनं दृष्टव्यम् । वेदिरजननेन हि घृलीघवलाघमलौ
क्रियते । प्रयोजनम् तदभावे न भवति । तावदनिज्य प्रणीतानामप-
रतः स्फ्यं निदधाति ॥ १८४ ॥

इध्मावर्हिश्च ॥ १८५ ॥

समाप्तोक्तयोः क्रमापरिज्ञाने सत्याह—

पूर्वमिध्मम् ॥ १८६ ॥

निदधातीति वर्त्तते ॥ १८६ ॥

१ अध्वर्युः प्रैषार्थमुद्यतं यज्ञ प्रैषान्ते उदगप्रमुक्तरे क्षिपतीत्यर्थः ।

२ हस्ताशुत्करेऽग्निः प्रज्ञात्वं प्रणीतानां समीपे एषं स्फ्यमा-
सादपत्यध्वर्युरित्यर्थः ।

त्वात् । अन्तरङ्ग प्रैपार्थो बहिरङ्ग प्रैपः । प्रैपार्थेन व्यचक्षितत्वात् । ततश्च यदन्तरङ्गं प्रधानं च तदध्वर्युं करोति । बहिरङ्गं गुणभूतं चाग्नीदिति न्याय्यम् । ननु च विरुध्यत एतदुक्तम् । न हि निकृष्ट उत्कृष्टं प्रेषयितुमलमिष्यत आह । अधिरोधात् । स्यादयं विरोधो षडयं प्रैपः स्यात् । अध्येपणात्वेवा । अग्नीदध्वर्युमधीच्छति । यथैतच्चैतच्च कुर्यादिति । प्रेषणाध्येपणयोः को विशेष इति चेत् । निकृष्टविषयं प्रेषणम् । उत्कृष्टविषयमध्येपणमिति । यथा लोके माणवकः प्रेष्यते काष्ठान्पाहरेति । स्वामिनं च प्रत्यध्येपणा स्नायतां भुज्यतामिति । वेदेपि च पभिरग्ने सरयं याह्यर्वाद्नारय वा विमवो ह्यध्वा इति । अग्नीधाम्निरधीष्यते ततश्च न विरोधः ॥ १७७ ॥

प्रैपावचनाच्च ॥ १७८ ॥

न च सम्प्रैप वचनमस्ति । यथान्यत्राग्नीदग्निन्विहरेति । अथवा सम्प्रैपावचनादिति । तैत्तसम्प्रैपवचनं किं तर्ह्यध्येपणमेतदिति । अथ यदुक्तमध्वर्यो प्रैपे सति किञ्चित् कृतं अध्वर्योः किञ्चित्कारितं तथा सति समाख्यानुग्रह इति । उच्यते । एवं हि प्रैपदानक्रियामेष प्रति साक्षादध्वर्योः कर्तृत्वं न प्रैपापै । साक्षात्कर्तृन्तरस्य विद्यमानत्वात् । ननु चोक्तं स्वतन्त्रं कर्तेति प्रक्रम्य तत्प्रयोजको हेतुश्च कर्त्ता चेति प्रयोजकस्यापि कर्तृत्वम् । नैतदेवम् । अन्यकर्तृत्वात्प्रैपार्थस्वेत्युक्तम् । कथं तर्हि प्रयोजकस्य कर्तृत्वम् । प्रैपे व्यापारात् क्रियायां चान्यस्य दृष्टत्वात् । तेन कर्तृत्वनिबन्धनकार्यार्थं कर्तृत्वमतिदिश्यते । आह च—

प्रेषणे यदि कर्तृत्वं तदर्थेनोपपद्यते ।

तत्र चान्यस्य दृष्टत्वात् कर्तृत्वमुपचर्यते ॥

कर्तृनिर्देशकार्यं च कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादि । यथा अ-
पिति सार्वधातुके ङित्वातिदेशा ङिभियन्त्रनकार्यार्थं । न च तस्य साक्षात् ङित्वं ङकारस्येतो ऽभावात् । परमिहाप्यकर्त्तरि कर्तृत्वा-
तिदेशः । तेन समाख्यानुग्रहो नातीषोपपद्यत इति ।

प्रयोजकस्य कर्तृत्वं स्याच्चत्किमतिदिश्यते ।

अथातिदेशः कार्यार्थस्तदेव स्यात्प्रयोजनम् ॥

एवं च सति नातीघसमाख्यानमुपपद्यते । तस्मादध्वर्युः
प्रेषार्थमप्रीच्य प्रेष इति । तथा च लिङ्गम् । प्रेषवचनं हि प्रकृत्याभ्या-
यते । न यदि कामयेत ग्र्यादेतद्यद्युक्तमयेतापि नाद्रियेत स्वयमुक्तो-
चैतत् वेदेदमतः कर्मैति अध्वर्युं प्रेषार्थस्य कर्त्तारं दर्शयति ।
सुप्रकारानुप्रवृत्तेभ्यायमेवार्थोचसीयते । हर श्रिरिति प्रेषवचने हि
मनि हृत्वाग्नीहोत्राः समृशतीत्याह । तच्चैवमुपपद्यते । यथास्मा-
भिर्न्यायोभिहितः । यदा चाध्वर्युः प्रेषदानेधिक्रियते । तत्राग्नीधः
प्रेषार्थः स्यात् । तथा च सति हृत्वाग्नीहोत्राः समृशतीत्यवाच्यं
स्यात् । आह च—

प्रेषणे यदि कर्तृत्वं तदर्थं नोपपद्यते ।
तत्र चान्यत् हृत्वात्कर्तृत्वमुपचर्यते ॥
प्रयोजकस्य कर्तृत्वं तदुक्तिं प्रत्यसंशयम् ।
उक्तेरपि च कर्मत्वं उच्यमानतयैव हि ॥
तस्या अपि च कर्तृत्वमुच्यमानप्रयोधनात् ।
उच्यमानस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं चार्थसाधनात् ॥
एवं ह्यनेककर्तृत्वं कर्मत्वव्यवधानतः ।
प्रयोजकस्य कर्तृत्वमुच्यमानं न शोभते ॥
प्रयोजकोक्तिसत्यैव व्यापारः स्फुट एव हि ।
न तेन व्यवधानं तु पाक एषोदकादिष्वत् ॥
पच्यर्थः सम्मघस्यैव हेतुवाक्यं विनापि हि ।
तेन पूर्वापरीमावो हेतुवाक्यस्य नेष्यते ॥
अद्वित्वेपि हि द्वित्वस्य यथादेशः कृतो ऽपि ।
प्रयोजकस्य कर्तृत्वमेवमेवातिदिश्यते ॥
द्विषियन्धनकार्यार्थं द्वित्वं ह्यद्विति भाष्यते ।
कर्तृकार्योतिदेशार्थमकर्त्तव्यमुच्यते ॥
गुणवृद्धिनिषेधार्थं द्वित्वं ह्यद्विति कथ्यते ।
अकर्त्तव्येपि कर्तृत्वं तृतीयाद्यर्थमुच्यते ॥
अपञ्चात्ककर्तृत्वं न सर्वत्राश्रयुपेयते ।
गोरासम्भविधाने हि पादौ नैव गृह्यते ॥
कर्तृशब्दस्य वाक्यधोऽप्रयोज्यो हेतुरेव च ।
एवमप्येकशब्दस्य प्राप्तानेकार्यवाचिता ॥
सत्याङ्गौ च सा नैव गत्यभावेक्ष्यव्ययम् ।

प्रणीतादक्षिणेन बाहृत्य ॥ १८७ ॥

१ इध्मं निदधाति ॥ १८७ ॥

२ सुवं प्रतप्य पूर्ववद्देदाग्रैरन्तरतः प्राक्संमार्थ-
निशित इति विपर्यस्य वहिर्मूलैः

प्राङ्मुक्तम्य ॥ १८८ ॥

सुवं प्रतप्य पूर्ववदिति प्रत्युष्टं निष्टमिति वा । तुल्य-
धृतित्वात् । वेदाग्रैः करणभूतैरन्तरत इति । मुख्यतः प्रागति
बुध्नादारभ्याप्राप्तसंमार्ष्टि । अग्निधित इत्यनेन मन्त्रेण । विपर्यस्य व-
हिर्मूलैर्विपर्यासात् प्रत्यगिति लभ्यते । वहिर्बाहृतः । वेदाग्र-
मूलैः प्राङ्मुक्तम्येति । प्राङ्गत्वा । प्राङ्निर्वैद्योक्तम्येति वचनात् ।
उत्क्रमणं च सम्मार्गमात्रे । न प्रतपने । तस्मादु तथैव समु-
ज्याद्यथाग्निं नाभिष्युक्षेत्प्राङ्निर्वैद्योक्तम्येति वचनात् ॥ वहिरपि
मन्त्रः प्रवर्त्तते । देशभेदात्तथा च सूत्रकारः । देशभेदे मन्त्रप्र-
वृत्तिं ज्ञापयति । अग्निसम्मार्गे तूष्णीमुपरीति ॥ १८८ ॥

३ प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ १८९ ॥

१ प्रणीतानामाहवधीयस्यचान्तरालेन प्रदक्षिणामिध्मावर्हिंराहृत्य
निदधातीत्यर्थः ।

२ अग्नीत् सुवं प्रतप्य अप उपस्पृश्य ततोऽग्निदेशात् प्राङ्मुक्त-
म्य प्राच्यां गत्वावेदाग्रैः अग्रे प्रतिपत्तिविधानाद्देदात् पृथग्भूतैः
अन्तरतो मुख्यप्रदेशे सुवं प्राक् सम्मार्ष्टि, वेदाग्रैर्मूलादारभ्याप्र-
पर्यन्तमुपरिप्रदेशे प्राश्च सम्मार्ष्टि मार्जनेन तत्संलग्न रजं पा-
तयतीत्यर्थ इति देवः ।

३ यस्य यरूप स्वरूपादेः सम्मार्गो विहितो विधास्यते तस्य तस्य
सम्मार्गानन्तरं तत्तत्प्रतप्य प्रतप्याध्याप्यं च प्रयच्छति । अत्रायं क्रमः
पूर्वं स्वरूपस्य प्रतपनम्, ततः प्राङ्गत्वा यथोक्तः सम्मार्गः, पुनः प्रत्या-
वृत्य प्रतपनम्, तत उदकोपस्पर्शनमथ समर्पणमिति । अग्रपक्षे अ-
भ्यर्थो. प्रतपनपक्षे चार्पादग्नीध्रे समर्पणमिति विशेषः ।

धीप्ता स्तुगादिविषया । ततश्च स्तुगादीनामपि उत्तर प्रत-
पन प्रवर्त्तते । पूर्वं तु स्तुचस्यैव विधानात् ॥ १८९ ॥

अनिशितेति स्तुच १ ॥ १९० ॥

सम्मार्गीत्यनुवर्त्तते ॥ १९० ॥

तूष्णीं प्राशिन्नहरणं ; शृतावदानं पार्शीच ॥ १९१ ॥

ननु चावाच्य तूष्णीमिति । सम्मार्गमन्त्रानुपदेशात् ।
स्यात्प्रतपनमन्त्रव्युदासार्थत्वात् । त प्राप्तिश्च त्रियाभिर्देशात् । त-
च्छेयत्वाच्च मन्त्रस्य । पार्शीमात्रोपदशसामर्थ्यात् । प्रयोजनवत्त्वा-
विशेषाच्च । उद्धरणपात्रयोरिडापात्र्याश्च सम्मार्गः । स च विनियो-
कमणः । क्रमान्तरे प्रमाणाभावात् ॥ १९१ ॥

३ सम्मार्जनान्यपास्यति ॥ १९२ ॥

अपक्षिपत्युत्करे । प्रदेशान्तराविधानात् । लिङ्गाद्योत्करो वा
अतिरिक्तस्य प्रतिष्ठाति ॥ १९३ ॥

४ आहवनीये प्रासनमेके ॥ १९३ ॥

१ जुहुषष्टदधुषा ।

२ परेतु यदुक्तमविशेषादुद्धरणपात्रयोरिडापात्र्योश्च तूष्णीं वि-
नियोगक्रमेण प्रतपनादीनीति, तद्व्युत्पन्नं, 'पार्शीम' इत्येष्वच-
प्रयोगेण पार्शीगतद्वित्वस्याप्रामाणिकत्वात्, आस्मादनोपस्तागदौ ए-
कस्या एवपर्याप्तत्वात् शास्त्रान्तरेषु तथैव व्यवहृतात् । इडापात्र्यास्तु
न कुत्रापि सूत्रे सम्मार्गप्रतपनं विहितं स्त, अतस्तयोः सम्मार्गप्र-
तपने निर्मूले एव । अत एव पित्रभूत्याचार्येणैतया सम्मार्गाहव-
मुक्तम् इति प्राहुः ।

३ सम्मार्गोत्तर सम्मार्जनसाधनानि वेदाप्राणि उत्करे क्षिप-
तीत्यर्थः ।

४ 'आहवनीये वा' इति देवः । मन्त्रार्थे 'सम्मार्जनान्यपि' सं-
स्पृश्याम्यौ प्रहरति यस्मिन् प्रतपत्युत्करे वा' इत्यापस्तम्ब-
शरणम् ।

तद्वैके स्तुवं समार्जनान्यग्नावध्यादधतीति वचनात् ॥ १९३ ॥

पत्नी ऽ सन्नहति प्रत्यग्दक्षित उपविष्टांगार्हपत्यस्य
मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता परिहरत्यधी-
वासोदित्यै रास्नेति ॥ १९४ ॥

पत्नीशब्देन यज्ञस्य स्वामिन्यभिधीयते । कुत एतत् । स्मृते ।
स्मरन्ति हि वैशाकरणाः । पत्युर्नो यज्ञसयोग इति । तत्रैव पत्नी-
रूप भवति । नान्यत्र । यज्ञ रजकस्य पत्नी रूपकस्य पत्नीति ।
उपचारमात्रं तत् । चिन्तायाः प्रयाजनम् । सन्नहनक्रियाकर्त्रमि-
सम्बन्धाग्राधुर्युपत्नी गृह्यते । सन्नहनं च सम्पूर्वस्य नहे । सन्नहन
बन्धनमित्यर्थः । प्रत्यग्दक्षिणत इत्यवान्तरदेश उच्यते । स कस्य ।
गार्हपत्यस्य । कुत एतत् । श्रुते । सा वै न पश्चात्प्राची यज्ञमन्वासी-
तेति हि प्रकृत्य तस्माद् दक्षिणत इवैवान्वासीतेत्याह । उपविष्टा-
मिति च भूतकालप्रत्ययनिर्देशाग्नेदानीमुपवेशनम् । पूर्वमेवोपविष्टा
सन्नहति । तस्या अपि च कर्म सन्निधिव्यवस्थान नाट्यम् । यज्ञ-
मानवत् स्वामित्वाविशेषात् । क्वचिच्च दर्शयति । पत्नी च पूर्व-
वत्पत्नी च यथादेशमिति । मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता मुञ्जमयेन त्रिगु-
णेन योक्त्रेण सन्नहति । तच्च परिहरत्यधीवासोदित्यै रास्नेत्यनेन
मन्त्रेण । अर्धावाप्त इति बहिर्वासस इति । स वा अग्निवास
सन्नहत्योपधये धैवासो बरुण्या रज्जुस्तदोपधीरेवैतदन्तर्दधाति ॥ १९४ ॥

दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्द्धमुद्गूहति
विष्णोर्वेष्प इति ॥ १९५ ॥

उत्तरस्य शङ्कुस्पानीयता । प्रतिमोकश्च उपानहौ प्रतिमुञ्जत
इति न्यायेन प्रवपणमुच्यते । ऊर्द्धमुद्गूहति विष्णोर्वेष्प इत्य-
नेन मन्त्रेण । तद्यैतत्पत्नी सन्नहन तत्सस्कारात्प्रतिपत्ति कर्त्त-
व्यम् । यद्युच्यते सन्नहन प्रकृत्याप मेघ्येनवोत्तरार्द्धेनाज्यमवेशन
इति ततश्चाज्यावेक्षणार्थतावगम्यते । तदप्यर्थवादप्रायम् । न
हि सन्नहनस्याज्यावेक्षणार्थत्वे प्रमाणत्वमस्ति ॥ १९५ ॥

न ग्रन्थि करोति ॥ १९६ ॥

स वै न ग्रन्थि कुर्यादिति वचनात् ॥ १९६ ॥

ऊर्जेत्वेत्याज्यमुद्रास्य पत्नीमवेक्षयत्य-
दब्धेनेति १ ॥ १९७ ॥

ऊर्जेत्वेत्यनेन मन्त्रेणाज्यमुद्रास्य पत्नीमवेक्षयत्यवेक्षणं का-
रयति । ततश्चाध्येयणा पत्न्याज्यमवेक्षस्वेति । न ह्य-
न्यथा मवेक्षयितुं शक्यते । अदब्धेनेत्यवेक्षते । यद्यपि चो-
क्तमवेक्षयत्यदब्धेनेति । तथापि त्वावपदयामित्युत्तमपुरुषयो-
गादवेक्षण एव मन्त्रो नाध्येयण इति । तस्मैतदनेकपत्नीकं
परायत्वादेकैव करोति । पत्न्यमावेपि च पितृयज्ञे २ द्रव्यसंस्कारौ-
नपायादध्ययुरवेक्षते ॥ १९७ ॥

३वेद्यां करोत्यपरं प्रोक्षणीम्यः ॥ १९८ ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ १९८ ॥

आहवनीये वा कृत्वा तच्छ्रापिणः ॥ १९९ ॥

आहवनीये वा कृत्वा तच्छ्रापिणः । आहवनीये वा ४ कृत्वा घेषां
करोति । तच्च नैवमेवं विकल्प्यते । किं तर्हि व्यघस्त्रितघिमाश्रयम् ।
आहवनीयश्चापिण आहवनीये वा कृत्वा एवं ह्यामनन्ति । अथान्यमा-
दाय प्रांडुदाद्भवति तदाहवनीयेधिभ्रयति यस्याहवनीयं हवीर्हपि ध-
पयन्ति । सर्वो मे यज्ञ आहवनीये श्रुतोभूदिति ॥ १९९ ॥

१ आपस्तम्बः 'सा निमील्याधीक्ष्यानुच्छ्रयसन्ती यीक्षत' इति ।

२ एव रजस्वलायां प्रसूतायां प्रोषितायां वाऽऽध्ययुरेधावेभ्रते ।

३ अग्नीत्तदाज्यं नीत्वा आमादितानां प्रोक्षणीनां पश्चाद्वेद्यां
करोतीत्यर्थः ।

४ 'अधिधपणम्' इति शेषः ।

सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनाति प्रोक्षणीश्च
पूर्ववत् ॥ २०० ॥

च शब्दादाज्यं च पूर्ववदेव । न ह्यन्यथाज्योत्पद्यते पवित्रे प्रा-
प्येते इति । कुत एतादिति चेत् । प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतस्ते तत आ-
वृत्ते ताभ्यामाज्यमुत्पुनातीति । प्रोक्षणीनां पुनः संस्कारः कार्यार्थः ।
प्रयोजनमिध्माद्यर्हिषां प्रोक्षणाभावे न भवति ॥ २०० ॥

आज्यमवेक्षते तेजोसीति यजमानो वा ॥ २०१ ॥

प्रकृतत्वादध्वर्युः ॥ २०१ ॥

स्त्वेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धामनामेति
सकृन्मन्त्रः २०२ ॥

मिह सकृन्मन्त्र इति । सत्यमेतदेवम् । चाक्षयद्वयप्रातिपत्यर्थस्तु पु-
नराश्रमः इतरथा ह्येकवाक्यताप्यारब्धेत सकृन्मन्त्रवचनाधि-
विप्रसक्तार्थतया त्रिशब्दस्य तन्माभूदित्यतः सकृन्मन्त्रवचनमु-
च्यते ॥ २०२ ॥

अष्टानुपभृत्यल्पीयोनुयाजाश्चेत् ॥ २०३ ॥

अष्टगृहीतमुपभृति गृहीतव्यम् । जीहवादल्पतरम् । यष्टानुया-
जाः सन्ति । इष्टानुयाजानामयैकलिपकत्वाद्विकृत्यर्थश्चच्छब्दः ॥ २०३ ॥

चतुरन्यत्र प्रतिविभागात् ॥ २०४ ॥

अनुयाजवत्कर्मणोन्मथ्र अन्यद्रव्यानुयाजके च कर्मणि चतु-
गृहीतमुपभृति ग्राह्यम् । कुत एतत् । प्रतिविभागात् । प्रतिविभागेनै-
ह्युपयोग औपभृतस्य दृश्यते प्रयाजेषु चानुयाजेषु च । तेनोपयोग-
तौपभृतस्याध्यवसीयत्वं । नतश्चानुयाजाभावे प्रयाजार्थमेव चतुर्गृहीतं
भवतीत्ययमभिप्रायः ॥ २०४ ॥

किञ्च—

पश्चात्तिथ्यादर्शनाच्च ॥ २०५ ॥

पशौ तावदन्यद्रव्यकेष्वनुयाजेषूपभृति चतुर्गृहीतं दर्शयति ।
अथोत्पूजाज्यं चतुर्गृहीतं जुह्वां चोपभृति च गृह्णाति पञ्चगृहीतं पृष-
दाज्यमिति । तथा अननुयाजके कर्मण्यातिथ्यायाम् । अथोत्पूजाज्यं
सर्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति न ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति ।
तत्रानुयाजार्येन द्रव्येण नार्थ इति प्रयाजार्थमेव चतुर्गृहीतं द-
र्शयति ॥ २०५ ॥

न कृत्स्नोपदेशात् ॥ २०६ ॥

नैतदेवं कृत्स्नं होतदष्टगृहीतमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्यते । अथ
यद्यौहृत्य उपभृति गृह्णाति छन्दोऽप्यस्तद् गृह्णाति अनुयाजेष्वपि हि
तद्गृह्णाति छन्दादिति ह्यनुयाजा इति । एव चानुयाजार्थस्यैव यद्य-
नाःप्रयाजेषु विनिर्माणः । यथा प्रयाजार्थस्योत्तराधारे ॥ २०६ ॥

यदुक्तं पश्चात्तिथ्यादर्शनादिति । न तद्दर्शनं किं तर्हि वचनं तत्—

पश्चात्तिथ्ययोर्वचनात् ॥ २०७ ॥

यदा सकलस्यानुयाजार्थता तदानुयाजाभावे उपभृत्यग्रहणे प्राप्ते वचनाच्चतुर्गृहीतं विधीयते । प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं भवति । न चेद् प्राप्तिरस्तीत्यतो वचनमिदमिति । अत्र वदाम् । स्यादेतदेवं यदि कृत्स्नमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्येत । न तूपदिश्यते । एव हि शाखिनां वचनम् । यदष्टौक्य उपभृति गृह्णाति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तद् गृह्णातीत्युभयार्थतया विधानम् । यत्पुनरुक्तम् । अनुयाजेभ्यो हि तद्गृह्णातीति, तदनेनोभयार्थत्वविधानादनुवादः स इति । ननु स एव विधिरयमनुवादः कस्मात् भवति । न, तेन सकलस्यानुयाजार्थत्वे प्रयाजार्थतानुवादितु शक्या, उभयार्थविधाने पुनर्यथाप्राप्तावनुयाजांशोनूद्यत इत्यदोषः । कृत्स्नोपदये हि स्यादेतदेवम् । नार्थं कृत्स्नोपदशः । पश्चात्तिथ्ययोश्च वचनं स्यात् । यद्युभयार्थता न स्यात् । उक्तेन न्यायेनोभयार्थत्वे प्राप्तिपूर्वकत्वाददर्शनमेव तदिति । किं च वचने सत्येतस्मिन् ह्यनुयाजा भवन्तीति हेतुरसमर्थः स्यात् । तस्मादपि दर्शनमेवेति । आह च । उभयार्थविधौ चैतदितरस्यानुवादता ॥ २०७ ॥

ध्रुवायां च जुहूयत ॥ २०८ ॥

चशब्दादुपभृति च । किं सिद्धं भवति सकृन्निर्णामन्त्रवचनम् । तच्च वचनपरिप्राप्तं त्रिखिरेव यजुषा गृहीयादिति विधा पुनराह तदनुसकृत्सकृदेवेति ॥ २०८ ॥

इध्मं प्रोक्षति विस्रुस्य वैदि च वर्हिः

प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि

कृणोसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ २०९ ॥

इध्मादिप्रोक्षति । कृणोसीत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । कथं पुनरिध्मं विध्रुस्य प्रोक्षति वर्हिश्च प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि प्रतिग्रहणं च समर्पणपूर्वकं ग्रथुपसर्गप्रयोगस्तामस्याति ।

तथा च वचनम् अपास्मै बर्हिं प्रयच्छन्तीति । इध्मस्याग्न्यर्थस्य प्रोक्ष-
णम् । मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषाभ्याम् । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति मन्त्र-
घणं । इध्मं प्रहृत्य चाह । तन्मेध्यमधैतदग्नये करोतीति । प्रयोजन-
म् । तादर्थ्याभावे न प्रोक्षणम् । यथावभृयेष्टया परिधित्सु परिधिस्-
स्कारार्थस्येध्मकाष्ठस्य घदेरपि वानेन कारणेन स्तरणाभावे न प्रो-
क्षणम् । यथा गृहमधीय, तत्रापि हि मन्त्रलिङ्गम् । बर्हिष त्वा जुष्टं
प्राक्षामीति । तन्मध्यामेधैतद् बर्हिष करोति वाक्यशेषः । उपस्तसु तु
स्तृतायै अप्येकवृत्स्तरणमस्त्ययेति प्रोक्षणं प्रयत्नत एव । बर्हिर्मन्त्र-
स्मृत्यस्त्येति समवेतवचनत्वात् स्मृत् द्वित्वैक्ययोर्विपरिणाम्यते ।
स्मरणभावे च ग्यातिष्टामेनूबन्ध्यापक्षे स्मृत्यशब्दस्याप्रयोगः ॥ २०९ ॥

शेषं मूलेपूर्वास्तिञ्चत्यदित्यै व्युन्दनमिति ॥ २१० ॥

अत्र शेषस्य द्वितीयान्तनिर्देशात्, मूलानां च सप्तम्या गुण-
विमत्तया निर्दिष्टत्वात्, शेषार्धतति केचित् । नेत्यपरे । घेदवाक्यं हि
शेषस्य मूलाद्यतैव गम्यते । एष ह्याह । अथवा प्रोक्षण्य परिशि-
ष्यन्ते ताभिरोपधीना मूलान्युपनिनयद्वितीति तत्संस्कार इव वदय-
ते । ता इमा आर्द्रमूला आपधय इति । किं च प्रयोजनवत् द्रव्यस-
स्कारावगतेरिति प्रयोजनवद् बर्हिर्द्रव्यं तदनेन संस्त्रियत इति ।
सूत्रं च यथावेदवाक्यं नेयम् । यथाय या प्रोक्षण्य परिशिष्यन्त
इति शेषस्य व्यपदेशः सापि सामस्त्यार्थः । प्रयोजननाशदोषादौ मू-
लोपनिनयनं कर्त्तव्यमेव ॥ २१० ॥

पवित्रे निधार्य प्रणीतासु बर्हिर्मित्रःस्य

पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरिति ॥ २११ ॥

प्रणीतासु निधानं याचनिरूपम् । बर्हिर्विमुच्य पूर्ण-
स्मात्प्रदेशात् त्रिमुष्टिप्रस्तरग्रहणं विष्णोरित्यनेन मन्त्रेण । स
चायमपच्छदे मन्त्रं पुरस्ताद्गृह्णातीति वचनात् । ततश्च यत्ताप-
च्छेदो नास्ति तथा पितृयज्ञं परिच्छिन्नं यद्य गृहीतोसापिति तत्र म-
न्त्रा नियत्तं १ २११ ॥

ब्रह्मणे प्रदाय सन्नहनं मित्रःस्य दक्षिणस्यां

वेदिश्रोणौ निधायान्यैरवच्छाद्य वेदिः स्तृणा-
त्यूर्णमूदसमिति त्रिवृत ॥ २१२ ॥

ब्रह्मणे प्रदाय प्रस्तरं यर्हिः सन्नहनं विस्त्रस्य विमुच्य दक्षि-
यास्यां वेदिश्रोणौ स्थापयित्वा अन्यैस्तृणैरेव प्रच्छाद्य वेदिं तद्वच्छा-
दयति ऊर्णं मूदसमित्यनेन मन्त्रेण । त्रिवृदिति त्रिधातुम् । मन्त्र-
स्य नौदितार्थमिधायकत्वात्पितृयज्ञे विपरिणामो यर्हिपः ॥ २१२ ॥

उपपत्त्या वा १ ॥ २१३ ॥

२ बहुलम् ॥ २१४ ॥

स्तृणाति ॥ २१४ ॥

अधरमूलम् ॥ २१५ ॥

स्तृणाति अधरमूलानि३ करोति ॥ २१५ ॥

पश्चादपवर्गम् ॥ २१६ ॥

४ पश्चादपवर्गः समाप्तिर्भवेति । न प्रागुदग्वा । ब्रह्मणे प्रदानं
दृष्टायम्, व्यावृत्तहस्तः स्तरण कथं नामकुर्यादिति । तेन पितृयज्ञे न
भवति । गृहमेधीयेपि च केचित्स्तरणमायाश प्रदानमिच्छन्ति ।
नेत्यपरे । अस्ति हि तत्र व्यापारः । सन्नहनविस्त्रसननिधानाच्छा-

१ न त्रिवृत, अपितु यावतीमिरावृज्जिर्भवेति वेदेः स्तरण ताप-
तीभिः कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

२ निविष्ट घनं यथा स्वात्तघाच्छादयतीत्यर्थः ।

३ पूर्वस्तृतस्य यर्हिषो मूलानि पश्चात्तीयमाणयर्हिषोऽग्नेः प्रच्छा-
दनीयानीत्यर्थः ।

४ वेदेः पूर्वमागाशरूपेति शेषः । एकं मुष्टिं वेदेः पूर्वमाग्नी-
त्यां द्वितीयं मुष्टिं वेदेर्मध्यमभागे पूर्वस्तृतयर्हिषो मूलान्यग्रैदृष्टादयद्
स्तृणाति, ततस्तृतीयं मुष्टिं वेदेः पश्चिमभागे पूर्वपक्षे द्वितीयमुष्टि-
स्तरणन सम्बन्धं स्तृणीयात् । अयमेकः प्रकारः ।

दनानि । प्रकृतौ हि तानि प्रत्तप्रस्तरेषां ध्वयुंणानुष्ठितानि इहापि
तद्वक्तियेति ॥ २१६ ॥

१ प्रवृहन्वा ॥ २१७ ॥

बृहद्विष्कये, निष्कृष्य अथो अपि प्रवहं स्तृणीयादिति
वचनात् । अस्मिन् पक्षे मन्त्रावृत्तिरनेच्छन्ति । स्तरणक्रियासात
स्यात् । इतरत्र प्रतिमुष्टिक्रियाधिच्छेदान्मन्त्रावृत्तिरिष्यते । स्तरणद्र-
व्यान्यत्यात् । यद्यपि च स्तरीयमाणैकवेदिविषया स्तरणक्रिया मन्त्रोपि
तत्परः । अथापि स्तरणद्रव्यान्यत्यमात्रमद्वीकृत्य सूत्रकृता मन्त्रा-
वृत्तिरभिहिता, न प्रहणलवनस्तरणाद्यप्रहणेष्विति ॥ २१७ ॥

अत्रोद्भासनमाहवनीयश्रापिणः ॥ २१८ ॥

विरोधात् आहवनीयकल्पने हि द्वयोर्ऽपि दहोरन् । यथेवं क-
पालो द्भासनमपि कर्तव्यम् ॥ २१८ ॥

इध्मात्समिधमादायाहवनीयं कल्पयत्पुपरि

र्युपरि प्रस्तरं धारयन् ॥ २१९ ॥

उपर्युपरीति सामीप्ये, प्रस्तरं धारयत्समिधाऽऽहवनीयं समर्थं
करोति २ । तस्मैत्समर्थीकरणमग्रेरेव दृष्टार्थत्वात् । न तत्कार्यापन्ना-
नामपां परिश्रितां वा ॥ २१९ ॥

उल्मुके उदूहृत्यनुयाजाश्चित् ॥ २२० ॥

अनुयाजायं उल्मुकोदूहनम् । तस्मैस्पर्शनेन द्यमरनुयाजा-

१ एवं च प्रागपवर्गमेव कृते भवति । वेदेः पश्चिमपार्श्वे स्तरीयां
तस्याप्राणि यष्ट्यादिनोत्पाट्य तेषामवस्तादन्यस्य बहिषो यथा
मूलानि भवन्ति तथा स्तृणीयात् ।

२ समिधाघातेन पलूतमिन्धनेध्मादेर्ज्वालनमर्थं करोति । लो-
केऽपि काष्ठादिना पूर्वमग्निमाहृत्य पश्चात् सन्धुक्षणं क्रियते, एव-
मत्रापीति भावः ।

यस्यायातयामतोपजन्यते । तत्संस्कारप्रयोजनत्वाच्चोत्सुकयोरा
 ह्यनीयानुगमने ततो नानयनं गार्हपत्यादेव प्रणीयत इति । तयोश्च
 पुनरनुसंस्पर्शनविस्मरणेऽनुयाजनिर्घृत्युत्तरकालं, नाहवनीये तत्सं-
 स्पर्शनं तदर्थसंस्कारत्वात् । ननु चोत्तरपदार्थार्थमग्निं संस्कारार्थं ता-
 पीष्यते । तथा ह्याह । ते पुनरनुसंस्पर्शयन्तीति प्रकृत्य अयातया-
 म्नि यदत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य तत्तनवा महा इति । न केव-
 लानुयाजार्थत्वात् । तत्प्रकृतो वचनात् । ते वा एते उत्सुके ब्रूद्वन्त्य-
 नुयाजेभ्य इति । इतरदर्थवादप्रायम् । तथाच सूत्रकारः । अनुया-
 जाश्चेदिति । तच्चैतद्यागाभिनिर्वृत्यर्थद्रव्यादृष्टसंस्कारत्वावुदयो-
 पि भवति ॥ २२० ॥

परिधीन्परिधात्यार्द्रानेकवृक्षीयान्बाहुमात्रान्पा-

लाशवैकङ्कतकार्मर्यवैत्वान्पूर्वालाभेपूर्वा-

लाभ उत्तरान् खादिरौदुम्बरान्वा

मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति

प्रतिमन्त्रम् ॥ २२१ ॥

परिधीयन्त इति परिधयः । संज्ञा चैषा यौगिकी । न हि लोके-
 परिधिराद्यः प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया गवादिशब्दवत्प्रचिद्रू-
 ढः । न च यूपादिवत् संस्कारनिमित्तता शक्यावसातुम् । संस्का-
 राणामधिधानात् । गम्यते चाग्रावयवार्थः सर्वतो धाना-
 त्परिधय इति । यूपे त्वयवार्थो नावगम्यते । तत्संस्काराश्च विहि-
 तादृष्टेनादयः । तेन तन्निमित्ततावगम्यते यूपशब्दस्य । ननु चैवं
 सति परिधानात्परिधय इति चत्वारः प्राप्नुयन्ति । नोपदेशसाम-
 र्थाग्नमध्यमदक्षिणोत्तरानिति । यत्र तु नैवं विधेयं वचनं न च चोदका-
 नुवृत्तिस्तत्र चत्वार एव भवन्ति । यथा पितृमेधे वारणात्परिधीन्प-
 रिधायेति । प्रवर्ग्येपीति चेत् । न, मध्यमधपण्यात् । पशुधान् मध्यमे
 परिधापुपधयति इति त्रयाणां च मध्यमो भवति । पैतृदारपेषु च-
 तुर्मेध्यास्त्विति चेत् । न, सूत्रारम्भमामर्थ्यात्पूर्ववदिति । परिधान-
 योगनिमित्तत्वे च परिधिरादस्य पितृमेधादौ न धर्मप्राप्तितं तत्र ध-

मौलक्षणार्थः परिधिपदोऽग्निहोत्रादिशब्दवत् । संज्ञा तर्ह्यनर्थिका । न, संबन्धव्यवहारार्थत्वात् । परिधिपरिधानं शकलान्याधाय मत्येति । एकवृक्षीयानिति । उत्तरसूत्रादेवैकजातीयत्वं प्राप्ते एकवृक्षव्यक्त्यर्थमेवैकवृक्षीयग्रहणम् । अपरे तु वचनाभावाच्चैवमिच्छन्ति । न ह्यकत्वव्यवच्छिन्नवृक्षव्यक्तिपरं वचनमस्ति । अस्ति च जातिपरं वचनम् । ते वै पालाशाः स्युरिति । ननु पालाशादिग्रहणादेतत्सिद्धम् । सत्यमेवम् । अभाव उत्तरानित्युक्तत्वादेकस्य द्वयोर्वाभावे उत्तरजातिर्मा भूदित्येकवृक्षीयग्रहणम् । बाहुमात्रान् बाहुप्रमाणान् । पालाशादीनां पूर्वस्य पूर्वस्थालाभे उत्तरोत्तरस्य ग्रहणम् । स चायं प्रतिनिधिः स्यात्पूतीकादिवत् । न वानर्थप्राप्तत्वात् । न ह्यर्थेन परिधिमाम्न प्राप्नोति येन जातिर्नियम्येत । तस्माद्विधानमेवेदम् । पूतिकेषु तु द्रव्यापचारे सामर्थ्यात्सदृशद्रव्यप्राप्तौ ईपरसदृशपूतीकनियम उपपद्यते । प्रयोजनं पूर्वाभावेऽपि न प्रायश्चित्तमिति । खादिरौदुम्बरत्वात्ते चामी खादिरौदुम्बराः अभावभिधानाभावात्पालाशैः सह विकल्पन्ते । अपरे तु वैल्वैः सह विकल्पमिच्छन्ति । एवं ह्याम्नायते । ते वै पालाशाः स्युरिति प्रकृत्य यदि पालाशान्न विन्देदथो अपि वैकट्कताः स्युर्यदि वैकट्कतान्न विन्देदथो अपि काष्मर्यमयाः स्युर्यदि काष्मर्यमयां न विन्देदथो अपि वैल्यास्युरथो खादिरा अथा उदुम्बरा इति । तेन काष्मर्यमयाभावे बिल्वखादिरौदुम्बरा विकल्पन्ते । आह च—

अभावे च पालाशस्य विकट्कतविधिर्यतः ।

तेन बिल्वविकल्पादीं खादिरौदुम्बराविति ॥

मध्यमदक्षिणोत्तरानिति । प्रित्वार्थं क्रमार्थं च गन्धर्व इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं परिदधाति । त्वाशब्दस्याग्निपरत्वादवभृथ विपरिणाममिच्छन्ति । अग्निपरता च तत्सस्काभिप्रवृत्ते । सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्विनि च व्यक्तमग्निपरत्वम् । अतोऽस्यापि तत्परतैवेति । तदेतन्नातीव सुविचार्यलोचितमिव । परिधिपरत्वात्त्वाशब्दस्य । तत्कथमेकवाक्यत्वात् परिधिर्ह्यत्राभिधीयते । गन्धर्वस्त्वा विभ्वायसु परिदधात्विति यजमानस्य परिधिरसीति च स्पष्टैव परिधिपरता तस्मादवभृथेऽप्यनूह एव । यत्पुनरुक्तं सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्त्विति अग्निप-

रतेति । यादे तस्याग्निपरतास्य किमायातम् । अतोयमनुपन्याम' ।
इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्यौपचारिकमेतत् । न तेन दाक्षिणादिस्-
स्थितत्वाद्दक्षिण इति । कुतां, लिङ्गात् । एष वै धीर्यचक्षुमो य इन्द्रस्य
बाहुर्दक्षिण इति । तेन पितृयज्ञे न विपरिणामः । मित्रावरुणौ त्वो-
त्तरनः परिधत्तामिति युक्तरूपोत्र विपरिणामः । उत्तरशब्दस्य सम-
घेतयचनत्वात् ॥ २२१ ॥

प्रथमं परिधिः समिधोपस्पृश्य वीतिहोतमित्याद-
धाति ॥ २२२ ॥

प्रथमग्रहणं द्वितीयतृतीयषष्ठ्युदासार्थम् । उपस्पर्शनं च तत्सं-
स्कारः । द्वितीयानिर्देशान् । वाक्यतयाश्च । तेनेतानग्रे समिधे इति ।
प्रयोजनमयभूयेपि क्रियते । अग्नौ तु समिधाधानं ह्यर्थम् । तत-
श्चावभूये न भवति ॥ १२२ ॥

अनुपस्पृश्य द्वितीयाः समिदसीति ॥ २२३ ॥

द्वितीयाग्रहणादुपस्पर्शनमपि प्राप्तं निषिध्यते ॥ २२३ ॥

सूर्यस्त्वेति जपत्याहवनीयमीक्षमाणस्तद्वचन-
त्वात् ॥ २२४ ॥

त्याशब्दोऽग्निपरतावादयभूये विपरिणम्यते । पुरस्ताच्छब्दश्च दि-
क्परत्वादिपितृयज्ञे सूर्यस्यादक्षिणतः पारिवति । सम्प्रदाये त्वस्या-
विपरिणाममिच्छन्ति । तेषामयमभिप्रायः । पुरस्ताच्छब्दोऽग्रवचनां न
दिग्याचीति । तथैतत्परिधिपरिधानाद्यवेक्षणान्तमेवः कर्मकार्यक-
त्वात् । एक हि कार्यमग्निसंस्कारः । तत्कुनो, वाक्यशेषात् । य-
ज्ञाद्रे षपदफाराद पिनेमीति प्रकृत्य तद्धर्मैतदग्नये गहनीति ।
तथा गुप्यै वा अभितः परिधयो भयन्यथैनत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोमार्द
करोति । एककर्मणे च नैमित्तिकमते भवति । अग्निसंस्कारा-
दग्निकार्यापघाद्यन्तु परिधितु च भवति । ननु च षपदफार
भूनिनिमित्तं परिधानमिति । तेनायपदफारं जुहोता न प्रयत्नः
इति । नैतदेवम् । न हि कश्चिद्वपदफारादिमेति न च तन्नय प-

रिधिभिरपनीयते । तेनाग्निसंस्कारविध्यैर्वाद्वायमेतत् । स चाह-
होग्निसंस्कारो षष्ठस्यासम्भवात् ॥ २२४ ॥

१ आवृत्य वेदिं बर्हिस्तृणेतिरश्चीनि दधाति
सवितुरिति ॥ २२५ ॥

अथस्तीर्णा वेदिमुपावर्त्तने स तृण आदाय तिरश्चीनि
दधाति हि श्रूयते । तिरश्ची इत्युदगग्रे । अत एव प्रागप्रवदेस्तरणम् ।
आवृत्य वेदिमित्युपाच्यम् । सामर्थ्यादेव तत्प्राप्तेः स्याद्वेद्याधिकर-
णार्थत्वात् । अन्यथा हि न ज्ञायते क्वेते तृणे निर्धयेते
इति ॥ २२५ ॥

अन्ये वायुक्तत्वात् ॥ २२६ ॥

अन्ये वा तृणे उपादेये न वेदिसम्बन्धिनी । कुत एतत् । अयु-
क्तत्वादन्येषां इतरेषां च बर्हिस्तृणानां वेदिस्तरणे विनियुक्तत्वा-
त् । न च विनियुक्त वचनमन्तरणार्थान्तरं विनियोगमर्हति । वेदि-
तृणेऽध्वयुरादत्त इति यथा । नत्वप्रापि वचनमस्ति तस्या द्वे तृणे
आदायेति । न । पञ्चम्यभावात् । पञ्चम्या ह्ययमर्थो लभ्यते । षष्ठ्या-
पि ह्ययमर्थो लभ्येत इति चेत् । सत्यं, लभ्यते विमर्कव्यत्ययेन ।
अस्तु व्यत्यय इति चेत् । न, न्यायविरोधात् । षष्ठ्यर्थस्यासम्भव इति
चेत् । सप्तम्यर्थे षष्ठी भविष्यति । एवं चावश्यं भाविनि व्यत्यये न
न्यायविरुद्धो विनियुक्तस्य विनियोग आश्रितो भवति । तस्मादप्र-
कृते तृणे आदाय वेद्यां निदधातीति सूत्रार्थः ॥ २२६ ॥

तथाचोत्तरसूत्रम्—

१ अध्वर्युर्वेदिं प्रत्यावृत्य आहवनीयसमीपाद्देदिं प्रत्यागत्य स्तुतल्यैव
बर्हिषो द्वे तृणे आदाय मध्ये स्तुतस्य बर्हिष उपरि आहवनीयस्य प-
श्चात् प्रदशे तिरश्ची उदगग्रेस्थापयति । आपस्तम्बः 'समाधनन्तर्गमौ
दर्भौ विधृती कुर्वत' इति, तथा 'अन्तर्वेद्युदगग्रे निधायेति' च ।
फाठके च 'पुरस्तात्प्रस्तादन्तर्गमौ विधृती आदाय वेद्यामुदक्षौ
निधाय' इति । अत एव तिरश्ची इति सूत्रमिति देवभाष्ये ।

अन्यत्रापि तृणार्थ इति ॥ २२७ ॥

अतोऽन्यत्रापि तृणार्थे ऽन्यान्येव तृणानि गृहीतव्यानि । यथोपावीरसीति तृणमादायेति । कुन एतदयुक्तत्वादेव । युक्तग्रहणे ह्यादरं करोति । अथस्तीर्णायै वेदेर्द्धे तृणे अध्वर्युरादत्त इति । ननु विशये लौकिकमित्यनेनैव सिद्धत्वादवाच्यमेतत् । नैतदेवम् । तद्धि सर्वार्थनिराकरणाविषयम् । सर्वार्थतया ह्यग्निद्रव्ये प्राप्ते अग्निमुपममाधाय स्तुवन्तीत्यत्र, उल्कुपीमेवादायोपपरेयादित्यत्र च, लौकिकमुपादेय इत्येवमर्थम् । ननु चैवमग्नीनां सर्वार्थता विरोधः । न, निर्दिष्टकार्यसर्वार्थत्वाददोषः । इदं च सर्वार्थत्वात्कार्यविशेषद्रव्यनिराकरणाविषयम् ॥ २२७ ॥

यूपाञ्जने च सर्पिः ॥ २२८ ॥

अन्यदेव ग्राह्यम् । प्रकरणे ह्यसंयुक्तविधानात्स्याज्यस्य सर्वार्थता तेन पश्चादपि सर्वार्थमेवैतदाज्यमिति यूपाञ्जनमाशङ्कते । यद्येवं किमिति न भवति । प्राकृतकार्यविशेषसम्बन्धादित्यदोषः । कार्यविशेषसम्बन्धाविशेषादस्य विशये लौकिकमित्यनेन तर्हि पुनरुक्तम् । न, तद्वाक्यावगतकार्यविशेषसम्बन्धविषयम् । इदं तु प्रकरणावगतमित्यदोषः । अन्यत्रापि तृणार्थ इत्यस्यापराध्याख्या । अन्ये वायुक्तत्वादित्यनेनैवोपाकरणतृणादिष्वप्यन्यत्वसिद्धाववाच्यमेतदिति । अतोऽन्यथा व्याख्यायते । अन्यत्रापि तृणार्थे यर्हिस्तृणसदृशेष्वोऽन्यानि तृणानि भवन्ति । तत्सादृश्यं च संस्कारैर्भवति । तेऽन्यान्व्यसंस्क्रुतानीत्यर्थः । कुन एतत् । यर्हिः शब्दस्य जातिनिमित्तत्वात् । संस्कारनिमित्तताप्याशङ्कत एवेति चेत् । संस्क्रुतेषु यर्हिस्तृणेषु यर्हिः शब्दं प्रयुज्यते याशिकाः । नासंस्क्रुतेष्वपि शब्दप्रयोगात्, यर्हि-रादाय गाधो गता इति । सादृश्यात्सम्प्रयोग इति चेत् । न, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । यदिसंस्कारनिमित्तस्तदा सादृश्याज्जातौः प्रयोगः । तत्र कथं यर्हिः शब्देन जातिनिमित्तनैवोद्दिश्य संस्कारविधानमुपपद्यते । यर्हिरासादयेति । यर्हिः प्रोक्षतीति च । जातिनिमित्तत्वे पुनरेव दोषो न भवति । तस्माज्जातिनिमित्तः । एव चेद् यर्हिषा यूपायत् स्तृणातीत्येवमादौ संस्काराणामप्राप्तिः । अतश्चमुक्तमन्यत्रापि तृणार्थ

इति । यूपज्ञे च सर्पिरित्येतदपि केचिदेवं व्याचक्षते । तद-
युक्तमुक्तो ह्ययमर्थो घृतमाज्ये लिङ्गादिति । तस्माद्यथोक्तैव
व्याख्या ॥ २२८ ॥

पुरोडाशपयस्याधानासु चेच्छन् ॥ २२९ ॥

पुरोडाशमात्रामेन्द्रवायवे प्रास्यति । पयस्यां मैत्रायण्या, आ-
श्रियने धाना इति । अवेच्छया लौकिकानि गृह्यन्ते । इच्छया प्राकर-
णिकानि । तुल्यशास्त्रत्वाद्विकल्पः । अपरे तु न्यायत एव विकल्पमि-
च्छन्ति । सवनीययागशेषस्य हविः शेषभक्ष इत्यनेन यजमानाशने
विनियोगः । अत्र च पुरुषार्थत्वादभक्षणेऽप्यदोषः । ननु चैवं सतिप्रा-
कृतं चतुर्धां करणं कस्मात् भवति । नान्यत्र विनियोगशासनात्
अत इदमुक्तं पुरोडाशपयस्याधानासु वेच्छन्निति ॥ २२९ ॥

तयोः प्रस्तरं स्तृणात्यूर्णं भ्रदसमिति ॥ २३० ॥

तयोर्विधृत्योरुपरि प्रस्तरं स्तृणात्यूर्णं भ्रदसमित्यनेन मन्त्रेण ।
अद्भ्यप्रधानार्थं जुह्वधारणार्थत्वात् । पितृयज्ञे देवपितृभ्य इति विपरिण-
म्यते मन्त्रश्चोदितार्थमिधानात् ॥ २३० ॥

आभिनिदधात्यात्वावसव इति ॥ २३१ ॥

१ पितृभूत्याचार्योस्तेवेवं व्याचक्षते 'च शब्दस्तुशब्दस्यार्थे, पुरो-
डाशपयस्याधानासु तु योऽप्राकृतान्युपादधात् स इच्छयैवो-
पादधात् न तु शास्त्रतः, अशास्त्रार्थे एवायम् यत् प्रा-
कृतादन्यम्योपादानम्, कुत' ? पुरोडाशादिषु द्वितीयादर्थेनात्
पुरोडाशादीनामेपायं प्रतिपत्तिरूपः संस्कारो न प्रधानम्, प्र-
तिपत्तिश्च विद्यमानानां क्वचिदुपयुक्तानां भवति; न प्रतिप-
त्यर्थमुत्पाद्यन्ते, अपि चावसवभ्रमणान्येतानि, विद्यमानानां व्याप्य-
या गृह्यन्ते तावद्यवार्थमुत्पाद्यन्ते, तस्मात् द्विदेयत्वपात्रेषु प्रतिपादि-
तशेष यजमानेन भक्षितव्यम्, इति ।

अत्रार्थे जैमिनीयं 'अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात्' इति
तार्तीयिकाष्टमपादस्यत्रयास्त्रिस्तुत्रमपि गमकम् ।

अभिनिधानं पाणिद्वयेन क्रियेत प्रसिद्धिलिङ्गाभ्यामित्युक्तमु-
त्करामिन्यासे ॥ २३१ ॥

सव्यासून्ये जुहुं प्रतिगृह्य निदधाति
घृताचीति ॥ २३२ ॥

अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवत्यथ दक्षिणेन जुहुं
प्रतिगृह्णातीति ध्रूयते । प्रतिग्रहणं च समर्पणपूर्वकं प्रत्युपसंगप्रयो-
गसामर्थ्यात् । यर्हिषि च ध्रुनौ समर्पणे विहिते ऽथास्मै यर्हिः प्र-
यच्छन्तीति । सूत्रे, तं यर्हिः प्रतिगृह्येति । घृताच्यसीति मन्त्रश्रोविं-
तार्थामिधानाद्विकृतौ विपरिणम्यते । यथा गृहमेधीयादाचनाज्य-
स्रुगासादने घृताच्यसीति पदद्वयं निवर्तते । घृतमंचितमस्या-
मिति घृताची । अपरे त्वाहुः । घृतमच्यतेनयेति घृताची ।
तदेतदयुक्तमिष । उपभृति ध्रुवायां चासम्मवात् । न हि ताभ्यां
घृतमच्यते । चिन्तायाः प्रयोजनं करणपक्षे न विपरिणामः । प्रियेण
धाम्नेत्यस्याप्यप्रयोगमिच्छन्ति केचित् । धामशब्दस्याज्याविषयत्वात् ।
एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यामिति हि ध्रूयते । या त्वं घृता-
च्यसि जुहुष्य नाम्ना सेद प्रियं सद आसीद प्रियेण धाम्नाज्येनोपेता
सतीति पादपार्थः । तदेतदनुपपन्नम् । न हि धामशब्द आज्यविषयः ।
धामानि अयाणि भवन्ति स्वात्मानि नामानि जन्मानीति चेति
ह्यभियुक्तोपदेशः । तस्मात्प्रियेण धाम्ना मिहिता सतीदं प्रियं सद
असीदेति । यत्तु धामशब्द आज्ये इत्यते । स पार्थं चिदुपचारवृत्त्या
प्रतिपत्तव्यः ॥ २३२ ॥

एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रं यर्हिष्युपभृतं

ध्रुवायां चावकृष्टेनपूर्वम् ॥ २३३ ॥

एव मितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रं यर्हिष्यासादयति । के इ-
तरे इत्यत आह । उपभृतं ध्रुवाय । अनुपूर्वमवकृष्टे मन्त्रान्तर-
पिधानात् । यर्हिषीति च प्रस्तरनिरासार्थम् । एवशब्दः प्रतिग्रह-
श्रुतिविषयः । समर्पणपूर्वकं यथा स्यादिति । नन्वितरे इत्युक्त-
स्यानुपभृतं ध्रुवां चेत्पथाच्यम् । पादपार्थं वा स्रुगासादनप्रतिपत्त्यर्थ-

त्वात् इतरथा ह्याधेयस्यासादनं प्रतीयेत । न गुणात्वावधिकरण-
स्य । अथ पुनरुपभृद्भुवाग्रहणे क्रियमाणे स्तुगा सादनमेतदिति
ज्ञापितं भवति । तत्कथमिति चेद्वचनात् । घृताज्यसि जुहूर्ना
ग्नेति जुह्वं, उपभृन्नाग्नेत्युपभृत, भुवान्नाग्नेति च ध्रुवाम् । मन्त्रलि-
ङ्गाश्च । जुहूर्नाग्नेत्येवमादि । प्रयोजनमाज्याभावेऽप्यासादनमिति ।
अपरे तूपभृद्भुवाग्रहणस्य फल व्याघर्षयन्ति । पृषदाज्यपात्र-
स्यासादनं व्युदासायम् । तत्पुनराचार्येणाभिहितमेवापभृतासा-
दनमित्युक्ता प्रियेण धाम्नेति वा विशेषोपदेशादिति । पृषदाज्य-
पात्रस्य पाचकृष्टवत्पुदासायमुपभृद्भुवाग्रहणम् । तत्कथमनुभृद्भि-
कारत्वाद्युपभृतो ह्युपधारणं कार्यम् । न च तत्पृषदाज्यपात्रेणैव क्रि-
यते । अत एवार्थगृहीतत्वात्तस्य सादनादि न भवति ॥ २३३ ॥

१ पुरोडाशविधायोद्वास्योपस्तीर्णं निधायानक्ति

यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां

विष्टामनु यो वितस्थे आत्मन्वान्

सोम धृतवान् हि भूत्वार्गिन्

गच्छ स्वर्गजमानाय

विन्देति ॥ २३४ ॥

उपस्तीर्णं इति पूर्वतरं द्रष्टव्यम् । तदुभूतोपदेशादुद्वास्योपस्त-
रणमशक्यं कर्तुम् । अभिघारणं हविर्मात्रस्य तत्सम्बन्धेनोपदेशा-
त् । यद्वै हविरभिघारितं तन्मेध्यमिति । सूत्रकारस्तु पुरोडाश-
लक्षयति ॥ २३४ ॥

१ अयमत्र क्रमः प्रथमं वेदेन पुरोडाशविभस्मीकरणम्, ततः
पात्र्याः स्थापनम्, पुरोडाशयोरभिघारः, पात्र्याः स्वातन्त्र्ये उपस्तारः,
अथवा प्रथमं पात्र्यामुपस्तारस्ततः पुरोडाशयोरभिघारः, उदगुदास-
नम्, वेदेन पुनर्विस्तारकरणम्, स्थापनम्, पात्र्या उपरि प्राणदानमि-
ति द्वैवभाष्ये ।

यथा देवतमन्यत् ॥ २३५ ॥

इति उक्तार्थम् ॥ २३५ ॥

प्रत्यनक्ति कपालानि यानि धर्मे कपाला-

न्युपचिन्वन्ति वेधसः पूष्णस्तान्यपि-

वृतऽइन्द्रवायू विमुञ्चतामिति ॥ २३६ ॥

कपालोद्देशेन विधानसामर्थ्यात्प्रतिकपालमञ्जनम् । युगपच्छा-
शक्यत्वात् । एवं सति यानि कपालानीति बहुवचनमञ्जनक्रियाव्यव-
च्छिन्नसमुदायापेक्षम् । पात्रप्रोक्षणमन्त्रयत्पूजार्थं वा ॥ २३६ ॥

तूर्णीं वा ॥ २३७ ॥

कपालाञ्जनम् ॥ २३७ ॥

संख्ययोद्भासयति ॥ २३८ ॥

संख्याशब्देन करणभूतेनोद्भासयतीत्येतदुक्तं भवति । तत्रैत-
द्विचार्यते । किमेकमेकमिति प्रयोगः सर्वत्र । उत एक द्वे त्रीणीति ।
उत प्रथमं द्वितीयं तृतीयमिति । एकमुद्भासयामीति प्रतिकपालं प्र-
योगः । एकमिति हि संख्याशब्दः च स प्रायस्यादविरोधाच्च सर्वत्र
प्रयुज्यते इति । तदेतदुक्तम् । न ह्येकशब्दः सर्वत्र प्रयुज्यमानः
समर्थो भवति । एवं चेदेक द्वे त्रीणीति प्रयोगस्तथा सति यथाव-
त्संख्यासंख्येयसम्यग्धात्सामञ्जस्योपपत्तिः । एतदपि नोपपद्यते । न
हि द्वितीये कपाले द्वित्वविशिष्टमुद्भासनं तथा तृतीये चतुर्थे च ।
अतः पूरणप्रत्ययान्ता संख्या परिगृह्यते । प्रथमं द्वितीयं तृतीयमित्ये-
वमादि । एवं संख्ययोद्भासनं कृतं भवति । यथावत्संख्यासंख्येयस-
म्यग्धश्च । तथा च कपालाशसंविस्ते प्रायश्चित्तवचनमुपपद्यते ।
ननु च प्रथमशब्दस्य द्वितीयापेक्षत्वाद्विकृतावैककपाले ऽप्रयोगः ।
उच्यते । न विकृतिवशेन प्रकृतौ पदार्थावधारणमुपपद्यते । प्रकृति-
वशेन हि विकृतावधारणं युक्तरूपमतो यत्किञ्चिदेतदिति ॥ २३८ ॥

प्रियेण धाम्नेति हवीऽपि वेद्यां कृत्वा ध्रुवा अत्त-

दन्निति सर्वाण्यालभते ॥ २३९ ॥

बहुवचनं स्यात्पपेक्षया । सर्वशब्दश्च जौहवाद्यपेक्षः । मुख्य-
क्रमेण वासादनालम्भने । क्रमान्तराभावात् । यज्ञपतिशब्दश्च बहुव-
जमानके विपरिणम्यते ॥ २३९ ॥

पाहि मामित्यात्मानम् ॥ २४० ॥

आलभत इति वक्तैते । स चायमात्मसंस्कारः करिष्यमाणप्र-
योजनः । ततश्चाश्वमेधे विरोधात्प्रतिप्रस्यता सवनीयावासादनाल-
म्भने कृते ऽध्वर्युरभ्रहोमाभिप्रवृत्त एवात्मानं संस्पृशतीति ॥ २४० ॥

अत्र वा व्रतोपायनम् ॥ २४१ ॥

तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ २४१ ॥

इति कासायनसूत्रविवरणे कर्कोपाध्यायकृतौ
द्वितीयोऽध्यायः ।

१ ततः परौ सुत्यायां च पुनः पुनर्हविरासादने कृते न भवति ;
प्रथमत एव सकृद कृतेनात्मनः कर्मसमाप्तिपर्यन्तं संस्पृशतीति
देवभाष्ये ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ होतृपदनं कृत्वा परेण वेदिः श्रोणिं वोत्तरेणे-
ध्मात्समिधमादायान्नये समिध्यमानायानु
ब्रूहीत्याह ॥ १ ॥

होता यस्मिन्सीदति तद्धोतृपदनम् । समाचारादवेधविशं
स्यात् । तच्च कुशोत्तरीयम् । उपरिष्ठात्तृणनिरसनोपदेशसामर्थ्यात् ।
कृत्वेति । करोतिरयमभूतप्रादुर्भाववचनः । शब्दसामर्थ्यात् । दृश्यते
च कर्ममध्येप्युत्पत्तिर्युपादीनाम् । स्वापनार्थो वापरणं वार्धामिति प्र-
वेशनिर्देशात् । किं च कृते चोदितव्यात् । प्रकृतसद्रव्यस्य च कर्मण्य-
मिवृत्तिसामर्थ्यात् । क्रियासातत्याविच्छेदाच्च । युपादीनां स्वाहृत्यै-
वोत्पत्तिश्चोद्यते । तस्माद्वैपम्यमनेन । यत्तु करोतिरभूतप्रादुर्भाव इति ।
तदनैकान्तिकम् । अन्यत्रापि दृष्टत्वात् । पादौ करोतीति संस्कारे ।
गोमयानि करोतीति संहारे । घटमत्र कुर्वीति स्वापने । तस्मात्स्वाप-
नार्थ एव । अपरेण वेदिमिति लिङ्गादध्यवसानम् । एषां लोक इ-
त्युदङ्ङेजतीति प्रकृत्याह । अन्तरा वा एतदाहवनीयं च गार्हपत्यं
चास्त इति । श्रोणिं वोत्तरेणेति तु शास्त्रात् । यद्येवं श्रोणिमुत्तरेपी-
धेत्यवधारणा । ननु लिङ्गविरोधः । नोद्गमनविधिरपत्त्वात् । एषां
लोक इत्युदङ्ङेजतीत्यभिधाय संस्तौति । अन्तरा वा एतदाहवनीयं
च गार्हपत्यं चास्त इति । स चोपचारवृत्त्या अन्तरा शब्दोन्तरे वान्तरे-

१ अघ्वयुर्वेदिमपरेण वेदेः पश्चाद्गार्हपत्याहवनीययोरन्तराले
होतुरपवेशनार्थं वारणादिवृक्षज शुष्ककुशैरास्तीर्णमासनं स्थापयि-
त्वा, तत 'पदि? होतद्' इति होतारमामन्त्र्य तन्नागते स्म इध्मा-
देकां समिधं हस्ते गृहीत्वाग्रये समिध्यमानायानुब्रूहीत्येवं होतारं
प्रति ब्रवीतीति सूत्रार्थः ।

ति । इध्मात्समिधं गृहीत्या अग्नये समिध्यमानायेत्यमुं मन्त्रमाह । स
चायमग्निगृहो जात्यपेक्षः । जातेः पदार्थत्वात् । ततश्च वरुणप्रघासे-
ष्यन्तूहः । इत्येते च आसाद्य हवींष्यग्निं मन्यतीति प्रकृत्याष्वयुंरेवा-
हाग्नये समिध्यमानायानुगृहीत्युद्दामायः । तथा प्रतिपराणीयोदैति
प्रतिप्रस्थाता सम्मृजन्त्यग्निं सम्मृष्टेनायिति । तथाचाष्वयुंरेवाह प्र-
ह्वन्प्रस्थास्यामि समिधमाधायान्निमग्नीसम्मृद्हीत्येक्यचनान्तोऽग्निश-
ब्दः । एवं च सति आज्येपि तुल्यत्वादविपरिणाम एव आज्येनो-
द्देहीत्येवमादी । ननु चाग्निऽयां प्रक्षिपमाणऽयामनुगृहीति द्वियचनम-
पि दृश्यते । तथा जातिपरे नोपपद्यत इति । नैव क्षोभः । यच-
नं हि तद्यत्किपरम् । व्यक्तेर्हि जातिशब्दमन्तरेण प्रत्यापनानुपप-
त्तिरिति ॥ १ ॥

होतरिति चैके ॥ २ ॥

होतरित्येवं चैक आहुः । तथैतच्छ्रोतृपदमनुगृहीत्यस्मात्प्राग्व-
क्तव्यम् । तदुद्देक आहुरग्नये समिध्यमानाय होतरनुगृहीति ए-
चनात् ॥ २ ॥

प्रथमस्थानेन प्राक् स्विष्टकृतः १ ॥ ३ ॥

स्वानशब्दः सयनाभिप्रायः ॥ ३ ॥

मध्यमेनेडायाः ॥ ४ ॥

स्विष्टकृतप्रभृतीद्वान्तं मध्यमेन सयनेन २ ॥ ४ ॥

शेषमुत्तमेन ३ ॥ ५ ॥

१ सर्वे मन्त्राः स्विष्टकृतः प्राक् स्विष्टकृतं प्रैषा मपि उपांश्वपेक्ष-
या किञ्चिदुच्चैर्भवेता स्वरैरेण प्रयोक्तव्या इति ।

२ प्रयोज्यमित्यध्याहारः ।

३ इडात् आरज्य कर्मापयोगांस्तं सर्वे मन्त्रा उत्तमेन सयनेन
प्रयोज्याः । अतः 'उपांश्वनुप्रयोगः भुतेः' इत्यस्य दत्तं पूर्णमासपौर्ण-
मासः । स्वरागतरविधानात् ।

स चायं सवनधर्म उच्चैर्धर्मकाणाम् । न यजुषाम् । यस्य
 ह्युच्चैर्धर्मस्तस्य तद्गतो विशेषो यज्जतुं युज्यत इति ॥ ५ ॥

सन्तत्वन्निव मेनुमूहीत्याह यजमानः ॥ ६ ॥

स चायं होतृसम्योधनार्थत्वात् प्रोपितेन न प्रयोक्तव्यः । इ-
 दैव होतृसम्योधनमन्य करोति । तदुक्तं शुशेपु प्रतिनिधिः परा-
 र्थत्वादिति । संप्रपु चैक एवानुवदति । न ह्यत्रात्माभिवादिष-
 दसम्यग्धेप्यात्मन किं चित्प्रार्थ्यते यदनुच्चारणे यजमानानां
 सस्कारपरिलोप आशङ्क्यते । तस्मादेक एवाहेति ॥ ६ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यां चाववाधते पाद्याभ्यां वेदमह-

ममुमववाध इति द्वेष्यम् ॥ ७ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यां चाववाधते । अववाधनमाक्रमणम् । च शब्दा-
 दयजमानः । इदमहममुमववाध इत्यनेन मन्त्रेण द्वेष्यम् । एवं च
 अमुमित्यस्यस्थाने द्वेष्यस्य नामादेशः । स च क्रत्वर्थो न पुरुषार्थः
 भ्रातृव्यामित्युपदेशसामर्थ्यात् । यदि हि पुरुषार्थत्व स्यात् द्वेष्य-
 स्वाभावे भ्रातृव्याववाधनमुपदिश्येत । उपदिश्यते च । तस्मा-
 द्क्रतूपकाराधंद्वेष्यस्याववाधनमिति निरवयवम् । पाद्याभ्यां घेति
 इयमवधारणा । माध्यन्दिनीयायां ह्यविशेषपाठः । तस्मादेतास्व-
 नूच्यमानास्तु य द्विष्यात्तमङ्गुष्ठाभ्यामववाधेतेति । कण्वीयायां तु
 विशेषपाठः । पाद्याभ्यामङ्गुष्ठाभ्यामिति । इत्यते च सामान्यस्य
 विशेषविषयता । अतो न विकल्पः । पाद्याभ्यामेवेत्यवधार्यत इति ।
 इदमहमिति च सत्यप्यात्माभिवादिषदप्रयोगे पुरुषार्थरूपतामा-
 पात्सन्नेष्यविपरिणामः । अतएवैकः कुर्यादिति ॥ ७ ॥

अभावे द्विपन्तं भ्रातृव्यमिति वा ॥ ८ ॥

द्वेष्यस्याभावे द्विपन्तमववाधे भ्रातृव्यमिति वा प्रयोगः ।
 अत्र च क्रत्वर्थेव्यवधानं अमुप्येति द्विपञ्चद्वेभिचरत्प्रत्ययापीत्य-
 भिधानाद्यभिचरत्प्रामादिपति तत् उद्घोषस्पर्शनं भवति । ननु
 च द्वेष्यद्विपतोर्नामादेशोपश्रयम्भावी तत्र यो विशेषः । उच्यत
 बुद्धिस्त इति श्रूमः । यदाभिचार्युक्ता नामादेशस्तद्बोधकस्पर्शन-

य । न क्त्वर्थरूपतायामिति । अन्त्यत्वनेनैवामिचारमिच्छन्ति । न ह्यत्र वचनमस्ति । यथा घञ्जामिमर्षनजपे द्विपतो यध इति । यदि नामिचरेदित्युक्त्वा यद्यु अभिचरेदमुष्य यध इति द्रूयादिति । एवं स्फयोदकप्रहरणंपि वचनम् । तथा 'सम्बयजुर्हरणे यद्यु अभिचरेदमुमतो मा मौगिति द्रूयादिति । वचनपूर्णकं च तत्सूत्रं अमुष्येति द्विपद्वेदमिचरन्नन्यप्रापीति । न चेह वचनमतोमिचाराभावात्कुत उदकोस्पर्शनम् ॥ ८ ॥

यावत्सामिधेनि वेदेदमहं तावतिथेन वज्रेणेति ॥ ९ ॥

प्रयोगार्थमिदमारभ्यते । यावत्सामिधेन्योऽस्मिन्कर्मणी-
ति वेद विजानीयादिदमहं तावतिथेन वज्रेणेति १ । ननु चात्र
पञ्चदशैव सामिधेन्यः । तत्र यावत्सामिधेनि वेदेत्यवाच्यम् ।
सत्यमेवमेव हि ता अभिविधीयन्ते । अथैकाविंशतिसंख्याप्रवृत्ति-
ज्ञापनार्थम् । एकाविंशतिसामिधेनीरपि दशपूर्णमासयोरनुद्रूयादि-
ति । इदमहममुमवयाध इत्यत्रामिहित एव इदमहमिति शब्दः ।
पुनरिहोच्चारणं तावतिथेन वज्रेणेत्यस्यावसरार्थम् । तावतिथ इति
च पूरणप्रत्ययान्तः । तावतां पूरणस्तावतिथ इति । पञ्चदशानां
पूरणः पञ्चदश इति । यद्येवं पित्र्यायां सामिधेनीवित्थे तीयप्रत्यया-
न्तस्यानृपदस्य तृतीयेनेति प्रयोगः । उपसत्सु च नान्तादसंख्या-
देर्मंडिति मद् प्रत्ययान्तस्याध्व शब्दस्य नवमेनेति प्रयोगः २ ॥ ९ ॥

प्रतिप्रणवमाधानम् ॥ १० ॥

सामिधेन्यनुवचनं कुर्यतो ह्येतुः प्रणवे प्रणव इध्माधानं कु-
र्यात् । स आद्यं कालार्थः संयोगः उभयोरन्यर्थतयात् । इध्मां ह्यग्नी-
न्धनार्थः, सामिधेन्योषीष्यमानानुवादिन्यः । न च वचनमन्तरेण
गुणयोगुणगुणितेभ्यते । यत्तु सामिधेनीयाज्या इध्मपयाहुतिरिति स्तु-

१ द्विपन्तमवयाध इति शेषः ।

२ तथा च 'इदमहं तृतीयेन, इदमहं नवमेन, इदमहं चतुर्विंशे-
न, इदमहं एकाविंशेन' इत्यादि पित्र्यायानुपसत्स्विष्टकापशौ प्राजाप-
त्यपशौ च यथासंख्येन प्रयोगः ।

तिमात्रं तत् कालार्थेऽप्युपपद्यते । प्रयोजनं भानुपादपचारादनुक-
यां सामिधेन्यां प्रक्षिप्ते इध्मकाष्ठे सामिधेन्यनूच्यत एवेति । उभ-
यैतदिन्धनाभावे ऽवभृथादौ निवर्त्तते ॥ १० ॥

समिद्ध इति प्रागतः सर्वमिध्ममेकवर्जमनु-
याजाश्चेत् ॥ ११ ॥

समिद्ध इत्यतः प्रतीकात् प्राक् यः प्रणवस्तत्र सर्वमिध्ममभ्या-
दधाति । एकमिध्मकाष्ठं वर्जयित्वा, यद्यनुयाजाः सन्ति । तच्चैतदि-
ह वैकल्पिकत्वादनुयाजानां विकृतिविषयम् । समिद्ध इत्यतः शब्दो
पादानसामर्थ्यात् । केचित्सामिधेनीं चिबृक्षावागन्तुनामन्यायां सर्व-
ध्मप्रक्षेपमिच्छन्ति । तत्पुनरनुपपन्नम् । प्रकृतौ हि समिध्य-
मानो अश्वर इत्यस्याः प्रणवे सर्वध्मप्रक्षेपः कृतो विकृताद्यपि
चोदकानुग्रहात्तत्रैव कार्यः । किं च यत्र बहुशो धारया
भयन्ति तत्रानुपपत्तिः फाष्टानामष्टादशेध्ममित्युक्तपरिमाणत्वात् ।
अथ चिबृद्धिरुपगम्यते । सा हि निष्प्रमाणिका स्यात् । न हि सामि-
धेनीनामिध्मस्य च परस्परतोगाङ्गिभावः । तस्मात्समिद्ध इति प्रा-
गत इत्यत्र धृतिरनुकृता । एवं हि अथवां समिद्धो अग्न आहुतेत्यतः
प्राचीनः सर्वमिध्ममभ्यादधाति ॥ ११ ॥

अनुवचनान्ते वेदेनाहवनीयं त्रिरुपवाज्य स्तु-
वेण पूर्वमाधारमाधार्याहाग्निमग्नीत्सन्मृद्धीति ॥ १२ ॥

अनुवचनान्तः सामिधेन्यन्त उच्यते । त्रिरैव प्रथमा त्रिष्टु-
प्समामनवान्प्रमुद्र्यादिति हि प्रकृत्य आह । एतदनुवचनमिति ।
अपरे तु कल्पकारान्तराभिप्रायात्सुयजा च यजेत्येतदनुवचनं मन्व-
न्ते । तदभिप्रायः । अग्रे मह्यं अस्ति ब्राह्मण भारतेत्यादीध्यामानाप्रथ-
मुवादितया सामिधेन्यनुवचनैकदेशभूतमिति । तदन्ते वेदेनाहवनी-
यस्य त्रिरुपवाजनं कृत्वा स्तुवेण पूर्वमाधारमाधारयति । तदेतदु-
पवाजनं प्रमिद्धितादर्थ्याद्दृष्टार्थम् । उचितं ह्यग्नौ फाष्टान्याधारयेन्ध-
नापोषवाजनमिति । धर्ममात्रं वा द्रव्यविशेषनियमाद्वेदेनेति । सं-
ख्यानिपमाद्य तिरिति । न च घेदद्रव्येण त्रित्ययिष्टिष्ट उपवाजने

दृष्टार्थाभितिवृत्तिः । तस्माद्धर्ममाश्रम । प्रयोजनमयादावपि किय-
ते । स्तुवग्रहणं जुह्वा निवृत्त्यर्थम् । होमे हि जुह्वः परिमापितेति ।
आधारमिति संज्ञानिर्देशः । आधार्येति च ऋग्व्यादिगुण परिग्रहार्थ-
म् । अत्र च प्रजापतिर्देवता । निरुक्तत्वात्सूत्रकारप्रस्थानाच्च । पूर्वो
देवता सामान्यादिति । स्वाहाकारः स्यात्परिमापितत्वात् स्वा-
हाकारः सर्वत्रेति । न वा प्रतिपिद्धत्वात् । न स्यादेति वचनात् । अ-
निरुक्तं हि घन इति । परिभाषान्यविषया । अग्निमग्नीत्सम्पृष्टीत्यप्य
मन्त्रध्वोदितार्थाभिधायी विकृतौ विपरिणम्यते । पदार्थत्वाच्च पूर्वा-
धारो यावदुक्तं निवृत्तते । उपवाजनं तु द्रव्यसंस्कारात्प्रवर्धत
एव ॥ १२ ॥

इध्मसन्नहनैरनुपरिधि सम्माष्ट्यग्ने वाजजि-
दिति त्रिखिः परिक्रामम् ॥ १३ ॥

इध्मसंग्रहनेः करणभूतैरनुपरिध्याग्नि त्रिखिः परिक्राम्य सं-
माष्ट्यग्ने वाजजिदित्यनेन मन्त्रेण । स चाय होमसाधनभूताहवनीय-
द्रव्यसंस्कारत्वात्सम्मागो यावदुक्तेऽपि प्रवर्धते । मन्त्रस्तु चोदिता
र्याभिधायित्वादवभृथेष्टधां विपरिणम्यते । अत्र केचिदग्निद्रव्याभि-
धायकत्वात्सकृन्मन्त्रवचनमिच्छन्ति । देशभेदाद्येवपरे । परिष्पु-
पलक्षिता हि मित्रा देशाः । तथा च लिङ्गमघोपरिष्टान्पूर्णां त्रिरि-
ति । प्रतिदिशं हि मन्त्रप्राप्तौ तूष्णीमिति वचनमर्थवद्भवति । प्रति-
दिशं तु सकृत्सकृन्मन्त्रवचनमिष्यते, तदुक्तमेकद्रव्य कर्माष्ट्या-
विति ॥ १३ ॥

तूष्णीमपरि ॥ १४ ॥

अनुप-
रिष्पुपदेशसामर्थ्याद्ययोपहितमिति केचित् । नेत्यपरे । न ह्ययं परि-
धिसंस्कारो येनाभिप्रवृत्त्या तत्कम आधीयते । अग्निसंस्कारस्त्वयम् ।
तेन प्रदक्षिणोपचारोदकसंस्तुता सम्पादनाय प्रथमं दक्षिणं ततः
सम्मानं ॥ १४ ॥

अपरमाहवनीयादञ्जलिं करोति नमो देवेभ्यः

स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानम् ॥ १५ ॥

आहवनीयस्यापरतो नमो देवेभ्य इत्यनेन मन्त्रेणाञ्जलिं करोति । नमस्कारार्थत्वाच्च पुटाञ्जलिं करोति । स्वधा पितृभ्य इत्यनेन दक्षिणत उत्तानमञ्जलिं करोति । तदेतदञ्जलिकरणमुत्तरार्थम् । स स्तुचोत्तरमाधारमाधारयिभ्यन्पूर्वेण स्तुचावञ्जलिं निदधाति इति वचनात् । प्रयोजनं तदभावे ऽभावः ॥ १५ ॥

अप उपस्पृश्य सुयमेम इति जुह्वपभृतावा-
दायोत्तरां जुहुं कृत्वा दक्षिणातिक्रामत्यङ्-
घ्रिणा विष्णविति ॥ १६ ॥

अपामुपस्पृश्यं पितॄन् मन्त्रमुक्त्वेति परिभाषितत्वाद्वाच्यम-
तः प्राचीनाधीत्यादि व्युदासार्थम् । सुयमेम इत्यनेन मन्त्रेण जुह्वप-
भृतावादत्ते । किं तूत्तरां जुहुं कृत्वा पूर्वतरम् । नन्वेतदवाच्यं पा-
णिभ्यां जुहुं परिगृह्योपभृत्याधानमादानफाल इत्युक्तत्वात् । उच्य-
ते । तत्सर्वाविषयम् । एतदुत्तराधारार्थमित्यदोषः । सर्वायं-
तयेवाद्यापि प्राप्तेरवाच्यतेत्येवं चेत् । मन्त्रवदादानस्यांत्तराधारार्थतां
ज्ञापयति । इतरथा हि जुह्वपभृतोरादानोद्देशेन विधानसामर्थ्यात्-
दादानमात्रे प्रवृत्तिराशङ्केत । अथ पुनरुत्तरां जुहुं कृत्वेति सूत्रा-
न्मे सति फर्मार्थस्फुगादानादन्यदेतदिनि शापित भवति । ननु च
परिभाषिकस्य स्वार्थता कथमवगम्यते । उच्यते । चाक्यस्याधि-
क्षेपविषयत्वात् । इत्थमेव कुर्यादुभाभ्यामेव पाणिभ्यां जुहुं परिगृ-
ह्योपभृत्याधिनिदध्यादिति । इदं तूत्तराधारान्तरप्रकरणात्तदर्थमि-
ति निरयधम् । दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विष्णवित्यनेन मन्त्रेण ।
यजतिस्थानं प्रतिगमने मन्त्र । अयमपि चोत्तराधारार्थगमनविषय
एवाद्यान्तरप्रकरणादेव ॥ १६ ॥

१ परिधीनपरेण सञ्चरो होष्यतः ॥ १७ ॥

१ परिधीनां पश्चात्सूच्यां पूर्वेण दामं परिष्यतो ऽन्वयार्थगता-
गमनमार्गः सञ्चरः ।

इति । अपरेणेति तृतीया । न हि एतत् प्रत्ययौत्र एनवन्ध-
तरस्यामदूरे पञ्चम्या इति । सर्वार्थं होष्यत इति सम्बन्धात् ॥ १७ ॥

सव्येनेतो दक्षिणेनामुतो ॥ १८ ॥

गच्छतीत्यव्याहारः । इतो गच्छन्त्यजाति स्नानं सव्येन ग-
च्छति अमुत आगच्छत् दक्षिणेनेति । न च सव्यदक्षिणयोरितरेतर-
निरपेक्षयोगमनसामर्थ्यमस्ति । तेन प्रवृत्त्युपलक्षणार्थं वचनम् । एत-
दपि सर्वार्थमेवाविशेषविधानसामर्थ्यात् । अथानेति क्रमणस्यैवेति
हि प्रकृत्य य आध्राद्यपि सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्येति ।
ननु चैवं सति आध्रावणाविशिष्टत्वातिक्रमणे सव्येतरपादनियमो
भवति न सर्वत्र । ततश्चोत्तराधारे न भवति । अप्रोच्यते । अतिक्रम-
णं हि प्रकृत्य सव्येतरपादनियमाभिधानम् । तस्मिन् आध्रावणे-
न विशेष्यमाणो विशिष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदः प्रसज्यते इतः स-
र्वार्थतेत्युक्तम् । अत एव सूत्रकारेणोपनिबद्धम् । आह च ।
आध्रावणविशिष्टे तु नियमो यद्यप्यं भवेत् । विशिष्टस्यानुवादत्वाद्वा-
क्यभेदः प्रसज्यते । तस्मात्सर्वार्थतैव ॥ १८ ॥

वसुमतीमित्यवस्थायेत इन्द्र इति जुहोत्यु-
त्तराधारम् ॥ १९ ॥

अवस्थानवचनमुपवेशमनिषेधार्थम् । जुहोतित्यादृघ्युपवेशनं
प्राप्नोति । अतो वचनात्तिष्ठति क्रियोच्यते । तिष्ठ स्तमाधारयति
ये वा च आधारयतीति श्रूयते । अत एव च दर्विहोमेष्वपि तिष्ठ-
तैवोत्तराधारआधार्यते । मन्त्रवर्णाच्चेन्द्रोदेवता ततश्च दर्विहोमे-
ष्विन्द्राय स्वाहेति होमः । दक्षिणतश्च होमोस्य दक्षिणतस्तिष्ठत्वा-
धारयतीति वचनात् । पूर्वाधारे तु जुहोति स्नानादेवोत्तरत आ-
धारणं सिद्धम् । आधारी प्रकृत्य स यदुभयत आधारयतीति हि
श्रूयते । स चार्थं पदार्थत्वाद्यावदुक्ते निवर्तते । प्रयाजार्थद्रव्येण
वचनसामर्थ्यात्क्रियते । चतुर्गृहीतं वा एतद्भूतस्याधारमाधार्य-
त्रिरितः प्राचीनं प्रयाजान्यजतीति । प्रयाजार्थता चास्य वाचनि-
की । स यच्चतुर्गृह्णां गृह्णाति प्रयाजेभ्यो हि तद्गृह्णातीति । एवं

च प्रयाजार्थद्रव्याभावे ऽवश्यकर्त्तव्यत्वादाधारस्य स्थाल्यादेवैक-
गृहीतेन निर्वह्यते । यथा दर्विहोमेषु ॥ १९ ॥

आघार्यात् स्पर्शयन् स्तुचावेत्य जुहा ध्रुवाः
समनक्ति संज्योतिषेति ॥ २० ॥

जुहोत्युत्तराधारमिति क्रियानिर्देशादवाच्यमाधार्येति । उच्य-
ते । ऋज्वाद्यर्थोयमारम्भः । ध्रूयते हि जुमाधारयति तथा सन्तत-
दीर्घं प्राश्नमिति । असस्पर्शयन्नसलागयन् स्तुचावेत्य यजति स्था-
नात् जुहा ध्रुवाः समनक्ति संज्योतिषेत्यनेन मन्त्रेण । गच्छतामि
त्यव्याहारः । यद्यपि जुहा ध्रूयते तथाप्यजनीक्रयोपदेशसामर्थ्या-
जौहवपरतैव न्याय्या । ननु चैवं सति जौहवेनानकीति सूत्रमा-
रब्धव्यम् । नेत्याह । तथा च सति स्तुचस्य करणता स्यात् । अथ
पुनर्जुहोत्युक्ते तस्याप्य करणतेति साधूक्तम् । स चाय ध्रुवासस्का-
राप्युत्तराधारे सति प्रवर्त्तते । एवं ह्याह । शिरौ वै यज्ञस्योत्तर
आधार आत्मा वै ध्रुवा तदात्मन्येवैतद्यज्ञस्य शिरः प्रति द-
धातीति ॥ २० ॥

निधायध्मसन्नहनान्यादाय ओश्रावयेत्याह ॥ २१ ॥

निधाय स्तुचाधिध्मसन्नहनानि गृहीत्वोश्रावयेत्येवमाह ।
स्तुद्धनिधानं च घातनिकम् । इतरथा हि मुक्तयोराप्रयोजनानिनिर्धृत्त-
राधमोकः स्यात् । एवं च सति स्निग्धदन्तेपि नि जानांपदेय उपपद्य-
ते । निधाय सञ्जरमशुश्य प्रातिप्रमवद्यतीति ॥ २१ ॥

अस्तु श्रौपडित्यग्नीत् ॥ २२ ॥

नस्तु श्रौपडित्येवं पुनरग्नीदाह ॥ २२ ॥

वेदिचर्हिरिध्मशकलमपच्छिद्यैके ॥ २३ ॥

आघ्रायणं कुर्वन्ति । एवं ह्यत्र यचनम् । तद्वैके वेदे स्तीर्णायै
वर्हिरभिपद्याध्रायन्तीध्मस्य या शकलमपच्छिद्याभिपद्याध्रायन्ती-
ति । एवं च इध्मशकलस्यापच्छेदे वर्हिरभ्याभिपक्षिमात्रगोष ॥ २३ ॥

एव सर्वत्राश्रुतप्रत्याश्रुतेषु ॥ २४ ॥

उपग्रहद्रव्याणीति केचित् । तदयुक्तम् । न ह्याध्यावणमात्रे विधानमेवामिति । होतृवरणे तु विधानमेवाम् । इदं वै किञ्चिद्यज्ञस्येदं यज्ञमभिपद्यते होतारं प्रवृणा इति । तस्मादेवं सर्वत्राध्यावणे ध्वर्युः प्रत्याध्यावणे चाग्नादिति । तथा च लिङ्गमाध्यावत्यध्वर्यु-
न्मदानीधं यज्ञ उपावर्त्तते सोग्नीन्नापय्याहरंदाप्रत्याध्यावणात् । प्रत्या-
ध्यावत्यग्नीस्तत्पुनरध्वर्यु यज्ञ उपावर्त्तते इति अध्वर्य्वग्नीधोराश्रुत-
प्रत्याश्रुते दर्शयति ॥ २४ ॥

अथ प्रवृणीतेग्निर्देवो दैव्यो हेता देवान्य-

क्षद्विद्वांश्चिकित्वान्मनुष्यवद्भरतवत् ॥ २५ ॥

अथेत्यवाच्यं पाठादेव तदर्थप्राप्तेः । तेन घरणे यजमानस्य प्राप्तत्वादध्वर्य्वर्धोपमथ शब्द इति केचित् । तदेतदनुपपन्नम् । आनत्यर्थं हि घरणे यजमानः परिभाषितो नाहृष्टसंस्कार्यः । न चैतदानत्यर्थम् । प्रवृत्तत्वाद्धोतुः । अतो यजमानस्याप्रवृत्तिरेव । मथ शब्दप्रयोगस्तर्हि किमर्थः । इध्मसग्रहनादि गृहीत्याध्यावणं कृतम् । तथा तावन्मात्र एव मामूत् । अत उपग्रहद्रव्यस्योत्तरत्तानुकार्यगार्थोऽथ शब्दः । अथ प्रवृणीते गृहीतेनैवेध्मसग्रहनादिना प्रवृणीते इत्येतदुक्तं भवति । तदर्थमेव उपग्रहद्रव्यं ध्रुयते । इदं वै किञ्चिद्यज्ञस्येदं यज्ञमभिपद्यते होतारं प्रवृणा इति । अथ या धृतप्रत्याश्रुतयोः परणार्थत्वज्ञापनायाय शब्दः । स वै प्रयत्नायाध्यावयतीति हि ध्रुयते । अग्निर्देवो दैव्य इति देयताग्निरभिधानं स्यात्प्रकृतत्वात् । न या सविरोपणत्वात् । होतृपदोपसंहितो ह्ययमग्निशब्दः । तेन स्थिष्टहृदग्ने-
भिर्धायकः स्यात् । इत्येते हि तत्र होतृपदोपसग्रहनावाहने प्र-
याजाज्यभागप्रधानदेवतासङ्कीर्तनोत्तरकालम् । अग्निं होत्रायावहेति तदग्निं होत्रायावोदया आह्वेति । तथा स्थिष्टकृति यज्ञद्विर्धोतुः त्रि-
याधामानीति प्रकृत्याह । तदस्मा एतां देवा आहुतिं पश्यन्ति या ये-
नेनैतद्भूयः समशाम्यन्निति स्थिष्टहृदग्नेर्होतुः परिकल्पिता । अतो होतृपदोपसंहितः स्थिष्टहृदग्निः । तथा सूक्त्यागे अग्निर्होत्रे-
णैव हविरक्षुपतामीकृत्यतेति । तदेतन्नोपपद्यते । स्थिष्टहृदग्नेर्हृ-

तत्वात् । न हि स्विष्टकृष्टमन्त्रोपम । किं च होतृसंस्कारमिप्रवृत्तेः ।
 तेनाग्निर्देवो देव्यो होता स होतृर्ध्यारोप्यते तदभिष्टवाय । एवं
 प्रकृतवस्त्वभिधायकत्वं मन्त्रस्याभ्युपगतं भवति । इतरथा ह्यप्रकृत-
 वस्त्वन्तर्गता प्रकृतवस्त्वभिधायकत्वं क्वाक्यत्वे सत्ययुक्तापद्यते ।
 किं च एकवाक्यतानुपपत्तेः । न ह्यग्न्यभिधायकत्वे एकवाक्यतो-
 पपद्यते । देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्सानिति प्रकृत्य भरतवादित्याह । म-
 रतश्चाग्निरभिधीयते । एष हि देवेभ्यो हव्य भरतीति । न चाग्निव-
 दग्नेर्यदृष्टं सम्भवति । होतुस्तु सम्भवत्यग्निवद्यदृष्टम् । तेनाग्न्य-
 भिधायकत्वे भरतवादिति ह्यष्टान्तानुपपत्तिः । किं च ब्रह्मणवादिति
 च नोपपद्यते । उक्तेनैव न्यायेन ब्रह्म ह्यग्निरित्याह । एवं सति सर्व-
 पदानां सामझस्येनैकवाक्यता । तस्मान्न स्विष्टकृष्टमन्त्रभिधानार्थ-
 मिदमुधारणमिति । चिन्ताया प्रयोजन प्रधानदेवताभिधायकत्वे
 आग्नेयविकारे सौर्यादौ विपरिणामः । स्विष्टकृष्टमन्त्रभिधायकत्वे-
 ऽवभृथेष्ट्याम् । अस्मदभिप्राये त्वविकृत एव सर्वत्र प्रयुज्यते ॥ २५ ॥

अमुवदमुवदिति यजमानार्पेयाण्याह परस्ता-
 दर्वाश्चि त्रीणि ॥ २६ ॥

अमुवदिति आर्पेयोधारणम् । त्रीणीति कुतः । त्रीन्वृणीत इति
 यचनात् । इदं हि पितृवाप्रेष पुत्रोय पौत्र इति लिङ्गात् । यजमान-
 ग्रहणा च ऋत्विगार्पेयव्युदासायम् ॥ २६ ॥

यावन्तो वा मन्त्रकृतः ॥ २७ ॥

या शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । यावन्तो वा मन्त्रकृतस्तावन्तो
 नियमेनैव । यावन्ति यस्य प्राप्नुयन्ति तावन्ति प्रवृणीते न त्रीणी-
 ति । तत्कथं आर्पेयं प्रवृणीत इत्येषोऽत्र विधिः । एकं वृणीते द्वौ
 वृणीते त्रीन् वृणीत इत्यनुवादः । तथा न च तुरो वृणीते न प-
 ञ्चातिवृणीत इति । आर्पेयाणि हेतुत्ववित्त्वधित्वपञ्चात्वपरिच्छिन्ना-
 नि प्राथमिकायां पठ्यन्ते । तेनार्पेयं वृणीत इतीयं वा यावन्ति यस्य
 प्राप्नुयन्ति तावन्त्येव म्रियन्ते । म्रित्वविधानं तु फेचल्लोकात्परित्य-

योरवयुत्पत्त्यादसम्भवमात्रादेवाभ्युपेयते १ । मन्त्रकृतो मन्त्रद्वय उ-
च्यन्ते । न हि मन्त्राणां करणं भवति । अनित्यत्वप्रसङ्गात् । तेन
दर्शनार्थं कृत्रिति व्यवसीयते । दृश्यते चानेकार्थता धातूनाम् ।
गन्धनावक्षेपेण सेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृत्र इति
आत्मनेपदप्रतिपादने गन्धनादीनर्णान् कृत्रो दर्शयति ॥ २७ ॥

२पुरोहिताप्येण वा ॥ २८ ॥

तच्चैतद्राजविषयम् । पुरोहितोपपत्तेः । तथाचोत्तरसूत्रम् ॥ २८ ॥

क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥ २९ ॥

क्षत्रियोभिपेक्षकियारहितोभिप्रेतो धत्तनसुप्रारम्भवैष्यप्रस-
ङ्गात् । अतयोर्नित्यं पुरोहिताप्येयोच्चारणं, राजस्तु विकल्प ॥ २९ ॥

मनुवदिति वा सर्वेषाम् ॥ ३० ॥

ग्राहणादीनां मनुवदिति प्रवरणम् । तच्च सकृदेवाभ्यासे-
कारणाभावात् ३ । यद्योक्तमिदं हि पितृवाम्रेष पुत्रोप पौत्र इति तत्प्र-
दर्शनार्थम् ॥ ३० ॥

४ब्रह्मण्यदा च वक्षदब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रा-

१ अत्र ' ऊर्ध्वं ह्युमासीनः होतारं वृणीते मनुष्यवद्भरतवदमु-
वदिति यथाप्येयो यजमानस्त्रीष्ययऽद्भुवि मन्त्रकृतो वृणीते ऽपि
वा एक द्वौ त्रीन् पञ्च न पञ्चातिवृणीते ' इत्यापस्तम्बवचनम-
प्यनुकूलम् ।

२ राज्ञो यजमानस्य पुरोहिताप्येयाणि स्त्रकीयानि वा वृणीत इत्यर्थः ।

३ आपस्तम्ब ' पुरोहितस्य प्रवरेण राजा वृणीते ' इति, ' अपि
वा तार्पेय वृणीते मनुवदित्येव श्रूयात् ' इति च । मन्त्र ' यद्यग्राहणो-
यजेत पुरोहितस्य प्रवरेण प्रवृणीयात् ' इति ।

४ आप्येयो धारणादनन्तरं ब्रह्मण्यदित्यादिकं मन्त्रशेषं श्रूयात् ।
तदन्तेऽसौ मानुष इत्यत्रास्तावित्यस्य पदस्य स्थाने अनुष्णमिति हो-
तुर्नामं ब्रह्मण्यं श्रूयात् ।

वितारोऽसौ मानुष इति होतृनामग्रहणम् ॥ ३१ ॥

ब्रह्मण्यदित्यारभ्य होतृनामग्रहणान्तो मन्त्रः ॥ ३१ ॥

उपांशु वा ॥ ३२ ॥

होतृनामग्रहणं भवति । एवमपि हि ध्रूयते । तच्चैतद्धोतृवर-
णमदृष्टसंस्कारस्तथा च यावदुक्तेषु प्रवर्तते ॥ ३२ ॥

सम्मृष्टा उपाविशतः ॥ ३३ ॥

अथाध्वर्युं चाग्नीधं च समृशतीति सम्मर्शनविधानात् ।
तावेवोपविशतः सन्निधानात् ॥ ३३ ॥

अग्निर्होतेति स्तुगादापनं प्रयाजेषु सन्निधेः ॥ ३४ ॥

स्तुगादापनविधानसामर्थ्यात् । १ सर्वत्र परिप्राप्ताविदमुच्यते ।
सन्निधानात्प्रयाजार्थं स्तुगादापनविषयतैवास्य घाक्यस्य । एवं च
सति पञ्चाधेकादशप्रयाजोत्कर्षे पुनरुच्चारणम् ॥ ३४ ॥

घृतवतीमित्युक्ते स्तुचावादायातिक्रम्याश्राव्याह

समिधो यजेति पञ्च प्रयाजान्समिद्धतमे ॥ ३५ ॥

घृतवतीमित्यस्मिन्सकले मन्त्रयाक्ये उक्ते स्तुचौ गृहीत्वा-
तिक्रम्याथावयति । ततश्च पुरोनुवाक्याभावः । अथ यदपुरोनुवाक्य-
काः प्रयाजाभवन्तीति श्रूयते । पञ्चग्रहणं कर्मभेदज्ञापनार्थम् । पञ्च
होतृनां कर्माणि । समिद्धोमेन होवसमृद्धा आहुतय इति घञ्चनात्
समिद्धतम इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

यज यजेति शेषम् ॥ ३६ ॥

समिधो यजेति हि प्रथममुक्तम् । शेषं यज यजेत्येव यक्तव्य-
म् । अथ यज यजेत्येवोत्तरानाहंति यचनात् ॥ ३६ ॥

१ श्रवणसंज्ञाविज्ञानात् सर्वत्र प्राप्नोति तेन प्रयाजेष्विति निय-
म्यते ; समाख्यातः सन्निधेर्यलघत्वादित्याख्यः ।

१ ध्रुवस्तिष्ठन् ॥ ३७ ॥

इति वचनम् । अभिक्रमणमुत्तरसूत्रे वक्ष्यति ॥ ३७ ॥

२ पूर्व पूर्व वाभिक्रामम् ॥ ३८ ॥

णमुलये ततश्चाभिक्रम्याभिक्रम्येति द्रष्टव्यम् । तस्मादभित-
रामभितरामव क्रामेदभितरामभितरामाहुर्वीजुहुयादिति । तेन ध्रु-
वपक्षे समिद्धतमे, अभिक्रमणपक्षे पूर्वे पूर्वमिति ॥ ३८ ॥

उपभृतो जुह्वामानयत्यनवमृशंश्चतुर्थम् ॥ ३९ ॥

चतुर्थे प्रयाजं प्रति उपभृतो जुह्वामानयति । तद्यानवमृशन्
स्रुचौ । स वा अनवमृशन्समानयतीति ३ ॥ ३९ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह--

एवं प्रवृद्धौ ॥ ४० ॥

प्रयाजप्रवृद्धौ चतुर्थे चतुर्थे समानयति ४ ॥ ४० ॥

अनुयाजेषु ॥ ४१ ॥

चैवमेव प्रतिपत्तव्यम् ॥ ४१ ॥

१ एकस्मिन् स्थाने स्तम्भ इव तिष्ठन् पञ्च प्रयाजान् यजति,
अपक्रमणकारणे सत्यपि नापक्रामेदिति भावः । अत्र 'सर्वान्वैकध्याम'
इत्यापस्तम्बसूत्रमुपोद्वलकम् ।

२ अभिक्रम्याभिक्रम्याहवनीयसमुक्त गमनं कृत्वा पूर्वे पूर्व प्रा-
प्तसंख्यपङ्क्त्या पञ्चापि प्रयाजान् पृथक् पृथक् स्थाने जुहोतीत्यर्थः ।
'पञ्च प्रयाजान् प्राचः प्रति दिशं वा, सामधः पुरस्तात्तनूनपातं द-
क्षिणत इदः पश्चादूर्ध्वर्हिष्ठतरतः स्वाहाकारं मध्ये' इत्यापस्तम्बसूत्रम् ।

३ आपस्तम्बः 'प्रीतिद्वार्धमौपभृतस्य जुह्वामानीय प्रत्याक-
म्य रोषेण ध्रुवामभिघार्यानुपूर्वं हवींष्यभिघारयन्नुपभृतमन्तत'
इति ।

४ अत एव 'चतुर्थं सप्तमदशमेषु समानयन्ति' इति वासिकोक्तिः ।

वितारोऽसौ मानुष इति होतृनामग्रहणम् ॥ ३१ ॥

प्रह्णपद्यदित्यारभ्य होतृनामग्रहणान्तो मन्त्रः ॥ ३१ ॥

उपाशु वा ॥ ३२ ॥

होतृनामग्रहण भवति । एवमपि हि ध्रियते । तच्चैतद्धोतृवर-
णमद्वष्टसंस्कारस्तथा च यावदुक्तेषु प्रवर्त्तते ॥ ३२ ॥

सम्मृष्टा उपविशतः ॥ ३३ ॥

अगाध्वर्युं चाग्नीधं च सम्मृशतीति सम्मर्शनविधानात् ।
सावेवोपविशतः सन्निधानात् ॥ ३३ ॥

अग्निर्होतीति स्तुगादापनं प्रयाजेषु सन्निधेः ॥ ३४ ॥

स्तुगादापनाविधानसामर्थ्यात् । सचैवत्र पत्तिप्राप्ताविदमुच्यते ।
सन्निधानात्प्रयाजार्थस्तुगादापनविषयतैवाह वाक्यस्य । एवं च
सति पञ्चादिकादशप्रयाजोत्कर्षे पुनरुच्चारणम् ॥ ३४ ॥

घृतवतीमित्युक्ते स्तुचावादायातिक्रम्याश्राव्याह

समिधो यजेति पञ्च प्रयाजान्समिद्धतमे ॥ ३५ ॥

घृतवतीमित्यस्मिन्सकले मन्त्रवाक्ये उक्ते स्तुचां गृहीत्वा-
तिप्रमत्याथावयति । ततश्च पुरोनुवाक्याभावात् । अथ यदपुरोनुवाक्य-
काः प्रयाजाभवन्तीति ध्रूयते । पञ्चग्रहणं कर्ममेदहापनावंशम् । पञ्च
होतृनां कर्माणि । समिद्धहोमेन होयसमृद्धा आहुतय इति घचनात्
समिद्धतम इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

यज यजेति शेषम् ॥ ३६ ॥

समिधो यजेति हि प्रथममुक्तम् । शेषं यज यजेत्येव वक्तव्य-
म् । अथ यज यजेत्येवोच्यमानाहंति यचनात् ॥ ३६ ॥

१ अन्यर्थसंशयिष्ठानात् सचैव प्राप्नोति तेन प्रयाजेष्विति निय-
म्यते ; समाख्यातः सन्निधेर्यलषत्यादित्याशयः ।

१ ध्रुवस्तिष्ठन् ॥ ३७ ॥

इति वचनम् । अभिक्रमणमुत्तरसूत्रे वक्ष्यति ॥ ३७ ॥

२ पूर्व पूर्व वाभिक्रमम् ॥ ३८ ॥

णमुल्यं ततश्चाभिक्रम्याभिक्रम्येति द्रष्टव्यम् । तस्मादभित-
रामभितरामव क्रामेदभितरामभितरामाहुतीजुहुयादिति । तेन ध्रु-
वपक्षे समिद्धतमे, अभिक्रमणपक्षे पूर्व पूर्वमात ॥ ३८ ॥

उपभृतो जुह्वामानयत्यनवमृशंश्चतुर्थम् ॥ ३९ ॥

चतुर्थे प्रयाजं प्रति उपभृतो जुह्वामानयति । तच्चानवमृशन्
सुधौ । स वा अनवमृशन्समानयतीति ३ ॥ ३९ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

एवं प्रवृद्धौ ॥ ४० ॥

प्रयाजप्रवृद्धौ चतुर्थे चतुर्थे समानयति ४ ॥ ४० ॥

अनुयाजेषु ॥ ४१ ॥

चैवमेव प्रतिपत्तव्यम् ॥ ४१ ॥

१ एकस्मिन् स्थाने स्तम्भ इव निष्ठन् पञ्च प्रायाजान् यजति,
अपक्रमणकारणे सत्यपि नापक्रामेदिति भावः । अत्र 'सर्वान्वैकध्यम्'
इत्यापस्तम्बसूत्रमुपोद्वलकम् ।

२ अभिक्रम्याभिक्रम्याहवमीयसमुख गमनं कृत्वा पूर्वपूर्वं प्रा-
क्संस्पृष्ट्वा पश्चापि प्रयाजान् पृथक् पृथक् स्थाने जुहोतीत्यर्थः ।
'पञ्च प्रायाजान् प्राचः प्रति दिश वा, सामधः पुरस्तात्तनूनपात द-
क्षिणत इह पश्चादुपहिंस्रत्तरतः स्वाहाकार मध्ये' इत्यापस्तम्बसूत्रम् ।

३ आपस्तम्बः 'त्रीनिष्टार्धमौपभृतस्य जुह्वामानीय प्रत्याक्र-
म्य रोपेण ध्रुवामभिघार्याहुपूर्वः हवींश्चभिघारयन्मुपभृतमन्तत'
इति ।

४ अत एव 'चतुर्थसप्तमदशमेषु समानयन्ति' इति वाशिकोक्तिः ।

उत्तरां जुहुमध्युह्य प्राचीमवहृत्य जुहोति ॥ ४२ ॥

उत्तरैव जुहुरित्यवाच्यं उत्तरमिति । तेनोत्तरां प्राचीमव-
हृत्येति सम्यग्धः । इत्थमेव कुर्यात् प्राचीमेव सूचमुपावहृत्येति हि
श्रूयते । मध्युह्याध्युह्य जुहोति न सरुदवतारितया । हुत्वा तेनैवाधिह-
त्यापभृत्यधिनिदध्यादिति घचनात् ॥ ४२ ॥

एवं सर्वत्र ॥ ४३ ॥

न प्रयाजमात्र एवेतत् । न हि प्रयाजान् प्रकृत्य श्रूयते इदम् ।
होममात्रोद्देशेन च श्रवणम् । अयं तौ होमस्यैवेति प्रकृत्यैतच्छ्रू-
यत इति ॥ ४३ ॥

नाभिदेशे धारणम् ॥ ४४ ॥

प्रकृतयोर्जुहूपभृतोऽभ्यातोधारणस्येवेति हि प्रकृत्यामनन्ति । अयं
ह्येष मध्यमः प्राणस्तस्मादुतमुपन्यव्यवैवे धारयेदिति । सर्वत्र यद्व्यानु-
धस्तंते । तथा च सर्वधिपयमेतद्धारणं भवति न प्रयाजेऽप्येव । अ-
नारभ्य ह्येतत्पठ्यते ॥ ४४ ॥

प्रयाजानुमन्त्रणमेको ममेका तस्य योस्मां-

द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ ४५ ॥

प्रयाजे इष्टे सत्यनुमन्त्रणं कर्त्तव्यम् । एको ममेति । तथैत-
द्याजमानं भक्षणत्यात् । आत्माभिधादिपदसम्यग्धे सत्यव्याख्यो-
गाभावात् । अनेकयाजमानके कर्मण्यधिपरिणामः ॥ ४५ ॥

एवं मिथुनैर्यथासंख्यम् ॥ ४६ ॥

उत्तरत्र यथा संख्यमेवमनुमन्त्रणानि कार्याणि । एवं द्याम्ना-
यते । तस्मात्प्रथमे प्रयाजे इष्टे द्यादेको ममेति, तथा द्यौ ममेति द्वि-
तीये प्रयाजे, त्रयो ममेति तृतीये प्रयाजे इत्येषमादि । तदेवमर्धम् ।
लाघविक आचार्यः सूचयतेपयं मिथुनैर्यथा संख्यमिति ॥ ४६ ॥

न तस्य किंचनेति पश्यमे ॥ ४७ ॥

पञ्च मम न तस्य किं चनेत्येवं पञ्चमे प्रयाजे प्रयोगः ॥ ४७ ॥

त्विपिमानपचितिमान्यशस्वी ब्रह्मवर्चस्पज्ञाद्

इति च ॥ ४८ ॥

एतैश्च यथा संख्यमनुमन्त्रयीत साक्षाद्भुत्वात् । अमूयासमिति प्रति
पदमध्याहारः । स च ध्रुतावभिहित एव । प्रथम प्रयाजमनुमन्त्रयेत्
त्विपिमान् भूयासमिति । पूर्वस्माच्चैतदनुमन्त्रणं भिद्यते । पृथग्विधा-
नसामर्थ्यात् । प्रयोजनं संहितावत्प्रयोगः । त्विपिमान्भूयासमित्येवमा-
द्याशीर्योगसामर्थ्यादनेकयजमानके विपरिणम्यते । अनुमन्त्रणस्य
चासन्निपातात्प्रोवितापि यजमानः करोति ॥ ४८ ॥

आगन्तूनां चतुर्थपञ्चमाभ्यां स्थानात् ॥ ४९ ॥

नव प्रयाजान्यजतीत्येवमादौ प्रयाजधर्मपरिप्राप्तौ सन्देहे १६-
मारभ्यते । आगन्तूनां चतुर्थपञ्चमाभ्यां यो धर्मः प्राप्तस्तेन सम्यग्धं कु-
र्यात् । स चानुमन्त्रणस्थानादिकः । कुत एतत् । स्थानात् । क्रमादित्यर्थः ।
चतुर्थपञ्चमयोर्ह्यन्तराले आगन्तवः पठ्यन्ते । अतश्च सन्निधानात्त-
द्धर्मसम्यग्ध इष्यते । धर्मापेक्षायां हि सन्निहितव्यतिक्रमे कार-
णं नास्ति ॥ ४९ ॥

प्रथमचतुर्थाभ्यां वा यथालिङ्गम् ॥ ५० ॥

प्रथमचतुर्थयोर्वाधर्मेण सम्यग्धः कर्त्तव्यो लिङ्गात् । यो बहु-
देवत्यस्तस्य प्रथमधर्मं य एकदेवत्यस्तस्य चतुर्थधर्मः इति । लिङ्गं ह्यत्र
पर्युपस्थापकम् । ननु चैव सति द्वितीयतृतीययोरप्यविशेषाद्धर्मप्र-
वृत्त्या भावितव्यम् । नेत्युच्यते । प्रथमचतुर्थयोर्हि कारणमन्यदप्य-
स्ति । एकत्र प्राथम्यमितरश्चानन्तर्यम् ॥ ५० ॥

१ सर्वान्योत्तमेनोपायित्वात् ॥ ५१ ॥

अथ वा उत्तमधर्मेण सर्वान् सम्यगधीयात् । कुत एतत् । उ-
पायित्वात् । तमेव पञ्चमं होतव्यं प्रति तत्साकल्यसज्जननाय उपायिन

आगन्तवः । कथमवगम्यते । येन नव प्रयाजान्यजनीत्यत्राध्यासेन
सख्यापूरयितव्या । न हि नवैतानि कर्माणि । उत्पन्नसयोगात्सख्याया ।
एव च सति न्यायादन्त्यस्याध्यासः प्राप्नोति । न हि पूर्वाध्यासो यु-
ज्यत इत्यन्त्यस्याध्यासोऽयम् । तेन पञ्चमधर्मसम्बन्ध एवात्र
युज्यते १ ॥ ५१ ॥

एत्य जुह्वाभिधारणं ध्रुवाया हविष उप-

भृतश्च ॥ ५२ ॥

सन्निधानाद्यजति स्थानस्थितस्यैवामिधारणं मा भूदित्यत ए-
त्येत्युच्यते । ध्रुवादीनामुच्चारणं स्थालीव्युदासार्थम् । तत्कप, न हि
स्थाल्यामभिधारणस्य प्राप्तिरस्ति । उत्तमप्रयाजसङ्कीर्तितदेवतास-
म्बद्धहविरभिधारणमवेष्यते । तच्च ध्रौव पुरोडायावापभृतं च । एवं
ह्यत्र वाक्परोपस्त उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञं समस्थाप-
यन्निति प्रकृत्याग्न्यादयः सङ्कीर्तिताः । ततश्चाग्नैव सर्वयामपरिस-
माप्नयायातयामानि हवींषि संवृत्तानीति । पुनराह ते देवा अकामयन्त
कथं त्विमं यज्ञं पुनराप्याययेमेति प्रकृत्य स यज्जुह्वामाज्य परिशिष्ट-
मासीद्येन यज्ञं समस्थापयन्तनेव यथापूर्वं हवींष्यधिधारयन्निति । त-
तश्च स्थाल्या अनभिधारणम् । हवि शब्दश्चात्र गोधलीयद्वन्द्यायेन पु-
रोडाशयोर्वर्त्तते । अत्रैतद्विचार्यते । किं हविः सस्कारोऽयमुत्तमप्रयाजो
प्रतिपत्तिः ? किं तावत् प्राप्तम् । हविः सस्कारोऽयं द्वितीया निर्देशात् ।
द्रव्यं च तृतीया ध्रूयते । प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयति । लिङ्गा-
च्च । पुनरेवैतानि तदाप्यापयत्ययातयामानि करोतीति । प्रयाज-
शेषप्रतिपत्तिर्था इष्टार्थत्वात् । इष्टो ह्यत्रार्थो जुह्वारिक्तता ।
तथा ह्यज्यभागाधिरज्येते । अतस्तद्वृद्धयस्तसर्गाभावे इष्टार्थ-
ता । इतरथा हि हविरभिधारणादइष्टं कल्प्येत । तद्याग्न्याप्य इ-

१ एवं च नवैवाद्वाप्रयाजादापि 'पञ्चमम न तस्य विज्ञा-
योस्मान् द्वेष्टि यज्ञं यवं द्विष्मः अप्रादो भूयास्तम्' इत्येवानुमन्त्रणम् ।
अत्र तन्मन्त्रप्राकारस्योर्विकल्पः, यतपथं विशेषाध्वयक्षेपि दाया
न्तरं विशेषयते ।

ष्टे मति । यदुक्तं हविषि द्वितीया द्रव्ये च तृतीया । तत्रापि घस्तुयत्वा
पृथ्वीया द्वितीयार्थे, द्वितीया च सप्तम्यर्थे, सुपां सुपो भवन्तीति ।
लिङ्गं स्वर्धवादप्रायम् । चिन्तायाः प्रयोजनम् । हविः सस्कारे
पशुपुरोडाशाभिधारणार्थः । प्रयाजशेषः स्वापयितव्यः । शेषप्रतिपत्तौ
सन्निहितत्वेन कार्ये इति ॥ ५२ ॥

आज्यभागाभ्यां चरत्सामेयेन सौम्येन ॥ ५३ ॥

आज्यभागाविति कर्मणोः सहा । असौ च संव्यवहारार्था
आज्यभागप्रभृतीडान्त्यमेक इत्येवमाद्यर्था । ताभ्यां चरति । चरति
रनुष्ठानार्थः । ताद्यनुतिष्ठतीत्यर्थः । स चैक आग्नेयोऽपरः सौम्यः ।
अग्निदेवस्य आग्नेयः । सामदेवस्य च सौम्यः । स्मर्यते हि देवता
तद्विधौ ऽग्नेर्द्वं कृत्वा सोमाद्यणिति च । आग्नेयमस्मिन् कर्मणि द्रव्यमि-
त्याग्नेयः । एव सौम्यः ॥ ५३ ॥

चतुरवत्तुः सवयट्कारासु ॥ ५४ ॥

सवयट्कारास्वाहुतिषु चतुरवत्तं होतव्यम् । चतुरवत्तं जु-
होतीति हि ध्रुवते ॥ ५४ ॥

अनिधायवदायावदाय ध्रुवामभिधारयति, आ-
प्ययतां ध्रुवा हविषा धृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति
देवयद्व्यः सूर्यायाऊधो अदित्या उपस्थ ऊ-
रुधारा यज्ञे अस्मिन्निति ॥ ५५ ॥

अनेन मन्त्रेण । अनिधाय सुचावित्युच्यते । वाचनिको
हि तयोर्विमोक्षः । ते पतच्छिष्टकृति विमोचनमागच्छत इत्यादि ।
अवदायावदायेति वीप्सा प्रति स्तुर्वाधयया । चतुरवत्तविषयत्वे
ह्यनुपपत्तिः । आहवनीययज्ञतया ध्रुवाया इति परिभाषितम् । अतस्तद-
भिधारणमुच्यते । आज्यभागयोर्यज्ञति स्वाद्याज्यापुरोनुवाक्यावस्थ
म् । अनुवाक्या च प्रेषितानुच्यते । तस्मैतत्सन्दिह्यते । किमयदानो-
त्तरकालमनुवाचनमुत सहाहोस्त्रिपूर्वमिति ? । न चेद्वाच्येण वि-

शेषः प्रदर्शितः । किं तु विहृतायनुप्रवृत्तिर्दृश्यते । पशौ गृहीत्वानुवाचनम् । तत्पुरोडाशे च सहानुवाचनम् । अवधन्त हीन्द्राग्निभ्यामिति । कचिच्च पूर्वानुवाचनम् । यथावरुणप्रघासेषु मारुत्यां, सव्येन स्तुचौ गृहीत्वेति । तत्र पूर्वानुवाचनमेवयुज्यते । तस्य हि विहृत्यनुप्रवृत्तिर्दर्शनं मारुत्यामित्युक्तम् । नन्वितरयोरप्यस्ति । सत्यमेवम् । तच्च वाचनिकम् । अस्यापि वाचनिकत्वमिति चेत् । न वचनस्यान्यपरत्वात् । घास आलम्भोत्र विधीयते । स चाप्राप्तस्तस्मात्पूर्वानुवाचनं प्रकृतितः प्राप्तमेवानूद्यत इति । पशुपुरोडाशादौ त्वन्यपरत्वात् वचनस्य सहानुवाचनादि परतैव । तस्मात्पूर्वमनुवचनम् । ततो घदान् । पुनरतिक्रम्य प्रवचनमिति । तदपि प्रदर्शितमाचार्येणातिक्रम्याध्याख्याह समिधो यजेत्येवमादौ ऋत्विज्यतिष्वेव क्रम इति ॥ ५५ ॥

अनुब्रूहीत्युक्त्वा नापव्याहरेद्धोता चाश्राव-
णात् ॥ ५६ ॥

अनुवचनोत्तरफालमध्यर्धुर्नापव्याहरेत्, होता चाभाष्यं
यावत् ॥ ५६ ॥

२ आश्रावितेग्नीदाप्रत्याश्रावणात् ॥ ५७ ॥

प्रत्याश्रावणमस्तु धौपदिति । आ तत इत्येतदुक्तं भवति ॥ ५७ ॥

१ आपस्तम्बः 'आग्नेयः' सौम्यश्चाज्यहाविषा चाज्यमानौ चतुर्गृहीताभ्यां जमदग्नीनां तु पश्चावत्ताभ्यामथ जामदग्न्यो जामदग्न्यमामग्न्य पश्चायत्तं कुर्विति सर्वप्रायश्चित्तमुष्मै अनुब्रूहीति पुरोनुवाक्यां सम्प्रत्ययवदायावदाय स्तवेण प्रस्तव्यर्हि समज्य जुष्टपशुतावादाय दक्षिणातिक्रम्याध्याव्य प्रत्याश्रापितेऽमु यजेति याज्यामिति सार्वत्रिणम्' इति ।

२ अर्धयुगा आध्यावणे एते आ प्रत्याश्रावणमग्नीदापव्याहरेत् । 'आध्याव्य' 'अस्तु धौपद्' इत्यनयोरन्तरा नापव्याहरणमग्नीध इति ।

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमास पृष्ठशतके सुन्दरे
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाश्चाभ्युद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहक-
देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्रा ७ आणका ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवक " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रत मुद्र्यमाणा ग्रन्था - मुद्रिता स्तवका
 - (१) सस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (सस्कार) २
 - (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
 - (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
 - (४) भाष्योपपूहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
करणम् श्रीमद्भोक्ताचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचितं भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
 - (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
 - (६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगंगाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २
 - (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २
 - (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-चादरायण प्रणीतं
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विष्णु-
मिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) १

- (८) स्याद्वादमञ्जरी-महिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्)
- (१०) सिद्धिब्रह्म-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभि श्री ६ } (वेदान्त)
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् ।
- (११) न्यायमकरन्द- । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंप्रहीत आचार्यचित्तुल्लमु- } (वेदान्त)
नविरचितव्याख्योपते
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णय न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूप म० म० } (न्याय)
श्रीगणेशधरोपाध्यायविरचित । सम्पूर्णम्
- (१३) त्रिधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा)
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो- } (वेदान्त)
मेश्वरविरचिता ।
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्त)
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।
- (१६) मीमांसाचालप्रकाश (जमिनीयठादशा-
ध्यायार्थसंग्रह) श्रीमदूपदवाक्यप्रमा- } (मीमांसा)
णपाराचारीगुणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्ना
ज्यधुरन्धरधर्मभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्कर-
विरचित ।
- (१७) प्रकरणपथिका (प्रभाकरमनानुसारि मीमांसादर्शनम्) मह
महोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा)
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसार । पण्डितप्रवरश्रीमदानन्दव्यास
प्रणीतस्तत्त्वज्ञानव्याख्यासमलङ्कृतम् । (वेदान्त)
- (१९) पातञ्जलयोगसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीककाचार्य-
विरचित भाष्यसहितम् ।

पञ्चादिपेपखानम् }

हरिदासगुप्त,
बोचला-धर्मप्रतपकावय
यनारस निधी ।

THE
CHOWKHAMBÂ-SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARĀCHÂRYA.

EDITED BY

VYÂKARVÂCHÂRYA PANDIT MADANMOHAN PÂTRAK,

Professor of Munimsâ and Dharmîshâstra,

Ranbir Sanskrit Pâthshâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS III

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES

AGENT - OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

* Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILAS PRESS

BENARES

1903.

Registered According to Act XVI of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिमुमनोभिः सुसंस्थता ।

सुवर्णागद्वितमव्यामशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौसध्या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

सत्यकः-७२

प्रत्याध्रावितेध्वर्युराहोतृप्रेषात् ॥ ५८ ॥

यजेति हांतृप्रेषः, आ ततो नापव्याहरेदिति ॥ ५८ ॥

होता वपट्कारात् ॥ ५९ ॥

नापव्याहरेदिति घर्त्तते । सोऽनुग्रहीत्येधोक्त्वाध्वर्युर्नापव्याहरेदिति प्रक्रम्यैतच्छ्रूयते ॥ ५९ ॥

सोमे च ग्रहं गृहीत्वोपाकरणात् ॥ ६० ॥

सोमे चाध्वर्युर्ग्रहं गृहीत्या नापव्याहरेदास्तोत्रोपाकरणात् ॥ ६० ॥

उपाकृत उद्गातारं आ होतृप्रेषात् ॥ ६१ ॥

उपाकृते स्तोत्रे उद्गातारो नापव्याहरेयुराहोतृप्रेषात् । होतृप्रेष उत्तमस्तोत्रीयायाः प्रस्तावसमनन्तरं परोत्तमेति येन होता सम्बोध्यते ॥ ६१ ॥

होता वपट्कारात् ॥ ६२ ॥

नापव्याहरेदिति घर्त्तते । कियन्तं कालम् । आ ग्रहसम्यक्-होमवपट्कारात् । अथ सौम्येध्वरे स वै ग्रहं गृहीत्याध्वर्युर्नापव्याहरेदिति प्रकृत्यैतदपि हि श्रूयते ॥ ६२ ॥

आग्नेयमुत्तरपूर्वाद्धे दक्षिणपूर्वाद्धे सौम्यम् ॥ ६३ ॥

आग्नेयमाज्यभागमुत्तरपूर्वाद्धे जुहोति । दक्षिणपूर्वाद्धे सौम्यं ॥ ६३ ॥

समिद्धतमे वा ॥ ६४ ॥

उत्तरार्द्धपूर्वाद्धे दैक् आग्नेयमाज्यभागं जुहोतीति प्रक्रम्यैतच्छ्रूयते ॥ ६४ ॥

हविर्भ्यां च ६५ ॥

१ सूत्रे होतृग्रहणं सकलपञ्चकर्तृणामुपलक्षकम्, तेन प्रशाखादयोऽपि एवोत्तमेति प्रयोक्तारं शक्यव्यतिरिक्तं किमपि न श्रूयः ।

चरतीति याक्यशेषः । समिद्धतम इति च । समिद्धहोमेन
श्वेव समृद्धा आहुतय इति ध्रूयते ॥ ६५ ॥

पुरोडाशावन्तरेणाग्नीषोमा उपाश्वज्यस्य ॥ ६६ ॥

पुरोडाशयागयोर्मध्ये उपाश्वज्यस्याग्नीषोमौ यजति । अत्र
पुरोडाशाविति द्वितीयोपपदविभक्तिः १ ॥ ६६ ॥

विष्णुर्वामावास्याया हौत्रास्नानात् ॥ ६७ ॥

अमावास्यायां विष्णुर्वैज्यते अग्नीषोमौ वा । एवं हि हौत्रे आ-
स्नायते । वैश्ववज्रोदिदं विष्णुरिति २ ॥ ६७ ॥

यावद्धविरुत्तरार्द्धास्विष्टकृत् ॥ ६८ ॥

यावन्ति हवीर्वापि सर्वेषामुत्तरार्द्धास्विष्टकृद्विज्यते । सम्प्र-
तिपञ्चदशैकत्वाच्च सकृत्प्रक्षेपः । प्रतिपत्त्यर्थकर्म चैतदुत्तरार्द्धात्
प्रतिपाद्यते । यागश्च निर्वह्यते । अत एव च यावदुक्तेऽपि प्रवर्तते ॥ ६८ ॥

तत एव होमः ॥ ६९ ॥

१ अयं क्रमः, आग्नेय आज्यभागो ध्रुवातश्चतुर्गृहीतेन, सौम्य
आज्यभागोऽपि, आग्नेयेन पुरोडाशेन यागः तत्राग्नये ऽनुगृहीत्यनु-
याचनम् जुह्वां ध्रुवाया स्वयेणाज्यं गृहीत्योपस्तारः, आज्यस्याह्या
सकाशादध्रुवाया अभिघारणम् पुरोडाशमध्यादध्रुवपर्वमात्रं तिरस्त्री-
नमग्रदानं प्राह्यम् द्वितीयं पूर्वाधातं पश्चादत्तिनस्तृतीयं पश्चाधातं
ध्रौवेणोपर्थभिघारः पुनर्ध्रौवाया आप्यायनम् आज्यस्याह्याज्येनाप-
त्तस्य हविषोऽग्रदानयोः प्रत्यभिघारः अतिक्रम्याध्याग्नौ यजेत्-
कृत्वा षपद्गृहे सह वा सुष्पाद्वैनहोमः, आज्यभागयत् ध्रुवात-
श्चतुः पश्चादह्यो घायदायोपानुयागः, आग्नेयपागयत् द्वितीयेन ऽ-
रोडाशेनाग्नीषोमीययागः स्विष्टकृदिति देयभाष्ये ।

२ ष्यस्विष्टोऽयं विकल्पः सनयतोऽग्नीषोमौ अस्तनयतो वि-
ष्णुरिति, शाङ्खायनः 'येन्द्रं साधाय संनयतो माहेन्द्रं वा ; येन्यं
त्यसंनयन्नुपांनुयाजम्, इति ।

उत्तरत एव होमो भवति । शेषास्त्विष्टकृते समवधती-
स्वेतवृक्तम् ॥ ६९ ॥

उपांशुयाजशेषादपि धौयास्त्विष्टकृदवधाने प्रात आह—

नाज्यादशेषात् ॥ ७० ॥

न स्त्विष्टकृदधमवधानं धौवादाज्याद्वद्ब्रहीतव्यम् । कुत एतत् ।
अशेषत्वात् । न होतच्छयभूतम् । न नूपांशुयाजनिवृत्त्युत्तरफालं
शेषव्यपदेशोऽस्वेति । नेति घूम । न होतवुपांशुयाजायैव गृह्यते ।
अथैस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यदधुवायामाज्यामिति । न च, सर्वा-
यस्यैकदेशे निवृत्ते शेषव्यपदेशोऽस्ति १ ॥ ७० ॥

असः सृष्टामाहुतिभिः ॥ ७१ ॥

स्त्विष्टकृदाहुतिं जुहोतीति वाक्यशेषः । स वा अश्वस्य इवेत-
राश्व आहुतिभ्या जुहोतीति प्रक्रम्याह सद्रियः स्त्विष्टकृद्विषेण
इ पशुप्रसज्येधादितराभिराहुतिभिः सः सृजदिति ॥ ७१ ॥

निधाय सञ्चरमभ्युक्ष्य प्राशिन्नमवधति

यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽन्यतरत आज्यमु-

भयतो वाग्नेयात् ॥ ७२ ॥

स्तुप्रिधानं वाचनिकम् । तं यतस्त्विष्टकृति विमोक्षणमागच्छत
इति । सञ्चरश्च परिधीतपरेण सञ्चरोभिप्रेतः । तस्य चाश्वयुग्मा-

१ अपरा व्याख्या । न ह्याज्य शेषरूपमस्ति शयस्य हि कृतार्थस्य
प्रतिपत्त्यपक्षस्य स्थितस्य प्रतिपत्त्यर्थानि शेषकार्याणि । न चाज्यमे-
धं विधमस्ति । न ह्युपांशुयाजायै पूर्वं पृथक् प्रकलितमस्ति यस्य
शेषो भवति । अतः साधारणादेष धौवाद्वचनेनापांशुयाजायै
गृह्यते । यत्तापदधुवायामुपांशुयाजार्थं गृहीतेऽप्रातिहमाज्यम् तस्य-
वाद्वायुपस्तरणामिधाराणामुपयोगीत्यवृत्तायै न प्रातिपत्त्यहम् । स-
यांस्ते च नेन ति शेषेण समिष्टवस्तुहृत्यत इति न ततः शेषकार्यम् ।
यज्जुहो चतुर्गृहीतं तर्हि येन हुतामिति यथाभावादयं तासम्वन्धि क-
र्मस्याभावा इत्यनन्तर्देषाः ।

मनुयाजार्थम् । स्विष्टकृत ऊर्ध्वमनुयाजार्थं हानेन सञ्चरेण सञ्चर-
णम् । ननु प्राशिन्नसमर्पणार्थं कस्माच्च भवति । न, तस्य पाक्षि-
कमनेन समर्पणम् । अपाक्षिकं चाभ्युक्षणम् । तेन करिष्यमा-
णप्रयोजनत्वादनुयाजार्थतैव न्याय्या । प्रयोजनं तदभावेऽप्राप-
तीति । पशौ च त्र्यङ्गस्विष्टकृतवृत्तरकालमभ्युक्षणं न पुरोडाशस्विष्टकृ-
तीति । ज्योतिष्टोमे च तृतीयसवनं सौम्ययागसमनन्तरमभ्युक्षणम् ।
नेतरयोः सवनयोरनुयाजाभावात् । केचित्तु तृतीयसवनंऽपि स्वि-
ष्टकृद्यागसमनन्तरमंवाभ्युक्षणमिच्छन्ति न सौम्यसमनन्तरम् । त-
दनन्तरमेव हृष्टत्वात् । युक्तरूपतरमिवचैतदिति । प्राशिन्नमिति
प्रक्षणां भागस्तदवद्यति । अवद्यति शब्दोपादानसामर्थ्याद्विरिति
प्रतिपत्तव्यम् । अवद्यतेर्द्विद्विरवदानसम्बन्धो हृष्टः । त्रित्वसम्ब-
न्धोपीति चेत् । न, विष्टेयसंयोगात् । विर्जमदप्रोनामिति । तथा
च प्राशिन्नं प्रकृत्य पठ्यते । द्विद्विष्टोवद्यायेति । तेन यदवद्यति
तदवद्यमात्रं पिप्पलमात्रं वेति । शाखिनां तु पठ्यते । द्वं शकलेवद्य-
ति यवमात्रं पिप्पलमात्रं वेति । पिप्पलमात्रमिति च पिप्पलफलम-
भिप्रेतम् । न पिप्पलमात्रेण सहोच्चारणात् । क्वचिच्च दर्शनाद्य-
यात्रं धोनुम्यरंया पिप्पलं वा धन्धनात्प्रमुच्येतेति फलविषय एष
पिप्पलशब्दः । आज्यं चान्यतरतो भवत्युभयतो वा अन्यतरत आ-
ज्यं कुयोवधस्ताद्वोपरिष्ठाहेति घचनात् । तथा स आज्यस्योपस्तीर्य
द्विद्विष्टोवद्यायोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयति । तद्यद्येय यज्ञस्यावदा-
नमेवमेवतदिति । गाग्रयान्मस्तर्कं विरुज्य द्वे शकलेवद्यति यवमात्रं
पिप्पलमात्रं वेति । घचनमङ्गीकृत्याग्नेयादित्युक्तम् ॥ ७२ ॥

भागांश्च ॥ ७३ ॥

गृह्णातीति सूत्रशेषः । तांश्चाग्नेयादेव प्राशिन्नसह चरतया ।
स चायमुपदेशः । कामरूपपरिष्ठाद्वदपते । श्विनः सायदपर्वयसि-
तमन्तरान्यत्रप्रक्रियते । तत्किमर्थं घनुदांकरणासिद्धात्तत्समाप्तन्या-
यतयेति निरवयवम् ॥ ७३ ॥

अध्वर्युसञ्चरेण ब्रक्षणे प्रदाय पूर्वणेके
ऽप उपस्पृश्येडां पश्चावत्तां दक्षिणतो म-

ध्याच्च यावद्धविस्त्रिष्टकृद्ददाज्यम् ॥ ७४ ॥

प्रक्रान्तं प्राणितमभ्यर्च्युसञ्चरेण समर्थं पूर्वेण पाहयनीयं त-
तोप उपस्पृशति । रुद्रियः प्राणप्रमिति । ततश्च तदभावे न भयति ।
तत इडां पश्चाद्यक्षां गृह्णाति । यावद्धविरिति । प्रतिपत्तिर्यात् । ननु च
दक्षिणातो मध्याच्च स्त्रिष्टकृद्ददाज्यमिति चोक्ते पश्चाद्यक्षप्रहणमवा-
च्यम् । सर्वेषां तुल्यस्य प्रक्षापनायेति कश्चित् । न देतदसत् । न हि पुरोडा-
शस्याज्यस्य च तुल्यता शक्याभ्युपगन्तुम् । प्रतिपाद्यते ह्यत्र पुरोडा-
शो नाज्यमसयुक्ताधिधानात् । तेन पत्नीसंयाजेडायांमपि पश्चाद्यक्षता
यथा स्यादिति पश्चाद्यक्षप्रहणम् । ननु चानुक्तंपि पश्चाद्यक्षमवेदम् ।
ततश्च तत्रापि भविष्यत्येव । नेह पुरोडाशप्राधान्यात्तत्कार्यं च पत्नी-
संयाजेऽप्याज्यप्रसङ्गाद्विरेषाज्यं प्राप्नोति । नोपन्तरस्याभिधारणप्राप्ति-
रिति । तेन सुष्ठुच्यते पश्चाद्यक्षमिति ॥ ७४ ॥

यजमानभागं पूर्वार्द्धादीर्घं प्रशीर्य पुरस्ता-

द्भुवायाः करोति ॥ ७५ ॥

पूर्वार्द्धं पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुरस्ताद्भुवायै निदधातीति धृत-
र्यात् । अयं च भागानामयमरः । ततश्च विनियोगक्रमेण पूर्वमग्नीध-
स्ततो ब्रह्मणस्ततो यजमानस्येति । भुवायाः पुरस्तादिति अतिरिक्ते दं-
शे करोति ॥ ७५ ॥

इडां होत्रे प्रदायाविसृजन् दक्षिणाति-

क्रामति ॥ ७६ ॥

मागैर्येषहितस्यादिडाप्रहणं क्रियते । तां होत्रे प्रदायाविसृ-
जं दक्षिणातिश्रामति ॥ ७६ ॥

इडां प्रतिगृह्य होतुरङ्गुलिपर्यणी अनक्ति ॥ ७७ ॥

प्रहृतस्यादिडाप्रहणमकार्यं क्रियते च पर्याजने यथा तत क्रि-
येतेत्येवमर्थम् । तथा च दर्शयति । स होतुरिह निलिम्पति तद्वर्णो-
ष्ठयोर्निलिम्पत इति प्रहृत्याह यत्रत्यै मनुर्विभयाप्रकारेदं धै मे तन्निष्ठं

यशस्य यदियमिडा पाकयज्ञिया यद्वै म इह रक्षाऽस्ति यत्नं न हिऽस्यु-
रिति तमेतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य इत्येव प्रापयत तयो देवनाम-
प एतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य इत्येव प्रापयते ऽथ यन्प्रत्यश्रप्त प्रा-
श्नाति तिनेदनुपहृतां प्राश्नानीत्येतदेवैनां प्रापयते यदोष्ठयोर्निर्मलम्पत
इति इडाया अद्भुलिपर्वाञ्जन दर्शयति । नेन प्रकृतायामपीडायां पु-
नरिडाग्रहणम् । पर्यशब्दः सन्धिवचनो लिङ्गात् । काण्डात्काण्डात्प्ररोह-
न्ती परयः परयस्परीति । तथा काण्डात्काण्डाद्ध्वंसा पर्यगाः पर्यणः
प्ररोहतीति दूर्वोच्यते । तत्र पर्यशब्दं सन्धिवचनं दर्शयति ॥ ७७ ॥

अवान्तरेडामादधाति पूर्ववत् ॥ ७८ ॥

अवान्तरेडामिडाया एव होतुः पाणौ समवद्यन्ति । अथ होतु-
पाणौ समवद्यति समवद्यतामेव सर्वा तदेनां प्रत्यक्षं होतरि श्रयती-
ति धूयते । पूर्ववद्ग्रहणाच्च पञ्चावत्तामिति । पुरोडाशावधानादेव प-
ञ्चावत्तता । न ह्यज्यं संसृष्टरूपत्वाद्विवेकेन गृहीतुं शक्यते इति ॥ ७८ ॥

इडाञ्च ॥ ७९ ॥

श्वाधधातीति घर्तते ॥ ७९ ॥

सर्वे ऽन्वारभन्ते ॥ ८० ॥

प्रकृत्यादिद्वामिति केचित् । अपरे तु वाक्यस्यामर्ष्याहोतुर-
न्यारम्भमिच्छन्ति न्यर्गस्य लोकस्पर्तद्वार यद्वाता नस्माद्धातारम-
न्यारभतेति ॥ ८० ॥

इडोपहृतेत्युच्यमाने आग्नेयं बर्हिषदं करोति
ब्रह्मपिन्वस्वायुर्मे धुक्ष्व प्रजां मे धुक्ष्व पशून् मे
धुक्ष्व ब्रह्म मे धुक्ष्व क्षतं मे धुक्ष्व विशो मे
धुक्ष्व योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्य
प्रजया पशुमिराप्यायस्वेति ॥ ८१ ॥

इडोपहूनेत्येवमुच्यमाने आग्नेयं बर्हिषद् करोति ब्रह्मपिन्वस्त्रे-
त्यनेन मन्त्रेण । विपरिणम्यते चासाधनेकयजमानके कर्मणि ॥ ८१ ॥

तं चतुर्द्धा कृत्वा ॥ ८२ ॥

तन्निर्देशाच्चतुर्द्धा कृतं बर्हिषद् करोति । आग्नेयं चतुर्द्धाकरोतीति
यचनादाग्नेयमित्युक्तम् । चतुर्द्धाकरणस्य च व्यादेशार्थत्वात्तस्य च
यजमानकर्तृकत्वात् कत्वाप्रत्ययसामर्थ्याच्च यजमानश्चतुर्द्धा करणे ।
सत्रेषु च व्यादेशाभावाद्भावश्चतुर्द्धा करणस्य ॥ ८२ ॥

बर्हिषि ऋत्विभ्य आदिशति ॥ ८३ ॥

बर्हिषीति नियमाद्यमुच्यते । आदेशश्च वाचनिको न समर्पणं
साधत् । तेनेदं ब्रह्मण, इदं होतुरित्येवमाद्यादेशः ॥ ८३ ॥

उभौ वाविशेषात् ॥ ८४ ॥

उभौ वा चतुर्द्धा कियेते नाम्नेय एव । कुतोऽविशेषात् । मय
यत्र प्रतिपद्यते तच्चतुर्द्धा पुरोडाश कृत्वा बर्हिषद् करोतीत्यविशेष-
धरणात् । किं च चरितार्थत्वाविशेषात्संस्कार्यत्वाविशेषाच्च । तथा
प्रतिपक्षिसव्यपेक्षत्वादिति याज्ञिकाः । अत्रोच्यते । स्यादेतदेवं
यद्यविशेषः स्यात् । अस्ति तु विशेषः । आग्नेयं चतुर्द्धाकरोतीति ।
यद्यपि च माध्यन्दिनीयायां पुरोडाशमात्रधरणम् । तथापि त्वाम्ने-
यमिति यचनाद्विशेषनिष्ठतैव न्याय्या । न चाग्नीषोमीय आग्नेयः ।
यत्र हि निरपेक्षदग्निपदात्तद्धित उत्पद्यते स आग्नेयः । न च
सोमसव्यपेक्षस्याग्निपदस्य सामर्थ्यमस्ति । सापेक्षं चासमर्थं भवती-
ति समर्थानां प्रथमाद्वेति ह्यधिकृत्य तद्धिताम्नानम् । तेनाग्नीषोमीय-
स्यानाम्नेयत्वाच्चतुर्द्धा करणाभाय इष्यते । यद्येवमुभौ वाविशे-
षादिति सूत्रं किमर्थम् । आशङ्कानिष्ठत्वर्थम् । अपि च प्रातिप्रमा-
गानां आग्नेयादिति सूत्रितम् । आग्नेयाङ्गाणांश्चेति । तत्तिस्र्या-
न्तार्थं यत्तद्वयमुभौ वाविशेषादिति । तत्तुतां यचनात् । द्विर्मात्रस्य
हि प्रातिप्रं धृतम् । द्विर्विशेषोपपत्तीति । मागानां च । पूर्वार्द्धं पु-
रोडाशस्य प्रणीयेति पुरोडाशसंयोगः । यद्येवं किमर्थं सूत्रमाग्ने-
यादिति । आग्नेयान्मन्त्रकं विरज्येत्त्वतोयचनादस्तु तदर्थेति चेत् ।

न, प्रदेशविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । तस्मात्सर्वत्र प्राशिन्नग्रहणं न्या-
यम् । भागास्तु पुरोडाशसयोगात्सान्नाय्ये न प्रवर्तन्ते । दान्त्रिक-
सिद्धान्तेऽपि न चतुर्द्धा करणं सान्नाय्यस्यापुरोडाशत्वात् । तस्य
च पुरोडाशसंयोगात् । प्रकृतौ ह्यौपदेशिका धर्माः । सान्नाय्यवि-
फारे च पशौ चतुर्द्धाकरणाभावात् । अथ पशुं सम्मृशन्तीति हि
प्रकृत्याद्वैतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ यत्पुरा सम्मृशति य इम उप-
तिष्ठन्ते ते विमथिष्यन्त इति शङ्कमानो यद्यु विमथनात् यद्वेताश्रय
सम्मृशेदिति चतुर्द्धा करणाभावो विमथनाशङ्कायां सम्मर्शनवि-
धिसस्तव इति ॥ ८४ ॥

अत्र पितर इति यजमानो जपति ॥ ८५ ॥

चतुर्द्धाकृतं पुरोडाशमालभ्य उत्तरत्नं विसर्गोपदेशात् । अत्र
पितर इति जपमानो जपेत् ॥ ८५ ॥

त्रिसृज्यामी मदन्तेति ॥ ८६ ॥

जपतीति वसन्ते । अयं च कैश्चित्प्रोषितस्यापि यजमानस्ये-
ष्यतेऽनार्धतत्वात् । तत्पुनरनुपपन्नम् । आलम्भपूर्वकत्वाद्विसर्गस्य ।
तेन यथापूर्वेऽध्ययुरेवमुत्तरेपीति । चतुर्द्धा करणे च सत्यनयोः
प्रवृत्तिस्तत्र पितॄणां भोजनेनेति वाक्यशेषात् ॥ ८६ ॥

एकैकमाहरति ॥ ८७ ॥

भागिने भागमिति वाक्यशेषः । तच्च पञ्चाशोपहारतादृश्या-
ङ्गक्षणाद्यं हरणम् । द्रव्यसंस्कारत्वाच्च । अन्वाहार्येऽपि तथेति चेत् ।
न, परिष्कारार्थत्वादद्रव्यसंस्कारत्वाच्चेति ॥ ८७ ॥

द्यावापृथिव्योरुपवह्नेर्गन्धीधे पडवत्तम् ॥ ८८ ॥

अथ यत्राहोपहृते द्यावापृथिवी इति तदगन्धीधे आदधतीति
हि श्रूयते । तच्च कैश्चिद्भागद्वयं उपस्तरणमभिघारणोपेतं पडवत्त-
मिष्यते । अन्यथा पडवत्ताभावात्तरपुनर्नोपपद्येत । न ह्यत्रोपस्तर-
णमभिघारणे विहितं । कथं तर्हि पडवत्तमुच्यते । प्रत्यस्तमित्तापय-
चार्यवृत्तितया पडवत्तशब्देऽग्नीज्ञाग उपचरित उपलभ्यते । अद्य
कर्णंदिपद्यत् ॥ ८८ ॥

प्रादनात्युपहूता पृथिवी इति ॥ ८९ ॥

तत्पट्वत्तमग्नीत्यादनात्युपहूता पृथिवीत्यनेन मन्त्रेण । अथ द्वितीयमुपहूतो घौरिति धृतमपि सूत्रकृता नोपनियद्मन् । वाक्यभेदादेव तदर्थोपलब्धेः ॥ ८९ ॥

आशासाने मयीदमिति यजमानो जपति ॥ ९० ॥

भूयसि हविष्करण उपहूत इत्येवमाद्याशीः प्रार्थनमाशासनम् । एषा वा आशीरिति घचनात् । अत्र मयीदमिति यजमानो जपति । अत्र यजमानप्रहणं शक्यमकर्तुम् । पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यादिति परिभाषितत्वात् । एवं तर्हि पत्नीसंयाजेडायामपि यजमानो यथाजपेदिति । तत्र हि पत्न्युपह्वः क्वचिदाम्नात् । उपहूतेयं पत्नीति । आशीर्विचनेनैकवाक्यत्वाच्चस्या एव जपो मा भूदिति यजमानप्रहणम् ॥ ९० ॥

उपहूतां प्राश्नन्ति युक्ताः ॥ ९१ ॥

उपहूतामिडामृत्विजः प्राश्नन्तीत्यर्थः । यजमानश्च । सा धैया इडा प्राशिन्नभामाश्च यावदुक्तंवि घत्तंते । द्रव्यसंस्कारत्वात् ॥ ९१ ॥

१ पवित्रयोर्मार्जयन्ते परेण वेदिः सुमित्रि-

या न इति ॥ ९२ ॥

तृतीयार्थे सप्तमी । न ह्यत्र सप्तम्यर्थसम्मयः । करणता तु सम्मयति मार्जनं प्रति । सुषां हि स्थाने सुषः छन्दसि भवन्तीति । उन्धोषत्सुषाणि चेति स्मर्यते । तेनात्र सप्तमी तृतीयार्थे । लिङ्गाच्च । पवित्रपूता यदत ऊर्ध्वमिति । केचिच्छात्रोदकेन मार्जनमिच्छन्ति । मन्त्रलिङ्गात् । सुमित्रिया न आप इति । तत्पुनरविधायपरयागमन्त्राणामनुपपन्नस्य उदकानुपदेशाच्च । न चान्यदत्र मृग्यर्थे करणं नास्ति । यथा पनुषधान्ते । न च पवित्राश्यां मृग्यर्थो न सम्मयति । लि-

१ वेदिमपरेष्वावशिष्टाः पवित्राभ्यामाश्रितान् मार्जयन्ते शोधयन्ति इत्यर्थः ।

न, प्रवेशविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । तस्मात्सर्वत्र प्राशिन्नप्रहणं न्या-
यम् । भागास्तु पुरोडाशसयोगात्सान्नाय्ये न प्रवर्त्तन्ते । याज्ञिक
सिद्धान्तेऽपि न चतुर्धा करणं सान्नाय्यस्यापुरोडाशत्वात् । तस्य
च पुरोडाशसयोगात् । प्रकृतौ ह्यौपदेशिका धर्माः । सान्नाय्यवि-
कारे च पशौ चतुर्धाकरणाभावात् । अथ पशुं सम्मृशन्तीति हि
प्रवृत्त्याहैतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ यत्पुरा सम्मृशति य इम उप
तिष्ठन्ते ते विमथिष्यन्त इति शङ्कमानो यद्यु विमथनात्त एद्वेताश्रय
सम्मृशेदिति चतुर्धा करणाभावो विमथनाशङ्काया सम्मर्शनवि-
धिसस्त्य इति ॥ ८४ ॥

अत्र पितर इति यजमानो जपति ॥ ८५ ॥

चतुर्धाकृत पुरोडाशमालभ्य उत्तरत्र विसर्गोपदेशात् । अत्र
पितर इति जयमानो जपेत् ॥ ८५ ॥

विसृज्यामी मदन्तेति ॥ ८६ ॥

जपतीति वचन्ते । अथ च कैश्चित्प्रोपितस्यापि यजमानस्ये-
ष्यतेऽनाश्रितत्वात् । तत्पुनरनुपपन्नम् । आलम्भपूर्वकत्वाद्विसर्गस्य ।
तेन यथापूर्वेऽध्ययुरेवमुत्तरेपीति । चतुर्धा करणे च सत्यनयो-
प्रवृत्तिस्तत्र पितृणां भोजनेनेति वाक्यशेषात् ॥ ८६ ॥

एकैकमाहरति ॥ ८७ ॥

भागिने भागमिति वाक्यशेषः । तत्र पक्षाश्रोपहारतादृश्या-
द्भक्षणार्थं हरणम् । द्रव्यसस्कारत्वाच्च । अन्याहार्येति तथेति चेत् ।
न, परिष्कारार्थत्वादद्रव्यसस्कारत्वाच्चेति ॥ ८७ ॥

द्यात्रापृथिव्योरुपवह्नेग्नीध्रे पडवत्तम् ॥ ८८ ॥

अथ यन्नाहोपहृते द्यापृथिवी इति तदग्नीध्र आदधातीति
हि धूयत । तत्र कैश्चिद्भागद्वय उपस्तरणमिधारणोपेतं पडवत्त
मिष्यत । अन्यथा पडवत्ताभावात्तत्पुनर्नोपपद्येत । न ह्यग्नोपस्तर-
णमिधारणे विहिते । कथं तर्हि पडवत्तमुच्यते । प्रत्यस्तमितावय-
वाप्यंशुत्तितया पडवत्तशब्देऽग्नीद्भाग उपचरित उपलभ्यते । अथ
कर्णादिष्वयत् ॥ ८८ ॥

प्राश्नात्युपहूता पृथिवी इति ॥ ८९ ॥

तत्पडवत्तमग्नीत्यादनात्युपहूता पृथिवीत्यनेन मन्त्रेण । अथ द्वितीयमुपहूतो द्यौरिति श्रुतमपि सूत्रकृता नोपनियदम् । याक्यभेदा-
देव तदर्थोपलब्धेः ॥ ८९ ॥

आशासाने मयीदमिति यजमानो जपति ॥ ९० ॥

भूयस्ति हविष्करण उपहूत इत्येवमाद्याशीः प्रार्थनमाशासनम् ।
एषा वा आशीरिति वचनात् । अत्र मयीदमिति यजमानो जपति ।
अत्र यजमानग्रहण शक्यमकर्तुम् । पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्वागे
सामर्थ्यादिति परिभाषितत्वात् । एवं तर्हि पक्षीसंयाजेद्यायामपि
यजमानो यथाजपेदिति । तत्र हि पत्न्युपह्व. कचिदाम्नातः । उप-
हूतेयं पक्षीति । आशीर्यजनेनैकवाक्यत्वात्तस्या एव जपो मा भूदिति
यजमानग्रहणम् ॥ ९० ॥

उपहूतां प्राश्नन्ति युक्ताः ॥ ९१ ॥

उपहूतामिडामृत्विज प्राश्नन्तीत्यर्थः । यजमानश्च । सा चैषा
इडा प्राशिन्नभागाश्च यावदुक्तं च वसन्ते । द्रव्यसंस्कारत्वात् ॥ ९१ ॥

१ पवित्रयोर्माज्यन्ते परेण वेदिः सुमित्रि-

या न इति ॥ ९२ ॥

हृतीपार्थे सप्तमी । न ह्यत्र सप्तम्यर्थसम्भवः । वरण्याता तु
सम्भवति माज्जं प्रति । सुषा हि स्थाने सुष. उन्दसि भवन्तीति । उ-
न्धोपसूत्राणि चेति स्मर्यते । तेनात्र सप्तमी हृतीपार्थे । लिङ्गाच्च ।
पवित्रपूता यदत ऊर्ज्यमिति । केचिद्यात्रोदकेन माज्जंमिच्छन्ति ।
मन्त्रलिङ्गात् । सुमित्तिया न आप इति । तन्पुनरविद्यापराधमन्त्रा-
णामनुपपन्नम् । उदकानुपदेष्टव्यम् । न चान्यदत्र मृत्पथे वरणं नास्ति ।
यथा पशुवपान्ते । न च पवित्राभ्यां मृत्पथो न सम्भवति । लि-

१ वेदिमपरेणापविष्टा. पवित्राभ्यामात्मानं माज्जंयन्ते शोधयन्त
इत्यर्थः ।

ज्ञात्वा । पवित्रेण पूताः पवित्रपूता इति । यदि चोदकमपि सा-
धन स्यात् । पवित्रपूता इति समासो न स्यादसामर्थ्यात् । यच्च धू-
यते पवित्रवति मार्जयन्त इति । तथापि पवित्रवद्वस्तुनिर्देशादन-
ध्यवसाय एवेत्यन्यथानेयमिति । मन्त्रश्च सुमित्रिया न आप ओषध-
यः सन्वित्येवमन्तः स्यात्परिसमाप्तत्वाद्वाक्यस्य । न च दुर्मित्रिया
इति प्रदेशान्तरे न विनियुक्तः । न च परादिना पूर्वान्तन्यायोत्र स-
म्भवत्यप्रकरणसमधीतत्वात्तस्य । प्रकरणान्तरसमधीते तु यत्नाद्वा-
क्यसमुच्चयो भवति । यथा ज्योतिरसीति समिदन्तेन ॥ ९२ ॥

यजमानस्य प्राणापानौ पातमिति प्रस्तरे ते
करोति ॥ ९३ ॥

प्रकृतत्वात्पवित्रप्राप्तौ ते इत्यवाच्यम् । उच्यते च । तेन शास्त्राप-
वित्रव्युदासार्थमिति । तस्यापि समस्य मार्जनात्प्राप्तिरतस्ते इति य-
ज्ञः क्रियते । अनेकयजमानके च विपरिणामो मन्त्रस्य । मार्जन् के-
दामक्षानिमित्तत्वात्तदभावे न भवति । पवित्रप्रतिपत्तिस्तु भवति प्र-
तिपक्षेरेव ॥ ९३ ॥

तूर्णी वा ॥ ९४ ॥

पवित्रयोः प्रस्तरे करणम् ॥ ९४ ॥

अत्र वा ब्रह्मा प्राश्नाति ॥ ९५ ॥

तुल्यश्रुतित्वाद्वा वा प्राशिन्नमक्षयाम् ॥ ९६ ॥

१भागमस्मै परिन्तिहरति ॥ ९६ ॥

अस्मै प्रक्षये पूर्व्येयाहयनीयं भागं समर्पयतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

यजमानभागं चाप्रोपिते ॥ ९७ ॥

१ अर्थं च चतुर्धाकरणभागव्यतिरिक्तः, तेषां दानस्य पूर्वमेव वि-
हितत्वात् ।

अप्रोषिते यजमानभागे च परिहरति १ ॥ ९७ ॥

२ अन्वाहार्यमभिघार्योद्वास्यान्तरा ब्रह्मयजमानौ
हत्वा वेद्यां निधायालभते प्रजापतेर्भागो
ऽस्यूर्जस्वान् पयस्वान् प्राणापानौ मे पाहि
समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाह्यूर्ग-
स्यूर्ज मे धेह्यक्षितिरसि मा मे क्षेष्टा अमुत्रा-
मुष्मिन् लोक इह चेति ॥ ९८ ॥

सर्वाण्येवास्याह्वयेनाभिघारणम् । आलम्भो यजमानस्य स्यात् ।
मन्त्रलिङ्गात् । दाने च तस्याधिकारात् । अध्वर्योर्वा करणत्वात् । कर-
णमन्त्रविषयाणि च यजमानयोगित्वं न्यायात् । तत्कथं भाष्यर्यवः
पदार्थः मन्त्रोपि । लिङ्गेन यजमान आशङ्कोत । प्रधानभूतश्च पदार्थः ।
गुणभूतश्च मन्त्रः । तेनाध्वर्योरालम्भेधिकारो युज्यते । तन्मन्त्रेपि ल-
क्षणया यजमानाभिघातमित्यदोषः । तथा च लिङ्गं यां वै काशं पठे
श्रुत्विञ्ज वाशिपमाशास्तुते यजमानस्यैव सेति । उर्गसीत्यस्यांशवि-
षयत्वाद्वाद्यौ विपरिणामः । ऊर्जे मयि धेहीत्यत्रापि केचिदिच्छ-
न्ति । न पुनर्विचारयितव्यम् । न हि प्रकृतोर्विषयतेष्यते । तेना-
न्यदेषोर्जोन्तरं प्रार्थ्यते । ततश्चाविपरिणाम इष्यते । मयि धेहीति ग-
णयञ्च विपरिणम्यते । अभिघारणं तु गवादेरनुपकारकत्वात् प्रथ-

१ यदि तु यजमानः प्रोषितो भवति तदाऽध्वर्युणा दत्तं यजमा-
नभागे ब्रह्मा गृहीत्वा प्राशिञ्जे निदधाति, प्रस्तरहोमांश्चरं तु स ह-
यत इत्यर्थः ।

२ भागपरिहरणानन्तरमध्वर्युरन्वाहार्यमभिघार्यं प्यालीपेनाज्ये-
नोपरि निक्षेपा उत्तरत उद्धास्य दक्षिणाग्नेरुपरिष्टादुत्थायं गार्हपत्यद-
क्षिणाम्बोरन्तरालेन प्रत्यङ् नीत्वा दक्षिणाग्नेर्दक्षिणेन अन्तरा ब्रह्मय-
जमानौ हत्वा ब्रह्मयजमानयोरन्तरालेन नीत्वा तत्रापि यजमाने द-
क्षिणेन ब्रह्माद्यमुत्तरेण पूर्वनाहवनीयं प्रजीतोत्तराध्वन्तरा हत्वा धेदि
मध्ये भासाद्यालभतेऽप्युत्तरित्यर्थः ।

संते । स्वादिम्ने ह्योदनोभिधार्यते । न च गोः स्वादिम्ना प्रयोजनम् ।
ब्रह्मयजमानयोस्तु अन्तराहरणं गोर्न भवति । घाससस्तु प्रवर्त्तते
अविरोधादिति ॥ ९८ ॥

१ सा दक्षिणा ॥ ९९ ॥

स दक्षिणेति वक्तव्ये दक्षिणागतलिङ्गान्तर्भावेन सेत्युक्तम् ।
अयं च परिक्रयार्थः । ततश्च पक्षाघ्नोपहारतादर्थ्येऽपि दानसमनन्तरं
भक्षणं न भवति । चतुर्द्धाकरणं तु द्रव्यसंस्कारात्पक्षाघ्नोपहारता-
दर्थ्यान्धानन्तरमेव भक्षणम् ॥ ९९ ॥

उदगुद्धासयति हविश्च ॥ १०० ॥

उदगुद्धासनमन्वहार्यस्य हविषश्च पुरोडाशादेः ॥ १०० ॥

२ समस्योल्मुके समिधमादायाह ब्रह्मन्प्रस्था-

स्यामि समिधमाधायाग्निमग्नीत्सम्मृद्धीति ॥ १०१ ॥

समास आहवनीय एव प्रतिक्षेपः । ते पुनरनुसंस्पर्शयन्तीति
हि श्रूयते । समिध या सावनुयाजार्थं परिशेषिता तामादायाह ब्रह्म-
न्प्रस्थास्यामीत्येवमादि । प्रैषद्वयं चैतत् । तत्रैकोनुयाजार्थस्ततश्च तद-
भावे आतिथ्यादौ न भवति । सम्मार्गप्रैपस्तु सम्मृजिद्धारेण सर्वायं-
त्वात्प्रतिपत्त्यर्थकमसाधनभूताहवनीयसंस्कारोपजनकात्वेनानुयाजा-
भावेऽपि प्रवर्त्तत इत्येव । तथा च सम्मार्गं प्रकृत्याह युक्तो यदत ऊर्ध्वं-
मसंसितं यदस्य तद्वहादिति । अथ केचित्पूर्वं समिदादानमिच्छ-
न्ति । तत उल्मुकसमास । कृत एतत् । एवं विकृतौ ह्यनुप्रवृत्तिर्दृश्य-
ते । पात्रप्रक्षालनान्तनुयाजाः समिदादीनि । तदेतदनुपपन्नमिध । न
ह्यत्र सूत्रभङ्गे किञ्चित्कारणमस्ति । तदभावे च यथाव्यवस्थितसूत्र-
व्याख्येयं युज्यते । पक्षुः समिदादीत्युक्तम् । तन्न्यायपूर्वकत्वादेक-

१ य एषोऽन्वाहार्य उक्तः सा दशपूर्णमासयोर्दक्षिणा भवति ।

२ अथ्ययुंरुमुषं आहवनीये प्रक्षिप्य प्राणं परिशेषितां समिध-
मादाय 'ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि' इति ब्रह्माणं प्रति ब्रवीति; अग्नीर्धं
प्याग्निमग्नीत्सम्मृद्धीति ब्रवीतीत्यर्थः ।

स्यादिशब्दस्य लोपेन समिध आदौ यत्तदादीति द्रष्टव्यम् । समि-
दादानं च प्रैषाद्वा केचिदिच्छन्ति । तदुत्तरकालीनप्रैषविधानात् ।
न चाध्वर्योः समिदाधानं येन दृष्टार्थता स्यात् । अत आदानस्य प्रै-
षार्थतेति । तच्चानुपपन्नमदृष्टार्थप्रसङ्गात् । दृष्टार्थं चात्र आधानं त-
तश्च तादर्थ्यं नादृष्टपरिकल्पनं भवति । नन्वाधानमप्रीषो नाध्वर्यो-
रिति कथं दृष्टार्थता स्यात् । उच्यते । अर्थादप्रीषो समर्पयिष्यत्येष
दृष्टार्थता सम्भवति । तस्मादाधानार्थमयम् । एव च सत्यवभृथेनुया-
जसद्भावादाधानाभावाद्भादानमिति । उल्लुक्कममासश्चानुयाजार्थं
आहवनीयसंस्कारः । तथाचाऽस्मृतावनुयाजनिर्धृत्युत्तरकालं पुनर-
समासः । स्वावयवेनोपचयस्य संस्कारत्वादवभृथेऽप्यमपि प्रव-
र्त्तते । अग्निमग्नीत्सम्मृद्नीति वाक्यस्य विपरिणामश्चोदितायां भि-
धानात् ॥ १०१ ॥

एषात इति होतानुमन्त्रयते ॥ १०२ ॥

अनुमन्त्रणं च समिधं स्यात् । तां होतानुमन्त्रयत इति वच-
नात् । मन्त्रलिङ्गाच्च । ततश्च चरणप्रधासपु विपरिणामः । एते ते
समिधौ ताभ्यामिति ॥ १०२ ॥

१अजानति यजमानः ॥ १०३ ॥

स यदि मन्येन न होता वेदेत्यपि स्वयमेव यजमानोऽनुमन्त्रये-
तेति वचनात् ॥ १०३ ॥

संमार्ष्टि पर्व्वदपरिक्रामः सकृत्सकृत्ससृवाः
समिति ॥ १०४ ॥

पूर्व्वदग्निं संमार्ष्टि अपरिक्रम्य सकृत्सकृत् । त्रिस्त्रि परि-
क्राम्येति मा भूत् । सख्वाः समिति च विशेषमन्त्रस्य चावभृथे
परिणामः ॥ १०४ ॥

१ अनुमन्त्रणं कर्तुं होतरि अजानति यजमान एषात इति स-
मिधमनुमन्त्रयत इत्यर्थः ।

ब्रह्मानुज्ञातोन्याजैस्त्रिभिश्चरत्यौपभृतः

समानीय ॥ १०५ ॥

ब्रह्मानुज्ञात इत्यवाच्यम् । सामर्थ्यादेव तत्प्राप्तेः । उक्तं च ।
एनं त इति समिदामन्वित्रतः प्रसौतीति । वाच्यं वा तदनुज्ञोत्तरकालं
प्रवृत्तिर्यथा स्यादिति । अथवा प्रपन्नमनन्तरं तदर्थप्रवृत्तिर्माभूत्
न्यायतो हि प्रपन्नमनन्तरं प्रैषार्थं प्राप्नोति तन्माभूदित्यत्र इदमुच्य
ते । ब्रह्मानुज्ञात इति । तद्यथानुज्ञात उत्तरेणाहवनीयं सम्पन्नि नि-
दधानीति । त्रिभिरिति चानुयाजवित्त्वप्रज्ञापनापान्यते । अथवा च-
तुर्थस्यानुयाजाभावाप्रज्ञापनार्थम् । यद्येवमनुयाजान्ते स्वर जुहोतीति
प्राक् ततः स्वरुहोमं प्राप्नोति । नैतदेवम् । अनुयाजाङ्गे ह्यमौ नव-
न्त एव निरुपचरितान्तस्तस्माददोषः । औपभृतः समानीय
ब्रह्मम् ॥ १०५ ॥

अतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति ॥ १०६ ॥

अतिक्रम्याश्रावणवचनमनुयाक्यानिशसार्थम् । याज्यापुरो-
नुयाक्याचन्तो यजतय इत्यनेन प्राप्तत्वात् । अथ यदपुरोनुयाक्यका
अनुयाजा भवन्तीति विशेषवचनात् तन्निरासः । तस्मात्साध्याभि-
हितमतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजति ॥ १०६ ॥

यज यजेत्युत्तरौ ॥ १०७ ॥

उत्तरौ ह्यनुयाजौ प्रति यज यजेत्येवं वक्तव्यम् । एवं हि
भूयते ॥ १०७ ॥

देवान् देवानिति वा सर्वत्र नियमशब्दात् ॥ १०८ ॥

सर्वत्र देवान्यजेत्येवं प्रयोगः । पुन एतन् नियमशब्दात् । दे-
वान्यजेत्येषाभ्युपगमात्, देवं देयमिति मध्येषु होतेति । अथ यज यजे-
त्युत्तरयोरभिधीयते तत्रैवकारो न समर्थितः स्यादेवान्यजेत्येषाभ्य-
ुपगमादिति ॥ १०८ ॥

विश्व—

विकृतिदर्शनाच्च ॥ १०९ ॥

विकृतौ हि दर्शनं भवति । अतिक्रम्याश्चाव्याह देवान्यजेति । सोप्यवर्हिषौ ब्राह्मणयज्ञौ यजतीति । तेन नियमशब्दाद्देवान् देवानिति वा सर्वत्र । यजेति चोत्तरयोरिति तु शास्त्रान्तरात् । एवं च सति वरुणप्रघासादौ यत्र यज्ञ यजेति पुनर्वचनम् तत्र नियम एवेष्यत इति सम्प्रदायः ॥ १०९ ॥

१ प्रतीचो जुहोति ॥ ११० ॥

प्रत्यञ्चोनुयाजास्तदपानमिति वचनात् ॥ ११० ॥

उपसत्सु च ॥ १११ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह । उपसत्सु च प्रत्यञ्चो होमाः । तुल्यं हि शास्त्रमत्रापि ॥ १११ ॥

प्रतीचा जुहतीति वचनात्कर्तुरपि प्रत्यगपसरणे प्राप्ते ऽनियमे वा नियमाथमाह—

२ ध्रुवः ॥ ११२ ॥

चतुर्थः समानीय प्राचीम् ॥ ११३ ॥

चतुर्थे होमे प्रति औपभृत् समानीय प्राचीमाहुतिं जुहोति । तत्र यजति स्थानादेत्य । यजतीनां हि स्थानं परिमापितम् । तिष्ठन्नुद्गं प्राडिति । तथाचोक्तं परिधीनपरेण सञ्चरो होष्यत इति । ननु च होममात्राभिसम्बन्धात्सर्वत्रैवं प्राप्नोति । नाध्यावणाभिसम्बन्धाच्च आध्यायिष्यन् सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाध्याव्येति । नन्वाध्यावणानिक्रमणप्रतिषेधे इदं वचनं अनाध्यावणहोमे त्वनियम इति । उच्यते । एतन्मूलमेवैतत्सूत्रं वचनान्तराभावात् । तस्मादाध्यावणसम्बन्धेऽप्येवातिक्रमणं नेतरत्वेति । इतरहोमसूत्रेण एव व्यवस्थितेन कसंव्यः । तस्याक्तमुत्तरत उपचारो यज्ञ इति । चतुर्थं ग्रहणं चानुयाजाङ्गत्वप्रज्ञापनार्थम् । इतरथा ह्यनुयाजत्रयव्यतिरेके-

१ पताञ्जरीनुयाजानध्ययुः प्रत्यक् संस्थान् जुहोतीत्यर्थः ।

२ अध्ययुरेकत्र स्थित एव त्रीनुयाजान् प्रत्यक् संस्थान् जुहोति न प्रत्यनुयाजं प्रत्यगपसरतीत्यर्थः । *

णान्यदपूर्वोत्पादकं होमान्तरमाशङ्कोत । अतश्चानुयाजप्रवृत्तौ प्रवृत्तिरस्य न तदभाव इति । एवं च सत्यनुयाजान्ते स्वर्गं जुहातीति साङ्गानुयाजकर्माभिनिर्वृत्युत्तरकालं स्वरूहोमः सिद्धो भवति । अथ वा देवानामेव देवतात्वमत्रापि यथा स्यादिति चतुर्थं ग्रहणम् । मन्त्राभावेऽपि चात्र स्वाहाकारोऽस्येवेति पश्याम उपरिष्ठात् ॥ ११३ ॥

अभिचरन्ननुयाजानुमन्त्रणमशन्यमुं जहि

द्वादुन्यमुं जह्युल्कुप्यमुं जहीति ॥ ११४ ॥

अभिचरन्ननुयाजानुमन्त्रणं करोति । अशन्यमुं जहीति । एवमादिभिः प्रतिमन्त्रं वाक्यभेदात् । तच्चाध्वर्युः पुरुषयोगाभावात्समाख्यानाच्च ॥ ११४ ॥

एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत् ॥ ११५ ॥

एवमनुमन्त्रणानां विकारेऽनुयाजप्रवृद्धौ समो विभागः कर्त्तव्यः । समं स्यादध्वर्युत्वैवेति न्यायात् । अनुयाजप्राप्तौ च पुरुषार्थस्वरूपस्याध्यनुमन्त्रणस्य प्रवृत्तिरित्येवेत्यभिप्रायः ॥ ११५ ॥

स्वस्थानान्त्येन वोपायित्वात् ॥ ११६ ॥

न वा समो विभागः कर्त्तव्यः । किं तर्हि विवृत्तौ पठ्यमाना-
नुयाजमन्त्राणां यत्स्वं स्थानं तदन्त्येन धर्मसम्बन्धः कर्त्तव्यः ।
ततश्च द्वितीयादीनां नाराशस्तानुमन्त्रणमितरेषां स्विष्टकृदनुमन्त्रण-
मिति । कुत एतदुपायित्वात् । प्रथमे ह्यभिनिर्वृत्ते द्वितीयेऽपि निर्वृत्ते
तमेव प्रत्यपेक्षा न प्रथमं तृतीयं वा । एवं द्वितीयेऽभिनिर्वृत्ते तृती-
यविषयापेक्षेति । ततश्च स्वस्थानान्त्ययोरेधायमभ्यास इति । यद्य-
पि च पूरणेऽप्यभ्यासो न्याय्यः । तथापि पाठक्रमाद्वितीयस्या-
भ्यास इष्यते । प्रयाजेषु च चतुर्थान्त एव पाठ इति । तेन युज-
स्तत्र पञ्चमस्यैवाभ्यासः । प्रयोजनम् । श्राद्धनाराशेऽसादभ्यासविनाशे
साभ्यासो द्वितीय आपर्शते । एवं तृतीयेऽपि द्रष्टव्यम् । आह च-
अनुत्पत्तौ तु या संख्या साभ्यासं नैव पूर्यते ।
इष्टमेतानुयाजानामभ्यासो विवृताविति ॥

तस्यान्त्याभ्यास इष्येत न स्यात्पाठो यदास्तरा ।
सति त्वन्तरपाठे हि नान्त्यस्याभ्यास इष्यते ॥
देवीह्यारो यदि ह्येष प्रथमाभ्यास इष्यते ।
निवृत्तत्वात्स्वरूपेण तस्य न ह्युपपद्यते ॥

किञ्च—

अकृते हि द्वितीये च तदपेक्षेयं युज्यते ।
स्वस्थानान्त्येन घोषायादिति सूत्रमुदाहृतम् ॥
प्रयाजेषु तु पाठस्य न्यायेनाभिन्नवाक्यता ।
अतः पञ्चम एवासौ पौतः पुन्येन भाव्यते ॥

अत्रोच्यते । एवं प्रवृत्तौ समं विभजंत । स्वस्थानान्त्येन घोषा-
यादिति । अनेनानुमन्त्रणविषयो निर्णयः कृतः । न च पुरुषार्थस्त-
रूपस्यानुमन्त्रणस्य विकारे अनपेक्षितत्वात्प्रवृत्तिरिति । न च छादिरं
वीर्यकामस्य दूरं कुर्यादिति अत्र प्रवृत्तिरिष्यते । तत्र हि खादिरः
कत्वपेक्षयैव प्रवृत्तः । इह त्वनुमन्त्रणनिबन्धनोभिचारो, न चानुमन्त्रणं
कत्वपेक्षया गृह्यते । अतदर्थत्वात् । तेन न्यायोपदर्शनार्थमिदमुक्तम् ।
धर्मान्तरविषयतया धा । स च स्थानादिः । यद्वाभ्यस्यमानप्रज्ञापना-
येत्युक्तमेव ॥ ११६ ॥

एतज्जुहपभृता व्यूहत्यग्नीपोमयोरिति
जुहूं प्राचीं दक्षिणेनोत्तानेनाग्नीपोमौ तमि-
तीतरेणेतरां नीचा प्रतीचीम् ॥ ११७ ॥

एतेष्वध्ययुर्विषयमवाच्यम् । प्राप्तत्वादेव । तेन यजमानस्ये-
त्यव्यूहनं यथा स्यादेयमर्थमुच्यते । जुहूपभृद्ग्रहणं च न कार्यम् ।
जुहूं प्राचीं दक्षिणेनेत्यभिहितत्वात् । इतरेणेतरामिति चोक्तत्वात् ।
अतस्तद्विकाराणां व्यूहनंयुदासार्थमिति केचित् । न हि तद्विकारा-
णां शृपांशीनां चोदकं व्यूहनं प्राप्तं निवर्त्तयितुं शक्यम् । प्रतिषेधश-
स्त्राभावादिति । कस्तर्हि जुहूपभृद्ग्रहणस्य समाधिः । उच्यते ।
जुहूपभृता व्यूहतीत्युक्ते विशेषार्थं पुनर्यचनं, जुहूं प्राचीं दक्षिणेने-
ति । इतरेणेतरां प्रतीचीमिति च । अपि चोपभृत्संशब्दनं पुनर्य-
नास्त्येव । तेन जुहूपभृतौ व्यूहतीति पूर्णमभिहिते इतरशब्देनोपभृ-
च्छब्दयते यक्तुम् । तस्मादपुनरुक्तंति । अग्नीपोमयोरित्यनेन मग्ने-

ण दक्षिणेन हस्तेन जुहं प्राचीं व्यूहतीति । अग्नीषोमौ तमितीतरेण सव्येन इतरामुपभृतं नीचा प्रतीचीं व्यूहति । अत्र प्रतीचीमिति प्र-
त्यङ्मुपीमुपभृतं कृत्वा प्रतीचीमेव केचित्प्रेरयन्ति । तदेतन्नोपपद्यते ।
यत्कारणं प्रतीचीमित्येकः शब्दः स यदि वा प्रेरणेन सम्प्रव्यते स्मृचा-
वेति । तत्र प्रेरणाभिसम्बन्धो युज्यते । यत उपभृतं प्रतीचीं सव्येन
त्येव मुक्तवाह अपाशं तमपोहति योऽस्मा अरातीयतीति । अय-
कस्मात्प्रतीचीमित्यस्य प्रेरणसम्बन्धः स्मृक् सम्बन्धश्च नैष्यते । अ-
स्ति किल शास्त्रिणां वचनं नानाविपूची नौ व्यूहतीति । नैतदेवं वच-
नमस्ति नास्तीति सन्दिग्धम् । अथाप्यस्ति तथापि माघ्यन्दिनपाठार्थं
एष तस्यापि वचनस्य नानाविपूची नौ व्यूहतीति । विप्रव्याप्तौ ।
उचीसमवाये । नानाव्यग्निसमवायिनी व्यूहतीत्यर्थः । तेन प्राचीं प्र-
तीचीमित्येतदेवोक्तं भवति । ततश्च प्राच्येव प्रतीची प्रेर्यते ॥ ११७ ॥

यथा देवतमन्यत् ॥ ११८ ॥

प्रकृत्यर्थं एवायमारम्भः । विहृतौ सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । य-
थार्थमूहत्वादिति । तेन प्रकृतावेवाग्नीन्द्रमिश्रावरणाद्यर्थं वचन-
म् । ननु चैव सति इन्द्रान्योरिति व्यूहनमवाच्यम् । समाग्न्याप्र-
दर्शनार्थत्वाददोषः । तत्पुनर्वचनं परादिना पूर्वान्त इत्यनेन इन्द्रा-
न्योरञ्जितिमित्यस्यापि प्राप्तिर्मा भूदिति प्रकृत्यर्थम् । उपांशुवाजु
खेडाग्नीषोमयोस्तु तन्प्रेणांकारणं गुणभेदाभावात् ॥ ११८ ॥

अध्वर्युर्वानूजयत्वयं यजमानो वाजस्यैन-
मिति पूर्वे, यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं
द्वेष्टीत्युत्तरे ॥ ११९ ॥

अध्वर्युर्वा स्मृचौ व्यूहति । तुल्यशास्त्रत्वात् । यदि नय यज-
मानो यद्यु अध्वर्युरिति । तदा मन्त्रे विशेषमाह । अनूजयत्वयं य-
जमानो वाजस्यैनमिति पूर्वे । यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टीत्यु-
त्तर इति । यजमानपदस्य चात्र समवायादनेकयजमानके भविशो
पणस्य विपरिणामः । व्यूहनस्य चेष्टदेवतासद्व्यासनापंतया कृतप्रयो-
जनस्तत्संस्कारद्वारेण चान्तापच्छिप्रेऽपि प्रयोगः । यथेष्टान्तातिव्यास-

न्तिष्ठत इति । तत्रापि हि देयतासङ्कीर्त्तनमिष्यते । इष्टत्वादेयतायाः
कृतप्रयोजनकत्वात्स्वचाम् । तथाच सूत्रप्रस्थानं व्यूहनपरिष्वजने
कृत्यैक इति ॥ ११९ ॥

अभ्युक्ष्य जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसु-
श्व इति प्रति मन्त्रम् ॥ १२० ॥

अभ्युक्षणं च जौह्वः स्यात् । कार्याभिसम्बन्धात् । जुह्वेति जौ-
ह्वेनेत्यर्थः । यथापूर्वमिति न्यायात् । अथ वा प्रवक्षिणोपचारोद-
पसंस्वतासम्पत्त्या दाक्षिण्यस्य प्रथमं मा भूदिति । अस्तु तथेति
चेत् । न, तस्य स्मात्तत्वात् । पतन्तु पाचनिकमिति । वसुश्व
इत्यनेन मन्त्रेण प्रति मन्त्रम् । अत्र रुद्रेभ्यस्त्वेति चतुर्थ्यन्ततिर्देशा-
द्भौद्रोयमिति केचित् । ततश्च तदन्त रुदकोपस्पर्शनमिति । तदवु-
क्तम् । परार्थत्वाद्गुदपदस्य । नात्र रुद्रस्य देयतात्वम् । हविर्भागा
देयतास्यात्सूक्तभागा । न चात्र रुद्रो हविर्भजते, न च सूक्तम् ।
परिधिपस्तवान्मन्त्रस्य । रुद्रेभ्यस्त्वाअनग्मीत्यज्यमानपरिद्धाभिधानम् ।
अतस्तत्प्रशंसार्थं वस्याद्युच्चारणम् । एवं प्रशस्तमिदमज्यन पक्रियमा-
णं वसुश्वो रुद्रेभ्यश्च क्रियत इति । तस्मादरौद्रत्वाद्भौद्रकोपस्पर्शनम-
त्रेति ॥ १२० ॥

प्रथमं परिधिं गृहीत्वाश्राव्याहेपिता देव्या
होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सू-
क्त्वाकाय सूक्ता ब्रूहीति ॥ १२१ ॥

प्रथमप्रहणमनिषमव्युदासार्थम् । अन्यथा हि यः कश्चिद्वृ-
ह्येत । परिधिप्रहणं च परिधिमंस्तरार्थम्, प्रहणक्रियाकर्ममायानर्हे-
दात् । परिधिममिषद्याध्यापयतीति । तथा पतिधिश्चो होतृदाधाय-
यतीति आध्यापणस्य तादर्थ्यं दर्शयति । तथा आध्याश्राव्येति । देव्या
होतार इति प्रकृत्याह । देव्या वा एते होतारो यत्परिधिः इति परि-
ध्यर्थतां मन्त्रस्य दर्शयति । सूक्तपाकयोगप्रक्रियोपप्रहार्थं वा । तदा-
गमे विधानाद्विद्वान् । हविता देव्या होतार इति देव्या वा एते हो-
तारो यत्परिधयोपप्रयो हविता देव्या होतार इति । देव्या होतारः

पाल्लिङ्गाच्च । तद्यथावपद्रुतं हुतमेवमस्यैतद्भवतीति । यत्पुनर्वचनं
तद्वोमोपलक्षणार्थम् । प्रतिपत्त्यर्थकर्म चैतत् । ततश्चान्तापच्छिन्नं
प्रवर्त्तते । अविशेषितत्वाच्च संस्त्रवाणां नाज्यसाधनयागशेषभूतता ।
अतश्च सर्वत्र प्रवृत्तिः । विश्वे देवाश्चात्र देवता । इमां वाचममिषिभ्ये
गृणन्त इति मन्त्रलिङ्गात् । याक्यशेषाच्च । स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः
सम्प्रगृह्णातीति । एवं च सति दर्विहामेषु विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्नाहेति
होमः । अथ जुह चोपभृतं च सम्प्रगृह्णातीति द्वयोः प्रग्रहणविधा-
नसामर्थ्यात् उभाभ्यामपि होमः ॥ १३६ ॥

घृताची इति धुरि निदधात्यनसि-

वदग्रहणम् ॥ १३७ ॥

घृताची इत्यनेन मन्त्रेण धुरि स्तुची निदधाति । चरितार्थत्वा-
द्द्रव्यसंस्कारः । अतश्चान्तापच्छिन्नेऽपि प्रवृत्तिः । अयं धुर्यग्रद कैश्चि-
त् पत्नीयजमानविषयतया घर्ष्यते । धुर्याविषधुर्या । यथा धुर्यावनइ-
वाहावनसः प्रणेनारौ एवं दम्पती अपि यज्ञस्येति । एवं च सति वि-
तृपन्ने धुर्ये पाद्विति विपरिणामः । पत्न्यभावात् । सम्प्रदाये तु नेष्यते ।
धुर्यशब्दस्यानडुद्धिपयत्वात् । यद्यपि च तावत्र नस्त एव तथापि
त्यनसानडुत्सम्यन्धोस्तीति । तत्र निधीयमानाभ्यां स्तुग्भ्यां तद्विज्ञा-
मा भूदिति धुर्यां पातमिति स्तुगभिधानं युक्तरूपम् ॥ १३७ ॥

स्फये पात्र्यां चेत् ॥ १३८ ॥

पात्र्यां चेदग्रहणं स्फये सादयति ॥ १३८ ॥

यज्ञं नमश्च त इति वेदिमालभते ॥ १३९ ॥

स चायं घेदिसंस्कारः समिष्टयज्ञः साधनभूतद्रव्यप्रयुक्तः ।
ततश्च तद्भावे ऽभावे इति ॥ १३९ ॥

वेदः होता स्तुक्स्तुक्मध्युराज्यस्थली-

मग्नीदादाय पत्नीसंपाजेभ्यो गार्हपत्यं

गच्छन्ति ॥ १४० ॥

तेष्वै पत्नी सयाजयिष्यन्तः प्रतिपद्यन्तीति प्रकृत्य जुह्व च
 र्वं चाध्वर्युरादत्ते वेदः होताज्यविलापनीमन्मीदिति ह्यामनन्ति ।
 तिपरायन्तीति व्रचनाग्राहपत्यो गम्यते । विहृत्यनुप्रवृत्तिदर्शनाच्च ।
 गृहपतेरेव गार्हपत्ये जायन्त्या पत्नी सयाजयन्तीति । स्मरग्रहण च
 उपभृद्व्युदासार्थम् । उपमरणार्थं न हि तत्प्राप्तिरिति ॥ १४० ॥

अध्वर्युः पूर्वदक्षिणेन गार्हपत्यमेत्य पूर्व-
 णापरेणान्तरेण पत्नीमेकेषाम् ॥ १४१ ॥

पूर्वेणाहवनीयम् । अपरेण वा गार्हपत्यम् । तत्राप्येकेषामन्त-
 रेण वाह्यतो वा पत्नीमिति ॥ १४१ ॥

१ उपविश्य दक्षिण जान्वाच्य ॥ १४२ ॥

सोमादीन्यजति ॥ १४२ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

एवः सर्वतोपविष्टहोमेषु ॥ १४३ ॥

उपविश्य दक्षिण जान्वाच्य । यजतित्वाच्छिष्टति क्रियायां प्रा-
 तायां उपविश्येत्युच्यते । जान्वाञ्चन च भूमौ पातन समाचारछिद्रा-
 ष । ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिण जान्वाच्योपासी-
 दन्ति ॥ १४३ ॥

उपांशु चरन्ति ॥ १४४ ॥

पत्नी सयाजैरिति ॥ १४४ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

चरणशब्दे सर्व देवतान्यत्र ॥ १४५ ॥

यत्र चरणशब्दस्तत्र सर्वमुपांशु भवति । तथा पितृयज्ञ उपांशु-
 चरन्तीति । १. देवतान्यत्र, चरणशब्दस्योपांशुष्वप्यत्र देवता-
 मात्रमुपांशु ॥ १४५ ॥

१ यजतित्वाच्छिष्टदामे प्राप्ते आह उपविश्येति ।

प्रेषिता इदानीं भद्रवाच्याय भद्रवदनाय मानुषं होतारं सूक्तवाका-
य प्रसौतीत्येकवाक्यतासामर्थ्यात्तादर्थ्यमवगम्यते । अन्यथा होक्वा-
क्यता समधिगता मित्रवाक्यतौ धन्याय्यापद्यते । तत्रैतदुक्तं भवति ।
एते परिधयः प्रेषिता इदानीं मानुषो होता प्रेष्यत इति । ग्रहणाकि-
याकर्मभावः प्रैपार्थत्वेऽप्यविरुद्धः । प्रयोजनं प्रैपाभावे परिध्यनाल-
म्भो यथा दर्विहोमेषु ॥ १२१ ॥

पशौ प्रैष्येति ॥ १२२ ॥

गृहीत्यस्य स्थाने पशौ प्रैष्येति चक्तव्यम् । तत्र हि मैत्रावरुणस्य
प्रैपाग्नानम् ॥ १२२ ॥

सज्जानाथामिति प्रस्तरादानम् ॥ १२३ ॥

कर्तव्यमिति सूत्रेण ॥ १२३ ॥

विधृती स्थाने कृत्वानक्त्येनं व्यन्तु

वय इति ॥ १२४ ॥

विधृत्योत्थानमाहवनीयः । सर्वहविषां तदधिकरणत्वात् । अन-
क्त्येनं प्रस्तरं व्यन्तु वय इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १२४ ॥

कथम्—

अग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्याम् ॥ १२५ ॥

धुयायाम् । प्रस्तरसंस्कारश्चायम् । तथा चोपभृदाद्यभावेऽपि
प्रस्तरोऽप्यत एवेति ॥ १२५ ॥

मरुतामिति नीचैर्हत्वा तृणमादायानु-

ग्रहरति ॥ १२६ ॥

मरुतामित्यनेन मन्त्रेण प्रस्तरम् नीचैर्हत्वा नतस्तृणमा-
दायानुग्रहरति ॥ १२६ ॥

हस्तेनाचरति ॥ १२७ ॥

आचरणमुपसमूहनम् । तद्य सामर्थ्यात्पाष्ठादिनां प्रातं च-

चतसामर्थ्याद्वस्तेनैवोच्यते । तमङ्गुलिभिरेव योयुष्येरन्न काष्ठै-
रिति ॥ १२७ ॥

हस्ताचरणाधिकारमुपजीवन्नाह—

यजमानभागं च प्रोषिते ॥ १२८ ॥

प्रोषिते यजमाने तद्भागं च हस्तेनैवाचरति । तच्च स्वाव-
सर एव, गुणपरत्वाद्बचनस्य ॥ १२८ ॥

क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥ १२९ ॥

क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्नित्यमेव हस्तेन भागो होतव्यः ॥ १२९ ॥

अहं त्वदस्मि मदासि त्वमेतन्मम त्वं योनिस्तव

योनिरस्मि ममैव सन्दिवि देवेष्वधि पुत्रः पि-

त्र्ये लोककृजातवेदः स्वाहेति ॥ १३० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १३० ॥

सूक्तवाकान्ते ॥ १३१ ॥

इत्यस्य तृणमादायानुग्रहरतीत्यनेन सम्बन्धः । एवं ह्यामनन्ति
सूक्तवाकेन प्रस्तरं ग्रहरतीति । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किं सूक्तवाकप्र-
स्तरद्वययोरङ्गाङ्गिलक्षणः सयोगः । उत कालार्थ इति ? किं ता-
वत्प्रतिभाति । अङ्गाङ्गिलक्षण इति । कुत एतत् । सूक्तवाकेनेति
करणविभक्त्या निर्देशात् । प्रस्तरमिति च कर्मविभक्त्या । सूक्त-
वाके एव याज्या प्रस्तरमाहुतिरिति चामनन्ति । तत्राय यागः प्रस्त-
रद्रव्यकः । अग्न्यादिदेवताकश्च । अग्न्यादयो ह्यत्र सूक्तवाके सङ्की-
र्यन्ते । मन्त्रस्य च क्रियासाधनप्रकाशकत्वमुचितम् । तेनात्र प्र-
स्तरद्रव्यस्याग्न्यादयो देवता इति गम्यते । स्पष्टतरं चैतदभिधीयते ।
अग्निरिदं हविरजुपताधीवृधतेति । इदमिति सन्निहितं प्रस्तरद्रव्यं
निर्दिशति । अपि च । फलसङ्कीर्त्तनं भवति । आयुराशास्त इत्ये-
वमादि । तेन प्रस्तरद्रव्यकः सूक्तवाकमन्त्रकश्चाग्न्यादिदेवताक-
श्चायुरादिफलको होम इति । तदेतदपरे नेच्छन्ति । उभयोः
परार्थत्वात् । प्रस्तरस्य हि स्तुत्यारणार्थता ज्ञाता । प्रस्तरे जुह्व-

सादयतीति । सूक्तवाकस्य चेष्टदेवतासङ्कीर्त्तने दृष्टार्थ इति ताद-
 र्थ्याऽध्यवसानं युक्तम् । अतो निर्हातार्थयोगः संयोगः स कालार्थ
 एव भवति । यथेधमप्रक्षेपसामिधेन्यनुवचनयोरिति । तदन्ते प्रक्षि-
 प्यमाणः प्रस्तरः सूक्तवाक्येनैव प्रहृतो भवतीति वचनं सूक्तवाक्येन
 प्रस्तरं प्रहरतीति । सूक्तवाक्य एव याज्या प्रस्तरं आहुरिति चैवमेव
 प्रष्टव्यम् । यथाग्न्यादिसङ्कीर्त्तनं तत्प्रधानयोगेष्टदेवताभिधानपर-
 म् । कर्मनिर्णेत्युत्तरकालमपि हि कृताकृतप्रज्ञप्त्या देवतास्मरणं दृष्टा-
 र्थमेव भवति । अतो न प्रस्तरदेवतात्वेनाग्न्यादिसङ्कीर्त्तनमिति । न
 हि प्रस्तरस्य चाग्न्यादीनां च सम्बन्धो ज्ञातः । येन प्रस्तरदेवता-
 सङ्कीर्त्तनं भवेदिति । यद्याग्निर्विदुः हविरिति सन्निहितप्रस्तरमिनि-
 र्देशक इति । तदपि प्रस्तरस्य प्रतिपाद्यस्य हविष्त्वानुपपत्तेः त-
 त्प्रतिनिर्देशाभावात्पुरोडाशादिविषयमेव । यद्यायुरादिफलसङ्कीर्त्तनं
 तदपि स्तुतिमात्रपरम् । न ह्यायुरादिफलता प्रस्तरप्रहरणस्य वा-
 ष्यादवगता । न च मन्त्रे सङ्कीर्त्तनमात्रादेव निर्हातप्रधानसम्बन्ध-
 स्य फलवत्ता शक्याभ्युपगन्तुम् । न चाफलवत् फलगतोऽङ्गं भवति
 वचनमन्तरेण । तस्मान्नाङ्गिलक्षणः संयोग इति । प्रयोजनं प्रस्तरप्र-
 हरणमावेष्ट्यातिथ्यादौ सूक्तवाक्यं प्रयुज्यत एव ॥ १३१ ॥

अग्नीदाहानुप्रहरेति ॥ १३२ ॥

अग्नीद्वचनं न कर्त्तव्यम् । प्रैवार्थेध्वर्युः प्रैवेचाम्नीदित्युक्तत्वा-
 त्स्वयं चाविरोधादित्यत्र । तेन वरुणप्रघासादित्रिपरिणामार्थमि-
 ति केचित् । तत्कथम् । वचनात् । वचनं हि तत्र भवति । अथाग्नी-
 दाहानुप्रहरेति ता उभावेवानुप्रहरत इति । तदेतदस्त्वत् । न हि
 वरुणप्रघासेऽनुप्रहरेत्यस्य विपरिणामो न युज्यते । प्रहृतौ प्रहरण-
 क्रियाकर्तुरेकस्य प्रैषणम् । विकृतौ द्वयोः कर्त्तारिति । न च भेदेन प्रै-
 षदानं प्रयोगवचनो नावाधीति । तस्माद्युक्तरूप ऊहः । न च तत्राग्नी-
 दाहानुप्रहरेति विधानम् । प्रकृतितः प्राप्तत्वात् । अतो यथाप्राप्तस्या-
 नुवादोपम । अतः श्रुत्यनुकरणमेतत् । अथवा ऽध्वर्योः प्रैवार्थकर्तृत्वे
 सति यः कश्चिदध्वेपणार्थं स्यात्तत्राध्वर्युप्रत्यासत्तेरग्नीद्वधा स्यादि-
 त्येवमर्थमग्नीदूप्रहणम् । न्यायतः प्राप्त एव चात्राग्नीदमिधीयते अन्य-
 त्रापि स एव यथा स्यादिति । यथा हन्त्यन्यो हवदुपले इति । यथा

चातः पत्न्यवहन्यन्यो वेति । एवं च सत्यनेनैव न्यायेन ज्योतिष्टोमे
प्रतिप्रस्थातुः प्रैवे ऽधिकारः । अपि चाह—

उक्तत्वात्प्रेषणेन्यस्य तद्विशेषो वसीयते ।

तेन सूत्रकृता प्रोक्तमग्नीद्व्यग्रहणमत्र तु ॥ १३२ ॥

प्रास्य तृणं चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभते ॥ १३३ ॥

प्रस्तरसम्बद्धं तृणमाहवनीये प्रास्य चक्षुष्पा इत्यात्मानमाल-
भते । स चायं तृणप्रहरणे सति भवति । तेनो अप्यात्मानं नानुप्रवृ-
णक्तीति लिङ्गात् । करिष्यमाणप्रयोजनात्मसस्कार इत्यपरे । तथा च
सर्वत्र प्रवृत्तिः ॥ १३३ ॥

सन्वदस्वागानग्नीदगञ्छ्रावय श्रौषद् स्वगा-
दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रू-
हीत्येतेषां सन्वदस्वागञ्छ्रौषडित्यग्नीच्छेप-
मितरो व्यत्यासं वृतः ॥ १३४ ॥

सम्बदस्त्रेत्येवमादीनां सम्बदस्वागञ्छ्रौषडित्यग्नीदाह शेषं
चाभ्युर्ध्वत्यासेन । तस्य चास्य शंयोर्वाकार्यत्वात्तदभावे निवृत्तिः ।
शंयोर्वाकश्चार्थकर्मत्याघावदुक्ते निवर्त्तते ॥ १३४ ॥

परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममितरौ
च युगपदग्नेः प्रियमिति ॥ १३५ ॥

प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात् । ततश्च यावदुक्तान्तापच्छिन्नयोर-
पि प्रवृत्तिः । प्रहरणमन्त्रयोश्चाग्न्याभिधायकत्वादवभृथे विपरि-
णाम ॥ १३५ ॥

सूचीं प्रगृह्णाति सः स्रवभागा इति सः
स्रवां जुहोति ॥ १३६ ॥

प्रग्रहणे मन्त्रः स्यात् । स सम्प्रगृह्णाति सः स्रवभागास्वेति वच-
नात् । होमे वा स्वाहाकारवपदकारयोस्तदर्थत्वात् । तयोश्च तत्र भा-

घातिङ्गाश्च । तद्यथावपदृशतं हुतमेवमस्यैतद्भवतीति । यत्पुनर्वचनं तद्धोमोपलक्षणार्थम् । प्रतिपत्यर्थेकमेवैतत् । ततश्चान्तापच्छिन्नेषु प्रवर्त्तते । अधिषेपितः वायुः संस्त्रवाणां नात्यसाधनयागशेषभूतता । अतश्च सर्वत्र प्रवृत्तिः । विश्वे देवाश्चात्र देवता । इमां घाचमभिष्वे शृणन्त इति मन्त्रलिङ्गात् । वाक्यशेषाश्च । स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णातीति । एवं च सति दर्विहोमेषु विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्नाहेति होमः । अथ जुहु चौपभृत च सम्प्रगृह्णातीति द्वयोः प्रग्रहणविधानसामर्थ्यात् उभाभ्यामपि होमः ॥ १३६ ॥

धृताची इति धुरि निदधात्यनसि-

वद्ग्रहणम् ॥ १३७ ॥

धृताची इत्यनेन मन्त्रेण धुरि स्तुची निदधाति । चरितार्थत्वाद्द्रव्यसंस्कारः । अतश्चान्तापच्छिन्नेषु प्रवृत्तिः । मयं धुर्यशब्दं कैश्चित् पत्नीयजमानविषयतया घर्ष्यते । धुर्योविचधुर्यौ । यथा धुर्यावनङ्-वाहावनसः प्रणेनारौ एवं दम्पती अपि यज्ञस्यति । एवं च सति पितृपक्षे धुर्य पाहीति विपरिणामः । पत्न्यभावात् । सम्प्रदाये तु नेष्यते । धुर्यशब्दस्यानङ्गविषयत्वात् । यद्यपि च तावन्न नस्त एव तथापि त्वनसानङ्गसम्यग्धोस्तीति । तत्र निधीयमानाभ्यां स्तुग्भ्यां तद्धिता मा भूदिति धुर्यौ पातामिति स्तुगभिधानं युक्तरूपम् ॥ १३७ ॥

स्फये पात्र्यां चेत् ॥ १३८ ॥

पात्र्यां चेद्ग्रहणं स्फये सादयति ॥ १३८ ॥

यज्ञं नमश्च त इति वेदिमालभते ॥ १३९ ॥

स चायं वेदिसंस्कारः समिष्टपञ्च । साधनभूतद्रव्यप्रयुक्तः । ततश्च तदभावे उभाव इति ॥ १३९ ॥

वेदः होता स्तुक्स्तुवमध्वर्युराज्यस्थली-

मग्नीदादाय पत्नीसंयाजेभ्यो गार्हपत्यं

गच्छन्ति ॥ १४० ॥

तेषु पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्तीति प्रकृत्य शुद्धं च
स्वयं चाध्वर्युरादत्ते वेदः । होताज्यघिलापनीमग्नीदिति धामनन्ति ।
प्रतिपरायन्तीति प्रचनाद्गार्हपत्यो गम्यते । चिकृत्यनुप्रवृत्तिदर्शनाच्च ।
गृहपतेरेव गार्हपत्ये जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति । स्वरग्रहणं च
उपभृद्व्युदासार्थम् । उपभरणार्थं न हि तत्प्राप्तिरिति ॥ १४० ॥

अध्वर्युः पूर्वदक्षिणेन गार्हपत्यमेत्य पूर्व-
णापरेणान्तरेण पत्नीमेकेषाम् ॥ १४१ ॥

पूर्वेणाहवनीयम् । अपरेण वा गार्हपत्यम् । तत्राप्येकेषामन्त-
रेण वाह्यतो वा पत्नीमिति ॥ १४१ ॥

१ उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य ॥ १४२ ॥

सोमादीन्यजति ॥ १४२ ॥

अधिकारमुपजीविब्राह्म—

एवः सर्वतोपविष्टहोमेषु ॥ १४३ ॥

उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य । यजतिस्वाप्तिष्ठति क्रियायां प्रा-
प्तायां उपविश्येत्युच्यते । जान्वञ्चतं च भूमौ पातनं समाचाराद्धिद्वा-
च्च । ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासी-
दन्निति ॥ १४३ ॥

उपांशु चरन्ति ॥ १४४ ॥

पत्नी संयाजैरिति ॥ १४४ ॥

अधिकारमुपजीविब्राह्म—

चरणशब्दे सर्वं देवतान्यत्र ॥ १४५ ॥

यत्र चरणशब्दस्तत्र सर्वमुपांशु स्रवति । तथा पितृपन्न उपांशु-
चरन्तीति । देवतान्यत्र, चरणशब्दादभ्यग्नोपांशुत्वध्वने देवता-
मात्रमुपांशु ॥ १४५ ॥

१ यजतिस्वाप्तिष्ठद्धोमे प्राप्ते आह उपविश्येति ।

यजति सोमं त्वष्टारं देवनां पत्नीरग्निं

गृहपतिमिति ॥ १४६ ॥

स्याह्येनाज्येन सोमादीन्यजति । चनस्रो देवतायजतीति प्र-
कृत्याह ता या आज्यहविषा भवन्तीति ॥ १४६ ॥

तृतीयेऽन्तर्द्धानं पुरस्तात् ॥ १४७ ॥

तृतीये पत्नीसंयाजे पुरस्तात्कटादिनान्तर्द्धानं, स यत्र देवानां
पत्नीर्यजति तत्पुरस्तात्तिरः करोतीति श्रुतेः ॥ १४७ ॥

पत्न्यन्वारभतेध्वर्युम् ॥ १४८ ॥

अधिकारान्तृतीय एव पत्नीसंयाजेन्वारम्भः । अध्वर्युप्रदणा-
द्य न द्रव्यान्वारम्भः । स चायमध्वर्युसंस्कारो द्वितीयानिर्देशात् ।
ततश्च पत्न्यभावेऽपि यैः कश्चित्करोति ॥ १४८ ॥

शंखन्तं भवतीडान्तं वा ॥ १४९ ॥

यदेतत्पत्नीसंयाजकर्म तच्छंखन्तमिडान्तं भवति । न चात्र
विकल्पः । शंखुरिडा वान्ते भवति, किं तर्हि इडामवत्येव । शंखोर्ध्व-
ल्पः । कुत एतद्यत इदमामनन्ति । तदिडान्तं भवतीति कृत्य उतो
प्रस्तरस्यैव रूपं कियते स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुंयात् वेदस्यैकं
तृणमाच्छिद्यत्येवमादि यावच्छंखोर्बुद्धीति ॥ १४९ ॥

शंखन्ते वेदतृणमादायानक्ति प्रस्तरवत्सर-

चि स्रुवे स्थाल्यां च ॥ १५० ॥

१ गृहपतियानान्ततरं पूर्ववदिडां पञ्चायत्तामादायेडां होत्रे प्र-
दायाविसृजन्दक्षिणातिकामतीडां प्रतिगृह्य होतुरङ्गुलिपर्वणी अन-
त्तवान्तरं इडामादधाति पूर्ववदिडां च सर्वेन्वारभन्ते मयीदमिति
यजमानो जपर्युपहृतां प्राशन्ति युक्ता यजमानश्च पवित्रपोर-
भावाद्भैर्माजंयन्ते उपरेण वेदिं सुमित्रियान इत्येतावादिडान्तं भव-
तीत्यभिप्रायः ।

शंख्यन्ते कर्मणि घेदतृणं गृहीत्वा प्रस्तरवदनक्ति अग्रं जुह्वां
मध्यं स्रुवे बुध्नं १ स्वात्स्यां व्यन्तु वय इत्यनेन मन्त्रेण अनक्ति । प्रस्त-
रवदित्युपदेशात् ॥ १५० ॥

अग्नीदाहानुप्रहरेति ॥ १५१ ॥

कृतं व्याख्यानम् ॥ १५१ ॥

प्रास्य तृणादि पूर्ववत् ॥ १५२ ॥

प्रास्यतृण तदादि पूर्ववत्कर्म भवति ॥ १५२ ॥

शंख्यन्ते स्रुक् स्रुवं प्रगृह्णात्यग्ने दध्वा-

यविति ॥ १५३ ॥

शंख्योर्धाकान्ते स्रुक् स्रुवं प्रगृह्णाति अग्नेदध्वायधिति जुहो-
ति । अधिकाराद्गार्हपत्ये । प्रतिपत्यर्थकर्म चैतत् । पत्नीसंयाजशे-
पत्याश्च तदभावे निवृत्तिः । न च पत्नी भवति । प्रतिपाद्यद्रव्या-
भावात् । पत्नीसंयाजानां चार्थकर्मत्याद्यावदुक्ते निवृत्तिः ॥ १५३ ॥

सव्येनावृत्य दक्षिणाम्नौ जुहोत्यग्नय इति

सरस्वत्या इति च ॥ १५४ ॥

सव्यावर्त्तनविधानस्यास्त्राभावादतीत्य निष्क्रमणप्रज्ञापनार्थम् ।
ततश्च यदि पूर्वदक्षिणेन गार्हपत्यं प्रविष्टस्तदेतद्भवति नेतरन्न । त-
त्रापि केचित्सव्येनावृत्य इडां करोतीति सूत्रमभिसम्बन्धयन्ति ।
होमार्थत्वात्प्रवेशनस्य । तदयुक्तम् । अव्यवहितसम्बन्धेऽपि तदर्थोप-
पत्तेः । न च होमायैव प्रवेशनम् । विशेषानवगतेः । अतः साङ्गपत्नी-
संयाजनिवृत्त्युत्तरकालमतीत्य निष्क्रमणम् । तेन सव्येनावृत्य दक्षि-
णाम्नौ जुहोतीति पवमभिसम्बन्धः । तच्चैतदर्थकर्म ततश्च यावदुक्ता-
न्तापच्छिन्नादौ निवृत्तिः ॥ १५४ ॥

उलूखले मुसले यच्च शूर्प आशिश्छेप द्वप-

दि यत् कपाले उत्पुषो विप्रुषः सत्याः सन्तु

यजमानस्य कामाः स्वाहेति पिष्टलेपां

जुहोति ॥ १५५ ॥

अधिकाराद्वक्षिणाग्नावेव । पिष्टलेपसाधनत्वाच्च तच्छब्देना-
हुत्यभिधानम् । अथवा पिष्टसम्बन्धिनो लेपास्तेराहुतिरिति । एवं
च सति प्रतिपत्तिरेषा ततश्चेदन्तेऽपि कर्मणि प्रवर्तते । यच्च कैश्चि-
दभिधीयते । आज्याहुतिरेपेति । तदपि पिष्टलेपग्रहणादयसन्नम् ।
प्रतिपाद्यमानेषु हि द्रव्ये जुहोति संशब्दनादत्र देवतया भवितव्यम् ।
देवतोद्देशेन हि परित्यक्तस्य द्रव्यस्य प्रक्षेपे जुहोति शब्दो वर्तते । न
चात्र देवता गम्यते । तद्धितेन चतुर्थ्या वा । मन्त्रोऽपि चानिर्दिष्टदेव-
ता लिङ्ग एव । उलूखलादीनां चाश्रोपादानमाश्लिष्टविशेषणत्वेन न
देवतात्वेन । यदुलूखलादिभ्याश्लिष्टं तज्जुहोतीति सम्बन्धो न तेभ्य
इति । कामानामपि चात्र सत्यता प्रार्यते । ततश्च तेषामपि न देव-
तात्वम् । एषश्चानवगतदेवताको होम इत्यनुपपन्नम् । अत्रोच्यते ।
अनादिष्टदेवतालिङ्गेष्वपि मन्त्रेषु देवतापेक्षायां सत्यां किं यत्कि-
ञ्चिद्देवतान्तरं परिकल्प्यतामुत प्रकृतैव गृह्यतामिति । तत्र प्रकृतप-
रिग्रहोऽन्याय्यः । सन्निधानात् । अप्रकृतोपदाने पुनरसन्निधानात्सन्दे-
ह इति । तथा च नैरुक्ताः । तद्येतादिष्टदेवतामन्त्रास्तेषु देवतोपरी-
क्षा यद्देयतः स यशो वा यशङ्गं वा तद्देवता भवतीति । तत्राप्या-
ग्नेयोपांशुयाजग्नीषोमीयसन्निधाने पुरांडारसम्बन्धितः पिष्टलेपा
इति सन्निधानविशेषादाग्नेयाग्नीषोमीयदेवतापरिकल्पनं न्याय्यतर-
म् । तदुद्देशेन हि तद्द्रव्यं गृहीतं यच्छंशोयमिति । उपांशु याजसा-
ग्राय्यदेवतानामसम्बन्धादतद्देवतात्वम् । केचित्तु सम्बन्धापिशेषे
सत्यप्येकयैव देवतया कार्याभिनिर्गृह्येत्तुमुत्पत्त्यादग्निमेव प्रकल्पयन्ति ।
विकारेतर्हि कथम् । तत्रापि वैकृतदेवताभिर्मन्त्राणां तद्देवत्वप-
रिक्त्वमेव प्राप्त उच्यते । प्रकृतदेवताभिस्तज्ज्ञानेन मन्त्रो विवृतिमुपा-
हंतीति न वैकृत्यदेवता घटते । न ह्यस्य विवृतौ पाठ इति । त-
स्माद्विवृतायपि प्रकृतदेवताकार्यमेवेति ॥ १५५ ॥

पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोसीति योऽङ्गं च

प्रमामुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन मा बन्ता-

त्सविता सुशेवः ऋतस्य योनौ सुकृतस्य

लोकेऽरिष्टां मा सह पत्या दधात्विति ॥ १५६ ॥

च शब्दात्पत्न्येव, कृतप्रयोजनत्वात्प्रातिपत्तिरूपता । ततश्चान्ता पच्छिन्नपि प्रवृत्तिः ॥ १५६ ॥

स्तृणात्यावेदेः ॥ १५७ ॥

तद् होता आवेदेस्तृणातीत्येतच्छ्रूयते । द्रव्यविषयोयमाह शब्दप्रयोग इति मर्यादा प्रतिपत्तव्या । कर्मविषये त्वमिविविधिरिति परिभाषितम् । आमुष्मादिति कर्मसु तच्चाति । अथ हौत्रे स्पष्टतरं वचनं ततोऽप्यमिविविधिरस्तु ॥ १५७ ॥

ध्रौवः समिष्टयजुर्जुहोति देवागातु विद इति ॥ १५८ ॥

समिष्टयजुरिति कर्मण संज्ञा । समिष्टयजुरन्तं भवतीत्येवमाद्यर्थः । जुह्वा वचनं इति जुह्वैव होमः । जुहोति वाचोपविष्टस्य । तिष्ठन् ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोतीति तु नोपनिषद्मन् । अर्थकर्मचैतत् । ततश्चान्तापच्छिन्ने निवृत्तिः । वातश्चात्र देवता । स्वाहा घानेधा इति लिङ्गात् । ननु च देवागातु विद इति सम्बुद्धिनिर्दिष्टानां देवानां देवतास्त्वमस्तु । नेत्युच्यते । न हि ते हविः सम्बन्धितया सम्बोध्यन्ते । किं तर्हि विसर्गाय देवागातु विदोगातु यज्ञं धित्वा गातुं गन्तव्यमिति गच्छतेति । तथा च लिङ्गम् । तदेतेन यथायथं व्यवसृजन्तीति । तेन विसर्गाय सम्बोधनम् । मनसस्पतेस्तर्हि देवतास्त्वमस्तु । तस्य हि सम्बोधनं मनसस्पते इमं देवयज्ञमिति देवयज्ञसम्बन्धस्तस्यावस्यित इति । नैतदेवम् । तस्यापि ह्यत्र पारार्थ्येनैव ध्रुवणम् । मनसस्पतिरुच्यते इमं यज्ञं वाते धेहीति । न यज्ञसम्बन्धो मनसस्पते । गतेषु देवेषु मनसस्पतिरिमं यज्ञं वाते स्थापयत्वित्याशास्यते । एवं सप्तमी निर्दिष्टस्यापि तस्यैव देवतास्त्वमनुरूपतरम् । यज्ञशब्देन चात्र लक्षणया द्रव्यं बोध्यते, कर्मणा । द्रव्यवचनत्वं द्रव्यस्य वेति स्थापनं तदुद्देशांशेनैवोपपद्यते, नान्यथा । कर्मवचनेपि च कर्मणोपि तत्साधनभावाभ्युपगमने वातेऽवस्थानमुपपद्यते । तस्माद्धात एवात्र देवतेति । प्रयोजनं जुहोती वाताय स्वाहेति प्रयोगः ॥ १५८ ॥

वर्हिः सम्यर्हिरिति ॥ १५९ ॥

जुहोतीति वक्तंते । सम्यर्हिरित्यनेन मन्त्रेण वर्हिर्जुहोति ।
प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात् । तच्चान्तापच्छिन्नेष्वनिवृत्तिः ॥ १५९ ॥

वेद्यां प्रणीतानिनयति परीत्य कस्त्वेति ॥ १६० ॥

परिगमनं कर्तुरेव न प्रणीतानाम् । तत्परिगमने हि प्रणीये-
त्येवमवश्यम् । प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वादिति । प्रणीतासम्यन्धादाह-
वनीयं परीत्यनि ॥ १६० ॥

पुरोडाशकपालेन कणानपास्यत्यधः कृष्णा-

जिनं रक्षसामिति ॥ १६१ ॥

पुरोडाशकपालयोर्भूतपूर्वगत्या सम्यन्धविघक्षेयम् । न हि व-
र्त्तमानः कपालस्य पुरोडाशेन सम्यन्धोस्ति । तस्य करणत्वेन निर्दे-
शाद्यद्यपि पुरोडाशो नास्ति यथा चर्दिष्ट्यां तत्रापि कपालमाश्रमुपादे-
यम् । तच्चैतदेवताभिसम्यन्धात्प्रतिपत्त्यर्थकर्म कैश्चिदिष्यते । देवता-
भिसम्यन्धश्च मन्त्रवर्णाद्भक्षसां भागोसीति । वाक्यशेषाच्च । ततो
देवाः सर्वे यज्ञः सृज्येति प्रकृत्य । अथ यत्पापिषु यज्ञस्य भागधेय-
मासीत्तैर्नानां निरभजन्नस्तापयोः फलीकरणैर्हविर्ब्रह्मादिति रक्षांसि
फलीकरणाभिर्भक्तान्गत्याह । ततश्च तेषां देवतात्वमिति । न तदेवमि-
त्यपरे । न ह्यत्र देवता चोच्यते । नात्र चतुर्थीतद्धितो वा । येन देवता-
गम्यते । मन्त्रवर्णादपि देवताकल्प्यते यत्त जुहोति चोदना । तत्र हि
देवतादेशेन परित्यक्तस्य द्रव्यस्य प्रक्षेपां युज्यते । तत्राप्यद्रव्यमावि-
न्यां देवतायां मन्त्रवर्णस्य च क्रियासाधनाभिधायित्वसामर्थ्यात्ततो
देवतापरिकल्प्यते । न चेद् होमश्चोच्यते । तस्मात्तदेवता प-
रिक्तव्यते । मन्त्रवर्णवाक्यशेषो त्यर्थवादप्रायः प्रयोजनं न देवता-
भिधानमत्र । न चायं रक्षोभिघापकः । द्रव्यपरत्वादिर्देवस्य । ततश्च
नोदकोपरूपशनमत्र ॥ १६१ ॥

पूर्णपात्रं निनयति परीत्य सन्ततं यजमानो-

अलिना प्रति गृह्णाति संवर्च्य सेति ॥ १६२ ॥

आहवनीयं परीत्य पूर्णपात्रं नितयति । संस्थिते यज्ञे दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं नितयतीति वचनात् । सन्ततमित्यव्यवच्छिन्नम् । यजमानश्च तदअलिना प्रतिगृह्णाति संवर्च्यसमित्यनेन मन्त्रेण । पदार्थश्चायं ततश्चान्तापच्छिन्ने निवर्त्तते । तत्रैतद्विचार्यते । किं नयनं प्रधानमुत ग्रहणमिति ? किं चातः । यदि नितयनस्य प्राधान्यम् । प्रापितोप यजमान इहैव कर्त्तव्यम् । अथ ग्रहणस्य प्राधान्यम् । यत्र यजमानस्तत्र पूर्णपात्रो नितयः । पूर्णपात्रं नितयतीति वचनात् नितयनस्य प्रधानताग्रहणस्य तु तादर्थ्यम् । तदअलिना प्रतिगृह्णातीति ग्रहणार्थता वा नितयनस्य । चोदितत्वाविशेषात् । दृष्टोपकाराभिनिर्वृत्तेश्च । सञ्जनयति हि नितयनं ग्रहणस्य दृष्टमुपकारम् । अन्यथा ग्रहणानभिनिर्वृत्तिः । न तु ग्रहणं नितयनस्य दृष्टोपकारोपजनकम् । तदभावेऽपि नितयनोपपत्तेः । तस्माद्ग्रहणार्थं नितयनमिति द्वादशाहे संयमोक्तः ॥ १६२ ॥

मुखं विमृष्टे ॥ १६३ ॥

अधिकाराद्यजमान एव ॥ १६३ ॥

विष्णुक्रमान्क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रति मन्त्रं

पृथिव्यामितीत ऊर्ध्वो वा ॥ ६४ ॥

पृथिव्यामिति इतो मन्त्रपदादूर्ध्वो वा । क्रमणं तु प्रागुदग्वाऽयमपि पदार्थ एव ॥ १६४ ॥

अस्मादन्नादिति भागमवेक्षते ॥ १६५ ॥

साकाङ्क्षत्वाग्निर्भक्त इत्यनुषङ्गः । भागसंस्काराद्यन्तर्लुप्तेऽपि प्रवृत्तिः । एतस्मादेव बहुयजमानकेत्येकः करोति । स्वांशावेक्षणमित्यपरे । एककर्तृकत्वे चान्वारम्भः ॥ १६५ ॥

अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम् ॥ १६६ ॥

अयेक्षत इति क्रियापदानुपङ्गः । मन्त्रे च ततोनिर्भक्त इत्ये-
वमादि । स चाय पदार्थोर्ध्वकर्मत्वादान्तलुप्ते निवर्त्तते ॥ १६६ ॥

अगन्मस्वरिति प्राङ् ॥ १६७ ॥

ईक्षत इति वर्त्तते । एतदप्यर्थकमेव । नात्र प्रतिप-
त्तिरूपतेति ॥ १६७ ॥

संज्योतिषेत्याहवनीयम् ॥ १६८ ॥

ईक्षत इति च वर्त्तते । अप्रतिपत्तिरूपत्वादेतदप्यर्थकम् । ज्यो-
तिषा हि सम्भवनमत्र प्रार्थ्यते । तेन यागसाधनभूताहवनीय इत्य-
सम्बन्धेऽपि सति न तत्संस्कारपरिकल्पनम् । एव चाश्रलोपे
निवृत्तिः ॥ १६८ ॥

स्वयन्भूरिति सूर्यम् ॥ १६९ ॥

स्वयन्भूरित्यनन मन्त्रेण सूर्यमवेक्षते ॥ १६९ ॥

वच्चोदा इति यं वा कामं कामयते ॥ १७० ॥

वच्चोदा असीत्यत्र मन्त्रप्रयोगः । य वा कामं कामयते त
हासि पदप्रयोगो वा । सूर्यावेक्षणमपि अर्थकम् एव ॥ १७० ॥

सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥ १७१ ॥

प्रदक्षिणग्रहणादितरयावृत्तिव्युदासः । अथवा श्रौतमेतदिति ।
आवृत्तिस्तामन्त्रेषु प्रदक्षिणमिति तस्मात्तम् । श्रौते सति कोविशेष
इति चेत् । श्रौत प्रायश्चित्त तदपचारे यथा स्यादिति ॥ १७१ ॥

प्रदक्षिणाधिकारमुपजीयन्नाह—

ग्रहग्रहणप्रतिग्रहोमेपु च तृष्णीम् ॥ १७२ ॥

ग्रहग्रहणादिषु तृष्णीं प्रदक्षिणावर्त्तनम् ॥ १७२ ॥

१ कर्त्तव्यमिति शेषः । इदमत्रानुसन्धेयम्, सशस्त्रग्रहंभ्य
चार्य धर्मः न शस्त्रमाते प्रतीगीयं न ग्रहग्रहणमात्रे न होममा-
त्रे इति । प्रदक्षिणक्रियाशेषस्यागमन्तोपि प्रातस्तृष्णीमित्यनन
व्याख्येयं इति ।

गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत इति शतः

हि मा इति ब्रूयाद्वा ॥ १७३ ॥

नवेति मन्त्रे विशेष । एतदेव्यर्थकम् ॥ १७३ ॥

• सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥ १७४ ॥

• गच्छति प्रांडुरु विष्णविति ॥ १७५ ॥

ततोसि तन्तुरस्यनुमा तनुह्यस्मिन्यज्ञे ऽस्याः

साधुकृत्यायामस्मिन्नन्ने ऽस्मिन्नल्लोक इदं मे

कर्मेद वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनोत्विति पुत्रस्य

नाम गृह्णाति ॥ १७६ ॥

पुत्रस्याशी मार्यनार्यत्वाद्व्याख्यादे प्रतिषज्जमाने पुत्रता-
म ग्रहणम् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

आत्मनो ऽविद्यमाने तन्त्रे त्वा ज्यो-

तिपे त्वेति वा ॥ १७७ ॥

अविद्यमाने पुत्रे आत्मनो नाम गृह्णीयात् । तत्स्थाने तन्त्रे त्वा-
ज्योतिरित्येति वा प्रयोगः ॥ १७७ ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते तूष्णीम् ॥ १७८ ॥

मन्त्राभावाद्यौक्तिकवागुच्चारणप्रतिषेधः ॥ १७८ ॥

• वृतं त्रिसृजते येनोपेयात् ॥ १७९ ॥

येन मन्त्रेणोपेयात्तनैवोत्सर्गः ॥ १७९ ॥

संयज्ञपतिराशिपेति भागं प्रादनाति ॥ १८० ॥

साकाङ्क्षत्वात् युग्यतामित्यध्याहारः । अत्रचित्सर्गमागप्राशन-

२३४ कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्कभाष्ये

नयोरन्तापच्छिन्नेषि प्रवृत्तिः प्रतिपत्तिरूपत्वात् ॥ १८० ॥

ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयाद्यज्ञमेवैतत्तर्पयतीति

श्रुतेः ॥ १८१ ॥

श्रुत्युपादानसामर्थ्यात्तदनुष्ठानं यथा स्यात् प्रैषवचनमात्र
मेव मा भूदिति ॥ १८१ ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्राविवरणे
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शने ऽमावा-
स्यायाम् ॥ १ ॥

धृत्यर्धमनुविधित्सुनाचौर्येण पौर्णमासमनुविहितमिदानी-
मपसरप्राप्तं दर्शस्यानुविधानं कर्त्तव्यम्, तत्र च प्राक्कालीनः पिण्ड-
पितृयज्ञः सोऽनुविधेय इत्यत आह । अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः । अन्हो-
परोमान अपराह्णः । तृतीयो मास इत्यपरं वाक्यशेषात् । पूर्वाह्णे
वै देवानामित्युपक्रम्य अपराह्णः पितृणामिति । पिण्डपितृयज्ञ इति
पिण्डदानकर्मनाम् । अर्धांशुगमात्सहोपमं यौगिकी पिण्डेः पितृणां यज्ञः
पिण्डपितृयज्ञ इति । होमस्य च तादर्थ्यदर्शनात् । स दैवैः
प्रसूतोऽथैतत्पितृभ्यो ददातीति । मासि मासि घोशनमिति च प्रह-
त्य यदैवैष न पुरस्तात् पश्चाद्दृशेयभ्यो ददातीत्याह पिण्डदानमे-
वाभिधीयते । न जपहोमादि । प्रयोजनं तदकरणेऽप्यावृत्तिः । च-
न्द्रादर्शनमन्नादिनापि भवति, तन्माभूदित्यमावास्यायाविशेष्यते ।
तदेवोच्यतामिति चेत्, न अमावास्या शब्दस्य कर्मविषयतापि दृ-
श्यते । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पश्चादोत्रामायास्यामिति । तत्र फी-
दोपः । चतुर्दश्युपवासपक्षेपि प्राप्नोति । अस्तुतथेति चेत् । न धु-
तिविरोधात् । यदैवैष न पुरस्तात् पश्चाद्दृश इति । शनेन च
क्षयो लक्ष्यते तस्मिन् क्षीणे ददातीति धूपते । स च परमः क्षयः । इत-
रस्तु प्रत्यहमेव भवति । एषं च सति परमक्षयविशिष्ट एष कालं
पिण्डपितृयज्ञो मान्यत्रेति । यथाराज्यसूये पक्षमध्य भमायास्ये दाक्ष-
यगोच्य । पर्विणामायास्यायां दृष्टेपि चन्द्रमस्यपराह्णे परमक्षय इति
क्रियत एष कालं पिण्डपितृयज्ञः । यदैवैष न पुरस्तात् पश्चाद्दृश इति
क्षयोपलक्षणाधत्वात् । तस्मिन्क्षीणे ददातीत्यथ पदक्षीणे दद्या-
त्समदृष्टं कुर्वीदेयेऽप्यथ पितृभ्यश्चेति ॥ १ ॥

दक्षिणामौ श्रपणं होमश्च ॥ २ ॥

गार्हपत्याहवनीयापवादोय वचनात् ॥ २ ॥

परिस्तीर्य तं पूर्ववत्पात्रासादनमेकशः ॥ ३ ॥

तमित्यवाच्यमाते न ज्ञायते कस्य परिस्तरणमिति तन्निर्देशः ।
पूर्ववदिति श्रपणस्य पश्चादुत्तरतश्चार्यवद्येति । द्वन्द्वता मा भू-
देकश इति ॥ ३ ॥

अपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्णं श्रुवं वा तूष्णीं
गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणामिवहन्ति तिष्ठन् ॥ ४ ॥

स जघनेन गार्हपत्यमिति वचनात् । अपूर्णता चरुं स्तुच-
श्च । अपूर्णं पितृणामिति । तूष्णीमिति च लौकिकयागुच्चारणप्रति-
षेधो, न ह्यत्र मन्त्रप्राप्तिरस्त्यपूर्णत्वात् । उत्तरेण दक्षिणामिव तिष्ठन्प्र-
वृत्तीति वचनात् ॥ ४ ॥

सकृत्फलीकरोति ॥ ५ ॥

फलीकरणं पुन पुनर्लोके प्राप्तं सरुबुच्यते ॥ ५ ॥

सारतण्डुलमपूर्णं श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मे-
क्षणेन जुहोत्यग्नये इति सोमायेति च ॥ ६ ॥

सारशब्द सकलतण्डुलवाची । प्रसिद्धे । ईपस्त्रिषत्रता वा
घाक्वशेषात् । श्रुताश्रुतं पितृणामिति । प्रमिद्धिरनैवान्तिष्ठी । गु-
ह्यपि सारशब्दप्रयोगात् । पूर्णं य देवानामर्द्धपूर्णं मनुष्याणामु-
पर्यर्द्धं पितृणामित्यपूर्णग्रहणम् । श्रपयित्वाभिघारयत्याज्येन । तत्तु-
तोम्यन्नापि दर्शनात् । आज्येनाभिघार्येति । तच्च यथाकथं चिदभि-
घारणमात्रं नियमामावात् । उद्वासनं दक्षिणतः पिप्पत्वात् । पूर्वेणा-
नीयं मेक्षणेन जुहोत्यग्नये इति सोमायेति च । तच्च यैकद्रुतमाहु-
तिसम्बन्धात् । होमश्च यज्ञोपवीतिना प्रादुर्गतेनैव दैवत्वात् ।
स उद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति दैवेभ्य इति । न वा पिप्पत्तमं

इत्यात् । प्रधानोपचारन्यायाच्चाङ्गानाम् । महापितृयज्ञे च
देवाज्यग्रहणेः यज्ञोपधीतत्वविधानात् । स यज्ञोपधीती भूत्याज्या-
नि गृह्णातीति । प्राप्तानुवाद इति चेत् । नानन्यपरत्वाद्वाक्यस्य ।
मन्त्रलिङ्गाच्च । कथ्यग्रहणाय पितृमत इति कथ्यवाहनः पितृणामि-
ति पितृसम्बन्धात् । तस्मात्पिण्डयवदेव ह्यंमः ॥ ७ ॥

प्राप्त्य तदक्षिणेनोल्लिखत्यपहृता इत्यपरेण वा ॥ ७ ॥

अग्नौ मेक्षणमभ्यादधातीति । दक्षिणेनापरेण घामनेरेव स्फ्ये-
नेति शापान्तरात् ॥ ८ ॥

उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति ॥ ८ ॥

लेखाया ॥ ८ ॥

उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यः सव्येन वोद्धर-
णसामर्थ्यात् ॥ ९ ॥

अत्राभिनये द्युतिर्द्धादितोद्धरणसामर्थ्यादिति । इतीय वै
देवेभ्यो जुह्वत्युद्धरन्ति मनुष्येभ्योऽथैवं पितृणामिति । पाणी द्वितीये-
चतुर्थ्यम् । अग्रे देवतीर्थम् । मूले मनुष्याणामिति । अथैवमित्य-
हुष्ठमूल या कनिष्ठिकाप्रदेशो या । तत्राहुष्ठमूलः पितृतीर्थं स्मर्यत
इत्यपसव्यमिति । कनिष्ठिकोद्देशे हि सव्यता भवति । सा च पिण्ड-
नुचितेति ॥ ९ ॥

असाववनेनिकेति यजमानस्य पितृप्रभृ-
तिव्रीन् ॥ १० ॥

असाविति नामादेशपूर्वकं यजमानस्य पितृप्रभृतिव्रीनवने-
जयति ॥ १० ॥

उपमूलः सकृदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्या
यथावनिक्तं पिण्डान् ददात्यसावेतच्च इति ॥ ११ ॥

अन्नमिति चाध्याहारः । उपरयमूलमित्यन्यपदविग्रहो नित्य-
समास्तः । मूलसमीपे यानि सकृदाच्छिन्नानि तान्युपमूलं दिशानि
परिस्तृणानि अन्यत्रापि तृणार्थं इत्युक्तत्वात् लेम्नायां कृत्वा य-
थावनिकं यत्र यत्रावनेजनं कृतं तत्र तत्र पिण्डान् दद्यात्सत्वावेष्ट-
त इति पितृमभृति ॥ ११ ॥

१ ये चत्वामन्विति चैके ॥ १२ ॥

मन्त्रशेषं कुर्वन्ति ॥ १२ ॥

अत्र पितर इत्युक्तत्वादङ्ङास्त आ तमनात् ॥ १३ ॥

पिण्डात्तामाभिमुख्येनोक्त्वा ऽप्रदक्षिणं गत्वा दङ्ङात्ते २ तमना-
दयां ॥ १३ ॥

आवृत्यामीमदन्तेति जपति ॥ १४ ॥

आवृत्तं नन्तेनैव मार्गेण । अघोपपत्यस्य जपतीत्युपदे-
शात् ॥ १४ ॥

अवनेज्य पूर्ववन्नीविं विसृज्य नमो व

इत्यञ्जलिं करोति ॥ १५ ॥

विस्मृतनोपदेष्टात्पूर्वमेव नीविमन्परिधानम् । प्रति नमस्कारं
वाञ्जलिकस्याम् । पदकृत्यो नमस्करोतीति घचनान् । पदकृत्यां नम-
स्करोतीति सुप्रकारानुपदेशाच्चेति चेत् । स्थान्महापित्र्ययज्ञे उक्त-
त्वात् । पदवा नमस्कारमिति धृतेश्च । तुल्यत्वात् पद कृत्यां नम-
स्करोतीति ॥ १५ ॥

१ यदि द्विपितृकः स्यादपेकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वायुपलभ्येद्विं
विशेषः । शौनकः 'नामान्यविद्वान् पितः पितामहः प्रपितामहः' इति ।
व्याघ्रपात् 'गोत्राणानि फादयप' इति । . .

२ तमनं ग्लानिः, वा ग्लानिपर्यन्तमित्यर्थः । पिण्डः 'यथाशक्ति
प्राणनिरोधं कृत्यासीत्' इति ।

एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रति पिण्डम् ॥ १६ ॥

षड्वचनोपदेशात् त्रिणि श्रीणि ॥ १६ ॥

ऊर्णा दशा वा ॥ १७ ॥

येति विकल्पः ॥ १७ ॥

वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वा ॥ १८ ॥

उत्तरग्रहणादेव यवसी अभिप्रेते । ततश्चोर्ध्वं पञ्चाशतः ॥ १८ ॥

ऊर्जमित्यपो निषिञ्चति ॥ १९ ॥

पिण्डमूलेषु । तर्पयत मेपितृनिति लिङ्गात् ॥ १९ ॥

अवधायावजिघ्रति यजमानः ॥ २० ॥

स आये यजमानसंस्कारः । स यजमान भाग इति वचनात् । ततश्च नाध्वर्युरवजिघ्रति । अथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डानिति । प्रतिप्रयोगसामर्थ्यादध्वर्युरेव । प्रत्यवधाने द्वयप्रयोगाशेति चेत् । स्वात्कार्यार्थत्वात् । निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमिति यथा ॥ २० ॥

उल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नी ॥ २१ ॥

अभ्यादधातीति याज्य शेषः । तत्र च पूर्वं सहृदाच्छिन्नानि तत उल्मुकम् । अग्नौ सहृदाच्छिन्नान्यग्नापभ्यादधाति पुनरुल्मुकमपि सृजतीति वचनात् । अजादित्वादल्पाक्षरत्वाच्च पूर्वं निपातः ॥ २१ ॥

१आधत्तेति मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति

पुलकामा ॥ २२ ॥

१ पुत्र कामा यजमानपदि 'आधत्तगर्भम्' इत्यनेन मन्त्रेण मध्यमपिण्डं प्राश्नाति, भुनक्तीति यावत् ।

प्रसवे समर्थेति चाक्यशेषः ॥ २२ ॥

पिण्डपितृयज्ञस्याधिकारनिरूपणायाह—

प्रेतेभ्यो ददाति जीवपितृकोपि जीवान्त-

र्हितेपि ॥ २३ ॥

दानं प्रवर्त्तत एव । पितृशब्दस्याविशेषविषयत्वात् ॥ २३ ॥

जीवतृपितृकस्य होमान्तम् ॥ २४ ॥

कर्म स्यात् ॥ २४ ॥

व्यवेते जातूकर्ण्यः ॥ २५ ॥

कुतः । यस्मान्न जीवेन व्यवेते दानं मेने जातूकर्ण्य ॥ २५ ॥
किमिति न व्यवेते—

न जीवन्तमतीत्य ददातीति ॥ २६ ॥

शास्त्रान्तरेषु श्रवणात् । अतो होमान्तं कर्म
स्यात् । यद्येवमनारम्भ एव श्रेयान् । कुतः । दान-
स्य प्रधानभूतत्वात् । न च प्रधानाभावेद्दानं प्रवृत्तिरस्ति । अ-
तो नारम्भ एवेत्यवधार्यते । चतुर्दश्युपवासपक्षे ऽमावास्यायां पूर्वाह्ने
दर्शयागः । तत्र चापराह्णे पश्चात्पिण्डपितृयज्ञः । अमावास्योपवासे
पूर्वः प्राप्नोति ॥ २६ ॥

तत्रानियमे प्राप्त आह—

पूर्वो वाङ्मत्वात् पिण्डपितृयज्ञः ॥ २७ ॥

पूर्वं एव दर्शात्पिण्डपितृयज्ञो न पश्चात् । कुतः । एतदङ्गत्वप्रतिपा-
दकवाक्यात् । पूर्वेषुः पितृभ्यो यज्ञ निष्पृणीय प्रातर्देवेभ्यः प्रत-
नुत इति । अमावास्यायामेव पूर्वो भवति ॥ २७ ॥

इदमेव विचार्यते । किं पिण्डपितृयज्ञो दर्शाङ्गमुतानङ्गमिति ।
किं तावत्प्राप्तम् । अनङ्गमिति श्रूमः—

प्रकरणकाललिङ्गानुग्रहवचनाहिताग्नि-

श्रुतिभ्यो नाङ्गम् ॥ २८ ॥

प्रकरणभेदात् । प्रकरणपठितमङ्गं भवति, न चार्थं तत्प्रकरणे पठ्यते । किं च कालभेदात् । पूर्वाह्णे पराह्णे इत्यङ्गानां वैकालता भवति । अपि च लिङ्गं भवति । यस्मिन्ना गृहीतः पौर्णमासेन यजन । पिण्डपितृयज्ञेयामावास्यामयद्वये नामावास्यामस्तरेणापि पिण्डपितृयज्ञं दर्शयति । तद्यातङ्गं उपपद्यते । अनुग्रहवचनं च पृथग्दर्शयति । क्रथमेपां पितृयज्ञोनन्तरितो भवतीति । अथाङ्गं स्यात् । क्रथमेयामावास्यां हविरनन्तरितं भवतीत्युक्ते दत्ता चेत्समावास्यानुग्रहेणैवानुगृहीतः पितृयज्ञोऽनुग्रहवचनं पृथक् सोपपद्यत । अपि चानाहिताग्निधृतिर्भवति । अथ नाहिताग्निना चार्थं इति अङ्गाद्ये हि दर्शो असति न क्रियेत । ततोऽप्यनङ्गमिति ॥ २८ ॥

अङ्गं वा समभिव्याहारात् ॥ २९ ॥

अथवाङ्गं पिण्डपितृयज्ञः । पुन एतत् । समभिव्याहारात् । समित्वेपीमावेनाभिव्याहारो वाक्यं वाक्यादित्यर्थः । पूर्वेषु पितृभ्यो निष्क्रम्य कृत्या प्रातर्देवेभ्य प्रतननम् । यद्य येन यिना न भवति तत्तदर्थं, तादर्थ्यलक्षणं तु तेष्वर्थं, तस्मादङ्गमिति । यत्तु प्रकरणभेदादनङ्गमिति । प्रकरणान्तरसमधीतमप्यङ्गं भवत्येव । यथा प्रचार्यः सोत्रामणी चेति । मित्रपालमप्यङ्गं भवति । यथाग्रहोदागंमुद्गरणलिङ्गं वचनं द्रष्टव्यम् । अनुग्रहवचनमयंवाशोङ्गवैष्युपपद्यते । अथ नाहिताग्निना चार्थं इति वचनम् । तस्मादङ्गं पिण्डपितृयज्ञ इति ॥ २९ ॥

पिण्डपितृयज्ञः प्राजाळत्यादनुविहित इदानीमावास्यामनुविधीयते—

श्वो नोदेतेत्यदृष्टे वा पर्णशाखां च्छिन्नचि

शात्मलीं वेपेत्येत्यूर्जेत्येति ॥ ३० ॥

३० न उदेता चान्द्रमा इति शाखा पर्णशाखा द्वित्रिभिः । पुन एतत् । तर्जके इष्ट उपपसन्तीति वचनात् । अदृष्टे वा । तत्पुन । समावास्यायां समावास्यायां यजतेति मुतावात् । पठे. पठात् । वा-

मीली१ वा । शमीमयम् घेत्यर्थः । इषेत्येत्युज्जैत्येति वा तामाच्छिनत्ती-
षेत्युज्जैत्येति हि श्रूयते । न चानयोर्मन्त्रयोः करणत्वात्समुच्चयः ॥३०॥

छिनदमीति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात् ॥ ३१ ॥

छिनमीति उभाभ्यां सम्बध्यते । कुतः साकाङ्क्षत्वात् । उभायोरेक-
मे विनियुक्तत्वात् । तामाच्छिनत्तीषेत्युज्जैत्येति ॥ ३१ ॥

सन्नमयामीति वोत्तरे ॥ ३२ ॥

तत्कुतः । ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टिंति घचनात् । अनुमार्ष्टिंति च प्र-
गुणीकरणमात्रम् मन्त्रलिङ्गादेव प्राप्तमाचार्येण नामिहितम् । एव च
सति द्वायपि मन्त्रौ माध्यन्दिने पाठाच्छेदने विनियुज्येते दिक्क्षेपेन ।
अक्षरस्त्वनुमार्जन एव कायघपाठात् ॥ ३२ ॥

बहुलपलाशमशुष्काग्रां प्रागुदीची-

मन्यतमां वा ॥ ३३ ॥

मन्यतमामिति घचनं न सर्वदिविषयम् । प्राचीमाहरति उ-
दीचीमाहरति प्रागुदीचीमाहरतीति घचनात् ॥ ३३ ॥

वृतमुपैति ॥ ३४ ॥

अनिर्ज्ञातकालस्य शाखाच्छेदनस्यावसरविवक्षयेदमुक्तम् ।
ततश्च प्रतोपायनीयाशनोत्तरकाले छेदनमिति । तत्प्राप्तिश्च प्रकर-
णाविभागात् । सूत्रकारोपदेशाच्च । पौर्णमास्यदन्यदिति ॥ ३४ ॥

अतस्त्रणे नियमो माभूदित्याह—

इयथोक्तं वा ॥ ६५ ॥

१ तस्या अययय' शमीली ताम्, 'शम्या हृन्, टिङ्गाशम्' इति
पाणिनिस्तुष्टाभ्यां हृन्डोष्प्रत्ययाभ्यां रूपम् ।

२ तथाचापस्तम्बः 'ऊर्जैत्येति सन्नमयत्यनुमार्ष्टिंति वा' इति । स-
न्नमनमृज्जकरणम् ।

३ यस्मिन् काले वैकल्पिकमुक्तम् तत्र काले वा भवति इदमेति
सुत्रार्थः ।

मातृभिर्वत्सान्सृज्य वत्सः शाखयो
पस्पृशति वांयव स्थेति ॥ ६६ ॥

संसर्गश्च मेलोपकः । वत्सस्य चोद्दिश्यमानत्वात्प्रतिवत्समु-
पस्पर्शनम् । लिङ्गं चाविषक्षितमुद्दिश्यमानत्वादेव । कचिच्चो-
पदेशात्पुंशस्तमिति । यदि वत्सपदः स्त्रीविषयोपितदैतदुपपद्यते ।
तथा च पाणिनि । भ्रातृपशुसङ्घेऽप्यतस्तेषु स्त्री इति । स्त्री शब्दः
साधुमवति तस्तेषु पुंशब्द इति । एतं च सति स्त्रीवत्सा अपि
गायो गृह्यन्ते ॥ ३६ ॥

उपायव स्थेति चैके ॥ ३७ ॥

मन्त्रशेषं कुर्वन्ति।उपस्पर्शनं च पृथक्करणार्थं उत्तरसूत्रात् ॥३७॥

देवो व इति मातृणामेकां व्याकृत्य ॥ ३८ ॥

शाखयोपस्पृशति । वत्सेन व्याकृत्येति घचनात् । एकस्याश्चो-
पस्पर्शेन सर्वासां संस्कार इति । कुत एतन्मन्त्रे बहुवचनोपदेशात् ।
भाष्यायश्चमग्न्या इति । ततश्च घाहिनी दध्येन्द्रमित्यत्र मन्त्रो विष-
रिणाम्यत इति सम्प्रदायः । अपरे तु न्यायनिगदरवादीपरिणाम-
मिच्छन्ति । येषोपस्पृश्यते तस्य एव संस्कार इति । बहुवचनं पूजा-
र्थम् । एता उत्था उपसः केतुमकतेति घत् ॥ ३८ ॥

ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा ॥ ३९ ॥

मन्त्रे हीन्द्रशब्द एव दृश्यते स एव मा भूदित्यत आह मा-
हेन्द्रं वेति । अतश्च विकल्पः । तस्य घचनात् । तर्ह्येकं माहेन्द्राये-
ति कुर्वन्ति ॥ ३९ ॥

यजमानस्य पशूनित्यग्न्यगारस्यान्यतरस्य

पुरस्ताच्छाखामुपगूहति ॥ ४० ॥

हे ह्यग्न्यगारे तयोरन्यतरस्य पुरस्तादुपगूहनम् । यजमान
महर्षं च पशुविशेषणाद्यादुपगूहमानकेऽपि नोद्यते । पशूनां तु इत्य-

ऋभूतानां पालनमिद्देश्यते । ततश्च घृहिनीदधनि विपरिणामः ॥ ४० ॥

मूलादुपवेपं करोति ॥ ४१ ॥

घेषोऽस्युपवेप इति । मूलतः शाखां परिचास्योपवेपं करोतीति घचनात् । उपवेपनिष्पत्तौ च मन्त्रः । शाखायाश्च परिचासनं संस्कारः । ततश्च केवलायामामिशायां तूष्णीमेव शाखापरिचासनम् । परिचासितया हि पयसोपाकरणमिति ॥ ४१ ॥

सान्नाय्ये शाखासंयोगात् ॥ ४२ ॥

सान्नाय्येऽप्युपवेपः । कुतः । शाखासंयोगात् । शाखां परिचास्योपवेपं करोतीति ॥ ४२ ॥

उपधानाद्बोभयोः ॥ ४३ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । उपधानार्थत्वादुपवेपस्योभयत्र प्रवृत्तिः । ततश्च शाखाभावे चारण्यो भवति ॥ ४३ ॥

वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां वध्नाति कुशौ ॥ ४४ ॥

वसोः पवित्रमित्यनेन मन्त्रेण कुशाद्येवपवित्रं वध्नाति शाखापाम् । ते चैते परिचासनपवित्रवन्धने शाखोपगूहनात्पूर्वं कर्त्तव्यम् । अर्घादि पाठो वाच्यत इत्युक्तं विरोधेऽर्थस्तत्परत्वादिति । पश्चाच्च परिचासनादौ क्रियमाणे सति उपगूहनमदृष्टार्थं स्यात् । दृष्टार्थता चास्याः शाखाया अनाश इति । दृष्टे च सति नादृष्टपरिकल्पना साध्या । अतः पश्चादुपगूहनमिति ॥ ४४ ॥

त्रिवृद्धा ॥ ४५ ॥

श्रित्रिवृत्तं घेष्यमिधीयते । तां वध्नाति । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ४५ ॥

यन्नाम्नाग्निहोतहोमः सन्नयतस्तां रात्रिम् ॥ ४६ ॥

तां रात्रिमिति घचनात् पक्षमध्ये आमावासे न यथागू निधनः ॥ ४६ ॥

आपस्तम्बः, त्रिवृद्भेदमय पवित्रं शाखायां शिथिलमवसजति' इति ।

हुत उपसृष्टां प्रव्रूतादित्याह ॥ ४७ ॥

हुनेप्रिहोत्रे दोग्धारमाहोपसृष्टां प्रव्रूतादिति ॥ ४७ ॥

प्रोक्ते द्यौरसीति स्थात्यादानम् ॥ ४८ ॥

उपसृष्टेति प्रोक्ते दोग्धा प्रति प्रह्ने द्यौरसीति स्थात्यादानम् ।
तथाधिधपणार्घ्यमतश्च घायव्ये पयसि अधिधपणाभावादाना-
नम् । एवं कार्यापत्त्या च यथाधपणयोरादामे विपरिणामः । द्यौः सः
पृथिवी स इति ॥ ४८ ॥

• मातरिश्वन इत्यधिश्रयति ॥ ४९ ॥

स्वालीम् ॥ ४९ ॥

वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वा ॥ ५० ॥

प्राग्नेति विफट्टः । तच्चैतच्छ्रौतं प्रागुदगग्रहणम् । स्मार्त्तं
हि यच्चमन्तरेणापि प्राप्नोत्येव । प्रयोजनं तदपचारे श्रौतं प्रा-
पश्चित्तम् ॥ ५० ॥

वाग्यतो दोहयत्यश्रूद्रेण ॥ ५१ ॥

दोहयतीति कारितत्वाद्ध्येयत्वा गां धुषेति । अद्रपयुंदासा-
न् क्षत्रियवैश्ययोः उपनुना ॥ ५१ ॥

स्थात्यन्वारब्धे देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपति ॥ ५२ ॥

स्थात्यन्वारब्धे यजमाने देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपत्य-
श्वर्युः ॥ ५२ ॥

कामधुक्ष इति प्रश्नः ॥ ५३ ॥

कां दुग्धयानसीति दोग्धारं पृच्छति ॥ ५३ ॥

प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याह ॥ ५४ ॥

अमूनिमिति प्रोक्ते गोमाम्नि सा विश्वायुरिति आह ॥ ५४ ॥

एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम् ॥ ५५ ॥

एवमितरे द्वे दोहयति । एवं शब्दाच्च समस्तः क्रियोपदेशः ।
अयं तु विशेषः । उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रमभिदधाति ॥ ५५ ॥

वितृष्टवागुत्तरा अनन्वारब्धे ॥ ५६ ॥

दोहयतीति वाक्यशेषः । अन्वारम्भवाक्यमयोद्ध प्रतिषेधाच्च
पौर्भषत्येव । उत्तरा दोहयतीत्येतावत्सुक्ते न जायते ॥ ५६ ॥
कियत्यो बुद्ध्यन्ते इत्यत आह—

यावत्स्वमधिकारात् ॥ ५७ ॥ •

यावत्स्वमधिकारात् गावस्तावत् इति । कुत एतत् । अधिकारात्
अपरिहाने सत्यधिकारो व्यवच्छेदकः ॥ ५७ ॥

तिस्रो वा नित्यत्वात् ॥ ५८ ॥

तिस्रो वा बुद्ध्यन्ते । त्रित्वे हि नित्यं बहुवचनं न्ययसितम् ।
मनु चतुर्थ्यादावपि भवत्येव । सत्यमेव ॥ ५८ ॥

आदिसामर्थ्यात् ॥ ५९ ॥

वित्यगतमेव बहुत्वमाद्रियते । उक्ते हि बहुत्वे कृतः शास्त्रार्थः
इति किमित्युत्तरं गम्यत ॥ ५९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६० ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा बहुवचनभ्रयणे वित्यगतमेवो-
पादीयते । कृष्णा भौमा धूम्रा भान्तरिक्षाः पृथगो दिव्याः शक्ता
घैद्युताः सिन्धुमास्तारका इति । पञ्चबहुवचनान्यनुमन्त्य पञ्चदशै-
शेयति । अर्द्धमास्तानां वा एतद्रूपं यत्पञ्चदशिनो यत्पञ्चदशिन-
भालभत इति ॥ ६० ॥

परिक्षालनमानयति सम्पृच्यध्वमिति ॥ ६१ ॥

तत्राध्वयुरानयति दोहमाने अन्यस्य श्रुतत्वात् ॥ ६१ ॥

उद्धास्यातनक्ति प्राग्धुतशेषेणेन्द्रस्य त्वेति ॥ ६२ ॥

प्रातर्हुतशेषेणेति स्वप्नदायः । नेत्यपरे । तदा प्रातर्हुतशेषेणेत्ये-
षावक्ष्यत् । अतः प्राक् शब्दस्य पूर्वकालवाचित्वात्पूर्व्यं यद्बधुतशेषं
प्राप्य होमशेषमित्यर्थः । आतनक्तिनि आतनेनतःपूर्वसङ्कोचनार्थः ।
सङ्कोचः फाट्टिग्यं तत्सायं होमशेषेण सुकरमिति । इन्द्रस्याधेति
चापलक्षणम् । महेन्द्रस्यापि आयात् । तत्रैकेन्द्रायति कुर्व-
न्तीति ॥ ६२ ॥

सोदकेनापिदधात्यमृन्मयेन १विष्णो

हव्यमिति ॥ ६३ ॥

अयोद्वक्वतोत्तानेन पात्रेणापिदधातीति यचनात् ॥ ६३ ॥

निधाय वत्सापाकरणं पूर्ववत् ॥ ६४ ॥

निधाय तत्पयो वत्सापाकरणं पूर्ववत् । तच्च पयस्य पेन्द्रं पयो
ऽमासास्यायामिति ॥ ६४ ॥

प्रातराग्नेय ऐन्द्रामश्च द्वादशकपालो

ऽसन्नयतः ॥ ६५ ॥

स पय उभयप्राच्युत आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्याग्नेयग्रहणम् ।
अमा ये गोच यस्तुयंसतीत्युपक्रम्य तस्मादैन्द्रामो द्वादशकपालः पु-
रोडाशो भवतीत्याह । तथैतदसन्नयतः ॥ ६५ ॥

निरूप्याज्यं प्रातर्दोह्नमन्यस्मिन् ॥ ६६ ॥

आज्यनिर्घापे कृते प्रातर्दोह्नमन्यस्मिन्वाग्ने कर्तव्यम् । म-
न्यस्मिन्निति ग्रहणार्थमायं दोहस्य तत्रैवान्तश्चनम् ॥ ६६ ॥

परिक्षालनान्तं कृत्वा सायं दोहमाहृत्य प्रातर्दो-

हः श्रपयित्वाभिघायोद्धास्योभावनक्ति ॥ ६७ ॥

१ यदि मृन्मयं स्यात्पूर्णं दाकं यान्तर्दधाति ।

मातर्दोहं ध्रुपयित्वा सायं दोहाहरणम् । यथासुत्रे दृष्टार्थना
भवति । अभिधारणं च पयसः । उभावनकोतिं प्राणदानं त-
नुभयो ॥ ६७ ॥

शृतस्याग्नेवद्यतीति श्रुतेः ॥ ६८ ॥

अपन्यायत्वाच्छ्रुतिप्रदणम् । दध्ना हि पूर्वं कर्म इति । यद-
द्यति तच्छ्रुतस्य प्रथमम् ॥ ६८ ॥

समस्थं मार्जनम् ॥ ६९ ॥

शाखापवित्रेण सह मार्जनम् । तच्च पुनः शाखायामेव क-
र्तव्यम् । मार्जनमात्रं एव ध्वजनात् ॥ ६९ ॥

इन्द्राग्न्योरिति व्यूहनम् ॥ ७० ॥

ननु अथ यथा देवतमन्यदित्युक्तत्वादयाच्यमेतत् । न समान्ना-
यज्ञापनाद्यत्रात् । अज्ञाप्यमानं हि समान्नाये परादिता पूर्वा-
न्यायेन इन्द्राग्न्योरित्यस्य पूर्वव्यूहनशेषतैव प्राप्नोति । तस्मात्साधूक्तमि-
न्द्राग्न्योरिति व्यूहनामात् ॥ ७० ॥

सह शाखायां प्रस्तरानुप्रहरणम् ॥ ७१ ॥

प्रस्तरप्रहरणं निश्चातकालत्वात् शाखाप्रहरणस्य चानि-
श्चातकालत्वात् प्रस्तराण सह शाखां प्रहरतीति वाक्यार्थः ॥ ७१ ॥

परिधिभिः सहोपवेप जहोति जोहोमि त्वा

सुभगसौभगाय पुरुत्तम पुरुहूतश्रवस्यन्निति ॥ ७२ ॥

मन्यभेदाच्च कर्तुंभेदस्ततश्चाग्नीधुपवेप जुहाति ॥ ७२ ॥

पौर्णमासप्रदन्यदसद्यः ॥ ७३ ॥

१ प्रतिपत्तिरियम्, चरितार्थत्वात् । अतः नाशदोषादौ सट्द्रु-
ह्यतेनाज्येन हाम ।

न चायमनिर्देशः । प्रकरणसाधारण्यात् । साधारणत्वाद्धर्मा-
णाम् । एवं चोभयत्र गुणकामप्रवृत्तिरविरुद्धा । १ इयांस्तु विशेषः ।
असद्यः ॥ ७३ ॥

सोमयाजी सन्नयेत् ॥ ७४ ॥

सोमयाजिनो नियमः ॥ ७४ ॥

कामादितरः ॥ ७५ ॥

तस्मादप्यसोमयाजी समधनयेदिति ॥ ७५ ॥

त्रिंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ॥ ७६ ॥

तस्मादु त्रिंशतमेव वर्षाणि यजेतेति श्रुतत्वात् । दर्शपूर्णमा-
सप्रहणं न कर्त्तव्यम् । उपक्रमादेतस्मिन्नेः । कर्त्तव्यं वा । अनन्त-
यांस्तान्नाम्यस्य तद्गुणकविषयतैव मा भूदिति ॥ ७६ ॥

पञ्चदशदाक्षायणयज्ञी ॥ ७७ ॥

यद्युदाक्षायणयज्ञी स्यादथो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजे-
तेति ॥ ७७ ॥

अग्निहोत्रमेव वा जुहुयात् ॥ ७८ ॥

एव गच्छ इत्यर्थः । यथाग्निहोत्रं यावज्जीवं एवं दर्शपूर्णमासाय-
पीति । उभयोस्तुल्यशास्त्रत्वात् २ । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । या-
वज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । दर्शपूर्णमासयोः तान्नाम्यव-
तोऽभ्यानुविधानं कृतम् । इदानीं दाक्षायणगुणकयाः कर्त्तव्यम् । तत्र
च पयस्या विद्यते । सा च दधिपयोभ्यां भाव्यते । विकारस्याप्य ध-
र्मातिदेशं प्रत्यपेक्ष्य किमत्र दध्मो धर्मा उत पयस इति । अनेनाति-

१ अत्र 'उक्तादप्यतः सर्वे दर्शपूर्णमासयज्ञयति' इति शेषः ।

२ अतश्च विकल्पः, तथाचापस्तम्भः स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाये-
षाणाम् सर्वेषामो वा युगपत् कामयेताहारपृथक्स्थे वा यावज्जीवं
यजेत त्रिंशतं वर्षाणि वा जौणो वा विरमेत्' इति ।

देशप्रसङ्गेन यावानतिदेशः स सर्वोभिधीयते । तत्पूर्वकत्याञ्च वि-
शेषातिदेश ऊहो याधध्येति ॥ ७८ ॥

तत्र तावदतिदेशविचारः क्रियते । यावद्वैकृतीषु चादेनासु या-
गात्वं नच प्रतिपाद्यते सौर्यं चक्रं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चस कामः ऐन्द्रा-
ग्रमंकादशफपालं निर्वपेत् प्रजाकामः अग्नीषोमीयमजमालभेतेति
चैवमाद्यासु किं यावदुक्तं निर्वापमात्रं आलम्ब्यमात्रं च उत
यागा एत इति ? । एदलक्षणत्वात्कर्मणो यावदुक्तान्येतानीति प्राप्त
उच्यते—

कर्मशब्दो द्रव्यदेवतायुक्तो यजतिः ॥ ७९ ॥

कर्म एव आख्यातशब्दो व्यापारशब्दो यो द्रव्यदेवतायुक्तः
स यजतिः प्रत्येतव्यः । यागः प्रत्येतव्य इत्यर्थः । यद्यपि यज-
तिर्यजिरिति च धातोर्निर्देशकस्तथापि तस्य द्रव्यदेवतासयोगामा-
यात् तदर्थ एव गृह्यते । द्रव्यदेवतायुक्तः कर्मशब्दो याग इति ।
कुत एतत् । द्रव्यदेवतासंयोगात् । यच्च द्रव्यस्य देवतोद्देशेन
त्यागः स याग इति । द्रव्यदेवतायुक्तं च कर्मशब्दे यागं दर्श-
यति । मित्रावाहस्पत्यं चक्रं निर्वपतीत्यभिधाय तयोरुभयोरव-
द्यन्नाह मित्रावृहस्पतिभ्यामनुब्रूहीत्याश्चाख्याह मित्रावृहस्पती यजोति
वपद् कुने जुहोतीति सहानुवाचनविधिपरे वाक्ये यागं दर्शय-
ति । तथा पशावग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः प्रैष्येति वपद् कृते
जुहोतीति प्रैषविशेषविधिपरे वाक्ये यागं दर्शयति । एकदेशक्षितमपि
च लिङ्गं खालीपुलाकवत् सर्वत्रगमकमभवति न्यायस्य नुव्य-
त्वात् । तस्माद्यागा एत इति ॥ ७९ ॥

यागेषु सत्सु किं यागमात्रं भवत्युत धर्मा अपि सन्ती-
ति ? । यदा च सन्ति तदा किं पूर्णाहुतिका, उताग्निहोतिका, उतद-
र्शपार्णमासिका, उत ज्योतिष्टोमिका इति, अथ दर्पपूर्णमासि-
का एवेति । किं तावत्प्राप्तं धर्मोणामनाम्नानादधर्मका इति, एवं
प्राप्तेभिधीयते—

दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात् ॥ ८० ॥

सामर्थ्यादित्यर्थं हेतुधर्मसत्तायां तद्विशेषे च । साधारणधर्म

सत्तायां तावत् एवमेताद्योदनाः समर्था भवन्त्यर्थवन्त्यो मयन्ती-
त्यर्थः । इतरथा सापेक्षाः सत्योन्निर्धिकाः स्युः । तत्कथम् । सौर्ययोगेन
ब्रह्मवर्षमभ्यासयेदित्यपरिपूर्णं वाक्यम्, यच्च तामापरिपूर्णं तदध्या-
हारेण धानुपङ्गेन वा पूरयितव्यम् । न हि धन्दे मात्रामात्रस्याप्या-
नर्थक्यमिष्यते । तेनात्र विध्यन्तानुपकृत्यो वाक्यपूरणायानर्थक्यं
मा भूदिति । स च दार्शणिकमात्रिकः सामर्थ्यादेव । स एवात्र शेषी-
भयितुं समर्थः । व्यक्तचोदनाचोदितत्वेन निर्वपति संशब्देन च
प्रतीयमानत्वात् । नान्य इति । विध्यन्तानुपङ्गेन च धर्माणां अनुप-
पत्तिरिति दर्शयितुंमास धर्म इति सूत्रितम् । इष्टिपशुभ्यिति च इष्टिपु-
पशो चेति द्रष्टव्यम् । पदवन्तरेषु ह्यानीयमीयधर्मप्राप्तिं पश्यत्य-
नीयमीयदयनादिति ॥ ८० ॥

दर्शनाच्च ॥ ८१ ॥

इत्येते ध्यायमर्थो यथा दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु प्रवर्त-
न्ते इति । सावित्रीमिष्टिं नियमतीति प्रकृत्याह । तस्यै प्रयाजेषु
तापमानेषु ब्राह्मणो धीणागाधो दक्षिणत उत्तरमन्द्रामुद्राक्षे तिस्रः
स्वयः सम्भृता गाथागायतीति गाथानानां विधिपरे वाक्ये प्रया-
जान्दर्शयति । तथा पशौ स उत्तरमाघारमाघार्यामस्पर्शयन्
स्तुचीं पयस्य जुह्वा पशुः समनतीति पशुसमञ्जनविधिपरे वाक्ये
उत्तराघारं दर्शयति ॥ ८१ ॥

एव सधेष्टिष्वेवानुमानिकवचनेन धर्मप्राप्तिरभिहिता । इदानीं
तदपवादत्वेन प्रत्यक्षविष्टेन धर्मप्राप्तिरभिधीयते—

वैश्वदेवधर्माश्चातुमास्येषु वचनप्रवृ-

त्तिभ्याम् ॥ ८२ ॥

वैश्वदेवधर्ममिति चातुर्मास्यानां प्रथमं पयं, तस्य धर्मो उत्तमेषु-
पयसु प्रवर्तते, कुतो, वचनात् । वचनादिति हेतुभाष्यमुपदेशश्च ।
ततश्च यत्रैव वचनं तत्रैव प्राप्तिः । प्रतिपद्यं वचनं भवति, एतादृशं

१ किम्, केन, कथम्, इत्यत्राप्येषु कथमंशमावाहपरिपूर्णता
वाच्यस्य ।

पञ्च हवींषि भवन्तीति । तानि चाम्नेयादीनि वैश्वदेविकानि पञ्च-
घोद्यन्ते । तेषां चोपक्षीणत्वात्तद्धर्मकाणीति गम्यते । धर्मप्रवृत्तिं
च दर्शयति शुनासीरीये । आद्येथैतान्येव पञ्च हवींषि भवन्ती-
त्यभिधाय तस्यावृत्तोपकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति पृषदाज्यं न मध-
न्याग्निमिति प्रतिषेधति । प्रतिषेधश्च प्राप्तिपूर्वको भवति । अप्राप्तत्वा-
द्योत्तरवेदिप्रतिषेधोनुवादकः ॥ ८२ ॥

सोमाच्चावभृथे सामप्रतिषेधात् ॥ ८३ ॥

सोमिकादवभृथाद्वारुणप्रघासिके धर्मप्राप्तिः । कुतो वचना-
त् । च शब्देन वचनमनुकुर्यते । उच्यते ज्ञेनराद्येनेति वचनं नाम-
धेयमवभृथ इति । सामप्रतिषेधाच्च । सोमिकादवभृथाग्नौ सामा-
न्येन सामगतं प्राप्तम् । तत्प्रतिषेधो विधीयते । नाप्राप्तं प्रतिषेधति ।
तत्र न सामगीयत इति ॥ ८३ ॥

कणवत्पशौ न मन्त्रोपदेशात् ॥ ८४ ॥

कणापासनक्रियाच रुधिरापासनक्रिया तथो एवासृक्पशो-
रिति वचनेन प्राप्नोति । सा च प्रतिषिध्यते । न मन्त्रोपदेशादिति ।
वद्यप्येपक्रियाप्राप्तिः स्यात् न मन्त्रे उपदिश्येत उपदिश्यते च रक्ष-
सां भागोसीति तस्मात्तावन्मात्रमेव भवति । अशेषक्रियाविषयं व-
चनमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ॥ ८४ ॥

विशये लौकिकमयुक्तत्वात् ॥ ८५ ॥

विशयः संशय उच्यते । यथा आज्यशोहेषु मामसु अग्निमु-
पधाय स्तुधन्तीति, किं लौकिक अग्निद्रव्यं उत वैदिकमिति । अत्र
लौकिकं प्रदीतव्यम् । अयुक्तत्वात् । इतरस्य च विशिष्टकार्यसंयो-
गादिति । ननु अन्ये वायुक्तत्वादित्यभिहित एवाय न्यायः । न प्र-
करणसमधीतविषयता तस्येति । अस्य पुनरप्रकरणसमधीतविषय-
तेति योगान्तरारम्भः ॥ ८५ ॥

दर्शपोर्णमासधर्माः सौर्यादिष्वपि भवन्तीत्येतदुक्तम् ।
दर्शपोर्णमासयाध्य पद प्रधानानि । तत्रैतद्विद्यते किं य-
स्मिन्कस्मिंश्चिद्वैकृते प्रधाने यतः कुतश्चिद्धर्मपारिप्राप्तिरुक्त नि-

यमकारिकारण किं चिदस्तीति? । किं तावत्प्राप्तं नियमकारणाभावा-
दानियम इति । एवं प्राप्त उच्यते—

विधिविशेषः कर्मण्येकद्विशब्दपरिमाण-

द्रव्यदेवतागुणसामान्येभ्यः ॥ ८६ ॥

विधेर्विशेषः विधिविशेषः विकृते प्रधाने एकत्वादिभिर्विशेषै-
र्विशेषेण धर्मप्राप्तिः । यथा सौम्यं देवतैकत्वे नावान्तरसामान्येनाग्ने-
यधर्मप्राप्तिः । सत्यपि व्यक्तत्वे निर्धेयपति संशब्द न च नाग्नीषोमी-
यादिभ्यः । सदृशे हि प्रतीतिर्भवति । प्रतीतेन च धर्ममध्यस्थ इष्यते ।
द्विदेवतत्वाच्चाग्नावैष्णव चाग्नीषोमीयविध्यन्तः । द्विवसामान्यात् ।
एन्द्राग्नस्यापीति चेत् । न शब्दपरिमाणात् । उभौ हि पञ्चाक्षरावि-
ति । मारुते च शब्दपरिमाणादैन्द्राग्नविध्यन्तः । द्रव्यसामान्येन च
विध्यन्तप्राप्तियथा पुरोडाशे पौरोडाशिकाः । साग्राग्नये च साग्रा-
यस्य । देवतासामान्येन च विध्यन्तप्राप्तियथाग्नेये आग्नेयस्य । ननु
चेतदवाच्यम्, एकत्वेनैव मतार्थत्वात् । वाच्यं वा, सौम्ये चरावग्नी-
षोमीयधर्मपरिमाणार्थं तत्र हि सामोप्यस्तीति । इन्द्रमद्भावादे-
न्द्राग्नविध्यन्त एन्द्रं पुरोडाशे । तदेतदनुदाहरणम् । न ह्यत्र देवता-
सामान्यमस्ति समुदायात्तद्वितोत्पत्तेः । कस्तुह्यत्र समाधिः । घट्यति
द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायादिति । तादृश्येन देवतासामान्यो-
पन्यासः । गुणसामान्येनापि विध्यन्तप्रवृत्तिरिष्यते । यथा प्रतिका-
माग्नेये पौर्णमास्यां क्रियमाणे पौर्णमास्याग्नेयविध्यन्तः । अमावास्या-
याममावास्याग्नेयविध्यन्त इति । कालो ह्यत्र गुण इति । तदेतदप-
रेनुदाहरणमाहुः । न हि कालो गुण इति शक्यते वक्तुम् । सगुणं
हि कर्म काले विधीयत इति । गुणसामान्ये तर्हि किमुदाहरणम् ।
अस्ति वैश्वदेवो द्वादशकपालस्तत्र देवतानेकत्वसामान्यादैन्द्राग्नवि-
ध्यन्तेनाग्नीषोमीयविध्यन्तेन धानियमेन भवितव्यमित्येवं प्राप्त
आह । गुणसामान्यादैन्द्राग्नविध्यन्तः । उभौ हि द्वादशकपालावि-
ति । शब्दपरिमाणन्तत्रोदासीनमेव ॥ ८६ ॥

अथ द्रव्यदेवताविरोधे किं द्रव्यसामान्येन विध्यन्तनियमोस्तु
उतदेवतासामान्येनेति? । यथावैष्णवे नयकपाले द्रव्यसामान्येन

पौरोडाशिको देवतासामान्येनोपांशुयाजविध्यन्त इति । तत्र नियम-
कारिफारणाभावादनियमे प्राप्त आह—

नियमो द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य

समवायात् ॥ ८७ ॥

अत्र नानियमो द्रव्यस्य सामान्येन पौरोडाशिको विध्यन्तो
नोपांशुयाजकस्य । द्रव्यदेवतयोरुभयोरपि विध्यन्तपर्युपस्थापकत्वं
द्रव्यमेव बलीयः । कुत एतत् । समवायात् । द्रव्य हि याग समवै-
ति । तद्धि त्यज्यमानं यागमभिनियन्तंर्याति । देवतातूद्देशेनोपक्रोति ।
तेनासौ विप्रकृष्टेति सार्जकृष्टं सम्प्रत्ययः । अथवा समवायादिना द्र-
व्यमेव विशेष्यत्वेन हृदि समवैति । देवताविशेषणत्वेन । विशेषणावि-
शेष्ययोश्च विशेष्ये सम्प्रत्ययः ॥ ८७ ॥

१ आमिक्षायामुभयोस्तन्निवृत्तेः ॥ ८८ ॥

आमिक्षायामुभयोर्देधिपयसोर्धर्मप्राप्तिस्ताभ्यां ह्यसौ नि-
वृत्त्यन्ते ॥ ८८ ॥

नैकचोदनात् ॥ ८९ ॥

नैतदस्ति यदुक्तमुभयोर्धर्मप्राप्तिरिति । किं कारणम् । एकचो-
दनात् । एकाहीय चोदना मैत्रावरुण्यामिक्षेति । सा चैकासती
नोमे विकर्तुमर्हति । अतान्यतरस्य विध्यन्त इति ॥ ८९ ॥

२ दध्नः संघातात् ॥ ९० ॥

दध्नो हि विध्यन्तः प्रवर्तन्ते । सङ्घातस्वसामान्यात् ॥ ९० ॥

१ 'दाक्षायणे धूयते' 'मैत्रावरुणौ पयस्या' इति, चातुर्मास्येषु
'वैश्वदेवी पयस्या' इति, पयस्या वारुणी माकती च । सा च पयस्या
दधिपयोभ्यां निष्पाद्यते । तत्र सन्देहः, किमस्यामुभयोर्धर्मो, उत
दध्नः, उत पयसश्चेति ? । तत्राद्य पक्षमुद्गाथयति ' इति देव भाष्ये ।
२ द्वितीय पक्षमनुवदति ।

१ पयसस्तद्भावात् ॥ ९१ ॥

पयसो वा तत्र विध्यन्ते प्रवर्तते । कुतस्तद्भावात् । अतो ह्या-
मिक्षा भवति धनीभावयितुं दधानीयते । अथवा तद्भावादिति
तद्रसस्य भावादामिक्षायां मधुर पयो मधुरा चामिक्षा ॥ ९१ ॥

पशौ देवतासामान्यादग्नीषामोर्यावध्यन्ते प्राप्त आह—

पशोः सान्नाय्यस्य तदुक्तम् ॥ ९२ ॥

पशौ सान्नाय्यस्य विध्यन्तः । तदुक्तम् । द्रव्यदेवताविरोधे द्र-
व्यस्य समवायादिति । ननु नैवात्र द्रव्यदेवतयोर्विरोधो विद्यते ।
पशुद्रव्यस्य चादितत्वात् । इतरेतरप्रभवत्वेन पशुद्रव्ये प्रतीते सा-
न्नाय्ये प्रतीतिर्भवति । प्रतीत्या च धर्मसम्बन्ध इष्यते । सान्नाय्यध-
र्माणां पशुद्रव्यं पर्युपस्थापकम् । देवतापौरोडाशिकानाम् । अतो द्र-
व्यदेवताविरोध एवायम् । ननु तेनैव गतार्थत्वादवाच्यमेतत् । न,
तत्राव्यवहितं द्रव्य, इह पशुद्रव्येण व्यवधानादारम्भः ॥ ९२ ॥

प्रायश्चित्तश्रुतेश्च ॥ ९३ ॥

पशून्ना चान्द्रवेत्सान्नाय्योन्ना वा ताममिमन्त्रयतेति पशाच-
प्युष्वां दर्शयति । सा च सान्नाय्यस्य विध्यन्ते घटने । ननु विपरी-
तमेतल्लिङ्गम् । सान्नाय्यस्य विध्यन्ते हि सति तदुन्ना ध्रुव्यमिम-
न्त्रण पशूनायां प्राप्नोत्येव । विधानं तु सुतरामप्राप्तिर्गम्यते । सत्यम् ।
सान्नाय्ये च प्रधानस्य श्रुतिः पशुपुसर्जनभूतस्यादकस्येति । तेन
द्रव्यान्यत्वात्पुनरुच्यते ॥ ९३ ॥

सङ्घातत्वसामान्यात्पशौ दग्धो विध्यन्ते प्राप्त आह—

पयसः कालानन्तर्यधर्मानुग्रहेभ्यः ॥ ९४ ॥

पयसो वा विध्यन्ते प्रवर्तते । एककालता पयसः पशोश्च ।
यदा वै योया रेतो धत्तंथ पयो धत्त इति । तथा यदा पशुजायते ऽथ

पया जायत इति । अथवा सद्यः कालः पशु पयोपि सद्यः कालमे-
ध । अनन्तरं च पशो पय । दधि तु पयावस्थाया व्यवहितम् । अतः
आनन्तर्यात्पया विध्यन्ते । धनुर्मानुग्रहश्च भवति । पयः प्राग्भागां
प्राक्षणादया धर्माः प्रवर्तन्ते न दध्मः । तेषां चानुग्रह कृतो
भवति ॥ ९४ ॥

प्राकृत धर्मज्ञानं विकृतिषु चोदकेन प्राप्तासीत्युक्तम् । ततो
अबहकालतापामपि प्राप्तायामिदमाह—

सद्यस्त्वं काशकृत्स्निः ॥ ९५ ॥

काशकृत्स्निः सद्यस्त्वम् मेन चिकृतीनाम् । य इष्टया स्मेनेन
पशुनाप्रयणन या यक्ष्यमाणा स पौर्णमास्याममावस्यायां चा यजंते-
ति वचनान् ॥ ९५ ॥

अनुवादः पूर्वस्येति वात्स्यवादरी ॥ ९६ ॥

वात्स्यश्च वादरिश्च वात्स्यवादरी तावाहत्तु । विकृतिविषय-
त्वेन पौर्णमासी चामावास्या घोष्यते । तच्च प्रकृतिर्नापि चोदकेन
प्राप्त एवातानुषादोयमिति ॥ ९६ ॥

स्थित तावद्रूपवसितमन्यदन्तरा चिन्त्यते । यन्नाम प्राकृत-
स्य द्रव्यस्य कार्ये वैकृतमन्यद्द्रव्यान्तरं विधीयते । यथा मोक्ष चरु
निर्वर्षच्छ्रयं शोफाम इति । किं तः प्राकृतद्रव्यधमान् लभते उत न ल-
भत इति । किं तापप्राप्तम् । ग्रीहोपवहन्तीति ग्रीहिसंयोगत श्रुता
धर्मा कथमिव मुद्रेषु भविष्यन्तीत्यत आह—

स्थानापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभो विप्रतिषिद्धः ॥ ९७ ॥

यद्वैकृत द्रव्यं प्राकृतस्य कार्यापन्नं भवति । तद्धर्मान् लभते ।
कुन । कार्यापत्तेः । प्राकृतस्य हि द्रव्यस्य धर्मसम्बन्धोऽप्यप्रयुक्तो
न स्वरूपप्रयुक्तः । आनर्पण्यात् । अपूर्वसाधनविशेषकारितो ह्यसौ
एव च वैकृतेऽपि सोऽस्तीति प्रवर्तते एव ॥ ९७ ॥

वैकृतद्रव्यं प्राकृतकार्यापन्नं तद्धर्मयुज्यत इत्युक्तम् । तेन त-
न्मान्नाभिधानमपि लभते । इदं तु सन्दिग्धम्, किमुदितेनाभिधानं क-

सैवमुतानूहितेनेति । किं तावत्प्राप्तं मध्यमाधो मा भूदित्यनूहितेने-
ति प्राप्तं भाह—

यथार्थमुहश्चोदिते ॥ ९८ ॥

चोदिते वैकृत्ये प्रधाने द्रव्ये यथार्थमुह कर्त्तव्यः । यथा तमर्थं
प्रकाशयति तथा तथोद्यते । यत्कारणम् । प्रकृतौ तेन मन्त्रेण याग-
साधनं द्रव्यमभिहितं विकारेपि हि तेन तदेव कर्त्तव्यम् । न चाविप-
रिणतरूपं शक्नोति कर्तुमित्यर्थाद्विपरिणम्यते ॥ ९८ ॥

प्रकृतावनेकपत्नीके यामे पत्नीशब्दस्य विपरिणामे प्राप्तं भाह—

न प्रकृतावपूर्यत्वादिति ॥ ९९ ॥

न प्रकृतौ विपरिणामोस्ति, अपूर्यत्वात्प्रकृतेः । न हि प्रकृते-
रन्या प्रकृतिरस्ति यद्विक्रियते । विकृतौ तु प्रकृतिवन्मात्राद्विप-
रिणामः ॥ ९९ ॥

प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येत्यनेनाशेषधर्मपरिप्राप्ताविद्भाह—

विकृतौ वचनार्थलोपविरोधेभ्यो

ऽप्रवृत्तिः ॥ १०० ॥

विकृतौ वचनाद्प्रवृत्तिर्भवेति । यथा पिब्यन्ते न ह्येतार वृ-
णीते नार्पयमिति । अर्थलोपादप्रवृत्तिर्भवेति । यथा मुद्रणेऽप्यघात-
स्य । विरोधादपि निवर्त्तते । यथा चरौपेयमिति ॥ १०० ॥

किमतावद्ध विकृतौ न प्रवर्त्तते नेत्याह—

परार्थोत्पत्तेस्तदभावे ऽभावः ॥ १०१ ॥

परस्यार्थे निष्पद्यमाने यदुत्पन्नं तस्य परस्याभावे तस्याऽप्यभा-
वो भवति । यथा साक्षाद्वेष्टणं कणापासनस्य ॥ १०१ ॥

१ यथा प्रकृतौ 'अग्नीषोमाभ्यां ह्यागस्य वयायै मेदस' इति म-
न्त्रघट्टकछागपदस्थाने 'मेपस्य' इति भयस्यैन्द्रमेपादौ । तदुक्तम्
'शब्दे भविप्रतिपत्ति' इति ।

पराधौत्पन्नस्य परामाघे ऽभावे प्राप्त माह—

चोदितत्वाद्वा भावः ॥ १०२ ॥

पराधौत्पत्तायपि भवत्यत्र । यत्र यथा चोदना भवति । यथा यूपशकलेन ग्रहं सम्मार्ष्टीति, यूपभाघेपि शकलमार्तं पृथक्ते ग्रहसम्मृज्यर्थम् ॥ १०२ ॥

स्वितावुत्तरमुच्यते । पौर्णमास्याममाघास्यायां वा यजेतेत्यनुवाक्योयमित्युक्तम् । तत्र प्रति विधीयते—

न विपक्षे क्रियाः स्युः समभिव्याहारात् ॥ १०३ ॥

किं चिद्विगतं पक्षं स्वेति विपक्षः प्रतिपेक्ष्यते । तत्र च वैकृत्य, क्रिया न स्युः । क तर्हि । पक्षान्त एव स्युः । कुतः । पौर्णमास्याममाघास्यायां वा यजेतेति वचनात् । ननूक्तमयमनुवाद इति । नानुवादः । अनुवादे हि पौर्णमासीशब्देन गौण्या वृत्त्या प्रतिपल्लभ्यते । तत्र धृतिः परित्यक्ता भवति । न चैतद्युक्तं पल्लुक्ष्यानुरोधेन धृतिर्भाष्यते । अपि चानुवादो ऽप्रवृत्तिविशेषकरत्वादनर्थक एव भवति । सोमस्य चैतदेव कालविधानं य इष्ट्यासोमेन पशुना ऽऽग्रयणेन यक्ष्यमाणः स पौर्णमास्याममाघास्यायां वा यजेतेति । न ह्यत्र सोमस्य पौर्णमास्यामाघास्ये विहिते भूतोपि नानुवाद २ ॥ १०३ ॥

दर्शपौर्णमासयोः साक्षाद्व्यवतोरसाध्याय्यवतोऽध्यानुविधानं कृतमिदानीं दाक्षायणयज्ञोऽनुविधीयते—

दाक्षायणयज्ञः प्रजापश्चन्नयशस्कामस्य ॥ १०४ ॥

१ यत्र तु क्रिया द्रव्यार्था तत्र साधनभूतद्रव्यभावे तदभावः, यथा पौष्णचरौ कण्डनस्य ।

२ 'य इष्ट्येत्यर्थाष्टग्रहणेनैवाग्रयणग्रहणो प्राप्ते पुनस्तदनुपादानं पौर्णमास्यामाघास्यकालग्रहणार्थम् । अतः । 'दर्शं पूर्णमासानि जान इत्यादावनिष्ठावप्ययं काल सिद्धो भवतीति भाष्यः ।

दाक्षायणयज्ञनिरूपणं कालक्रमभेदेन हविषां निरूपणं च २५९

दाक्षायणयज्ञ इति कर्मणो नामधेयम् । द्रव्यगुणसंस्कारे-
ष्वप्रसिद्धत्वात् । तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नामेति वचनात् । स च प्र-
जापञ्चयज्ञस्यैव नाम भवति । पर्यायेण च योगासिद्धिः । न हि
कामानां युगपदुत्पत्तिसम्भवः ॥ १०४ ॥

नामफलगुणयोगात्कर्मान्तरम् ॥ १०५ ॥

तद्धेतुकर्मान्तरं न दर्शयौगमासाविति । कुतः । नामान्य-
त्वात् । अन्यसिद्धि नाम दाक्षायण इति । नामान्यत्वे चान्या प्रतीति-
र्भवेति । यथा देवदत्तादन्या यज्ञदत्त इति । फलान्यत्वाच्च । अ-
न्यसिद्धि फलं धूयते । प्रजादिफलान्यत्वे च फलिनोन्यत्वं भवति ।
गुणान्यत्वाच्च । गुणान्यत्वं च दृश्यते । मैत्रावरुणयामिक्षेत्येवमादि ।
गुणान्यत्वे च गुणिनोन्यत्वं गम्यते । अतः कर्मान्तरमिति ॥ १०५ ॥

गुणविधानं वा सन्निधिसम्पद्वचनाभ्याम् ॥ १०६ ॥

अथवा न कर्मान्तरम् । तावेव गुणविकृतौ दर्शयौगमासा-
विति । कुत एतत् । सन्निधेः । दर्शयौगमासौ हि प्रकृत्याह त-
स्मात्तु त्रिशतमेव वर्षाणि यजेतेत्यभिधाय यद्युदाक्षायणयज्ञी स्या-
दथो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेतेति । सन्निहिते च तत्प्रतीतिर्भव-
ति । तथा च सम्पद्वचनं अथ ह्येव सा सम्पत्सम्पद्यत इति । यदि
तत्रैव कर्म तदा साध्यासैर्यागैस्त्रिंशत्सम्पत्पञ्चदशभिर्वर्षैः सम्पा-
द्यते । यद्यु नामान्तरत्वादिति । भवत्येकस्यापि नामान्तरं हस्तः करः
पाणिरिति । धर्मान्तरत्वाच्च नामान्यत्वं प्राद्वणपरिवाजकवत् ।
फलं गुणाध्ययम् । गुणा न्यत्वेपि च न गुणिनोन्यता । न हि देव-
दत्तस्योन्मादादिनान्यत्वं भवति । तस्मात्तदेवेदं कर्म गुणविकृत-
मिति । प्रयोजनं दर्शयौगमासयोरक्रिया ॥ १०६ ॥

१ अस्याग्रं 'दाक्षायणयज्ञानुष्ठानपञ्चे' इति शेषः । अत एव 'अ-
ज्ञसा ह वा अस्य दर्शयौगमासाध्यामिष्टं भवति' इति धृतायापि
दाक्षायणानुष्ठानोत्तरं दर्शयौगमाससमाप्तिदत्ता ।

अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामैन्द्राग्नौमावास्या-

याम् ॥ १०७ ॥

प्रियते इति वाक्यशेषः । एवं हि धूम्रं पूर्वेद्युर्गनीषोमीयेण यजते पौर्णमास्याम् । तथैन्द्राग्नेन यजते ऽमावास्यामिति ॥१०७ ॥

साम्नाय्यवत्प्रातः ॥ १०८ ॥

साम्नाय्यशब्दो यागार्थे दधनि पर्याप्ति च वर्तते । तच्च नोभयमुभयत्र भवति । अमावास्यायां हि पर्यस्योच्यते । पौर्णमास्यां पुनराग्नेयं पुरोडाशो भवत्यैन्द्रं साम्नाय्यमित्येतावदेव । उभयरूपे षुभयत्र प्रवर्त्तमाने सत्यत्र प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणीपर्यस्यानेद्यज्ञादयानीति त्वेवाग्नेयः पुरोडाशोऽथैतथैव मित्रावरुणौ द्वे देवते इति वेचतादित्वे नोपपद्यते । उभयरूपे हीम्नोऽपि प्राप्नुयात् । तस्माद्विभागेन साम्नाय्यवत्प्रातरैव चोपांशुयाजो न भवति १ ॥ १०८ ॥

अमावास्यायां पर्यस्या मैत्रावरुणी २ ॥ १०९ ॥

१ अत्र मुख्यायां पौर्णमास्यामुद्धरणादिकर्मापवर्गान्तमग्नीषोमीयं सद्य एव प्रातः परित्तमाप्य पुनरुद्धृत्याग्न्यन्वाधानग्रत्याशनशालाच्छेददध्यध्वजस्तापाकरणोपवेपकरणपवित्रवन्धनानि यथाकालं कृत्वा साय होमानन्तरं दोहयित्वा निधानान्तं कृत्वा प्रातर्दोहार्थं वस्तापाकरण शालोपगूहनं च कुर्यादिति देवभाष्ये ।

२ अत्र मुख्यायाममावास्यायां प्रातः काले सद्य एवोद्धरणादिकर्मापवर्गान्तं कृत्वा तदानीमेव पुनरुद्धृत्याग्न्यन्वाधानपिण्डपितृयज्ञग्रत्याशनशालाच्छेदनसश्रमनोपवेपकरणपवित्रवन्धनानि यथाकालं कृत्वा साय होमानन्तरं मैत्रावरुणपर्यस्यार्थं वस्तापाकरणं कुर्यात् । अत्र 'मित्रावरुणाश्रयां भागमिति' गोरुपस्पर्शने विशेषः शास्त्रोद्गूहनं चेति देवभाष्ये ।

१तत्रैव दोहनं शृते वा दध्यानयति ॥ ११० ॥

दधनि वा दोहनम् ॥ ११० ॥

वाजिनं निपिच्योत्करे करोति ॥ १११ ॥

वाजिनमवसेचनमुच्यते । तस्य च यागसम्बन्धाद्यागधर्माः प्रवर्त्तन्ते । घेद्यामासादनं प्राप्ते उत्कर इत्युच्यते । न चात्र घेद्विध-
माः प्रवर्त्तन्ते । स्वरूपप्रयुक्तत्वात् ॥ १११ ॥

अनाज्यलिप्तं वा ॥ ११२ ॥

तत्रस्थामिधारस्य विकल्पः । अनाज्यलिप्तं निपिच्येति वचना-
त् । ततश्च प्राणदानं भवत्यवर ॥ ११२ ॥

प्रहृत्य तृणं तेन चरति विमुच्य वा
रुचौ ॥ ११३ ॥

१ तत्रैव तस्मिन् लौकिकदधन्येवाज्यनिर्वापानन्तरं पयस्यार्थं दो-
हनं कर्तव्यम्, प्रथममुखायां लौकिक घनीभूतं दध्यामिच्येत्यर्थः । अ-
थवा पयसि शृते तस्मिन् सति पश्चाद्दध्यानयति न प्रथमम् । अत्र देव-
यार्हिकभाष्ये व्याख्याद्वयं दृश्यते, तत्र 'तत्रैव दोहनम्' इत्यत्र 'सां-
नाय्यवत्' इत्यनेन सायम्प्रातश्च दोहे प्राप्ते प्रातरेवेति नियमः, एवं
'शृते वा दध्यानयति' इत्यत्र याज्ञवल्क्ये पादानादशृते पयसि लौकि-
कदध्यानयनमित्याद्याः । द्वितीया तु उभयत्र दधिपयसोर्विधमानत्वेन
तत्रैव दोहने प्राप्ते पयो विकारत्वात्पयस्याया प्रातर्दोहनं कर्तव्यम्,
अथवा शृते प्रातर्दोहे सायन्दोहदधि आनयतीति । घस्तुतस्तु खण-
ायां पयस्याप्रकारस्यानुपदेशात् शास्त्रान्तरोक्त प्रकारस्य ज्याय-
स्त्वादिदमेव मतं साधु भाति । अत्रार्थे 'तस्मिन् प्रातर्दोहे सायन्दोहमा-
नयति' इति आपन्नम्यवचनं मूलम् ।

२ अथवा वाजिनस्याज्यलेपो न कार्य इत्यर्थः । अत्र वाजिनस्य
तस्मामिधारस्यप्राणदानापत्तरणामिधारणादयो न भवन्ति ।

एव हि श्रूयते इति ॥ ११३ ॥

बर्हिर्वसिश्चन् गृह्णाति तदपभेषु रेतो
दधातीति श्रुतेः ॥ ११४ ॥

ग्रहणं च यथा कथञ्चित् न रुद्वेण । अवयवीत्यश्वघनात् ।
अपन्यायश्चावसेक इति श्रुतिग्रहणम् ॥ ११४ ॥

वाजिभ्यो नुवाचयति ॥ ११५ ॥

पूर्वां नुवाचन मा भूदित्यत उच्यते ॥ ११५ ॥

प्रति वषट्कारः हुत्वा वाजिनशेषेण दिशो
व्याधारयति दिश इति प्रति मन्त्रं प्रदक्षिणं
पुरस्तात्प्रथमम् ॥ ११६ ॥

वाजिनशेषं च तुल्यम् । प्रदक्षिणग्रहणं च श्रौतं न स्मार्त्त-
म् । अतस्तद्वचारे श्रौतमेव प्रायश्चित्तम् ॥ ११६ ॥

उत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वाद्धे च ॥ ११७ ॥

१ मन्त्राभ्यां मध्यं पूर्वाद्धे च व्याधारणम् ॥ ११७ ॥

स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ ११८ ॥

साकाङ्क्षां हेतुः । क्रियापदाभावात् । अतः स्वाहाकारत्रिधान-
म् । मन्त्राश्च यथा श्रुता एव । न चतुर्थ्यन्तेन प्रयोगः । सुषा सुषो
भवन्तीति चतुर्थ्यर्थः एव प्रथमा । एव च सति जयाहामेपि यथा श्रु-
ता एव मन्त्राश्चिन्त्ये च चित्तश्चति न चतुर्थ्यन्तेन प्रयोगः ॥ ११८ ॥

१ दिश इत्यादिमन्त्राणां मध्ये ' उदिश ' ' दिग्भ्य ' इत्याभ्या-
मिति भावः ।

१ शेषमुपहृत्यस्वेत्यामन्त्र्यामन्त्र्य भक्षणमुपहृत

इति प्रसूतः ॥ ११९ ॥

उपहृत्यस्वेत्यामन्त्रण प्रत्यर्चिजां प्रसूत इत्यनुज्ञातः ॥ ११९ ॥
पितृवृत्तैर्नामभिरामन्त्रण प्राप्ते—

युक्तनामभिर्वेत्याह ॥ १२० ॥

युक्तनामानि होत्रादीनि । एवं हि ध्रूयते तद्धै पञ्चैव भक्षयन्ति
होताचाध्वर्युश्चत्येवमादि ॥ १२० ॥

आधकारमुपजीवन्नाह—

सोमे च ॥ १२१ ॥

सोपहृत्य भक्षणं कर्त्तव्यम् । नानुपहृत सोमं पातव्य इति
वचनात् ॥ १२१ ॥

साधारणेषु वा सामर्थ्यात् ॥ १२२ ॥

एवमनुज्ञावचनमर्थवद्भवति ॥ १२२ ॥

इदानीं भक्षमन्त्रानाह—

ऋतूनां त्वा वाजिनां वाजिनं भक्षयामीति ॥ १२३ ॥

घाक्यमदाष्ट विकल्प ॥ १२३ ॥

इदानीं भक्षयितृनाह—

वाज्यहं वाजिनस्योपहृतस्योपहृतोभक्षया-

मीति वा ॥ १२४ ॥

वाजे वाजी भूयासमिति वा ॥ १२५ ॥

२ शेष भक्षणार्थं हस्ते कृत्वा ऽधुकोपहृत्यस्वेति होत्रादीन् पृष्ठा
पृष्ठा उपहृत इति तेनानुज्ञातं सन् शेषभक्षणं करातीत्यर्थः ।

होतृध्वर्युर्ब्रह्माग्नीध्रजमानाः ॥ १२६ ॥

भक्षयन्तीति वाक्ष्यशेषः । समासोक्तावपि द्वि क्रमोऽयमेवा-
भयितव्यो येन यजमानस्य प्राथम्यमुच्यते ॥ १२६ ॥

प्रथमो बोभयतस्तु यजमानः ॥ १२७ ॥

प्रथमो वेति । तत् कुतः । प्रथमो यजमानो भक्षयतीति । उभ-
यतस्तिष्ठति प्राथम्यपक्षे उत्तमोपि भक्षयेत् । अधो अप्युत्तम इति
यचनात् ॥ १२७ ॥

दाक्षायणं वा दक्षिणा ॥ १२८ ॥

दाक्षायणं सुवर्णमुच्यते । अन्याद्वार्यो धेति विकल्पः ॥ १२८ ॥

संवत्सरं वा यजेत ॥ १२९ ॥

पञ्चदशयथाणीत्युक्तमेव । संवत्सरश्चात्र साधनः परिगृह्य-
ते । अत्रापि सैव यागसम्पत्कर्त्तव्यतेति । सा च साधन उपपद्यते
न चान्द्रमस इति ॥ १२९ ॥

सस्रग्यनृतसूत्रकृतवासाऽसि वर्जयेत् ॥ १३० ॥

अहनि माऽसमैधुने वर्जयेदिति तत्कर्मणि घत्तमाने द्रष्टव्य-
म् । अहनीति यचनात् । पतपुनरादर्शप्रयोगादन्तराह्नधर्मो घत्त-
नसामर्थ्यादिति ॥ १३० ॥

दशपूर्णमासप्रकरण एव काम्ये आग्नेय आम्नातः । यत्कामो
ह एवा एतेन यज्ञेन यजेत सोऽसौ कामः समृध्यते इति । तं च प्र-
कृत्योपांशुत्वविधानम् । उपांशु तस्यै देवतायै यजति यस्या इष्टिं निर्ध-
यतीति । तदनुविधानप्रसङ्गेन यस्य यस्यापांशुत्वं तस्य तस्योच्यते—

उपांशुकाम्यदेवता ॥ १३१ ॥

काम्ये कर्मणि देवतानामुपांशुत्वं भवति । देवताग्रहणं न
कर्त्तव्यम् । चरणशब्दः सर्वदेवतान्यत्रेत्युक्तत्वादुपांशुत्वस्य ।
एवं च ग्रन्थकचोदना देवतास्यैवोपांशुत्वं नाव्यक्तासु सामधिकारि-
ष्यति देवताग्रहणम् । साम्रामर्ष्यां तर्हि व्यक्तत्वादुपांशुत्वमस्तु ।

नैतदेवम् । तन्त्रभेदस्तु तत्र । एकतन्त्रे ओपांशुत्वमित्याचार्यामिप्रा-
यः येनैन्द्रवायोधसयोरुपांशुत्वं विदधातीष्टिषु च । एवं च राजसु-
येत्यनुमत्यादिषु नैवोपांशुत्वं तन्त्रभेदात् । प्रजाकामवैश्वदेवे तर्ह्यस्तु
उपांशुत्वं व्यक्तत्वादेकतन्त्रत्वाद्योदनैकत्वात् काम्यत्वाच्च । तथा प-
ञ्चविले । नैतदेवम् । न हि तत्र काम्यतयैवोत्पत्ति स्तेन यत्र व्यक्तत्वं
द्योदनैकत्वं चैकतन्त्र्यं च कामार्थं चोत्पत्तिस्तत्रैवोपांशुत्वम् । यथा
मिश्रचिन्दायाम् । आह च ।

व्यक्तत्वे चोदनैकत्वे तन्त्रैक्ये यत्र कामना ।

त्वादर्थ्येनैव चोत्पत्तिस्तत्रैव स्यादुपांशुता ॥ १३१ ॥

आग्रयणे वैश्वदेवः ॥ १३२ ॥

उपांशुर्भवति ॥ १३२ ॥

एककपालाश्चावरुणाः ॥ १३३ ॥

चारुणवज्रम् ॥ १३३ ॥

प्राजापत्यः ॥ १३४ ॥

उपांशुर्भवति । तस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्यं यत्ने कियत् उपांश्वेव
यत्कियत् इति यत्ननात् ॥ १३४ ॥

सावितश्चातुर्मास्येषु ॥ १३५ ॥

उपांशु ॥ १३५ ॥

तत्रैव—

वैश्वदेवी ॥ १३६ ॥

पयस्या ॥ १३६ ॥

वायव्यं ॥ १३७ ॥

पयः, नपुंसकलिङ्गोपदेशात् । यथाग्नां तर्हि न प्राप्नोति । प्राप्स्यति
आगधर्मत्वात् । न हि द्रव्यधर्मोऽयं अपूर्वप्रयुक्तत्वात् । दर्शयति च
पक्षाणि प्रेरुष्य तेषां वै चतुर्णां द्रयोस्त्रीणि त्रीणि द्वयोऽप्यनिरुक्तानि

भवन्ति छे छे ह्यपोषिति वैश्वदेवशुनासीरीययोरुवाणामनिरुक्तां
दर्शयति । तस्माद्यवाग्वामप्युवाशु चम ॥ १३७ ॥

१तनूहवीऽपि ॥ १३८ ॥

दीक्षणीयाप्रायणीयातिथ्यादेवताः ॥ १३९ ॥

देवसूदेविकाहवीऽपि ॥ १४० ॥

उपाऽशुभवन्ति । दीक्षणीयादिषु देवताग्रहणं वागन्तपक्षार्थ-
म् । सहप्रधानन दीक्षणीयादौ वागन्तेन मा भूदिति ॥ १४० ॥

वायव्योमौ ॥ १४१ ॥

मैत्रावरुणी च ॥ १४२ ॥

अग्रायेव ॥ १४२ ॥

ऐन्द्रः सौत्रामण्यां प्रथमः ॥ १४३ ॥

वायोधसश्च ॥ १४४ ॥

उपाशु ॥ १४४ ॥

आग्नेयं प्रतिकाममाहरेत् ॥ १४५ ॥

आग्नेयं प्रवृत्त्य धूयते । सास्मै कामं सम्पूज्यते यस्मै कामा-
यष्टिं निर्वपतीति ॥ १४५ ॥

वर्षार्थे पुनः प्रकृतौ वा ब्रूयाद्दृष्टिकामो-

स्मीति ॥ १४६ ॥

अध्वर्युं ब्रूयात्पुरोवातं च विद्युतं च मन-

साध्यायेति ॥ १४७ ॥

दर्शपूर्णमासयोरारम्भनिमित्ताङ्गनिरूपणम् । २६७

एवमादि निर्गद्व्याख्यातम् । सर्वाण्येतानीति चार्धनिर्देशो न
शब्दनिर्देशः । यत्कारणम् । न होतानीत्येतावता नैस्तत्सुक्यं भवति ।
अतः प्रतिपदमुच्चारणमिति ॥ १४७ ॥

इदानीं दर्शपूर्णमासयोरारम्भनिमित्तमङ्गमाह—

अभ्राण्यग्नीधम् ॥ १४८ ॥

स्तनयित्नु च वर्ष चेति होतारम् ॥ १४९ ॥

सर्वाण्येतानीति ब्रह्माणम् ॥ १५० ॥

अन्वारम्भणीयान्नावैष्णव एकादशकपालः

सरस्वत्यै १चरुः सरस्वते द्वादशकपालो

दर्शपूर्णमासारम्भे ॥ १५१ ॥

एकादशकपालग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अग्नीषोमीयविकारत्वा-
देव तत्प्राप्तेः । कर्त्तव्यं वा, कपालानां प्रत्यक्षविधानं यथा स्यादिति ।
ततश्च तद्वतगुणकामप्रवृत्तिरिति केचित् । दर्शपूर्णमासारम्भ इति
श्रुतत्वात्प्रथमप्रयोग एव भवति । एवं हि श्रूयते । दर्शपूर्णमासावार-
प्स्यमाणोन्वारम्भणीयया यजेनेति । आरम्भस्य च विद्यमानत्वा-
द्विकारेऽपि प्रवृत्तिः । यथाप्रयणेषु चानुर्मास्येषु चारम्भस्य ए-
कत्वात्नकृदेव भवति । क्षामवत्यादिषु त्वारम्भभेदात्पुनः पुनः
प्रयोगः ॥ १५१ ॥

पष्ठौही दक्षिणा मिथुनौ वा ॥ १५२ ॥

पृष्ठेनयाघोदुं समर्थो वृषसं सा पष्ठौही । मिथुनौवेति । मिथुनौ-
हौ हौ वचादिति ॥ १५२ ॥

इन्द्राय विमृध एकादशकपालः

पौर्णमासमनु ॥ १५३ ॥

१ चरुलक्षणं छन्दोगपरिशिष्टे 'स्वशाखोलक्ष्य सुम्बिन्नां द्यदग्रां
५कठिनः शुभः न चातिशिथिलः पाच्यो न चरुश्चारसस्तथा' इति ।

पौर्णमासेनेष्टेन्द्राय विमृधेनुनिर्वपतीति घञ्जनात् ॥ १५३ ॥
सचायम्—

१ आदिविकल्पः ॥ १५४ ॥

शाखान्तरादित एवारभ्यान्तादिकल्पः ॥ १५४ ॥

आदित्यैभ्यश्चरामावास्याम् ॥ १५५ ॥

अनुभजतीति सूत्रशेषः ॥ १५५ ॥

आग्रयणमैन्द्राग्नमग्रपाकस्य ॥ १५६ ॥

आग्रयणमिति कर्मणो नामधेयं वक्ष्यमाणस्य । तत्र च प्रथमं
हविरैन्द्राग्नम् । तस्मादैन्द्राग्नौ द्वादशकपाल पुरोडाशो भवतीति ।
अग्रपाकग्रहणने च शरद्वसन्तौ लक्ष्यते । तत्कथमग्र पाकाग्र-
पाक प्रथमपाक इत्यर्थः । स च शरद्वसन्तयोर्भवति । शरद्वसन्तयो-
राग्रयणमिति शाखान्तरात् ॥ १५६ ॥

व्रीहीणां यवानां च ॥ १५७ ॥

चरुरपि यावो यथा स्यादिति यवग्रहणम् । तेषामेव निपमो
माभूदिति व्रीहिग्रहणम् । व्रीहिफाल व्रीहीणां यवकाले यवानाम् ।
अत एव च यावश्चरुर्भवति ॥ १५७ ॥

वैश्वदेवश्चरुः ॥ १५८ ॥

तस्मादेष वैश्वदेवश्चरुर्भवतीति ॥ १५८ ॥

पयसि वा ॥ १५९ ॥

स च वा पयसि भवति । पय पक्षे अत्र प्रणीता घर्माः
कार्याः ॥ १५९ ॥

१ आदाधारम्भ एव विकल्पो यस्य स । आरभ्यते न वेति,
यद्यारभ्यते तदा यावज्जीव क्रियत एव । तदुक्तम् 'रूप कालोऽनु-
निर्गोपो देवता अणु हवि, आदौ य विधृता, पक्षास्त इमे सर्वदा
मता, इति ।

द्यावापृथिवीय एककपालः ॥ १६० ॥

अस्य च वैश्वदेविकद्यावापृथिवीयप्रकृतित्वम लिङ्गदर्शनात् । तस्य हि सर्वं द्रुतं करोति अपर्यावर्त्तं जुहोतीति आध्यायते । तेनैतं सर्वं होमापरिवृत्ती आज्ययागविधिपरे वाक्ये अनुवदति । तस्य परिच्छ-
क्षा यत्नै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते सर्वं प्रैव स्त्रिएकदन्वाभक्तोयै-
तः । सर्वमेव जुहोति न स्त्रिएकतेष्यति सा च परिच्छिद्योतो द्रुतः प-
र्यावर्त्तत इति सा द्वितीया परिच्छक्षा । तथैतदुभयमप्यनिर्णामत्वा-
ज्यस्यैव यागः कर्त्तव्य इति । तस्माद्वैश्वदेविकैककपालप्रकृति-
त्वमिति । एवं च सति श्रेष्ठा बर्हिर्हृतधास परिधानं चेद्वापि भवति ।
मृधप्रयाजाद्यपीति चेत् । नैन्द्राग्रवैद्यदेवविरोधात् । आज्ययागेपि
धासः परिधानादि भवत्विति चेत् । नैतदेवम् । पुरोडाशेन हि तत्पर्यु-
पसाप्यते । न आज्यस्यासौ धर्मः । तस्मादप्रवृत्तिरिति । यत्तु धायव्ये
पयासि द्रव्यान्यत्वेप्युपांशुत्वं भवति । युक्तं तत्र प्रत्यक्षो ह्यसौ धर्मः ।
इह पुनश्चोदकत इति ॥ १६० ॥

१७द्वास्यान्ताश्छादयेदाज्येन ॥ १६१ ॥

तथैतदाज्यं लौकिकमपूर्वत्वात् ॥ १६१ ॥

आज्यस्य वा यजेत् ॥ १६२ ॥

तस्मादाज्यस्यैव यजेदिति घचनात् ॥ १६२ ॥

पुराणानां वा चरुः ॥ १६३ ॥

वैश्वदेवश्चरुर्धो पुराणानां कर्त्तव्यः । तं चै पुराणानां कुर्यादि-
त्याहुतिरिति घचनात् । वा नवानाम् । तौ वा उभावेव नवानां स्याता-
मिति ॥ १६३ ॥

प्रथमजो गौर्दक्षिणा ॥ १६४ ॥

२ द्यावापृथिवीयमुद्वास्य प्राणदानान्तरमस्यान्तानाज्येन लौ-
किकघृतेनाच्छादयेदित्यर्थः ।

प्रथमजश्च गौर्न गोकुलस्याप्रतीतरवात् । गोश्च जन्मना सम्बन्धोतः प्रतीतत्वात्प्राथम्यं तद्वपेक्षम् ॥ १६४ ॥

प्रसङ्गमुपजीवन्नाह—

वैश्वदेवस्य च ॥ १६५ ॥

प्रथमाजा गौर्दक्षिणा ॥ १६५ ॥

दर्शपूर्णमासानीजानो दक्षिणाग्निपक्वं चानु-

प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयेत्किञ्चिद्दद्यात् ॥ १६६ ॥

आहिताग्निः सन्यावदर्शपूर्णमासौ न करोति अथ चाग्रयण-फालातिपत्तिर्भवति तत्राग्रयण विशेषः कथ्यते । नवानां दक्षिणा-ग्निपक्वं चानुप्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयित्वा किञ्चिद्दद्यात् । ततो यच्छ-क्नुयात्तद्दद्यादिति वचनात् । अस्य चाग्रयणत्वात् पौर्णमास्यमा-वास्या वा काल इति ॥ १६६ ॥

अग्निहोत्रायणिनो नवैः सायम्प्रातरग्निहो-

त्रहोमः ॥ १६७ ॥

अग्निहोत्रेणैव यो नामायन गमनं कर्तुमिच्छति अग्निहोत्रेणै-वाग्रयण गमयतीत्यर्थः । स न वै सायं प्रातरग्निहोत्रहोमं कुर्यात् । यः सायं प्रातरग्निहोत्रहोमं स न वै कर्त्तव्यः । न ह्येतदाग्रयणं सायं प्रातर्ग्रहणादेशाग्राग्रयणाऽवतिरिति । तथा च दर्शपूर्णमासा-नीजानस्य चानुप्राश्यविधिपरे वाक्ये अग्निहोमं प्रतिषेधति । ना-ग्निहोत्रे जुहुयादन्यद्वा आग्रयणमन्यदग्निहोत्रमिति । अतश्चात्र न यजनीयकालनियम इति ॥ १६७ ॥

१तदाशिताया वा पयसा ॥ १६८ ॥

नवाशिताया वा गोः पयसा जुहाति ॥ १६८ ॥

१ तत्रवाग्रमाशिता तदाशिता तस्याः, नवाश जदाशिताया वा गोः पयसा सायं प्रातरग्निहोत्रहोम इत्यर्थः ।

अनेकेषु यागेष्वनेकेषां पदार्थानां निरूपणम् । २७१

दीक्षितव्रतं च ॥ १६९ ॥

तत्कालातिपाते नवाशिताया गो पयसा कर्त्तव्यम् ॥ १६९ ॥

उपसत्सु रौहिणौ कुर्वीत ॥ १७० ॥

उपसत्सु षष्ठमानासु नवद्रव्येण रौहिणौ कर्त्तव्यौ ॥ १७० ॥

सुत्यासु सवनीयाः ॥ १७१ ॥

कर्त्तव्या ॥ १७१ ॥

सौम्यः श्यामाकचरुरारण्यस्य ॥ १७२ ॥

भारयषाग्रयण श्यामाकनीवारादि । भारण्यग्रहणाच्च सौम्ये
कृते तत्र भक्ष्यत इति ॥ १७२ ॥

वैणवो ग्रीष्मे ॥ १७३ ॥

सौम्य कर्त्तव्य । श्यामाकचरोश्च कालानिर्देशात् शरदेषु
भवति ॥ १७३ ॥

• पुनः संस्कृतो रथो दक्षिणा क्षौमं मधुपर्को •

वर्षाधृतं वा वासः ॥ १७४ ॥

क्षौममातस्य मुच्यते । वर्षासु यत्परिहित उतमित्येके । तत्र
धृतशब्दा नाश्रयो भवति । तस्माद्वर्षासु यद्धृत परिहित तदेव प्रही-
तव्यमिति ॥ १७४ ॥

अमावास्यायामग्न्याधेयम् ॥ १७५ ॥

अग्न्याधेयमिति कर्मणो नामधेयम् । तच्च समुदायस्य तेन ह्य-
साधग्निराधीयते उत्पाद्यते निष्पाद्यते । न मन्थनमात्र स्थापनमात्र

१ वैणव वेणुमयश्चरित्यर्थः । तथाचापस्तस्य — 'वेणुयवा-
नामिष्टिमेके समामनान्ति' इति ।

धा । आहवनीयशब्दो हि संस्कारनिमित्तः न जातिनिमित्तो योगनि-
मित्तो वा । तेषु सत्सु यद्व्यप्रयोगदर्शनात् । अतश्च यावानूकश्चिद्वृष्टार्थो
अवृष्टार्थो वा तत्संस्कारायाज्ञायते स सर्वोऽन्याधेयशब्दवाच्यः ।
एव च सति संस्कारैकदेशाभावपि अनाहवनीयता । अतश्च सक-
लकर्मसमुदायाभ्यावृत्तिरिति सम्प्रदायः । अत्र पशामः । कश्चित्सं-
स्काराङ्गवान्भवति । यथा पूर्णाहुत्यामाज्याधिभ्यणाद्यङ्गवृष्णी-
म् । अग्निहोत्रे च परित्तरणादि । इष्टिषु चान्यन्याधानादि । यस्यैवा-
ङ्गिनाङ्गापचारस्तथैवावृत्तिर्युक्तरूपा न सकलस्याधानस्येति । न
चेदाङ्गापचारेपि प्रायश्चित्तं भवत्याहवनीयाद्यधिष्ठानाभावात् । ननु
च विद्यन्त एवाहवनीयाद्यस्त्रिभिरक्षरैर्गाहपत्यमादधाति पञ्चभि-
राहवनीयमादधातीति प्रयोगदर्शनात् । नैऋत्युच्यते । यदीयतैवाह-
वनीयाद्युपपत्तिः स्यात् शेष व्यर्थमेव स्यात् । तस्मात्पञ्चभिरा-
हवनीयमादधातीति भाविनीवृत्तिः । अतो नैमित्तिकहोमस्याभा-
वः । यद्येन पूर्णाहुत्यादि होमोप्यत्र न भवति । उच्यते । आ-
हुत्याहवनीयसंस्कारायैव विधानादित्यदोषः । तस्मादिह विहितानां
भाविनीवृत्तिर्युक्ता न तु नैमित्तिकहोमानां । ते हि सत्याहवनीये
विधीयन्ते । पूर्णाहुत्याद्यस्तु तदुत्पत्त्यर्थतयेति विशेषः । अमा-
द्यास्या शब्दश्चात्र गोण्या वृष्या प्रतिपद्विषयः । एवम् हि ध्रूयते
आधानं प्रकृत्य यदहरेवैव न पुरस्तात् पश्चाद्वद्व्येत तद्वद्रूपवसे-
दिति । उपधासशब्दश्च यमनियमापेक्षः । यद्वहरेत्याह्वान्याधेयं
स्याद्वैवाहवनीयादित्येवमादिधिधानात् । तस्मादमावास्यायामुपक्र-
म्य प्रतिपद्याधानम् । कृत्तिकादिषु तु नैधं, न हि तत्रैवं घटन
मस्तीति ॥ १७५ ॥

कृत्तिकारोहिणीमृगशिरःफल्गुनीषु ॥ १७६ ॥

सं चायं विवक्ष्य । कृत्तिकास्वप्नी आदधीतेति निरपेक्ष-
विधानात् । ननु चामावास्यायां कृत्तिकास्त्विति च किमिति न
अव्यति । नैतदेवम् । एवं हि समाप्नन्ति स योमावास्यायामग्नी
आधत्ते यथा विवृतायां द्वारि द्वारा पुरं प्रपद्येत स तत एव स्वर्गो
लोकमियादेवं तदित्यमावास्यायां विधाय तद्वन्ननिषेधेन संस्तीति ।
अथ यो नक्षत्र आधत्ते यथा विहितायां द्वार्यद्वारा पुरं प्रतिपि-

स्तेऽसि जिह्वा पुर स्यादेवन्तदिति । तस्मादत्रापि नक्षत्रविकल्पः ॥ १७६ ॥

हस्तो लाभकामस्य ॥ १७७ ॥

स चाप्यविशिष्टो लाभ उच्यते । न लाभमात्रं य इच्छेत्प्रमे-
रीयतेति घचनात् । तस्मात्प्रतिग्रहलाभः । अतश्च ब्राह्मणविषय ए-
वायम् ॥ १७७ ॥

चित्रा च क्षत्रियस्य ॥ १७८ ॥

य शब्दादलाभकामस्य ॥ १७८ ॥

वसन्तो ब्राह्मणब्रह्मवर्चसकामयोः ॥ १७९ ॥

तस्माद्ब्राह्मणो वसन्त आधीतेति घचनात् । ब्रह्मवर्चस-
कामो वसन्त आधीतेति । ब्रह्मवर्चस च ब्राह्मणस्यैवोचितम् । त-
स्मात्सकामनिष्कामयोर्ब्राह्मणयोरिति ॥ १७९ ॥

श्रीष्मः क्षत्रियश्रीकामयोः ॥ १८० ॥

श्रीष्म क्षत्रियस्याधानकालो भवति । तस्मात्क्षत्रियो श्रीष्म
आधीतेति घचनात् । श्रीकामो श्रीष्मआधीतेति हि भूयते ।
सर्वविषयं चेतत् । विशेषानवगमात् ॥ १८० ॥

वर्षाः प्रजापशुकामवैश्यरथकृताम् ॥ १८१ ॥

आधानस्य कालो भवति प्रजाकामपशुकामवैश्यर-
थकृताम् । कामसम्बन्धश्च सर्वविषय न वैश्य विषय एव । वैश्यो व-
र्षास्वाधीतेति च निष्कामस्यापि वैश्यस्य । वर्षास्तु रथकार
आधीतेति च रथकारस्य वर्षा ॥ १८१ ॥

इदानीं पूर्वेषु रुपक्रममाह—

अग्न्यगारे कुर्वन्ति ॥ १८२ ॥

षट्पञ्चनोपदेशादप्रकृता ॥ १८२ ॥

उदग्बृशं वा परम् ॥ १८३ ॥

वा प्राग्बृशम्पूर्वं तु प्राग्बृशमव ॥ १८३ ॥

दक्षिणपूर्वे द्वारे ॥ १८४ ॥

अपरस्य दक्षिणम् पूर्वस्य पूर्णम् । न होकेकस्य द्वारद्वय-
विधानमुपपद्यत । यस्मादपरस्य पूर्वं सामर्थ्यं परिमातम् ॥ १८४ ॥

पौर्णमासवद्वपनम् ॥ १८५ ॥

अथति । उनिना च अविशेषमतिदिश्यते । विकल्पस्य तु
सूत्रान्तगमिहितत्वात् । अतुल्यक्षत्रसम्भारसामवपनादीनां वा कु-
र्यादिति ॥ १८५ ॥

क्षौमे वस्ते ऽहते पत्नी च ॥ १८६ ॥

क्षौमे आतसे अहते अधौते पत्नी च । क्षौमे वसानावप्ती आ-
दधीयातामिति वचनात् ॥ १८६ ॥

सऽस्थिते ऽध्वर्यवे देये ॥ १८७ ॥

ते च परिसमाप्ते ऽध्वर्यवे देये ॥ १८७ ॥

गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्यादधाति ॥ १८८ ॥

मन्यनसन्निधानागमच्छताभ्यामेवाराणभ्या, अनयोर्हि सन्नि-
धानात् ॥ १८८ ॥

वैश्यकुलाम्बरीपमहानसाह्वा ॥ १८९ ॥

वैश्यकुलादपरिगृहीतो हुतोच्छिष्टो वा परिगृह्यते । अम्बरीपो
भ्राष्ट्र कण्डुर्धति यः प्रसिद्धः । महानसो यत्राक्षीणोऽग्निर्यथा लौकि-
केषु सत्तृषु ॥ १८९ ॥

दिवाभ्नाति रात्रौ वा ॥ १९० ॥

यदहरस्य अग्न्याधेयऽस्यादिवैवाशीयाविति । न चार्थ-
द्वयमनियमः । किं तर्हि रात्र्यशनयिकल्पार्थमिदमुक्तम् । तद्व्यपि-
काममत्र नक्तमश्रीयादिति ॥ १९० ॥

उपास्तमयं देवाः पितरः पितरो देवा योऽह-
मस्मि स सन्यजे यस्याहमस्मि न तमन्तरयामि
स्वं म इष्टः स्वः श्रान्तः स्वः हुतमस्त्विति ॥ १९१ ॥

इत्याह्वयति । तत्कुत । स यो ह्येव विद्वान् देवाः पितर इति
ह्यपतीत्याह्वाने विनियोगात् ॥ १९१ ॥

पूर्वेण प्रविशति दक्षिणेन पत्नी ॥ १९२ ॥

पूर्वेण द्वारेण यजमानो दक्षिणेन पत्नी ॥ १९२ ॥

पश्चादग्नेरुपविशतो दक्षिणतः पत्नी ॥ १९३ ॥

गार्हपत्यागार्येनदितस्याग्नेः पश्चादक्षिणतः पत्नीमनुव-
घ्नात् ॥ १९३ ॥

अश्वत्थशमीगर्भारिणी प्रयच्छति ॥ १९४ ॥

अश्वत्थश्चासौ शमीगर्भश्च अश्वत्थशमीगर्भस्तत्सम्यग्निधन्यौ
भरणी प्रयच्छति यजमानाय । ते चामन्युत्पश्ये परिगृह्येते ।
एव च सति ते एव व्यक्ती सर्वदा भवतः । अन्ते च प्रतिपत्तिश्च-
नात् । अरुणी वृषणयोरिति । तथा च सत्यनयोरभावे नारपयन्तरा-
नुपादानं एक्य कर्तुं व्यक्तिनियमात् ॥ १९४ ॥

अभावे ऽगर्भस्य ॥ १९५ ॥

शमीगर्भाभावं ऽश्वत्थमात्रादगृह्येते ॥ १९५ ॥

वाचं यच्छापूर्णा हुतेरित्याहास्तमिते निशायां

पर्युदयं वा प्रधानं कालत्वात् ॥ १९६ ॥

अस्तमित आदित्ये रात्रौ यजमानमाहेति शायान्तरध्वजा-
त् । अस्तमित इति श्रुत्वास्तमितप्रदणम् । रात्राविनि च भु
तत्वाग्निशाम्रहणम् । पर्युदयमिति च वयसस्य पदार्थधर्मात्वात् ।

तेषां च पर्युदयकालता दृष्टा यतवाक्येन हि पदार्थाः सुखेनानुष्ठी-
यन्त इति दृष्टार्थता भवति । इतरथा ऽदृष्टार्थता स्यात् । तस्मात्पर्यु-
दयमेवेति । यत्तु अस्तमिते आदित्ये रात्रायिति च ध्रूयते तदुदय-
समीपेषु भवत्येव । प्रागुदयासि रात्रिरेव भवतीति । अपरे तु विक-
ल्पमेवेच्छन्ति ॥ १९६ ॥

गार्हपत्यागारे ऽजं बध्नाति न वा विद्य-

मानं प्रातरग्नीध्रे दद्यात् ॥ १९७ ॥

तस्यैके ऽजमुपबध्नन्तीति प्रष्टव्याह । तत्र तथा न कुर्याद्यद्य-
स्याजः स्यादग्नीध्रपधेनं प्रातर्दद्यात्तेनैवं तं काममाप्नोतीति । तेन
यद्यजो नास्ति ततो नियोगतो यज्यते । अविद्यमाने प्रातरग्नीध्रे
संस्थिते कर्मणि दानं संस्थित इति काश्चपादात् । एतां रात्रिमजं ब-
ध्नातीति चास्तमितग्रहणम् ॥ १९७ ॥

१ अस्तमिते रोहिते चर्मण्यानडुहे चत्वारि हविष्य-

पात्राणि मिमीते तं चातुष्प्रादयं पचति ॥ १९८ ॥

हविष्याश्च ग्रीहयो न यथाः । ओदननिर्देशात् । अथ चातुष्प्रा-
दयमोदनं पचन्तीति । तं चातुष्प्रादयं पचतीति तमिति-
निर्देशाच्चण्डुला एव मीयन्ते न ग्रीहयः । कण्डनस्याभ्युत-
त्वात् । पात्राणि च प्रसूतिपरिमाणानि मोत्कृत्प्रतिपरिमाणं ह्यत्र-
पचच्छदकम् ॥ १९८ ॥

उद्धास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिञ्चा-

श्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति

समिधाग्निमिति प्रत्यूचम् ॥ १९९ ॥

१ सूर्ये ऽस्तमुपगते रक्तवृषभचर्मणि ग्रीहिपूर्णानि चत्वारि पा-
त्राणि स्थापयति । चतुर्णां ऋत्विजां तृत्तिपर्याप्तं तं चातुष्प्रादयं गार्ह-
पत्येऽग्नौ पचति इत्यर्थः ।

चातुष्प्राश्यस्यासेचनं मध्यं कृत्वा सर्पिरासिच्य तेनाकास्ति
क्ष समिध आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचमिति ॥ १९९ ॥

उपत्वेति जपति ॥ २०० ॥

शिमिरादधात्येक जपतीति हि श्रूयते ॥ २०० ॥

१ द्वितीयां वाध्वर्युः ॥ २०१ ॥

द्वितीयां वा जपति । येनैवं श्रूयते । समिद्धतीभिर्घृतघनी-
भिर्ऋग्भिरभ्यादधतीति समिच्छद्वतीभिर्घृतशब्दवतीभिश्चेति ।
द्वितीया च न समिच्छद्वती अतो द्वितीयामेव जपतीति । पा-
ठक्रमस्तु लिङ्गेन दाध्यते । अध्वर्युग्रहणं च पाठक्रमव्युदासार्थम् ।
अतश्च समिदाधानान्ते जप । अपरे तु जप याजमानमिच्छ-
न्ति । मन्त्राभ्याकर्मकरणा इति सूत्रितत्वात्तनाध्वर्युरित्युच्यते ॥ २०१ ॥

चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्ति ॥ २०२ ॥

तमादनम् ॥ २०२ ॥

राक्षस्ते ब्रह्मौदन इत्याह ॥ २०३ ॥

अध्वर्यु ॥ २०३ ॥

वरं ददाति ॥ २०४ ॥

ऋत्विग्भ्यो यजमान । चातुष्प्राश्येन चान्तेर्निर्वर्त्तित्वादि-
ष्टिषु ब्रह्मवरणं न भवति । अस्मति चातुष्प्राश्यं भवति चेति चत् । ना-
ध्वर्यवादिष्वत्प्रवृत्तत्वात् । अग्न्याध्वयं ब्रह्मा स्तमानि गायतीति प्रवृ-
त्तक्रिय एवासाधिति ॥ २०४ ॥

संवत्सरं वापुरस्तात्कुर्यात्ततः सर्वाणादधीत ॥ २०५ ॥

१ अथवा न जपत्वेति श्रुच्च जपत्यपि तु सुसमिदायतीमा ज-
पतीत्यर्थः ।

इदमन्यत्पक्षान्तरम् । पुरस्तादाधानस्य सवत्सर मायत्मानादिवरदानान्तमादन कुर्यादिति । अहिमन्त्र पक्षे उत्तमरात्रिमयोगेन चत्वार पदार्था भवन्ति । अशननियम । अजयन्धनम् । जागरणम् । धाम्यन्धधेति । उत्तमसयोगेन ह्येते धूयन्ते । एवहरस्य भोग्न्याधेयः स्याद्वैद्या इनीयादिति अशननियम । तथा एताः रात्रिमञ्ज यधन्तीति अजयन्धनम् । तथा जाग्रति देवा इति प्रकृत्याह । स स देवतर भान्ततरस्तपस्विनरोम्नी आधस्त इत्याश्रानकालता भवति । धाम्यन्धस्य प्रधानकालतादित्युक्तमवेति । तत सर्वांनादधीति । तत एवाग्न स्फापात् सर्वं प्रय आधीयन्त । सभ्योपि तत एव सर्वं ग्रहणात् । तस्य हि मन्यत त्रिहितम् । सभ्य च निर्मथ्येति ॥ २०५ ॥
अत्राधानोत्तरकाल कर्मविरच्यते—

गार्हपत्येनुगते ग्रामाग्निमाहृत्य चातुष्प्राश्यं

पक्वा विहरेत् ॥ २०६ ॥

विहरणोपदेशादग्निहोत्रकाले गार्हपत्यानुगमने लौकिकमग्निमाहृत्य चातुष्प्राश्यं पक्वा चतुर्भ्यो दत्त्वा तमव विहृत्याग्निहोत्रहोम कुर्यात् । पुन अघोनराहरणम् । गुणविप्रत्ययाच्च नात्र मानादि भवति ॥ २०६ ॥

रात्रिं जागरणधारणे ॥ २०७ ॥

जागरण यजमानस्य धारणमग्ने ॥ २०७ ॥

शकलैर्वा ॥ २०८ ॥

प्रसिद्धे । गोमयादिमिर्वा । ननु चैतदवाच्यम् । सामर्थ्यसिद्धत्वात् । वाच्य धान्यतरनियमो यथा स्यादिति ॥ २०८ ॥

व्युष्टायामुपशमय्य दक्षिणा वा सः हरेदन्वा-

हार्यपचनश्चेत् ॥ २०९ ॥

व्युष्टाया रात्राष्टुपशमय्यतमग्निं दक्षिणा वा सहरेत् । यय-

गार्हपत्यशमने प्रायश्चित्तनिरूपणम् । २७९

म्वाहायैपन्नो नित्योभिर्गतः स एष भवति ॥ २०९ ॥

स्थानमुल्लिख्याभ्युक्ष्यान्वारब्धे हिरण्यं निधायो-
पाखूत्करान्निवपत्यन्तेषु शर्कराः ॥ २१० ॥

उपशमितस्याग्नेः स्थानमुल्लिख्यान्वारब्धेभ्युक्ष्य हिरण्यं
निधायोपाखूत्करान्निवपत्यन्तेषु शर्कराः । अन्नप्रदणाय उपा-
खूत्करैर्हृत्ताकारः कर्त्तव्यः । ततोन्तेषु शर्करा इति । अत्र चोलेख-
नोपलक्षिताः स्मात्तांभपि पदार्थाः परिसमूहनादयः पूर्वं कर्त्तव्याः ।
अभ्युक्षणं तु तन्प्रेषेण भवति ॥ २१० ॥

हिरण्यमुपर्येके ॥ २११ ॥

उपरिष्ठादेके हिरण्यमिच्छन्ति । एवमपि हि धृतत्वात् ॥ २११ ॥

एवमितरयोः ॥ २१२ ॥

आहवनीयदक्षिणाग्नयोः स्थाने कर्त्तव्ये ॥ २१२ ॥

अयं तु विशेषः—

पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेणैकादशसु

मत्या वा ॥ २१३ ॥

तं वा अष्टासु विक्रमेण्यदधीतेत्येवमादि घचनात् ॥ २१३ ॥

इतरस्य त्रितृतीये दक्षिणतः ॥ २१४ ॥

इतरस्य दक्षिणाग्नेः त्रितृतीये देशे दक्षिणतः स्थानं
कर्त्तव्यम् ॥ २१४ ॥

उत्सृप्तोमिमथनमनुत्सृष्ट एके ॥ २१५ ॥

उदितेनुदिते षाग्निमग्धन भवति ॥ २१५ ॥

उदिते तूद्धरणम् ॥ २१६ ॥

उद्धरणं तूदितं यय कर्त्तव्यम् ॥ २१६ ॥

अपरेण गार्हपत्यायतनम् ॥ २१७ ॥

मन्यनं भवतीति वाक्यशेषः ॥ २१७ ॥

तत्र च—

अश्वमानयेति ब्रूयात् ॥ २१८ ॥

तस्माद्यत्राग्निं मन्थिष्यंस्यात्तदश्वमानेतवै ब्रूयादिति । अतश्च यो मन्थिष्यन् स प्रैषं ददाति । स चाध्वर्युः शाखान्तरे विहितः । तस्मादध्वर्युः प्रत्यङ्मुखोमन्यतीति । अग्नीमनुप्रैषार्थं करोति ॥ २१८ ॥

स्थितेऽश्वे पुरस्तात् ॥ २१९ ॥

मन्यनं भवति ॥ २१९ ॥

जाते वरदानम् ॥ २२० ॥

जातेनौ वरदानं कर्तव्यम् ॥ २२० ॥

मनसैके ॥ २२१ ॥

मनसा वा सङ्कल्पमात्रं कृत्वा पश्चाददाति ॥ २२१ ॥

तस्याभिश्वासः प्राणममृते दध इति ॥ २२२ ॥

१ तत्र च प्रथममध्वरारणिमुत्तराग्रां निधाय उत्तरारण्या ईशान-
दिग्भागादष्टाङ्गुलदीर्घं ब्रह्मङ्गुलविपुलं प्रमथ्य छित्वा तस्य मूलं चात्र-
धुमे प्रवेक्ष्य अध्वरारण्या मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्राश्च द्वादशाङ्गुलं
त्यक्त्वा तदन्तराले अङ्गुलचतुष्टयपरिमिते पूर्वेऽरण्यगन्ते मन्थनस्थानं
कृत्वा चात्रधुमप्रोतस्य प्रमथ्यस्यात्र तत्र निधाय चात्राग्रफीलकस्यो-
पर्युद्गमप्रामौविलीं निधाय यन्त्रं धारयित्वा चात्र नेत्रेण प्रदक्षिणं
त्रिवेष्टयित्वा तथा मन्थनं कुर्याद्यथा जातोऽग्निः प्राच्यां पतति । तत्र
यजमानः प्राङ्मुखो यन्त्रधारणं करोति, पत्नी चात्र नेत्रेण त्रिवेष्ट-
यित्वा मन्थनं करोति । ततः शाखान्तरादध्वर्युश्च । 'तस्मादध्वर्युः
प्रत्यङ्मुखोऽभिमन्यति' इति । चात्रादीनां लक्षणमन्यत्र स्पष्टम् ।

अग्निश्चास्तेन च प्राण्यनेऽग्निं समर्घः क्रियते । ततश्च मु-
खेनाभिश्चास्तः क्रियते ॥ २२२ ॥

उच्छ्वासोमृतं प्राण आदध इति ॥ २२३ ॥

वायूपादान उच्छ्वास । सैव आपानतक्रिया । स पुनरपानिति
तदेवमन्तरात्मनाधत्त इति । तदेवमग्निमन्तरात्मनाधत्त इति । यज-
मानसंस्कारोयमिति तत्कर्तृकः । अतश्च पुनराधेये न भवत्यग्निसं-
स्कारत्वात् । अभिश्चास्तस्तु भवयेव । द्वावपि चैतावेककर्तृकौ । सपु-
नरपानितीति वचनात् । अभिश्चास्त पुनर्जातसंयोगात्ततः सर्वाना-
दधीतेत्यत्र न भवति । उच्छ्वासस्त्वात्मसंस्काराद्वययेवेति ॥ २२३ ॥

१दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति
सम्भारेष्वमुष्य त्वा व्रतपते व्रतेनादध
इति यथार्पि ॥ २२४ ॥

यथार्पि ग्रहणेन शास्त्रान्तरपरिपठितमार्गेण गृह्यते । यद्यङ्गिरा अ-
ङ्गिरसां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादध इति । यदि भृगवः भृगू-
णां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादध इति । भार्गवाङ्गिरसव्यतिरिक्तानां
आदित्यानां त्वा देवानामिति । एव हि शास्त्रान्तरे पठ्यते ॥ २२४ ॥

१ तं जातमग्निं दारुभिर्ज्वलीयवृक्षकाष्ठैर्ज्वलन्तं दीप्यमानं सम्भा-
रेषु सम्भारणां हिरण्यवादीनामुपरि भूर्भुव इति मन्त्रेण अमुष्य त्वेति
मन्त्रेण च स्वाधत्ति, यथार्पि यस्य य ऋषिर्भवति तस्यामुष्यति स्वा-
ने तद्विधाञ्चि पद पष्ठ्यन्त प्रयोज्यमित्यर्थः ।

२ तथा आपस्तम्ब 'भृगूणां त्वा देवानामिति यो मार्गव स्या-
दङ्गिरसां स्या देवानामिति यो ब्राह्मण आङ्गिरसः स्यादादित्यानां
त्वा देवानामित्यन्यासां प्रजानां, वदगास्य त्वा राज्ञो व्रतपते इति
राज्ञ इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपते इति राजन्यस्य मनोऽष्टा प्रामप्यो व-
्रतपते इति वैश्यानां आदित्यानां त्वेति रथकारस्यति यथार्थाधा-
नमिति ।

वरुणस्य त्वेति क्षत्रियस्येन्द्रस्य त्वेति

राजन्यस्य ॥ २२५ ॥

मनपते मनेनाद्ध इत्युभयत्र सम्यध्यते । राजन्यग्रहणेन च कैश्चिदनभिषिक्तो गृह्यते । अनभिषिक्त क्षत्रिय इति । एतच्चायुक्तम-
यत्कारण क्षत्रियायां ब्राह्मणजाता राजन्य इति स्मर्यते । तस्मात्स
एव गृहीतव्य ॥ २२५ ॥

मनोष्ठा ग्रामण्य इति वैश्यस्य ॥ २२६ ॥

ऋभूणां त्वेति रथकृतः ॥ २२७ ॥

आदधति । देवानामित्यत्रापि हि पठ्यते । रथकारशब्द स्वजा-
तिनिमित्त इत्युक्तम् ॥ २२७ ॥

रथन्तरं गायेति प्रेष्यति ॥ २२८ ॥

प्रेषप्रेषार्थयोः कर्तृभेदात् शायते क प्रेषे को वा प्रेषार्थं
इत्यत आह—

गानमध्वर्योः ॥ २२९ ॥

समाख्यानात् । अध्वर्युवेदविहित हि सामगानम् । उत्प-
त्तिमात्र हि सामवेदे । प्रेषार्थस्य च प्रधानभूतत्वात् ॥ २२९ ॥
एव प्रात आह—

ब्रह्मा वा वेदयोगात् ॥ २३० ॥

ब्रह्मा वा सामगायति । कुत एतत् । ब्रह्मणोपि ह्यध्वर्युवेदवि-
हितकर्मयोगास्ति । षडशयविहित हि ब्रह्मत्वमतः समाख्यातस्तत्रापि
घटते ॥ २३० ॥

युक्तत्वाच्चाध्वर्योः ॥ २३१ ॥

अपि च युक्तोऽध्वर्युः पदार्थान्तरेषु । तथा च सूत्रान्तरम् ।

प्रस्तोता परिसामानि गायति अग्न्याधेये सौप्रानभ्यां च ब्रह्मेति ।
तस्माद् ब्रह्मैक सामगाने ॥ २३१ ॥

इध्मेनोद्धरणमुपयम्य ॥ २३२ ॥

परिधिवृक्षसम्यन्धिनेध्मेनाहवनीयोद्धरणम् । उपयमनीमि-
मृद्भिर्गृहीत्वा विस्त्रस्तत्वाच्च मृद्भिर्गृह्णानुपपत्तिरतस्तत्रारोपणमात्रे-
णैवोपयमनम् । तत्र चेध्माग्रमारोप्यते । बुध्ना पुनरग्राविति ॥ २३२ ॥

यथैनं धूम उपेयात् ॥ २३३ ॥

तथा चोद्धरणं कर्तव्यम् । यथा यजमानं धूम उपगच्छेत् ।
अनेन च प्रकारेण यजमानस्य धूमानुगमनं विधीयते ॥ २३३ ॥

वामदेव्यमिति प्रेष्यत्यश्वः पुरस्ताद्युवा तदभावे

ऽयुवाश्वाभावे ऽनङ्वान् ॥ २३४ ॥

तं यत्र प्राञ्चं हरन्ति तत्पुरस्तादश्वं नयन्तीति घचतात् । म-
न्थनकालाद्वाह्येष्वपमभ्यो नाश्वान्तर तदभावे वानङ्वान्भवति । अ-
स्मिन्न पक्षे अनभिधायकत्वादश्वमानयेति प्रैषाभावः ॥ २३४ ॥

१ सम्भारानधिष्ठाप्य दक्षिणपूर्वपादेन प्राञ्चं-

नीत्वावर्त्य स्थापयति ॥ २३५ ॥

दक्षिणपूर्वपादेनेति मन्निधानात्सम्भारानुसरेण प्राञ्चं नीत्वा-
वर्त्य स्थापने क्रियमाणे सन्निहितो दक्षिणपूर्वपादः । एवं च सत्य-
ग्रौ सव्येनाक्रमणम् ॥ २३५ ॥

१ एवं प्राङ् मुखे ऽश्वे अग्रतो नीयमाने आहवनीयवत्तन्मार्गं
प्राप्य प्राङ् मुखस्यैवाश्वस्य दक्षिणपूर्वपादेन अग्रदक्षिणचरणेनाहव-
नीयवत्तन्मार्गं हिरण्यादिसम्भारानधिष्ठाप्य अश्वपादेनाक्रमणं तदग्रं
प्राञ्चं नीत्वा तत आचर्य प्रदक्षिणाचर्तनेन प्रत्यङ् मुखं कृत्वा समुत्थं
स्थापयतीत्यर्थः ।

वृहदिति प्रेष्यत्यग्निना पदं द्विरुपस्पृश्य
तृतीयेनादधाति द्वितीयेन प्रथमेन वा
भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववत् ॥ २३६ ॥

अग्निना पदं द्विरुपस्पृश्य तृतीयेनोपस्पर्शनेनादधाति द्वि-
तीयेन वा भूर्भुवः स्वरित्यनेन मन्त्रेण । पूर्ववच्छब्देन च यथर्षी
ति लक्ष्यते ॥ २३६ ॥

पुरस्तात्परिक्रम्येधमपूर्वाह्णं गृहीत्वा द्यौरिव
भूमेत्याह ॥ २३७ ॥

पुरस्तात्परिक्रम्याग्ने इधमपूर्वाह्णं गृहीत्वा द्यौरिव भूमेति म-
न्त्रं जपति । तच्चैतद्यजमानः कराति । इधमपूर्वाह्णं गृह्णात्वा इति
अन्वारम्भोपदेशात् । तस्य च याजमानत्वात् । मन्त्रलिङ्गाच्च । अ-
न्वगतिमन्त्रादमन्त्राद्यायादय इति ॥ २३७ ॥

आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्षपाक्षीभिः ॥ २३८ ॥

शब्दाद्यजमानोऽग्न्युपस्थाने । सार्षपाक्षी ग्रहणं च सत्यवहारा-
धेयम् । सार्षपाक्षीर्न वा कुर्यादिति ॥ २३८ ॥

दक्षिणाग्निमादधाति ॥ २३९ ॥

गार्हपत्यात् । नित्यपक्षे योसौ दक्षिणाह्नस्तमादधाति ॥ २३९ ॥

सभ्यं च निर्मथ्य ॥ २४० ॥

चशब्दादादधातीति । तं च सभास्थाने । अथ य एष सभा-
यामग्निरिति वचनात् । सभा च यत्र स्थितोऽप्यापयति
स्याचष्टे वा ॥ २४० ॥

गां दीव्यध्वमित्याह ॥ २४१ ॥

दीव्यति' क्रीडार्थः । गां पणं कृत्वा द्यूतं रभस्यमित्यर्थः । अ-
द्वयवचनापदेशात्प्रकृतत्वाच्च ऋत्विजोभिधीयन्ते द्यूतस्य कर्तृत्वेन ।

तच्चैतद्युतं सङ्घाङ्गम् । सङ्घस्य प्रकृतत्वात् । उपरितनसूत्रे च त-
दमोपदेशात् ॥ २४१ ॥

धारणोपस्थानमत इति ॥ २४२ ॥

सङ्घाङ्गत्वे च पुनराद्ये न भवत्येव विद्यमानत्वादेव सङ्घ-
स्य । यद्यपि च तनूहर्षाणि कालान्तरे क्रियन्ते तथापि तु सभासन-
मत एवावश्य कर्तव्यमिति ॥ २४२ ॥

इयैतवारवन्तीययज्ञायज्ञियानीति च

प्रेष्यति ॥ २४३ ॥

च शब्दः सङ्घानन्तर्यप्रज्ञप्त्यर्थः । इयैतादीनां जैफकालं प्रै-
ष्येधारणमिति सम्प्रदायः । प्रैषप्रैषार्थयोरानन्तर्याङ्गदे नैत्यपरे । त-
तश्च इयैतगानोत्तरकालीनो वारवन्तीयमेषः । वारवन्तीयोत्तरका-
लीनश्च यज्ञायज्ञियस्य ॥ २४३ ॥

दक्षिणेनाग्नीन्परीत्योदगुत्सृजति ॥ २४४ ॥

प्रदक्षिणमग्निपरिगमनं कृत्वा उदगुत्सृजत्यश्वम् । दक्षिणप्रद-
णाश्च नेतरथावृत्तिर्भवति ॥ २४४ ॥

ऋतुनक्षत्रसम्भारसामवपनत्वातुष्प्राप्य-

जागरणेध्वपूर्वाह्निान्वारम्भणसार्पराज्ञीर्न

वा कुर्यात् ॥ २४५ ॥

ऋग्वेदादिविकल्पार्थमिदमुक्तम् । ऋतौ तावत् । ते वा एत
ऋतव उभय एवापहतपाप्मान इति प्रकृत्याह तस्माद्यदैवैर्न कदाच
पश्च उपनमेदथाग्नीं आदधीतेति । तथा यदैवैर्न अक्षोपनमेदधादधानी-
ति ऋतवनादरः । तस्माच्च नक्षत्र आदधीतेति नक्षत्रविषयोनादरः ।
नक्षत्रानादरे चामावास्यायां निषम इति सम्प्रदायः ।
तत्पुनर्नातोष युक्तरूपम् । यत्कारणां अमावास्या नक्ष-
त्रं च मेदेन विहिते । कृत्तिकादिष्ववादधीतेति नक्षत्रविधानम् । तद-

नादरे चाकृत्तिकादिप्रधीनि गम्यते । तथा चाह यद्यु नक्षत्रका-
मः स्यादेतद्वा अतः पराद्धं नक्षत्रं यत्सूर्यः स एतेनैव पुण्याहेन यदे-
तेषां नक्षत्राणां कामयेत तदुपेक्षेदिति । एवं सत्यमात्रांस्यायाम-
कृत्तिकादिष्वप्याधानं भवत्येव । सम्भारेषु विहितप्रतिषेधाद्विकल्-
पः । न वै कश्चन सम्भारः सम्भरेदिति वचनात् । सामस्यपि
वालोग्निस्तेजोवन्ति सामानि तस्मान्न गेयानीति । वपनेपि शाखा-
न्तराद्विकल्पः । चातुष्प्राश्येपि चातुष्प्राश्यमोदनं पचन्तीति विधा-
याह यद्वा अस्य प्राक्षणाः कुले वसंत्यृत्विजध्वानृत्विजश्च तेनैव न
काममाप्नोतीति विकल्पः । जागरणमपि विधायोच्यते । तद्वपि का-
ममेष स्वप्यादिति । इध्मपूर्वाद्धान्धारम्भणे च पूर्वाद्धंमुल्लुकाणामभि-
पद्य जपतीत्युक्त्वाह स यदि कामयेत जपेदेतद्यद्यु कामयेतापि
नाद्रियेतेति । सार्वराज्यपस्वानमपि सर्पराज्ञा ऋग्भिरुपनि-
ष्टेतेति विधाय्याह तस्मान्न सार्वराज्ञा ऋग्भिरुपनिष्टेतेति ॥ २४५ ॥

विकल्पप्रसङ्गेनेदमपरमुच्यते—

अग्निहोत्रं च तृष्णीः श्रुतेः पूर्णाहुत्यन्ते ॥ २४६ ॥

अग्निहोत्रशब्दोत्र धर्मवन्नैयमिकाग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः । वा-
जुह्याद्वा न जुहुयादिति । कुत एतत् । एव हि शास्त्रान्तरे पठ्यते ।
होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमग्निहोत्रं विधिप्रतिषेधावाशङ्क्याग्निहोत्रं
चेत्युक्तम् । तत्पुनर्युक्तम् । न होतौ विधिप्रतिषेधौ । तृष्णीः हो-
मप्रशस्येया । यदि जुहोत्यथवाकुर्यादथ न जुहोत्यग्निः परापतंत-
स्मात्तृष्णीं जुहुयादिति । अतो न विकल्पः । तच्चैतदग्निहोत्रं सायारम्भ-
प्रातरपवर्गं प्रयोगद्वयपरिसमापनम् । आग्नेयी सापमाहुतिः सौरी
प्रातराहुतिः प्रधानभूते । अत्र चैककालत्वादङ्गानि तन्त्रेण । प्रधानाहुती
तु चतुर्गृहीतान्नेयी हुत्या पात्रान्तरं तदुन्नीय चतुर्गृहीतान्तरेण
सौरीम् शेषमेकीकृत्योत्तराहुतिरिति । तच्चैतत्पूर्णाहुत्यन्तं
भवति ॥ २४६ ॥

पूर्णाहुतिविधानायाह—

निरुप्याज्यं गार्हपत्येधिश्चित्य स्तुक् स्तुवं
च सम्मृज्योद्वात्योत्पूयानेक्ष्य गृहीत्वान्यार-

अथ एव सर्वत्र स्वाहेति ॥ २४७ ॥

पूर्णाहुतिरिति कर्णेणो नामधेयम् । अन्यथं सहा चैषा । तेन पूर्णं वा तद्वत् । तौ च पूर्णा जुहातीति वचनात् । निरूप्याज्य गार्हपत्येधि श्रयेत् । गार्हपत्यग्रहणं च आहवनीयव्युदासार्यम् । तत्रापि हि श्रपणं विहितं श्रपणं वाहवनीय इति । अपरे तु मन्यन्ते । अश्रयणं सस्कारमात्रमेवैतत् । न ह्येतच्छ्रपणं ध्यापाक इति ध्यात्वर्थं पाकनैव त्वाज्यं सवृत्तं तस्मान्नाहवनीयव्युदासार्यम् गार्हपत्यग्रहणम् । कस्तुह्यत्र समाधिः । गार्हपत्यशब्दस्य सस्कारनिमित्तत्वात्तदभावाच्च भाविन्या वृत्त्या गार्हपत्यस्याध्याप्येप्यर्थं गार्हपत्यग्रहणम् । एष च सत्याहवनीयस्यमेव न्यायः । स्तुक् स्तुक् समुज्यते । होमसम्बन्धाद्वैकङ्कती स्तुक् । स्तुक्श्च विशेषितत्वात्खादिर एष । तथा च अग्निहोत्रं विधानसामर्थ्यात् । वैकन्तः स्तुवो भवति । उद्गास्योत्पूषावेक्ष्य स्तुवेण ग्रहणम् । स्तुवस्य सम्मार्जनविधानात् । ग्रहणार्थता सम्मार्जनोत्पद्यने च दर्भैरेन कचित्पाणिना सम्मार्ष्ट्याह । अन्वारब्धे जुहोति स्वाहेति । एष सर्वत्र । यत्राभ्यक्ता जुहोति चोदना तत्राश्रयणादि प्रवर्तते । कुत पतत् । जुहोति शब्दात् । अव्यक्तता सामान्याश्च ॥ २४७ ॥

वरं ददामीति वाग्विसर्जनम् ॥ २४८ ॥

वरदानं च पूर्णाहुत्यङ्गम् । तस्यां वरं ददामीति वचनात् । पूर्णाहुतिधर्माश्चानुद्धृताभ्यस्तमयाहुतौ विहिता गार्हपत्य आज्यमधिश्चित्योद्गास्योत्पूषावेक्ष्येत्येवमादि । इयं त्वविहितधर्मका तेन चादनासारूप्येण ततो धर्मान् गृह्णाति । अत्र आचार्येण तदीया धर्मा इहापदिष्टा । तत्रान्यारम्भणवरदाने न विहिते । अतस्तयोरगतिदेशः । वाग्यमपि चेहवेति नातिदिश्यते ॥ २४८ ॥

द्वादशाहान्ते तनूहवीऽपि निर्वपति मासे
द्वितीये तृतीये पण्मास्ये संवत्सरे सद्यो वा
न वेति ॥ २४९ ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ २४९ ॥

तनूहवींष्युच्यन्ते—

अग्नये पवमानाय प्रथमा ॥ २५० ॥

इष्टिमंत्रति ॥ २५० ॥

अग्नये पावकायाग्नये शुचये ॥ २५१ ॥

द्वितीया ॥ २५१ ॥

अदित्यै चरुस्तृतीया ॥ २५२ ॥

न चेयं तनूहविषां मध्ये पठ्यते । तेनास्या उपांशुत्वं न भव-
तीति सम्प्रदायः । शाङ्खायनशाखायां त्पांशुत्वमस्याः पठ्यते ॥ २५२ ॥

आग्नेय एव वा पुरस्तादादित्यस्य ॥ २५३ ॥

आग्नेयो वा प्रागादित्यात् अथादित्यै चरुत्पांशु ॥ २५३ ॥

पङ्कदक्षिणाः प्रतिविभज्य ददाति द्वादशचतु-

र्विंशतिं वा ॥ २५४ ॥

प्रतीष्टिविभागेन दक्षिणादानम् ॥ २५४ ॥

भूयसीश्च यथा श्रद्धम् ॥ २५५ ॥

उक्तसंख्याव्यतिरेकेण यथा भ्रष्टं भूयसीश्च ददाति ॥ २५५ ॥

धेनुरादित्यस्य ॥ २५६ ॥

ताश्चेता दक्षिणा इष्टिसम्यग्धादिष्ट्यङ्गं न सकलस्याधानस्य ।
तथाचोक्तम् । उलूखलमुसलाभ्यां हपदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं ध्रुवतीति
प्रकृत्य स एव यज्ञो हतो न ददक्षे त देवा दक्षिणाभिरदक्षयिभ्रुति
तस्मादिष्टिनामेव दक्षिणा इति । प्रयोजनं इष्ट्यभावे त-
दभाषः ॥ २५६ ॥

अनृतातिथ्यपनोदपूतिदार्वाधानवीसपक्वना-

यजमानस्य वर्ज्यस्यैव्यपदार्थनिरूपणं
पुनराधाननिमित्तकथनं च ।

२८९

व्युदकानि वर्जयेत् ॥ २५७ ॥

भानुतातिव्यपनोदः स्मृतिप्राप्तं यथानूयते । नानृतं वदेदिति स्मृतिः । अग्रणोद्योतिधिरिति च । तदनुपादोयम् । न वा आदिता-
ग्रिनानृतं षडित्यपमिति । तदेतत्प्रातीष मुक्तरूपम् । यतोनुवादमा-
त्रमनर्थकम् । विधौ च प्रवृत्तिविशेषकरत्वम् । तस्माच्छरीतं यथायं
सत्ययदननियमः । एवं च तदपचारे धौतं स्मार्त्तं च प्रायश्चित्त-
म् । पूतिशब्दां दुर्गन्धिद्रव्यघाती प्रसिद्धेः । श्लुषीसपकं यत्पृथि-
व्या गच्छेत् तिग्मुकादि पाचितम् । श्लुषीसपकश्च पृथिवीवचनो नैरु-
क्ताभिप्रायात् । योद्धमृषीसे पृथिव्यामग्निरिति । नाप्युदकं च ।
अग्निहोत्रार्थमुद्धृते अनापुदकादानप्रतिषेधः । स यदुद्धृतेप्राय-
श्चागताय नोदकं याचन्त इति । नौशब्दश्चाग्निहोत्रविषयो नौ-
दंवा एषा स्वर्गा यदग्निहोत्रमिति ॥ २५७ ॥

१ ब्रह्मचार्यग्नित्यधारीक्षीरहोम्यग्निमुपशायी-

द्वादशरात्रं पट्नात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ २५८ ॥

तिगव्याख्यातम् । पुरुषभ्रमंश्चायम् । ततश्च सोमाधाने
समारोपस्य क्रतुधर्मत्वात् पुरुषधर्मोऽग्नित्वधारित्यं वाच्यते ॥ २५८ ॥
अग्न्याधेयमनुविहितमपसरमाप्तमिक्षानीं पुनराधेयमुच्यते—

२ पुनराधेयमाधानाप्रतिज्ञातस्य ॥ २५९ ॥

१ यजमान आधानानन्तरं द्वादशरात्रम् अथवा पट्नात्रम्, अथ-
वा अन्ततः अन्तिमपक्षे त्रिरात्रं प्रष्टव्यं मयेत् । अग्नित्वधारि-
ताहंपत्याहयतीत्यदक्षिणाग्निस्त्रयाश्रित्यं धारयेत् । क्षीरहोमी दुग्धे-
नैवाग्निहोत्रं जुहुयात् । अग्निमुपशायी अग्निसमीप एव भूमौ शायी-
तेत्याचर्यः ।

२ मृत्रार्धस्तु योधनवृत्ताध्ययनादिमत्तयानिप्रसिद्धः पुरुषः स
प्रतिज्ञात इत्युच्यते, न प्रतिज्ञातोऽप्रतिज्ञातः, आधानरक्षणं निमि-
त्तेनाप्रतिज्ञातः आधानाप्रतिज्ञातः यः प्रागाधानालुप्यप्रतिज्ञोऽपि अ-
ग्न्याधानसमनन्तरं सप्तमरादयोमेव विस्तमानादिदाने लोमाभाषा-
नाप्रतिज्ञितोऽप्रसिद्ध इव स्यात् अप्रतिज्ञ इव मयेत् तस्येदं पुष्टाग्न्यु-

पुनराधेयमिति कर्मणो नामधेयम् । तच्चाधानाप्रतिष्ठात-
स्य भवति । यस्याधानसमनन्तरमेव प्रतिष्ठातमपगतं स आधा-
नाप्रतिष्ठातः । एव हि श्रूयते । यस्याधानमनर्थकं स्यात् स
पुनरादधीत । तथा योगी आधाय सर्वज्यानि जायते स पु-
नरादधीत ॥ २५९ ॥

राज्ययशस्कामस्य वा ॥ २६० ॥

त्रिरात्रावरमग्नीनुत्सृज्य ॥ २६१ ॥

त्रिरात्रमवरं यस्य कालस्य स त्रिरात्रावरः । अतश्च त्रिरा-
त्रायपि भवति । अग्नीनिनि बहुचनोपदेयात् तत्र एवोत्सृज्यन्ते ।
अतश्च सप्तमस्यानुत्सर्गः ॥ २६१ ॥

सद्योवा ॥ २६२ ॥

तत्र विशेष पश्यति । सद्यश्चेदिति ॥ २६२ ॥

पुनर्वस्वोः ॥ २६३ ॥

पुनराधेयमादधीतेति वचनात् ॥ २६३ ॥

वर्षासु मध्यन्दिने वा ॥ २६४ ॥

स वै वर्षास्यादधीतेति वचनात् । तस्मात्तु मध्यन्दिन एवा-
दधीतेति यां स चायं विकल्पः । मध्यन्दिने वर्षाकालसम्पत्तेः । या-
यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा इति प्रकृत्य तस्मात्तु मध्यन्दिन एवादधी-
तेत्याह ॥ २६४ ॥

तस्मिन्पूर्वकमनुष्ठानयुत्पादकं पुनराधेयसंज्ञकं कर्म भवतीत्यर्थः ।
तथायर्थेण पठ्यते 'आधानाद् वृद्धिर्दानश्चेद्वर्षाः संपासराद्रोहि-
ष्यामग्निर्होत्रमुत्सृज्य पुनर्वस्वो पुनरादधीत' इति । यादृश्यायनो
'अपि 'काम्य पुनराधेयमज्ञानात्' इति पठितवान् । अथवा प्रति-
ष्ठाते प्रियं न प्रतिष्ठानमप्रतिष्ठानमाप्रियम् आधानसमनन्तरमेव सर्वस्व-
हानिपुत्रमरणादिदानिदण्डादाधानमेव यस्याप्रियमभवति तस्य पुन-
राधेयमिति । 'एतस्यास्य प्रियतमं धाम' इत्यादि दण्डनात्प्रतिष्ठात-
शब्दस्य प्रीती शक्तः ।

कुशैराधानम् ॥ २६५ ॥

उभयोरग्नयोः । तं वै दर्भैरुच्यतीति हि श्रूयते ॥ २६५ ॥

त्रीह्यपूपमर्कपलाशयोः पक्वं गार्हपत्यस्थाने

निदधात्येवमाहवनीयस्य यावदु सद्यश्चेत् ॥ २६६ ॥

स चायमपूपः प्राक् सम्भारेभ्यः स्वाप्यते । सम्भारेषु ह्यग्नि-
निधानं विहितं भूर्भुव इति सम्भारंश्चिनि । न वापूपस्य सम्भारैः
सह विकल्पो धर्ममाश्रयात् । अतः परिसमूहनादीन्पञ्च पदार्थांश्च
कृत्वा अपूपस्थापनम् । सद्यः पक्षे चापूपौ भवतः । न रात्र्यन्तरपक्षे ।
अपूपं प्रकृत्याह पूर्वाभ्यामवै नावेतदग्निभ्यामन्तर्द्धम् इति । पुनस्त
शिराकरणायाह रात्रिमिहोचान्तर्हितौ भवत इति ॥ २६६ ॥

आग्नेयः पञ्च कपाल उपाशु प्रागुत्तमादनु

याजात् ॥ २६७ ॥

तेनोपाशुचरन्तीति प्रकृत्याह उच्येत्तममनुयार्जं यजतीति ।
अतः प्रागित्युक्तम् ॥ २६७ ॥

तद्वर्जं वा ॥ २६८ ॥

उत्तमानुयाजधर्जं षोपाशु भवति । उच्येत्तममनुयार्जं यज-
तीति । पतापानेष हि विधिः । आग्नेयं प्रकृत्याह तेनोपाशु चरन्ती-
ति । चरणशब्दे च सर्वस्वोपाशुताचार्येणोक्ता चरणशब्दे सर्वमिति ।
पञ्च कपाल एवैको भवति । नान्या रष्टयः । एवकारकरणात् । आ-
ग्नेयमेव पञ्च कपालं पुरोडाशं निर्धेयतीति ॥ २६८ ॥

अग्नीनिति वा प्रथमे प्रयाजे ऽनुयाजे च ॥ २६९ ॥

या सविमो यजेति देवान् यजेति या । एवं भूयते प्रयाजान्प्रकृ-
त्य स आध्यायाह सविमो यजेति अग्नीन् यजेति । एव घृयासंन वि-
कल्पाशङ्कया अग्नीनिति धेत्युक्तम् । यद्येवमग्नीनित्येवैत्यवधारयित-

व्यम् समिधो यजेति हि तस्यैव संस्तवायोच्यते । अतोऽग्नीनिवे-
त्यवधार्यते ॥ २६९ ॥

अज्यभागो द्वितीयो ऽग्नये पवमानायेन्दु-
मते वा ॥ २७० ॥

सचायं वाचनिको देवता विस्मयः ॥ २७० ॥

हिरण्यं दक्षिणानड्वान्वाग्न्याधेयिकीश्चे-
च्छञ्छरुतेः ॥ २७१ ॥

श्रुतिग्रहणं समुच्चयविधानार्थमिति केचित् । तदयुक्तम् । अ-
ग्न्याधेयिकीर्दत्त्वा पुनराधेयिकीर्दत्तात्ययमनुवाद एव । अग्न्याधेयि-
क्यां हि पूर्वं दत्तास्ततः पुनराधेयिक्यः । श्रुतिग्रहणं च विध्याशङ्कानि-
वृत्त्यर्थम् ॥ २७१ ॥

अग्न्याधेयवदन्यत्सद्यः ॥ २७२ ॥

उक्तव्यतिरेकेणान्यदग्न्याधेयवद्भवति । इयांस्तु विशेषः ।
सद्यः । अग्न्याकारकरणं अरणिप्रदानं उच्छ्वासाच्च न भवति । अन-
ग्निसंस्कारात् ॥ २७२ ॥

अपराह्णे मैत्रावरुणी वशानस्तमिते पुरोडा-
शेडान्तं कृत्वा रातिशृतया प्रातश्चरन्ति तत
आधानम् ॥ २७३ ॥

इदमन्यत्पक्षान्तरम् । पूर्वधुरपराह्णे मैत्रावरुणी पणामालङ्घ्य
रात्रौ श्रपयित्वा प्रातः प्रचारस्तत आदधीत । पुनर्बन्धोरेव नान्यत्र । न
भिरात्रायरमुत्सर्गो नापूपायिति ॥ २७३ ॥

पुनराधेयमनुविहितमिदानीमग्निहोत्रस्यावसरत्नं प्रोत्सार्य
याद्यान्तरावगतकमेण तदङ्गभूतमुपस्थानमनुविधीयते—

सायमाहुत्याः हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठ-

ते वात्सप्रेण ॥ २७४ ॥

सायमुपतिष्ठेत् सायः । दि देवा उपातिष्ठन्तेति घचनात् ।
वात्सप्रमिति चोपस्थानक्रियानाम् । यद्यपि च हुतायामित्युक्तम् त-
थापि तु समिदाधानमन्त्रकर्मानन्तर्यास्तदनन्तरमेव कर्त्तव्यम् । हु-
तशब्दश्च हुतप्रायविषयः यथा हुते च धारावर्जमिति ॥ २७४ ॥

न वा ॥ २७५ ॥

न चोपतिष्ठेत् । अथ यस्मादुपैषतिष्ठेताथ यस्माच्चोपतिष्ठेतेति ।
विहितप्रतिपिच्छत्वाद्विकल्पः ॥ २७५ ॥

१तिस्तस्मिन्प्रयन्तोस्य प्रत्नां परितो चित्रा-

वसविति च ॥ २७६ ॥

प्रक्रमदेव त्रिषसिद्धेस्त्रि इति ग्रहणात् स्वस्थानस्थिताना-
मेव त्रिरावृत्तिः । चित्रावसविति च त्रिरेव ॥ २७६ ॥

सन्त्वमित्युपविश्य ॥ २७७ ॥

जपतीति वाक्येणैव । एतावदुतिष्ठन् जपत्यधासीतः सन्त्व-
मिति घचनात् ॥ २७७ ॥

गां गच्छत्यन्वस्थेति ॥ २७८ ॥

एतच्च सन्निधानात् फर्मोद्भूतां गां प्रति गमनं सन्निहितप्र-
त्ययन्यायात् । एवं च सति गोपक्ष एतदुपस्थानं नान्यत्रेति ॥ २७८ ॥

सृहितेत्यालभते ॥ २७९ ॥

गामेव ॥ २७९ ॥

गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उपत्येति ॥ २८० ॥

१ यत्रोपप्रयन्तो ऽध्यतमित्यादय परिते दृढम् इत्यन्तं वात्स-
प्रोपस्थानं समाभ्यासक्रमेणैव कर्त्तव्यम् । तत्र विशेषमाह—

अग्नी उपतिष्ठत इति द्विचचनोपेक्षया अधस्तनमाहवनी-
यस्य ॥ २८० ॥

. गां गच्छतीड एहीति ॥ २८१ ॥

तामेव ॥ २८१ ॥

काम्या एतेत्यालभते ॥ २८२ ॥

सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् ॥ २८३ ॥

अधान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ्तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणो
जपति सोमानमिति वचनात् । उदकसंस्पर्शनाविधानाद्यानुदक-
मिति ॥ २८३ ॥

पौर्णमासवत्पुत्रनाम ग्रहणम् ॥ २८४ ॥

घृत्युपदेयाश्च तन्तवे स्वेत्यादिसर्घ्यं प्रवर्त्तने । नाम ग्रहणान्त
वात्स्यमिति ॥ २८४ ॥

भूर्भुवः स्वरिति वोभौः ॥ २८५ ॥

भूर्भुवः स्वरित्यनेन वा मन्त्रणोभावप्यग्नी उपतिष्ठते । क्रमस्तु
स्त एव । क्रमान्तराविधानात् । अस्य च वात्स्येण सह विकल्पः ।
यद्वा वा अदो दीर्घमग्न्युपस्थानमिति प्रकृत्य यत आह तस्मादेतेनै-
धोपतिष्ठेतेति । एतच्चागोपक्षेपि भवति । न ह्यत्र गांप्रतिगमनं स्पर्श-
नं वास्तीति ॥ २८५ ॥

प्रवत्स्यन्सर्वान्र्येति प्रति मन्त्रम् ॥ २८६ ॥

अधस्तनोपस्थानसमनन्तरमस्य पाठ इति प्रवसतो यजमान-
स्याग्न्युपस्थानमभिधीयते । प्रवसत्यजमानः सर्वानग्नीनुपनिष्ठते । नर्ये-
ति प्रति मन्त्रम् । नर्यं प्रजां मे पाहीति च । गार्हपत्यं प्रथममुत्पत्तिक्रमा-
स्तत आहवनीयं पुनर्दाक्षिणाग्निम् । मन्त्राणां तु लङ्घिको धिनियोगः ।
नृभ्यो हिनो नर्यो गार्हपत्यः ॥ २८६ ॥

गच्छति मत्या वाग्विसर्जनम् ॥ २८७ ॥

यमन सामर्थ्यपरिप्राप्तमेव वाग्निसर्गावसरविधित्सयो-
ध्यते । वाग्यमस्तूपस्थानसमनन्तरमेव भवत्यवसरान्तरावि-
धातात् ॥ २८७ ॥

प्रवसन्त्याजमानं कुर्याद्यथाकालमात्मसंस्का-
राद्धर्ममात्रत्वाच्छ्रुतेश्च ॥ २८८ ॥

प्रोषितोपि याजमान करोति यथा कालमिति । अग्निहोत्र-
काले अग्निहोत्र याजमान पौर्णमासकाले पौर्णमास्यं एवं सर्वत्र ।
हुत पतव । आत्मसंस्कारादनुध्यायमुपदेशश्च । यदात्मस-
ंस्कारं तं कर्त्तव्यम् । यथा प्रतग्रहणपावनमुण्डनादि । यजमानस्य
हामो संस्कारः । प्रोषितोपि च यजमाना यजमान एव । यच्च
धर्ममात्रं तत्कर्त्तव्यम् । यथा त्रिष्णुप्रमादि । हुत पतव । धर्म-
मात्रत्वादयम् । न ह्यन्यत्कर्मणि सन्निपतितम् । श्रुतश्च । श्रुतिरप्य
मुमर्षे ह्यापयति । यथा प्रोषितापि याजमान कर्त्तव्यम् । य-
त्सदूर परेत्याद्य तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्स्तास्य हुताहुतिगृहे यामस्य
हृदनीनि प्रकृत्याह यो जघिष्ठो भुवनेभित्त्ययमाद्यमिधाय मन एवै-
तदाह मनसैवात्मानमपरोषितं भवतीति मनसैवानुचिन्तनेन प्रत्यक्ष
इव भवतीत्यमुमर्षे ह्यापयति ॥ २८८ ॥

एतत् च मत्या वाग्यमनम् ॥ २८९ ॥

पुनरेतत् मत्या वाग्यमनं करोति ॥ २८९ ॥

समित्पाणिरनुपेत्य कश्चिदुपतिष्ठतं आहवनीयमा-
ह्वेत्यदक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रति मन्त्रम् ॥ २९० ॥

समिन्निर्गृहीतामिरायच्छति । गुर्वोद्विषमप्यनुपेत्य कं चिदाह-
वनीयादीनुपतिष्ठते अगन्मति प्रति मन्त्रम् । समासे च सत्ययमेव
ग्राम । स आहवनीयमेवात्र उपतिष्ठतेति श्रुतत्वात् ॥ २९० ॥

समित्परिसमूहनानि चोपविश्य ॥ २९१ ॥

च शब्दादनन्तरमेव । तिष्ठत्समिध सघंश्रेत्युक्ते समिधुपवे-
शनं घाचनिकम् । परिसमूहनानामपलुपनमपनय । अग्नेस्तृणा-
न्यपचिनोतीति घाष्टान्तरात् । तृणप्रक्षेप इत्यपर ॥ २९१ ॥

तूर्णीं वोपस्थानं पूर्ववत् ॥ २९२ ॥

येन क्रमेण गच्छता कृतं तेनैव क्रमेण । स वै खलु तूर्णी
मेवोपतिष्ठेतेति प्रकृत्य यत आह स घेद् गार्हपत्य. परिदग्मेद्
मुपागादिति स घेदाहवनीय इति च ॥ २९२ ॥

गृहा माविभीतेति एत्य च ॥ २९३ ॥

गृहानुपैति ॥ २९४ ॥

क्षेमाय व इति प्रविशति ॥ २९५ ॥

पूर्वघदेव । येन क्रमेणागच्छता कृतम् ॥ २९५ ॥

नहिऽस्याद् गृह्यान्कामऽश्वः ॥ २९६ ॥

गृहानेव । अत ऊर्ध्व स्मार्त्त पुत्रदर्शनजपादि प्रवर्त्तते ॥ २९६ ॥
शाष्टान्तरपाठक्रमात् घात्सप्रोपस्थानमुक्तमिदानीमयस-
प्राप्तमग्निहोत्रमनुविधीयते—

उद्वरेति यजमानो ब्रूयात्सायं प्रातरग्निहोत्रे ॥ २९७ ॥

एतच्चाध्वर्युहोमपक्षे । स्वयं होमपक्षे तु स्वयमेवोद्वरणमि-
ति प्रेषाभाव । अग्निहोत्रग्रहणाच्च सत्यप्युद्वरणे पौर्णमासादिषु
न भवति । सायारम्भं प्रातरपवर्गमग्निहोत्रमिति सायमभिहितत्वा-
न्मा भूत्प्रातः प्रेषाभाव इति प्रातर्ग्रहणम् । तत्कुत । आचार्याभि-
प्रायादावृत्तिर्था प्रधानकालादिति ॥ २९७ ॥

प्रत्यङ्मुखो वा सायं निदध्यात्

तस्मिंशायं प्रातर्होममेके ॥ २९८ ॥

गार्हपत्यं घाव स गच्छति गार्हपत्यादि स नादतो भवतीति

भुतस्यात् । अतस्तस्मिन्नुदितयोरिति शास्त्रात् । उदितहोमिनामपि अ-
नुदित एवोत्तरणम् तस्मिन्प्रपदमुखविहिते एके सायं प्रातर्होमं कु-
र्वन्ति । एके विफल्येन भुत्वात् ॥ २९८ ॥

नित्यो दक्षिणाग्निः ॥ २९९ ॥

स च दक्षिणा या सऽहरेदित्यस्मिन्पक्षे ॥ २९९ ॥

नित्याधिकारोपजिजीविषयेदमाह—

सर्वे गतश्रियः ॥ ३०० ॥

निपासयन्ति । धावो गतश्रिय इति वचनात् । गतधीश्च
प्रासधीः । य प्रति गता श्रीः एषं हि धूयते श्रयोह वै गतश्रियः
ग्राह्यः शुभ्रवान् क्षत्रियो विजयी राजा वैश्यो प्रामणीरिति ॥ ३०० ॥

सदा वा हरणम् ॥ ३०१ ॥

दक्षिणाग्नेरधिकारात् । दक्षिणाग्निं कृत्वाह महर्हरेवैनमाह-
रेयुरिति ॥ ३०१ ॥

एकेषामुपवसथे ॥ ३०२ ॥

उपवसथ एवैनमाहरेयुरिति वचनात् ॥ ३०२ ॥

१ नत्रावसिते वा ॥ ३०३ ॥

नत्रावसिते एवैनमाहरेयुरिति वचनात् यावसिते ये-
रयुक्तम् ॥ ३०३ ॥

तस्मिन्पंचेयुरमाहृतम् ॥ ३०४ ॥

तस्मिन्पंचावसिताहने पंचेयुरमाहृतम् । तस्मिन्पंचेयुस्तद्वा-
ह्या मधीयुरिति वचनात् ॥ ३०४ ॥

१ पाक्याभावे गोः पयोधिश्रयितवै द्रूयात् ॥ ३०५ ॥

तच्च यजमान । अध्वर्योरधिधयण कर्तव्यात् ॥ ३०५ ॥

तुद्ब्राह्मणं पाययितवै द्रूयात् ॥ ३०६ ॥

तच्छाध्युं प्रत्याह । पय पायने यजमानस्याधिषा-
रात् ॥ ३०६ ॥

अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेन वा प्रद-

क्षिणमावहवनीयं परीत्योपविशति य-

जमानः ॥ ३०७ ॥

दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्र इति अन्तरेणापराग्नीगरा दक्षि-
णेन चेति । अप्रदक्षिणमावहवनीयं परीत्योपविशति यजमान । यचना-
दप्रक्षिणं परिगमनम् ॥ ३०७ ॥

पत्नी च पूर्ववत् ॥ ३०८ ॥

प्रत्यग्दक्षिणतो गार्हपत्यस्य । च शब्दाद्यजमानश्च पूर्वपथ
दक्षिणतो प्रक्षयजमानयोरासने इति पौर्णमासे परिभाषितम् ।
यतिना तदग्निद्वयते ॥ ३०८ ॥

अपरेणाह वनीयं कूर्चं निदधाति कुशान्वा ॥ ३०९ ॥

कूर्चंशब्द आसने निर्दिष्ट । कूर्चांशुपायसंस्तुषाचेति । तथा
हिरण्मये वा कूर्चं हिरण्मये वा फल्गु इति । स्यचधैतदासनं कूर्चं
निधायेति यचनात् । कुशानामपि यैषद्विपण्यास्तदेवकार्यम् ॥ ३०९ ॥

परिस्तरणं वा सर्वेषां प्रागुदग्निरुदग्मग्नान्

दक्षिणाग्नान्करोतीति श्रुतेः ॥ ३१० ॥

१ यचनाहंनण्डुलाभाये 'गो पयो अधिधायितवै' इति यजमानो
ऽप्ययं द्रूयात् ।

परिस्तरणमाहवनीयस्य प्रागुद्गमिर्दग्धैः प्रागग्रैरुद्गमैश्च दग्धैः ।
एव हि मृतकाग्निहोत्रे आहवनीयं प्रकृत्य धूयते । अथ यान्यमु-
न्युदीचीनाप्राणि तृणानि भवन्ति दक्षिणाप्राणि तानि कर्तव्यं नीति
वचनात् । अमूनीनि चाग्निहोत्रतृणान्युच्यन्ते । तद्यदि तत्र प्रागु-
द्गमिस्तदैतदुपपद्यत इति । मृतकाग्निहोत्रे आहवनीयस्यैतद्दृष्टमि-
हापि तस्यैव परिस्तरणमित्याशङ्क्य वा सर्वेषामित्युच्यते । सर्वे
यामेवैतत्परिस्तरणं कार्याविशेषात् ॥ ३१० ॥

आहवनीयं पर्युक्ष्योदधारां निनयत्यागार्हप-

त्यात् ॥ ३११ ॥

तं च ॥ ३१२ ॥

* ततो दक्षिणाग्निम् ॥ ३१३ ॥

तं च पर्युक्ष्यततो दक्षिणाग्निं पर्युक्षतीति प्राक्संख्येऽपि पर्यु-
क्षणे गौर्होत्रसमनन्तरमेव दक्षिणाग्नेः पर्युक्षणम् । अतस्ततो द-
क्षिणाग्निमित्युक्तम् ॥ ३१३ ॥

हुते च धारावर्जम् ॥ ३१४ ॥ * . .

पर्युक्षतीति धाव्यशेषः । तच्च प्राग्व्यतधिसर्गात् प्रतस्य हि .
पदार्थं चर्मत्वात् । पर्युक्षणमपि हि पदार्थं इति ॥ ३१४ ॥

अग्निहोत्रीं दोहयति पुंवत्सामशूद्रेणस्था-
ल्यामार्यकृत्यामूर्ध्वकपालायां दक्षिणतः प्रा-
चीमुदीचीं वा ॥ ३१५ ॥

अग्निहोत्रप्रत्ययः कर्मधाची सतिहिततरमाधनभूते द्रव्ये द्रव्य-
व्यः । तदाग्निहोत्रावर्धे द्रव्यं यस्यां विद्यते स्यमाग्निहोत्रावर्धे । अ-
प्रापि मनुष्योपे कृते अग्निहोत्रावर्धे मयाग्नि । तथा च ददयते
यदाग्निहोत्रीं दोहयमाना वा दयेतीति । यद्यप्यपि चाग्निहोत्रावर्धे
ददयते । यस्याग्निहोत्रं दोहयमानमभ्यमापद्यतीति । पुंवत्सामाग्निं यद्य-

विज्ञप्तिः ।

अस्या चौपम्या-संस्कृतग्रन्थमालाया प्रतिमास पृष्ठशतके सुन्दरै-
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एक स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यत ।
एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्था मुद्र्यते ।
प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापका पण्डिता
अन्यच शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।

1. भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयै, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ब्राह्मकै-
देय धार्मिकमग्निसूत्रम् मुद्रा ७ भाषका ८

2. कालान्तरे प्रतिस्तवक

3. प्रापणव्यय पृथग् नास्ति ।

4. साम्प्रत मुद्र्यमाणा ग्रन्था -

मुद्रिता स्तवका

(1) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता

(संस्कार) २

(2) शब्दकौस्तुभ । महोजिदीक्षितकृत

(व्याकरणम्) १०

(3) श्लोकवार्तिकम् । महद्वुभारिलविरचितम्

पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया

(मीमांसा) १०

व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।

(4) भाष्योपसंहित तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनम् प्र-

करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-

णतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहि-

तम् । सम्पूर्णम् ।

(पदान्त) २

(5) करणप्रकाश । श्रीप्रह्लादेवविरचित सम्पूर्णम्

(ज्योतिष) १

(6) भाट्टचिन्तामणि महामहोपाध्याय-

श्रीगंगाभट्ट विरचित । तर्कप्राद

(मीमांसा) २

(7) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र

विरचिता सम्पूर्णम् ।

(मीमांसा) २

(8) प्रह्लादसूत्र भाष्यम्-वाट्परायण प्रणीत

वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विश-

वामिशु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् ।

(वेदान्त) ६

॥ श्रीः ॥

-*-

मानन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितमव्यामशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिफालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः--७४

तृणेनावज्योत्यासिन्व्यापः पुनरवज्योत्य नि-

धाय त्रिरुद्धासयन्त्युदक् ॥ ३१९ ॥

तदधिष्ठितं द्रव्यं तृणेनावज्योतयेत् । १ अवज्योतनं च दृष्टार्थम् ।
तदवज्योतयति श्रुतं वेदानीति श्रुतिः । अतश्चाधिष्ठयणाभावे त-
रुद्धादावनवज्योतनम् । अयासेकांश्चिद् दृष्टार्थः । उदकस्य हि क्षयो
यथा स्यान्न पयस इति । पुनरवज्योतनं च उदकक्षयसंवि-
त्यर्थम् । न च यवाद्यामुदकासेका विरोधात् । अवज्योतनं तु तन्ने-
ण भवति । घृते पुनरुदकासेको न भवत्येव विरोधात् । निधाय
त्रिरुद्धासयत्युदगिति । नमुलधम् ततश्च मुक्त्वा मुक्त्वा त्रिरुद्धासयेत् ।
तथा च मृताग्निहोत्रे धूयते न त्रिःप्रतिष्ठाप्य हरति यात्रिः । प्रतिष्ठाप-
यन् हरिद्वेष्टा कुर्यात् ॥ ३१९ ॥

अस्तमिते जुहोति ॥ ३२० ॥

प्रधानसन्निधेश्चोद्धरणाद्दृग्ध्वमस्तमित एव कर्तव्यम् । उ-
द्धरणमात्र एव हि यच्चतमस्तमित उद्धरतीति ॥ ३२० ॥

वैकङ्कतः सुक्स्त्रुवं प्रतप्य पाणिना

सम्मार्ष्टि ॥ ३२१ ॥

होमार्थत्वाद् वैकङ्कती स्त्रुक् प्राप्नोत्येव स्त्रुघायां यमारम्भः ॥ ३२१ ॥

पुनः प्रत्यतप्योन्नेप्यामीत्याह ॥ ३२२ ॥

ओ३मुन्नयेति यजमानस्तिष्ठन् ॥ ३२३ ॥

प्रत्याह ॥ ३२३ ॥

चतुरः सुवानुन्नयति ॥ ३२४ ॥

चतुर्गृहीतं च होमद्वयार्थमुभयत्रोपयोगात् । अनद्य नाशे चा-

म्यतरस्यापि प्रयोक्तृत्वम् । प्राशनं तु शेषसाध्यत्वादप्रयोजकम् ।
तथा लिङ्गं स यत्स्वचि परिशिताष्टि तदग्निदात्रोच्छ्रियमिति ॥ ३२४ ॥

स्थाव्यां परिशिताष्टि तदब्राह्मणः पिवेत् ॥ ३२५ ॥

अब्राह्मणप्रतिषेधाद्ययमारम्भ । तत्रै नाब्राह्मण विभेदति
व्यवहार ॥ ३२५ ॥

उपरि समिधं धारयन्वार्क्षीमध्यधि गार्हपत्या-

दाहवनीयः हरति मुखमात्रे धारयन् ॥ ३२६ ॥

इत्यत्र उपरि समिधं धारयन्वार्क्षीम् । न शुक्लगुल्मलता स-
म्बन्धिनीम् । मध्यधिशब्दः सामीप्य उपरिभावे च गार्हपत्यादाह-
वनीयः हरति मुखमात्रे इत्यत्र धारयन् ॥ ३२६ ॥

मध्ये निगृह्योपविश्य समिधमादधात्यग्निज्यो-

तिषं त्वा वायुमर्तीं प्राणवतीः स्वर्ग्याः स्व-

र्ग्यायोपदधामि भास्वतीमिति ॥ ३२७ ॥

गार्हपत्याहवनीययोगे मध्ये निगृह्य नीचैर्गृहीत्वा पुनरुद्धृत्य मु-
क्ताम् एष उपविश्य समिधमादधात्यग्निज्योतिषमित्यनेन मन्त्रेण ।
समिदाधानं दृष्टव्यम् । भतश्च नैमित्तिकेषु कुशमन्त्रादिषु न भ-
वति ॥ ३२७ ॥

प्रदीप्तमभिजुहोत्यग्निज्योतिरिति सजू-

रिति वा ॥ ३२८ ॥

विकल्प भूते ॥ ३२८ ॥

अभिर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ३२९ ॥

सूत्रादिति पाक्यशेष ॥ ३२९ ॥

कूर्चं निधाय गार्हपत्यमवेक्षते होष्यन्न-

रिमन् ॥ ३३० ॥

कालद्वयोपादानसामर्थ्याद्विकल्प । होष्यन्वा भस्मिन्वा काल इति । होष्यन् अनेक्षणमनुपमायैव स्रुचम् । सोऽनुपसाधपूर्वमाहुतिमिति वचनात् ॥ ३३० ॥

तूष्णीमुत्तरां भूयसीम् ॥ ३३१ ॥

स वै कनीय इव पूर्वमाहुतिं जुहोति भूय इत्युत्तराम् । उत्तराशब्दश्च देशपरोपि द्रष्टव्यः । अथ योत्तरास्विष्टकृत्ताजनमेव सा तस्मात्तामुत्तराहं जुहोतीति ॥ ३३१ ॥

भूयिष्ठं स्रुचि ॥ ३३२ ॥

परिशेषयतीति धाक्यशाय ॥ ३३२ ॥

द्विः प्रकंप्य निदधाति ॥ ३३३ ॥

स्रुचं कुर्वे ॥ ३३३ ॥

उपमृज्य स्रुचं कूर्चे निमार्ष्टि नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति दक्षि-

णत उत्तानम् ॥ ३३४ ॥

अप उपस्पृश्य ॥ ३३५ ॥

उपमार्जनं च स्रुगग्रस्य । मध्ये द्रव्यस्य विद्यमानत्वात् । स्रुगग्रमुपमृज्य कूर्चं स्योत्तरे प्रदेशे निमार्ष्टि नमो देवेभ्य इत्यनेन मन्त्रेण । स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानं निमार्ष्टि । अतश्चोत्तानेनैव पार्श्वानुपमार्जनम् । अपामुपस्पृशन् पित्र्यत्वे सत्यपि प्राचीनावीत्यादि ह्युदासार्थम् ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥

इतरयोश्च पुष्टिकामः स्थाल्याः स्तवेणेह

पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजां रमयतु प्रजा-

पतिः अग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये
स्वाहेति गार्हपत्ये ॥ ३३६ ॥

इतरयोरग्नयोः पुष्टिकामो जुहोति । च शब्दादपुष्टिकामश्च ।
स्वाह्याः स्वरूपेणोहपुष्टिमित्यनेन मन्त्रेण गार्हपत्ये ॥ ३३६ ॥

तूष्णीं द्वितीयाम् ॥ ३३७ ॥

अग्नयेन्नादायाज्ञपतये स्वाहेति दक्षिणामौ ॥ ३३८ ॥
जुहोति ॥ ३३८ ॥

तूष्णीं द्वितीयाम् ॥ ३३९ ॥

अनामिकया द्विः प्राशनाति ॥ ३४० ॥

औच द्रव्यम् ॥ ३४० ॥

उत्सृप्य निर्लेढ्याचम्योत्सिञ्चति देवान् जिन्व-

पितृन् जिन्व तृतीयामुदुक्षति सप्तऋषीन्
जिन्वेति ॥ ३४१ ॥

उत्सृप्येति पात्रान्तरे नतिषा । सुषिर्हि गत्यर्थः । चतुर्भक्षणे
भक्षयित्वा द्रव्यपात्रं निर्लेढि लिह आस्वादने जिह्वा आस्वादयति
तत उत्सिञ्चति । देवाञ्जिन्व पितृञ्जिन्वेति । तृतीयां सप्तऋषीञ्जिन्वति
तृतीयामिति स्वर्गियपयम् । ततश्च भदेन द्विः कृत्यं पूर्वं तृतीयं पुन
तदुत्सोत्सिञ्चति ॥ ३४१ ॥

चतुर्थी कूर्चस्थाने त्रिनिर्षिञ्चत्यग्नये पृथिवी-

क्षिते स्वाहा पृथिव्या अमृतं जुहोमिस्वाहा

ऽमृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति ॥ ३४२ ॥

चतुर्थीस्त्वं पृथिव्या कूर्चस्थाने त्रि पृथो निर्षिञ्चति । भ-

मये पृथिवीक्षित एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रति मन्त्रं वाक्यभेदात् ॥३४२॥

स्वस्वमाहवनीये प्रतप्य निदधाति ॥३४३॥

गार्हपत्ये संस्कारप्राप्ते आहवनीय उच्यते ॥ ३४३ ॥

समिध आदधाति सर्वेषु यथा पर्युक्षितः

समिदसि समिद्धो मेऽग्ने दीदिहि समेद्धा ते

अग्ने दीद्यासमिति ३४४ ॥

सर्वेष्वग्निषु । यथा पर्युक्षितमिति क्रमार्थम् । स चायं मन्त्रो गार्हपत्यहस्तादिषु समवेतवचनत्वाद्धिपरिणम्यते । ननु च प्रकृतौ विरिणामो न युज्यते । यागसाधनभूताग्निविकारत्वाददोषः ॥३४४॥

वाग्यतो दोहप्रभृत्याहोमात् क्षीरहोता चेत् ॥३४५॥

क्षीरहोता प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितयोऽध्ययुच्यते । चेच्छब्दो यथार्थः । यदि वाग्यतो यद्यवाग्यत इति । अतश्चाध्ययोदोहप्रभृति वाग्यमधिकल्प ॥ ३४५ ॥

प्रातर्जुहोत्यनुदिते ॥ ३४६ ॥

सायं होमोऽनुविहित इदानीं प्रातर्होमस्य विशेषानुक्थनं क्रियते प्रातर्जुहोत्यनुदित इति । अत्र च यत्र यत्र प्रातर्ग्रहणं तदेव प्रातरितरत्सामान्यम् । किञ्चिदधस्तादभिहितं किञ्चिदत्र तन्मोमयोरपि होमयोर्द्रष्टव्यम् । तच्चैवमभिधीयते कर्मकत्वहापनार्थम् । सायारम्भं प्रातरपर्वर्गमिदमेकं कर्मेति । तत्पुनः । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यभिधाय सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति कालविधानम् । तथा दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीति होमानुयादेन दध्यादि विधानम् । तथा अग्निज्योतिरिति सायम् । सूर्यो ज्योतिरिति प्रातः । एवं सति सायं प्रातः सम्यक् होमाविषयोऽग्निहोत्रपदस्तेन विधिद्वयपदेयताकालीनमिदमेकं कर्म । तदेतद्विनियुज्यते अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । आग्नेयी सायमाहुतिः । सौरी प्रातराहुतिः । सायं जुहोत्यग्निज्योतिरिति वचनात् । अथ प्रातः सूर्योज्योतिरिति । अत्र च कालभेदा-

दङ्गानां भेदेनानुष्ठानम् । तदेतत्सूत्रकारेणापि प्रदर्शितम् भावति-
र्वा प्रधानकालत्वादिति । एव च सति कुण्डपायिनः मयनादिषु प्रधा-
नाहुतीभेदेन । अङ्गानि तु तन्त्रेण कालैकत्वात् । तथा च सूत्रकारेण
केचिद्धर्माः सायं होमसन्निधौ विहिताः केचित्प्रातर्होमसन्निधावि-
ति कर्मैकत्वशापनायैव ॥ ३४६ ॥

अन्तरेणापराम्नी गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणं
गार्हपत्यं परीत्योपविशति यजमानः ॥ ३४७ ॥

स चायं प्रवेशः साधारणः । प्रातरित्यविशेषितत्वात् ॥ ३४७ ॥

पत्नी च यथा देशम् ॥ ३४८ ॥

योस्या देशः प्रदेशान्तरे विहितः प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टां
गार्हपत्यस्थेति । पत्न्युपवेशनं च विधीयते । अयाचमनावसर्पि-
धित्सया अयाचनञ्चोभयत्र ॥ ३४८ ॥

अप आचामति वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मा-
नः सत्येन व्रतमुपैम्यापः सत्यं मयि
व्रतमिति ॥ ३४९ ॥

अप आचामति यजमानो वृष्टिरसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३४९ ॥

वाचं विसृज्य पुनराचामति विद्युदसि वृश्च मे
पाप्मानं जह्यपो ऽवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यं
गोषु मे व्रतमिति ॥ ३५० ॥

वाग्यमस्य च पदार्थधर्मत्वात् सत्यान्ते विसर्गः । भतस्य पू-
र्येणाचमनेन वाग्यमनमुत्तरेण विसर्गः । विसर्गस्य प्रहणपूर्वकत्वात्
मन्दलिङ्गाच्च । सत्येन व्रतमुपैमीति व्रतशब्देन च वाङ्नियमोन्निधी-
यते । तस्य च विसर्गः प्रगतितीत्य निष्प्रमणात् ॥ ३५० ॥

उन्नयामीत्याह प्रातः ॥ ३५१ ॥

उन्नेष्यामीत्यस्य स्थाने उन्नयामीति ॥ ३५१ ॥

प्राक्संस्थः समित्पर्युक्षणं धाराचोम-
यत्र वा ॥ ३५२ ॥

वेत्युक्तत्वात् उभयत्र वा प्राक्संस्थं समित्पर्युक्षणं भ-
वति ॥ ३५२ ॥

अग्निशब्दे सूर्यः ॥ ३५३ ॥

सायं होममन्त्रेषु यत्राग्निशब्दस्तत्र सूर्यशब्दः प्रयोज्यः ।
समाप्तायप्रदर्शनार्थं चैतत् । समाप्ताये यत्राग्निशब्दस्तत्र सूर्यशब्दः
प्रयुज्यते । नाग्निपर्यायिकयोरपि होममन्त्रयोः ॥ ३५३ ॥

रात्र्युपसान्हेति वा ॥ ३५४ ॥

रात्रिशब्द उपसेति वा प्रयोगः अन्हेति वा ॥ ३५४ ॥

ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातः ॥ ३५५ ॥

अनेन मन्त्रेण प्रातर्होमस्तत्र च यदि रात्रौ हुतमग्निज्योति-
रिति प्रातः तदा प्रातः सूर्योज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः इति वा जुहोति ।
एवं हि श्रूयते अथ प्रातः सूर्योज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति । पुन-
र्वाहाय प्रातर्ज्योतिः सूर्यः सूर्योज्योतिः स्वाहेत्यतश्च अन्त्रौ विक-
ल्पितौ ॥ ३५५ ॥

प्रथमास्तमिते पर्युदयं च स्वर्गकामस्य ॥ ३५६ ॥

अस्तमितमात्रे उदयसन्निकृष्टं च स्वर्गकामस्य जुहुयात् । स
चायं गुणफलसम्बन्धो न फलकलसम्बन्धः ॥ ३५६ ॥

तमोऽभ्यये सायं जुहुयाद्वियति प्रातरायु-

ष्कामस्य ॥ ३५७ ॥

तमोऽयाममे सायमायुः कामस्य जुहुयात् । विगच्छति च तमसि प्रातः ॥ ३५७ ॥

अन्तः पशौ पशुकामस्य सायं प्रातः ॥ ३५८ ॥

सायं प्रविष्टेषु पशुषु पशुकामो जुहोति । प्रातश्चाग्निः कान्तेषु ॥ ३५८ ॥

शयाने श्रीकामस्य प्रातः ॥ ३५९ ॥

शयाने जनपदे श्रीकामस्य जुहुयात् ॥ ३५९ ॥

प्रथमसमिद्धे धूप्यमाने प्रजासु निहत्येव सहस्रान्नमत्स्यतः ॥ ३६० ॥

समिद्धमाग्ने धूप्यमाने चाग्नौ यो नाम प्रजासु निहत्येवाग्ने मत्तुमिच्छति स एव स्वरूपेऽग्नौ जुहोति । तच्चैतत् क्षत्रियाविषयं न ब्राह्मणवैश्ययोर्जनपदस्य सम्भवः ॥ ३६० ॥

भुयिष्ठार्चिषि गृहीत्येव सहसा ॥ ३६१ ॥

यो नाम गृहीत्येव अधिष्ठायेवाग्नेमत्तुमिच्छति स एव स्वरूपेऽग्नौ जुहुयात् । तदपि क्षत्रियाविषयमेवोक्तं हेतुत्वात् ॥ ३६१ ॥

प्रदीप्तितमे श्रीयशस्कामस्य ॥ ३६२ ॥

अथ यज्ञैतत्प्रदीप्तो भवति तत्र धीयशस्कामो जुहुयात् । तथैतद्वर्णत्रयविषयमपि भवति ॥ ३६२ ॥

अर्चिः प्रत्यवाये मैत्रेणान्नमत्स्यतः ॥ ३६३ ॥

अथ यज्ञार्चोपि प्रत्यययन्ति तत्र मैत्रेणाग्नेमिच्छत् जुहोति । एतदपि सर्ववर्णविषयमेव ॥ ३६३ ॥

अङ्गारेषु चाकश्यमानेषु ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ३६४ ॥

जुहुयात् । तच्चैतद्ब्राह्मणविषयमेव न हीतरयोर्ब्रह्मवर्चससं-
बन्धोति ॥ ३६४ ॥

पयसा स्वर्गकामः पशुकामो वा ॥ ३६५ ॥

जुहोति ॥ ३६५ ॥

यवाग्वा ग्रामकामः ॥ ३६६ ॥

तण्डुलैर्बलकामः ॥ ३६७ ॥

दध्नेन्द्रिय कामः ॥ ३६८ ॥

अनधिभ्रयणे च श्रुतिसामर्थ्याभ्याम् ॥ ३६९ ॥

न दध्यधिभ्रयेदिति श्रुतिः । सामर्थ्यं च दधित्वमेवापैति ।
धन्युपादाने सति सामर्थ्यग्रहणं क्रियमाणं तण्डुलाय भवति ।
दध्यधिभ्रयणप्रतिषेधश्च लिङ्गम् । अनुवादी ह्ययम् ॥ ३६९ ॥

घृतेन तेजस्कामः ॥ ३७० ॥

जुहुयात् ॥ ३७० ॥

संवत्सरं जुहुयादेतेषामेकैकेन कामसंयोगे ॥ ३७१ ॥

एतेषां द्रव्याणां कामसंयोगे सति संवत्सरं जुहुयात् ।
एवं किल कामः समुप्यते । संवत्सरसंमिता वै प्रतचर्येति
श्रुत्वात् ॥ ३७१ ॥

सायं प्रातर्वा ॥ ३७२ ॥

वा यदात्पक्षो विपरिवर्त्तते । सायं प्रातर्वा कामसंयोगेन
जुहोति न संवत्सरम् । अग्निहोत्रं हि सायं प्रातः परिसमाप्यते ।
तत्र चार्यं गुणसम्बन्धः । तस्मात्सायं प्रातरेवेति । संवत्सरसंमि-
ता वै प्रतचर्येत्ययमन्याधिपदोर्ध्ववादः । अग्निविकल्पेषु संवत्सर ६-

प्यते । तत्र अग्निविकल्पान्प्रकृत्याह पतेषामेकः संवत्सरानु-
पेतसेदिति ॥ ३७२ ॥

दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्रेष्टिषु ॥ ३७३ ॥

अयं च द्वारनियमो अग्निहोत्रे इष्ट्यां च । तत्रैव हि
श्रूयत इति ॥ ३७३ ॥

सायं प्रातराहवनीयस्यासनोपस्थाने ॥ ३७४ ॥

यदेवसायं प्रातराहवनीयमुपतिष्ठत उपचाल इति वचनात् ।
पूर्वमुपस्थानं पश्चादासनम् । अल्पाचतरमिति कृत्वा पूर्वमासनमुक्तं
माचार्येण । तच्चैतदुपस्थानं प्राक्पयुंक्षणाद्भवति । इते हि पयुंसं-
यामुक्तम् । इते च धारावर्जमिति । उपस्थाने च पूर्वमक्रियमाणो
हुतशब्द औपचारिकः स्यात् । घात्सप्रोपस्थानं तस्मादपि पूर्ण-
तरम् । काण्वानां हि समिदाधानमन्त्रसमनन्तरं घात्सप्रम-
न्त्राणां पाठः ॥ ३७४ ॥

शय्यासनं वा गार्हपत्ये ॥ ३७५ ॥

अथ यदेव प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमास्ते वा शोते वेति
वचनात् ॥ ३७५ ॥

संमज्जन्मनसोपस्मृत्य दक्षिणाग्निम् ॥ ३७६ ॥

अथ यत्रैव संमज्जन्वाहार्यपचनमुपस्मरेदिति । तत्रैतत्परि-
समाप्त्योत्तरकालमतीत्य निष्क्रमणम् ॥ ३७६ ॥

अनशित्वा प्रातर्मुहूर्त्तः सभासनः

सभ्यस्य ॥ ३७७ ॥

अथ प्रातरनशित्या मुहूर्त्तः समापामसित्यापि कामं पश्ये-
वेति वचनात् ॥ ३७७ ॥

अस्मोद्धृतमुपेयात् ॥ ३७८ ॥

अथ यत्रैव भस्माद्वधृतमुपनिगच्छेत् तदेव तस्योपस्थानमिति ।
तच्च पाठानुपूर्व्यात्प्रातरेव ॥ ३७८ ॥

स्वयं वा जुहुयात् ॥ ३७९ ॥

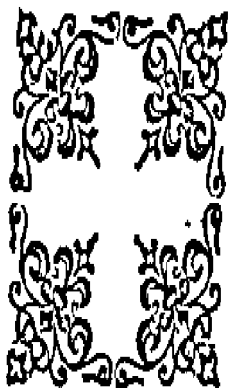
मध्ययुर्धेति विकल्पः ॥ ३७९ ॥

उपवसथे नियमः ॥ ३८० ॥

स्वयं होमित्वस्य । स यो हैवं विद्वान् स्वयमुपवसथे जु-
हीतीति यचनात् । स चापमुपवसथसंयोगेनैव नियम इति ॥ ३८० ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनभाष्ये
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

वैश्वानरपार्जन्यौ निरुप्येच्छन् ॥ २ ॥

वैश्वानर इति च गुणान्वितं सौमिष्टकं इति वत् । अत्र हि गुणिनी देवता अग्निः । सा हि याज्यानुषाक्य सु वक्ष्यते । वैश्वानरो जीजनदग्निर्नो न व्यसीमिति । तथा पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः पृथिव्यामिति । तथा च वैश्वानरः पशुपुरोडास इति प्रकृत्याह यदग्नये इति स्यादतितद्रेचयोदिति । तथा चाभ्युदयेष्ट्यां पठ्यते अग्नये पथिकृते ऽष्टाकपाल पुरोडास इन्द्राय वृधन्न एकादशकपालमग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालमिति पठिते सूत्रकारेण गुणादेव तज्जितः प्रदर्शितः इन्द्राय वृधन्न एकादशकपालो वैश्वानराभ्येति । एवं च सति यत्र यत्र वैश्वानरभक्षणं तत्र तत्राग्निर्गुणिनी देवता द्रष्टव्या । यथा यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुर्यो वा यजेत वैश्वानरं निर्ववेदिति । वैश्वानरपार्जन्यौ निरुप्येच्छन्नित्यन्नेच्छया वैश्वानरपार्जन्याविच्छयान्धारम्भणीया । यत्कारणं वैश्वानरपार्जन्यौ प्ररुच्य त्रिहविष्कान्धारम्भणीयेत्यामनन्ति । अनन्धारम्भणीयाया आन्धारम्भणीयशब्दः तत्कार्यलक्षणार्थः । तेनेच्छयान्धारम्भणीयां करोति इच्छया वैश्वानरपार्जन्यापिति ॥ २ ॥

वैश्वानरो द्वादशकपालश्चरुत्तरः ॥ ३ ॥

निगदस्यावपातम् । सा चैवान्धारम्भणीया सत्यपि यजतिःवे चातुर्मास्याङ्गमूना न चातुर्मास्यशब्दवाच्येति । यथा पौर्णमासान्धारम्भणीया न पौर्णमासशब्दवाच्या एवमिहापि । तथा च सत्यन्तराये अग्रयाकृत्यमस्या ॥ ३ ॥

आग्नेयः सौम्यश्चरुः सावित्रो द्वादशक

पालो ऽष्टाकपालो वा सारस्वतश्चरुः

पौष्णश्चरुः प्रपिष्टानाम् ॥ ४ ॥

स च प्रपिष्टानां भवति । एवं हि श्रूयते । तस्मात्त पूष्णे चर्धं कुर्यन्ति प्रपिष्टानामेव कुर्यन्ति । एतच्च दर्शपूर्णमासप्रकरणपरिपठितमपि पाक्येन प्रकरणमुल्लङ्घ्य यत्र पूषा तत्र नीयते पदणम् ॥ ४ ॥

द्विदेवतोपि नियमसामर्थ्यात् ॥ ५ ॥

यत्रापि पूषा सद्धितीयस्तत्रापि पेपणं भवत्येव । कुतो नियम-
सामर्थ्यात् । पूषणो नियोगतः पिष्टताप्रतिपाद्यते । इतरस्येन्द्रस्याग्नेर्वा
अनियम इति ॥ ५ ॥

अर्द्धपिष्टं वोभयसामर्थ्यात् ॥ ६ ॥

वा शब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । यत्र पूषा सद्धितीयस्तमर्द्ध-
पिष्टं कुर्यात् । उभावपि ह्ययं सद्गतार्थाबुचितार्थो भविष्यतः । पि-
ष्टं पूषण इतरस्यापिष्टमिति ॥ ६ ॥

सौमापौष्णदर्शनाच्च ॥ ७ ॥

अपिच सौमापौष्णे नेमपिष्टानां दर्शयति । सौमापौष्णं चरं
निर्घपेक्षेमपिष्टानां पशुकाम इति ॥ ७ ॥

अपिष्टो वा देवतान्यत्वात् ॥ ८ ॥

अपिष्टो वा भवति । द्विदेवत्यो न पिष्यते । कुत एतद्देवतान्य-
त्वात् । न ह्याग्नापौष्ण ऐन्द्रापौष्णे वा पूषणो देवतात्वम् । यत्र पूषप-
दात्तद्धित उत्पद्यते तत्रैव पूषणो देवतात्वं न पदान्तरात् । न च
पदान्तरसत्यपेक्षारूपपदात्तद्धितोत्पत्तिः । सापेक्षत्वात् । सापेक्षं
चामसर्थं भवति । समर्थानां प्रथमाद्वेति तद्धितोत्पत्तिरुक्ता । तस्माद्यत्र
केवलं पूषा तत्रैव पेपणमिति ॥ ८ ॥

सौमापौष्णे वचनात् ॥ ९ ॥

यस्तु दर्शनमुक्तं तद्विशिष्टविधानम् । सौमापौष्णदेवत्यश्चर-
रर्द्धपिष्टानां पशुकामस्य भवतीति वचनं तत्र दर्शनमिति ॥ ९ ॥

एतानि सर्वत्र ॥ १० ॥

एतानि पञ्च ह्यीपि सर्वत्र भवन्ति । सर्वशब्देन घरुणप्रघा-
ना महाहविः शुनासीरीय च ग्रहीतव्यम् । तत्र हि प्रतिपर्वं वचनं
भवति । अर्धेनान्येव पञ्च ह्यीपि भवन्ति ॥ १० ॥

मरुद्भयः स्वतवद्भयः सप्तकपालः ॥ ११ ॥

स्वतवद्गुणविशिष्टानां मरुतां सप्तकपालः कर्त्तव्यः ॥ ११ ॥

मरुतो वा ॥ १२ ॥

वैश्वदेवी पयस्या ॥ १३ ॥

एतत्प्रकृतित्वं च कैश्चित्पयस्यान्तर इष्यते । तत्पुनर्नोती-
ष युक्तरूपमिव । येन प्रकृतितो विकृतौ धर्मप्रसव इष्यते ।
न विकृतितः प्रकृतौ । प्रकृतौ च दाक्षायणे धर्मवती पयस्या विद्य-
ते । अथ प्रातरग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्येति । धर्मा-
श्वास्या विहिताः । शृते घा दध्याभयतीति तथा घाजिनमनाज्यालिप्तं
निविशति उत्करेकरोति । घाजिनयागश्च भक्षान्तः सधर्मको विहितः ।
एवं च सति प्राकृत्या एव पयस्यायाः सफाशात् वैकृत्यां धर्मप्रवृत्ति-
युक्तरूपेति । तथा च सूत्रकारप्रदानम् । अग्नौ पयस्याया उपांशु-
त्वं विहितं उपांशुफण्डे घायव्योम्नौ मैत्रावरुणी चेति । वैश्वदे-
विकपयस्याप्रकृतित्वे हि उपांशुत्वं प्राप्तोत्पेव न विधेयमिति ॥ १३ ॥

द्यावापृथिवीय एककपालः ॥ १४ ॥

एतत्प्रकृतित्वं चैककपालानामित्युक्तमेव ॥ १४ ॥

एतद्वैश्वदेवम् ॥ १५ ॥

अस्य पयणो वैश्वदेवमितीयं संज्ञा । असौ च संव्यहारार्था
प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवमित्यादौ ॥ १५ ॥

प्राचीनप्रवणे ॥ १६ ॥

तच्च प्राचीनप्रवणो कर्त्तव्यम् । दण्डपूर्णमासयागधर्मत्वेन स-
मप्राप्तौ प्राचीनप्रवणविधानम् ॥ १६ ॥

अहत्तवासाः पत्नी च ॥ १७ ॥

नियमार्थमेतदुक्तम् ॥ १७ ॥

ते एव वरुणप्रघासेष्वपि ॥ १८ ॥

एवकारकणाच्च स्थितिविशेषम् । अथ च सति घटन-
प्रघासेषु तेषामेव प्रतिपत्तिः । तथा च नाशदोषादौ धैर्यदेवधर्मि-
त्येनाहतयासः परिधानं भवत्येव । प्रतिपत्तिस्तु न कर्त्तव्या ॥१८॥

त्रेधा वर्हिः सन्नह्य पुनरेकधा ॥ १९ ॥

सन्नहनं कर्त्तव्यम् ॥ १९ ॥

कुशप्रस्त्रः प्रस्तर उपसन्नद्धः ॥ २० ॥

प्रस्त्रः प्रस्तरं गृह्णातीति वचनात् ॥ २० ॥

आसाद्यग्निमन्यनम् ॥ २१ ॥

आसाद्य हवींश्चग्निमन्यनं कर्त्तव्यम् । आसाद्य हवींश्चग्नि-
मन्यतीति वचनात् । तथैवमभिहितेषु सम्मर्शनात् एव कर्त्तव्यम् ।
प्रकृतापि हि भूयते । आसाद्य हवींश्च सम्मृशतीति । इयथा-
दिष्टमाहृतपैकनसन्निपाते सान्नपेक्षे हि पूर्वं प्राकृतं कर्त्तव्यमिष्ट-
कमाचार्येण । प्राकृतं च विहृतापिनि । तथा च अनुसमञ्जनस्य पू-
र्ये सम्मनर्त्तति । उत्तराचारमाचार्ये जुह्वा भूयाः स मनर्त्तति
दि प्रकृतायुक्तं तस्मा भूदिति अनुसमञ्जनस्य पूर्वकालोच्यते ॥२१॥

अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय धेयां

करोति ॥ २२ ॥

वृषणाविति कुशतरुणे तस्मिन् ॥ २३ ॥

शकले करोति ॥ २३ ॥

उर्वदयसीत्यधरारणि तयोः ॥ २४ ॥

उर्वदयसीत्यनेन मग्नेन कुशतरुणयोर्दयसधरारणि
करोति ॥ २४ ॥

आयुरसीत्युत्तरवाग्यस्थाली सः सृष्टय पुरु-

रवा इत्यभिनिधानं तयोः ॥ २५ ॥

अधरात्पयामभिनिधानं करोति पुरुरवा इत्यनेन मन्त्रणे ॥२५॥

अग्नये मथ्यमानायानुवाचयति ॥ २६ ॥

मथ्यमानायानुवाचनं फारयति । अनुवाचनं हि निज्ञानक-
र्तृकं तेनाश्वर्योः प्रैषदानेधिकारः । अन्यत्र तु प्रैषार्थं इत्युक्तम् ॥२६॥

मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं तिः

प्रदक्षिणम् ॥ २७ ॥

पुनः प्रदक्षिणं चाप्रदक्षिणं च ॥ २७ ॥

जाते जातायेति ॥ २८ ॥

जाते ऽग्नौ जातायेत्यनुवाचयति । सापेक्षत्वाच्चाग्नय इत्यनुव-
चते ॥ २८ ॥

प्रह्रियमाणायेति प्रास्यन् ॥ २९ ॥

अग्नौ वर्ति प्रास्यन् अग्नये प्रह्रियमाणायेत्यनुवाचयति ॥२९॥

भवतन्न इति प्रास्यति ॥ ३० ॥

अग्नौ वर्ति ॥ ३० ॥

अग्नावग्निरिति जुहोति स्थाव्याः स्तुवेण ॥ ३१ ॥

स्थालीप्रदहनं च पूर्णाहुतिवदाज्यसंस्कारव्युदासार्थम् । स्तु-
वप्रदहनं च प्रचरणी व्युदासार्थम् । ते हि सर्वहोमेष्वेव विहिते
इति ॥ ३१ ॥

नवप्रयाजं नवानुयाजम् ॥ ३२ ॥

पैश्वदेवं भवति । नवानुयाजं भवतीति वचनात् । पञ्चमा-
श्वस्येन नवसंख्याप्रयाजानामित्युक्तमेव ॥ ३२ ॥

वरुणप्रधाता महाहविश्च ॥ ३३ ॥

ननु वैश्वदेवधर्मित्वेन नवप्रधाजानुयाजता प्राप्तैव । अधिक-
हविः सम्बन्धार्थमित्यदोषः । तथा च मारुत्या अपि नवप्रधाजता भ-
वति । इतरेषामप्यन्तराय इति । अपरेत्यन्तराये अङ्गानुष्ठानं नेच्छ-
न्ति । समुदायस्य ह्यङ्गसम्बन्ध इति । तेषामपि मारुत्यर्थम् नवप्र-
धाजता वक्तव्या । तत्रोपसंहारो मा भूदिति वरुणप्रधाता महाहविष्मे-
त्युक्तम् ॥ ३३ ॥

त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति देवा गातुविदो
यज्ञ यज्ञमेष त इति ॥ ३४ ॥

इदञ्चोत्पन्नसंयोगात्संख्याया अङ्ग्यासेन त्रिरवम् । वैश्वदेव-
धर्मित्वेन च वरुणप्रधासेषु महाहविषि च समिष्टयजुर्वा त्रि-
रवम् ॥ ३४ ॥

पशौ च ॥ ३५ ॥

त्रीणि समिष्टयजूंषि भवन्ति ॥ ३५ ॥

यां आवह इति वा पशौ ॥ ३६ ॥

मन्त्रविफलपश्चादयम् । पञ्चहोत्रेण समिष्टयजुर्वा त्रिरवमभिहित-
म् । अग्नीषोमीयस्य च दक्षिणाग्निहोमान्तता वाचनिकी । अतश्च
त्रिरवमित्यप्यर्थः, मा भूत्त्रिरवपिधानानर्थक्यमिति ॥ ३६ ॥

एकं वा वैश्वदेवे ॥ ३७ ॥

वयन्ताः सप्तः ॥ ३७ ॥

पर्वसः स्रष्टा सुवपनं वा प्रागन्त्यात् ॥ ३८ ॥

पर्वसः स्रष्टा सुवपनं वा भवति, भवेच्छेत्प्रागन्त्यात् भवति । न हि
तद्विहितमिति ॥ ३८ ॥

१अपरेण दक्षिणार्ग्निं दक्षिणं गोदानमुन्दति
सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्दन्तु ते तनूं
दीर्घायुत्वाय वर्चस इति ॥ ३९ ॥

गविदीयत इति पृथिव्यां दीयत इति शयनकाले । उन्दयति
फलेदपति निम्नयतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

त्रेण्याशलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणा-
न्यन्तर्दधात्योषध इति ॥ ४० ॥

त्रेणी शलली प्रसिद्धा । तथा केशघिनयनं कृत्वा त्रीणि कुश-
तरुणाभ्यन्तर्द्दधात्योषध इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४० ॥

त्र्यायुपमिति यजमानो जपति ॥ ४१ ॥

त्र्यायुपमित्यमु मन्त्रं यजमानो जपति ॥ ४१ ॥

शिबो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्त्तयामी-
ति वपति ॥ ४२ ॥

लोहशब्देन ताघमभिधीयते । लोहित इष ह्यग्निरित्यर्थेवा-
यात् ॥ ४२ ॥

एवं पश्चादुत्तरश्च ॥ ४३ ॥

उन्दनादि फलंभ्यम् । क्षुरादानं तु कृतव्याजं भवति ज-
पश्च ॥ ४३ ॥

गृहेषु पौर्णमासः समारूढनिर्मथि
तयोस्तथा चेत् ॥ ४४ ॥

१ दक्षिणाग्रेरपरस्यां दिशि प्रादमुत्पौर्वादिष्वयं यजमानस्य द-
क्षिणां गोदानं दक्षिणफलं समीपवर्तिन शिरः प्रदेशमग्निः कृत्वा
तीत्यर्थः ।

गृहेषु पौर्णमासं कर्त्तव्यम् समारुढनिर्मथितयो रन्वोस्तथा
चेदिति । यदि समारोपनिर्मथनेस्तः । न च वैश्वदेवे समारोपनिर्म-
न्थने विहिते । इस्माद्येच्छब्दो यत्रार्थः । यत्र समारोपनिर्मथने वि-
हिते । ते च वरुणाप्रघासेषु साकमेधेषु च । अथ केशश्मश्रूया समा-
रोह्याग्नी उदवसायेव ह्येतेन यजते इति ॥ ४४ ॥

प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवम् ॥ ४५ ॥

अथतीति वाक्यशेषः ॥ ४५ ॥

एकेऽथः प्राङ्शायी मध्वाश्रुतुजायोपायी
मांसस्यनृतानि वर्जयेदुदकाभ्यवायं च
प्रागवभृथात् ॥ ४६ ॥

विकल्पमिच्छन्ति । एके मांसादीनि नियोगतो वर्जयेत् । अथः
ययनादीनां सर्वेषामेव विकल्प इति सम्प्रदायः ॥ ४६ ॥

आपाढ्यामयन्ते योनिरिति समारोह्योदवसाय
निर्मथ्य वरुणप्रघासाः ॥ ४७ ॥

आपादीशब्देन च चातुर्मासोपलक्षितकालविधानम् । अथ य-
देव एतैश्चतुर्थे मासि यजत इति श्रुतत्वात् । तथा च सहकारिय-
चनम् । पञ्चम्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासा इति । अयन्ते योनिरित्यनेन
मन्त्रेण समारोह्याग्नी । कुत एतत् । अन्यत्र दर्शनात् । समारोहा-
ग्नीशालास्तम्ममिति । क्व समारोह्य अत्ययोस्तत्कुतः अन्यत्र दर्शना-
देव । समारोपणं हि प्रकृत्योच्यते प्राप्ते वा विघत्सन्नरण्योरिति ।
तेन सूत्रप्रसिद्धः समारोपः । कचिन्मन्त्रः कचिद्ग्नी कचिन्धार-
णी इति । इह च गार्हपत्य एव समारोपः । तत्र ह्याहवनीत्योप्यन्त-
रा गर्भिणी न्यायेनास्तीति द्विधचनमग्नी इति । अपरे तु भेदेन
कुर्वन्ति । उत्पूर्वो घस्यतिः प्रदेशान्तरगमने घर्षते । निर्मथ्य वरुण-
प्रघासाः कर्त्तव्या इति वाक्यशेषः । वरुणप्रघासा इति षड्वचनमवय-
वभेदापेक्षया ॥ ४७ ॥

पूर्वेद्युर्दक्षिणाग्नौ निस्तुषामभ्रष्टयवानां

करम्भपातकरणम् ॥ ४८ ॥

पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दश्यां दक्षिणाग्नौ आमन्नष्टयवानां करम्भ-
पात्राणि कर्त्तव्यानि । दक्षिणाग्निग्रहणं च गार्हपत्यव्युदासार्थम् । नि-
स्तुप्रग्रहणं च फलीकरणव्युदासार्थम् । एव हि श्रूयत अथ पूर्वद्युर-
न्याहार्यपचने निस्तुषानि घयवान्कृत्वा तानीपदिघोषतप्य तेषां
करम्भपात्राणि कुर्वन्तीति । अथमात्रमेव च दक्षिणाग्नौ प-
र्यग्निकरणं तु गार्हपत्यादेय । गार्हपत्यं सस्कारा इति घचनात् ॥ ४८ ॥

यावन्तो यजमानगृह्णा एकाधिकानि ॥ ४९ ॥

यावन्तो गृह्णा स्युरिति घचनात् । एकाधिकानि पचंना-
तिरिक्तानि भवन्तीति घचनात् ॥ ४९ ॥

प्रजायां वा जातश्रुतेः ॥ ५० ॥

प्रजायां वा सम्माय कर्त्तव्यानीति । प्रजासम्मितानि कर्त्त-
व्यानीत्यर्थः । कुत एतत् । जातश्रुतः । तद्याध्वेयास्य प्रजा जाता जा-
सन्त्याद्याजातास्ता उभयीय रणपाशात्प्रमुञ्चतीति । पूर्वं गृह्यश-
्रुद्विविशेषादभिहितम् । तद्याध्वेयास्य प्रजा जाता आसन्त्याद्या जा-
तास्ता उभयीर्वरण इति विशेषावगतिः । तस्मात्प्रजा सम्मितान्यथ
कर्त्तव्यानीति ॥ ५० ॥

अप्रजत्वाकरणे प्राप्ते द्विप्रजस्यैकप्रजस्य च प्रजासत्त्वायां
प्राप्तायामिदमाह—

त्रीणि वा नित्यत्यात् ॥ ५१ ॥

द्विप्रजैकप्रजानां त्रीणि कर्त्तव्यानि । यदुत्पत्तिविशिष्टां हि श्रव-
णम् करम्भपात्राणि कुर्वन्तीति । नित्यं च त्रिषु यदुपचनम् । न
चेप प्रजा सस्कारः । कर्त्तव्यानि क्षेत्रानि क्रतुं प्रष्टव्यान्तावन्ते ।
अतश्च द्विप्रजैकप्रजाप्रजानां त्रीण्येकाधिकानि कर्त्तव्यानि ॥ ५१ ॥

मेपमिथुन च ॥ ५२ ॥

तत्रापि मेयं च मेयी च कुर्वन्तीति घचनात् ।
पूर्वेद्युरेव कुर्वन्तीति केचित् । तदयुक्तम् । तत्रापत्ययमे-
कः शब्दः स कालविषयो वा भवति द्रव्यविषयो
वा । यदि कालविषयो न यवमयता प्राप्नोति द्रव्यविषये न
कालनियम इति । तत्र द्रव्यविषयता युक्ता । कालविषये हि सत्य-
ज्ञानां प्रधानकालता बाधः । तथाचानुचदन्ति यवमयी भवत इति ।
तस्मानुत्तरेद्युरेव मेयमिधुनकरयाम् । तत्राप्येति शब्दस्य द्रव्य-
विषयत्वात् । अधिकृतत्वादित्युच्यते ॥ ५२ ॥

अनैडकीरूपाः प्रक्षाल्याश्लेषयेत्तयोः ॥ ५३ ॥

द्विप्रकाराद्यूणां भवन्ति पेडक्यः अनैडक्यश्च । तत्र निय-
मार्थमिदमुक्तम् ॥ ५३ ॥

कुशोर्णा वाभावे ॥ ५४ ॥

कुशोर्णा वा भवन्ति । ताश्चानैडकीनामभावे । एवं हि धूपते ।
यद्यनैडकीरूपां विन्देत्ताः प्रणिज्य निश्छेपयेद्यद्यु अनैडकीनं विन्दे
द्यो अपि कुशोर्णा एव स्युरिति ॥ ५४ ॥

आहवनीयस्य पुरस्ताद्देदी करोति ॥ ५५ ॥

आहवनीयदेशस्य पुरस्तादित्यंके । तदयुक्तम् । अनियतदेश-
त्वादाहवनीयस्य । आहवनीयमुद्धृत्य तस्य पुरस्तादित्यपरे । एतद-
प्यनुपपन्नम् । न ह्याहवनीयोद्धरणमत्र कृतम् । घट्टणप्रधाससाधनभू-
तस्याहवनीयस्योत्तरवेदाग्निनिधानमुक्तम् । उत्तरवेदाग्निनिधी-
यन् इति । आचार्येणाप्युक्तम् । तस्यामग्निं निदधातीति । अथोत्तर-
वेदिकरणात्पूर्वं स्मृद्ध्यते । तथा सत्यदृष्टार्थता स्यात् । तस्मादा-
हवनीयस्य पुरस्तादिति । यायदाहवनीयां न भवति गार्हपत्याश्च
पृथग्भूतस्याहवनीयव्यपदेशस्तस्मादाहवनीयोद्धरणस्य पुरस्तादिति
सुतार्थः । तद्वे वे देदी द्यावप्ती भवत इति घचनाद्देदी क-
रोतीत्युक्तम् ॥ ५५ ॥

प्रादेशोन्तरा पृथो वा ॥ ५६ ॥

प्रादेशः प्रसिद्धः । प्रसृतांगुलिपाशिरामणियन्धात्पृष्ठ उच्यते ।
तथा च कथनम् । न पृथेन न मुष्टिमेति ॥ ५६ ॥

रथमात्र्युत्तरा ॥ ५७ ॥

रथप्रमाणं चाभिहितं परिशिष्टकारेण । तत्राद्याशीतिशत-
मीपैस्त्रेवमादि ॥ ५७ ॥

चतुररत्निर्वा पश्चात्सप्तप्राची पङ्क्त्वा त्रयः-

पुरस्तात् ॥ ५८ ॥

इदमपरं वैकल्पिकं प्रमाणम् ॥ ५८ ॥

तेषां मध्ये शंकुः ॥ ५९ ॥

अथार्थां मध्ये शङ्कुनिर्गमनं कर्त्तव्यम् । तेषामिति चानेन पु-
रस्तात्प्रमाणमुपलक्ष्यते । तत्र हि शंकुना कार्यमस्ति पुरीष-
निवपनाय ॥ ५९ ॥

अपरिमिता वा ॥ ६० ॥

उक्तप्रमाणयोर्बहुतरा वा कार्या ॥ ६० ॥

स्फ्याद्यासम्मर्शनात्करोति ॥ ६१ ॥

स्फ्यश्च प्रोक्षितोद्गमार्थं प्रकृतौ प्रतिपक्षः । प्रोक्षणं च प्रणी-
तोदकेन । प्रणीता अपि प्रह्वणा घिना न भवन्ति । अतः सर्वमप-
ह्वर्यते । स्फ्यादीनां च पात्राणामासादनादि कर्त्तव्यम् । तत्र
केचित् पट्टकमासादयन्ति । तत्पुनर्विचारणीयम् । न ह्यत्र घनन-
मपह्वर्यते । अतः स्वकाल एवासादानमिति । अथ घेदिरपह-
्व्यमाणा सर्वसाधनान्यपकर्षयति । तदान्यैरपह्व्यमानान्यप्रह्वर्येत् ।
न चैतद्युक्तरूपमिव सर्वम् । सम्मर्शनान्ते च ज्योतिष्टोमे उत्तरवे-
दिर्दृष्टा इहापि सम्मर्शनान्त एव कर्त्तव्या । ज्योतिष्टोमविहिता-
या एषं वाक्येन विनियोगः । अतः स्फ्याद्यासम्मर्शनात्करो-
तीत्युक्तम् ॥ ६१ ॥

उभयोरेक उत्करः ॥ ६२ ॥

उभयोरपि वेद्योरेक उत्करो भवति ॥ ६२ ॥

अपरेण वेदिं प्रतिस्थातुः सञ्चरः ॥ ६३ ॥

सम्भवयजुर्हरणाय सञ्चरनियमः ॥ ६३ ॥

उत्तरवेदिं निवपत्युत्तरस्थाम् ॥ ६४ ॥

स उत्तरस्थामेव वेदावुत्तरवेदिमुपकिरतीति वचनात् ॥ ६४ ॥

शम्यामादाय चात्वालं मीतीति पूर्वोक्तम्

सञ्चरं परिहाप्य ॥ ६५ ॥

इह च शम्यादानमप्राकृतकार्यार्थम् । अतस्तस्य आस्तादनादि
न भवति । उत्करं पूर्वेण सञ्चरमुक्त्वा चात्वालमानम् । चात्वालश्च
मानाद्यभिनिर्घट्यते आह ॥ ६५ ॥

शम्यामुदीची निदधाति पुरस्ताच्च ॥ ६६ ॥

उदीचीमेव ॥ ६६ ॥

दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च ॥ ६७ ॥

प्राचीमेव ॥ ६७ ॥

स्फयेनान्तर्लिखति तप्तायनीति प्रति-

त्रम् ॥ ६८ ॥

शम्या निधानानन्तरमेव परिलेखं कर्तव्यः । लाघविकेन
सता सधेतः शम्या निधानमुक्तम् ॥ ६८ ॥

विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फये-

नान्वारब्धे ॥ ६९ ॥

विवेदग्निरित्यनेन मन्त्रेण । चात्वाले प्रहरत्यन्वारध्ये यज-
माने ॥ ६९ ॥

अग्ने अङ्गिर इति पुरीषः हरति ॥ ७० ॥

पुरीषं यदुत्पातं तदग्रे अङ्गिर इति हरति ॥ ७० ॥

हस्तेन च ॥ ७१ ॥

च शब्दात्स्पृश्येन च ॥ ७१ ॥

योस्यामिति निवपति पूर्वाद्धे शंकुसहितम् ॥ ७२ ॥

योस्यामित्यनेन मन्त्रेण गङ्गुसंलग्नं पुरीषं निवपति ॥ ७२ ॥

अग्नीदुत्करवत्तूष्णीः हतम् ॥ ७३ ॥

तमग्नीदभिनिदधाति उत्करवापाणिद्वयेन मन्त्ररहि-
तम् ॥ ७३ ॥

एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति

विशेषः ॥ ७४ ॥

एवं द्विरपरं प्रहरणादि कर्त्तव्यम् । यो द्वितीयस्यां तृतीय-
स्यामिति निवपने विशेषः । अन्यात्स्मस्तु प्रहरणमात्र एव । तत्रैव
भुतत्वात् ॥ ७४ ॥

अनुत्वेति चतुर्थं यथार्थमाहृत्य सिः हसीति

व्यूहत्युत्तरवेदिम् ॥ ७५ ॥

अनुत्वेत्यनेन मन्त्रेण यथार्थपुरीषमाहृत्य यथाघो निवर्त्यने
तथा पुरीषमाहृत्य सिः हसीत्युत्तरवेदिं व्यूहति ॥ ७५ ॥

शम्यामात्रीं त्रितृतीयामपरिमितां युगमातीं

यजमानदशपद्यां वा ॥ ७६ ॥

ह्यग्निषदङ्गुला शम्या । वितृतीयामिति घेदेस्त्रिभागसम्मि-
तामपरमितां वा प्रमाणादयस्यैव । तत्र हि ध्रूयते वितृतीयाग-
परिमितां घेति । युगमाग्नी यजमानदृशपद्यां घोत्तरवेदि व्यू-
हति ॥ ७६ ॥

सोमे वोत्तरे व्यपस्फुरणश्रुतरेस-

म्भवाच्च ॥ ७७ ॥

सोम एवोत्तरे द्वे प्रमाणे । अन्यान्यपि तत्र भवन्त्येव । तत्राविशेष-
धवणात् । सोम एवोत्तरे इति । कुत एतत् । व्यपस्फुरणश्रुते । व्यप-
स्फुरेते ह वा एते वेदिश्चोत्तरवेदिश्च । व्यपस्फुरण च स्पष्टोच्यते ।
सा चातिमहत्त्वाद्युत्तरवेदे. स्पष्टोपजायते । असम्भवाच्च ॥ ७७ ॥

मध्ये नाभिं करोति प्रादेशसमां चतुः

सक्तिम् ॥ ७८ ॥

उत्तरवेदि मध्ये प्रादेशपरिमाणां चतु सक्तिं नाभिं
करोति ॥ ७८ ॥

प्रोक्षरत्युत्तरवेदिः सिकताश्च प्रकिरति

सिः ह्यसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ७९ ॥

आनन्तर्यामिभेदेव प्रोक्षणं मा भूदित्युत्तरवेदि ग्रहणम् ॥ ७९ ॥

छन्ना वसति ॥ ८० ॥

अथैनां च्छादयति सा छन्नेताः । रात्रिं घमतीति श्रुतत्वात् । छा-
दनमुत्तरवेदिसंस्कारः । सोम प्रवर्त्ततेऽवसत्यर्घ्यस्तु ज्योतिष्टोम एव ।
ननु ज्योतिष्टोम उत्तरवेदिरूपम् । स चेह वचनेन विनियुक्ता । स
उत्तरस्यामेव वेदा उत्तरवेदिमुपकिरतीति तेन वसत्यर्घ्योऽपि प्राप्नोति ।
उच्यते । सद्यः कालत्वादिदृतीनां वसत्यर्घ्यस्यात्राप्रति । छादन
तु संस्कारत्वाद्भवत्येव ॥ ८० ॥

वेद्यन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष
इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ ८९ ॥

छायोष्णन्यायेन च वेद्युत्तरवेद्योऽन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं
प्रोक्षतीन्द्रघोष इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ ८९ ॥

दक्षिणाऽससाहितं बहिर्वेदिशेपं निषिञ्चतीदमहं
तप्तं वारित्यमुमित्यभिचरन् ॥ ९० ॥

दक्षिणांसलग्नं प्रोक्षणीशेष निषिञ्चति बहिर्वेदि इदमहं
तप्तमित्यनेन मन्त्रेण । अभुमित्यभिचरन्नामादिशेत् । स च बहि-
र्वायश्चावित्यतः पूर्वो भवति ॥ ९० ॥

नाभ्याः श्रोण्यऽसेषु पञ्च गृहीतं जुहोत्य-
क्षया दक्षिणेऽसे श्रोण्यामऽसे मध्ये च
हिरण्यं पश्यन्सिऽ ह्यसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९१ ॥

उत्तरवेदिनाभ्याः श्रोण्यऽसेषु पञ्चगृहीतं जुहोति अक्षया
दक्षिणे असे प्रथमं तत उत्तरस्यां श्रोण्यां पुनर्दक्षिणस्यां तत
उत्तरं असे पुनर्मध्ये च हिरण्यं पश्यन् सिऽ ह्यसीत्येभिर्मन्त्रैः
प्रतिमन्त्रम् ॥ ९१ ॥

भूतेभ्यस्त्वेति स्तुचमुद्यच्छति ॥ ९२ ॥

स्तुच्यैककती भवति होमस्तम्बधात् ॥ ९२ ॥

नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववद्ध्रुवोसीति
प्रतिमन्त्रम् ॥ ९३ ॥

पूयंयदिति मध्यमदक्षिणोत्तरैः षट्षोसीत्येवमादिभिर्मन्त्रैः
प्रतिमन्त्रम् ॥ ९३ ॥

अग्नेः पुरीषमिति निवपति १ गुग्गुलुः
सुगन्धितेजनवृण्णस्तुकाश्चोपरिशीर्षण्या
अभावेऽन्याः ॥ ९४ ॥

अग्नेः पुरीषमित्यनेन मन्त्रेण । गुग्गुलुयादीनि नाश्यां निवप-
ति वृण्णस्तुका उपरि शीर्षण्याः । तदभावेऽन्याः ॥ ९४ ॥

तेष्वग्निं निदधाति ॥ ९५ ॥

तेषु सम्मारेषु अग्निं मुञ्चति ॥ ९६ ॥

उद्धतावोक्षिते दक्षिणम् ॥ ९६ ॥

अग्निं निदधानीति घाषयशयः । पैतुदारवादि च सम्मा-
ननिरपनान्तमय न भवति । उत्तरवेदिमात्रविधानात् । पैतुदार-
वादीनां चाग्न्यर्धत्वात् । एते हि ज्योतिष्टोमिकस्याग्नेरङ्गम् । श-
रीरं देवास्य पैतुदारित्वमिधायान् तद्यदेवात्मानं न्यैतं तदिहाप्य-
भदिति । न चह ज्योतिष्टोमिकोऽग्निः । उत्तरवेदिमात्रविधानात् । कि-
मिति तर्हि पैतुदारवादय उपन्यस्ताः । लाघवाय अग्निदेशार्थम् ।
ज्योतिष्टोम इति प्रणयत्यौपनिषयनान्दृष्ट्येत्थनेन कथं नामतिदेशः
स्यादिति । तथाचेध्मने स्वरणं निराकृत्योपयनीरुपनिषयतीत्युक्त-
माचार्येण ॥ ९६ ॥

२ उपयमनीरुपनिवपति ॥ ९७ ॥

प्रणीताद्यतः ॥ ९८ ॥

१ गुग्गुलुः शमिद्धः, सुगन्धितेजनं रोहीतः, वृण्णः स्तुकाः पि-
रो रोमाणि, ताश्च शीर्षण्याः शीर्षि मया, गृह्णयादन्तराले मयानि
मेवरोमाणि, अन्याः अन्यस्मिन्मेषस्य शरीरप्रदेशे जाना इति श्वेतः ।

२ अग्निरुपयमन उपयुक्ता मृत्तिकाः सिकता वा उप समीपे अ-
ग्नेर्भीचे. प्रक्षिपतीत्यर्थः ।

प्रणीताप्रणयनस्यापकृष्टत्वात् प्रणीताप्रणयनादि न भव-
ति । एवं चेत्प्रणीताप्रणयनं यस्यादौ तदादि भवति । तच्च परिस्तर-
णम् । एतदप्यनुपपन्नम् । अथस्तराभावात् । अद्याप्यग्न्यन्वा-
धानमकृतमास्ते तेन परिस्तरणस्यानवसरः । अनः प्रणीताग्रहणेन
प्रणीतानामग्रहणम् । कथं तर्ह्ये तत् । प्रणीत आहवनीयो यस्य कर्मण
आदौ तदादि भवति । किं च तदग्न्यन्वाधानम् उद्धृत्य आहव-
नीयमग्न्यन्वाधानस्यावसरः । तेन प्रणीताद्य इति अग्न्यन्वाधान-
मित्येतदेवोक्तं भवति । अथ वैकस्यादिशब्दस्य लोपेनोद्गुप्त-
न्यायेन प्रणीतादिमादौ कृत्वा भवतीत्यर्थः । एवं कृत्वा यत्
कृतं तत्कृतमेव ब्रह्मवरणादि शेषमग्न्यन्वाधानादि प्रतिप्रसूयते ॥९८॥

व्रतोपायनं वा कृतं चेत् ॥ ९९ ॥

अग्न्यन्वाधानसमनन्तरं व्रतोपायनीयस्य कालः । तदप्य-
त्र वा भवति । यदि न कृतं पूर्वम् । ननु च व्र-
तोपायनस्यायमेव प्रथमः कालः, कथमिदमुक्तमकृतं चेदिति ।
उच्यते । व्रतोपायनं पदार्थाङ्गं तेषां आपकर्षात्तस्यापि पक्षे
अपकर्षः प्राप्नोति । तेनाकृतं चेदित्युच्यते । यद्येवं वा न भवत्ये-
व व्रतोपायनम् । अत्र किं कारणम् । वैकल्पिकानामादायेवावधारणं
कर्त्तव्यम्, मयास्मिन्काले व्रतोपायनं कर्त्तव्यमिति । तद्यद्य-
ग्न्यन्वाधानोत्तरकालता यथार्यते तदा ब्रह्मवरणादीनामङ्गमिति
व्रतपकर्षादुपहृष्यते । एवं च कृत्वा नायं व्रतोपायनस्य काल इति ।
नन्वेवं सति अग्न्यन्वाधानोत्तरकालतापैति । किं क्रियताम् । ब्रह्मवर-
णादिभ्योपहृष्यमाणेषु तदङ्गस्यापकर्ष एव । ब्रह्मवरणादयो पि
दि अग्न्यन्वाधानादुत्तरकालीना एवासन् । तस्मादपरिचो-
दना एषा ॥ ९९ ॥

नित्येभ्योधिकान्यैन्द्राग्नः पयस्ये वारुणी

मारुती काय एककपालः ॥ १०० ॥

आग्नेयादिभ्यो नित्येभ्योधिफान्येतानि द्वयीदृवि भवन्ति ॥१००॥

नानाज्यनिर्वपणम् ॥ १०१ ॥

साधारणपादार्हपत्यस्य निर्वापाधिग्रहणयोः सह मासावि-
दमुच्यते ॥ १०१ ॥

दक्षिणं प्रतिप्रस्थातुः ॥ १०२ ॥

अपरकालत्वाद् उत्तरं मा भूदिति ॥ १०२ ॥

ध्रुवायाः पुरस्तात्पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं

पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति समिदन्तेन ॥ १०३ ॥

ध्रुवादाज्यात्पूर्वं पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं गृह्य-
ते । ज्योतिरसीत्यनेन मन्त्रेण । विश्वरूपमित्यत्र समाप्तवद्वाक्यस्य
समिदन्तेनेत्युच्यते । न ह्यत्र परादिना पूर्वान्तन्यायः । प्रकरणान्तर-
पाठात् । मन्त्रस्वपूर्वोऽपि सन् सकृद्विधौ प्राप्नोति । अनुयाजार्घ्यस्य
हि द्रव्यस्य प्रकृतौ एवमेव दृष्टत्वात् ॥ १०३ ॥

अनुयाजार्घ्यं सर्वत्र ॥ १०४ ॥

यत्र पृषदाज्यग्रहणमुच्यते तत्रानुयाजार्घ्यमोच्यते । एवं
चासंसर्गात् पृषन्पात्रतास्य भवति । तद्योपकल्पनीयम् । न ह्युप-
भृत्कार्यापत्तिरस्य । उपभृत उपभरणार्थत्वात् । तेनोपभृत्कर्माः
स्वरूपप्रयुक्ताः । नानुयाजार्घ्यद्रव्यधारणप्रयुक्ता इति ॥ १०४ ॥

औपभृतासादनम् ॥ १०५ ॥

औपभृतमासादनं पृषदान्यस्य भवति । अनुयाजार्घ्यस्य ह्येव
मेव दृष्टत्वात् ॥ १०५ ॥

प्रियेण धाम्नेति चाग्निशेषोपदेशात् ॥ १०६ ॥

अग्निशेषेण हि प्रियेण धाम्नेत्येतदपि मांसमुद्दिश्य विहितम् ।
न च प्रकृत्यानुयाजार्घ्यस्य द्रव्यस्य तदासादनम् । उपभृत एव
तदिति ॥ १०६ ॥

उत्तरं वापरकालत्वात् ॥ १०७ ॥

उत्तरं वा गृह्यते । कुत पात् । अपरकालत्वात् । अपर-
कालो हि तस्य विनियोग इति । एवं प्राप्ते पुनर्वा गृह्येन व्याव-
स्यते । वा पूर्वं गृह्यते । उपभोगत्वात् । प्रहृतावपि ह्यपरकाली-
नेन सता पूर्वकालतैव उपभुक्ता । अतः प्रहृतावप्यपूर्वका-
लतैवेति ॥ १०७ ॥

प्रतिप्रस्थाता च ॥ १०८ ॥

पृषदाज्यं गृह्णाति ॥ १०८ ॥

न वा ॥ १०९ ॥

अथ यदि प्रतिप्रस्थातुः पृषदाज्यं भवतीति विकल्पेन
अवस्थात् ॥ १०९ ॥

प्रणीतापत्नीसन्नहनाग्निमन्थनाश्रुतप्रैषयज-
मानवाचनहोतृपदनवरणप्राशिन्नाङ्गुलिप-
र्वाञ्जनावान्तरेडाभागापराग्न्यवभृथान्न प्रति
प्रस्थाता ॥ ११० ॥

प्रतिप्रस्थाता न करति प्रणीतादीन् । प्रणीतास्तावद्विभवात् ।
भवन्ति ह्यध्वर्युणा कृताः प्रतिप्रस्थातुरपि । पत्नीमिश्रह्नं कृतत्वात् ।
अग्निमन्थनं तु शास्त्रात्, आश्रुतप्रस्थाद्युते च । प्रैषाः यज्ञेनेत्येवमा-
दयः । वाचनं यजमानस्य । वाचनस्य का प्राप्तिः । पृषदाज्य-
स्कन्दगे चतुस्त्रिंशद्व्योम इति केचित् । तत्र हि श्राद्धविहामे
वाचनं विहितम् । नेत्यपरे । एकैकस्या एव हामे तच्छिद्विमिति ।
एकैकां यथाकार्त्वं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयतीत्युक्तत्वात् ।
फलश्रुतं समोधिः । सवाशुकेषु यजमानवाचनं विहितम् । तद-
नुकरणात्प्रतिप्रस्थातुरपि सा भूदिति प्रतिविध्यते । प्राशिन्नं घचना-
त् । अङ्गुलिपर्वाञ्जनं कृतत्वात् । अवान्तरेडाभागांश्च कृतव्यानेष ।
अपराग्निहामा घचनात् । अध्वर्युरेव प्रतिपरेष्य पत्नी. संया-
जयत्युपान्त एव प्रतिप्रस्थाता इति घचनात् । अवभृथोपि घच-
नादेव न भवतीति ॥ ११० ॥

कृतानुकरोन्यत्र दक्षिणस्याम् ॥ १११ ॥

कृतानुकर एव प्रतिप्रस्थानेति घचनात् ॥ १११ ॥

वाजिने निषिच्योभयोः करीराण्यावपति

शमीपलाशमिश्राणि ॥ ११२ ॥

तयोरुभयोरेव करीराण्यावपति । तथा तयोरुभयोरेव शमीपलाशान्यावपति । उभयोस्तुल्यत्वात् । न मिश्रण फलानाम् । प्रयोजनं अन्तरायेपि तूप्यन्त एव । तत्रस्याभिघाराश्च पूर्वमावापः । घाजितं निषिच्य करीराण्यावपति । एतानि च संस्कारकाणि न प्रदेयानि । अतः प्रदेयधर्मा न भवन्ति ॥ ११२ ॥

मेषमिधुनं च ॥ ११३ ॥

आवपनीत्यनुवर्त्तते । यश्चायमावापस्तबुठासनं पात्र्या प्राप्तं घचनात्पयस्थयोः क्रियते ॥ ११३ ॥

मारुत्यां मेषम् ॥ ११४ ॥

पारिशेष्याद्धारण्यां मेषीम् । अस्य च मेषमिधुनस्य पौरोडाशिकयिध्यन्तेन केचिन्कपालेषु धपणमिच्छन्ति । तदयुक्तम् । पिष्टकृतानां हि उन्डेरकादीनां कुञ्ज्यां धपणं प्रसिद्धम् । यथा पुरोडाशानां कपालेषु चक्राणां च स्वादयामिति । यथा प्रसिद्धे च धपणादौ मन्त्रवर्जियमादि विधानम् । अतश्च कुञ्ज्योर्मेषमिधुनधपणम् । तयोर्भाकपालकार्यापत्तेश्चरारिचोपकल्पनमिति । उदकमपि तत्रोपसर्जनी कार्यस्य निर्गृहत्वादन्यदेव भवति । प्रदेयधर्मास्तु प्रदेयत्वोर्मेषमिधुनस्य समवन्त्येव । कार्यं प्रदेयनेति चेत् । सोऽदतरेणोपदागेन न ह मेषमवदधानीति । प्रदानायैव घातदीयते । तथा च लिङ्गम् । एवैव प्रत्यक्षं घरणस्य पशुर्यन्मेष इति । घरणस्यैव मेषस्य प्रदेयतेति ॥ ११४ ॥

सर्वाणि हवीः प्युत्तरस्यामासादयति मारुतीः

सहाज्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्याम् ॥ ११५ ॥

सर्वग्रहणं करम्भपात्रार्थमिति केचित् । तदनुपपन्नम् । दक्षि-
णेऽग्नौ नेपां होमः । तत्रैवासादनं युक्तरूपमिति । सर्वग्रहणं किमर्थ-
मिति चेत्, न्ह विधाने सति विभागाद्यर्थम् । मारुतीव्यतिरेकेण सर्वा-
ण्युत्तरस्यां वेद्याम् । मारुती तु सहाज्या दक्षिणस्यामासाद्यते इति ।
एवं च सति मारुत्याः पर्यस्यायाः प्रतिप्रस्थातुरेव कर्तव्यं मेध्याद्यैः ।
एवं च सति यथा स्त्रं प्राणदानमिति ॥ ११५ ॥

सम्मार्जनाय प्रेषिते संमृष्टे प्रतिप्रस्थाता

पत्नीमानेप्यन्नाह केन चरसीति ॥ ११६ ॥

असंमृष्टमेव भवति स प्रेषितमथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरीति स
पत्नीमुदीनेष्वपृच्छति केन चरसीति ॥ ११६ ॥

संस्तुतानाचष्टे ॥ ११७ ॥

ये संस्तुताः सङ्गता मर्त्यव्यतिरेकेण तानाचष्टे ॥ ११७ ॥

तृणानि वोदगृह्णाति प्रतिसंस्तुतम् ॥ ११८ ॥

अनाख्यातमहितं ज्ञातिभ्य इति श्रुतेः ॥ ११९ ॥

आख्याते प्रघासिन इत्येनां वाचयति

नयन् ॥ १२० ॥

आख्यातोत्तरफालं प्रघासिन इत्यमुं मन्त्रं वाचयति पद्विम् ।
अत एव मन्त्रवर्णात्करम्भपात्रेषु मरुतां देवतात्वं गम्यते । प्रघासि-
नां हवामहे मरुतश्चरिशदस इति वाक्यशेषाच्च । यथा पुराणुपा-
यैव मरुतयैर्देवानेतेऽप्यः पात्रेभ्यो हवति ॥ १२० ॥

करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्धनि

कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखी जाया

पती वा दक्षिणेनाहत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिम-

परेण वा यद्ग्राम इति ॥ १२१ ॥

करम्मपात्राणि शूर्पेण पक्षी जुहोति । दक्षिणेनौ प्रत्यङ्मुखी यद्ग्राम इत्यनेन मन्त्रेण । मूर्ध्नि कृत्वा गच्छति । दक्षिणेनाहरणं प्र-
हयजमानयोश्चाग्नेश्चान्तरेण तीर्थेन प्रविश्य पूर्वेण वेदिमपरेण घेत्य
यथोक्तं जुहोति । जायापती वा जुहुतः । तदा च यजमानोन्वारम्भं
करोति ॥ १२१ ॥

मोषूण इति यजमानो जपति ॥ १२२ ॥

अक्रन्कर्मैत्येनां वाचयति प्रतिनयन् ॥ १२३ ॥

प्रतिशब्दप्रयोगात्तेनैव मार्गेण पक्षी नयन्नक्रन्कर्मैति वा-
चयति ॥ १२३ ॥

आगते सम्मार्जनाद्याज्यभागाभ्याम् ॥ १२४ ॥

वैकृतापसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह । आगते प्रतिप्रस्थातरि सं-
मार्जनाद्याज्यभागान्तं कर्मक्रियते ॥ १२४ ॥

स्वर्कपाणिरास्ते प्रतिप्रस्थाता ॥ १२५ ॥

तत ऊर्ध्वं स्वर्कपाणिरास्ते प्रतिप्रस्थाता ॥ १२५ ॥

हविर्भिश्चरति ॥ १२६ ॥

अध्वर्युः ॥ १२६ ॥

१ अत्रापस्तम्बः 'अन्तरा घेदी गर्धो यजमानः पक्षी चोत्तरेण
योत्तरां घेदिमैधीके शूर्पे करम्मपात्राण्योप्य शीर्षेधधितिघाय पुरस्ता-
त्प्रत्यङ्मौ तिष्ठन्तौ दक्षिणाम्नौ शूर्पेण जुहोति मोषूण इत्येति यजमानः
पुरे जुवाक्यामन्वाह यद्ग्राम इत्युमौ याज्यामक्रन्कर्म कर्मकृत इति
परायतो ऽपि वा अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता वा जुहुयादप्यग्रेण दक्षिणमग्निं
पुरस्तात्प्रत्यङ्माघवतिष्ठते शूर्पे णिरसोऽपघाय मोषूण इत्येति यजमान
उत्तरतिष्ठन् यद्ग्रामे यदरण्य इति जुहुतः शूर्पेण करम्मपात्राण्यक्र-
न्कर्म कर्मकृत इति व्युत्क्रामत' इति ।

पयस्याप्रचरणकाले मेपौ व्यतिहरतः ॥ १२७ ॥

स यो मेपो भवति मारुत्यात्तं वारुण्यामवदधाति यामेपी भ-
धाति वारुण्यात्तं मारुत्यामवदधातीति वचनात् ॥ १२७ ॥

अन्यतरेणावदानेन सह मेपम् ॥ १२८ ॥

अन्यतरेण पयस्यावदानेन सह मेपमवदधातीति ॥ १२८ ॥

सव्येन रुचौ गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातुर्वासो-

दक्षिणेन मरुद्भ्योनुवाचयति ॥ १२९ ॥

सव्ये पाणाधध्वर्युः रुचौ कृत्वा दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुर्वासो-
न्यारभ्याद् मरुद्भ्योनुगृहीति श्रुतत्वात् ॥ १२९ ॥

वारुणीवदवदानम् ॥ १३० ॥

मारुत्याः पयस्यायाः प्रतिप्रस्थाता करोति ॥ १३० ॥

हविर्मिश्चरित उभौ स्विष्टकृत्प्रभृति ॥ १३१ ॥

हविर्मिश्चरित इति कायेन प्रधयेत्येतदुक्तं भवति । उभावंध
स्विष्टकृत्प्रभृतिर्कुर्वते सर्वम् ॥ १३१ ॥

इडामवदाय प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति ॥ १३२ ॥

तत्र प्रतिप्रस्थाता मारुत्याः ॥ १३३ ॥

द्विरवचति ॥ १३३ ॥

रुचौ व्यूहतोध्यर्यु ॥ १३४ ॥

अध्ययुग्रहर्णं यजमानव्युदासार्थम् ॥ १३४ ॥

समासिच्य वाजिनभक्षः ॥ १३५ ॥

समामिच्य वाजिनशेथौ भक्षः कर्त्तव्यः ॥ १३५ ॥

१ तथा चापलभ्यः ' उभौ वाजिनाभ्यां प्रचरतः शेथौ समचनी-
योचरे पिहारे पूर्ववद्भक्षयन्ति ' इति ।

अध्वर्युविकारात्प्रतिप्रस्थाता भक्षेषु ॥ १३६ ॥

अध्वर्युर्कर्मकुर्वन्नध्वर्युविकार इत्युच्यते । अतश्च कर्मनिमित्तत्वाद्भक्षेऽपि भवति ॥ १३६ ॥

मैत्रावरुणश्च होत्रध्वर्युविकारात् ॥ १३७ ॥

पञ्च मैत्रावरुणा विद्यन्ते तत्र तस्यापि भक्षो भवति । कुत एतत् । होत्रध्वर्युं विकरोति । होतार हि पुरोनुवाक्यानुषङ्गेन विकरोति प्रेषेण वाऽध्वर्युम् । मैत्रावरुणः प्रेष्येति चानुचादेति पचनात् । अतः सोऽपि तन्निमित्तैर्भक्षैर्युज्यत इति ॥ १३७ ॥

समिष्टयजूऽपि तूर्णीं दक्षिणस्याम् ॥ १३८ ॥

येषां भवन्तीति ॥ १३८ ॥

वारुणीनिष्कापेणावभृथम् ॥ १३९ ॥

कर्तुं अपः प्रतियन्तीति वाक्यशेषः । निष्कापस्य करणत्वेन निर्देशात्पुरोडाशो निवर्त्तते ॥ १३९ ॥

तूर्णीमित्याभ्यवेत्य मज्जयत्यवभृथेति ॥ १४० ॥

तूर्णीमित्येति सामगानप्रतिषेधः । अज्ययेत्य च तूर्णमिति । अपोचक्रमणवाचनप्रतिषेधः । मज्जयति निष्कापस्यालीमवभृथेत्यनेन संग्रहेण ॥ १४० ॥

१ पयस्यापाचनकाले तापघटादघ्नं खालीतललग्नं पयस्याघेयः निष्काश उच्यते । अथास्यै वाद्यगयै पयस्यायै क्षामकार्यमथमादाय^१ इति श्रुते । पात्रे संसक्तः कृष्यते विदिलप्यते इति कार्यः, क्षाम-
ध्यासौ कर्ष्येति क्षामकार्यं, खालीतललग्नं पयस्याघेय इति तदर्थः ।
अथ च नास्मात् सौमिकादवभृथाद्धर्ममासिरतः सोमवद्भ्यं सर्वं कर्त-
व्यम् । ततो प्रथमं चात्वालसमीपं पयोः^२ हीनि वाचनम् ।
ततो निष्कापराज्यस्थालीस्वरूपमिदं^३ श्रुतापदानस्फ्यपरिधानय-
स्त्राद्युपयोदयमाणमादाय चात्वालौत्कटापन्तरेण निष्कापयोदकसमीपं
गच्छति ।

जायापती स्नातोऽमज्जन्तौ ॥ १४१ ॥

अमज्जन्तावेव स्नानमाचरतः ॥ १४१ ॥

अन्योन्यस्य पृष्ठे धावतः ॥ १४२ ॥

धावुगतिशुध्योः । शोधयतः प्रक्षालयत इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

अन्ये वाससी परिदधाते ॥ १४३ ॥

जायापती ॥ १४३ ॥

पूर्वे दद्यादधिकृतेभ्यो यस्मा इच्छेत् ॥ १४४ ॥

पूर्वे वाससी दद्यादधिकृतेभ्य ऋत्विग्भ्यो यस्मा एवेच्छा भवति । स यस्मै कामयेत तस्मै दद्यादिति वचनात् ॥ १४४ ॥

यथेतमेत्याहवनीये समिदाधानं देवानां

समिदसीति ॥ १४५ ॥

यथेतमिति तूष्णीमेवेत्येतदुक्तं भवति । तथा चामहीया जपप्रतिषेधः । आहवनीये समिदाधानं देवानां समिदसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १४५ ॥

पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् ॥ १४६ ॥

समिधमादधातीति घात्रयशेवः ॥ १४६ ॥

धेनुर्दक्षिणाश्वः षड्वा दश वा ॥ १४७ ॥

धेन्यादीनां विकल्पः ॥ १४७ ॥

कार्त्तिक्याः साकमेधाद्वयहम् ॥ १४८ ॥

१ यथागतमेव चात्फालोत्फरायन्तरेण तूष्णीमेव एव गृहमाण-
-त्याहवनीये ' देवानां समिद ' इति मन्त्रेण समिधमादधातीति
सुत्रार्थः ।

* कार्त्तिकीति कार्त्तिकपौर्णमास्युच्यते । स च चतुर्मासोपल-
क्षितः कालोभिधीयते । अथ यदेव एतैश्चतुर्थे मासि यजत इति ।
तथा च सूत्रकारान्तरम् । पञ्चम्यां पौर्णमास्यां साकमेधा इति ।
साकमेधा इति च कर्मणो नामधेयम् । तद्वचन्यमेदापेक्षया बहुव-
चनम् । नाम च व्यवहारार्थम् । मासं साकमेधेरिति । द्वाद-
मिह्यषाच्यम् । उत्तरसूत्रादेव तत्प्राप्ते । प्रातर्द्वयं ऽद्वयं घृति ।
घाढ्यं वा । पूर्वद्युः कर्त्तव्यस्यापि साकमेधसंज्ञा यथा स्यात् । इत-
रथा हिं पौर्णमास्यामेव कर्त्तव्यस्य साकमेधसंज्ञा स्यात् । तन्माभू-
दिति द्वादशमहणम् ॥ १४८ ॥

पूर्वेद्युः पूर्वाह्निर्ग्नये नीकवते पुरोडाशः ॥ १४९ ॥

पूर्वेस्मिन्नहनि चतुर्दश्यां गमीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये पुरो-
डाशः । पुरोडाशमहणं च यजति प्रतिपर्ययम् । इतरथा छादुति-
रप्याशङ्केत ॥ १४९ ॥

मरुद्गन्धः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुः ॥ १५० ॥

अवश्याच्च कालस्य प्रयोगमात्रं तत्र ॥ १५० ॥

समिष्टयजुरन्तं भवति ॥ १५१ ॥

साग्नपनीयं कर्म । कुत पतत् । नैव स्तीर्णाधेदिमं पति या
मरुद्गन्धः सान्तपनेभ्य इति वचनात् । गृहमेधीये ॥ १५१ ॥

वर्हिर्नुप्रहरणवर्ज वा ॥ १५२ ॥

अथ वा वर्हिर्मात्रमेव न ग्रहियते । येन प्रतिपर्युक्त्यै पदा-
र्थानामुक्तयो न स्यादयः । तस्माद्वर्हिर्मात्रमेवोक्तव्यते । एवमपि
सति गृहमेध्यन्ते संस्थासयुक्तपदार्थविधानात् । साग्नपनीयां
संस्थाप्येति ब्राह्मणतर्पणं विधीयते । तेनैव च कर्मापवगां । एवं च
सति वर्हिर्ब्राह्मणतर्पणमैवः ब्राह्मणतर्पणं कर्मापवगां च पदार्थ-

१ अथ मध्यन्दिनशब्देन त्रिमुहूर्तात्मककालस्योक्तत्वात् सकल-
स्यानुष्ठानम् ।

चतुष्टयमेवोत्कृष्यते इति सम्प्रदायः । अपरे तु सैव स्तीर्णावेदि-
र्भनतीत्यनेन सर्वमेवोत्कर्षयन्ति । तथा सान्तपनीयां संस्थाप्येत्ये-
तदनुकूपतरं भवतीति । अन्ये च पुनर्वचनसामर्थ्याद्वर्हिर्मात्रमे-
वोत्कर्षयन्ति सान्तपनीयासंस्था च वर्हिः प्रहरणेनैवाभिधीयत इति ।
स चायं पक्षः श्रेयस्फरतर इवाभाति ॥ १५२ ॥

इध्मस्थाने शकलपरिधिनिधाय मरुद्भ्यो

गृहमेधिभ्यः सायं चरुः पयसि ॥ १५३ ॥

स्थानशब्दः कार्यवाची । कार्यं हि दृश्यते । शकलानां क्षालनम् ।
स्थाने निधायेति च प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्प्राकृतमेव निधानम् ।
अस्ति हि प्रकृतावपरेण प्रणीतास्फर्यं निदधतीध्मावर्हिश्चानि प्रकृ-
तिलिङ्गम् । एवं च स्थानमपि लक्ष्यते । तच्च निधानं पक्षं प्रेषिते-
न फलव्यम् । तत्र वज्रः प्रोक्षितोद्भवायमुपयाति । तत्प्रोक्षणेन च
प्रज्ञा प्रणीतावपकृष्यत इति । गृहमेधिगुणविशिष्टेभ्यो मरुद्भ्यः सा-
यमपराह्णे चरुः फलव्यः । सायंशब्देन चापराह्णे लक्ष्यते । एवं
हि श्रूयते । अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽपराह्णे चरुरिति । स च
पयसि भक्ष्यते ॥ १५३ ॥

सान्नाय्यवत् ॥ १५४ ॥

तच्च पयः सान्नाय्यधर्मयद्भवति । कुत एतत् । धुनेः । शा-
खया परस्मानपाकृत्य पविजवति सन्दोष्ट तं चरुं श्रपयतीति ।
अपि च मेधो धे पयो मेधास्तण्डुला इति तण्डुलैस्समुच्चारणात्प्रा-
धान्यमवगम्यते । तथा चरुं प्रकृत्य ध्रूयते तस्य द्रव्यावृद्धिः ।
विप्रकारा क्रिया ओषधक्रिया सान्नाय्यक्रिया चेति ॥ १५४ ॥
एवं प्राप्ते इदमाह—

तूर्णी वैकचोदनात् ॥ १५५ ॥

या शब्दः पक्षं स्थापयति । अथ वा न सान्नाय्यधर्म-
यत्तत्पयो भवति । किं कारणम् । अप्रदेयत्वात् । कथमप्रदेयत्वम् ।
उपमर्जनभावात् । उपसर्जनार्थं च अधिकरणधिसत्त्वा निर्देशात् ।
पयसि भक्ष्यतीति ॥ १५५ ॥

एकचोदनात् ॥ १५६ ॥

एकाहीयं चोदना मरुद्देशे गृहमेधिष्यश्चरति । एका च चोदना नोमे विकर्तुमर्हतीति । अतश्चासाश्राय्ये सन्नाय्यधर्मा वाचनिकाः । शाश्वता घत्सानपाकृत्येत्वंमादयः । अत एव च मन्त्रोपि न प्रवर्तते । घत्सानपाकरणमात्रस्य चोदितत्वात् । तथा च शास्त्रान्तरे दर्शनम् । अयञ्जुपा घत्सानपाकृत्येति । दर्शनं चैतन्न घचनम् । अप्रधानत्वात् । घत्सानपाकृत्येति बहुवचनोपदेशात् । केचिद्याघत्सन्दोहमिच्छन्ति । तथा च यदि बहु ओदनः स्यादित्युपपद्यते । गो बहुदरे हि ओदनस्य बहुत्वं भवतीति । तत्पुनरयुक्तम् । बहुवचनोपदेशाप्रय एवापाक्रियन्ते । ओदनबहुत्वं च तिसृणामपि गद्यां सम्भवत्येव । पयसो बहुत्वात् । तस्मात्प्रयाणामपाकरणम् । न च पयसोधिश्चयणमत्र । पवित्रवति सन्दोहोत्पेतावन्मात्रं श्रवणात् ॥ १५६ ॥

श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य शरावयोरुद्धरति

पाज्योर्वा ॥ १५७ ॥

श्रपणाभिघारणे अनूद्यते शिशीलकविधानार्थम् । केचित्पिशीलकोपस्तरणनिषधार्थमाहुः । तदनुपपन्नम् । न ह्यस्यान्वयप्राप्तस्य निषेधकं वचनमस्ति । शरावयोरुद्धरति पाज्योर्वेति-विकल्पः । अथ द्वे पिशीले वा पाज्यौ वा निर्णोनिजतीति वचनात् निर्णोजनं श्रुतावनूद्यते । सूत्रकारेणान्वयप्राप्तस्यान्नोपनियतम् । निर्णोजनं च सम्मार्गं उच्यते । प्रकृतौ हि दृष्टं सम्मार्गं प्रकृत्य पात्राणि निर्णोजनीति । तद्य गृहमेधिपिशिलीकस्यैव भवति न सौविष्टरुतस्य । शेषकार्यार्थत्वादप्रयोजकत्वं हि तस्य । एवं च सति पशवपि द्यद्वाणामभिघारणासादनालम्भा न भवन्ति ॥ १५७ ॥

आसेचने मध्ये कृत्वा सर्पिरासि-

श्चत्साज्यार्थम् ॥ १५८ ॥

१ पिशीलिकः शराय उच्यते ।

ओदनस्य मध्ये सर्पिरासिञ्जल्याज्यकार्याय । आज्यकार्यं च आज्यभागाभिनिर्वृतिः ॥ १५८ ॥

यावदुक्तमतः ॥ १५९ ॥

अत ऊदूर्ध्वं यावदुक्तमधस्तादयावदुक्तमिति केचित् । तदुक्तम् । प्रमाणाभावात् । तस्मादतः शब्दो हेत्वर्थः । अतो 'यावदुक्तम्' येनाश्वयप्रातावप्याज्यभागौ विधीयेते अत आज्यभागविधानेन यावदारानुपकारकं तत्सर्वमन्नं न भवति ॥ १५९ ॥

स्तरणयजुषा वेदिमभिमृश्य तूष्णीं

वा कृतत्वात्परिधिपरिधानम् ॥ १६० ॥

पुनः संस्कारशङ्कया स्तरणयजुषेत्युच्यते । अत इदमाह तूष्णीं वा कृतत्वादिति । कृतत्वात्संस्कारस्य तूष्णीमेवाभिमर्शनं कर्त्तव्यम् । ततः परिधिपरिधानं भवति । पूर्वतरं चान्वयोक्त्वाहवनीयकल्पनमिति ॥ १६० ॥

शकलान्याधाय मत्प्योद्धृतावासादयति ॥ १६१ ॥

प्रतिग्रहणाच्च इहमसंख्या न भवति । उद्धृताचोदनावासादयति । तत्र गृहमेघ्योदने आज्यमोदनञ्च द्वयमपि प्रयोजकम् । आसादनमन्त्रध्यातो विपरिणम्यते प्रियाभ्यां धामभ्यामिति । सौविष्टकृते त्याज्यमेव प्रयोजकम् । ओदनस्य च ध्रुवस्यानरथात् । धृताङ्गस्योदनो नास्तेति प्रयोगः । आलम्भश्चाज्ययोर्दक्षिणस्य चोदनस्य ॥ १६१ ॥

स्वस्वस्वं च सम्माष्टर्चनुद्वास्य वा सम्मा-

र्जनम् ॥ १६२ ॥

चोदनाव्यावृत्तेरनुद्वास्यैव सम्मार्जनम् ॥ १६२ ॥

आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयं दक्षिणात् सीम्य-

मुत्तरात् ॥ १६३ ॥

गृहमेधिस्विष्टकृतौ चाज्यभागवत्समावदानौ ॥ १६४ ॥

भाज्यभागवदिति दक्षिणादेकः अपर उत्तराद् । समावदानौ
नाधिति उभयोर्धवदानं नैकप्रत्यवायं स्विष्टकृत इति ॥ १६४ ॥

अप्रत्यभिघारणं च ॥ १६५ ॥

प्रत्यभिघारणं च क्षताभ्यङ्गो न भवति । सौविष्टकृते तु
द्विरभिघारणमिति सम्प्रदायः । यद्योक्तमुपरिष्ठादान्यस्याभि-
घारयतीति सोनुवादो यथाप्राप्तस्य ॥ १६५ ॥

अनुद्धृत्य वा सहितमाज्यमधिश्रयति ॥ १६६ ॥

घाणद्वौ विकल्पाधेः । अनुद्धृत्य पिशीलकयोः स्थालीप-
क्षोयमुच्यते । सहितमाज्यमधिश्रयतीति आह्वयनीयभाष्यधेमु-
च्यते । तदेव प्रतिवेशमाज्यमधिश्रयतीति घचनात् । अत्र
च स्थालीधुवाधे घर्त्तते । तेनाज्यनिर्वापकाले तत्सम्भारः
क्रियते ॥ १६६ ॥

उद्भास्योभयमासादयति ॥ १६७ ॥

स्थालीमोदनं च तस्मिन्नेवापसर इति ॥ १६७ ॥

न प्राशिन्नमिडान्तं भवति ॥ १६८ ॥

अपेक्षामेवावद्यति न प्राशिन्नमिति घचनात् ॥ १६८ ॥

पूर्वं मार्जनमुपहूय ॥ १६९ ॥

पूर्वं पक्षे उपहूय मार्जनं ततो भक्षणम् ॥ १६९ ॥

प्रादन्ति युक्ताः ॥ १७० ॥

युक्तप्रदणं यजमानव्युदासार्यम् ॥ १७० ॥

यजमानगृह्या हविरुच्छिष्टाशा ऋत्विजो ब्रा-

ह्मणाश्चान्ये बहुश्चेत् ॥ १७१ ॥

बहुधेदोदनो हविस्च्छिष्टाशा उपनीताः ॥ १७१ ॥

अरिक्ताः स्थालीं निदधाति ॥ १७२ ॥

अथैतामनिरक्षितां कुम्भीमपिधाय निदधातीति वचनात् ।
अपिधानं च सामर्थ्यप्राप्तत्वान्नोपनियमम् ॥ १७२ ॥

सान्तपनीयाः सःस्थाप्य ॥ १७३ ॥

संस्था च सम्प्रदाये पदार्थचतुष्टयेन । केवांचिद् वर्धिहोम-
माश्रेणैवेति । यर्हिश्च सान्तपनीयासक्तं तत्प्रतिपत्त्या च समाप्ति-
भेदमेवेति ॥ १७३ ॥

प्रातर्वा शेषभावात् ॥ १७४ ॥

प्रातरेव वा परिसमाप्तिः कर्त्तव्या न श्दानीम् । कुत एतत् ।
शेषभावात् । गृहमेधीयाशेषो हि विद्यते दर्विहोमः । तस्मा-
त्प्रातः परिसमाप्तिः ॥ १७४ ॥

मातृभिर्वत्सान्सःसृज्य १ निवान्या वत्सं

बध्नाति ॥ १७५ ॥

तस्यां रात्रौ ॥ १७६ ॥

यावाग्वाग्निहोत्रहोमः ॥ १७६ ॥

प्रातर्हुत्वा ऽहुत्वा वा स्थाल्या दर्प्यादत्ते

पूर्णादर्वीति ॥ १७७ ॥

अग्निहोत्र च हुत्वा अहुत्वा वा दर्विहोमः कर्त्तव्यः ।
तत्र गृहमेध्याज्यभागपूर्वस्य विद्यमानत्वात् । आज्यभागयोरन-
नुष्ठानम् ॥ १७७ ॥

१ अथ नष्टयासा परकीयेण घत्सेन या गौरुद्धाते सा निवान्येत्यु-
च्यते ।

ऋषभमाह्वयितव्यं ब्रूयात् ॥ १७८ ॥

ऋषभो यथा रौति तथाह्वानं कुरुतेत्येतदुक्तं भवति ॥ १७८ ॥

रुते जुहोति ॥ १७९ ॥

ऋषभस्य ॥ १७९ ॥

अव्याहरति ब्रह्मा जुहुधीत्याह ॥ १८० ॥

ऋषभे ॥ १८० ॥

देहि म इति जुहोत्यृषभो दक्षिणा ॥ १८१ ॥

गृहमेधिशेषेष्वपि घाचनिकी दक्षिणा । ज्योतिष्टोमोदघसा-
नीयावत् । यस्य रुते जुहोति तमेव ऋषभं पूर्णवर्षाय दक्षिणां ददा-
तीति यचनात् ॥ १८१ ॥

मरुद्भयः क्रीडिभ्यः सतकपालः ॥ १८२ ॥

अदित्यै चरुरन्यत्तापि ॥ १८३ ॥

यज्ञादितिर्देवता धूपते तत्र चरुमवति । यथा राजसूयं अ-
दित्यै महिष्या इति । यद्येवं अदित्यै चरुस्तृतीयेति चरुग्रहणं न
कस्मिन् । अनोन्यथा व्याख्यायते । यज्ञादित्य इति चरु धूपते
तत्र न ज्ञायते किमदितिर्देवता उतादित्य इति । तन्नादितिर्देवता-
त्यमुच्यते । यथा सौत्रामण्यादित्यश्चरुन्ते चेति । एष चेत् अदि-
त्यै महिष्या इति चरुं लभ्यते घाफ्योपलक्षणार्थतया । अथ
भ्योभूते महिष्यै गृहान्तरेत्यादित्य चरुं त्र्यम्बकीति । अयमेवाथा
रूपेण आदित्येष्टिरिति पृथगङ्गसस्तुत्यादित्येष्टिरिति च व्यपदे-
शात्पृथक् ॥ १८३ ॥

तन्त्राग्रे प्राप्त आह—

समानवर्हिषी वा कालकर्मकरवात् ॥ १८४ ॥

समानतन्त्रे भवतः । कुतः । कालकर्मकरवात् । नात्र कालो

भेदको न च कर्मभेद इति । अतः समानतन्त्रे भवति इति ॥ १८४ ॥

१महाहविरुदवसाय निमर्ष्य ॥ १८५ ॥

कर्त्तव्यमिति धाक्यशेषः । उदवसायेष्ट ह्येतेन यजत इति वचनात् । एतेनेति पर्वणा पर्वण्युपदेशश्च महाहविषयः ॥ १८५ ॥

पूर्वेद्युवा ॥ १८६ ॥

न चैतदेवम् । पूर्वेद्युरेवोदवसानमयने कर्त्तव्ये । किं कारणम् । अनीकवत्यादि हि त्रैयम्बकान्तं साकमेधाख्यमेकं पर्वति । तथोच्यते उदवसायेष्ट ह्येतेन यजत इति । तस्मात्पूर्वेद्युरेव ॥ १८६ ॥

३नित्येभ्योधिकान्यैन्द्राग्नौ माहेन्द्रश्चरुर्वैश्वक-

र्मण एकंकपालः ॥ १८७ ॥

नित्येभ्यः पञ्चभ्योधिकान्यैन्द्राग्नादीनि भवन्ति ॥ १८७ ॥

उत्तरवेद्यग्निप्रणयनमन्थनपृषदाज्यं च वरु-

णप्रघासवत् ॥ १८८ ॥

उत्तरवेद्यग्निप्रणयनपृषदाज्यानि वरुणप्रघासवदिति युक्तम् । मन्थनं तु तत्रापि वैश्वदेविकं नोदकेनेहापि । तस्मिन्मिति वरुणप्रघासवदित्युच्यते । उभयत्राधिकहविः सम्यन्धविधानार्थतयेत्यदोषः । अन्तरायेपि छाधिकानां मन्थनं यथा स्यादिति ॥ १८८ ॥

१ अथ महाहविराह—

२ अस्मिन्पक्षे केचिदेवमाहुः—समारोहोदवसाय गार्हपत्यं निमर्ष्यं साकमेधायमेष्ट साधरणाघग्नी विहृत्यानीफयतीत्यादिप्रणयनम् । ततश्च पित्र्यादिषु पूर्वो मध्याह्यनीय पशोपस्नानादौ तस्य साधारणस्यात् । अयमपि पक्षो युक्ततर इव हृदयते । अन्ते अन्योः समारोपविधानात् । 'अग्नी समारोह' इति ।

३ अथ महाहविषि हवींष्याह—

ऋषभो दक्षिणा ॥ १८९ ॥

पितृयज्ञ उपांशु चरणम् ॥ १९० ॥

पितृयज्ञ इति कर्मणां नामधेयम् । पितृसम्यक्षो यज्ञः । पितरो वै न आसंस्तस्मात्पितृयज्ञो नामेति । तत्रोपांशु चरणशब्दात्सर्वमुपांशुभवति न देवतामात्रम् ॥ १९० ॥

पुरस्तादुपचारः ॥ १९१ ॥

अन्वयादुत्तरोपचारत्वे प्राप्तं यदनियतस्यान्तं तस्य पुरस्तादुपचारः । अन्तेन च दिग्निपर्ययो ज्ञायते । विध्यत्वात् दक्षिणामुखं कर्मणि प्राची उत्तरावदिति पुरस्तादुपचार इत्युक्तम् ॥ १९१ ॥

ब्रह्मयजमानयोश्च ॥ १९२ ॥

इदमन्वयप्राप्तमेवोच्यते । ब्रह्मयजमानयोश्च पुरस्तादुपचारः ॥ १९२ ॥

पूर्ववद्वा ॥ १९३ ॥

वाशब्दो विकल्पायैः । पूर्ववच्छब्देन च दिग्निपर्ययस्यादपरादिषु गृह्यते । न दक्षिणा । तथाचोपरिष्ठाद्वक्ष्यति पश्चात्परीतो ब्रह्मयजमानो पुरस्तादग्नीदिति इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीतः पुरस्तादग्नीदिति ध्रुतेः । तथा हविर्भिद्यिरिष्यन्तः प्रतिविपर्यन्तीति । तथा षतैर्द्विभिः प्रचरिष्यन्त इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च पुरस्तात्परीतः पश्चादग्नीदिति । अतः पूर्ववच्छब्देनापरादिष्वपरि गृह्यते ॥ १९३ ॥

अपत्नीकः ॥ १९४ ॥

पत्नीकार्त्तकपदार्थनिवृत्तिरित्येके । यत्पत्न्या कर्त्तव्यं तदत्र न भवति आज्याघेक्षणादि । पत्नीप्रतिषेधात्प्रतिनिधिः करोतीत्यपरे । पदार्थः प्रधानभूतः कर्त्ता गुणभूतः । पदार्थप्राधान्याच्च कर्मन्तरमाहित्व्यते । तस्मात्प्रतिनिधिना कर्त्तव्यम् । तत्पुनर्यथारयित-

व्यग्र । प्रतिनिधिरभावे प्रवर्त्तते । यत्र पुनः शास्त्रतः पर्यु-
दासस्तत्र कथं प्रतिनिधिरभावे प्रवर्त्तते । यं प्रतिनिधीयते स
एव पर्युदस्त इति ॥ १९४ ॥

दक्षिणामिराहवनीवियत् ॥ १९५ ॥

घृत्युपदेशात्स्वकार्यापरित्यागेन दक्षिणाग्निराहवनीयकार्ये
विधीयते ॥ १९५ ॥

पूर्वेणाहवनीयं प्रणीताः परिहरत्यर्थवच्च ॥ १९६ ॥

न्यायसूत्रे एतत् गार्हपत्याहवनीययोरन्तरा गमनप्रति-
षेधात् ॥ १९६ ॥

पितृभ्य सोमवद्भ्यः पट्कपालः ॥ १९७ ॥

सोमवद्गुणविशिष्टेभ्य पितृभ्यः पट्कपालो भवति ॥ १९७ ॥

सोमाय वा पितृमते ॥ १९८ ॥

विकल्पेन व्यवहृतात् ॥ १९८ ॥

पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः ॥ १९९ ॥

भवन्ति ॥ १९९ ॥

पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थः ॥ २०० ॥

मथतीति घाक्यशेषः ॥ २०० ॥

चतुर्वा ग्रहणम् ॥ २०१ ॥

पितृभ्यश्चात्सकृदग्रहणे प्राप्ते अन्वयाच्चतुर्ग्रहणम् ॥ २०१ ॥

गार्हपत्यस्य पुरस्तादग्रहननपेयणे ॥ २०२ ॥

उत्तरेणान्यादायपचनं दक्षिणातिष्ठन्नघदन्तीति यचनात् ॥ २०२ ॥

दक्षिणाद्धे कपालोपधानम् ॥ २०३ ॥

दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्मुपदधातीति घ-
चनात् ॥ २०३ ॥

धानाभर्जनम् दक्षिणामौ ॥ २०४ ॥

अन्वाहार्यपचने धानाः कुर्वन्तीति घचनात् ॥ २०४ ॥

श्रपणपेषणविपर्यासेऽपि धर्माः ॥ २०५ ॥

धानानां श्रपणपेषणयोर्विपर्यासः । तस्मिन् सति तद्धर्मा
न भवन्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ २०५ ॥

अभिमृश्यार्धाः पिष्ट्वा निवान्या दुग्धे

सकृन्मथित एकदालाकया मन्थः ॥ २०६ ॥

अभिमर्शनं श्रुताश्रुतसविस्वर्थं प्रकृत्युक्तम् । तमभिमृ-
शति श्रुतं चेदानीति च । धानाभिमर्शनं न एक्यते कर्तुमिष्टो-
भिमर्शनं पुरोडाशविषयं द्रष्टव्यम् । अभिमृश्य पुरोडाशमर्धाः
धानाः पिष्ट्वा निवान्या दुग्धे सकृदुपमथित षफणलाकया
मन्यो भवति ॥ २०६ ॥

अग्रहणं मन्थस्य ततोर्द्धाः पिष्ट्वा

पन्तीति श्रुतेः ॥ २०७ ॥

अथपितृभ्यो यर्हिपद्मोन्वाहार्यपचने धानाः कुर्वन्ति ततोर्धाः
पिष्ट्वापन्तीति श्रुतत्वात् ॥ २०७ ॥

अग्रहणं वा चोदितत्वात् ॥ २०८ ॥

या शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अग्रहणं वा मन्थस्य भवति । चोद्यते
दि अथ पितृभ्योऽग्निभ्यास्तेभ्यो निवान्याये दुग्धे सकृदुप-

मथित एकशलाकया मन्थो भवतीति । चोदितत्वात् अग्रहनक्षत्र-
ण्योः सहस्रयोगात् ॥ २०८ ॥

दक्षिणेन दक्षिणार्ग्निं परिवृतमुदग्ध्वारं
तन्मध्ये वेदिं करोत्यत्रान्तरादिकृ-
सूक्तिमाप्त्यान्ते ॥ २०९ ॥

दक्षिणाग्नेर्दक्षिणत उदग्ध्वारं परिवृतमध्ये वेदिं करोति
अवान्तरदिवक्स्त्रक्तिम् । दिक्स्त्रक्तिर्हि चतुरस्रं पिड्ये कर्मणि स्मर्य-
ते । अत उच्यते अवान्तरादिकृ स्त्रक्तिमिति ॥ २०९ ॥

दक्षिणार्ग्निं मध्येस्याः करोति ॥ २१० ॥

ततोन्वाहार्यंधिष्वपणम् । मध्यशब्दो गर्भवाची ॥ २१० ॥

प्रणीतानुहरणं ब्रह्मयजमानौ चानुग-

च्छतः ॥ २११ ॥

न्यायसूत्रमेतत् । अतोऽन्यत्ताप्यग्निप्रणयने प्रणीतानुहरणादि
भवत्येव । वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ॥ २११ ॥

स्फ्यादानादि करोति ॥ २१२ ॥

यज्ञोपवीत्याज्यग्रहणे ॥ २१३ ॥

पिड्यत्वाः प्राचीनावीतिप्राप्ताविदमुच्यते ॥ २१३ ॥

द्विर्वापभृति ॥ २१४ ॥

ग्रहीतव्यम् । द्विष्वपभृति गृहीयादिति विधाय प्रतिप्रसव उ-
च्यते । तद्वष्टावेव कृत्व उपभृति गृहीयादिति । अतो विकल्प ॥ २१४ ॥

प्रागुग्रन्थि बर्हिः ॥ २१५ ॥

कर्त्तव्यमिति याक्यशेषः ॥ २१५ ॥

विस्त्रुस्य यूनं चाग्रे गृहीत्वा त्रिस्तृणन्नाग्निं
पर्येति ॥ २१६ ॥

यर्हि विस्त्रुस्य यूनं चोभयमग्रे गृहीत्वा चेदि स्तृणन् त्रिः प-
र्येति । तथा च स्तरणं कर्त्तव्यम् यथोत्तरतां पथगो मयति ॥ २१६ ॥

प्रस्तरमातुः शिष्टा तावत्प्रतिपर्येति ॥ २१७ ॥

प्रस्तरमात्रं परिशिष्य त्रिरेव पर्येति ॥ २१७ ॥

तु स्तृणात्यविधृतिम् ॥ २१८ ॥

तमिति प्रस्तरनिर्देशः ॥ २१८ ॥

प्राक्सुस्थुः हविरासादनम् ॥ २१९ ॥

अथरोक्तमिति प्राप्नो दिग्यपर्ययमब्रह्मस्ये प्राक्सु-
स्थतोच्यते ॥ २१९ ॥

सामिधेनी प्रैषाद्याज्यभागाभ्यां यज्ञोपवी-

तिनः सर्वे ॥ २२० ॥

भवन्तीति याज्यशेषः ॥ २२० ॥

पश्चात्परीतो ब्रह्मयजमानौ पुरस्तादग्नीत् ॥ २२१ ॥

यदि पुरस्तादुपविष्टौ नोचन् स्थितावेवेति ॥ २२१ ॥

आश्राव्य सीद होतरित्येव ब्रूयात् ॥ २२२ ॥

एषकारकरणाग्र होतृपरपद्मपिदृपश्चे न होतारं वृणति नावे-
यमिति यचनात् ॥ २२२ ॥

अपवर्हिषः प्रयाजा अनुयाजाश्च ॥ २२३ ॥

मजा ये यद्विनेत्रजाः पिदृषु दधातीति निषेधात् ॥ २२३ ॥

असमानयनं वा बर्हिः संयोगात् ॥ २२४ ॥

समानयनं चाह न भवति । बर्हिः संयोगात् । चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिपीति । वा समानयनं भवति । चतुर्थसंयोगात् । चतुर्थे प्रयाजे समानयतीति । बर्हिपीत्यनुवाद एव । बर्हिः प्रयाजस्य चतुर्थत्वात् । तथान्यत्रापि चतुर्थे चतुर्थे समानयतीत्युक्तम् ॥ २२४ ॥

प्रत्यगतीत्य जुहोति ॥ २२५ ॥

एवमेव हि प्रयाजेषु धूयते । प्रसूनोभ्ययुः स्तुचावादाय प्रत्यङ्ङितिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह समिधो यजेति । सोपबर्हिपश्चतुरः प्रयाजान्यजति । तथानुयाजेष्वपि स्तुचावादाय प्रत्यङ्ङितिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति सोपबर्हिपौ द्वावनुयाजौ जयति । एवं चोभयत्र चोदकानुग्रह एव भवति । प्रकृतौ हि दक्षिणां दिशं गत्वा होमः कृतः इहापि दिग्विपर्ययेण प्रतीच्येव दक्षिणेति । प्रधाने तु चोदकप्राप्तस्य प्रत्यग्गमनस्य प्रत्यक्षः प्रतिषेधः । प्रत्यनक्त्यवधानानि नातिक्रामतीति ॥ २२५ ॥

हविर्भिश्चरिष्यन्तः प्रतिविपर्यन्ति ॥ २२६ ॥

प्रतिगब्दप्रयोगाद्यदि सामिधेनिप्रैषादादौ विपर्ययकृतः । अथ पश्चादुपविष्टौ ततो व्यचस्वितावेति ॥ २२६ ॥

सर्वेभ्योवद्यति यथा पूर्वं सोमवद्भ्यो मध्या-

त्सकृत्सकृत्सहावदधाति ॥ २२७ ॥

एवं हि धूयते । स उपस्तृणीत आज्यमयास्य पुरोडाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सह मन्थस्य तत्सकृद्वदधातीति ॥ २२७ ॥

द्विरभिधारणमनतिक्रमणं च ॥ २२८ ॥

घाचनिकम् ॥ २२८ ॥

सोमवद्भ्य एवायं प्रकारो मामूदित्यत आह—

सोमाय वा पितृमत इति ॥ २२९ ॥

एवं बर्हिपङ्क्त्य, उत्तरतो धानामन्थपुरोडा-
शानाम् ॥ २३० ॥

एवं शब्देन सर्वमतिदिश्यते ॥ २३० ॥

अग्निप्रात्तेभ्यो दक्षिणतो मन्थपुरोडाशधा-
नानाम् ॥ २३१ ॥

अत्रैवं शब्दोनुवर्तते ॥ २३१ ॥

पुरस्तादग्नये कव्यवाहनाय यथापूर्वः स
स्विष्टकृत् ॥ २३२ ॥

कव्यवाहनगुणविधानेन गुणान्तरस्य निवृत्तिर्मा भूदिति स
स्विष्टकृदित्युच्यते । अस्तु तथेति चेत् । नारदार्थत्वात् । इतिगाम-
यदानप्रदेषविधानं शास्त्रान्तरात् । अत्र सोमघद्याने यद्धानामन्थयो-
रवदानग्रहणं तद्गुणमात्रं न हि तयोस्तत्र देवता सम्बन्धः । अवदा-
नमात्रथत्वात् । उत्पत्तौ हि षट्कपालायकृतः सोमघद्यागउत्पन्नः ।
तेन धानानां मन्थस्य च न समुच्चयः शक्यते यक्तुम् । न हि विक-
ल्पो न धैर्यत्वेन यावद्यथाधिकमायः । एवमेव गुणभावेन श्रवणमि-
ति । प्रयोजनं तद्ग्रहणे यागस्यानावृत्तिरिति । एवं बर्हिपद्याने अ-
ग्निप्रात्तयागे च ॥ २३२ ॥

ओः स्वधेत्यस्तु स्वधेति वा श्रुतप्रत्याश्रुते

स्वधा नम इति वषट्कारः ॥ २३३ ॥

एतच्च प्रधानेषु कव्यपादने च विषयत्वेन धूयते । एनैर्द्वि-
भिः प्रचरिष्यते इति प्रकृत्य तदुनाधायनयोः स्वधेत्यस्तु स्वधेति
प्रत्याश्रयः । स्वधा नम इति वषट्कार इत्याह । तस्माच्च
संयोजेत ॥ २३३ ॥

मन्थमुपहूय होताध्वर्युर्ब्रह्माग्नीदिवघ्रायं
निदधाति ॥ २३४ ॥

एवमेव हि श्रूयते । तदेते प्रयच्छन्तीति नोपनिबद्धं सामर्थ्य-
परिप्राप्तत्वात् ॥ २३४ ॥

प्राशिन्नमवदायेडां वा सर्वे प्राश्नन्ति वा ॥ २३५ ॥

प्राशिन्नेडादि मन्थोपहूयेन सह विकल्प्यते । इडां च सर्वे
प्राश्नन्ति वा । अवजिघ्रन्ति वा । एवमेव हि श्रूयते । यथात्वेवेतस्स्य
यज्ञस्येडाप्राशिन्नः समवघ्नयेवमेवैतस्यापि समवघ्नेयुस्तामुपहू-
यावैवजिघ्रन्ति न प्राश्नन्ति इति प्रतिषिध्य प्रति प्रसवः प्राशितव्यं
त्वेव वयं मन्यामह इति ॥ २३५ ॥

वेदिं त्रिः परिपिञ्चत्युदपात्रेणाध्वर्युर्यज-
मानो वा ॥ २३६ ॥

वेति विकल्पः ॥ २३६ ॥

स्रक्तिषु पित्रवनेजनं परिपिच्य परिपिच्य पूर्व-
वदुत्तरापरस्यां प्रथमम् ॥ २३७ ॥

स्रक्तिषु षोणेपु पितृसम्यग्दमधनेजनम् । पूर्ववदित्यसावव-
नेतिद्वेति उत्तरापरस्यां स्रक्त्यां प्रथमम् । तच्च परिपिच्य परिपिच्य
क्रियते ॥ २३७ ॥

सव्ये समवदाय सर्वेभ्यो यथावनिक्तं पि-

ण्डान्ददात्यसावेतत्त इति ॥ २३८ ॥

सव्ये पाणौ कृत्वा सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवदाय येषु प्रदेशे-
ष्ववनेजनं कृतं तत्र पिण्डान्ददात्यसावेतत्त इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३८ ॥

उत्तरपूर्वस्यां पाणी निमृष्टे ऽत्र पितर इति ॥२३९॥

उत्तरपूर्वस्यां स्रक्त्यां पाणिनिमार्जनं करोत्यत्र पितर इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३९ ॥

यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्कर्म्योदञ्चोक्षन्नमीमद-

न्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्याम् ॥ २४० ॥

ते सर्वे एव यज्ञोपवीतिनो भूयेति श्रुतत्वात् । उदग्द्वारत्वात् परिवृतस्य उदश्च इत्यवाच्यम् । प्रातस्त्वादेव पृष्ठतो नयलोकनाथमुच्यते । अथ घानुपस्थानसम्यग्धः । उदश्च उपतिष्ठन्त इति । द्वाभ्यामिति न यत्कव्यं परादिना पूर्वान्तप्राप्तेः । यत्कव्यं चा प्रकरणाभावात् । प्रकरणस्थानां हि स न्यायः ॥ २४० ॥

मनोन्वाह्वामह इति गार्हपत्यं तिसृभिः ॥२४१॥

उपतिष्ठन्त इत्यनुवर्तते ॥ २४१ ॥

प्राचीनावीतीं प्रविश्यामीमदन्तेति

दाता जपति ॥ २४२ ॥

अथ यतरो ददाति स पुनः प्राचीनावीतीं भूत्याभिप्रपद्य जपतीति श्रुतत्वात् । दातुः प्राचीनावीतिप्रद्वये न सर्वे प्राचीनावीतिनो भवन्ति । येनोपरिष्टाद्यज्ञोपवीति विधानम् । ते सर्वे एव यज्ञोपवीतिनो भूत्यानुयाजाभ्यां प्रचरिष्यन्त इति ॥ २४२ ॥

अवनेज्य पूर्ववत्प्रदक्षिणम् ॥ २४३ ॥

परिपेकः प्रदक्षिणम् ॥ २४३ ॥

नीर्वां विसृज्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति

पद्भ्या नमस्कारान् ॥ २४४ ॥

प्रत्यञ्जलिफरणं पद्भ्यां नमस्करोतीति वचनात् ॥ २४४ ॥

गृहान्नः पितरो दत्तेति च ॥ २४५ ॥

जपति ॥ २४५ ॥

ब्रह्मामन्त्रणादि प्राक्स्मृत्यूहनात्प्रया-

जवत् ॥ २४६ ॥

ब्रह्मामन्त्रस्यास्यामीति ब्रह्मामन्त्रणम् । तस्य यद्वादौ तदादि ।
उत्सुकसमासादित्यर्थः । उत्सुकसमासस्य ह्यनुयाजाद्वत्वा-
त् । प्रयाजयदिति च यज्ञोपवीतं देशगमनं च ब्रह्मयजमानयोर्वति-
नातिदिश्यते प्राक्स्मृत्यूहनात् ॥ २४६ ॥

यज्ञोपवीतिविपर्ययम् ॥ २४७ ॥

स्मृत्यूहनादारभ्य पित्र्यत्यात्कर्मणः प्राचीनाधीतित्वमेव न-
घति । न देशविपर्ययां ऽविहितत्वात् ॥ २४७ ॥

न प्रस्तरमादत्ते ॥ २४८ ॥

नाध्वर्युः प्रस्तरं समुल्लुम्पतीति ॥ २४८ ॥

अनुप्रहरेत्युक्ते न किञ्चनानुप्रहरति ॥ २४९ ॥

अथाग्नीदाहानुप्रहरति स न किञ्चनानुप्रहरतीति व-
चनत् ॥ २४९ ॥

तूष्णीमात्मानं सृष्टृशति ॥ २५० ॥

उपस्पृश्य परिधीन्नानुप्रहरति ॥ २५१ ॥

उपस्पृशनं च केचिन्मन्त्रेण कुर्वन्ति तत्पुनर्न, वचनाभावा-
त् । अपूर्वत्वाच्च ॥ २५१ ॥

शंखन्तं भवति ॥ २५२ ॥

पितृयज्ञकर्म शंखन्तं भवतीति वचनात् ॥ २५२ ॥

बर्हिः परिध्यग्नौ प्रास्यति ॥ २५३ ॥

अथैतद्बर्हिस्तुसमस्यति परिधींश्चेति श्रवणान् ॥ २५३ ॥

हविरुच्छिष्टं च ॥ २५४ ॥

अनुसमस्यति ॥ २५४ ॥

अप्सु प्राश्यं वा ॥ २५५ ॥

अप्सु प्राश्यं वेति विकल्पः । अस्य चागन्तुत्वादन्ते नि-
वेशः ॥ २५५ ॥

त्रैयम्बकान्निर्वपतिरौद्रानेककपालान् यावन्तो

यजमानगृह्या एकाधिकान् ॥ २५६ ॥

त्रैयम्बकानिति नामधेयम् । तस्मात्त्रैयम्बकानामेति । रुद्रदेव-
स्यान् एककपालान् यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकान् ।
गृह्यशब्दोत्र प्रज्ञाविषयः । कस्मिन्पात्रयत्तुल्यश्रुतिर्वात् । एकना-
तिरिक्ता भवन्त्येकाधिकान् ॥ २५६ ॥

चतुरो वा ॥ २५७ ॥

चतुःसंख्या वा द्विप्रजेकप्रजानाम् ॥ २५७ ॥

उदङ्मुखः सर्वम् ॥ २५८ ॥

उदङ्मुखः पतान् गृह्णातीत्युक्त्या श्रयोचत् स तत्
षयोपोत्यापोदन्निष्ठप्रवहन्त्युदीच्यो ह्यपुपले उपदधात्युत्तरार्धे
गार्हपत्यस्य कपालान्मुपदधातीति ॥ २५८ ॥

देशांश्च ॥ २५९ ॥

आत्स्न्यचतुष्पयस्यानुवृत्तयः चादीन् उदङ्मुखमिति पठते ॥ २५९ ॥

जुहोतयो वपट्कारान् ॥ २६० ॥

जुहोतय इति कुत । मन्त्रे स्नादाकाराम्नानात् । अन्वाहार्य-
पचनाबुल्लुमुकमादाशोदङ्परंत्य जुहातीति च भवणात् । तथा प-
लाशस्य पलाशेन मध्यमेन जुहातीति भवणात् । चतुष्पथे जु-
होतीति च । अतो जुहोतय इत्युक्तम् । यद्येवमवपट्कारानिति
किमुच्यते । यत्तपस्यकैरयजन्तेति च यजत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । जु-
होति शब्दश्च वपट्काराधिक्येऽपि दृश्यते । उभयतो यूपं प्रत्यद्मु-
ख्यो जुहुत इति । होममन्त्रश्च । अस्तुतयेति चेत् । न, तत्राहृत्य
विधानात् । तौ वै वपट्कृतौ सन्तौ मन्त्रेण हूयन्त इति । तस्मादव-
पट्कारानित्युच्यते ॥ २६० ॥

अक्तान्वा ॥ २६१ ॥

ते वा अक्ताः स्युरित्युक्त्वा त उ वा अक्ता एव स्यु-
रिति विकल्पः ॥ २६१ ॥

पात्र्यां कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्लुमुकमादाय चतु-
ष्पथे पलाशपत्रमध्यमेन होमः ॥ २६२ ॥

तांस्तार्द्धं पात्र्याः समुद्गास्येति वचनात् । एकपात्र्यां दक्षि-
णाग्न्युल्लुमुकम् । आदानस्य दृष्टार्थान्वात् । तत्रैव होमो भवति । यद्ययं
चतुष्पथे जुहोतीति कथम् । तत्रैवोल्लुमुकं स्थापयित्वा हूयमाने च-
तुष्पथे हुतमेव भवति । दृशधिकरणा हि क्रियेयं श्रूयत इति ।
पलाशपत्राणां यन्मध्यमे तत्पलाशपत्रमध्यमम् । यद्वा पलाशपत्र
च तन्मध्यमे चेति पलाशपत्रमध्यमे तेन होमः ॥ २६२ ॥

सर्वेषामवदानं, सकृत्सकृदतिरिक्तवर्जम् ॥ २६३ ॥

एककपालानां वाचनिकं सकृदवदानम् । स सर्वेषामेवा
वचन्येकस्यैव नावद्यति य एषोतिरिक्तो भवतीत्यतिरिक्तवर्ज-
मित्युक्तम् ॥ २६३ ॥

अक्तेषु मिश्रणम् ॥ २६४ ॥

शयतीति सूत्रशेषः ॥ २६४ ॥

एष त इति जुहोति ॥ २६५ ॥

अतिरिक्तमाखूत्कर उपकिरत्येष त इति ॥ २६६ ॥

उपकिरणं च तिरः करणम् । तिर इव वै गर्मास्तिर इवेत-
पद्रुपक्षीर्ण इति आखूत्करस्य केचिद्वाहवनीयधर्मान् कुर्वन्ति । तथा-
युक्तं होमाश्रवणात् । उपकिरणं ह्यत्र विहितमिति ॥ २६६ ॥

आगम्याव रुद्र मदीमहीति जपन्ति ॥ २६७ ॥

अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योरूनाघाना-
स्त्र्यम्बकमिति ॥ २६८ ॥

बहुधचनोपदेशात्सर्वेषां एत्तिमन्तरा । पिबुषविति घञना-
दपसन्त्यम् ॥ २६८ ॥

देववच्चेति प्रदक्षिणम् ॥ २६९ ॥

एतेनैव दक्षिणानाघानाः ॥ २७० ॥

एतेनैव मन्त्रेण दक्षिणानाघानाः परियन्ति ॥ २७० ॥

कुमार्यश्चोत्तरेणोभयत्र पतिकामा भगका-

मा वा ॥ २७१ ॥

उत्तरेण मन्त्रेणोभयत्र वेषमतिपदुषच्च पतिं कामयमानाः ।
सौभाग्यं वेति ॥ २७१ ॥

रीद्रान्यजमानोद्धर्त्ति नोदस्यत्यगोः

प्रापणम् ॥ २७२ ॥

रौद्राः पुरोडाशाः, तान्नौद्रान् पुरोडाशान् यजमानोज्ज्वलिनो-
त्क्षिपति । अग्नौ प्रापणम् । यथा गौर्नौद्राण्युयादिति ॥ २७२ ॥

पतंतः प्रतिगृह्यत्यैनानशक्य उपस्पर्शनम् ॥ २७३ ॥

अशक्ये प्रक्षणे पतितानामुपस्पर्शनम् ॥ २७३ ॥

मृतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां कुपे वा सज्यो-

भयतः स्थाणुवृक्षवृशवल्मीकानामन्यतम-

स्मिन्नुत्क्षेपणवदासजत्येतत्त इति ॥ २७४ ॥

१ मृतयो कृत्वा वेणुयष्ट्या वा २ कुपे वा सज्योभयतः स्थाणु-
वृक्षानामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणवदग्नौ प्रापण एतत्त इत्यनेन मन्त्रेणा
सजति । आसज्येन चावलगनम् । आसज्यवलयति ॥ २७४ ॥

कृत्वा वासा इति च ॥ २७५ ॥

मन्त्रमाधोपदेशात् क्रियाया अनिर्वृत्त्यात्तत्सिद्धलीकरण
मात्रं क्रियात् द्रष्टव्या । तथानिष्ठापयत्येवैनमेतत्स्वपन्न द्वि कश्चन
दिनस्तीति वाक्यशेष ॥ २७५ ॥

अनपेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यपः ॥ २७६ ॥

पृष्ठतो न वलोकयन्त एवापामुपस्पर्शनं कुर्वन्ति यदुवचनो-
पदेशात् । अत्र च वाशब्दोपपत्त्यर्थे । अग्निपरिगमनादि वर्मापवर्ग-
समिदाधानान्ते कर्त्तव्यम् । आगन्तुत्वात् । तथा च वाक्प-
शय । ते प्रतीक्षं पुनरायन्ति पुनरेत्याप उपस्पृशन्ति । अ-
नपेक्षमेत्याप उपस्पृशन्तीत्यनो रुद्रियेयौ वा एतदचारिपुरिति
भूतकालनिर्देशात् निर्बृत्त रुद्रिय कर्मेति गम्यते । अथ वा पाठानु-

१ यत्र तृणमय आवपने धान्यं घट्यते तन्मृतम् ।

२ वेणुनिर्मितभाजनद्वययुक्तो क्षारविशेषो धीवधापरपर्या-
यः कुपः ।

पूर्व्यां अथ दद्रु मदीमदीति जपसमवन्तरं क्रियेत ततश्चाचारिपुरि-
त्येतदनुपपन्नार्थं ह्यादिति ॥ २७६ ॥

शुनासीरीयमतः ॥ २७७ ॥

स यश्चैव सकामेधैर्यजते तच्छुनासीर्येण यजेतेति
यचनात् ॥ २७७ ॥

यदेच्छेत् ॥ २७८ ॥

यदा या इच्छा भवति । तस्माद्यदेव कदाचित्तेन यजेतेति
भूतेः । उत्तरेषु या ज्योस्तेऽग्निति च शास्त्रान्तरात् ॥ २७८ ॥

पौर्णमासधर्मा बर्हिर्वर्जम् ॥ २७९ ॥

अथैतान्येष पञ्च हवीः।पि भवन्तीत्यनेन प्राप्तानां निवृत्त्यर्थमु-
च्यते । पौर्णमासधर्मो बर्हिर्वर्जमिति । तद्यैतच्छास्त्रान्तरयचनाद्द्रष्ट-
व्यम् । अग्रे तु वर्णयन्ति तस्यावृष्टांपकिरन्त्युत्तरवेदि न गृह्णति पृ-
षदाज्यं मन्थन्पवित्रं पञ्च प्रयाजा भवन्ति प्रयोनुरयाजा एकः समि-
ष्टयजुरिति । उत्तरवेदिपृषदाज्ययोः प्राप्त्यभावादनुवादः । पर्यं चेद्-
निषिद्धानां वेद्ययासः प्रस्तरादीनां प्रातिभैवत्येव । सूत्रकारेण च य-
र्हिर्वर्जं सर्वेषां निषेधः कृतः । तच्च शास्त्रान्तरयचनादर्थोप-
पद्यते ॥ २७९ ॥

नित्येभ्योधिकानि शुनासीराभ्यां द्वादशक-

पालः ॥ २८० ॥

इन्द्राय वा शुनासीरायेति द्वेयताधिकल्पः ॥ २८० ॥

वायव्यं पयः ॥ २८१ ॥

अथ वायव्यं पयो भवतीति यचनात् ॥ २८१ ॥

लौकिकम् ॥ २८२ ॥

तच्च लौकिकं भवति धर्मरहितम् ॥ २८२ ॥

शुतं यतः—

ओष्टारौ वा ॥ २८९ ॥

घोटासौ गदागती धलीचर्दी वेति विद्वज्जः ॥ २८९ ॥

श्वेतोश्वः सौर्यस्य ॥ २९० ॥

दक्षिण्या । सौर्यं प्रहत्याह दत्ताश्वः श्वेतो दक्षिणेति ॥ २९० ॥

अभावो गौः ॥ २९१ ॥

अश्वामावे गौर्भवति । यद्यभ्यः श्वेतं न विन्देदपि गौरेव
येतः स्यादिति ॥ २९१ ॥

साकमेधसमनन्तरमुत्तरेषु वा ज्योत्स्नेऽपि शुनासीरी-
मुत्तर । अन्यदपि पक्षान्तरमस्ति तदर्थमाह—

संवत्सरेप्सोः फाल्गुन्युद्दृष्टे शुनासीरीये-

णेष्टा सोमेन पशुनेष्ट्या वा यजेत

पौर्णमास्याम् ॥ २९२ ॥

यो नाम चातुर्मास्यमेरदोरावधारेण संवत्सरं घ्यान्नुमि-
च्छति स संवत्सरेप्सुः । तथा चोक्तम् । तथैकैः रात्रीरापिपयिषन्ती-
ति । तस्य संवत्सरेप्सोः फाल्गुन्युद्दृष्टे शुनासीरीयम् । फाल्गुनापौ-
र्णमास्यः पूर्वं यदुद्दृष्टं चन्द्रमसः शास्त्रतः प्रथममुद्दर्शनं तत्फा-
ल्गुन्युद्दृष्टम् । फाल्गुनायतारप्रतिपदित्यर्थः । ततः शुनासीरीयेणेष्टा
सोमेन पशुनेष्ट्या वा पौर्णमास्यां यजेत । सोमोऽग्निष्टोमः । पशुरग्नी-
षोमीयः । इष्टिराग्नेयीति विद्वज्जः ॥ २९२ ॥

आवृत्तिरनीजानस्य ॥ २९३ ॥

सोमे पश्मिष्टिभिरनीजानस्यावृत्तिर्भवति । एतदुक्तं भवति ।
उत्सर्गपक्ष एवेतैर्वंजतेति ॥ २९३ ॥

आवृत्तौ फर्मविधेचनायाह—

फाल्गुन्युपवसथे शुनासीरीयं प्रातर्वं-

श्वदेवम् ॥ २९४ ॥

फाल्गुन्या उपवसथ. फाल्गुन्युपवसथ. उपवसथशब्देन प्रा-
क्कालीनमहुरुच्यते । चतुर्दशीति एतद्युक्तं भवति । तत्र शुक्लासीरियं
प्रातः पौर्णमास्यां वैश्वदेवमिति ॥ २९४ ॥

सपाशुकान्यपि चातुर्मासानि सन्ति तर्दर्थमाह—

सपशुषु पशुतन्त्रं प्राधान्यात् ॥ २९५ ॥

सपशुषु चातुर्मास्येषु एकतन्त्राभ्युपगमन्यायान्यत्पशुतन्त्रमभ्यु-
पेयम् । कुत एतत् । प्राधान्यात् । प्रधानशब्दो महत्त्ववाची, मह-
त्वात्पशुतन्त्रस्येत्यर्थः । न ह्यत्र गुणप्रधानभावः । चातुर्मास्यैरयजन्तेति
यागाविशेषात् । तस्मात्प्रधानशब्दो महत्त्ववाचकः । महति च तन्त्रे
लघुप्रक्षेप्तुं शक्यते । न लघुनि महदिति ॥ २९५ ॥

पूर्वेद्युर्वैश्वदेवे पाशुकम् ॥ २९६ ॥

कर्मभवतीति । एवमेव ह्यग्नीषोमीये ह्यष्टम् । उत्तरवेदिच्छा-
घसतीति । सापि ह्याहवनीयवद्गमधानार्थाः । तत्प्रकृतिरवे ह्यग्रापि
तथैव भवितव्यम् ॥ २९६ ॥

सद्यो वा ॥ २९७ ॥

वापद्यः पक्षव्यावृत्तौ । सद्यो वा भवति । न ह्यग्रहकालतया ।
सद्यस्त्वं विरुतीनामित्येतद्युक्तमेव । यत्तु पूर्वेषु रुतरवैदिच्छादान्ता-
मुक्तं स सौमिको विप्रकर्षो न पाशुक इति । पशु पदार्थमात्रं च शृ-
ङ्गाति सद्यस्त्वविधानात् सौमिक विप्रकर्षमिति ॥ २९७ ॥

वैश्वदेवः पशुः ॥ २९८ ॥

वैश्वदेवे भवति ॥ २९८ ॥

पशुपुरोडाशमनुहवीऽपि निर्वपति ॥ २९९ ॥

घचनसामर्थ्यात् ॥ २९९ ॥

चातुर्गास्यनिरूपणं मित्रविन्देष्टिनिरूपणं च । ३६७

तेषां स्विष्टकृद् भूयस्त्वात् ॥ ३०० ॥

तेषां हविषा सम्यग्धी यजत्रैष स्विष्टकृद्यागो भवति । भूय-
यस्त्वाद् यदुत्वादित्यर्थः । यद्गना ह्यनुग्रहो युक्तो नैकस्मेति ॥ ३०० ॥

यथोक्तमविरुद्धम् ॥ ३०१ ॥

यदविरुद्धं तद्यथोक्तं च कर्त्तव्यम् । यथाश्ववालप्रस्तरस्य प्र-
सृतता ॥ ३०१ ॥

हृदयशूलान्ते वपनम् ॥ ३०२ ॥

पुत्रार्थचनसामर्थाभियोगतः कर्त्तव्यम् ॥ ३०२ ॥

वरुणप्रघातेषु वारुणः ॥ ३०३ ॥

पशु ॥ ३०३ ॥

महाहविषि माहेन्द्रः ॥ ३०४ ॥

पशु ॥ ३०४ ॥

शनासीरान्यां चतुर्थः ॥ ३०५ ॥

कृतानुकरणतया प्रतिप्रस्त्यातुरपि पशुर्मा भूदिति चतुर्थ-
ग्रहणम् ॥ ३०५ ॥

पुरस्ताद्वा पर्वणः पर्वणेति वा ॥ ३०६ ॥

पशुर्मयति । महाहविषि माहेन्द्र इति वचनात् । तस्यैव पु-
रस्तात्पशुरन्ते वा न साकमेधानामिति भेदेन पश्वनुष्ठाने पशुरपि
पर्वणश्चाप्येवेति । अतस्तस्यापि पर्वणदक्षिणेति सम्प्रदायः । ते-
स्यपरे । पशोर्हि स्पृक्षिणापरिप्राप्ते । समानतन्त्रस्ये तु पर्वणस्य तादृ-
शमिति पर्वणदक्षिणैव मयति ॥ ३०६ ॥

धृत्यनुसारेणाचार्येण चातुर्मास्यान्यनुविहितानि इदानीं
धृतिमन्त्रपाठानुसारेण ज्योतिष्टोमं प्रातः । तं प्रोत्सार्य हविर्यजुष्य-
सामान्यान्मित्रविन्दानुविधीयते—

मित्रविन्दा श्रीराष्ट्रमित्रायुष्कामस्य ॥ ३०७ ॥

मित्रविन्देति कर्मणो नामधेयम् । अभिधायकत्वात् । प्रीयङ्गु-
मित्रायुष्कामस्य । पर्यायेण च योगसिद्धिः ॥ ३०७ ॥

दशहविः ॥ ३०८ ॥

सैना दशहविषमिष्टिमपश्यत् इति वचनात् । उपक्रमादेव त-
त्सिद्धेरवाच्यमेतदिति चेत् । उपहोमेष्वपि मित्रविन्दाशब्दो मा भू-
रिति दशप्रहणम् ॥ ३०८ ॥

आग्नेयः सौम्यश्चरुर्वारुणो दशकपालश्चरुर्वा-
यावो मैत्रश्चरुरेन्द्र एकादशकपालो बार्हस्प-
त्यश्चरुः सावित्री द्वादशकपालोष्टाकपालो
वा सारत्तश्चरुः पौष्णश्चरुस्त्वाष्ट्रो दशकपाल
एकं प्रदानम् ॥ ३०९ ॥

वचनादेव प्रज्ञान् । दायायापुवापययोऽन् । स च देवतामिधा-
नात् ॥ ३०९ ॥

समस्यानुवाचनम् ॥ ३१० ॥

अत्र चाविभक्तिलोपेन समासः । एव हि पूर्वमभिहितं श-
नुयाचनप्रैषो यथादेवतममुष्मा अनुवृद्ध्यति । अमुष्मा इति चतुर्थ्यते-
नाक्तः । अपि च लुप्तममास सति द्वन्द्वे अजायदन्तम् अल्पा-
चतरमिति च पूर्वं निपतति । तत्र पाठक्रमां बाध्यते । तस्मादविभक्ति-
लोपेन समासः ॥ ३१० ॥

यजेति च ॥ ३११ ॥

अविभक्तिलोपेनैव समस्यते ॥ ३११ ॥

प्रेषाश्च ॥ ३१२ ॥

भक्तमासेन भवन्ति । अथ च प्रैशशब्देन स्विष्टकृत्तिगदाभिधानम् । निगद्यदः स्विष्टकृति इष्ट । स्विष्टकृति निगदं ध्यादिति निगदः प्रैष इति चानयान्तरम् । तस्मात्प्रैशाब्धेति सौविष्टकृतनिगदाभिधानम् । प्रैशाब्धेति बहुवचनं देवताभेदात् । अपरेन्यथा व्याचक्षते । याज्यादौ देवताभिधाने तन्नामपया प्रैशशब्देनोच्यते ॥ ३१२ ॥

उत्तरे निगमा यथेष्टं जोषणाश्रुतेः ॥ ३१३ ॥

उत्तराणि यानि सूक्तवाक्ये निगमन्ताति यथेष्टं कर्त्तव्यानि । कुत एतत् जोषणा श्रुते । यथं या इष्ट देवता भवन्ति ताः सम्पश्य-
त्यसौ हविरनुपतेति । इष्टश्च प्रातिलोभ्येन याज्यायामभिधानात् ।
त्वष्टा रूपापि वदती सरस्वतीति ॥ ३१३ ॥

अनुलोमा वा चोदना गुणत्वात् ॥ ३१४ ॥

अनुलोमा वा निगमा भवन्ति । न प्रातिलोभ्येन । येन सर्व-
त्रैव निगमनेपूषत्तिचोदनानुस्मर्त्तव्या । तन्मूलत्वात् । इतरथा नि-
गमनान्येष सम्भवतीति । तस्माच्चोदनापाठक्रमस्यैव सर्वत्र गु-
णभावः ॥ ३१४ ॥

हौतम्यश्राभिहितं तदुच्यते—

पञ्चदशतानिधेन्यः ॥ ३१५ ॥

भवन्ति ॥ ३१५ ॥

नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपाणि स-
मनक्तु यज्ञैरिति ॥ ३१७ ॥

याज्या त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती पूषा भ-
गः सविता मे ददातु बृहस्पतिर्ददादिन्द्रो बलं मे
मित्रावरुणः सोमो ऽग्निरिति ॥ ३१८ ॥

हुत्वा स्थाल्याः स्तुवेणोपहुजोत्यग्निरन्नादो-
ऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वा-
हा सोमो राजा राजपती राज्यमस्मिन्यज्ञे
मयि दधातु स्वाहा वरुणः सम्राट् सम्रा-
ट्पतिः साम्राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु
स्वाहा मित्रः क्षत्रं क्षत्रपतिः क्षमस्मिन्यज्ञे
मयि दधातु स्वाहेन्द्रो बलं बलपतिर्वलमस्मि-
न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा सविता राष्ट्रं रा-
ष्ट्रपती राष्ट्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा
पूषा भगं भगपतिर्भगमस्मिन्यज्ञे मयि द-
धातु स्वाहा सरस्वती पुष्टिं पुष्टिपतिः पुष्टि-
मस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा त्वष्टा रू-
पाणां रूपकृद्रूपपती रूपेण पशूनस्मिन्यज्ञे
मयि दधातु स्वाहेति ३१९ ॥

एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ ३१९ ॥

विराजौ संयाज्ये ॥ ३२० ॥

सयाज्याशब्देन च द्विष्टकृद्यागस्य याज्यानुवाक्ये मिथी-
येते प्रेक्षो अग्न इमो अग्न इति ॥ ३२० ॥

सहस्रवत्यौ वानू नो रास्व सहस्रवत्तोक्वत्पु.
ष्टिवद्भसु धुमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम्
उत्त नो ब्रह्मन्नविष उक्थेषु देवहूतमः शं नः
शोचा भरुद्धृधोऽग्ने सहस्रसातम इति ॥ ३२१ ॥

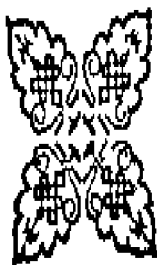
नूनो रास्व सहस्रवदित्येवमादि ॥ ३२१ ॥

दशदक्षिणा सहस्रं वा ॥ ३२२ ॥

सहस्रं वेति विकल्पः ॥ ३२२ ॥

इति कात्यायनसूत्रे कर्कोपाध्यायविरचिते
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

पष्ठोऽध्यायः ।

धृत्यनुकरणाकारिणाऽऽचार्येण चातुर्मास्यान्यनुविहितानि इदानीं
 धृतिमन्त्रपाठावसरे ज्योतिषोमस्य तन्मन्त्रं प्रोत्सायं हविर्यज्ञत्वसामान्या-
 न्यान्मन्त्रविन्दाऽनुविहिता । हविर्यज्ञत्वसामान्यादेव च इदानीं निरुद्ध-
 पशुपन्धोऽनुविधेयः । हविर्यज्ञत्वसामान्यं च हविर्यज्ञविधौ ह वा
 अन्यः पशुपन्धः सचविधोन्य इति धृतत्वात् । अस्य च प्राणिनाध-
 नकत्वसामान्यादग्नीषोमीयविध्यन्तप्राहकत्वम् । अग्नीषोमी-
 ये हि धर्माणां विशनादीनां विहितत्वात् । इह चाविधानात् । तथा
 च विशसनादीनग्नीषोमीयात्प्राप्ताननुवदति । तस्मादुपाशुः संशतं
 द्रूयाच्छेतानुमुहूर्त्तमिति । तथा च तत एव यूपपरिप्राप्तौ सत्यां जा-
 ल्यन्तरविधानम् तस्मात्पालाशमेघ यूपं कुर्वीतेति । तेन निरुद्धपशु-
 पन्धमूरीकृत्य अग्नीषोमीयधर्मानुक्षणं क्रियते । अग्नीषोमीयधर्मा-
 णां हि सौमिकैर्धर्मैरत्यन्तव्यतिषद्वादिह धर्मानुक्षणं युक्तरूपम् ।
 तत्रातिदेशेन धर्मान्वक्ष्यति । अत्र च कैश्चित्सौत्रामणी पशुपु निरु-
 द्धप्रकृतित्वमिष्यते । तत्पुनर्नातीय युक्तरूपम् । येन न हि निरुद्धः
 प्रकृतिभूतः । तेनापि ह्यग्नीषोमीयादेव धर्मो गृहीताः । न च
 मिश्रुको मिश्रुकाद्याचत इति । अतस्तेष्वग्नीषोमीयविध्यन्तप्रा-
 हका एव । न हि तेष्वानुमानिकवचनापवादत्वेन प्रत्यक्षशिष्टं पचनं
 नाम वा विद्यते । यथा चैभ्यदेवधर्माश्चातुर्मास्येषु सोमाद्याधभृष
 इति च । तस्मादग्नीषोमीयप्रकृतित्वमेव तेष्वपीति । अग्नीषोमीय-
 प्रकृतित्वे च सति आरम्भणीया न भवति । आरम्भनिमित्ताहिम्सा ।
 न चाग्नीषोमीयस्यारम्भोस्ति । तेन पैतृकारिष्यन्यायेन अग्नीषोमीया-
 भावादिहापीति न भवति । ननु च दशपूर्णमासप्रकृतित्वे चारम्भणी-
 या प्राप्ता, तत्र पृथगारम्भायात्र क्रियते । निरुद्धादिषु तु पृथगार-
 म्भस्य विद्यमानत्वाद्दशमन्यारम्भणीयेति । यपान्याहायो दशंपौर्ण-
 मासप्रकृतित्वेनाग्नीषोमीये प्रातः सौमिक्या दक्षिणया नियतंते ।
 अतस्तद्विपारेषु यत्त दक्षिणाज्ञानं नास्ति तत्त प्रवर्तते, एषमारम्भणी-

यापीति । नैनद्युक्तमामग्नीषोमीये हि आन्त्यशेन प्रवृत्तो-न्वाहार्यो ग-
वा शतेन निरर्च्यते । तद्विकारेषु तु वर्त्तमान केन निवार्यते । आर-
म्भणीया पुनर्नयेन चिन्विचर्त्यते । आरम्भमिमित्त्वात् । तदभावाच्चा-
ग्नीषोमीयस्यानङ्गमारम्भणीया । अतस्त्रिविकारेष्वप्रवृत्तिरिष्यते-
इत्यलमतिप्रसङ्गेन, प्रकृतमिदानीमभिधीयते ।

पश्चिज्या त्सवत्सरे संवत्सरे प्रावृषि ॥ १ ॥

कर्त्तव्येति सूत्रशेष । पशुना इज्या पश्चिज्या । सा च प्रति-
सर सर कर्त्तव्येति । तेन सवत्सर सवत्सर इत्युक्तम् । नित्यत्वं हि
परिभाषायामुक्तमेव । दाक्षायणपशुषु प्रवृत्तरिति । अपि च ।
त वै सवत्सरो नानीजानोतीयादिति । सा च प्रावृषि । प्रावृच्छदे-
न वर्षा उच्यते । तेन सुयवसे यजेतेति श्रुते । सुयव-
साश्च वर्षा १ ॥ १ ॥

आवृत्तिमुखयोर्वा ॥ २ ॥

पश्चिज्या भवति, वा प्रावृषि । आवृत्तिशब्देन उदगयनदक्षिणायने
उच्यते । तयोर्मुखमावृत्तिमुखम् । प्रथममहस्तत्र कर्त्तव्यम् । न
पौर्णमास्यमावास्ये अपश्येते । सवत्सरे सवत्सरे इति चोक्तत्वा-
देकत्रक्रिया । नोभयोरपीति ॥ २ ॥

गृहेषु ॥ ३ ॥

देवयजनागारेऽग्नीषोमीयस्य इष्ट्याविहापि तन्मा भू-
दिति गृहेष्वित्युच्यते । तेन गृहेषु यजेतेति वचनात् । अपरे त्वयम-
नुनाद इति मन्यन्ते । न ह्युदवसानमग्नीषोमीयार्चम् । ज्योतिष्टोमप्र-
करणे विधानात् । तादर्थ्याच्च प्रासङ्गिकाग्नीषोमीयस्य । एव च स-
ति न्यायसूत्रमेवेतद्गृहेष्विति । यद्येव समारोपोपि प्रकरणसमर्थे

१ सचर्तुं सर्वत्र चान्द्रमानेन गृहीतव्यं तदभाषे सौर । तथा
च स्मरणम्—“ श्रौतस्मार्तक्रिया सर्वा दुर्वाधान्देषु चर्तुषु, तद-
लाभ तु सौरेषु ” इति ।

तत्प्रातः ज्योतिष्टोमार्थं एव । प्रासङ्गिकोष्णीपोमीये इति पश्वन्तर-
पु न प्रवर्त्तते । नैतदेवम् । समारोपो ह्यग्निसंस्कारः । अग्न्याङ्ग-
प्रधानार्थता । यदाहवनीये जुहोतीति वचनात् । तस्मात्प्रवर्त्तत एव
समारोपः । अत एव चांत्तरवेदिसम्भाराश्च प्रवर्त्तन्ते ॥ ३ ॥

यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतं रुवेण वोरु वि-
ष्णविति ॥ ४ ॥

स यदि रुचा जुहोति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति,
यद्यरुवेण रुच्येणैवोपहत्य जुहोतीति वचनाद्विकल्पः । इयं च
यूपाहुतिरप्नीपोमीये यूपायां दृष्टा । यूपं ब्रह्मचर्यैष्णाव्यर्था जुहो-
तीति । तत्र च प्रक्षणा कृतारुतप्रत्यवेक्षणा कृतमिहापि ब्रह्मचर्यो-
त्तरकालतैथ गम्यते ॥ ४ ॥

आज्यशेषमादाय सतक्षा गच्छति यूपम् ॥ ५ ॥

यश्चान्यं परिशिष्टं भवतीति वचनात् । यद्यत्युपरिष्ठात् यू-
पान्ते यामि मधिरवेति । अतश्च धिक्त्वोपम ॥ ५ ॥

अभिमृशत्यत्यन्यानि ॥ ६ ॥

यूपमभिमृशत्यनेन मन्त्रेण ॥ ६ ॥

प्राङ्मुतिपुनर्मिमन्त्रयते वा ॥ ७ ॥

मनेनैव मन्त्रेणेति । स चायं तुल्यशास्त्रादिप्रत्यय ॥ ७ ॥

पालाशं बहुलपर्णमशुष्काग्रमूर्द्धसकलशाखं

मध्याग्नौपनतमव्रणम् ॥ ८ ॥

१ तेन 'राते पाली यूपो भवति' इत्यत्र न भवति, लुप्तार्थत्वा-
त् । यूपं च्छेदयता दोतव्यमिति च्छेदनार्थो दोम, न च राते पाल्यां
च्छेदनमस्तीति ।

निरुद्धे हि धूपते । तस्मात्पालाशमेव दूपं कुर्वीतेति । मध्या-
ह्नोपनतत्वं च निरुद्ध एव तत्रैव पाठात् । अथ य एष आननु-
परिष्टादुपनतो मध्य इति । अन्यत्रान्तियम् ॥ ८ ॥

अभावे खदिरत्रिल्वरौहीतकान् ॥ ९ ॥

पलाशमावे खदिरादयो मयन्ति ॥ ९ ॥

खदिराभावे सोम इतरान् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे खदिराभावे वैल्वान्नौहीतकान्वा कुर्यात्पालाशस्तु
निरुद्ध एवेति सम्प्रदायः । खदिराभावे इतरानिति घृण्यन्नमुखा-
रणार्थम् । दूपव्यक्तिमेदापेक्षं वा ॥ १० ॥

स्रुवेणापस्पृशति विष्णवे त्वेति ॥ ११ ॥

दृष्टार्थत्वाद्यस्मिन्प्रदेशे छेदने तत्रोपस्पर्शनम् ॥ ११ ॥

ओषध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्य स्वधित

इति परशुना प्रहरति ॥ १२ ॥

ओषध इत्यनेन मन्त्रेण दणमन्तर्दाय स्वधित इत्यनेन म-
न्त्रेण परशुना प्रहरति ॥ १२ ॥

प्रथमशकलं निदधाति ॥ १३ ॥

कार्यार्थम् ॥ १३ ॥

अनक्षस्तम्भं ब्रूयति ॥ १४ ॥

यथाक्षस्तोपस्तम्भं च्छाणुनं मयति तथा च्छिद्यते ॥ १४ ॥

एकजम् ॥ १५ ॥

एक एव यो जातः ॥ १५ ॥

घां मालेखीरिति पतन्तमभिमन्तयते ॥ १६ ॥

यूपम् ॥ १६ ॥

स च—

न दक्षिणा पतेत् ॥ १७ ॥

अयं हि त्वेति शोधनम् ॥ १८ ॥

कुत एतत् । मन्त्रलिङ्गात् । अयं हि त्वा स्वधितित्तेतिज्ञानः प्रणिनायेति ॥ १८ ॥

अभिमन्त्रणशेषो वा विशेषो पदेशात् ॥ १९ ॥

वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अयं हि त्वेत्यभिमन्त्रणशेष एव भवति न शोधने । कुत एतत् । विशेषोपदेशात् । तं प्रक्षयमानमनुमन्त्रयते यां मा ढेयीरिति । मन्त्राणां व्याधिधायकत्वात् ॥ १९ ॥

अतस्त्वमित्यावृत्तने जुहोति ॥ २० ॥

आम्रध्वनं चापादानस्ताधनत्वेन स्वाणुरभिप्रेतः । आम्रध्वनमभिजुहोतीति धृतत्वात् ॥ २० ॥

यूपे वा तत्संस्कारात् ॥ २१ ॥

यूपे वा जुहोति न स्वाणौ । कुत एतत् । तत्संस्कारात् । यूपस्य हि संस्काराभिप्रेतः ॥ २१ ॥

स्थाणौ श्रुतेश्च ॥ २२ ॥

स्वाणौ वा जुहोति न यूपे । कुत एतत् । धृतेः । अयामध्वनमभिजुहोतीति मरुत्याह नेदतो नाष्ट्रा रक्षाऽन्वृत्तिष्ठानिति । यूपं च्छिन्नमनुनेदतो नाष्ट्रा रक्षाऽसि अनृत्तिष्ठानितीत्यज्ञो वा आर्यं तद्वज्रं नैवेतनाष्ट्रा रक्षाऽन्वयवाधत इति धृतः । चरब्दाग्नमन्त्रवर्णाच्च । अतस्त्वं देवयनस्पते यतवन्धनो विरोहेति । यस्त्वं मत्तोः वृत्तः स यतशासो विरोहेति मन्त्रवर्णो न स्वाणुरेवाभिधीयत इति । स्वाणावपि च होमे क्रियमाणे यूपीयस्वाणुरिति भवत्येवाहृष्टो यूपसंस्कारः । अतः स्वाणावेव होम इति ॥ २२ ॥

परिवास्योच्छेदनं पुनः ॥ २३ ॥

परिपूर्वोवसिच्छेदनार्थः । परिवास्य च्छित्त्वा यूपाम् पुनश्छेदनं
न कर्त्तव्यम् ॥ २३ ॥

व्यरत्निश्चतुररत्निर्वा ॥ २४ ॥

परिवास्यते । स वा एष व्यरत्निर्वैद्य चतुररत्निर्वा पशुबन्धयु-
पो भवतीति वचनात् ॥ २४ ॥

एकारत्निप्रभृतीनेके ॥ २५ ॥

एवमपि हि श्रूयते । स यत्पशुना यद्व्यमाण एकारत्निं यूरं
कुरुत इममेव तेन लोक जयत्यथ यद्व्यरत्निमन्तरिक्षलोकमेव तेन ज-
यतीति । एके तन्नेच्छन्ति । न ह्येतौ विधीयेते किं तर्हि शवयुन्यया-
देन संस्तवोयं, यो नापसंहरति स वा एष व्यरत्निर्वैद्य चतुररत्निर्वा
पशुबन्धयुपो भवतीति १ ॥ २५ ॥

अष्टाश्रं करोत्युपरवर्जम् ॥ २६ ॥

अत ऊर्ध्वन्तद्वर्णो व्यापारः । एव हि तद्व्या मानयनं वृष्टार्थं
भवति । उपरवर्जमिति । उपरशब्देन उपरार्हः प्रदेशोभिधीयत ।
उपरार्हप्रदेशवर्जमष्टाश्रं करोति ॥ २६ ॥

अग्राच्चपालं पृथमात्रमष्टाश्रं मध्यसंगृहीतम् ॥ २७ ॥

करोतीत्यनुपङ्गः । पृथशब्देन सङ्कुचिताङ्गुलिः पाणिराम
शिवन्धादुच्यते ॥ २७ ॥

ऊर्ध्वमग्रे प्रतिमुञ्चति द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा
तदर्मातिक्रान्तं यूपस्य ॥ २८ ॥

१ तथा चापस्तम्बः—“ व्यरत्निश्चतुररत्निर्वा पालाशो निकृष्ट-
शुबन्धस्पातो ऽन्यः सौम्यस्याध्वरस्येति वाजसनेयिन ” इति ।

स चायमुपदेशः । प्रतिमोक्षस्त्वञ्जनोत्तरकाल एव ॥ २८ ॥

पञ्चारत्निः पञ्चदशपर्यन्तः सोमे दशसप्तच-
तुर्दशवर्जमपरिमितो वा ॥ २९ ॥

भवति यूपः । एवमपि हि श्रूयत इति ॥ २९ ॥

सप्तदश वाजपेये ॥ ३० ॥

एकविंशतिरश्वमेधे ॥ ३१ ॥

यथाकायः स्थविमा ॥ ३२ ॥

सौख्यं च यथाकायमेव भवति । न च तक्षणेन अग्रतुल्यप्र-
माणात् ॥ ३२ ॥

वेदिं करिष्यन् पट्टोत्तरं पञ्चगृहीतं मन-

सानुद्रुत्य जुहोत्येकामाहुतिं पञ्च वा द्यौ-

पृष्ठमन्तरिक्षमात्माङ्गैर्यज्ञं पृथिवीः शरीरैः

वाचस्पते ऽछिद्रया वाचा छिद्रया जुह्वा

दिवि देवतावृधः होत्रामैरयन्स्वाहेति ॥ ३३ ॥

प्राग्वेदिकरणात् । पट्टोत्तरं मन्त्रं मनसानुद्रुत्य पञ्चगृहीतं
जुहोति । पञ्चभिर्वा घिम्रहे । स चायं होमो निरुद्ध एव भवति ।
तत्रैव पाठात् । नाग्निपोमीय इति ॥ ३३ ॥

वेदिं करोति ॥ ३४ ॥

किमर्थमनवसरे वेदिकरणमुक्तम् । परित्तरणादीनुपरिष्ठाद-
हयस्याचार्य इति । उच्यते । ज्योतिष्टामे ह्युत्तरवेदिर्विहिता । तत्र या-
हयनीयनिधानमुक्तम् । अग्निं या अभ्यामाभास्यन् भवतीत्यनेन । स
चायमग्निस्तस्कारः । अङ्गमधानार्थत्वाग्नेरग्निपोमीये प्राप्नोति
अग्नीपोमीयाश्च पञ्चान्तरेषु । न च वेद्या विनोत्तरवेदिर्भवति । अतः
स्यावसरोद्वेदिरपकृष्यते । तेन वेदिं करोतित्युक्तम् ॥ ३४ ॥

वरुणप्रधासवत्स्पयाद्याग्निनिधानात् ॥ ३५ ॥

वारुणप्रधासिफोपदेशोयम् न धर्मपरिणाप्ति ॥ ३५ ॥

एकमिध्मेन प्रणयति ॥ ३६ ॥

तत्र हि कर्परप्रणयनं द्वयोश्च । इह एकमिध्मेनोच्यते । तत्कु-
तः । ज्योतिष्टोमेहीध्मेन प्रणयनं दृष्टम् । स चाहवनीयसस्कारः ।
अङ्गप्रधानार्थत्वाच्च तस्याग्नीषोमीये प्राप्तिः । तत्प्रकृतिरवाच्च पश्वन्त-
रेषु । तेनैकमिध्मेनेत्युच्यते । एव च कृत्वा समारोपोप्यत्र
भवत्येव ॥ ३६ ॥

व्रतोपायनप्रणीताज्यभागवदानपूर्णपात्रविष्णु-

क्रमान्कुर्याद्धर्विर्यज्ञविधौ ॥ ३७ ॥

व्रतोपायनप्रणीताज्यभागानामन्ययप्राप्तानां सवविधे प्रतिपे-
धार्य निरुद्धे च प्रतिप्रसवार्थं वचनम् । भागावदानानि तु क्लोमं ब्रह्मणे
ह्रीह यजमानाय पुरीततमध्यर्चये इत्येवमादीनि अग्निसोमीयमाया-
तानि । तत्र सायान्तरे प्रतिपेधात् विकारपशुनुपाच्छन्ति । तेनैह विधा-
नमग्नीषोमीयनिपेधार्यम् । तत्र च निपेधात् पश्वन्तरे प्रवृत्तौ निरुद्धे
विकल्पं वक्ष्यति क्लोमह्रीहाध्युध्नीपुरीततश्चेच्छन्निति । अतो भागा-
वदानानामग्नीषोमीये अभाव एव निरुद्धे विकल्पोऽन्यत्र नियम इति ।
पूर्णपात्रविष्णुक्रमयोस्तस्मिन्निरुद्ध एव विधानम् । दक्षिणाग्नि-
होमान्तरवाद्ग्रीषोमीयस्यान्यत्राप्रवृत्तिरेव । तथा चाह हर्विर्यज्ञविधौ
ह वा अन्यः पशुबन्ध इति स हैप हर्विर्यज्ञविधौ यस्मिन्वत्-
मुपनयति यस्मिन्वत् प्रणयति यस्मिन्पूर्णपात्रन्नित्यति य-
स्मिन्विष्णुक्रमान्क्रमत्यथ हैप सवविधो यस्मिन्नेतानि न वि-
यन्त इति ॥ ३७ ॥

परिस्तरणपातसुसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वणप-

णाधिश्रयणानि कृत्वोत्तरपरिग्रहादि करो-

त्याज्यासादनात् ॥ ३८ ॥

परितरणादीनामुपादानं वैकृतपदार्योक्तिममनन्तरं प्राकृतानुसम्बन्धनार्थम् । एतन्नावसरविधानार्थं च । उत्तरपरिग्रहादि फरोत्पन्नेन च उत्तरपरिग्रहस्य यदादौ तदादि फरोत्पन्नास्तादृनादिति ॥ ३८ ॥

अत्र विशेषः—

सप्तपदाज्यमाज्यग्रहणम् ॥ ३९ ॥

तस्य चानुयाजार्थेत्युक्तमेव ॥ ३९ ॥

वर्हिषि पृक्षशाखास्तृणाति ॥ ४० ॥

अवसरान्तराविधानाच्च स्तरणाधिकारात् वर्हिस्तरणसमन्तरमेव पृक्षशाखास्तरणम् ॥ ४० ॥

देवस्य त्वेत्यग्निमादाय यूपावटं परिलि-

खतीदमहमित्याहवनीयस्य पुरस्तादन्त-

र्वेद्यर्द्धम् ॥ ४१ ॥

अन्तर्वेदिध्य न यूपार्द्धस्याङ्गवेनोच्यते । किं तर्हि देशलक्षणेयम् । यूपमानं प्रकृत्य वचनं हि भवति अर्द्धमन्तर्वेद्यर्द्धं वह्नियेदीति । तत्र यूपार्द्धस्याङ्गत्वेन वेदिविधानं अर्द्धं वह्नियेदीत्येतदपि विधेयम् । तथा च वाक्यभेदः प्रसङ्गः । देशलक्षणायां त्वेपदोपो न भवति । न चैकवाक्यपर्यं सत्यनेकवाक्यनायुक्तरूपा । अनेकादृष्टपरिकल्पनाप्रसङ्गात् । चिन्तायाः प्रयोजनन्तीप्रमुनिः प्राची यदितं कर्त्तव्येति अतङ्गत्यात् ॥ ४१ ॥

उपरसम्मितं खनति ॥ ४२ ॥

उपरशब्देन चोपरार्द्धः प्रदेशो लक्ष्यते । उपरार्द्धप्रदेशसम्मितं खनतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

प्राचः पाऽसूनुद्वपति ॥ ४३ ॥

तदग्रेण यूपं प्राञ्चं निदधाति ॥ ४४ ॥

तच्छब्देनावट. परामृश्यते ॥ ४४ ॥

कुशमुष्टिमुपरि तस्मिन् ॥ ४५ ॥

यूपे ॥ ४५ ॥

प्रथमशकलं च ॥ ४६ ॥

चशब्दादुपर्येव ॥ ४६ ॥

अग्रमुत्तरेण चपालम् ॥ ४७ ॥

निवधातीत्यनुवर्त्तते ॥ ४७ ॥

यवोसीत्यप्सु यवानोप्य प्रोक्षत्यग्रमव्यमूला-

नि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ४८ ॥

आपश्च सतीप्सेव प्रणीतासु लौकिका एव गृह्यन्ते । सा-
न्नाये ह्यङ्गार्थाः प्रणीताः । तद्विकारे च परावङ्गार्थानामेव प्रतिप्रसवः ।
तेनापूर्वस्याद्यूपकर्मोदावप्रवृत्तिरिति ॥ ४८ ॥

प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ ४९ ॥

प्रयोगः ॥ ४९ ॥

अवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति ॥ ५० ॥

शेषप्रतिपत्तिरवटसंस्कारश्चायम् । अतः यूपैकादशिन्यां स-
र्वावटसंस्कारः कर्त्तव्यः ॥ ५० ॥

यहींपि प्राञ्च्युदञ्चि च प्रास्यति पितृपद-

नमसीति ॥ ५१ ॥

अवटे यहींपि प्रागप्राप्युदगप्राणि च प्रास्यति पितृपदनम-
सीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ५१ ॥

प्रथमशकलं चाग्नेयीरसीति ॥ ५२ ॥

प्रास्यतीत्यनुवर्त्तते ॥ ५२ ॥

सुवेणावटे जुहोति तूष्णीम् ॥ ५३ ॥

तूष्णीमित्युक्तत्वात् स्वाहाकारोपि न भवति ॥ ५३ ॥

पुरस्तात्परिक्रम्याध्वर्युर्यजमानो वा यूपमन-

क्त्युदङ्ङुपविश्य ॥ ५४ ॥

परिक्रमणं च यजमानस्योच्यते । मा भूस्तन्निधामात् अपरि-
क्रमणमिति ॥ ५४ ॥

यूपायाज्यमानायानुवाचयति ॥ ५५ ॥

अज्यमानस्य यूपस्यानुवाचनं कारयतीत्यर्थः । तद्यैवं यूपा-
याज्यमानायानुवृहीति ॥ ५५ ॥

देवस्त्वेत्यनक्ति ॥ ५६ ॥

यूपम् ॥ ५६ ॥

चपालमुभयतः ॥ ५७ ॥

अनक्तीति वर्त्तते । देवमेदाभ्योभयप्रमन्त्रं इत्युक्तमग्निमं-
गारं ॥ ५७ ॥

अक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाम्य इति ॥ ५८ ॥

अक्त एव पुनस्तथचनं चपालनिर्देणार्थम् । चपालं प्रतिमुञ्च-
तीत्यर्थः । प्रतिमुञ्चामीति चात मन्त्रशेषः ॥ ५८ ॥

सोपरमग्निष्ठादेशमक्त्वा परिव्ययणदेशः

समन्तं परिमृश्याध्वर्युर्नावसृजेदापरिव्य-

यणात् ॥ ५९ ॥

सहोपरिष्ठाग्निष्ठादेशं पुनरपत्या परिव्ययणदेशं समन्तं परिमृ-
श्य यूपमध्वर्युर्नावसृजेदापरिव्ययणात् । सोपरमग्निष्ठादेशाज्जनं च

क्वाप्रत्ययांपदेशाद्ध्रयोऽरिति केचित् । अभिप्रवृत्तत्वाद्यजमानस्ये-
ति सम्प्रदायः ॥ ५९ ॥

उच्छ्रीयमाणायानुवाचयति ॥ ६० ॥

यूपायेत्यत्रानुवर्त्तते ॥ ६० ॥

द्यामग्नेत्युच्छ्रयति ॥ ६१ ॥

यूपम् ॥ ६१ ॥

यात इति भिनोत्यग्निष्ठासम्प्रत्याहवनीयम् ॥ ६२ ॥

यात इत्यनेन मन्त्रेण अयमे प्रक्षिपति यथाग्निष्ठासम्प्रत्याहव-
नीयं भवति । एवं च सति यूपैकादशिन्यां सर्वाग्निष्ठाः सम्प्रत्या-
हवनीयं कर्त्तव्याः ॥ ६२ ॥

ब्रह्मवनिस्त्वेति पाशुभिः पर्यूहति ॥ ६३ ॥

पाशुभिः पूरयति गर्त्तम् ॥ ६३ ॥

ब्रह्म दृष्टेति भैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः

पर्युपंति ॥ ६४ ॥

भैत्रावरुणदण्डेन दृढीकरोति ॥ ६४ ॥

समं भूमिकृत्वाद्भिरुपसिच्य विष्णोः कर्मा-

णीति वाचयति यूपमन्वारब्धम् ॥ ६५ ॥

समं भूमिकृत्वाद्भिरुपसिच्य गर्त्तम् विष्णोः कर्माणीति वा-
चयति यजमानम् यूपमन्वारब्धम् । सचायमुभयसंस्कार इति
सम्प्रदायः । यूपसंस्कार एवेत्यपरे । उभयसंस्कारपक्षे च बहुयज-
मानके सर्वेषां वाचनमेकस्यान्वारम्भः ॥ ६५ ॥

तद्विष्णोरिति चपालमीक्षमाणम् ॥ ६६ ॥

वाचयतीत्यनुवर्त्तते ॥ ६६ ॥

परिवीयमाणायानुवाचयति त्रिगुणा त्रिव्यामा
कौशी रक्षना तया नाभिमात्रे त्रिवृतं परि-
व्ययति परिवीरसीति ॥ ६७ ॥

त्रिगुणया त्रिव्यामया कौश्या रक्षनया नाभिमात्रे त्रिवृतं प-
रिव्ययति परिवीरसीति । नाभिमात्रे च प्रमाणात्वाद्यजमानवि-
षयम् ॥ ६७ ॥

सःसृज्यान्यतरस्यामन्ते प्रवेशयति ॥ ६८ ॥

सःसृज्य रक्षनामन्यतरस्यां रक्षनायां अन्तं गोपायति ॥ ६८ ॥

यूपशकलमस्यामवगृह्युत्तरेणाग्निष्ठां दिवः

सूनुरसीति ॥ ६९ ॥

यूपशकलमस्यां रक्षनायामवगृह्युत्तरेणाग्निष्ठां उद्गृह्यति
दिवः सूनुरसीति ॥ ६९ ॥

बहुषु यथास्वम् ॥ ७० ॥

बहुषु यूपेषु यथास्वमवगृह्णन् ॥ ७० ॥

उपविरितीति तृणमादाय तेन पशुमुपस्पृ-

शत्युपदेवानिति ॥ ७१ ॥

पशुमात्रमाप्ताविबुध्यते—

छागं मन्त्राम्नानात् ॥ ७२ ॥

स च पशुदछागो महीतरुः । कुत पतत् । मन्त्राम्नाना-
त् । छागीषोमौ च्छागस्य द्विषि मासमिति । तेन पशुपददछाग-
विषय इति गम्यते ॥ ७२ ॥

पन्नदमव्यङ्गम् ॥ ७३ ॥

द्वारे त्यवेदिफत्वात्स्मात्तमिति । यज्ञपतिष्वक्ष्य अनेकयजमानके
विपरिणम्यते । यूपान्हुत्यां परिव्ययणे ऽग्निमन्यने च ॥ ८५ ॥

प्रवृत्य होतारमाश्राव्याहानिर्ह दैवीनां वि-
शां पुर एतायं यजमानो मनुष्याणां सुन्व-
न्निति सुत्ये तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छ-
तं हिमा द्वा यू राधाः सीत्सम्पृञ्चानावस-
म्पृञ्चानौ तन्व इति ॥ ८६ ॥

आश्रावणं च मैत्रावरुणार्थम् । स मैत्रावरुणायां दैवाश्रावय-
तीति वचनात् । अग्निर्ह दैवीनां विशां पुर एत इति । यजमानस्य चा-
नेकयजमानके यथार्थं विपरिणामः । सुन्निति सुत्ये इत्युपान्याय-
रणसुन्वन्यजमान इति प्रयोगः ॥ ८६ ॥

मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति मित्रावरुण-
योस्त्वा प्रशालोः प्रशिषा प्रयच्छामीत्यौदु-
म्बरं यजमानमुखमात्रम् ॥ ८७ ॥

मैत्रावरुणसन्निधानात्तस्यैव मुखमात्रो मा भूदिति यजमान-
मुखमात्रमित्युक्तम् ॥ ८७ ॥

दीक्षितदण्डं सोमे ॥ ८८ ॥

दीक्षितदण्डं समर्पयति ॥ ८८ ॥

क्रीते वा ॥ ८९ ॥

अस्मिन्वावसर इति ॥ ८९ ॥

एकादशप्रयाजा अनुयाजाश्च ॥ ९० ॥

इयं चैकादशसंख्यात्पन्तसंयोगिनी । चान्दकमानेषु प्रयाजे-
षु संख्या ध्रूयते साध्यासेन पूर्यते । या पुनस्तपचौ सव्या ध्रूयते

सा पृथक्त्वनिवेशाद्देव्यै भवति । यथा प्रकृतौ पञ्चप्रयाजान्यजति ।
अध्यासे च सति अन्त्यत्वेवाध्यासो न्याय्यः । एवं च सति अध्या-
सविनाशे अन्त्य एवावर्तत इति । अनेकदेवताको ऽनेकयाज्यायांश्च
पञ्चम एवायमिति । एवं यत्र यत्रोत्पन्नसंयोगिनी संख्या तत्र तत्रा-
ध्यासेन पूर्यते । यथा ग्रीणि समिष्टयजूषि जुहोतीति कर्माध्या-
सः । तिस्रोऽनूचन्त्या एकविंशतिस्त्रीषोमीयाः पञ्च इति द्रव्या-
ध्यासः । कार्यं तु सर्वत्रैकमेवेति ॥ ९० ॥

समैत्रावरुणे प्रेष्येत्याह यजस्थाने वचने ॥ ९१ ॥

समैत्रावरुणे कर्मणि यजेत्यस्य स्थाने प्रेष्येति चक्षुष्यम् । यत्र
मैत्रावरुणस्य प्रेषवचनमस्ति । एवं च सति पशौ पत्नीसंयाजेषु प्रेष-
वचनाभावाद्यजेत्येव चक्षुष्यम् ॥ ९१ ॥

दशेष्ट्वा प्रयाजानाह शासमाहरेति ॥ ९२ ॥

यूपशकलमाहरेति च काण्वानां पठ्यते । माष्यन्दिनीया-
यां तु शासमाहरेत्येव ॥ ९२ ॥

स्वरुमादायाक्त्वोभौ जुह्वन्ते ताभ्यां पशोर्ल-
लाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति ॥ ९३ ॥

स्वरुं गृहीत्वोमावपि स्वर्यंशी जुह्वान्ते ऽक्त्वा ताभ्यामेव पशो-
र्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्तावित्यनेन मन्त्रेण ॥ ९३ ॥

स्वरुमवगुह्यासिं प्रयच्छन्नाहैपा ते प्रज्ञाता-
धिरस्त्विति ॥ ९४ ॥

स्वरुं यूपे प्रययगुह्यं शमिन्ने ऽसिं प्रयच्छन्नाहैपा ते प्रज्ञाता-
धिरस्त्विति ॥ ९४ ॥

सादयित्वा स्तुचौ चात्वालमुत्तरेण शमि-
तायोह्लिखति ॥ ९५ ॥

उपस्पृशति । पन्नदो निगमेषु जातदशन उक्तः । अन्यङ्ग-
क्षानूनाङ्गः ॥ ७३ ॥

यथामन्त्रवर्णं प्रोक्षणे ॥ ७४ ॥

प्रोक्षणमन्त्रे यादृशोभिहितः अनुत्वा माता मन्यतामनु
पितानु भ्राता इत्येवमादि । मातृमान्नातृमानिति च मन्त्राभिधान-
सामर्थ्यात् ॥ ७४ ॥

नाचोदितत्वात् ॥ ७५ ॥

नैतदेवम् । न ह्येवं विधा चोदनेति । मन्त्राणां चाविधा-
यकत्वात् ॥ ७५ ॥

अग्निं मन्थत्याहोमात्करोति ॥ ७६ ॥

गुणविधित्वाद्यास्य धर्माभावे धर्मपरिप्राप्त्यर्थमाहोमादि-
रयुज्यते ॥ ७६ ॥

उपाकरणमन्थने वा ॥ ७७ ॥

उपाकरणं तृणेनोपस्पर्शनमुक्तम् । तस्य पुनरुच्चारणं मन्थ-
नसन्नियोगादप्यर्थम् । सन्नियुक्तैर्विकल्पोपधास्यादिति ॥ ७७ ॥

द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं
कृत्वा ऽन्तराशृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्य
त्वेति ॥ ७८ ॥

पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चतीति वचनात् ॥ ७८ ॥

देवस्य त्वेति यूपे ॥ ७९ ॥

बध्नातीत्यनुवर्त्तते ॥ ७९ ॥

ऐन्द्राग्नः सौर्यः प्राजापत्यो वा यमिच्छेत् ॥ ८० ॥

अथोपि हि देवता विशेषा विकल्पेन धूयन्ते । वाशब्दाद्विक-

लपरिप्राप्तौ यमिच्छेदित्यादिविकल्पार्थमुक्तम् । यमिच्छेत्तं सर्वं
दैव कुर्यात् ॥ ८० ॥

अन्यस्त्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षति ॥ ८१ ॥

प्रोक्षणीष्वद्वयैगिकोपि संस्कृतप्रोक्षणीविषयः प्रोक्षण्यु
पादानसामर्थ्यात् ॥ ८२ ॥

अपां पेरुरित्यास्य उपगृह्णाति ॥ ८२ ॥

आस्योपग्रहणं च पानाय । नादृष्टार्थम् । दृष्टार्थत्वात् । तथा
चाश्वमेधे धूयते तर्पयित्वाश्नं पुनः संस्कृत्य प्रोक्षणीभीरितरा-
म्यस्तुप्रोक्षतीति ॥ ८२ ॥

आपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षति ॥ ८३ ॥

अथाधस्तादुपोक्षतीति वचनात् ॥ ८३ ॥

इध्मप्रैषादि करोत्याप्रयाजेभ्यः ॥ ८४ ॥

वैष्टनमनन्तर प्राक्तनानुवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् । आदिप्रदह्यत
च होतृपदनादिद्रष्टव्यम् । तदेव हि पूर्वं न कर्तव्यमिति ॥ ८४ ॥

उत्तराधारमाधार्य पशुं पूर्वं समनक्ति

ललाटास्रोणीषु सन्त इति प्रति

मन्तम् ॥ ८५ ॥

प्रह्नौ हि उत्तराधारसमनन्तर धृत्वा समञ्जनमुक्तम् । तेने-
होच्यते । पशुं पूर्वं समनकीति । अनेन च क्षापकेन यत्र प्राकृतयोः
समावेशस्तत्र पूर्वं प्राकृतमिति । यथासाधं हवींषि सम्मृष्यत्वासाध
हवींष्यग्निं मन्यतीति । यथा च प्रहृत्य तृणमात्मानमालमते । प्र-
हृत्य तृणं याजिनेन चरतीति । समञ्जानि यज्ञैरित्यत्र गच्छन्ताः
मित्यध्याहारो नानुबद्धः । एषयाकथ्यतामाधात् । एवं च सति स-
मनक्तिराशिपेरदन्नापि गच्छतामित्यध्याहार एव नानुबद्धः । पूर्वेण
स्योदितत्वात् । अतश्चोभयत्र सहिगायतप्रयोगो न भवति । प्राय-
श्चित्तगच्छ विधेयः । अनुबद्धविनाशे धौत प्रायश्चित्तम् । अध्या-

सूक्तसादनं च यचनात् । उल्लेखनोपलक्षिताश्च परिसमू-
हनादयः सर्वे भवन्तीति सम्प्रदायः ॥ ९६ ॥

पर्यग्नयेऽनुवाचयति ॥ ९६ ॥

पर्यग्निकरणे क्रियमाणे यदनुवचनं तत्कारयति । कथं च-
तत्कारयति । पर्यग्नये जुहूहीत्येवम् । तथाच श्रुतिरप्याह पर्यग्नये
जुहूहीति । पर्यग्निकरणं चाग्नीत्कर्तृकं ग्रैयश्च तदङ्गत्यादग्नीध एवे-
ति सम्प्रदायः । तथा च ध्रूयते यदेवाध कर्म करोति स एव
तपोपचारं वेदेति । अपरे त्वध्वर्योरेव ग्रैयदानमिच्छन्ति । पर्यग्न-
िकरणमात्र एव यचनामिति ॥ ९६ ॥

आहवनीयोल्मुकमादायाम्नीत्रिः समन्तं प-
र्येति पश्चाज्यशामित्रदेशयूपचात्वालाहवी-
यान् ॥ ९७ ॥

आहवनीयोल्मुकं गृहीत्वापश्चादीनग्नीत्रिः पर्येति ॥ ९७ ॥

आज्यपशुशामित्रान्वा ॥ ९८ ॥

पर्येति न सर्वानिति । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ९८ ॥

प्रतिप्राप्त्योल्मुकं तावत्प्रतिपर्येति ॥ ९९ ॥

आहवनीये प्रक्षिप्योल्मुकं त्रिरेव प्रतिषब्दप्रयोगाद्याप्रद-
क्षिणम् ॥ ९९ ॥

पुनरादायोदङ्प्रतिपद्यते ॥ १०० ॥

पुनरग्नीदाहवनीयोल्मुकमादायोदङ्प्रतिपद्यते ॥ १०० ॥

पशुश्चान्वक् ॥ १०१ ॥

पशुश्च उल्मुकमनुनीयते । एवं हि ध्रूयते शमितैतं
कण्ठे यच्चा नयति ॥ १०१ ॥

प्रतिप्रस्थातान्वारमत एनं वषाश्रपणीभ्यां
कार्मर्यमयीभ्यां विशाखाविशाखाभ्याम् ॥ १०२ ॥

तं वषाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारमत इति वचनात् ॥ १०२ ॥

तमध्वर्युर्यजमानोध्वर्युम् ॥ १०३ ॥

मन्वारमत इत्यनुवर्त्तते ॥ १०३ ॥

वेदितृणे ऽध्वर्युरादायाश्राव्याहोपमेप्य
होतर्हव्या देवेभ्य इति ॥ १०४ ॥

अनन्तरं यजमानस्याभिहितत्वाद्ध्वर्युग्रहणम् ॥ १०४ ॥

रेवति यजमान इति वाचयति ॥ १०५ ॥

रेवति यजमान इत्यनुमन्त्रं यजमाने वाचयति ॥ १०५ ॥

शामित्रं नातीयात् ॥ १०६ ॥

शामित्रमतीत्य न गच्छेत् ॥ १०६ ॥

शामित्रेर्षिं निदधाति ॥ १०७ ॥

यतो गृहीताग्निस्तत्र निधानं मा भूदिति पुनः शामि-
त्रग्रहणम् ॥ १०७ ॥

निर्मन्थ्यमेकै ॥ १०८ ॥

आग्निं निदधाति । तुल्यधुततयाद्विकल्पः ॥ १०८ ॥

पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षोवर्षीयसीति ॥ १०९ ॥

शामित्रस्य पश्चात् । मन्त्रद्वानेकयजमानकं विपरिजम्पते ॥ १०९ ॥

तस्मिन्नेनक्षिप्नन्ति प्रत्यक्शिरसमुदक्-

पादम् ॥ ११० ॥

तस्मिन् स्वृणे पशुं प्रत्यक्षिरसमुदकपादं निघ्नन्ति ॥ ११० ॥

प्राक्शिरसं वा ॥ १११ ॥

उदकपादमिति वर्त्तत एव । शिरसोदिद्धनियमेपि सति पुरु-
पस्योदकपादता घौचनिकत्वात्कर्त्तव्या । चोदकानुग्रहाय ॥ १११ ॥

संगृह्य मुखं तमयन्त्यवाभ्यमानम् ॥ ११२ ॥

मुखग्रहणपूर्वकं तमनं यथा शब्दं न करोति ॥ ११२ ॥

वेष्केण वा ॥ ११३ ॥

तमयन्ति । वेष्कश्चाघलक उच्यते ॥ ११३ ॥

एत्याहवनीयमावृत्यासते ॥ ११४ ॥

अध्वर्यादयः ॥ ११४ ॥

संज्ञपयान्वगन्धित्येव ब्रूयात् ॥ ११५ ॥

अनेन मन्त्रेण समितोच्यते संज्ञपनं कुरु । अन्वगन्धिति
देवान्प्रयनुगच्छत्वित्यर्थः । तथा च धृतिः । स यदाहान्वगन्धित्ये-
तर्हि ह्येव देवाननुगच्छति इति । एवं च कृत्याऽनेकपाशुकेऽ-
स्य पदस्य विपरिणामः ॥ ११५ ॥

स्वाहा देवेभ्य इति जुहोति ॥ ११६ ॥

पूर्णाहुतिविकारत्वात्सकृद्गृहीत्वेन तद्धर्मवत् ॥ ११६ ॥

संज्ञसः पशुरिति प्रोक्ते शेतान्नुमुहूर्त्तमित्या-
हासोमे ॥ ११७ ॥

संज्ञसः पशुरिति प्रोक्ते शेतान्नुमुहूर्त्तमित्याहासोमे । सोम-
ग्रहणेन च निरुद्धोमिधीयते । तमेव हि प्रकृत्यै तत्पठ्यते । तस्मानु-
पाशु संज्ञसं ब्रूयाच्छेतान्नुमुहूर्त्तमिति ॥ ११७ ॥

देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति ॥ ११८ ॥

पूण्याहुति संस्कृतेनैवाज्येन ॥ ११८ ॥

न वैते जुहुयात् ॥ ११९ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । एवं हि धूयते ते वा एते परिप-
शब्दे इत्याहुती स यदि कामयेत जुहुयादेते यद्यु कामयेतापि
नात्रियेतेति ॥ ११९ ॥

वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति

माहिभूरिति ॥ १२० ॥

रक्षणाद्यदुर्वेषे विकारे अहिपृदाकुशब्दौ उपमानार्थेत्थान्
विपरिणम्येते । उपमायाश्चानङ्गत्वाद् विपरिणामः । अङ्गभूतं हि
प्रकाशयितव्यम् । न चोपमाङ्गभूतेति । भूरिति तु एवं रक्षणापर-
त्वाद्विपरिणाम्यत एव ॥ १२० ॥

प्रतिप्रस्थातः पत्नीमुदानयेत्याह नेष्ट-

रिति सोमे ॥ १२१ ॥

सोमग्रहणं च सोमविषयमेव । तत्र हि नेष्टा विद्यते । एवं च
सति सोमवाणेषु पशुषु प्रतिप्रस्थातरिति घट्टव्यम् ॥ १२१ ॥

पान्नेजनहस्तां वाचयति नयन्नमस्त

अतानेति ॥ १२२ ॥

पान्नेजनहस्तां पत्नीं नयन् वाचयति नमस्त आतानेति ।
पक्षीषुहुत्वे च कृत्यर्थत्वादेकैव पान्नेजनहस्ता । संस्कारार्थत्वात्स-
र्वासां वाचनमिति ॥ १२२ ॥

पशोः प्राणाञ्छुन्धति पत्नी ॥ १२३ ॥

प्राणशब्देन प्राणायतनान्यभिधीयन्ते । तानि पान्नेजनीभिः
पक्षी शोध्यतीत्यर्थः ॥ १२३ ॥

तानीदानीमाह—

मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं
पादान्त्सृहृत्य वाचं ते शुन्धामीति प्रतिम-
न्त्रम् ॥ १२४ ॥

मेढ्रं प्रजननमुच्यते । शेषं प्रसिद्धमेव ॥ १२४ ॥

क्षेपेण यजमानश्च शिरः प्रभृत्यनुपिञ्चतो
मनस्त इति शिरः ॥ १२५ ॥

पान्तेजनीशेषेण यजमानश्च शब्दादध्वर्युश्च । अध्वर्युः का-
ण्डीयायां पठ्यते । अध्वर्युश्च यजमानश्चेति विलिङ्गत्वादभिधीयते ।
मनस्त इति शिरः क्षेपमन्त्रा यथार्थं विनियुज्यन्ते ॥ १२५ ॥

यत्ते क्रूरमित्यङ्गानि ॥ १२६ ॥

अनुपिञ्चत इत्यनुवर्त्तते ॥ १२६ ॥

शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निपिञ्चतः ॥ १२७ ॥

संस्कारत्वाच्चाव्यतिरिक्ते । त्रिविश्चामीति च मन्त्रे-
ऽध्याहारः ॥ १२७ ॥

उत्तानं पशुं कृत्वाग्नेन नाभिं तृणं निदधा-
त्योषध इति ॥ १२८ ॥

नाभ्यग्ने हि यथायाः स्थानम् ॥ १२८ ॥

स्वधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय च्छित्वाग्रं
सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतो नक्ति
लोहितेन रक्षतामिति ॥ १२९ ॥

प्रज्ञाता च घृताक्ता प्रदेशोच्यते । यथा पशुसमञ्जन कृतम् ।
च्छिन्ना सतृणं चर्म तृणाग्र सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन मूलं
द्विगुणीकृत्योत्पतोनक्ति लोहितेन रक्षसामित्यनेन मन्त्रेण ॥१२९॥

निरस्तमित्यपास्यति ॥ १३० ॥

भक्त मूलम् ॥ १३० ॥

इदमहमित्यभितिष्ठति यजमानः ॥ १३१ ॥

रक्षोभिधायकत्वाद्बुधकोपस्पर्शनम् । अत्र च बह्वयजमानके
एक एवाभितिष्ठति कर्तव्येत्यात् ॥ १३१ ॥

वपामुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णीति घृतेन
द्यावापृथिवी इति ॥ १३२ ॥

प्रोर्णीति वपाया घेष्टयति । वपाश्रपण्योश्च उखाकार्योपस्था
तस्मिन्नेणोहितेनादानं द्यौस्य पृथिव्योस्य इति ॥ १३२ ॥

परिवास्य चात्वालेवसिच्य शामित्रे
प्रतपति ॥ १३३ ॥

परिवासनं च छेदनमुच्यते ॥ १३३ ॥

शामित्रैकदेशमाहवनीये प्रास्यत्यग्नीत् ॥ १३४ ॥

तच्च पुनरुल्लुक्कमग्नीदादत्त इति पुनः शब्दोपादानाभिर्म-
न्यपक्षं शामित्रैकदेशस्य न प्रासनमिति । कण्वानामपि च तत्पुनरप्य-
र्जतीति पठ्यते । पुनः शब्दस्य कृतार्थवृत्तित्वात् ॥ १३४ ॥

तृणाग्रं चाध्वर्युर्वायो वेरिति ॥ १३५ ॥

तृणाग्रमाहवनीये प्रास्यतीत्यनुवर्त्तते । अधस्तनपदार्थेऽग्नी-
बुक्तश्च शब्देन तस्यानुकर्षणं मा भूदित्यध्वर्युर्ग्रहणम् । एवं चाने-
नैव क्षापकेन ज्योतिष्टोमे नेष्टा तीत इत्येतां वाचयतीत्युक्त्वा सोमक-

यस्या च समीक्षमाणामित्यत्र च शब्देन नेष्टुरेवानुपूर्वणं युक्तम् ।
तथा च प्राक्षणम् । तं नेष्टा वाचयतीति प्रकृत्याद्यैनां सोमकय-
प्या संख्यापयतीत्याह ॥ १३५ ॥

उत्तरतस्तिष्ठन्प्रतप्य वषामन्तरायूपानी
हृत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता श्रपयति
परीत्य ॥ १३६ ॥

उत्तरतस्तिष्ठन्प्राहवनीये प्रतप्य वषामन्तरेण यूपानी
हृत्वा पूर्वैषा यूपं परीत्य दक्षिणतो व्यवस्थितः प्रतिप्रस्थाता श्रप-
यतीति । सम्प्रदाये तु चार्यालाघसेकादि प्रतिप्रस्थाता चार्यालेख-
सिच्य शमित्रे प्रतपतीति । प्रतपनं च श्रपणैकदेशः । तां पशुश्रपणे
प्रतपति तथोद्वास्यापि नृता भवतीति हि श्रूयते । श्रपणं च प्रति-
प्रस्थातुकर्तृकमिति सम्प्रदायः ॥ १३६ ॥

वषाः स्तुवेणाभिधारयत्यग्निराज्यस्येति ॥ १३७ ॥

अभिधारणं तु प्रकृतमेव । प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् । अतश्च स्ता-
व्यमाज्यमिति ॥ १३७ ॥

स्तोकेभ्योनुवाचयति शृतायाः शृताप्रच-
रेत्याह प्रतिप्रस्थाता स्वाहाकृतिभ्यः प्रे-
ष्येति ॥ १३८ ॥

स्वाहाकृतिशब्देनोक्तमः प्रयाज उच्यते ॥ १३८ ॥

हुत्वावषामभिधारयति पृषदाज्यं ध्रुवां प्रथ-
ममाज्यभागौ चेत् ॥ १३९ ॥

चेच्छब्दो यद्यर्थः । यथाज्यभागावत्र क्रियते इति । निरुद्धे
याज्यभागयोर्विफलपः ॥ १३९ ॥

तेनोच्यते—

अत्राज्यभागौ कुर्यन् ॥ १४० ॥

आज्यभागौ कुर्यन्त्राज्यमदे करोति । अग्नीषोमीये पुनरा-
ज्यभागौ नस्त एवत्युक्तमेव ॥ १४० ॥

वपया चरिष्यन्नुपस्तीर्य हिरण्यमवधाय वपा-
मवधत्ताहेन्द्रामिभ्यां छागस्य वपायै मेदसो-
नुमूहीति ॥ १४१ ॥

उपस्तीर्य जुह्वामाज्यं हिरण्यशकलमवधत्ताति । अवधत्ताहेति
च सहानुवाचनार्थम् । इन्द्रामिभ्यां छागस्येति च प्रयोगोपमदर्शना-
र्थम् । न सौर्योवि व्युदासार्थम् । विकल्पेन छात्रदेवताः धूप-
न्त इति ॥ १४१ ॥

हिरण्यमवधाय द्विरभिघारणः सोमे ॥ १४२ ॥

निरुद्धे तु सकृदभिघारणम् । सा या एवा पञ्चमस्ता वपा
भवतीति वचनात् । सोमशब्देन चाग्नीषोमीयांपलक्षणम् । अतस्त-
द्विकारेषु निरुद्धवर्जं सर्वत्र द्विरभिघारणमिति ॥ १४२ ॥

आश्राव्याहेन्द्रामिभ्यां छागस्य वपां मेदः
प्रेष्येति ॥ १४३ ॥

एतदपि प्रयोगोपमदर्शनार्थमेव ॥ १४३ ॥

प्रस्थितमिति च प्रसूते ॥ १४४ ॥

प्रसूतशब्देन सधनीयोभिधीयते । तद्विकारेषु च प्रस्थितशब्दे
प्राप्ते सौत्रामण्यामुपसहारादन्यत्र न भवतीति । उपसहृतो हि प्र-
स्थितशब्दः सौत्रामण्या प्रस्थितमिति च द्विपदोः सर्वमिति ॥ १४४ ॥

हुत्वा वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति प्राचीं वि-
शाखां प्रतीचीमितराः स्वाहाकृते इति ॥ १४५ ॥

घषाधपणीघबुध्वे मन्त्रस्य विपरिणामः ॥ १४५ ॥

चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः

प्रवहतेति ॥ १४६ ॥

मन्त्रलिङ्गाद्याद्भिर्मांजनमिति ॥ १४६ ॥

विशास्ति पशुमन्यः ॥ १४७ ॥

शशुर्हिंसायाम् । अन्यः पशुं हिंसि मारयतीत्यर्थः । कुत ए-
तदन्य इति । संज्ञाभेदात् । अन्या हि संज्ञा शमितेति । संज्ञाभेदाच्च
संज्ञान्तरे प्रतीतिर्भवति देवदत्तो यज्ञदत्त इति यथा ॥ १४७ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

ऋत्विजां वैको ऽप्रकलृप्तत्वाच्छामित्रे ॥ १४८ ॥

ऋत्विजां वैकः करोति संक्षपनं नान्यः कुत एतत् । अप्र-
कलृप्तत्वाच्छामित्रे । शमनकर्मणि संक्षपने नैव कश्चित्प्रकल्पितो ह-
ृद्यते वेदान्तु शमितैनं कण्ठे घध्या गयतीत्यस्ति प्रकल्पनम् । उच्यते ।
ऋत्विजामेवैकः शमनक्रियायोगाच्छमितेति । तस्मादृत्विजामेवैकः
करोति ॥ १४८ ॥

किं च—

उपगादर्शनाच्च ॥ १४९ ॥

हरयते चायमर्थो यथा ऋत्विग्व्यतिरिक्तस्याप्रकल्पने ऋत्वि-
जामेव कर्तृत्वमिति । हो इत्यृत्विऽज उपगायन्त्येमिति यजमान इत्यृ-
त्विजमुपगानं दर्शयति । विधिरिति चेत् । मैवम् । हो इत्येव परत्वा-
द्वाक्यस्य । न्यायप्राप्तान् ऋत्विजोनुवदिति । तद्विधाने हि वाक्यमे-
दप्रसङ्गः । तथा नाध्वर्युरुपगायतीति अध्वर्योः प्रतिषेधं युवन्तृत्वि-
जामुपगानं दर्शयति । एवं तावत्केषां चिदयमेव सिद्धान्तः । अत्रो-
च्यते । यदुक्तमप्रकलृप्तत्वाच्छामित्र इति । तत्रैवं येन ऋत्विग्व्यति-
रिक्तस्य शमितुः प्रकल्पनं च हृद्यते । शमितैनं कण्ठे घध्यानयती-
ति । तथाऽष्टनङ्ग इति शमितरिति । तत्र शमितारं दर्शयति । नेनु च
ऋत्विजामेवैकः शमनं कुर्वन् शमिता भविष्यति । तस्यैतदर्थनोमिति ।

सेत्युच्यते । व्यापृतेषु ऋत्विक्षु शमितृशब्दध्वणादन्य इति सम्पत्तेः प्र-
निप्रस्थाता पशुमन्वारमने तमध्वर्युर्मैत्रावरुणो ऽग्निगुप्तैवे अग्नि-
शौ होता इतीदृशमुक्तमादायाग्रतो गच्छति । प्रह्लाकृताकृतप्रत्ययेक्ष-
णो । एवं सर्वैर्विबुधु व्यापृतेषु शमिना श्रूयते । अतस्तेऽग्नौ ऽन्य इति-
गम्यते । यश्चोपगादर्शनमुक्तम् । तदप्रकल्पितविषयमात्रपि च संश-
यने ऋत्विक् कर्तृकं समाख्ययाध्वर्युः प्राप्नोति । तत्राध्वर्युशमितृस-
वादे इदमनुपपन्नार्थं भवति । अनेनाध्वर्युर्भवति शमितरितदेवो न-
यतीति । तस्मादन्यः शमितेति । अथवानेन सूत्रेण विकर्त्तनमेव चिन्त्यते
विशान्निपशुमन्यः । अन्यः पशुविकर्त्तनं करोति । न ऋत्विगिति । कु-
त एतदभिप्रवृत्तत्वात् । मारणे हि शमितुरभिप्रवृत्तत्वाद्विकर्त्तनं वि-
स एवेति । एवं प्राप्त उच्यते । ऋत्विजां वैकोप्रकल्पत्वाच्छामित्रे ।
ऋत्विजामेवैकः पशुविकर्त्तनं करोति । कुत एतत् । अप्रकल्पत्वा-
च्छामित्रे । शामित्रशब्देन विकर्त्तनमभिधीयते । तत्र तान्वः प्र-
कल्पितः । यत्र नाम तान्वः प्रकल्प्यते तत्रर्त्विजां कर्तृत्वम् । उप-
गादर्शनाद्येति व्याख्यानम् ॥ १४९ ॥

विक्रयी त्वन्यः शूद्रसंयोगात् ॥ १५० ॥

विक्रयी पुनरन्यो भवति । कुतः । शूद्रसंयोगात् ॥ १५० ॥

अङ्गान्ववद्यत्यभञ्जन् ॥ १५१ ॥

अनवखण्डयन् ॥ १५१ ॥

हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यसक्थिपूर्वनडकं
पार्श्वे यकृद्वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रो-
णिरिति जौह्वानि ॥ १५२ ॥

क्रोडशब्देन घक्षोभिधीयते । यकृच्छब्देन च कालेयम् । गुदः
पक्वाशयाचक्षानं तन्मध्यम् । दक्षिणा च श्रोणिः । एतानि जौह्वानि
जुह्वामयदेयानि ॥ १५२ ॥

दक्षिणासक्थिपूर्वनडकम् ॥ १५३ ॥

सन्धिय सचतेरासकोस्मिन्काय इति पञ्चकोनिधीयते । तस्य
य पूर्वं प्रथमो नङ्गस्य सौचवेद्य ॥ १५३ ॥

गुदतृतीयाणिष्ठम् ॥ १५४ ॥

गुदतृतीयस्य लघुतरस्य ॥ १५४ ॥

सन्ध्या च श्रोणिरित्यौपभृतानि ॥ १५५ ॥

उपभृत्प्रवेद्यानि ॥ १५५ ॥

वर्षिष्ठमुपयङ्मयः ॥ १५६ ॥

यद्यर्षिष्ठं महत्तरं गुदतृतीयं तमुपयङ्मोमार्थम् । एतमेव हि
विभागश्चघणात् ॥ १५६ ॥

अवदानकाले प्रभागः ॥ १५७ ॥

जौहधौपभृद्विवेकार्थं ह्येतत्प्रथमम् ॥ १५७ ॥

वनिष्ठुजाघनी चावधति ॥ १५८ ॥

घनिष्ठुस्थूलान्तरम् । जघनप्रवेशे भया जाघनी प्रसिम्
लैषम् ॥ १५८ ॥

क्लोमप्लीहाध्यध्नीपुरीततं वेच्छन् ॥ १५९ ॥

शवधेत् । क्लोमो गलकनाडीर्ग्राह्यः प्रसिद्धः । अध्यूमी ऊव-
प्रदेशस्थोपरिभगतिः । पुरीतच्छब्देन हृदयमवच्छादितं येन तदुक्तं
उच्यते । पुरीतपुरीपः हृदयं तत्पुरीततां प्रच्छादयतीति श्रुतत्वात् ।
एतानि भागावदानानि । एवामत्र विषयः । अन्यत्र नियमः । अ-
नीपोमीये स्वभावे एवेत्युक्तमेव ॥ १५९ ॥

उदरेमेदोवाशिष्टं गुदे प्रास्यति कृशश्चेत् ॥ १६० ॥

उदरे यन्मेदः अङ्गप्रदेशोत्पत्तिस्तदवशिष्टं गुदे प्रास्येयमिति
पञ्चभगतिः । कृशो दुर्बल उच्यते ॥ १६० ॥

विज्ञप्तिः ।

अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः पत्रपरिशोधनादिकार्यकारिणो
भूयन्ति ।

भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिङ्गलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैः
द्वयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
कालान्तरे प्रतिस्तवक " " १ " ०

प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः-

मुद्रिताः स्तवकाः

संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता

(संस्कारः) २

शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः

(व्याकरणम्) १०

श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्

पार्थसारथिनिबद्धत-न्यायरत्नाकराख्यया

(मीमांसा) १०

व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।

भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन-प्र-

करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-

णतीर्थे विरचितं भाट्टभाषा प्रकाश सहि-

तम् । सम्पूर्णः ।

(वेदान्तः) २

करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः

(ज्योतिषः) १

भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-

श्रीभागामहोपाध्याय-विरचितः । तर्कपादः

(मीमांसा) २

न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिनिध-

विरचिता सम्पूर्णः ।

(मीमांसा) २

ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-चादरायण प्रणीत

वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-

नभिश्च कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।

(वेदान्तः) ६

- (८) स्वाद्यादमञ्जरी-महिलेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धिन्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृता परमगुरभि धी ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्ण } (वेदान्त) १
- (११) न्यायमकरन्द । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसम्प्रहीत आचार्यचित्तुखमु-
निविरचितव्याख्योपते } (वेदान्त) २
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णय न्यायानुसारिप्रयमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूप म० म०
श्रीगिरिविरोपाध्यायरचित । सम्पूर्ण } (न्याय) ५
- (१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितवृतम् स० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) महत्सो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्त) १३
- (१५) शिखस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमता । } (वेदान्त) २
- (१६) मीमांसाबालप्रकाश (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायायंसम्प्रद) श्रीमद्वपदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्रा-
ज्यधुरन्धरश्रीमद्वनाराणात्मजभट्टशङ्कर-
विरचित । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिफनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा)
- (१८) अद्वैतसिद्धिमिद्धान्तसार । पण्डितप्रवरश्रीस्तदानन्दव्यास-
प्रणीतमूलान्वयास्यासमलङ्कृतम् । (वेदान्त)
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहापाध्याय श्रीषका-
चार्यविरचित भाष्यसहितम् ।
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त)

पञ्चादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्त,
बीकानेर मन्त्रतन्त्रशास्त्र
पनारस सिद्धी ।

No 75. }

[Price Rupee One.

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKÂCHÂRIÂ.

EDITED BY

VYÂKARNÂCHÂRYA PANDIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskrit Pâthashâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS V.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES

AGENTS — OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

PANDIT JYĒSHYÂRAMA MUKUNDJÎ, BOMBAY.

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS

BENARES

1904.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दयनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितमन्यामशतपत्नूपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिङ्गुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—७५

श्वभ्र उवध्यमवधाय तस्मिन्लोहितः रक्षसा-
मिति ॥ १६१ ॥

श्वभ्रे गर्ते उवध्यमवधाय तस्मिन्लोहित रक्षसामित्यनेन
मन्त्रेणावधायति । प्रतिपत्तिश्चेय, अतश्च यदुपु पशुपु सर्वेषां
प्रतिपत्तिः ॥ १६१ ॥

शूले हृदयं प्रतृघ्न शमित्रे श्रपयति ॥ १६२ ॥

साम्राज्यविकारादुखायां धपणे प्राप्ते वचनात् शूले प्रतृघ्न
धपणम् । शूलस्य चोखाकार्यापत्त्या तन्मन्त्रेणादानम् ॥ १६२ ॥

पशुं चोखायाम् ॥ १६३ ॥

चशब्दाच्छामित्र एव धपयति । यत्र हि वचने भवति ।
अथ यमेतमुदश पशुधपणत्याहवतीति ॥ १६३ ॥

पशुदेवतायै पुरोडाश एकादशकपालः ॥ १६४ ॥

अग्नीषोमीयान्. पशुस्तदेवत्यं पशुपुरोडाश इति तदेव-
त्यता विहिता । इह कपालार्थायमारम्भ । अग्नीषोमीये एकादशक-
पालः पशुपुरोडाशोन्वयप्राप्त्या तदन्वयाच्चैहैकादशपालता म-
यतीत्युक्तम् ॥ १६४ ॥

अग्नीषोमीयो वा विशेषोपदेशात् ॥ १६५ ॥

पाशब्द पक्षव्यावृत्तौ । न चैकादशकपालता कर्त्तव्या ।
किं कारणम् । येनाग्नीषोमीये देवताद्वित्यसामान्यविशेषणैकाद-
शकपालता भवति । तथा सामिषेचनीये नूयते । अग्नीषोमीय-
मेकादशकपाल पुरोडाश निधेयति तदनु देव स्याः हवीःपि
निरूप्यन्ते इति । न चाग्नीषोमीयपशुपुरोडाशविकारः पश्वन्तरेषु
पशुपुरोडाशविकार एवायम् । तस्मादेकद्वित्र्यवपरिमाणादिभिरिह
कपालसंख्या । नैकादशकपाल इति ॥ १६५ ॥

अत्रैव हविष्कृदाह्वानमिज्यैकत्वात् ॥ १६६ ॥

हविष्कृदाह्वानाहननयोरेककालत्वमुक्तम् । स यत्रैव हविष्कृतमुद्धादयति तदेको ह्यवुपले समाहन्ति इति । हविष्कृदाह्वानं च हन्त्यर्थम् । हविष्करोतीति हविः कृत् । तेनौपधे प्राप्नोति । आह्वानकालत्वाच्चाहननमपि अभैवाशङ्कते । तेनोच्यते हविष्कृदाह्वानमेवात्र भवति । आहननं तु पशुपात्रप्रोक्षणोत्तरकालमेव । तस्य हि पश्विजयया सहैकवाक्यत्वमाह्वानस्य च पुरोडाशो-
ध्ययेति ॥ १६६ ॥

अवधन्नाहेन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानु-
ब्रूहीति ॥ १६७ ॥

सहानुवाचनं द्रव्योच्चारणवचनात् । इहाग्निप्रहणं तु प्रयोगप्रदर्शनार्थम् । सूर्यप्रजापत्योरपि पक्षे भायात् ॥ १६७ ॥

उपभृति चावद्यति स्विष्टकृद्वत् ॥ १६८ ॥

अथ शब्दादनन्तरमेव । स्विष्टकृदर्थस्यैव स्विष्टकृद्वदित्युच्यते । स्विष्टकृद्वदन्तस्याकालत्वात् । अपि च स्विष्टकृद्वदानं जुहुवां प्राप्तं तदिहोपभृतीति धत्करणम् ॥ १६८ ॥

इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशमिति प्रेष्यति ॥ १६९ ॥

प्रयोगप्रदर्शनार्थमेवेदमुक्तम् ॥ १६९ ॥

हुत्वा समानीयाम्नये प्रदाय ॥ १७० ॥

हुत्वा जीह्वमौपभृतं समानीय अग्नये प्रदानं करोति ॥ १७० ॥

सगुणस्थाने ऽगुणः ॥ १७१ ॥

स्विष्टकृदगुणरहितायाग्नये ॥ १७१ ॥

हुतं पतत्—

सर्वत्रिकार एकत्वात् ॥ १७२ ॥

सूर्यस्मिन्विषादरे एषार्थं निगुणमभिधायकत्वं दृश्यते । अनुपा-
क्यापामिदमग्न इति निगुणमभिधानम् । तथा मैत्रायणरूपेण दाता

यक्षदग्निं पुरोडाशस्य जुपतामिति । याज्यायामपि च खदस्य हव्या-
समिषो दिदीह्य इति । एवं सर्वत्र निर्गुणमभिधानम् । यदि चाध्वर्यु-
रपि अनुवाचनप्रैषयोर्निर्गुणमभिधानमस्विष्टकृच्छ्रव्यकं करोति तदा
याज्यानुवाक्यप्रैषैः सहैकवाक्यता भवतीतरया कचित्सगुणं कचि-
द्विर्गुणमभिधानमित्यसामञ्जस्यं स्यात् ॥ १७२ ॥

यथाम्नातं वा वचिभेदात् ॥ १७३ ॥

यत्र यथास्नातं तत्र तथैव कर्त्तव्यम् । भिक्षैर्वाक्यैर्वाज्यापुरो-
नुवाक्याप्रैषविकाराणां विधानम् । यथा वचनं सर्वत्र कर्त्तव्यता
युक्ता । तेन वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते ॥ १७३ ॥

इडामवद्यत्यक्रियान्यस्य समानार्थत्वात् ॥ १७४ ॥

इडाग्रहणं शेषकार्योपपदशानर्थं न्यायस्य तुल्यत्वात् । न त-
द्विशुद्धासार्थम् । इडादीन्येवावद्यति । पशुपुरोडाशे चोदकप्राप्तस्या-
भ्याम्वाधानादेरदृष्टोपकारकस्याक्रिया । कुत एतत्समानार्थत्वात् ।
यमेवोपकारं पशौ प्रयाजादीनि कुर्वन्ति पशुपुरोडाशेऽपि तमेव ।
अतः पश्वर्थमनुष्ठितातां पुरोडाशेष्युपकारप्रसङ्ग इति ॥ १७४ ॥

न चोदनाभेदात् ॥ १७५ ॥

नैनदस्ति यदुक्तम् । किं कारणम् । चोदनाभेदात् । मिश्रे ह्येते
चोदने । अग्नीषोमीयमजमालभेत । अग्नीषोमीयस्य चपाया प्रचया-
ग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति । यत्र ह्येकेन शब्दे-
नोपादाय कले विधानम् यथा वैश्वदेवेन प्रजाकाम याजयेदिति ।
तत्रोपादेयत्वेन विधानात् साहित्यविद्यस्तायाम् युगपद्वोपकारा-
पेक्षा । तेनागृह्यमाणविशेषात्सन्निधानाविशेषाच्च तन्त्रेणाद्वोपकार-

१ अपरे त्वेषमाहु - अत्र शास्त्रान्तरे भूयते अग्निं यजतीति, तेन
याग एव निर्गुणोऽग्निर्विहितः, अतो यो यागे निर्गुणोऽग्निर्विहितः
स सर्वविकारो भवति, सर्वेषां होतृणामध्वर्युणां च विकारो भवति,
कुतः, एकत्वात्, यतोऽनुवाचनप्रैषयाज्यादिष्वेकं एक एवायमग्निर्न
भिन्नः । एकश्च कचित्सगुणः कचिदगुण इति न विरुद्धरूपतामर्ह-
ति, तस्मात्सर्वत्र निर्गुण एवेति सिद्धान्तः ।

सम्बन्धः । इह पुनश्चोदनाभेदादेतन्न सम्भवति ॥ १७५ ॥

कालगुणभेदाच्च ॥ १७६ ॥

अन्यस्मिन्काले पशोः प्रयाजाः कृता अन्यकालीनस्य कथं पुरोडाशस्योपकुर्युरिति । तथा गुणभेदाच्च । एतादृशसंख्यागुणका हि प्रयाजाः पशोः पञ्चसंख्यागुणकाः पुरोडाशस्य । अतोपि न तन्प्रेणोपकारसम्बन्धः । एवमाचार्येण पक्षद्वयोपन्यासः कृतः । अत्र य एव न्याय्यतरः स एवाङ्गीकर्तव्यः । कश्चासौ । अक्रियान्यस्य समानार्थत्वादिति । अङ्गोपकारस्य हि आज्ञानसामर्थ्यादन्त्येव यावत्सम्बन्ध इष्यते । इतरथाङ्गप्रधानयोस्सम्बन्ध एव भवति । यदाङ्गानि न तदा प्रधानानि प्रधानकाले च नाङ्गानीति । एवं च सति यद्यप्यत्र चोदनाभेदस्तथापि प्रयाजकृतापूर्वस्य विद्यमानत्वात् पशुपुरोडाशोपि प्रसज्यत एव । चोदनाभेदोलाकारणमिति । तथा कालभेदो गुणभेदश्च । तस्मात्साध्यभिहितमिडामघस्यक्रियान्यस्य समानार्थत्वादिति ॥ १७६ ॥

पशुर्दक्षिणा धेनुर्वरो वा मर्जिते ॥ १७७ ॥

पशुरेव पशोर्दक्षिणोति पुंशुर्गृह्यते । वरशब्देन स्वाधीनं ब्रह्ममभिरुचितमुच्यते । मर्जितप्रहणाच्च सप्रधानात्पशुपुरोडाशोऽहमाजने गृह्यते । तथा च श्रुतिः । पशुपुरोडाशोऽहमाजनेषूपहृतायां दक्षिणा नयेदिति । आचार्येण संज्ञपनं यपोद्भेदनप्रसङ्गेन पशुविकर्तृनाद्युत्वाप्रक्षेपशान्तमभिहितम् । अयसरः पुनरयमः । येनैवं श्रूयते । अथ यद्वपया प्रचर्यतेन पुरोडाशेन प्रचरतीति प्रकृत्य तस्माद्वपया प्रचर्यतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येतत्वेवैतस्य वन्धुयंत्र कश्चैव पशुं पुरोडाशोऽनुनिष्कृत्यतेथ पशुं विशास्तीति । तथा शास्त्रान्तरे अग्नीषामीवस्य वपया प्रचर्याग्नीषामीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्यपतीति । अतोऽत्रैव पशुविकर्तृनाद्युत्वाप्रक्षेपशान्तम् ॥ १७७ ॥

१ततः शमितारं शास्ति त्रिः प्रच्यावयता-

१ अयमर्थः— हे शमितस्तवं पशुं त्रिः प्रच्यावयतात् प्रच्यावय उत्कालय त्रिःप्रच्युतस्य ऊर्ध्वमावृत्तस्य हृदयमुपरि स्थापयेति ।

त्रिः प्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुताद्यत्वा
पृच्छा शृतः हविः शमिताश्निति शृतमित्ये
व मूतान्न शृतं भगवो न शृतः हीति ॥ १७८ ॥

हृदयमुत्तमं कुरुतादित्यनेकपाशुके विपरिणम्यते । यत्वा पृ-
च्छादित्येवमादि द्वितीयमनुशासनमतस्तृतीयसवने शामिन्ननुशासन-
प्रभृतीनि ययुक्त तदेवमादिप्रत्येतव्यम् । पूर्वानुशासनस्य त्वर्थो
निर्वृत्त एव ॥ १७८ ॥

त्रिःप्रच्युते हृदयं प्रवृह्योत्तमं करोति ॥ १७९ ॥

प्रच्याघनं चोत्सेचनमुच्यते । बृहन्निष्कर्षं शुलाग्रिष्कस्य हृ-
दयमुत्तममवदानोत्तम मांसानां करोति ॥ १७९ ॥

शूलं चाभूमौ ॥ १८० ॥

करोतीति वर्तते ॥ १८० ॥

जुह्वा पृषदाज्यस्यादायोपनिष्क्रम्य पृच्छति-
शृतः हविः शमिताश्निति त्रिरभिक्रामम् ॥ १८१ ॥

जुह्वा पृषदाज्यं गृहीत्वा चात्वालोत्करावन्तरेणोपनिष्क्रम्य
त्रिः कृत्व पृच्छति । शृत हविः शमिताश्नित्यभिक्राम्याभिक्राम्य ॥ १८१ ॥

प्रोक्ते तद्देवानामित्याहोपाशु ॥ १८२ ॥

शृतमिति प्रोक्ते शमिता प्रतिप्रश्ने तद्देवानामित्याहोपाशु-
पाशु ॥ १८२ ॥

यत् यदा त्वां कश्चिन्पृच्छात्पृच्छेत् कथम् शृतः हविः शमिताश्निति
तदा त्वं शृतमित्येव मूतात् मूहि । नहि पुनरेवं मूतात् कथं शृतं
भगव इति । तथा एवमपि न मूतात् कथं शृतः हीति । तयुक्तं भवति,
शृतमित्येतावदेव प्रतिवक्तव्यम्, भगवच्छब्दो वा हिशब्दो वा न परत
उच्चारणीय इति ।

सन्ते मन इति हृदयमभिघार्य सर्वम् ॥ १८३ ॥

पशुमभिघारयतीति सूत्रशेषः । पृथक् च हृदयग्रहणात् पृथ-
दाज्येनाभिघारणम् । इतरस्येतरणाज्येन तूष्णीमेव । प्रकृतत्वादभि-
घारणस्य । मन्त्रस्तु घचनात्तस्यैव हृदय एव ॥ १८३ ॥

पश्चसी वपावद्धृत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता
वेद्यां प्लक्षशाखास्ववद्यति ॥ १८४ ॥

वपावदित्यन्तरायूपान्योर्द्धत्वा दक्षिणतो वेद्यामासादयति ।
उत्तरत आसादने प्राप्ते घचनादक्षिणत इत्युच्यते । उखास्यस्य साक्षा-
दप्यधिकारत्वाद्दने प्राप्ते घचनाद्वेद्यामिन्मुच्यते प्रतिप्रस्थाता तु
प्लक्षशाखास्ववद्यति घचनात् । आलम्भनान्तमध्ययोरैव ॥ १८४ ॥

जुहूपभृतोरुपस्तृणीते वसाहोमहवन्त्यां पात्र्यां
च मनोतायै हविषोवदीयमानस्यानुब्रूहीत्यु-
क्ते रूधोरवद्यति यथोक्तं द्विर्द्विः ॥ १८५ ॥

यथोक्तग्रहणाजौहवानि जुह्वामौपभृतान्युपभृति । द्विरवदानं
घचनात् तानि द्विर्द्विरवद्यतीति ॥ १८५ ॥

अशोपे गुदतृतीये ॥ १८६ ॥

गुदतृतीये पुनरशोपे गृह्यते ॥ १८६ ॥

वपावद्विरप्यम् ॥ १८७ ॥

अधलाखोपरिष्टाद्य । मनोतामैवस्तु प्रतिप्रस्थातुरंधेति सम्प्र-
दायः ॥ १८७ ॥

रेडसीति वपां गृहीत्वा द्विरभिघार्य प्रयुत-

मिति पार्श्वेन सृजत्यसिना वा ॥ १८८ ॥

रेडसीत्यनेन मन्त्रेण वसाहोमहवन्त्यां वसां गृहीत्वा द्विरभि-
घार्य प्रयुतमित्यनेन मन्त्रेण पार्श्वेनासिना घाट्यालयति ॥ १८८ ॥

शेषमिडापाज्यामासिच्य क्रोडमनस्थीनि च
प्रास्यति श्रोणिवर्जम् ॥ १८९ ॥

चोदकपरिप्राप्त्या चानः पूर्वं प्राशिन्नप्रदण्डम् । तत आसेच-
नादि ॥ १८९ ॥

जाघनीगुदन्निधायाहेन्द्राम्निभ्यां च्छागस्य ह-
विषो ऽनुग्रहीति ॥ १९० ॥

जाघनीगुदन्निधानमुच्यते पशुसम्मर्शनाभावप्रज्ञप्त्यर्थम् । प्रति-
पत्तिर्हि पशुसम्मर्शनम् । न चैते प्रतिपाद्ये कार्यार्थत्वात् । इन्द्राम्नि-
भ्यां छागस्य हविषो ऽनुग्रहीति प्रयोगप्रदर्शनार्थमुक्तमेव ॥ १९० ॥

आश्रान्याहेन्द्राम्निभ्यां च्छागस्य हविः प्रे-
प्येति ॥ १९१ ॥

एतदपि प्रयोगोपप्रदर्शनार्थमेव ॥ १९१ ॥

प्रस्थितमिति च प्रसुते ॥ १९२ ॥

प्रसुतशब्देन सवनीयो लक्ष्यते तानुबन्धोपि । येन सव-
नीयविकारे त्रिपशौ प्रस्थितशब्दमुपसंहरति । प्रस्थितमिति च त्रिपशोः
सर्वमिति ॥ १९२ ॥

अर्धर्चान्तरे याज्यायै वसैकदेशं जुहोति
घृतं घृतपावान् इति ॥ १९३ ॥

याज्याया इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ १९३ ॥

दैवतं हुत्वा प्रदक्षिणमावृत्य जुह्वा पृष-
दाज्यस्योपघ्नन्नाह वनस्पतये ऽनुग्रहीति ॥ १९४ ॥

प्रदक्षिणप्रदण्डमितरथावृत्तिव्युदासार्थम् । उपपूर्वो हन्तिश्च

ग्रहणार्थो ऽन्वत्तापि दृष्टः । अथ स्वेणोपहृत्याज्यामिति । समिधाज्य-
स्योपहृत्येति च ॥ १९४ ॥

आश्राव्याह वनस्पतये प्रेष्येति ॥ १९५ ॥

अस्य च स्विष्टकृष्टिकारणं सङ्ख्ये उक्तम् । देवतासङ्कीर्तना-
नि चात्र स्विष्टकृष्टदुपलभ्यन्ते । प्रयोजनम् नोपांशुयाजविध्यन्तः स्त्र-
रश्च सौविष्टकृत इति ॥ १९५ ॥

हुत्वा समानीय सौविष्टकृतम् ॥ १९६ ॥

हुत्वा घानस्पत्यं समानीय सौविष्टकृतं द्रव्यमौपमृतं स्विष्टकृ-
ष्ट्यागं करोतीति सूत्रेणैव । समानयमानं च स्विष्टकृष्टदनुवाचनं कर्त्त-
व्यम् । अथ घान्युपभृत्ययदानानि भवन्ति तानि समानयमानं बाह-
ति वचनात् ॥ १९६ ॥

प्रत्येत्य वा दिशो व्याधारयति वसाशेषेण

वाजिनवत् ॥ १९७ ॥

व्याधात्तत्रसस्येव व्याधारणे प्राप्ते वाशब्देन पक्षं व्यापश्ये
जुहोतित्यात् जुहोतिस्थानमुच्यते । वाजिनवत् व्याधारयति ॥ १९७ ॥
इयंस्तु विधेयः—

सर्वं जुहोति ॥ १९८ ॥

ऐन्द्रः प्राण इति पशुः सम्मृशति ॥ १९९ ॥

पशु पदश्च मांसोपलक्षणार्थः । तानि चोपयुक्तव्यतिरिक्ता-
नि ग्रहीतव्यानि । तत्संस्कारादिमायाशङ्कादर्शनाच्च । विमायापट्टा
दि तत्रैव भवति नोपयुक्तेषु । अप पशुः सम्मृशतीति प्रकृत्याहाय
यत्पुनः सम्मृशति य इम उपतिष्ठन्ते विधिमधिष्यन्त इति शङ्कमान
इति । तस्मात्प्राशिरेन्द्राजाघनीगुदव्यतिरिक्तानां सम्मर्शनम् ॥ १९९ ॥

अवदाय वेडां प्राक् प्रदानात् ॥ २०० ॥

पशुसम्मर्शनम् । पापदो विष्टव्यार्थः । तच्च जाघनी गुदनिधा-
नोत्तरपालं प्राक्प्रदानादित्युक्तत्वात् ॥ २०० ॥

इडामादधाति ॥ २०१ ॥

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थम् । अतश्च प्राशिन्नप्रदानं
पूर्वम् ॥ २०१ ॥

उपहृतायां वनिष्ठुमग्नीधे ॥ २०२ ॥

प्रयच्छति ॥ २०२ ॥

अध्यध्नी० होत्रे ॥ २०३ ॥

समर्पयति ॥ २०३ ॥

अवान्तरेडा वा ॥ २०४ ॥

अध्यध्नी भवति । अवान्तरेडाकार्येध्यध्नी भवतीत्यर्थः । अ-
स्मिन् पक्षे ऽवान्तरेडा न दीयते । क्लोमादीनामप्यस्मिन्नेवावसरे स-
मर्पणम् । शाखान्नरात् । क्लोम वदने धीह यजमानाय पुरीततमध्व-
र्यव इति । एषां चात्र विकल्प इत्युक्तमेव ॥ २०४ ॥

मार्जिते प्रेष्यत्यग्नीदौपयजानङ्गारानाहरोप-

यष्टरूपसीद ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि समिधमाधा-

याग्निमग्नीत्सम्मृद्धीति ॥ २०५ ॥

मार्जितग्रहणा च पवित्रप्रतिपत्युत्सुकसमासोपलक्षणार्थमपि ।
येन वैकृतप्रेषसमनन्तरं ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति प्राकृतमाह ॥ २०५ ॥

शामित्रादङ्गारानाहृत्य वेदिश्रोण्यां निवप-

पत्युत्तरस्याम् ॥ २०६ ॥

अग्नीदुपयद्दोमार्थम् ॥ २०६ ॥

आग्नीधीयाद्वा सोमे होतृधिष्ये ॥ २०७ ॥

आग्नीधीयाद्वा अङ्गारानाहरति । सोमे शामित्राद्वेति विकल्पः ।
इयांस्तु विशेषो होतृधिष्यं निवप ॥ २०७ ॥

प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेद-

मनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २०८ ॥

प्रतिप्रस्थानोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छिद्य प्रच्छिद्य समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम् । अङ्गाराहरणस्य हृष्टार्थत्वात् । अङ्गारं पु जुहोति हस्तेनैव हस्तेन गुदकायडं जुहोतीति वचनात् ॥ २०८ ॥

प्रतिवपट्कारं हुत्वा मनो म इति

मुखोपस्पर्शनम् ॥ २०९ ॥

प्रतिप्रस्थाता करोतीति वाक्यशेषः ॥ २०९ ॥

अनुयाजान्ते स्वरं जुहोति दिवं ते

धूम इति ॥ २१० ॥

अन्तप्रहणाश्च धारानुयाजान्ते स्वरुहोमः । चोदितार्थमिधानाच्च मन्त्रस्य स्वरुपहुत्वे विपरिणामः ॥ २१० ॥

पशुदेवतावनस्पतिभ्यां स्तुग्व्यूहनम् ॥ २११ ॥

स्थिरवृद्धिकारत्वात् वनस्पतेरप्राप्तं सङ्कीर्तनं वचनादभिधीयते । पशुदेवतायाश्च गुणार्थमुच्चारणम् ॥ २११ ॥

जाघन्या पत्नी संयाजनम् ॥ २१२ ॥

आज्यकार्यापत्तेश्च आसादनालम्भने अस्याः क्रियेते । जाघनी यदुभे आसादनमन्त्रे विपरिणामः ॥ २१२ ॥

उत्तानाया देवानां पत्नीभ्यो ऽवधति ॥ २१३ ॥

वचनात् ॥ २१३ ॥

इडां च ॥ २१४ ॥

उत्तानाया एष ॥ २१४ ॥

परिवर्त्याग्नेये गृहपतये ग्रीधे च ॥ २१५ ॥

अवधति वचनादेव ॥ २१५ ॥

आज्येन पूर्वे ॥ २१६ ॥

हे कर्मणी कर्त्तव्ये । पत्नी साधनक एव हि यागे जाघती विहि-
ता अथ जाघत्या. पत्नीः संयाजयन्तीति ॥ २१६ ॥

सर्वा वा जाघन्याविशेषात् ॥ २१७ ॥

सर्वा एव वा जाघन्या कर्त्तव्याः । कुत एतत् । पत्नीसंया-
जत्वाविशेषात् । ते वै पत्नी. संयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्तीति प्रकृ-
त्य चतस्रो देवता यजनीति ॥ २१७ ॥

वर्हिर्हृत्वापो गच्छन्ति हृदयशूलमादाय ॥ २१८ ॥

अथ हृदयशूलेनावभृथं यन्तीति भूतैः । अवभृथशब्दश्चात्रौ-
पचारिक अपांगमनसम्बन्धात् । अतश्च यागो न भवति । तथाच-
सूत्रकारः । वर्हिर्हृत्वापो गच्छन्ति हृदयशूलमादायेति । शूलस्यादा-
नमात्रं न शूलेनावभृथमिति । प्रतिपत्तिस्वाच्चानेकशूले सर्वेषां प्र-
तिपत्तिः ॥ २१८ ॥

आहवनीयं वोपस्थाय वृतादीनि चेत् ॥ २१९ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । यत्र वृतादीनि तानि च हविर्य-
ज्ञविध इति ॥ २१९ ॥

अभ्यवेत्स शुष्काद्रिसन्धौ हृदयशूलमुपगूह-

ति श्रुगसि तमभिगोच यो ऽस्माद्वेष्टि यं

च वयं द्विप्सो मापो मौषधीरिति च ॥ २२० ॥

अभ्यवेत्सेत्यवतीर्योदकं श्रुगसीत्यनेन मन्त्रेण । उदितार्थाभि-
धानाद्यास्वानेकशूले विपरिणामः ॥ २२० ॥

ग्लायन्नुदपातं निषिच्य पूर्वेण यूपं यथो-

क्तमुपगूहति ॥ २२१ ॥

श्लैहपक्षये । ग्लायन्निति उदकं प्रतिगमनमनुत्सहस्रं प्रण
यूपमुदपातं निषिध्य शुष्कार्दसन्धौ ययोक्तं शूलमुपगृहते ॥ २२१ ॥

धाम्नो धाम्नः सुमित्रिया न इत्युपस्पृश-

न्त्यपः ॥ २२२ ॥

मन्त्राभिधानसामर्थ्यात् । धरुणघृदेन ह्यापोमिधीयते ॥ २२२ ॥

उपगृहनशेषो वा पूर्वः ॥ २२३ ॥

पूर्वो मन्त्र उपगृहनशेष एव भवति । विशेषेणोपगृहन एव
पठ्यते इति ॥ २२३ ॥

अभिमन्त्रणं वोत्तरेण ॥ २२४ ॥

सुमित्रयान इत्यनेनाभिमन्त्रणं वा भवत्यपामुपस्पर्शनं वा । मा-
ध्यन्दिनायायां ह्यभिमन्त्रणं पठ्यते अथाभिमन्त्रयन्ते सुमित्रिया न
इति । कावनीयायां चोपस्पर्शनम् अथाप उपस्पृशन्ति सुमित्रियां
न इति । अतो विकल्पः ॥ २२४ ॥

न सोमेनूयन्ध्या वर्जम् ॥ २२५ ॥

स चायं शूलावभृथः सोमे नूयन्ध्यावर्जं न भवति । एव हि
धूयते स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्य यज्ञाया एवानू-
यन्ध्याया इति । न प्रश्न्यात्र न प्रतिषेधार्थता । अतुल्यप्रमाणशिष्टत्वात्प्र-
करणेन नाग्नीषोमीयस्य प्राप्नोति धावयेन प्रतिषेधः । विकल्पस्य
धान्यादयश्चात् । अभ्यास्यो हि विकल्पः । पक्षे बाधात् । अतः
पशुं दामरूपेण नाग्नीषोमीयस्य करोति नाग्नेयस्येति । अग्नीषोमीय-
स्य नीयत्पतिरिक्तेषु शूलावभृथ इति यस्याया एवानूयन्ध्याया
इति नित्यानुवादात् ॥ २२५ ॥

वरुणप्रधासवत्समिदाधानम् ॥ २२६ ॥

मपतीति सूत्रशेषः ॥ २२६ ॥

व्रतं विसृज्यापराग्नीनां पूर्वं चतुर्हतिं यूप-

हुतिवत् ॥ २२७ ॥

व्रतविमर्गोपदेशाच्च यत्रैव व्रत तत्रैव भवेति नाग्नीषोमीय
इति ॥ २२७ ॥

सविहारोतः ॥ २२८ ॥

अतः परमयं विहारः । अत्र कर्मापवर्गा दीयन्त इति केचित् ।
तदयुक्तम् । अतिप्रणीतस्य पश्वङ्गाभिनिवृत्त्यर्थत्वात् । तदङ्गत्वाच्च क-
र्मापवर्गाया । नित्याधार्यार्थमित्यपरे । अतिप्रणीतो हि पश्वर्थमुद्धृतस्त-
दपवर्गे च स एव विहारो न्याय्य इति । सम्प्रदाये तु स विहार इ-
त्याग्निहोत्रार्थमुच्यते । अग्निषोमीयविकारत्वाद्गन्तमिने परिसमाप्तिर-
स्य । तन्त्रे चाग्निहोत्रविहारस्य धारकमतः सविहार इत्याग्निहोत्रा-
र्थमुक्तम् । गताश्रयः पक्षस्तत्र न्याय्यतर इवाभामि । अग्निहो-
त्रार्थत्व हि विहारस्यासम्भवं एव । इदमग्निहोत्रं पशुयामान्ते वा
हुयेत तन्त्रमध्ये वा । यदि तन्त्रमध्ये प्रसङ्गादतिप्रणीत एव प्राप्नो-
ति । अथान्ते ततोपवृत्तकर्मा लौकिक इति पुनरुद्धरणं प्रयोजयति ।
यत्पुनरुच्यते अग्निहोत्रं विहारस्य 'धारकमिति । तदनुपपन्नमन्यार्थं
विहारे तत्परिसमाप्तौ कर्मान्तरे विहारस्य धारकमिति बु-
धशक्यं यत्तुम् ॥ २२८ ॥

समारुढनिर्मथिते वा ॥ २२९ ॥

अपराग्नीतां पूर्वे इयमाहुतिर्भवति ॥ २२९ ॥

यथोत्साहं दद्यादस्याम् ॥ २३० ॥

ततो यच्छक्नुयात्तद्दद्यादिति वचनात् ॥ २३० ॥

अग्निं प्रणीय सदो हविर्द्वानाग्नीध्रहोतृधि-
ष्यान्यथोक्तं गृहीत्वाज्यान्यग्नीध्रप्रणयनम-
ग्नीषोमीयदर्शनात् ॥ २३१ ॥

सद आदीनि ह्यग्नीषोमीये दृश्यन्ते । सदसि स्थितेन होत्रा व-
पदकारः कृतः । उत यत्सुबन्ति तत्सामिधेगीरन्वादेति हविर्दाने

सामिधेयमुवचनम् । अग्नीध्रे प्रत्याभ्रावणम् । होतृधिष्य उपय-
होमः । गृहीत्वाज्यान्वाग्नीध्रप्रणयनम् । आग्नीध्रीयादङ्गाराहरणम् ।
एनानि ह्यग्नीषोमीये इष्टानि तद्विकाराद्यात्रापि भवन्तीति ॥ २३१ ॥

न सोमार्थत्वात् ॥ २३२ ॥

सोमार्थानि हि सद आदीनि । सोमं प्रकृत्य भूयते । तदुद-
रमेवास्य सदः शिर एवास्य हविर्दानं बाह्व आग्नीध्रीयश्च मार्जा-
लीयश्चेत्येवमादि ॥ २३२ ॥

प्रसङ्गादर्शनम् ॥ २३३ ॥

सोमप्रयुक्तानामेषां प्रासङ्गिकमग्नीषोमीये दर्शनम् ॥ २३३ ॥
दर्विहोमिभिर्दानो चिन्त्यते । किमपूर्वां दर्विहोमाः उत पूर्ववन्त
इति । तत्रेदमुच्यते—

दर्विहोमाः पौर्णमासधर्मा जुहोत्यवि-

शेषात् ॥ २३४ ॥

दर्विहोमास्त्रैयम्बकादयः । ते पौर्णमासधर्मा भवन्ति । पौर्ण-
मासशब्देन दर्शस्याधुपलक्षणम् । पयः साधनकेषु हि द्रव्यसामा-
न्यात् साध्याप्यधर्मा इत्यन्ते । कुत एतत् पौर्णमासधर्मा इति । जुहो-
त्यविशेषात् । जुहोति यजत्यर्थेनोऽविशेषः । उभयत्र हि द्रव्यदेयता-
स्यम् । त्रैयम्बकान्निर्धपति रौद्रानिति । निर्धपतिशब्देनौपधमवगम्य-
ते । सौर्यादियु इष्टत्वात् । तथान्यत्र धानाभिर्जुहोति सक्तुभिर्जुहोति
लाजैर्जुहोतीति द्रव्यविधानम् । मान्त्रवर्णिक्यो देयता । ततोभयत्र
द्रव्यदेयतापरवाधजनिजुहोत्योरविशेषः । अधर्मकाश्च दर्विहोमाः ।
धर्मापेक्षायां च सत्यां द्रव्यदेयतापर्यसामान्यार्त्वाणमासधर्मा इति
युक्तरूपता ॥ २३४ ॥

किं च—

जुहूदर्शनाच्च ॥ २३५ ॥

भारुतानि प्रकृत्य श्रूयते । कथमस्यन्ते पुरोनुवाक्यवन्तो या-
ज्यवन्तो पपदरुते स्युश्चा हुता भवन्तीति प्रश्नपूर्वकमाह एतेषां चै

सप्तपदानां मारुतानां यानि त्रीणि प्रथमानि पदानि सा त्रिपदा गा-
यत्री पुरोनुवाक्याथ यानि चतुर्थानि तानि चतुष्पदा त्रिष्टुप्पा-
ज्येदमेव कपुस्तलमपं दण्ड इति स्मृत्यनुग्रहः । एतेषां च यौगमास
दद्यानामनुग्रहं द्रुव-पौर्णमासधर्मित्यं दर्शयति ॥ २३५ ॥

एवं सर्वधर्मपरिप्राप्ताविद्माह—

तूष्णीमनर्थलुप्ताः ॥ २३६ ॥

यच्चतान्मन्त्रनिवृत्तिः । अनर्थलुप्ता इति । दृष्टेनार्थेनालुप्ता
इत्यनर्थलुप्ता । यथैकाग्नित्वेऽपि गार्हपत्यश्रवणादिनीति ॥ २३६ ॥

एकाग्नयः ॥ २३७ ॥

एकाग्निसाध्या एव पदार्था भवन्ति ॥ २३७ ॥

अप्रयाजा अननुयाजा असामिधेनीकाः ॥ २३८ ॥

तूष्णीमित्युक्तत्वात्सामिधेनी सहचरित्काष्ठनिवृत्तिः ॥ २३८ ॥

अनिगदाः ॥ २३९ ॥

निगदशब्देन स्विष्टकृल्लक्ष्यते । अस्विष्टकृत इत्यर्थः ॥ २३९ ॥

प्रतिनिगद्य होमाः ॥ २४० ॥

तूष्णीमित्युक्तत्वाद्देवतां प्रतिनिगद्य होम उच्यते । षडङ्कार-
निवृत्त्यर्थमुच्यते ॥ २४० ॥

स्वाहाकारप्रदानाः ॥ २४१ ॥

परतन्त्रोत्पत्तयो जुहोतिमात्ताः ॥ २४२ ॥

परतन्त्रोत्पत्तयः । यथा याज्ञपेये ऽग्नेहोमे सर्वमेधे च तन्त्रस्य
विद्यमानत्वादिति न्यायसूत्रमेतत् ॥ २४२ ॥

पाकयज्ञपशुधाग्नीषोमीयविध्यन्त इष्यते तत्प्रसङ्गेन पाकयज्ञ-
विषयमिद्माह—

पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमः ॥ २४३ ॥

पाकयज्ञशब्देन च स्मार्त्ता होमा उच्यन्ते । तत्र ह्यमाययद्व-
त्त तस्य असर्वस्य होमः कर्त्तव्यः ॥ २४३ ॥

सामिन्नेन्यनुयचनम् । अग्नीध्रे गत्याभावणम् । होतृभिष्य उपय-
ह्वोमः । गृहीत्वाज्यान्वाग्नीध्रप्रणयनम् । आग्नीध्रीयादङ्गा राहरणम् ।
एवानि ह्यग्नीषोमीये दृष्टानि तद्विकाराध्यात्रापि भवन्तीति ॥ २३१ ॥

न सोमार्थत्वात् ॥ २३२ ॥

सोमार्थानि हि सद आदीनि । सोमं प्रकृत्य भूयते । तदुद-
रमेवास्य सदः शिर एवास्य हविर्दानं बाहव आग्नीध्रीयश्च मार्जा-
लीयश्चेत्येवमादि ॥ २३२ ॥

प्रसङ्गादर्शनम् ॥ २३३ ॥

सोमप्रयुक्तानामेषां प्रासङ्गिकमग्नीषोमीये दर्शनम् ॥ २३३ ॥
दर्विहोमोऽपि दानीं चिन्त्यते । किमपूर्वा दर्विहोमाः उत पूर्ववन्त
इति । तत्रेदमुच्यते—

दर्विहोमाः पौर्णमासधर्मा जुहोत्यवि-
शेषात् ॥ २३४ ॥

दर्विहोमाश्चैवम्यकादयः । ते पौर्णमासधर्मा भवन्ति । पौर्ण-
मासशब्देन दर्शस्यानुपलक्षणम् । पयः साधनकेषु हि द्रव्यसामा-
न्यात् साधनार्थधर्मा इष्यन्ते । कुत एतत् पौर्णमासधर्मा इति । जुहो-
त्यविशेषात् । जुहोति यजत्वोर्यतो ऽविशेषः । उभयत्र हि द्रव्यदेयता-
स्यम् । त्रैयम्यकान्निर्यपति रौद्रागिति । निर्वपतिशब्देनौषधमयम्य-
ते । सौर्यादिषु दृष्टयात् । तथान्यत्र धानाभिर्जुहोति सकतुभिर्जुहोति
लाजैर्जुहोतीति द्रव्यविधानम् । मान्त्रधर्णिकयो देयता । ततोभयत्र
द्रव्यदेयतायस्याद्यजतिजुहात्योरविशेषः । अधर्मकाश्च दर्विहोमाः ।
धर्मविज्ञायां च सत्यां द्रव्यदेयतायस्यसामान्यार्ग्यमासधर्मा इति
युक्तरूपता ॥ २३४ ॥

किं च—

जुहूदर्शनाच्च ॥ २३५ ॥

मारुतानि प्रकृत्य भूयते । कगमस्येने पुरेनुयाक्यधनो या-
ज्यधनो यथदहते स्यचा हुता भवन्तीति प्रश्नपूर्वकमाह एतेषां चै

सप्तमोऽध्यायः ।

सोमयागनिरूपणम् ।

धृत्ययमनुविधत्ता ऽर्चयेण हवियंका अनुविहिता इदानीं धु-
तिमन्त्रपाठावसरप्राप्तो ज्यातिष्टोमो ऽनुविधयः । धुतिपाठो हि दे-
वयजनं जोषयन्त इति । मन्त्रपाठश्च एदमगन्तं देवयजनम् । अत्र
च क्रमं निरूपणायार्थिंकरणामारब्धवानाचार्यः ।

दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेति श्रुतेः ॥ १ ॥

फलवत्सु क्रमं प्रत्यनियमोभिहितो ऽनियमः फलसंयुक्तेष्वि-
ति । इह पुनर्याचनिकः क्रम इष्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन य-
जेत नानिष्ट्वेति । एवं हि धुतिर्भवति देवरथो वा एतौ यज्ञस्य यद्दर्श-
पूर्णमासौ स य एताभ्यामिष्ट्वान्येन यजेत यथा ह वा रथस्पष्ट-
एवावसाने देवानामवस्थतीत्यनेन दर्शपूर्णमासपूर्विकान्यत्र प्रवृत्तिरु-
च्यते । अपरे तु वर्णयन्ति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेति धु-
तेरितीयमवेति करणपरिच्छिन्ना धुतिः । अस्या एव च देवरथौ वा
एतौ यज्ञस्य यद्दर्शपूर्णमासावित्ययमर्थवाद इति । अन्यशब्देन च
यजेतेरेवामिधानं न जुहोतेरपि । अन्येन यजेतेति वचनात् । तथा च
प्रागप्यग्निहोत्रं न निवार्यते । न्यायप्राप्तानियमव्युदासार्थं च धुतिप्र-
हणम् ॥ १ ॥

किमेव पथोत्सर्गः नेत्युच्यते—

सोमेन त्र्योपकल्लससोमः ॥ २ ॥

सोमेन वा इष्ट्वान्येन यजेत् य उपकल्लससोमोऽग्निमाधत्ते ।
उपकल्लपतं द्रव्यं येन सोमयागाय स उपकल्लससोमः तस्याधानस-
मन्तरमेव सोमे प्रवृत्तिः ॥ २ ॥

श्रुत एतत्—

हुत्वा च शेषप्रासनम् ॥ २४४ ॥

कुत पतत—

अग्निहोत्रे तदस्य पाकयज्ञस्येवेति श्रुतेः ॥ २४५ ॥

अग्निहोत्रे हि शेषप्रासनं विहितम् । अधैतदग्नौ हुत्वोत्स-
वाचामनि निर्लेयति तदसौ पाकयज्ञेन संस्तवं करोति तदस्य
पाकयज्ञस्य रूपं पशव्यो हि पाकयज्ञ इति । यदिपाकयज्ञे प्रासन-
मुच्यते तत एतदुपपद्यते नान्यथेति ॥ २४५ ॥

अग्नीषोमीयात्पशुषु ॥ २४६ ॥

प्राणिनां चान्येषामान्याद्विज्ञानप्रवृत्ताग्निदमाह ॥ २४६ ॥

शाखानियोजनम् ॥ २४७ ॥

शाखायां पशुनियोगः कर्त्तव्यो न यूये ॥ २४७ ॥

वपाः हुत्वा त्रीणि पञ्च सर्वाणि वावयति

न सर्वाण्येवेति ॥ २४८ ॥

सर्वाभावे शेषात्स्विष्टकृतः ॥ २४९ ॥

प्रधानायदानेपात्स्विष्टकृदर्थं प्रहीतव्यम् ॥ २४९ ॥

स्थालीपाकेन सह प्रदानम् ॥ २५० ॥

महयुक्ते प्रधाने तृतीयाविमक्तिर्भवतीति । तथा च सह-
त्यमात्रं स्थालीपाकस्य नायदानैस्तुल्यता । प्रयाजनमन्तराद्ये प्रयो-
क्तव्यमिति ॥ २५० ॥

पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वा वरो वा ॥ २५१ ॥

वायधस्य मानपात्रं पूर्णं पूर्णपात्र । स्वाधीनं द्रव्यमभिद-
चिने च परशब्दवाच्यमिति ॥ २५१ ॥

इति पष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

सोमयागनिरूपणम् ।

धृत्यर्धमनुविधेयता ऽर्चायेण हविर्यज्ञा अनुविहिताः इदानीं धु-
तिमन्त्रपाठावसरंप्राप्तो ज्योतिष्टोमो ऽनुविधेयः । धृतिपाठो हि दे-
वयजनं जोषयन्तं इति । मन्त्रपाठश्च एवमगन्तुं देवयजनम् । अत्र
च क्रम निरूपणायाधिकरणमारब्धवानाचार्यः ।

दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेति श्रुतेः ॥१॥

फलवत्सु क्रमं प्रत्यनियमोभिहितो ऽनियमः फलसंयुक्तेष्वि-
ति । इह पुनर्वाचनिकः क्रम इष्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन य-
जेत नानिष्टेति । एवं हि धृतिर्भवति देवराणो वा एतौ यज्ञस्य यद्दर्श-
पूर्णमासौ स एव एताभ्यामिष्ट्वान्येन यजते यथा ह वा रथस्पष्ट-
प्रवावसाने देवानामयस्यतीत्यनेन दर्शपूर्णमासपूर्विकान्यत्र प्रवृत्तिरु-
च्यते । अपरे तु वर्णयन्ति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेति शु-
तेरितीयमेवेति करणपरिच्छिन्ना धुनिः । अस्या एव च देवराणो वा
एतौ यज्ञस्य यद्दर्शपूर्णमासावित्ययमर्थवाद इति । अन्यशब्देन च
यजेतेरेवाभिधानं न जुहोतेरपि । अन्येन यजेतेति वचनात् । तथा च
प्रागप्यग्निहोत्रे न निवार्यते । न्यायप्राप्तानियमच्युदासार्थं च धृतिप्र-
हणम् ॥ १ ॥

किमेव एवोत्सर्गः नेत्युच्यते—

सोमेन उपकलृप्तसोमः ॥ २ ॥

सोमेन वा इष्ट्वान्येन यजेत् य उपकलृप्तसोमोऽग्निराधत्ते ।
उपकल्पितं द्रव्यं येन सोमयागाय स उपकलृप्तसोमः तस्याधानस-
मृगन्तरमेव सोमं प्रवृत्तिः ॥ २ ॥

कृत एतत्—

आधानस्य सोमप्राधान्यात् ॥ ३ ॥

सोमप्रधानं ह्याधानं सोमप्रयुक्तम् । एवं हि धूयते सोमेन य-
क्ष्यमाणो नतुंमृच्छेन्न नक्षत्रमिति । यक्ष्यमाण इत्यनद्यतने लृङ् धिमाक्ति-
र्भविष्यत्यनद्यतने लृङ् स्मर्यते । यक्ष्यमाणा इति च विशेषणोपादान-
सामर्थ्यादपि चायमर्थोऽवगम्यते । न हि काश्चिदयक्ष्यमाणः सर्वस्य
विहितत्वात् । तेनानन्तरं यक्ष्यमाण इतिगम्यते । घाशाब्दश्च व्यव-
स्थितविभाषार्थः । उपकलृप्तसोमस्य सोमपूर्वत्वम् इतरस्येष्टिपूर्व-
त्वमिति । सोमपूर्वत्वेपि चान्येषां यागानां वर्धपूर्णमासपूर्वतैव घा-
श्वनिकीति ॥ ३ ॥

यक्ष्यमाण आदधीतेति सोमप्रयुक्त आधाने सोमापघर्गेस्था-
प्यपघर्गे इति परिचोदित उत्तरसूत्रम्—

नाविशेषात् ॥ ४ ॥

नैतदेवम्, सोमापघर्गेऽप्यपवृज्यत इति । कुत एतद्विशेषात् ।
सर्वेकमांशो ह्यप्रयः । आधानं चाग्न्यर्थम् । सोमेन यक्ष्यमाण इत्यन-
नाधानस्य कालान्तरतोच्यते न सर्वार्थेनापनीयत इति ॥ ४ ॥

घसन्तेऽग्निष्टोमः ॥ ५ ॥

अग्निष्टोमग्रहणं ज्योतिष्टोमोपलक्षणाद्यैर्नोक्त्यादिनिवृत्त्यर्थम् ।
घसन्ते ज्योतिष्टोम इत्येतदेवोक्तं भवति । यद्वा घसन्ते घसन्ते
ज्योतिषा यजेनेति तदग्निष्टोमसंस्मृतं । प्राथम्याग्नित्वत्वाच्च । चतुः
संस्लेपि ज्योतिष्टोम उक्त्वार्थानामग्नित्वार्थं धूयते । पशुकाम उक्त्वं
गृहीयात् षोडशिता धीर्विकामस्तुषीतातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदि-
ति । प्रवृत्तिभूताग्निष्टोमसंस्मृतां हि प्रवृत्त्यधर्माभ्यानाम् । नित्याग्नित्व-
संयोगविरोधात् । इतरास्तु तत्समं प्रसव इति । तस्मात्साधूक्तं घसन्ते-

१ अत एव हरिश्चाभिमिरप्युक्तम् ' संस्कारमप्यपाठान्प्रतिष्ठो-
माद्याः सप्तसंस्वाः निष्कामैरपि कार्या ' इति । ' चतुः सप्तस्यापि
ज्योतिष्टोमस्यातः अविरोधाच्च येन पनापीष्टं प्रतिघम्यते ज्योतिष्टोमे-
नेष्टमेव भवतीति नाग्निष्टोम एवेत्यर्थं नियम ' इत्यपरं । युक्तं चेत्तत्,

ग्निष्टोम इति ॥ ५ ॥

ऐन्द्रामं पुनरुत्सृष्टमालभ्य द्विपुरुषासो-
मपीधिनः ॥ ६ ॥

पुनरुत्सृष्टो गौर्युद्यते । तस्य हि वाहनेन दौर्बल्यादुत्सर्गः सम्भवति । कचिच्च दृश्यते । पुनरुत्सृष्टो गौरग्नीषोमीय इति । छागो वा स्यादन्वयात् । तस्यापि हि हिमवत्प्रदेशे वाह्यमानस्योत्सर्गः सम्भवति । अतश्चोदकानुग्रहाय छाग एवेति सम्प्रदायः । यस्तु भूयते । पुनरुत्सृष्टो गौरिति तच्च गोमहणादन्यत्रागौरिति भवति । द्विपुरुषा सोमपीधिन इति यस्य पित्रा पितामहेन वा सोमो न पीतः तस्यैन्द्राग्रो भवति । एवं भूयते यस्य पितामहः सोमं न पियेद्वयं स पिपासेत्स ऐन्द्रामं पुनरुत्सृष्टमालभेतेति । अत्र च निमित्तवाक्यत्वात्प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः । तथा चान्यतरस्यापि सोमाधाने भवत्येवेन्द्राग्र इति । अयं चान्वारम्भणीयावत् आरम्भे भूयते न च दीक्षणीयावत्तन्त्रमध्ये । अतः पुरुषसंस्कारकत्वात्पूर्वतर यजनीयेऽहनि कर्त्तव्यः । पुरुषसंस्कारता चास्य यस्यपिता पितामहः सोमं न पियेत्स दुर्ग्राह्य इति धवणात् । दौर्ग्राह्यस्यनिसासार्थं च भूत्या विधानप्रत्यातः पुरुषसंस्कारांयमिति सकृत्क्रिया ॥ ६ ॥

षोडशर्त्विजो ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युब्राह्मणा-
च्छुसिप्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृपोतृप्र-
तिहर्त्रच्छावाकनेष्ट्रमीत्सुब्रह्मण्यग्रावस्तुदुक्षे-

यचन यिताः सङ्कोचस्याशुक्तत्वादिति । अपवाग्निष्टोमसंख्यायां यथा-
दीनप्रति प्रकृतित्वहापनार्थमग्निष्टोम इत्युक्तम् । अतः ऽग्निष्टोमसंख्याप्र-
कृतिभूता तामेव प्रकृत्य धर्माणामाम्नात्, इत्येतेषु च सभासु ततो
धर्मप्राप्तिरिति ।

तृण्वृणीते १ ॥ ७ ॥

उपक्रमादेव तस्मिन्नेव षोडशग्रहण न कर्त्तव्यम् । वा कर्त्त-
व्यम् । चमसाभ्यर्च्युद्वासाधम् । तेषामाप हि श्रुतौ यजतामृत्विगा-
द्या मा भूदिति । अस्मिन्वति चेत् । न, सख्यानन्तात् । ज्योतिष्टोमस्य
यज्ञक्रान्ते षोडशर्त्विज इति । अतश्च तेषामृत्विक् नियन्धनं कार्यं न
भवति ॥ ७ ॥

चतुरोऽवाद्यांस्तत्पुरुषा इतरे यथा वेदम् ॥ ८ ॥

आद्यांश्चतुराध्यर्त्विजो वृणीते तस्मात्तत्पुरुषा इतरे यथावे-
दम् । ये य यद्वेदविहितस्य कर्त्तार ते तेषामाद्यर्त्विजां पुरुषा । प्र-
धानपुरुषघरणेन च तेषां वृता एव भवन्तीत्यभिप्रायः । तथा च लि-
ङ्गमश्वमेधे यन्महर्त्विजो ब्रह्मौदन प्राश्रन्ति तदेव होतृकाऽन्वाभक्ता
इति । वा सर्वावृणीते । न चतुर एव । घरणं ह्यनत्यर्थम् । भूतिश्च
न चान्यस्मिन्वृते भूते चान्यो वृत्तो वा भूतो वा भवति । दर्शयति च
पृथग्भूतिं दक्षिणादानं प्रकृत्य अथ पोत्रेयं नेष्ट्रेयाच्छावाकापापो-
त्रेय इत्येवमादि ॥ ८ ॥

१ घरणं नाम करिष्यमाणकर्मस्वरूपदक्षिणाद्रव्यनत्परिमाणधा-
रणपूर्वकं ध्ययमपघृत्तानां ब्रह्मत्यादिषु कर्मसु कर्तृत्वेनाभ्यर्चना । त-
द्यथा हिरण्यशनगवदक्षिणेन घामाऽश्वदक्षिणेन च रथन्तरपृष्ठेन
चतुष्टोमेनाग्निष्टोमसख्यज्योतिष्टोमेनाह यज्ञं तत्र मे त्वं ब्रह्मा भवेति ।
अतोऽपि पूर्वं षड्विंशब्राह्मणोक्तं दैवर्त्विगघरणम् । तद्यथा अग्निर्मे
होतादित्यो मेध्यर्ष्युश्चन्द्रमा मे ब्रह्मा पर्जन्यो म उद्गाता आपो मे हो-
त्राऽऽसिन् इति । होत्राऽसिपदेन च ब्राह्मणाच्छसि प्रभूतिश्चादय-
र्त्विगप्रहणम् । ततो रथमपो मे चमसाध्यय इति च ।

२ आपस्तम्ब 'मासन यज्ञमाशा ब्राह्मणानां देवानृत्विजो वृणीते
यूनं स्थिराभ्यानुचानानुर्ष्वधायाऽनद्गदीनानिति प्रकृत्य तान् वृ-
णीत चतुरः सर्वाऽप्येवमाऽध्यर्च्युं प्रातःप्रम्यान्तारं नैश्वरमुपेतारमित्य-
भ्यर्च्युं ब्रह्माणं ब्राह्मणाच्छसिन्माग्नीध्रं पोतारामिति ब्रह्मणो होतार

ब्राह्मणाच्छुःस्यग्नीत्पोतारो ब्रह्मणः ॥ ९ ॥

समासलक्षणेन पूर्वं पोटुरग्नीध उच्चारणम् ॥ ९ ॥

देवयजनं जोषयन्ते ॥ १० ॥

जुषिरीक्षणार्थं । तद्वै देवयजनमीक्षन्त इति वचनात् ॥ १० ॥

उच्चतमं सममविभ्रंशि ॥ ११ ॥

तद्वर्ष्मं सत्समं स्यादिति वचनात् । अविभ्रंशीति अविन-
भ्रं भ्रश्यते हि भूमिर्गते । यत्रौषधयो न भ्रश्यन्त इत्यपर ॥ ११ ॥

अमितो देवयजनमात्रदेशं पुरस्ताद्वर्जम् ॥ १२ ॥

न पुरस्ताद्देवयजनमात्रमतिरिच्येतेति वचनात् ॥ १२ ॥

प्राक्प्रवणमुदग्रा यत्किञ्चानूचानर्त्विजः १ ॥ १३ ॥

अनूचाना अनुवचनसमर्था ऋत्विजो यदेवाध्यवस्यन्ति
तदेव गोमनम् देवयजनमिति ॥ १३ ॥

उद्धतौषधिमूले परेन्ते विमितं कुर्वन्ति ॥ १४ ॥

उद्धता ओषधयो मूलानि च यस्मिन्स्तदुद्धतौषधिमूलं देवयजन

मैत्रावरुणमच्छायाक प्रायस्तुनमिति होतृन् उद्गातारं प्रस्तोतारं प्रति
हर्तारं सुब्रह्मण्यमिन्द्रातृन् सदस्यं सप्तदश कौपीतिक्रिन् समाम
नन्ति स सर्वकर्माणामुपदष्टा भवति । इति ।

१ आपस्तम्ब दक्षिणात् उध्नमुदीचीनाद्यन्त प्राक्प्रवणमुदगप्र-
वणं च देवयजनं च यत्र यद्वा प्राङ्मुखो न सः सः सः सः सः सः सः सः सः सः
देवयजनं यत्र क्वचनान्नायाय यजते देवयजनं एव यजत इति वि-
हायते दक्षिणां वाचं देवयजनं दक्षिणांश्चत्कल्याणीददाति देवयजनं
एव यजत इत्येके ।

तस्यापरेते विमितं कुर्वन्ति । विमितशब्दः समचतुरस्रवाची ॥१४॥

तच्च—

प्राग्वृशम् ॥ १५ ॥

यस्य पूर्वापरौच्यतः पृष्ठवर्धः ॥ १६ ॥

पुरस्तादुच्चम् ॥ १६ ॥

यचनात् ॥ १६ ॥

प्रतिदिग्द्वारम् ॥ १७ ॥

दिश्यतीकापान् करोतीति यचनात् ॥ १७ ॥

उदग्वर्जं वा ॥ १८ ॥

यापब्दः पक्षयावृत्तौ । न ह्युदग्वर्जविधायकं वाक्यमस्ति । पूर्वोपरद्वारे तु विहिते उभयतो द्वारे अनुविहिते । तत्रा उभयतो द्वारं द्विर्द्वारं भवति उभयो द्वारं सह । तथा चालाया दक्षिणमपि द्वारमयगम्यते । धर्मवृक्षां हि प्रकृत्याह यथेना होताभिपुष्पं पशुपदयेदिति । होतुर्हि नियतं आनं, न च दक्षिणद्वारमन्तरेण तस्मिन्वर्धेन भवति । तथा च सूत्रकारः दक्षिणतो निघ्नति होतुः सन्वर्धेन इति । अतो द्वारत्रयमेव सप्रमाणमित्युदग्वर्जमेवेत्युक्तम् । यस्तु दिश्यतीकाशान्करोतीति तद्विष्प्रत्येप्नुपपद्यत एव ॥ १८ ॥

शालां२ वा ॥ १९ ॥

१ 'विमितं चतुरस्रं स्वाहणरतिप्रमाणत' इति परिशिष्टकारप्रामाण्यात् ।

२ शालाप्रमाणं चोक्तं परिशिष्टे 'विशत्यरतिः शाला स्यात्तदर्थेन तु विशदता' इति । तस्मात्तत्र च 'प्रमाणार्थे वाक्यस्याशयात्तद्वत्त्वदर्शनं करोति तद्विरञ्चनम्' इति श्रुत्योक्तम् । अत्र विशत्यरतिर्मुल्लङ्घनः दशरतिरश्वामल्लङ्घनः तस्याः प्रथमे पष्ठे भागे निरञ्चनम् तस्या अर्थे पञ्चादतिमिते भोपयताङ्गनापमिति ।

फणेति विमितं घेति विकल्प । शालादीर्घचतुरक्षा ॥ १९ ॥

परिवृतेऽ चोत्तरापरे ॥ २० ॥

क्रियेने इति वाक्यशेष ॥ २० ॥

दीक्षाप्रभृतिशुक्लपक्षे पञ्चमीऽ सप्तमी वा

प्रसुतः ॥ २१ ॥

शुक्लपक्षे दीक्षेतेति वचनात् । तत्प्रभृति पञ्चमीऽ सप्तमी वा प्रसुता भवति सौम्यमहर्भवतीति । एका दीक्षा निम्नो दीक्षा इति वाक्य-
द्वयमुपनिषजम् । दीक्षैकत्वं पञ्चमी प्रसुतः प्रवे च सप्तमीमिति ।
एका दीक्षा निम्नो दीक्षा इति वक्तव्य यत्पञ्चमीऽ सप्तमी वा प्रसुत
इत्युक्त न दीक्षा शब्दवाच्यार्थव्याचिष्यासया । दीक्षाशब्दो ह्यलौकि-
कस्तस्य किं वाच्यामत्यत उक्त पञ्चमी सप्तमी वा प्रसुत इति । रु-
ष्णाजिनादिभिर्दीक्षितः सन्यावन्यहानि प्राक्प्रायणीयायाः दीक्षि-
तधर्मरास्ते नानि दीक्षाशब्दवाच्यानि तेषामिव सण्या एका दीक्षा
निम्न इत्येवमादि । तथा आर्हीनेषु मास्तापवर्गतामभिधाय दीक्षाः
सुत्योपमच्छेपेणेत्युक्तम् । तथा दीक्षाणामुत्तमे ऽहनि वेद्यप्रिमातमिति ।
अहं शब्देन रात्रिरप्युपलक्ष्यते । तेनाहारात्रपरिच्छिन्ना दीक्षेति
ज्ञापयति । तासु दीक्षासु तेष्वहोरात्रेषु यूपच्छेदनमहाधीरकरण-
यनीवाहनानि ॥ २१ ॥

कालातिक्रमे नियतक्रिया प्राप्तकालत्वात् ॥ २२ ॥

मानुषादिप्रतिबलात्कालव्यतिक्रमे नित्यानि कर्तव्यानि । प्रा-
प्तो हि तेषां काल इति ॥ २२ ॥

न समत्वात् ॥ २३ ॥

समं ह्यत्र कारणम् । दीक्षितस्य सतो नित्यानामक्रिया । सो-
द्यापि दीक्षित एवेति ॥ २३ ॥

१ परि समन्तात् फटादिना वृत्त परिवृत्त, तस्मिन् ।

सु यूपच्छेदनमित्यस्य सूत्रस्यापराध्याय्या । यूपच्छेदात्प्राग्युपाहुति-
हुत्या यूपं ब्रक्ष्यन्वैष्णव्यर्चा जुहोतीति श्रुतत्वात् । यूपान्तिके वा-
ग्निं मधित्वेति वांशब्दो विकल्पार्थः । यत्पुनरुक्तं हि दीक्षितस्या-
प्रावेतामाहुतिं जुहोतीति स यूपान्तिकमग्नयनविधिशेष-
भूतोऽथेवादो न प्रतिषेधविधिरिति । अपि च यूपान्तिस्तमनन्तरमेव
भूयते यवान्यं परिशिष्टं भवति तदादत्ते यत्तद्वनः एत्तं भवति तत्त-
क्षादत्ते त आयन्ति स यं यूपं जपयन्त इति । अतश्च दीक्षाणां प्रा-
ग्युपाहुतिं हुत्वेत्यपवाद्याया ॥ २८ ॥

उच्छ्रयणकाले वोभयः होमच्छेदने

सन्निधेः ॥ २९ ॥

उच्छ्रयणकाले वा होमच्छेदने भवतः । कुतः । तत्सन्निधौ हि
शिष्येते । यूपं ब्रक्ष्यन्वैष्णव्यर्चा जुहोतीति । दीक्षास्वेव वा । दीक्षा-
सु यूपं क्षिणीति वचनात् । सन्निधिवंचनेन वाध्यते ॥ २९ ॥

समारोह्याग्नी शालास्तन्मं पूर्वार्द्धं गृही-

त्वारणिपाणिराहेदमगन्मेति ॥ ३० ॥

समारोपः सूत्रत्रयसिद्ध इत्युक्तम् । स च नित्यधारिषक्षे
सर्वार्थत्वाच्च भवति सर्वार्थे हि धारणमिति । सोमाधानेपि अग्निनि-
त्यधारीति न समारोप इति सम्प्रदायः । अत्र पुनः शक्यते वक्तुम् ।
पुरुषधर्मोऽग्निनित्यधारिता । क्रतुधर्मश्च समारोपः । तदकरणे च
क्रतोर्येगुण्यमितरत्र पुरुषस्य । क्रतोश्च सादृगुण्यं कर्त्तव्यं विरोधे
न पुरुषस्य । गतश्रियः पक्षेपि तथैवेति चेत् । न । सर्वकर्माथत्वा-
धारणस्य । अरण्योरभावात् । अरण्यमाधेपि च न भवति । तथा च
मन्त्रलिङ्गम् । अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचया इति ।
ये पुनरत्रापि समारोपमिच्छन्ति त एव प्रष्टव्याः । अरण्योरमाधे
च शालास्तम्भप्रपादने लौकिकारणिपाणिर्भवेत्येव यजमानसंस्का-
रात् । अधारणी पाणौ कृत्वा शालामध्यवस्यतीति । तस्यैतद्याजमा-
नम् । सर्वे न सर्वेणैव संवदेतेति यजमानं हि प्रकृत्याहाधारणीपा-
णौ कृत्वेति । द्वादशाहे च सर्वे अरणिपाणयो गृहपतिमन्वारमन्ते

द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा १ ॥ २४ ॥

भवन्तीति वाक्यशेष ॥ २४ ॥

पुण्याहे दीक्षा क्रयः प्रसव उत्थानम् ॥ २५ ॥

शिष्टानुस्मरणात् ॥ २५ ॥

प्रक्रमोत्थाने विरोधे ॥ २६ ॥

प्रक्रमोत्थाने वा पुण्येदति भवतः । इतरत्र तु श्रुतिविरोधो
नियतकालत्वात् ॥ २६ ॥

न वा चोदितत्वात् ॥ २७ ॥

न चैतदङ्गीकर्तव्यम् । कुत । अचोदितत्वात् । न ह्यत्र चो-
दना । स्मृतिस्तिवयम् । तेन यत्र श्रुतिविरोधो नास्ति तत्रास्याः प्रा-
माण्यमेव । विरोधे त्वप्रामाण्यमिति ॥ २७ ॥

दीक्षासु यूपच्छेदनं यूपाहुतिं प्राग्बुत्वा

यूपान्ते वामिं मथित्वा दीक्षितस्याग्नि-

होमप्रतिषेधश्रुतेः ॥ २८ ॥

दीक्षासु यूपच्छेदनं फलंभ्यम् । दीक्षाणामेव पूर्वं यूपाहुतिं कृत्वा
यूपान्ते वामिं मथित्वा । कुत एतत् । दीक्षितस्याग्निहोमप्रति-
षेधश्रुतेः । न दीक्षितस्याग्रायतामाहुतिं जुहोत्याज्य चारणी चादाय
यूपाग्नेमि मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति सम्प्रदाये विरुद्धम् । दीक्षा-

१ अत्र चत्वारः दीक्षापक्षाः । एका दीक्षा तिष्ठो दीक्षा द्वादश-
दीक्षा अपरिमिता वा दीक्षेति । अत्रापन्त्य 'दशाहमयरात्र्यं दी-
क्षितो भवति मासः सषासर वा यदा रुश स्यादित्यपर विज्ञायते
अथ यदा वै दीक्षित एषो मषायय मेघा भवति यदास्मिन्नन्ते वि-
ज्ञानभवत्यय मेघो भवति यदाय वृष्ण चक्षुषोर्नदयत्यय मेघो भ-
वति यदास्य त्यचाष्यमन्धीयते ऽथ मेघो भवति पीया दीक्षेत एषो
यजेत यदास्याङ्गानां दीयते जुहोत्येध तदिति विज्ञायत इति '

नापित उपतिष्ठते नखानि निकृन्तत्यङ्गुष्ठ-
प्रभृतीनि दक्षिणहस्तस्य प्रथमम् ॥ ३६ ॥

स वै नयान्येषाग्रे निवृत्त इति प्रकृत्य सर्वं धूयत इति ॥ ३६ ॥

दक्षिणं गोदानं वितार्योनत्तीमा आप इति ॥ ३७ ॥

वितारणं च केशोन्मोचनं कफतादिना । उन्नतिः । उन्दीकृद-
ने । उन्नतिं फलेदयति तिम्मयतीति । इमा आप इत्यनेन मन्त्र-
णा । गोदानं च दक्षिणं गिरस्तः पार्श्वे गवि पृथिव्यां दयित
इति गोदानम् ॥ ३७ ॥

यूपवत्कुशतरुणम् ॥ ३८ ॥

अन्तर्दधाति ॥ ३८ ॥

क्षुरेण चाभिनिधाय ॥ ३९ ॥

यूपवदेव ॥ ३९ ॥

छित्त्वोदपात्रे प्रास्यति ॥ ४० ॥

छिन्या केशानुदपात्रे प्रास्यति ॥ ४० ॥

एवमुत्तरं तूष्णीम् ॥ ४१ ॥

उन्दनादि सर्घद्गोदानं करोति ॥ ४१ ॥

नापिताय क्षुरं प्रयच्छति ॥ ४२ ॥

तेन केशश्मश्रुवपति ॥ ४३ ॥

श्रीत ' इति । आपस्तम्बसूत्रे च अन्नमश्नानि सर्पिर्गन्धुमिधं दधि
मधु वा यदस्य मनसः प्रियं तदश्नाति तदेवास्यामुष्मन्लाफं भयतीति
विज्ञायते तथाशितं स्याद्यथा ततो दीक्षासु षनीयं षनीया प्रतपु-
षेयापुरस्ताद्वा केष्यपनाद्वा सप्तौ वा परिधानाद्वा जगमकं समामन-
न्ति ' इति ।

इमधुणश्च क्षुरान्वत्वं प्रसिद्धम् । अतस्तेनेत्युच्यते ॥ ४३ ॥

आपो अस्मानिति स्नात्वोदिदाभ्य इत्युक्ता-
मत्युत्तरपूर्वाह्निम् ॥ ४४ ॥

इष्टायंत्वाल्बोदकुम्भोदफेनैव १ स्नानम् । उदिदाभ्य इत्यनेन
मन्त्रेण उक्तामत्युत्तरपूर्वाह्निम् ॥ ४४ ॥

क्षौमं वस्ते निष्पेष्टवै ब्रूयादहतम् ॥ ४५ ॥

क्षौममातसमहतमधौतम् । निष्पेष्टवै ब्रूयादिति त्रैपपूर्वकं
प्रक्षालनं कृत्वा परिधत्ते ॥ ४५ ॥

चेदद्भिरभ्युक्ष्य ॥ ४६ ॥

अद्भिरभ्युक्ष्य वा परिधत्ते ॥ ४६ ॥

स्नातवस्यं वामौत्तधौतं विचितकेशं प्रसारि-
तदशं दीक्षातपसोरिति ॥ ४७ ॥

स्नातवस्यं वा अरजकशौचीकृत विचितकेशप्रसारितदश-
मित्यहतमपि । दीक्षातपसेरित्यनेन मन्त्रेण ॥ ४७ ॥

न नीर्विं कुरुते ॥ ४८ ॥

अनीर्विः परिधत्ते । समाचारपरिष्ठाप्तमुत्तरीयम् २ ॥ ४८ ॥

एवं प्रतिप्रस्थातापरस्मिन्परिवृते पर्वी
तूर्णीम् ॥ ४९ ॥

१ तद्वागादिष्वित्यन्ये । अत्र 'स्यावशस्त्वमु' ज्ञाति 'इत्याद्याः
सुप्रकारोल्लयः परणस् ।

२ 'तत् उत्तरीयं वा धारयति' इति वाण्यपाटात् । एवमेवेति
दृष्टिग्राही, सर्वत्र तथैव दर्शनादेकगम्याधिगम्यां प्रमाणमायात् ।
अत्रार्थे 'तायमेव यामसी' इत्याद्या भूयो मूलम् । एष वाधो
यामो नीर्विदर्शनात् ।

दीक्षयतीति वाक्यशेषः ॥ ४९ ॥

वपनं वा ॥ ५० ॥

वपनं च वा भवति वा न भवति । वपनाभावे च वितारणो-
न्दनादि न भवति, वपनार्थत्वात् ॥ ५० ॥

धेन्वनदुह्योर्नाशनीयात् ॥ ५१ ॥

धेन्वनदुग्मासं नाशितव्यम् । स धेन्वै चानदुह्य नाशनीया-
दिति वचनात् ॥ ५१ ॥

ऋतुमध्ये समाप्नानात् ऋतुधर्मोयमिति प्राप्त आह—

पुरुषधर्मो वासम्भवात् ॥ ५२ ॥

पुरुषधर्मं एवायं कृतावसम्भवात् । प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषे-
धो भवति । न चेह प्राप्तिरस्ति । कथं, येन दीक्षितस्य पयो मनो
विहितो निवृत्ते च पयसि हविः शेषमक्षतोक्ता । अतः प्रतिषेधस्या-
सम्भवात् पुरुषधर्मं एवायमिति संप्रदायः । इष्टाशनविषयोयं
प्रतिषेध इत्यपरे । तथा च प्रकरणस्यायाध इति ॥ ५२ ॥

अमूलभोजनं वा ॥ ५३ ॥

अमूलः पाषा स्थूल उच्यते । तस्य वा भोजनं भवति । अ-
श्नाग्येषाहममूलं च द्रव्यतानि ॥ ५३ ॥

प्रपाद्याग्नावैष्णव एकादशकपालः ॥ ५४ ॥

प्रपाद्य यादुगृहीतं विमिति प्रवेद्याग्नावैष्णव एकादशकपालः
कथंभ्यः । एकादशकपाल इति धुतिरनुकृता एकादशकपाल-
माणादिभिः प्राप्नोति कपालसंख्येति ज्ञापनाय ॥ ५४ ॥

आदित्येभ्यो वा चरुः ॥ ५५ ॥

सा ज्येष्ठं मयदग्नविभायात्तर्देक आदित्येऽप्यष्टे निर्वपन्तीति
वचनात् ॥ ५५ ॥

प्राक्समिष्टयजुषः करोति ॥ ५६ ॥

दीक्षणीयां हि प्रकृत्य धूयते तस्मात्तस्य यज्ञस्य समिष्टय-
जुष्यन्ने जुहति ॥ ५६ ॥

समिष्टयजुर्वर्जं वा ॥ ५७ ॥

समिष्टयजुरेव वा न जुहोति । सर्वत्वायैव समिष्टयजुरेव न
जुहोतीति घचनात् । अतश्च यर्हिहोमादयः प्रवर्तन्ते एव । धौवा-
ज्यस्यौद्गमणेषु विनियोगउक्तः पञ्चमं जुह्वां धौवमासिच्येति । तद्वि-
नियोगोत्तरं यर्हिहोमादय इति न्याय्यम् ॥ ५७ ॥

उपांशु चरन्ति प्रागग्नीषोमीयात् ॥ ५८ ॥

तस्माद्यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीति
घचनात् ॥ ५८ ॥

वागन्तेन वा दीक्षणीयां नीचैस्तरां नीचैस्तरा-

मितरे ॥ ५९ ॥

यायत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुश्रूयान्
मन्द्रं प्रायणीयायाम् मन्द्रतरमातिथ्यायाम् ॥ ५९ ॥

उपांशुपसदः १ ॥ ६० ॥

उपांशुपसदित्युपांशुपसदो भवन्ति । उपसदांमुपांशुत्व-
विधानात्प्रागग्नीषोमीयांमुपांशुपक्षादिदमन्यत्पक्षान्तरं तत्रैव दीक्ष-
णीयादिषु स्वरविकल्प इति । तथा च वागन्तपक्ष एव तत्रो महेत्य-

१ 'घात्पति धौवमाज्यं यत्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनापांशु चरन्त्व-
धौवेषां यायत्यस्य घाम्भवति तावती दीक्षणीयायामन्याद् ततो नीचै-
स्तरां प्रायणीयां ततो नीचैस्तरमातिथ्यायामुपांशुपसत्सूक्ष्मणीयां-
मीये, मन्त्रेण वा दीक्षणीयायां मन्द्रतरेण प्रायणीयायां मन्द्रतमेना-
तिथ्यायामुपांशुपसत्सूक्ष्मणीषोमीय, उपांशु वा दीक्षणीयायामु-
पांशुतरं प्रायणीयायामुपांशुतममातिथ्यायामुपांशुपसत्सूक्ष्मणीषो-
मीय' इत्यापस्तम्बसूत्रमप्यत्र गमकम् ।

धर्मुषांश्चित्युषांश्चुत्वमुच्यते प्रागनीयोमीयादुषांश्चुपक्षे च दीक्षितोयं ब्राह्मण इत्याह त्रिरुचैरित्युचैष्टमुच्यते ॥ ६० ॥

शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यंक्ते कुशेषु नवनीतेन
शीर्णोध्यनुलोमः सपादको महीनां पयो-
सीति ॥ ६१ ॥

शालायाः पुरस्तात्कुशेषु व्यवस्थितं यजमानमध्वयुर्यैष्ट्यंक्ते । तमभ्यनकीति वचनात् । नवनीतेन शिरस आरभ्य अनुलोमं महीनां पयोमीत्यनेन मन्त्रेण सपादकश्चाभ्यंक्त इति ॥ ६१ ॥

वृत्तस्येत्यक्ष्यावनक्ति त्रैककुदाञ्जनेन ॥ ६२ ॥

वृत्तस्येत्यनेन मन्त्रेणाक्षी अनक्ति । त्रैककुत्पर्वतः । तदीयमञ्जनं त्रैककुदाञ्जनेन यत्सौवीरकमिति प्रसिद्धं तेनाञ्जनेन स्वयंमघ यजमानः ॥ ६२ ॥

अभावे ऽन्यत् ॥ ६३ ॥

त्रैककुदाभावेन्याञ्जनेन ॥ ६३ ॥

द्विर्दक्षिणं त्रिरुत्तरं पराक् ॥ ६४ ॥

परागुपानकीति वचनात् । परागज्येते नैतश्चागुतश्च ॥ ६४ ॥

सकृत्सकृन्मन्त्रः ॥ ६५ ॥

इत्यान्तरवाच्य । प्रष्टुञ्जनं मन्त्रपरिप्राप्तौ वचनात् सकृन्मन्त्रवचनम् ॥ ६५ ॥

शरेपीकया साग्रया ॥ ६६ ॥

सत्तूलावपापनकीति ॥ ६६ ॥

कुशपवित्रैश्चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः
सप्तभिः प्रतिमन्तमच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विर-

परि नाभ्युन्मृज्य प्रदक्षिणः सकृदवाङ् ॥ ६७ ॥

कुशा एव पवित्राणि कुशपवित्राणि । तैर्यजमानं पावयति
सप्तभिः सप्तभिश्चित्पतिर्मेति प्रतिमन्त्रम् । अच्छिदेणंति सर्वत्र अनु-
पङ्गः । द्विरुपरि नाभ्युन्मार्जनम् । प्रदक्षिणः सप्तभिः सप्तभिः । स-
कृद्यावाङ्नाभेः सप्तभिरेव च । एवं च सप्तभिः सप्तभिः पावयती-
त्युपक्रम्य एकविंशतिरेवैव सप्तर्षादित्युपपद्यते ॥ ६७ ॥

एकेन त्रिभिः सप्तभिर्वा ॥ ६८ ॥

एवमपि द्विभूयते पवित्रं प्रकृत्य तदा एकः स्यात्
अथो अपि त्रीणिस्तुः अथो अपि सप्तस्युरिति एता एयो-
भयत्र पवित्रस्य कपांवाङ्नाभेरुपरिष्ठाद्येति । काण्वीयायां तु नवकृ-
त्वः पावयति इति श्रूयते । तत्कथमुपपद्यते । चित्पतिर्मेत्येवमादिभि-
र्मन्त्रैः साभ्यासमेकं पावनमुपरि नाभि, तथा द्वितीयम् । एवमेव स-
कृद्वर्णाङ्गिति । एवं चाभ्यासोपेक्षया नवकृत्वः पावयवयतीत्युप-
पद्यते भवति । अभ्याससमुदायापेक्षया च द्विरुपरि नाभि सकृदवा-
ङ्गिति च सूत्रं नेयम् ॥ ६८ ॥

एकशतेन वा राजसूये ॥ ६९ ॥

पावयति घाशब्दो विफट्टपार्थः ॥ ६९ ॥

आवोदेवास इति वाचयति ॥ ७० ॥

यद्वयजमानकं सर्वेषां वाचनम् । श्रूतेति च प्रयोगः ॥ ७० ॥

स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुली अचते नाना

हस्तयोः ॥ ७१ ॥

नाना पृथक् हस्तयोः । अत्र अपि कतिष्ठिकं सङ्कोचयति स्वा-
हा यज्ञमित्यनेन मन्त्रेण ॥ ७१ ॥

एवः शेषं प्रतिमन्त्रम् ॥ ७२ ॥

एवमेवाहुदयचनं शेषं प्रतिमन्त्रम् ॥ ७२ ॥

उत्तमेन मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा

वाग्यतः ॥ ७३ ॥

उत्तमेन मन्त्रेण मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतो
भयति ॥ ७३ ॥

अङ्गुष्ठौ तत्सहिते चोत्सृजति ॥ ७४ ॥

अङ्गुली उगृह्णति ॥ ७४ ॥

वाग्यतं प्रवेशयत्याहवनीयगार्हपत्या-

वन्तरेण ॥ ७५ ॥

घाग्विसर्गकालस्यानुकृत्वादेवमन्त एव वाग्यग इति । एवं
मुष्टिकेरेणवाग्यमनोदकपे प्रवेशने न वाग्यम इति । यचनाच्चाहवनी-
यगार्हपत्यावन्तरेण प्रवेशनम् ॥ ७५ ॥

सोस्य सञ्चर आ प्रसवात् ॥ ७६ ॥

सोस्य यजमानस्य सञ्चरो गणत्वा सुत्यायाः । आङ्प्रयोगस्ता-
मर्यान् मर्यादा द्रष्टव्या नामिविधिरिति ॥ ७६ ॥

एवं प्रतिप्रस्थाता पत्नीमभ्यञ्जनादि

तूष्णीम् ॥ ७७ ॥

दीक्षयतीति वाक्यशेषः ॥ ७७ ॥

अपरेण वा प्रवेशयति ॥ ७८ ॥

प्रकृतस्यागार्हपत्याहवनीयौ वा अन्तरेणेति विषयः । यदुया-
जमानके अभ्यञ्जनादि बाहुगृहीतप्रपादनान्तं एकैकस्य संस्कारव-
त्पाद । अप्सु दीक्षायामपि प्रपादनान्तमेकैकस्यैव ॥ ७८ ॥

औद्भ्रमणानि जुहोति स्यात्याः स्तवेणाकूत्या

इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ७९ ॥

भौद्रमणानीति वैदिकी संज्ञा । तथा हि मन्त्रवहारो दृश्यते ।
प्राकृतान्भौद्रमणानि ह्रुयेति । स्वात्त्याः सकाशात् स्तुतेण व्याकृत्या
इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ७९ ॥

तृतीयं जपत्येव ॥ ८० ॥

तृतीयं मन्त्रं जपत्येव न जुहोति।एवकारकरणञ्च स्वस्वगाय-
स्वितस्यैव जपः ॥ ८० ॥

पञ्चमं जुह्वां ध्रौवमासिच्य द्विश्च स्वात्त्याः
स्तुवेण तृतीयः स्तुवमभिपूरयति विश्वो-
देवस्येति ॥ ८१ ॥

पञ्चमं होमं प्रति ध्रौवमाज्यं जुह्वामासिच्य द्विश्च स्वात्त्या स्तु-
वेणासिच्य तृतीयः स्तुवमभिपूरयति।अधिकारात् स्वात्तीत एव । अ-
भिपूरणस्य इष्टार्थत्वात् । जुह्वामासिच्य ॥ ८१ ॥

एतामेव वा पूर्णा जुहुयात् ॥ ८२ ॥

तमेवैकामाहुतिं पूर्णां जुहुयात् । तं चै यद्येतां जुहुयात्पूर्णं
जुहुयादिति ध्रुवेः । द्वीक्षणीयाद्व्यशेषमाध्याह्नीक्षणीयाद्भौद्र-
मणानि । एवं सति द्वीक्षणीयामाये अस्त्रियष्टे न मयन्ति । अत ऊर्ध्वं
यदि होमादय इति ॥ ८२ ॥

आहवनीयं दक्षिणेन कृष्णाजिने मांसस-
हिते स्यूतान्ते तदर्मसु पश्चादासज्जनवर्ती
निदधाति ॥ ८३ ॥

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनप्रीये कृष्णाजिने उपसृष्टवानीति ध-
यत्वात् । मांससहिते मांसोपलक्षितप्रदेशासम्बन्धे । स्यूतान्ते विदु-
तन्तुमयान्ते । तस्य कृतसम्प्रसारणस्यैतद्व्यं स्यूतान्ते इति । परिशी-
यिता भग्नापयोले स्यूतान्ते । तर्मेसु पश्चात् चर्मणोदि विकर्तन
काल एव जीसकैर्पित्तन क्रियते । तेन पश्चात्कीटफल्गिन्द्रेषु परिसं-

चनम् अन्यत्रानियमः । आसञ्जनयती नागदन्तका येनासन्ध-
ते तदासञ्जनं अथलग्नमित्यर्थः । उक्तलक्षणे कृष्णाजिने
निदधाति ॥ ८३ ॥

एकं चेत्पश्चात्पादाद्विगुणम् ॥ ८४ ॥

एकं चेन्निदधानि पश्चात्पादौ गृहीत्वा द्विगुणं क्रियते तत्पश्चा-
दक्षं प्रत्यस्यतीति यचनात् ॥ ८४ ॥

दक्षिणं जान्वाच्यास्ते पश्चादेनयोः ॥ ८५ ॥

यजमानः । स द्वि दीक्षने इति । जान्वाच्य भूमिं गमयित्वास्ते ।
माङ्गजान्वाक् उपविशतीति ध्रुते ॥ ८५ ॥

शुक्लसन्धिमालभते ऋक्सामयोरिति ॥ ८६ ॥

कृष्णाजिनयोः ॥ ८६ ॥

दक्षिणजानुनारोहति शर्मासीति तेनास्ते-
ऽपरेन्ते ॥ ८७ ॥

तेनैव दक्षिणजानूपालक्षितप्रवेष्टेन अपरेन्ते कृष्णाजिन-
स्यास्ते ॥ ८७ ॥

मेखलां बध्नीते वेणिं त्रिवृतं शणमुज्जमिश्राम-
न्तरां वासस ऊर्गसीति ॥ ८८ ॥

मेखलां बध्नीते ऊर्गसीत्यनेन मग्धेण । वेणिं प्रपितां न
रज्जुगच्छेलिताम् । त्रिवृताम् त्रिप्रपितां सा वै त्रिवृत्प्रपतीति । शणमुज्ज-
मिधां शार्णा भवति । मुज्जयलपनां न्यस्ताभवतीति यचनात् । मग्ध-
रां वाससः । तस्माद्वान्तस्य वाससो भवतीति । मेखलायन्धनमग्ध-
योर्मेखलाया यजमाने दीक्षयती ध्रुते ॥ ८८ ॥

नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति ॥ ८९ ॥

नीविरपवर्षिष्वोच्यते ॥ ८९ ॥

शिरः प्रोर्णते ॥ ९० ॥

विष्णोः क्षम्येति ॥ ९० ॥

कृष्णविषाणां त्रिवर्लि पञ्चवर्लि वोक्तानां द-

शायां बध्नीति ॥ ९१ ॥

सामर्थ्यपरिप्रापितश्वाभ्योत्तरे सिचि बध्नीत इति नोक्तम् ।
तां पाध्वयुर्बध्नाति । कृष्णविषणया यजमान दीक्षयतीति
यचनात् ॥ ९१ ॥

तथा कण्डूयनम् ॥ ९२ ॥

क्रियते ॥ ९२ ॥

उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्य भूर्व उपरीन्द्रस्य

योनिरिति ॥ ९३ ॥

एनया कृष्णविषाणया । स च कृष्णविषाणा संस्कार इति
सम्प्रदायः । मन्त्रलिङ्गादिन्द्रस्य योनिरस्तीति । एव च नाशे न्यापि
संस्कर्त्तव्येति । नेत्यपरे । दीक्षितसंस्काराभिप्रवृत्तरसंस्कारोयमिति
गम्यते । मन्त्रस्य च क्रियासाधनभूतद्रव्याभिधानमुचितमेव क्रिया
च यजमानार्थेति ॥ ९३ ॥

भूमौ चोल्लिखति सुसस्या इति ॥ ९४ ॥

सहस्रोपकाराय ॥ ९४ ॥

मुखसम्मितमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छति ॥ ९५ ॥

अभ्ययुर्देजमानाय ॥ ९५ ॥

उच्छ्रयस्येत्येनमुच्छ्रयति ॥ ९६ ॥

तमुच्छ्रयतीति यचनात् ॥ ९६ ॥

तं दक्षिणत उपधत्ते ॥ ९७ ॥

तद्विद्देशाचार्यलक्षणमुपधानम् न पदार्थतया ॥ ९७ ॥

अत्र वा मुष्टिकरणवाग्यमने ॥ ९८ ॥

अत्र द्विकेदुलीभ्यन्यश्नन्ति घाचं च पण्डुतीति वचनात् ।
पाण्डो विकल्पार्थः ॥ ९८ ॥

एवं प्रतिप्रस्थाता पत्नीं तृष्णीं युगपन्मेख-
लादि ॥ ९९ ॥

दीक्षयतीति वाक्यशेष ॥ ९९ ॥

योक्त्रेण वा ॥ १०० ॥

सन्नहति । घा न सन्नहति । योक्त्रेण पत्नीं दीक्षयतीति व-
चनात् । दीक्षार्थमेतत् । प्रमङ्गात्पत्नीमन्तर्हन् च । स योक्त्राया इति
योक्त्रनिवृत्तिरुक्ता । एवं यत्कैश्चिदैष्टिकयोक्त्रधर्माः क्रियन्ते इति
तदयुक्तम् ॥ १०० ॥

जालं वा शिरसि तिपर्यायम् ॥ १०१ ॥

जालं शिरसि पत्न्या भवति । त्रिपर्यायमेकर्यायं वा ॥ १०१ ॥

पृथमुखो यस्त्रियवृक्षशङ्कुः कण्डूयने ओलेख-
नात्करोति मेखलादि चेत् ॥ १०२ ॥

कर्म भवति । तत उल्लेखनात्करोतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥

कृष्णाजिनादि चेदण्डान्तम् ॥ १०३ ॥

अथ कृष्णाजिनादि दण्डान्तम् । इदं धूपते आग्राधैष्णवमे-
कादशकपालं निधेपेद्दीक्षिष्यमाणः । तथा कृष्णाजिनं दीक्षयति
मेखलाया दीक्षयति कृष्णविषाणया दीक्षयति दण्डेन दीक्षयति ।
तत्रैतत्सन्दिह्यते । किमाग्राधैष्णवेन दीक्षासंस्कारः क्रियते
उत कृष्णाजिनादिभिः । अथ वा सर्वैरिति । किं तापाग्राप्त आग्रा-
धैष्णव्येनेति । कुत पतत्य । एवं हि धूपते । आग्रा धैष्णवमेकाद-

शकपालन्निर्यपेद्दीक्षिष्यमाणा इति । दीक्षासंस्कारेण व्याप्यमानो
 गृह्यमाण आग्नावैष्णवं निर्वपतीति । एतच्चैवमुपपद्यते यद्यनेन
 दीक्षा संस्कार उपजन्यत इति । एवं च सति कृष्णाजिनादीनां
 सम्पत्त्यर्थता भवति । कृष्णाजिनेन दीक्षयति । कृष्णाजिनमस्य स-
 म्पादयति । कृष्णाजिनवन्तं करोतीत्यर्थः । तथा कृष्णाविषाणया
 सम्पन्नं करोति, द्युद्धेन चेति । अथ प्रयोजनमेवां कृष्णाजिनस्यास-
 नम् । कृष्णाविषाणया कण्डूयनम् । दण्डस्य गवादिनिवारणम् ।
 किं चिदप्यात् किञ्चिद्वाक्यादतः सम्पत्त्यर्थतैपामित्येवं प्राप्त उच्यते ।
 नैतदेवम् । न हि दीक्षिष्यमाण आग्नावैष्णवं निर्वपतीत्यनेन दीक्षा-
 संस्कारः क्रियत इत्युच्यते । किं तर्हि भविष्यन्ती दीक्षा आग्नावैष्ण-
 वानुष्ठानाय निर्दिश्यते । अयं हि लङ्घनः यद् लङ्घविभक्तिश्चान्यत-
 मे भविष्यति भवति । भविष्यत्यथ कृष्णाजिनादिभिर्दीक्षेत्याग्नावै-
 ष्णवं निर्वपेदित्यस्यार्थः । आग्नावैष्णवेन दीक्षा क्रियत इति । यथा
 भोक्ष्यमाणा आचामेदिति भविष्यन्ती भुजिक्रिया आचमनविधानाय
 निर्दिश्यते । नाचमनेन भुजिर्निष्पाद्यते । एवमिहापि दीक्षिष्यमाण
 आग्नावैष्णवं निर्वपेत्तेन दीक्षितः क्रियत इत्युच्यते । यथा सोमेन
 यक्ष्यमाण आदधीतेत्यनया लङ्घविभक्त्या सामयाग आधानं प्रतिनिर्दि-
 श्यते । एवमिहापीति । अपि च कृष्णाजिनादीनां साक्षात्कारेण दी-
 क्षासंस्कारः प्रतिविधीयते । कृष्णाजिनेन दीक्षयतीत्येवमादिना । तेषां
 सम्पत्त्यर्थत्वे लक्षणाश्रिता भवति श्रुतिश्चयाधितेति । अतश्च कृष्णा-
 जिनादीत्येव दीक्षाकरणानि नाग्नावैष्णव इति । यद्येवमेककार्यत्वा-
 द्विकल्पः तस्माच्च भवति । नात्र विकल्प अरण्यसंस्कारोपजनकत्वा-
 त् । अदृष्टो हि दीक्षासंस्कार एगिरुपजन्यते । अत एककार्यत्वेऽपि न
 विकल्पः । यथाघारे श्रुज्वादीनामिति । तथा च पाके कर्त्रादीनाम् । क-
 र्तृनावत्करणानि समाधत्ते । स्वालीसंपयनसम्प्रधारणम् करोति, का-
 ष्ठाणि ज्वलनमभिनिर्धत्स्यन्ति, र्द्वी च घट्टनामिति, एकप्रयोजनत्वेऽप्य-
 घान्तरकार्यभेदाच्च विकल्पः । एवमिहाप्यास्नानसामर्थ्याद्वान्तरका-
 र्याणि कृष्णाजिनादीनां कल्प्यन्ते । तस्माच्च विकल्पः । ननु च कृष्ण-
 विषाणया कण्डूयतीति कण्डूयनार्थता कृष्णविषाणया इति । सत्यमे-
 वम्, तत्परिग्रहकाले निर्दिष्टकार्यं तु न निधायते । तस्मादीक्षार्थमे-
 घोत्पन्नायाः कण्डूयनार्थतापीति । अपि च भगवतः फान्यायनाचार्य-
 स्यायनेवाभिप्रायो येनास्त्रियशो दीक्षणीया पुरुषसंस्काराशीर्धजमिति

सूत्रितम् । यदि हि दीक्षणीया पुरुषसंस्कारार्थाः स्यात् भेदेनोपादानं नाकारिष्यत् । करोति च । तस्मादपुरुषसंस्कारार्थताग्नावैष्णवस्य कर्तृपकाराय ह्याज्ञानमस्येति । स च देयतापरिग्रहद्वारेणेत्युक्तमेवाचार्येण । अश्रुपगम्यापि हूमः । यद्यपि चाग्नावैष्णवस्य दीक्षार्थता भवेत् दण्डान्तरेण दीक्षितो भवति न तावन्मन्त्रेणेति । चिन्तायाः प्रयोजनं यदि नाम मानुषादेः प्रतियालात्प्राग्दण्डप्रदानादग्निहोत्रफलभापतेत् प्राप्तनिमित्तत्वाददीक्षितत्वाच्च हांतव्यमेवाग्निहोत्रमिति । एवं तावदाग्नावैष्णवस्य दीक्षासंस्कारकरणेऽनुप्रवेशो नास्तीत्युक्तम् । यथानुप्रवेशो भवति तथोच्यते । लृङ्गविभक्तिः क्रियार्थत्वेपि स्मर्यते । तुमुषबुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यनुवर्त्तमाने लृङ्चेति सूत्रितं चण्डात् क्रियायां क्रियार्थायामिति । अत्रादाहरणं फारिष्यामीति प्रजति हरिष्यामीति प्रजतीति । एवमिहापि दीक्षिष्यमाणो निर्वपेदित्याग्नावैष्णवस्य दीक्षासंस्कारकरणेऽनुप्रवेशः शक्योवक्तुम् । एवमपि हि दण्डान्तरेण दीक्षितो भवति । नाग्नावैष्णवेनेति ॥ १०३ ॥

अन्यो दीक्षितोयं ब्राह्मण इत्याह तिरुधैः ॥ १०४ ॥

अन्यशब्देन चाश्वयुसन्निकर्षात्प्रतिप्रव्याता गृह्यते । स ह्यन्यश्च भवति । समाख्यानुग्रहश्च । उद्यौरिति चोपांशु पक्ष उच्यते ॥ १०४ ॥

ब्राह्मण इत्येव वैश्यराजन्ययोरपि श्रुतेः ॥ १०५ ॥

तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव सूत्रादिति यचनात् ॥ १०५ ॥

आस्तमयाद्वाचं यच्छति ॥ १०६ ॥

स वाचं यम आस्त आस्तमयात् इति ॥ १०६ ॥

अस्तमिते दीक्षितवाचं विसृजस्व पत्नि वाचं

विसृजस्वेति तिराह ॥ १०७ ॥

दीक्षित वाचं विसृजस्वेति त्रिरुक्ता पाठ वाचं विसृजस्वेति त्रिरुच्यते । लाघवाय समासेनोक्तम् । अनेकपञ्चमानकं विपरिणामः ॥ १०७ ॥

अग्निमभ्यावृत्य वृतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं
तिरुक्त्वाग्निर्व्रहेति च सकृत् ॥ १०८ ॥

अग्नें कृणुतः यस्य व्रतकरणार्थेना सामर्थ्यात् । अग्निर्व्रहेति तु
वाग्विसर्गार्थम् । तथोच्यते । अनेनैव वाचं विसर्जयेद्व्रतं कृणुत व्रतं
कृणुतेति तद्वाग्विसर्गस्य फालोपलक्षणार्थम् ॥ १०८ ॥

भूर्भुवः स्वरिति वा ॥ १०९ ॥

वाचं विवृजते वा अग्निर्व्रहेति विकल्पः ॥ १०९ ॥

अत ऊर्ध्वमामुष्टिविसर्गादनस्तमितेऽनुदिते
च त्रिराह दीक्षित वाचं यच्छ पत्नि वाचं
यच्छेति ॥ ११० ॥

पूर्वपञ्चसंख्याप्राप्त्यतिः ॥ ११० ॥

यथोक्तं विसर्जनम् ॥ १११ ॥

इह वाग्विसर्जनकाल उक्त एवास्तमिते वाचं विवृजस्येति ।
उदिते स्वग्नावाचायैषण वाग्विसर्गोभित्तिः । स यथोक्तप्रद्वेगेन धृ-
ह्यते । तत्र धृक्मुखाया भस्मोद्वपनमस्तमिते पात्रे वाचं विवृज्य
संमिदाधानमिरयुपक्रम्य एवमुदिते भस्मोद्वपनादि इत्युक्तम् ॥ १११ ॥

वृतदुधे दोहयति ॥ ११२ ॥

कारितशब्दादुद्वेगना गावो धुह्येति ॥ ११२ ॥

तत्क्षीरवृत्तौ भवतः ॥ ११३ ॥

तयोः क्षीरं तत्क्षीरम् तद्वृत्तौ भवतो दम्पती । तस्य पिभागे-
नैककस्य गौरेककस्य । यद्वयति हि दक्षिणाग्नी परम्पा पूतमप-
यमिति ॥ ११३ ॥

प्रथमे वृत्ते व्रीहियवयोरन्यतरमावपत्यु-

भावेके ॥ ११४ ॥

तस्यैके प्रथमे घृत उभौ घ्रीदियवावाचपन्तीति प्रकृत्य तस्माद-
न्यतरमेवावपेदित्युक्तम् । अतो विकल्पः ॥ ११४ ॥

तद्व्रतमदोहे ॥ ११५ ॥

अदोहे घृतदुहः तद्व्रतं भवति । तच्च प्रथमं पयः । अन्यघ-
प्रतिनिधिरित्युक्तमेव घृते प्रसङ्गो न नियमयद्यादिति ॥ ११५ ॥

सर्वोपधुः सर्वसुरभि चैके ॥ ११६ ॥

सर्वोपधुः सर्वा ओपधयः सर्वसुरभिः पिप्पलादिः ॥ ११६ ॥

गार्हपत्ये दीक्षितस्य श्रपणं दक्षिणाग्नौ पत्न्याः ॥ ११७ ॥

दीक्षितघृतस्य पत्नीघृतस्य च ॥ ११७ ॥

यवागू राजन्यस्यानिक्षा वैश्यस्य ॥ ११८ ॥

घृतं भवति । ते च तदभूते उपादेये नेह अन्ये इति । अन्नाव-
धिधितस्य भक्षणप्रतिषेधात् ॥ ११८ ॥

घृतं प्रयच्छत्युत्तिक्तमपररात्रे सायं दोह-

मपराह्णे प्रातर्दोहम् ॥ ११९ ॥

अथास्मै घृतं प्रयच्छतीति विहितत्वादध्ययुः । ऊर्ध्वमं-
सिक्तमनुसिक्तम् सायं दोहमपररात्रे प्रातर्दोहमपराह्णे ॥ ११९ ॥

दैवीं धियमिति व्रतायोपस्पर्शनं स्वासने ॥ १२० ॥

१ तण्डुलानां शिथिलः पाकौ यवागू उच्यते । पयस्तप्तं कृषोप-
रि दध्यासिच्येदकमग्न्याय यदघनीभूतं दधिसदृशं द्रव्यं स्यादवां
तिष्ठति तदामिक्षोच्यते ।

उपस्पर्शनमाचमनम् १ । कृतं पतद । लिङ्गात् । मानुषाय
 वा एष पुराशनायाचनेनिकेयात्र दैव्यै धिये इति । यत्तत्पूर्वं मानु-
 षाशनकालेचनेजनं तदेवेदमिति क्षापयति । तत्र च मन्त्रविधानम् ।
 उदकोपस्पर्शनमात्रमेवेति सम्प्रदायः । स्वासनशब्देन च कृष्णाजिने
 अभिधीयते ॥ १२० ॥

ये देवा इति व्रतयत्यमृन्मये पात्रे ॥ १२१ ॥

पत्नी लौहे ॥ १२२ ॥

ताम्रमये । तस्याश्च भक्षणमात्रमेव भवति नेति फलव्यता ।
 ऋषिहितत्वात् ॥ १२२ ॥

श्वात्माः पीता इति नाभिमालभते ॥ १२३ ॥

यजमानः ॥ १२३ ॥

मेक्ष्य कृष्णविषाणया लोष्टं किञ्चित्छा-

दत्त इयं त इति ॥ १२४ ॥

मिहमेक्षते । मूत्रपुरीषे कुर्वन्नित्यर्थः । लोष्टं किञ्चित्छा-
 दत्ते । किञ्चित्छब्देन च फाष्टपाषाणाद्यपि गृह्यते । घाशब्दो
 धिफल्वार्थः ॥ १२४ ॥

अपो मुञ्चामीति मेहति ॥ १२५ ॥

पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं निदधाति ॥ १२६ ॥

षट्पृथ्वीतं तावन्निमुञ्चति ॥ १२६ ॥

अग्ने त्वमित्युक्त्वास्त्रपित्यधः प्राङ्-

१ हस्तिनाग्निस्तूपस्पर्शनपदेन स्पर्शनमात्रं स्त्रीकुर्यन्ति । अतपये
 सर्वत्रोपसृष्टतेस्तदर्थं प्रयोगात् ।

क्षिणतः ॥ १२७ ॥

दक्षिणतः पितानस्य प्राप्तिशराः स्त्रपिति ॥ १२७ ॥

अग्निमभ्यावृत्तं त्रिवुद्धमस्वप्स्यन्तं पुनर्मन-

इति वाचयति ॥ १२८ ॥

अथ यत्र सुप्त्या पुनर्नावद्रास्पद् भवति तद्वाचयतीति
वचनात् ॥ १२८ ॥

त्वमग्न इत्याह कुब्जाऽवृत्यं वा व्याहृत्य ॥ १२९ ॥

अवृत्यं अश्लीलम् ॥ १२९ ॥

लब्धमालम्ब्य वाचयति रास्त्रे यदिति ॥ १३० ॥

रास्त्रे यदित्यमु मन्त्रम् । आलभ्येति च कारितत्वाद्ध्येपणा
मालम्ब्येत्येवमादि ॥ १३० ॥

अशक्येभिन्तणम् ॥ १३१ ॥

आलम्बनाशक्ताघतेनैव मन्त्रेणाभिमन्त्रण करोति ॥ १३१ ॥

शूद्रसम्प्रवेशसम्भाषाप्रत्युत्थानाभिवादो-

दकावायवर्षाणि वर्जयेत्प्रागवभृथात् ॥ १३२ ॥

दीक्षितधर्मो एते इति प्रागवभृथादित्युक्तम् ॥ १३२ ॥

परिह्वालं वदति ॥ १३३ ॥

परिह्वालं मृदूच्यते ॥ १३३ ॥

विचक्षणचनसितवर्ती वाचम् ॥ १३४ ॥

विचक्षणा संस्कृतोच्यते । चनयती चन इत्यप्रताम ।
अन्नवर्ती अविद्राणां चनसितवर्ती सत्यवर्ती वाच वदति इति ॥ १३४ ॥

शालासनास्त्रज्जौ सन्धिवेलयोः ॥ १३५ ॥

त्यनुग्रहात् । एवं बहवः प्राकृताः पदार्था अनुगृहीता भवन्ति । इ-
 क्षो च फल भूयस्त्वं भवतीत्यभिप्रायः । अनुयाजप्रतिषेधश्च भवति ।
 तदिदं भवति नानुयाजान्यजन्तीति । तथा तच्छब्दं भवति न
 पक्षाः संयाजयन्तीति । एतद्योत्तरे शक्यन्ते इदं चोपपद्यते । न
 पूर्वं इति ॥ १५१ ॥

एवं प्राप्त आह—

ग्रहणादप्रवृत्तिः ॥ १५२ ॥

शक्यन्तग्रहणादिद्वान्तग्रहणाद्योत्तरप्राप्तवृत्तिः । कुतः । कुत
 एव शास्त्रार्थ इति ॥ १५२ ॥

संस्वराश्रुतेश्च ॥ १५३ ॥

आतिथ्याः हविर्गिरयपन्निति प्रकृत्याह तस्येडोपहृता साध्या-
 जमुत्तस्मात्त एव इदं भवति । असुरेभ्यो विध्यद्भिर्देवैः त्वरमा-
 नैरिदं एव परित्यक्तमिति । एतच्च पूर्वं यद्योपपद्यते नोत्तर
 इति ॥ १५३ ॥

अनुयाजप्रतिषेधस्य तर्हि समाधिर्धकम्पः । सोमि-
 धायते—

नित्यानुवादोनुयाजप्रतिषेधः ॥ १५४ ॥

अनुयाजप्रतिषेधः स इदं भवति संस्तवार्थः । एवं प्रशस्तमिदं
 येनात्रानुयाजा अपि नञ्यन्त इति ॥ १५४ ॥

उपरवदेशे प्रतिप्रस्थाता रोहिते चर्मण्यानडुहे
 सोमं नियपति ॥ १५५ ॥

आपयति ॥ १५५ ॥

विक्रय्येनं विचिनोति कीत्सः शूद्रो वा ॥ १५६ ॥

कुर्मितं कर्म करोति कीत्सः । विचयनं च परंशो वय-
 यदनम् ॥ १५६ ॥

ब्राह्मण उपास्ते ॥ १५७ ॥

स च प्रकृत एव ऋत्विग्विशेषः । ब्रह्मपुरुषो ब्राह्मणाच्छ-
सी । कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय ब्रह्मा हि व्यापृतः प्रायणीये ॥ १५७ ॥

उदकुम्भश्च पुरस्तात् ॥ १५८ ॥

भवति शायान्तरात् । स्वशायायामपि च षष्ठ्यते । अथ य-
दपामन्ते क्रीणातीति । शायार्थश्च निवाप ॥ १५८ ॥

शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुह्वां चतुर्वि-

गृह्णाति ॥ १५९ ॥

उपरिष्ठादशायपाधरणविधानादिह्यविधानम् । ध्रौवं जुह्वां च-
तु कृत्यो विगृह्णाति ॥ १५९ ॥

तत्र च—

वर्हिस्तृणेन हिरण्यं बध्नावदधात्येषा

त इति ॥ १६० ॥

अनेन मन्त्रेण । वर्हिर्ग्रहणाच्च विनियुक्तमेव प्रहीत-
व्यम् ॥ १६० ॥

जृरसीति जुहोति ॥ १६१ ॥

चतुर्गुदीतम् ॥ १६१ ॥

शुक्रमसीति हिरण्यमुदधृत्य देवां तृणं

निदधाति ॥ १६२ ॥

शुक्रमसीत्यनेन मन्त्रेण हिरण्यमुदधृत्य देवां तृण निद-
धाति ॥ १६२ ॥

सूत्रवद्धुः हिरण्यं कुरुते ॥ १६३ ॥

यज्जुह्वां प्रातः तदेव । अत्र प्रायणीयाप्रतिपत्तिः समाप्तिः । त-
च्छेयभूतद्रव्यं हि विनियुक्तमिति । प्रायणीयाशेषभूतद्रव्यसाध्यापि
सर्वायमाहुतिः सोमक्रयार्थः । एवं हि ध्रूयते । याम्ये सोमप्रायणी
निदानेन तामेतपाहुत्या क्रीणाति प्रतिपा सोम क्रीणातीति । एवं च

सन्धिवेलयोः शालायामासितव्यम् । न च स्वप्यात् ॥१३५॥

वेद्याः सुत्यासु ॥ १३६ ॥

सुत्यासु घर्त्तमानासु वेद्यामासितव्यम् ॥ १३६ ॥

अप्रायश्चित्तमपराधे ॥ १३७ ॥

नाप्रप्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगुप्यमेवैतस्मात् इति घचनात् ॥१३७॥

इतरेतरस्मिन्वोपह्वमिच्छेरन् ॥ १३८ ॥

इतरेतरोपह्वो वा भवति । स घट्टयजमानके ॥ १३८ ॥

पत्न्यामेकदीक्षी ॥ १३९ ॥

एकदीक्षी तु पत्न्यामेवोपह्वमिच्छति ॥ १३९ ॥

दीक्षान्ते प्रायणीयमदित्यै चरं निर्वपति ॥१४०॥

चरप्रदणं न कर्त्तव्यम् । अदित्यै चररन्त्यप्रापीत्युक्तत्वात् ।
कर्त्तव्यं वा, चरोः प्रायणीयशापनार्थम् । अदित्यं चरं प्रायणीयं
निर्वपतीति घचनात् । एवं च पथ्यादीनां तदङ्गत्वाद्दन्तराधे सत्य-
प्रयोक्तव्यम् ॥ १४० ॥

आज्यभागाविष्ट्वाज्येन देवताश्चक्षुः

यजति पथ्याः स्वस्तिमग्निः सोमः

सवितारं च ॥ १४१ ॥

अथ शब्दाददितिचोदनेनेति । पथ्याः स्रस्त्वोरभेदापनार्थं च
तद्य इति प्रदणम् ॥ १४१ ॥

चरमेक्षणवर्हिनिदधात्युदयनीयायै ॥ १४२ ॥

उदयनीयार्थं अर्वादीनां निधानम् ॥ १४२ ॥

सलेपं चरं प्रमृष्टं मेक्षणम् ॥ १४३ ॥

तां स्यात्तीः स्वक्षामकपी प्रमृज्य मेक्षणं निदधातीति
पचनात् ॥ १४३ ॥

प्रक्षालयति ॥ १४४ ॥

या चरम् ॥ १४४ ॥

अनुप्रहरतीतिरे ॥ १४५ ॥

मेक्षणपरिपी ॥ १४५ ॥

त एवर्त्विजः ॥ १४६ ॥

विप्रेतेष्वन्येपि ॥ १४७ ॥

प्रायश्चित्तव्युदासार्थमित्युक्तम् ॥ १४७ ॥

शंखन्तं भवति ॥ १४८ ॥

शंखुदये प्राप्ते इडादये च किं पूर्वैण शंयुना शंखन्तं पूर्वैवा वे-
दयेदान्तमुत्तरेणेति । किं तावत्प्राप्तम् ॥ १४८ ॥

अन्तवचने पूर्वप्राप्तेः ॥ १४९ ॥

अन्तवचने पूर्वमेव प्रदीतव्यम् । कुत एतत् । प्राप्ताहीडान्तना
शंखन्तता चेति । कृते च शास्त्रार्थे किमियुत्तरं यावद्-
म्यत इति ॥ १४९ ॥

किं च—

अविशेषश्रुतेः ॥ १५० ॥

न चात्र विशेषः धूयते । अतः प्राप्तत्वात्पूर्वमेव शंखिद्वान्तं
प्रदीतव्यमिति ॥ १५० ॥

चरुं वा प्रकृत्यनुग्रहानुयाजप्रतिषेधा-

भ्याम् ॥ १५१ ॥

उत्तरं वा शंखिद्वान्तं प्रदीतव्यम् । न पूर्वं । कुत एतत् । प्रकृ-

सत्युदयनीयायां न भवति ॥ १६३ ॥

चतुर्गृहीतं गृहीत्वान्वारभस्य यजमानेत्याह ॥ १६४ ॥

अध्वर्युः । तं च यजमानोऽन्वारभते ॥ १६४ ॥

अपावृतद्वारे निष्क्रामतः ॥ १६५ ॥

अपावृतद्वारमुद्घाटितद्वारम् । द्विवचनोपदेशाच्चाध्वर्युध्वयजमानो निष्क्रामतः । प्रतिप्रस्थाता द्वितीय इति सम्प्रदायः ॥ १६५ ॥

दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षि-

तान्यद्वा प्रवीता रज्जुबद्धा वभ्रुः पिङ्गला

पिङ्गलाभावेरुणारुणाभावे रोहिण्यदये-

ताक्षी ॥ १६६ ॥

अलक्षिता अनङ्किता व्यद्वा अनङ्गहीना अप्रवीता अकामिता । अयस्यैवारज्जुयुद्धा । वभ्रुः पिङ्गला वभ्रुवर्णा पिङ्गाक्षी तदभावेरुणा तस्या अभावे रोहिण्यदयेताक्षी रोहिणी रक्तवर्णा अदयेताक्षी अरक्ताक्षी दक्षिणेन द्वारं तिष्ठति ॥ १६६ ॥

चिदसीत्येनामभिमन्त्रयते ॥ १६७ ॥

सोमक्रयणीम् मन्त्रं च साण्डे विपरिणम्यते ॥ १६७ ॥

उदीचीन्नीयमानामनुगच्छतो वत्स्यसीति ॥ १६८ ॥

द्विवचनोपदेशात् द्वयोर्वापि मन्त्रः । ओदितायांभिधानाच्च साण्डे विपरिणाम ॥ १६८ ॥

पदपदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति ॥ १६९ ॥

सोमक्रयण्याः । अथ सप्तमं पदं पर्युपविशन्तीति पचनात् । पर्युपपेक्षान् च ग्रहायजमानाध्वर्युर्ग्रातप्रस्थानृणाम् ॥ १६९ ॥

हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेति ॥ १७० ॥

हिरण्यमस्मिन्सप्तमे पदे निधायाभिजुहोत्यादित्यास्त्वेत्यनेन
मन्त्रेण ॥ १७० ॥

स्फ्येन पदान्त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति ॥ १७१ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १७१ ॥

समुद्धृत्य पदं स्थात्यामावपत्यस्मे ते वन्धु-
रिति ॥ १७२ ॥

उद्धरणं हिरण्यस्य समुद्धृत्यहिरण्यमिति वचनात्पदं
स्थात्यामावपत्यस्मे ते वन्धुरिति ॥ १७२ ॥

अप स्थाने निपिच्य यजमानाय पदं
प्रपच्छति त्वे राय इति ॥ १७३ ॥

यद्युजमानकेस्य मन्त्रस्य विपरिणामः ॥ १७३ ॥

मेराय इति यजमानः प्रतिगृह्णाति पदम् ॥ १७४ ॥

अयमपि अनेकयजमानके विपरिणम्यते । मन्त्रद्वयेष्वध्वाहारः
साकाङ्क्षत्वात् । रैशब्दस्य पशुविषयत्वाद्व्यवचनान्तता । त्वे राय
इति त्वयि पशव इत्येवैतदाह मे राय इति मयि पशव इति
श्रुतत्वात् ॥ १७४ ॥

मावयमित्यध्वर्युरात्मानं सृष्टृशति ॥ १७५ ॥

मानन्तर्याम्यजमानो मा भूदित्यध्वर्युमहणम् ॥ १७५ ॥

हत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति ॥ १७६ ॥

हन्वेत्युक्तत्वादध्वर्युः प्रयच्छति ॥ १७६ ॥

नेष्टा तोत इत्येनां वाचयति ॥ १७७ ॥

पत्नीम् ॥ १७७ ॥

सोमक्रयण्या च समीक्षमाणाऽ समस्य

इति ॥ १७८ ॥

चशब्दाद्भेदैव पत्नीं वाचयति ॥ १७८ ॥

प्रक्षाल्य पाणी हिरण्यं बध्नीते ऽनामिका-

याम् ॥ १७९ ॥

हिरण्ययन्धनस्य क्रयार्थता येनाग्निरंतसं वै हिरण्यमित्युप-
क्रम्याह सत्येताऽध्वनुषस्पृशानि सत्येन सोमं परादणानीति ॥ १७९ ॥
अधिकारमुपजीघ्रन्नाह—

अप्यायनाभिषवाऽश्वदाभ्येषु च ॥ १८० ॥

पाणिप्रक्षालनाहिरण्ययन्धनं भवतः ॥ १८० ॥

प्रेष्यति च सोमोपनहनमाहर सोमपर्याणहन-

माहरोष्णीपमाहरेति ॥ १८१ ॥

चशब्दादप्ययुरेष प्रेष्यति ॥ १८१ ॥

अत्र वा निवपनम् ॥ १८२ ॥

अस्मिन्वा अवसरं सोमनियापः । तुल्यपात्रत्वात् ॥ १८२ ॥

शोभनऽ सोमोपनहनम् ॥ १८३ ॥

भपतीति घान्नयथेयः ॥ १८३ ॥

उष्णीषाभावे सोमपर्याणहनाद्द्वयद्गुलं त्र्यद्गुलं

वोष्णीषायात्रकृन्तति ॥ १८४ ॥

यद्युष्णीषं न विन्देत् सोमपर्याणहनस्येव त्र्यद्गुलं वा द्व्यद्गुलं
वापकृन्तेदिति यचनात् ॥ १८४ ॥

अध्वर्युयंजमानो वा सोमोपनहनं हरयन्य

इतरे ॥ १८५ ॥

अध्वर्युयंजमानो वा सोमोपनहनमावर्त्त । य एव कश्च सोमप-
याणहनमिति ध्वचनात् । अन्यशब्देन च प्रतिप्रस्थातोच्यत इत्युक्त-
मेव ॥ १८५ ॥

सोमं गच्छन्त्येषत ईति वाचयति ॥ १८६ ॥

गमनाभिप्रवृत्तम् । चोदितार्थाभिधायकत्वात् । न्यग्रोधे विप-
रिणाम ॥ १८६ ॥

प्रादुपविश्यास्माकौसीति सोममालभते ॥ १८७ ॥

अयमपिचोदितार्थाभिधायी । विद्विषमश्च श्रौतप्रज्ञाप-
नार्थः ॥ १८७ ॥

न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासनमेके ॥ १८८ ॥

अत्र द्वेके तृणं वा काष्ठं वा विपास्यन्तीति ध्वचनात् ॥ १८८ ॥

सोमोपनहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति

प्राग्दशमुदग्वा ॥ १८९ ॥

एवमेव हि श्रूयते । अथवाद्योद्विगुणं वाचतुर्गुणं वा प्राग्दशयो-
पस्तृणातीति ॥ १८९ ॥

तस्मिन्त्सोमं सिमीते दशकृत्वोभित्यमिति ॥ १९० ॥

सोमोपनहने सोमं प्राक्षपति दशकृत्वोभित्यमित्यनेन म-
न्त्रेण ॥ १९० ॥

सर्वाभिः प्रथमम् ॥ १९१ ॥

सर्वाभिरकुलीभिः प्रथमं प्रक्षेप ॥ १९१ ॥

५२ कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्मभाष्ये -

अद्गुष्ठप्रभृति चैकोत्सर्गम् ॥ १९२ ॥

एकैकाङ्गुलिकत्सृज्यते प्रक्षेपे प्रक्षेपे ॥ १९२ ॥

द्विः कनिष्ठिकया ॥ १९३ ॥ .

कनिष्ठिकया द्विः प्रक्षिपति ॥ १९३ ॥

एकोपचयं च ॥ १९४ ॥

एकैकाचोपचीयतेङ्गुलिः प्रक्षेपे प्रक्षेपे । एवं द्वादश्वो मितो
वति ॥ १९४ ॥

अञ्जलिना दशमम् ॥ १९५ ॥

“ दशमं प्रक्षेपणमञ्जलिना । दशशृङ्गो मीमीत इति धचनात् ।
रमस्याञ्जलिनाध्यायपतीति धचनात् ॥ १९५ ॥

अन्यद्वाध्यावापश्रुतेः ॥ १९६ ॥

अथयान्यदेकादशमञ्जलिना कर्त्तव्यम् । येनैतया सर्वाभिरित्यु-
त्तया समस्याञ्जलिनाध्यायपतीत्याह । यत्पुनरुक्तं द्वादश्वोमित्यमिति
१ मन्त्रेणाभिसम्बध्यते द्वादश्वोमित्यमित्यनेन मन्त्रेण । तस्मादे-
कादशोध्यावापः ॥ १९६ ॥

अन्तान्तसंगृह्योष्णीपेण वध्नाति प्रजाम्भ्य-

स्त्येति ॥ १९७ ॥

अथ सोमोपनहनस्य समुन्मार्गान्तानुष्णीपेण विप्रक्ष्णातीति
धचनात् । वध्नातीति धाध्याहारः साकाङ्क्षयात् ॥ १९७ ॥

अद्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वानुप्रा-

णन्तिवति ॥ १९८ ॥

अथ मध्यं दुत्या पातश करोति धृ१. ॥ १९८ ॥

तं त्रिक्रयिणे प्रयच्छति ॥ १९९ ॥

सोमम् ॥ १९९ ॥

पञ्चकृत्वः सोमं पणते ॥ २०० ॥

पणव्यवहारि । पञ्चकृत्व सव्यवहारं करोति ॥ २०० ॥

स आह सोमविक्रयिन्क्रय्यस्ते सोमो
राजा इति ॥ २०१ ॥

क्रय्य इत्याह सोमविक्रयी ॥ २०२ ॥

तं वै ते क्रीणानीति ॥ २०३ ॥

मन्त्रत्रयमपि च चोदितार्थाभिधायी ॥ २०३ ॥

क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी ॥ २०४ ॥

कलया ते क्रीणानीति ॥ २०५ ॥

अध्वर्यु ॥ २०५ ॥

भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीत्याह सो-
मविक्रयी ॥ २०६ ॥

भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव
गोर्महिमेत्यध्वर्युर्गोर्विं प्रतिधुक् तस्यै शृतं
तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या
आतश्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या
आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति ॥ २०७ ॥

भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीति भूय एवात सोमो
राजार्हतीति च चोदितार्थाभिधायिनौ ॥ २०७ ॥

भूय एवेत्यतः प्रभृतिचतुरावर्त्तयति ॥ २०८ ॥

अध्वर्युरेव ॥ २०८ ॥

एकैकेनान्ते पणते शफेन पदार्द्धेन गवा ॥ २०९ ॥

ते क्रीणामीत्यन्ततः ॥ २१० ॥

प्रश्नान्ते प्रश्नान्ते ॥ २११ ॥

भूय एवेत्यतः प्रभृति आवर्त्तयति । प्रश्नशब्देन चाध्वर्युसोम-
धिक्रियणोक्तिप्रत्युक्ती लक्ष्येते । मन्त्रान्ते शफादीनामेकैकेन पण-
तेध्वर्युः । उक्तिप्रत्युत्तपन्ते च भूय एवेत्यतः प्रभृत्यावृत्तिः ॥ २११ ॥
अन्त्ये च पणने गवा ते क्रीणामीत्युक्तं

क्रीतः सोमाराजेत्यन्ते वयाऽसि प्रब्रूहीत्याह
सोमविक्रयी १ ॥ २१२ ॥

अयमपि चोदितार्षाभिधायी ॥ २१२ ॥

स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते च्छागा ते धेनु-
स्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेन्या इति ॥ २१३ ॥

तच्छब्देनाध्वर्युरभिधीयते ॥ २१३ ॥

शुक्रं त्वेति हिरण्यमालम्ब्य वाचयति ॥ २१४ ॥

चोदितार्षाभिधायी ॥ २१४ ॥

सग्मे त इति सोमविक्रयिणः हिरण्येनाभि-
कम्पयति ॥ २१५ ॥

अभिकम्पयत्युपप्रलोभयति सन्दर्शनेन । अथ सोमविक्रयिण-
मभिप्रकम्पयतीति श्रुते ॥ २१५ ॥

१ वैद्यवराजन्ययोः सोमयामे न्यप्रोधस्य सोमयत् क्रयणादिसं-
स्कारकरणम् ।

अस्मे त इति यजमानसहितं निदधाति ॥ २१६ ॥

द्विरण्यम् ॥ २१६ ॥

सोमविक्रयेतदादत्ते ॥ २१७ ॥

एतद्विरण्यम् ॥ २१७ ॥

अजां प्रत्यङ्मुखीमालभ्य वाचयति तपस-
स्तनूरिति ॥ २१८ ॥

यथाजायां प्रतीचीनमुखां वाचयतीति वचनात् । फारित-
त्वादध्येषणाश्च । ओदितार्थाभिधायी च मन्त्रः ॥ २१८ ॥

सव्येनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति दक्षिणेन
सोममादायागत उत्तिष्ठति वा ॥ २१९ ॥

आगते सोमे उत्तिष्ठति वा यजमानः । न चोत्तिष्ठति । मन्त्र-
ओदितार्थाभिधायी । उपमार्धत्वात्प्रयच्छत्वाविपरिणामः ॥ २१९ ॥

दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्युह्य वासो निदधाती-
न्द्रस्योरुमिति ॥ २२० ॥

अयमपि चोदितार्थाभिधायी ॥ २२० ॥

स्वानभ्राजति जपति सोमविक्रयिणमी
क्षमाणः ॥ २२१ ॥

अथ सोमक्रयणाननुविशतीति वचनात् । अत एव य-
जमानः ॥ २२१ ॥

अपोर्णुते दीक्षितः शिरः ॥ २२२ ॥

स्यधमेव ॥ २२२ ॥

पत्नी च ॥ २२३ ॥

हिरण्यं सहस्राच्छिद्य पृषता वरत्ताकाण्डेना-
हन्ति वा ॥ २२४ ॥

हिरण्यं क्षत्रिणि हृत्वा सोमक्रियिहस्तदाच्छिद्य पृषता चित्रेण
वरत्ताकाण्डेनाहन्ति सोमक्रियिण न वाहन्तीति विकल्प ॥ २२४ ॥

गृहीतसोमं परिमात्र इति वाचयति ॥ २२५ ॥

गृहीतसोमप्रहणाद्गृहीतेनैव सामेन वाच्यत इति ॥ २२५ ॥

उत्तरे च ॥ २२६ ॥

उत्तरे च छेफमैणी यजमानाफर्तुफ ॥ २२६ ॥

उदायुपेत्युत्थानं शीर्ष्णि सोमं कृत्वा पा-
णिमन्तर्द्वाय ॥ २२७ ॥

पाणिनान्तर्द्वायेन शिरसि सोमं हृत्वा उदायुपेत्यनेन मन्त्रेणो-
त्तिष्ठति ॥ २२७ ॥

प्रतिपन्थामित्यनोभ्येति दक्षिणतस्तिष्ठच्छन्नं

समङ्गि धीत प्रउगाचोद्धते फलके ॥ २२८ ॥

समङ्गि सर्वाङ्गोपेग दक्षिणतो व्यवस्थित फलकेष्वुत्थानान्तप्र-
तिपत्तमिति प्रतिपन्थामित्यनेन मन्त्रेण । तस्य चेषान्तरालाद्युद्धते फ-
लके गयत । उद्धते प्रउग्य फलके इति पचनात् ॥ २२८ ॥

कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति ॥ २२९ ॥

अस्मिन्नाजिनोभिधीयते ॥ २२९ ॥

१ आपस्तम्ब 'अपि प-धामगग्गशीपुस्यतपूयंफलकेनानसा प-
रित्तिगिनेत छिद्रिभ्रता प्राश्च सोममञ्ज यान्ति शीर्ष्णां गिरौ प्रीतः
हरन्त्यपरेणास्तृणा या राजान प्राटीपमुदृताय या नस्युगः शकटम्'
इति ।

तरिमन्सोमं निदधात्यदित्यै सद इति ॥ २३० ॥

तस्मिन्कृष्णाजिने । मन्त्रधोदितार्थाभिधायी ॥ २३० ॥

अस्तभ्राधामिति सोममालम्भ्य वाचयति ॥ २३१ ॥

आलम्भ्येति कारित । कारिणे व्याध्येयणा । न्यग्रोधे च सो-
मन्यग्रोधाविति । अस्तभ्राधामिति धोदितार्थाभिधायी ॥ २३१ ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्याणहनेन परि-
तत्य कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य
चक्षुरित्यासनयोरन्यतरत् ॥ २३२ ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षमित्यनेन मन्त्रेण सोमपर्याणहनेन परितत्य
कृष्णाजिनमनस पुरस्तादासजत्यवलगति सूर्यस्य चक्षुरित्यनेन
मन्त्रेण ॥ २३२ ॥

एकं चेद् ग्रीवा२ अवकृत्य ॥ २३३ ॥

एक चेदासन कृष्णाजिन ग्रीवा अवकृत्यासजनि ॥ २३३ ॥

अनङ्गवाही पुनक्त्युस्रावेतमिति ३ युगपत्त-
द्वचनात् ॥ २३४ ॥

अनस्यनङ्गवाही पुनक्त्युस्रावेतमित्यनेन मन्त्रेण युगपत् ।
युगपद्याभिधायकत्वान्मन्त्रस्य ॥ २३४ ॥

१ अत्रानसो वाससां घटनमिति केचित् । तत्रोपष्टम्भकं च 'व-
नेषु व्यन्तरिक्षमिति वाससा पर्याणहन्ति' इति सूत्रान्तरम् । घस्तुतः
परि समन्तादानहन्ते सोमो येन तत्सोमपर्याणहनमिति व्युत्पत्त्या श-
ब्दत एव पटपुटीकरणं प्रतीयत इति ।

२ ग्रीवाशब्दो घेदे प्रायेण बहुवचनान्तः ।

३ अत्रैव विचार्यत, किं युगपदनङ्गवाहोर्पोजन भेदेन घेति? तत्र
सूत्रेणैव पूर्वपक्ष 'युगपत्' ।

१ भेदे मन्त्रावृत्तिः सान्निपातित्वात् ॥ २३५ ॥

भेदेन वा योजनमशक्यत्वात् । न हि शक्यते दक्षिणेनैकेन पाणिना द्वयोर्योजनं कर्तुम् । योजनं च योक्तृपरिहरणं न युगस्कन्ध-
सन्निपातः । अनो भेदेन । भेदे च मन्त्रावृत्त्या भवितव्यं सन्निपातितो
हि मन्त्रः श्रियाया उपकरोति । यथा च धृतिः स दक्षिणागुग्यमेवाग्रे
युनक्त्यथ सव्यागुग्यमिति ॥ २३५ ॥

ईपान्तरे भूमिष्ठः सुब्रह्मण्यः पलाशाखया
प्राजति ॥ २३६ ॥

यत उद्धृते फलके तत्र भूमिस्थः सुब्रह्मण्यः पलाशशाखया
प्राजति गमयत्यनङ्गवाहो ॥ २३६ ॥

पश्चात्परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीता-
यानुवाचयति पर्युह्यमाणायेति वा ॥ २३७ ॥

अनः परीत्य पश्चाद्व्यवस्थित अपालम्बं गृहीत्वा अपालम्बश-
ब्देन पश्चादायक्षा रज्जुरभिधीयते २ यथावतारणः प्रयत्नमानं विधायते
तं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायानुवाचयति । पर्युह्यमाणायेति चेति वि-
कल्पः । मन्त्रद्योदितार्थमिधारी । क्रयोत्तरफालं चाभिषेचनीये प-
द्व्यचनान्तेनोदः ॥ २३७ ॥

दीक्षितश्चान्वारभते ॥ २३८ ॥

सोमं पर्युह्यमाणं धै यजमानोन्वारभत इति घचनात् ॥ २३८ ॥

तिरुक्तायां प्राङ् यात्वा दक्षिणावर्त्य

१ सिद्धान्तमाह ' भेदेन ' इति ।

२ पश्चाद्भागं लम्बमानं काष्ठमपालम्बशब्देनोच्यते येनोर्ध्वमन्त्रेण
प्रचलतः शकटस्य पर्यावर्त्तनं यार्यत इति परिश्रामिनो ऽग्रे च
वाहिताः ।

शालां गच्छन्ति ॥ २३९ ॥

त्रिरुकायां प्रथमायां सोमपरिवहनार्थं पदार्थतया प्राड्यात्वा
प्रदक्षिणमावृत्य शालां गच्छन्ति ॥ २३९ ॥

भद्रो म इति वाचयति ॥ २४० ॥

वाचनं च गमनामिप्रवृत्तस्य । मन्त्रध्वोदितार्थाभिधायी ॥ २४० ॥

सुब्रह्मण्यां चाह्वयति सुब्रह्मण्योऽ३ सुब्रह्म-

ण्योऽमिति त्रिरुक्त्वा सकृन्निगदं यावदहे

सुत्या तथाह ॥ २४१ ॥

सुब्रह्मण्यां चाह्वयति । चशब्दाद्ध्वयुः स्वयमेव । अध्वर्युवेदे
हि विधानमस्या इति । सुब्रह्मण्योमिति त्रिरुक्त्वा इन्द्र आगच्छेति
सकृन्निगदं धूयात् । यावद्भिरहोभिः सौत्यमर्हमवति तावन्त्युच्चारये-
त् । सुब्रह्मण्यः शकटसुब्रह्मण्यां निगदवर्जितां त्रिरुक्त्वः प्राचि घर्त्त-
माने अगति पद कृत्यः प्रतीचीति ॥ २४१ ॥

शालां पूर्वैणप्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमा-

दाय तिष्ठति कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे

लोहितसारङ्गम् ॥ २४२ ॥

शालायाः पुरस्तात् प्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमादाय तिष्ठ-
ति । अन्यघर्णे कृष्णचर्णेन सहितः । मध्यं२ मेदुरम् तदभावे
लोहितसारङ्गम् ॥ २४२ ॥

नमो मित्रस्येत्येनमालम्भ्य वाचयति ॥ २४३ ॥

पनं पशुम् ॥ २४३ ॥

१ कृष्णेन सारङ्गं कृष्णसारङ्गम् । अथवा कृष्णश्चासौ सारङ्गश्च
कृष्णसारङ्गः तम् । सारङ्गः कर्पूरः वर्णान्तराऽनुविद्धः शुक्ल इत्यर्थः ।
२ मेध्यम् मर्त्तामिति देवभाष्ये ।

चरति पशौ वाचनमेव ॥ २४४ ॥

अदधी गच्छति पशौ वाचनमेव भवति ॥ २४४ ॥

आहवनीयाच्चोल्मुकमाहृत्यैके ॥ २४५ ॥

वाचनं कुर्वन्ति । उल्मुकाहरणं च पशुमग्निधान एव ।
न चरति पशौ । एवं हि श्रूयते । तद्वैक आहवनीयावुल्मुकमाहर-
न्त्यपमग्निं सोमस्ताभ्यां सह सदभ्यां निष्केष्यामह इति ॥ २४५ ॥

समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तब्नाति

वरुणस्योत्तम्भनमिति ॥ २४६ ॥

शालायाः समीपेन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तब्नाति वरुणस्यो-
त्तम्भनमित्यनेन मन्त्रेण ॥ २४६ ॥

शम्ये चोदवृहति वरुणस्य स्वरभसर्जनी

इति ॥ २४७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २४७ ॥

औदुम्बरीमासन्दीं शुनाभिदध्नामरक्षिमात्राङ्गीमू-

तामाहरन्ति चत्वारः ॥ २४८ ॥

नाभिप्रमाणामरक्षिमात्रैरद्वैरीपोपलादिभिः उता मुञ्जरज्या ।
सौत्रामण्यां हि धृतौ पठ्यते मुञ्जविययता भवतीति । तत्र
वाचार्येणोक्तम् सोमासन्दीवदिति । चत्वार आहरन्त्यघार्ययः ।
अथ चत्वारो राजासन्दीमाददत इति श्रुतत्वात् ॥ २४८ ॥

अभिमृदात्येनां वरुणस्य क्रतुसदन्यसीति ॥ २४९ ॥

एनामासन्दीम ॥ २४९ ॥

१ नाभिदध्नाम, नाभिः प्रमाणं यस्याः सा नाभिदध्नी इति प्राप्ते
छान्दसशाप्यत्ययः ।

कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्य ऋत-
सदनमसीति ॥ २५० ॥

अस्यामास्तृणान् ॥ २२० ॥

तस्मिन्सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदन-
मासीदेति ॥ २५१ ॥

तस्मिन्कृष्णाजिने सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासी-
देति । मन्त्रश्च ओदितार्थाभिधायी ॥ २५१ ॥

शालां प्रवेशयन्ति दीक्षितसञ्चरेण ॥ २५२ ॥

अधिकाराध्यस्वार एव ॥ २५२ ॥

या त इति वाचयति ॥ २५३ ॥

ओदितार्थाभिधायी मन्त्रः ॥ २५३ ॥

आहवनीयं दक्षिणेन स्थापयन्ति ॥ २५४ ॥

सह सोमेनासन्दीम ॥ २५४ ॥

उदपात्रमुपनिनयन्त्येके ॥ २५५ ॥

अत्रैक उदपात्रमुपनिनयन्तीत्यभिधाय तस्माद्योपमित-
येदित्युक्तं अतो विकल्प इति ॥ २५५ ॥

इति कर्कोपाध्यायविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये
सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

आतिथ्यं निर्वपति वैष्णवं नवकपालम् ॥ १ ॥

आतिथ्यमिति कर्मणो नामधेयम् । तस्मादातिथ्यं नामेति ।
शब्दस्य चाभिधायकत्वात् संव्यवहारार्थत्वम् । संव्यवहारश्चात्र
इदमेव । आतिथ्यद्वयः कृतः कृतवैष्णवमादि तत्र च वैष्णवं नवक-
पालो भवति ॥ १ ॥

पत्न्यन्वारब्धस्तूर्णमेकविमुक्ते वा निर्वपेदग्ने-
स्तनूरिति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम् ॥ २ ॥

तत्पत्न्यन्वारभत इति वचनात् । स वै संस्वरमाण इव गृही-
यादिति तूर्णमित्युक्तम् । तद्वा अन्यतर एव विमुक्तः स्यादन्यतरो-
विमुक्तोऽथ गृहीयादित्येकविमुक्त इत्युक्तम् । वाच्यो विकल्पार्थः ।
एवमपि धूयते विमुक्त्येव प्रवाद्य गृहीयादिति । पूर्वं निर्वपतिप्रहणं
कर्मोत्पत्त्यर्थम् द्वितीयं निर्वापार्थम् । अग्नेस्तनूरित्येभिर्मन्त्रैः पञ्च-
कृत्वः प्रतिमन्त्रं निर्वपेत् । स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेति
श्रुतत्वात् ॥ २ ॥

निर्वापे चोदकेन सचितृषदोपलक्षितो मन्त्रः प्राप्नोति ।
अत आह—

सावित्रनिवृत्तिः श्रुतिविरोधाभ्याम् ॥ ३ ॥

सावित्रस्य सचितृषदोपलक्षितस्य मन्त्रस्य निवृत्तिः । कुत ए-
तत् । धृत्या मन्त्रान्तरस्य विहितत्वात् । स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसि वि-
ष्णवे त्वेति । उभयत्र च द्रव्याभिधायकस्त्वाशब्दः स विरुध्यत इति ।
केयाञ्चिदयमेव विद्वान्त १ । अपरे तु व्याख्येयन्ति । येनात्र धुनिर्मे-

१ अत एव वैजयापते सूत्रितम् 'न सावित्रमाह' इति । आप-

यति स वा अन्येनैव तनो यजुषा शूलीपाद्येनोचान्यानि हवींषीति
 चोदकप्राप्तप्रत्यक्षशिष्टिष्टयोर्मन्त्रयोः समुच्चयो नाचनिकः । अत उमा-
 श्यामापि ग्रहणमिति । अपर तु चोदकपरिप्राप्ते मन्त्रे त्वाशब्दमेवाप-
 नयन्ति । स एव चिरुध्यते । अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेति त्वाशब्देन
 द्रव्यमभिधीयत । सावित्रेपि त्वाशब्दो द्रव्यपर एवातः प्रत्यक्षशि-
 ष्टेन चोदकप्राप्तस्त्वाशब्दो निवर्त्यत इति । तत्पुनर्विचारणीयम् ।
 यदा घचनेन प्रत्यक्षशिष्टचोदकप्राप्तयोः समुच्चयो भवति तदा तद-
 ययवभूतस्य त्वाशब्दस्यैकस्य निवृत्तिरित्ययमप्य प्रकृतम् । अपि च प्र-
 त्यक्षशिष्टेपि त्वाशब्दसमुच्चयो दृश्यते इयमायत्या सोमभृते विष्णवे
 त्वेति । अग्नये त्वा रायस्योपदे विष्णवे त्वेति । अतः प्रत्यक्षशिष्टचो-
 दकप्राप्तयोराज्ञानसामर्थ्यात् समुच्चयः । पूर्वं चोदकप्राप्तः पञ्चा-
 त्प्रत्यक्षशिष्ट इति । जुष्टशब्दस्तु चोदकप्राप्तोपि देवतादेशानुत्तर एव
 भवति । प्रकृतावेवमेव दृष्टत्वात् । सावित्रस्य तु ग्रहणत्रय एव प्रयोगः ।
 प्रकृतौ दृष्टत्वात् । नोत्तरयोर्जुष्टशब्दस्य च ॥ ३ ॥

१ अग्न्यन्वाधानवृत्तोपायनारण्यभोजनदानत्र-

ह्यवरणानि दीक्षणीयाप्रभृति प्रागुदवसानी-

यायाः सोमे कृतत्वात् ॥ ४ ॥

निवर्त्तन्त इति शेषः । आग्न्यन्वाधानं तावत् देवतापरिग्रहा-
 र्थम् । स च देवतापरिग्रहः सीमिकेन कृतः । अग्नावैष्णवं निर्वप-
 तीति प्रकृत्य येनैतद्वाह अग्निं यज्ञस्यावराद्धर्चो विष्णुः पराद्धर्चस्त-
 त्सर्वोऽथैव देवताः परिगृह्य सर्वं च यज्ञ परिगृह्य दीक्षा इति । आ-
 ग्नावैष्णवस्य च देवतापरिग्रहार्थता उपपत्तिः । यद्येवं कृतत्वादित्यत्र न
 सम्भवतात्पत प्रभृतिशब्दः प्रापणीयादिविषया द्रष्टव्यः । वृत्तोपाय-

स्तम्भः । पञ्चसु साधितं जुष्टं चानुपजति नोत्तरयोस्तित्येके वैष्णवी न-
 चकपाल पुरोडाशौ भवति विष्णुवदेवात् ऊर्ध्वं संस्कारा हविष्कु-
 ता घर्चं विसृज्योत्तरमनद्वाह विमुच्य वारुणमग्निं इत्यादि ।

१ सोमान्तस्तन्प्रभृतासु दीक्षणीयादिविषयिषु चादिकं प्राकृतेषु
 समस्तोपद्रव्येषु प्राप्तेऽनाह—

नमपि सौमिकेन व्यासत्वाच्चिधत्ते । दीक्षितस्य हि सत्यवदननियम
उक्तः तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति । अत्रापि प्रभृतिराश्रो ना-
शस एव दण्डान्ते हि दीक्षितो भवतीति । अत ऊर्ध्वं प्रतोपायन-
निवृत्तिः स्यात्प्राकृतस्याभावात् । आरण्यमोजनमपि निधत्ते । सोमे
द्रव्यविशेषनियमात् । निवृत्ता हि पयो मते हविः शेषमक्ष उच्यते ।
अस्ति आरण्यमोजनस्य प्राप्तिरतिरात्र आश्विने ऽतिश्रान्ते तन्निवृत्त्यर्थ-
मिवमुक्तम् । औपवसथ्ये पुनरहनि यजनमेव । तस्मादुपवसथे ना-
श्रीयादिति । अथर्वा आरण्यमोजनप्रतिषेधः । सूत्रस्यैतन्मूलत्वम् ।
तस्मादुपवसथं नाश्रीयादिति । एवं औपवसथविषय एवारण्यमो-
जनप्रतिषेधः । दानमपि निधत्ते । दीक्षणीयादिषु सौमिकेनैव द-
क्षिणादानेनानन्तेर्निवर्त्तित्वात् । ग्रह्यवरणं च सौमिकेन घरणेन कृत-
त्वात् । उद्वसतीयायां तु धन्यन्तरित्यादभ्यन्याधानं प्रयत्त एव ।
प्रतोपायनमप्युन्मुक्तदीक्षत्वात् दानं च विहितत्वात् । तस्य हिरण्यं द-
क्षिणीति । आनत्यन्तरविधानाच्च ग्रह्यवरणम् । अतः प्रागुद्वसती-
याया इति सूत्रितम् ॥ ४ ॥

पत्नीसन्नहनं च सयोज्जनायाः ॥ ५ ॥

निधत्ते ॥ ५ ॥

यजमानभागश्च भक्षप्रतिषेधात् ॥ ६ ॥

प्रतिषेधश्च द्रव्यान्तरविधानात् १ ॥ ६ ॥

२ न कर्मगुणत्वात् ॥ ७ ॥

यजमानभागो न भक्ष्यत इति किं तर्हि भक्ष्यत एव । कर्मगु-
णो हस्तं पुरुषार्थं हि द्रव्यान्तरविधानमिति ॥ ७ ॥

उपसर्जनीरधिश्चयति ३ मदन्तीश्च मतवत् ॥ ८ ॥

१ पत्नीत्यप्येवंतं पूर्यपक्षः ।

२ सिद्धान्तमाह—

३ मदन्तीपदस्योप्याजलेशक्तिः । मदीदृशं भक्षणयोस्त्विनुशास-
नं तत्तस्मात्पुनरप्यप्रयोगात् ।

उपमर्जन्यधिश्रयणं मदन्तीनामघसरविधित्सयोच्यते । व्रत-
पदिति गार्हपत्ये दीक्षितस्य श्रपणम् दक्षिणाग्नौ पत्न्या इति ॥ ८ ॥

ॐ मुष्टिविसर्गादुदकार्यस्ततः ॥ ९ ॥

फत्तव्यः ॥ ९ ॥

आतिथ्यायामेवापरो विशेष उच्यते—

कार्पूर्यमयाः परिधय आंश्वबालः प्रस्तर

ऐक्ष्व्यौ ऽविधृती बर्हिश्च ॥ १० ॥

विशेषाभावेऽपि बर्हिर्ग्रहणं चतुष्टयप्रतिपत्यर्थं व-
क्ष्यति हि ॥ १० ॥

एतदेवाग्नीषोमीयोपसत्स्वपि चतुष्टयम् ॥ ११ ॥

स चायं व्यक्तियमः । एवकारकरणात् ॥ ११ ॥

आसाद्याग्निमन्थनमाहोमात्करोति ॥ १२ ॥

एतद्येह विहितम् । तद्यातुर्मास्येषूपनियर्जं पुनरिहातिदिष्ट-
मिति ॥ १२ ॥

इडान्तं भवति ॥ १३ ॥

तस्मात्स यत्त इडान्त इति यचनात् ॥ १३ ॥

धौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति ॥ १४ ॥

धौयमाज्यं व्रतप्रदानभाजने गृह्णात्यापतय इत्यनेन म-
न्त्रेण ॥ १४ ॥

द्विश्रस्थाल्याः स्त्र्येण तनूनप्ते शक्वरायेति

शक्वन ओजिप्रायेति ॥ १५ ॥

मन्त्रद्वयेन स्वाह्याः स्ववेण गृह्णाति ॥ १५ ॥

गृह्णामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ १६ ॥

गृह्णामीति च मन्त्रानुपङ्गः साकाङ्क्षत्वात् । द्विध्वं स्वाह्याः स्ववेण गृह्णातीति कुन एतत् । मन्त्रवाक्यभेदात् । आज्यानि गृह्णाना इति चाज्यवहुत्वध्वणात् ॥ १६ ॥

पूर्वशेषौ चोत्तरौ ॥ १७ ॥

वाशब्दः क्षव्यावृत्तौ । पूर्वशेषभूतौ चोत्तरौ मन्त्रौ । न द्विः स्वाह्याः स्ववेण ग्रहणम् । न ह्यत्र वचनमास्ति, न पूर्वमन्त्रेण सहैकवाक्यता, नोपापाततः । अनेकविशेषणविशिष्टो हि सर्वैरेतैर्वायुरभिधीयत इति । आपतये स्या परिपतये गृह्णामीति हि प्रकृत्याह यो वा अयं पवत एष आवपतनि परिषपतीति । तथा एष तनूनप्त्तशाकर इति एष वै शकौजिष्ठ इति । एकवाक्यतायां च गम्यमानायां भिन्नवाक्यता न युक्ता । अतो यन्मन्त्रवाक्यभेदात् द्विध्वं स्वाह्याः स्ववेणोति तन्नास्तीव युक्तरूपम् । यत्त्वाज्यानि गृह्णाना इत्याज्यवहुत्वं तत्प्रतिपुरुषग्रहणेन परिह्रियते । तस्मादेकमेवेदं ग्रहणम् न द्विः स्वाह्याः स्ववेणोति सम्प्रदायः । अपरे तु द्विः स्वाह्याः स्ववेण तूष्णीं ग्रहणमिच्छन्ति । तेषां पुनर्ध्वचनमन्त्रेयणीयम् । न हि वचनमन्तरेणैपायः शक्यते वक्तुमिति ॥ १७ ॥

तानूनप्त्तमेतत् ॥ १८ ॥

अस्य तानूनप्त्तमितीयं संज्ञा वैदिकी ॥ १८ ॥

दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायावमृशन्त्यृत्विजो

यजमानश्चानाधृष्टमिति ॥ १९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १९ ॥

अद्रोहस्तेभ्यो न सतानूनप्त्तिणे द्रोग्धव्य-

मिति श्रुतेः ॥ २० ॥

यैः सह तानूनप्त्रमाज्यं स्पृष्टन्ते तेतानूनप्त्राणः तेषां परस्पर-
रतो द्रोह इति ॥ २० ॥

पत्यङ्गं निदधात्यपिधायामृन्मयेन ॥ २१ ॥

पत्यङ्गं चालयित्वा अपिधायामृन्मयेन निदधाति । प्रकृत-
त्वात्तानूनप्त्रम् ॥ २१ ॥

अपराह्णे व्रतमिश्रं दीक्षिताय प्रयच्छति ॥ २२ ॥

अपराह्ण इत्यनुवाद एव प्राप्तत्वात् । व्रतस्य पुरुषार्थत्वाद्यद्य-
प्यसामर्थ्यं भवति तथापि कर्तव्यत्वात्तानूनप्त्रं दीयत एव ॥ २२ ॥

बहुषु गृहपतये ॥ २३ ॥

बहुषु यजमानेषु गृहपतये एव तानूनप्त्रप्रदानम् । यदि बह-
वो दीक्षेत् गृहपतये एव व्रतमभ्युत्तिष्ठ्य प्रयच्छेत्पुनरिति
श्रुतेः ॥ २३ ॥

अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधाय

मदन्तीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेखलं कुरुते ॥ २४ ॥

अग्ने व्रतपा इत्यनेन मन्त्रेणाहवनीये समिधमध्याधाय मद-
न्तीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेखलं करोति । अद्यान्तरदीक्षेयमिति
यजमानः करोति ॥ २४ ॥

पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् ॥ २५ ॥

अशब्दात्समिधमाधाय मदन्तीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेखलं
करोति । यदुयजमानकः सर्वेषामवान्तरदीक्षा ॥ २५ ॥

मदन्तीरुपस्पृश्य यजमानपृष्ठाः सोममाप्या-

ययन्त्यशुरशुरिति ॥ २६ ॥

अनुष्णामप्यायस्विजां प्रनिधेदमाप्यायनमाभ्यातं पञ्चमः प्रति-
पप्याता । एवं यजमान पृष्ठा इति सम्प्रदायः । अपरे त्वप्रथमं पञ्चमं

मन्यन्ते । आप्यायनं चालम्भमाश्रमं न सोमप्रक्षेपः । नियनपरिमा-
णत्वात् । सर्वोपेयपक्षे चाग्निष्टुवादिषु मन्त्रस्य विपरिणामः ॥२६॥

आज्यमालभ्योपरपृशेदपः सोममालिप्समान-
स्तथाविपर्यस्य प्रत्येत्य प्रस्तरे निन्दुवत्
उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति ॥२७॥

तत्रस्वस्यापि प्रस्तरे निन्दवः सम्भवन्ति । तन्मा भूदिति प्रत्येत्ये-
ति ग्रहणम् । निन्दवश्च प्रस्तरे पाणयोः करणम् ॥ २७ ॥

व्यूहनपरिध्यञ्जने कृत्वैके ॥ २८ ॥

तानूनप्लग्रहणादि कुर्वन्ति । शेषान्तरात् । तानूनप्लादर-
घसरविधित्स्या व्यूहनपरिध्यञ्जने अनूयेते । संस्कारकत्वाच्चदा-
न्तत्वेपि सत्येवमादीनां प्रवृत्तिरिष्यते । अपूर्वोत्पादकानां तु तिवृ-
त्तियुक्तरूपा । प्रतिपत्तिरित्याद्य प्रतिपत्तीनां प्रवृत्तिरेव ॥ २८ ॥

समुल्लुप्य प्रस्तरमक्त्वा परिधींश्चादायाहा-
ग्नीन्मदन्त्यापा३ इति ॥ २९ ॥

प्रस्तरं गृहीतवाक्वा च परिधीनादाय विधृती चाग्नीन्मद-
न्त्यापा इत्याह ॥ २९ ॥

मदन्तीत्यमीत् ॥ ३० ॥

प्रत्याह ॥ ३० ॥

ताभिरेहीति ब्रुवन्नध्याहवनीयं हत्वाभ्युक्ष्या-
ग्नीध्रे प्रयच्छति निधानाय ॥ ३१ ॥

ताभिरेहीत्यमुं मन्त्रं ब्रुवन्नध्याहवनीयम् । हत्वा अर्घ्यधि-
शब्दः सामीप्य उपार मायं च मदन्तीभिरभ्युक्ष्याग्नीध्रे प्रयच्छति
निधानार्थम् ॥ ३१ ॥

सुव्रह्मण्याश्च प्रेष्यति ॥ ३२ ॥

चशब्दात्प्रतिपक्षीक्षपरिसमापयति । ताश्च पूर्वतस्तत् सुव्रह्मण्याप्रेष । आह्वन्तुत्वात् ॥ ३२ ॥

प्रवर्ग्योपसदावतः ॥ ३३ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवर्ग्योपसदौ भवत । अन्यत्र पठितस्यापस-
रविधित्सयेदमुक्तं न ह्यत्र प्रवर्ग्यस्य पाठ इति ॥ ३३ ॥

उपसदेव वाप्रवर्ग्ये ॥ ३४ ॥

अप्रवर्ग्यशब्देन प्रथमयशोभिधीयते । तत्र प्रथमयशे प्रवृज्या-
दिनि घचनात् । स च प्रथमप्रयाग । द्वितीये वैच तृतीये घेत्यनु-
षादात् । प्रथमयज्ञ उपसदश्च भवति । वा तत्रापि प्रवर्ग्य । ज्ञा-
यान्तरात् प्रथमयशे व्यक्त इति ॥ ३४ ॥

प्रणीताद्युपसत् ॥ ३५ ॥

प्रणीतानां यदादौ तदादि वाचस्पतिप्रेषादीत्यर्थः । अन्य-
न्वाधानप्रद्वारणयोत्प्रसन्नत्वात् । उपसदिनि च कर्मणा नामधेय-
म् । तेषु प्रतेषूपसदो तन्प्रतेति हि श्रूयते ॥ ३५ ॥

१ हविष्कृतमाह्वयानाहननमपेयणे तीक्ष्णा

र्थत्वात् ॥ ३६ ॥

हविष्कृताह्वानकाले यदाहननं तत्पयणाभावे न भवति । कुत
पनत् । तीक्ष्णार्थत्वात् । तीक्ष्णकरणाय हि ह्यनुपले आह्वयते ।
तीक्ष्णीकृताऽपि हि पेयणमभिनिधत्स्यत इति ॥ ३६ ॥

१ इदानीमिदं विचार्यते किं पेयणाभावे चोदकप्राप्त इत्यनुपपन्नयो-
राहननं भयश्रुतं न भवतीति? किं तापप्राप्तम्? तत्र सूत्रेणैव पूर्वप-
क्षः परोक्षः—

१ स्याद्वा धर्ममात्रत्वात् ॥ ३७ ॥

घाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । मध्येष्वा पेयणाभावेऽप्याहननम् । नैतत्
तैक्ष्णार्थम् । न हि शम्पया ह्यदुपलयोस्तीक्ष्णतोपपादयितुं शक्य-
ते । अतो धर्ममात्रमेतत् ॥ ३७ ॥

किं च—

श्रुतेश्च ॥ ३८ ॥

धृतिरप्यमुमर्थं ज्ञापयति धर्ममात्रमेतदिति । अथ पुरा-
वरूपा श्रुतिः । असुरघ्नी सपत्न्या च घाक् यज्ञपात्राणि प्रविष्टा-
स्ता यज्ञमेव यज्ञपात्राणि प्रविशेय ततो हैनां न शेक्तुर्निर्दन्तुमिति
प्रकृत्याह सैषासुरघ्नी सपत्न्या घागुह्यदति स यत्रैव हविष्कृतमु-
द्गादयति तदेको ह्यदुपले समाहन्ति इति ह्यदुपलयोराहननं अ-
सुरसपत्न्यहननाय न तीक्ष्णिकरण्याय तस्मादधर्ममात्रमिति । नन्वेव-
मपि द्वितीयान्तनिर्देशाद्वह्यदुपलसंस्कार एवाय रुक्मसम्मार्गवत् ।
ततश्च पेयणाभावे न मयति । अप्रोच्यते । नैव ह्यदुपलसंस्कारः ।
घागुह्यादनमात्रं चोच्यते । तस्मादेतामत्र घाचं प्रत्युद्गादयन्तीति
प्रकृत्य पुनरुपसंहियते स यस्य हैवं पितुष एतामत्र घाचं प्रत्यु-
द्गादयन्ति पापीयाऽसौ हैवास्य सपत्ना भवन्तीति । उपक्रमोपस-
हारयोर्वाक्यस्य घागुह्यादनार्थता गम्यते न ह्यदुपलसंस्कारार्थता-
ति । एवं च भूतमव्यसमुच्चारणन्यायानुग्रहो भूतस्य मध्यार्चना
न्याय्या न भाव्यस्याहननस्य भूतार्थता । नन्वेवं सति आहननाद-
दृष्टं कल्पनीयम् । सत्यमयं ह्यदुपलसंस्कारपक्षेऽपि अदृष्टकल्पना-
स्त्येवेति तस्माददोषोपपन्नः । अपरे तु व्याघर्णयन्ति । दन्तैक्यदभू-
तस्य ह्यदुपलस्य गुणविभक्त्या सत्तम्या निर्देशाय ह्यदुपले समा-
हन्तीति । स्पष्ट एव ह्यदुपलस्याहननं प्रति गुणमाय इति । एवं स-
स्याज्यसाम्राज्येष्टिषु मयायेवायहननमिति ॥ ३८ ॥

परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणा-

धिश्रयणानि कृत्वा स्फयादि करोति ॥ ३९ ॥

उपसदोऽपूर्वत्वज्ञापनार्थं परिस्तरणाद्युपादानम् । कुक्कुटाद-
नननिरासार्थं च । तत्कुतः यावन्तुक्तं ह्युपसत्कर्म येनात्र स्फयाधारो
विधीयते नद्विधानेन च यावात्काश्चिददृष्टोपकारकमविहितं तत्सर्व-
मेव न भवति । यथा हननं स्फयोदञ्चप्रहरणं च तथोत्तराधारप्रया-
जाज्यभागादि । स्फयादानं त्वत्र विधीयत एव । स्तुतंत्वात्तेदेस्त-
म्बयजुर्हरणस्य प्राप्त्यभावात् । अतः स्फयादानविधेर्वाचनिकं स्तम्ब-
यजुर्हरणमिति । अत्र च यद्यपि पर्यग्निकरणं नोदघाटनम् । तथा-
पि द्रव्यसंस्कारादिष्वत्र एव । द्रव्यं चाधारादिविधानादाक्षि-
प्तमेव ॥ ३९ ॥

वर्हिपः प्रच्छेदु हरति ॥ ४० ॥

स्तम्बयजुर्हरणे वर्हिणोवयवं प्रच्छिद्य हरतीति । एवं च स्तु-
तैव चेदिरिति गम्यते ॥ ४० ॥

मदन्तीरिति वा प्रेष्यति ॥ ४१ ॥

वाशब्दश्चार्थे इति सम्प्रदायः । पुनर्वचनाच्च प्रेषस्य निय-
मः । मदन्त्युपादानसामर्थ्याच्च मदन्तीशब्दस्य ॥ ४१ ॥

मात्रावदिध्मावर्हिः ॥ ४२ ॥

अष्टादशमंख्याफ इध्मे प्राप्ते मात्रावदित्युक्त्यने । नवसामि-
धेन्यः स्पृश्यानुपस्पृश्ये च द्वे एवमेकादशभयन्ति । वर्हिपश्चैक-
वृत्तरणविधानान्मात्रावदित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

सुवर्तृतीयारुचः सन्मार्ष्टि ॥ ४३ ॥

स्तम्बयजुर्वाभावास्तुयेण सप्त बहुवचनम् । सुवर्तृतीयानां
सम्प्राप्तौ न वाच्यो अन्यप्राम्नात् । वाच्यो वाज्यस्याख्याः स-
म्प्राप्तौ मा भूदिति । कुतः प्राप्तिरिति चेत् । यद्ययति णाज्यस्याली-
धुवार्थे इति । अनेन प्रापितः सम्प्राप्तौ नियत्येते । यद्येवं कार्याप-
त्तेः प्राप्तेस्त्वेष सम्प्राप्तौ । नैतदेवम् । ध्रुवाकारोपस्थिरैव एवाख्या

न विद्यते । ध्रुवाया हि कार्यं स्वालीतो गृहीतस्य यशार्थस्याज्यस्य
धारणम् । तथेह न विद्यते । यद्येवं कथमुक्तमाचार्येणाज्यस्वाली-
ध्रुवार्थं इति । प्रस्तराज्जनार्थनयेत्यदोषः । न च ध्रुवायाः प्रस्तराज्जना-
र्थद्रव्यधारणं कार्यं, निर्दिष्ट्यात् कार्यस्य । अथ यद्यनुध्रुवायां गृ-
ह्णाति सर्वस्मै तद्यज्ञाय गृह्णातीति । यथा जुहूपभृतेरन्यकार्ययोः
प्रकृतौ प्रस्तराज्जनं विहितमेवं ध्रुवायामपि । एतच्चाङ्गीकृत्याचार्येणो-
क्तमाज्यस्वालीध्रुवार्थं इति । एवं च ध्रुवाकार्याभावात् स्वाद्याः
समृज्यर्थो दुलभ इति । सम्प्रदाये तु प्रागाज्यनिर्वापास्त प्रैषः स-
म्मानः क्रियत एव ॥ ४३ ॥

अष्टगृहीतं जुह्वां चतुरुपभृति यथा
प्रकृति वा ॥ ४४ ॥

अष्टगृहीतं जुह्वां प्रदीतव्यम् चतुर्गृहीतमुपभृति । स पा अष्टौ
कृत्यो जुह्वां गृह्णाति चतुरुपभृतीति वचनात् । अथो इतरथादुष्य-
तुरेव कृत्यो जुह्वां गृह्णीयादथै कृत्य उपभृतीति ध्रुवत्वात् यथा-
प्रकृति चेत्युक्तम् । अत्र गृह्णातीति प्रकृतिर्लङ्घनयोगात् प्रधाना-
र्थत्वेपि सति प्रकृतिवदेव वचनात् ग्रहण वचनाच्चानेनैव प्रधाना-
भिनिर्वृत्तिः ॥ ४४ ॥

एकवृत्तररणम् ॥ ४५ ॥

वचनादेव ॥ ४५ ॥

आज्यस्थालीध्रुवार्थे ॥ ४६ ॥

कृतव्याख्यानम् ॥ ४६ ॥

स्रुवाधारमाचार्यं सम्मृष्ट आश्राव्य सीद हो-
तरित्येव ब्रूयात् ॥ ४७ ॥

स्रुवाधारविधानेन यापयुक्तमेतदिति गम्यते । सम्मृष्टेष्टौ
भाधाव्य सीद होतरित्येव ब्रूयात् । अथाधाव्य न होतारं दृष्टीते
सीद होतरित्येवाहंति वचनात् ॥ ४७ ॥

प्रसूतोतिक्रामन्नग्नयेऽनुवाचयति ॥ ४८ ॥

स आहातिक्रामन्नग्नयेऽनुब्रूहीति । प्रसवश्चात्र प्रयाजाधोपि सन् वचनाद्भवति । उपविशति होता होतृपदन उपविश्य प्रसूतिं प्रसूतो ध्वर्युः स्तुचावावृत्ते स आहातिक्रामन्नग्नयेऽनुब्रूहीति ॥ ४८ ॥

अर्द्धं हुत्वा सोमाय विष्णवे समानीय १ ॥ ४९ ॥

अर्द्धं हुत्वा सोमायार्द्धं ततो विष्णवे समानीय । उपभृत्य-
पृष्टहीतपक्षे सधमेत्र जौहव हुत्वा समानीय सोमाय विष्णवे च जु-
होति । वचनसामर्थ्याच्च विष्णवं समानयमानेनानुवाचनं कर्तव्य-
म् । यद्य यदुपभृत्याज्यं भवति तत्समानयमान आह विष्णवेऽनु-
ब्रूहीति ॥ ४९ ॥

सादयित्वा स्तुचौ सोमाप्यायनाद्यासुब्रह्म-
ण्याभ्रैपात् ॥ ५० ॥

आतिष्ठ्यावत् ॥ ५० ॥

कर्मणि विशेद उच्यते—

अक्त्वा प्रस्तरमुपसदं जुहोति स्तुवेण यात

इत्ययः शयामन्वारब्धे ॥ ५१ ॥

निगदज्याण्यातम् ॥ ५१ ॥

द्विरेकया चरति सुसायः सुपूर्वाण्हे च ॥ ५२ ॥

एकयोपसदा द्विश्चरति । साय शब्दोपराहयाची । पूर्वाण्हे-
ष्व प्रसिद्धं पय ॥ ५२ ॥

एवमितरे अन्वहः रजः शयाः

१ भाग्ये 'घृतघनीमप्यर्थो स्तुचमास्यस्तेऽनुच्यमाने स्तुचाव-
दाय दक्षिणातिक्रम्य यथादयतमनुयाच्ययति' । पूर्वार्धे यजति मध्य-
सामगौ भूत जुहवाः समानीय विष्णु पूर्वार्धे' इति ।

हरिशयां च ॥ ५३ ॥

एवमेवेतरे द्वे उपसत्कर्मणि अन्वह कर्त्तव्ये । रजः शयाः
हरिशयां च मन्त्रेणोपलक्षिते ॥ ५३ ॥

एकाहस्युपसत्को द्वादश वा ॥ ५४ ॥

एकाहे प्रक्षान्त एव पुनरेकाहप्रहणं द्वादशोपसत्कस्यानेकाह-
विषयप्रक्षप्त्यर्थे इह पठितं द्वादशोपसत्कं चाप्येनोक्तं चाल्पाहीनमुप-
नीतम् । तिस्र एव एकान्वस्योपसद्ः कार्या द्वादशाहीनस्येति ॥ ५४ ॥

त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति ॥ ५५ ॥

प्रथमायामुपसद्दि त्रिस्तनं मतम् ॥ ५५ ॥

एकापचयेनोत्तरयोः ॥ ५६ ॥

उत्तरयोः पुनरुपसदोरेफस्तनापचयेन मतम् ॥ ५६ ॥

विपर्यस्य वानभिचित्ये ॥ ५७ ॥

अनग्निचित्ये अनग्निके सोम विपर्यासो वा मयति । साग्निके
सु त्रिस्तनापचय । एवमेव हि सप्त पठ्यते । ते त्रीन्स्तनानुपेयुः ते त्री-
न एकमिति ॥ ५७ ॥

एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत् ॥ ५८ ॥

उपसत्प्रवृद्धायेवमेव समो विभागः कर्त्तव्यः । समं स्यादधृत-
त्वादिति न्यायात् ॥ ५८ ॥

१ स्वस्थानविवृद्धिः ॥ ५९ ॥

कर्त्तव्या । न दण्डकलितयदाष्टया । मन्त्राणामानुपूर्व्यो-
गात् । इतरथा हरिशयां कृत्वायः सदा प्राप्नोति । तत्र मन्त्रा नानुपूर्व्या
युक्ता भवन्ति ॥ ५९ ॥

१ इदानीमिदं विचारणीयं किमुपसदां वृद्धिर्दण्डकलितयदाष्ट-
स्योत ? स्वस्थानवृद्ध्या इति ? उभयप्राप्यनियमे निवामकमाह—

औपवसथ्यात्पूर्वेहनि पौर्वाह्निक्या प्रचर्य

वेदिं मिमीते ॥ ६० ॥

औपवसथ्यमहश्चतुर्दशी । तस्या पूर्वं त्रयोदशी । पौर्वाह्नि-
क्योपसदा प्रचर्य वेदिमानम् । वेदिशब्दश्च संस्कारनिमित्तोत्स-
र्धानां पात्राणां प्रयोजिका वेदिः । प्रणतिस्तु सम्प्रदायं न क्रियन्ते ।
युक्ता पुनः प्रणीतानामुत्पांसः । तत्संस्कारोभिनिर्वृत्यने च प्रतिप-
त्तिरिति ॥ ६० ॥

पूर्वार्द्धात्स्तम्भात्पुरस्तात्त्रिपु प्रक्रमेपु श-

ङ्कुं निहन्ति सान्तःपात्यः ॥ ६१ ॥

स्तम्भसम्मितात् द्वारमध्याग्निपु प्रक्रमेपु शङ्कुनिघ्ननम् । त-
स्मादयं पुरुष आसृष्टं सन्तृण्ण इति ध्रुतः । स्तम्भप्रद्वर्णं द्वारमध्याप-
लक्षणार्थम् । तथा च काण्वीया धृतिः सयै शालायाः पूर्वार्द्धात् प्राक्प्र-
क्रामतीति । शङ्कुध्वान्तःपात्यसंज्ञा मंथ्यचहारार्था । शङ्कुनिघ्ननाथो
त्तरफालं वेद्युपकरणानामासादनप्रोक्षणं ॥ ६१ ॥

तस्मात्पुरस्तात्पङ्क्तिं शति ॥ ६२ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः प्राङ् पङ्क्तिं शतं विक्रमान्प्रक्रामति
तच्छङ्कुं निहन्तीति ॥ ६२ ॥

दक्षिणोत्तरी च पञ्चदशसु पञ्चदशसु ॥ ६३ ॥

चशब्दात्तस्मादेवाग्नःपात्यात् । अथ यस्मिंश्चद्विप्रामा पश्चा-
द्भयतीति ध्रुतयात् पञ्चदशसु पञ्चदशस्विद्युक्तम् ॥ ६३ ॥

अर्द्धसप्तदशेषु वा ॥ ६४ ॥

अथो अपि त्रयस्त्रिंशत् शस्त्रुरिति मननात् ॥ ६४ ॥

पूर्वार्द्धाच्च द्वादशसु ॥ ६५ ॥

शङ्कुं निहन्ति । चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवतीति ध्रुतः ।

प्रक्रमणं च समाख्ययाध्वयैवम् । परिमाणं तु याजमानमपि सद्गु-
णत्वाद्वाध्यते । प्रधाना हि क्रिया परिमाणं गुणभूतमिति ॥६५॥

पृष्ठशामायम्य स्फ्यादि करोति खादिरिना-

च्छादनात् ॥ ६६ ॥

पृष्ठश्चा सधरवण्डडम् । मध्ये पूर्वापरायतमुत्थाप्य स्फ्यादा-
नादि फर्म करोति खादिरिणं वज्जेणाच्छादनान्तम् । खादिरमहर्णं
शक्यमवपतुं परिभाषितवान् । उच्यते च । तत्किमर्थम् । समानजा-
तीयत्वाण्डूनिपुत्यर्थम् । ध्रूयते हि तस्मात्खादिरा यूषो भवति खादि-
रस्फ्य इति । धैर्यादिषु यूषेषु स्फ्यस्फ्यापि मा भूताज्जतीयतेति वि-
शेषमाह ॥ ६६ ॥

उपरवदेशात्स्तम्बयजुर्हरति ॥ ६७ ॥

उत्तराऽसात्पश्चादध्यर्द्धे पदे चात्वालम् ॥ ६८ ॥

करोतीति शेषः । प्रक्रमद्वयपरिमाणं पदं तस्मिन्नर्द्धाधिके उ-
त्तरासात्पश्चात्वालं करोति । अयमे हि तद्य एव पूर्वार्द्धे उत्तरा-
र्द्धे शङ्कुर्भवति तस्मात्प्रत्यङ्मक्रममिति त्रीन्धिक्रमांस्तच्चात्वालं परि-
लिखतीति ॥ ६८ ॥

यथोक्तं वा ॥ ६९ ॥

पाठद्वयो निष्कर्षार्थः । यथोक्तमिति पूर्वोक्तोत्तराऽसत्परिहा-
प्य । एवमपि ध्रूयते नात्र मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्यतामेनो-
त्कर तच्चात्वालं परिलिखेदिति ॥ ६९ ॥

१ प्रातरुपसदौ समस्य पौर्वाण्हिक्या प्रचर्यार्द्ध-

व्रतं प्रयच्छति ॥ ७० ॥

प्रातश्चतुर्दश्यामुपसत्समासः । तत्र पौर्वाहिक्या प्रचर्यार्धप्र-
तप्रदानम् ॥ ७० ॥

सर्वं वाग्नौ ॥ ७१ ॥

साम्निके सर्वं वा प्रयच्छतीति विकल्पः ॥ ७१ ॥

उभाभ्यां चरिते प्रवर्ग्यमुत्सादयति यथोक्तं

कुर्याच्चेत् ॥ ७२ ॥

उभाभ्यामुपसद्दृष्ट्यां चरिते प्रवर्ग्योत्सादानम् । यदि कृतः
प्रवर्ग्यः ॥ ७२ ॥

अग्निं प्रणयत्यौपनिवपनात्कृत्वा हनिर्धाने

स्थापयति पृष्ठ्यामुभयतोद्व्यरन्त्यन्तरे प्र-

क्षालिते प्राची उभतः शालामावर्त्य व-

र्षीयो दक्षिणम् ॥ ७३ ॥

अग्निप्रणयनमुपयमन्युपनिवपनान्तं कृत्वा अनसी स्थापयति
पृष्ठ्यामुभयतोद्व्यरन्त्यन्तरे प्रक्षालिते प्राङ्मुखे शालाया उभयत आसी-
नाय एकं दक्षिणेन द्वितीयमुत्तरेण । यद्वर्षीयस्तदक्षिणमिति धुनेः
वर्षीयो दक्षिणम् । अग्निप्रणयनमुपयमन्युपनिवपनान्तम् निरुद्धपशु-
यन्धोदितमिहाभिधीयते । तदिह समास्त्रातं सदङ्गप्रधानार्थत्वादाह-
यनीयस्य तत्संस्काराद्याग्नीषोमायस्य भवति । अतस्तद्विकारे निरुद्ध
उपदिष्टमाचार्येणैह पुनर्यतिविद्यत इति ॥ ७३ ॥

तयोश्छदिरध्यस्यति ॥ ७४ ॥

तयोर्द्विर्द्वितीयोद्व्यरन्त्योपयति ॥ ७४ ॥

भित्तिं वामात्रे ॥ ७५ ॥

छदिषोमाये मिसिम् । यदिच्छदिर्न विन्देयुद्व्यरिः सम्मितां
मिसिर्मित धुनेः । छदिष्यतुः छक्तिः पञ्चछक्तिश्च भित्तिः
मिसिनेः ॥ ७५ ॥

अन्यत्रापि ॥ ७६ ॥

कृद्धिधोभावे भित्तिरेव भवति ॥ ७६ ॥

१ रराट्यां पुरस्तादासजत्यैपीकीम् ॥ ७७ ॥

द्विर्धानयोः पुरस्तात् रराट्यामिपीकामयीमवलगवति ॥ ७७ ॥

उच्छ्रायीभ्यां परिवार्य छदिः पश्चाच्च ॥ ७८ ॥

चशब्दात्पुरस्तादारोपयति ॥ ७८ ॥

चतुर्गृहीतं शालाद्वार्यं जुहोति युञ्जत
इति ७९ ॥

शनेन मन्त्रेण ॥ ७९ ॥

स गार्ह पत्योतः ॥ ८० ॥

अतः परं गार्हपत्यकार्यमत्र कर्त्तव्यम् । तच्च ज्योतिष्टोमे स-
माज्ञानादत्रैव भवति । एवं च सति कुण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रा-
दिषु प्राज्जहित एव गार्हपत्यम् । न ह्यग्निहोत्रे ज्योतिष्टोमे न ज्योति-
ष्टोमाद्भवति । अग्नीषोमीयधिकारेषु निरुदादिषु तर्हि शालाद्वार्यं
गार्हपत्यकार्यमस्तु तत्प्रकृतौ दृष्टव्यात् । नैतदेवम् । न हि तदग्नीषो-
मीयाद्यर्थन्योक्तं किं तर्हि प्रकरणे विधानात् प्रकरणिनोपसङ्गहते
प्रकरणिनोपसङ्गहतीतरथाच गार्हपत्यकार्यमगार्हपत्यं क्रियते । एवं च
नैतदग्नीषोमीयार्थम् । अतस्तद्विकारेषु प्रकरणयुपमद्गाहको
नास्त्यगार्हपत्ये गार्हपत्यकार्यस्य । तेन गार्हपत्यस्य कार्यमिति ।
एवं च कृत्याग्नीषोमीयोपपानेपि सति तद्विकारेषु चेदिस्तद्रूपा न
भवति ॥ ८० ॥

१ रल्योरैषयाह्लाटमभिधीयते, तत्र भया रराट्या, ललाट-
पट्टिकंति यावत् । तामिपीकामयीं करोति । रराटी द्विर्धानस्य
पूर्वद्वारेऽपीरण्यात् कटिकेति धूर्तस्याग्निः । रराट्या तेजनीत्यनर्थो-
न्तरमिति पितृभूतिः ।

अपरं दक्षिणे चर्तमनि दक्षिणस्यानसो हिर-
ण्यं निधायामिजुहोतीदं विष्णुरिति ॥ ८१ ॥

अपरं चतुर्गृहीतं दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्याऽ
हिरण्यं निधायामिजुहोतीदं विष्णुरित्यनेन मन्त्रेण । अस्य च चतुर्गृ-
हीतस्य शालाद्वार्यं एव संस्कारः ॥ ८१ ॥

दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्यां शेषं
प्रतिगृह्याक्षधुरावनक्ति पराग्देवश्रुताविति
युगपत्तद्वचनत्वात् ॥ ८२ ॥

दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्यां चतुर्गृहीतशेषं गृहीत्वा-
क्षधुरौ परागुपानक्ति नैनश्चासुतश्च देवश्रुतावित्यनेन मन्त्रेण । तच्च
युगपदङ्गनं द्वित्वाभिधायकत्वान्मन्त्रस्य ॥ ८२ ॥

भेदे मन्त्रावृत्तिः साक्षिपातित्वात् ॥ ८३ ॥

भेदेन आङ्गनम् । न हि दक्षिणेनैकेन पाणिना यज्यते युग-
पत्कर्तुमिति । तस्माद्भेदेन, भेदे च मन्त्रावृत्तिः साक्षिपातित्वा-
दिति ॥ ८३ ॥

स्रुक्स्थाल्यौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तर-
स्येरावती इति पूर्ववत् ॥ ८४ ॥

प्रतिप्रस्थाता स्रुक्स्थाल्यौ गृहीत्वोत्तरस्य हविर्द्धानस्य दक्षि-
णायां वर्त्तन्यां हिरण्यं निधायामिजुहोतीरावतीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ८४ ॥

पत्नी चापरेणाग्नीन्परीत्योत्तरस्यानक्ति
पूर्ववत् ॥ ८५ ॥

चशब्दादानीता सती । पर्याजयन्ति पत्नीमुभौ जघनेनाग्नी
इति वचनात् ॥ ८५ ॥

हविर्हानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुवाचयति ॥ ८६ ॥

अनुवचनं कारयति होतारं प्रेषणेन ॥ ८६ ॥

तिर्य्यतायामुदगृह्येव वर्त्तनम् ॥ ८७ ॥

त्रिरुक्तायां प्रथमायामृचि अनसोरुदगृह्येव वर्त्तनम् । समुद-
गृह्येव प्रवर्त्तयेयुर्यथा नोत्सर्जतामिति वचनात् ॥ ८७ ॥

प्राचीप्रेतमिति वाचयति ॥ ८८ ॥

यजमानम् ॥ ८८ ॥

स्वं गोष्ठमिति च खर्जति १ ॥ ८९ ॥

चयद्वाह्यचयति ॥ ८९ ॥

पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्यावानभ्यस्थे

अभिमन्त्रयते ऽत्र रमेथामिति ॥ ९० ॥

अथषष्ठयोः पादयोः मत्यावपयस्वयोरभिमन्त्रणम् ॥ ९० ॥

उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तम्नाति

विष्णोर्नुकमिति ॥ ९१ ॥

• द्वे व्यपनसी उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तम्नाति विष्णोर्नु-
कमित्यनेन मन्त्रेण ॥ ९१ ॥

दक्षिणतःस्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति ॥ ९२ ॥

• उपनिहन्तीति च शेषः । दक्षिणत इति च दक्षिणपूर्वकोणो-
भिधीयते ॥ ९२ ॥

दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थाता ॥ ९३ ॥

१ अक्रघर्पणजः शब्दः यजर्पद्वयाच्च, एवं च यजर्ति नाम
अक्रघर्पणजं शब्दं कुर्वत्यनसीत्यर्थः ।

उपस्तङ्गनातीत्यनुवर्त्तते ॥ ९३ ॥

उत्तरतः स्थूणां पूर्ववत् ॥ ९४ ॥

अध्वर्युरेवागिहन्ति । उत्तरत इत्यनेन तदुत्तरपूर्वकोणो-
मिधीयते ॥ ९४ ॥

उभे वा दक्षिणतः ॥ ९५ ॥

उपनिहन्त्येते । तथा च दक्षिणापरे कोणे द्वितीया ॥ ९५ ॥

इतरस्ततस्ततः ॥ ९६ ॥

इतरत इत्यनेनोत्तर कोणोमिधीयते ॥ ९६ ॥

यदु च मानुष इति श्रुतेः ॥ ९७ ॥

यद्य मानुषे व्यापारे स्थूणादि तस्य करोति ॥ ९७ ॥

प्रतद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं छदि-

रालम्भ्य ॥ ९८ ॥

मालम्भ्येति कारितत्वाद्ध्येषणा मध्यम छदिराल-
भ्येति ॥ ९८ ॥

उत्तरे च ॥ ९९ ॥

हे वाचने च शब्दात्क्रियेते ॥ ९९ ॥

विष्णोरराटमिति रराट्याम् ॥ १०० ॥

मालम्भ्य ॥ १०० ॥

विष्णोः श्नप्रेस्थ इत्युच्छ्रायौ ॥ १०१ ॥

१ अर्थात्, उपरि चल्कादिनिधानवन्धनाधिकस्थूणानिखनना-
दिभिर्यथा लाफ छदिर्दंडी क्रियते तथा कुर्यात् ।

आलम्ब्य ॥ १०१ ॥

उदगग्राणि च्छदीऽपि पश्चाच्छ्रुतेः ॥ १०२ ॥

अथ यदिद पश्चाच्छदिर्भवतीति ध्रूयते । तद्योदगग्रंस्तु सम्भवति ॥ १०२ ॥

द्वार्याः परिपीव्यति शूलस्पूजनिप्रतिहृतया

रज्ज्वा विष्णोः स्यूरसीति ॥ १०३ ॥

सूचीगतया रज्ज्वा द्वार्याः परिपीव्यति विष्णोः स्यूरसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १०३ ॥

विष्णोर्ध्रुवोसीति ग्रन्थि करोति ॥ १०४ ॥

उपक्रान्ते प्रमुञ्चति ॥ १०५ ॥

ग्रन्थिम् । उत्तरपूर्वद्वार्यायां परिपीवणपरिसमाप्तिरिति सम्प्रदायः ॥ १०५ ॥

प्राग्बृशं हविर्दानम् ॥ १०६ ॥

भवति ॥ १०६ ॥

निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभते ॥ १०७ ॥

हविर्दानम् ॥ १०७ ॥

भोजनभक्षणे चास्मिन्न कुर्युः ॥ १०८ ॥

पुरुषार्थरूपतया प्राप्तयोर्निषेधः ॥ १०८ ॥

अद्वारेण सदो हविर्दाने प्रेक्षमाणं ब्रूयान्मा

१ लय श्लेषणे; पूज पूजायाम्, पूजितं शोभने श्लेष्यने ऽनयंति पूजितश्लेषणीति प्राप्तं छान्दसत्यालुम्पूजनीति । स च दारुमयः सूचक इति याज्ञिकदेवाः ।

प्रेक्षया इति ॥ १०९ ॥

तथैतत्सदसि स्तोत्रशस्त्रकाले । एवं श्रूयते तद्वा एतद्वृषा
साम योषामृचः सदस्यध्येतीति प्रकृत्याह तस्मादद्वारेण सदः प्रेक्ष-
माणां द्रूयान्मा प्रेक्षया इति । हविर्दानेपि अथैतद्वृषा सोमो योषा
अपो हविर्दानेध्येतीति प्रकृत्य तस्मादद्वारेण हविर्दानं प्रेक्षमाणं
द्रूयान्मा प्रेक्षया इति ॥ १०९ ॥

पृष्ठद्यामुभयतो द्वार्ये ॥ ११० ॥

भयतः ॥ ११० ॥

दक्षिणस्यानसोधः प्रउगं खनत्यु-

परवान् १ ॥ १११ ॥

दक्षिणस्यानसः प्रउगस्याधस्तात् उपरयान् खनति ॥ १११ ॥

अभ्र्यादि करोत्यवटवदापरिलेखनात् ॥ ११२ ॥

अभ्र्यादातादि यूपाद्यवटपरिलेखनान्तम् ॥ ११२ ॥

चतुरः ॥ ११३ ॥

उपरवान्परिलिखति ॥ ११३ ॥

तांश्च—

अक्षण्या व्याघारणवत् ॥ ११४ ॥

उत्तरापरं वा प्रथमम् ॥ ११५ ॥

अक्षणेति श्वेदमर्थेनैषोच्यते ॥ ११५ ॥

सम्यग्वा ॥ ११६ ॥

मयो अपि ममीच पथ परिलिखेदिति वचनात् ॥ ११६ ॥

१ उपरवा अयटाः, श्वेदा इति यावत् । प्रउगम्, प्राप्तयुगमीपास-
कृताधम् ।

उत्तरपूर्वं त्वन्त्यम् ॥ ११७ ॥

सर्वेपक्षेषु ॥ ११७ ॥

प्रादेशमात्रांस्तदन्तरान् ॥ ११८ ॥

परिलिखेत् ॥ ११८ ॥

बृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनति ॥ ११९ ॥

येन क्रमेण परिलेखः कृतः ॥ ११९ ॥

इदमहमित्युत्तिकरति यथाखातं प्रतिमन्त्रम् ॥ १२० ॥

पांसून् ॥ १२० ॥

उत्कृत्याङ्किरामीति पश्चात्सर्वेभ्यः ॥ १२१ ॥

उत्तिकरेत्प्रदक्षिणम् ॥ १२१ ॥

बाहुमात्रान् ॥ १२२ ॥

खनेत् ॥ १२२ ॥

१ अक्षण्या सम्भिन्धादशक्तौ सम्यक् ॥ १२३ ॥

सम्भेदनम् । अस्मिन्पक्षे पूर्वयोरसम्भेदनमिति सम्प्रदायः ।
नासिकासंस्तथात् ॥ १२३ ॥

स्वराडित्यवमर्शयति यथाखातं

प्रतिमन्त्रम् ॥ १२४ ॥

अवमर्शयतीति कारितत्वात् अध्येषणा । यज्ञमानश्च स्वराडि-
ति प्रतिमन्त्रमवमर्शनं करोति यथाखातम् । अपरे तु समाख्यया अ-
प्ययोरवमर्शनमिच्छन्ति प्रतिमन्त्रात्वाच्चाध्येषण इति ॥ १२४ ॥

१ अक्षण्याशब्दाऽयं कर्णोपचयः, न भुजेन कोट्या वा सम्भिन्द-
न्ति किं तर्हि कर्णेन दक्षिणपूर्वमुत्तरापरं च छिद्रयन्ति; तथा दक्षि-
णापरं पूर्वोत्तरं चेत्यर्थः ।

अध्वर्युयजमानौ सम्मृशेते पूर्वदक्षिणेध्वर्यु-

रपरोत्तरे यजमानः ॥ १२५ ॥

इत्तौ प्रक्षिणावटयोः परस्परतः सम्मृशेते ॥ १२५ ॥

अध्वर्युः पृच्छति यजमान किमत्रेति ॥ १२६ ॥

भद्रमित्याह ॥ १२७ ॥

इति प्रयुक्ते—

तन्नौ सहेत्यध्वर्युरुपांशु ॥ १२८ ॥

अयं च मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी । अनेकयजमानके विपरि-
णाम्यते । उपांशुत्वं च घागन्तपक्ष एव चकष्यं नोपांशु पक्ष
इति ॥ १२८ ॥

पुनर्दक्षिणापरेध्वर्युः पूर्वोत्तरे यजमानो य-

जमानः पृच्छत्यध्वर्यो किमत्रेति भद्रमिति

प्रोक्ते तन्म इति यजमानः ॥ १२९ ॥

आह । अयमपि मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी । अस्त्यिति चाध्या-
हारः ॥ १२९ ॥

प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति ॥ १३० ॥

अवटान् । भेदे न च प्रोक्षणं संस्कार्यभेदात् ॥ १३० ॥

भेदे च मन्तावृत्तिः सन्निपातित्वात् ॥ १३१ ॥

बहुपचनं मन्त्रे पूजार्थम् ॥ १३१ ॥

अयनयनावस्तरणे चावटवद्रक्षोहणो

रक्षोहण इति ॥ १३२ ॥

यूपावष्टव्यनयनावस्तरणे कार्ये । इयांस्तु विशेधो रक्षोहण
इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १३२ ॥

तनूनुपरि कुशान्कृत्वा धिपवणे फलके
द्व्यङ्गुलान्तरे प्रक्षालिते प्राची अरलि
मात्रे सन्तृष्णे शोषदधाति पर्यूहति च ।
रक्षोहणौ रक्षोहणाविति ॥ १३३ ॥

तनूनस्पृशान्नदानामुपरि कुशान्कृत्वा धिपवणे फलके द्व्य-
ङ्गुलान्तराल प्रक्षालिते प्रागम अरलिमात्रे सन्तृष्णे या अन्तः शाल्ये
उपदधाति रक्षोहणाविति पर्यूहति च रक्षो द्व्यङ्गुलान्तरेण
मन्त्रेण ॥ १३३ ॥

तयोश्चर्माधिपवणं परिकृत्तुं संवरोहितं नि-
दधाति वैष्णवमसीति ॥ १३४ ॥

तयोः फलफयोः परि चर्माधिपवणं परिकृत्तुं संवरोहितं नि-
दधाति वैष्णवमसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १३४ ॥

तस्मिन् प्रावणः पञ्च वैष्णवा स्थेति ॥ १३५ ॥

तस्मिन् चर्माधिपवणे प्रावणः पञ्च वैष्णवा स्थेत्यनेन मन्त्रेण
निदधानि ॥ १३५ ॥

खरं पुस्तात्करोत्युद्धतावोक्षिते सिकतो-
पकीर्णं चतुरस्रम् ॥ १३६ ॥

निगद्व्याख्यातम् ॥ १३६ ॥

अन्तःपाल्यात्पट् प्रक्रमान्प्राङ् यात्वा दक्षि-
णा सप्तम महान्तं तत्रौदुम्बरीं मिनोति य-
जमानमात्रीम् ॥ १३७ ॥

सा स—

यूपवच्छेते ॥ १३८ ॥

अवटस्य पुरस्तात् ॥ १३८ ॥

अभ्रयादि करोत्यावटस्तरणात् ॥ १३९ ॥

यूपावटवत् ॥ १३९ ॥

उदिवमित्युच्छ्रयति ॥ १४० ॥

उदुम्बरीम् ॥ १४० ॥

धुतान इति मिनोति ॥ १४१ ॥

अवटे प्रक्षिपति ॥ १४१ ॥

पर्यहणाद्योपसेचनात्कृत्वा ध्रुवासीति वाच-
यत्यौदुम्बरीमालम्ब्य प्रजया भूयादिति
पशुभिरिति वा ॥ १४१ ॥

मन्त्रगतो विफल्यः ॥ १४२ ॥

रूवेण विशाखे जुहोति घृतेन द्यावापृथिवी
इति भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति सर्वत्र मन्त्र-
वत्सु जुहोत्युपदेशात् ॥ १४३ ॥

स्वाहाकारेण वा षण्डकारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयत
इति ॥ १४३ ॥

अनाम्नात्प्रतिषेधाच्च ॥ १४४ ॥

अनाम्नानेपि च स्वाहाकारे प्रतिषेधं मुपन् स्वाहाकारप्रज्ञा-
नतां दर्शयति । न स्वाहा करोत्यहुनादो ये देवानां मरुत इति । अ-
मन्त्रयस्तु पूर्णाहुत्यां स्वाहाकारो विहित एव । मन्त्रविषयोऽयमा-
रुतः ॥ १४४ ॥

नाभिदम्नः सदः ॥ १४५ ॥

तच्च कुक्ष्यप्रमाणापेक्षया । उच्छिन्ना ह्युपसर्वन्ति य उद्गातारः
आभेव इत्यतद्वन्धया नोपपद्यत ॥ १४५ ॥

मत्या वा ॥ १४६ ॥

प्रगाथा भवति । एवमपि ध्रूयत एव ॥ १४६ ॥

उदस्वःशम् ॥ १४७ ॥

पृष्ठयंशेत ॥ १४७ ॥

अष्टादशारत्न्येकविंशतिश्चतुर्विंशतिर्वा ॥ १४८ ॥

आयामो भवति । आयामर्धं दैर्घ्यमुच्यते ॥ १४८ ॥

नव तिर्यक् अधायामो वा ॥ १४९ ॥

दैर्घ्यस्य ॥ १४९ ॥

औदुम्बरीं मध्ये पृष्ठयामेके ॥ १५० ॥

तन्मध्ये औदुम्बरीं मित्नातीति औदुम्बरीं मध्य इत्युक्तम् । पृ-
ष्ठयामेके । एतत्कुतः । अत्र हविर्होमस्य द्वि पृष्ठयामुभयतो द्वार्ये इत्यु-
क्तम् । तस्मादयं पुरुष आसत् सन्तुषण इति घचनात् सत्रोपि तत्रैव
भवति । उदगायामस्य मध्यं पृष्ठया प्रागायामस्य च औदुम्बरीः पु-
नर्यानुग्रहात् ॥ १५० ॥

इन्द्रस्य च्छदिरिति मध्यमं च्छदिरारोप्या-

परपूर्वे च ॥ १५१ ॥

छदिपी आरोपयति । चशब्दो मन्त्रानुष्कर्षणार्थः ॥ १५१ ॥

तिवर्गो चोत्तरतः ॥ १५२ ॥

उत्तरतस्त्रीणि परस्त्रीणि इति घचनात् ॥ १५२ ॥

परित्वेति परिवार्य परिपीवणं ग्रन्थ्यभिमर्श-

नान्यैन्द्रैः ॥ १५३ ॥

परि-वेत्यनेन मन्त्रेण परिवारण कृत्वा परिपीवणग्रन्थिकर-
णाभिमर्शानि हविर्दानवद्वैत्रैर्मन्त्रैः कर्त्तव्यानि ॥ १५३ ॥

हविर्दानापरान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमग्न्यागारडा-

रमन्तर्धेद्यर्द्धं भूयः सर्वं वा ॥ १५४ ॥

करोति । अथ हविर्दानयोजंघनार्द्धं समन्धीक्यति प्रकृत्यैव-
मेव भूतित्वात् ॥ १५४ ॥

निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभते ॥ १५५ ॥

आग्नीध्रम् ॥ १५५ ॥

धिष्ण्यान्निवपत्युद्धतावोक्षिते पुरीषन्निवपति

स्फ्येनान्वारब्ध उदङ्ङुपविश्य विभूरसीति

प्रतिमन्त्रम् ॥ १५६ ॥

धिष्ण्यान्करोति । उद्धतावोक्षितप्रहणौ न च परिसमूहनादयः
सर्वे एव गृह्यन्ते स्मार्त्ता अग्न्यर्था हि गृह्योभिहितः । तदपचारे च
स्मार्त्तं प्राप्यधत्तम् । वेदेऽपि तेनूयन्ते उद्धते वा अवोक्षितोऽग्निमाह-
धतीनि । पुरीषन्निवपति स्फ्येनान्वारब्ध उदङ्ङुपविश्य विभूरसीति
प्रतिमन्त्रम् ॥ १५६ ॥

आग्नीधीये पूर्वम् ॥ १५७ ॥

अग्नीधीये धिष्ण्यं पूर्वम् ॥ १५७ ॥

सिकताश्चोपरि ॥ १५८ ॥

दीप्यते ॥ १५८ ॥

रोद्रेणेति सर्वत्र ॥ १५९ ॥

अनुपङ्ग ॥ १५९ ॥

पट् सदसि ॥ १६० ॥

निचपति ॥ १६० ॥

प्रत्यङ्मुखो द्वारमपरेण होतुः ॥ १६१ ॥

धिष्ण्यान्निचपति ॥ १६१ ॥

दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरीं मैत्रावरुणस्य ॥ १६२ ॥

धिष्ण्य निचपति ॥ १६२ ॥

होतृधिष्ण्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान्ब्राह्म-

णाच्छुसिपोतुनेष्टूच्छायाकानाम् ॥ १६३ ॥

धिष्ण्यान्निचपति ॥ १६३ ॥

आग्नीध्रादक्षिणं सम्प्रति वेद्यन्ते दक्षिणा-

मुखो मार्जालीयम् ॥ १६४ ॥

सम्प्रतिशब्द भार्जये ॥ १६४ ॥

सदो द्वारं पूर्वेण तिष्ठन्ननुदिशत्याहवनीयब-

हिष्पवमानदेशाच्चात्वालशामित्तीदुम्बरिब्रह्मा-

सनशालाद्वार्यप्राजहितान्त्सम्प्राडसीति

प्रतिमन्त्रम् ॥ १६५ ॥

अनुदेशश्च सन्दर्शनमात्रम् १ । रौद्रेणेति च सर्वेष्वनुपङ्गः ।
 त्र्यं च शास्त्रान्तरादेकवचनान्तः । स्वशास्त्रार्था हि बहुवचनान्तः
 लभ्यते । तस्योपरिष्ठाद्विनिर्देश इति वक्ष्यामः ॥ १६५ ॥

१ तथा चाहुमाधवाचार्या अनुदेशो नाम विद्यमानमेव पदार्थ-
 ननु त्वमथ भवसीति निर्देश इति ।

उत्करः समूहोऽसि विश्ववेदा ऊनातिरि-

क्तस्य प्रतिष्ठेति ॥ १६६ ॥

अत्रापि च रौद्रेणेष्वनुपङ्ग एव शाखान्तरात् ॥ १६६ ॥

२परिस्तरणपात्रसः सादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणानि

कृत्योत्तरपरिग्रहादि करोति ॥ १६७ ॥

परिस्तरणाद्युद्घाटनं आहूतनव्युदासार्थमिति कोचित् । तत्र प्रतिषेधशासनाभावात् । एककर्तृकनियमार्थमित्यपरे । तदपि नैव नियमशासनाभावात् । अतो गुणार्थमुद्घाटनमाज्यनिर्वपणान्ते महाघेदेऽन्तरपरिग्रहादि करोतीत्यवमर्षमाउत्तरपरिग्रहादि शब्देन च चननादि द्रष्टव्यम् । सम्मशंनान्तस्याभिनिर्वृत्तत्वात् । किं चाग्नी-पोमीयस्य द्रव्यदेवता सम्बन्धो नैवाभिहितः येन परिस्तरणाद्यग्नी-पोमीयार्थं सक्रियते । स कस्य हेतोः । शाखान्तरे हि अघातरदी-क्षाधिमोक्षोत्तरकालं अग्नीपोमीयस्य विधानम् । यथाप्राधानं चाचार्य उपनिषद्भाति । तत्र चाचार्येणोक्तमग्नीपोमीयोतः पशुरित्यतोऽप-रिस्तरणाद्यभिधानं यचनात् । सयनीयेष्वयकाशाचनान्ते तद्विधान-मान्येयमग्निष्टोम आलभेतेति । तत्रैव सूत्रकारेणोपनिषदम् । ध्रुव-गोपं कृत्वा परिव्ययणादिकरोतीति सम्मूर्च्छिताकारं चापररात्रे परि-स्तरणाद्यभिधानं कृतमाचार्येण । इदमेव हि तस्य शैली यथा प्राञ्ज-णमुपनिषद्भाति ॥ १६७ ॥

अन्तःपात्यसहितम् ॥ १६८ ॥

अनुमार्जनं कर्म मयति । एवं हि श्रूयते य एवं वेदेजघना-र्धे शङ्कुलाप्रतिषीतीति ॥ १६८ ॥

वर्हिरन्तं प्रेष्यति तत्र सर्वमासादयति ॥ १६९ ॥

यथा प्रेषित सर्वप्रदणात् । स्वयं स्वफाले ॥ १६९ ॥

अतैव प्रोक्षणम् ॥ १७० ॥

इध्मवेदिबर्हिषाम् । उपरिष्ठादधीध्मप्रोक्षणमभिहितं स्वादकपरिप्रा-
प्त्या इदमन्यदपूर्वम् । एव च सत्यग्नीषोमीये हि प्रोक्षित इध्मो भ-
वति ॥ १७० ॥

इध्म निधायाग्नीषोमीयाय वेदेस्तरणमग्रहणं
प्रस्तरस्यापराह्णे ॥ १७१ ॥

पदार्थतयाग्नीषोमीयार्थमिध्म स्थापयित्वा वेदेस्तरणमपराह्णे
सोपराह्णे वेदिः स्तीर्त्वेन वचनात् । तत्र चाग्रहणं प्रस्तरस्य ॥ १७१ ॥

अर्द्धव्रते प्रत्ते प्रविश्य प्रणयनीयाधानम् ॥ १७२ ॥

प्रविश्येति निष्क्रमणं लक्ष्यते । तच्च कार्यार्थम् । कार्यं चोप-
रिष्ठादृश्यते परिचाप्याये दोहनमिति । परिचाप्या इति च गवामपा-
हृतावस्थोच्यते । अतः शालाच्छेदनार्थं निष्क्रमणम् प्रवेशनेन लक्ष्य-
ते । शालाम् प्रविश्य प्रणयनीयस्येध्मस्य शालाद्वार्ये आधा-
नम् ॥ १७२ ॥

आज्याधिभ्रयणस्सुक्लसम्मार्जनोद्वासनावेक्षणानि
कृत्वा शालाद्वार्यमपरेणास्ते यजमान उपस्थे
सोम कृत्वा ॥ १७३ ॥

अत्र विशेषः । आज्याधिभ्रयणपर्यग्निकरणे कृत्वा सुक्लस-
मार्जनाद्यर्थं खण्डप्रैषः । ततः स्फयोदकं प्रहरणम् । प्रैषोत्तरकालं
इष्टत्वात् । पाण्योत्तरनेजेन तु सामर्थ्योक्तं पूर्वमेव क्रियते । आज्या
वेक्षणं च पत्नीकर्तृकमत्र । इतरन्तुपरिष्ठात्करिष्यते ॥ १७३ ॥

शालाद्वार्यमपरेण सोमक्रयणीपदं परि-
किरति ॥ १७४ ॥

यज्ञं स्थापयामासम् ॥ १७४ ॥

चतुर्द्धैकआहवनीयस्योपयमनीष्वामीधीयस्या-

क्षोपाज्जने च ॥ १७५ ॥

एषे चतुर्धा पदप्रक्षेपं कुर्वन्ति । आहवनीयस्योपयमनीषु
तयामीधीयस्याक्षोपाज्जने च शब्दादिह च । एक इति ग्रहणं वि-
कल्पार्थम् ॥ १७५ ॥

आज्यप्रोक्षणीरन्तःपात्यदेश उत्पूय पश्चा-

ज्यग्रहणम् ॥ १७६ ॥

आज्यस्य प्रोक्षणीनां चान्तःपात्यदेश उत्पूयनं कृत्वा पश्चा-
ज्यग्रहणं कर्त्तव्यम् । पशोरनुकृत्वात्पश्चाज्यग्रहणमित्युक्तम् ॥ १७६ ॥

धारयत्याज्यानि ॥ १७७ ॥

नयनाय ॥ १७७ ॥

अपिषताश्चान्वारभन्ते यजमानम् ॥ १७८ ॥ ~

अपिषता गोमूत्रास्तेन्यारभन्ते यजमानम् ॥ १७८ ॥

वाससा छादयत्येनात् ॥ १७९ ॥

स यजमानात् ॥ १७९ ॥

चरत्सु नाद्रियेत ॥ १८० ॥

चरत्सुः अपि मृत्युर्नास्ति । ततश्च प्रायश्चित्तं न भवति ॥ १८० ॥

प्रदीप्तमिध्मं त्वः सोमेति प्रचरण्याभि-

जुहोति ॥ १८१ ॥

१ अपिषतास्त उत्पूयन्ते येषां यजमानमृते अपिषत्यमस्ति, दाया-
देनापिषता इति पितृभूति । अपि संसर्गे मृतमिति कर्म नाम, सं-
सृष्ट साधारण कर्म येषां ते अपिषता अपिषता दायादा, ते ह्यस्ते
नापि कृष्यादि कर्म कृतं सर्वं उपजीव्यतीति हरिश्चायिनः ।

प्रदीप्तं प्रयणनीयमिध्मं त्वं सोमेनेत्यनेन मन्त्रेण १प्रचरणपाभि-
जुहोति ॥ १८१ ॥

जुषाणो अप्तुरिति द्वितीयाम् ॥ १८२ ॥

भाहुति जुहोति ॥ १८२ ॥

अग्नये प्रह्रियमाणायानुवाचयति सोमाय प्र-
णयिमानायेति वा ॥ १८३ ॥

घातये विक्लवापः ॥ १८३ ॥

आहवनीयं गच्छन्त्यादाय आवद्रोणकलश-
सोमपात्राणीध्मचतुष्टयं च सन्नद्धं वपाश्र-
पण्यौ रशने शकलवृषणमरणी च ॥ १८४ ॥

आवादीन्यादायाहवनीयं प्रति गच्छन्ति । २द्रोणकलशस्य स्व-
शब्दाभिधानात् । सोमपात्राण्येन प्रहृषात्राणि गृह्यन्ते । न चमसा-
दीनि । इध्मोऽग्नीषोमीयार्थः । चतुष्टयं च वपाश्रपण्यौ रशने च ।
शकलवृषणमरणी च मन्थनार्थानि । यद्यपि चात्र मन्थनं वैकल्पिकं
तथापि सवनीयार्थं नयनमिति ॥ १८४ ॥

अग्ने नयेति वाचयति ॥ १८५ ॥

उत्तरेण सदो हत्वामीध्विर्भि निदधाति ॥ १८६ ॥

आवद्रोणकलशसोमपात्राणि च ॥ १८७ ॥

तानि च होमोत्तरकालम् । स निहिते जुहोतीत्यभिधाय त-
वैव निदधति आत्वा इत्युक्तमिति ॥ १८७ ॥

१ प्रचरणी नाम पालाशो स्तब्धं जुहुरेव, अन्यासु व्यापृतासु त-
था प्रचर्यत इति प्रचरणी इति ।

२ द्रोणकलशो द्रुममयः कलशाकारो वैकट्यतः, यस्योपदि धारा
प्रहा गृह्यन्त इति ।

अयन्न इति जुहोत्यस्मिन् ॥ १८८ ॥

आहवनीये मा भूदित्यस्मिन्नित्युच्यते ॥ १८८ ॥

उत्तरेण परिक्रम्याहवनीयस्योत्तरतो निदधा-

त्यन्यदाज्यं सोमवर्जम् ॥ १८९ ॥

आग्नीध्रीयमुत्तरेण परिक्रम्य आज्यसोमवर्जमाहवनीयस्य
उत्तरतो निदधाति ॥ १८९ ॥

धिष्ण्याव्यवायोध्वर्योः ॥ १९० ॥

अध्वर्युमहव्याध्वर्येणानियमः । तस्मादध्वर्युः सप्तया धि
ष्ययन्नातीयादिति श्रुतत्वात् ॥ १९० ॥

इध्मप्रोक्षणादि करोति ॥ १९१ ॥

वैकृतावसरे प्रकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ॥ १९१ ॥

खरोत्तारार्द्ध एकवृत्स्तरणं पश्चाद्वोत्तरवेदेः ॥ १९२ ॥

इति विकल्पः शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ १९२ ॥

आहवनीयेक्षणात्कृत्वोरु विष्णविति

जुहोति ॥ १९३ ॥

आहवनीयेक्षणादिनि कृत एतत् । अत्र हि पृथिविपरिधान
पदार्थः परिसमाप्यत इति ॥ १९३ ॥

पुरस्ताद्वा समिधावायेति श्रुतेः ॥ १९४ ॥

पुरस्ताद्वा जुहोति । आहवनीयेक्षणागते । अश्याधाय सामि
धायय जुहोतीति धृतत्वात् । अयं च मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी ।
इमाभिहोमार्थाज्यसंस्कार एवेह भवतीत्याग्नीध्रिये च । यैस्तर्ज
होमार्थत्वात् । तस्य सर्वाणि धेतानि यैस्तर्जनानीति ॥ १९४ ॥

आसादाज्यानि दक्षिणेनसि कृष्णाजिनमा-

स्तीर्य तस्मिन्सोमं निदधाति देवसवितरिति ॥ १९५ ॥

आज्यामादत्तं प्राकृतमेव ततश्चालम्भनमुदकोपस्पर्शनं च कृ-
त्वेति । एवं धृत्यते आमाद्य हवींषि सम्मृश्याप उपस्पृश्य सजा-
नमादाय प्रतिपद्यत इति । आचार्येण चात्राज्यासादनमात्रमेवोक्तं
व्यवादेशसामर्थ्यादालम्भादि लङ्यत एवेत्यभिप्रायः । एवं च सति
यत्र प्राकृतवैकृतौ व्यवादेशौ तत्र प्राकृतमेव पूर्वं कर्त्तव्यमिति । य-
थासाद्य हवींष्यर्पितं मन्त्रत्यासाद्य हवींषि सम्मृशतीति । मन्त्रध्वो-
दितार्थाभिधायी न्यप्रोद्ये विपरिणम्यते ॥ १९५ ॥

एतत्त्वमिति विसृज्योपतिष्ठते ॥ १९६ ॥

विसर्गोपदेशात्पूर्वतन्मन्वारम्भः सोमस्य । तस्य याजमानत्वा-
त् । यजमान एवोपस्थान इति । मन्त्रध्वोदितार्थाभिधायी ॥ १९६ ॥

स्वाहा निरिति निष्क्रम्यन्ने वूतपा इत्याहव-
नीये समिधमाधाय मदन्तीरुपस्पृश्याङ्गु-
लीर्विसृजते ॥ १९७ ॥

अत्र च यजमानस्य कर्तृत्वं अङ्गुलिविसर्गोपदेशात् । व्यवादे-
शसामर्थ्याच्च । तथा च मन्त्रलिङ्गं स्वाहा निर्वर्णस्य पाशान्मु-
च्य इति । अद्यान्तरदीक्षोन्मोचनाद्यानेकयजमानके प्रतिपद्यमानं
भवति ॥ १९७ ॥

पत्नी च गार्हपत्ये तूर्णीं मदन्तीरुपस्पृश्य ॥ १९८ ॥
गार्हपत्ये समिधमाधाय मदन्तीरुपस्पृश्याङ्गुलीर्वि-
सृजते ॥ १९८ ॥

चात्वाले मदन्तीः कृत्वा ॥ १९९ ॥

प्रतिपत्तिश्चस्तिार्थत्वात् ॥ १९९ ॥

नामग्रहणभोजने अस्यातः कुर्वन्ति ॥ २०० ॥

बहुवचनोपदेशात्पुरुषमात्रधर्मः । तस्मादस्यात्राश्नन्त्यत्र नाम
गृह्णन्तीति वचनात्पूर्वं प्रतिषेधो गम्यते । विहितश्चासौ तस्माद्दीप्ति
तस्य नाश्रीयादिति । अतश्च भाक्तुरेव व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तम् ॥२००॥

व्रत्यनिवृत्तिः ॥ २०१ ॥

अतः परं व्रतं निवर्त्तते ॥ २०१ ॥

हविः शेषभक्षः ॥ २०२ ॥

यद्भक्षयति तद्वानि शेषम् । तच्च प्रातः । येनाद्यं निषेधस्तस्मा
दुपवसथ नाश्रीयादिति । प्रातः समाप्तं हविः शेषाश्च भक्षयन्तीति
श्रुते । स चायं सवनीयगोत्रो न हविर्मात्रस्य । सवनीयान्दि प्रत्य
भूयत अथ यजमानापुराडाशा भूयो हविरुच्छिष्टमसत्समाप्त्या इति
बहुवचनमात्रे नाना पुराडाशान्विधायोच्यते । भूयो हविरुच्छिष्टम-
सत्कथं नाम तच्च समाप्तिर्भाविष्यति । अतः सवनीयगोत्रोपधमिति ग-
म्यते । सूत्रकारप्रस्थानाच्च । प्रत्यग्नि सवनीयपुरोडाशा भूया हविरु-
च्छिष्टमसत्समाप्त्या इति श्रुते ॥ २०२ ॥

अग्नीषोमीयोतः पशुः ॥ २०३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । गर्हस्तत्रेव ह्यवस्तरे पशार्द्धवता सम्यन्ध
श्रुतावभिहितः । यथा श्रुतिं च सूत्रकारः सूत्रमारभते । परिलक्षणा-
दयो हि पदार्था सोमिषैर्व्यतिपक्ता पठ्यन्ते तथैवोपनिषदाः ।
उपांशु चरन्ति प्रागग्न्यापोमीयादित्येवमर्थमेवोच्यते अग्नीषोमीयोत
पशुर्वर्तते । सायस्के च भूयते पुरोडाशोवाग्नीषोमीयस्मान् इति सोत्र
यथा स्यादिति ॥ २०३ ॥

तद्देवत्यः पशुपुरोडाशः ॥ २०४ ॥

यद्देवत्यं पशुर्मवति तद्देवत्यं पुरोडाशमनुनिर्गपतीति श्रुते ।
अतश्च पश्वन्तरेपि तद्देवत्या भवति नाग्नीषोमीय इति ॥ २०४ ॥

अभ्रयादि करोति ॥ २०५ ॥

आज्यास्तादनान्तस्याभिनिर्हृतत्वात् अङ्ग्यादेरेवायसर इति ॥ २०५ ॥

दक्षिणेन हविर्द्धानं पश्चिडाः हरति ॥ २०६ ॥

सदस्मि हानोपधिष्ट , तं प्रति नीयमानायाः प्रादक्षिण्येन स्मृत्यनुग्रह इति ॥ २०६ ॥

गुददृतीयं च ॥ २०७ ॥

दक्षिणोर्गैव ॥ २०७ ॥

मर्जालीयं दक्षिणेन जाघनीम् ॥ २०८ ॥

पक्षीशालां ह्यसौ नीयते । तत्र धिष्ण्यव्यवायो मा भूदिति ॥ २०८ ॥

प्रत्याहृत्य वा सोमाहवनीययोरव्यवायात् ॥ २०९ ॥

प्रत्याहृत्य वा यूपहवनीयावन्तरेणेतानि भाष्यन्ते । कुत एतत् । सोमाहवनीययोरव्यवायात् । दक्षिणेन वा प्रत्याहृत्य वेति दक्षिणेन स्मृत्यनुग्रहः । इतरत्र चोत्तरोपचारितया श्रुत्यनुग्रहः । तस्मात्प्रत्याहृत्यैवेत्यवधार्यते ॥ २०९ ॥

यूपैकादशिनीचेद्रथाक्षमात्राण्यन्तरानि ॥ २१० ॥

चेच्छब्दोपधार्यः । यदि यूपैकादशिनी वक्ष्यमाणं सोमायनं वेति । उभयं हि विकल्पेन धूयत इति तत्र रथाक्षमात्राणि यूपान्तरालानि ॥ २१० ॥

पूर्वार्द्धं वा समं त्रिभज्य ॥ २११ ॥

पूर्वार्द्धं समविभागेन वा ॥ २११ ॥

पक्षसम्मिता वामौ ॥ २१२ ॥

यद्योक्तं वा ॥ २१२ ॥

यूपहृत्यभ्रद्यादानयवावपनानि सकृत् ॥ २१३ ॥

भवन्ति । असन्निपातात् ॥ २१३ ॥

भेदेनान्यत्सन्निपातित्वात् ॥ २१४ ॥

मध्यमं परिलिख्योत्तरं दक्षिण वा व्यत्यास-
मितरान् ॥ २१५ ॥

मध्यमं यूपघटं परिलिख्य तदनन्तरमुत्तरं दक्षिण वा परि-
लिपति । इतरांश्च व्यत्यासेन ॥ २१५ ॥

आवटहोमात्करोति ॥ २१६ ॥

पदार्थानुसमयेन ॥ २१६ ॥

अङ्गनाद्याचपालेक्षणात्कृत्वैकैकस्य ॥ २१७ ॥

काण्डानुसमयेन । पदार्थानुसमये प्राप्ते वाचनिक कायवा-
नुसमय ॥ २१७ ॥

श्वो वा दक्षिणोत्तराणामत्रगूहनान्तमाल-

म्भनासम्भवात् ॥ २१८ ॥

श्वो वा दक्षिणोत्तराणामत्रगूहनान्तं कर्म करोति । कुत
एतत् । आत्मनासम्भवात् । न ह्यत्र पश्चात्सम्भवात् सम्भवति ।
अथवा आत्मना सम्भवादिति । न ह्यत्र क्रियमाणे चपालेक्षणा-
न्ते यूपालम्भ सम्भवति । उक्तं चेन्नदिदं वै यूपमुलित्याद्यगुंराप-
रिव्ययणागान्प्रजंतीति । अथ च याक्यैषदशोपन्यासः तस्मादुपगत-
रेषोऽष्टोदित्यस्य शयभूतः । न्याये हि सत्ये तस्मिन् याचनिषी च
पालेक्षणान्तरेण भवति । यच्चन हि तत्र अपरिधीता वा एव एता-
रात्रि यसन्तीति । अतश्चपालेक्षणान्तता वाचनिषी । तस्माद् प्रा-
तरेषोऽष्टोदित्येनदपि यच्चनम् । अतो विषय एवायम् । अपि वा
चपालेक्षणान्ता परायूपा इवो यावद्गूहनान्तनेति । यथात्मना-
सम्भवमिति मोक्षेयादयाक्यैरेषोपन्यासा न न्याय इति ॥ २१८ ॥
इयाम्बु विशेष —

विज्ञप्तिः ।

१. अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
२. एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
३. प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
४. काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रद्वयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-
र्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्रा ७ आणका ८
कालान्तरे प्रतिस्तवकः " " १ " ०
- प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्था - मुद्रिता स्तवका-
- १) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
- २) शब्दकोस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
- ३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पाथंसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया (मीमांसा) १०
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।
४. भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्र-
करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
- करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगंगाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २
- न्यायरत्नमाला-श्रीपाथंसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २
- प्रह्लादसूत्र भाष्यम्-वात्सरायण प्रणीत (वेदान्तः) ६
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-
नमिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।

स्याद्वादमञ्जरी-महिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) १

(१०) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरभि. श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दयोधमहा-
रकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमु-
निविरचितव्याख्योपते. } (वेदान्तः) २

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णय. न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्यदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्तः) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्तः) १

(१६) मीमांसायालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदपदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साध्ना-
ज्यधुरन्धरश्रीमदृणाराणात्मजभट्टशङ्कर-
विरचितः । } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिकर्णायमिश्र विरचितम् । (मीमांसा) २

(१८) अद्वैतसिद्धिमिद्वान्तसारः । पण्डितप्रवरधीसदानन्दव्यास-
प्रणीतस्तकृतव्याख्यासमलङ्कृतम् । (वेदान्तः) ३

(१९) काव्यायनश्रीतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्का-
चार्यविरचित भाष्यसहितम् । ५

(२०) प्रज्ञासूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

पञ्चादिप्रेषणकामम् } हरिदासगुप्तः
श्रीवा-सनातनकाव्य
धनारस सिद्धी ।

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKACHÂRYA.

EDITED BY

VYÂKARNÂCHÂRYA PANDIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskrit Pâthashâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS VI

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES

AGENTS — OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG
PANDIT JYESHTARAMA MUKUNOJI, BOMBAY.

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS

BENARES

1904.

Registered According to Act XXV. of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितभव्याभशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

सत्यकः—७६

परिवीय मध्यममवगूहनान्तम् ॥ २१९ ॥

पाद्व्यूपाणामभ्यञ्जनप्रभृत्यवगूहनान्तं करोति सौत्ये-
हनि ॥ २१९ ॥

अग्निष्ठे चैषां रशनाः परिवेष्टय वासयति ॥ २२० ॥

स चायं शेषयूपाद्यो रशनामस्कारो नाग्निष्ठार्थः । एव हि
श्रूयते । अग्निष्ठा द्वे द्वे रशने आदायेतरां परिबध्यति तेनैतानग्नि-
ष्ठान्करोति । एव च सत्यद्वयमथ वसन्त्यर्थासम्भवेऽपि अग्निष्ठ
रशनाः कृत्वा परिव्ययणं कर्तव्यमिति ॥ २२० ॥

अभ्यञ्जनप्रभृतिं करोति ॥ २२१ ॥

उक्तार्थम् ॥ २२१ ॥

यथाखातमुच्छ्रूयति ॥ २२२ ॥

येन क्रमेणाघट्टनम् तेनैव यूषोच्छ्रूयणमिति । प्रवृत्त्या ॥ २२२ ॥

वर्षिष्ठो दक्षिणोनुपूर्वा इतरे ॥ २२३ ॥

स यो वर्षिष्ठः स दक्षिणाञ्चर्चः स्यादथ हु-
सीयानिति श्रुतत्वात् । हुसीयता चारक्षिवश्चनैः कर्त्तव्या नानि-
यमेत । तेषां ह्यक्षश्च पञ्चारक्षिः परित्रासयदित्येवमादि । एवं च-
कृत्वा पञ्चारक्षिः पञ्चदशपर्यन्तं सोम इत्यस्य पक्षस्यैकादशि-
न्यामप्रमह्ण एव । अपरिमितपक्ष एव भवति । तथा चान्यः पक्ष-
श्चारक्षिरन्ततो भवति ॥ २२३ ॥

तीव्रसुत्यग्निष्ठः प्राची च ॥ २२४ ॥

तीव्रसुत्यग्निष्ठा वर्षिष्ठः प्राची च यूषपक्तिर्भवति ॥ २२४ ॥

यथा यूषं वेदिवर्द्धनम् ॥ २२५ ॥

रथाक्षमात्रान्तरा पक्षे ॥ २२५ ॥

वर्षिष्ठादक्षिणं १ वितष्टं द्वादशनिदधात्येव

त इति ॥ २२६ ॥

द्वादश उपशयो भवति वितष्टस्तं दक्षिणत उपनिदधानीति धृतेः । द्वादशग्रहणाच्च यूप पचायम् । तथा च श्रूयते उपशयो यूपो भवति द्वादश इति च श्रवाणत् यूपैकादशिन्यामेव भवति न पञ्चपश्वादाविति ॥ २२६ ॥

प्रोक्षणाद्यवगूहनात्करोत्यनर्थलुप्तम् ॥ २२७ ॥

निखननाभावादयदसम्बन्धोनर्थः सोऽत्र लुप्यते । केचित् यूप-
धर्मानन्तरेच्छन्ति कार्यप्रयुक्तत्वात्तेषाम् । यूपस्य कार्यं पशुनियोगः ।
स चेह नास्ति तस्मादप्रवृत्तिर्धर्माणाम् । किं च उपशयो यूपो भव-
तीति वर्त्तमानापदेशात् । तस्मादप्यप्रवृत्तिर्धर्माणामित्यश्रोच्यते ।
स्यादेतदेवं यदि कार्यप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो भवेयुः । न त्वेते कार्यप्रयु-
क्ताः । किं तर्हि स्वरूपप्रयुक्ताः । न हि निष्पन्ने यूपस्वरूपे पते विधीय-
न्ते यूपं प्रोक्षति यूपमनक्ति यूपं परिव्ययतीति । न च सिद्ध एव
यूपोस्ति यज्ञेते धर्माः कियेरन् । तस्मादेभिरेव यूपो भाव्यत इति ।
यद्यौदनं पचति सक्तूम् पिनष्टीति च पाकेनौदनमग्निनिवर्त्तयति पं-
चणेन च सक्तूम् । यत्र पुनः स्वरूपनिष्पत्त्युत्तरफालं धर्मविधानम्
यथाहवनीयस्य सतः परिधिपरिधानः सम्मार्गश्चेति तत्र कार्यप्रयु-
क्ता युक्ता न चेह तथा, तस्मादप्यकार्यप्रयुक्ता धर्माणाम् । यत्त-
क्तं वर्त्तमानापदेशाच्च विधानमित्यत्र धूमः । भवति वर्त्तमानापदेश-
स्यापि पञ्चमलकारपरिक्लृप्तया विधायकत्वम् । यथाग्नेयाष्टकपालो
भवत्येन्द्र एकादशकपालो भवतीति । अत उपशयेपि धर्माणाम् प्रवृत्ति-
युक्तरूपैवेति न दुरुक्तम् ॥ २२७ ॥

अनुच्छित्य योत्तरम् ॥ २२८ ॥

अस्य क्रिया ॥ २२८ ॥

१ वितष्टमनष्टास्त्रीकृतमिति पितृभूतिः ।

यथोच्छ्रितः सवनीयानालभत एकतृणेनोपा-
कृत्याग्नेयसारस्वतसौम्यपौष्णबार्हस्पत्यवैश्वदे-
वेन्द्रमारुतैन्द्राग्नसावित्रावृणान् ॥ २२९ ॥

उदक्सस्थता मा भूदिति यथोच्छ्रितप्रहणम् । विभवाश्चैकतृ-
णेनेत्युक्तम् ॥ २२९ ॥

एकयूपे पश्चेकादशिन्यामाग्नेयं नियुज्यत
स्मिस्तस्मिन्नितरानुदीचः ॥ २३० ॥

एकयूपे यदा पश्चेकादशिनी भवति तत्राप्रेयं नियुज्य त-
स्मिन्पश्चादितरानुदीचो नीत्वा नियुनक्ति ॥ २३० ॥

आग्नेयः प्रथमो गच्छत्यन्वारब्धो
ऽनुपूर्व्या इतरे ॥ २३१ ॥

स्तोमायने तु युगपद्गमनम् ॥ २३१ ॥

दक्षिणं च निघ्नन्त्येनमुत्तरमुत्तर-
मितरान् ॥ २३२ ॥

दक्षिणमाग्नेयं निघ्नन्ति उत्तरमितरान् पश्चत् ॥ २३२ ॥

समानमुपप्रेष्य परिपशव्ये संज्ञपयान्वग-
न्प्रोक्षण्युल्मुकासिशामित्रान्तर्द्धान्प्रच्छेद-
स्तोकसम्प्रैषशमितनुशासनसंवादवनस्प-
तिस्विष्टकृदिडादिगव्याधारणः समासिच्य
भभूत्वात् ॥ २३३ ॥

प्रभसन्ति ह्येतानि सकृत्कृतानि । त्विष्टकृदिदस्य तु न द्रव्यभेदे
शुण्यंगादित्यनेनैव प्राप्तौ सत्यां प्रहणार्थोपमारम्भ । युगपदैवतसम-
न्तरमेव सौविष्टकृतानामेडानां च प्रहणं मा भूतिरिति ॥ २३३ ॥

उत्थाशूलं वपाश्रयण्यौ च ॥ २३४ ॥

विभवात् तन्त्रेणाभिसम्बध्यत इति प्राप्त इदमाह—

न वसा सन्देहात् ॥ २३५ ॥

नैतानि तन्त्रेण गच्छन्ति । कुत एतत् । वसासन्देहात् । सन्दि-
ह्यते हि वसा उपैकत्वे । प्रकृतौ चाग्नीषोमीये स्ववसा हुता । इहा-
पि स्ववसैव ह्यंगव्या । सा च संछृष्टरूपत्वात् न क्षायते इति तस्मा-
दुत्थाभेदः । तद्विज्ञानं शूलवपाश्रयण्योरपि ॥ २३५ ॥

सौत्रामणी दर्शनाच्च ॥ २३६ ॥

अपि च सौत्रामण्यां शूलभेदो दृश्यते । शूलैश्च मासरेण चा-
वभृथमज्ययन्तीति ॥ २३६ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

नाविरोधात् ॥ २३७ ॥

नैतदेवम् । नैतानि तन्त्रभाष्ये विरुध्यन्ते । शक्नोति ह्युत्था सर्वप-
शूनां श्रवणं कर्तुम् । तथा शूल वपाश्रयण्यौ च । यथोक्त वसास-
न्देहादित्यत्र सूत्रम् । न हि प्रकृतावयवमर्थं स्ववसा ह्येतव्येति । व-
सां जुहोतीति हि श्रूयते । तथेहापि न विरुध्यते । यत्तूक्तं सौत्रामण्यां
भेदा दृश्यते इति ॥ ॥ २३७ ॥

तत्र सूत्रम् —

पाकवैषम्यात्सौत्रामण्याम् ॥ २३८ ॥

उत्थाभेदः । विष्णोर्हि तत्र पाकः पशूनां जातिभेदात् ॥ २३८ ॥

मनोतावसाहोमौ ॥ २३९ ॥

पृथग्भवतः ॥ २३९ ॥

कालभेदात् ॥ २४० ॥

यूपैकादशिन्यां वशावपामार्जनान्तं कृ-
त्वा शालाद्वार्यं पत्नीयूपोच्छ्रयणं नाभि
मात्रस्य ॥ २४१ ॥

वशावपामार्जनान्तप्रदण्डेपि सति गर्भसद्भावविरोधात्तन्निरु-
हणान्त एव कर्तव्यः । शालाद्वार्यं इत्युक्तत्वाच्छालाद्वार्यं भाद्वघनी-
यः । पत्नीयूप इति संज्ञा । स च नाभिमात्रो भवति ॥ २४१ ॥

परिस्तरणपातसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वप-
णाधिश्रयणानि कृत्वा स्फ्यादि करोति ॥ २४२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । पशौ हि व्यस्तरूपाः पदार्थाः कृताः ।
पूर्वं स्फ्यादि ततः परिस्तरणादीनि । इह पुनर्विहितत्वाद्गनीनां पी-
णमासिक एव क्रमेण स्फ्यादानादिः ॥ २४२ ॥

त्वाष्ट्रो बस्तः पर्यग्निकृतमुत्सृजन्ति ॥ २४३ ॥

त्वष्ट्रदेवतः त्वाष्ट्रः पशुः श्वस्तः पूतिगन्धः पशुः त्वाष्ट्रं पात्नीव-
तमालभेति विधायोच्यते यत्पर्यग्निकृतं पात्नीवनमुत्सृजन्तीति ॥ २४३ ॥
तत्रैतन्मन्दिह्यते । किं द्रव्योत्सर्गोऽयमुत कर्मोत्सर्गस्तदन्ताङ्ग-
रीतिविधानम् । किं तावत्प्राप्तं द्रव्योत्सर्ग इति । कुत एतत्—

आज्येन संस्थापयतीति श्रुतेः ॥ २४४ ॥

आज्येन हि संस्थापनं धूयने उत्सृष्टे द्रव्ये द्रव्यान्तरेण परि-
ममापनं विधीयते । अपि च संस्थापनं प्रक्रान्तस्य भवति । प्रक्रान्त-
श्च त्वाष्ट्र इति ॥ २४४ ॥

१ बस्तो मुष्करः, प्रजनयिता । मुष्कावण्डी, तौ विद्यते यस्य
स मुष्करः 'उपशुपिमुष्कमधोर' इति पाणिनीयेनातिशये रः ।

प्रसन्नन्ति होतानि सकृत्कृतानि । स्विष्टकृदिस्य तु न द्रव्यमेव
गुणयोगादित्यनेनैव प्राप्तौ सत्यां ग्रहणार्थोयमारम्भः । युगपदैवतसम-
नन्तरमेव सौविष्टकृतानामैडानां च ग्रहणं मा भूदिति ॥ २३३ ॥

उत्थाशूलं वपाश्रयण्यौ च ॥ २३४ ॥

विभवात् तन्त्रेणाभिसम्बध्यत इति प्राप्त इदमाह—

न वसा सन्देहात् ॥ २३५ ॥

नैतानि तन्त्रेण भवन्ति । कुत एतत् । वसासन्देहात् । सन्दि-
हाते हि वसा उपैकृत्वे । प्रकृतौ चाग्नीषोमीये स्ववसा हुता । इहा-
पि स्ववसैव हानव्या । सा च संसृष्टरूपत्वात् न क्षायत इति तस्मा-
दुत्थाभेदः । तद्धेदाश्च शूलवपाध्वपरापरि ॥ २३५ ॥

सौत्रामणी दर्शनाच्च ॥ २३६ ॥

अपि च सौत्रामण्यां शूलभेदो दृश्यते । शूलैश्च मासरेण चा-
वभृथमभ्यगच्छन्तीति ॥ २३६ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

नाविरोधात् ॥ २३७ ॥

नैतदेवम् । नैतानि तन्त्रभागे विरुध्यन्ते । शक्नोति शुष्ना सर्वप-
शूनां ध्वपणं कर्तुम् । तथा शूल वपाध्वपण्यौ च । यथोक्तं वसास-
न्देहादित्यत्र घृमः । न हि प्रकृतावयमर्थं स्ववसा होतव्येति । च-
मां जुहोतीति हिः श्रूयते । तद्धेदापि न विरुध्यते । यत्क सौत्रामण्यां
भेदो दृश्यते इति ॥ २३७ ॥

अथ घृमः—

पाकवैषम्यात्सौत्रामण्याम् ॥ २३८ ॥

उत्थाभेदः । विषमो हि तत्र पाकः पशूनां जातिभेदात् ॥ २३८ ॥

मनोतावसाहोमौ ॥ २३९ ॥

पृथग्भवतः ॥ २३९ ॥

कालभेदात् ॥ २४० ॥

यूपैकादिन्यां वशावपामार्जनान्तं कृ-
त्वा शालाद्वाये पत्नीयूपोच्छ्रयणं नाभि
मात्रस्य ॥ २४१ ॥

वशावपामार्जनान्तप्रहणेऽपि सति गर्भसन्नाधविरोधात्तन्निरु-
हणान्त एव कर्तव्यः । शालाद्वाये इत्युक्तत्वाच्छालाद्वाये आहवनी-
यः । पत्नीयूप इति संज्ञा । स च नाभिमात्रो भवति ॥ २४१ ॥

परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वप-
णाधिश्रयणानि कृत्वा स्फ्यादि करोति ॥ २४२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । पशौ हि व्यस्तरूपाः पदार्थाः कृताः ।
पूर्वं स्फ्यादि ततः परिस्तरणादीनि । इह पुनर्विहितत्वाद्गन्तीनां पौ-
र्णमासिक एव क्रमेण स्फ्यादाणादिः ॥ २४२ ॥

त्वाष्ट्रो वस्तः पर्यमिकृतमुत्सृजन्ति ॥ २४३ ॥

त्वष्ट्रदेवत्यः त्वाष्ट्रः पशुः श्वस्तः पूतिगन्धः पशुः त्वाष्ट्रं पात्नीय-
तमालभेति विधायोच्यते यत्पर्यमिकृतं पात्नीवितमुत्सृजन्तीति ॥ २४३ ॥
तत्रैतत्स्मन्दिदृष्टाने । किं द्रव्योत्सर्गोऽयमुत्सर्गोत्सर्गस्तदन्ताद्वा-
रीतिविधानम् । किं तावत्प्राप्तं द्रव्योत्सर्ग इति । कुत एतत्—

आज्येन संस्थापयतीति श्रुतेः ॥ २४४ ॥

आज्येन हि संस्थापनं धूयने उत्सृष्टे द्रव्ये द्रव्यान्तरेण परि-
समापनं विधीयते । अपि च संस्थापनं प्रक्रान्तस्य भवति । प्रक्रान्त-
श्च त्वाष्ट्र इति ॥ २४४ ॥

१ यस्तो मुष्करः, प्रजनयिता । मुष्कायण्डौ, तौ विद्यन्ते यस्य
स मुष्करः 'उपशुपिमुष्कमधोर' इति पाणिनीयेनातिशये रः ।

पशुपर्यग्निकरणाच्च ॥ २४५ ॥

अपि च पशोः पर्यग्निकरणं धृतम् । पर्यग्निकृतस्य चोत्सर्गं उच्यते । यत्पर्यग्निकृतं पाक्षीवतमुत्सृजन्तीति तस्मादपि द्रव्योत्सर्गः ॥ २४५ ॥

तदन्तं वा कर्म नामधेयात् ॥ २४६ ॥

पाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । तदन्तं वा कर्म गच्छति । कुत एतत् । कर्मनामधेयात् । पाक्षीवतमिति कर्मणा नामधेयम् । तस्य चानन्तर्यामुत्सर्गमभ्यन्धः । व्यवधानात् पर्यग्निकृतेनेति । तस्मात्पाक्षीवतस्योत्सर्गो न द्रव्यस्य । यत्राज्येन संस्थापयतीति श्रूयते तदनेनाख्यातेन द्वितीय कर्म प्रकृत्याप्राप्तुवृत्त्या सदापथ्युपक्रममाज्यसाधनकं विधीयते इति । यश्च पशुपर्यग्निकरणादित्युक्तम् पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीति । तत्तत्फालार्थम् । पर्यग्निकरणान्ते कर्मोत्सृष्टव्यमिति ॥ २४६ ॥

त्वष्टृवनस्पत्योश्च प्रयाजेष्विज्यादर्शनात् ॥ २४७ ॥

अपि च त्वष्टृवनस्पत्योः प्रयाजेष्विज्यां दर्शयति । यत्त्वष्टारं च वनस्पतिं चागादपसि कनौ यजमीति प्रश्नपूर्वकमाह त्वष्ट्री नयमी प्रयाजयाज्या वानस्पत्या दशमी तत्रैतौ भागिनौ करोति । एतच्च कर्मोत्सर्गः पयोपपद्यते । द्रव्योत्सर्गो हि द्रव्यान्तरेण त्वष्टृवनस्पती अभीज्येते पयोनि तस्मादपि तदन्ताद्गरीतिविधानमिति । समाप्तिप्रतिषेधश्च भवति । तत्र मृषापापं पर्यग्निकृतमेवोत्सृजंतीति । तच्च कर्मोत्सर्गः पयोपपद्यते न द्रव्योत्सर्गः ॥ २४७ ॥

अग्नीषोमीयस्य वषामाजंनान्ते वसन्तीवरी-

ग्रहणस्यन्दमानानामनस्तमिते ॥ २४८ ॥

अग्नीषोमीयग्रहणम् त्वष्ट्रेण व्यग्रीहितत्वात् । तद्वषामाजंनान्ते वसन्तीवरीणां ग्रहणम् । वसन्तीवरेण सोमार्थं माप उच्यते ना ये स्पन्दमानानां गृहीत्यादिति वचनात् । स्पन्दमानानामनस्तमित इत्युक्तम् ॥ २४८ ॥

अस्तामितश्चेन्निनाह्यात्पुरे जानश्चेत् ॥ २४९ ॥

स यस्या गृहीता अश्वत्थमियात्तत्र प्रायश्चित्ति क्रियते
यदि पुरेजान स्यान्निनाह्याद्गृहीयादिति श्रुते । निनाह्यशब्देन च
मणिकोभिधीयते ॥ २४९ ॥

अनीजानोन्यस्यापि समीपावसितस्य

पुरेजानस्य ॥ २५० ॥

निनाह्याद्गृह्णाति ॥ २५० ॥

उभयाभाव १ उल्कुषीः हिरण्यं वोपर्युपरिधा-

रयन्हविष्मतीरित्यनेन मन्त्रेण गृह्णाति ॥ २५१ ॥

अग्नेर्व इति निदधाति शालाहार्यमपरेण ॥ २५२ ॥

वसतीधरी ॥ २५२ ॥

सुवह्मण्यां च प्रेष्यति पैतापुत्रीयाम् ॥ २५३ ॥

चण्डाग्निधानकाल एव ॥ २५३ ॥

आदित्याभ्यये ऽहुतायामपि ॥ २५४ ॥

प्राग्बषाहोमादावित्याभ्यये अहुतायामपि गृह्णाति ॥ २५४ ॥

दक्षिणाग्निहोमान्तमग्नीषोमीयमस्तमिते सः-

स्थाप्य व्युत्क्रामतेत्याह त्रिः ॥ २५५ ॥

वसतीधरीमिर्ध्ववधानादग्नीषोमीयमहणम् । यद्वाग्नीषोमीय-
कर्मैव दक्षिणाग्निहोमान्तमितरे पशव समिष्टयजुर्गता । वि-
हितानि हि तेषां समिष्टयजूंषि । व्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति ।

१ उल्कुषीमुल्कामित्यर्थः ।

२ अभ्ययो ऽस्तसमयस्तत्रेत्यर्थः ।

पशौ च यां आनह इति वा पर्याप्तिरिति । अग्नीषोमीयस्य तु प्रतिदि-
 यानि तच्चूषयसधेग्नीषोमीयं पशुमालेभिरे इति प्रकृत्य तस्मात्तस्य
 पशोः समिष्टयजूऽपि न जुह्वतीत्याह । अतोग्नीषोमीयवर्जं पश्वन्तरे
 ऽग्नीणि समिष्टयजूऽपि भवन्ति । दक्षिणाग्निहोमध्वाग्नीषोमीयावि-
 फारत्वात् सर्वपशुनामस्तमित एवेति सम्प्रदायः ॥ २५५ ॥

व्युत्क्रामतेति त्रिरुक्ते—

शालाद्वार्यमपरेणास्ते पत्न्युत्तरवेदिमपरेण
 यजमान उपस्थे सोमं कृत्वा ॥ २५६ ॥

आस्ते इत्यनुवर्त्तते ॥ २५६ ॥

शालाद्वार्यमपरेण वसतीवरीः परिहरति ॥ २५७ ॥

दक्षिणेन हारेण ॥ २५७ ॥

निहत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधा-
 तीद्राग्न्योः ॥ २५८ ॥

इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २५८ ॥

आहत्य स्थाने निदधाति ॥ २५९ ॥

एषानं च शालाद्वार्यमपरेण ॥ २५९ ॥

कलशं पत्न्यालभते ॥ २६० ॥

अलशयदेन च तत्सस्फाराद्व्योपलक्षणम् ॥ २६० ॥

उत्तरेण परिक्रम्योत्तरस्यां पूर्ववत् ॥ २६१ ॥

उत्तरेणाग्नीष्यत्प्रिम्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधाति ।
 पूर्वपदिन्द्राग्न्योरिति ॥ २६१ ॥

मित्रावरुणयोरिति वा ॥ २६२ ॥

विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्रे ॥ २६३ ॥

घसतीघरीर्निदधाति ॥ २६३ ॥

सोमं चासन्ध्याम् ॥ २६४ ॥

चण्डाशानीध एव ॥ २६४ ॥

दीक्षितश्च तत्र तादृशत्रिः सोमः रक्षति ॥ २६५ ॥

चण्डाभिधानसमनन्तरमेव रक्षणम् ॥ २६५ ॥

सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति परिवाप्यायै दोहनम् ॥ २६६ ॥

परिवाप्यशब्देन गव्यामपाकनाशस्योच्यते । या या परिवापाय-
स्या तस्यास्तस्या दोहनमित्येकचतस्रः । षड्यो हि ता दध्य-
यंतया ॥ २६६ ॥

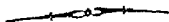
आवसथोन्मर्दनालङ्करणदन्तप्रक्षालनान्यध्व-

योरदीक्षितस्याध्वयोरदीक्षितस्य ॥ २६७ ॥

आवसथो घसत्यर्थे गृहम् । उन्मर्दं ध्वजनादि । अलङ्करणं
स्पर्शमालादि दन्तप्रक्षालनदन्तधायनम् । ताम्बूलमित्यपरे । यतान्य-
ध्वयोरदीक्षितस्य देवानि । अदीक्षितमहणाच्च तेषां द्विदक्षिणासंस्कार-
मात्रमेतदित्य तद्ध्यावसथस्यावानं घसतिमात्रार्थत्वात् ॥ २६७ ॥

इत्युपाध्यायकैर्विरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये

अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

नवमोऽध्यायः ।-

१ अपररात्र ऋत्विजः प्रबोधयन्ति ॥ १ ॥

यद्व्यवचनोपदेशाच्च यजमानेन सद् केचनाप्राकृतास्नान् स-
प्रबोधयन्ति तं ऽप उपस्पृश्याग्नीध्रमुपसमायन्ति त आज्यानि गृह्णन्
इति ध्रुतेः । आज्यग्रहणेन च परिस्तरणाद्याक्षिप्तमन्त्राभिधीयते ॥ १ ॥

अप उपस्पृश्य शालाद्वार्यैः परिस्तरणपात्र-
संसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणस्तृक्-
सम्मार्जनोद्दासनावेक्षणानि कृत्वाग्नीध्र उ-
त्पृथ्व्य पञ्चाज्यग्रहणम् ॥ २ ॥

शालाद्वार्यग्रहणं च श्रयणनियमार्थम् । आहवनीये मा भूद्वि-
ति । पश्चाज्यग्रहणमिति । कुत एतत् । पशौ हि चादनोपरिष्ठयदिदै-
व फस्मात्पशुर्न चोदितः । ग्राह्ये ह्योद्दासनाग्नेये विहितः आश्रयनं ग्राह्यं
गृहीत्या श्रित्वा यूप परिधीयाग्नेये पशुमुपाकरतीति तदर्थमेतदिति
पश्चाज्यग्रहणमित्युक्तम् ॥ २ ॥

आज्यान्यादाय सोमं चार्थवचाहवनीय इ-
धमप्रोक्षणादि करोति ॥ ३ ॥

अर्थवद्ग्रहणेन च प्रायश्चोणकलशादीन्मुच्यन्ते । तानि हि तत्र
निहितानि । आहवनीय एव यदिधमप्रोक्षणं तदादि करोति । आहव-
नीयग्रहणात् । एवं च कृत्वा यदध्वजनमिधमप्रोक्षणम् तत्र भव-
ति । सकृदप्रोक्षित एवेधमः सवनीये तद्विचारे च ॥ ३ ॥

१ उक्तमौपयसस्यं कर्म इदानीं सौत्यमुच्यते ।

अग्नीषोमीयवत्स्तरणम् ॥ ४ ॥

प्रात एवेतास्मिन् पुनर्वचनमुपसंहारार्थं प्रस्थितशब्दवत् ।
यथा प्रस्थितशब्दः सौत्रामण्यामुपसंहृत इति । ततश्चान्येषां पशूनां
त्रिरुदेयस्तरणं नैकषुदिति ॥ ४ ॥

आज्यासादनात्कृत्वेषान्तरेणाहंसोमम-

द्रिपु सम्मुखेषु निदधाति हृदे त्वेति ॥ ५ ॥

आज्यासादनान्तत्वेऽपि सत्यात्मालम्भनान्ते एव सोमोपायह-
रणं कर्तव्यम् । उपवादेऽसामर्थ्यादासाद्य हवींषिसमृद्धतीति ।
निपाताद्यार्थशब्दस्य समविभक्तस्यार्थे दृष्टव्यम् । अद्गीर्णां
च समुद्यतासहकारिणां पठ्यते स्वीयाऽस्याऽयन्तराणि तानि
मुखानीति ॥ ५ ॥

विश्वास्त्यामिति विसृज्योपतिष्ठते ॥ ६ ॥

विस्मर्गस्यालम्भपूर्वकत्वाद्याजमानमुपस्थानम् । आलम्भस्य
याजमानत्वात् ॥ ६ ॥

एतेनाहरणं सोमार्थस्याभिपद्ये ॥ ७ ॥

एतेनेतीयान्तरालमभिधीयते । तेनाहरणं सोमार्थस्याभिपद्ये
पक्षेमाने ॥ ७ ॥

नोद्धरणं ततो बहिर्द्धाभावात् ॥ ८ ॥

तेनोद्धरणं न कर्त्तव्यम् । बहिर्द्धा मा भूदिति ॥ ८ ॥

अभिपुतस्य चानवहरणं कृतत्वात् ॥ ९ ॥

अभिपुतस्य सतः शुष्काभिपद्ये तेन गार्गेणावहरणं न कर्त्त-
व्यम् । कृतत्वात्संस्कारस्य ॥ ९ ॥

प्राग्वाचं प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं

देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुब्रूहीति समिध-
मादधत् ॥ १० ॥

वयसां धाचः प्रघटनापूर्वं प्रातरनुवाक्यस्योपाकरणं देवेभ्यः
प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिधमादधत् ॥ १० ॥

देवेभ्य इत्येके ॥ ११ ॥

प्रातरनुवाकमुपाकुर्वन्ति ॥ ११ ॥

सुव्रह्मण्यां च प्रेष्यति ॥ १२ ॥

चशब्दादन्तरम् ॥ १२ ॥

प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासीताध्वर्युः ॥ १३ ॥

जाग्रद्वै वाध्वर्युरुपासीतेति वचनात् ॥ १३ ॥

स्वप्याद्वा ॥ १४ ॥

तस्मात्तु काममेव स्वप्यादिति श्रुतेः । वचनाद्विषयः ॥ १४ ॥

अग्नीदैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति हरि-
भ्यां धानाः पूष्णे करम्मः सरस्वत्यै दधि
मित्रावरुणाभ्यां पयस्याम् ॥ १५ ॥

इन्द्रस्य पुरोडाशो द्योयज्ञाः पूष्णः करम्मः सरस्वत्यै दधि
मित्रावरुणयोः पयस्या इति वचनात् ॥ १५ ॥

इन्द्राय वा हरिपयसस्वतिमित्रावरुणवते धा-
नादीनि यथासंख्यम् ॥ १६ ॥

पाशब्दः पक्षस्यावृत्तौ । इन्द्राय चैतद्वृत्तविशिष्टाय धानादीनि

भवन्ति । कुत एतत् । सर्वं ऐन्द्रा भवन्तीति घचनात् । यत्तु हयोर्द्वाना
इति, तद्गुणेन देवताभिधानं लक्ष्णया । यथास्त्रिष्टुते समवधनी-
ति । एवं च प्रैषवचनम् इन्द्रो हरिवान् धाना अस्तु पूषणान् कर-
म्भं सरस्वतीषान्धृधि मित्रावरुणपान्पयस्यामिति । तस्मादिन्द्राय
हरिवदादिष्विष्टाय धानादीनि ॥ १६ ॥

उन्नेतुः पात्रयोजनम् ॥ १७ ॥

घचनाद्भवति ॥ १७ ॥

खरोत्तरपूर्वार्द्धे उपाश्वन्तर्यामयोः ॥ १८ ॥

पात्रयोजनम् ॥ १८ ॥

तयोश्च—

‘दक्षिणमुपाश्वोः ॥ १९ ॥

पात्रं भवति ॥ १९ ॥

तदपरेण द्विदेवत्यानि प्रत्यश्चि ॥ २० ॥

रीत्या ॥ २० ॥

तेषां च—

रास्नावमैन्द्रवायवम् ॥ २१ ॥

रास्ना च मेष्टलोच्यते ॥ २१ ॥

अजकार्षे मैत्रावरुणम् ॥ २२ ॥

अजकार्षेण्येन अजागलस्तनाद्युच्येते । अजागलस्तनादिय स-
तो यस्य तस्य अजकार्षम् । संश्लेषपदे । गार्हपत्यजगत्सजाया-
मिति ॥ २२ ॥

औष्ठमाश्विनम् ॥ २३ ॥

ओष्ठयदित्यर्थं ॥ २३ ॥

दक्षिणपूर्वार्द्धे शुक्रामन्थिनोः ॥ २४ ॥

तयोः—

दक्षिणः शुक्रस्याग्रयणस्थाली मध्ये ॥ २५ ॥

खरस्य ॥ २५ ॥

तस्याग्र—

दक्षिणोक्थ्यस्थाली सपात्रा ॥ २६ ॥

तथादित्यस्थाल्युत्तरा ॥ २७ ॥

सपात्रा ॥ २७ ॥

तस्या पश्च—

ऋतुपात्रे पूर्वे सुक्पुष्कराकृती उभयतो मुखे

काष्मर्यमये आश्वत्थे वा ॥ २८ ॥

आग्रयणस्यादद्याः पूर्वे २८ ॥

ऊर्ध्वानीतराणि प्रादेशमात्राणि मध्यस्त-

द्वहीतानि ॥ २९ ॥

आग्रयणादपरां परिप्लवाः सुक्पुष्करा-

मधोघोक्षं प्रत्यञ्चं द्रोणकलशमत्युह्यो पर्यु-

पर्येक्षं पवित्रमस्मिन्करोति ॥ ३० ॥

अधोघोक्षमित्यक्षस्याधस्तात् उपर्युपर्येक्षमित्युपरिष्ठादक्षस्य
नीत्या पांचलमस्मिन्करोति ॥ ३० ॥

शुक्लं जीवोर्णानाम् ॥ ३१ ॥

१ परि समन्तात्प्लवते गच्छतीति परिप्लवा, च श्रुत्वा तथा च द्रो-
णकलशाद्द्रोणं क्षिपते । अथवा परिप्लवेत्यस्या यौगिकी सञ्ज्ञा सं-
व्यवहारार्था, यथा च द्रोणकलशमध्य निहिता सती लघुत्यात्परिप्ल-
वत इति याज्ञिकदेयः ।

वसतीवरीश्च सःस्पर्शयति समाप इति ॥ ४५ ॥

मैत्रावरुणचमसस्या अपो वसतीवरीश्च संलगयति समाप इत्यनेन मन्त्रेण । प्रत्येत्येत्यवाच्यम् । अर्थप्राप्तत्वा वुच्यते च । तत् किमर्थं सर्वेष्वगातेषु नाध्वयांवेवेति ॥ ४५ ॥

इतरे तस्मिन्व्यानयन्त्येके मैत्रावरुणचमसे

प्रथमम् ॥ ४६ ॥

संस्पर्शो व्यानयनयोर्विकल्पो मन्त्रस्तु प्रवर्त्तत एव ॥ ४६ ॥

होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय

प्रयच्छति निग्राभ्याः ॥ ४७ ॥

ताः संज्ञा सेव्यवद्वारार्थः । निग्राभ्यास्तु वाचयति निग्राभ्या-
स्त्वासिञ्चतीति चैवमर्थाः ॥ ४७ ॥

होता पृष्टः प्रत्याहोतेव ननमुरिति ॥ ४८ ॥

अवेरपोध्वयौ इत्येवं होता पृष्टोध्वर्युः प्रत्याहोतेव नन-
मुच्यते ॥ ४८ ॥

प्रचरणीसःसूवमग्निष्टोमे जुहोत्सभावे चतु-

र्गहीतं यमम इति ॥ ४९ ॥

प्रचरणीसःसूवमग्निष्टोमसंज्ञे मातौ जुहोति यमम इति ।
भावे चतुर्गहीतम् । यद्यु गालः होमाय स्यादपर चतुर्गहीतमाज्यं
इत्या जुहोतीति ॥ ४९ ॥

उक्थ्ये प्रथमं परिधिंमालभते ॥ ५० ॥

अनेनैव मन्त्रेण ॥ ५० ॥

प्रविशत्येवान्यत्र ५१ ॥

एवकारकरणादमन्त्रकं प्रवेष्टनम् । षोडशितिरात्रे चातावेव
हि प्रकृत्योच्यते समुद्येष तूष्णीमेत्य मपचेतेति ॥ ५१ ॥

रराट्यालम्भनं वा षोडशिति ॥ ५२ ॥

अनेनैव मन्त्रेण ॥ ५२ ॥

छदिरतिरात्रे ॥ ५३ ॥

मन्त्रेण आलङ्घ्यते । याज्ञवल्की धिक्कृत्यार्थः । षोडशितिरात्रयोः
तूष्णीं वा प्रविशति रराट्याछदिषी वा मन्त्रेणालम्भत इति ॥ ५३ ॥

अतीत्यदक्षिणेन होतारं मैत्रावरुणचमसमा-
धवनीयेवनयति वसतीविरितृतीयं चाग्निः

प्रातः सवने पात्वस्मान्वैश्वानरो महीनां
विश्वशम्भूः स नः पावको द्रविणं दधात्वा-
युष्मन्तः सहभक्षाः स्यामेति ॥ ५४ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ५४ ॥

तावच्चैकधनानाम् ॥ ५५ ॥

अधनीयते । अयुगपदधनयनम् अक्षयत्वात् । भेदेने-
त्यपरे ॥ ५५ ॥

एकधनस्थान उभयशेषनिधायाधिपत्रणे

पर्युपविशन्ति ॥ ५६ ॥

वसतीवरीषेवमेकधनशेषं च एकधनस्थाने निधाय मधिप-
त्रणफलकयोः समस्तावुपविशन्ति ॥ ५६ ॥

उत्तरतोऽध्वर्युयजमानौ ॥ ५७ ॥

तपोऽथ—

शुक्लं जीवोणां नामित्वनैडिकीनामूणांताम् ॥ ३१ ॥

उभयतो दशं परिप्लवायाम् ॥ ३२ ॥

पवित्रं करोति । अन्यतरतो दशं द्रोणकलशे ॥ ३२ ॥

पूर्वेणापस्तम्भनमुत्तरं ध्रुवस्थालीमनन्तर्हिते ॥ ३३ ॥

उत्तरस्थानस्य उपस्तम्भनस्य पुरस्तात् अन्तर्हितं ध्रुवस्थालीं स्थापयति । तां हि प्रकृत्य धूयते अपैतं व्युह्य न वृणं च तान्तर्यायेति ॥ ३३ ॥

धुरि प्रचरणीम् ॥ ३४ ॥

धू द्वादश्य शम्यान्तरालयाचक इत्युक्तम् । तत्र प्रचरणीं स्थापयति ॥ ३४ ॥

पूर्वेणाक्षमुपरि पूतभृतम् ॥ ३५ ॥

उत्तरस्यैवानसोक्षस्य पुरस्तादुपरि पूतभृतं करोति ॥ ३५ ॥

तस्यैव—

परेणाधवनीयम् ॥ ३६ ॥

प्रागक्षादशचमसान्तसंवृत्तानधः प्रत्यगेकध-

नानयुग्मानुदहरणांस्त्रिप्रभृत्यापञ्चदशभ्यो

भूदुषा रुशत्पशुरित्युच्यमाने चतुर्गृहीतं प्र-

चरण्या जुहोति शृणोत्वभिरिति ॥ ३७ ॥

भूदुषा रुशत्पशुरित्यस्मिन्मन्त्रपाठये होत्राद्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वभिरिति । म चाप षालायेः सयोगः । चतुर्मेदात् पृथग्मेदवाच । तादृग्विद्वत्क्षण इति ॥ ३७ ॥

अपरं गृहीत्वोदङ्गच्छन्नाहाप इष्य होतरिति ॥ ३८ ॥

अथापरं चतुर्गुंतहीतमाज्यं गृहीत्वोदङ् प्रयन्नाहाप इष्य हो-
तरिति श्रुतेः ॥ ३८ ॥

प्रेष्यति च मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि
नेष्टः पत्नीरुदानैकधनिन एताग्नीचात्वा-
ले वसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्ठासै होतृचम-
सेन चेति ॥ ३९ ॥

अर्थभेदाद्यन्वारः प्रेष्यः । प्रयोजनं सावसानमुच्चारणम् । च-
रयदाङ्गच्छन्नेव ॥ ३९ ॥

अपो गत्वा देवीराप इत्युप्सु जुहोति ॥ ४० ॥

चतुर्गुंतहितम् ॥ ४० ॥

कार्पिरसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहति ॥ ४१ ॥

अथ मैत्रावरुणचमसेनैतामाहुनिमपन्नापयति कार्पिरसीति
पचनात् ॥ ४१ ॥

समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णाति ॥ ४२ ॥

मैत्रावरुणचमसेनापः ॥ ४२ ॥

एकधनांश्चोन्नयन्ति ॥ ४३ ॥

बहुवचनोपदेशात् एकधनिन एव क्रियापदस्य स्वशब्दाभि-
धानाच्चण्डो मन्त्रानुकरणार्थः ॥ ४३ ॥

पोत्रेजनांश्च पत्न्यो द्वौ द्वौ ॥ ४४ ॥

स्वशब्दानुव्रयन्ति । तथा च मन्त्रस्याप्रवृत्तिः । पत्तिशब्दे च
बहुवचनमुच्चारणार्थम् । बहुवचनस्यैकान्ततोऽभावात् ॥ ४४ ॥

प्रत्येत्य चात्वलस्योपरि मैत्रावरुणचमसं

वसतीवरीश्च सःस्पर्शयति समाप इति ॥ ४५ ॥

मैत्रावरुणचमसस्या अपो वसतीवरीश्च संलगयति समाप इत्यनेन मन्त्रेण । प्रत्येत्येत्यवाच्यम् । अर्थमाप्तत्वा बुध्यते च । तत् किमर्थं सर्वेष्वगातेषु नाध्ययान्वेवेति ॥ ४५ ॥

इतरे तस्मिन्व्यानयन्त्येके मैत्रावरुणचमसे
प्रथमम् ॥ ४६ ॥

संस्पर्शं व्यानयनयोर्यिकल्पो मन्त्रस्तु प्रवर्तत एव ॥ ४६ ॥

होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय
प्रयच्छति निग्राभ्याः ॥ ४७ ॥

ता संज्ञा संव्यवहारार्थः । निग्राभ्यास्तु वाचयति निग्राभ्या-
स्त्रासिञ्चतीति चैवमर्थः ॥ ४७ ॥

होता पृष्टः प्रत्याहोतेव ननमुरिति ॥ ४८ ॥

अयेरपोष्यर्षो इत्येवं होता पृष्टोष्यर्थुः प्रत्याहोतेव नन-
मुरिति ॥ ४८ ॥

प्रचरणीसःसूवमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतु-
र्गृहीतं यमग्न इति ॥ ४९ ॥

प्रचरणीसःसूवमग्निष्टोमसंज्ञे कर्तौ जुहोति यमग्न इति । त-
त्र माये चतुर्गृहीतम् । यद्यु साल्लोहोमाप स्यादपर चतुर्गृहीतमाख्यं शु-
द्धीत्वा जुहोतीति ॥ ४९ ॥

उक्थ्ये प्रथमं परिधिमालभते ॥ ५० ॥

अनेनैव मन्त्रेण ॥ ५० ॥

प्रविशत्येवान्यत्र ५१ ॥

एषकारकरणादमन्त्रकं प्रवेष्टनम् । षोडशिन्यतिरात्रे चातावेव
हि प्रकृत्योच्यते समुद्येष तूष्णीमेत्य प्रपद्येतेति ॥ ५१ ॥

रराट्यालम्भनं वा षोडशिनि ॥ ५२ ॥

अनेनैव मन्त्रेण ॥ ५२ ॥

छदिरतिरात्रे ॥ ५३ ॥

मन्त्रेण आलभ्यते । घाशब्दो विकल्पार्थः । षोडश्यतिरात्रयोः
तूष्णीं वा प्रविशति रराट्याछदिवी वा मन्त्रेणालम्भत इति ॥ ५३ ॥

अतीत्यदक्षिणेन होतारं मैत्रावरुणचमसमा-
धवनीपेवनयति वसतीविरितृतीपं चाग्निः
प्रातः सवने प्रात्वस्मान्वैश्वानरो महीनां
विश्वशम्भूः स नः पावको द्रविणं दधात्वा-
युष्मन्तः सहभक्षाः स्यामेति ॥ ५४ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ५४ ॥

तावच्चैकधनानाम् ॥ ५५ ॥

अवनीयते । अयुगपद्वनयनम् अशक्यत्वात् । मेदेने-
त्यपरे ॥ ५५ ॥

एकधनस्थान उभयशेषनिधायधिषवणे
पर्युपविशन्ति ॥ ५६ ॥

वसतीवरीयेयमेकधनशेषं च एकधनस्थाने निधाय अधिष-
वणफलकयोः समन्तादुपविशन्ति ॥ ५६ ॥

उत्तरतोऽध्वर्युयजमानौ ॥ ५७ ॥

तयोश्च—

पूर्वोर्ध्वरुरपरेण परीत्येत्तरे तयः ॥ ५८ ॥

अध्वर्युर्गुरुवा हविर्ज्ञानापरास्त उपविष्टानामुद्रातृणामप्यप-
रेण प्रतिप्रस्थातु प्रतिहर्त्तास्मन्तरेण । उक्तो ह्यन्तर्षदिर्भाष ऋत्विजां
च यथापूर्वमिति ॥ ५८ ॥

देवस्य त्वेत्यद्रिमादाय वाचं यच्छति प्रा-
ग्विष्ण्वारात् ॥ ५९ ॥

स उपाशुसवनः ॥ ६० ॥

तस्य उपाशुसवन इति वैदिषी संज्ञा संव्यवहारार्थः, तमु-
पाशुसवनेन भेक्षयतीत्येवमाद्यर्थः ॥ ६० ॥

निग्राभ्यासु वाचयत्युरस्येना निगृह्य निग्रा-
भ्यास्थेति ॥ ६१ ॥

निग्राभ्यास्रित्वाधिकरण्यासम्भवाद्दालम्भसत्तमीयम् ॥ ६१ ॥

उपाशु सवने सोमं मिमीत इन्द्राय त्वा व-
सुमते रुद्रवत इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम् ॥ ६२ ॥
मिमीते प्रक्षिपति ॥ ६२ ॥

यत्त इतिःमितालम्भनम् ॥ ६३ ॥

यत्त इत्यनेन मन्त्रेण मितस्य सोमस्यालम्भनं करोति । अयं म-
न्त्रश्चादितापौमिधायी ॥ ६३ ॥

प्रतिप्रस्थाताशून्यडादत्तेद्रुत्यन्तरेषु द्वौ
द्वौ कुरुते ॥ ६४ ॥

मितात् सोमात् । स वायमुपदेष्टी प्रहणार्थः ॥ ६४ ॥

श्रुत्वास्थेत्यासिञ्चति निग्राभ्याः ॥ ६५ ॥
मिते सोमे ॥ ६५ ॥

प्रहरित्यन्द्रेष्यं मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं
प्रहरामि न तुभ्यः सोमेति ॥ ६६ ॥

अथ प्रहरित्यन्त्रं द्विष्यत्तं मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं प्रहरामि
न तुभ्यमिति वचनात् ॥ ६६ ॥

अभावे तृणम् ॥ ६७ ॥

मनसाध्यायेत् । यद्यु न द्विष्यादपि तृणमेव मनसा ध्यायेदिति
वचनात् । स चायं पदार्थः कृत्वर्थः तृणाभिध्यानविधानात् ॥ ६७ ॥

मा भेरिति प्रहरति ॥ ६८ ॥

अनेन मन्त्रेण प्रहरति सोमे ॥ ६८ ॥

एवं तिरभिषुणात्यासेचं निग्राभ्याः ॥ ६९ ॥

एवमभिषवं त्रिःकृत्वः करोत्यासिच्यासिच्य निग्राभ्याः ॥ ६९ ॥

अष्टकृत्व एकादशकृत्वो द्वादशकृत्वः ॥ ७० ॥

प्रहारसंख्येयम् ॥ ७० ॥

सर्वे पञ्चवर्गाः पशुकामस्याष्टवर्गा ब्रह्मव-
र्चसकामस्य ॥ ७१ ॥

गुणफलसन्त्यग्रोयम् ॥ ७१ ॥

प्रतिवर्गं निग्राभं वाचयति होतृचमसेल्पा-
नः शूनवधाय प्रागपागिति ॥ ७२ ॥

प्रतिप्रहारप्रधर्मे होतृचमसत्पानः शूनवधाय प्रागपागिति नि-
ग्राभं वाचयति ॥ ७२ ॥

अद्रिणा चतुर्थम् ॥ ७३ ॥

अद्रिणा होतृचमसे प्रक्षिप्ते न चतुर्थं वाचयन् ॥ ७३ ॥

तूर्णी वा ॥ ७४ ॥

घाशब्दो ऽवकल्पार्थः । तथा चाद्रिप्रक्षेपमात्रं भवति ॥ ७४ ॥

उपाशुं च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो

मधुमतीरिति ॥ ७५ ॥

चशब्दात्प्रतिवर्गम् ॥ ७५ ॥

प्रतिप्रस्थातोपगृह्णाति पातम् ॥ ७६ ॥

प्रतिप्रस्थातोपाशु पात्रं गृह्णाति ॥ ७६ ॥

गृह्यमाणे—

आत्तानां च द्वौ द्वावन्तर्दधाति ग्रहण-

भेदात् ॥ ७७ ॥

आत्तानामशुनां चशब्दात्प्रतिप्रस्थाताद्भुदयन्तरेषु द्वौ द्वावन्तर्दधाति गृह्यमाणे ग्रहे द्वौ द्वाविति । कुत एतत् । मित्राण दि श्रीर्ण ग्रहणानि । षडशध. । अतो द्वौ द्वावित्युक्तम् ॥ ७७ ॥

किं च—

मन्त्रलिङ्गाच्च ॥ ७८ ॥

अशुभ्यां गमस्तिपूत इति ॥ ७८ ॥

पङ्क्ता श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ ७९ ॥

पङ्क्तिर्वाच्यते । पङ्क्तिः पाचयतीति भुतिसामर्थ्यात् । एवं धृतिः समर्था मङ्गलायां भवति । एवं च पक्षद्वयोपन्यासेऽपि पूर्वं एव पक्ष समप्रदाये अङ्गीकृतः । उक्तहेतुत्वात् । पङ्क्तिः पाचयतीत्यत्र कथम् । ऽप्यप्ययं ग्रहणे द्वाभ्यां द्वाभ्यामन्तर्धाय मानाभ्यां पङ्क्तिः पूत एव भवति ॥ ७९ ॥

यत्त इत्यात्तान्तसोमे निदधाति ॥ ८० ॥

यत्त इत्यनेन मन्त्रेणोत्तानंशुतासोमे निदधाति ॥ ८० ॥

परिमृज्यासादनमुपाश्र्वन्तर्यामयोः ॥ ८१ ॥

ग्रहयु यत्परिमृज्य सादनमुक्तम् तदिह प्रतिपिष्यते ॥ ८१ ॥

अभिचरन्त्सादयेदविसृजन्नमुष्य त्वा प्राणः

सादयामीत्युदानमित्यन्तर्यामम् ॥ ८२ ॥

अभिचरन्त्सादयत्यधिमुञ्चन्नमुष्य त्वा प्राणः सादयामीत्यनेन मन्त्रेण । अमुष्येति चाभिचर्यमाणस्य यष्ट्यन्तेन नामादेशः ॥ ८२ ॥

पाणिना चापिदधात्यमुष्य त्वा प्राणमपि

दधामीत्युदानमित्यन्तर्यामम् ॥ ८३ ॥

अथब्दादभिचरन्तेषु ॥ ८३ ॥

स्वाहेत्युक्तोर्वन्तरिक्षमिति निष्क्रमणम् ॥ ८४ ॥

हविर्धानात् ॥ ८४ ॥

अन्वारभतेन्यस्मै प्रदाय होतृचमसम् ॥ ८५ ॥

यजमानोऽध्वर्युम् ॥ ८५ ॥

वरं वृत्वा ददाति च ॥ ८६ ॥

घरुवरणं च यज्ञसमाप्तिप्रार्थनम् । यद्यपि अ ध्वर्युते तेस्मा एव घरं समर्चयन्ति क्षिप्रत इमं ग्रहं जुहुव्यदिति । तथापि यागपरि-
समाप्तिरेवास्मिन्ग्रहे आशंसितेति । उत्तमप्रयाजयत् । एव धूप-
ते प्रातः सवन एव सर्वं यज्ञं समर्चयत्यग्निति । वदानि-
चघरम् ॥ ८६ ॥

स्वां कृत इति हुत्वा पात्रमुन्मार्ष्टि ॥ ८७ ॥

स्वां कृत इति हुत्वा गृहं न-पात्रमुद्ध्यमुन्मार्ष्टि ॥ ८७ ॥

प्रथमे परिधा उत्तानं पाणिं प्रागुपमार्ष्टि

देवेभ्यस्त्वेति ॥ ८८ ॥

उक्षानमहणाध्यायः परिवि भवति ॥ ८८ ॥

वांसउरोवाहुषु श्लिष्टम् शुभमिज्वरन् जु-
हुयाद्देवांशविति ॥ ८९ ॥

आग्रयणस्थाल्यां शेषैकदेशमासिव्यांशुं

प्रास्यति तृतीयसवनाय ॥ ९० ॥

उपांशुपात्रशेषव्यासावेकदेशश्चेति शेषैकदेश इति सम्प्रदा-
यः । उपांशुर्ध्वतर्षामघोः शास्त्रान्तरे शेषमक्षप्रतिषेधात् ॥ ९० ॥

प्राणाय त्वेति पात्रसादनम् ॥ ९१ ॥

प्राणाय त्वेत्युपांशुपात्रसादनम् । सादयामीत्यध्याहारः ॥ ९१ ॥

उपांशुसवनं पाणिना प्रमृज्योदञ्चं व्यानाय
त्वेति संस्पृष्टम् ॥ ९२ ॥

उदञ्चमुदङ्गमुक्षय । मुपं चास्य येनानियय कृतः । उपांशु
पात्रसंस्पृष्टं सादयति व्यानाय त्वेत्यनेन मन्त्रेण ॥ ९२ ॥

उपांशुवर्षाभिपर्यापितः । इक्ष्णीं महाभिपर्यापयशेषव्याचिख्या-
सयेवमुच्यते—

उपविष्टयोरभिपुण्वन्ति चत्वारः पर्युपवेशन-
सामर्घ्यात् ॥ ९३ ॥

उपांशुवर्षाभिपर्यापितो भक्षो कृत्योभिपुणोत्येकपक्षन-
निर्वेशात् । इदं चत्वारोऽभिपुण्वन्ति । कुग पतत् । अभिपर्याप्यो पर्यु-
पवेशनीति । पक्षवचनं समर्थं सङ्गतार्थं भवति । परि समन्तादु-
पवेशन्ति पर्युपवेशनीति ॥ ९३ ॥

आप्यायनान्तोभिपवस्त्रिपर्यापः ॥ ९४ ॥

पर्यायप्रयान्ते आप्यायनं भवति ॥ ९४ ॥

मत्या ॥ ९५ ॥

तत्रामतिरुक्ता इहमत्या प्रहरणम् । मतिपद्व्येच्छा धाची ।
यावता रसप्रच्युतिर्भवति ॥ ९५ ॥

पर्यायादिषु निग्राभ्यासेचनम् ॥ ९६ ॥

रसप्रच्युत्यर्थं क्रियते ॥ ९६ ॥

प्रथमे वा प्रभूत्वात् ॥ ९७ ॥

वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । प्रभवति हि प्रथमपर्याये सिकमु-
दकं रसप्रच्युत्यै । उपांश्वभिपद्ये तु प्रतिपर्यायमासेको युक्तः, प्रतिप-
र्यायमेव हि तत्र ग्रहणमिति । इह पुनर्न तथा ॥ ९७ ॥

निग्राभान्ते सरसान्शून्तसम्भरण्याधवनीये-

वधायावधूयाहरति ॥ ९८ ॥

निग्राभावाचनान्ते सम्भरण्या सरसान्शूनादायाधवनीये
वधायाधूयाहरति ॥ ९८ ॥

एवं द्विरपरम् ॥ ९९ ॥

एवमेवद्विरपरमभिपद्यकर्म कर्त्तव्यम् ॥ ९९ ॥

पूर्ववन्निग्राभ्याः ॥ १०० ॥

निग्राभान्त उक्तं हि पुनर्निग्राह्यं वचनमद्विणा चतुर्थप्रतिप-
त्यर्थम् ॥ १०० ॥

इतीति लाघवायाभिपद्ययोरुभयोरर्थैक्यप्रतिपादनायेदमाह—

पूर्वं त्रोपांशुं गृहीत्वा गृहीत्वाप्यायनसम्भरणे

कृतत्वात् ॥ १०१ ॥

पूर्वाभिहित एवोपांश्वभिपद्य । उपांश्वभिपद्ये उपांशुं गृही-

त्ना शुहीत्याप्यायनसम्भरणे क्रियेते । न हि तत्र ते कृते इति । एवं
चाभिपवचोर्युगपदनुष्ठाने लाघवमिति ॥ १०१ ॥

धर्ममात्रं पर्युपवेशनम् ॥ १०२ ॥

नन्वेवं सति पर्युपवेशनमसमर्थं, सोमकयणीपदपर्युपवेशनवद्-
मेमादमिग्यद्वेषः ॥ १०२ ॥

अभिपवत्रिपर्यासो वाभिमृष्टादाशूनपकृष्य
निग्राभ्याश्चानुपूर्व्ययोगादनात्तस्य चाभि-

मानसामर्थात् ॥ १०३ ॥

अभिपवद्विष्यं वा भवति । द्विष्ये च सति विषयांसोभिपवयोः ।
कुल एतत् । आनुपूर्व्ययोगात् । आनुपूर्व्येण हि क्रमेण द्वावप्यासातौ ।
अथरत्नस्ये हि प्राद्वणे महाभिपवो महाद्यनुषांश्चाभिपव इति । म-
न्त्राणामप्येधमेवानुपूर्व्ययोगो भवति । उत्तरं त्रुषांश्चमहणमन्त्रपाठः ।
अत एव चाभिमृष्टादभ्यपकरो निग्राभ्यासां च कर्त्तव्यः । न ह्य-
न्यथा द्वित्वानुपूर्व्यं सम्भवति । अपि घाताक्षरस्य सोमे सोमाभिमा-
नो भवति । सोमयुद्धिर्भवति तस्मादप्यभ्यपकरोः । अथवाभिमान-
सामर्थादिति । मोद् द्विष्याम । अनाक्षरस्य सोमे द्विषा क्रियमा-
णा समर्था भवति । उषांश्चमहणाक्षरकाले हि द्विषा क्रियमाणा म-
समर्थाका ॥ १०३ ॥

श्रुजीपभावाच्च ॥ १०४ ॥

प्रयुतद्रव्यान्तरपुष्टिमर्थेति । तस्मादप्यभ्यपकरोः । अतो शिष्य-
वद्विषम । द्विष्ये च विषयांस इति ॥ १०४ ॥

प्रोक्ष्य द्रोणकलशमृजीपमुखेऽप्यद्रिषु निदध-

त्युद्रातारः ॥ १०५ ॥

प्रपुनस्य पदः कृतमग्रसारणस्यैतद्वयं प्रोक्ष्यति । अधिपगणक-
लक्षप्रदेशमुह्यत्यर्थः । श्रुजीपमुखेऽप्यद्रिषु निदधत्युद्रातारः ॥ १०५ ॥

पवित्रं च वितन्वन्त्युदक् ॥ १०६ ॥

पवित्रमन्यतरतो दद्यामुदगमं अवाङ्मामि वितनुयुः । एवमेव
हि छान्वांग्ये धूयत इति ॥ १०६ ॥

स्वयं वाकुर्वेत्सु ॥ १०७ ॥

स्वयमभ्वयुः करोत्यकुर्वत्सुद्रावृषु ॥ १०७ ॥

आधवनीयादुन्नेता निग्राभ्यास्वासिञ्चति ताः

पवित्ते यजमानः ॥ १०८ ॥

आसिञ्चति ॥ १०८ ॥

ततो ग्रहणमाध्रुवान्माध्यन्दिने च पञ्च

प्रथमान् ॥ १०९ ॥

तत पथ धाराया गृह्णाति ॥ १०९ ॥

शुक्रो द्रोणकलशे ॥ ११० ॥

द्रोणकलशे यः सोम आपतति तस्य शुक्र इतीयं संज्ञा संख्य-
बहाराया ॥ ११० ॥

ततोऽन्येऽनादेशे ॥ १११ ॥

ततः शुक्रादभ्यं प्रहा गृह्णाते । येषां यानिर्नादिष्टा ॥ १११ ॥

सावित्तपात्नीवतहारियोजनोपक्षीणानाग्र-

यणात् ॥ ११२ ॥

उपक्षीणाश्च गृह्णाति ॥ ११२ ॥

पूतभृतश्चमसान् ॥ ११३ ॥

गृह्णाति ॥ ११३ ॥

तृतीयसवने वैश्वदेवम् ॥ ११४ ॥

पूतभूत एव । अन्याभावाद्याच्यमिति चेत् । स्वान्यायोपेन्द्रः ।
शेनाद्येत्वात् ॥ ११४ ॥

अनादिष्टांश्चेदोन्नयनश्रुतेः ॥ ११५ ॥

अनादिष्टयोर्नीञ्च पूतभूत एव पृच्छति । अतो हि द्वेभ्य उ-
न्नयन्त्यतो मनुष्येभ्योतः पितृभ्यस्तस्माद्वैश्वदेवः पूतभूदिति
श्रुतेः ॥ ११५ ॥

दशापवित्रेण परिमृज्य परिमृज्यैष ते यो-

निरिति ग्रहसादनम् ॥ ११६ ॥

दशापवित्रमुन्नयनो दशं तेन परिमृज्य परिमृज्यैष ते, दानि-
रिति ग्रहसादनम् ॥ ११६ ॥

नायोनिकेषु ॥ ११७ ॥

येषां ग्रहाणां सभिधौ योनिर्न पठ्यते तत्र योन्यासादनं न
भवति । कुत एतत् । समागतायामावात् ॥ ११७ ॥

सर्वोष्विति वात्स्यो विशेषोपदेशात् ॥ ११८ ॥

वात्स्य भाष्यायः सर्वेष्वेव योन्यासादनं मेने । अविशेषेण हि
ग्रहमात्रमुद्दिश्य योन्यासादनं इति पठ्यते ॥ ११८ ॥

किं च—

सावित्रर्तुग्रहप्रतिषेधाच्च ॥ ११९ ॥

सावित्रर्तुग्रहेषु च प्रतिषेधो दृश्यते । तत्र सादयत्यसन्नो
होप सधितंति । श्रुतग्रहेषु च न सादयति तस्मादयमसन्नः संघरस-
ः परिहृत्यते तच्च योन्यासादनस्य सर्वग्रहविषयस्य उपपद्यते ॥ ११९ ॥

प्रतिषपट्कारः हुत्वा वपट्कर्तुर्भक्ष-

हरणम् ॥ १२० ॥

यथानुवपट्कारोस्ति तत्र प्रतिवपट्कारः होमः । इत्या च व-
पट्कर्त्रे भक्षणम् । वपट्कर्तुर्भक्षमवनयेदिति शास्त्रान्तरात् । स्रधु-
तावपि वपट्कर्तुर्भक्ष इति ॥ १२० ॥

यथास्वं चमसान् ॥ १२१ ॥

भक्षेद्धर्यां भवति समाख्यानात् ॥ १२१ ॥

यत्रैकपात्रे वपट्कारनिमित्तः समाख्यानिमित्तश्च भक्षस्तत्र
कस्य पूर्वं भक्ष इत्यनियमे प्राप्ते ग्राह—

वपट्कर्तुर्वा पूर्वं श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ १२२ ॥

वपट्कर्त्तुं च पूर्वं भक्षयेत् । धृतिप्रपादितो द्यासौ । इतरस्तु
समाख्यानात्कल्पयते ॥ १२२ ॥

उन्नतोल्लयति समाख्यानात् ॥ १२३ ॥

उदितेन्तर्यामिग्रहणमुपयामगृहीत इति ॥ १२४ ॥

रात्रिः सन्तमन्तर्यामं तमुदिते जुहोतीति धृतेः ॥ १२४ ॥

उपांशुवदनाम्नातवरशेषासेचनवर्जम् ॥ १२५ ॥

उपांशुवक्रिया । किर्यास्तु विशेषः । अनाम्नातो यो मन्त्रः
घरवरणप्रदानेशोपासेचनं च न भवति । सर्वदुतः क्रियते । भक्षस्य
शास्त्रान्तरे प्रतिषेधात् । अनाम्नातश्च मन्त्रः । स्वाहाकार उर्वन्तरि-
क्षमन्वेमीति च ॥ १२५ ॥

अपमाष्टर्यत् ॥ १२६ ॥

नोन्मार्ष्टि ॥ १२६ ॥

प्रथमे च न्युञ्जेन पाणिना प्रत्यक् ॥ १२७ ॥

प्रथमे च परिधौ न्युञ्जेन पाणिना प्रत्यगुपमार्ष्टि ॥ १२७ ॥

उपांशुसवनसंस्पृष्टस्योदानाय त्वेति

पात्रासादनम् ॥ १२८ ॥

उपांशुसवनपात्रसंस्पृष्टस्य पात्रस्योदानायत्वेनत्यनेन मन्त्रे-
णासादनम् ॥ १२८ ॥

ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति ॥ १२९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १२९ ॥

अपगृह्य पुनैरिन्द्रवायू इति ॥ १३० ॥

गृह्णाति ॥ १३० ॥

मैत्रावरुणमयं वामिति ॥ १३१ ॥

पयसा श्रीणात्येनं कुशावन्तर्धाय राया

वयमिति ॥ १३२ ॥

एनं ग्रहं कुशावन्तर्धाय पयसा श्रीणाति राया पयमित्यनेन
मन्त्रेण । तं च पयसा धीयातीति द्वितीया । तनिर्देशात् प्रधानभूतां
ग्रहः । गुणविभक्तिनिर्देशात् पयसो गुणभूतता । अतो ग्रहसं-
स्कारत्वाद्ग्रहेयं पयः । अतश्च प्रवेयधर्मा न प्रवर्तन्ते ॥ १३२ ॥

एव; सर्वत्र श्रयणेषु ॥ १३३ ॥

कुशावन्तर्धानम् ॥ १३३ ॥

शुक्रं वैल्येन वा तं प्रक्षथेति ॥ १३४ ॥

शुक्रं गृह्णाति वैल्येन वा पात्रेण वैषड्भूतेन वा तं प्रक्षथेति ॥ १३४ ॥

अयं वेन इत्येके ॥ १३५ ॥

मन्थिनमयं वेन इति ॥ १३६ ॥

सक्तुभिः श्रीणात्येनं मनो न येत्विति ॥ १३७ ॥

एनं मन्थिनम् ॥ १३७ ॥

आग्रयणं द्वयोर्धोर्योर्ध्वं देवास इति ॥ १३८ ॥

आग्रयणं गृहानि धाराद्वयात् ये देवास इति मन्त्रेण । सा-
चैका धारोन्नेतृकर्तृकी अपरा याजमानेति ॥ १३८ ॥

दशापवित्रेणायग्रयणमुपगृह्य त्रिहिकृत्य सोमः

पवत इति सकृच्छेषम् ॥ १३९ ॥

दशापवित्रेणाग्रयणं गृहीत्वा त्रिहिकृत्य सोमः पवत इति
च त्रिरुक्त्या मन्त्रशेषं सकृदाह । मन्त्रद्वयोदितार्थमभिधायी ॥ १३९ ॥

प्रथमस्थानेन प्राग्देवतादेशात् ॥ १४० ॥

देवतादेशात्पूर्वं प्रथमस्थानं यजुषः उपांशुत्वापवादोपम ॥ १४० ॥

प्रातः सवने चोच्चैःकर्माणि ॥ १४१ ॥

उच्चैः कर्माणि यान्यैष्टिकपाशुकानि । च शब्दात्तेषामपि प्र-
थमं स्थानम् ॥ १४१ ॥

मध्यमेन माध्यन्दिने ॥ १४२ ॥

माध्यन्दिने यानि नीचैर्यानि चोच्चैस्तैर्वा मध्यमस्थानम् ॥ १४२ ॥

उत्तमेन तृतीयसवने ॥ १४३ ॥

यानि नीचैरिति ॥ १४३ ॥

उक्थ्यमुपयामगृहीत इति ॥ १४४ ॥

उक्थ्यं गृहानि उपयामगृहीत इति । तच्चैतत्प्रकल्पन-

१ अन्ये त्वाहुः आग्रयणसंघाद्व्यां य उपांशुप्रदोषस्तं पाशान्तरे
कृत्वा पृथमासेचनं तस्य कार्यम्, सा चैका धारा । द्वितीया तु प्रा-
शस्त्येव यजमानो यामासिञ्चाति, तदपि समूलम् इति देवभाष्ये ।

मात्रम् । अतो वाग्यमप्रदक्षिणावर्त्तने यज्ञ न भवतः । उक्थ्यविप्र-
हणेपु भविष्यतः ॥ १४४ ॥

ध्रुवं मूर्धानं दिव इति ॥ १४५ ॥

गृह्णाति ॥ १४५ ॥

आहोमादस्य सुत्वन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ १४६ ॥

पतस्य होमान्न सर्वेण प्रस्नावयेतेति ॥ १४६ ॥

वैश्वानरं च जानन् ॥ १४७ ॥

गृह्णाति । जानन्च्छब्दो विकल्पार्थः । ज्ञानार्थ एवेत्यपरे ।
स यदि तं चरकैश्यो वाचयतीवानुमुषतेति घचनान् ॥ १४७ ॥

पूर्णान् स्थालीग्रहानर्धपूर्णं द्रोणकलशं कृत्वा

सर्वमासिञ्चति सुन्वन् ॥ १४८ ॥

पूर्णान् स्थालीग्रहान् कृत्वा सम्पातसोमेनार्धपूर्णं च द्रोण-
कलशं कृत्वा सर्वं होतृचमसमासिञ्चति यजमानः ॥ १४८ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृप्रस्तोतुद्गातृप्रतिहर्तृसु-

न्वन्तः समन्वारब्धा निष्क्रामन्ति ॥ १४९ ॥

अध्वर्यादयः समन्वारब्धा निष्क्रामन्ति द्रविर्धानात् ।
उत्तर उत्तरः पूर्वमन्वारमते । समासोक्तानां क्रमामायात् ॥ १४९ ॥

अध्वर्युः प्रथमो यथासंख्यमितरे ॥ १५० ॥

श्रयुक्तम् ॥ १५० ॥

हुत्वा वा समन्वारभेरन् ॥ १५१ ॥

विप्रशुभोत्तरकालं वा समन्वारभन्ते । आहो घेति विप्र-
हणः । शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ १५१ ॥

यस्त इति विभ्रुपाऽ होमं जुह्वति ॥ १५२ ॥

अध्वर्यादयः । विभ्रुहोम इति संज्ञा ॥ १५२ ॥

अध्वर्युर्वा जुहोति ॥ १५३ ॥

जुहोति सधे वेति पिकल्पः ॥ १५३ ॥

वेदितृणे अध्वर्युरादत्ते प्रह्वा उदशो

गच्छन्ति ॥ १५४ ॥

नीचैर्व्यवस्थिता उदशो गच्छन्ति ॥ १५४ ॥

अन्यतरत्तृणं चात्वाले प्रास्यति देवा-

नामिति ॥ १५५ ॥

उद्रातृणां पुरस्तादितरत्तूष्णीम् ॥ १५६ ॥

प्रास्यति ॥ १५६ ॥

जपत्सु सोमः पवत इति पवमानोपाकरणं

प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन् ॥ १५७ ॥

अपरसूद्रात्पु पवमानमुपाकरोति सोमः पवत इत्यनेन
मन्त्रेण प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन् । पवमानमिति च स्तोत्रसंज्ञा ॥ १५७ ॥

सर्वेषु ॥ १५८ ॥

पवमानेष्वेयमुपाकरोति । अतिदेशात्तन्मातेरवाच्यतेति चेत् ।
अतिदेशो हि भवति माध्यन्दिने समन्वारप्यनिष्क्रमणादि करोति ।
आग्नीदग्नीनिति प्रैषात् । तथा तुर्नायसघने समन्वारप्यनिष्क्रम-
णादि करोति माध्यन्दिनवदिति । सत्यमेवम् ॥ १५८ ॥

अतृणो वा कुशमुष्टिं वा ॥ १५९ ॥

प्रयच्छन्मुपाकरोतीति । अनयोऽप्युच्यते प्रातिमो भूदितिसधे-

५३४ कात्यायनश्रौतसूत्रसंहितार्कभाष्ये

स्थित्युक्तम गवृणो वा कुणमुष्टिं वा प्रयच्छन् वहिष्पवमान
पयोपाकरोति ॥ १५९ ॥

प्रत्यङ्मुखा उपविशतः पुरस्तादक्षिणो
यजमानः ॥ १६० ॥

प्रत्यङ्मुखा उपविशतो ध्वर्युमतिप्रस्थातारौ द्वित्वोपदेशात् ।
पुरस्तादुद्रातृणां तयोश्च दक्षिणो यजमान उपविशति ॥ १६० ॥

स्तूयमान उन्नेताधवनीयं पवित्रमन्तर्धाय
पूतभृत्यासिञ्चति ॥ १६१ ॥

स्तूयमाने वहिष्पवमाने उन्नेता पवित्रमन्तर्धाय धवनीयस्य
सोमं पूतभृत्यासिञ्चति ॥ १६१ ॥

स्तोत्रान्ते प्रेष्यत्यग्नीदग्नीन्विहर वहिस्तृणी-
हि पुरोडाशाँ३ अलङ्कुरु प्रतिप्रस्थातः
पंशनेहीति ॥ १६२ ॥

न च प्रधानार्थाभिधाने सम्भवति शुणार्थाभिधानं न सम्भवती-
त्यप्रयोगो युक्तरूपस्तस्मादनेकपाशुकेष्वधिकृत एव प्रयुज्यते
इति ॥ १६२ ॥

यथान्युत्तं धिष्ण्येष्वग्नीध्रादङ्गारान्निवपति ॥ १६३ ॥

अग्नीध्रान्निवहरेत्यस्यार्थः । येन क्रमेण धिष्ण्यनिर्घापः कृतः
तेनैव क्रमेणाग्नीध्रादङ्गारान्निवापं करोति ॥ १६३ ॥

अनु पृष्ठ्यां बर्हिस्तृणाति ॥ १६४ ॥

अपरत आरभ्यापूर्वान्तात् । पुरोडाशालङ्कारं तु चोदकप-
रिप्राप्तत्वात् नामिदितमाचार्येण ॥ १६४ ॥

आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा या वामिति ॥ १६५ ॥

आश्विनं ग्रहं गृह्णाति अन्वारब्धेनन्वारब्धे वा शुक्रा-
त्पूतभृतो वा यावामित्यनेन मन्त्रेण ॥ १६५ ॥

ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान्वाचय-

न्प्राणाय म इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १६६ ॥

वाचयन्नवेक्षयतीत्युभयत्र कारितत्वादध्येषणा । यच्चोदा यच्चसे
पचस्वेति द्व्यग्नीक्षस्वेत्येषमिति सम्प्रदायः ॥ १६६ ॥

अग्रहत्वायुच्यते—

उपाशुसवनं द्वितीयम् ॥ १६७ ॥

यथागृहीतमित्यस्यापवादः ॥ १६७ ॥

आश्विनः पष्ठं शुक्रामन्थिनौ युगपत् पू-

तभृदाधवनीयौ च विश्वाभ्यो म इति ॥ १६८ ॥

चण्दात् युगपदेव ॥ १६८ ॥

कोऽसीति दोणकलशम् ॥ १६९ ॥

५३६ कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्कभाष्ये

धाचयधीक्षयति ॥ १६९ ॥

भूर्भुवः स्वरिति जपति ॥ १७० ॥

यजमानः ॥ १७० ॥

ज्ञातप्रियानूचाननावकाशयेत् ॥ १७१ ॥

स धै न सर्वमिवावकाशयेदिति प्रकृत्यैव श्रूयत इति ॥ १७१ ॥

ध्रुवगोपं कृत्वा परिव्ययणादि करोति रशना-

मुदुह्य पूर्वाम् ॥ १७२ ॥

ध्रुवशुद्धिश्च कटपंटादीनामन्यतमेनावधट्टनम् । ध्रुवगोप्तराज-
पुत्रस्य निरूपणमित्यपरे । भवति हि शयिनां घचनम् । फः कुम्भो
राजपुत्रः प्राप्नोति ध्रुवस्य गोप्तेति । न पुनराहृतमाध्यायेणैतत्केना-
प्याति प्रायेण । पूर्वा रशनामुदुह्य परिव्ययणादि करोति । अस्मिन्नेष
ह्यवसरे पशुचोदना शायान्तरे नाश्विनमहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं
परिधीयाध्वेयं सयतीयं पशुमुपाकरोतीति । माव्यन्दिनीयायामप्या-
ग्नेयमग्निष्टोम बालभेतेति ॥ १७२ ॥

आग्नेयोमिष्टोमे सवनीयः पशुरेन्द्राग्नश्चो-

क्थ्यो द्वितीयः ॥ १७३ ॥

अशब्दात्सवनीय एव ॥ १७३ ॥

ऐद्रो वृष्णिः षोडशानि तृतीयः सरस्वत्यै

चतुर्थोतिरात्रे मेपी वा ॥ १७४ ॥

आग्नेयमग्निष्टोम बालभेतेति प्रकृतसर्वमेतच्छ्रूयत इति ॥ १७४ ॥

एतत्स्तोमायनम् ॥ १७५ ॥

स्तोमायनमिति स्रष्टा व्यपहारार्था । स्तोमायन वेपाद्दिनाये-
त्येवमाद्यौ ॥ १७५ ॥

होतृनामग्रहणान्तं कृत्वेतरांश्चाश्राव्याश्राव्य

प्रवृणीते यथालिङ्गम् ॥ १७६ ॥

होतृनामग्रहणान्तं पाशुकं कृत्वा इतरांश्चाश्राव्याश्राव्य प्रवृ-
णीते । अशब्दाद्भोतारं च यथालिङ्गमिति यो यो येन लिङ्गेन लि-
ङ्ग्यत इति । हांतुरनभिहितमपीन्द्रं होतादिति वरष्टाम् । इन्द्रं हि
होता ऋतुप्रदं यजन इति ॥ १७६ ॥

अश्विनाध्वर्यू आध्वर्यवात् ॥ १७७ ॥

अत्र चाध्वर्योर्द्वितीयः प्रतिप्रस्थात् । धरणं च नेष्टा
करोति ॥ १७७ ॥

मितावरुणौ प्रशस्तारौ प्राशास्त्रात् ॥ १७८ ॥

अत्र द्वितीयोच्छ्वासात् ॥ १७८ ॥

इन्द्रो ब्रह्मा ब्रह्मणादिति ब्राह्मणाच्छसिनम् ॥ १७९ ॥

ब्राह्मणाच्छसिप्रणम्य लिङ्गेन । भूमात् ब्रह्मणो धरणमपि ॥ १७९ ॥

मरुतः पोत्रादग्नावो नेष्ट्रादग्निराग्नीध्रात् अग्नि-

हृदैवीनामिति यजमानम् ॥ १८० ॥

वृणीते । अत्र चोक्तमाचार्येण सुप्तमिति सुत्ये । अयं च मन्त्र-
श्चोदितायां विधायी । बहुयजमानकं विपरिणम्यते । पाशुकमपि य-
जमानधरणमन्त्रैरेवंति सम्प्रदायः । प्रवृत्तहोमानामुपरिष्टत्वापाशुकं यज-
मानधरणमभ्यनुरूपम् ॥ १८० ॥

१ यथाप्रवृत्तं प्रवृत्तहोमौ जुह्वति जुष्टो वाचे

१ यथावृत्तं येनक्रमेण प्रधरणा तेन होतादयः सर्वे इन्द्रमाहुती
जुह्वति सामिदायानं कृत्वा प्रचरणयज्यन् ।

भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि वाग्यत्ते वाचो
 मधुमत्तमं जुष्टतमं तस्मिन्मा धाः स्वाहा
 सरस्वत्या इति ॥ १८१ ॥

पावकान इति द्वितीयाम् ॥ १८२ ॥

माहुर्नि जुहोति ॥ १८२ ॥

वपामार्जनान्तं कृत्वा सयजमाना धिष्या-
 नुपतिष्ठन्ते विभूरसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८३ ॥

सयजमाना ऋत्विजः ॥ १८३ ॥

उत्करान्तं कृत्वा वागसीति सदोभिर्मर्शन-
 मृतस्य द्वाराविति द्वार्ये ॥ १८४ ॥

अभिमुखयेते येन द्वारेण प्रवेष्टव्यम् । मन्त्रलिङ्गान्मा मा स-
 स्तात्तमिति ॥ १८४ ॥

अभिमन्त्रणमुत्तरैः ॥ १८५ ॥

मन्त्रैः ॥ १८५ ॥

अध्वनामध्वपत इति सूर्यम् ॥ १८६ ॥

अभिमन्त्रयते ॥ १८६ ॥

मितस्य मेत्यृत्विजः ॥ १८७ ॥

अभिमन्त्रयते । अतश्च याजमानमभिमन्त्रणम् ॥ १८७ ॥

अग्नयः सगरा इति धिष्यान् ॥ १८८ ॥

एतत्सर्पणम् ॥ १८९ ॥

अस्य कर्मणः संपूर्णमतीत्यं सङ्ग्राह्यम् । अभिमन्त्रणाति याजमाना-
सीति सङ्गप्रदायः । एवं च सूर्याभिमन्त्रणो धिष्यर्वाभिमन्त्रणे च ऊहः
प्रवर्त्तते । अध्वर्युकर्तृकार्णात्यपरे । ऋत्विग्भिमन्त्रणमेव याजमान-
मिति ॥ १८९ ॥

सदोभिमर्शनादि त्र्योत्तरयोः सवनयोः ॥ १९० ॥

संपेण भवति धिष्यर्वापस्थानादि वा ॥ १९० ॥

पुरोडाशैश्वरति ॥ १९१ ॥

ये ते अलङ्कृताः पुरोडाशास्तैः । तत्र चैकपुरोडाश उल्लिङ्ग्यायेन
बहुवचनम् ॥ १९१ ॥

एकं प्रदानम् ॥ १९२ ॥

देयतागुणभेदेऽपि वचनसागर्याम् ॥ १९२ ॥

एकापात्र्यागासाद्य मध्ये पुरोडाशः पुरस्ता-

च्छानाः प्रतिदिशमितराणि यथासंख्यं

प्रदक्षिणम् ॥ १९३ ॥

येषामेव पाद्वृत्तिना तेषामेकत्वं विधीयते द्वाभ्यामप्यस्यायाभ्याम्
उप्रास्योरप्य प्रतिदिशमासादनम् । यथासंख्यातानां च प्रद-
क्षिणमिति ॥ १९३ ॥

प्रातः प्रातः सवस्येन्द्राय पुरोडाशानामनु-

वाचयति ॥ १९४ ॥

एवमनुवाचनं कारयति ॥ १९४ ॥

आश्राव्याह प्रातः प्रातः सवस्येन्द्राय पुरो-

दान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥ १९५ ॥

प्रेषयिष्येतिमिदमुक्तम् ॥ १९५ ॥

एवं यथासवनमनुवाचनप्रैषौ ॥ १९६ ॥

माघ्यन्दिनस्य सवनस्य तृतीयस्य सवनस्येति ॥ १९६ ॥

उपभृति वावद्यति यशुपुरोडाशवत् ॥ १९७ ॥

अयदानग्रहणसमनन्तरमेव वत्युपदेशात् ॥ १९७ ॥

उभयः हुत्वा होतृधिष्ये पुरोडाशान्नि-

दधाति ॥ १९८ ॥

उभयमिति प्रधानं सौविष्टकं च हुत्वा होतृधिष्ये पुरोडा-
शान्निदधातीति च । कुन एतत् । एव हि ध्यते हानधिष्ययादि-
हामादधातीति । पुरोडाशेषु च निहितेषु होतृधिष्ययादिहा ऽहिता-
भवति ॥ १९८ ॥

निरवत्तां वेडाम् ॥ १९९ ॥

पाण्ड. पक्ष्मपावृत्तौ न पुरोडाशान्निदधानि निरवत्तामेवेडाम् ।
निरवत्ता च प्राशिन्नादिभिर्गृहीतैर्भवति । एव च होतृधिष्यया-
दिहामादधातीति यथाधुनमेतद्भवति । इतरथा दधातिना ग्रहण ल-
भ्येत तच्चायुक्तं, धुनार्थसम्भवे सति ॥ १९९ ॥

द्विदेवत्यैश्चरति ॥ २०० ॥

अथ सरार्यामदनुच्यते ॥ २०० ॥

वापच इन्द्रवायुभ्यामनुवाचयति प्रतिप्रस्था-
तादित्यवात्रेण द्रोणकल्पादुपयामगृहीतो-
सीति गृहीत्वा गृहीत्वा द्विदेवत्याननु जुहो-
ति उत्तरार्धे ॥ २०१ ॥

द्विदेवत्याननु जुहोतीति यथायामपि द्विदेवत्यानामनु होमः

क्रियते । ऐन्द्रवायवस्य षषट्कारद्वयम् । तत्र द्वितीयस्य षषट्कार-
स्य पञ्चादनुशब्दोपदेशात् ॥ २०१ ॥

उत्तरार्द्धाधिकारापजिज्ञासिषेदमुच्यते—

अनुषट्कृतेपि ॥ २०२ ॥

उत्तरार्द्धे एव जुहोति । येषां ग्रहणमनु षषट्कारोस्ति । द्वि-
देयत्वानां तु नैवानु षषट्कार अनु षषट्कारार्थमेवेदमुच्यते ॥ २०२ ॥

आश्रुतप्रत्याश्रुतप्रैषाश्च समत्वात् ॥ २०३ ॥

आश्रायणादयोन्युषट्कारेण प्रवर्त्तन्ते । कुत एतद्वसमत्वात् ।
समो ह्ययमनुषट्काराद्विदयत्वाननु जुहोतीति यागेन । आश्रयि हि
सोमयागाऽयासौ, सोमयागाद्गोत्रेण च । अहिता आश्रायणादयः । तं-
मानुषट्कारेण प्रवर्त्तन्त इति ॥ २०३ ॥

एव प्राप्त उच्यते—

नानन्तर्यात् ॥ २०४ ॥

नैतेयामनुषट्कारे प्रवृत्तिः । कुत एतत् । आनन्तर्यात् । षष-
ट्कृत्यागयानमनुषट्करोतीत्यानन्तर्यं विरुध्यते ॥ २०४ ॥

स्यादविरोधात् ॥ २०५ ॥

स्यादाश्रायणादि यदि विरोधो न स्यात् । अस्ति तु विरो-
धः । तस्मादप्रवृत्तिरिति । अपरे ऐन्द्रवायवावयवमंशमधिपकरण
व्याघर्षयन्ति ॥ २०५ ॥

प्रतिप्रस्थातादित्यपान्नेन द्विदयस्याननुजुहोतीति प्रकान्तम् ।
तदेदमुच्यते—

शेषः शेषमादित्यस्थाल्यामासिञ्चत्यादित्ये-

भ्यस्त्वेति ॥ २०६ ॥

प्रतिहोम शेषमादित्यस्थाल्यामासिञ्चत्यादित्येऽयस्येत्यनेन म-
न्त्रेण । प्रतिप्रस्थातैषाधिकारात् । आसिञ्चामिति चाध्याहारः ॥ २०६ ॥

समासिच्य तेनापिदधाति विष्णु उरु
गायेति ॥ २०७ ॥

समासिच्यन्ते मैत्रावरुणाश्विनाभ्यामपि कृते यागे तेनैव पा-
त्रेणादित्यस्वालीमपिदधाति विष्णु उरु गायेंत्यन्तेन मन्त्रेण ॥ २०७ ॥

उन्नीयमानेभ्योनुवाचयति ॥ २०८ ॥

उन्नीयमानापनुवाचन कारयत्युन्नेतैव । स हि समाषययोज-
यने करोति तच्छ्रामनुवाचनम् । भतोप्रापि तस्यैव कर्तृत्वम् । लि-
ङ्गाच्च । यो वाच कर्म करोति स एव तस्योपचारं धेदेति ॥ २०८ ॥

चमसेपूजयति नवस्त्रपरेणोत्तरवेदिं निधाय ॥ २०९ ॥

तथस्थिति द्दण्डमभ्युदासार्थम् । तस्य हि पश्चादुन्नयनाच्चान-
मिति ॥ २०९ ॥

शुक्रादुपस्तरणाभिघारणे ॥ २१० ॥

क्रियेते । मध्यमस्तु पूतभृतश्चमसानिति पूतभृतः । एकैकश्च
त्रिरपस्तः क्रियते । पशयेंस्येतावत्यात् ॥ २१० ॥

होतृचमसे प्रथमम् ॥ २११ ॥

प्रथमं होतृचमस उन्नयनम् । तस्य हि प्रथमः पाठः प्रेतु हो-
तृचमस इति ॥ २११ ॥

शुक्रामन्विभ्यां चरतः ॥ २१२ ॥

द्विपचनोपदेष्टोत् प्रतिप्रस्थाता च । स हि सन्निकर्षोद्-
गृह्यते ॥ २१२ ॥

विभागाधेमाह—

शुक्रेणाध्ययुर्मन्विना प्रतिप्रस्थाता ॥ २१३ ॥

प्रोक्षिती यूपशकलावादायापिधानं प्रोक्षिता-

भ्यामपमार्जनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः द्वाण्ड

इत्पध्वर्युरपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता ॥ २१४ ॥

प्रोक्षिताश्वं एकलाश्वामभिधानं प्रहयोरपमार्जनमप्रोक्षिता-
श्वामपमृष्टं शण्ड इत्यध्वर्युरपमृष्टो मर्क इति प्रातःप्रस्थाता प्रहयारेव
कुरुत ॥ २१४ ॥

देवास्त्वेति निष्कामतो यथालिङ्गम् ॥ २१५ ॥

यथालिङ्गप्रहया मन्त्रविभागाद्यम् ॥ २१५ ॥

अपरेणोत्तरवेदिमरत्नी सन्धायोत्तरवेदिश्रो-

ण्योर्निधत्तो ऽविसृजन्तौ दक्षिणस्यामध्वर्यु-

रुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानाधृष्टासीति ॥ २१६ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ अपरेणोत्तरवेदिं परस्परतोऽरत्नी सन्धा-
योत्तरवेदिश्रोणयोर्निधत्तो ऽविसृजन्तौ प्रहृतौ दक्षिणस्यामध्वर्युरुत्तर-
स्यां प्रतिप्रस्थातानाधृष्टासीत्यतः मन्त्रेण । स चायमुत्तरवेदिस्-
स्कारो वाक्यशयात् तद्द्रष्टोभिर्न्येनदुत्तरवेदिमनाधृष्टां कुरुत इति ।
मन्त्रलिङ्गाध्यानाधृष्टासीति । प्रयोजनम् यतोत्तरवेद्यकरणं तत्रैतत्प्र-
भयात् । प्रयोजनतद्ब्रह्मस्कार इत्यपरे । अपिवातापमार्जनसं-
स्कारमध्येभिधानात् । प्रयोजनत्वाच्च प्रहयो । तस्माद्ब्रह्मस्कार एवा-
यम् । मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषावर्धनादप्रायो ॥ २१६ ॥

सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युः

सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ॥ २१७ ॥

मन्त्रद्वयमपि चोदितार्थोभिधायी ॥ २१७ ॥

अपरेण यूपमरत्नी सन्धत्तः सञ्जग्मान इति

यथालिङ्गम् ॥ २१८ ॥

पूर्वेणाशक्तौ ॥ २१९ ॥

अप्रोक्षितौ यूपकलौ ॥ २१९ ॥

निरस्यतो निरस्तः शण्ड इत्यध्वर्युर्निरस्तो
मर्क इति प्रतिप्रस्थाता ॥ २२० ॥

शण्डग्रहणे मर्कग्रहणं चासुरत्वादुदकोपस्पर्शेन भवति ॥ २२० ॥

आहवनीये प्रोक्षितौ प्रास्यतः शुक्रस्याधि-
ष्ठानमित्यध्वर्युर्मन्थिन इति प्रतिप्रस्थाता ॥ २२१ ॥

अच्छिन्नस्येति जपित्वाश्राव्याह प्रातः प्रातः
सवस्य शुक्रवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमा-
न्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥ २२२ ॥

जपोऽध्वर्योरिव ॥ २२२ ॥

उभयतो यूप प्रहमुखौ जुहुतः सा प्रथमे
त्यध्वर्युः प्रथमम् ॥ २२३ ॥

ग्रहं जुहोति ॥ २२३ ॥

तमनुप्रतिप्रस्थाता ॥ २२४ ॥

अनेनैव मन्त्रेण । जुहुत इति द्विवचनोपदेशात् ॥ २२४ ॥

चमसाध्वर्यवश्च ॥ २२५ ॥

अशब्दात्तमन्त्रिति । मन्त्रस्तु प्रहविषय एव । तौ ये चपदद्वयौ
सग्नौ मन्त्रेण हूयते इति ध्रुवः ॥ २२५ ॥

प्रेष्यति च ॥ २२६ ॥

अशब्दाद्वत्तमन्त्र ॥ २२६ ॥

प्रेतु होतुश्चमसः प्रवक्ष्यः प्रोक्षात्पूर्णां पू-
जमानस्य पूयन्तु सदस्यानां होत्राणां च

मसाध्वर्यं उपावर्त्तध्वः शुक्रस्याभ्युन्नय-
ध्वमिति ॥ २२७ ॥

मैतु होतृध्वमस इति सत्यं केचिदनुपङ्गमिच्छन्ति । आदाये-
य इत्यवस्थितः सत्यं चोतक इति समप्रदायः । होत्राश्च प्रशास्तृया-
क्षणाच्छसिपोतृनेष्ट्रग्रीधः । तेषां चमसानामुपावर्त्तनम् । मैवितं
शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमिति ॥ २२७ ॥

आगम्य प्रतिप्रस्थाता शेषः शुक्रपात्रेवनयति ॥ २२८ ॥

एतत्तु होतिस्थानात् प्रतिप्रस्थाता मन्विशेषं शुक्रपात्रेवन-
यति ॥ २२८ ॥

तः स होतृचमसे ॥ २२९ ॥

नवनयति तमभ्यर्चुं होतृचमसे ॥ २२९ ॥

पञ्चसून्नयन्ति ॥ २३० ॥

होत्राणां, चमासाध्वर्यं उपावर्त्तध्वः शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमि-
त्युक्तत्वात् ॥ २३० ॥

तानाश्राव्याश्राव्य प्रेष्यति नामग्राहं यज य-

जेति प्रशास्त्रादीन् ॥ २३१ ॥

नाम गृहीत्वा गृहीत्वा प्रेष्यत्यसी यजेति ॥ २३१ ॥

ब्रह्मन्यजेति ब्राह्मणाच्छसिन् ॥ २३२ ॥

प्रेष्यति ॥ २३२ ॥

पूथमं हुत्वोत्तमं वा तृपन्त्विति जपति ॥ २३३ ॥

प्रथमं चमसमुत्तमं वा हुत्वा तृपन्त्विति जपति ॥ २३३ ॥

होतारं पूत्यदुपसीदत्ययाडमीदिति ॥ २३४ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २३४ ॥

द्विदेवत्यान् भक्षयति पूर्वं पृथमचोदनाद्दो-

माभिपवकारी भक्षयेदिति श्रुतिः ॥ २३५ ॥

द्विदेवत्यशेषान् भक्षयत्यध्वर्युः । कुत एतत् । होमाभिपव-
कारिणो हि भक्षः श्रूयते । हविर्धाने प्रावभिरभिपुत्याहवनीये हुत्वा
प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य सदसि सोमान्भक्षयन्तीति । एतद्वन्न पिधीयते ।
अत्र चाक्षये हविर्धाने प्रावभिरभिपवो चाक्षयान्तपरिप्राप्तो ऽनूयते ।
यदाहवनीये जुहोतीति होमश्च । तथोदरमेवास्य सदस्तस्मात्सदसि
भक्षयन्तीति सर्वमनूयते । होमाभिपवनिमित्तो भक्षो भवतीत्येतद्वन्न
पिधीयते । अतश्च होमाभिपवकारिणो भक्षो भवतीति । स च 'भ-
क्षयन्पूर्वो भक्षयतीति । कुत एतत् । प्रथमचोदनात् ।
प्रथमभक्षचोदनात् । एयं प्राचम्यमघमम्यते । अभिपुत्य हुत्वा
भक्षयतीति । असन्निधानाच्च । घण्टृकर्तृभक्षस्य ह्यसन्निहितः सो-
मस्तस्माद्वपट्कारनिमित्तात्पूर्वोभिपवनमिच्छो भक्ष ॥ २३५ ॥

होता वा चनमन्त्रवर्णकारणेभ्यः ॥ २३६ ॥

होता वा पूर्वो भक्षयेत् । कुत एतद्वचनात् । वचनं हि
भयति । घण्टृकर्ता प्रथमो भक्षयतीति । प्रथमश्चैवं भक्षयति यावद्-
न्यो न भक्षयति ॥ २३६ ॥

किञ्च—

मन्त्रवर्णाच्च ॥ २३७ ॥

एते यदन्ति शतवत्सहस्रं त्वमिह दन्ति हरितेभिरामभिः विष्ट्री
प्रापाणः सुरुतः सुरुत्यया होतुश्चित्पूर्वं हविरस्य माशतेति । चिच्छ-
त्यः अप्यर्थः । प्रापाणो यदन्ति । होतुरपि पूर्वं हविरघम्भक्षितयन्तो
ययमिति । यदि च होतुः पूर्वं भक्षणमुचितम् तर्दतदुपपद्यते । किं
च कारणानुपूर्व्याच्च । यपद्गृते जुहोतीति पूर्वं कारणं होतुः
पश्चादध्वर्योरिति । ननु च पूर्वतरमभिपवः कारणम् । नेत्युच्यते ।

न ह्यमिदं एव कारणं किं तर्हि होमध्यामिदं । कथं ज्ञायते
एकावाक्यत्वात् । अभिपुत्येत्परिसमाप्तं वाक्यं हुत्वा भक्षयतीत्यत्र
परिसमाप्यते । तस्मादुभयोः समुदितयोर्निमित्तभावो भक्षं प्रति
नैकैकत्वेति । यत्तदेवं विधैकवाक्यता न भवति तत्र व्यस्तयो-
रपि निमित्तता भवति । यथा यस्य पिता पितामहः सोमं न पि-
बेदिति । तस्मादुत्तरेण पूर्वं कारणमिति ॥ २३७ ॥

एवं प्राप्ते भूमः—

नाध्वर्युः समभिव्याहारात् ॥ २३८ ॥

नैनदेवं षण्टकतुः पूर्वो भक्ष इति । किं तर्हि अश्वयोः पूर्वतरं
समभिव्याहृतरत्वात् भक्षस्य । तस्मात्तरमिपुर्याग्नौ जुहोति तद्ग्रा-
ह्यमृतं दधात्यथ भक्षयतीति । अभिपुत्याग्नौ हुत्वेत्यनुवाक्येण के-
वलमपराधार्थोपप्राप्त आनन्तर्ये स विधीयत इति । तस्मादश्वयोः
पूर्वतरं भक्षः ॥ २३८ ॥

यत्कृतं षण्टकत्वा प्रथमो भक्षयतीति । तापरिद्विपते—

मन्त्राणां चाविधायकत्वात् ॥ २३९ ॥

अपराधचक्षणस्य चाविधायकत्वात् । कथमविधायकत्वमिति
चेत् । सौम्येक्षणविधिपरत्वादाक्यस्य । सौम्यं चरमुद्रात्रे द्विवमाणं
होता पूर्वतरमपेक्षते । षण्टकत्वा हि प्रथमः सर्वभक्षान् भक्षयती-
त्यनुवाक्येण । कुतः प्राप्तिरिति चेत् । समाप्त्यभक्षापेक्षया
प्राप्तिः ॥ २३९ ॥

यथाकं कारणानुपूर्वादिष्यत्र भूमः—

कारणस्य च समत्वात् ॥ २४० ॥

समं हि कारणानुभयोः । सह ये षण्टकारेण जुहुयात्
षण्टकते चेति । तस्मादश्वयुग्मेण पूर्वो भक्षयेदिति ॥ २४० ॥

ऐन्द्रावायवं पूतिगृह्णात्येतु वसुः पुरुषसुरिति

होतृवर्द्धनम् ॥ २४१ ॥

होतृशास्त्रातिदेशोपम । स चैन्द्रयायथं सुखस्य दौक्यियाया
चक्षुषोर्मैत्रावरुणं श्रोत्रयोराश्विनमिति भक्षणं च ॥ २४१ ॥

वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु सह पूणेन
स्वाहे त्येवं ऽ सर्वत्र सोमानां भक्षणम् ॥ २४२ ॥

द्विदेवस्यव्यतिरेकेणापि । मन्त्रश्रोदितार्थाभिधायी ॥ २४२ ॥

वचनादन्यत् ॥ २४३ ॥

वचनादप्यदपि भवति । यथेन्द्रश्च सघ्रादिति ॥ २४३ ॥

भक्षे हि मेति वा यथालिङ्गम् ॥ २४४ ॥

भक्षे हि मेति धानुयाकेन सोमभक्षणं भवति तत्र च यथा-
लिङ्गं प्रदण्णादि कर्त्तव्यम् । अनुयाकश्च शास्त्रास्तरसमधीतोपि क-
यश्चिन्नाभिहित आचार्येण ॥ २४४ ॥

एवमितरौ प्रीतिमन्तमैतु वसुर्विदद्वसुरेति वसुः

संयद्वसुरिति ॥ २४५ ॥

मैत्रावरुणादियनौ प्रदौ प्रतिपृच्छाति ॥ २४५ ॥

शेषः शेषः होतृचमसेवनयति ॥ २४६ ॥

प्रतिपृच्छ ॥ २४६ ॥

पुरोडाशमातामैन्द्रयायवे प्रास्यति पयस्यां

मैत्रावरुण आश्विने धानाः ॥ २४७ ॥

पयस्या धाना अपि माता पय । पुरोडाशमात्रा अनुदक्ता
इति वदुगचनोपदेशात् । मात्राशब्दशेषादशयाची । भगव्य न सर्व-
प्रामात्रमिति ॥ २४७ ॥

तानि प्रतिपूरथाता दक्षिणस्य हविर्धानस्यो-

त्तरे वर्त्मनि निदधाति ॥ २४८ ॥

तानीति त्रिदेवस्यपात्राणि ॥ २४८ ॥

इडामादधाति ॥ २४९ ॥

होतृधिष्यात् ॥ २४९ ॥

चमसां श्रोत्रच्छन्ति ॥ २५० ॥

चशब्दाद्युपपत् ॥ २५० ॥

मार्जिते वाजिनेन चरन्ति सूक्तवाकसंयोर्वा-
कयोरन्यार्थत्वात् ॥ २५१ ॥

इडामादधातीतीडोपप्रान्ताऽतस्तन्मार्जनान्ते वाजिनेन चर-
न्ति । अधस्ताद्विकृत्यधधिकाः । पौरोडाशिकाः पदार्थाः । प्रातरनु-
वाककाले निर्वापः । यद्विष्यमाणोत्तरकाले ऽलङ्करणम् । यवान्ते
च प्रचारः । इडाधानोत्तरकालं च नैवाधधिविधानम् । भतः पौरो-
डाशिका वाजिनयागादयः सर्वे एवात्र कर्तव्याः । वाजिन-
ग्रहणमुपलक्षणाधर्मः । ननु च सूक्तवाकोत्तरकालं वाजिनयाग प्रकृ-
तौकृतः । प्रहृत्य तृणन्तेन चरतीति । इहापि तत्रैवपरिष्यते । नैतदेवम् ।
सूक्तवाकसंयोर्वाकयोरन्यार्थत्वात् । पश्वर्थाः सूक्तवाकादयः । ते चा-
ग्निमाद्यतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यनुयाजोत्कर्षेणोत्कृष्टाः । निःसम्धि-
ग्धं च पाशुकानामनुयाजानामुत्कर्षः । येनाचार्येणोक्तमाग्नीध्र उत्पू-
य पश्वान्यग्रहणमिति । पाशुकान्याग्यानि तत्साध्यत्वाच्चानुयाजा
अपि पाशुका एवेति प्रसङ्गेन च पाशुकान्यद्भानि सयनीयानामुप-
कुर्वन्ति । न च तैरुत्कृष्यमाणैः पौरोडाशिकानामुत्कर्षो युक्तः । कुत
एतदसम्बन्धात् । न हि पौरोडाशिकानां च सम्बन्धोक्तिस्तस्माद्वाजि-
नयागादीनामिद्वैवानुष्ठानं युक्तरूपमिति ॥ २५१ ॥

एव प्राप्ते प्रमः—

यथोक्तं वा पूसङ्गात् ॥ २५२ ॥

वाग्वदः पक्षभ्यावृत्तौ । न हि वाजिनयागादयः कर्तव्याः ।
किं तर्हि प्रहृत्य तृणं तेन चरतीत्यत्रैव । ननु प्रासङ्गिकत्वादनुत्कर्ष

इत्युक्तम् । अग्नोच्यते । अग्रसङ्गात् । न हि पाशुकान्यङ्गानि पुरोडा-
शेषु प्रसज्यन्ते । कुतः । साधारणवात्तन्त्रस्य । साधारणं हि तन्त्रमु-
भयोरपि सोमतन्त्रमध्य भासानात् । तत्र न क्षायते किं पाशुकं
तन्त्रं पुरोडाशेषु प्रसज्यते पौरोडाशिक वा पशाधिति । न च पर-
स्परतोऽनयोर्द्वान्निभावः । यथा पयोः पशुपुरोडाशस्य च । उभ-
योरपि हि प्रकरणात्सोमाङ्गतेति । तस्मात्तत्र साधारण्यात्साधारणा-
नामेवानुयाजानामुत्कर्ष इति । यत्तुक्तम् । पश्याज्यग्रहणमाचार्ये-
ण न तत्पश्चर्यतयैष सपाशुकचातुर्मास्यन्यायेन । सदाघातपशु-
तन्त्रस्य । साधारण्येऽपि सति तत्तन्त्राभ्युपगमात् पश्याज्यग्रहण-
मित्युक्तम् । तस्मात्स्वकाल एव घाजिनयागादयो नैवेति । अपि च
व्यूहने पशुदेयतायाः सघनीयदेयतानां च युगपदभिधान इत्यते ।
अप्रेष्यतस्मिन् रिन्द्रस्य घसुमते रुद्रयत इत्येवमादि । तच्च तन्त्रस्य
साधारण्य उपपद्यते । इतरथा प्रति सघनं सघनीयेषु परिसमाप्य-
मानेषु युगपदुच्चारणं न साधारणं । भवति च तस्मादपि साधारणं
तन्त्रम् । ननु घसुमदादिगुणक इन्द्रोभिधीयते । न च सघनीयेष्वे-
तद्गुणत्यमग्नोच्यते । घचनमामय्यात् । सघनीयनिर्याये हरिवदा-
दिगुणक इन्द्रः प्रातः प्रातः सघस्येन्द्राय पुरोडाशानामिति च नि-
गुणोपाये । व्यूहने तु घसुमदादिगुणक इति । नास्तिघचनस्याति-
मारः । व्यूहने हि प्रकृत्य घचनं भवति । अग्नेयनस्पतेरिन्द्रस्य घसुमत
इत्येवमादि ॥ २५२ ॥

होतृचमसेन सोमं भक्षयतः ॥ २५३ ॥

प्रियचनोपदेशात् प्रतिप्रख्याता च ॥ २५३ ॥

हिन्व मे गात्राणि हरिवः शिवो मे सप्तर्षीनु-

पतिष्ठस्वोर्ध्व मे नाभेः सीद मा मेपाङ्गनाभि-

मतिगा इति गात्राणि सृष्टृशन्ते ॥ २५४ ॥

मक्षणीत्तरणाल सघनशेषे । होतृचमसे च शुक्रशेषस्य हो-
माभिपयनमित्तमध्यर्थोर्मिस्तमम् । मन्त्रिशेषस्य च प्रतिप्रख्यातु ।
शुक्रामन्त्रिनोर्होतृचमस्य च यदृष्टकार्त्तनमित्तम् । होतृचमसेन मक्ष-

शम् । पुनर्ब्रह्मोद्गातृयजमानचमसेषु होतुर्वैपट्कारनिमित्तो भक्षः ।
इतरेषां समाख्याननिमित्तम् । प्रशाखादिष्वप्येवम् । विशेषस्त्वध्व-
यैरत्र प्रष्टव्यः । स च पश्चात्पश्चात्कालीनत्वात् । पुनर्होताहोतृच-
मसे समाख्याननिमित्तं भक्षयत्यध्वयैप्रतिप्रस्थातारौ पृष्ट्वा । ततः
पुनरध्वयैतेषु अध्वयैर्होमाभिपचनिमित्तं भक्षयेत्प्रशाखादयश्च वप-
ट्कारसमाख्याननिमित्तं तन्त्रेण । प्रक्षितयागनिमित्तं तु होता साक्षि-
भूतः अत्र प्रष्टव्य एव ॥ २५४ ॥

आप्यायस्वेति ह्यभ्यां चमसानालभन्ते ॥ २५५ ॥

चमस्तिनः ॥ २५५ ॥

सोमं वा सिञ्चन्ति मन्त्रेणासम्भवात् ॥ २५६ ॥

आप्यायनस्य । वाशब्दोवधारणे । पूर्वमाण्डितमुपसत्स्वाल-
म्भमात्रेणाप्यायनस्य वृष्टत्वात् ॥ २५६ ॥

असर्वभक्षास्तान् ॥ २५७ ॥

आप्याय ॥ २५७ ॥

दक्षिणस्य हविर्हानस्य पश्चादक्षसिद्धधति

चमसानधः ॥ २५८ ॥

पश्चादक्षमित्यक्षस्य पश्चात् अधश्च नोपरिष्ठादिति ॥ २५८ ॥

ते नाराशंसा आ वैश्वदेवात् ॥ २५९ ॥

तेयामावैश्वदेवात् नाराशंसा इति संज्ञा संव्यवहारार्था ।
अथ यदि नाराशंसेषु सप्त इत्येवमाद्यर्था ॥ २५९ ॥

पुरोडाशशकलमादाय समुपहृताःस्म इत्यु-

क्तवोत्तिष्ठति ॥ २६० ॥

अच्छावाकायैतत्प्रयच्छन्नाहाच्छावाक वदस्व

यत्ते वाद्यमिति ॥ २६१ ॥

एतदिति सकलम् ॥ २६१ ॥

उपो, अस्मानिति ब्रुवति होतारमाहोपह्वयमयं

ब्राह्मण इच्छते तः होतरुपह्वयस्येति ॥ २६२ ॥

उपो अस्मानिति ब्रुवत्यच्छावाके होतारमाहोपह्वयमयं ब्राह्मण इच्छते तः होतरुपह्वयस्येति ॥ २६२ ॥

उपहृत उन्नीयमानायानुवाचयति ॥ २६३ ॥

उपहृत होत्रा उन्नीयमानायानुवाचनं कारयत्युन्नेता ॥ २६३ ॥

अच्छावाकचमसमुन्नयति होत्रा

चमसवत्सर्वम् ॥ २६४ ॥

होत्राः प्रशास्त्रादयः । तेषां च चमसानां यथोन्नयनं द्रोणक-
लशाट्कृतं तद्वत् । सर्वप्रद्वेषाच्च तृपन्तिवति जपो लभ्यते ॥ २६४ ॥

आनिधानात्कृत्वा ॥ २६५ ॥

अच्छावाकचमसम् ॥ २६५ ॥

पूर्वश्यामीभ्रादतः ॥ २६६ ॥

जानीष्य स साधवपूर्वो भगवतः परमच्छावाकचमसः ॥ २६६ ॥

आग्नीध्रे हविर्यज्ञेर्विज इडां प्रादतन्ति ॥ २६७ ॥

श्रुत्विग्मदणं यजमानव्युदासायम् । हविर्यज्ञप्रदणं च शेषवि-
जामिति ॥ २६७ ॥

पत्नी चान्यच्छालायाम् ॥ २६८ ॥

पत्नी चान्यशोबनादि णालायां मक्षयति ॥ २६८ ॥

उपविष्टेच्छावाके ॥ २६९ ॥

ऋतुग्रहैश्वरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोसि
मधवे त्वेति द्वादश प्रतिमन्त्रम् ॥ २७० ॥

चरत इति द्विवचनोपदेशात् प्रातप्रस्थाता च । द्रोणकल-
शादिति नियमो वचनात् । द्वादशग्रहणाच्च द्वादशानामुत्तमयोर्योग-
पद्यम् न तु त्रयोदशस्य । मधवे त्वेत्येवमादिभिर्मन्त्रै प्रतिमन्त्रम् ।
मधवे त्वेत्येवाभ्यर्चयुर्गृह्णाति मधवाय त्वेति प्रतिप्रस्थाता ॥ २७० ॥

अध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः ॥ २७१ ॥

उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुः ॥ २७२ ॥

मन्त्रः ॥ २७२ ॥

युगपत्प्रथमौ गृहीत उत्तमौ च व्यत्यासं
मध्ये प्रचरणं च सर्वेषाम् ॥ २७३ ॥

व्यत्यासेन ॥ २७३ ॥

निष्क्रामत्येकः प्रविशतीतरः ॥ २७४ ॥

द्विर्धानात् । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ॥ २७४ ॥

उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातापरकालत्वात् ॥ २७५ ॥

तयोश्चात्तरः प्रतिप्रस्थाता मधति वैशतः कालतश्चापरकाल-
त्वात् ॥ २७५ ॥

उभयतोऽध्वर्यु पात्रेण परिप्रगृह्णाति ॥ २७६ ॥

प्रतिप्रस्थाता प्रविशन्त निष्क्रामन्त च ॥ २७६ ॥

सर्वहुताः प्रागुत्तमाभ्याम् ॥ २७७ ॥

उत्तमग्रहयोः पूर्वे सर्वहुताः फलं व्याः ॥ २७७ ॥

ऋतुनेति षट् प्रेष्यतः ॥ २७८ ॥

श्रुतना प्रेष्येत्येवं पदसु प्रैयः ॥ २७८ ॥

ऋतुभिरिति चतुरः पात्रमुखे विपर्यस्य ॥ २७९ ॥

ऋतुभिः प्रेष्येत्येव चतुः प्रेष्यति । पात्रमुखविपर्यासेन च
ग्रहणं होमश्च ॥ २७९ ॥

पड्वदुत्तमौ ॥ २८० ॥

उत्तमौ तु पद्वदुत्तमवतः । पात्रमुखविपर्यासेन प्रे-
षणेन च ॥ २८० ॥

यजमानः प्रेषितो होतरेतद्यजेति ब्रूयात् ॥ २८१ ॥

गृहपते यजेत्येवं प्रेषितो यजमानो होतरेतद्यजेति ब्रूयात् ।
ततश्च होतुस्तीर्थाज्यापाठः ॥ २८१ ॥

अध्वर्यू च ॥ २८२ ॥

प्रेषितौ सन्तापेयमेवाह तु होतरेतद्यजेति । एक एवाद्येत्यपरं ।
परार्धस्यात् ॥ २८२ ॥

त्रयोदशं गृह्णीयादिच्छन्नुपयामगृहीतोस्य

हसस्पतये त्वेति ॥ २८३ ॥

अनेन मन्त्रेण । यदि त्रयोदशं गृह्णीयादिति विकल्पः ॥ २८३ ॥
त च—

प्रतिप्रस्थातारमनुजुहोति ॥ २८४ ॥

अध्वर्युः ॥ २८४ ॥

अन्यतरस्मिञ्छेपौ कृत्वा वशिनिद्रामं गृह्णाति

प्रतिप्रस्थातेन्द्रामी इति ॥ २८५ ॥

अन्यतरस्मिन्पात्रे ग्रहणक्षेपौ कृत्वा वशिना रिक्तेन पात्रेणै-
न्द्रामं ग्रहं गृह्णाति प्रतिप्रस्थातेन्द्रामी इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २८५ ॥

आहरति भक्षः होतृपोतृनेष्ट्रमीदृग्राहणा-

च्छःसिप्रशास्तृभ्यः ॥ २८६ ॥

यो यस्य घण्ट कर्त्ता स तेन सह भक्षयेत् । उपह्वयप्रार्थनं तु साधारण्यात्सर्वेभ्यः ॥ २८६ ॥

विपर्यस्य पात्रः होतृपोतृनेष्ट्रच्छावाकानाम् ॥ २८७ ॥

भक्षाहरणम् । भक्षाहरणाम्नानाश्चासर्वहुतग्राम् । अनश्च वि-
कल्पः । सर्वहुताः प्रागुक्तमाश्रयामसर्वहुतावेति ॥ २८७ ॥

होतरेतद्यजेत्यत्र चिन्त्यते । किं याज्यामात्रमपनीतम् उत
घण्टकारोपीति । किं चातः । यदि याज्यामात्रमपनीतं यजमानस्यैव
घण्टकारो भक्षश्च । अथोभयं ततो होतुरेव भक्षः । किं तावत्प्राप्तम्—

यावदुक्तः होतुर्यजमानयोगाद्वरणवत् ॥ २८८ ॥

होतरेतद्यजेत्यनेन याज्यामात्रमपनीयते न घण्टकारः । कुत
एतत् । यजमानयोगाद्वरणवत् । यथा घण्टां यजमानयोगि एव घ-
ण्टकारोपि । घण्टकारावैष हि घरणम् । अतो यजमानस्यैव घण्ट-
कारः । तस्मिन्निष्ठ च भक्षणम् । अथवा घरणवदिति मतुषयम् । एवं
घरणवद्वर्णकरणं भवतीति ॥ २८८ ॥

एव प्राप्त उच्यते—

कारणाद्वा होतृभक्षः ॥ २८९ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । होतृर्वा भक्षो भवति । किं कारणम् ।
घण्टकारोपि निमित्तत्वाद्भक्षस्य । होतरेतद्यजेत्यनेन न याज्यामात्रमप-
नीतम् किं तर्हि घण्टकारोपि । एवमेव हि होत्रा इष्टं भवति । अपि
च धूयते याज्यायाः अनवान् घण्टकारोतीति । तस्मादुभयमप-
नीयते याज्या घण्टकारश्च तस्मिन्निष्ठश्च भक्ष इति ॥ २८९ ॥

यत्कृतं घरणवदिति । अत्रोच्यते—

अप्राप्तेर्वरणम् ॥ २९० ॥

घरणं भक्षप्रतिर्णं तन्मिच्छं भवति । घण्टाकारनिमित्तता द्वि
भक्षस्योक्ता । विभक्तिव्यत्ययेन घा सूत्रं व्याख्येयम् । घरणादप्रा-
प्तिर्भक्षस्य ॥ २९० ॥

विपर्यस्य पात्रं होतुर्हि भक्षणम् ॥ २९१ ॥

होतरेतद्यजेत्यनयोर्ग्रहयोः ॥ २९१ ॥

तावद्वा सर्वहुतत्वात्पूर्वेषाम् ॥ २९२ ॥

तावदेव घा भक्षणं भवति यतोऽन्ये सव हुता इति ॥ २९२ ॥

निर्हस्य पात्रं होतुः पुरस्तात्प्राङ्गस्ते ॥ २९३ ॥

मार्जालीये प्रक्षाल्य पात्रं होतुः पुरस्तात्प्राङ्मुपविश-
त्यध्वर्युः ॥ २९३ ॥

अभिहुतः शोऽसावेत्यावृत्योषामोदैवेति प्र-

तिगृणाति प्रणवावसानयोः ॥ २९४ ॥

शोऽसावेत्यनेन होत्राद्भुताध्वर्युरावृत्योषामोदैवेति प्रतिगृ-
णाति ऋचः प्रणवे प्रयसाने च ॥ २९४ ॥

ओमिति वा ॥ २९५ ॥

प्रतिगृणाति ॥ २९५ ॥

शस्त्रान्ते नित्यम् ॥ २९६ ॥

ओमिति प्रतिगरः ॥ २९६ ॥

वागन्तो वा पूर्वः ॥ २९७ ॥

पूर्वः प्रतिगरो वागन्तो वा भवति । वाशब्दो विपर्ययाद्यर्थः ॥ २९७ ॥

ऐन्द्राग्रमादायाश्राव्याहोक्थशा यज

सोमस्येति ॥ २९८ ॥

पेन्द्राग्रं प्रहमादायाध्याग्याहोक्थशा यजं सोमस्येति
प्रेष्यति ॥ २९८ ॥

एष प्रैपः सशस्त्राणाम् ॥ २९९ ॥

प्रहाणामेष प्रैपो भवति ॥ २९९ ॥

नाराशंसानां च कम्पनं हूयमाने ॥ ३०० ॥

नाराशंसचमसानां च कम्पनं हूयमाने सरास्त्रे ॥ ३०० ॥

निहितेषु चेद्धोमः सशस्त्रस्य ॥ ३०१ ॥

अपरेणोत्तरवेदिं निहिता निहिता उच्यन्ते । तेषु चैरसशस्त्रस्य
स्य होमः तदाचमसानामपि होमो भवति ॥ ३०१ ॥

भक्षप्रभृत्यानिधानात्कृत्वा वैश्वदेवं

गृह्णाति ॥ ३०२ ॥

पेन्द्राग्रस्य भक्षप्रभृत्यापात्रनिधानात्कृत्वा वैश्वदेवं गृ-
ह्णाति ॥ ३०२ ॥

शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे वौमास

इति ॥ ३०३ ॥

वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति द्रोणकलशाच्छुक्रपात्रेणान्वारम्भे कृते
या ओमास इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३०३ ॥

शुक्रं पूतभृत्यासिच्य द्रोणकशपवित्र-

योजनम् ॥ ३०४ ॥

शुक्रस्य पूतभृत्यासेक कृत्वा द्रोणकलशपवित्रयोः स्वस्थाने
योजनं क्रियते ॥ ३०४ ॥

पशुपुरोडाशप्रथमान्तसवनीयान्निर्वपति पय-

स्यावर्जम् ॥ ३०५ ॥

प्रतिसवनं हि सवनीयाः पुरोडाशाः श्रूयन्त इति । पयसा-
वर्जमिति । कुतः । प्रातः सवनं एवैषा मैत्रावरुणीपयस्यायकलसा भवति
नेतरयोः सवनयोरेति ॥ ३०५ ॥

स्तोत्रमुपाकरोति तृणाभ्यां ग्रहमुपस्पृश्यो-

पावर्त्तध्वमिति ॥ ३०६ ॥

तृणाभ्यां वैश्वदेवं ग्रहमुपस्पृश्य प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन्नुपा-
वर्त्तध्वमित्यनेन मन्त्रेण स्तोत्रमुपाकरोति ॥ ३०६ ॥

एवं धुर्येषु सर्वत्र ॥ ३०७ ॥

धुर्याणि चावृत्तिस्तोत्राण्युच्यन्ते । पयमानेषु त्वनावृत्त्या
स्तुत्यभिरिवृत्तिः स्तुतमनुशंसतीति । ततो वैश्वदेवस्य शस्त्रम् ।
पुनस्तस्यैव यागकाले नाराशसानां कम्पनम् ॥ ३०७ ॥

सर्वभक्षाश्चमस्ताः ॥ ३०८ ॥

मार्जालीये पातप्रक्षालनम् ॥ ३०९ ॥

ग्रहपात्रस्य चमसानां च ॥ ३०९ ॥

लक्ष्म्यं विगृह्णाति त्रैधं देवेभ्यस्त्वेति

सर्वेभ्यः ॥ ३१० ॥

त्रैधमुक्त्यं विगृह्णाति देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्यः प्राशा-
स्त्रादिभ्यः ॥ ३१० ॥

मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा प्रशान्ते ॥ ३११ ॥

विगृह्णाति चेति विवरम् । तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ ३११ ॥

तूष्णीं सादनम् ॥ ३१२ ॥

न योनौ साक्ष्येदिति वक्ष्यमात् ॥ ३१२ ॥

स्तोत्रमुपाकरोति ॥ ३१३ ॥

स्तोत्रायसरविधिरस्येदमुक्तम् । विधिस्तु पूर्वमेवोक्तः ॥३१३॥

उक्तथशा यज सोमानामिति प्रैषोनाराशः-

सेपु ॥ ३१४ ॥

- अनाराशसेपु चमसेपु । इह चानाराशंसाध्वमसाः ॥ ३१४ ॥

यस्य विग्रहस्तस्य प्रथमं चमसमुन्नयति ॥ ३१५ ॥

स्त्रन्धानव्यवस्थितमेव । इह च प्रशास्तुविग्रह प्रथमः ॥ ३१५ ॥

ग्रहशेषं चास्मिन्नासिञ्चति ॥ ३१६ ॥

इत्था प्रहम । तच्छेषं चमस आसिञ्चति । तपुह चरकाध्वयं-
घो विगृह्णाति तेषोपविष्य माचार्येण ॥ ३१६ ॥

एवं प्रतिस्थातोत्तराभ्याम् ॥ ३१७ ॥

विग्रहाभ्यां प्रचरति ॥ ३१७ ॥

क्रियांस्तु विशेष —

इन्द्राय त्वेति ब्राह्मणाच्छुसिन इन्द्रामिभ्यां

त्वेत्यच्छावाकाय ॥ ३१८ ॥

प्रतिविग्रहं च पात्रप्रक्षालनान्तं कर्म । प्रागच्छावाकविग्रहात् ।
केचित्पशुविग्रसनमिच्छन्ति । स प्रातः सवनं आलभ्य आ तृतीय-
सवनाच्छुष्यमाण उपशतेति वचनात् । तत्रेति सम्प्रदायः । प्रकृतौ
हि पशुपुराणशान्ते विशासनमाभ्यातम् । पुराणशाने प्रचर्याथ पशुं
विशास्तीति । इह चालङ्कुरणादय उरुष्टा माध्यन्दिने हि सवने ते-
पामाभ्यां पुराणशानं अलङ्कुरिति । इह प्रागलङ्कुरणात् ये पदा-
र्याः तदन्ते पशुविग्रसनस्य युक्तरूपतेति ॥ ३१८ ॥

प्रागच्छावाकविग्रहात्सोमोपावहरणम् ॥ ३१९ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ ३१९ ॥

वसतीर्वर्धं चासिञ्चत्याधवनीये विश्वे

देवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मिन् द्वितीये सवने
 न जह्युरायुष्मन्तः प्रियमेषां वदन्तो वयं
 देवानां सुमतौ स्यामेति ॥ ३२० ॥

अनेत मन्त्रेण ॥ ३२० ॥

एकधनार्धं च ॥ ३२१ ॥

घशब्दादनेनैव मन्त्रेणाधवनीय एवासिञ्चति ॥ ३२१ ॥

चरिते सर्वैः प्रशास्तः प्रसुहीति ब्रूयात् ॥ ३२२ ॥

स सर्वेन्द्रैश्चरितैः प्रशास्तः प्रसुहीति ब्रूयात् ॥ ३२२ ॥

प्रसृतानां सर्पणम् ॥ ३२३ ॥

प्रसृतानां सर्पणमिति ॥ ३२३ ॥

इति कर्कोपाध्यायकृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये

दशमोऽध्यायः ।

सर्पणादि माध्यन्दिनम् ॥ १ ॥

सर्पणमादौ कृत्वा माध्यन्दिनं सवनं प्रतिपत्तव्यम् । कि-
मर्थमिदमुच्यते । ये माध्यन्दिनगता विशेषास्तेष्व यथा प्रवर्त्ति-
ष्यन्त इति ॥ १ ॥

होतृचमसे वसतीविरीः कृत्वा यजमानाय
प्रयच्छत्युष्णीपं ग्रावस्तुते ॥ २ ॥

उष्णीपस्य शिरोधेयार्थं घासोभिधीयते तद्ग्रावस्तुते प्र-
पच्छति ॥ २ ॥

अद्रव्यादानप्रभृतित्रिपर्यायानभिपद्यान्करोति ॥ ३ ॥

यथा प्रातः सवनेभिदिता. ॥ ३ ॥

अत्र विशेषमाह—

आत्तमभिमिमीते ॥ ४ ॥

य आत्तो ग्रावा तमभिसोम मिमीते प्रक्षिपति ॥ ४ ॥

कुत पतत—

उपांशुसवनस्यानिह्ननश्रुतेः ॥ ५ ॥

उपांशुसर्वनोपांशुपात्राणां अनिह्ननमद्यालनं श्रूयते । तानि
वा अनिह्नयमानानि शेर आ तृतीयसवनमिति । न चाचार्यमाने
यस्मिन्नधिपद्य सोममानं यज्यते कर्तुमिति ॥ ५ ॥

इहा३ इहा३ इति प्रथमः पर्यायः ॥ ६ ॥

मभिपद्य ॥ ६ ॥

अविलम्बितो द्वितीयस्तूर्णस्तृतीयः ॥ ७ ॥

अविलम्बितग्रहणाच्च प्रथमा विलम्बित । स चार्थ वृत्तिर्ध-
मे । वृत्तिधर्माह्वाने विलम्बितादय । तथा चाह अभ्यासार्थे
द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम् । सिध्याणां तु हितार्थाय पुन-
र्दृष्टिं विलम्बितामिति । प्रयोजनमविलम्बिततूर्णयोर्मात्रालोपो न
भवति । इहा इहा इति च धीप्सोपदेशात् प्रतिग्रहार्थमभ्यास । अथ
च केचिन्मन्त्रान्तरोपदेशात् मा मेरित्यस्याप्रवृत्तिमिच्छन्ति । नेत्यु-
पाध्यायपादा । येन पूर्वमन्त्रमवाधमानस्यापीहेत्यस्य निवेष्टा
भवत्येव ॥ ७ ॥

अविलम्बितस्थान उत्तमे बृहद्वृहदिति ॥ ८ ॥

उत्तमेमिपये अविलम्बितपर्यायस्य आने बृहद्वृहदिति प्रयोग
शाखान्तरात् ॥ ८ ॥

अर्धं वाविशेषोपदेशात् ॥ ९ ॥

अभिपयार्थं वा बृहद्वृहदित्यनेन फलं ध्यम् । कुत एतदवि-
शेषोपदेशात् । अविशेषेण हि माध्यन्दिनानां पठ्यते इहाइ इहाइ
इत्यभिपूणानीन्द्रमेधेनदाच्याययति । बृहद्वृहदितिनीन्द्रमेधेतदाच्याय
यतीति । यद्ययमविशपात् विशेषा पर्यायान्ति विशेषाङ्गीकरणमथ
युक्तरूपम् । तस्मादविलम्बितस्थान उत्तमं बृहद्वृहदित्येवासिद्धा-
न्त । अविशेषोपदेशस्तु यथाभासस्यानुवादक ॥ ९ ॥

शुक्रप्रभृतिचतुर्णां ग्रहणम् ॥ १० ॥

प्रदानाम् ॥ १० ॥

आग्रयणः स्वतृतीयाम्यो धाराम्यः-॥ ११ ॥

पूरति । धाराद्वयमस्त्येव आग्रयण तु प्रतिप्रस्थाता
आभिर्धत्ति ॥ ११ ॥

प्रागुक्त्यान्मरुत्वतीयमृतुपात्रेणन्द्रमरुत्वत

इति ॥ १२ ॥

गृह्णाति ॥ १२ ॥

उत्तरमेके ॥ १३ ॥

मरुत्वतीयं गृह्णाति । यदा त्वन्तराग्रयणोक्त्यो षोडशी
गृह्यते तदा मरुत्वतीयो मुष्टिग्रहः । धारां हि प्रकृत्योच्यते माध्य-
न्दिने च पञ्च प्रथमानिति ॥ १३ ॥

समन्वारब्धानिष्क्रमणादि करोत्यग्नीदग्नी-
निति प्रैषात् ॥ १४ ॥

प्रातः सवनिक्रमाग्नोपदेशात् अनिविष्टम् ॥ १४ ॥

सदसि पवमानोपाकरणम् ॥ १५ ॥

भवति ॥ १५ ॥

अहर्गणे च सर्वैत प्रायणीयोदयनीयवर्जम् ॥ १६ ॥

अहर्गणे च सदसि पवमानोपाकरणं भवति । सर्वत्र ग्रहणा-
त् सर्वपवमानेऽप्युपाकरणं सदसि भवति । ततश्च यद्विपवमानमपि
अहर्गणे सदस्येव भवति । प्रायणीयोदयनीयो वर्जयित्वा ॥ १६ ॥

पशुनेहीत्यपकृत्य दधिघर्माय दध्याहर दक्षि-
णा उपावर्त्तयेति प्रैषोपचयः ॥ १७ ॥

अग्नीवर्त्तनिति प्रैषे पशुनेहीत्येतदमकृत्य दधिघर्माय दध्याहर
दक्षिणा उपावर्त्तयेति प्रैषोपचयो भवति ॥ १७ ॥

सप्रवर्ग्ये दधिघर्मः ॥ १८ ॥

ततश्चाप्रवर्ग्ये दधिघर्माय दध्याहरेति न भवति ॥ १८ ॥

उपविश्य सदसः पुरस्तात्सपवित्रायामग्निहो-
त्रहवण्यां ग्रहणं यथोक्तम् ॥ १९ ॥

सदस पुरस्तादग्निहोत्रद्वययां सपवित्रायां दधिघर्मस्य ग्र-
हणम् । यथोक्तग्रहणं च मन्त्रप्रवृत्त्यर्थम् । अयान्तरसामान्याश्च सप-
वित्रता शाखापवित्रेण ॥ १९ ॥

होतवदस्त्र यत्ते वाद्यमित्याह वाद्यान्ते
श्रातः हविरित्युत्तिष्ठन्नाह ॥ २० ॥

होतुर्यद्वाद्य तदन्ते श्रातः हविरित्युत्तिष्ठन्नाह ॥ २० ॥

दधिघर्मस्य यजेति प्रेष्यति ॥ २१ ॥

अत्र चोदकपस्त्रिप्राप्तेन्द्रं दधि घर्मस्य यजेति प्रेष्य ॥ २१ ॥

हुतशेषं घर्मर्त्विजः सयजमानाः समुपहावं

भक्षयन्ति यथोक्तम् ॥ २२ ॥

हुतशेषग्रहणाच्च स्वरूपः शेषः । तथा च ध्रूयते अनुषपस्कृत
आहुरति भक्षयति । घर्मर्त्विग्ग्रहणा चेतरर्त्विग्गुदामार्थम् । समुप-
हावमित्युपहावोपहाव भक्षणम् । यथोक्तग्रहणं च मन्त्रप्रवृत्त्य-
र्थम् ॥ २२ ॥

१ प्राणभक्षं वादीक्षिताः ॥ २३ ॥

बुवंन्ति । याज्ञवल्की विवक्षयार्थः । दीक्षितास्तु नियोगतः प्रत्य-
क्षभक्षयमिति ॥ २३ ॥

पशुपुरोडाशेन प्रचर्य पुरोडाशादि करोत्या-

धिष्यनिधानात् ॥ २४ ॥

पशुपुरोडाशेन भागपरितरणान्तेन प्रचर्य सवनीपुरोडाशादि-
करोत्या धिष्यनिधानान्तरम् । तथैवे सूक्तो पिशेयः ॥ २४ ॥

उत्तीयमानेभ्यश्चानुवाचनभृत्या चमसनि-

धानात् ॥ २५ ॥

चशब्दात्करोति ॥ २५ ॥

दशसूत्रयति ॥ २६ ॥

चमसेषु ॥ २६ ॥

माध्यन्दिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भा-
गस्य शुक्रवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान्प्र-
स्थितान्प्रेष्येति ॥ २७ ॥

प्रस्थितप्रेषः ॥ २७ ॥

मन्थीवत इति वा मधुश्चुतस्थाने ॥ २८ ॥

घाशब्दो विकल्पार्थः ॥ २८ ॥

इडां भक्षयित्वा शालाद्वार्ये दक्षिणहोमः
वासःप्रवद्धः हिरण्यः हवन्यामवधाय चतु-
र्गृहीतमुदुत्यमिति ॥ २९ ॥

शालाद्वार्यप्रदणमाहवनीयव्युदासार्थम् । दक्षिणा सम्यन्धश्च
होमो दक्षिणहोमः । दक्षिणा च ऋतुदक्षिणोच्यते नात्रेयादीनां । उ-
पचारवृत्तो हि तत्र दक्षिणा शब्दः । वाससि यध्या हिरण्यः हव-
न्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदुत्यमिति जुहोति ॥ २९ ॥

चित्रं देवानामिति द्वितीयाम् ॥ ३० ॥

आहुतिं जुहोति । द्वितीयप्रदणाय चतुर्गृहीतं सदिरययता च
प्राप्यते ॥ ३० ॥

आग्नीध्रीयेऽग्ने नयेति ॥ ३१ ॥

जुहोतीत्यनुयच्छते । अत्र हिरण्यचतुर्गुहीते न ऋतोऽनुषदे-
शात् ॥ ३१ ॥

अयन्न इत्यपरामश्वं चेद्युक्तं दद्यादयुक्तं

वा ॥ ३२ ॥

अथ यद्यश्चं युक्तं वायुक्तं घादास्यन्स्यादय द्वितीयां जुहुया-
द्यद्यु न नाद्रियेनेति वचनात् । यद्यपि वक्षिणायोगेन न युक्तोऽश्वः
अथाप्ययुक्तोऽङ्गदक्षिणा मघति तथापि होतव्या । यथा शताश्वरय-
मभ्वर्यधे ददातीति । तत्र चाश्वबहुतेरपकर्षः दास्यन्निति वचनात् ।
ननु चेह धूपते चतस्रो वै वक्षिणा हिरण्य गौर्वांसोश्च इत्यश्वनि-
यमाश्वेच्छब्दो यद्यर्थः । एवं चेद्विकृत्यर्थो भविष्यति । यथा उन्मुक्त
उबृहत्पनुयाजाश्वेदिति ॥ ३२ ॥

वासोहिरण्ये ददाति ॥ ३३ ॥

दक्षिणाम् ॥ ३३ ॥

सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्न-
भिमन्त्रयते दक्षिणा वहिर्वेदितिष्ठतीर्दक्षिणतो
रूपेण च इति ॥ ३४ ॥

इष्टार्घ्यात्प्रदेयहिरण्येन यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन् द-
क्षिणतो वहिर्वेदितिष्ठतीर्दक्षिणतो रूपेण च इत्यनेन मन्त्रेण । एतथाः-
भिमन्त्रणं यथामृतस्य यथा म्रतेति मन्त्रलिङ्गात् । अथ च मन्त्रश्चो-
दितार्घ्याभिधायी ॥ ३४ ॥

गत्राऽशतं द्वादशं वातिक्रामति ॥ ३५ ॥

तः घतेनैव दक्षयतीति वचनात् । द्वादशं तु शाला-
शतरात् ॥ ३५ ॥

मन्धोदनतिलमापाश्व ॥ ३६ ॥

चशुद्धाग्नीयन्ते । एते च पुरुषसंस्कारार्थाः न दीक्षणेति स्म
 दायः । तथा च श्रूयते चतस्रो वै दक्षिणा हिरण्यं गौर्वासांश्च
 इति । दाने तेषां पुरुषसंस्काराय न दक्षिणाय । मन्थौदनादिसं-
 स्कृताः पुरुषाः कर्मानुष्ठास्यन्तीति । प्रयोजनं सत्तेषु प्रवर्त्तन्ते । एते-
 यामपि दक्षिणासम्बन्ध इत्यपरे ॥ ३६ ॥

अन्तरा शालासदसी दक्षिणेनाग्नीध्रं
 तीर्थेन ॥ ३७ ॥

गवादीनामतिक्रमणम् ॥ ३७ ॥

सुव्रहाण्यां च प्रेष्यति वा ॥ ३८ ॥

न वेति विकल्पः ॥ ३८ ॥

आग्नीध्रादनु गच्छति सुन्वन् ॥ ३९ ॥

आग्नीध्रं यावद्यजमान अनुगच्छति गवादीन् ॥ ३९ ॥

प्रागनुवाचनाच्च ॥ ४० ॥

इन्द्राय मरुधतेनुद्गृहीत्यतः प्राक्सुन्वन्नेघ प्रत्येतव्यः ॥ ४० ॥

सदो गच्छति वि स्वरिति ॥ ४१ ॥

प्रेक्षते यतस्व सदस्यैरिति सदस्थान् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणमघेत्याग्नीध्रगमनम् ॥ ४३ ॥

तच्च दक्षिणादानायाऽतश्च सध्रे न भवति । सदो गमनं तु
 भवत्येव ॥ ४३ ॥

उपविश्य हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राता इति ॥ ४४ ॥

उपविश्याग्नीध्रे हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राता इत्यनेन मन्त्रेण ।
 हिरण्यमहणं च दक्षिणाद्रव्यापलक्षणार्थम् । एवं हि श्रूयते तद्यद-
 ग्नीध्रे प्रथमाय दक्षिणां तयन्तीति । समस्तां च दक्षिणारथं न हि-

रयस्यैवेति ॥ ४४ ॥

आत्रेयाय चाग्नीध्रवत्सदसः पुरस्तादुपवि-
ष्टाय क आत्रेयं क आत्रेयमिति त्रिरुक्त्वा
सकृच्छेपमहालेयमवालेयमकौद्रेयमशौत्रेय-
मवामरथ्यमगौपवनमिति ॥ ४५ ॥

चशब्दादात्रेयाय च सदसः पुरस्तादुपविष्टाय हिरण्यं ददा-
ति । आग्नीध्रवदिति मन्त्रा लभ्यन् । इयांस्तु विशेषः । क आत्रेयं क
आत्रेयमत्युक्त्वा ततो ददाति ॥ ४५ ॥

ऋत्विग्भ्यो दाक्षिणां ददाति ॥ ४६ ॥

ऋत्विग्ग्रहणं चमसाभ्ययुंन्युदासार्धम् ॥ ४६ ॥

पृथक् शतानि पुरुषभेदात् ॥ ४७ ॥

प्रत्यृत्विजः शतः एतं देयम् । कुत एतत् । ऋत्विग्भेदात् ॥ ४७ ॥

प्रतिविभागो वा कर्मप्राधान्यात् ॥ ४८ ॥

प्रतिविभागेन वा दानम् । कुत एतत् । कर्मप्राधान्यात् । क-
र्मप्राधाना हि दाक्षिणा न सम्प्रदानप्राधाना, अतश्च प्रतिविभाग
इति ॥ ४८ ॥

यथारम्भं द्वादशद्वादशाद्येभ्यः षट् द्विती-

येभ्यश्चस्त्वृतीयेभ्यस्तिस्र इतरेभ्यः ॥ ४९ ॥

ऋत्विजः प्रकृत्यैव हि धूपते । अर्धिनस्त्वृतीयिनः पादिन
इति । यथारम्भमिति प्रक्षादिभ्यो यत्प्रमाणप्रमाणेण ॥ ४९ ॥

ब्रह्मोद्गातृहोतृभ्यः ॥ ५० ॥

अध्वर्युभ्यां च ॥ ५१ ॥

हविर्धान उपविष्टाभ्यां ददाति ॥ ५२ ॥

अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रतिगृहीतः ॥ ५३ ॥

अग्नयचनोपदेशात् अग्नयुं प्रतिगृह्णाताये ॥ ५३ ॥

रुद्राय त्वेति गां बृहस्पतये त्वेति वासो

यमाय त्वेत्यश्वम् ॥ ५४ ॥

प्रतिगृहीत इत्यनुवर्त्तते ॥ ५४ ॥

कोदादित्यन्यत् ॥ ५५ ॥

प्रतिगृहीतः । अन्यस्य दक्षिणाद्व्यव्यतिरिक्तम् । एवं हि श्रूयते अथ यदन्यद्ददाति कामेनैव तद्ददातीति मय्यमुखासदिति तत्प्रत्येति कोदादिति ॥ ५५ ॥

इच्छतो मन्त्रवचनम् ॥ ५६ ॥

प्रतिग्रहमन्त्रवचनमिच्छया ॥ ५६ ॥

प्रत्येत्य प्रस्तोतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छृतिपोतृने-

ष्टूच्छावाकोनेतृग्रावस्तुत्सुब्रह्मण्येभ्यः ॥ ५७ ॥

हविर्धानाग्रापेभ्य सदसि व्यवाहितेभ्यो ददाति ॥ ५७ ॥

प्रसृतेभ्यश्चान्यत् ॥ ५८ ॥

प्रासंपेकेभ्यश्चाग्नयद्ददाति ॥ ५८ ॥

कण्वकश्यपयाचमानवर्जम् ॥ ५९ ॥

कण्वकश्यपौ गोवतः । याचमानः प्राधंपिता । एतेभ्यो न देयम् ॥ ५९ ॥

ज्ञातये चाश्रोत्रियाय ॥ ६० ॥

न देयम् । श्रोत्रियाय तु ज्ञातयेऽपि दीयत एव ॥ ६० ॥

न रजतं दद्याद्वर्हिषि पुरास्य संवत्सराद्गृहे
रुदन्तीति श्रुतेः ॥ ६१ ॥

वर्हि शब्देन कर्मोपलभ्यते । तत्ररजतं न देयम् निन्दार्थवा-
चात् ॥ ६१ ॥

पत्नी च ददाति ॥ ६२ ॥

वीयमानमनुजानाति । द्रव्यासाधारण्यात् ॥ ६२ ॥

सर्वेभ्यो दत्त्वा प्रतिहर्त्रे पश्चात् ॥ ६३ ॥

सर्वेभ्यः प्रतिविच्छेद्य इति केचित् । तन्न, प्रतिषेधवैयर्थ्यप्रस-
ङ्गात् । तस्मात्सर्वेभ्यो येष्य एव दानमप्रतिषिद्धमिति । पश्चात्प्रतिह-
र्त्रे ददाति । प्रतिहर्त्रे उत्तमाय ददातीति वचनात् ॥ ६३ ॥

इन्द्राय मरुत्वते ऽनु वाचयति ॥ ६४ ॥

अथाइन्द्राय मरुत्वते ऽनु ब्रूहीति इति वचनात् ॥ ६४ ॥

अदानमतः ॥ ६५ ॥

अतः परमदानम् । पूर्वं तु यावद्विच्छेदं दानम् ॥ ६५ ॥

ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृही-
तोति मरुत्वतां त्र्यंजस इति ॥ ६६ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ६६ ॥

अध्वर्युमनु जुहोति ॥ ६७ ॥

एतं ग्रहं प्रतिप्रस्थाता ॥ ६७ ॥

सशस्त्रे त्रानुपूर्व्ययोगात् ॥ ६८ ॥

तु शब्दः पक्षभ्यावृष्टो । सशस्त्रे मरुत्वतीये ऽध्वर्युमनु ह्रियते

न प्रथमे, एवं मन्त्राणामानुपूर्व्ययोगः कृतो भवति ॥ ६८ ॥

तृतीयश्रुतेश्च ॥ ६९ ॥

तेऽप्य एवं तृतीयं ग्रहमगृह्णीतुपयामगृहीतोसि मरुत्वतां त्वौ-
जस इति । पूर्वं तु मुख्यत्वाद्ध्यवसितं तस्यांकेन म्यायेनानुपपन्न-
मिति ॥ ६९ ॥

वशिना मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति ॥ ७० ॥

वशिना रिक्तेन पात्रेण मरुत्वतीयं गृह्णाति मरुत्वन्तमित्यनेन
मन्त्रेण । तच्च श्रुतुपात्रेण मरुत्वतीयं गृह्णातीति वचनात् ॥ ७० ॥

निर्हते पात्रे होता शः सति ॥ ७१ ॥

पूर्वमरुत्वतीयस्य मन्त्रोत्तरकालं पात्रनिर्हारेण कृत इत्यर्थः ।
होता शः सतीति यदुक्तं भवति । होतु पुरस्तात्प्राङ्ङास्त इति ।
गतस्तोत्रो ह्यर्थं माध्यन्दिनेन पवमानेन ॥ ७१ ॥

जनिष्ठा उग्र इत्येतस्यां मदामोदैवेति प्रति

गरः सकृत् ॥ ७२ ॥

जनिष्ठा उग्र इत्यस्यामृचि पादशः शस्यमानार्था यत्र कचन
प्रदेये मेदैमादवेति सकृत्प्रतिगरः ॥ ७२ ॥

तत्स्थाने विकृतौ ॥ ७३ ॥

तस्याः स्थाने विकृतौ या भविष्यति तस्यामपि मदामोदैवेति
सकृत्प्रतिगरः ॥ ७३ ॥

आ निधानात्कृत्वा माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदे-

ववन्महां इन्द्र इति ॥ ७४ ॥

महामरुत्वतीयस्या पात्रनिधानात्कृत्वा माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्व-
देववदिति यदुक्तं भवति । शुक्रपात्रेणा श्लोकलयाद्व्याख्याये चेति

॥ महां इन्द्र इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७४ ॥

शुक्रं पूतभृत्वासिच्य पृष्ठमुपाकृत्य प्रेष्यत्य-
भिषोतारोभिपुणुतौलूखलानुद्धादयताग्नीदा-
शिरं विनय सौम्यस्य वित्तादिति ॥ ७५ ॥

पूतभृति शुक्रासेकं कृत्वा पृष्ठस्तोत्रमुपाकृत्य प्रेष्यत्यभिषो-
तारो ऽभिपुणुतेति । अथारः प्रैषार्थाः ॥ ७५ ॥

अजीषमिश्रमः शुभभिपुण्वन्ति यथाकथाचा
नुदकम् ॥ ७६ ॥

उदकस्यानाम्नानात् ॥ ७६ ॥

आधवनीये करोति ॥ ७७ ॥

तत्र एष हि पायने धूयत इति ॥ ७७ ॥

त्रिपर्यायान्वाभिषयोपदेशात् ॥ ७८ ॥

याशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । त्रिपर्यायान्वाभिषयान्करोति न यथा
कथा च । अभिषोतारो अभिपुणुतेति ह्यभिषयोपदेशो भवति । स च
यथा भूता दृष्टस्तथा भूत एष कर्त्तव्य इति । उदकस्य रचनाम्ना-
नात्वादेवाभाषः ॥ ७८ ॥

मानाभिमर्शनवर्जं कृतत्वात् ॥ ७९ ॥

मानाभिमर्शने तु कृतत्वादेव न क्रियेते ॥ ७९ ॥

पूतभृतिपायनं शुक्राभावात् ॥ ८० ॥

सोमस्य पायनं पूतभृति कर्त्तव्यम् । न ह्यत्र शुक्रो विद्यते ।
अपैतमिर्जति शुक्र यन्मृतापस्रवनमिति ॥ ८० ॥

स्तूयमाने कुम्भे चर्जीपस्यावधानम् ॥ ८१ ॥

चशब्दात्पूतभृनि च पायनम् ॥ ८१ ॥

सवनीया अपयस्याः ॥ ८२ ॥

प्रातः सवन एवैषामैवावरुणीपयस्यावकल्लप्ता भवति नेतरयोः
सवनयोरिति ॥ ८२ ॥

सौम्यश्चरुर्वारुणाश्चैककपालोधिकौ ॥ ८३ ॥

अधिकप्रदण्णात्सवनीयैः सहस्रं गम्यते । ततश्चाप्रीध पय क-
र्तव्यम् ॥ ८३ ॥

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वोक्त्यं विगृह्णाति

पूर्ववदिन्द्राय त्वेति सर्वेभ्यः ॥ ८४ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रादिपात्रप्रक्षालनान्नं कृत्योक्त्यं विगृह्णाति ।
पूर्ववदिति प्रैधम् । इन्द्राय त्वेति सर्वेभ्यः । इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेत्ये-
ष माध्यन्दिने सवन पेन्द्रं हि माध्यन्दिनं सवनमिति ॥ ८४ ॥

वसतीवरीश्वासिञ्चतीदं तृतीयः सवनं कवी-
नामृते न ये चमसमैरयन्त ते सौधन्वनाः
स्वरानशानाः स्विष्टिं नोभि वसीयो न-
यन्त्विति ॥ ८५ ॥

अनेन मन्त्रेण । चशब्दात्प्रागच्छायाकविप्रहात् ॥ ८५ ॥

एकधनशेषं च ॥ ८६ ॥

चशब्दादनेनैव मन्त्रेणामिञ्चति ॥ ८६ ॥

प्रसूतान्तं भवति ॥ ८७ ॥

सर्वेणस्योत्तरप्राभिधानात् ॥ ८७ ॥

एहि यजमानेत्याह हविर्धानं प्रयिशन्त्यध्वर्यु-

येष्वहोमः ॥ ९७ ॥

अत्र सर्पणमादित्यग्रहेस्य प्राकृतृतीयसवन-
श्रुतेः ॥ ९८ ॥

अस्मिन्नवसरे सर्पणं भवति । तस्मादादित्यग्रहः प्राकृतृतीयसवनात् ध्रुवते संस्थित एव माध्यन्दिने सवने पुरातृतीयसवनादेतमनुहयुरिति । सर्पणं च तृतीयसवनावि । ततोपि पुरास्य होमः । पुराशब्दश्चात्र माध्यम्याची माध्यन्दिनसवनस्य सस्याधुने । संस्थित एव माध्यन्दिने सवन इति । न स्वाभ्यसवनान्तरमस्ति । तस्मात्पुरा तृतीयसवनात् प्रथम तृतीयसवनादिति द्रष्टव्यम् । यच्च तुरीयादित्यसवनमिति तत्प्राक् सर्पणात् क्रियमाणस्योपचारवृत्त्या द्रष्टव्यम् । प्रयोजनं तृतीयसवनधर्म एवास्तेति ॥ ९८ ॥

आग्रयणमादायासिञ्चति पवित्रेधिपूतभृतम् ॥ ९९ ॥

आग्रयणं गृहीत्वा पूतभृत उपरिष्ठात् पवित्रं आसिञ्चति नेष्टा ॥ ९९ ॥

प्रतिप्रस्थाता च संसूवी ॥ १०० ॥

अथदादासिञ्चति ॥ १०० ॥

आधवनीयादुन्नेतोदञ्चनेन चमसेन वा ॥ १०१ ॥

आसिञ्चति । ततो धाराचतुष्टयम् ॥ १०१ ॥

तत आग्रयणं गृह्णाति ॥ १०२ ॥

त चतसृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णातीति यचनात् ॥ १०२ ॥

उक्थ्यं चोत्तरेष्वेकया ॥ १०३ ॥

अथदातुक्थ्यं च गृह्णातुत्तरेषु सस्याधिशेषेषु एकया धारया । सा आधवनीयादुन्नष्टकतुंषा । निष्ठितारवादितास्तां धा-

पूतभृत्या शिरमासिञ्चत्याशीर्म-ऊर्जमुत सु-
प्रजास्त्वमिपं दधातु द्रविणः सुवर्चसम् स-
जयन् क्षेताणि सहसाहमिन्द्र कृष्णानो
ऽन्यानधरान्त्सपत्नानिति ॥ १०४ ॥

दधि विनीतं यच्चदा शिरम् ॥ १०४ ॥

श्रदस्मै नर इत्येनमवेक्षते पत्नी ॥ १०५ ॥

पूतभृतम् ॥ १०५ ॥

समन्वारब्धनिष्क्रमणादि करोति माध्य-
न्दिनवत् ॥ १०६ ॥

इयांस्तु विशेषः । प्रतिप्रस्थातः ॥ १०६ ॥

पशौ संवदस्वेत्युपचयस्थाने ॥ १०७ ॥

प्रातः सवनप्रभृत्या संवादाच्छ्रुतेः ॥ १०८ ॥

धुनिप्रहणप्रतिहोत्रेक्ष्यते । स प्रातः सवन आलस्य वा सु-
शीघ्रसवतात् अल्पमात्र उपयेत इति ॥ १०८ ॥

शमितनुशासनप्रभृतीडान्तं कृत्वा पुरोडा-
शादि चेडाभक्षात् ॥ १०९ ॥

शामिप्रानुशासन तिः प्रच्यावयतादित्येकम् । पत्न्या पृच्छा-
दिति द्वितीयम् । तत्प्रथममर्थाप्रातः सवन एव गतम् । इदं तु द्वि-
तीयशामिप्रानुशासनप्रभृति द्रष्टव्यम् । शामिप्रानुशासनप्रभृतिपश्चिदा-
न्तं कृत्वा चशब्दात्पुरोडाशादि परोति वा इदमक्षाय ॥ १०९ ॥

अत्रविशेषः—

चमसरेव ॥ ११० ॥

यजमानप्रतिप्रस्थात्रग्नीदुन्नेतारः ॥ ८८ ॥

घचनसामध्यात् । तं सम्प्रापयन्ते ऽध्वर्युश्च यजमानश्चैत्ये-
वमादि ८८ ॥

पत्नी चापरेण ॥ ८९ ॥ .

द्वारेण । अशब्दात्प्रविशति ॥ ८९ ॥

अपिहितद्वार आदित्यस्यात्रमादाय सृ-

सूवांश्चोपरिपूतभृतस्तत आदित्यग्रहं गृह्णाति

सृसूत्रेभ्यः कदा चनेति ॥ ९० ॥

अपिहितद्वारे हविर्धाने आदित्यपात्रं गृहीत्या संस्तवांश्च
य आदित्यस्योदयामासिका उपरि पूतभृता ससूत्रेभ्य आदित्य-
ग्रहं गृह्णाति कदा चनेत्यनेन मन्त्रेण । अपगृह्य पुनः कदा चनेति
द्वितीयमह्वणम् ॥ ९० ॥

दध्ना श्रीणात्येनं पश्चिमेन्तेमध्ये वा यज्ञो देवा-

नामिति ॥ ९१ ॥

एतं आदित्यग्रहं दध्ना श्रीणाति मध्ये पश्चिमे वाग्ते यज्ञो
देवानामित्यनेन मन्त्रेण ॥ ९१ ॥

उपांशुसवनेन मिश्रयति त्रिवस्वन्नादित्येति ॥ ९२ ॥

उपांशुसवनेन मिश्रयति ग्रहं त्रिवस्वन्नदित्येति ॥ ९२ ॥

उपांशुसवनमुन्नेते प्रयच्छत्यासृजग्राह्य

इति चाह ॥ ९३ ॥

अथदात्यच्छग्राह्यं ग्राह्यं इत्याह ॥ ९३ ॥

आधवनीये चमसे वा सोमवति प्राणो-

वधाय स्थाने निदधाति ॥ ९४ ॥

तानाधवनीये वा सृजति चमसे वा राजानमुन्नीयेति पञ्चमा-
सु । तत्स्थान चाधिरवणयोरुपरि ॥ ९४ ॥

अपावृतद्वारे निष्कामतो ग्रहमपिधाय पाणि-

ना स्थाल्या वा ॥ ९५ ॥

अर्थमाप्तत्वाद्पावरणमवाच्यमिति चेत् । वाच्यं च द्वयोरपि
यथा स्यात् । अथ प्राप्त्या होकस्यापावरण निष्कामत इति पञ्चमो
पदस्तात् । प्रतिप्रस्थाता द्वितीय ॥ ९५ ॥

अन्वारब्ध आदित्येभ्योऽनु ब्रूहीत्याह-

प्रैपानुवाचनयोरन्यतरस्मिन्नाह प्रियेभ्यः

प्रियधामभ्यः प्रियवृतेभ्यो मह स्वसरस्य

पतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति ॥ ९६ ॥

अथाहादित्येभ्योऽनु ब्रूहीत्यन्तसम्पदयेद्यदि कामयेताद्वाध्यत्वे-
न सम्पदयेदादित्येभ्य प्रेष्येत्येव मादि । अतः कचित् ब्रूहीति प्रेष्येति
च क्रियापदयोरनन्तरमेव विशेषणपदोच्चारण कुर्वन्ति । एवमेव
हि ब्राह्मणपाठ आदित्येभ्य प्रेष्यति प्रियेभ्यः प्रियधामभ्य इति ।
नैतदेवमिति सम्प्रदायः । येन प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियवृतेभ्य
इत्येवमादीनि द्वैतविशेषणानि । विशिष्टदेवतापदोत्तरकालं चानु
ब्रूहि प्रेष्येति च युक्तम् । इन्द्राय मरुत्वते ऽनु ब्रूहीति यथा, यथा च
देवाय सवित्रेऽनु ब्रूहीति । तस्मादुत्तरकालीनमेव क्रियापदमिति ।
यस्तु ब्राह्मणपाठः स विशेषेण पदविधानार्थो न क्रमार्थः ॥ ९६ ॥

हुत्वा प्रतिप्रस्थाने प्रयच्छति शेषी ॥ ९७ ॥

ग्रहशेष शालीशेष च । अत एव शालीत स्र शेषग्रहणं स-

अतिदेशसूत्रेण पुरोडाशादि सर्वे प्राप्तम् । तत्र शुक्लामर्गि-
प्रचारनिवृत्त्यर्थं चमसैरेवेत्येवकारकरणम् ॥ ११० ॥

होतृचमसं गृहीत्वाश्राव्याह तृतीयस्य सव-
नस्य ऋभुमतो विभुवतो वाजमतो बृहस्प-
तिमतो विश्वदेव्यावतस्तीव्रांश्च आशीर्वित इ-
न्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येत्याशीर्वित इति
शुक्रस्थाने ॥ १११ ॥

यत्र शुक्रस्याभ्युन्नयस्त्वमिति सप्ताशीर्वितोभ्युन्नयस्त्वमिति
प्रयोगः ॥ १११ ॥

प्रागिडामक्षाद्विवर्धने यथास्वं चमसेषूपास्य-
न्ति पुरोडाशमात्रा अनुदकाः पिण्डपितृयज्ञ-
वहानप्रभृतिप्रागवघ्राणात् ॥ ११२ ॥

इडामक्षात् पूर्वं दविवर्धने यथास्वं चमसेषु पुरोडाशपात्रा-
नुपक्षिपन्ति उपपन्नं पिण्डपितृयज्ञघत् प्रागवघ्राणात् ॥ ११२ ॥

पितृशब्दस्य सप्त्यन्विशब्दत्वात् स्वपितृभ्यो दागप्राप्तौ
इदमाह—

यजमानपितृभ्यो वा तस्य कलाधिकारात् ॥ ११३ ॥

याशब्दः पक्ष व्यावृत्तौ । यजमानपितृभ्य एव दक्षुर्गमपि-
तृभ्य । तदीय च इत्यमत्र त्यज्यते पागायशिष्टं भक्तत्त्विष्य एव
प्राप्नोति । यथा चरिषिज्ञां चमसा न दियन्ते । यथासप्रचमसेषु द-
क्षुर्गमपा नेष्टुचमसे ऽप्ययं च ॥ ११३ ॥

भक्षयित्वेडामुपाश्वन्तयामिपात्रयोरन्यतरेण

सावित्रग्रहणं वाममधेति काले पार्त्नीव-
तमितरेण ॥ ११४ ॥

एवमेव हि श्रूयते । पार्त्नीवते प्रकृत्य यदि सावित्रमुपांशुपा-
त्रेण गृह्णीयादन्तर्यामपात्रेणैतं यदि सावित्रमन्तर्यामपात्रेण गृह्णीया-
शुपांशुपात्रेणैतमिति ॥ ११४ ॥

देवाय सवित्रे ऽनुवाचयति ॥ ११५ ॥

अथाह देवाय सवित्रे ऽनुब्रूहीति वचनात् ॥ ११५ ॥

अभक्षितेन महात्रैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतो-
सि सुशर्मासीति ॥ ११६ ॥

अभक्षितेनेति । तेनैव पात्रेण भक्ष्यञ्चात्र न भयति अभक्षितेने-
ति तत्प्रतिषेधात् ॥ ११६ ॥

होताशंसति ॥ ११७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते होतुः पुरस्तात्प्राङ्मुखास्त इति ययुक्तं भवति
शतस्रोत्रोयमिति च शपनाय ॥ ११७ ॥

एकया च दशभिश्चेति दास्यमाने द्विदेव-

त्यानि प्रतिप्रस्थाता प्रक्षाल्य खरे निदधाति ॥ ११८ ॥

एकया च दशभिश्चेत्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये दास्यमाने द्विदशस्य-
पात्राणि प्रतिप्रस्थाता प्रक्षाल्य खरे निदधाति ॥ ११८ ॥

प्रद्यावा यज्ञैरित्येतासु मदामोदैवेति त्रिः

प्रतिगरः ॥ ११९ ॥

प्रद्यावा यज्ञैरित्येतासु यत्र कचन प्रद्वेषे दास्यमानासु मन्वा-
मोदैवेत्यव्यवहितः त्रिः प्रतिगरो भवति । अव्यवहिते संप्रया
प्रयच्छते ॥ ११९ ॥

१स्वादुर्गिलीयासु चेच्छन् ॥ १२० ॥

त्रिः प्रतिगृणाति ॥ १२० ॥

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वा सौम्येन चरति ॥ १२१ ॥

महावैश्वदेवस्य आ पात्रप्रक्षालनास्तं कृत्वा सौम्येन चरन्त्या
प्रचरति ॥ १२१ ॥

आज्येनोभयतः परियजति ॥ १२२ ॥

अधस्ताद्योपरिष्ठाद्य ॥ १२२ ॥

अन्यतरतो वा ॥ १२३ ॥

येति विष्कट्य ॥ १२३ ॥

घृतस्य यजेत्याह घृतशब्दउपांशुः ॥ १२४ ॥

वचनादुपांशुद्रव्योच्चारणम् मन्त्रलिङ्गाद्याग्नेर्देवतात्वम् घृ-
ताहवनो घृतपृष्ठो अग्निरिति । तस्य चोपांशुयाजविध्यन्ते-
सोपांशुवन् ॥ १२४ ॥

सौम्यस्य यजेति सौम्येन चरन् ॥ १२५ ॥

वचनाद्व्योच्चारणम् । देवतापदोच्चारणं तु चोदकेनैव । उप-
रिष्ठादपि च वैष्णवो घृतपागः । मन्त्रलिङ्गादेवोक्त विष्णोर्विक्रमस्वे-
ति । अन्यतरश्चेति घृतपागो मन्त्रलिङ्गादेवाग्रावैष्णवो भवति ॥ १२५ ॥

यावदुक्तं सौम्यस्य पुनर्ग्रहणात् ॥ १२६ ॥

सौम्यचरोर्यावदुक्तं भवति । शेषकार्याण्यपि न प्रवृत्तम् ।
पुनर्ग्रहणे हि भवति । न आज्यस्योपस्तीर्यं त्रिष्वश्वरोर्यवत्तयोपरि-
ष्ठादाज्यस्याभिधारयत्याधान्याह सौम्यस्य यजेति यपदुक्ते जुहोती-
ति । एवं च व्यूहने यचनात् सोमस्योच्चारणम् ॥ १२६ ॥

१ आग्निमास्यशस्त्रमध्ये स्वादुर्गिलीयानामिषाः काचनश्रुचः
तादृशपथः ।

आज्यमासिच्योद्गाते सौम्यं प्रयच्छति
चतुर्गृहीतं प्रचरण्याधिष्येपु जुहोति यथा-
न्युप्तं प्रभावयञ्छालाकान्प्रदीप्य प्रदीप्य
विभूरसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२७ ॥

चतुर्गृहीतं प्रचरण्या धिष्येपु जुहुयात् येन क्रमेण न्युप्ताः
प्रभावयं जुहोति न पुनर्गृह्णाति शालाकान्प्रदीप्य धिष्येपु जुहोति
विभूरसीत्यभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । अभिः शालाकाभिः शालाको म-
येति । ते च प्रतिधिष्यं वयस्यो भवन्ति ॥ १२७ ॥

आग्नीध्रीये पुनः पश्चादिच्छन् ॥ १२८ ॥

जुहोति । तच्च तूर्णीं काण्वशाखापाठात् ॥ १२८ ॥

उपयामगृहीतोसि बृहस्पतिसुतस्येति प्रति-
प्रस्थाता पात्नीवतं गृह्णाति ॥ १२९ ॥

उपयामगृहीतोसि बृहस्पतिसुतस्येत्यनेन मन्त्रेण प्रतिप्रस्थाता
पात्नीवतं गृह्णाति ॥ १२९ ॥

प्रचरणीशेषेण श्रीणात्येनमहं परस्तादिति ॥ १३० ॥

अथ यः प्रचरण्याऽसृष्टयः परिशिष्टो भवति तेनैव श्रीणा-
सीति ॥ १३० ॥

अग्नीत्पात्नीवतस्य यजेत्याह ॥ १३१ ॥

पतायानेव ग्रैव इति सम्प्रदायः ॥ १३१ ॥

अस्माद् इ पत्नीवन्नित्युत्तरार्धे जुहोति ॥ १३२ ॥

भाट्टपनीयस्य ॥ १३२ ॥

प्रेष्यति चाग्नीन्नेष्टुरपस्थमासीद नेष्टः पत्नी-

मुदानयोद्वात्रा संख्यापयोन्नेतर्होतुश्चमसमनू-

न्नय सोमं मातिरीरिच इति ॥ १३३ ॥

प्रेष्यति चेति चशब्दादग्नीध्रे भक्षमाह्वोपहवप्रत्युपहवौ
फरोति ततः प्रेष्यति । एवं हि ध्रुयते आहर-
पध्वर्युरग्नीध्रे भक्षः । स आहाध्वर्य उपमाह्वयस्त्रेति तन्न प्रत्युपहवे-
त को हि ह तस्य निरपस्य प्रत्युपहवस्तं वै प्रत्येवोपह्वयेत जुह्वयस्या-
भौ वपट्कुर्वन्ति तस्मात्प्रत्येवोपह्वयेताथ सन्प्रेष्यति तं होतुश्चमस-
मनून्नयेति । होतृचमसग्रहणं सर्वचमसोपलक्षणार्थम् । सोमं मा-
तिरीरिच इत्यतिरेकप्रतिषेधार्थम् ॥ १३३ ॥

प्रभावयेत्युक्थ्यादिषु ॥ १३४ ॥

प्रेषः तत्र हि सोमेनार्थः ॥ १३४ ॥

आग्नीध्रे भक्षणं वपट्कारोपह्वानाम्याम् ॥ १३५ ॥

जुग्रीध्रे पात्नीवतस्य भक्षणम् । तत्र स्थितेन हि वपट्कारः
कृतः उपहवंप्रत्युपहवौ च ॥ १३५ ॥

सपात्र आसीदति नेष्टुरुपस्थम् ॥ १३६ ॥

सह पात्रेणाग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीदति स विघ्नदेवैतत्पात्रमग्नी-
न्नेष्टुरुपस्थमासीदेति वचनात् ॥ १३६ ॥

अत्र वा भक्षणं पात्रहरणसामर्थ्यात् ॥ १३७ ॥

अत्र वा भक्षणमभवति यत्र नेष्टोपविष्टः । कुत एतत् । पात्रह-
रणं होत्रमर्घ्यपन्नयति । इतरथादृष्टार्थता स्यात् । न च दृष्टेस्तद-
दृष्टार्थता युक्ता ॥ १३७ ॥

अग्नीत्प्रक्षाल्य पात्रं खरे करोति ॥ १३८ ॥

पात्नीपतसम्बन्धि ॥ १३८ ॥

यज्ञायज्ञियः स्तोत्रमुपाकरोति होतृचमस-

मुपस्पृश्य ॥ १३९ ॥

होतृचमसोपस्पर्शनं शायान्तरात् ॥ १३९ ॥

प्रोर्णते चेच्छन्नुद्गातृवत् ॥ १४० ॥

लोकवात्सर्कणकं उद्गातृवदकर्णकम् ॥ १४० ॥

पत्नीः सदः प्रवेश्यापरेणोत्तरत उपविष्टा-

मुद्रात्ता समीक्षयति प्रजापतिर्वृषासीति ॥ १४१ ॥

नेष्टा पत्नीः सदः प्रवेश्य अपरेण द्वारेण उद्गानूणामुत्तरत उपविष्टामुद्गाता सह समीक्षणं कारयति । कारिते चाध्येषणा । पशुद्गातारमीक्षस्तेति । प्रजापतिर्वृषासीत्यनेन मन्त्रेण समीक्ष-
ते पत्नी ॥ १४१ ॥

पान्नेजनीभिरभिपिञ्चति विवृत्य दक्षिणो-

रम् ॥ १४२ ॥

विपराश्रित्य दक्षिणमूर्धं पान्नेजनीभिरभिपिञ्चति पत्नी । अत्र
छान्दोग्ये वचनं प्रतिहिङ्गारमीक्षणम् प्रतिनिधनं चोर्वासेकः ॥ १४२ ॥

उद्गातानुज्ञाता गच्छति ईक्षिता वा त्रिः ॥ १४३ ॥

पत्नी । त्रिः उद्गात्रेक्षणोर्वासेकौ मघतः ॥ १४३ ॥

सुवान इन्द्रो मघवेति शस्यमाने ध्रुवः हो-

तृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति ॥ १४४ ॥

एषान इत्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये शस्यमाने ध्रुवः होतृचमसेऽवनय-
ति ध्रुवं ध्रुवेणेत्यनेन मन्त्रेण ॥ १४४ ॥

अवनयामि-स्थाने गृह्णामीति वा ॥ १४५ ॥

अवनयामीत्यस्य स्थाने गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥ १४५ ॥

वैश्वानरं यजमानस्य गृहीतश्चेत् ॥ १४६ ॥

गृहीतश्चेद्वैश्वानरो यजमानचमसेऽयनयेत् ॥ १४६ ॥

पातप्रक्षालनान्तेऽनुयाजाः समिदादि ॥ १४७ ॥

आग्निमाह्नाद्दध्वमनुयाजैश्चरन्तीति वचनात् । समिदादी-
नि च समिद्रहणस्य यदादौ तदादि उल्मुकसमासादीत्यर्थः । अनुपा-
जार्थोऽुल्मुकसमास इति ॥ १४७ ॥

उक्थ्यविग्रहणमुत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्रा-

वृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति ॥ १४८ ॥

उत्तरेषु संख्याविधेयेषूक्थ्यविग्रहणमिन्द्रावरुणाभ्यामित्येवमा-
दिभिर्मन्त्रैः ॥ १४८ ॥

स्तुतशस्त्रे अधिके षोडशी चेत् ॥ १४९ ॥

अषोडशिन्यपि षोडशिनो ग्रहणं विहितम् । अष्यसिष्टोमे ग्र-
हीतव्यं अष्युक्थ्ये ग्रहीतव्यं इति । अग्निष्टोमसंख्या च यज्ञायज्ञिया-
ग्निमाह्वान्ता उक्थ्यसंख्या चोक्थ्यविग्रहणान्ता । तदन्ते षोडशियागो-
धिकत्वेन । तत्र च स्तोत्रशस्त्रमात्रमेवाधिकं भवति । न यथा षोड-
शिसंख्ये शुणहिरण्यकृष्णोश्च इत्येवमादि । एवमेव शास्त्रान्तरेण वि-
धानमिति ॥ १४९ ॥

तृतीयसवने प्रसवः ॥ १५० ॥

अप्रसव इति केचित् । तदनुपपन्नं प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेध-
स्य । न चास्य प्राप्तिरुक्ता । तस्मात्तृतीयसवनेऽत्र प्रसव इति सूत्रं
व्याख्येयम् । विहितं च शास्त्रान्तरेषु । सवनीये सर्पन्तीति । यत्स-
वनान्ते सर्पन्ती तदत्र भवतीति सूत्रार्थः ॥ १५० ॥

सुग्व्यूहनमग्नेर्वनस्पतेरिन्द्रस्य वसुमतो रु-

द्रवत आदित्यवत ऋभुमतो विभुमतो वा-

जयतो बृहस्पतिमतो विश्वदेव्यावतः सोम-
स्योजितिमित्यग्निर्वनस्पतिरिन्द्रो वसुमान्-
रुद्रवानादित्यमानृभुमान्विभुमान्वाजवान् बृ-
हस्पतिमान्विश्वदेव्यावान्तसोमस्तमपनुद-
न्त्विति ॥ १५१ ॥

शाखान्तरोपदेशात् ॥ १५१ ॥

पशुदेवतावनस्पतिभ्यां वा सोमोपदेशादित-
रासाम् ॥ १५२ ॥

पशुदेवतावनस्पतिभ्यामेव वा रूग्व्यूहनामभिसम्बध्यते न
पशुमदादिदेवताभिः । कुत एतत् । सोमोपदेशात्तासाम् । सोमे हि
षा उपदिश्यते इन्द्रायत्वा यसुगते रुद्रवत इन्द्राय त्वादित्यवत इ-
त्येवमादिनेति ॥ १५२ ॥

एवं प्रात उच्यते—

सर्वा वा सवनीयसौम्यभावात् ॥ १५३ ॥

सर्वा वा यसुमदाया अपि व्यूहनेनाभि सम्बध्यन्ते । कुत ए-
तत् । सवनीयेषु सौम्ये च भावात्तासाम् । कथं कृत्वा । सर्वत्र हीन्द्रो-
भीज्यते । सवनीयान्मरुत्य हि श्रूयते सर्वं, ऐन्द्रा भवन्तीति । ननु
य गुणभेदोक्त । किं कियतां यच्चनमत्र । निर्वापे हि हरिवदादिविषि-
ष्ट इन्द्रो यागेच निर्गुणो व्यूहने च यसुमदादिविशिष्ट इति यच्चनेन
हि विधानम् । नास्ति यच्चनस्यातिभारस्तस्मात्तासाम् सर्वा वा सव-
नीयसौम्यभावादिति । सौम्ये निःसन्दिग्ध एव सन्नाय ॥ १५३ ॥

विमुच्य रूचौ द्रोणकलशे हारियोजनग्रह-
णमुपयामगृहीतोसि हरिरसीति ॥ १५४ ॥

चोश्कपरस्परापरिप्राप्त रूग्निमोक्षं कृत्वा द्रोणकलशे हारि-
योजनग्रहणमुपयामगृहीतोसि हरिरसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १५४ ॥

धानाश्चावपति ह्योर्धाना इति ॥ १५५ ॥

चक्षुर्वादनन्तरम् । अयणं चैतत् । शास्त्रान्तरश्रवणात् । धानाभिर्होत्रियोजनं शीणानीति । प्रयोजनं अयणधर्मोत्रं भवति ॥ १५५ ॥

उन्नेतानुवाचयति मूर्धनि कृत्वा धाना सो-

मेभ्यो ऽनुब्रूहीति ॥ १५६ ॥

एतावनेषु ग्रैष इति सम्प्रदायः । इन्द्राय धाना सोमेभ्य इत्यपरे । न पुनर्युक्तमयुक्तं वेति विचारणीयम् । न ह्यत्र चोदकप्राप्तिरस्ति । अनुवाचनग्रैषो यथा देवतमित्येतद्गतपूर्णमासविषयम् । अतोऽत्र पुल्लेभा प्राप्तिर्देवतापदोच्चारणस्य । एवं च कृत्वेन्द्राय मरुत्वतेनुब्रूहीति वचनात् देवाय सविभेनुवाचयतीति वचनाद्देवतापदोच्चारणम् । आध्याख्याह, दधिघर्मस्यै यजेति तत्र चोदकपरिप्राप्त्या देवतापदोच्चारणम् । इह पुनरनं तथा धर्म इत्येति सम्प्रदायः ॥ १५६ ॥

आश्राव्याह धानासोमाः प्रस्थिताः प्रेष्येति ॥ १५७ ॥

उन्नेतैवाभिप्रवृत्तत्वात्तथा च लिङ्गाद्वह्नौ वोन्नेतारौ कुर्वते तयोर्धेतरो नाध्यावयेदित्युन्नेतुराश्रवणं दर्शयति ॥ १५७ ॥

भक्षः हरेदिच्छन् ॥ १५८ ॥

इच्छन्सर्वभुतं करोति धानावजंम् ॥ १५८ ॥

उत्तरवेदौ वा निधाय विलाभम् ॥ १५९ ॥

उत्तर वेदौ वा निधाय द्रोणकलशं विलाभ्यधानाः । वा सदसि विलागः ॥ १५९ ॥

यस्ते अश्वसरिति प्राणभक्षं भक्षपि-

त्वोत्तरवेदौ निवपन्ति ॥ १६० ॥

धानाः । उत्तरवेदावपि विलाभे सदस्येऽथ प्राणभक्षः । तत्र

हि सर्वभक्षणां विधानमुदरमेवास्ति . सदस्तस्मात्सदसि भक्षयन्ती-
ति । धानाभक्षणं सर्वेषाम् । अथैतस्य ह्यारयोजनस्य सर्वं एव लि-
प्सन्त इति ॥ १६० ॥

शाकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिमन्तम् ॥ १६१ ॥

तच्च सर्वेषां सहकारिणामपि विधानसामर्थ्यात् ॥ १६१ ॥

अपरेण चात्वालं यथास्वं चमसान्पूर्णेपात्ता-
नवमृशन्ति हरितकुशानवधाय संवर्च-
सेति ॥ १६२ ॥

चात्वालमपरेण चमसान्पूर्णेपात्रान्कृत्वा हरितकुशानवधाय
यथास्वमवमृशन्ति संवर्चसेति । यदुच्चनोपदेशात् अधिकाराच्च
सहकारित्वचनाच्च सर्वार्थिजः । येषामपि चमसा न सन्ति तेषां य-
थावयया सन्निहितानां चमसानवमृशन्ति ॥ १६२ ॥

मुखान्यालभन्ते दधिक्रावण इत्याग्नीध्रे

दधिभक्षणम् ॥ १६३ ॥

सर्वे कुर्युरधिकारात् सहकारित्वपाञ्च ॥ १६३ ॥

पत्नीसंयाजाः पशुवत् ॥ १६४ ॥

पशुवदिति किमर्थमुच्यते । ग्रहयो ह्यत्र सवनीयाः पुरोडासाः
समानतन्त्राः । भूयसां सधर्मत्वग्यापात्तदाया मा भूयमिति । यद्येवम-
स्तु तथेति । नैतदेवम् । पशुतन्त्रं ह्यन गदत् लघु पौरिडाशिकम् । तेन
गृह्योपकटकन्यायेन पाशुकतन्त्राभ्युपगम एव युक्तरूप इति साधू-
च्यते पशुवदिति ॥ १६४ ॥

समिन्द्र ण इति नव समिष्टयजूपि जुहो-

ति प्रतिमन्तम् ॥ १६५ ॥

साभ्यासमिदमेकं कर्मेत्युक्तमेव । नवसंख्या तु पाशुकी । त-

सन्त्राक्ष्युपगमात् । तथा च पशुगणे सवनीयपशुविचारत्वाप्रयैव
भनन्ति ॥ १६६ ॥

आसन्धुदुम्बर्यां चात्वालु हरति
सोमलिसं च ॥ १६६ ॥

हरन्ति ॥ १६६ ॥

कृष्णविषाणा मेखले चात्वाले प्रास्यति मा
हिर्भूरिति ॥ १६७ ॥

अहिपृदाकुशब्दयोरुपमानार्थत्वात् बहुत्वेष्वनूहः ॥ १६७ ॥

प्रतिप्रस्थाता च शङ्कुयोक्त्रे तूष्णीम् ॥ १६८ ॥

चशब्दाच्चारवाले प्रास्यति ॥ १६८ ॥

उरुहीति वाचयति यजमानम् ॥ १६९ ॥

साम प्रेष्यति गाय ब्रूहीति वा ॥ १७० ॥

येति विफलप ॥ १७० ॥

व्यध्वोदकान्तयोश्च ॥ १७१ ॥

सामप्रेष्यति । व्यध्वशब्देनार्धपथ उच्यते ॥ १७१ ॥

सर्वे निधनमुपयन्ति ॥ १७२ ॥

सर्वेण्यो निरवग्रह सर्वैर्विग्नियय ॥ १७२ ॥

आहृतमादायावभृथ गच्छन्ति स्यन्दमाना-

नाऽस्थवराः ॥ १७३ ॥

यच्छात्वालमाहृतमासन्धौदुम्बर्यादि तदादायावभृथं कर्तुं
यन्ति स्यन्दमानानामर्षां वा स्थावरा आप । स य स्यन्दमानानां
स्वायरो हृद्-स्यादिति वचनात् ॥ १७३ ॥

तदभावेऽन्याः ॥ १७४ ॥

यद्यु तात्र विन्देदपि या एव काश्चापोऽयवेदादिति ॥ १७५ ॥

नमो वरुणायेति वाचयत्यपोऽवक्रमयन् ॥ १७५ ॥

नमो वरुणायेत्यमुं मन्त्रं वाचयति । घाहुगृहीतं यजमानमपोऽवतारयन् ॥ १७५ ॥

प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोत्यग्नेरनी-

कमिति ॥ १७६ ॥

समिधमप्सु प्रास्य चतुर्गृहीतेनाभिजुहोत्यग्नेरनीकमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १७६ ॥

अपरेण प्रयाजान्वर्हिर्वर्जम् ॥ १७७ ॥

अपरेण चतुर्गृहीतेन वर्हिर्वर्जं प्रयाजान्करोति । अपरग्रहणं पूर्वं चतुर्गृहीतहोमस्यावसरप्रशस्त्यर्थम् । न हि तस्यावसरोभिहित इति । किं च समानवगव्युदासार्थं च ॥ १७७ ॥

अप्सु जुहोति ॥ १७८ ॥

आहवनीयकार्यं विधानम् । अतश्च तद्धर्मसम्बन्धो भवति ॥ १७८ ॥

एककपालेनावदायं चरतीति ॥ १७९ ॥

धारुणैककपालेनावभृथमभ्यवयन्तीति वचनात् । स च पूर्वमेवानिहितः सौम्यश्चरुर्धारुणश्चैककपालोऽधिकारिविति । एककपालानां हि सर्वहुतत्वमुक्तमाचार्येण तेनोच्यते । अवदायावदाय चरतीति ॥ १७९ ॥

ऋजीपस्येच्छन्नवद्येदग्नीवरुणाभ्याः सर्वहुतः

शेषम् ॥ १८० ॥

करोति ॥ १८० ॥

ऋजीपस्य च सकृत्पर्वे चेत् ॥ १८१ ॥

स यद्यमुनर्जीपस्य द्विरवद्येदयात्र सकृदिति वचनात् ॥ १८१ ॥

वश एतत्कुर्यात् ॥ १८२ ॥

यथाशब्दो हिच्छायचनः । इच्छयैतत्पडाहुतिकं करोति । इ-
च्छयान्यत्रकारान्तरम् ॥ १८२ ॥

तथाह—

यजमानोक्तावाज्यभागौ बर्हिर्वर्जं चानुयाजौ ॥ १८३ ॥

इच्छयैतद्वाहुतिकं करोति यजमानोक्ताधिति । सहकारि-
यचनाद्यावा यजमानो ह्यादिति ॥ १८३ ॥

अन्यतरत्कृत्वा समुद्रे त इत्यृजीपकुम्भं

प्लावयति ॥ १८४ ॥

अत्र पक्षत्रयस्याभ्यन्तरदेकं कर्तव्यम् । नान्ये पदार्थाः । येन
प्रयाजाज्यभागानुयाजानामेव पुनर्विधानम् । अतो याचयुक्तास्य ।
प्रतिपत्तयस्तु क्रियन्ते । समुद्रे त इत्यनेन मन्त्रेण ऋजीपकुम्भं प्लाव-
यत्युक्ते ॥ १८४ ॥

देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठते ॥ १८५ ॥

विसृज्यर्जीपकुम्भमुपतिष्ठते देवीराप इति ॥ १८५ ॥

अवभृथेति मज्जयति ॥ १८६ ॥

ऋजीपकुम्भं प्लावयतीत्यर्थः ॥ १८६ ॥

कृष्णाजिनान्तं च मा मैत्र्यं ज्यैष्ठ्यं, श्रैष्ठ्यं

व्यौषीरिति ॥ १८७ ॥

चपद्मान्मज्जयाति कृष्णाजिनान्तं च प्रकृतत्वादासनकृष्णा-
जिनम् ॥ १८७ ॥

पुताथैनत्प्रदाय वरुणप्रधासवत्स्नानप्रभृत्या

समिदाधानात् ॥ १८८ ॥

एनदिति कृष्णाजिनम् । वारुणप्रधासिकावभृथवत्स्नानं कृत्वा
समिदाधानात्कराति । नदीयोपदेशस्यातिदेशोयम् । न हि तस्मैर्मप्र-
वृत्तिरप्रेति । इत एव हि तत्र धर्माः प्रवृत्ताः ॥ १८८ ॥

सोमलिप्तं प्रास्यति ॥ १८९ ॥

चरितार्थत्वात्प्रतिपत्तिः ॥ १८९ ॥

अदानं पूर्वयोः ॥ १९० ॥

वाससोः । अतिदेशापवादोयम् ॥ १९० ॥

उद्वयमित्युन्नेत्रोन्नीता आमहीयां जपन्तो
गच्छन्त्यपाम सोमममृता अमूमागन्मज्यो-
तिरविदाम देवान् किं नूनमस्मान्कृणवदरा-
तिः किमुधूर्तिरमृत मर्त्यस्येति ॥ १९१ ॥

जपश्च सर्वेषां बहुवचनोपदेशात् । सहकारिणामपि विधान-
सामर्थ्यात् । अस्मिन्धावसरे मतप्रद्वणं भवत्युन्मुक्तदीक्षत्वात् । ततो
यर्हिहोमादि ॥ १९१ ॥

शालाद्वार्यमपरेणास्ते यजमानः कृष्णाजिन-

मङ्गे कृत्वा स्तुवाहुतिं जुहोति मैद्र्यं ज्यै-

ष्ठ्यु श्वैष्ठ्यमग्निर्दधातु स्वाहेति ॥ १९२ ॥

स्ववाहति जुहोति अध्वर्युः माहवनीये मैशं ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्य-
मग्निर्दधातु स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण ॥ १९२ ॥

कृष्णाजिनं निधायोदयनीयाप्रायणीयावत् ॥ १९३ ॥

पतिः प्रायणीयधर्मातिदेशार्थः । तथा चाह ॥ १९३ ॥

पथ्यास्वतिश्च चतुर्थीति ॥ १९४ ॥

शालामुष्पीये उदयनीयया चरन्तीति च शाखान्तराच्छाला-
द्वार्ये कर्त्तव्या ॥ १९४ ॥

पात्रप्रोक्षणाद्याज्यासादनात्सवनीयवत्परिव्य-

यणादि मैत्रावरुणीवशानूबन्ध्या ॥ १९५ ॥

पात्रप्रोक्षणप्रवृत्तं शालाद्वार्ये अर्पणनियमव्युदासार्थम् । सव-
नीये हि पात्रासादनविधानेन शालाद्वार्ये अर्पणनियमो स्थापितः । त-
द्वदवापि मा भूदिति पात्रप्रोक्षणादीत्युक्तम् । सा च सवनीयर्वादिति
यदुक्तं भवति सकृत्प्रोक्षित इध्ममाग्नीध्र उत्पथनं एकवृत्तरणमिति ।
परिव्ययणस्य पञ्चद्वत्येन विधानात्तदपथगे चापयर्ग्यमायुष्या परिव्य-
यणादीत्युक्तम् । मैत्रावरुणदेवत्या घणा रिक्ता सा च गौर्भघति ।
गौरनुबन्धेति वचनात् ॥ १९५ ॥

स्वर्वचगूहनादि वा कृतत्वात् ॥ १९६ ॥

स्वर्गचगूहनादि वा कर्त्तव्यं न परिव्ययणादीति । कृतं पत-
त् । कृतत्वात्परिव्ययणसंस्कारस्य । यूपसंस्कारो ह्ययम् । स च
यूपः सर्वपञ्चर्धः । संस्कारोपि तद्वदेवेति । अत एव स्वर्गचगूहना-
दीत्युत्तरपदप्रधानो षड्व्रीहिः । स्वर्वचगूहनं यस्यादौ तदादि । तथो-
पाकरणम् । एवं सत्युपाकरणमन्थनयोरत्र नियम इति ॥ १९६ ॥

वशाभात्र उक्षा ॥ १९७ ॥

यदि घशां न विन्देदप्युक्षवश एव स्यादिति ॥ १९७ ॥

उभयाभावे पयस्या ॥ १९८ ॥

कर्त्तव्या ॥ १९८ ॥

असाद्यैतामाज्यभागप्रभृतीडान्तामेके ॥ १९९ ॥

एके आदितो ब्राह्मणतर्पणान्ताम् । विकल्प पचायम् ॥ १९९ ॥

उदवसानीयाग्नेयः पञ्चकपालः समारूढनि-

र्मथिते ॥ २०० ॥

उदवसानीयेष्टिरुच्यते । तत्र चाग्नेयः पञ्चकपालो भवति ।
समारोपश्च प्राजदिते कर्त्तव्यः । गार्हपत्यो हि स इति ॥ २०० ॥

हिरण्यं दक्षिणाऽनड्वान्या ॥ २०१ ॥

येति विकल्पः ॥ २०१ ॥

पशुवद्वाहुतिः ॥ २०२ ॥

अथो चतुर्गृहीतमेवाज्यं गृहीत्वेति श्रुतेः ॥ २०२ ॥

तदन्ते सायमाहुतिः ॥ २०३ ॥

सोमाङ्गं सन्निधिविरोधाभ्याम् ॥ २०४ ॥

सा च सोमाङ्गं भवति । सोमसन्निधौ विधानात् । अथ य-
देवैषोदवसानीयेष्टिः सन्निष्ठतेऽथ सायमाहुतिं जुहोतीति । अपि
च नित्यत्वे सति कालो विरुध्यते ॥ २०४ ॥

नित्या वा प्रातराहुति श्रुतेः ॥ २०५ ॥

अथ वा नित्येषा न सोमाङ्गम् । कुत एतत् । प्रातराहुतिभय-
यात् । काल एव प्रातराहुतिमिति । सोमयागनिमित्तः सायमाहुते-
रप्युक्तं इति ॥ २०५ ॥

नियतक्रियात् ॥ २०६ ॥

अतः परं नित्यानां क्रिया न प्रागतः । उन्मुक्तदीक्षत्वेऽप्यव-
भृषादृष्टमिति ॥ २०६ ॥

एष प्रथमः सोमः ॥ २०७ ॥

एष वा व प्रथमो यज्ञानां यज्योतिष्टोम इति । सर्वविकाराणा-
मस्य प्रथमः सोमः ॥ २०७ ॥

आदीप्य प्रविशन्ति ॥ २०८ ॥

आदीपनं च यद्विषः । तस्मिन् प्रकृत्य श्रूयते यदनुप्राप्य प्रया-
यात् मीवाद्यस्मेनं यजमानं स्वर्गिणीयेरन्निति निन्दार्थवादोपमनु-
षोपस्य ॥ २०८ ॥

पडुत्तरेऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपे-

योतिरातोसोर्यामः ॥ २०९ ॥

अत्रात्यग्निष्टोमवाजपेयासोर्यामाणां ज्योतिष्टोमप्राथम्यविधाने-
नोत्तरकालता सिद्धा । उक्थ्यषोडश्यतिरात्राणामप्याचार्येणैव ज्ञापितो-
त्तरकालता । उक्थ्यं चांस्तरेष्वेकयेति । उक्थ्यविप्रहणमुत्तरेष्विन्द्रावरु-
णाश्रयामिति च । तेनात्र विकारप्रहृत्यर्थं पडुत्तर इत्युच्यते न क्रमार्थ-
म् । पडुत्तरे पदविकारा इत्यर्थः । उत्तरो हि विकारो भवति प्रकृत्यपे-
क्षया प्रकृतिश्च पूर्वैति । मनु चात्यग्निष्टोमवाजपेयासोर्यामाणां ज्यो-
तिष्टोमधर्मा एकाद्विंशत्यहोरित्यनेनैव विकारत्वं ज्ञापितम् । ज्यो-
तिष्टोमप्रकरणसमधीतानामपि चोक्थ्यादीनामसमानविधानता । नि-
त्यानित्यसंयोगधियोधात् । अतस्तेपि विकारा एव । तेन क्रतुविकारत्व-
स्यात्राद्यत्वात्सस्यविकाराणोऽयमारम्भः । पडुत्तरे पदसस्या विकारा
इति । तत्रोक्थ्यषोडश्यतिरात्राणामग्निष्टोमविकारत्वम् । अत्यग्निष्टोमस्या-
प्यग्निष्टोमसंशब्दनात् अग्निष्टोमविकारत्वम् । वाजपेयस्य षोडशिवि-
कारत्वं कथं ज्ञायते । येन क्रतुपशुस्तत्र दर्शयति । आग्नेयमग्निष्टोम आल-
भते अग्निवां अग्निष्टोमोऽग्निष्टोममैवेतेनो जयत्यैन्द्राग्नमुक्थ्यं न्य आ-
लभत ऐन्द्राग्नानि वा उक्थ्यान्युक्थ्यान्येवैतेनो जयत्यैन्द्रं षोडशिन
आलभते इन्द्रो वै षोडशिनमेवैतेनो जयतीत्येवमभिधाय सारस्वतं सप्त-
दशाय स्तात्रायालभते तदेतद्वनतिरात्रे सति रात्रे रूपं क्रियत इति
षोडशिक्रतुपशुनानामिह दर्शनं भवति । अतिरात्रेप्येते भवन्तीति चेत् ।
नानतिरात्रे सति रात्रे रूपं क्रियत इति श्रुतेः । तस्मात्षोडशिविकारो

वाजपेय इति । आसोर्वांमेऽपि निरोहो येष्यो रात्रिपर्याय उत्तम इति निरोहानां दर्शनं भवति । तेनानिरात्रविकारोत्तोर्वांम इति गम्यते । पटुत्तरेषोऽसिधिका रा इति विकारत्वज्ञापनस्य प्रयोजनं किमिति चेत् । स्त्रप्रकृत्यपेक्षया क्रतुकरणां यथा स्यादिति । तेनाभ्याग्निष्टोमे आग्निष्टो-
मिकं क्रतुकरणं वाजपेये षोडशिन आसोर्वांम च, आतिरात्रिकं उ-
पध्यादिषु तूक्तमेवेति । अत एव च सूत्रकारेण अत्यग्निष्टोमोऽग्निष्टो-
मानन्तरं पठितः । षोडश्यनन्तरं वाजपेयोतिरात्रममनन्तरमसोर्वांम
इति । तथा च धर्मसूत्रकारेण गोतमेनाप्युक्तम् अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम
इत्येवमाद्यभिधाय सप्तसोमसंख्या इति । तस्मात्पटुत्तरेऽयदसंख्या वि-
कारा इति सूत्रार्थः । अत्यग्निष्टोमादयो विकृताभिः संख्याभिः सं-
स्थिता इति ॥ २०९ ॥

तेषामुक्त्योच्छावाकभिः सन्तिष्ठते हो-

तारमितरे ॥ २१० ॥

तेषां संस्थाविशेषाणां उक्त्योच्छावाकभिः सन्तिष्ठते होतारं
चेतरेभिः सन्तिष्ठन्तोऽपि मर्यादामुच्यते । वाजपेये हि धूयते षाडश्य-
न्ते स्तोत्रधर्मसैरेवेति । स्तुतमनुशसनीति वक्तव्यं ह्येतदुक्तं
इति । तथा सोमातिरेके कचिदुक्तमैन्द्रावैष्णवं ह्येतानां शमतीनि तथा
पूर्ववज्जोतेनि । कचिच्च नोक्तमाचार्येण ययानिरात्राण्यं धृदन्महा-
प्रतमेके यथोक्तमिति । अत्रापि स्तुतमनुशसनीति ह्येतत्, एतत् यथा
स्यादिति । अनुक्तसङ्ख्यादर्थे होतारमितर इत्युक्तम् ॥ २१० ॥

वैश्यराजन्ययोः सोमे न्यग्रोधस्तिभीनुपन-

ह्येच्छन् भक्षाय क्रयणप्रभृत्यनुसोममावृता

समानमासादनं प्रागभिषवात् ॥ १११ ॥

सोमयागे कर्त्तव्ये न्यग्रोधस्तिभीनुपनह्येच्छन् भक्षाय इच्छन् हो-

१ तथाच 'शास्त्रान्तरं' यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि
सोमं विभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभीनीराहृत्य ताः समिप्य दध्यनुमृष्य
तस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्' इति । 'स्तिभिर्न्योद्भूतः फलानि वा,
इति तद्भाष्यकारः ।

५९६ कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्कभाष्ये

मायापि । भक्षो हि हुतशेषस्यैव भवति । तस्माज्जोमायापित्येव होमदण-
नं च भवति । यदान्यांश्चमसानुश्रयन्त्ययैतमुन्नयन्ति यदैतां जुहोत्य-
यैतं कुशतरुणेनोपहृत्य जुहोतीति । कयणप्रभृति सह सोमेन सोमा-
वृता समानमासादनादि कर्त्तव्यम् । सोमद्रव्यविकाराच्च प्रकृताव-
प्यूहः प्रवर्त्तत एव ॥ १११ ॥

चमसोन्नयनकाले वाहृत्य दध्मोन्मृद्य त-

च्चमसंमनून्नयेत् ॥ ११२ ॥

विकल्प एवायम् । तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ ११२ ॥

हूयमानेषु कुशतरुणेन जुहोत्यहं

त्वदस्मीति ॥ ११३ ॥

इति कर्कोपाध्यायकृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये

दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ।

ब्रह्मत्वमतः ॥ १ ॥

आध्वर्ध्वमनुविहितम् । अतः परं ब्रह्मत्वं व्याख्यायत
इति ॥ १ ॥

वाग्यतः कर्मणि वर्त्तमाने ॥ २ ॥

तच्च सौमिके । ऐष्टिकपाशुकेषु वृक्तमेव ॥ २ ॥

हिरण्यवत्याऽहुतायां दक्षिणानुगच्छत्या-
क्रयात् ॥ ३ ॥

हिरण्यवत्यामाहुतौ हुतायां दक्षिणतो व्यवस्थितो ऽनुगच्छ-
त्याक्रयात् ॥ ३ ॥

क्रीते प्राङ्मतीत्य पूर्वेणानः परीत्यापरेण वा
दक्षिणतो ऽनुगच्छत्यानिधानात् ॥ ४ ॥

क्रीते सोमे पदार्थतया प्राङ्मत्वाद् क्षिणतो व्यवस्थितमनः पू-
र्वेणापरेण वा गत्वा अनुगच्छत्यासोमनिधानात् ॥ ४ ॥

दक्षिणार्धि वा परेण धर्मे ॥ ५ ॥

दक्षिणार्धिमपरेण वा प्रधर्म्ये । वा दक्षिणेनेति सम्प्रदायः ।
अन्ये त्वाहवनीय दक्षिणेनेति विकल्पमिच्छन्ति । दशपूर्णमासयो-
र्द्वैष्ट्यात् । तत्पुनर्नातीव युक्तरूपम् । न ह्यत्र दशपूर्णमासिकी धर्म-
प्रवृत्तिरपूर्वत्वात् ॥ ५ ॥

स्तम्बयजुर्हरिष्यत्याहवनीयदेशं दक्षिणेनास्ते

वेदिसहितः ॥ ६ ॥

साम्ययजुर्हरिष्यत्यध्वर्यो आहवनीपदेशं दक्षिणेनास्ते वेदि-
संलग्नः ॥ ६ ॥

एव सर्वत्र प्रागग्नीषोमप्रणयनात् ॥ ७ ॥

आहवनीयदेशं दक्षिणेनास्ते । सर्वत्र प्रहणात्पूर्वयत् स्व-
पूर्वेषु च ॥ ७ ॥

कर्मणः कर्मणो वा सहितस्तत्तदेवान्वेत्य ॥ ८ ॥

दक्षिणत आस्ते । अत्र चैके तत्वाद्देवान्वेति बहिर्वेदावेवेच्छन्ति ।
अपरेत्वन्तर्वेदावपीति विप्रतिपत्तिः ॥ ८ ॥

आहवनीये प्रणीयमानेऽप्रतिरथस्य द्वादश-

ब्रुवन्नग्नौ ॥ ९ ॥

अनुगच्छति ॥ ९ ॥

सर्वतैके ॥ १० ॥

प्रणयनोद्देशेन विधानात् । तत्पुनर्युक्तम् । प्रणयनविशेषे
विहितत्वात् । तस्मादग्नयेव ॥ १० ॥

स्तीर्णायां यथार्थमेत्य ॥ ११ ॥

आस्ते दक्षिणतः । निर्यमार्धमिदमुक्तम् ॥ ११ ॥

अग्नीषोमप्रणयनायोत्तरेण धिष्याञ्छाला-

हार्यं पूर्वेणेत्यास्ते दणिक्षतः ॥ १२ ॥

शालाहार्यस्यैव ॥ १२ ॥

हुते च सोममादायामिमन्वेति ॥ १३ ॥

हुते च वैसर्जिते सोमं गृहीत्वा चशब्दात् शालाहार्यं पूर्वेणा-
ग्रिमन्वाति ॥ १३ ॥

यजमानो वा सोमः हरेत् ॥ १४ ॥

मुत्पगच्छत्वात् ॥ १४ ॥

अन्यस्मै प्रदायानिहिते यथेतर्मेत्यास्ते

दक्षिणतः ॥ १५ ॥

अन्यस्मै प्रदाय सोम अनिहित आग्नीध्रे अग्नौ उत्तरेण धि-
ष्ययानेत्यास्ते तस्यैव दक्षिणतः ॥ १५ ॥

हुते च सोममादायाहवनीयं चातीत्य ॥ १६ ॥

हुते वैसर्जने सोममादाय चशब्दादन्यस्मै प्रदाय सोममा-
हवनीयमतीत्य चशब्दादास्ते दक्षिणतः ॥ १६ ॥

अपररात्रेऽग्नीषोमप्रणयनवदिच्छन् ॥ १७ ॥

यदुक्तं भवति उत्तरेण धिष्ययाऽच्छालाहार्यं च पूर्वेणेत्य
तस्यैव दक्षिणत आत्त । इच्छन्नाहवनीयस्य दक्षिणतः ॥ १७ ॥

विश्रुषाः होमः हुत्वा प्रतिहर्त्तारमन्वारभेत

वादीक्षितः ॥ १८ ॥

विश्रुष्टोमकाले अदीक्षितः प्रतिहर्त्तारमन्वारभेत न । वा न वेति
विक्षेपः । दीक्षितस्य तु नियमतो विहितोन्वारम्भः ॥ १८ ॥

प्रस्तोतामन्त्रित एतं ते देवसवितःस्तुत

सन्वितुः प्रसव इत्युक्त्वा प्रसौति ॥ १९ ॥

प्रस्तोत्रामन्त्रितो प्रश्ना प्रसौति । प्रश्नात् स्तोत्राय इत्येवं प्रस्तो-
त्रामन्त्रित एतं ते देवसवितोरित्युक्त्वा स्तुतसन्वितुः प्रसव इति प्रस्तौ-

६०० कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्कभाष्ये

ति । अस्य प्रसवार्थत्वात् ॥ १९ ॥

देवसवितरेतत् बृहस्पते इति वा ॥ २० ॥

उक्त्वा स्तुतसधितुः प्रसव इति प्रसौति ॥ २० ॥

रश्मिना सत्यायेति वा प्रतिमन्तम् ॥ २१ ॥

प्रतिस्तोत्रं प्रतिमन्त्रं स्तुतसधितुः प्रसव इत्यनेनैव प्रसौति ।
अस्मिन् पक्षे अतोऽयमेत्यस्यैवावृत्तिः । मन्त्रान्तरमाधात् ॥ २१ ॥

येन प्रवेशनं तस्मिन्त्सर्पणम् ॥ २२ ॥

सदसि येन ह्यार्येण प्रवेशनमङ्गीकृतं तस्मिन्नेव सर्पणम् ।
यदुक्तं भवति ह्यार्ययोरभिमर्शनम् ॥ २२ ॥

पूर्वेण यूपं परित्यापरेण चेत् ॥ २३ ॥

अपरेण प्रवेष्टुमिच्छति ततः पूर्वेण यूपमेति । पूर्वेण वेद-
परेण ॥ २३ ॥

प्रशास्तुर्दक्षिणत आस्ते ॥ २४ ॥

अपरेण धिष्यानितरे ॥ २५ ॥

अधिकारदृष्टपुण्या आस्ते ॥ २५ ॥

नेष्टाच ॥ २६ ॥

अथवा अपरेण धिष्यमानो । अथर्वपुरुषत्वात् पृथक्वे-
नोक्तः ॥ २६ ॥

विसृष्टितसञ्चरः प्रशास्तुर्धिष्यं वोत्तरेणा-

पवमाने ॥ २७ ॥

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतदुप्राहकै-
र्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ भाणकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवक " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रत मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिता स्तवकाः
 - (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
 - (१) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
 - (१) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
 - (२) भाष्योपप्लवितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचितं भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
 - (१) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
 - (१) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगंगाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २
 - (०) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णम् । (मीमांसा) २
 - (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वाट्सेयन प्रणीतं
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-
नमिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) ६

- स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ग्रन्थनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमु-
निविरचितव्याख्योपतेः } (वेदान्तः) २
- (१२) विभक्त्यर्थनिरूपयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् श्रीभण्णयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) मट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्तः) १३
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्त) २
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।
- (१६) मीमांसायालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्वपदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साध्ना-
ज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्कर-
विरचितः । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रमाकरमतानुसारि. मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिथ विरचितम् । (मीमांसा) २
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतस्तकृतव्याख्यासमलङ्कृतम् । (वेदान्त) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्को-
चार्यविरचित भाष्यसहितम् । ६
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त)

पञ्चादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
श्रीछा-संस्कृतपुस्तकालय
पनारत्न.सिटी ।

No 77.]

[Price Rupee One.

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKACHARYA

EDITED BY

VYAKARNACHÂRYA PANDIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskrit Pâthashâlâ,

Central Hindu College, Benares

FASCICULUS VII

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT

BENARES

AGENTS - OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

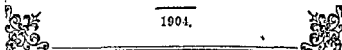
PANDIT JYESHTHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY

Printed By Hans Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS

BENARES

1904.

Registered According to Act XXV. of 1867.

- स्याद्वादमञ्जरी-महिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धिप्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधमहा-
रकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्तुखमु-
निविरचितव्याख्योपते. } (वेदान्तः) २
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णय-न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूप. म० म०
श्रीनिधिधरोपाध्यायरचित. । सम्पूर्णः } (न्याय.) ५
- (१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्तः) १३
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्त) २
- (१६) मीमांसायालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदूपदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साध्ना-
ज्यधुरन्धरधर्मभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्कर-
विरचित. । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा) २
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्का-
चार्यविरचित भाष्यसहितम् । ६
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

पञ्चादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
श्रीधर-सरस्वतसकावय
धनारस सिटी ।

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KĀTYĀYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKACHĀRYA

EDITED BY

VYAKARNĀCHĀRYA PANDIT MADANMOHAN PĀTHAK,

Professor of Mimāṃsā and Dharmashāstra,

Ranabir Sanskrit Pāthashālā,

Central Hindu College, Benares

FASCICULUS VII

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPÔT

BENARES

AGENTS — OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

PANDIT JYESHTHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS

BENARES

1904.

Registered According to Act XXV. of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*-

मानन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितमव्यामशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

सप्तकः-७७

विसंखितसञ्चर । अपरिसमाप्तसञ्चर । अपघमाने प्र-
शास्तृधिष्य योत्तरेणेति वा दक्षिणेन । पवमानार्थं त्वपरिसमाप्ते च
सवने दक्षिणेनैवेति ॥ २७ ॥

स्वः स्वमितरौ ॥ २८ ॥

॥ स्रधिष्यानेवमेव गच्छन्ति ॥ २८ ॥

॥ कोपाध्यायकृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये
एकादशोऽध्यायः समाप्तः ।

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितमव्याभशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—७७

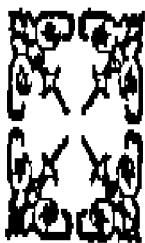
द्वादशोऽध्यायः ।

श्रुत्यर्थमनुविधिस्तथाचायेण ज्योतिष्टोमोऽनु विहितः इदानीं
श्रुतिमन्त्रपाठावसरमाप्तो द्वादशाहोऽनु विधीयते । तत्र श्रुतिपाठः
सर्वे ह वै देवा अग्ने सदृशा आसुरित्यतिग्राह्यप्रहविधानं द्वादशाहे
तान् वै पृष्ठये यदहे गृह्णीयात्पूर्वेऽयह इत्येवमादि । मन्त्रपाठोपि च अग्ने
ययस्व स्वया उत्तिष्ठभोजसेषित्येवमाद्यतिग्राह्यप्रहमन्त्राः । ततो
द्वादशाहस्य श्रुतिमन्त्रपाठावसर इति । तत्र तद्धर्ममाप्यर्थमधिक-
रणमारभ्यते—

ज्योतिष्टोमधर्मा एकाहद्वादशाहयोस्तद्गुण-

दर्शनात् ॥ १ ॥

ज्योतिष्टोमस्य धर्मा ज्योतिष्टोमधर्मा ज्योतिष्टोमशब्देन उपा-
शब्दाद्वारियोजनपर्यन्तो ग्रहयागाभ्यासो विधीयते । ज्योतींषि यस्य
स्तोमाः स ज्योतिष्टोमः । स्तोमेर्होमौ द्योत्यन इति । ते च सामयागस्य
स्तोमाः ग्रहं गृहीत्वा चमनान्वोक्षीय स्तोत्रमुपाकरोतीति । तस्मा-
ज्ज्योतिष्टोमशब्देन स्तोमयागोविधीयते । मन्वेयं सति ऐन्द्रवायवादी-
नाममवृत्तिर्विकारेषु भवति । नैव क्षीयः । उद्भिदायजेन धनमिदा
यजेतेति चाऽव्यक्तसामान्यात् ज्योतिष्टोमिको विध्यन्तः प्रवर्तन्ते ।
उद्भिदाविषु च यागमात्रं श्रूयते । न च द्रव्यदेवतमन्तरेण यागः स-
म्भवति । अतो द्रव्यदेवतस्यापि प्रवृत्तिरिति । यत्र पुनर्द्रव्यदेवता
सहितस्य यागस्य विधानम् । यथेन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदिति
तत्र तद्व्यतिरिक्तस्य प्रवृत्तियुक्ता । इह पुनर्न तथा । इह हि यागमात्र-
मेव श्रूयते । तस्य द्रव्यदेवतमन्तरेण न भवति । द्रव्यदेवतमपि
साधनस्याधर्मा भवति । तेन तस्यापि प्रवृत्तियुक्तत्वेति । तस्य च ध-
र्मा एकाहेषु द्वादशाहे च प्रवर्तन्ते । एकाहजात्यपेक्षया च द्विध-
नम् । य एवैकस्मिन्नेकाहे धर्मप्रवृत्तिहेतुः स पय सर्वेष्वेकाहेष्वपि । क-
थासौ । धर्माणामनाम्नानम् । अव्यक्तसामान्येन च ग्रहणम् । द्वाद-

याह । एतस्यैव रेवतीषु धारयन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो-
ह्येतेन यजतेति । एतस्यैवेति सर्वनामशब्देन स एवाग्निष्टोमकार्यान्तरे
विधीयते । तस्मादेक एवाग्निष्टुदिति ॥ ३ ॥

एवं प्राप्त आह—

एके ॥ ४ ॥

तन्नेच्छन्ति । प्राप्तकर्मानुवादेनालेकगुणविधानासम्भवात् । न
हि पूर्वस्याग्निष्टुतो रेवत्यः सन्ति । ता विधातव्याः । तासु च धा-
रयन्तीयम् तथाग्निष्टोमसाम्नः कार्ये । पशुकामो वेति वाक्यभेदः ।
कर्मान्तरपक्षे तु सगुणकर्मविधानाद्येपक्षो भवति । तस्मात्प्र-
तिफलमाग्निष्टुतां धर्तव्यम् ॥ ४ ॥

प्रकृतमिदानीमभिधीयते—

१ द्वादशाहः सत्त्रमहीनश्च ॥ ५ ॥

• अत्र विशेषमाह—

आसत उपयन्तीति सत्त्रलिङ्गं यजत

इत्यहीनस्य ॥ ६ ॥

द्वादशाहमृषिकामा उपेयुरिति । तथा तपोदण्डाश्रमासीर-
त्रिति सत्त्रलिङ्गम् । द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्यहीनलिङ्गम् ।
अस्यानुकथनप्रयोजनम् सत्त्रे सत्त्रार्चको धर्मं दातृत्वेन प्रवर्तते अ-
हीने चाहीनात्मकः ॥ ६ ॥

२ उभयतोतिरात्रं सत्त्रमुपरिष्ठादहीनस्य ॥ ७ ॥

यजमानाः सर्वे सत्त्रेषु ॥ ८ ॥

यजमाना एव सर्वे सत्त्रेषु कर्तारो भवन्ति । ये ऋत्विजस्ते

१ द्वादशाहयागः संप्राप्तमक महीनात्मकश्चेति सूत्रार्थः ।

२ सत्त्रस्यादावगते चाऽतिरात्रो भवति महीनस्यागते एवेति
सूत्रार्थः ।

आहे त्वेकस्मिन्नेव ज्योतिष्टोमिकधर्मप्रवृत्तिः । ततोऽन्यत्राहर्गोषु धर्मप्रवृत्तिं वक्ष्यति । तद्वगुणाश्चात्र दृश्यन्ते । चाजपेयेऽगृहीते माहेन्द्रे रथावहरणादिफरोति रथावहरणावसरविधिपरे वाक्ये माहेन्द्रं दर्शयति । तथा तं वै प्रातः सवने गृहीयादाप्रयणं गृहीत्वेति षोडशिनोऽवसरविधानपरे आप्रयणं दर्शयति । तथा माध्यदिने वैनात्सवने गृहीयादुपस्थं गृहत्वेति अतिप्राह्यावसरविधिपरे वाक्ये उपस्थं दर्शयति । एकत्र चावधिर्लङ्घं आलीपुलाकन्यायेन सर्वत्र गमकम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् । तुल्यो हि न्यायो धर्माणामनाम्नानमपेक्षया चाव्यक्तत्वसामान्येन ग्रहणमिति । न्यायस्तु पूर्वाभिहित एव । सामर्थ्यादिति पक्षमेताद्वोदना वैकृत्यः समर्था भवन्ति । इतरथा सापेक्षाः सङ्गोर्निरर्थका एव स्युरिति ॥ १ ॥

आनुमानिकस्याप्यतिदेशापवादत्वेनेदमधुनोच्यते—

प्रथमस्य ब्रात्यस्तोमसाद्यःक्रेषु वचनात् ॥ २ ॥

ब्रात्यस्तोमादिषु प्रथमस्य धर्मा उत्तरेषु प्रवर्तन्ते । न ज्योतिष्टोमिकाः । कुतः । वचनात् । उच्यतेनेनेति वचनं, नामधेयं, नामधेयादित्यर्थः । तुल्यतामत्यात्तत्रैव प्रवृत्तिर्भवति । प्रतीत्या च धर्मसम्बन्धो भवति नान्यथेति । साद्यःक्रे सोमक्रयणं त्रिवृत्त्यं साण्डमभिधाय साद्यःक्रान्तरे स्त्रीगौः सोमक्रयणीत्याह । तत्रैववचमेवोपपद्यते । वचनातिदेशं तु वक्ष्यति । इषुदयेनवादिति । तन्वेतत्पूर्वमभिहितमेव दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामार्थ्यादित्यत्रानुमानिकवचनातिदेशः । वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मास्येति प्रत्यक्षवचनातिदेशः । सोमाष्टावभृथ इति नाम्नातिदेशः । त्रिः प्रकारोऽप्यतिदेश उक्तः । किमर्थं पुनरिहोच्यते । सत्यमेतदेवम् । तत्र व्यक्तचोदनाविषयम् । इहाव्यक्तचोदनाविषयं लिङ्गोपस्थासाधोर्व्यपारम्भः । न हि व्यक्तचोदनालिङ्गोक्तिरिह गमिका भवति । तस्मादपुनरुक्तता ॥ २ ॥

अग्निष्टुप्सु च ॥ ३ ॥

अशब्दात्प्रथमस्य धर्मा प्रवर्तन्ते नामधेयादेव । न त्वग्निष्टुप्सु पशुधमेव नास्ति । एक पशुमग्निष्टुप्सु पशुधमेष्टुप्सु अग्निष्टुप्सु अष्टोमस्तस्य चाव्यवस्थावैक्यमग्निष्टोमसाम कृत्वा प्रक्षयचंसकामो यजेतेत्यग्निधा-

मन्थत्यर्द्धश इतरे दक्षिणोत्तराः ॥ १६ ॥

तं यद्यग्निं चक्ष्यमाणा भवन्तीति घञ्चताम्येषमाणा इत्युक्त-
म् । समाराहोति च पूर्वकालता मात्रे व्यथादेशा न समानकर्तृकता-
यां चोदको मा बाधोति । गृहपतिमध्य मन्थन करोति । अर्द्धश इतरे
दक्षिणात्तरा मन्थन्ति ॥ १६ ॥

१ गृहपत्याहवनीयेऽङ्गारप्रासनम् ॥ १७ ॥

तत्र प्रजापत्यः पशुः ॥ १८ ॥

तत्र विहारे प्राजापत्य पशुर्भवति । पुनर्ग्रहणाच्चाहर्गणे प्रा-
जापत्यस्य नियमः । तथा चाश्वमध्ये नियमदर्शनं भवति । प्राजाप-
त्यमालम्ब्योत्सीदन्तीष्टय इति ॥ १८ ॥

आज्येन पत्नीसंयाजा गृहपतिवर्जम् ॥ १९ ॥

गृहपतेरेव गार्हपत्ये जाघ्न्या पत्नी सयाजयन्त्याज्येनेतरे प्र-
तियजन्त आसत इति घचनात् ॥ १९ ॥

तदहर्दीक्षा ॥ २० ॥

दीक्षायाः पयोधैककालतोच्यते । तत्र दीक्षकाले पशुः कर्त्त-
व्यः । न पशुकाले दीक्षा । एव सोमकालाद्यरोधो न भवति इतर-
स्याविरोधात् ॥ २० ॥

अशक्तौ नियतक्रिया समारूढनिर्मथि-

तेषु सर्वत्र ॥ २१ ॥

पशुदीक्षयोरेककालता ऽशक्तौ स्वकालेपशुं कृत्वा समारो-
पनिर्मथनपूर्विका नियतानां क्रियाः । सर्वत्रग्रहणाच्च त्रिष्वपि
मन्यपक्षेषु ॥ २१ ॥

दीक्षाकालउदग्बुध्यायां पूर्ववमन्थनम् ॥ २२ ॥

१ आहवनीयेनौ गृहतिरङ्गारान् क्षिपतीत्यर्थः ।

यजमाना इत्यनेनार्विजीनान्पदार्थोल्लक्षणयाऽनूय यजमानाः कर्तु-
त्वेन विधीयन्ते ॥ ८ ॥

अदक्षिणानि च स्वामियोगात् ॥ ९ ॥

तानि च सत्प्राण्यदक्षिणानि भवन्ति । न हि कश्चिद्वारमनैवा-
त्मानं परिकीणाति ॥ ९ ॥

गृहपतिर्याजमानमयुक्तत्वात् ॥ १० ॥

याजमान यत्कर्म तद्गृहपति करोति कर्माग्तरे तस्यायुक्त-
त्वात् । इतरेषां चाध्वर्वाद्विषु योगात् ॥ १० ॥

दर्शनाच्च ॥ ११ ॥

इदयते चायमर्थो यथा गृहपतेर्याजमान कर्मेति । तस्माद्यदि
षड्वचो दीक्षेत्तद् गृहपतय एव प्रथमभ्युत्तिष्ठ्य प्रयच्छेयुरिति ॥ ११ ॥

सर्वे संस्कारात् ॥ १२ ॥

हेतुश्चायमुपदेशश्च । यत्संस्कारक कर्म तत्सर्वैरभ्युपेयम् ।
कस्य चित्संस्कारपरिलोपो मा भूदिति ॥ १२ ॥

दर्शने वचनात् ॥ १३ ॥

यस्तु दर्शनमुक्तं तद्वचनम् ॥ १३ ॥

अत्रिभवति गृहपत्यन्वारम्भः ॥ १४ ॥

यत्र पुन पदार्थबहुतस्यात्रिभञ्जं पुरुषार्थरूपतापि गम्यते ।
यथाऽप्यवधाने ममाग्ने वर्धो विहवेष्वस्तिवत्येवमादि । तत्र गृहपते-
कुर्वतोन्वारम्भं कर्तव्यम् । सर्वैरेव हि तत्कृतो भवतीति ॥ १४ ॥

परार्थेष्वेकः कृतत्वात् ॥ १५ ॥

यत्पुन ऋतुवर्गमिनिर्हृत्यर्थमेव कर्म । यथा पात्रासादनमाज्या-
वेक्षणं वा तत्रैकस्यैव कर्तव्यम् । कृतत्वात्पदार्थस्य ॥ १५ ॥

अग्निं चैष्यमाणः समारोह्य गृहपतिर्मध्ये

मन्थत्यर्द्धश इतरे दक्षिणोत्तराः ॥ १६ ॥

ते यद्यग्निं चक्ष्ममाणा भवन्तीति घचनाच्छेपमाणा इत्युक्त-
म् । समाराह्येति च पूर्वकालना मात्रे लपवादेशो न समानकर्तृकता-
यां बोद्धव्यो मा याधोति । गृहपतिर्मध्य मन्थन करोति । अर्द्धश इतरे
दक्षिणोत्तरा मन्थन्ति ॥ १६ ॥

१ गृहपत्याहवनीयेऽङ्गारप्रासनम् ॥ १७ ॥

तत्र प्राजापत्यः पशुः ॥ १८ ॥

तत्र विहारे प्राजापत्यः पशुर्भवति । पुनर्ग्रहणाच्चाहर्गणे प्रा-
जापत्यस्य नियमः । तथा चाश्वमधे नियमदर्शनं भवति । प्राजाप-
त्यमालङ्घ्योत्सीदन्तीष्टम् इति ॥ १८ ॥

आज्येन पत्नीसंयाजा गृहपतिवर्जम् ॥ १९ ॥

गृहपतेरेव गार्हपत्ये जाघन्या पत्नी संयाजयन्त्याज्येनेतरे प्र-
तियजन्त आसत इति घचनात् ॥ १९ ॥

तद्दहर्दीक्षा ॥ २० ॥

दीक्षायाः पयोश्चैककालतोच्यते । तत्र दीक्षकाले पशुः कर्त्त-
व्यः । न पशुकाले दीक्षा । एवं सोमकालावरोधो न भवति इतर-
स्याविरोधात् ॥ २० ॥

अशक्तौ नियतक्रिया समारूढनिर्मथि-

तेषु सर्वत्र ॥ २१ ॥

पशुदीक्षयोरेककालता ऽशक्तौ स्वकालेषु कृत्वा समारो-
पनिर्मपनपूर्विका निपतानां क्रियाः । सर्वत्रग्रहणाच्च त्रिष्वपि
मन्थपक्षेषु ॥ २१ ॥

दीक्षाकालउदग्वाऽशार्या पूर्ववमन्थनम् ॥ २२ ॥

१ आहवनीयेनौ गृहपतिरङ्गारान् क्षिपतीत्यर्थः ।

उदग्धंशायामिति नियमः । पूर्वंवदिति यथा पद्याहुक्तम् ॥ २२ ॥

गार्हपत्ये प्रांसनमत्त ॥ २३ ॥

अङ्गारस्य भवति ॥ २३ ॥

आहवनीयस्ततः ॥ २४ ॥

उदग्धियते दक्षिणाग्निश्च तुल्यन्यायत्वात् ॥ २४ ॥

तत्र दीक्षा ॥ २५ ॥

भवति ॥ २५ ॥

उपवसथप्रभृतिं प्राग्गन्धीपोमप्रणयनादुपशम-

य्य चिनोत्येनाञ्छालाद्वार्यादक्षिणोत्तरान्धि-

ष्ण्येवत् ॥ २६ ॥

अग्नीषोमप्रणयनात् प्राग्दक्षिणोत्तरान् गार्हपत्यानुपशमस्य
शालाद्वार्यादक्षिणोत्तरांश्चिनोति गार्हपत्यान्धिष्ण्येवत् ॥ २६ ॥

श्रुतेः ॥ २७ ॥

अधेतरेण्य उपवसथे धिष्ण्यानिति । धिष्ण्यानित्यसत्त्वदि
षतिप्रत्यये षत्वर्थो गम्यते । अतस्मिन्तच्छब्दस्य तद्वदतिदेशार्थ-
त्वात् ॥ २७ ॥

वा यथोक्तं गृहपतेः ॥ २८ ॥

वाशब्दात्पक्षो धिपरित्यजते । न धिष्ण्ययवश्चिनोति । किं तर्हि-
यथोक्तं गृहपतेः गार्हपत्यस्य चयनं तथेतरेषामपि । गार्हपत्याविशो-
पात् । धिष्ण्यशब्दस्तर्हि कथम् । संख्यावचन इत्यदोषः ॥ २८ ॥

आग्नीध्रीय उद्यतेद्भारमेकैकं हरन्ति प्रतिचि-

ति शालाद्वार्यात् ॥ २९ ॥

उद्यत एवैव आग्नीध्रियोभिर्मेवत्यर्थेन एकैकमेवोभ्यु-

कमावाय यथा विष्णुं विपरायन्तीति । तच्च यजमाना पच ॥२९॥

प्रत्यग्नी सवनीयपुरोडाशा भूयो हविरुच्छि-

ष्टमसत्समाप्स्या इति श्रुतेः ॥ ३० ॥

नाना पुरोडाशता च द्वादशाह्निको घर्मेः सुश्राग्मानात् । प्रयोज-
नं विकारैर्बैकाह्निकेषु न भवति ॥ ३० ॥

पत्नीसंयाजाश्च पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

भवन्ति ॥ ३१ ॥

गृहपतिं वा पर्युपविश्य मन्थन्ते ॥ ३२ ॥

याग्यो विकल्पार्थः १ ॥ ३२ ॥

गृहपतिः प्रथमः प्रथमः सर्वत्र ॥ ३३ ॥

सर्वपक्षेषु ॥ ३३ ॥

जातं जातं गृहपतिगार्हपत्ये प्रास्यन्त्युभयत्र ॥ ३४ ॥

पर्युपवेशनपक्षे पशौ दीक्षायां चोभयत्र ग्रहणात् ॥ ३४ ॥

उपवसथप्रभृति तुल्यं सर्वेषु ॥ ३५ ॥

उपवसथप्रभृति यदुक्तं तत्पक्षत्रयेऽपि तुल्यं भवति नाना गा-
र्हपत्या इति यदुक्तं भवति ॥ ३५ ॥

तृतीयं पक्षान्तरमुच्यते—

अरण्योर्बाहुर्गृहपतेर्य इतोऽग्निर्जनिष्यते स नः

सह यदनेन यज्ञेन जेष्यामो ऽग्नेन पशुब-

१ इतरे सत्त्रिणो गृहपतिं सर्वतो घेष्टयित्वा पर्युपविश्य मन्थ-
न्त इत्यर्थः ।

न्धेन तन्नः सह सह नः साधुकृत्या नाना
पापकृत्या य एव पापं करवत्तस्यैव तदित्यु-
क्त्वा गृहपतिः समारोहयते स्वौ प्रथमम् ॥ ३६ ॥

अथेदं तृतीयं गृहपतेरेवावर्ण्योः स्संघदन्त इति धचनात् । गृ-
हपतिः समारोहयते स्वायम्नी प्रथमम् ॥ ३६ ॥

यथास्वं वेतरे ॥ ३७ ॥

गृहपतिर्वेति विकल्पः । गृहपतिं हि प्रकृत्य भूयते । अथेतरे-
भ्यः समारोहयतिः स्वयैव समारोहयन्ति ॥ ३७ ॥
अस्मिन्नेव पक्षे अयमपरो विशेषः—

दीक्षाकाले संवादप्रभृति पशुबन्धस्थाने स-
त्त्रेणेति ॥ ३८ ॥

पशौ अरण्योर्बाहुः गृहपतिरित्येतस्मिन्पशुबन्धनेति यत्त-
त्स्थाने सत्त्रेणेति प्रयोगः ॥ ३८ ॥

एकाहवद्भोक्षमे शालागार्हपत्यपुरोडाशपत्नी-
संयाजाः ॥ ३९ ॥

एकाहवदिति उत्तमे पक्षे वा प्राग्भंश शाला भयति घोदग्मं-
वेति विकल्पः । उपघस्यप्रभृति नानागार्हपत्येषु प्राप्तेषु विकल्पेन
गार्हपत्यैकतयमुच्यते । पुरोडाशपत्नीसंयाजानामत्येवमेव ॥ ३९ ॥

एकपुरोडाशेषु ब्रूत्यासम्भवादेन्द्रं पञ्चशराय-
मोदनं निर्वपेत्पुरोडाशं वा यद्योदनीयन्ति
यद्यपूपीयन्तीति श्रुतेः ॥ ४० ॥

एकपुरोडाशपक्षे फर्घं नाम प्रत्यस्य सम्मयः स्यादिति चेन्द्रं
पञ्चशरायमोदनं निर्वपेत् पुरोडाशं वा । यद्योदनीयन्ति विकल्पेनो-

यन्मिच्छन्ति । यद्यपूपयन्त्यपूपमिच्छन्ति । तस्य चास्य यागशेषस्य
पुरुषार्थता । न पुरुषार्थस्य यागार्थता । अदृष्टार्थत्वात् ॥ ४० ॥

बार्हस्पत्यमेके ॥ ४१ ॥

कुर्वन्ति नैन्द्रम् ॥ ४१ ॥

दीक्षा द्वादशोपसदश्च ॥ ४२ ॥

भवन्ति ॥ ४२ ॥

अध्वर्युर्गृहपतिं दिक्षयति ब्रह्मर्दीश्वाध्वर्यादी-
न्प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थातादीन्नेष्टा नेष्टादीनु-
न्नेता उत्नेतारं ब्रह्मचारी स्नातको ऽन्यो वा
ब्राह्मणो न पूतः पात्रयेदिति श्रुतेः ॥ ४३ ॥

१ अनुपति पत्नीरुत्तर उत्तरः ॥ ४४ ॥

त एवोन्ने तुः ॥ ४५ ॥

ब्रह्मचर्यादयः पक्षी दीक्षयन्ति ॥ ४५ ॥

दक्षिणाकाले कृष्णाजिनानि धून्वाना दक्षि-
णापथेन जयन्तो गच्छन्ति यन्मे गदायुषः
परागितो ऽगात्तांतेऽगद दक्षिणां नयामीतीद-
महममुमामुप्यायणममुष्यपुत्रममुष्याः पुत्रं
कामाय दक्षिणां नयामीति ॥ ४६ ॥

अमुमामुप्यायणममुष्यपुत्रममुष्याः पुत्रमिति यथास्वमुच्चार-

णम् । स चायं सत्रघ्न धर्मः । अतश्चाहीने न भवति ऐकाहिकेषु च न भविष्यति ॥ ४६ ॥

पृष्ठयः षडहः प्रथमोऽग्निष्टोमश्चतुर्थः षोडशयु-

कथ्या इतरे ॥ ४७ ॥

पणामह्नां पृष्ठय इतीयं संज्ञा । सा च वैदिकी दृश्यते च तथा संव्यवहारः । अभिप्लवं पूर्वं पुरस्ताद्विपुचत उपयन्ति पृष्ठयमुत्तरमित्येवमादि ॥ ४७ ॥

तत्रातिग्राह्यग्रहणं ज्यहे पूर्वेऽग्रे पवस्वोत्ति-

ष्ठदश्रमित्यन्वहमेवैकम् ॥ ४८ ॥

अतिग्राह्यान्दि प्रकृत्य दूपात् तान्वै पृष्ठये षडहे गृहीयात्पूर्वं ज्यह्वाग्नेयमेव प्रथमदहन्येन्द्रं द्वितीये सौर्ये तृतीये इति ॥ ४८ ॥

उत्तरे वा ॥ ४९ ॥

अतिग्राह्यप्रदणमेवमेवान्वहम् । तावु द्वैक उत्तरे ज्यहे गृह्णन्तीति ध्रुतेः ॥ ४९ ॥

उभयोर्वी ॥ ५० ॥

ज्यह्वोर्ग्रहणम् । पवमपि हि धूयते । पूर्वं एवैनां ज्यहे गृहीत्वा चोत्तरे ज्यहे गृहीयादिति । पश्चग्रयं विफलत्वेन । सम्प्रदाये तु पक्षद्वयम् । पूर्वं वा ज्यहे उभयोर्वेति ॥ ५० ॥

माहेन्द्रमनुहोमः ॥ ५१ ॥

अतिग्राह्याणाम् ॥ ५१ ॥

अग्रे वर्चस्विन्निन्द्रीजिष्ठ सूर्यभ्राजिष्ठेति भं-

क्षणं यजमानैः ॥ ५२ ॥

सह होमामिपवकदुर्यजमानाणामपूर्यमक्षविधानम् । न हि तत्रत्याग्रायः ॥ ५२ ॥

पृष्ठकाले रथसंसारणं प्रथमे दक्षिणेन वेदिम् ॥ ५३ ॥

माहेन्द्रप्रहयाज्याऽयासन्नोत्रं पृष्ठम् । तत्काले दक्षिणेन वेदिं
रथसंसारणं पृष्ठस्य प्रथमे ऽहनि ॥ ५३ ॥

द्वितीये दुन्दुभिशब्देनोपाकरणम् ॥ ५४ ॥

द्वितीये ऽहनि दुन्दुभिशब्देन पृष्ठोपाकरणम् ॥ ५४ ॥

तृतीय औपवाजनैः ॥ ५५ ॥

उपवाजना व्यजनका उच्यन्तेः ॥ ५५ ॥

चतुर्थे ऽरणिभ्यां मन्थनं चोद्गातुरूरौ होमश्च ॥ ५६ ॥

चतुर्थे ऽहनि अरणिभ्यां मन्थनं चोद्गातुरूरौ होमश्चा-
हवर्गीये ॥ ५६ ॥

पञ्चमे २सावकयोदपाज्या ॥ ५७ ॥

उपाकरणम् ॥ ५७ ॥

षष्ठे सांवाशिनेन ॥ ५८ ॥

सांवाशिनशब्दार्थो ऽप्रसिद्ध इत्यत आह—

मार्तृभिर्वत्सान्त्सु सृज्य सदः पूर्वेण व्या-
वर्त्तयन्ति ॥ ५९ ॥

स्वयमृतुयाजेज्याऽर्वाञ्चमद्य ययं नृवा-
हरणं रथं युञ्जाथामिह वां विमोचनं पृ-
ङ्क्तं हवीऽपि मधुना हि कं गतमथा

१ तैस्तृतीये ऽहनिपृष्ठोपाकरणमिति शेषः ।

२ ऐवालसंयुक्तया पाठ्येत्यर्थः ।

सोमं पिवतं वाजिनीवसू इति ॥ ६० ॥

सा चाध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः । ताभ्यां हि प्रेषिताभ्यां प्रकृताशुक्तं
होतरेतद्यजेति । तेन चाश्विनाविष्टौ इयमपि द्विवचनास्तत्वात् आ-
श्विनमाग एवेति गम्यते ॥ ६० ॥

१ होतृप्रत्ययः प्रतिगरः ॥ ६१ ॥

माहेन्द्रप्रहृष्टस्त्रे ॥ ६१ ॥

प्राकृतं चान्यार्थत्वादितरेषाम् ॥ ६२ ॥

प्राकृतं च प्रतिगरेषदं प्रवर्त्तते । अन्यार्थत्वादितरेषां होतृका-
णां प्रतिगरपदानामदृष्टार्थत्वात् । एवं च कृत्या स्तोत्रोपाकरणमपि
प्राकृतं प्रवर्त्तते । अदृष्टार्थत्वाद्द्वयसंसारणादीनाम् ॥ ६२ ॥

पडहान्ते न बहु वदेत् नान्यं पृच्छेत् नान्य-
स्मै प्रपूयात् ॥ ६३ ॥

तत्र कर्तव्यं स्त्राध्यायविषयमिति सम्प्रदायः । तत्र हि प्रश्नप्र-
त्याख्यानानि सम्भवन्ति । पडहान्तप्रहणाच्च तदन्त एव भवति न
विकृते पडहे ॥ ६३ ॥

मधोः प्राशनं धृतस्य वा ॥ ६४ ॥

तद्यैतद्वर्गमात्रं दृष्टार्थोऽसम्भवात् ॥ ६४ ॥

उक्थ्याञ्छन्दोमास्त्रय उत्तरे ॥ ६५ ॥

उत्तरे छन्दोमास्त्रय उक्थ्याः ॥ ६५ ॥

अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं दशमम् ॥ ६६ ॥

अत्यग्निष्टोमसंस्पृशमपिवापयसंश्च दशममहर्भवति ॥ ६६ ॥

१ अस्मिन् पृष्ठपे पडहे होतृषेदे एत एत यादशो विहितः प्रति-
गरस्तत्र तत्र तथा भवतीत्यर्थः ।

पत्नीसंयाजान्तान्यहान्यन्त्यवर्जम् ॥ ६७ ॥

तथैतत्पदार्थपर्यवसानं न तदग्राह्यरीतिविधानम् । अथभृथ-
स्य वीक्षोन्मोचनार्थं चाऽसर्वान्ते ऽवभृथः । तत्र समिष्टयजुरस्तपर्य-
वसाने प्राप्ते पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त इति वचनादिह प-
र्यवसानम् । द्वादशाह्नमृशिकामा उपेयुरिति युगपत्परिसमाप्तिरित्यत
इदमुच्यते अन्त्यवर्जमिति ॥ ६७ ॥

एकैको वाग्यतः सोमः रक्षत्या बोधनात् ॥ ६८ ॥

तेषामेकैक एव वाचं यम आस्ते वाचमाध्याययं स्तया पीनया
यातयाम्न्योत्तरमहस्तन्वत इत्युत्तराहः शेषभाव इर्ययति ॥ ६८ ॥

वसुतीवरिपरिहरणादि वा ॥ ६९ ॥

यतवाक्यं भवति उत्तराहः शेषभूतत्वात् ॥ ६९ ॥

इतरे विसृज्यन्ते स्वाध्यायाय समिद्भ्यो वा ॥ ७० ॥

इतरे वीक्षिताः स्वाध्यायार्थं समिदर्थं च गच्छन्ति । अथेतरे
विसृज्यन्ते समिद्द्वारा वा स्वाध्यायाय वा । स्वाध्यायश्चोत्तराहः शो-
पभूतो नित्यः प्रतिपेधात् । वाशब्दश्चाप्ये द्रष्टव्यः । सोमरक्षितादि-
हस्य एव स्वाध्याय करोति । समिधश्चाध्यानीयन्ते । कावोर्धत्वाबु-
भयोः ॥ ७० ॥

तत्राप्यशनम् ॥ ७१ ॥

अशनमपि तत्र गतानां भवति तत्राप्यश्नन्तीति वचनात् ॥ ७१ ॥

दशमे वा सन्निधेः ॥ ७२ ॥

दशमेव वा ऽह्नि समित्स्वाध्यायोपगमो भवति । तत्सन्निधौ
हि शिष्यते सर्वत्र प्रकरणात् सन्निधिः क्रमः स प्रकरणेन बाध्यते ।
तस्मात्सर्वत्रैव ॥ ७२ ॥

अस्तमिते समिदाधानः सर्वेषु ॥ ७३ ॥

सर्वेष्वहःसु यजमानेषु अग्निषु च प्रतिपत्तव्यमग्राह्यान्तरात् ॥ ७३ ॥

दशमे ऽपराह्णे ऽप उपस्पृश्य शालाप्रवेशनम् ॥ ७४ ॥

दीक्षितानाम् ॥ ७४ ॥

शालाद्वार्यैन्वारब्धेऽपि ह रतिरिति जुहोति ॥ ७५ ॥

तेषु समन्वारब्धेष्वेते आहुती जुहोतीति श्रुते. ॥ ७५ ॥

अपरामुपसृजन्निति ॥ ७६ ॥

आहुतिं, जुहोति ॥ ७६ ॥

उत्तरेण परिक्रम्यापरेण हविर्धानं प्रविश्यो-

त्तरेण हविर्धानस्यापरकूयरीमालभ्य सत्तस्य-

र्द्धिं गायन्ति सत्रस्य ऋद्धिरिति ॥ ७७ ॥

शालाद्वार्यौ उत्तरेण परिक्रम्यापरेण द्वारेण हविर्धानं प्रविश्य
उत्तरेण हविर्धानस्य दक्षिणामपरकूयरीमालभ्य सत्रस्यर्द्धिं गायन्ति
सत्रस्य ऋद्धिरित्याहु सर्व एव दीक्षिताः ॥ ७७ ॥

उत्तरवेदिश्रोण्यां वोत्तरस्याम् ॥ ७८ ॥

सत्रस्यर्द्धिगानं कुर्वन्ति । वायव्याद्विषयः । शास्त्रस्य
तुल्यत्वात् ॥ ७८ ॥

युवं तमिति दक्षिणस्याधोक्ष प्राञ्चो नि

प्रक्रमन्ति ॥ ७९ ॥

युवं तमित्यनेन मन्त्रेण दक्षिणस्य हविर्धानस्य अधोक्ष प्रा-
ञ्चो निष्क्रमन्ति । सदः प्रविश्य पूर्वेण आसने पूषविशन्ति । पूर्वेण
द्वारेण सदः प्रविश्य धिषण्याऽध्यचावेन आसने पूषविशन्ति ॥ ७९ ॥

अहं गृहाति प्रजापत्यं वायुं पृथिव्या पात्ते-

ण अह्णसादनस्तोत्रोपाकरणहोमभक्षाहरण-

भक्षणानि मनसा ॥ ८० ॥

कक्षं व्याति ॥ ८० ॥

चतुर्होतृव्याख्यानं हेतुः ॥ ८१ ॥

शस्त्रं भवति ॥ ८१ ॥

गृहपतिरजानति ॥ ८२ ॥

होतृर्जानति गृहपतिर्याचक्षीत ॥ ८२ ॥

प्रतिगुणात्परात्सुरिमे यजमाना भद्रमेभ्यो

यजमानेभ्यो ऽभूदिति ॥ ८३ ॥

चतुर्होतृव्याख्याने प्रतिगः ॥ ८३ ॥

ब्रह्मोद्यं वदन्ति ॥ ८४ ॥

तत्र द्वायते किमिदं आह—

प्रजापतेरगुणाख्यानम् ॥ ८५ ॥

तत्कुतो ऽपेवादात् प्रजापतिमेव तत्परिवदन्ते ॥ ८५ ॥

अप्रतिभायां वा तद्वादः ॥ ८६ ॥

प्रजापतिं परिब्रूयितुं प्रतिमैष नास्ति तस्य विधिप्रतिषेधाम्ना-
यात् । तस्मादसदेतत् ॥ ८६ ॥

आश्वमेधिकं वा नामधेयात् ॥ ८७ ॥

आश्वमेधिकं वा ब्रह्मोद्यम् । कुत पतत् । नामधेयात् । नाम-
धेयं हि ब्रह्मोद्यमिति । तत्रैव प्रतीतिं जनयति ॥ ८७ ॥

अनस्तमिते गृहीत्वौदुम्बरीं वाचं यच्छन्ति ॥ ८८ ॥

तत्र प्रतिपत्तिपरिसमाप्त्युत्तरकालम् पत्नीसंयाजान्ते हि स-
न्नेत्यानम् । इयमेहनि सन्नेत्यानं कियत इति ॥ ८८ ॥

६१८ कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्कभाष्ये

अस्तमिते निष्कम्पापरेणोत्तरवेदिमासते प्र-
तिप्रस्थाता वसतीवरीः परिहरति ॥ ८९ ॥

घचनात् ॥ ८९ ॥

वाग्विसर्जनं सत्रकामेन ॥ ९० ॥

येन कामेन सत्रमारब्धं तेन वाग्विसर्जनं असौ न कामः
समृध्यतामिति ॥ ९० ॥

पृथक्कामेषु भूर्भुव इति ॥ ९१ ॥

वाग्विसर्जनम् । य उ अनेककामाः स्युर्लोककामा घा प्रजा-
कामा घा पशुकामा घा ऽनेनैव वाचं विसर्जेत् भूर्भुवः स्म-
रति ॥ ९१ ॥

१ सुब्रह्मण्याह्वानं गृहपतेर्य वाह सुब्रह्मण्य उपा-
मा ह्वयस्वेत्युक्त्वा समिदाधानम् ॥ ९२ ॥

यस्य यस्य सुब्रह्मण्याह्वानं स सुब्रह्मण्य उप माह्वयस्वेत्युक्त्वा
समिदाधानं करोति ॥ ९२ ॥

अप उपस्पर्शनाद्येतत्सत्तोत्थानम् ॥ ९३ ॥

सत्तोत्थानमिति नामधेयम् । तच्च संख्येयद्वारार्थम् । दशरा-
त्रो ऽसत्तोत्थान इति ॥ ९३ ॥

भतिप्राह्वणं षोडशिसत्रेनेहमुच्यते—

अन्तराग्रयणौक्थ्या वागन्तुस्थानं ग्रहाणाम् ॥ ९४ ॥

आग्रयणौक्थ्याग्रयणान्तरेणागन्तव्यो ग्रहा प्राह्वः ॥ ९४ ॥

प्रातःसवनेतिप्राह्वान्गृहीत्वा षोडशिनं स्वा-

१ मध्या गृहपतेर्य ग्रहादिकं सत्त्रिणं मस्याह स करोतीत्यर्थः ।

दिरेण चतुस्रक्तिनातिष्ठ युक्त्वा हीति वा ॥ ९५ ॥

तं वै प्रातः सवने गृहीयादाप्रयणं गृहीत्वेति वचनात् । ततः
पोडशिनं गृह्णाति । आदिरेण चतुःस्रक्तिना तिष्ठ युक्त्वा हीति वा
मन्त्रविकल्पः । अतिप्राह्यबहुत्वस्याभावाच्च बहुवचनमुच्चारणार्थ-
म् । अतिप्राह्यपोडशिः पौर्वापर्यं शाखान्तरात् । अस्यापि हि प्रह-
णमाप्रयणादुत्तरमेव तं वै प्रातःसवने गृहीयादाप्रयणं गृ-
हीत्वेति ॥ ९५ ॥

माध्यन्दिने वाग्रयणादुत्तराः ॥ ९६ ॥

पोडशी गृह्याते । एवंमपि हि ध्रुवते । माध्यन्दिनेवैतः सवने
गृहीयादाप्रयणं गृहीत्विति ॥ ९६ ॥

धाराग्रहान्ते वाऽतिग्राह्यान् ॥ ९७ ॥

माध्यन्दिने वैतास्तसवने गृहीयादुक्त्यं गृहीत्वेति ध्रुवेः ॥ ९७ ॥

पूतभृतो वोपाकरिष्यन्पृष्ठम् ॥ ९८ ॥

पोडशिनं गृह्णाति । पृष्ठममुपाकरिष्यन्तिप्राह्यान्गृह्णन्तीनि यो-
गविभागः । एवं चातिप्राह्याणां कालत्रयम् । पोडशिमहस्यं तु चत्वार-
ः कालाः । अन्तराग्रयणयोक्त्यौ तृतीयसवने कण्वपाठाच्चतु-
र्थः कालः ॥ ९८ ॥

अपो निधायानुश्वदाभ्यग्रहणमौन्दुम्बरेण च-

तुःस्रक्तिना ॥ ९९ ॥

अंशुग्रहणे वाच्ये अनुश्वदाभ्यग्रहणोक्तिः सन्निधौर्गोष्ठिर्वा ॥ ९९ ॥

अनुश्वस्तूष्णीः सर्वम् ॥ १०० ॥

वक्ष्यमाणकं पदार्पजातम् ॥ १०० ॥

अनुच्छ्वसंश्चेच्छन् ॥ १०१ ॥

वक्ष्यमाणकमेव ॥ १०१ ॥

अद्यादानां शुनिवपनोपमार्जनसकृत्प्रहरण-
ग्रहणहोमाह्निरण्यं चोपजिघ्रति ॥ १०२ ॥

अथ हिरण्यमभिव्यनकीति घचनात् ॥ १०२ ॥

उद्यम्य वा प्रहरणम् ॥ १०३ ॥

स चायं विकल्पः । पात्रस्य तुल्यत्वात् ॥ १०३ ॥

सत्त्वसहस्रसर्ववेदसत्राजपेयराजसूयविश्वजि-
त्सर्वपृष्ठयेषु ग्रहणमवकाशश्चेत् ॥ १०४ ॥

यजमान ॥ १०४ ॥

द्वादशवत्सतयो गर्भिण्यो दक्षिणा ऽसत्त्वे ॥ १०५ ॥

अदक्षिणत्वात्सत्राणामसत्त्वं इत्युक्तम् ॥ १०५ ॥

बुभूपतो ऽदाम्यं गृह्णाति ॥ १०६ ॥

सन्नियोगशिष्टत्वाददाश्वस्य भूतिरिच्छयेभ्यो ॥ १०६ ॥

आसिच्य निग्राभ्याः पाते तस्मिंस्तूष्णीं त्री-

नः शूनवधायाग्नये त्वा गायतच्छन्दसमि-

ति प्रतिमन्त्रम् ॥ १०७ ॥

अनुपाश्रे निग्राश्वस्तूष्णीमामिच्य त्रीनशूनवधायाग्नये त्वा-
गायतच्छन्दसमिति प्रतिमन्त्रम् । मन्त्राभावात् तूष्णीमिति लौकिक-
कवागुधारणप्रतिषेधः ॥ १०७ ॥

उपयामः सर्वत्राविशेषात् ॥ १०८ ॥

सर्वेष्वेवांश्वधानेनूपयामो भवति । शुनं पतत् । मर्षेर्दि-
गोषिषिष्ट । यथायं तथोपरितनयोरपि । तस्मादुपयामस्या-
पह्न ॥ १०८ ॥

किं च—

विप्रहादित्यग्रहप्रतिषेधाच्च ॥ १०९ ॥

विप्रहादित्यग्रहेषु च प्रतिषेधो भवति । तं वै नोपयामेन गृहीयान्न योनौ सादयेदिति । तथा आदित्यग्रहे तं वै नोपयामेन गृहीयादग्रे होत्रेण उपयामेन गृहीतो भवतीति । तस्मादंभ्यवधानं प्रत्युपयाम इति । अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति । उपयामः सर्वग्रहेष्वेव भवति यत्राप्यनाम्नातः । कुत एतत् । अविशेषेण हि धूयते । तद्य उपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते इति । विप्रहादित्यग्रहप्रतिषेधाच्च । एवं च सतिं वाजपेये सप्तदशसु सोमग्रहेषु उपयामः सिद्धो भवति । सम्प्रदाये पुनर्यत्रैवोपयामान्नातः तत्रैव भवति नान्यत्र । नग्यनेनैव सर्वविषयता भवतु । नेत्युच्यते । न ह्यपि विधिः यच्छब्दाभिमतमन्या-
त्याप्तानुवादोयम् । अंभ्यवधाने तु विद्यमानत्वादानुपङ्गोऽनुमन्य-
ते । विप्रहादित्यग्रहे अनुपङ्गस्य प्रतिषेधः तत्रोपयामो विद्यत एवे-
त्यभिप्रायः । उपयामगृहीतोसीन्द्राय स्वा वृहद्गते चयस्वत इत्यु-
च्यते । आदित्यग्रहेष्वपि उपयामगृहीतोसीति गृहीत्वा गृहीत्वा
‘द्विदेवत्याननु जुहोति’ इति सर्वविषयोऽयमुपयाम इत्ययमेवो-
च्यते । न हि विप्रहादित्यग्रहेष्वनुपङ्गप्रतिषेधो युज्यत इति ।
तस्मात्सर्वविषयता उपयामस्येत्येवं बोध्यमेव ॥ १०९ ॥

अनुष्टुप् इत्युक्त्वा धूनीत्युःशुभिर्वेशीनां त्वेति

गच्छन्नाहवनीयं तस्मै त इति जुहोति ॥ ११० ॥

तस्मै त इत्यनेन मन्त्रेण जुहोत्युदकम् ॥ ११० ॥

अःशून्त्सोमे निदधात्युशिकत्वमिति

प्रतिमन्त्रम् ॥ १११ ॥

रंयान्तेरेणावृहतासंसोमे ततो हि गृहीतो इति ॥ १११ ॥

अंशुवद्वक्षिणा ॥ ११२ ॥

भवति ॥ ११२ ॥

उक्थ्यान्ते षोडशचरणमुपस्थाप्यैनं यस्मान्न

जात इति चमसानुष्ठीय ॥ ११३ ॥

उक्त्यप्रचारान्ते षोडशिवरणम् । यस्माश्च जात इत्युपस्थायै-
मं चमसानुष्ठीय पूर्वतरप ॥ ११३ ॥

तृणाहिरण्यै स्तोत्रोपाकरणमुपास्तमयः सो-
मोऽत्यरेच्युपावर्त्तध्वमिति कृष्णेऽथ उप-
तिष्ठति ॥ ११४ ॥

तृणाहिरण्यैः षोडशिनस्तोत्रोपाकरणम् । अस्तमनसमये सोमो
त्यरेच्युपावर्त्तध्वमित्यनेन मन्त्रेण कृष्णेऽथ उपतिष्ठति ॥ ११४ ॥

इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणम् ॥ ११५ ॥

भवति ॥ ११५ ॥

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वा ऽतिरात्रश्चेत्सौम्येन
सहाश्विनो द्विकपालः सर्वत्र ॥ ११६ ॥

आ पात्रप्रक्षालनारुत्वा षोडशिनः । अथैव च षोडशिमं स्वा
परित्समाप्तिः । उत्तर आतिरात्रे विशेष उच्यते । सौम्येन सहाश्विनो
द्विकपालः कर्त्तव्यः । सर्वत्र प्रदद्यात्स्यातो ऽथ्यजाप्यादिवनो द्विकपा-
ल एव भवति ॥ ११६ ॥

अतिरात्र एवापरो विधेय उच्यते—

तयः पर्यायाश्चमसैश्चतुस्तोतः पर्यायः ॥ ११७ ॥

चमसैर्वागवर्षायास्त्रयः चतुःस्तोत्रपदैकः पर्यायः ॥ ११७ ॥

तत्र च—

हेतुः प्रथमं प्रथममुक्त्यवदितरेषु ॥ ११८ ॥

यस्मिन्कारः ॥ ११८ ॥

तदन्ते चमसानुष्ठीय स्तोत्रोपाकरणः

सन्धेः ॥ ११९ ॥

तेषां पर्यापाणामन्ते चमसानुज्ञीय सन्धिलोत्रोपाकरणम् ॥ ११९ ॥

होता शृसत्याश्विनम् ॥ १२० ॥

पर्यायान्तेभ्यप्रवृत्त्याऽच्छावाकां मांभुविति होतरेयुच्यते ॥ १२० ॥

शास्त्रान्त आश्विनेन सर्वहुतेन चरति ॥ १२१ ॥

एकप्रदानश्चमसैः ॥ १२२ ॥

आश्विनो भवति धचनसामर्थ्योत्सर्वहुतश्च ॥ १२२ ॥

अश्विभ्यान्तिरोन्धानां ऽ सोमानामनुवाच-

नप्रैषौ ॥ १२३ ॥

अत्र भवतः । ज्योतिष्टोमे दीद्वयतिरात्रयोः ऋतुपशवः ऋतु-
करणं चोक्तम् । शेष संख्यायेषो ऽत्राभिहित इति ॥ १२३ ॥

ऐन्द्राग्नः सवनीयोऽन्वहम् ॥ १२४ ॥

भवति । स चायमन्हां गणधर्मः । तथा च विकृतायैकाहिल्ले-
ष्यपि भवति ॥ १२४ ॥

स्तोमापनं वा ॥ १२५ ॥

यथास्त्रं भवति ॥ १२५ ॥

एकादशिना वा विहृताः ॥ १२६ ॥

भवन्ति ॥ १२६ ॥

अस्मिन् पक्षे—

द्वादश आद्यः ॥ १२७ ॥

भवति ॥ १२७ ॥

सर्वसमाप्तो वैन्द्राग्नो वा ॥ १२८ ॥

वेति विकल्पः ॥ १२८ ॥

यावच्छेषमुत्तरेषु ॥ १२९ ॥

उत्तरेष्वहर्गणेषु एकादशिनि यावच्छेषमालच्छव्यम् ॥ १२९ ॥

काम्यः सत्रम् ॥ १३० ॥

नित्यवचनाभावात् । काम्यत्वे प्राप्ते काम्यग्रहणं पृथक्कामा-
नामप्यधिकारप्रशान्तार्थम् ॥ १३० ॥

अहीने व्यूढच्छन्दसि दशरातस्य चतुर्थन-

वमयोरेन्होराग्रयणग्रहणं प्रथमम् ॥ १३१ ॥

तद्यत्रैतद्व्याख्याहेन व्यूढच्छन्दसा यजत इति । व्यूढच्छ-
न्दश्चाहीनोस्ति यमङ्गीकृत्य तद्वातुदौतुदच्छन्दसां व्यूढतमाग्नातम् ।
तत्र विशेषव्याचिण्यास्येदमाह । दशरातस्य चतुर्थनवमयोराग्रय-
णग्रहणं प्रथमम् ॥ १३१ ॥

शुक्रस्य पष्ठसप्तमयोः ॥ १३२ ॥

प्रथमं ग्रहणं भवति । प्राथम्यं चैन्द्रवायवापेक्षया तोषांश्चन्त-
योमापेक्षया । येनैवमाह । मयैतत्प्रशातमेव पञ्चममहर्भवेति तदैन्द्र-
वायवाप्राद् गृह्णातीति प्रज्ञात एवाह्न्यैन्द्रवायवाप्रताम् द-
द्यादिति ॥ १३२ ॥

असादनमा पर्वेषां ग्रहणात् ॥ १३३ ॥

पूर्वेषां ग्रहणादध्यागासादनं तस्य ॥ १३३ ॥

परिमार्जनभृति काले हिङ्कृत्य सादनम् ॥ १३४ ॥

यस्य हिङ्गारो विहितः । इतरस्य त्वहिङ्गुलौघ ॥ १३४ ॥

अव्यूढो वा ॥ १३५ ॥

छन्दसां व्यूढनपक्षेपि वाप्यूढो भवति आदशाहः । एवमपि
भूयत इति ॥ १३५ ॥

उभयतोऽतिरात्रः ॥ १३६ ॥

अयं द्वादशाहो भवति । यात्यन्यतरतोतिरात्रतोक्ता सा धि-
कृतिविषया ॥ १३६ ॥

अतिप्रेषितेऽग्नीदाह श्वः सुत्यामिन्द्राग्नि-
भ्यां प्रव्रवीमि विश्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोम-
पेभ्यो ब्रह्मन्वाचं यच्छेति ॥ १३७ ॥

सर्वान्प्रेषानतीत्य वर्त्तत इत्यतिप्रेषितो द्वारिर्जानोत्तरकाल
इत्यर्थः । तत्राग्नीदाह श्वः सुत्यामिन्द्राग्निभ्यां प्रव्रवीमीत्येवमादि ।
अयं च श्वस्तनाऽहः शेषभूतः ब्रह्मन्वाचं यच्छेत्ययं त्वऽद्यतनस्यैव ।
प्रयोजनमैकादिकेषु विकारेषु द्वादशादिकेषु च यथार्थं प्रयोगः ॥ १३७ ॥

प्रायणीयेऽद्य सुत्यामेके प्राप्तकालत्वात् ॥ १३८ ॥

प्रायणीयोतिरात्रो द्वितीयेऽहनि परिसमाप्यते । तत्रपार्ष्टिकं
प्रथममहर्भवति । तेनैतदुच्यते ऽद्य सुत्यामिति वक्तव्यम् । प्राप्त एव
हि काल इति ॥ १३८ ॥

एवं प्राप्त आह—

न पूर्वशेषात् ॥ १३९ ॥

पूर्वस्यैवान्हः शेषभूतोऽयमतिप्रेषितः । ततश्च श्वःशब्देन
कर्मन्तरमुच्यते नाऽहरन्तरम् ॥ १३९ ॥

तस्माच्च श्रोभावात् ॥ १४० ॥

तस्माच्च कर्मणः । श्वःशब्देन कर्मन्तरमुच्यते ॥ १४० ॥

अचोदितत्वाच्च १४१ ॥

न चैवं विधा चोदना विद्यते प्रायणीयेऽद्य सुत्यामिति वक्त-
व्यमिति ॥ १४१ ॥

अग्निमयेति च लिङ्गात् ॥ १४२ ॥

अद्यशब्द कर्मविषय । अग्निमद्य होतारमवृणीताय यजमान इति । अन्यस्मिन्नेवाऽहुरन्तर वृत्तो द्योता ऽद्यशब्देनोच्यते । तच्च कर्मविषये ऽद्यशब्द उपपद्यते नान्यथति ॥ १४२ ॥

इदमव तावद्विचायते । किं प्रायणीयात् उत्तरमहर्षस्मिन्नेवाह-
भ्यारब्धव्यमुत् द्वितीय इति । किं तावत्प्राप्तम् । सुतैषण्योपक्रम —

प्रायणीयादुत्तरमहः श्वः कालाभावात् ॥ १४३ ॥

प्रायणीयादवसितादुत्तरमह उत्तरद्वयम् इय आरब्धव्य न तस्मिन्नेवाहति । कुत एतत्तत् । कालो हि न सम्भवेत् । अथ प्रा-
गेवाच प्राद्वनात्प्राप्तनुशाककाल । तथोपाश्वन्तर्यामयोस्तयोरुदिते
ऽन्यतरे जुहोत्यनुदिते-यतरमिति कालो न सम्भाव्यते । इय पुन
कियमाणे सम्भवति ॥ १४३ ॥

एव प्राप्तमाह—

न सम्पच्छरुतैः ॥ १४४ ॥

नैनदेवे भ्य आरब्धव्यमिति अद्यैवारभ्यते । कुत एतत् । स-
म्पच्छरुतिर्हि भवति । पट्त्रिंशदहो वा एव यद् द्वादशाहं पट्त्रिं-
शदशक्षरा वै वृद्धती तद् वृद्धतिमभिसम्पद्यते इति । तथैवमुपपद्यते ।
इयस्तने ऽहन्यारम्भे न पट्त्रिंशद्विर्व्यवतिष्ठेत् । तत्र सम्पच्छरुतिवि-
राध ॥ १४४ ॥

कालो वचनात् ॥ १४५ ॥

य पुन फालश्राध स पचनादिति ॥ १४५ ॥

इति श्रीकौषाध्यायकृते कात्यायनसूत्रभाष्ये
द्वादशाहो द्वादशाध्यायश्च समाप्तः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

उक्तोद्वादाहः । तत्सन्निधौवेव गवामयनस्य पराममशोस्ति ।
सौर्ये द्वितीय पशुमालभते वैपुयते हन्प्राजापत्यं मह्यवत इति गवाम-
यनमेव तावदारभ्यते । पूर्वं धर्मप्राप्त्यर्थमधिकरणम् ।

द्वादशाहधर्माः सत्तेषु तद्गुणदर्शनात् ॥ १ ॥

द्वादशाहिका धर्माः सन्नेषु प्रवर्त्तन्ते । सप्तात्मकास्सत्तेषु त-
द्गुणा द्वात्र हृदयन्ते । अभिप्लव पूर्वं पुरस्ताद्विपुयत उपयन्ति पृष्ठ्यमु-
त्तरमिति । तथा पृष्ठ्यमुपरिष्ठाद्विपुयतः पूर्वमुपन्तीति चेति । पौर्वा-
पर्यविधिपरे वाक्ये द्वादशाहिक पृष्ठ्य दर्शयति । न्यायस्तु पूर्वमुक्त
एव सामर्थ्यात् गुण एव गुणमनुग्रहीतु समर्थो नान्यः ॥ १ ॥

गवामयनार्थैकाष्टकायां दीक्षा ॥ २ ॥

एकाष्टकायां दीक्षेतेति घचनात् ॥ २ ॥

फाल्गुनीपौर्णमासे ॥ ३ ॥

अत्रापि हि घचनम् । फाल्गुनीपौर्णमासे दीक्षेतेति ॥ ३ ॥

चैत्र्याम् ॥ ४ ॥

पौर्णमासे दीक्षेतेति घचनादेव ॥ ४ ॥

चतुरहे वा पुरस्तात्प्राक्पौर्णमास्याः ॥ ५ ॥

पौर्णमासी च फाल्गुनी सा ह्यत्र पूर्वमभिहिता । तस्याः पुर-
स्ताच्चतुरह दीक्षेत । एव मपि हि धूयत । प्राक्पौर्णमास्याश्चतुरहे
दीक्षेतेति ॥ ५ ॥

चैत्र्यानन्तर्यात् ॥ ६ ॥

चैत्री वा चतुरहविशेषणत्वेन प्रतिपत्तव्या सा ह्यनन्तरमेव
ध्रूयते ॥ ६ ॥

सर्वा वाविशेषात् ॥ ७ ॥

सर्वाः पौर्णमास्यश्चतुरहविशेषणत्वेन प्रतिपत्तव्याः विशेषे-
षान्तरमात्रम् । एव च पौर्णमासीत्यब्दः सर्वत्र प्रवर्त्तमानो न सङ्को-
चितः स्यात् ॥ ७ ॥

माघी वा क्रयश्रुतेः ॥ ८ ॥

घातब्दः पक्षान्तरविग्रहे । माघी वा चतुरहविशेषणम् न
पौर्णमासीमात्रम् । एव हि ध्रूयते । प्राक्पौर्णमास्याश्चतुरहे दीक्षिता-
नामेकाएकायां क्रयः सम्पद्यत इति । एकाष्टकानाम् माघशुक्ला-
ष्टमी ॥ ८ ॥

कुत एतत्—

लोकप्रत्यायात् ॥ ९ ॥

एषा हि लोके एकाष्टकेति प्रसिद्धा ॥ ९ ॥

किं च—

अर्थवादाच्च ॥ १० ॥

अर्थवादश्च भवति । ता उत्तिष्ठन्त ओषधयो घास्पतयोऽनुत्ति-
ष्ठन्ति । तान्दीक्षितानुत्तिष्ठन्त ओषधियनस्पतीनां प्ररोहो भवति । त-
च्च उमुपपद्यते । तथा तत्संपोषितमन्दमाना अगभृन्मध्यययन्ति । एत-
दप्येवमेव घटने । एतस्पतिप्ररोहो ऽधामभिगन्धन चैत्रोद्देश एव स-
पति । तस्मात्माघीचतुरहविशेषणम् ॥ १० ॥

पञ्चमानेषु द्वातातारमन्वारभेरन्श्येनोऽसि गा-
यत्रच्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारय
सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा ऋभुरसि जगच्छन्दा
इतीतरयोः सवनान्तेषु जयन्ति मयि भर्गो

मयि महो मायि यशो मयि सर्वमिति ॥ ११ ॥

यद्व्यवचनोपदेशात्सर्वे यजमानाः उद्गात्रालम्भसवनान्तजपान् कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

सर्वत्रैके ॥ १२ ॥

सर्वत्रैक एनदिच्छन्ति ॥ १२ ॥

कुत एतत्—

जयतिशब्दात् ॥ १३ ॥

पुरुषो ह नारायण प्रजाप्रति ह वा च यजस्व यजस्वेत्येवमुक्त्यै-
तत्सर्वमभिहितमिति ॥ १३ ॥

न प्रकरणात् ॥ १४ ॥

नैतदेवं सर्वत्रैतदिति । येन गवामयनं प्रकृत्यैतच्छ्रूयते । यजति
शब्दोप्यत्र गृह्यते प्रकरणमपि । तस्मान्न सर्वत्रैतदुद्गात्रालम्भः सव-
नान्तजपश्च । गवामयनधर्मत्वादेकाहिकेष्वपि प्रवर्तन्ते ॥ १४ ॥

अभिप्लवः पडहोऽग्निष्टोमौ प्रथमान्त्या

उक्थ्या इतरे ॥ १५ ॥

पण्णासन्ध्यामभिप्लव इतीयं वैदिकी सन्ध्या । संध्यामात्रनिर्देशाद्वाऽत्र
संस्कारवैकाहिका । एवं ह्याहाऽभिप्लवस्त्रह इत्याष्टाद्विज्योतिर्गौरावुरि-
ति । ज्योतिरादय एव प्रतिलोमानुलोमाः । तथा चाग्निष्टोमौ प्रथमा-
न्यौ भवतः उक्थ्या इतरे । एवं चात्र तास्मा धर्मा एकाहिका भवन्ति
न द्वादशाहिकाः । सत्रगणधर्मस्तु प्रवर्तन्ते एव ॥ १५ ॥

अतिराताच्चतुर्विंशमहरग्निष्टोम उक्थ्यो वा ॥ १६ ॥

अनिरात्रादवसिनाश्चतुर्विंशमहः सङ्गकोऽग्निष्टोम उक्थ्यो वा
भवति । गवामयनिकक्षायम् । ततश्च द्वादशाहिका अपि धर्माः
प्रवर्तन्ते ॥ १६ ॥

चत्वारोभिप्लवाः पृष्ठ्यश्च मासः ॥ १७ ॥

एवं चत्वार उत्तरे ॥ १८ ॥

मासा भवन्ति ॥ १८ ॥

पष्टे त्रयोभिप्लवाः पृष्ठ्यः ॥ १९ ॥

पष्टे मासेऽभिप्लवाः खयः पृष्ठ्यश्च ॥ १९ ॥

अभिजिदग्निष्टोमः ॥ २० ॥

ननु चायमग्निष्टोमसंख्य एवाभिजित् किमुच्यते अग्निष्टो-
म इति । उच्यते । अग्निष्टोमग्रहणादभिजिदन्तरं तत्संज्ञकं ग्रथामय-
निकमेतत् । अतश्चात्र द्वादशाहिका अपि धर्माः प्रवर्तन्ते ॥ २० ॥

त्रयः स्वरसामानोऽग्निष्टोमा उक्थ्या वा ॥ २१ ॥

स्वरसामसंज्ञकास्त्रयो भवन्ति अग्निष्टोमा उक्थ्या वा ॥ २१ ॥

अग्निष्टोमो त्रिपुवान् ॥ २२ ॥

त्रिपुवत्संज्ञकोऽग्निष्टोमो भवति ॥ २२ ॥

प्रातरनुवाकः सन्धिबेलायामुदितं यथोक्तं वा ॥ २३ ॥

दिवाफीर्त्यमेतदहंभवतीति श्रूयते तेनैवबुध्यते सन्धिबेला-
यामिति । यद्येषम नेयता चोदकपरिप्राप्तकालवाधः शक्योऽप्यु-
पेतुम् । दिवाफीर्त्येना द्वि प्राक्षणाविषया । अस्य प्राक्षणं दिवा फीर्त्य-
त इति । दिवा फीर्त्यत इति दिवा फीर्त्यम् । फीर्त्यनशब्दश्चाष्टार-
णार्थो नानुष्ठानार्थः । एवं चेषयोक्तमेवेत्यवधार्यते ॥ २३ ॥

सौर्य उपालम्ब्यः ॥ २४ ॥

सौर्यं द्वितीयं पशुमालभते चैषुवतेहप्रति यचनात् ॥ २४ ॥

उदुत्यमिति ग्रहग्रहणमतिग्राह्यवर्जक्षवर्जम् ॥ २५ ॥

अतिग्राह्यवत्थ विधिर्भवेति भक्षवर्जमस्य ॥ २५ ॥

पूर्वपक्षं प्रतिलोमम् ॥ २६ ॥

पूर्वपक्षं प्रतिलोम्येनोत्तरे भवति ॥ २६ ॥

अत्र विशेषमाह—

अभिजित्स्थाने विश्वजिदग्निष्टोमः ॥ २७ ॥

स च—

सर्वपृष्ठश्चेत्सर्वेतिग्राह्याः ॥ २८ ॥

भवन्ति । यतदपि चाग्निष्टोमप्रद्वष्टाद्विश्वजिदन्तरं नैकाहि-
क इति । एकाहिकत्वे हि अग्निष्टोमप्रद्वष्टं न करोत्याचार्यः कृतं च ।
तस्माद्विश्वजिदन्तरं गवामयनिकमेतत् । अतश्च द्वादशाहिका अप्य-
त्र धर्मा भवन्ति ॥ २८ ॥

पष्ठे मासे त्रयोभिप्लवा गोऽआयुषी दशरात्रो

महाव्रतमग्निष्टोमः ॥ २९ ॥

अत्र दशरात्रे द्वादशाहिको महाव्रतं गवामयनिकं शेवा एका-
हिकाः ॥ २९ ॥

महाव्रते विशेषमाह—

प्राजापत्य उपालम्भ्यः ॥ ३० ॥

भवति । प्राजापत्यं महाव्रत इति वचनात् ॥ ३० ॥

अहं गृह्णाति विन इन्द्र वाचस्पतिं विश्वक-

र्मन्निति वाऽतिग्राह्यवत् ॥ ३१ ॥

गृहीतस्य विधिर्भवति ॥ ३१ ॥

उप मा यन्तु मज्जयस्सनीडा उप मा जुक्षर-

प मा मनीषा प्रियामहं तन्वं पश्यमानो मयि रभो

देवानां तेजसे ब्रह्मवर्चसायेति भक्षणं यज-

मानैः, पृष्ठयोपाकरणं ऽवाणेन शततन्तुना ॥ ३२ ॥

२मौञ्जास्तन्तवो वैतसं वादनम् ॥ ३३ ॥

वशीपूपविशन्ति प्रेङ्गे होता फलके ऽध्वर्युः

प्रतिगृणाति ॥ ३४ ॥

प्रेङ्गशब्देन दोलोच्यते ॥ ३४ ॥

उद्गतासन्धां प्रादेशपाद्याः सोमासन्दीवत् ॥ ३५ ॥

अन्यदन्तर्वेदि ॥ ३६ ॥

* यक्षयमाणं कर्म भवति ॥ ३६ ॥

अभिगराऽपगरो ॥ ३७ ॥

अभिगरो दीक्षितस्तुतिः । अपगरश्च निन्दा ॥ ३७ ॥

तदेवमुक्तम्—

३आक्रोशत्येकः प्रशंसत्यपरः ॥ ३८ ॥

पुंश्चलूग्रहाचारिणावन्योन्यमाक्रोशतः ॥ ३९ ॥

पुंश्चलूजघनचपला स्त्रीः ॥ ३९ ॥

शूद्रार्यौ चर्मणि परिमण्डले व्यायच्छेते ॥ ४० ॥

१ पाणो महति धीना यतं तन्तवो यस्यासौ शततन्तुः, तेनो-
पाकरणम् ।

२ अस्मिन् वाणे मौञ्जास्तन्तवो घेतसदृक्षसम्पन्धि वादन-
मित्यर्थः ।

३ एषः सन्निधौ निन्दामपरश्च स्तुतिं करोतीत्यर्थः ।

४ पुमांसं पुमांसं प्रति चलतीति पुंश्चलू घेदवा, सा च ग्रह-
चारी च परस्पर निन्दां कुरुतः ।

निमित्तसप्तमीयम् । चर्मणि निमित्तभूते ॥ ४० ॥

२जयत्यार्यः ॥ ४१ ॥

३मार्जालीयं दक्षिणेन परिवृत्ते मिथुनः

सम्भवति ॥ ४२ ॥

क्षत्रियः सन्नाहयति दक्षिणां वेदिश्रोणि-

मपरेण ॥ ४३ ॥

सन्नहनक्रियां कारयति । कारिते आध्ययेणा क्षत्रियः स-
न्नाहयति ॥ ४३ ॥

सर्माणि त इति कवचं प्रयच्छति ॥ ४४ ॥

क्षत्रियाय ॥ ४४ ॥

तूष्णीमन्येभ्यः ॥ ४५ ॥

यद्युचनोपशोशादिभ्यः । भग्यशब्दस्य समामजातीयग्यापा-
रक्षत्रियेभ्यः ॥ ४५ ॥

त्रिः समन्तं परियन्ति शालामपरेण चात्वा-

लं वशाचर्मकटे विशाल्यां वा स्तीर्णमुच्छ्रि-

तां वा विध्यन्त्यनिपतम् ॥ ४६ ॥

कटे मास्तीर्णं पिशाचयां वा भनि श्रुतपत्रं विध्यन्ति
क्षत्रियाः ॥ ४६ ॥

१ शुद्धश्रेयर्षिकी घटुंले चर्मणि स्वायच्छने विद्यमानाभिमुखं
माकर्षणं कुवात, मरीचमिदं मरीचमिदमिति स्वर्धया आभिमुख
बलादाकर्षणं कुवात इति यावत् ।

२ तपोऽश्रेयर्षिकी जपतीत्यर्थः ।

३ घटुंले चर्मणि मार्जालीयं दक्षिणेन क्रीपुमांसाविश्रयं ।

दक्षिणेन चर्मयन्ति त्रिविध्वा पुरस्ता-

द्विमोचनम् ॥ ४७ ॥

पितानस्य ॥ ४७ ॥

१सदः सूक्तिषु दुन्दुभीन्वादयन्ति ॥ ४८ ॥

२अग्नीध्रमपरेण श्वभ्रं सवालधानेन चर्मणा

ऽवनह्य वालधानेनाहन्ति ॥ ४९ ॥

पालधानं पुच्छमुच्यते ॥ ४९ ॥

३गोधाघ्रीणाकाः काण्डघ्रीणाश्च पत्न्यो वा-

दयन्ति ॥ ५० ॥

उपगायन्ति ॥ ५१ ॥

स्तोत्रस्योपगानं कुर्वन्ति ॥ ५१ ॥

अन्यांश्च शब्दान् कुर्वन्ति ॥ ५२ ॥

ये केचन गानप्रसिद्धा मूर्च्छनादयः ॥ ५२ ॥

उदकुम्भान् शिरस्तु कृत्वा मार्जलीयं दास्यः

१ चतुः स्त्रीषु इरक्तिषु ये केचन पुर्याः दन्ति ते दुन्दुभीन्वा-
दयन्तीत्यर्थः ।

२ भाग्नीध्रस्यानस्यापरेण गतं यात्या सपुच्छेन चर्मणा व-
श्या पुच्छेनाहतीत्यर्थः ।

३ गोधाघ्रीणा नखा घ्रीणा गोधाघ्रीणाकाः, काण्डः शर इत्यु-
च्यते, तन्मन्यो घ्रीणाः, ता उभयविधाघ्रीणाः सयोः पत्न्यो वादय-
न्ति, स्तुमिः सन्निपस्ता उपगामयन्तीत्यर्थः ।

४ मर्तलभेरीपटहादिजम्पानग्यानापि शब्दान् लोकाः कुर्वन्ती-
तिभावः ।

परियन्ति ॥ ५३ ॥

वाचयत्येनाः पर्यायादिषु ॥ ५४ ॥

एतादास्यः पर्यायादिषु वाचयति ॥ ५४ ॥

हैमहा३ हैमहा३ इति ॥ ५५ ॥

पर्यायानिदात्रीमाह—

गावो हारे सुरभय इदं मधु गावो गुल्गुलु-
गन्धय इदं मधु गावो घृतस्य मातर इदं
मधु ता इह सन्तु भूयसीरिदं मधु तकावयं
प्लवामय इदं मधु शम्पा प्रतरतामि वेदं मधु
न वै गावो मन्दारस्य गङ्गाया उदकं पपुः
पपुः सरस्वतीनदी ताः प्राच्य उज्जिगा-
हीर इदं मधु निगीर्य सर्वा आधीरिदं मधु
मध्वित्याकर्षैः कुशैर्यथेदं मध्विति ॥ ५६ ॥

एवं मध्वित्याकर्षैः कुशैरिति सर्वग्राहकः ॥ ५६ ॥

अपसव्यं प्रदक्षिणं चास्तोत्रान्तात् ॥ ५७ ॥

दास्यः परियन्ति ॥ ५७ ॥

त्रिस्त्रिर्वा ॥ ५८ ॥

अपसव्यं प्रदक्षिणं च परियमनम् ॥ ५८ ॥

१ अप्रदक्षिणं सहरपरियन्ति ततः प्रदक्षिणं सहरपरियन्ति म-
हामतस्य स्तोत्रस्य समाप्तिं यावत् ।

निषिच्य मार्जालीये पूर्णा निदधति ॥ ५९ ॥

निषिच्य पत्र कचन प्रदेशे मार्जालीये पूर्णा निदधति दास्यः ॥ ५९ ॥

अभिगरादिस्तूयमाने सर्वं क्रियते ॥ ६० ॥

स्तूयमाने महाघनस्तोत्रे । महाघनशब्दश्च एकः क्रतुप्रतिपा-
दकः महाघनतमग्निष्टोम इति । अपरः स्तोत्रपर्यायः महाघनं न स्तूयीतेति
अत्र च धूयत इति । स एव सवत्सरस्त्रिमहाघनश्चतुर्विंशो महाघनं
विषुवति महाघनं महाघनएव महाघनमिति । त्रिष्वपि क्रतुषु महाघन-
स्तोत्रमघतीनि संप्रदायः । महाघन एव महाघनमित्यपरे । एव हि धूयने ।
त्रिमहाघनं प्रकृत्य ते तेजस्विन आसुः सत्यवादिनः सशितमताः यैस्तु
स्त्रिमहाघनात्पमनुष्ठितमग्नये आचार्या इति । अथ य उ हैनमप्येतर्हि
तथापेर्युयथा तैरनुष्ठितम् । एषां दोषमाह । यथा अपातमुदकं अक्षितौ
विमृत्येदेवं दैव ते विमृत्येयुः । अतश्च उपर्युपयन्ति महाघनक्रतौ म-
हाघनं स्तोत्रमिति धर्ममहाघने दोषमुद्राव्य महाघनं महाघनस्तोत्रं वि-
दधाति । अतश्च विफलं न महाघन एव महाघनमिति ॥ ६० ॥

अतिरातः श्वः ॥ ६१ ॥

प्रास्तयादवाच्यमिति चेत् । उच्यते । सवत्सरस्तत्त्वात्पूर्णे
संवत्सरे ऽतिरात्राभावा मा भूदित्यतिरात्रप्रदणम् । यद्येवमतिरातः
किमिति भवति । अथ तद्वद्वत्स्येति यद्वत्पुषतामिति पचनात् ॥ ६१ ॥

तिस्रोऽनूयन्ध्या मेतात्ररुणी वैश्वदेवी वार्हस्पत्याः ॥ ६२ ॥

अत्र च द्रव्याभ्यासो न कर्मयदुत्तरम् । अज्यस्तरूपमेष कर्म
प्रकृतायेकत्वात् ॥ ६२ ॥

संवत्सरावरेषु सत्सेष्वसारस्वतेषु सहस्रदक्षि-

णावरेषु च ॥ ६३ ॥

क्रतुषु निघ्नैर्नूयन्ध्या भवन्ति । एवं धूयते स यः सहस्रं वा
भूयां वा दद्यात्त एनाः सर्वा गालभतेति । तथा अथो ये दीर्घं सत्र-

मासीरं संघःसरं वा भूयो वा त एनाः सर्वा भालमेरन्निति ॥६३॥

अनूबन्ध्यावपाहोमान्ते दक्षिणस्यां वेदिश्रो-
णौ सर्वकेशश्मश्रुलोमवपनम् ॥ ६४ ॥

भयतीति सुप्रशेषः ॥ ६४ ॥

परन्यश्च ॥ ६५ ॥

वपने नामिसंघच्यन्ते ॥ ६५ ॥

तैधातव्युदवसानीया सर्वत ॥ ६६ ॥

सर्वत्र प्रहृणेत संघःसरणि असारस्वतानि सहस्रदक्षिणाय-
राश्च कतयो गृह्यन्ते । तुल्यं हि प्राक्षणमत्रानूपन्ध्या विधायकं सै-
धातवीया विधायकं च ॥ ६६ ॥

अवभृथादुदेत्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पृष्ठ्य-
शमनीयः ॥ ६७ ॥

अवभृथप्रहणं समाप्त्युपलक्षणार्थम् । मनु चाग्निष्टोम एव
भयति संख्यान्तरस्यानुक्तत्वात् द्वयर्थाग्निष्टोमप्रहणम् । उच्यते ।
गुणकामानां प्रवृत्तिश्चानार्थमित्यदोषः । पृष्ठ्यशमनीय इति च
संज्ञा ॥ ६७ ॥

सहस्रदक्षिणो वा ॥ ६८ ॥

वा प्राञ्चतरक्षिणः ॥ ६८ ॥

एकाहमेके ॥ ६९ ॥

इच्छन्ति ॥ ६९ ॥

सत्तार्द्रं प्रकरणात् ॥ ७० ॥

स च पृष्ठ्यशमनीयः सत्रस्याङ्गं भयति । तस्मिन् प्रकृत्य धूपते

भवभृषाबुदेत्य ज्योतिष्टोमाऽग्निष्टोमः पृष्ठ्यशमनीय इति ॥ ७० ॥

किं च—

फलाऽश्रुतेश्च ॥ ७१ ॥

न चात्र फलं श्रूयते । तस्मादपि सत्राद्भम ॥ ७१ ॥

न फलं न्यायात् ॥ ७२ ॥

नैतदेवं सत्राद्भमिति । न्यायेन हि फलमत्र परिकल्पते ॥ ७२ ॥

कालप्राधान्याच्च ॥ ७३ ॥

अपि चाऽस्य कालः प्रधानः शब्दः सत्राबुदयसायेति । एवं प्राप्ते पुनर्व्याचक्षते । सत्राद्भमेन प्रकरणात् । फलयत्सत्रसन्निधौ तद्भवेन न्याय्या एष च फलं न कल्पयितव्यं भवति । पृष्ठशमनीय इति चार्थानुगता संज्ञा । पृष्ठानां सत्र नियुक्तानामुपज्ञातश्रमाणां शमनं करोतीति पृष्ठशमनीयः । सारस्त्रतपु च प्रतिषेधात् । अ-पृष्ठशमनीयानि सारस्त्रतानीति ॥ ७३ ॥

सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे प्रतिविभज्य नधन्रोहिणीमुप-
ध्वस्तामप्रधीतामतिरेचयति तिरूपां वा ॥ ७४ ॥

अर्धिनः सहस्रदक्षिणत्रिरात्रस्तत्र प्रतिविभागेन प्रत्यहं दक्षि-
णापधेन दक्षिणानयत्रादिर्णी पश्चात्तरोपध्वस्तां अप्रधीतामतिरे-
चयति । तिरूपां चेति विकल्पः । एषमेव हि श्रूयत इति ॥ ७४ ॥

आधेहन् प्रथमां नयेदन्त्ये वा पश्चात् ॥ ७५ ॥

आधेऽहनि पक्षे गवां प्रथमां नयेत् । अन्त्ये वाऽहनि पश्चा-
दिति ॥ ७५ ॥

हविर्धानाग्नीध्रान्तरे द्रोणकलशमेनामाघ्राप-

पत्याजिघ्रेति ॥ ७६ ॥

हविर्धौताग्नीध्रान्तरव्यधस्वितामेतां रोहिणीं द्रोणकलशमा-
प्रापयत्याजिघ्रेत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७६ ॥

इडे रन्त इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो
जपति ॥ ७७ ॥

प्रत्यगाशीर्योगेपि सति यजमानप्रदणं क्रियते । रोहिणीसंस्का-
रोऽपि मिति गन्धर्व्युर्मा भूदि ॥ ७७ ॥

वोचेरिति वान्ते ॥ ७८ ॥

मन्त्रस्य श्रुतादिति विकल्पः ॥ ७८ ॥

सर्वतो नवसु दशमीं कृत्वा होत्रे दद्यात् ॥ ७९ ॥

त्रिष्टोथ होतृष्ट्यस्तिस्त्रिस्त्रि उपादाय रोहिणीं दशमीं कृत्वा
होत्रे दद्यात् ॥ ७९ ॥

उन्नेतारौ वाकृत्वानाश्रावयते ॥ ८० ॥

हो चोन्नेतारौ, कुर्यातेति वचनात् । तयोश्च यतरोऽनाध्यायेत्
तस्मा एतां दशमीं दद्यात्, होत्रे वेति विकल्पः । उन्नयनन्तु विभागेन
कुर्याते ॥ ८० ॥

दशदशाऽभेदन दक्षिणा दद्यात् ॥ ८१ ॥

अन्यूना दशतो नयेदिति वचनात् । अत्र च चोदकापाधेन
दशतीनां दानमनुष्ठेयम् ॥ ८१ ॥

अनूवन्ध्यवपाहोमान्ते दद्यादेनाम् ॥ ८२ ॥

दशमीमिति सूत्रेणैव ॥ ८२ ॥

उदवसानीयायां वा ॥ ८३ ॥

वेतिविकल्पः ॥ ८३ ॥

६४० कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्मभाष्ये

अन्यदिच्छन् ॥ ८४ ॥

विकल्पः ॥ ८४ ॥

अहर्गणे व्युक्रामताद्यन्वहम् ॥ ८५ ॥

कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः ॥ ८५ ॥

वसतीविरिग्रहणं च ॥ ८६ ॥

अन्वहमेव कर्त्तव्यम् ॥ ८६ ॥

एके माध्यन्दिने ऽवनीय ॥ ८७ ॥

वसतीरविग्रहणं च अन्वहमेव कर्त्तव्यम् । एके माध्यन्दि-
नेऽवनीय वसतीविरिग्रहणं कुर्वन्ति । एके परिहारकालं पवेति विक-
ल्पः । माध्यन्दिनेऽवनीय ॥ ८७ ॥

इति श्रीउपाध्यायकर्मकृतौ कात्यायनभाष्ये

त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

वाजपेयः शरद्यवैशस्य ॥ १ ॥

गत्रामयनमभिहितमिदानीमवसरमाप्तो वाजपेयो ऽनुधिधेय ।
वाजपेयः इति कर्मनामधेयम् न हि द्रव्ये शुणो वा प्रसिद्धिरस्य । स
च शरदि भवति । शरदि वाजपेयेन यजेतेति वचनात् । अवैश्यस्ये-
ति शास्त्रान्तरात् । लिङ्गाच्च । अथ यदि ब्राह्मणो यजत यदि वा रा-
जस्यो यजेति विधेयविधानम् ॥ १ ॥

उभयतः शुक्लपक्षौ बृहस्पतिसेवेन यजते ॥ २ ॥

वायुत्तरो शुक्लपक्षौ तयोर्वृहस्पतिसवः ॥ २ ॥

ज्योतिष्टोमेन वा ॥ ३ ॥

यजतोति विफलपः ॥ ३ ॥

द्वादशवा ॥ ४ ॥

उतयतः शुक्लपक्षान्यजते ॥ ४ ॥

तत्र च—

१ पुरस्तादयुक्षु ज्योतिष्टोमः पार्थिकानीतरेषु ॥ ५ ॥

अयुक्षु पक्षेषु पार्थिकानीति ॥ ५ ॥

प्रतिलोमं पार्थिकान्युपरि ॥ ६ ॥

उपरिष्टाप्रतिलोम्येन । अयुक्षु पार्थिकानि । युक्षुच ज्योतिष्टो-

१ शुक्ले पक्षे ऽयुग्मेषु प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशेषु
षट्सु दिनेषु ज्योतिष्टोमः, युग्मेषु द्वितीयचतुर्थपञ्चाष्टदशमद्वादशेषु
च, पृष्ठे मघान्यहानि भवन्तीत्यर्थः ।

मः । पार्ष्टिकान्यपि प्रातिलोभ्येन त्रयस्त्रिंशारम्भणानि भवन्ति ॥ ६ ॥

१ सर्वाग्निष्टोमैर्वा राजसूयसोमैः ॥ ७ ॥

उभयतो यजते, तेषां च संस्थामात्रापनयः ॥ ७ ॥

प्रतिलोममुपरि ॥ ८ ॥

उपरिष्ठात्प्रातिलोभ्येन ज्योतिष्टोमादरभ्येति । अत्रांश्वदाभ्य-
ग्रहणं राजसूयसोमोपदेशाद्भवति । पार्ष्टिकेष्वसत्तुत्याद्यत्र भवति ।
अतिग्राह्यग्रहणमपि त्र्यहसंयोगात् भवतीति सम्प्रदायः ॥ ८ ॥

२ नानादीक्षाः परियज्ञाः कालभेदात् ॥ ९ ॥

पार्ष्टिकानां तन्त्रेण दीक्षाः कृताः । इहापि तथैव मा भूयन्ति-
ति नानादीक्षात्वमुच्यते । तत्कृतः । कालभेदात् । भिन्नो ह्यत्र
काल इति ॥ ९ ॥

सप्तदशदीक्षाः ॥ १० ॥

परियज्ञानां दीक्षाः प्राप्ता एव । एतास्तु याजपेयस्य ॥ १० ॥

देवसवितरिति जुहोति यजत्यादिषु ॥ ११ ॥

स कर्मणः कर्मणः पुरस्तादेताः सावित्रीमाहुर्नि जुहोतीति
यजन्तात् । कर्मशब्दः प्रायशः यजतिष्वेव पठन्त इत्यभिप्रायः । तेन य-
जाद्यादिष्वित्युक्तम् ॥ ११ ॥

सकृद्दीक्षारम्भे कर्मैकत्वात् ॥ १२ ॥

अस्तु दीक्षाधारम्भे सकृदेव होतव्या । कुत एतत् । कर्म-
कत्वात् । कार्यकत्वादित्यर्थः । एषं हि कार्यं दीक्षाणां पुरुषसंस्था-

१ भय योभयतो राजसूयान्तर्घर्तिभिः पवित्राग्निपेचनायादि-
भिः सप्तभिर्नैवभिर्वा सोमयागैर्यजेताग्निष्टोमसंस्मरित्यर्थः ।

२ उभयतो विहिताः परियज्ञा एहस्पतिसयादयः पृथग्दीक्षा भ-
वन्तोत्यर्थः ।

ए इति । यजत्यादिषु पुनर्ये वाजपेयाङ्गभूता यजतयो दीक्षणी-
यादय तेभ्ये न तदङ्गव्यपि प्रजादिषु । न हि त साक्षाद्वा
जपेयस्य ॥ १२ ॥

ऋयणवेद्यारम्भणप्रवर्ग्योत्सादनाभिप्रणयन-
हविर्धानाग्नीषोमाणाः सदआग्नीध्रधिष्य-
निप्रयनवसतीवरिग्रहणपरिहरणेषु च कर्मा-
न्तरत्वात्प्राक्सुत्याया. ॥ १३ ॥

ऋयणादीनि प्रागेव सुत्याया भवन्ति । यजतिविशेषणमेतत्
प्राक्सुत्याया इति । अयाग्नीषोमीयेण पशुना चरित्वैतामाहुतिमु-
त्सृजन्तीनि घचनात् ॥ १३ ॥

सोमात्क्रीयमाणात्सहित दक्षिणतः सीत्सेन
परिस्तुतः ऋयण केशवात् ॥ १४ ॥

मनतीति सूत्रशेष । केशवो दीर्घकेश पण्ड इति केचित् ।
परिस्तुतसुरोच्यत ॥ १४ ॥

तद्वद्रव्याणां वा ॥ १५ ॥

परिस्तुद्वद्रव्याणां १ वा ऋयणं परिस्तुतो चेति विकल्प ॥ १५ ॥

पर्युह्यमाणेऽनुहरणम् ॥ १६ ॥

पर्युह्यमाणो सामे परिस्तुतस्तद्वद्रव्याणां वाऽनुग्रहरणम् ॥ १६ ॥

दक्षिणेन प्रवेश्य दक्षिणाग्नौ पक्त्वाऽपरेन्ते नेष्टा
सुरां करोति ॥ १७ ॥

दक्षिणेन हरेण विमिते प्रवेश्य दक्षिणाग्नौ पक्त्वा सुरा-
मपरेन्त नेष्टा करोति । यदि न पक्वा तत पच्यत ॥ १७ ॥

१ तानि च 'शप्पतोऽकमलाजातप्रदु' सङ्गानि ।

स्वरं कृत्वा नाराशंसस्थाने ऽपरम् ॥ १८ ॥

१ करोतीति वाक्यशेषः ॥ १८ ॥

दक्षिणतः सन्धिं करोति ॥ १९ ॥

दक्षिणतो हविर्धानस्य कुक्षारं करोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

यूपवेष्टनं सप्तदशभिर्वस्त्रैर्व्युद्ग्रन्थनं वा
परिव्ययणकाले ॥ २० ॥

सप्तदशभिर्वस्त्रैर्मिर्यूपो वेष्टितो वा विप्रथितो वा भवतीति
धचनात् । व्युद्ग्रन्थनं च अथचूलकरणम् । तच्च परिव्ययणकाले
परिव्ययणादुत्तरं परत, आगन्तुकत्वात् ॥ २० ॥

श्वो वा सवनीयेषु ॥ २१ ॥

यूपवेष्टनं भवति । तत्र हि वाजपेयशब्दो धर्त्तते । वा यग्नी-
षोमीय एव व्युद्ग्रन्थनं कर्त्तव्यम् । यूपसंस्कारवात्तस्य तदुद्देशेन
सिद्धित्वात् ॥ २१ ॥

उत्कीर्णसमाग्नौ गौधूमचपालः ॥ २२ ॥

यूपो भवतीति वाक्यशेषः । गर्त्ततासूपो तीक्ष्णमाग्नौ भवतीति तथा
गौधूम चपाल भवतीति धृतः । गौधूमं गोधूमविकारमप्यं चपाल
भवति ॥ २२ ॥

सुत्यादौ हिरण्यसूजोऽपि न ह्यन्ते ऽधिकृता

यजमानः पत्नी च सुत्यस्य तच्छब्दात् ॥ २३ ॥

हिरण्यमालिनो वाजपेयेन चरन्तीति श्रूयते । सुत्या च वा-
जपेयशब्दस्य वाच्या ॥ २३ ॥

१ ब्रह्मादगार्थं प्राकृतं सरं कृत्वा ऽध्वर्युरेव नाराशंससंज्ञानां
चमसाचां निधाने द्वितीयं अरमिति, कारातीत्यस्य पूर्वं शिष्यते ।

सर्वत्राविशेषात् ॥ २४ ॥

सर्वत्र वा हिरण्यमालित्वं सर्वो ह्ययं वाजपेय इति ॥ २४ ॥

एकधनप्रवेशनकाले सुरां नेष्टाऽपरेण प्रवेश्य
खरे करोति सन्धिना पात्राण्याहृत्य पात्रे
वालेन पुनाति ॥ २५ ॥

नेष्टेवाभिप्रवृत्तत्वात् ॥ २५ ॥

प्रातःसवनेतिग्राह्याङ्गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च
चैन्द्रान् ॥ २६ ॥

ग्रहान् गृह्णाति ॥ २६ ॥

ध्रुवसदीमिति प्रतिमन्त्रमतिग्राह्यवद्धोमः ॥ २७ ॥

पञ्चानामैन्द्राणाम् ॥ २७ ॥

सप्तदशापरान् ॥ २८ ॥

सोमग्रहान् गृह्णाति ॥ २८ ॥

नेष्टा च तावतः सौरान् ॥ २९ ॥

चशब्दात् गृह्णाति ॥ २९ ॥

व्यत्यासं ग्रहणम् ॥ ३० ॥

सोमग्रहमेघैर्ध्रुर्युग्मं गृह्णाति सुराग्रहं नेष्टैवमेघैर्नाग्व्यत्यासं गृ-
ह्णीत इति वचनात् ॥ ३० ॥

१ अक्षानतिक्रमणं ग्रहाणाम् ॥ ३१ ॥

१ सोमग्रहाणां सुराग्रहाणां च अक्षान्मुखद्वारं न फलं व्य-
मित्यर्थः ।

कस्यैवमिति शेषः ॥ ३१ ॥

उपर्युपर्यक्षमध्वर्युर्धारयत्यधोधो नेष्टा

सम्पृचाविति ॥ ३२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३२ ॥

विपृचावित्याहरतः ॥ ३३ ॥

अध्वर्युर्नेष्टा च ॥ ३३ ॥

तत —

हिरण्येन मधुग्रहं गृहीत्वा खरमध्ये

सादयति उक्थ्यादि ॥ ३४ ॥

अतिरात्रपशूनुपाकृत्य वशापृश्निं मरुद्भ्य

उज्जेपेभ्यः ॥ ३५ ॥

उपाकरोति । वशाः रिक्ता । पृश्निश्चित्रा ॥ ३५ ॥

तदभावे ऽपृश्निम् ॥ ३६ ॥

पृश्न्यभावे अपृश्निमुपाकरोति ॥ ३६ ॥

प्राजापत्यांश्च सप्तदश श्यामतूपरान् वस्तान् ॥ ३७ ॥

उपाकरोति ॥ ३७ ॥

तद्गुणाभावे सर्वेषामेकदेशोऽपि ॥ ३८ ॥

तद्गुण स्यात् । परं हि श्रूयते । यद्येवं समुदात्र विन्देदपि
फलिपया पयैव समृद्धा स्युरिति ॥ ३८ ॥

१ श्यामश्वासौ तूपरश्चेति विग्रहः । तूपरः शृङ्गरहितो, वस्तः
साण्डः प्रजनयितेति यावत् ।

वाच उत्तममेके ॥ ३९ ॥

तद्वैके वाच उत्तममालभन्त इति घचनात् । सप्तदशं पशुमेके वाच आलभन्ते । एके प्राजापत्यमिति विकल्पः । तस्य च नोपांशु-
त्यमप्राजापत्यत्वात् । अत्रैतच्चिन्त्यते । किं सप्तदशपशुगणसाधनक-
मेकं कर्म, उत सप्तदशैतानि कर्माणीति । कुतः सन्देहः । यदि कृ-
तैकशेषाणां तद्धितः अयं चायञ्जैत्यकरोपीकृत्य तद्धितोत्पत्तिस्तदैकं
कर्म । अथ तद्धितोत्तरकालमेकशेषः प्राजापत्यश्च प्राजापत्यश्च प्रा-
जापत्या इति । तदा सप्तदशकर्माणि । अथ च चोदकायाधेत वाक्य-
व्यावर्णनं कर्तव्यम् । प्रकृताधिकपशुनिष्पन्नैश्च हृद्यादिगणेन यागा-
भिनिर्धृतिः कृता । इहापि तथैव क्रियेत चेत् । षोडशानामालम्भै-
यर्थम् । अथैकैकमवदानं गृहीत्वा एकादशसंख्या पूर्यते । तथा सति
षण्णामालम्भैर्यथ्यप्रसङ्गः । न च चोदकानुग्रह इति । तस्माज्जैक-
शेषीकृतानां तद्धितोत्पत्तिर्युक्तरूपा । कृततद्धितानां त्वेकरोत्वे नैष
दोषो भवति । तस्मात्सप्तदशैतानि कर्माणीति । तेषां च सम्प्रतिपक्ष-
देवतैकत्वात्सकृत्प्रक्षेपः । नन्वेवमपि अवदानप्रदानान्तता न स-
म्भवति । तत्र चोदकायाध एव । नैषदोषः । अवदानस्य प्रदानान्त-
तानुग्रहे सति प्रधानस्यावृत्तिः प्राप्नोति । न चैषा गुणानुसन्धेनेष्टेति ।
तस्मात्सकृत्प्रक्षेप इति । सकृत्प्रक्षेपं च दर्शयति प्रजापतय इत्यु-
पाऽश्रुत्वा क्षागानाऽहविषोनुग्रहीति प्रजापतय इत्येधोपाऽश्रुत्वा
क्षागानाऽहविः प्रक्षितं प्रेषेति वषट्कृते जुहोतीति । एतदाचार्यै-
णापि प्रदर्शितमेव । न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति घात्स्य इति ॥३९॥

माहेन्द्रान्ते वशावपाचरणम् ॥ ४० ॥

माहेन्द्रप्रदयान्याऽप्यासान्ते वशाया वपाप्रचारः ॥ ४० ॥

अवदानैश्च द्वेधः शृतैः ॥ ४१ ॥

वशावदानैश्चद्वेधः शृतैः प्रचारः । द्वेधावदानानि भवन्तीति
घचनात् । वशब्दाद्वपाप्रचारोत्कर्षे द्वेधा भवणम् । स्वकाल-
एव प्रधानयोगः ॥ ४१ ॥

पूर्वैर्म्यो देवतास्त्रिष्टकृद्भुवामवद्यत्युत्तराणि
विशे ददाति ॥ ४२ ॥

पूर्वाणि हृदयादीनि । उत्तराणि ज्यङ्गानि ॥ ४२ ॥

वामदेव्यग्रहान्ते प्राजापत्यानाम् ॥ ४३ ॥

घषाप्रचार ॥ ४३ ॥

रुग्व्यूहनात्प्राग्घविषा ॥ ४४ ॥

प्राजापत्यानां प्रचार ॥ ४४ ॥

यथान्यायं वोभयोः ॥ ४५ ॥

यथान्यायं वा उभयो, घषाहविषो प्रचारो भवति । यथान्यायशब्देन चोदकानुसरणमुच्यते ॥ ४५ ॥

वशायाश्च ॥ ४६ ॥

चोदकानुसार एव नोत्कर्ष इति । घाशब्दो विकल्पार्थः । विकल्पेन ह्येतच्छ्रूयत इति ॥ ४६ ॥

ऐक्यं च श्रपणम् ॥ ४७ ॥

ऐक्येन श्रपणमवदानानामस्मिन्पक्षे ॥ ४७ ॥

अदानं च विशे ॥ ४८ ॥

ज्यङ्गानाम् । विद् शब्देन प्रजोच्यते ॥ ४८ ॥

माध्यन्दिनीयैः सह नैवारश्चरुः सप्तदशश-

रावपीरमाणो वार्हस्पत्यः कर्त्तव्यः ॥ ४९ ॥

माध्यन्दिनीयैः सवनीयैः सह नैवारश्चरुवार्हस्पत्यः सप्तदशशरायः ॥ ४९ ॥

अत्र चोदकप्राप्तेन चतुर्मुष्टिना निर्वापेन सप्तदशशरावो न भवतीति अद्यक्षं भवति संख्यामुष्टिबाध इदमाह—

संख्यामुष्टिनिवृत्तिः सामान्यात् ॥ ५० ॥

संख्यासामान्येन सप्तदशसंख्याया चतुः संख्यानिवर्त्यते शरावैध्वमुष्टयः । कुत एतत् । सामानं हि समानस्य निवर्त्तकं भवति । यथा तैलं घृतस्येति ॥ ५० ॥

एवं प्राप्त आह—

न यजतिशब्दात् ॥ ५१ ॥

नैतदेवं संख्यामुष्ट्योरुभयोरपि निवृत्तिसिति । किं कारणम् । यजतिशब्दात् । यागे हि सप्तदशसंख्याशरावाणि ध्रुयन्ते । चतुःसंख्यामुष्टयश्च निर्वापे । न चान्यत्र ध्रुतं सत्यपि सामान्येऽन्यस्य निवर्त्तकं भवति । न हि शिरोऽप्यङ्गे ध्रुतं तैलं भोजने घृतस्य निवर्त्तकं भवति । कथं तर्हि चतुर्मुष्टिके निर्वापे सति सप्तदशराव ओदनो भवति । उच्यते । अर्थादप्रान्यतरस्य निवृत्त्या भवितव्यम् । संख्याया मुष्टीनां वा नह्यनिवृत्त्या सप्तदशशरावो भवति । तत्रापि संख्याया मुष्टीनां वा निवृत्तिर्नोभयोः । तत्र मुख्यत्वात्संख्यानुग्रहः जघन्यत्वात्मुष्टिलोप इति । सपादचतुःशरावपरिमाणेन पात्रेण निर्वापे क्रियमाणे सप्तदशराव ओदनो भवति । एवं मुष्टीनां लोपः संख्यानुग्रहश्च भवति । ननु च मुष्टयः प्रधानभूताः संख्यागुणभूता तद्वद्यक्षं फलं वाधे वरं गुणो बाधितो न प्रधानमिति । अत्रोच्यते । न हि संख्यामुष्ट्योरत्र गुणप्रधानभावः । उभयोरपि हि निर्वापसम्बन्धः । संख्याया मुष्टिसम्बन्धविधाने मुष्टीनां च निर्वापसम्बन्धविधौ वैकल्पिकलक्षणो वाक्यभेदः प्राप्नोति । तस्मादुभयोर्निर्वापसम्बन्धः । यश्च गुणयोः परस्परतो व्यवच्छेदव्यवच्छेदकभावः सोऽर्थोऽत्र शब्दादिति । न हि व्यवच्छेदमन्तरेण संख्याया निर्वापसम्बन्धो भवति । तस्मात्संख्यानुग्रहो मुष्टिलोपश्चेति सिद्धम् ॥ ५१ ॥

सप्तदशसप्तदश शतानि ददाति गोवत्खाजावीनाम् ॥ ५२ ॥

प्रत्येकम् ॥ ५२ ॥

सप्तदशवृषत्यो निकण्ठ्यः ॥ ५३ ॥

अतु सौवर्णिको निष्कः कण्ठ यासां ता निष्ककण्ठ्यः ॥ ५३ ॥

हस्तिवह्निकमहानसानाम् १ ॥ ५४ ॥

सप्तदशसंख्याविशिष्टानां दानम् ॥ ५४ ॥

२जातेर्जातेश्च सप्तदशगणपूरणात् ॥ ५५ ॥

कुत एतत् । सप्तदशानि ददातीति श्रुतेः । भिन्नजातीयत्वे
क्षैतद्भवतीत्यभिप्रायः ॥ ५५ ॥

द्रव्येषु वा सप्तदशता सप्तदशसप्तदशानि
ददातीति ॥ ५६ ॥

न भिन्नजातीयेषु । एव धूयते सप्तदशसप्तदशानि ददातीति ।
गोदान च दक्षिणा सूचितमहाभागा हि गाय इति तस्माद्गात्र-
द्रव्येषु सप्तदशता ॥ ५६ ॥

मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य वज्र इति रथा-

वहरणम् ॥ ५७ ॥

तच्च रथावहरणात् तस्य प्रदेशान्तरे दृष्टार्थत्वात् रथा
वहरणं करोतीति । अथपूर्वञ्च हरतिरवतारणे प्रवर्तते ॥ ५७ ॥

दक्षिणेन चात्वालमावर्त्तयति वाजस्येति धू-

र्गहीतम् ॥ ५८ ॥

दक्षिणेन चात्वालमावर्त्तयति वाजस्येति धूर्गहीतम् । रथ-
मावर्त्तयति चात्वालस्य दक्षिणतोऽवाजस्येत्यनेन मन्त्रेण ॥ ५८ ॥

१ महानसोरथ उच्यते ।

२ यावद्द्रव्यावाजाविजातीयसप्तदशगणा पूर्यन्ते तावद्ददाती-
ति भावः

अश्वान्प्रोक्षत्यपोवनीयमानान्स्नातान्वाग्ता-
नप्स्वन्तरिति ॥ ५९ ॥

अनेन मन्त्रेण । देधीराय इति वा ॥ ५९ ॥

समुच्चयो वा ॥ ६० ॥

मन्त्रयोभेदति । एवमपि हि श्रूयते ॥ ६० ॥

दक्षिणं युनक्ति वा तो वेति ॥ ६१ ॥

अनेन मन्त्रेण रघं ॥ ६१ ॥

उत्तरं वा तरुहा इति ॥ ६२ ॥

युनक्तीति वसन्ते ॥ ६२ ॥

दक्षिणाप्रष्टिं १ जवो यस्त इति ॥ ६३ ॥

दक्षिणाप्रष्टिं दक्षिणस्य द्वितीय उच्यते ॥ ६३ ॥

२अयुक्तश्चतुर्थोऽनुगच्छति सर्वयन्त्री ॥ ६४ ॥

यन्त्रीति कविकापयोणाद्युपेतः ॥ ६४ ॥

गार्हस्पत्यमेनानाघ्रापयति वाजिन इति ॥ ६५ ॥

अनेन मन्त्रेणागार्हस्पत्योन्निवारचरुस्तम् । अद्वानवघ्राणं चाश्वसं-
स्कारो वाक्यशेषात् । तद्यदश्वानवघ्रापयति धीर्यर्मवैश्वेतद्भाती-
ति । स चायमाजिधावनार्यं संस्कारः । ततश्च विस्मरणे तदु-
त्तरकालं न भवति ॥ ६५ ॥

१ धुर्योपक्षया प्रकृष्ट देशमभ्रातीति पृष्टिर्याहो युग्य इत्यर्थः ।

२ मुखरीवद्व्याचतुःकटपट्याणादिसर्वयन्त्रोपेतः सर्वयन्त्री-
त्युच्यते ।

६५२ कात्पायनश्रौतसूत्रसहितकर्मभाष्ये

चतुर्युजो युनक्त्यपरांस्तूष्णीं बहिर्वेदिपोडश ॥ ६६ ॥

रथान् । योजनक्रियाशेषत्वात् मन्त्रप्राप्तिर्मा भूदिति तूष्णीमि-
त्युच्यते ॥ ६६ ॥

देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करे

नाभिमात्रे स्थाणौ स्थितम् ॥ ६७ ॥

आणुःखडकमुच्यते ॥ ६७ ॥

ऐन्द्राः क्षत्रियस्य चक्रदुन्दुभ्याः ॥ ६८ ॥

क्षत्रियस्य चक्रारोहणदुन्दुभ्यादमन्त्रा ऐन्द्रा भवन्ति ॥ ६८ ॥

सप्तदश दुन्दुभीनासजत्यनुवेदि पश्चादाग्नीध्रात् ॥ ६९ ॥

आग्नीध्रमपरेण सप्तदशदुन्दुभीनचगलयन्ति अनुवेदि ॥ ६९ ॥

बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमाहन्ति- तू-

ष्णीमितरान् ॥ ७० ॥

आहन्तीति यच्छते । तत्र च तूष्णीमिति मन्त्रनिवृत्त्यर्थमाह ॥ ७० ॥

क्षत्रियः सप्तदशेषु प्रव्याधानस्यति तीर्था-

दुदीचिः ॥ ७१ ॥

इषु प्रव्याध इषु प्रक्षेप उच्यते । तीर्थादारभ्य सप्तदशेषु प्रक्षे-
पान्प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

अन्त्ये मिनोत्यौदुम्बरीः शाखाम् ॥ ७२ ॥

* अन्त्ये प्रक्षेपे शाखामौदुम्बरीं निक्षिपति ॥ ७२ ॥

देवस्याहमिति यजुर्युक्तमारोहति यजमानः ॥ ७३ ॥

यज्युक्तं रयं यजमानो देवत्याहमित्यनेन मन्त्रेण आरोहति ॥ ७३ ॥

अध्वर्योश्च तूष्णीं ब्रह्मचार्यन्तेवासी वा

वाचनाय ॥ ७४ ॥

चशब्दाद्यज्युक्तं रयन्तरमध्वर्योर्ब्रह्मचारी अध्वर्युणा य उप-
नीतः तस्य घान्ते वासी विष्यो यजमानवाचनायारोहति ॥ ७४ ॥

इतरेषामेकस्मिन्नराजन्यो वैश्यो वा सौरप्र-

तिग्रहाय ॥ ७५ ॥

आरोहतीति वसन्ते । इतरेषां रयानां राजन्यवैश्योरन्यतर
यकस्मिन्नारोहति सौरग्रहणाय ॥ ७५ ॥

आजिः शीघ्रं यन्ति ॥ ७६ ॥

आजिशब्देन स्वर्धोच्यते । स्वर्धेया अहमहमिकया शीघ्रं
भावन्ति ॥ ७६ ॥

वाजिन इति वाचयति ॥ ७७ ॥

ब्रह्मचार्यन्तेवासी वा यजमानम् ॥ ७७ ॥

ब्रह्मा त्रिः साम गायति ॥ ७८ ॥

निस्सामगानं करोतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

दुन्दुभीन्वादयन्ति ॥ ७९ ॥

षडुर्वचनोपदेशात् प्रकृता अप्रकृताश्च ॥ ७९ ॥

एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोति ॥ ८० ॥

धावत्येवेष स्य इति प्रत्यृचमाहुतीर्जुहुयात् ॥ ८० ॥

अनुमन्त्रयते वा ॥ ८१ ॥

धायतोभ्वान् ॥ ८१ ॥

उत्तरणे च त्रिचेन ॥ ८२ ॥

चशब्दाश्नुहोति अनुमन्त्रयते वा । अघोत्तरेण त्रिचेन जुहो-
ति घानुधामन्त्रयत इति घचनात् । भस्त्रियोगार्थं पृथग्घो-
गकरणम् ॥ ८२ ॥

सुन्वन् जयति ॥ ८३ ॥

सुन्वन्त्यजमानो जिनातीतरान् रथान् ॥ ८३ ॥

शाखां प्रदक्षिणं कृत्वा यन्ति ॥ ८४ ॥

भौदुग्धरीऽशाखाम्प्रदक्षिणं कृत्वा आगच्छन्ति रथै ॥ ८४ ॥

आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति ॥ ८५ ॥

सर्वेष्वगातेषु रथचक्रात् ब्रह्मावरोहति देवस्याहमित्यनेन
मन्त्रेण ॥ ८५ ॥

एषाह व इति मन्त्राहतमवहरते ॥ ८६ ॥

गुन्धुभिर्म ॥ ८६ ॥

तूष्णीमितरान् ॥ ८७ ॥

यजमानो अवरुह्यरथात् ॥ ८७ ॥

अवरुह्य नैवारमालभते तीर्थे स्थितमा मा

वाजस्येति ॥ ८८ ॥

चाद्यालोत्तरावन्तरेण स्थितं नैवारं चरं आमावाजस्येत्यनेन
मन्त्रेणालभते ॥ ८८ ॥

यर्जुयुक्तानाघ्रापयति वाजिन इति ॥ ८९ ॥

पञ्चकुंकारास्त्रीनश्वाश्वैवारम्भाप्रापयति वाजिन इत्यनेन म-
न्त्रेण ॥ ८९ ॥

चतुर्थं युक्त्वा ऽध्वर्यवे ददाति ॥ ९० ॥

चतुर्थमश्वं युक्त्वा ऽध्वर्यवे रथं ददाति ॥ ९० ॥

सर्वेभ्यः षोडश ॥ ९१ ॥

सर्वेभ्य एवर्त्विग्भ्यः षोडशरथात् ददाति ॥ ९१ ॥

अध्वर्युयजमानौ मधुग्रहः सौरप्रतिग्रहाय

प्रयच्छत उत्तरस्यां वेदिश्रोणा उपविष्टाय ॥ ९२ ॥

सौरप्रतिग्रहीता च राजन्यो वैश्यो वा योसौ रथमारूढः ॥ ९२ ॥

नेष्टा च सौरान्पश्चिमेन निर्हृत्य शालामपरेण

हृत्त्रैकं सौरप्रतिग्रहाय प्रयच्छन्नाहानेन त इमं

निष्क्रीणामीति ॥ ९३ ॥

ततः सर्वानेव सौरान्प्रयच्छति मधुग्रहं चादत्ते ॥ ९३ ॥

ब्रह्मणे मधुग्रहं ददाति सपातम् ॥ ९४ ॥

ग्रहशब्दस्य द्रव्यविषयत्वात् सपात्रमित्युच्यते ॥ ९४ ॥

तः स यथेष्टं कुरुते ॥ ९५ ॥

ददातीति वाग्यत्रासिञ्जति वा पिवति वेति ॥ ९५ ॥

द्वादश सूवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं

वाचयति वा ॥ ९६ ॥

वाचनपक्षेऽपि द्वादशसंख्या यथा स्यादिति द्वादशग्रहणम् । य-
द्दोत्तरं जुहोति वाचयति वा । अथ कलसीर्जुहोति वा वाचयति
वेति श्रूयन्ते ॥ ९६ ॥

नेष्टा पत्नीमानेप्यन्कौशं वासः परिधापयति

चण्डातकं दहरं वा ॥ ९७ ॥

परिधापयतीति कारित्वादध्येषणात्र भवति । चण्डातकं च-
लनक उच्यते । एव ह्यभियुक्तोपदेशः । अर्धोऽकं विलासिन्या वा-
सश्चण्डातकं विष्णुः । दहरं तु कौपीनं दहरशब्दस्य अल्पधातक-
त्वात् ॥ ९७ ॥

अन्तरं दीक्षितवसनात् ॥ ९८ ॥

परिधापयति कौशम् ॥ ९८ ॥

निश्रयणीं यूप उच्छ्रूयत्युत्तरां दक्षिणां वा ॥ ९९ ॥

स दक्षिणत उद्ग्रोहेषुत्तरतो वा दक्षिणेति वचनात् ॥ ९९ ॥

आरोक्ष्यन् जायामामन्तयते जाय एहि स्वे

रोहावेति रोहावेति प्रत्याह प्रजापतेरित्या

रोहतः ॥ १०० ॥

जायापती ॥ १०० ॥

स्वरिति गौधूममालभते ॥ १०१ ॥

चपालम् ॥ १०१ ॥

शिरसा यूपमुज्जिहीते ऽमृता इति ॥ १०२ ॥

क्षणेन मग्नेन यूपोच्छ्रयमुज्जिहीते ॥ १०२ ॥

अस्मे व इति दिशो वीक्षते ॥ १०३ ॥

यजमानः ॥ १०३ ॥

१ सप्तदशाश्वत्थपत्नीपनङ्गानूपपुटानुदस्यन्त्य-

१ यजमानपुत्रादयो यजमानाय क्षारमृत्तिकायाः पुटान् सप्तद-
शाश्वत्थपत्रैर्धन्वाध्वं क्षिपन्तीत्यर्थः ।

स्मै विशः ॥ १०४ ॥

प्रजाः ॥ १०४ ॥

प्रतिगृह्णात्येनान् ॥ १०५ ॥

साक्ष यजमानः प्रतिगृह्णाति ॥ १०५ ॥

नमो मात इति भूमिमवेक्षते, सखन्मे वस्त-
चर्मण्यवरोहति, भूमौ वा ॥ १०६ ॥

भूमिप्रदम् सखन्मायमेव न ह्यभ्यधावाच्यमयेमातरवात् ॥ १०६ ॥

उत्तरत्रेदिमपरेणौदुम्बरीमासन्दीं वस्तचर्म-

णा स्तृणातीयं त इति ॥ १०७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १०७ ॥

सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति यन्तासीति ॥ १०८ ॥

षादुगृहीतं यजमानमासन्त्यामुपवेशयति यन्तासीत्यनेन
मन्त्रेण ॥ १०८ ॥

निवारेण प्रचरति ॥ १०९ ॥

अस्मिन्नपसरे ॥ १०९ ॥

प्राक्स्विष्टकृत औदुम्बरे पात्तेऽप आसिच्य

पयश्च ॥ ११० ॥

सप्तार्गा षड्भर्गाणां पयोप्रासिच्यते ॥ ११० ॥

सप्तदशाक्षान्यावपति ॥ १११ ॥

यावत्स्मृति वा ॥ ११२ ॥

तच्छ—

एकवर्जम् ॥ ११३ ॥

एकमन्नं पजयित्वा ॥ ११३ ॥

अभोजनं तस्योच्छ्वासात् ॥ ११४ ॥

तस्य चाभोजनं उच्छ्वासात्, यावज्जीवमित्यर्थः ॥ ११४ ॥

स्रुवेण सम्भृताज्जुहोति वाजस्येममिति प्र-

तिमन्त्रम् ॥ ११५ ॥

सप्तैतानि जुहोतिकर्माणि तनश्च सप्तानां षड्वर्गाणां पयोक्ता-
मिच्यते । सप्त च गोपधत्तुर्मुष्टिभानि गवन्ति । चोदकानुप्रदाय
अपां चाज्यधर्मो भवति वर्णसामान्यात् ॥ ११५ ॥

शेषेणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्य त्वेति ॥ ११६ ॥

मन्त्रेण । शेषश्च दुनरोषः ॥ ११६ ॥

सरस्वत्यै वाचस्थाने विश्वेषां त्वा देवानाम् ॥ ११७ ॥

प्रयोगः ॥ ११७ ॥

सरस्वत्यै त्वेति वा ॥ ११८ ॥

सम्राडयमसावित्याह नामग्रहं त्रिरुज्ज्वैः ॥ ११९ ॥

त्रिरुज्ज्वैः ॥ ११९ ॥

अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत्कृत्वा

नैवारस्त्रिष्टकदिडं करोति मोहेन्द्रादि च ॥ १२० ॥

द्वादशवदिति जुहोति वा याचयान वा । अत्रापि हि धूपते ।
अथोज्ज्वैर्जुहोति वाचयान वा ॥ १२० ॥

अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय प्रहितः ॥ १२१ ॥

तः स्तोत्राय प्रमीयति स उपायरोहति सोन्ते स्तोत्रस्य भयत्य-
न्ते शस्त्रस्योर्न ॥ १२१ ॥

उज्जितिभ्यो वोत्तरो माहेन्द्रः ॥ १२२ ॥

भवति । ततः स्विष्टकृदिदम् ॥ १२२ ॥

षोडश्यन्ते स्तोत्रं चमसैरेव ॥ १२३ ॥

षोडशिग्रहयागान्ते स्तोत्रं चमसैरेव भवति । ग्रहो न भयत्येव-
कारकरणात् ॥ १२३ ॥

ऋत्विक्चमसेषु सप्तदशावनयति द्वौ द्वौ ॥ १२४ ॥

सप्तदशसोमग्रहान् ऋत्विक्चमसेष्ववनयति । इथास्तु विशेष-
ः द्वौ द्वौ अवनयति ॥ १२४ ॥

एकन्नेष्टुः ॥ १२५ ॥

चमसेऽवनयति ॥ १२५ ॥

उदवसानीयान्ते यूपवेष्टनानध्वर्यवेददाति ॥ १२६ ॥

वासांमि ॥ १२६ ॥

यथोपयुक्तः हिरण्यसूजः ॥ १२७ ॥

दीयते । या यस्य हिरण्यसूक्त उपयुक्ता ॥ १२७ ॥

इति श्रीउवाध्यायकर्कविवरणे कात्यायनमूत्रभाष्ये
चतुर्दशोऽध्यायो वाजपेयश्च समाप्तः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

धुतिमन्त्रपाठानुसारिणा ऽर्चायेन वाजपेयो ऽनुविहित इत्या-
नीमथसरमात्तोरारजसूयो ऽनुविधेयः तदर्थं सूत्रम् ।

राज्ञो राजसूयः ॥ १ ॥

भवतीति सूत्रशेषः । स चायं राजशब्दः क्षत्रियजातिनिमि-
स्तः प्रदेशान्तरं ददयते । तस्य यत्कर्म स्मृतिविहितं तद्राज्यमित्यु-
च्यते । किं च तत् । जनपदपुरपरिपालनादि । ननु च राज्ययोगाद्वा-
जशब्दप्रयोगः सार्वभौमः । तद्युक्ते ह्यक्षत्रियेऽपि राजशब्दं प्रयुञ्जते
जना इति । राज्यं यः कराति स राजेति । एवं च कृत्वा राजसूय
पवावेष्ट्यां दर्शनं भवति । यदि ब्राह्मणो यजेत सार्वस्वत्वं मध्ये नि-
धायाहुतिगाहुतिं हुत्वाभिघारयेत् यदि राजन्यं पेन्द्रं यदि वैश्यो
वैश्वदेवमिति त्रयाणामपि वर्णानामधिकारं दर्शयति । तत्कथम् ।
यदि राज्यस्य कर्त्ता राजा तदैवमुपपद्यते । अश्रोत्रयते । न राज्य-
कर्त्ता राजेति शक्यते वक्तुम् । न ह्यत्र प्रत्ययलापः प्रातिपदिकस्य प्र-
त्यापत्तिर्वा स्मर्यते । राजशब्दाच्च कर्मणि ष्यञ्प्रत्ययो विधीयते । तेन
राज्ञः कर्मराज्यमिति शक्यते वक्तुं राज्यस्य कर्त्ता राजेति । यस्यवे-
ष्ट्यां ब्राह्मणादीनां दर्शनमुक्तं तद्राजसूयाद्व्यहिरन्नाद्यकामस्यावे-
ष्टिर्विहिता तद्विषयमिति । यस्येकदेशे जातौ राजशब्दप्रयोगो योगा-
त्सार्वभौम इत्यत्र भूमः । एकदेशेपि शब्दशक्तिमन्तरेण प्रयोगोऽनुप-
पन्न एव । सार्वभौमस्तु प्रयोगः स उपचारवृत्त्या राज्ञः कर्म कुर्वन्
राज्ञेयं राजेत्युच्यते इति । तथा च समानचोदनायां ददयते तस्मा-
द्वाष्ट्रश्वमेधेन यजेत क्षत्रिययज्ञ उ वा एष पदश्वमध इति । तथा त-
स्माद्ब्राह्मणक्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये यजमानं सन्तमृत्विक्वावे-
नेति क्षत्रियस्य राजसूयं दर्शयति ॥ १ ॥

अग्निष्टिनो वाजपेयेन ॥ २ ॥

तस्माद्वाजपेयेनेष्टा न राजसूयेन यजेतति श्रुतेः ॥ २ ॥

इष्टिसोमपशवो भिन्नतन्त्राः कालभेदात् ॥ ३ ॥

अनुमत्यादय इष्टयः पवित्रादयः सोमाः मन्वादयः
अथ पशव एते भिन्नतन्त्रा भवन्ति । कुत एतत् । कालभेदात् ।
भिन्नफालीनं स्त्रेयां विधानमिति । ननु च कालभेदात्
भेद उक्त एव । किमुच्यते कालभेदादिनि । मत्स्येव, फले-
न्यप्रज्ञापनार्थमिदमुच्यते कालभेदाद्भेदो न फलभेदेनेति । तत्कुत ।
राजसूयेन श्वाराज्यकापो यजेतेति राजसूयस्य कालसम्बन्धः । राज-
सूयशब्दश्च यजतिशब्दसामानाधिकरण्यापजातेषु वर्धते । तेन च
सर्वयजतीनामेकं फलमिति ॥ ३ ॥

पवित्रश्चतुर्दीक्षः ॥ ४ ॥

स च सोमयागो दीक्षासम्बन्धात् ॥ ४ ॥

सहसूदक्षिणः ॥ ५ ॥

एवं चाश्वदाश्वप्रदणं तिस्रो नूयन्ध्यास्त्रैघातधी चाश्व
भवन्ति ॥ ५ ॥

माघीपक्षयजनीये दीक्षा ॥ ६ ॥

माघपौर्णमास्या उपरिष्ठात्पक्षे गते यजजनीये तत्र दीक्षा ।
फाल्गुनप्रतिपदीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तदन्ते पूर्णाहुतिर्गृहेष्विच्छतो वरदक्षिणा ॥ ७ ॥

स यदि कामयेन जुहुयादेतां यद्यु कामयेनाभिनाद्रियेतेति व-
चनादिच्छत इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

श्वः प्रभृत्यन्वहं पञ्चोत्तराणि हवीरूपि ॥ ८ ॥

भवन्तीति शेषः । अथ श्वो भूत इति वचनात् । अन्यदमेकैकम् ॥ ८ ॥
ताभ्याम्—

अष्टाकपालो ऽनुमत्यै ॥ ९ ॥

पुरोडाशो भवतीति शेषः ॥ ९ ॥

शम्यायाः पश्चाद्विष्यदन्नं; स्तुवे कृत्वा
दक्षिणामन्युल्मुकमादाय दक्षिणां गत्वा स्वयं
प्रदीर्णं हरिणे चाग्नौ जुहोत्येष ते नि-
र्ऋत इति ॥ १० ॥

शम्यायाः पश्चाद्विष्येषु यदवसीयन्ते तण्डुला वा पिष्टं वा
तत् स्वये कृत्वा दक्षिणामन्युल्मुकं गृहीत्वा दक्षिणां दिशं गत्वा स्वये
प्रदीर्णं कुत्सारे हरियो घोषरे अग्नौ जुहोत्येष ते निर्ऋत इति मन्त्रेण ।
अग्निप्रहणाच्चैतिकर्त्तव्यताव्युदासः ॥ १० ॥

अनपेक्षमेत्यानुमतस्य संवपनादि करोति ॥ ११ ॥

संवपनादिप्रहणाच्च ईक्षणान्त एतन्नवति ॥ ११ ॥

वासो देयम् ॥ १२ ॥

आनुमतस्य दक्षिणा ॥ १२ ॥

हिरण्यमाग्नौ वैष्णवे ॥ १३ ॥

पुनरुत्सृष्टो गौरग्रीषोमीये ॥ १४ ॥

अनड्वान् साण्ड एन्द्राग्ने ॥ १५ ॥

देयः ॥ १५ ॥

गौराग्रयणे ॥ १६ ॥

देयः । गौरैवाग्रयणे भवति । अनश्च गवाग्रयणं यवाग्रयणं मी-
षाग्रयणं विशेष्यते न सौम्याग्रयणमिति ॥ १६ ॥

चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्याः ॥ १७ ॥

भवतीति शेषः । चातुर्मास्यशब्दो धर्मातिशेयाथो नैताति
चातुर्मास्यानि । चातुर्मास्ययद्राजसूययागा एते । अतश्च नित्यानाम-
पि क्रिया भवति । नैतैः कृतत्वमचातुर्मास्यत्वात् ॥ १७ ॥

पौर्णमासेन कृष्णपक्षानेत्यामात्रास्येन शुक्ला-
ना शुनासीरीयात् ॥ १८ ॥

अत्रापि द्यौपौर्णमासजराजसूये पद्यायं न द्यौपौर्णमासा-
विति ॥ १८ ॥

पवित्रदीक्षास्थाने शुनासीरीयम् ॥ १९ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ १९ ॥

१ पञ्चवातीयमाहवनीयं प्रतिदिशं व्युह्य मध्ये
च स्तुवेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्र-
तिमन्त्रम् ॥ १९ ॥

पञ्चवातीयमिति कर्मणो नामधेयम् । होममन्त्राणां लिङ्गेन
व्यवस्था ॥ १९ ॥

२ उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रम् ॥ २० ॥

जुहोतीति शेषः । समस्य चाग्नीति ॥ २० ॥

१ फाल्गुनशुक्लपक्षे पञ्चवातीयसंज्ञकं चक्षुषमाणं कर्म
भवति । खरमध्यस्थ हस्तमरेति एव खरमध्य एव प्राच्यादिदिक्षु स्थाप-
यित्वा मध्ये चावशिष्य पञ्चस्त्रिपु जुहोतीत्यर्थः ।

२ प्रतिदिशं व्युह्यमाहवनीयमेकत्र कृत्वा उत्तराः पञ्चाहुतीर्जुहो-
तीत्यर्थः ।

तियुक्तोऽश्वरथो दक्षिणा ॥ २१ ॥

त्रिभिरभ्वैर्द्युक्तो रथो दक्षिणा ॥ २१ ॥

व्याधितस्याप्येवम् ॥ २२ ॥

व्याधिगृहीतस्यापि पञ्चवातीयं भवति ॥ २२ ॥

इन्द्रतुरीयम् ॥ २३ ॥

व्याध्यास्यत इति शेषः । एतच्च काण्वानां रथो भूतेषु पठ्यते ॥ २३ ॥

आग्नेयः ॥ २४ ॥

वारुणो यवमयश्चरुः ॥ २५ ॥

अन्यत्तापि ॥ २६ ॥

वारुणो यवमय एव भवति ॥ २६ ॥

रौद्रश्च गात्रेधुकः ॥ २७ ॥

अशब्दादभ्यगापि रौद्रो गात्रेधुको भवति ॥ २७ ॥

घहिनि दध्येन्द्रम् ॥ २८ ॥

या गौर्वेदति स्कन्धेन सा घहिनीत्युच्यते । तदीयं दध्यैर्द्रं भवति ॥ २८ ॥

अपामार्गहोमः ॥ २९ ॥

व्याध्यास्यत इति सूत्रशेषः । इन्द्रतुरीयाच्च श्वो भूते काण्वानां पठ्यते ॥ २९ ॥

स्रुवे पालाशे वैकङ्कते वापामार्गतन्दुलान्

कृत्वा ॥ ३० ॥

तेनैव सूर्यहोमः कर्त्तव्यः ॥ ३० ॥

छयस्वकयद्विगम्नी ॥ ३१ ॥

अग्निर्वक्षिणाग्निर्हिमुदीची ॥ ३१ ॥

प्राची वा ॥ ३२ ॥

स यदि प्राडित्वा जुहोति प्राच्यं स्तवमस्यति यद्युदित्वा
जुहोत्युदञ्चं स्तवमस्यतीति धूयते । अत्र च गमनमात्रं विकल्पः ।
वितानं तु प्राङ्मुखमव ॥ ३२ ॥

अग्ने सहस्वेत्युल्मुकादानम् ॥ ३३ ॥

अम्बाहार्यपचनात् ॥ ३३ ॥

देवस्य त्वेति जुहोति ॥ ३४ ॥

प्राङ्मुदङ्वा गत्वा ॥ ३४ ॥

रक्षसां त्वेति स्तवमस्यति तां दिशं यस्यां

जुहोत्ययधिष्म रक्ष इत्यायन्त्यनपेक्षम् ॥ ३५ ॥

अभिचर्पमाणाप तान्दिश गत्याभिचरतो नामादिरोद्धोमः
स्तवप्राप्तगागमनम् । स चायं नामादेशो रक्ष शब्दस्य स्थाने भवति ।
अमुमस्ताविति च ॥ ३५ ॥

त्रिषंयुक्तेषु ॥ ३६ ॥

कर्मोच्यते ॥ ३६ ॥

अस्मन्नैष्णव्यं ऐन्द्रन्नैष्णव्यं वैष्णव्यं यामनो

दक्षिणा ॥ ३७ ॥

लिङ्गग्रहणे गौः सर्वत्र ॥ ३८ ॥

भवति ॥ ३८ ॥

आमापौष्ण ऐन्द्रापौष्णः पौष्णः श्यामो
दक्षिणा ॥ ३९ ॥

अस्यापि श्वो भूते काण्वपाठात् ॥ ३९ ॥

अग्नीषोमीय ऐन्द्रासौम्यः सौम्यो बभ्रु-
दक्षिणा ॥ ४० ॥

अस्यापि श्वो भूत एव कायवीयायां पठ्यते ॥ ४० ॥

एकादशकपालः प्रथमः प्रथमश्चरव इतरे ॥ ४१ ॥
भवन्ति ॥ ४१ ॥

वैष्णवस्त्रिकपालो वा ॥ ४२ ॥

मयति चरुवां ॥ ४२ ॥

श्वो वैश्वानरो द्वादशकपालो वारुणश्चैकतन्त्रे ॥ ४३ ॥

भवत इति शेषः ॥ ४३ ॥

श्वो वैकः ॥ ४४ ॥

भवतीति विकल्प ॥ ४४ ॥

ऋषभः पूर्वस्य दक्षिणा कृष्णं वास उत्तर-
स्याभावे ऽकृष्णम् ॥ ४५ ॥

तन्त्रभेदे चैतद्भवति । ऐकतन्त्रे तु चांदकपरिग्राह्याम्बाहा-
र्ये इति ॥ ४५ ॥

द्वादशोत्तराणि रत्नहवीऽपि ॥ ४६ ॥

भवन्ति । द्वादशग्रहणं क्रियते । चतुर्गृहीतस्यापि श्वो भूतेऽनु-
ष्ठानं यथा स्यादिति ॥ ४६ ॥

प्रतिगृहमैकैकः श्वः श्वः ॥ ४७ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ ४७ ॥

समारूढनिर्मथिते ऽग्नये नीकवते सेनान्यः ॥ ४८ ॥

गृहे ॥ ४८ ॥

वारहस्पत्यश्चरुः पुरोहितस्य ॥ ४९ ॥

गृह इति सर्वत्रानुवर्त्तते ॥ ४९ ॥

ऐन्द्रो यजमानस्य ॥ ५० ॥

एकादशकपालो यजमानस्य ॥ ५० ॥

अदित्यै महिष्याः ॥ ५१ ॥

अदित्यै चरुमहिष्याः ॥ ५१ ॥

वारुणः सूतस्य ॥ ५२ ॥

सूतश्चाश्वसारथिः ॥ ५२ ॥

मारुतो ग्रामण्यः ॥ ५३ ॥

सप्तकपालः । ग्रामणीर्महत्तरः ॥ ५३ ॥

सावित्तः क्षत्तुः ॥ ५४ ॥

अष्टाकपालो द्वादशकपालो वा । क्षत्ता मतीद्वारो दूतो वा ॥ ५४ ॥

आश्विनः सङ्ग्रहीतुः ॥ ५५ ॥

सङ्गृहीता रथयोजयिता ॥ ५५ ॥

पौष्णो भागदुघस्य ॥ ५६ ॥

भागदुघो भोजयिता ॥ ५६ ॥

रीद्रो यजमानस्याक्षावागोविकर्त्तृगृहेभ्यो

गवेधुकानाम् ॥ ५७ ॥

आह्वयं कृत्वा । अक्षयापोक्षक्षेता । अक्षमोक्षेत्परं । गो-
विफर्त्तो हलिकः ॥ ५७ ॥

चतुर्गृहीतं जुषाणोऽध्वाज्यस्य वेत्विति दूतस्य ॥ ५८ ॥
निर्ऋतः परिवृत्यै कृष्णग्रीहीणां नखनिर्भि-
न्नानां दर्विहोमे एष ते निर्ऋत इति जुहो-
ति वषट्कृते वा ॥ ५९ ॥

ततश्च विफर्त्तयाम ॥ ५९ ॥

यथासंख्यं दक्षिणा हिरण्यः शितिपृष्ठ-
र्षभो धेनुरश्वः पृषञ्छयेतो नड्वान्यमावभा-
वेनुपूर्वजौ श्यामस्त्रिदक्षिणो रौद्रः शिति-
बाहुशितिबालयोरन्यतरः ॥ ६० ॥

सितीबाहुः श्वेतसप्तिस्थः सितबालः श्वेतपुच्छः तयो-
रन्यतरः ॥ ६० ॥

असिर्नखरः ॥ ६१ ॥

नखरोपरिषारः ॥ ६१ ॥

बालदामवद्धमक्षवपणम् ॥ ६२ ॥

अक्षा उपगन्ते यस्मिन्सदक्षावपणम् ॥ ६२ ॥

उत्तरस्याऽप्युक्ष्णवैष्टितं धनुः ॥ ६३ ॥

अप्युक्ष्णशब्देन स्ताप्यानिधीयते । अजगरश्चर्मोत्परे ॥ ६३ ॥

चर्मतूप्यः सेयुकाः ॥ ६४ ॥

सद्वेषुभिः । चर्मतूण्यध्वर्ममय्यो मस्त्रा उच्यन्ते ॥६४॥

लोहित उष्णीपः ॥ ६५ ॥

कृष्णापरिमूर्यपहतोत्तमस्य ॥ ६६ ॥

जीर्णा अपहता अपस्तरी कृष्णा गौरुत्तमस्यदक्षिणा ॥ ६६ ॥

परिवृत्तीं चाह माऽमेधे शयां वात्सीदिति ॥६७॥

मत्स्वाम्ये मा घात्सीरित्येतदुक्तं भवति । ततश्चासौ ब्राह्मणगृहं
प्रविशति । तत्र राक्षो न स्वाभ्यामिति ॥ ६७ ॥

सौमारीद्रोतश्चरुः शुक्लापयासि शुक्ल-

वत्सायाः ॥ ६८ ॥

सैव दक्षिणा ॥ ६९ ॥

अनूचानोप्ययशा यजेत ॥ ७० ॥

अनेन ॥ ७० ॥

किलासाबाधन्तु ॥ ७१ ॥

किलासाशब्देन व्याधिविशेष उच्यते । तद्व्याधमिच्छंश्च प-
जते । तुशब्दश्चार्थः ॥ ७१ ॥

मित्राबार्हस्पत्यश्चरुः ॥ ७२ ॥

इवो भूने भवतीति शेषः ॥ ७२ ॥

बार्हस्पत्यमधिश्रित्याश्वत्थी या स्त्रयं भग्ना प्रा-

च्युदीची वा शाखा तत्पात्रेणापिदधाति ॥ ७३ ॥

बार्हस्पत्यं चरुम् ॥ ७३ ॥

विनाटाद्रथपर्यूढां नवनीतः स्वयं जातमा-
ज्यमासिभ्य पात्रे तस्मिन्स्थविष्ठांस्तण्डुलामि-
त्रायावपति ॥ ७४ ॥

विनाटो इति श्रुत्यने । ततो रथपर्यूढात् स्वयं जातं नवनीतमा-
ज्यं भवति । अत्र च तण्डुलेभ्यः ज्यमासिचपते । नाशये तण्डुलांश्चो-
दकानुग्रहाय । तण्डुलानां चाभ्यर्च्युपायेन तत्रादिना स्पन्दनं पश्य-
यंतया कार्यम् ॥ ७४ ॥

उष्मणा शृतो भवति ॥ ७५ ॥

मैत्रः ॥ ७५ ॥

अणिष्ठानितरस्मिन्नेकं प्रदानम् ॥ ७६ ॥

इतरस्मिन्ग्राहस्वत्ये चरौ । न चाद्यमेक एव यागः । मैत्रा-
ग्राहस्वत्य इति समुदायात्तद्विज्ञोत्पत्तेः । अतश्च एक प्रदानम् । म-
र्षार्थिकया चाद्यदानमहणम् ॥ ७६ ॥

गौर्दक्षिणा ॥ ७७ ॥

भपेचनीयदशपेययोर्दक्षिणोत्तरे देवयजने ॥ ७८ ॥

भवत् ॥ ७८ ॥

दक्षिणमभिपेचनीयस्य ॥ ७९ ॥

तथांश्च दक्षिणमभिपेचनीयस्य भवति ॥ ७९ ॥

फाल्गुनीपक्षयजनीये भिपेचनीयाय दीक्षते ॥ ८० ॥

फाल्गुण्योः पक्षेभीते यजनीयं तत्र दीक्षा । चैत्रशुक्लप्रतिप-
दात्पक्षः ॥ ८० ॥

भार्गवो होता ॥ ८१ ॥

भृगुगोत्रो होता भवति अभिवेचनीयदशपेययोरेव न सर्वत्र ।
तत्रैव हि भूयत इति ॥ ८१ ॥

पञ्चापवर्गः ॥ ८२ ॥

पञ्चभिरहोभिरपवर्गश्च । यदुक्तं भवत्येकादीक्षेति ॥ ८२ ॥

सोमं क्रीत्वा द्वैधमुपनह्य पर्युह्यैकं ब्रह्मा-

गारे निदधाति ॥ ८३ ॥

स च दशपेयार्थः ॥ ८३ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशुपुराडाशमनु देवसूहवी-

ऽपि निर्वपति यजप्रैषाणि ॥ ८४ ॥

देवसूहवीऽपीति नामधेयम् । यज प्रैषाणीति कुतः । सोदकेन ।
यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते यजप्रैषाणीति । मुष्यत्वात्पशुपुरोडाशध-
मापद्धूनिवृत्त्यर्थम् ॥ ८४ ॥

प्लाशुकानां सवित्रे सत्यप्रत्यसवाय ॥ ८५ ॥

प्लाशुकाः पुनः प्ररुढाग्नीह्वयः ॥ ८५ ॥

आशूनामग्नये गृहपतये ॥ ८६ ॥

भाणवः पक्षययपाकिनो ऋह्वयः ॥ ८६ ॥

उत्तरे चरवः ॥ ८७ ॥

श्यामाकः सोमाय वनस्पतये ॥ ८८ ॥

नैवारो बृहस्पतये वाचे ॥ ८९ ॥

हायनानामिन्द्राय ज्येष्ठाय ॥ ९० ॥

वायमारकलशाय ॥ ९० ॥

रुद्राय पशुपतये ॥ ९१ ॥

नाम्बो मित्राय सत्याय ॥ ९२ ॥

स्वयं जाता व्रीहयो नाम्बाः ॥ ९२ ॥

वरुणाय धर्मपतये इति ॥ ९३ ॥

अष्टौ ॥ ९३ ॥

उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमान-
बाहुं दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे
यथास्थानम् ॥ ९४ ॥

यस्मिंस्थाने अमुमिति सर्वनाम तत्र नामग्रहणम् । तत्सं-
स्कारात् ॥ ९४ ॥

मातापितृश्च ॥ ९५ ॥

यथास्थानं नामग्रहणम् ॥ ९५ ॥

काण्वानां पठ्यते । एष च कुरवो राजा पाश्चालो राजेति
च । तदुच्चारणार्थमेव मा भूदत आह—

यस्याश्च जाते राजा भवति ॥ ९६ ॥

जातिग्रहणं जनपदोपलक्षणार्थम् । यस्मिंजनपदे राजा
भवति तस्य च नामगृह्णातीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

कुत पतत्—

देशस्यानवस्थितत्वात् ॥ ९७ ॥

न हि शास्त्रे देशव्यत्या कुरुपञ्चालजातीयैरेष राजसूयः
फलंभ्य इति । सर्वस्य विहितावात् । कुरुपञ्चालग्रहणमत्र देशोपल-
क्षणार्थम् । अङ्गापङ्गास्तुङ्गा इति चैषमादीनाम् ॥ ९७ ॥

पशुपुरोडाशतन्त्रं प्राधान्यात् ॥ ९८ ॥

देवसूहविषां पशुपौरोडाशिकं तन्म भवति । कुत एतत् । प्रा-
धान्यात् मुख्यत्वादित्यर्थः । न हि पशुपुरोडाशः प्रधानभूत इति
स्थानित्वात्प्राधान्यमुक्तम् ॥ ९८ ॥

इतरेषां वा भूयस्त्वात् ॥ ९९ ॥

इतरेषां वा तन्त्रे भवति । न पशुपुरोडाशिकम् । कुत एतत् ।
भूयस्त्वात् । बहुनि ह्येतानि देवसूहवींषि । एव च विकल्प एवा-
यम् । मुख्यत्वाद्वापौरोडाशिकम् । भूयस्त्वेन चेतरेषामिति ॥ ९९ ॥

किं च—

स्विष्टकृच्छ्ररुतेश्च ॥ १०० ॥

उभयरूपा हि स्विष्टकृच्छ्ररुतिः कायवानां यजमैव स्विष्टकृ-
ष्माध्यन्द्वातानां प्रेष्यमैव इति । तत्रात्र विकल्प एवानुरूपतर
इति ॥ १०० ॥

इद्वान्तेऽपो गृह्णाति ॥ १०१ ॥

इद्वान्तग्रहणेन देवसूहविषां शेषकार्योपलक्षणम् । ततश्च त-
न्नागपरिहरणान्ते ग्रहणम् । श्रुतौ तु तस्विष्टकृत्समनन्तरमेषां ग्रह-
णं पठ्यते । तत्रापि स्विष्टकृता शेषकार्योपलक्षणम् ॥ १०१ ॥

यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवात् ॥ १०२ ॥

या आपो निमित्तेन प्राप्यन्ते यथा गोरुद्वया आतपवर्ष्यां
स्तासामस्मिन्काले ग्रहणासम्भवात्ततः पूर्वं गृहीत्वा यूपमुत्तरेण पु-
नर्ग्रहणं तच्च घचनात् ॥ १०२ ॥

गत्वेतराः पृथक्पात्रेष्वौदुम्बरेषु सारस्वतीः ॥ १०३ ॥

अपो गृह्णाति ॥ १०३ ॥

अवगाह्यावगाढात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वाप-

रा ऊर्मीः ॥ १०४ ॥

अथतीर्थापतीर्णात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वापरौ ऊर्मीगृह्णाति ॥ १०४ ॥

स्यन्दमानाः ॥ १०५ ॥

गृह्णाति ॥ १०५ ॥

प्रतिलोमाः ॥ १०६ ॥

गृह्णाति ॥ १०६ ॥

अपयतीः ॥ १०७ ॥

याः स्यन्दन्त्य एवापयन्ति ता अपयतीः ॥ १०७ ॥

नदीपतिः सूद्याः ॥ १०८ ॥

नदीपतिः समुद्रः । तत्रापि याः सुप्यन्तिताः सूद्याः घीष्-
स्या इत्यर्थः । ता गृह्णाति ॥ १०८ ॥

काष्ठं वोच्छ्रितोदम् ॥ १०९ ॥

अथवा समुद्रामिरेवार्द्धिः काष्ठमुच्छ्रितमूढं यामिस्ता गृ-
ह्णाति ॥ १०९ ॥

निवेप्येन ॥ ११० ॥

गृह्णाति । निवेप्य माघर्तः ॥ ११० ॥

स्यन्दमाननाः स्थावराः प्रत्यातापे ॥ १११ ॥

यत्रोपरिष्ठासित आदित्यस्तपति ता गृह्णाति ॥ १११ ॥

अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्णा आतपवर्ष्याः ॥ ११२ ॥

अन्तरिक्षात्प्रतिप्रदीतव्याः आतपवर्षणः ॥ ११२ ॥

सरस्याः कूप्याः प्रज्वा मधुगौरिल्व्याः

पयो घृतम् ॥ ११३ ॥

उक्ता आपस्तासां ब्रह्ममाह—

सरस्वतीर्गृह्णात्यपो देवा इति ॥ ११४ ॥

जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतानि वृष्ण ऊर्म्या-
दिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिम-
न्तमुच्चरैरुच्चरैर्गृह्णाति ॥ ११५ ॥

काण्वानां च यथाधृति विनियोगक्रमेण च आपो प्रदी-
तव्याः ॥ ११५ ॥

आपः स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वा गृही-
त्वाञ्जलिना सर्वासु सृष्टजति ॥ ११६ ॥

सारस्वतीषु च मरीचिषु च न होमः प्रतिषेधात् ॥ ११६ ॥

औदुम्बरे पात्रे समासिञ्चत्येना मधुम-
तीरिति ॥ ११७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ११७ ॥

मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधाति अना-
धृष्टाः सीदतेति पात्राणि च तूर्णीं पालाशौदु-
म्बरनैयग्रोधपादाश्चत्थान्यभिषेकाय ॥ ११८ ॥

चशब्दात्पुरस्तान्निदधाति ॥ ११८ ॥

उक्थ्यः श्वः ॥ ११९ ॥

मघति ॥ ११९ ॥

पयस्या मैत्रावरुणी माध्यन्दिनीयैः सह ॥ १२० ॥

मघति ॥ १२० ॥

शतः सहस्राणि दक्षिणा ॥ १२१ ॥
मरुत्वतीयान्ते पात्राणि पूर्वेण व्याघ्रचर्मा-
स्तृणाति सोमस्य त्विषिरिति ॥ १२२ ॥

अनेन मन्त्रेण । अगृहीते माहेन्द्र इति पचनात् सर्वमरुत्व-
तीयानामन्ते ॥ १२२ ॥

अपरेन्ते सीसं निदधाति ॥ १२३ ॥

व्याघ्रचर्मणः ॥ १२३ ॥

पार्थानामग्नये स्वाहेति षड्जुहोति प्रति
मन्तम् ॥ १२४ ॥

पार्थानि हि प्रकृत्याह षट् पुरस्तादग्निपेकस्य जुहोतीति ॥ १२४ ॥

पविते कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयति ता-
भ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्व इति ॥ १२५ ॥

ताभ्यां पवित्राभ्यामग्निपेचनीया अप उत्पुनाति सवितुर्व इ-
त्यनेन मन्त्रेण । पौर्णमासिकेन विधिना पवित्रकरणम् । तुल्यं हि शा-
खमग्न ॥ १२५ ॥

अग्निपेचनीयेष्वेना व्यानयति सधमाद इति ॥ १२६ ॥

अग्निपेचनीयानि च पालाशौदुम्बरादीनि ॥ १२६ ॥

तार्प्यं परिधापयति ॥ १२७ ॥

तच्च—

क्षौमम् ॥ १२८ ॥

तार्प्यमुच्यते ॥ १२८ ॥

त्रिपाणं वा ॥ १२९ ॥

भि कृतः पायितम् । वा सकदिनि विकल्प ॥ १२९ ॥

घृतोन्नमेके ॥ १३० ॥

एके भाचार्या घृतोन्नन्ताप्यमभिवदन्ति । घृतोन्न घृतशौ-
चितम् ॥ १३० ॥

यज्ञरूपस्यूतम् ॥ १३१ ॥

तस्मिन्सर्वाणि यज्ञरूपाणि निष्कृतानि मधन्तीति वचनात् ।
यज्ञरूपाणि च स्तवचमसादीनि ॥ १३१ ॥

पाण्ड्वं च निवस्ते ॥ १३२ ॥

पाण्ड्व कम्बल । तं च निवस्ते उपरि तार्प्यस्य ॥ १३२ ॥

अधीवासं प्रतिमुच्योष्णीपः संवेष्ट्य निवी-

तेऽयगूहते नाभिदशे परिहरते वा ॥ १३३ ॥

अधीवास षष्ठ्युक्त प्रतिमोक्षवचनाद्गम्यते । उष्णीप ति-
रो वेष्टनं तत्संवेष्ट्य निवीते निवीत च कण्ठेऽयसञ्जन ततो ऽय-
गूहते नाभिदशे परिहरते वा ॥ १३३ ॥

तार्प्यप्रभृतीनि क्षतस्येति प्रतिमन्तम् १३४ ॥

परिधत्ते ॥ १३४ ॥

दीक्षितवसननिवृत्तिर्विरोधान्माहेन्द्रादौ वा

पुनः परिधानं निधायैतानि ॥ १३५ ॥

तार्प्यादीनि ॥ १३५ ॥

इन्द्रस्य वार्वर्णमिति धनुरातनोति ॥ १३६ ॥

मारोपयति ॥ १३६ ॥

मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू विमार्ष्टि ॥ १३७ ॥

बाहू धनुःकोट्याबुध्यते । मन्त्रं हृदयोपदेशात् प्रतिमन्त्रमिति गम्यते ॥ १३७ ॥

धनुः प्रयच्छति त्वयायमिति ॥ १३८ ॥

अनेन मन्त्रेण यजमानाय ॥ १३८ ॥

दृवासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिसू इषूः प्र-
यच्छति पातैनमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३९ ॥

यजमानायैव ॥ १३९ ॥

आविर्मया इति वाचयति ॥ १४० ॥

केषां चित्प्रतिमन्त्रं नेति सम्प्रदायः ॥ १४० ॥

अवेष्टा इति लोहाय समाविध्यति केशवा-
स्ये सदोन्त उपविष्टाय ॥ १४१ ॥

लोहाय सत्यमुं लिङ्गात् । अथ यल्लोहाय सम्भवति लोहिता
इव हि दन्दशूका इति ॥ १४१ ॥

सुन्वन्तमाक्रमयं दिशः प्राचीमारोहति वाच-
यति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ १४२ ॥

सुन्वन्तं यजमानं बाहुर्गृहीतमाक्रमयन् । दिशां चाक्रमणमा-
भिमुख्यगमनमात्रेणैव । न ह्यन्यथा सम्भवः । आक्रमयंश्च वा-
चयति ॥ १४२ ॥

आक्रम्य पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्त-
मिति ॥ १४३ ॥

यच्छाकूलचर्मणो जघनार्धे सीसं निहितं तत्पदा प्रतिक्षि-

पति प्रत्यस्तमिति मन्त्रेण ॥ १४३ ॥

व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य त्विषिरिति ॥ १४४ ॥

यजमानमारोहयति यादुगृहीतम् । मन्त्रस्तु यजमानस्यैव ॥ १४४ ॥

रुक्ममधः पदं कुरुते मृत्योरिति ॥ १४५ ॥

रुक्म आभरणविशेषः । तं पदस्याधस्तात्कुरुते मृत्योरिति मन्त्रेण ॥ १४५ ॥

शिरसि च नवतदर्मः शततदर्मं वौजोसीति ॥ १४६ ॥

चशब्दः द्रुक्ममेव ॥ १४६ ॥

बाहू उदगृह्णाति हिरण्यरूपाविति ॥ १४७ ॥

यजमान ॥ १४७ ॥

मित्रोसि वरुणोसीति वा ॥ १४८ ॥

बाह्वोरुदग्रहणम् ॥ १४८ ॥

स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितो ध्वर्युर्वा
पुरस्तात्पालाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयं
स्वस्तृतीयेन मित्र्यो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन

सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १४९ ॥

स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरस्ताद्व्यवस्थित । पुरोहितो ध्वर्युर्वा
पालाशेन पात्रेण पश्चादितरे व्ययस्थिता । द्वितीयेनौदुम्भरेण
घ्नानाऽभिषिञ्चति । तृतीयेन नैपप्राश्नपादेन राजन्यो यो मित्रवेना-
पागतः । वैश्यश्चतुर्थपात्रेण । सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १४९ ॥

अभिषिञ्चामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ १५० ॥

क्षत्वाणां क्षत्रपतिरेधीरिति च ॥ १५१ ॥

सर्वत्रैव शेषः ॥ १५१ ॥

इमममुष्येति च प्रथमो देवसूवत् ॥ १५२ ॥

अभिपिञ्चति ॥ १५२ ॥

पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति पङ्जुहोति प्रति-

मन्त्रम् ॥ १५३ ॥

शौनःशेषश्च प्रेष्यति ॥ १५४ ॥

शौनः शेषः शःसत्येवम् । च शब्दादनन्तरपदार्थसमाप्त-
रमेव ॥ १५४ ॥

धूतां ते वा ॥ १५५ ॥

प्रेष्यति । तदा तत्रैव दास्यते ॥ १५५ ॥

ओ३मित्यृचां प्रतिगरस्तथेति गाथानाम् ॥ १५६ ॥

ऋचो ऋचान्त एव गाथा उन्दो विशेषेण ॥ १५६ ॥

होताध्वर्यू हिरण्मय्योः कशिपुनोरुपविष्टौ ॥ १५७ ॥

१ कशिपुनस्तरकौ ॥ १५७ ॥

शौनःशेषान्ते पृथक् शते ददाति ॥ १५८ ॥

पृथग्वचनाच्छतं शतं गवामेकैकस्य ददाति ॥ १५८ ॥

सहस्रे वा ॥ १५९ ॥

विकल्पः ॥ १५९ ॥

आसने च ॥ १६० ॥

ददाति यो यत्रोपविष्टः ॥ १६० ॥

१ मसुरकाधिति यावत् ।

६८२ कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्मभाष्ये

कण्डूयन्याभिपेण प्रलिम्पते प्रपर्वतस्येति ॥ १६१ ॥

कण्डूयनी कृष्णाघियाणा तया शरीरसंलग्नादकाभिपेकेण प्र-
लिम्पते प्रपर्वतस्येति ॥ १६१ ॥

चर्मणि त्रिविक्रमयति विष्णोरिति प्रति-

मन्त्रम् ॥ १६२ ॥

विक्रमयां कारयत्यध्वर्युर्मन्त्रस्तु यजमानस्यैव क्रमणशेष-
त्वात् ॥ १६२ ॥

पालाशे शेषानासिच्य पुत्राय प्रयच्छति
पितृतमायेदं मे कर्मेदं वीर्यं पुत्रो ऽनुसन्त-
नोत्विति ॥ १६३ ॥

शेषा अभिषेकशेषाः ॥ १६३ ॥

शालाद्वार्ये जुहोति पुत्रेन्वारब्धे प्रजापत
इति पुत्रयजमानयोर्नामगृह्णाति पितृशब्दं
पुत्रे कृत्वा यथायथं पश्चात् ॥ १६४ ॥

अयमभिमन्युरर्जुनस्य पितेत्येवं पितृशब्दः पुत्रे कृतो
भवति । यथायथं पश्चादिनि । अर्जुनोभिमन्योः पितेत्येवम् । अय-
ममुष्य पिता सावस्य पितेति मन्त्रे पाठः । ब्राह्मणेपि च यः पुत्रस्तं पि-
तर करोति यः पिता तं पुत्रमिति ॥ १६४ ॥

आग्नीध्रीये पालाशेन शपान् जुहोति रुद्र यत्त

इत्युत्तरार्धे ॥ १६५ ॥

अभिषेकशेषात् ॥ १६५ ॥

गवाः शतमधिकं वा स्वस्याहवनीयस्योत्त-

रत स्थापयति ॥ १६६ ॥

स्वशब्देनात्र घ्रातोच्यते ॥ १६६ ॥

पूर्वाग्निवहनं च साग्निम् ॥ १६७ ॥

शान्तिकर्षाष्टिकार्योऽग्निर्येनानसोह्यते तच्च साग्निस्त्वा-
पयति ॥ १६७ ॥

वाजपेयवद्रथमवहृत्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ

युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिः ॥ १६८ ॥

वाजपेयवदिति रथाद्रथावहरणम् धूर्गृहीतस्य चावर्त्तनं
कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ व्यवस्थितं युनाक्तं पूर्ववन्मित्रावरुण-
योरित्यनेन मन्त्रेण । चतुर्भिरश्वरथैरुत्तरां पृष्टिभ्यस्तथाः ॥ १६८ ॥

दक्षिणापथेन यात्वापरेण चात्वालुः स्था-

पयति ॥ १६९ ॥

रथम् ॥ १६९ ॥

अव्यथायै त्वेति सुन्वन्नारोहति ॥ १७० ॥

तमव रथम् ॥ १७० ॥

मरुतामिति दक्षिणधुर्यं प्राजति ॥ १७१ ॥

यन्ता ॥ १७१ ॥

गवां मध्ये स्थापयत्यायामेति ॥ १७२ ॥

अनेन मन्त्रेण रथं यन्तैव ॥ १७२ ॥

धनुरात्न्योर्वस्पृशति गां यजमानः स-

मिन्द्रियेणेति ॥ १७३ ॥

मनेन मन्त्रेण ॥ १७३ ॥

जिनामीमाः कुर्व इमा इति चाह ॥ १७४ ॥

यथायजमानः ॥ १७४ ॥

तावद्भूयो वा गो स्वामिने दत्त्वा पूर्वेण
यूपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयति मात
इति ॥ १७५ ॥

मनेन मन्त्रेण ॥ १७५ ॥

अग्नये गृहपतये इति चत्वारि रथविमोच-
नीयानि जुहोति प्रतिमन्त्रं पशूनां रस्तो-
सीति वराहोपानहा उपमुञ्चते ॥ १७६ ॥

यजमानः ॥ १७६ ॥

भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति ॥ १७७ ॥

मनेन मन्त्रेण यजमान एव ॥ १७७ ॥

अवरोहति हंसः शुचिपदिति ॥ १७८ ॥

यथायजमानः ॥ १७८ ॥

विमुच्यसयन्तृकं रथवाहणे करोत्यनस्तत्क-
र्म शालाया दक्षिणतः ॥ १७९ ॥

विमुच्य रथं सह यन्तारं रथवाहने करोति । तस्य आगस्त-
देव कर्म रथवाहनम् ॥ १७९ ॥

अपप्रवते यन्ता ॥ १८० ॥

रथादयतरति ॥ १८० ॥

रथवाहणस्य दक्षिणेन्ते शतमानावात-

जति वृत्तौ ॥ १८१ ॥

वृत्ताशरो रक्तिकाशतमानौ ॥ १८१ ॥

अनुवर्त्ममौदुम्बरीः शाखामुपगूहत्युपस्पृश-

ति शतमानावियदसीति ॥ १८२ ॥

इयदसीत्येकं युङ्गुसीति चापरम् ॥ १८२ ॥

तौ ब्रह्मणे दत्वोर्गसीति शाखामुपस्पृशति ॥ १८३ ॥

ताविति शतमानौ ॥ १८३ ॥

इन्द्रस्य वामित्यवहरते वाह पयस्यायां

व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायाम् ॥ १८४ ॥

इन्द्रस्य यां इत्यनेन मग्नेन पयस्यायामवहरति वाह यजमानो
व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायाम् ॥ १८४ ॥

सेपुकं धनुःप्रयच्छति ॥ १८५ ॥

धनुर्धराय ॥ १८५ ॥

उत्तरवेदिः हत्वा पयस्यया प्रचरति प्राक्

स्विष्टकृतः ॥ १८६ ॥

खादिरीमासन्दीः रज्ज्वां व्याघ्रदेशे नि-

दधाति स्योनासीति ॥ १८७ ॥

अनेन मग्नेन ॥ १८७ ॥

अधीवासमस्यामास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति ॥ १८८ ॥

अस्यामित्यासन्ध्याम् वास आस्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति ॥ १८८ ॥

सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति स्योनामासीदेति ॥ १८९ ॥

यादृष्टहीतं यजमानमासन्ध्यामुपवेशयति । मन्त्रध्याय-
यौरेय ॥ १८९ ॥

निपसादेत्युरोस्यालभते ॥ १९० ॥

यजमानस्यः हृदयम् ॥ १९० ॥

अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान्पाणावाधाय पश्चादेनं
यज्ञियवृक्षदण्डैः शनैस्तूर्णीं घ्नन्ति ॥ १९१ ॥

अभिभूरित्यनेन मन्त्रेण पञ्चाक्षान्यजमानस्य पाणावाधाय प-
श्चादेन यजमानस्य यज्ञियवृक्षदण्डैः शनैस्तूर्णीं घ्नन्त्यध्वर्युषोऽवहुव-
चनोपदृष्टात् ॥ १९१ ॥

पाप्मानं ते उपहृन्मोति त्वा वर्धनयामीति वा ॥ १९२ ॥

अनेन मन्त्रेण घ्नन्ति । तूर्णीं वेति विकल्पः ॥ १९२ ॥

वरं वृत्वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते पञ्चकृत्वः ॥ १९३ ॥

यजमानः ॥ १९३ ॥

प्रत्याह व्यत्यासः सविता वरुण इन्द्रो रुद्र

इति त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः ॥ १९४ ॥

एव ब्रह्मासीत्यादि सविता वरुण इत्येवमादि व्यत्यासेन ब्रह्मा
प्रत्यचनं ददाति यजमानाय ॥ १९४ ॥

आदिनैवान्त्यम् ॥ १९५ ॥

त्वं ब्रह्मासीत्यनेनैवान्त्यं पञ्चमं प्रतिषचनम् ॥ १९५ ॥

बहुकारेति च बह्यत्वेवं नामानम् ॥ १९६ ॥

अशब्दाद्यजमानः । स हि पूर्वामन्त्रणमिहितः । बहुकारेत्वेवं-
नामानं वदयति । एवमपि हि धूयते एवं नामा भवति कल्याण-
मेवैतन्मानुष्य चाचो वदतीति ॥ १९६ ॥

स्फ्यमस्मै प्रयच्छति पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य
वजू इति ॥ १९७ ॥

मनेन मन्त्रेण यजमानाय ॥ १९७ ॥

राजा राजभ्राता सतस्थपत्योरन्यतरो ग्राम-
णीः सजातश्चैवं पूर्वः पूर्वउत्तरस्मै ॥ १९८ ॥

स्फ्यमप्रयच्छति सजातश्च ग्रामणीः सजातः ॥ १९८ ॥

प्रचेन सजातः प्रतिप्रस्थाता च पूर्वाग्निस-
हिताः शुक्रपुरोरुचा द्यूतभूमिं कुरुतः ॥ १९९ ॥

प्रचेन वज्रेण सजातः प्रतिप्रस्थातारौ पूर्वाग्निवहनसकृद्ग्रां
शुक्रपुरोरुचा द्यूतभूमिं कुरुतः ॥ १९९ ॥

मन्थिनो विमितम् ॥ २०० ॥

पुरोरुचा विमितं कुरुत इति वर्त्तने ॥ २०० ॥

द्यूतभूमौ हिरण्यं निधायाभिजुहोति चतुर्ग-
हीतेनाग्निः पृथुरिति ॥ २०१ ॥

मनेन मन्त्रेण हिरण्यमभिजुहोति ॥ २०१ ॥

अक्षान्निवपति स्वाहाकृता इति ॥ २०२ ॥

द्यूतभूमावक्षान्निवपति स्वाहाकृता इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २०२ ॥

गां दीव्यध्वमित्याह ॥ २०३ ॥

घृतप्रकरणे प्रैषोयम् ॥ २०३ ॥

कृतादि वा विदध्याद्राजप्रभृतिभ्यः ॥ २०४ ॥

कृतादिभिर्वा घृत भवति राजप्रभृतिर्वा घृतान्तरम् ॥ २०४ ॥

सजाताय कलिङ्गाम् ॥ २०५ ॥

भस्य सजातस्य सम्यन्धिनीया तां प्रन्ति । हन्तिश्च साहस्रन-
मात्रे न मारणार्थः ॥ २०५ ॥

पूर्वाग्निवाहो दाक्षिणा ॥ २०६ ॥

सा च घृतस्य यागाङ्गमभिधानात् ॥ २०६ ॥

पयस्यास्विष्टकृदिडं करोति माहेन्द्रादि च ॥ २०७ ॥

करोतीत्यनुषर्त्तते । मरुत्यतीपायान्ते षेकृत कर्मविहितमत
प्राहृतानुवृत्त्यर्थं माहेन्द्रादीत्युक्तम् ॥ २०७ ॥

अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय प्रहितः ॥ २०८ ॥

भासन्त्या अवरुह्य प्रहितः सत् स्तोत्राय गच्छति । यजमान-
स्य स्तोत्रे स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्येति वचनात् ॥ २०८ ॥

अवभृथमेकेन ताप्यादीनि चेत् ॥ २०९ ॥

यदि माहेन्द्रादौ दीक्षितवसने न परिहिते तदा ताप्यादीना-
मेकेनावभृथमभ्यवतरन्ति ॥ २०९ ॥

उदैत्येकेन ॥ २१० ॥

उत्तरत्येकेनो देति अग्न्येनोदेतीति पाठः । अथ माहेन्द्रादौ दीक्षि-
तवसनं परिहितं ततस्तेनैवावतरणमुत्तरणं च ॥ २१० ॥

दीक्षितवसनं च प्रास्यति ॥ २११ ॥

ताप्यावतरणपक्षे ॥ २११ ॥

अनूबन्ध्यवपाहोमान्ते दद्यादेनानि ॥ २१२ ॥

ताप्यादीनि ॥ २१२ ॥

उदवसानीयायां वा ॥ २१३ ॥

दद्यात् आगन्तुत्वात्तदन्ते निवेशः ॥ २१३ ॥

तैधातव्युदवसानीया ऐन्द्रावैष्णवो द्वादश-

कपालो व्रीहियवाणाम् ॥ २१४ ॥

तमुभयेषां व्रीहियवानां गृह्णातीति वचनात् ॥ २१४ ॥

तृतीयं यवानां मध्ये ॥ २१५ ॥

तृतीयभागो यवानां मध्ये ॥ २१५ ॥

अधिश्रयणं च ॥ २१६ ॥

एवमेव । व्रीहिमयमेवाप्रे पिण्डमधिश्रयति । अथ यथमयमथ
व्रीहिमयमिति वचनात् । अवदानं तु धातुत्रयादपि ग्राह्यम् ॥ २१६ ॥

तिसूस्तिप्तौ दक्षिणा ददाति शतमानानि त्र-

ह्यणे धेनूर्होति वासाऽस्यध्वर्यवे गामग्नीधे ॥ २१७ ॥

तिसूस्तिप्त इत्यवाच्य बहुवचनोपदेशात् । आदिसामर्थ्याच्च
तत्प्राप्ते । वाच्यं वा । अग्नीधोपि गायस्तिष्ठ एव यथा स्युरिति । ता
वा एता द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्तीति श्रुते । ननु चैवं
द्वादशैव भवन्ति न त्रयोदशा उच्यते । काण्वपाठाङ्गीकरणेन त्रयो-
दश भविष्यन्ति । तत्राध्वर्यो पठ्यते त्रीणि वासांसि त्रयश्चातद्वाहो
गां वाजं वाग्नीध इति च त्रयोदश भवन्ति । वचनात्तैधातवी उदवसा-
नीया कार्येभिपेचनीयस्य भवति । प्रकृतौ चोदवसानीया समारुढ-
निर्मयिते दृष्टा इह च तथा न सम्भवति येनाभिपेचनीयदशपेययोश्च
प्राक्क्रयादेकतन्त्रतां वक्ष्यति । तेनात्र भवति सन्देहः किमतिप्रणीते
क्रियतामुतापराम्नाहवनीय इति । तत्र केचिदाहुरभिपेचनी-
यस्यैवेष्टिरिति तदाहवनीय एतानिप्रणीते प्राप्नोति । अप-
राप्रयो दाशपेयिका इति । अतोतिप्रणीत इति । नेच्छन्त्येतदपरे ।
न हीय प्रकृतावतिप्रणीते दृष्टति । ननु चापराम्नाहवनी-

घृतप्रकरणे प्रेषोयम् ॥ २०३ ॥

कृतादि वा विदध्याद्राजप्रभृतिभ्यः ॥ २०४ ॥

कृतादिभिर्वा घृतं भवति राजप्रभृतिर्वा घृतान्तरम् ॥ २०४ ॥

सजाताय कलिङ्गाम् ॥ २०५ ॥

अस्य सजातस्य सम्बन्धिनीया तां प्रन्ति । हन्तिश्च आहमन-
मात्रे न मारणार्थः ॥ २०५ ॥

पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा ॥ २०६ ॥

सा च घृतस्य यागाङ्गमभिधानात् ॥ २०६ ॥

पयस्यास्विष्टकृदिडं करोति माहेन्द्रादि च ॥ २०७ ॥

करोतीत्यनुयच्छते । मस्त्यतीयान्ते घैकृत कर्मविहितमत-
प्राकृतानुवृत्त्यर्थं माहेन्द्रादीत्युक्तम् ॥ २०७ ॥

अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय प्रहितः ॥ २०८ ॥

आसन्त्या अवरुह्य प्रहितः सन् स्तोत्राय गच्छति । यजमान-
स्य स्तोत्रे स्तोत्रस्य भगवत्यन्ते शस्त्रस्येति वचनात् ॥ २०८ ॥

अवभृथमेकेन ताप्यादीनि चेत ॥ २०९ ॥

यदि माहेन्द्रादौ दीक्षितवसने न परिहिते तदा ताप्यादीना-
मेकं तावभृथमप्यप्यतरन्ति ॥ २०९ ॥

उदैत्येकेन ॥ २१० ॥

उत्तरतो वेनो देति अग्नेनो देतीति पाठः । अथ माहेन्द्रादौ दीक्षि-
तवसनं परिहितं ततमेनैवाप्यतरणमुत्तरणं च ॥ २१० ॥

दीक्षितवसनं च प्रास्यति ॥ २११ ॥

ताप्यावतरणपक्षे ॥ २११ ॥

अनूयन्प्यवपाहोमान्ते दद्यादेनानि ॥ २१२ ॥

ताप्यादीनि ॥ २१२ ॥

हिरण्मयानि वा ॥ २२४ ॥

पुण्डरीकाणि । स चायं विकल्पः ॥ २२४ ॥

उत्तमासु तिसृषु पञ्च ॥ २२५ ॥

द्वे द्वे द्वयोरन्यायामेकम् ॥ २२५ ॥

तेषां स्रजं प्रतिमुञ्चते ॥ २२६ ॥

तेषां पुण्डरीकाणां स्रजं मालां कृत्वा प्रतिमुञ्चते यज-
मानः ॥ २२६ ॥

तदीक्षो भवति ॥ २२७ ॥

सास्य दीक्षेति वचनात् ॥ २२७ ॥

एकतन्त्रौ क्रयैकत्वात् ॥ २२८ ॥

इदं विचार्यते । किमेतानि हवींषि दशपेयाङ्गभूतानि
उत्त पृथगर्थत्वमिति । पृथगर्थत्वमिति भूमः । एवं ह्यत्र धूय-
ते । एभिर्मे पीष्टमसदेभिरपि सूया इति । तेन त्रिवयुक्तादि-
यत् पृथगर्थत्वमिति केचित् । नैवमित्यपरे । एनैर्हि दशपयार्थाना-
मग्नीनां तदेवयजनप्रतिनयनं क्रियते । अतस्तदर्थमिति गम्यते । तथा
च मन्त्रलिङ्गं सवित्रा प्रसवित्रेत्युपक्रम्य विष्णुना दशम्या देवतया
प्रसूतः प्रसर्पामीति सर्पणार्थतां दर्शयति । एभिर्मेपीष्टमसदेभिरपि
सूया इत्यर्थवादप्रायम् । प्रयोजनं दशपेयाङ्गत्वेग्न्यन्वाधानाभावः ।
वाजपेये च सर्पणामावादप्रवृत्तिः ॥ २२८ ॥

इदं विचार्यते । किमभिषेवनीयदशपेयो एकतन्त्रावुत्त पृथे-
कतन्त्राविति । एकतन्त्राविति भूमः । कुत एतत् । अन्यमतिकर्षात् ।
एवं ह्यत्र धूयते सह सोमौ कीणाति । तत्प्रतिकर्षात्प्राथम्यस्यापि
प्रतिकर्ष इति । एवं प्राप्त आह—

नाना वावभृथदीक्षाश्रुतिभ्याम् ॥ २२९ ॥

नाना तन्त्रौ वा भवतः । कुत एतत् । अवभृथदीक्षाश्रु-
तिभ्याम् । अभिषेवनीयस्य हवभृथः, धूयते । स यत्रावभृथम-

ज्यवेति तदेतदप्यज्यवहरन्तीति दीक्षितवसनप्राप्तनविधिपरे चाक्षये
अवभृथं दर्शयति । तथा च दीक्षा धूयत । पुण्डरीकस्त्रज प्रतिमुञ्चने
सोस्य दीक्षेति । यदि ह्येकतन्त्रौ स्यातांनावभृथ धूयेत । तथा दीक्षा
इति ॥ २२९ ॥

एवं प्राप्त आह—

एकं त्वानुपूर्व्ययोगात् ॥ २३० ॥

तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । एकमेव तन्त्रस्य भिन्नतन्त्रता । कुत
पतत । एव हि पदार्था आनुपूर्व्येण युज्यन्ते । कथमात्रे पुनः प्रतिक-
ष्यमाणे दीक्षणीयादीनां पश्चादनुष्ठानानुपूर्व्यं स्यात् तत्र चोदक-
पाथः । दीक्षावभृथग्रहणं तद्वचनेनेत्यदोषः ॥ २३० ॥

तदुक्तम्—

अवभृथदीक्षाभ्यासो वचनादिति ॥ २३१ ॥

यथाश्वमेधे धमृथदीक्षाभ्यासः ॥ २३१ ॥

सप्तम्यां ब्रह्मागारात्सोममाहृत्यासन्धमिम-

र्शनादि करोत्युपसद्देवताह्वीऽपि निर्वपत्यु-

पसदन्त इच्छन्त्यथोक्तम् ॥ २३२ ॥

एवमेव हि धवणमिति ॥ २३२ ॥

पितामहदशगणः सोमपानाः संख्यासर्पणम् ॥ २३३ ॥

यजमानस्य पितामहदशगणं सोमपानामुच्चार्य १ सर्पणं
कस्तंभ्यम् ॥ २३३ ॥

सवित्रति वानुवाकमुक्त्वा ॥ २३४ ॥

सर्पणं भवतीति विफलम् ॥ २३४ ॥

दश दशैकैकं चमसमनु भक्षयन्ति ॥ २३५ ॥

१ अमुकं प्रथमः सोमपः अमौ द्वितीयः असौ तृतीयः एव द-
शमपयन्तः सोमपानं गणयितव्येत्यर्थः ।

दश दशैकैकं चमसमनु प्रसृता भवन्तीति वचनात् ॥ २३५ ॥

यजमानस्य राजन्यः ॥ २३६ ॥

तत्र च राजन्यचममे राजन्या भक्षयन्ति । संख्या हि समानजा-
तियेषु भवति । ननु च शतं ब्राह्मणास्सोमं भक्षयन्तीत्यत्र ध्रूयते ।
तत्र कथं राजन्या भवेयुः । उच्यते । भूयस्त्वात् । ब्राह्मणेषु चाब्राह्म-
णेषु शतसंख्येत्यदोषः । एवं च सह पानविरोधो न भवति ॥ २३६ ॥
एवं प्राप्त आह—

ब्राह्मणा वा श्रुतेः ॥ २३७ ॥

वाच्यः पक्षव्यवृत्तौ । ब्राह्मणा एव भवन्ति न क्षत्रियाः ।
शतं ब्राह्मणा इति हि ध्रूयते । ननु च ब्राह्मणेषु च भूयस्त्वाच्छ-
तशब्द इत्युक्तम् । नैनदेवम् । शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्तीति वि-
धिरयं विधौ च न परः शब्दार्थो भवति । एवं कृत्वा दश दशैकैकं
चमसमनु भक्षयन्तीति विभागविधानम् ॥ २३७ ॥

तुल्याः संख्यायोगात् ॥ २३८ ॥

शतसंख्यां च तुल्येषूपपद्यते नातुल्येषु । अतो यजमानचम-
सेपि ब्राह्मणा एवेति । सहपानाविरोधस्तु वचनात् ॥ २३८ ॥

ब्रह्मणे ददात्यः शुवहक्षिणा ॥ २३९ ॥

अः शुवदिति तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ २३९ ॥

हिरण्मयीः स्रजमुदगाते रुक्मः होते हिर-
ण्मयी प्राकाशा ऽवध्वर्युभ्यामश्वं प्रस्तोते वशां
मैत्रावरुणायर्पभं ब्राह्मणाच्छः सिने वाससी

नेष्टापोतुभ्यामन्यतरतो१ युक्तं यवाचितम-

च्छावाकाय गामग्रीधे ॥ २४० ॥

ददातीति सर्वभानुपङ्क । गौक्षानडुङ्गवति काण्वपाठात् ॥ २४० ॥

अभिषेचनीयान्ते केशवपनार्थे निवर्त्तनः

संवत्सरम् ॥ २४१ ॥

अभिषेचनीयान्तप्रहणेन द्वापेयान्तो लक्ष्यते । अभिषेचनी-
येनेष्टा केषाक्ष वपत इति श्रुते । तच्च संवत्सर न वपन इति ध्रुव ।
वपन मुण्डन केशानामवखण्डनम् । येनैवमाह स वैष्वध वर्त्तयते के-
शाक्ष वपत इति ॥ २४१ ॥

भूम्यनभिष्ठानं च ॥ २४२ ॥

चशब्दात्संवत्सरमेव ॥ २४२ ॥

, अनुपानत्कस्य यावज्जीविम् ॥ २४३ ॥

पुनर्यावज्जीविमेव भूम्यनभिष्ठानम् । संवत्सर तु सोपानत्क-
स्यापि भूम्यनभिष्ठानमिति ॥ २४३ ॥

उत्तरे शुक्ले पञ्चविलः ॥ २४४ ॥

पञ्चविल इति नामधेयम् । तस्माच्चरु पञ्चविलो नामेति ।
उत्तरप्रहणमनन्तरव्युदासार्थं उत्तरानन्तरार्थं च । वैशाखशुद्ध
इत्यर्थः ॥ २४४ ॥

आग्नेय ऐन्द्रः सौम्यो वा वैश्वदेवश्चरुः

पयस्या मैतावरुणी बार्हस्पत्यश्चरुः ॥ २४५ ॥

तेषां च—

१ एवमित्यत्र पार्थे यलीयदेन युक्तं, ययैराचित पूर्णं शकटमि-

प्रतिदिशमासादनमाग्नेयं पुरस्तात्प्रदक्षिणमि-

तराणि मध्येऽन्त्यम् ॥ २४६ ॥

हविर्भवति ॥ २४६ ॥

पूर्वैश्चरित्वा चरित्वा मध्यमे सःसूत्रासे-

चनम् ॥ २४७ ॥

स च तत्संस्कारः अतश्च सस्त्रवाभावेऽप्यनेन कार्यं ॥२४७॥

आग्नेयो हिरण्यदक्षिणोऽग्नीध्रे ददात्यैन्द्रस्य

ऋषभः सौम्यस्य बभ्रुर्व्रह्मणे वैश्वदेवस्य पृ-

षन्होत्रे पयस्याया वशाभावे ऽप्रवीता ध्वर्यु-

भ्यां बार्हस्पत्यस्य शितिपृष्ठो ब्रह्मणे ॥ २४८ ॥

ददातीत्यनुवर्त्तते । वसार्जिका । अप्रवीता अकामिका । अ-
ध्वर्युऽयामिति । द्वितीयोऽग्नीव ॥ २४८ ॥

अन्नाद्यकामस्याप्येषा ॥ २४९ ॥

राजसूयादूर्वाहरिष्टिर्भवति ॥ २४९ ॥

द्वादशोत्तराणि प्रयुग्धवीऽपि ॥ २५० ॥

निर्वपति ॥ २५० ॥

मासान्तराणि ॥ २५१ ॥

प्रयुग्धवीऽपीति नामधेयम् । स वै प्रयुजाऽहविर्भियंजत इति
श्रुतेः । द्वादशमद्वयं वा मासान्तरपक्ष एकस्मिन्नेवाहनि क्रियेतेत्येवम-
र्थः । तथा च काण्वानां पट् पट् श्वो भूत इति पठ्यते । यद्वा द्वाद-
शानामव प्रयुग्धविष्टमुत्तरेषां नेति द्वादशमद्वयम् ॥ २५१ ॥

आहवनीयाद्वा पुरस्ताच्छम्याप्राप्ते शम्याप्रा-

उत्तरे च कतवो आसान्तराः । चयद्वात्पौर्णमासी सुत्याश्च
भवन्ति ॥ २६० ॥

व्युष्टिद्विरात्रः ॥ २६१ ॥

अग्निष्टोमातिरात्रौ ॥ २६२ ॥

अग्निष्टोमग्रहणमपार्ष्टिकत्वज्ञापनार्थम् ॥ २६२ ॥

क्षत्रधृतिः ॥ २६३ ॥

अपरः क्रतुर्भवति ॥ २६३ ॥

तमुभयत एके त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ ॥ २६४ ॥

कुर्वन्त्येके उपरिष्टात् । अत्र च वैशाखमासायां पशुवन्धौ ।
ज्येष्ठपौर्णमास्यां केशवपनीयः । आषाढ्यां व्युष्टिर्द्विरात्रः । धावण्यां
क्षत्रधृतिः । भाद्रपदाभ्ययुजयोऽग्निष्टोमज्योतिष्टोमौ कार्त्तिक्याः सौ-
त्तामणीति ॥ २६४ ॥

अभिषेचनीयाद्वा संवत्सरात्केशवपनीयोऽति-

रात्रः सोमापवर्गः ॥ २६५ ॥

सोमापवर्ग इति सोमानामपवर्गो भवति । या तदपवर्गे
सोमा. ॥ २६५ ॥

उत्तरे शुक्ले सौत्रामणी ॥ २६६ ॥

सोमान्तरे शुक्ले सौत्रामणी भवति ॥ २६६ ॥

वीहीन्विरूढाविरूढान्क्षौम उपनह्य क्रीणाति

कलीवात्सीतेन ॥ २६७ ॥

श्रद्धः ॥ २६७ ॥

पक्त्वौदनं विरूढांश्चूर्णीकृत्याश्विभ्यां प-

पच्यस्वेति सहसृजति ॥ २६८ ॥

ओदनपाको विरुद्धः स चतुर्मुष्टिकग्रहणपूर्वकश्चोदकानुग्र-
हाय । तस्य च विरुद्धचूर्णैरश्विभ्यां पच्यस्वेति संसर्गः ॥ २६८ ॥

सिंहवृकव्याघ्रलोमानि चावपति ॥ २६९ ॥

चशब्दात्तत्रैव ॥ २६९ ॥

पशुषु वा ॥ २७० ॥

आवपति तुल्यशालत्वात् ॥ २७० ॥

पुरोडाशधर्मा द्रव्यसामान्यात् ॥ २७१ ॥

अत्र च सुरायां पुरोडाशधर्माः प्रवर्तन्ते । द्रव्यं हि तेषां
पर्युपस्थापकमिति । ननु च ग्रहग्रहणपुरोक्तगुण्यामादीनां दर्शना-
त्सौमिका भवन्तीति गम्यते । न ह्येव ॥ २७१ ॥

यावदुक्तः सौमिका गुणत्वात् ॥ २७२ ॥

यावदुक्तं ते भवन्ति । न हि सौमिकधर्मप्रवृत्तिरत्र व्यक्तत्वात् ।
न च गुणप्रवृत्त्या गुणान्तरप्रवृत्तिर्युक्ता । गुणत्वादेव ॥ २७२ ॥

तिपशुः पशुबन्धश्चतुर्थ्याम् ॥ २७३ ॥

चतुर्थे वाहनि ॥ २७३ ॥

पक्षायाम् ॥ २७४ ॥

सुरायाम् ॥ २७४ ॥

आश्विनोजः श्वेतः ॥ २७५ ॥

श्वेत आरक्तगौरः १ ॥ २७५ ॥

मल्हाविः सारस्वती ॥ २७६ ॥

रत्ना मलं दन्तीति मल्हाविः सा सारस्वती ॥ २७६ ॥

१ आलोहदंताश्च इति दारिद्र्यामी । शुक्रवर्णं इति माधवाचार्याः ।

ऋषममिन्द्राय सुताम्णे तद्गुणाभावेजाः ॥ २७७ ॥

तद्गुणानामभावे अजा भवन्ति ॥ २७७ ॥

प्रथमो लोहितः ॥ २७८ ॥

तदा च लोहितः प्रथमो भवति ॥ २७८ ॥

त्रियूपो वैकादशिनि लिङ्गात् ॥ २७९ ॥

त्रियूपो वा भवति एकयूपो वा एकादशिनि लिङ्गात् । एकाद-
शेन्यां ह्युभय ईष्टम् । एकयूपतानेकयूपत्वं च । एकादशिनि लिङ्गं
वात्र गणत्वमिति । अत्रोच्यते । सौत्रामणीसंघर्षनादेकयूपतैव नि-
न्तुं युज्यते । तत्र द्विं श्रूयते । तद्यदेतद् सौत्रामणिक यूपमेतौ
[पावभितो भवत इति । अपि च सूत्रारम्भसामर्थ्याद्यमर्थोवगम्यते
[सूत्रारम्भमन्तरेणापि विकल्पः सिध्यत्येव । तस्मादेकयूपता नि-
म इति ॥ २७९ ॥

अग्नी वरुणप्रघासवत् ॥ २८० ॥

अवेदिर्दक्षिणः ॥ २८१ ॥

भवति ॥ २८१ ॥

वपामार्जनान्ते कुशैः परिस्त्रुतं पुनाति

त्रायुः पूत इति ॥ २८२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २८२ ॥

कुवलकर्कन्धुवदरचूर्णानि चावपति ॥ २८३ ॥

१ कुवलकद्वयो वदरजातिविशेषः । वयोवस्थाविशेषा ए-
त्यपरे ॥ २८३ ॥

१ वदराणि निरुपपदवदराणि वणकवदराणि च कुवलादिवा-
च्यानीति याज्ञिकाः । सुक्ष्मतरस्थूलमध्यमपरिणामानि वदरजातिफ-
लानीति माधवाचार्याः ।

ग्रहं गृण्हाति, कुविदङ्गेति त्रीन्वा प्रतिदे-

यतमेतयैव ॥ २८४ ॥

पुरोरुचा। स द्वाय विकल्पः एकं वा त्रीन्वेति धृतत्वात् ॥ २८५ ॥

समस्यानुवाचनं प्रजेति च ॥ २८५ ॥

समासश्चेतुर्थ्यन्ताजामेव पदेतां न विभक्तिलोपेन ॥ २८६ ॥

प्रथमस्यानुहोममितरौ ॥ २८६ ॥

प्रहो ॥ २८६ ॥

परिस्सुक्ष्मो दक्षिणेशौ ॥ २८७ ॥

तत्र चाहयवनीयसंस्काराः फलं व्याः सोदकपरिप्राप्तयो ॥ २८७ ॥

भक्षमाहत्य परिस्सुक्ष्मेपमासिच्य रुक्मव-

च्छिद्रं कुम्भे शिष्ये कृत्वोपरि दक्षिणस्य धार-

यन्त्सूत्रन्तमुपतिष्ठते त्रिचैः सोमवतां बर्हिष-

दामशिष्यात्तानामिति ॥ २८८ ॥

भक्षाद्वरणमाश्रोपदेशादिशेषानुपदेशाच्च यथान्यत्र भक्षणं
संप्रदायीति ॥ २८८ ॥

हवीः पि निर्वपति सावित्रचारुणैन्द्राणि यथो-

क्तं पशुपुरोडाशार्थं ॥ २८९ ॥

देवतान्यत्वात्पशुपुरोडाशार्थं इत्युक्तम् ॥ २८९ ॥

नपुंसको दक्षिणा, रथवाही वा बडवा ॥ २९० ॥

विकल्पः ॥ २९० ॥

सोमातिपूतस्याप्येषा ॥ २९१ ॥

सौवामणी मयतीति शेषः ॥ २९१ ॥

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमास पृष्ठशतके सुन्दर-
सीसकाक्षरैरचमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुख्यते ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनं, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुख्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः, पण्डिता
अन्येच शास्त्रद्वयो विद्वांसः, एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-
र्देयं वार्षिकमग्रिमं मुख्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्तवकाः
- (१) सत्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (सत्कारः) २
- (२) शब्दकौस्तुभः । मट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
- श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् }
पाथेसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया } (मीमांसा) १०
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।
- (३) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
करणम् श्रीमच्छंकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थे विरचितं भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । } (वेदान्तः) २
- (४) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (५) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगंगाभट्ट विरचितः । तर्कपादः } (मीमांसा) २
- (६) न्यायरत्नमाला-श्रीपाथेसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । } (मीमांसा) २
- (७) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वाट्स्यायन प्रणीतं
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-
नमिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । } (वेदान्तः) ६

(८) स्वाद्धादमञ्जरी-मल्लिपेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणा-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचिन्तुखमु-
निविरचितव्याख्योपदेः } (वेदान्तः) २

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सत्तावभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअण्ण्यदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) महत्सो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्तः) ११

(१५) शिवस्नोभावली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्त) २
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।

(१६) मीमांसायालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदृषदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साध्रा-
ज्यधुरन्धरश्रीमद्वनराजनात्मजभट्टशङ्कर-
विरचितः । } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा) २

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतस्तुतव्याख्यासमलङ्कृतम् । (वेदान्त) ३

(१९) शास्त्रायनधौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्का-
चार्यविरचित भाष्यसहितम् । ७

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

पञ्चादिप्रपञ्चस्थानम् } हरिदासगुप्तः,
श्रीधर-मरकतप्रभाकर
यतारस सिद्धी ।

No 78.]

[Price Rupee One.

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KĀTYĀYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKĀCHĀRYA

EDITED BY

VYĀKARNĀCHĀRYA PANDIT MADANMOHAN PĀTHAK,

Professor of Mimāṃsā and Dharmashāstra,

Ranabir Sanskrit Pāthashālā,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS VIII

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPÔT

BENARES

AGENTS -- OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

PANDIT JYESHTHARAMA MUKUNDA BOMBAY

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS

BENARES

1904.

Registered According to Act XXV. of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*-

मानन्दचनविद्योतिसुमनोभिः सुसस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितभग्याभशतपत्नपरिष्कृता ॥ १ ॥

धौराभ्या-सस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिङ्गुल कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

सप्तक-७८

अनुयाजान्ते पशुपुरोडाशार्थेश्वरत्याश्विनेन
प्रागवदानेभ्यः ॥ २९२ ॥

आश्विनस्य चानेनोत्पत्तिः पूर्वमनभिधानात् ॥ २९२ ॥

हविर्भिवा ॥ २९३ ॥

प्रागवदानेऽप्यध्वरति । अस्मिन्न पक्षे ॥ २९३ ॥

आश्विनाभावास्तु ॥ २९४ ॥

सौत्रामणीं त्रैधातवीं च प्रकृत्य श्रूयते । सैष राजसूययाजि-
न उदवसानीयेष्टिर्मवतीति अतः कर्मार्थमिदमाह—

राजसूययाजिनः कर्मापवर्गे वा सौत्रामणी ॥ २९५ ॥

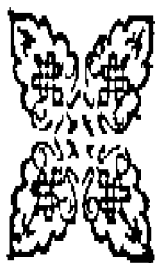
त्रैधातवी चेति विकल्पमाशङ्क्याह—

त्रैधातव्यानुपूर्व्ययोगात् ॥ २९६ ॥

त्रैधातव्येवान्ते भवति । आनुपूर्व्ययोगात् । त्रैधातव्येवान्ते
पठ्यत इति । न चानयोर्विकल्पः । आन्तानसामर्थ्यात् । तेन सौत्रा-
मण्यां उदवसानीयत्वमुच्यते । उदवसानीयासन्निधौ पाठात् । उद-
वसानीयेषोऽवसानीयति उपचारवृत्त्यातया च पाठः अनया मऽपी-
ष्टमसदन्त्यापि सूया इति ॥ २९६ ॥

इति श्रीउपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायननिवरणे

पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ।

षोडशोऽध्यायः ।

राजसूयोनु विहितः इदानीं श्रुतिमन्त्रपाठावसरप्राप्तो अग्नि-
एनुविधेयः । सोऽनुविधीयते ।

अग्निः सोमाङ्गं तद्गुणव्यतिपद्मात् ॥ १ ॥

अग्निशब्दो ज्वलनवचनः संस्तदधिकरणभूतसलामिधायको
द्रष्टव्यः इष्टकाभिरग्निं चिनोतीति हि श्रूयते । तथाग्निमारोहन्ति अ-
ग्निं प्रोक्षन्तीति च आरोहणप्रोक्षणे सलस्योच्यते । तस्य चानारभ्य
विधानात्प्रकृतिसव्यपेक्षत्वे सोमस्याङ्गमित्युच्यते । सोमशब्देन लक्ष-
क्षण्या तत्माध्यक्तत्वमिधानम् । सोमाङ्गमिति कुत एतत् । तद्गुण-
व्यतिपद्मात् । तद्गुणानां हि व्यतिपद्मात् दृश्यते । अन्तरोपसद्मौ
चिनोति । प्रायणीयेन प्रचर्य सीरं युत्सि । चितो गार्हपत्योऽप्रवस्य-
चित आहवनीयः । अथ राजा राजानं क्रीणातित्वेवमादिः फलवता च
गुणव्यतिपद्मं सति अफलस्य तदङ्गता ॥ १ ॥

इच्छतः समहावृते नियमः ॥ २ ॥

अङ्गमपि सदिच्छया भवति । कथमवगम्यते । येन समहाव-
ृते नियमो दृश्यते । तस्मादेतानि सर्वाणि सहापेयादग्निं महावृत-
मिति । ननु चाग्नौ महावृतनियमः कस्मात् भवति । उच्यते अग्निप्र-
करणे पाठात् । यस्यैव प्रकरणे तद्धर्मनियमो युक्तः । तस्मात्साध्व-
निहितं समहावृते नियम इति । अत एवोक्तमिच्छत इति । नियमवि-
धानादन्यत्वेच्छैव भवति ॥ २ ॥

न प्रथमाहारे ॥ ३ ॥

प्रथमाहूयत इति प्रथमाहारः । प्रथमप्रयोग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कुत एतत् प्रथमे प्रयोगे न भवतीति—

उत्तारवेद्यग्निनिधानात् ॥ ४ ॥

उत्तरवेष्टौ ह्यग्नेर्निधानं विहितम् । सयद्वार्यमाणेष्वा उत्तर-
 वेदि व्याधारयतीति । अग्निधारणं च निधानार्थम् । अग्नौ च स-
 लेग्निनिधानं विहितम् । यदि च प्रथमाहारेऽग्निः स्यादुत्तरवेदाव-
 ग्निनिधानमनर्थकं स्यात् । अथ पुनः प्रथमाहारेऽवसरे संवृत्ते द्वि-
 तीयादिष्वग्नावग्निनिधानमविरुद्धमिति सम्प्रदायः । ननु चानार-
 ष्यवाद्प्राकृतव्यवधानयोर्विकल्पः कस्मात् भवति । नेत्युच्यते । प्रा-
 कृतं विधानमुत्पत्तिशिष्टत्वादनारऽव्यवादादवलीयोतो न विकल्प-
 इतिअत्र वदामः । यदि प्राकृते प्रत्यर्थिन्यनारऽव्यवादादस्यानवकाशः
 द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेनारऽव्यवादाद्विहितेऽग्निर्न प्राप्नोति । तत्रापि
 हि प्रकृतिर्विहितमुत्तरवेदावग्निनिधानमस्त्येव । तस्मादप्यप्यार्येषा
 प्रथमाहारशब्देन प्रथमः प्रयोग उच्यत इति । कथं तर्ह्येतत् । उच्यते
 प्रथमाहारशब्देन ज्योतिष्टोमसंस्था उच्यते तस्य हि प्रथममाहरणम-
 जुष्टानम् । एवं हि श्रूयते । एष वा घ प्रथमो यज्ञानां यज्योतिष्टोम-
 इति । आचार्येणाप्युक्तम् । एष प्रथमसोम इति । तेन प्रथमाहारे
 ज्योतिष्टोमे ऽग्निष्टोमसंस्थे नाग्निर्भवंति । न हि प्राकृतं विधानमना-
 रऽव्यविधिना पक्षेऽपि बाधितुं शक्यते । अतो नारऽव्यविहितस्याग्नेर-
 न्यत्राप्यकाशः । यथा साप्तदश्यं प्रकृत्याग्नातेन पाञ्चदश्येन बाधितम् ।
 यथैवं पुनर्यज्ञैश्च धरणं त्रैयाग्निः प्राप्नोति यथा साग्निचित्यायने-
 स्तोमायति यथाभ्यमेधे एकविंशेऽग्निर्भवंतीति सर्वमेधे चाग्निरुत्तम-
 इति । नैव दोषः । अस्ति ह्यत्रान्यदपि विधानम् । अथातोऽग्निमग्नि-
 ष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण तमेकरात्रेण तं द्विरात्रेणो-
 त्थेवमादि समानविधानार्थानि यचनानि नैः सर्वत्र प्राप्तिः । तथा च
 तस्मादु सप्तविधमेव प्रथमं विदधीताथैकोत्तरमेकशतविधादिति ।
 अतः सर्वत्र प्राप्तिः । साप्तदश्यं तु विशेषव्यवर्णमिति ॥ ४ ॥

चिकीर्षमाण उत्तरस्यां फागुन्यां पौर्णमासे नेष्ट्वा
 पञ्चपशूनालभते दक्षिणान् ॥ ५ ॥

चिकीर्षमाण इत्यप्युक्तमुपक्रमादेव तत्सिद्धेः । याच्यंवा
 स्यमातृणापुपधानेऽपि मा भूतालम्भ इतिपञ्च प्रदणं चाभिजिद्वि-
 भ्यजितोरपि पञ्चैव यथा स्युरिति ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे वा दद्यात् ॥ ६ ॥

वक्षिणाम् । विकल्पेन हि श्रवणमग्न ॥ ६ ॥

अमावास्यायामेके ॥ ७ ॥

पञ्च पशुनालमन्ते । अमावास्यायामालभेतेत्यु द्वैक आहुरिति
सा च माघामावास्या सन्निधानाद्गृह्यते ॥ ७ ॥

अग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्वगोऽव्यजान् ॥ ८ ॥

आलभते । यस्तु वैश्वकर्मणं पुरुषं चारुणमश्वमैन्द्रमृषभं त्वा-
ष्ट्रमविमाघ्रेयमजमिति सोर्धवादो इन्तैतानग्निभ्यः कामायालभा
इत्यस्य ॥ ८ ॥

वर्षिष्ठरशनः पुरुषोऽनुपूर्व्या इतरेषाम् ॥ ९ ॥

रशना भवन्ति पुरुषस्य । वर्षिष्ठाय हस्तीयस्यथ हसीति
श्रुतेः । वर्षिष्ठता चायामापेक्षया न स्थौल्यापेक्षया । प्रकृतौ ह्यायामः
भूषते । द्विव्यामया रशनयेति ॥ ९ ॥

सर्वेषां वा तुल्याः ॥ १० ॥

रशना भवन्ति ॥ १० ॥

समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समास्त्वाम्न

इति नव दधाति ॥ ११ ॥

तेषां चतुर्विंशति सामिधेन्य इति प्रकृत्याह । समास्त्वाम्न-
कृतयो वर्ज्यन्त्विति ॥ ११ ॥

आग्नेयो द्वादशोर्ध्वा अस्येति ॥ १२ ॥

आग्नेय प्रयाजयाज्या द्वादश भवन्ति । ता एता ऊर्ध्वा
सस्य समिधो भवन्तीति श्रुतेः ॥ १२ ॥

एकादशान्ते शासप्रैषादि करोति ॥ १३ ॥

प्रकृतौ द्वादशान्तेमिहितम् इह यच्चतुर्वेकादशान्त उच्यते ॥ १३ ॥

परिवृते पुरुषसंज्ञपनम् ॥ १४ ॥

घचनाद्भवति ॥ १४ ॥

अजस्य शुन्धति प्रचरणयोगात् ॥ १५ ॥

इतरेषां पशूनामप्सु कायप्रासनमुक्तम् अजेन चरतीति च ।
तेनाजस्य शुन्धतीत्युच्यते । स हि प्रचरणेन युज्यते ॥ १५ ॥

सर्वेषां वाविशेषात् ॥ १६ ॥

सर्वेषां वा शोधनं कर्त्तव्यम् । सर्वेषामेव ह्यविशेषेण देवता-
सम्बन्ध उपदिष्टः । तेन सर्वं पथैतेयागाः । यागार्थद्वयस्य च यो-
धर्मः स सर्वेषां भवति । अप्सु कायप्रासनं तु घचनात् ॥ १६ ॥

वैश्यः पुरुषो राजन्यो वा ॥ १७ ॥

घचनाद्भवति ॥ १७ ॥

कण्ठेषु तृणमन्तर्धाय शिराऽस्यादत्ते ॥ १८ ॥

तृणाधिकाराद्वपातृणकाल एव शिरस्तामादानं जिह्वाघर्जम् ।
सा ह्यपदानैः सह गृह्यते ॥ १८ ॥

चतुर्णामप्सु कायप्रासनम् ॥ १९ ॥

शिरां प्रहणसमनन्तरमेव । येनाजं प्रकृत्वाह सङ्स्थिते तस्य
शोधप्रासनमिति ॥ १९ ॥

ततो मृदिष्टकार्थापश्च ॥ २० ॥

तत एवोदकमभ्यास्य मृदय्यते इष्टार्थम् । आपदश्च
तत एव ॥ २० ॥

अजेन चरति ॥ २१ ॥

अजेन यद्वा सङ्स्थापयन्तीति घचनात् ॥ २१ ॥

सङ्स्थिते तस्य शेषप्रासनम् ॥ २२ ॥

सः स्थिते च कर्मणि तच्छेषस्याप्सु प्रासतम् ॥ २२ ॥

सर्वैरेके ॥ २३ ॥

एके आचार्याः सर्वैः पशुभिः प्रचारमिच्छन्ति । तस्मैक आहुरत्रैवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेतेति हि श्रूयते । ननु चैवं सति सम्भरणार्थता विरुध्यते । सम्भरणार्थं हि अप्सु कुक्षिस्थानां प्रासतम् । कुक्षिस्थैः कुक्षितया मृदा अग्निक्षेपकानां दाढ्यमुपजायत इति । अतः सर्वप्रचारं सम्भरणानुपपत्तिरिति ॥ २३ ॥

एवमाशङ्कित आह—

एकस्यापि किं ततः सम्भरोदिति श्रुतेः ॥ २४ ॥

तस्मैक आहुरत्रैवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेतेति प्रकृत्याह । यद्वा एतैरेव सर्वैर्यजेत तदेवाग्नेरन्तं परियादिति सर्वैर्यागमभिधाय नि-
पेधति न तथा कुर्याद्देवानां तदिताविद्यादयो पथस्तदिद्यादयो किं
ततः सम्भरोदिति । सर्वयागपक्षे सम्भरणामावे दोष प्रसङ्गात् ।
तस्मान्त सर्वैर्याग इति । एवमाशङ्कित उत्तरम् । एकस्यापि किं
ततः सम्भरोदिति श्रुतेः । एकस्यापि पशोरालम्भे किं ततः सम्भरो-
दित्येतत्तुल्यमेव । तस्माद्विकल्पः सर्वैर्यागोवागेजेत चेति । सम्भरणा-
भावः सर्वयागपक्षार्थवादः ॥ २४ ॥

वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपांशु ॥ २५ ॥

भवति ॥ २५ ॥

पशुदेवता च ॥ २६ ॥

उपांश्वेव ॥ २६ ॥

आग्नेय्यो याज्यानुवाक्याः कामवत्यः ॥ २७ ॥

भवन्ति ॥ २७ ॥

मैथुनं वर्जयेदा पयस्यायाः ॥ २८ ॥

पयस्या अन्ते विहिता आ तत इति ॥ २८ ॥

मासोपर्यासिने चेच्छन् ॥ २९ ॥

मासोपर्यासिने चेच्छया वर्जयेत् ॥ २९ ॥

त्वङ्मस्तिष्कोद्धृतानि घृताक्तानि शिरा-
सि निदधाति ॥ ३० ॥

त्वक्त्वगेव मस्तिष्कशब्देन शिरः कपालगतो मज्जाभिधीयते ।
ते च उद्धृत्य घृताक्तानि शिरासि स्थापयति ॥ ३० ॥

सकलानि वा ॥ ३१ ॥

येति विकल्पः ॥ ३१ ॥

अन्यानिवा हिरण्मयानि वामृन्मयानि वा-
नालभ्यैतान् ॥ ३२ ॥

पञ्च । अन्यानि वा सङ्ग्रामहतानि गृह्णाति हिरण्मयानि वा
मृन्मयानीति वा विकल्पः ॥ ३२ ॥

श्यामतूपरो वा प्राजापत्यः ॥ ३३ ॥

पशुपालभ्यते । पञ्च पशवो येति विकल्पः । प्राजापत्यस्य चा-
हर्गणेषु नियमः ॥ ३३ ॥

पङ्दध्यात् ॥ ३४ ॥

घात्याः । प्राजापत्य द्वि प्रहृत्योच्यते तस्यैकाविंशतिः सा-
मिधेन्य इति ॥ ३४ ॥

हिरण्यगर्भ इत्यृचाः स्तुवाधारः ॥ ३५ ॥

हिरण्यगर्भपत्याधारमाधारयतीति घचनात् । स च पूर्य एव
मयति नापूर्य । प्रहृतिलिङ्गसंयोगात् । प्रहृतिलिङ्गसंयोगोऽत्र भव-
ति । आधारमाधारयतीति । पूर्यत्येपि सन्देहः किं पूर्याधारे मन्त्रवि-
धानमुतोत्तप्यार इति ॥ ३५ ॥

किं तावत्प्राप्तम्—

पूर्वां देवतासामान्यात् ॥ ३६ ॥

स्ववाघारो हिरण्यगर्भवत्या कर्त्तव्यः । कुत एतत् । देवतासामान्यात् । स्ववाघारे हि प्रजापतिर्देवता हिरण्यगर्भवत्यामपि प्रजापतेरेव देवतात्वं कस्मै देवाय हविषा विधेमेति । कश्च प्रजापतिः । मन्त्रश्च स्ववाघार एव देवतामिधानसमर्थः । तस्मात्तत्रैव विनियुज्यत इति ॥ ३६ ॥

एवं प्राप्त आह—

उत्तरे तु सामान्योपदेशाभ्याम् ॥ ३७ ॥

तुष्ट्यः पञ्चव्यावृत्तौ न पूर्वस्मिन्नाघारे मन्त्रप्रयोगः । किं तर्ह्युत्तराघारे । कुत एतत् । मन्त्रवत्त्वसामान्यात् । यत्सैव च प्रकृतौ मन्त्रो दृष्टस्तस्यैव मन्त्रान्तरनिधानमनुरूपतरम् । इतरत्र तु मन्त्रवत्त्वाच्च विधेया तद्विशेषश्चेति स्यात् । तेनोत्तराघारे मन्त्रो विधीयमानः शब्दवत्त्वसामान्यात् मन्त्रान्तरस्य निर्वृत्तको भवति । यथा क्लृप्तं सामान्यात् तैलं घृतस्य । यत्पुनरुक्तं कश्चिद्देन प्रजापतिरभिधीयत इति । इन्द्रस्यापि तच्छब्दमिधानमविरुद्धम् । तस्मान्मन्त्रोपदेशादुत्तराघारे एव तद्विनियोग इति ॥ ३७ ॥

वायवे वा नियुत्वते श्वेतलप्सुदी द्वे दध्यात् ॥ ३८ ॥

अथवा नियुत्वगुणयिशिष्टाय वायवे शुक्लपशुरालभ्यते न प्रजापत्यः पञ्च पशवः एवमपि हि ध्रुवत एव । श्वेतो घर्णतः लप्सुदी कूर्चलः । तूपरदाब्दोन्नानुषर्त्तने । अर्धेत वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालमत इति ध्रुवेः । तत्र च द्वे दध्यात् तस्य सप्तदशसामिधेभ्यो भवन्तीति वचनात् ॥ ३८ ॥

प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल

उभयोः ॥ ३९ ॥

उभयोरपि प्राजापत्यवाक्ययोः प्राजापत्य एव द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ३९ ॥

प्रजापत्यस्य कद्वत्यो याज्यानुवाक्याः ॥ ४० ॥

भवन्ति ॥ ४० ॥

शुक्लवत्यो वायव्यस्य ॥ ४१ ॥

वपाया वा ॥ ४२ ॥

वा भवधारणे शुक्लवत्यौ भवतः । वपाया एव शुक्लवत्यौ
स्यातामिति धचनात् ॥ ४२ ॥

तुल्यमन्यत्सर्वेषु ॥ ४३ ॥

उखासम्भरणमष्टम्याम् ॥ ४४ ॥

उखायाः सम्भरणमुखासम्भरणम् तदष्टम्यां भवति । अष्ट-
कायामुखा सम्भरतीति धचनात् । उखा चोपलक्षणम् । अथाढाद्य-
न् सन्निवृत्तं एव । ततश्चान्तरण्ये तस्या अपि प्रयोक्तव्यम् ॥ ४४ ॥

आहवनीयस्य पुरस्तान्मत्या चतुरश्रे श्वध्रे

मृत्पिण्डमवदधाति भूमिसमम् ॥ ४५ ॥

भूमिसमं अन्यूनमनतिरिक्तम् ॥ ४५ ॥

पिण्डमपरेण व्यध्वे वल्मीकवपां छिद्रां

निदधाति ॥ ४६ ॥

विण्ढाहवनीययोर्व्यध्वे भर्धपथे ॥ ४६ ॥

आहवनीयं दक्षिणेन त्रिवृन्मुञ्जपञ्चाङ्गी-

वद्धास्तिष्ठन्ति प्राश्चोऽश्वगर्दभाजाः पूर्वापरा

रासभो मध्येऽश्वपूर्वाः ॥ ४७ ॥

आहवनीयस्य दक्षिणतश्चिह्नमुंश्वमयीमिः पश्चाद्गोमिः प-

आङ्गशो मुखरिकाः तामिष्यन्तास्तिष्ठन्ति प्राङ्मुखः अभ्यर्चयन्मात्राः
पूर्वापररीत्या रासमो मध्यंऽभ्यर्चयन् ॥ ४७ ॥

उत्तरत आहवनीयस्थारत्निमात्र उभयतस्ती-
क्ष्णा वैष्णवी सुपिराग्निः कल्माष्यभावे ऽक-
ल्मापी प्रादेशमात्र्यरत्निमात्री वा ॥ ४८ ॥

आनन्तर्यामिण्युत्तरतो मा भूदित्याहवनीयप्रदणम् ॥ ४८ ॥

हिरण्यमीमेके ॥ ४९ ॥

आचार्या इच्छन्ति । अतश्च विफलः ॥ ४९ ॥

अष्टगृहीतं जुहोति सन्ततमुदगृह्णन्पुञ्जान
इति ॥ ५० ॥

अष्टगृहीतमाज्यद्रव्यं सन्ततं जुहोत्युदगृह्णन्पुञ्जान इति । अत्रै-
तद्विहितम् । किमिदमेकं फलं उताष्टाघेतानीति । एकमिति ग्रामः ।
तां वा एतामेकाः सतीमष्टगृहीतामष्टाभिष्यञ्जुर्मिहुंहुंतीति । अष्टौ वा
कर्माणि नैकमिति । तान्येतान्यष्टौ सावित्राणीति । किं च वैश्वकर्मा-
णाश्चैकवाक्यस्यान् । अष्टौ सावित्राण्यष्टौ वैश्वकर्माणानीति च । निः-
सन्दिग्धं वैश्वकर्माणान्यष्टौ । अतः सप्तवाग्विशेषात्सावित्राण्यष्टौ-
विति गम्यते । तां वा एतामेकाः सतीमित्येतस्मिन्याचये सति अष्टौ
सावित्राण्येव । तस्मिन् सति कथमेकान्तनोषधार्यने अष्टाघेतानि क-
र्माणीति । उच्यते । उत्पत्तौ यदुत्पत्तिविशिष्टानां भयणम् । एवं हि धृ-
ते । तेषां चेत्यमानानां सवित्राण्यष्टौ सावित्राण्यष्टौ सवित्राण्यष्टौ-
दयत्तस्मात्सावित्राणीति । यत्पुनरेकत्वभयणं तत्प्रक्षेपापेक्षया । प्रयो-
जनं यत्तद्वन्तरितं तत्प्रयुज्यते ॥ ५० ॥

देवस्य त्वेत्यग्निमादाय हस्त आधायैत्येना-

मभिमन्त्रयते ॥ ५१ ॥

हिरण्यमीमेके मात्रः स्यात् । पित्रदाग्निः हिरण्यमीमिति म-

न्रलिङ्गात् । न घा संस्तवार्थत्वात् । हिरण्यमीशब्देन संस्तवः क्रियते ।
तथा चाह । यद्वा एषा छन्दांसि तेनैषा हिरण्यमिति । तस्माद्वैष्ण-
वी पक्षे पि मन्त्रप्रयोगः ॥ ५१ ॥

अश्वप्रभृतींश्च प्रतूर्त युञ्ज्वां योगे योग
इति ॥ ५२ ॥

अभिमन्त्रयत इत्यनुवर्त्तते ॥ ५२ ॥

अनुपस्पृशन्नुत्क्रमयत्येनान्प्राचः प्रतिमन्त्रं
पूतर्वन्नुर्वन्तरिक्षं पृथिव्या सधस्थादिति ॥ ५३ ॥
एभिर्मन्त्रैः ॥ ५३ ॥

अग्निषु ज्वलत्सु पिण्डं गच्छत्यग्निं पुरीष्यम् ॥ ५४ ॥

ज्वलत्स्वग्निषु पिण्डं प्रतिगच्छत्यग्निं पुरीष्यमित्यनेन म-
न्त्रेण । प्रदीप्ता एतेऽप्रयो भवत्यथै सृष्टमच्छयन्तीति घञ्नात् ॥ ५४ ॥

दक्षिणतश्च पशवो युगपत् ॥ ५५ ॥

गच्छतां च दक्षिणतः पशवः उत्तरतश्च पुरुषाः युगपद्-
नमः ॥ ५५ ॥

अनद्धा पुरुषमीक्षते देवपितृमनुष्यानर्थक-

मग्निं पुरीष्यमिति ॥ ५६ ॥

यो देवादीप्रावति स देवपितृमनुष्यानर्थकः ॥ ५६ ॥

वल्मीकवपामादाय छिद्रेण पिण्डमीक्षते ऽन्व-
ग्निरिति ॥ ५७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ५७ ॥

दृष्ट्वा निदधात्येनाम् ॥ ५८ ॥

वल्मीकवपाम् ॥ ५८ ॥

आगेत्येत्यभिमन्त्रयतेश्वम् ॥ ५९ ॥

आक्रम्येत्येनेन पिण्डमधिष्ठापयति ॥ ६० ॥

एनेनेत्यश्वोऽभिधीयते ॥ ६० ॥

घौस्त इति पृष्ठस्योपरिपाणिधारयन्ननुपस्पृ-

शन्नुत्क्रामेत्युत्क्रमयति ॥ ६१ ॥

अश्वम् ॥ ६१ ॥

उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते ॥ ६२ ॥

अश्वमेध ॥ ६२ ॥

आहवनीयवत् स्थापयति पिण्डस्य ॥ ६३ ॥

पशुम् ॥ ६३ ॥

उपविश्य मृदमभिजुहोत्या त्वा जिघर्मीति

व्यतिपक्ताभ्यामृग्भ्यामाहुतीं स्तुवेणाश्वपदे ॥ ६४ ॥

मृत्संस्कारत्वादुपविश्येत्युच्यते । व्यतिपद्म एकस्याः
पूर्णार्धे इतरस्या उच्चरार्धः । इतरयोरेवमेव ॥ ६४ ॥

अभ्रद्यापिण्डं त्रिः परिलिखति परिव्राजप-

तिरिति वहिर्वहिरुत्तरयोत्तरया ऽभ्रद्या पिण्डं

खनति देवस्य त्वेति ॥ ६५ ॥

अभिप्रदणमभ्यन्तरनिवृत्त्यर्थम् । तथा आह सा वैषण्वन्नि-
रासीदतीति ॥ ६५ ॥

कृष्णाजिनमास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन्दुष्करपर्ण-

मपां पृष्ठमिति ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति कृष्णाजिने ॥ ६६ ॥

विमाष्टर्येनदिव इति ॥ ६७ ॥

पुष्करपर्णम् ॥ ६७ ॥

आलभत उभे शर्म च स्थ इति ॥ ६८ ॥

उभे कृष्णाजिनपुष्करपर्णौ शक्यत्वाच्च युगपदालम्बनम् ॥ ६८ ॥

पिण्डं पुरीष्योसीति ॥ ६९ ॥

आलभते ॥ ६९ ॥

पाणिभ्यां परिगृह्णात्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां
दक्षिणः साभिस्त्वामग्न इति पङ्क्तिः सर्वं
स्वकृद्घृत्वा पुष्करपर्णे निदधाति ॥ ७० ॥

ग्रहणे मन्त्रः अथैनं परिगृह्णातीति घचनात् ॥ ७० ॥

अपः श्वभ्रेऽवनयत्यपो देवीरिति ॥ ७१ ॥

मतेन मन्त्रेण । श्वभ्रः पिण्डावटः ॥ ७१ ॥

स इति वातमपक्षिपतीति ॥ ७२ ॥

श्वभ्र एव ॥ ७२ ॥

अनामिकया सम्यपति पुरस्तात्पश्चाद्दक्षिण-

त उत्तरतश्च ॥ ७३ ॥

संयापय्यावटे पुरीषस्य ॥ ७३ ॥

आस्तीर्णयोरन्तानुदृष्ट्वाति सुजात इति ॥ ७४ ॥

आस्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तानुदृष्ट्वाति सुजात
इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७४ ॥

तिवृत्ता मुञ्जयोक्तेणोपनहति वासो अग्न इति ॥ ७५ ॥

उद्गृह्यतामन्तामुञ्जयोक्तेणोपनहति वासो अग्न इत्यनेन
मन्त्रेण ॥ ७५ ॥

उतिष्ठति पिण्डमादायोदु तिष्ठति ॥ ७६ ॥

ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्व ऊ पु ण इति ॥ ७७ ॥

प्रसारितबाहु प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति ऊर्ध्व ऊ पु ण इत्यनेन-
मन्त्रेण ॥ ७७ ॥

अवहत्योपरिनाभि धारयन्नश्वप्रभृतीनाभिम-

न्वयते स जातस्थिरो भव शिब्रो भवेति ॥ ७८ ॥

प्रतिमन्त्रम् ॥ ७८ ॥

धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन्प्रेतु वा-

जी वृषाग्निमित्यश्वखरयोः ॥ ७९ ॥

एषां पशूनामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन् धारयति प्रेतु वाजीत्य-
श्वस्य वृषाग्निमिति खरस्य ॥ ७९ ॥

अग्न आयाहीत्याहत्य खराच्छागस्यऽर्तुः स-

त्यमित्या निधानात् ॥ ८० ॥

धारयत्यनुपस्पृशत्येष ॥ ८० ॥

आयन्त्यावर्त्य पशूनजः पुरस्ताद्वा-

सभो मध्ये ॥ ८१ ॥

स्वस्थानस्थितानामेवावृत्तिः ॥ ८१ ॥

अनद्धापुरुषमीक्षते पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति ॥ ८२ ॥

अनग्याधत्वाः पूर्णयच्छब्देनाग्निमु प्रज्वल्यस्विद्यमुच्यते ॥ ८२ ॥

उत्तरत आहवनीयस्थोद्धृताशोक्षिते सिक-
तोपकीर्णे परिवृते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधा-
त्योषधय इति ॥ ८३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ८३ ॥

विपाजसेति प्रमुच्यैनमजलोमान्यादाय प्रा-
गुदीचः पशानुत्सृजति ॥ ८४ ॥

विपाजसेत्यनेन मन्त्रेण प्रतिमुच्य मियदमजलोमानि गृह्णीत्या
प्रागुदीचीं दिशमप्रति पशानुत्सृजति ॥ ८४ ॥

आपोहिष्ठेति पर्णकपायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे ॥ ८५ ॥

पर्णकपायं पलाणकपायं तत्पक्वमुदकम् ॥ ८५ ॥

केन च तूष्णीं ततः कृत्वा ॥ ८६ ॥

तत एवोदकात्पूर्वतरं केन कृत्वोदकमासिञ्चति । अथ-
वात्पेनम् ॥ ८६ ॥

अजलोमभिः सःसृजति मित्रत्वः सः
सृज्येति ॥ ८७ ॥

अजलोमिः सःसृजति पिण्डं मित्रः सःसृज्येत्यनेन
मन्त्रेण ॥ ८७ ॥

शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः सःसृज्येति ॥ ८८ ॥

शर्करा प्रमिदा । अयोरस्ता लोहमिह्वाणः कीर इति यः प्र-
मिदः । अश्मचूर्णः पाषाणचूर्णः । अश्वत्थादेतैः पिण्डं सं-
सृजति ॥ ८८ ॥

सःसृष्टामिति संयौति ॥ ८९ ॥

पिण्डं मिश्रयत्याहुवालयतीत्यर्थः ॥ ८९ ॥

अपाढां करोति महिषी प्रथमविचा तदाख्या ॥ ९० ॥

अथाह्वाण्यामिष्टकां महिषी करोति।महिषीशब्दस्यान्यत्राप्रसि-
द्धत्वादाह । प्रथमविचा तदाख्या । तद्यैव प्रथमविचा सा महि-
षीति ॥ ९० ॥

यजमानपादमात्रीं व्यालिखिताम् । ९१ ॥

महिषीपादमात्री मा भूदिति यजमानग्रहणम् ॥ ९१ ॥

यजमान उखां करोति मृदमादाय मखस्य

शिर इति ॥ ९२ ॥

मृदादाने मन्त्रः । एवं हि श्रूयते । अथ मृत्पिण्डमपादसे पा-
यन्तं निधयेलं मन्यते मखस्य शिरोसीति ॥ ९२ ॥

प्रादेशमात्रीं तिर्यगूर्ध्वा च ॥ ९३ ॥

चशब्दात्प्रादेशमात्रीमेव ॥ ९३ ॥

पञ्चप्रादेशामिषुमात्रीं वा तिर्यक्पञ्चपशौ ॥ ९४ ॥

ऊर्ध्वं तु प्रादेशमात्र्येव पञ्चपशावपि ॥ ९४ ॥

वसवस्त्वेति प्रथयति ॥ ९५ ॥

भास्वं पिण्डं ॥ ९५ ॥

अन्तानुन्नीय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति

रुद्रास्त्वेति ॥ ९६ ॥

अनेन गन्धेण । धातुशब्दात्प्रक्षेप एव ॥ ९६ ॥

संलिप्य श्लक्ष्णां कृत्वोत्तरमादित्यास्त्वेति ॥ ९७ ॥

ताः संलिप्य सःश्लक्ष्णाद्योत्तरतःशुद्धिमादधातीति व-
चनात् ॥ ९७ ॥

विश्वेत्वेति समीकरोति ॥ ९८ ॥

सा यदि वर्षीयसी प्रादेशात्स्यादेतेन यजुषा हृसीयसी कु-
र्वाण्यवि हृसीयस्येतेन वर्षीयसीमिति वचनात् ॥ ९८ ॥

त्रितृतीय उत्तरे वर्तिः सर्वतः करोत्यदित्यै

रास्नेति ९९ ॥

मतेन मन्त्रेण ॥ ९९ ॥

उद्धर्वास्तूर्णो प्रतिदिशं चतस्रोऽपरावर्ति

प्राप्ताः ॥ १०० ॥

वर्तिः करोति । उद्धर्वाशब्दस्याकृतिवचनात्पादधृतैर्योद्धा-
मयति ॥ १०० ॥

स्तनानिवाग्रेप्न्नयति ॥ १०१ ॥

कूर्त्स्वपर्विनामेकस्याः ॥ १०१ ॥

द्विस्तनामष्टस्तनामेके ॥ १०२ ॥

ताः द्वौ द्विस्तनां कूर्त्स्वत्यथो अष्टस्तनामिति ध्रुनेः । द्विस्तन-
पक्षे एकस्मिन्नेव पार्श्वे क्रियते । अष्टस्तनपक्षे द्वौ द्वाविति ॥ १०२ ॥

घिलं गृह्णात्यदितिष्ट इति ॥ १०३ ॥

मुक्ते गृह्णतीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

कृत्वायेति निदधाति ॥ १०४ ॥

उग्राम् ॥ १०४ ॥

तिस्र एके ॥ १०५ ॥

उग्रा कुर्वन्ति । ता द्वौ तिस्रः कूर्त्स्वन्तीति ध्रुनेः । तदा च
भूतिष्वष्टमहणाद्येकैका निधानान्ता क्रियते ॥ १०५ ॥

इष्टकास्तु तिस्रो विश्वज्योतिषः पृथग्लक्षणा-
स्त्र्यालिखिताः ॥ १०६ ॥

तुशब्दश्चशब्दस्यार्थे । चशब्दाद्यजमान एवेति । तिस्र इष्टका
विश्वज्योतिषः सङ्गृह्यताः त्र्यालिखिताः पृथग्लक्षणाः करोति । लक्षण
करण च प्रथमा द्वितीया तृतीया प्रकृतार्थमेवोपधानम् यथा
स्यादिति ॥ १०६ ॥

मृदमुपशयां निदधाति ॥ १०७ ॥

उक्षां क्रियमाणामुपरोत इत्युपशया तां । मृदमतिरिच्यमानां
निदधाति कार्याद्यम् ॥ १०७ ॥

सप्तभिरश्वशकृद्भिस्त्वां धूपयति दक्षिणार्न्या-

दीप्तैरेकैकेन सवस्त्वेति प्रति मन्त्रम् ॥ १०८ ॥

अभ्रया श्वभ्रं चतुरश्रं खनत्यदितिष्टेति ॥ १०९ ॥

मस्त्रिष्ट पृथोक्तैश्च प्रकृतत्वात् । अत्र सा घेनव्यघ्निरस्तीदतीति व-
चनात् ॥ १०९ ॥

श्रपणमास्तीर्य यथाकृतमवदधाति ॥ ११० ॥

श्वस्त्रे येनैव क्रमेण कृता अशदाद्याः ॥ ११० ॥

उरसायां तु विशेषः—

देवानां स्वेत्युक्तां न्युव्जाम् ॥ १११ ॥

अवदधाति ॥ १११ ॥

श्रपणेनावच्छाद्य दक्षिणार्न्यभिना दीपयति

विपणास्त्वेति ॥ ११२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ११२ ॥

निर्मन्थ्येन वा धूपनश्रपणे ॥ ११३ ॥

कस्तव्ये ॥ ११३ ॥

वरुत्तीष्टेतीक्षमाणो जपति ॥ ११४ ॥

उष्णामीक्षमाणः ॥ ११४ ॥

आचरति मित्रस्येति ॥ ११५ ॥

आचरणं च श्रपणप्रक्षेपः ॥ ११५ ॥

यावद्वाचरेत् ॥ ११६ ॥

तापदपि मन्थः ॥ ११६ ॥

दिवैव प्रदहनोद्धरणे ॥ ११७ ॥

कस्तव्ये । तां दिवैषोपवपेदिति ष्वनात् ॥ ११७ ॥

उद्वपति श्रपणम् ॥ ११८ ॥

पदार्थतया ॥ ११८ ॥

देवस्त्वेत्युत्थाम् ॥ ११९ ॥

उद्वपति ॥ ११९ ॥

उत्तानां करोत्यव्यथमानेति ॥ १२० ॥

उत्ताम् ॥ १२० ॥

उद्यच्छत्युत्थायेति ॥ १२१ ॥

उद्वप्यं यच्छत्युद्यच्छति । उत्थायेत्यनेन मन्त्रेण ॥ १२१ ॥

परिगृह्य पात्रे करोति मित्रैतां त इति ॥ १२२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १२२ ॥

अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रति-

मन्त्रम् ॥ १२३ ॥

उद्यम । त्रित्वपक्षं च उत्तानकरणाद्येकैका अजापयसावसे-
कान्ता कर्त्तव्या ॥ १२३ ॥

इष्टकान्रियातरव्यालिखितानाम् ॥ १२४ ॥

अत ऊर्ध्वमिष्टकास्त्रयालिखिता क्रियन्ते ॥ १२४ ॥

अपरमितालिखिता वोत्तरयोः ॥ १२५ ॥

द्वितीयचतुर्थ्यो । हुत एतत् । तेषां प्रकृत्याम्नायते रसो द्वैते
ष्विती अपरमित उ धै रस इति । अतश्च विकल्पोऽयम् ॥ १२५ ॥

पूर्ववदग्निः पाके ॥ १२६ ॥

इष्टकानां पाके पूर्ववदग्निर्भवति निर्मन्थ्योदक्षिणाग्निर्वा ॥ १२६ ॥

दीक्षामावास्यायामावास्येनेष्ट्वा ॥ १२७ ॥

कालानुपमावास्यायां दीक्षा भवति । सा चामावास्येनेष्ट्वा
पूर्णमासोपश्रमात् ॥ १२७ ॥

आग्नवैष्णववैश्वानरौ ॥ १२८ ॥

दीक्षणीयाया कर्त्तव्या ॥ १२८ ॥

घृते चरुरादित्येभ्यः ॥ १२९ ॥

घृतस्य प्रणयनं कार्यम् कार्यपत्त्या ॥ १२९ ॥

प्राकृतान्यौद्ग्रभणानि हुत्वा सप्ताग्निकान्या-

कूतिमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३० ॥

प्राकृतान्याध्यत्वाणि हुत्वा सप्ताग्निकान्याकूतिमिति प्रति-
मन्त्रं जुहोति । अतः च विभ्या देवस्येत्यत्र तद्विभ्या विभज्यते । स-
प्ताग्नीषोमस्येति दग्निर्वा ॥ १३० ॥

दण्डोच्छ्रयाणान्तं कृत्वाऽध्वर्युयजमानयोर-
न्यतर उखामाहवनीयेऽधिश्रयति मुञ्जकु-
लायावस्तीर्णमन्तरे शणा मा सु मित्था
इति तिष्ठन्नुदङ् प्राङ् ॥ १३१ ॥

दण्डोच्छ्रयणान्तमाध्वरिकं कर्म कृत्वाऽध्वर्युयजमानयोरन्यत-
र उखामाहवनीयेधिश्रयति मा सु मित्था इत्यनेन मन्त्रेण । सा च
मुञ्जकुलायशणाकुलायावस्तीर्णा भवत्यन्तरं च शणा । प्रागुदीचीं
दिशमभिमुख ॥ १३१ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

रुक्मप्रतिमोचनविष्णुक्रमत्वात्सप्रेषु च ॥ १३२ ॥

प्रागुदीचीं दिशमभिमुखो भवति ॥ १३२ ॥

अग्नावारूढे त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्रीः

समिध आदधाति ॥ १३३ ॥

उखायामग्नावारूढे त्रयोदशसमिध आदधाति । प्रादेशमा-
त्रीग्रहणं शिशानुस्मरणप्रज्ञप्त्यर्थम् ॥ १३३ ॥

अनारोहृत्यङ्गारानोप्यैके ॥ १३४ ॥

अनारोहृत्यङ्गारानुप्यैके समिदाधानं कुर्वन्ति ॥ १३४ ॥
ता इदानीमाह—

धृतोन्नां कार्मुर्कीहून्ना इति ॥ १३५ ॥

अनेन मन्त्रेणादधाति । ऊमुको धमन इत्युच्यते तदीया
वामुंकी ॥ १३५ ॥

वैकङ्कतीं परस्या इति ॥ १३६ ॥

अनेन मन्त्रेणादधाति ॥ १३६ ॥

औदुम्बरीं परमस्या इति ॥ १३७ ॥

आदधाति ॥ १३७ ॥

अपरशुवृक्षां यदस्म इति ॥ १३८ ॥

आदधाति । या परशुनां त्विन्ना सापरशुवृक्षा ॥ १३८ ॥

अधः श्यां यदत्तीति ॥ १३९ ॥

अनेन मन्त्रेण । अधः श्या च भूमिसंलग्ना प्रासृता ॥ १३९ ॥

पालाशीः प्रत्यूचमहरहरिति ॥ १४० ॥

आदधाति । अथैता उत्तराः पालाशो भवन्तीति वचनात् । एवं सापरशुवृक्षा अधःश्या औदुम्बर्याद्येव भवतः आत्यन्तरा-
विधानात् ॥ १४० ॥

उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छन् ॥ १४१ ॥

उत्तमायाः समीपे उपोत्तमा द्वादशी तं क्षत्रियस्य यजमा-
स्येच्छयादधाति । अन्यस्य क्षत्रियपुरोहितव्यतिरिक्तस्य उभे उपोत्त-
मांत्तमे इच्छयाधीयेते । एवं हि धूयते ता एता एकादशदधाति
अक्षत्रियस्य चाऽपुरोहितस्य वेति ॥ १४१ ॥

एवं च सति—

उत्तमां पुरोहितस्य ॥ १४२ ॥

इच्छयादधाति ॥ १४२ ॥

अन्यस्योभे ॥ १४३ ॥

अन्यस्याक्षत्रियस्यापुरोहितस्य च एकादश भवन्ति त्रयो-
दश वा । क्षत्रियपुरोहितयोस्तु द्वादश त्रयोदश वा ॥ १४३ ॥

स्वाहाकरः सर्वासूत्रायाम् ॥ १४४ ॥

उत्तायामाधीयमानासु समित्सु । अतोन्वयापि स्वाहाकारो
भवति । सर्वोऽस्यभिधानात् ॥ १४४ ॥

औद्ग्रभणादि दण्डान्तमत्तैके ॥ १४५ ॥

एवं सति प्रागौद्ग्रभणहोमाबुखाधिभ्रयणादि तान्यु द्वैक उ-
पायामेवैतान्यौद्ग्रभणानि जुह्वतीति घचनात् ॥ १४५ ॥

यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्ड-
लमेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिनिनिष्पृतं लो-
मसु शुक्लकृष्णेपु शणसूते तिवृत्योतमुप-
रिनाभि वहिष्पिण्डं दृशानो रुक्म इति ॥ १४६ ॥

रुक्मं हि प्रकृत्य सर्वमेवैतच्छूयते । यजमानप्रहणाच्च स्वय-
मेव यजमानः प्रतिमुञ्चते । द्वादशाहे च सर्वं यजमानाः प्रतिमुञ्चे-
युः । अत ऊर्ध्वं इण्ड्वाद्यन्वारम्भः । एव हि सर्वं कृतं भवति ॥ १४६ ॥

इण्ड्वशिक्ष्यासन्दीपु मुञ्जरजवस्त्रवृत्तो
मृदिग्धाः ॥ १४७ ॥

उखा यास्यां गृह्यते तौ इण्ड्वौ । शिक्ष्यं प्रसिद्ध मासन्दी च ।
अनुरक्ता रजवो मृदिग्धा भवन्ति ॥ १४७ ॥

परिमण्डलान्यामिण्ड्वाभ्यामुखं परिगृह्णाति
नक्तोपासेति ॥ १४८ ॥

दामेन मन्त्रेण ॥ १४८ ॥

हरति द्यावाक्षमेति ॥ १४९ ॥

तामेवोपास्य ॥ १४९ ॥

आहवनीयस्य पुरस्तादुदगातासन्दीविदास-
न्यां चतुरश्राङ्गयाः शिक्ष्यवत्यां निदधाति
देवाअग्निमिति ॥ १५० ॥

उद्वाशासन्दीयदिति प्रादेशमात्री गम्यते । सा च चतुर्धाङ्गी
सह पादैः तस्यां शिष्यवत्यामासन्द्यां च निदधाति उक्तां देवा
अग्निमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १५० ॥

शिष्यपाशं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विश्वा-
रूपाणीति ॥ १५१ ॥

प्रीचायाम् ॥ १५१ ॥

सशिष्यं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोसीति
पिण्डवत् ॥ १५२ ॥

सह शिष्येन प्राश्नमग्निं प्रगृह्णाति सुपर्णोसीत्यनेन मन्त्रेण ।
पिण्डवदित्युद्ग्वचाहुः ॥ १५२ ॥

धारणं च ॥ १५३ ॥

पिण्डवदेव उपरिनाभि ॥ १५३ ॥

एतया विकृत्याभिमन्त्र्यैकेऽन्यचितिं चिन्वन्ति
द्रोणचिद्रथचक्रचित्कंकचित्प्रउगचिदुभयतः
प्रउगः समुह्यपुरीष इति ॥ १५४ ॥

एतेह्यग्निचिरोपाः । तदाकाराश्चिन्वन्त्येके । एकेसुपर्णचित्तम् ।
षिलिङ्गत्वाद्स्याविकृतेरन्यन्तरेण्यप्राप्तिर्मा भूदित्युच्यते । एवं हि
श्रूयते । तद् द्वैक एतया विकृत्याभिमन्त्र्यान्यां चितिं चिन्व-
न्तीति ॥ १५४ ॥

समुह्यपुरीषे प्रतिदिशं पुरीषाहरणम् ॥ १५५ ॥

प्रतिदिशं पुरीषमाहत्याहृत्य तेनैव चयनम् ॥ १५५ ॥

विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्र-

मग्न्युद्गमणं च तस्मिन् ॥ १५६ ॥

तस्मिन् क्रमणे ॥ १५६ ॥

अक्रमश्चतुर्थे ॥ १५७ ॥

उद्ग्रहणं तु भवत्येव ॥ १५७ ॥

दिशो वीक्षते दिशो ऽनुविक्रमस्वेति ॥ १५८ ॥

प्रतिदिशं मन्त्रः ॥ १५८ ॥

पिण्डवत्प्रागुदञ्चं प्रगृह्णात्यक्रन्ददग्निरिति ॥ १५९ ॥

पिण्डवदित्यूद्ध्वंवाहुः ॥ १५९ ॥

अवहरत्यग्नेभ्यावर्त्तिमिति ॥ १६० ॥

प्रत्यवरोहत्याग्निमग्नेभ्यावर्त्तिमिति । यावत्कृत्व ऊद्ध्वं रोह-
ति तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहतीति श्रुतेस्तद्वत्प्रत्यवरोहणम् ॥ १६० ॥

उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्यमित्यभिमन्त्रयते ॥ १६१ ॥

उपरिनाभि धारयन्नग्निमा त्वाहार्यमित्यभिमन्त्रयते ॥ १६१ ॥

पाशा उन्मुच्योदुत्तममिति पिण्डवत्प्राग्दीक्षि-
णा प्रगृह्णात्यग्ने बृहन्निति ॥ १६२ ॥

मन्त्रेण ॥ १६२ ॥

अवहरति ह॒सः शुचिषदिति ॥ १६३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १६३ ॥

आसन्ध्यां करोति बृहदिति ॥ १६४ ॥

उपतिष्ठते सीद त्वामिति ॥ १६५ ॥

घात्सप्रेण च दिवस्परीत्येकादशभिः ॥ १६६ ॥

उपतिष्ठते ॥ १६६ ॥

अनुवाकेनैके ॥ १६७ ॥

उपतिष्ठन्ते ॥ १६७ ॥

अत्र दीक्षितोऽयमिति ॥ १६८ ॥

अस्मिन्नवसरे दीक्षितोऽयमित्याह । दण्डान्ते ह्युखाधिभयया-
द्युक्तम् । अतः प्राकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ॥ १६८ ॥

आवृत्तिरतः संवत्सरम् ॥ १६९ ॥

अत ऊर्ध्वं यदुच्यते तत्संवत्सरं यावदावर्त्तते ॥ १६९ ॥

उखाया भस्मोद्वपनमस्तमिते पात्रे ॥ १७० ॥

तत्र प्राग्व्याग्विसर्गात् । भस्मोद्वप्य वाचं विसृजत इती-
थुते ॥ १७० ॥

वाचं विसृज्य समिदाधानं रात्रीं रात्रीम-

प्रयावमिति ॥ १७१ ॥

तत्र यजमानस्य स्यात् । त्वयादेशसामर्थ्यात् । वाचं विसृ-
ज्येति । लिङ्गाच्च । अथ ये दीक्षितः समिधायादधाति ते अग्निहोता-
हुती इति । अथ वा नैतदेवं समाख्यानप्रहादध्यर्थोऽप्युच्यते । प्राप्नो-
ति । न च समाख्या वाधितव्या । किं च । याजमानाः पदार्थाः परि-
भाषिताः । प्रधानं स्वामी फलयोगात्पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्या-
गे सामर्थ्याद्वचनादन्यदिति । नन्यत्रापि यचनं वाचं विसृज्य समि-
दाधानमिति । नैतदेवमन्यार्थं हेतुत्वं । कोन्यर्थः । अनिश्चित-
कालस्य समिदाधानस्य काललक्षयितुं वाचं विसृज्येत्युच्यते । यत्न
पुनरुपवादेशस्यानभ्यर्थता भवति तत्र समानकर्तृकता भवति स-
माख्यानमपि बाधित्वेति । अतः कालार्थोत्र त्वयादेशः । यवान्यत्र निरु-
प्याज्यं प्रातर्दोहनमन्यस्मिन्निति । यापुनर्लिङ्गमुक्तम् । अथ ये दीक्षि-
तः समिधायादधातीति । तदध्ययं कर्तृकत्वेऽपि न विद्यते । यजमान
एव हि समिदाधानं कारयन्नादधातीत्युच्यते ॥ १७१ ॥

एवमुदिते भस्मोद्वपनादि ॥ १७२ ॥ .

कर्त्तव्यम् ॥ १७२ ॥

अयं तु विशेषः—

अहरहरित्याधानम् ॥ १७३ ॥

विष्णुक्रमवात्सप्रे चाहर्व्यत्यासमुदिते समि-
धमाधाय ॥ १७४ ॥

विष्णुक्रमवात्सप्रे प्रत्यहं व्यत्यासेन कर्त्तव्ये ॥ १७४ ॥
तयोर्विभागमाह—

रुक्मप्रतिमोचनादि प्राग्वात्सप्राद्वि-

ष्णुक्रमाः ॥ १७५ ॥

* साग्निके प्रतौ संवत्सरं दीक्षा आम्नाताः संवत्सरभृतं चि-
न्वीतेति । पवित्रे चतस्रो दीक्षा आम्नाताः पवित्रश्चतुर्दीक्ष इति ।
तत्राग्नौ सति चिन्त्यते । किमग्निनिमित्ता दीक्षा भवन्तु उत सौ-
मिक्य इति । उभयं चैतद्विरुद्धार्थम् । पवित्रादूधहिराग्निक्यश्चरिता-
र्थः । अग्निके च पवित्रे सौमिक्य इति । तेन साग्निमति पवित्रे कथं
भवन्तिविति ॥ १७५ ॥

नियमफारणामावादनियमे प्राप्त आह—

सोमाग्निरोधेन वा तत्प्राधान्यात् ॥ १७६ ॥

सोमाग्निरोधेन वा दीक्षा भवन्ति । कुत एतत् । तत्प्राधान्या-
त् । सोमस्य प्रधानभूतत्वात्तदीया एव दीक्षा भवन्तीति । ननु चैत
अपि सोमस्यैव दीक्षाः अग्नेर्निमित्तमावमाश्रमिति । सत्यमेवम् ।
एषा साग्निनिमित्ता अपरा अग्निनिमित्ता । तत्र राजाधित्यार-
पालाधितन्यायेन राजाधितयलीयस्यासौमिक्य एव दीक्षा
भवन्ति । यत्पुनः राजसूयेग्नप्रतिषेधः शापान्तरे तदेत-
द्दोषादकरणम् समानन्यापार्थम् । अथ वा सद्यो भृगुधिषयता सूत्र-
स्यास्तु । अग्नौ फाल्गुनामावास्यायां दीक्षा । किं सद्यो भृतेवि त-

त्रैष भवन्तु । उभयथा प्राप्तमिति नियमकारणाभावादनियमे प्राप्त
भाह । सोमाविरोधेन वा तत्प्राधान्यादिति । नथ वा पयमास्यमन्तम
चिन्वीतेत्यु हेक आहुरित्यत्र किं वसन्तं आरभ्य शरदि सुत्या उत
शरपारभ्य वसन्त इति । तत्रैतदुच्यते । सोमाविरोधेन वा तत्प्राधा-
न्यादिति । एवं सति शरदि तथारम्भ-कर्त्तव्यो यथा वसन्तयजनीये
सुत्या भवन्तीति ॥ १७६ ॥

न्यज्य समिधं व्रते प्रचे प्रचे ऽन्नपत

इत्याधानम् ॥ १७७ ॥

स चायं समित्सस्कारो व्रतसंस्कारश्चेति सम्प्रदायः । ततश्च
समिधोपयथाः सर्वव्रतेषु त्वज्यन्ते । नेत्यपरे । न ह्यत्र व्रतसंस्कार-
त्वे प्रमाणमस्ति । समिधस्त्याधीयमानत्वात्संस्कार एवेति गम्य-
ते । एव च वृत्तैकस्मिन्नेव व्रते न्यज्जन व्रतयदुत्वेपि न सर्व-
व्यति ॥ १७७ ॥

संवत्सरभृतिनोऽसंवत्सरभृतेऽपि ॥ १७८ ॥

अग्नौ चयनं भवति । कामश्चेदैनं सञ्चिन्वीत येन पुरा स-
ंवत्सरं भृत-स्यादिति ॥ १७८ ॥

संवत्सरं सोप्यतः ॥ १७९ ॥

संवत्सरमभिषयं करिष्यन् असंवत्सर भृतेपि चयनं भव-
ति । कामश्चेदैनं सञ्चिन्वीत य- सवत्सरमभिषयिष्यन्स्यादिति
वचनात् ॥ १७९ ॥

संवत्सराहिताग्नेः ॥ १८० ॥

असंवत्सरभृतेपि चयनमिष्यते । एतच्च सोमाधानिकस्य भ-
वति नान्यस्य । एवं ह्यत्र भूयते । यः संवत्सरमभिहोतं जुहुयादि-
ति । तच्च सोमाधानिकस्यैव घटते नान्यस्य । कथमेकस्मिन्वसन्ते
एत आधाने द्वितीयेनेस्मरन्मयो भवति । नचाऽनिष्टप्रथमसोम-
स्याग्ने- सम्भयः । तस्मात्संवत्सराहिताग्निः सोमाधानिकस्तस्यापि

अ नोर्ध्वं संवत्सरात्सद्यो भूतः स्यात् । एवं हि धूपते । यत्संवत्सर-
मग्निहोत्रं जुहुयादिति ॥ १८० ॥

जातस्य च ॥ १८१ ॥

संवत्सरे जातस्य च असंवत्सरभूतेऽपि चयनं भवति । एवं हि
पचतं कामयेवेन । संञ्चिन्वीत यः संवत्सरं जातः स्यादिति ॥ १८१ ॥

पण्मास्यमन्त्यम् ॥ १८२ ॥

अन्त्यं जघन्यमिदं पक्षान्तरं पण्मासानुख्यभरणं कृत्याग्निष्ठी-
यत इति । पण्मास्यमन्तमं चिन्वीतेत्याहु रिति ॥ १८२ ॥

अचयनं वा परस्मै ॥ १८३ ॥

अचयनं वेति विकल्पः । एवं हि धूपते । अथो ह वै समुद्रा अ-
ग्निर्यजुषां महाघनः । साग्नां महदुक्थमृचामिति प्रकृत्याह । एताग्ने
स समुद्राञ्छोपयते य एतानि परस्मै करोतीति निन्दार्थवादः प्रति-
पेक्षार्थः । तथाह । तस्मादप्ययं चित्कामं परस्मा अग्निं चिनुयादि-
ति प्रतिप्रसयः । प्रतिषेधप्रतिप्रसवाज्यां विकल्पः । अन्यत्वाद्दुर्यमि-
श्रत्वाद्विकल्पो न याच्यः । तेन चयनप्रतिषेधप्रतिप्रसवौ अन्यार्थाः ।
फोन्योऽर्थ इति चेत् । दक्षिणासंवादप्रतिषेधः । अथो ह वै समुद्रा इ-
त्यन अरभ्येतदेकं वाक्यं यावदक्षिणास्तु त्वेव न संघदितव्य-
मिति ॥ १८३ ॥

प्रागनः कृत्योख्यस्योत्तरतः समिदाधानं स-
मिधाग्निमिति ॥ १८४ ॥

उभयभ्योत्तरतः प्रादमुखमनः कृत्योख्य एव समिदाधानं
समिधाग्निमिति ॥ १८४ ॥

सासन्दौकमुधम्योदु त्वेति दक्षिणतोऽनति
करोति ॥ १८५ ॥

सासन्दीकमुख्यमुदु स्वेत्युत्क्षिप्यानसो दक्षिणतोऽग्न्यवसितो-
ऽनसिकगति ॥ १८५ ॥

स्थाल्यां गार्हपत्यं पश्चात् ॥ १८६ ॥

अर्नास करोति दक्षिणार्गि च विवृतीये करोति ॥ १८६ ॥

अनङ्वाहौ युक्त्वा प्रेदग्न इति प्राङ्ग्यात्वा
यथार्थम् ॥ १८७ ॥

गच्छेत् ॥ १८७ ॥

आरोहेत्पार्श्वतो वा गच्छेत् ॥ १८८ ॥

यजमानः मस्कारात् ॥ १८८ ॥

अक्षे खर्जस्यक्रन्ददग्निरिति जपति ॥ १८९ ॥

खर्जनं च शब्दकरणम् ॥ १८९ ॥

वासेऽवहृत्युद्धतावोक्षित उत्तरतः समिदा-
धानं प्रप्रेति ॥ १९० ॥

यत्त वासनप्रैषावहरण न प्राग्गतेः । एवं ह्यहः । म यन्वि
पुरा यमस्य विमुञ्चेतानह्येयाग्निः स्वादिति । यमस्यां तु उत्तरतोऽग्नि-
नयनार्थं समिदाधानं प्रप्रेति । उद्धतावोक्षितप्रहणं च परित्समृद्धाना-
यमापः । स्मार्ति ह्येतदनुधने । उद्धने वा अयोक्षितेऽग्निमादधाती-
ति । एवं च मति तदपचारेस्मार्त्तं प्रायश्चित्तम् ॥ १९० ॥

वनीवाहनमेतद्दीक्षासु यदीच्छेत् ॥ १९१ ॥

वनीवाहनमहास्य कर्मणः सा च संव्यपहारायां ऊर्ध्वं
वनीवाहनमिति न च्यद्दीक्षासु फलव्यम यदेच्छोपजायते । महा-
धोरकरणयूपच्छेदनवनीवाहनानि दीक्षासु श्रियन्ते । क्रमस्तु तेषां
पाठाभावात् ॥ १९१ ॥

अप्सूख्यभस्मावपनं कयणीयादौ ॥ १९२ ॥

उख्यभस्मावपनमप्सु कर्त्तव्यम् आदौ कयणीस्यान्तः ॥ १९१ ॥

अन्यत्र चेच्छन् ॥ १९३ ॥

करोति ॥ १९३ ॥

ऊर्ध्वं वनीवाहनात्क्रमयोगात् ॥ १९४ ॥

अन्यत्रेच्छया कुर्वन्वनीवाहनादूर्ध्वं करोति मन्त्राणां प
ठक्रमयोगात् ॥ १९४ ॥

पलाशपुटेनापो देवीस्त्येकया ॥ १९५ ॥

पलाशपुटेन भस्म गृहीत्वाप्सूखावपति आपो देवीस्त्ये
कयर्चा ॥ १९५ ॥

ततो द्वाभ्याम् ॥ १९६ ॥

पुनश्चावपति द्वाभ्यामृभ्याम् ॥ १९६ ॥

आद्याभ्यां वा पूर्वम् ॥ १९७ ॥

पूर्वमावपनं द्वाभ्यामृभ्याम् ततः पर्यर्चा । वाशब्दो विक
ल्पार्थः । तुल्यधृतित्वात् ॥ १९७ ॥

अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसद्येति ॥ १९८ ॥

प्रास्ताद्भस्मनः कियदप्यनामिकयादत्ते प्रसद्येत्यभिर्मन्त्रैः । च
तुर्मिदादत्त इति यचनात् ॥ १९८ ॥

प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधा म इति ॥ १९९ ॥

यच्छादत्तं भस्म तत्प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधा म इति ॥ १९९ ॥

प्रायश्चित्तिः समिधोपहृत्याज्यं विश्वकर्मण

इति जुहोति ॥ २०० ॥

प्रायश्चित्तिरित्यस्य होमस्य संज्ञा । आज्यग्रहणं न कर्त्तव्य-
मुक्तत्वात्तस्य होमो नादेश इति । कर्त्तव्यं वा गुणार्थम् । समिधो-
पहस्येति । उपपूर्वश्चहन्तिग्रहणार्थो दृष्टान्यत्रापि । अथ स्वधेनोपह-
त्याज्यमिति ॥ २०० ॥

उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति ॥ २०१ ॥

अनेन मन्त्रेण । उत्थानग्रहणं च प्रतिपत्तिर्वात् गुणार्थं चेति ॥ २०१ ॥
नैमित्तिकान्यत्रैव प्रकरणे पठ्यन्ते तदर्थमाह—

गार्हपत्येऽनुगते निर्मथ्य ॥ २०२ ॥

आदधाति । मन्थनं प्राप्तार्थत्वादवाच्यम् । उच्यते । प्रायश्चि-
त्तार्थम् ॥ २०२ ॥

सुत्यास्वाहवनीये साङ्काशिनेन हत्वा ॥ २०३ ॥

सुत्यास्तु वत्तमानास्वाहवनीयेऽनुगते साङ्काशिनेन हत्वा तमा-
दधाति । साङ्काशिनेशब्दः प्रगुणमेव हत्वैत्यर्थः । एतद्योच्यते, पू-
र्ययत् प्रणयनं मा भूदिति ॥ २०३ ॥

आग्नीध्रीयमुत्तरेण सदः ॥ २०४ ॥

आग्नीध्रीयमनुगतमुत्तरेण सदो हत्वा निदधाति । उत्तरेण
सदो हत्वन्तीष्मव्युदासार्थः ॥ २०४ ॥

प्रवृज्यादावृत्तोख्ये ॥ २०५ ॥

उख्ये चानुगते पूर्ययत्प्रवृज्यादर्थं तु विशेषः आपृता । आ-
वृद्धहणं च, मन्त्रनिरूपणार्थम् । एतेष्वप्युक्ता अनुपहृत्यनुरिति
श्रुतेः ॥ २०५ ॥

अक्षरप्रापश्चित्ति च सर्वेषु यथाकारं पूर्वा

पूर्वाम् ॥ २०६ ॥

अक्षरप्रापश्चित्ति च करोति सर्वेषु तां च पूर्वा पूर्वाम् । च-

शब्दादाग्निकी च । सर्वग्रहणं च भस्मापोऽयवहरणार्थं तत्रापि हि विधीयेते । उभे प्रायश्चित्ती करोति ये एवाग्नावनुगते इति । यथाकालमिति चाध्वरप्रायश्चित्पर्यमुच्यते । आग्निकी तु विश्वकर्मण इत्येव ॥ २०६ ॥

उखाभेदने नवस्थाल्यां महामुख्यामुखाक-

पालमवधायावपति ॥ २०७ ॥

यद्येषोष्पाभिद्येतेति प्रकृत्य सर्वमिदमाप्नातम् । एतच्चैको-
खापक्षे भवति । त्रितयपक्षे तु द्वयोरेवैकस्यामावपनम् । ना ह्येके तिस्रः
कुर्वन्तीति हि प्रकृत्य यदीतराप्यभेत्यतेथेतरस्यां भरिभ्यामो यदी-
तराप्येतरस्यामिति ॥ २०७ ॥

उखोपशये पिष्ट्वा मृदा सहोखां करो-

त्वावृता ॥ २०८ ॥

उखालण्डमेकमुखायां प्रक्षिप्तम् द्वितीयमुपशयया सह पि-
ष्ट्वा मृदा सहोखां करोत्यावृता मन्त्रवर्जम् । आहुच्छब्देन क्रियामात्र-
मुच्यते । तथा चोक्तमेतयैवावृता अनुपहरन्पल्लुरिति ॥ २०८ ॥

पक्वायामावपति कपालं च ॥ २०९ ॥

पक्वायामुखायामावपत्यग्निं कपालं च ॥ २०९ ॥

उखोपशये पिष्ट्वा सःसृज्य निदधाति ॥ २१० ॥

उत्पक्वकपालं उपशयां च पिष्ट्वा सःसृज्य स्थापयति ॥ २१० ॥

इदानीं चयनप्रकारमाह—

अभ्यात्मं चयनमुपविश्य ॥ २११ ॥

आत्मानमामिमुह्येन चयनं कर्त्तव्यम् न परागिति । तथा
च नैर्ऋतीषु वचनात्परत्र चयनमुक्तम् । पराचमेव निष्कृतिं पाप्मा-
नमपहन्ते ॥ २११ ॥

अपरो विशेषः—

सव्यबाहुमन्तरं कृत्वोत्तरलक्षणाभिरिष्टकाभिः ॥ २१२ ॥

चेतव्यः ॥ २१२ ॥

नित्ये सादनसूददोहसा उपधानादुत्तरे तथा .

देवतया ता अस्येति ॥ २१३ ॥

सर्वास्त्रिष्टकास्त्रेते नित्ये भवतः । तथा देवतयेति सादनम् ।
ता अस्येति सूददोहसाधिषदनम् ॥ २१३ ॥

कुत एतत् सर्वास्त्रिष्टकास्त्रेते भवत इति—

अविशेषोपदेशात् ॥ २१४ ॥

अविशेषेण ह्यनारभ्य किञ्चिदिष्टकाविशेषमेते ध्रूयते । तथा
देवतयेति सादनम् ता अस्येति सूददोहसाधिषदनम् ॥ २१४ ॥

किं च—

अनाम्नातप्रतिषेधाच्च ॥ २१५ ॥

यत्रापि नाम्नायेते सादनसूददोहसौ तत्रापि प्रतिषेधति । य-
थानैर्द्रुतीषु न सादयति प्रतिष्ठा वै सादनं नेत्पाप्मानं प्रतिष्ठापया-
नीति न सूददोहसाधिषदति प्राणो वै सूददोहसानेत्पाप्मानं प्राणेन
सन्तनयानि सन्दधानीति तस्मात्सर्वत्रैते भवतः ॥ २१५ ॥

एकचोदनास्येकदेशासु तन्त्रेण ॥ २१६ ॥

एकचोदना अपस्या षडस्या इत्येवमादि । एकचोदना अपि
यद्येकदेशा भवन्ति । यथा तासामेवदेशमेदः । अपस्याः पञ्चप-
ञ्चानूकान्तेष्विति । अतश्च प्रत्यनूकं नित्ये । देशमेदे त्वसति
तन्त्रेणेति ॥ २१६ ॥

आत्मनि यजुष्मतीः ॥ २१७ ॥

इष्टका उपदधाति न पक्षपुच्छयोः । स या आत्मनेव यजुष्म-
तीरुपदधाति न पक्षपुच्छेष्विति ॥ २१७ ॥

लोकं पृणासु दशसु दशसु लोकं पृणेति ॥ २१८ ॥

तस्माद्दशदशेष्टका उपधाय लोकं पृणयामिमन्प्रयत इति श्रूयते ॥ २१८ ॥

असादनं च ॥ २१९ ॥

लोकं पृणानाम् । सूददोहसाधिवदनं तु मधत्यप्रतिपिद्ध-
त्वात् ॥ २१९ ॥

प्रतिचिति द्वे द्वे उपधाय ॥ २२० ॥

लोकं पृणामन्प्रवचनम् । पुनर्दशसु दशसु ॥ २२० ॥

अयुग्मगणमध्यमानूके ॥ २२१ ॥

अयुग्मो य इष्टकागणो यथा घालाखिल्याः सप्त तासां मध्य
मानूक उपधेया ॥ २२१ ॥

एका च ॥ २२२ ॥

या चैकेष्टका साप्यनूक एव । यथा विश्वज्योतिर्द्वियजुश्चेत्ये-
धमादि ॥ २२२ ॥

अभितो युग्माः ॥ २२३ ॥

अनूकमभितोर्धार्धिकया युग्मा उपधीयन्ते । यथा प्राणभूतो
दशच्छन्दस्या द्वादश ॥ २२३ ॥

उदञ्चो वर्गाः पूर्वापरौ ॥ २२४ ॥

यत्र पूर्वापर इतीदृशव्यपदेशः तत्रोदञ्चलक्षणा इष्टकावर्गा उ-
पधीयन्ते ॥ २२४ ॥

प्राञ्चो दक्षिणोत्तरे ॥ २२५ ॥

यत्र तु दक्षिणोत्तरव्यपदेशः तत्र प्राञ्चलक्षणा इति ॥ २२५ ॥

भिन्नकृष्णयोरचयनम् ॥ २२६ ॥

न भिक्षां न कृष्णामुपदध्यादिति ॥ २२६ ॥

दीक्षाणामुत्तमेऽहनि वेद्यग्निमानम् ॥ २२७ ॥

कर्तव्यम् ॥ २२७ ॥

उख्यस्थाने ऽर्धव्यामेन गार्हपत्यस्य परिलिखति ॥ २२८ ॥

मण्डलमिति शेषः ॥ २२८ ॥

मण्डलाद्वा प्रक्रमणमन्तःपात्यस्य ॥ २२९ ॥

पूर्वाध्यामस्य श्रीन्माचः प्रक्रमणप्रक्रामतीति यच्चर्तात् । यद्येयं पाशब्दोपधारणार्थः । पूर्वाध्यामस्य प्रक्रमणं न स्तम्भादिति । स्तम्भादि प्रक्रमणमग्नौ चरितार्थम् ॥ २२९ ॥

पश्चाद्वावद्यात्पादमात्रे चित्यस्य ॥ २३० ॥

स्थानं भवतीति शेषः ॥ २३० ॥

यजमानेनोद्धर्वाहुप्रपदोच्छ्रितेन समंस्थि-

तेन वा ॥ २३१ ॥

प्रपदोच्छ्रितः पादाग्रे व्यस्यितः । समस्यितः प्रसिद्ध एव । तं वा उद्धर्वाहुना पुरुषेण मिमीत इति ऊर्ध्वपाद्वृत्तिरिति सूचितम् मिमीत इति च । तत्क्रियायाश्चोदितत्वात्प्रक्रमणपदध्वर्युर्मां भूदिति यजमानग्रहणम् ॥ २३१ ॥

द्विपुरुषाः रज्जुं मित्वा ॥ २३२ ॥

निगदध्याख्यातम् १ ॥ २३२ ॥

१ चोद्धर्वाव्यास्यस्याहमी यदिच्छत यद्यपि चर्वाव्यासेण ग्रामाग्रे ऽत्र न व्याख्याता केवलम् निगदध्याख्यातमित्येवोक्तम् । तथाप्युपयोगित्वात्सा व्याख्यायते । द्विपुरुषाः रज्जुं मित्वा ॥ १ ॥ उभयतः पाराम् ॥ २ ॥ मध्ये लक्ष्यम् ॥ ३ ॥ ममितोऽपुरुषयोश्च ॥ ४ ॥ अ-

सप्तदशोऽध्यायः ।

श्वोभ्यवहरणादि प्रायश्चित्त्यन्तं कृत्वा वि-
ष्णुक्रमवात्सप्रसमासः ॥ १ ॥

दीक्षाणामुत्तमैहानि घेद्यग्निमानमुक्तम् । अतः स्वशब्देन कय-
णीयमहरमिधीयते । तत्र भस्माभ्यवहरणादि प्रायश्चित्त्यन्तं कृत्वा
विष्णुक्रमवात्सप्रसमासः कर्त्तव्यः । अप्सूत्यभस्मावपनं कयणीयादा-
युक्तमपि सदयस्यर्धमुच्यते । विष्णुक्रमणं हि कृतावधिकम् । उदिते
समिधमाधाय रुक्मप्रतिमोचनादि प्राग्व्यात्सप्राद्विष्णुक्रमण इति ।
ततः प्राग्भस्माभ्यवहरणं यथा स्यादिति । तथा च धृतिः । तदहः
प्रातरुदित आदित्ये भस्मैव प्रथममुद्वपति भस्मोदुप्य घाचं विमृजते
घाचं विमृज्य समिधमादधाति, समिधमाधाय भस्मापोभ्यवहरति
यथैव तस्याभ्यवहरणं तथा पादाय भस्मनः प्रत्येत्योपायामोप्यो-
षितष्ठेतथ प्रायश्चित्तीकरोति ॥ १ ॥

वात्सप्रं कृत्वोपस्थेयं चेत् ॥ २ ॥

यदि पुनः परिपाठ्या वात्सप्रोपस्थानं तस्मिन्नह्न्यापतति तत
उपस्थानं कृत्वा विष्णुक्रमवात्सप्रसमासः कार्यः । एवं मपि हि
भूयते । यदि वात्सप्रीयं वात्सप्रेणोपस्थाप्य विष्णुक्रमान्काश्या
वात्सप्रमन्तः कुर्यादिति ॥ २ ॥

पलाशशाखया गार्हपत्यं व्यूदूहृत्यपेत वीतेति

पछः प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् ॥ ३ ॥

पलाशशाखया गार्हपत्यस्यानं व्यूदूहृत्यपेत वीतेत्यस्य मन्त्र-
स्य पादेन पादेन प्रतिदिशम् ॥ ३ ॥

उदीचीं शास्त्रामुदस्योत्वां निवपति

दमात्रीर्हविष्यशन्नहोमवदेशे दक्षिणोत्तराः

कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन् ॥ २३ ॥

असुन्वन्तमिति प्रत्यृचं पराचीः ॥ २४ ॥

उपदधाति । ताः पराचीर्लोकभाजः कृत्योपदधातीति
धृतेः ॥ २४ ॥

अभ्यात्ममेके ॥ २५ ॥

उपदधाति ॥ २५ ॥

नित्याभावः ॥ २६ ॥

नित्यशब्देन साधनसुखदोहसौ उच्यते ॥ २६ ॥

शिवमरुक्मपाशेण्ड्वास्तन्दीः परेणास्यति यं

त इति ॥ २७ ॥

नैर्ऋतीनां यं त इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २७ ॥

उदपात्रं निषिच्यान्तरात्मेष्टकमुत्तिष्ठन्ति न-

मो भूत्या इति ॥ २८ ॥

यारमनष्टेष्टकानां चान्तराले उदपात्रं निषिच्य उत्तिष्ठति
नमो भूत्या इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २८ ॥

अनपेक्षमेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेश-

न इति ॥ २९ ॥

अनेन मन्त्रेण । अनपेक्षणं च नैर्ऋतीपिप्रथम ॥ २९ ॥

प्रायणीयहविष्कृदन्ते महावेदेस्स्याद्या सम्भ-

र्शनात्करोति ॥ ३० ॥

शेषोऽष्टौ वक्राः ॥ १६ ॥

उपधीयन्ते क्षेत्रपूरणात् ॥ १६ ॥

तिसृषु लोकम्पृणासु मन्त्रो दशसु च द्वयो-
र्वा दशस्वेकस्यां च ॥ १७ ॥

लोकम्पृणानां मन्त्रवचनम् ॥ १७ ॥

चात्वालदेशात्पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति ॥ १८ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १८ ॥

समं धिलां कृत्वोख्यं निवपति समि-
तमिति ॥ १९ ॥

गार्हपत्यचिति पुरीषेण समं धिलां कृत्वोख्यमग्निं निवपति
समितमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १९ ॥

रिक्तां नावेक्षेतोखाम् ॥ २० ॥

तामेव ॥ २० ॥

सिकताभिः समं धिलां कृत्वा मातेव पुत-
मिति शिक्पादिमुच्याभ्रिवन्निधायासिञ्चति
पयो मध्ये तूष्णीम् ॥ २१ ॥

अग्निपदित्पराग्निमाधे गार्हपत्यस्योत्तरतः । तूष्णीमिति लौकि-
कध्यानुधारणप्रतिषेधः ॥ २१ ॥

त्रिचितमेके ॥ २२ ॥

गार्हपत्यं कुर्यान्नि । तत्र च त्रिभागोत्पेधा इष्टका इति सम्प्र-
दायः । अस्मिन् पक्षे प्रथमचिति लोकम्पृणानां पूरणां मृत्यम् ॥ २२ ॥

नैर्ऋतीः कृष्णास्तुपपक्वास्तिस्रो लक्षणाः पा-

दमात्रीर्हविष्यशन्नहोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः

कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन् ॥ २३ ॥

असुन्वन्तमिति प्रत्यृचं पराचीः ॥ २४ ॥

उपदधाति । ताः पराचीर्लोकभाजः कृत्वोपदधातीति
धृतेः ॥ २४ ॥

अभ्यात्ममेके ॥ २५ ॥

उपदधाति ॥ २५ ॥

नित्याभावः ॥ २६ ॥

नित्यशब्देन सादनसुखदोहसौ उच्यते ॥ २६ ॥

शिवमरुक्मपाशेण्डूवासन्दीः परेणास्यति यं

त इति ॥ २७ ॥

नैर्ऋतीनां यं त इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २७ ॥

उदपात्रं निषिच्यान्तरात्मेष्टकमुत्तिष्ठन्ति न-

मो भूत्या इति ॥ २८ ॥

आत्मनश्चेष्टकानां घान्तराले उदपात्रं निषिच्य उत्तिष्ठति
नमो भूत्या इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २८ ॥

अनपेक्षमेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेश-

न इति ॥ २९ ॥

अनेन मन्त्रेण । अनपेक्षणं च नैर्ऋतीयिष्यम् ॥ २९ ॥

प्रायणीयहविष्कृदन्ते महावेदेस्प्याद्या सम्म-

शनात्करोति ॥ ३० ॥

शेषोऽष्टौ वक्राः ॥ १६ ॥

उपधीयन्ते क्षेत्रपुरणात् ॥ १६ ॥

तिसृषु लोकमृणासु मन्त्रो दशसु च द्वयो-

र्वा दशस्वेकस्यां च ॥ १७ ॥

लोकमृणानां मन्त्रवचनम् ॥ १७ ॥

चात्वालदेशात्पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति ॥ १८ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १८ ॥

समं विलां कृत्वोख्यं निवपति समि-

तमिति ॥ १९ ॥

गार्हपत्यचितिं पुरीषेण समं विलां कृत्वोख्यमग्निं निवपति
समितमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १९ ॥

रिक्तां नावेक्षेतोखाम् ॥ २० ॥

तामेव ॥ २० ॥

सिकताभिः समं विलां कृत्वा मातेव पुत्र-

मिति शिक्वाहिमुच्याम्रिवन्निधायासिञ्चति

पयो मध्ये तूष्णीम् ॥ २१ ॥

अग्निवदित्यग्निमात्रे गार्हपत्यस्योत्तरतः । तूष्णीमिति लौकि-
कपातुष्कारणप्रतिषेधः ॥ २१ ॥

त्रिचितमेके ॥ २२ ॥

गार्हपत्यं त्रिचिदिति । तत्र च त्रिभागोत्प्रेक्षा इष्टुका इति सम्प्र-
दायः । अग्निश्च पक्षे प्रथमचिति लोकमृणानां पूरणं मृग्यम् ॥ २२ ॥

नैर्ऋतीः कृष्णास्तुपपकारितस्रो लक्षणाः पा-

तिर्यगनूके ॥ ३९ ॥

ततः—

अक्षण्या श्रोण्युसयोः ॥ ४० ॥

अनूके ॥ ४१ ॥

ततः प्रागनूके ॥ ४२ ॥

श्रोण्युसयोः ॥ ४३ ॥

दीर्घप्रयुक्तेषु वा पुरुषाः कृपन्ति ॥ ४४ ॥

दीर्घप्रयुक्तेषु वा कर्पणं भवति । अत्र च पुरुषाः कृपन्ति । ति-
र्यक्प्रयुक्तेष्वध्वयुंरेव ॥ ४५ ॥

अनडुहो विमुच्य विमुच्यध्वमिति ॥ ४६ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ४७ ॥

पशुवदुत्सृज्य दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति ॥ ४८ ॥

पशुवदुत्सृज्य उत्तरपूर्वादिशं प्रतिदक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददा-
तीति । अत्र च व्यवादेश आचार्येण पदार्थनिर्देशार्थः प्रयुक्तो न
समानकर्तृकार्थः । तेनाध्वर्योरेव विमोचनोत्सर्गो दानं तु यजमान-
स्य । न हि श्रौता व्यवादेशः ॥ ४९ ॥

सीरमुत्करे कृत्वा कुशस्तम्भमुपदधाति

मध्ये तूष्णीम् ॥ ५० ॥

अग्निक्षेत्रस्य । तूष्णीमिति वचनाद्वित्याभावः ५० ॥

पञ्चगृहीतेनोद्गृह्णन्भिजुहोति सजूरब्द

इति ॥ ५१ ॥

कुशस्तम्भे पञ्चगृहीतेनाज्येनोद्गृह्णाति सजूरब्द इत्यनेन म-
न्त्रेण ॥ ५२ ॥

चतसृषु चतसृषु त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयति

यथाकृष्टमौदुम्बरेण चतुःसक्तिना ॥ ४८ ॥

चतसृषु सीतासु यदा त्रयोऽभिनिनीयन्ते तदा स त्रिभागा
सीतैकैकस्य भवति । एवं हि श्रूयते । द्वादशोदचमसान्कृष्टे नि-
नयति षोडशी च कृष्टास्सीनाः । येनक्रमेणकृष्टाः सीतास्तेनैधो-
दचमसनिनयनं, यथा कृष्टमिति सूत्रितत्वात् ॥ ४८ ॥

त्रीन्कृष्टयोः ॥ ४९ ॥

निनयत्युदचमसान् । त्रीन्कृष्टे च नियतीति श्रुतेः । सर्वमेवा-
ग्निक्षेत्रं कृष्टं चाकृष्टं च ॥ ४९ ॥

तत्र नियने प्राप्त आह—

कृष्टमात्रे वा ॥ ५० ॥

निनयति । कृष्टपरिच्छिन्नं यदकृष्टं तत्कृष्टमात्रं तदेव कृष्टं चा-
कृष्टं च यावत्कृष्टपरिच्छिन्नं तावत्कृष्टमकृष्टत्वाच्चाकृष्टमिति । कृष्टे पुन-
रुल्लेखमाणे कृतत्वाद्दोषप्रसङ्गः ॥ ५० ॥

तस्मिन्सर्वोपधमावपत्येकवर्जमभोजनं तास्यो-

च्छ्वासात् ॥ ५१ ॥

तस्मिन्मन्त्रे सर्वोपधस्य घपति एक वर्जयित्वा । तस्य
चाभोजनं यावज्जीवम् ॥ ५१ ॥

या ओषधीरिति त्रिचैर्वपत्युदपात्रवत् ॥ ५२ ॥

या ओषधीरिति त्रिचैः उदपात्रपादिति तिसृमिस्त्रिभिर्ग्रामि-
भ्यस्तसृषु चतसृषु सीतासु घपति । ततश्च अत्रापि प्रत्यक्षं सत्रिभागा
सत्रिभागा सीतेति कृष्टमात्राणि त्रिभागन्यूतानि त्रीणि त्रीणि । उ-
दकासेकेत्येवमेव चमसानाम् ॥ ५२ ॥

सोमनिवपनायातिथ्यहविष्कृतः कृत्वाहव-

नीयपरिश्रितोऽभिमन्त्रयते चितस्थेति ॥ ५३ ॥

प्रायणीयाया वेद्योक्तविमोक्तान्ते सीरयोजनादि कृतम् । धौ-
षस्य ह्याज्यस्य विनियोगविधानात्तत्त उत्तरासु प्रतिपत्तिश्चसमाप्ता-
स्वेवसोमनिवपनं कृतम् । इहापि तद्वदेव सोमनिवेपनाद्यातिथ्य-
हृदिः कृतः कृत्याहवनीयपरिश्रितोऽभिमन्त्रयते चितस्थेत्यनेन
मन्त्रेण ॥ ५३ ॥

सप्तसप्त च ॥ ५४ ॥

अविशेषस्य विशेषव्यवस्थापनन्यायात्सप्तसप्तैवेत्युक्तम् ॥ ५४ ॥

लोमेष्टकास्फ्येनाहत्य बहिर्वेदेरनूक्तान्तेषू-
पदधाति तिष्ठन्मा मा हिःसीदिति प्रत्यृचं
प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् ॥ ५५ ॥

आहुत्योपदधाति ॥ ५५ ॥

उत्तरपरस्याः पश्चात् ॥ ५६ ॥

उत्तर परस्याः दिश आहत्य पश्चादुपदधाति सप्तसं । प्रति-
पश्चादाहरेदिति निषिध्य इतीत इवाहरतीत्युक्तत्वात् ॥ ५६ ॥

उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि जहामि सेदिमिति ॥ ५७ ॥

अनेन मन्त्रेण । तत् उपदधाति ॥ ५७ ॥

उत्तरवेदिं निवपति चत्वारिःशत्पदां युग्मा-
तीं वा सर्वतः कुशस्तम्बे ॥ ५८ ॥

छादनान्तां करोति ॥ ५८ ॥

अग्ने तवेति सिकतान्युप्य च्छादयत्यात्मानम् ॥ ५९ ॥

अग्ने तवेत्यनेन मन्त्रेण सिकतान्युप्य छादयत्यात्मानम् ॥ ५९ ॥

त्रिरुक्तायां प्रथमायामृचि अभ्वपूर्वा चितिः हत्वा अग्निपु-
च्छादक्षिणां निदधाति ॥ ६६ ॥

तीर्थेनाश्वमारोहयत्युत्तरपक्षमंपरेण ॥ ६७ ॥

श्वशब्दामिहितत्वात्प्रदेशस्य तीर्थशब्दोपादानमन्यत्राप्यनेनै-
वारोहणं यथा स्यादिति ॥ ६७ ॥

पुरस्तात्पश्चाद्वैके ॥ ६८ ॥

अश्वमारोहयन्ति । स चायं विकल्पोऽश्वविषय एव ॥ ६८ ॥

अनुयजुःकृष्टं परिणयत्युत्तरतः प्रथमम् ॥ ६९ ॥

अभ्वम् ॥ ६९ ॥

प्रत्यञ्चमागतं चितिमवघ्राप्य परिणीयोत्स-

जति पशुवत् ॥ ७० ॥

प्रत्यञ्चमागतमभ्वं चितिमवघ्राप्य परिणीयोत्सजति प-
शुवत् उत्तरपूर्वा दिशम् ॥ ७० ॥

उत्तरवेदिप्रोक्षणाद्यासम्भारनिवपनात्कृत्यो-

त्तरवेदिमपरेण तिष्ठन्यजमानो मयि गृह्णा-

मीति जपति ॥ ७१ ॥

आरुह्याग्निमुत्तरवेदिकं कर्म कृत्वात्मन्यग्निं गृह्णीत इति ध्रुते ।
एवं च व्याधारणान्तमेव श्रियते न सम्भारनिवपनमिति । तथा
वक्ष्याचार्यः । पैतृदारवाद्यत्रैक इति अग्न्यर्थत्वात्सम्भाराणां तत्रै-
व निवपनमिति । यजमानो जपतीति चोत्तरपदार्थोपपन्नम् । इह
प्रत्यगार्श्यायोगादेव प्राप्तिः ॥ ७१ ॥

सत्यसाम गायति ॥ ७२ ॥

पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्भे पूर्ववत् ॥ ७३ ॥

कृतःत्वात्तदेव । पूर्ववदिति च मन्त्रो लभ्यते विमार्जनं च ॥ ७३ ॥

तस्मिन्नुक्कममधः पिण्डं ब्रह्म जज्ञानमिति ॥ ७४ ॥

अनेन मन्त्रेणोपदधाति हिरण्यम् । रुक्मोपि च स एव ॥ ७४ ॥

उत्तानं प्राञ्चः हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्य-

गर्भं इति ॥ ७५ ॥

तस्मिन् रुक्मे प्राञ्चं उत्तानं हिरण्यपुरुषमुपदधाति हिरण्य-
गर्भं इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७५ ॥

पुरुषे चित्रे साम गायति ॥ ७६ ॥

सप्तमीनिर्देशादालाब्धपुरुषे चित्रलिङ्गमन्त्रे साम गायति ॥ ७६ ॥

पूर्वेणापरीत्योऽतः ॥ ७७ ॥

तमुपदधाय न पुरस्तात्परीयादिति घचनात् ॥ ७७ ॥

उपतिष्ठते यजमानो नमोस्त्विति ॥ ७८ ॥

पुरुषम् ॥ ७८ ॥

उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्व

पाज इति प्रत्यृचं प्रतिदिशं परिसर्पम् ॥ ७९ ॥

उपवेशनप्रवृत्त्या यजमानो जुहोति । द्वादशाहे चैकः कर्त्ता ।
पुरुषे जुहोति प्रत्यृचम् । सृष्ट्वा सृष्ट्वा ॥ ७९ ॥

प्रत्येत्य दक्षिणतः ॥ ८० ॥

अथर्षितो जुहोति ॥ ८० ॥

पश्चात्प्रथमान्त्ये ॥ ८१ ॥

पश्चात् प्रथमान्ते होमकर्मणी । पश्चात्प्रादुमुखः ॥ ८१ ॥

पुरुषमवच्छाद्योरसा ऽस्पृष्टं बाह्वोः प्रापणान्ते
लिखति ॥ ८२ ॥

अस्पृष्ट पुरुषमवच्छाद्योरसा बाह्वोः प्रापणान्ते लिखति । स
चापं याजमानः पदार्थः प्रमाणत्वात् ॥ ८२ ॥

तत स्तुगुपधानं प्राच्योः ॥ ८३ ॥

तत्र परिलेखयोः स्तुचोरुपधानं प्राच्योः प्रागप्रयोः ॥ ८३ ॥

कार्भर्यमयीं दक्षिणतः पाणिमात्रपुष्करां
बाहुमात्रीं पादमात्रीं वा सामर्थ्यात् घृ-
तपूर्णामग्ने द्वेति ॥ ८४ ॥

तत्र परिलेखयोः स्तुचोरुपधानं प्रागप्रयोः कार्भर्यमयीं दक्षि-
णतः पाणिमात्रपुष्करामिति । तन्मात्रं स्तुचः पुष्करमुक्तम् । बाहुमात्री-
मिति परिमाणत्वाच्छ्रुत्वा । पादमात्री वा । कुत एतदाम्नासाम-
र्थ्यात् । पादमात्रीः प्रथमायां चोत्तमायां च चित्त्वरुपदध्यादिति ।
यद्येवं पादमात्रीमेव । तां च घृतपूर्णामग्ने द्वेत्यनेन मन्त्रेणोप-
ध्याति ॥ ८४ ॥

एवमौदुम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णामिन्द्रस्य त्वेति ॥ ८५ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ८५ ॥

तिरश्चयावेके ॥ ८६ ॥

प्राच्यौ वेति द्विकल्पः । अर्धपद्ये चैते भवत इति सम्प्र-
दायः ॥ ८६ ॥

स्वयमातृष्णां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति ॥ ८७ ॥

स्वयमातृष्णामिष्टकां पुरुषे उपदधाति शर्करां छिद्रां ध्रुवा-
सीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ८७ ॥

भूरित्येतस्याः साम गायति ॥ ८८ ॥

आलभ्य । सप्तम्युपदेशात् ॥ ८८ ॥

अन्यत्रापि व्याहृतिषु ॥ ८९ ॥

अतो ऽन्यत्रापि स्वयमातृणामु व्याहृतिषु सामगायति । अथ स्वयमातृणामु सामगायतीति प्रकृत्य स वै भूर्भुवःस्वरित्वेतामु व्याहृतिषु गायतीत्याह । सूत्रे च बहुवचनं पूर्वापेक्षम् ॥ ८९ ॥

मूलाग्रवर्तीं दूर्वां तस्यां पुरस्ताद् भूमिप्राप्तां
काण्डात्काण्डादिति ॥ ९० ॥

तस्यां स्वयमातृणायां यथा भवत्यर्धमर्धं च भूमौ तपो-
पधेया ॥ ९० ॥

पूर्वा पूर्वमुत्तराः ॥ ९१ ॥

इष्टका उपदधाति ॥ ९१ ॥

यास्त इति द्वियजुषं द्वितीये ॥ ९२ ॥

यास्त इत्यनेन मन्त्रेण द्वितीये लोके उपदधाति ॥ ९२ ॥
द्वितीय इति कुत एतत्—

उलूखलस्परेतः सिग्बिलायामरत्निमात्रश्रुतेः ॥ ९३ ॥

उलूखलमुसले हि प्रकृत्याह ते रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति
अरत्निमात्रे रत्निमात्राद्व्यश्रमघ त इति श्रुतेः । रेतःसिचोर्द्विय-
जुषध्वान्तर्पमुक्तम् ते अनन्तर्हिते द्वियजुष उपदधातीति । तेन
द्वियजुषो द्वितीये लोके उपधानम् ॥ ९३ ॥

विराद् स्वरालिति रेतःसिचौ प्रतिमन्तम् ॥ ९४ ॥

उपदधाति ॥ ९४ ॥

प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम् ॥ ९५ ॥

उपदधाति ॥ ९५ ॥

ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति ॥ ९६ ॥

उपधीयेते ॥ ९६ ॥

अपाढासीत्यपाढाम् ॥ ९७ ॥

उपदधाति ॥ ९७ ॥

स्वयमातृण्णारेतःसिग्विश्चज्योतिर्ऋतव्यापा-

ढासु लक्षणानि कुरुत रज्ज्वां वेलार्थानि ॥ ९८ ॥

उपरिष्टाद्वेलायाः प्रयोजनमस्ति ॥ ९८ ॥

कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधुवाता इति ॥ ९९ ॥

मन्त्रैः ॥ ९९ ॥

अरलिमात्रेऽपाढां दक्षिणेनावकासूपरिष्टाच्च

पुरुषमभिमुखमपां गम्भन्निति तिसृभिः ॥ १०० ॥

अपाढादक्षिणतोऽरलिमात्रे देशे ऽऋकासु कूर्ममुपदधाति पुरुषमभिमुखम् । उपरिष्टाद्यावका भवन्ति । अवका शब्देन सेवालमुच्यते । अपां गम्भन्निति तिसृभिस्तमुपदधानि ॥ १०० ॥

घटयति मध्यमया ॥ १०१ ॥

ऋचा ॥ १०१ ॥

उलूखलमुसले स्वयमातृण्णामुत्तरेणारलिमात्र

औदुम्बरे प्रादेशमात्रे चतुरश्रमुलूखलं मध्य-

सङ्गृहीतमूर्ध्वं वृत्तं मुसलं दक्षिणमुलूख-

लाद्विष्णोः कर्माणीति ॥ १०२ ॥

अथोलूखलमुसले उपदधातीति प्रकृत्यैवमेव हि श्रूयते इति । पद्ये चैते भवतः यजुष्मतीत्वात् । मेदेन चोपधानं लिङ्गात् । सकृत्सा-

७५६ कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्मभाष्ये

वेयति समानं तत्करोति यदि ह युगपदुपधानं स्यान्त सकृद-
मुच्येत ॥ १०२ ॥

उलूखल उखां कृत्वोपशयां पिष्ट्वा न्युप्य पु-

रस्ताद्भुवासीत्युखाम् ॥ १०३ ॥

अधोपशयां पिष्ट्वा लोकभाजमुखां कृत्वा पुरस्तादुखाया उप-
निवपतीति । श्रुतिक्रमेणानुष्ठानं लोकभाकरणोत्तरकालं मन्त्र-
वचनम् ॥ १०३ ॥

अमे युक्षा हीति प्रत्यृचः स्वाहुती जुहो-

त्युखायाम् ॥ १०४ ॥

प्रहृतम् ॥ १०४ ॥

उपस्थानं वाऽसम्यत्सरभृतिनः ॥ १०५ ॥

सम्यत्सरभृतिनो होमः । असम्यत्सरभृतिनः उपस्थानं होमो
या । विकल्पेन हि तस्य ध्वनमिति ॥ १०५ ॥

प्रतिशिरः सप्त सप्त हिरण्यशकलान्मुखे क-

रोति सम्यक्स्त्रवन्तीति ॥ १०६ ॥

प्रति शिरः सप्त सप्त हिरण्यशकलान्प्रास्यति मुखे प्रथमं स-
म्यक्स्त्रवन्तीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १०६ ॥

उत्तरां द्वौ द्वौ ॥ १०७ ॥

मन्त्रौ प्रतीयात् ॥ १०७ ॥

नासिकयोर्ऋचे त्वेति ॥ १०८ ॥

मन्त्रद्वयाभिधानादेव शफलद्वित्वमपिष्ठानमेषाच्च ॥ १०८ ॥

अदयोर्भासे त्वेति ॥ १०९ ॥

प्रास्यति ॥ १०९ ॥

श्रोत्रयोरेभूदिदमिति ॥ ११० ॥

प्रास्यति ॥ ११० ॥

सर्वानप्येकस्मिन्नेके ॥ १११ ॥

एकस्मिन्नपि पशौ सर्वानेव शकलानेक आचार्या प्रास्यन्ति ।
तस्यैके ऽपि यद्येक पशुर्भवति पश्वैव कृत्य सप्त सप्त प्रत्यस्यन्ती-
ति श्रुते ॥ १११ ॥

उखायां प्रत्याश्वि ॥ ११२ ॥

पशुयीर्वाण्युपदधानाति रोष ॥ ११२ ॥

तत्र च—

सहस्रदा इति पुरुषशिर उदगृह्य मध्ये ॥ ११३ ॥

सहस्रदा इत्यनेन मन्त्रेण पुरुषशिर उदगृह्य मध्ये उप-
धेयम् ॥ ११३ ॥

अश्वान्योरुत्तरतः पूर्वापरे ॥ ११४ ॥

पूर्वमश्वस्यापरमधे ॥ ११४ ॥

गोऽजयोश्च दक्षिणतः ॥ ११५ ॥

अशब्दात्पूर्वापरे एव । पूर्व गोरपरमजस्य ॥ ११५ ॥

आदित्य गर्भमिति प्रतिमन्त्रं मन्त्रक्रमेण ॥ ११६ ॥

शिरांस्युपधीयन्ते ॥ ११६ ॥

चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः स्तुवाहुती

मध्यमे ॥ ११७ ॥

चित्रन्देवानामित्येवैषेनार्धर्चशः स्तुवाहुती जुहोति पुरयशि-
रसि । नय पुरुषशिरमभिजुहोतीति वचनात् ॥ ११७ ॥

वहिवेधुदङ् तिष्ठन्नुपतिष्ठति उत्सर्गौरिमं मा
हिःसीरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ११८ ॥

वहिवेधुदङ् मुखान्तिष्ठन्नुत्सर्गमन्त्रैरुपतिष्ठते पशुषीवांणि
इमं मा हिःसीरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ११८ ॥

उखां परिक्राममेके ॥ ११९ ॥

एके आचार्या उखां परिक्राम्य परिक्राम्येह स्थिता एव तस्य प-
शोरुपस्थानं कुर्वन्ति । यथमपि हि ध्रुयते । विपरिक्राममु द्वैक उपतिष्ठ-
न्त इति विषयः ॥ ११९ ॥

उपधायोपधाय वा तस्य तस्य यथालिङ्गम् ॥ १२० ॥

तद्वैके यं यमेव पशुमुपधायति तस्य धुचमुत्खजनीति ध्रुतेः ।
अस्मिन् पक्षे प्रागजशिर उपस्थानात्पुरुषाहुनी इति ॥ १२० ॥

सर्वमन्त्रानप्येकस्मिन्नेके ॥ १२१ ॥

एकस्मिन्पि पशुशिरमि सर्वमन्त्रानेक आचार्याः प्रयुज्यते ॥ १२१ ॥

तत्र च—

उपधानमन्त्रान्विपरिहरन्नुत्खजालिं प्रविष्टे-
शिरसि ॥ १२२ ॥

ऐषे मन्त्रागमति । एतच्च यद्येकस्मिन्शिरमि पञ्चशतयो हिर-
ययमकलप्रक्षेपः कृतस्तदेव भवति ॥ १२२ ॥

एतत् च त्वं यविष्ठेति चित्योपस्थानम् ॥ १२३ ॥

वहिवेधुदङ्मर्गैरुपस्थानं कृतम् । तेनेत्युच्यते । चशब्दादनेत्य-
व । उद्यापरिक्रमणपक्षेपीत्यर्थः ॥ १२३ ॥

अपरेण स्वयमातृष्णामेत्पापस्याः पञ्च प-

ञ्चानूकान्तेष्वपां त्वेममिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२४ ॥

भास्वत्याग्निं जघनेन स्वयमावृण्णां परीत्यापस्या उपदधाती-
ति । अत्र च प्रत्यनूकान्तं नित्यं भवत इत्युक्तमथैकादशास्वेकचोद-
नासु तन्प्रेषेति ॥ १२४ ॥

व्याधारणवत्प्राणभृतः कर्णसहिता दश दश
पुरुषमुपाप्यैके रेतःसिन्धिलयां च सर्वतो य-
थायोगमयम्पुर इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२५ ॥

प्राणभृतीष्टकानां नाम । ताम्र व्याधारणवद्वक्षिणपूर्वासादार-
भ्य कर्णसहिता उपदधात्ययम्पुर इति प्रतिमन्त्रम् । तत उत्तराधो-
णेरारभ्य एवमेवोपधानम् । पुनर्दक्षिणाधोणेरारभ्य एवमेवोपधानम् ।
तत उत्तरांसादारभ्य । एवं चत्वारो दशका उपहिताः । षिष्टा दश
रेतः सिन्धिलयां यथा योगं समविभागानोपधायन्ते । पुरुषमुपाप्यं
या सर्वांसामुपधानम् । ता हैके पुरुषमुपाप्योपदधतीति श्रुतेः । ततश्च
कर्णसहिता इति विकल्पः ॥ १२५ ॥

द्वितीयमयम् पश्चादिति ॥ १२६ ॥

द्वितीयं दशानामुपधानं अयम् पश्चादिति । अत्र चैके
अण्डशो मन्त्रान्प्रयुञ्जते । पश्चादादिष्टकाः पश्चादाद्यष्टपीति व-
चनात् । तत्पुनरुक्तम् । वाक्यानामपरिसमाप्तत्वात् । कथं
तर्हि यजुषां पश्चादात्त्वम् । अभ्यासेनेत्यदोषः । लिङ्गाच्च । कथम-
स्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्तीति प्रकृत्याह यदेव सर्वास्वाह प्रजा-
पतिगृहीतया त्ययेत्येषमु हास्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्तीति । त-
स्मात्सकलमन्त्रप्रयोगो न अण्डश इति ॥ १२६ ॥

लोकम्पृणादक्षिणाऽसादध्यामध्यात्प्रदक्षिण-

मानूकान्तात्पूर्वस्मात् ॥ १२७ ॥

उपदधाति ॥ १२७ ॥

प्रत्येत्य शेषम् ॥ १२८ ॥

पूरयति ॥ १२८ ॥

पक्षपुच्छानि पराग्भिरप्येभ्योऽधि ॥ १२९ ॥

अथ येभ्य आरभ्य पक्षपुच्छानि पराग्भिरिष्टकाभिश्चि-
नोति ॥ १२९ ॥

एवऽु सर्वत्र ॥ १३० ॥

सर्वंचितिष्वेव पराग्भिरिष्टकाभि पक्षपुच्छानां चयनम् ॥ १३० ॥

मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत् ॥ १३१ ॥

पूर्ववदिति मन्त्र उपलभ्यते ॥ १३१ ॥

पूर्वमर्धानूकं छादयति ॥ १३२ ॥

तत —

प्रदक्षिणमात्मानम् ॥ १३३ ॥

पुरीषेण छादयति ॥ १३३ ॥

वक्षपुच्छानि च ॥ १३४ ॥

चशब्दात्प्रदक्षिण पुरीषेण छादयति । वक्षिण पक्षमथ पुच्छ-
भयोत्तरमिति ॥ १३४ ॥

चित्तिं पुरीषवतीमुपतिष्ठते वार्त्रहत्यायेति

सप्तभिः ॥ १३५ ॥

सर्वंचितिष्वित्यर्थं ॥ १३५ ॥

अष्टाभिरेके दशभिर्वा ॥ १३६ ॥

पुरीषवती ग्रहणात् यदेव पुरीषवती तदेवोपस्थान म प्रा-
गिति ॥ १३६ ॥

उपसत्सु पौर्वाहिक्यापराह्निक्यन्तरे चयन-

पुरीषनिर्गमने ॥ १३७ ॥

कर्त्तव्ये । अन्तरोपसदौ चिनोतीति श्रुतेः ॥ १३७ ॥

तिरश्वं परिणीयोपास्तमयं पशुवदुत्सृज्य ता-
वत्प्रतिपर्येति ॥ १३८ ॥

अन्तमयकाले त्रिकृत्वाश्वमग्निं परिणीयोत्तरपूर्वा दिशं प्रत्यु-
त्सृज्य तावत्प्रतिपर्येति ॥ १३८ ॥

परिणयनमाग्निनिधानात् ॥ १३९ ॥

एतच्च परिणयनमग्निनिधानादयोक्तव्यम् । एतच्च यद्यपि
यहुभिरहोभिधितिः क्रियते तथापि प्रत्यस्तमयं क्रियत एव । वि-
शिष्टकाले यथेणात् ॥ १३९ ॥

त्र्युपसत्के द्वे प्रथमायां तिस्रो मध्यमायाम् ॥ १४० ॥

त्र्युपसत्के क्रतौ प्रथमायामुपसदि द्वे चिती उपधीयेते मध्य-
मायाञ्च तिस्रः ॥ १४० ॥

पञ्चगृहीताद्युत्तमा ॥ १४१ ॥

उत्तमोपसत्पञ्चगृहीतादि भवति । उपवसधीये ऽह्नाप्रातर्दि-
ते षाचं विष्टृजते षाचं विष्टृज्य पञ्चगृहीतमाज्यं गृहीत इत्येषमा-
द्युपकन्य प्रवर्ग्योपसद्दृष्ट्वां प्रचरतीति हि धूपते ॥ १४१ ॥

उत्तरासु च ॥ १४२ ॥

उत्तरासु च यदुपसत्सु पञ्चगृहीताद्युत्तमोपसद्भवति ॥ १४२ ॥

सपुरीषा पदस्यैकैका ॥ १४३ ॥

पदसूपसत्सु सपुरीषा चित्तिरेकैका ॥ १४३ ॥

द्वादशोपसत्के व्यत्यासं चित्तिपुरीषे ॥ १४४ ॥

द्वादशोपसत्के क्रतौ व्यत्यासेन चित्तिपुरीषे भवतः ॥ १४४ ॥

विकर्ण्यधिकदश्याम् ॥ १४५ ॥

तत्र चैकादश्यामुपसादि विकर्ण्योद कर्त्तव्यम् ॥ १४५ ॥

चतुर्मासोपसत्के द्वादशाहशः ॥ १४६ ॥

द्वादशभिर्द्वादशभिरहोमिध्विनिपुरीषे देये । अन्त्यम्पुरीषमे-
कादशभिरहोमिर्विकर्ण्योदि च । पञ्चगृहीताद्युत्तमा तु स्थिनैव ॥ १४६ ॥

पट्विंशदहशः पट्विंशदहशः स-
स्वत्सरे ॥ १४७ ॥

एतच्च सामर्थ्यात्त्रिसप्तसरोपसत्के दृष्टव्यम् । सप्तसरोपसत्के
दि विशेष गृह्यत्येष । तथा च तिसृभित्तिसृभिः । पट्विंशद्विध्विति-
पुरीषाणि मयान्ति ॥ १४७ ॥

तापश्चिते मासशचितिपुरीषे चतसृणाम् ॥ १४८ ॥

चितीनां मासेन चितिपुरीषे चीयेते । मासेन चितिः । मासेन
पुरीषम् । एवमष्टौ माम्नाः ॥ १४८ ॥

पञ्चम्यामसपला विराजः प्रथमे ऽहन् ॥ १४९ ॥

पञ्चम्यां चितौ प्रथमे ऽहन्यसपला विराजश्चोपधीयन्ते ॥ १४९ ॥

स्तोमभागा अन्वहम् ॥ १५० ॥

चीयन्ते । एवं ऋषमासा गता भवन्ति ॥ १५० ॥

मासं पुरीषं तूष्णीम् ॥ १५१ ॥

एवं दशमासाः ॥ १५१ ॥

नाकसत्प्रभृति मासम् ॥ १५२ ॥

एवमेषादश मासा भवन्ति ॥ १५२ ॥

पुरीषश्च ॥ १५३ ॥

चशब्दान्मासमेव ॥ १५३ ॥

उत्तमयोरहोर्विकर्ण्यादि पूर्वे ॥ १५४ ॥

अत्रोत्तमयोरहोर्विकर्ण्यादि पूर्वोदति । पञ्चगृहीताद्युत्तमा
तु स्थितैव ॥ १५४ ॥

द्विसाहस्री प्रथमा लोकम्पृणानां पञ्चा-

शदूना ॥ १५५ ॥

भवन्ति ॥ १५५ ॥

उत्तराश्च ॥ १५६ ॥

तत्संख्या भवन्ति ॥ १५६ ॥

त्रिसाहस्युत्तमा ॥ १५७ ॥

उत्तमाचिनिः त्रिसाहस्री लोकम्पृणानां भवन्ति ॥ १५७ ॥

वक्रालिखितानां दक्षिणोत्तरे मध्य

इतरासाम् ॥ १५८ ॥

वक्रालिखितानां दक्षिणोत्तरे देशे उपधानम् । ऋज्वा निम्बि-
तानां च मध्यं । अथ पञ्चमी चिनिमुपदधाय त्रेधाग्निं विमिमीत
इति प्रकृत्य एवमेव धृतव्यात् ॥ १५८ ॥

पट्त्रिंशच्छत्या वा तृतीयाष्टादशशत्या

इतराः ॥ १५९ ॥

अथप्रपरी लोकम्पृणानां परिमाणविकल्पः ॥ १५९ ॥

गार्हपत्यलोकम्पृणाः प्रथमायाम् ॥ १६० ॥

चितौ विगणयितव्याः ॥ १६० ॥

धिष्णीया उत्तमायाम् ॥ १६१ ॥

अपरिमितेष्टको वा ॥ १६२ ॥

अग्निमैवति । अयं चापरिमितशब्दोऽपरिमाणवचन इत्युक्त-
मिष्ट्याम् ॥ १६२ ॥

प्रथमोत्तमयोः पादमात्रीरतिरिक्ताः ॥ १६३ ॥

प्रथमोत्तमयोश्चित्योऽर्या अतिरिक्ता सा पादमात्री भवति ना-
तोधिकेति ॥ १६३ ॥

दशगणाधिका मित्वोत्करे कुर्यात् ॥ १६४ ॥

गार्हपत्याहवनीयावष्टौ च धिष्ण्या इति दशगणाः । अतो या
अधिका ता मित्वोत्करे कुर्यात् ॥ १६४ ॥

द्वितीयायामाश्विनीः प्रतिदिशम् ॥ १६५ ॥

द्वितीयाग्रहणं प्रथमायाः परिसमाप्तिशपनार्थम् । आश्विनी-
रिति च दृष्टकानां संज्ञा ताः प्रतिदिशमुपधीयन्ते ॥ १६५ ॥

रेतःसिग्विलायामनूकमुत्तरेण पूर्वा द्वितीये ॥ १६६ ॥

लोके ॥ १६६ ॥

दक्षिणापूर्वेण ॥ १६७ ॥

उपधीयते ॥ १६७ ॥

दक्षिणा पूर्वेण ॥ १६८ ॥

अनूपमुपधीयते ॥ १६८ ॥

अपरा दक्षिणेन ॥ १६९ ॥

उत्तरापरेण ॥ १७० ॥

दक्षिणामुत्तरेण पञ्चमी ॥ १७१ ॥

अर्धपद्ये चैते भवतः ॥ १७१ ॥

वैश्वदेवीः ॥ १७२ ॥

वैश्वदेवीरितीएकानां सप्ता ॥ १७२ ॥

तासां देशमाह—

पूर्वा दक्षिणेन ॥ १७३ ॥

दक्षिणामपरेण ॥ १७४ ॥

अपरामुत्तरेण ॥ १७५ ॥

उत्तरां पूर्वेण ॥ १७६ ॥

एवं वैश्वदेवीभ्यः प्राणभृतः ॥ १७७ ॥

उपधीयन्ते ॥ १७७ ॥

प्राणभृद्भ्योपस्याः ॥ १७८ ॥

उपधीयन्ते ॥ १७८ ॥

पूर्ववत्पञ्चम्यः सर्वास्ताम् ॥ १७९ ॥

एतथाचार्येण लाघवार्थमुपदिष्टम् ॥ १७९ ॥

इदानीमुपधानक्रममाह—

आश्विनीं ध्रुवक्षितिरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८० ॥

• उपदधाति ॥ १८० ॥

शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये पूर्वयोरुपरि ॥ १८१ ॥

उपधीयेते ॥ १८१ ॥

उत्तराश्च ॥ १८२ ॥

श्रुतव्याः पूर्वयोरेवोपरि ॥ १८२ ॥

वैश्वदेवीः सजूर्कृतुभिरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८३ ॥

उपदधाति ॥ १८३ ॥

उत्तराश्च ॥ १८४ ॥

चशब्दात्प्रतिमन्त्रम् ॥ १८४ ॥

प्राणभृतः प्राणं स इति ॥ १८५ ॥

प्रतिमन्त्रं उपदधाति ॥ १८५ ॥

अपः पिन्वेत्यपस्या ॥ १८६ ॥

उपदधाति ॥ १८६ ॥

वयस्याः पञ्च पञ्चान्कान्तेषु मूर्द्धान्वय

इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८७ ॥

चतस्रः पुरस्तात् ॥ १८८ ॥

उपदधाति । तासाञ्च द्वे जङ्गमाभ्यां समलोकव्याप्तये द्वे चा-
ख्ये वेदा अख्यर्था एव ॥ १८८ ॥

दक्षिणत उत्तरतः पश्चात् ॥ १८९ ॥

अनेन क्रमेणोपधानम् ॥ १८९ ॥

दक्षिणाश्रोणेरधि लोकम्पृष्ठाः पूर्ववत् ॥ १९० ॥

उपधीयन्ते ॥ १९० ॥

तृतीयायाः स्वयमानृष्णामिद्राग्नी इति मध्ये ॥ १९१ ॥

उपदधाति । तृतीयाग्रहणं द्वितीयान्तग्रहप्रयत्नम् । तदन्तग्र-
हणेश्च प्रयोजनं पुरीषदानादि न भवति । छं प्रथमायां तिस्त्रां मध्यमा-
यामिति च ज्ञापनाय ॥ १९१ ॥

अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवद्राज्यसीति
प्रतिमन्त्रम् ॥ १९२ ॥

वत्करणं च रेतःसिन्धेलायं दक्षिणामुत्तरेण पञ्चमीत्येव-
मर्थे च ॥ १९२ ॥

विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः ॥ १९३ ॥

उपदधाति ॥ १९३ ॥

उत्तमायां च ऋत्तव्ये नभश्च नभस्यश्चेति ॥ १९४ ॥

उपधीयते ॥ १९४ ॥

तथाञ्च—

अवकाः कूर्मवत् ॥ १९५ ॥

भवन्ति ॥ १९५ ॥

इषश्चोर्जश्चेत्यपरे ॥ १९६ ॥

ऋतव्ये पञ्चोपधीयते । अर्धोत्सेधाद्धैताः चययोगात् ॥ १९६ ॥

पूर्वार्धे प्राणभृतो दशायुर्म इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १९७ ॥

उपदधाति ॥ १९७ ॥

छन्दस्या द्वादश द्वादशाप्ययेषु मा छन्द

इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १९८ ॥

पक्षपुच्छाप्ययेषु छन्दस्या इष्टका द्वादश द्वादश मा छन्द
इति प्रति मन्त्रम् उपदधाति ॥ १९८ ॥

वालखिल्यालोकं पश्चाच्छिष्टा ॥ १९९ ॥

या पश्चादुपधीयन्ते ता वालखिल्या लोकस्य पुरस्ताद
च्छिष्टा ॥ १९९ ॥

वालखिल्याः सप्त पुरस्तात् ॥ २०० ॥

उपदधाति ॥ २०० ॥

प्राणभृद्गो वापराः ॥ २०१ ॥

या पूर्वा इति विकल्प ॥ २०१ ॥

द्वादशभ्यो ऽपरास्तु ॥ २०२ ॥

द्वादशभ्यस्त्वपरा एव ॥ २०२ ॥

मर्धासि राडिति प्रतिमन्तम् ॥ २०३ ॥

उपधीयन्ते ॥ २०३ ॥

यजुष्मतीश्च जानन् ॥ २०४ ॥

उपदधाति । यां कां च यजुष्मतीमिष्टां विद्यात्तां मध्यमायां
चिती उपदध्यादिति घचनात् ॥ २०४ ॥

उत्तराश्रोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् ॥ २०५ ॥

उपधीयन्ते ॥ २०५ ॥

चतुर्थ्यामनूकान्तेषु दक्षिणोत्तरे द्वे द्वे ॥ २०६ ॥

चतुर्थीमहण तृतीयान्तप्रज्ञापनाय । पुरस्तात्पश्चाच्च अह्ना-
मादयो । दक्षिणत उत्तराक्ष पद्याः ॥ २०६ ॥

पूर्वाभ्यामपराश्चतुर्दश ॥ २०७ ॥

ताभ्यार्धपद्याः ॥ २०७ ॥

॥ ताभ्यः षट् ॥ २०८ ॥

अथो पराः षट् पद्याः ॥ २०८ ॥

१ पूर्वदक्षिणेऽद्यान्तरदेश एके ॥ २०९ ॥

चतुर्दश षट्चोपदधाति ॥ २०९ ॥

२ उत्तरा वा दक्षिणाभ्याम् ॥ २१० ॥

उपधीयन्ते । लाघविकेन सताचार्यैवमुपदिष्टाः ॥ २१० ॥

उपधानक्रम पुनरिहोच्यते—

उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति ॥ २११ ॥

उपदधाति ॥ २११ ॥

दक्षिणामपरयोर्धरुण एकविंश इति ॥ २१२ ॥

दक्षिणां दक्षिणयोर्भान्तः पञ्चदश इति ॥ २१३ ॥

दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा सप्तदश इति ॥ २१४ ॥

चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्तिरष्टादश इति ॥ २१५ ॥

उपदधाति ॥ २१५ ॥

१ एताश्चतुर्दश षट्च पूर्वदक्षिणेऽद्यान्तरदेशे आभ्यन्तरे आभ्येयको-
णे कोणोपधीयमानजङ्घामाश्रितोऽन्तरा उपदधति । तत्र चैवम, द-
क्षिणां सोपहितजङ्घामाश्रिताः पश्चात्सलग्ना वा अधोर्धो तस्या उ-
त्तरतो नवार्धपद्याः प्रागायताः प्राग्लक्षणाश्चोपधेयाः । द्वितीयम-
धोर्धो जङ्घामाश्रितो उत्तरतः पश्चार्धपद्याः उदगायता उदग्लक्षणा
उपधेयाः । तदनन्तरं तत्सलग्नाः षट्च पद्या उपधेयाः । ताश्च
नवानामधश्चतस्र प्राग्लक्षणाः पश्चानामुत्तरतो द्वे उदग्लक्षणे इति ।

२ अथवा एताश्चतुर्दश षट्च दक्षिणेऽन्तराभ्यां दक्षिणानूया-
न्तोपहिताभ्यां दक्षिणात्तराभ्यां पद्याभ्यामुत्तरा उपदधाति अनुक-
ममितोऽर्धार्धिकया तत्सलग्ना एव । तयोदतराश्चतुर्दश । तासामु-
त्तराः षट् उदगायताः ।

दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग इति ॥ २१६ ॥

उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति ॥ २१७ ॥

उत्तरां दक्षिणयोर्नृचक्षसां भाग इति ॥ २१८ ॥

उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भाग इति ॥ २१९ ॥

षट् प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति ॥ २२० ॥

षडुदधाति वसूनां भाग इति प्रतिमन्त्रम् ॥ २१९ ॥

ऋतव्ये सहश्च सहस्यश्चेति ॥ २२१ ॥

उपदधाति ॥ २२१ ॥

१रेतःसिग्बेलायां च सप्तदश सर्वती नव द-
क्षिणेनानूकः सृष्टीरेकया स्तुवतेति प्रति-
मन्त्रम् ॥ २२२ ॥

सृष्टीरितीष्टकानाम् । तत्र च दक्षिणतो नूकमममितोर्ध्वपथे ॥ २२२ ॥

उत्तराऽसादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् ॥ २२३ ॥

२पञ्चम्यामन्तेष्वशिनीवदसपत्नाः ॥ २२४ ॥

इष्टका उपधीयन्ते । अन्तप्रद्वणं रेतःसिग्बेलाव्युदासार्धम् ।
आदपनीयदिति । द्वितीये लोके उपदधान चतसृणामपि ॥ २२४ ॥

१ सयनः सयानु दिक्षु सृष्टिसंज्ञका उपदधाति । तासां मध्ये
प्रागनूकं दक्षिणेन नय उपदधाति, अर्थादष्टाश्वरेण । तेन प्रतिदिश
चतस्रश्चतस्रः, अनूकममितो द्वे द्वे । दक्षिणतः पथः, मध्यामनूकं
पथा, ताममितो द्वेऽध्वपथे, ते अमितो द्वे पथे, अयं पथेति ।

२ अन्तेष्वनूकान्तेषु । पुर्यासपक्षा प्रागनूकमुत्तरेण द्वितीये लोके,
अपरा अनूकं दक्षिणेन द्वितीये लोके, दक्षिणा तीर्थगनूकं पूर्वेष्व द्वि-
तीये लोके, उत्तरासपत्ना तीर्थगनूकमपरेण द्वितीये लोके उपदधाति ।

दक्षिणयोररत्न्यन्तरम् ॥ २२५ ॥

पञ्चमी च पद्या भवति प्राग्लक्षणाऽस्माभिवन्ती षडित्यर्थपद्ये मा भूतामिति ॥ २२५ ॥

अग्ने जातानिति प्रतिमन्त्रम् ॥ २२६ ॥

असपत्नोपधानम् ॥ २२६ ॥

पश्चिमा द्वितीया ॥ २२७ ॥

उपधीयते । पुरस्तादुपधाय पश्चादुपधातीति वचनात् ॥ २२७ ॥

विराजो दश दश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममे-

वदलन्द इति प्रतिमन्त्रम् ॥ २२८ ॥

उपधाति । बहिर्विराजत्वे च सर्वाः पद्या भवन्ति ॥ २२८ ॥

गायत्र्यसपत्ना गणमध्ये ऽसम्भवात् ॥ २२९ ॥

गायत्र्य इष्टका असपत्नाश्च विराड्गणस्य मध्ये भवन्ति । न हि विराड्गणस्य बहिः सम्भवः ॥ २२९ ॥

उष्णिग्भ्यो वा परा अर्धपद्या उपधाय ॥ २३० ॥

उष्णिगहामत्रानुपहितत्वात्तल्लोकस्यापरा अर्धपद्या विराजो भवन्ति ॥ २३० ॥

असपत्ना स्पृशोऽन्यतोन्तराः ॥ २३१ ॥

अन्यत्र विराजः असपत्ना संलग्ना अन्तरा उपधीयन्ते ॥ २३१ ॥

सर्वतोऽपाढावेलायाऽस्तोमभागा रश्मिना स-

त्यायेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २३२ ॥

उपधीयन्ते ॥ २३२ ॥

१५ञ्चदश दक्षिणेनानूकम् ॥ २३३ ॥

तत्र चानूकमभितोर्ध्वपथे ॥ २३३ ॥

वेपथ्रीः क्षत्राय क्षतं जिन्वेति त्रिःशत-
मीमेकै ॥ २३४ ॥

उपदधति पके नेति ॥ २३४ ॥

पुरीषमास्त्रावपति मन्त्रेण वा तापश्चितस्य
तूष्णीः श्रुतेः ॥ २३५ ॥

वासु स्तोमभागासु पुरीषमावपति मन्त्रेण । कुत प-
तत् । तापश्चितस्य तूष्णीः श्रुतेः । नत हि ध्रुयते । तूष्णीं मासः
स्तोमभागा पुरीषमभिहरन्तीति । तेनामन्त्रवदिति गम्यते । एव
प्राप्ते वाशब्देन पुनर्व्याख्यायते । न वा मन्त्रेण पुरीषावापः । न ह्यत्र म-
न्त्रो विहित इति । ननु तापश्चिते तूष्णीमित्युक्तवान् इदं मन्त्रो
गम्यते । नेषुच्यते । तूष्णीमित्यनुशादोषम् । मासो हि अत्र विधी-
यते । तूष्णीं मासः स्तोमभागा पुरीषमभिहरन्तीति मासोत्र विधी-
यते । यदि मन्त्रनिवृत्तिर्विधीयत । चापथं भिद्यते । तस्मात्तूष्णीमेवेदं
पुरीषावापः ॥ २३५ ॥

नाकसदोऽनूकेषु पूर्ववर्जमृतव्यावेलायामाश्वि-
नीवद्राद्वसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ २३६ ॥

नाकसद इत्याना अनूकेषुगधीयन्ते । पूर्ववर्जमृतव्यावेलाया-
माश्विनीयदिनि दक्षिणामुत्तरेण पथ्यो अरंभयं चित्ते इति च ग-
म्यते । सर्वोच्चैता अश्विनः पूर्वा तु द्वितीये लोकं ॥ २३६ ॥

पुरीषमाप्योपर्ययं पुर इति पञ्चचूडाः

१ मन्त्र विभागः पूरणकृता कृताः ' अष्टौ पुरस्तास्तोमभागाः
पश्चाद्य दक्षिणतः सतोत्तरतः सिष्टा ' इति ।

प्रतिमन्त्रम् ॥ २३७ ॥

उपदधाति । एता अप्यधोत्सेधाः । पुरीषावापन्नोर्ध्वं ना-
स्तस्य ॥ २३७ ॥

प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ २३८ ॥

उपधानम् ॥ २३८ ॥

पश्चिमोत्तमा ॥ २३९ ॥

उपधीयते ॥ २३९ ॥

छन्दस्यास्तिस्त्रास्तिस्त्रोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद्ग-
यतीरग्निमूर्धेति प्रत्युचम् ॥ २४० ॥

छन्दस्या एतकास्तिस्त्रास्तिस्त्रोऽनूकान्तेषु उपधीयन्ते पुरस्ताद्ग-
यती उपदधाति प्रत्युचम् ॥ २४० ॥

उत्तराश्च ॥ २४१ ॥

अशब्दात्प्रत्युचम् ॥ २४१ ॥

पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतःसिग्धेलायां भुवो
यज्ञस्येति ॥ २४२ ॥

एभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ २४२ ॥

जगतीश्च पश्चादयमिहेति ॥ २४३ ॥

अशब्दाद्रेतःसिग्धेलायामेव ॥ २४३ ॥

अपरास्ताभ्योनुष्टुभः सखायः सं व इति ॥ २४४ ॥

एभिर्मन्त्रैर्जगतीभ्योऽपरा अनुष्टुभः ॥ २४४ ॥

अपाढावेलायाः पुरस्ताद्वृहतीरेनाव इति ॥ २४५ ॥

भद्रो न इति ककुभस्ताम्यो बृहत्यन्तरे शु-
तेर्मन्त्रक्रमेण ॥ २४६ ॥

भद्रो न इत्येभिर्मन्त्रैर्बृहतीनां पुरस्तान्मन्त्रेण ककुभ उपदधा-
ति । कुत एतदिति चेत् । बृहतीनामन्तरालध्रुतेः । सान्तरेण त्रिष्टुभ-
श्च ककुभश्च बृहतीरुपदधातीति वचनात् ॥ २४६ ॥

उद्धृतान्यपकृष्येच्छन् ॥ २४७ ॥

एवं हि ध्रूयते । अथैतासां ककुभां चत्वार्येक्षराण्यादायाति-
च्छन्दस्युपदधाति सा सातिच्छन्दा एव भवति गायत्र्य इतराः स-
म्पद्यन्त इति । एवं च सत्यपकर्षं प्राप्नोति । तथा च गायत्र्य इतराः
सम्पद्यन्त इति । एवं स्थित उच्यते । इच्छन्नपकृष्येति । ककुभ-
स्य छन्दोविषयत्याद्यतुष्येक्षरेषूद्धृतेषु ककुभवमेव हीयते । अपूर्णा
च ऋगर्थाभिधानसमर्था न भवन्ति । तथा सत्यदृष्टार्थता स्यात् । न
चासौ न्याय्यः । अपि च चतुर्णामक्षराणामतिच्छन्दसि प्रत्यवधाने-
नार्थवद्भाष्यं संज्ञातम् । तदूनानां ककुभां प्रयोग इति नि.प्रमाण-
कमेव स्यात् । ननु च ध्रूयते गायत्र्य इतराः सम्पद्यन्त इति । नावि-
धापकत्वात् । न ह्ययं विधिर्वर्त्तमानापदेशादितत्वं संज्ञाय इति । त-
स्मादनपकृष्येयेति ॥ २४७ ॥

अपरा गायातीभ्य उष्णिहोऽग्ने वाजस्येति ॥ २४८ ॥

प्रतिमन्त्रम् उपदधाति ॥ २४८ ॥

इदानीं ककुभामुपधानम्—

अनूकान्ते दक्षिणे पङ्क्तीरग्निं तमिति ॥ २४९ ॥

उपदधाति ॥ २४९ ॥

उत्तरे पदपङ्क्तीरग्ने तमद्येति ॥ २५० ॥

उपदधाति ॥ २५० ॥

पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यौ पुरी-

पसहिते भद्रा रातिर्वृत्ततूर्यैवस्थिरामिः हो-
तारमिति ॥ २५१ ॥

दक्षिणयोद्वत्तरा सपत्ना पुरीषघती तस्यां हि पुरीषं विहितं
पुरीषसहिते इति । प्राच्याचिति प्राग्लक्षणे चैते भवतः । भद्राराति-
रित्येवमादिना मन्त्रेण पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसमुपदधाति । भ-
द्रारातिरित्येतानि चत्वारि चत्वार्यक्षराणीति ॥ २५१ ॥

अग्ने त्वमित्यनूकान्ते उपरे द्विपदाः ॥ २५२ ॥

उपधीयन्ते । सर्वच्छन्दस्यास्त्रमितोर्ध्वपद्य । उष्णिहस्तु ति-
स्त्रस्तिर्यग्ध्वपद्याः ॥ २५२ ॥

मध्येऽष्टेष्टकं गार्हपत्यम् ॥ २५३ ॥

उपदधाति । अष्टेष्टकमित्युक्तत्वात् अधिका न भवन्ति । गा-
र्हपत्यमिति चनामधेयात् तद्वदेवोपधानमष्टानामपि । तथा चाह ।
तं वा एनैरेव यजुर्भिरेतया वृता चिनोतीति । इयांस्तु विशेषोर्ध्ववृहती-
नां स्थानेर्ध्वपद्याः ॥ २५३ ॥

पुनश्चित्तिं चोपरि तद्वद्येन ऋपय इति

प्रत्यूचम् ॥ २५४ ॥

तस्यैव गार्हपत्यस्योपरि तद्वदेव पुनश्चित्तिमुपदधाति । इयांस्तु
विशेषो यन ऋपय इति प्रत्यूचम् । अस्मिन् पक्षे अर्धोत्सेधा इष्ट-
त्वा भवन्त्युत्सेधायोगात् ॥ २५४ ॥

पुच्छसन्धावेके ॥ २५५ ॥

पुनश्चित्तिमुपदधाति । इयांस्तु विशेषः । ताः हैके जघना-
र्थं उपदधातीति श्रुतेः । अस्मिन् पक्षे द्विपदा अर्धोत्सेधाः ॥ २५५ ॥

पूर्वार्धे वा ॥ २५६ ॥

पुनश्चितिमुपदध्यात् । अत्र यथा सम्भवमर्थोत्सेधाः ॥२५६॥

गार्हपत्यं पुच्छसन्धौ कृत्वा ॥ २५७ ॥

पुनश्चिति पूर्वार्धे उपदधाति । तद्वैके जघनार्धे गार्हपत्यमुप-
पति पूर्वार्धे पुनश्चितिमिति श्रुते ॥ २५७ ॥

ऋतन्व्ये तपश्च तपस्यश्चेति ॥ २५८ ॥

विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वेति ॥ २५९ ॥

१ दक्षिणाऽसात्प्रत्यगरत्निमान्नादधि लोकम्पृ-
णाः पूर्ववत् ॥ २६० ॥

उपदधाति ॥ २५९ ॥

प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णीयस्वयमातृण्ये शर्करे

सऽस्पृष्टे छिद्रे प्रोथदश्च इत्युत्तरां विकर्णी-

मायोद्धेति स्वयमातृण्याम् ॥ २६१ ॥

प्रच्छाद्य पुरीषेण चिति विकर्णीयस्वयमातृण्या उपधीयेते संल-
हे प्रोथदश्च इत्युत्तरां विकर्णीमुपदधाति स्वयमातृण्यामायोद्धति ।
शर्करं छिद्रे इति च विकल्पार्थमुच्यते ॥ २६० ॥

सकृन्नित्ये ॥ २६२ ॥

सादनसुदबोहसौ सकृदेव बोदना भेदाद्भवतः ॥ २६१ ॥

१ आत्मनो दक्षिणासादान्येकोणात्प्रत्यगरत्नस्यां द्विषि अरत्नि-
मान्नादधि अन्तिमपद्यालोक परित्यज्य तृतीयपद्यालोकादाराभ्य
पञ्चम्यां चितौ लोकम्पृणा उपदधाति । पूर्ववदिति प्रथमं चित्युक्त-
प्रकारेण । तेनात्रापि प्रथमं द्वे ततो दण अरत्निमान्नादाराभ्य आ म-
भ्यात् ।

१ पुरुषाभिहोमवत्तिष्ठन्निं प्रोक्षति हिरण्यश-
कलसहस्रेण शते द्वे द्वे प्रकिरति सहस्रस्ये-
ति प्रतिमन्तः २ सहस्रस्येति प्रतिमन्तम् ॥२६३॥

इति कात्यायनसूत्रभाष्ये कर्कोपाध्यायकृतौ
सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ।

१ 'अयैर्नः हिरण्यशकलैः प्रोक्षति' इति, 'सहस्रस्य मध्याद्वे
द्वे शते प्रकिरति'

२ अयमध्यासोऽध्यायसमाप्ति सूचकः । कचिदन्त्यस्त एव पाठः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्याऽऽसक्त्या
परिश्रितस्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयन्त्सन्ततं
जर्तिलमिश्रान्गवेधुकासत्कूनजाक्षीरमेके
तिष्ठन्नुदङ् नमस्त इत्यध्यायेन ॥ १ ॥

शतरुद्रियमिति नाम । अयातः शतरुद्रियं जुहोतीति । स
शतरुद्रियस्यापरस्याऽऽसक्त्यां परिश्रितस्तु कर्तव्यम् । परिश्रित आ-
हवनीयकार्ये । तासां समुदितानां नैकैकस्याः परिश्रितस्तु जुहोतीति व-
चनात् । प्रयोजनं समुदितानां धर्मसम्बन्धः । अर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन
शातयन् । अर्कपर्णे जुहोतीति काष्ठमपूर्वत्वात्पक्षपत्नीयम् । तेन
शातयन्त्सन्ततमविलिख्यं जर्तिलमिश्रान् गवेधुकासत्कून । जर्तिलैर्जु-
होति तथा गवेधुकासत्कूमिर्जुहोतीति विकल्प प्राप्ते शास्त्रान्तरात्स-
मुच्चयः । तेन जर्तिलमिश्राणीत्युक्तम् । अजाक्षीरमेके जुहोत शास्त्रा-
न्तरात् । तिष्ठन्नुदङ् जुहोतीति जुहोती सति तिष्ठतिक्रिया याचनिकी
उदङ्ङिति च दिङ्निर्णयार्थम् । नमस्त इत्यध्यायेन मन्त्रद्रव्यं भ-
ग्नत जुहोति । यद्वा नि चैतानि कर्माणि धूयन्ते । दृष्टिश्च ह वै श्रीणि च
शान्तयेतच्छतरुद्रियमथ तिष्ठन्नुदङ् पश्चन्निष्ठ इति । एतावन्तो द्र-
व्यदेयता सम्बन्धाः । एवं च सति एतावन्ति चतुर्मुष्टीकानि गृह्य-
न्ते । अजाक्षीरपक्षं चैतावन्त एव पङ्क्तयः ॥ १ ॥

व्यानुकवाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे ॥ २ ॥

स वै जानुदग्ने प्रथमं स्वाहाकरोतीति वचनात् ॥ २ ॥

पश्चान्ते च नाभिमात्रे ॥ ३ ॥

पश्चानुवाकान्ते नाभिमात्रे । चशब्दात्स्वाहाकारः ॥ ३ ॥

प्राक्च प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे ॥ ४ ॥

स्वाहाकारः ॥ ४ ॥

प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु
नमोस्त्विति प्रतिमन्त्रम् ॥ ५ ॥

प्रतिलोमं च प्रथमं मुखमात्रे ततो नाभिमात्रे पुनर्जानुमात्रे
इति । प्रत्यवरोहश्च नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीति ॥ ५ ॥

हवने प्रास्यति चात्वाले ॥ ६ ॥

अकेपणांककाष्ठे इत्यर्थः । आगन्तुत्वाच्च कर्मापवर्गान्ते ॥ ६ ॥

चित्यं परिपिञ्चत्यग्नीदक्षिणे निकक्षेऽर्द्रिं कृ-
त्वाश्मन्नूर्जमित्यद्वेराधि ॥ ७ ॥

चित्यमग्निमग्नीत्परिपिञ्चेदक्षिणे निकक्षेऽर्द्रिं कृत्वाश्मन्नूर्जमि-
त्यनेन मन्त्रेणाद्वेरादभ्य ॥ ७ ॥

अश्मस्ते क्षुदित्यद्रौ कुम्भं कृत्वा मयि त
ऊर्गित्यादायैवं द्विपरम् ॥ ८ ॥

परिपिञ्चति ॥ ८ ॥

तावत्प्रतिपर्येति ॥ ९ ॥

निधायोदहरणम् त्रिविधं कल्पयत इति ध्रुवे ॥ ९ ॥

कुम्भेऽर्द्रिं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ्
तिष्ठन् दक्षिणास्यति यं द्विप्प इति ॥ १० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १० ॥

अभिले भेत्तवै ब्रूयात् ॥ ११ ॥

यदि न भिद्येत भेत्तवै घूयादिति । तच्च प्रतिपत्त्यात् । भेदने तु प्रधानत्वादध्ययैः ॥ ११ ॥

अत्रैतच्चिन्त्यते । किं कुम्भविषयमेतद्भेदनम् उताद्रिविषयमिति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैवोपक्रमः—

कुम्भे भेदनं सामर्थ्यात् ॥ १२ ॥

कुम्भविषयमेतद्भेदनम् नाद्रिविषयम् । कुत एतत् । एवमेतद्वचनं समर्थं भवति यदि न भिद्येत भेत्तवै घूयादिति । अद्वै त्वसमर्थमेव । न हि तस्य कठिनत्वाद्भेदनमाशङ्क्यते ॥ १२ ॥

एवं प्राप्त आह—

अश्मनि वार्थवादात् ॥ १३ ॥

प्राशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अश्मनि वैतद्भेदनं प्रतिपक्षव्यम् । न कुम्भविषयम् । कुत एतत् । अर्थवादात् । यदाहोय सति भिद्यतेऽथ तदनुगृह्यति यं द्वेष्टीति । सा च शुगश्मनि निहिता तदश्मनि शुवं दधातीति ॥ १३ ॥

वाच्यत्वाच्च ॥ १४ ॥

अपि चाश्मन्येव वाच्यं भेदनं न कुम्भे सहासमर्थः क्षिप्रोऽयमेव भिद्यत इति ॥ १४ ॥

अनपेक्षमत्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन उपरि

प्रापणान्ते जपतीमा म इति ॥ १५ ॥

आत्मा चात्रान्यान्मोच्यते ॥ १५ ॥

मण्डूकावकात्रेतसशाखा त्रेणौ चदध्वावकर्पति

मन्तकृष्टवत्समुद्रस्य त्वेति प्रत्यूचम् ॥ १६ ॥

मण्डूकादीन्वेणौ यथागतिं विकर्पति मन्त्रवन्कमेव समुद्रस्य त्वेति प्रत्यूचम् ॥ १६ ॥

पक्षपुच्छानि चाभ्यात्ममग्ने पावकरोचिषेति ॥ १७ ॥

अग्न्यात्मानमाभिमुख्येन पक्षपुच्छानि कर्षति अग्ने पावकरो-
चिषेति प्रत्यृचमेव ॥ १७ ॥

अन्त्यमुत्तरम् ॥ १८ ॥

अन्त्यमुत्तर पक्षम् ॥ १८ ॥

वेषुमुत्करेण कृत्वा चित्यमालभ्य तिष्ठन् हि

ङ्कृत्य साम गायति ॥ १९ ॥

सामगतमुद्रातु स्यात् समाख्यानात् । अध्वर्योर्वा वचनसा-
मर्थ्यात् । नान्याध्वर्योर्गायेदिति समाख्यानामध्वर्योरेव । विधानानु-
सारिणी हि समाख्या । विधानं चाध्वर्यववेदविहितम् । अथैतद् मा-
मभिः परिगप्यतीति । एव च नान्योऽध्वर्योर्गायेदित्यनुवाद एव ॥ १९ ॥

पुरस्ताद्वायत्रम् ॥ २० ॥

सामगायति ॥ २० ॥

दक्षिणे पक्षे रथन्तरमुत्तरे बृहदात्मनि वा-

मदेव्यं पुच्छे यज्ञायज्ञियं दक्षिणे निकक्षे

प्रजापतिहृदयमग्न्युक्थ्यः शः सत्याह ॥ २१ ॥

होतुः श्रेयणम् ॥ २१ ॥

औपवसथ्ये विसृष्ट्वाचि पञ्चगृहीतं हिर-

ण्यशकलान्प्रास्यति पञ्च ॥ २२ ॥

उपवसथ्ये ऽहम्रातगदित आदित्ये पाच विसृजत इति प्र-
त्यये धृतस्यात् ॥ २२ ॥

दधिमधूघृतं पात्र्याः समासिच्य स्थातव्यां

वा महामुल्यां कुशमुष्टिं चोपर्युभयमादाय
चित्या रोहणं नमस्त इति ॥ २३ ॥

दध्यादीन् पादयोः प्रास्य महामुख्यं वा स्वात्पां तदुपरि च
कुशमुष्टिमुभयं गृहीत्वा चित्यमारोहेत् नमस्त इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३ ॥

स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति ना-
भिवद्धिरण्याऽदर्शनं च नृपदे वेडिति
प्रतिमन्त्रम् ॥ २४ ॥

स्वयमातृणायां पञ्चगृहीते जुहोति नाभिव्याघारणाय नृ-
पदे वेडिति प्रति मन्त्रं हिरण्यदर्शनेन च न भवति ॥ २४ ॥

समासिक्तान्कुशैः प्रोक्षति सपरिश्रितकं वा-
ह्येन च ये देवा इति ॥ २५ ॥

अथैनः समुक्षतीति प्रकृत्य सर्वतः समुक्षत्यपि बाह्येन परि-
भित इति भुते ॥ २५ ॥

प्राणदा इत्यवरोहति ॥ २६ ॥

एवमारोहणावरोहणमतः ॥ २७ ॥

भत ऊर्ध्वमेवमेवाऽवरोहणावरोहणे कार्ये ॥ २७ ॥

उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनं यथोक्तमग्नौप-
रिष्यन्दे वा ॥ २८ ॥

वाद्यदो विषद्वपाद्यः विषद्वेन हि अथमन्त्रः । परि सम-
स्तावापः स्यन्दन्ते यत्र प्रदेहो स परिष्यन्दः ॥ २८ ॥

स्वयमातृणास्पष्टं प्रथमम् ॥ २९ ॥

अग्निपक्षे स्वयमातृष्णयासंस्पृष्टं प्रवर्ग्यमुत्सादयतीति व-
चनात् ॥ २९ ॥

पञ्चगृहीतं जुहोत्याग्निस्तिग्मेनेत्यृचा षोड-

शगृहीतार्धमनुवाकशेषेण ॥ ३० ॥

पुनः षोडशगृहीतं गृहीत्वा तदर्धमनुवाकशेषेणाष्टाभिर्ऋ-
ग्भिर्जुहोतीति । चक्षुषः पितेत्यपरमनुवाके न । अपरमर्द्धं चक्षुषः
पितेत्यनुवाकेन अष्टाभिर्ऋग्भिः । सर्वाणी चैतानि शाकान्गौ
जुहोति ॥ ३० ॥

आर्द्रौदुम्बरीर्धृतोपितास्तिस्त्र उदेनमित्या-

दधाति प्रत्यृचम् ॥ ३१ ॥

औदुम्बरीः समिधः घृते न्युक्ताः सर्वा रात्रिमुपिताः तिस्र उदे-
नमित्यादधाति प्रत्यृचम् ॥ ३१ ॥

वैकृताघसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह—

अग्निं प्रणयति ॥ ३२ ॥

तत्र विशेषमाह—

प्रेष्यत्युद्यच्छेधमपयच्छोपयमनीः ॥ ३३ ॥

अपं च प्रैषः प्रतिप्रस्थातुः । तदर्थोऽध्यर्थोः ॥ ३३ ॥

अग्नये प्रहियमाणाया नुब्रूह्यग्नीदेकस्फययानू-

देहि ब्रह्मन्नप्रतिरथं जपेति ॥ ३४ ॥

य प्रेष्यति ॥ ३४ ॥

तिरुक्तायामुद्यम्योदु त्वेति ॥ ३५ ॥

चित्त्वं गच्छन्ति पञ्च दिश इति ॥ ३६ ॥

तिरुक्तायां होत्रा प्रथमायामृचि उदु त्वेत्युद्यम्यग्निं चित्त्वं
प्रति गच्छन्ति पञ्च दिश इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३६ ॥

आग्नीध्रदेशादक्षिणं पृष्ठ्या सहितं पृथन्य-
श्मानमुपदधाति विमान इति ॥ ३७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३७ ॥

न नित्ये ॥ ३८ ॥

नित्ये सादनसूददोहसौ न भवतः । इष्टकासंस्तयाग्रासयो-
निषेध ॥ ३८ ॥

निधायैनमतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा इति ॥ ३९ ॥

तं निधाय यथा न नश्येद्वयोपातियन्तीति घचनात् ॥ ३९ ॥

क्रमध्वमग्निनेति चित्यमारोहन्ति ॥ ४० ॥

अतश्च नमस्त इत्ययं न निवर्त्तते ॥ ४० ॥

स्वयमातृणामध्यग्निं धारयञ्जुक्लवत्साप-

यसाभिजुहोति कृष्णाया दोहनेन स्वयमा-

तृणामवसिञ्चन्नक्तोपासेति ॥ ४१ ॥

स्वयमातृण्यायां उपरि धारयन्नग्निं कृष्णायाः गोः शुक्ल-
त्साया पयसो दोहनेनाभिजुहोति नक्तोपासेत्यनेन मन्त्रेण स्वय-
मातृणामवसिञ्चेत् । अथ जुहोतिस्ततश्च साग्राव्यधर्माः प्रवर्त्तन्ते
जुहोतिस्वान्मन्त्रवर्जम् । दाहनस्य जुह्वकार्यापत्तिरतश्च तद्धर्मा
भवन्ति । महाघेदेश्च सम्मर्शनान्तधर्माः कृताः तत उत्तरपरिग्रहा-
द्यत्र कर्तव्यम् । अतस्त्रिद्वये तु खननादि ॥ ४१ ॥

पैतुदारवाद्यत्तैके ॥ ४२ ॥

एके प्राद्वन्मयि गृह्यामीति ज्ञेयात् । तत्र शुकमाचार्येणोत्तरदे-
दिप्रोक्षणाद्या सम्मार्पणपणान्कृत्वेति । यद्येवमिह फलमात्मभार-
निर्वापः । अग्न्यर्घ्यत्वात् । यद्येवमिहैव सम्मारनिर्वापः ॥ ४२ ॥

तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णोसीति व-

पट्कारेण ॥ ४३ ॥

तस्यां स्वयमातृषणायां सुपर्णोसीत्यनेन मन्त्रेण षपट्कारान्ते-
नार्गिनं निदधाति ॥ ४३ ॥

नित्ये च ॥ ४४ ॥

अत्र भवतः । इष्टकासस्तवाग्ने ॥ ४४ ॥

समिदाधानं शमीलीवैकङ्कत्यौदुम्बर्यस्तां

सवितुरिति प्रत्यृचमुत्तमा सकर्णका ॥ ४५ ॥

समिद्धवति ॥ ४५ ॥

कर्णकाऽभावे दधिद्रप्साक्ताः ॥ ४६ ॥

कर्तव्या ॥ ४६ ॥

रूत्राहुती जुहोत्यग्ने तमद्येति च प्रत्यृचम् ॥ ४७ ॥

जुहोति ॥ ४७ ॥

पूर्णाहुतिं च सप्त त इति ॥ ४८ ॥

तिष्ठन्त्समिधः सर्वत मध्ये ॥ ४९ ॥

सर्वत्र ग्रहणात् समिदुद्देशेन विहितत्वात्तिष्ठति क्रिया स-
र्वत्र भवति । समिदाधानग्रहणादाहुत्योर्मध्य । अन्तेष्वाहुतीरिति
सूचितत्वात् ॥ ४९ ॥

अन्तेष्वाहुतीरुपविश्य ॥ ५० ॥

तिष्ठति क्रियानन्तर्याहुपविश्येत्युच्यते ॥ ५० ॥

अत्र पञ्चम्याः सप्तर्चोपस्थानं सर्वोपधानात् ॥ ५१ ॥

अस्मिन्नगमरे पञ्चम्याश्रिते. सप्तर्चोपस्थानं कर्त्तव्यम् । अ-
त्र हि मकला पञ्चमी चितिरुपदिता भवति ॥ ५१ ॥

धिष्ण्यान्वाचित्वोत्तमासंयोगात् ॥ ५२ ॥

अथ वा धिष्ण्याश्चित्वा सप्तर्षोपस्थाने कर्तव्यम् । कुत ए-
तद्धिष्ण्यानां हि पञ्चम्याश्चितेः अन्तर्भावः । तस्मात्तत्रैव युक्तरूपमुप-
स्थानम् ॥ ५२ ॥

अभिमृशेदिच्छन्तस्म्वत्सरोसीति ॥ ५३ ॥

अग्निम् ॥ ५३ ॥

एवं यथाचिति ॥ ५४ ॥

सम्मर्शने कर्तव्यम् । यजामा चितिस्तदभिधायकेन
मन्त्रेण ॥ ५४ ॥

वैश्वानरमारुतां निर्वपति यथोक्तम् ॥ ५५ ॥

वैश्वानरमारुताश्च मारुताश्च वैश्वानरमारुताः ताभिर्वपति ।
यथोक्तग्रहणाच्च वैश्वानरो यजतिः मारुता जुहोतयः । तत्कथं वैश्वा-
नरं हि प्रकृत्याह । तं वा एतं पुरोनुवाक्यध्वन्तं याज्यध्वन्तं यदहृते
स्वचा जुहोतीति यजतीनां ह्येव धर्मः । पुरोनुवाक्याद्यभिधाताश्च या-
यदुक्तं स्यात् । तथा मारुताग्रकृत्याह ह्येतेनैवेनैरानासीनः स्वाहा-
कारणेति जुहोतीनां ह्येव धर्मः । कपालसंख्यायै च यथोक्तग्रह-
णम् । वैश्वानरस्य हि द्वादशकपालता पठ्यते मारुतानां सप्तक-
पालता ॥ ५५ ॥

वैश्वानरमधिश्रित्य दक्षिणोत्तरौ मारुतौ ॥ ५६ ॥

अधि धयति । अवरोत्तरमुत्तरमित्यस्यापवादोपम् ॥ ५६ ॥

पश्चाच्च संकृष्टतरौ ॥ ५७ ॥

अथवा दक्षिणोत्तराधियधयति ॥ ५७ ॥

एवमपरी ॥ ५८ ॥

प्राधियधयतीति शेषः । एवं शब्देन च दक्षिणोत्तरता कृष्ट-
तरता च लभ्यते ॥ ५८ ॥

पश्चादरण्येऽनूच्यम् ॥ ५९ ॥

अरण्येऽनूच्यं च पुरोडाशं पश्चादधिश्यति ॥ ५९ ॥

होमासादनयोश्च ॥ ६० ॥

चशब्दादयमेव विधिः ॥ ६० ॥

पुच्छादपरान् कुशानास्तीर्याहवनीयसहि-
तान्वा तत्रासादनम् ॥ ६१ ॥

कुशानास्तीर्येति प्राकृतमेव परिस्तरणमनूयते । प्रदेशविधा-
नाय पुच्छादपरानिति । कुत एतत् । सपुच्छोयमाहवनीय इति । प्रकु-
तौ चावहनीयमपरण स्तरणं वृत्तमिहापि तथैव कर्तव्यम् । आहव-
नीयसहितान्वेति । कुत एतत् । आहवनीयशब्दो ह्यग्न्यभिषायक
उपचारवृत्त्या स्थले वर्तते । तस्मादाहवनीयसहितान्वेत्यवधार्यते ।
तत्रासादने कर्तव्यम् ॥ ६१ ॥

वैश्वानरेण प्रचर्य सर्वहुतेन हस्तेन मास्तान्
जुहोत्युपविश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं
कृत्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६२ ॥

मास्तान् जुहोति । यिकल्पश्चायं वैश्वानरे होमोऽग्नौ घेति ॥ ६२ ॥

विमुखेनारण्येऽनूच्यम् ॥ ६३ ॥

अरण्येऽनूच्यं पुरोडाशं विमुखेन जुहोति । विमुखश्चाध्येनृणां
प्रसिद्धः उग्रश्च भीमश्चेति ॥ ६३ ॥

इन्द्रं देवीरिति जपति ॥ ६४ ॥

भागान्नुवादन्ते ॥ ६४ ॥

इमं स्तनमिति वाचयति वा ॥ ६५ ॥

जपति घेति यिकल्पः । वैश्वानरमास्तानामेकतन्त्रम् । तत्र च

यः साधारणपदार्थः स मन्त्रवान्कर्त्तव्यः । मानुषानां हि पदार्थमात्रे-
प्रयोजनम् । समन्ताकोशेऽपि पदार्थः पदार्थ एवेति ॥ ६५ ॥

वसोर्धारां जुहोत्यौदुम्बरी पञ्चगृहीतः
सन्ततं यजमानोरण्येऽनूच्येऽग्निप्राप्ते वा-
जश्वम् इत्यष्टानुवाकेन ॥ ६६ ॥

वसोर्धारेति कर्मनामधेयम् । तच्च समुदायस्य । एवं हि धूप-
ते । पण्डित इ वै श्रीणि च शतान्येषा वसोर्धाराय पडय पञ्चभिः श-
दिति । अत्र च यदन्तरितं तस्यावृत्तिर्भवति । औदुम्बरी स्तुचा
पञ्चगृहीतमाज्यं जुहोति अग्नौ प्राप्तं वाजश्वम् इत्यष्टानुवाकेन ।
सन्ततमिति च द्रव्यमन्ततम् मन्त्र मन्ततं च । अत्र च धूपने । आष्ट-
सु कल्पयति दशसु कल्पयतीत्येवमादिना वाक्यपरिसमाप्तिः । प्राति-
वाक्यं च स्वाहाकारकरणम् । अत्र च देवतापदान्तरायं पञ्चपद्वी-
तमेव च सकलवाक्येन द्योतय्यं न ह्यन्यथैतददृष्टमिति ॥ ६६ ॥

हुत्वा स्तुक्प्राप्तम् ॥ ६७ ॥

तच्चाग्नौ । एवं हि धूपते । अत्र तां स्तुचमनुप्रास्यति यद-
प्राज्यलितं तत्रेद्वद्विद्वाग्नेरसदिति ॥ ६७ ॥

अग्नये स्वाहेति षट् पार्थानि जुहोति ॥ ६८ ॥

तानि च राजसुयिकानि । तत्राग्नाय । इदं च धूपते । स वै
राजसुयस्य पूर्वाणि जुहोतीति ॥ ६८ ॥

वाजप्रसवीयानि वप्रावत्सम्भृत्य चमसव-
त्स्वयेण वाजपेयिकानि वाजस्येममिति ॥ ६९ ॥

वाजप्रसवीयानीति नामधेयम् । विध्यर्थवाक्यमन्त्रत्वासम्भवा-
त् । समुदायनामधेयश्चैतन्नत् । सप्त ह्येतानि कार्माणि वाजपेयिकानि ।
प्रयोजनमन्यतमाऽपायं तस्यैवावृत्तिः । तानि च वप्रावत्सम्भृत्य चम-
सवत्स्वयेण । वप्रावत्स्वयेणाग्निशेषफेदाराभिधानम् । तद्वदथापि सम्भृत्य
चतुः श्रुतिना स्वयेण वाजपेयिकानि वाजस्येममिति प्रति-

मन्त्रं जुहोति । वाजपेयिकग्रहणाच्च अप्ययसी प्रक्षिप्येते । एवं तत्रा-
चार्येणाभिहितम् । औदुम्बरे पात्रे ऽप आसिच्य पयश्च सप्तदशांश-
न्यावपाति यावत्सृति वेति । एवं च सति सप्तपद्वर्गाः सप्त चतुर्मु-
ष्टिकान्युपादेयान्यापञ्चेति ॥ ६९ ॥

आग्निकानि च वाजस्य त्विति ॥ ७० ॥

वाग्निकानि च वाजप्रसवीयानि वाजस्य त्विति प्रतिमन्त्रं जु-
होति । वाग्निकेष्वपि सप्तैव सर्वोपधस्य च चतुर्मुष्टिकानि ॥ ७० ॥

स्खं प्रास्य परिश्रित्स्पृक्कृष्णाजिनमास्तीर्य

पुच्छादुत्तरः शेषेऽपः कृत्वा ॥ ७१ ॥

अभिषिञ्चतीति सूत्रशेषः । स्वयमग्नौ प्रास्य तदन्ते परिश्रि-
त्सल्यन्त पुच्छादुत्तरतः कृष्णाजिनमास्तीर्य हुतशेषेऽपः कृत्वा ॥ ७१ ॥

कुत पतत्—

अभिषेकसामर्थ्यात् ॥ ७२ ॥

अन्यथा भिषेक एव न भवति । वा नैवावांसास्तेकः ॥ ७२ ॥

क्षीरोदके वा वाजपेयिकानीति श्रुतेः ॥ ७३ ॥

येन क्षीरोदके वाजपेयिकशेषे विधत्ते एव । अतश्चाभिषेकोपि
सम्भवत्येव ॥ ७३ ॥

तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्चसकामश्चित्सन्वारब्धो

देवस्य त्वेति ॥ ७४ ॥

ततः कृष्णाजिने भिषिच्यते यजमानश्चित्सन्वारब्धे देवस्य
शेषत्वेनेन मन्त्रेण । ब्रह्मवर्चसकामस्य च कृष्णाजिने ऽभिषेकः कृष्णा-
जिने ब्रह्मवर्चसकाममिति यचनात् ॥ ७४ ॥

तिष्ठन्बभूवुः ॥ ७५ ॥

भूतिमिच्छात्तद्वन्नभिषिच्यते ॥ ७५ ॥

भूत उपविष्ट ॥ ७६ ॥

प्रातभूतिरुपविष्टो ऽभिपिच्यते ॥ ७६ ॥

वस्तचर्मणि पुष्टीच्छुः ॥ ७७ ॥

पुष्टिमिच्छन्वस्तचर्मण्यभिपिच्यते ॥ ७७ ॥

उभयेच्छुरुभयोः ॥ ७८ ॥

यो नाम पुष्टिग्रहावर्चस उभेऽपीच्छति स उभयोश्चर्मणोर्ग्र-
हस्थितो ऽभिपिच्यते ॥ ७८ ॥

एके दक्षिणतश्चित्ये वा ॥ ७९ ॥

स्थितस्यमभिपिच्यति । तः द्वेके दक्षिणतोन्नेरभिपिच्यन्त्याहव-
नीय उ द्वेके मिपिच्यन्तीति च श्रुतेः ॥ ७९ ॥

प्रास्य चमसमिन्द्राय स्वाहेति पङ्जुहोति

प्रतिमन्त्रम् ॥ ८० ॥

मग्नौ प्रास्य चमसमिन्द्राय स्वाहेति पदपार्थानि जुहोति ।
एतान्यपि राजसुयिकानि । ततश्च पूर्वपार्थाज्यसंस्कारोत्रापि
मयति ॥ ८० ॥

द्वादशगृहीतं विग्राहं जुहोत्युतापाडिति प्र-

तिस्वाहाकाराः राष्ट्रभृतो वादकारान्तः पूर्वः

पूर्वो मन्त्रः ॥ ८१ ॥

द्वादशगृहीतमाज्यं विगृह्य जुहोति श्रुतापाडिति प्रतिस्वाहा-
कारं राष्ट्रभृत्संस्तकान्दोमान् । तत्र च पादकारान्तः पूर्वः पूर्वो मयति ।
उत्तरस्तु स्वाहाकारान्तः । एवं ह्यत्र ध्रुयते मिथुनानि जुहोति गन्ध-
र्घाप्सरसंज्यो जुहोति पुंसं पूर्वस्मै जुहोत्यय स्त्रीज्यः । एवस्था इय
पुंसै जुहोति बहीज्य इय स्त्रीज्य उमाज्यां यपदकारेण च स्वाहा-
कारेण च पुंस जुहोति स्वाहापारणैय स्त्रीज्य इति । एय स्वयेण स-

ति समाम्नायपरिपाठिते मन्त्रे विभागः कर्तव्यः । यानि पुल्लिङ्गानि
पदानि तान्येकवाक्यतामुपनेयानि । एवं स्त्रीलिङ्गान्तान्यपि । ऋता-
पादऋतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाडि-
ति पूर्वो मन्त्रः । तस्यो पधयोप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहेत्युत्त-
रः । अत्र च तस्योपधय इति सापेक्षत्वाद्वातापादऋतधामाग्निर्ग-
न्धर्व इत्यत्र वर्तते ॥ ८१ ॥

पञ्चगृहीतं च रथशिरस्यध्यध्याहवनीयं ध्रि-

यमाणे पञ्चकृत्वः स नो भुवनस्येति ॥ ८२ ॥

पञ्चगृहीतमाग्य च शब्दाज्जुहोति । रथशिरस्यध्यध्याहवनी-
यं ध्रियमाणे पञ्चकृत्वः स नो भुवनस्येत्यनेन मन्त्रेण ॥ ८२ ॥

अत्रविशेषमाह—

प्रदक्षिणं रथनीडपरिहारः ॥ ८३ ॥

कर्तव्यः ॥ ८३ ॥

पुरुषाहुति वद्वा ॥ ८४ ॥

येति विफल्यः ॥ ८४ ॥

पक्षग्रयेपि—

अध्वर्युरभिमुखो रथशिरः ॥ ८५ ॥

जुहोति ॥ ८५ ॥

वातहोमान् जुहोति अञ्जलिनाहृत्य पुरस्ता-

द्वहिवेदेरधो दक्षिणस्यां धुर्युत्तरत उत्तरस्यां

दक्षिणाप्रष्टेः समुद्रोऽसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ८६ ॥

वातहोमान् जुहोति अञ्जलिना आहृत्य पुरस्ताद्वहिवेदेः
अधो दक्षिणस्यां धुरि । पश्चोत्तरत आहृत्योत्तरस्यां धुरि । द-
क्षिणतः पश्चात् आहृत्यार्धं दक्षिणाप्रष्टेरेवमेव । समुद्रोऽसीति मन्त्रैः
प्रतिमन्त्रम् ॥ ८६ ॥

योक्त्रपरिहरणं च सर्वत्र ॥ ८७ ॥

अशब्दादोमसमनन्तरमेव ॥ ८७ ॥

प्रगृह्याध्वर्योरावसथहरणम् ॥ ८८ ॥

एवमेव कर्तव्यम् ॥ ८८ ॥

दक्षिणाकाले ऽध्वर्यवे ददाति ॥ ८९ ॥

एवम् ॥ ८९ ॥

अर्थाश्च ॥ ९० ॥

वदाति ॥ ९० ॥

नव जुहोति यास्तं इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९१ ॥

आहुतीः ॥ ९१ ॥

जानुन्वाहणोक्ता जुहुयाद्वा ॥ ९२ ॥

यां पां च प्राद्वणवतीमाहुतिं विद्यात्तामेतस्मिन्काले जुहुया-
दिति धुनेः । तामेव प्रहत्याह न जुहुयादितिरेचयानीति । विहितप्र-
तिषेधाद्विषयः ॥ ९२ ॥

हविर्धानप्रक्षालनाद्याग्नीध्रालम्भनात्कृत्वा

धिष्ण्यांश्चिनोत्यष्टेष्टकां लोकम्पूणाभिश्च-

तुःस्रक्तींस्तिरश्चो न्युप्य न्युप्य ॥ ९३ ॥

वैकृतापसरे शकृत्तानुष्टुप्पथमाह । हविर्धानप्रक्षालनाद्याग्नी-
ध्रालम्भनाप्राकृतं फलं कृत्वा धिष्ण्यांश्चिनोति । अष्टेष्टकाभिर्लोकम्पू-
णाभिरिति तत्प्रसंगप्रवृत्त्यर्थम् । स्रक्तींस्तिरश्च इति तीर्थैकप्रस्तारान्
मोपरिरूपलिङ्गया धयनम् । न्युप्य न्युप्येति । यं यमेवाध्वर्यधिष्ण्यं
निर्यपति सं तं चिनोतीति धयनात् ॥ ९३ ॥

पृथ्व्यश्मा चार्नीध्रीये ॥ ९४ ॥

उपधेय ॥ ९४ ॥

सकृन्मन्त्रवचनम् ॥ ९५ ॥

होत्रीये त्रिरैकविंशत्या ॥ ९६ ॥

हातृधिष्ये त्रिमन्त्रवचनम् एकविंशतिभिरिष्टकामिध्व-
यनम् ॥ ९६ ॥

ब्राह्मणाच्छुस्ये द्विरैकादशसु षण्मार्जालीये ॥ ९७ ॥

शेषा अष्टेष्टकाः ॥ ९८ ॥

यावदिष्टकं परिश्रितः परिनिधाय ॥ ९९ ॥

तेषां वै यावत्य एव यजुष्यस्तावत्य परिश्रित इति वचनात् ।
परिनिधानम् च परिश्रित श्रूयते न निखननम् । स वै पथ्येव नि-
वधाति ॥ ९९ ॥

पुरीषं च तूष्णीम् ॥ १०० ॥

पुरीषनिर्वापे मन्त्रो मा भूदिति तूष्णीमित्युक्तम् ॥ १०० ॥

प्राकृतानुष्ठेयधेमाह—

अनुपदेशाद्या पुरोडाशस्विष्टकृतोऽभिषेच

नीयवत् ॥ १०१ ॥

कर्म भवति । एष घोऽमी राजत्यस्य वचनसामर्थ्यात् विलिङ्ग-
ह्यापि प्रयोगो भवति । अथैन पूर्वाभिषेकेणाभिष्टुशतीति प्रवृत्त्याह
एष घोऽमी राजा सोमोऽस्माक मादृशणानां राजति ॥ १०१ ॥

अग्नियोजनम्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन्-

रिधीनालम्भ्य यथापूर्वमग्निं युनज्मीति

प्रत्यृचम् ॥ १०२ ॥

प्रातर्विमाघनम् । प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन्नग्नियोजनं करोति
यथास्मृतिम् ॥ १०२ ॥

अग्निमारुतस्तोत्रपुरस्ताद्विमोचनम्

परिधिपंध्योर्दिवो मूर्धेति प्रत्यृचम् ॥ १०३ ॥

अग्निमारुतस्तोत्रस्य पुरस्तादग्निमोचनं परिधिपंध्यालम्भनं
कृत्वा दिवो मूर्धेति प्रत्यृचम् ॥ १०३ ॥

प्रायणीयेऽतिरात्रे युक्त्वोदयनीये विमोकमेके ॥ १०४ ॥

एके अहरद्वयं जन्ति च विमुञ्चन्ति च ॥ १०४ ॥

अध्वरसमिष्टयजुरन्तर्दृष्टो यज्ञ इति प्र-

त्यृचमपरे ॥ १०५ ॥

समिष्टयज्ञो ज्ञोति ॥ १०५ ॥

अनूबन्ध्यस्य दैविकाहवीऽपि निर्वपति

यजप्रैषाणि ॥ १०६ ॥

अनूबन्ध्यपशुपुरोडाशमनुदैविकाहविषां विषांप. क्रियते ।
यजप्रैषाणि ॥ १०६ ॥

सात्ताक्षर्मीमाह—

अनुमतिराकृतिनीशालीकुहूम्यश्वरवो

धात्रो द्वादशकपालः सर्वहुतः ॥ १०७ ॥

कनैष्य ॥ १०७ ॥

हृदयशूलान्ते स्त्वाहुर्ताजिहोति यदाकृता-

दिति प्रत्यृचमष्टौ ॥ १०८ ॥

अनूबन्ध्याहृदयशूलान्ते यदाकृतादिति प्रत्यृचमष्टौ स्त्वाहु-
र्ताजिहोति ॥ १०८ ॥

चित्रोसीति चित्यनाम कृत्वोपतिप्रुते ये अ-

अथ इति ॥ १०९ ॥

तमेघचिह्नम् ॥ १०९ ॥

पयस्या मैत्रावरुणी तूपरमिथुनदक्षिणोदवसा-
नीयान्ते ॥ ११० ॥

उदवसानीयान्तप्रद्वणं मा भूयुषस्यानान्ते । पयस्यायाश्च तू-
परौ छागौ मिथुनाहौ दक्षिणा ॥ ११० ॥

वर्षत्यसरणमतः ॥ १११ ॥

अग्निचिह्नंति न धावेदिति घञ्चत्वात् ॥ १११ ॥

पक्ष्यभोजनम् ॥ ११२ ॥

न घयसोऽग्निचिद्वर्तीयादिति ॥ ११२ ॥

सवर्णोपायी ॥ ११३ ॥

सवर्णाशब्देन द्विजात्यभिधानम् । ततश्च शुद्रानिष्टुतिः । एवं
ह्यामनन्ति । अग्निं चित्वा प्रथमं चित्वा न रामासुषेयादिति ।
रामा च शुद्धी । सा हि रमण्यायोषेयते न धर्मायेति ॥ ११३ ॥

द्वितीये स्वामेव ॥ ११४ ॥

द्वितीयेऽग्निचयने विनिष्टुते स्वामेषोपेयात् क्षत्रियां यैश्यां
चेति । एवमपि हि धूयत इति ॥ ११४ ॥

तृतीये न कां चन ॥ ११५ ॥

तृतीये धयनेऽग्निचयने न काश्चनोपेयात् प्रह्वचार्यैव भवति ॥ ११५ ॥

यावजीवं व्रतान्यविशेषात् ॥ ११६ ॥

अग्निचिह्नंति न धावेदित्येवमादीति मयेयुः । वृत्त एतत् ।

अविशेषात् । न ह्यत्र कालविशेषः ध्रुयते । एतावन्तं कालमेतानि घ-
तानीति ॥ ११६ ॥

एवम् स्थित आह—

सम्बत्सरं वा कालस्यानवस्थितत्वात् ॥ ११७ ॥

संवत्सरं वा यावदेतानि घनानि भवेयुः । कुत एतत् । काल-
स्यानवस्थितायात् । न हि कालो व्यवस्थितः । शास्त्रे व्यवस्थितेन
च शास्त्रार्थेन भवितव्यम् ॥ ११७ ॥

तद्वत्तद्वत्तेश्च ॥ ११८ ॥

अपि च तद्वत्तद्वत्तेश्च । संवत्सरसम्मिता या, घतचयैति ।
तदेतत्पक्षद्वयं प्रदर्शितमाचार्येण । अत्र यः श्रेयस्करतरः पक्षः स ए-
वाभ्युपेयः । कोऽसौ । यावज्जीवमन्येतानीनि । कुत एतत् । अ-
ग्निचित्संयोगात् । अग्निं चित्तवान् यः सोमिचिदुच्यते । याव-
ज्जीवं चासावग्निचित् । अतो घतान्यपि तावदेवेति । आचार्यस्या-
प्ययमभिप्रायः । येन विश्वजिह्वाजितः संवत्सरसम्मितां घनच-
यमाह संवत्सरं न याचेदिति । यत्पुनरुक्तं संवत्सरसम्मिता घे-
मतचयैति उक्तविधिशेषायास्तद्विषयमेव तदिति ॥ ११८ ॥

चित्याशक्तौ पुनः सोमेज्यायां स्वयमातृण्णा-

विश्वज्योतिर्ऋतव्यानामन्यतमा ॥ ११९ ॥

उपधेयाः । स्यत्यु हेया ऽग्निचित आहुतीः सोमाहुतिर्गोमनि-
ष्टके जुहोतीति प्रहृत्यैवमेव धृतत्वात् । स स्वयमातृण्णा एवोप-
धीत तथा ऋतव्या एवोपधीतं विश्वज्योतिष एवोपधीत ॥ ११९ ॥

पुनश्चितिम् ॥ १२० ॥

पुनश्चितिमेवोपधीतेति च ॥ १२० ॥

• अचयनं वा ॥ १२१ ॥

कुत एतत्—

७९८ कासागगश्रौतसूत्रसहितकर्कभाष्ये

चित्यस्याहवनीयाभिसम्पत्तेः ॥ १२२ ॥

आहवनीयएवचित्याभिसम्पत्तिश्चवर्णात् । यो वाच चितेऽग्नि-
निधीयते तामवेष्टकामेय सर्वोत्तिग्निरभिसम्पद्यत इति ॥ १२२ ॥

इति उपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये

अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ।

एकोनविंशोऽध्यायः ।

आचार्येणाग्निरनुषिहितः । इदानीमवसरमाप्तः सौत्रामण्यानु-
विधानम् श्रियते ।

ब्राह्मणयज्ञः सौत्रामण्यद्विकामस्य ॥ १ ॥

तस्मादेव ब्राह्मणयज्ञ एव यत्सौत्रामणीति वचनात् । ब्राह्म-
णग्रहण क्षत्रियवैश्ययोर्निवृत्त्यर्थम् । सा च द्विकामस्य भवति ।
शास्त्रान्तर्धात् । ननु तयोरेपि निघनविशेषविधानमस्ति । सञ्जित्यै
विजित्यै सत्यजित्यै इति क्षत्रियस्य । सम्पुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्य-
पुष्ट्यै इति वैश्यस्य । उच्यते । क्षत्रियवैश्ययोर्विशेषध्वनमभ्यङ्ग-
सौत्रामणीविषयम् । कुत एतत् । अग्नौ हि तयोरेपि प्रातिष्ठति । त-
स्माद्वद्विकामस्य ब्राह्मणस्यैव नेतरयोर्वर्णयोरिति । सौत्रामणीति
कर्म नामधेयम् । तच्छ्रेष्ठिपशुसमुदायस्य । सन्निधानात् लिङ्गाच्च ।
उभय वै सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्चेति । तथाचार्यप्रस्थानं सौत्राम-
ण्यामिष्टिपशुो मिघ्रतन्त्राः कालमेदादिति । एवं प्राप्तं उच्यते ।
त्रिपशोर्बा नामधेयम् । कुत एतत् । लिङ्गादेव । आत्मा वै यज्ञस्य सौ-
त्रामणी बाहू पन्द्रश्च वायोधसश्चेत्यैन्द्रवायोधसव्यतिरिक्ते वस्तुनि
सौत्रामणीशब्दमाह । तथा तददेतः सौत्रामणिकं यूपमेतौ यूपौबभि-
श्रुत इति सौत्रामणीशब्दं त्रिपशावेवाह । यच्चोक्तमुभय वै सौत्राम-
णीष्टिश्च पशुबन्धश्चेति तदितरेषामङ्गत्वेपि सम्भवत्येव । यद्वा पयो-
ग्रहसुराग्रहसम्बन्धेनोभयरूपा सौत्रामणीति । आचार्यप्रस्थानन्तु प्र-
करणोपलक्षणार्थम् । मयाजनं त्रिपशोरेवान्तराये प्रयोक्तव्यमिति ॥१॥

अग्निचित्सोमयाजिसोमातिपूतसोमत्रा-

मिनाम् ॥ २ ॥

यभिन्ननिमित्तैः सौत्रामणी भवति । तन्नाग्निचित्सोमयाजी-
ति ग्रहणम् अग्निमतः सोमस्याङ्गं यथा स्यादिति । स हि फल-

चान् निष्कलोग्निरिति । एवं च सत्यग्निमत्सोमयागान्ते सौग्रामणी भवति । ननु अग्निं चित्वा सौग्रामण्या यजेतेति वचनसामर्थ्यात् चयनसमनन्तरमत्र प्राप्नोति । नेत्युच्यते । अग्निं चित्वेत्यत्रान्तेः पारार्थ्येनोपादानम् । अग्निं चित्वेति चयनेन तत्कार्यमभिनिर्वर्त्येते तदुक्तं भवति । किं च तत्कार्यं तत्र स्थितेनाग्निना सोमयागामिनि वृत्तिः तस्मादग्निमत्सोमस्याङ्गमिति । तदुक्तमाचार्येण अग्निचित्सोमयाजीति । ननु च भिक्षे जुहोति स्कन्ने जुहोति इति यथात निमित्तकालता नैमित्तिकस्यैवमिहापि चयनाभिनिवृत्तिकालता किं भवति । विषमोयमुपन्यासः । यत्र हि निमित्तं स्वयमेव भवति तत्र निमित्तकालता नैमित्तिकस्य युक्ता । तदुक्तमाचार्येण कालो य प्रत्ययादिति । इह पुनरन्तेः सोमाङ्गतया विधानसामर्थ्यात् अग्निफार्याभिनिवृत्त्युत्तरकालतैव युक्तरूपेत्यग्निं चित्वेत्यस्यार्थः । तस्मादग्निमत्ता यः सोमेनेष्ट्वांस्तस्यैव सौग्रामणी । ननु चानग्निमतोऽसोमस्याङ्गत्वेन सौग्रामणी भूयते सोमेनेष्ट्वा सौग्रामण्या यजेतेति नैतदेवम् । अग्निचित्वेत्यस्य चाप्यस्याग्निप्रकरणे धृतत्वात्तदङ्गता यस्य प्रकरणं तस्यान्याग्निधीयमानं तदङ्गमेव भवतीति न्याय्यम् । सोमेनेष्ट्वा सौग्रामण्या यजेतेति सौग्रामणीप्रकरणे पाठः । तेन प्रत्युत विपरिवृत्त्यस्य सोमस्यैव सौग्रामण्याङ्गता भवति न सौग्रामण्याः सोमाङ्गता । यथा घाजवेपेनेष्ट्वा वृहस्पतिसवेन यजेतेति घाजवेप प्रकृत्य विधानात् घाजवेपाङ्गता वृहस्पतिसवस्य । तस्मान्नानग्निमत्ति सोमे सौग्रामणी । सोमेनेष्ट्वा सौग्रामण्या यजेतेति । किमर्थस्तर्हि पाठः । अग्निमत्सोमस्यानुवाद्येत्यदोषः । यदाग्निचित्वेत्यस्यैव शेषोऽयम् । अग्निमत्ता सोमेनेष्ट्वेत्युक्तं भवति । ननु च क्रमार्थमेतद्व्याख्यं कस्मात् भवति । यथा दशपूर्णमासाभ्यामिष्टान्त्यं यजेत । एवं सोमेनेष्ट्वा सौग्रामण्या यजेतेति । नैतदेवमङ्गत्वप्रतिपादनस्वरूपो ह्यर्थः । दोषः भवति । सोमेनेष्ट्वा सौग्रामण्या यजेतेत्युक्ताह यथा धेनुदग्धा पुनराप्यायेतैष ह्येव पुनराप्यायत इति तस्मादग्निमत्सोमाङ्गमेवेति । सोमातिपृथक्सामपामिनोऽस्य सौग्रामणी भवति । शास्त्रान्तरधर्माणां स्तोमातिपूतः सोमयामी च ग्राह्या एव । न हि क्षत्रियवैश्ययोरेतद्विरोधमिति । ननु च सोमकार्ये तयोरपि न्यग्राधविधानम् । तेन तदतिपथने तदमने च किमिति न भवति । नैतदेवम् । यदि नाम

विज्ञप्तिः ।

- अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एक. स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
प्राचीना बुलेभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ब्राह्मकै-
देय वार्षिकमग्रिमं मुख्यम् मुद्राः ७ भाणकाः ८
कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०
प्रापणव्यय. पृथग् नास्ति ।
साम्प्रत मुद्र्यमाना ग्रन्थाः-
संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता
शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृत
श्लोकवार्तिकम् । भट्टबुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराप्यया
व्याप्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।
भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्र-
करणम् श्रीमद्भोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थे विरचित भाट्टनापा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः ।
करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिष.) १
भाट्टचिन्तामणि. महामहोपाध्याय-
श्रीगंगाभट्ट विरचित. । तर्कपादः } (मीमांसा) २
यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । } (मीमांसा) २
ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विद्या-
भिधु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । } (वेदान्तः) ६

(६) स्याद्वादमञ्जरी-महोपेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्)

(१०) सिद्धिचक्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः)

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधमहा-
रकाचार्यसम्प्रहीतः आचार्यचित्सुखमु-
निविरचितव्याख्योपते } (वेदान्तः)

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णय-न्यायानुसारिप्रथमादि-
समावभाक्विस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः)

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा)

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) महत्सो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्तः)

(१५) शिवस्तोत्रायली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्तः)
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।

(१६) मीमांसायालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायाधेसम्प्रहः) श्रीमद्वेदवाक्यप्रमा-
णपाराषारीणाधुरीणमीमांसाद्वैत साध्ना
ज्यधुरन्धरश्रीमदनाराणात्मजमहेशङ्कर-
विरचितः । } (मीमांसा)

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रमाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) म
महोपाध्याय श्रीशालिषनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा)

(१८) अद्वैतासिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्या-
सणीतमहोदयव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्तः)

(१९) वात्स्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकसां-
चार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः)

पञ्चादिग्रन्थेष्वन्यम् } हरिदासगुप्तः
श्रीश्री भूतबुद्धाचार्य
धनारस सिद्धी ।

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKÂCHÂRYA,

EDITED BY

VYÂKARNÂCHÂRYA PANDIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Minâmsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskrit Pâthashâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS IX.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENTS—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDIT JYESHTHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY.

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS.

BENARES.

1904.

॥ श्रीः ॥

आनन्दधनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितमव्यामशतपत्तृपरिष्कृता ॥ १ ॥

घौषम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवका-८०

कार्योपस्था धर्मप्राप्तिर्भवति । न चायं सोमधर्मः । किं तर्हि तदतिपद्यते
यागान्तरविधानमिति । अग्निचितस्तु घर्णप्रयस्यापि भवति । अग्नि-
सयोगविधानात् ॥ २ ॥

राज्ञोपरुद्धस्य च ॥ ३ ॥

सौग्रामणी भवति । राज्ञः अपरुद्धस्य राज्यात्प्रच्यावितस्ये-
त्यर्थः । बुष्टरीतुर्हं पौःसायनो दशपुरुषः राज्यादपरुद्ध आसेति
तद्विधानात् ॥ ३ ॥

अलम्पशोरपशोश्च ॥ ४ ॥

सौग्रामणी भवति । पशुयोग्य सन्यो नाम पशून् विन्दते सो-
लम्पशुरपशु ॥ ४ ॥

आदित्यश्चरुः ॥ ५ ॥

भवतीति सुप्रशेषः । आदित्य चरु मध्यमाणो निर्धपतीति श्रुतेः ॥ ५ ॥

अन्ते च ॥ ६ ॥

आदित्यश्चरुर्भवति । आदित्यमीजान इति । ईजानशब्द इष्टव-
त्येष भवति ॥ ६ ॥

आमिक्षाया वा पूर्वः ॥ ७ ॥

आदित्यश्चरुर्भवति । तस्य हि कक्षौ चरव इति कक्षसंज्ञकः ।
षापोधसस्य च षाहुसस्तवात् पयस्वान्ते च विधानात् आमिक्षायाः
पूर्वो भवतीति सम्प्रदायः । विकल्प इत्यपरे ॥ ७ ॥

धेनुर्दक्षिणा ॥ ८ ॥

भस्यादित्यस्य चरोर्भवति ॥ ८ ॥

तत्र विभागमाह—

वत्सः पूर्वे ॥ ९ ॥

चरो ॥ ९ ॥

मातोत्तरे ॥ १० ॥

दीयते । वत्स पूर्वस्यां ददाति मातरमुत्तरस्यामिति । इष्टयपेक्ष-
या स्त्रीलिङ्गान्तता ॥ १० ॥

अभ्यादधामीति प्रत्युचमाहवनीये तिस्रः

सभिधोभ्यादधाति ॥ ११ ॥

उद्धृत्याहवनीयम् ॥ ११ ॥

सत्यवादी ॥ १२ ॥

यजमानो भवतीति शेषः । अत्र चेष्टिषु केचिद्गतग्रहणं नेच्छन्ति । सौभ्रामणिकस्य सत्यनियमस्य विद्यमानत्वात् । यथादीक्षितसत्यनियमेन ज्योतिष्टोमे अतग्रहणमाधः एवमिहापीति । तदेतन्नातीव युक्तरूपम् । येन चोदकपरिप्राप्तसत्यनियमायाधेनापि सौभ्रामणिकस्य सत्यनियमस्य प्राप्तिरस्यं च तद्व्याप्यप्रदेशाद्व्यभि । अर्षिचष्टिविधानेन स एव पूर्वसत्यनियमः प्राप्नोति । प्राकृतसत्यनियमगृहीता एव इष्टयो विधीयन्ते । तस्मादयमन्तरालमिति । ज्योतिष्टोमेऽप्येवमेवास्तिविति चेत् । न । दीक्षितनिबन्धनत्वात्तस्य यावदीक्षितकालभावित्वाच्च सत्यनियमस्य प्राकृतस्य नापसर इति व्याख्याते । प्रयोजनमिष्टिषु ब्रतं गृह्यत एव ॥ १२ ॥

हुतोच्छिष्टभक्षः ॥ १३ ॥

यजमानो भवति । अग्निहोत्रहुतशेषभक्ष इत्यर्थः ॥ १३ ॥

चतुरातम् ॥ १४ ॥

अयं ऋतुर्भवतीति सूत्रशेषः । किं वा स्यात् पौर्णमास्यां सर्वेष्वप्यो मा भूवन्ति ॥ १४ ॥

अग्निहोत्रं जुहोति ॥ १५ ॥

पुनर्विधानसामर्थ्यात् स्वयमेवेति नियमः ॥ १५ ॥

ऐन्द्रः पशुः ॥ १६ ॥

कतंय इति शेषः ॥ १६ ॥

चरुपञ्चोर्विपर्यासमेके ॥ १७ ॥

इच्छन्ति, कक्षसस्तवाच्चरोः याहुस्तस्तवाच्चैन्द्रस्येति । यद्येवं-
पूर्वः कस्मादादित्य उक्तः यद्यमाणो निर्धपतीत्यनो घचनात् । अस्तु
तथेति चेत् । न । कक्षसंस्तवात् । याहुसंस्तवाच्चैतरस्य । अन्तर्बहि-
र्भावमङ्गीकृत्य सस्तघोषमिति । कथं तर्हि यद्यमाण इति भवति ।
प्राक्त्रिपशुकालात् यद्यमाणो भवति ॥ १७ ॥

अन्तःपात्यस्थाने चर्मणि सुरासोमविक्रयि-
णः सीसेन शष्पक्रयस्तोक्मानामूर्णाभिर्ला-
जानासूतैः सुरासोमविक्रयिन् क्रय्यास्ते ।
सुरासोमा ३ इत्यामन्व्यामन्व्य सर्वेषु ॥ १८ ॥

प्रकृत्युत्तीयेन सोमवदुत्तरां घटयति । तत्रान्तःपात्यस्थानम-
स्ति । तत्र सुरासोमविक्रयिणः सकाशाच्चर्मणि सीसेन शष्पक्रयः
कर्तव्यः । सीसे प्रसिद्धमेव शष्पशब्देन ग्रीहयो विक्रदा उच्यन्ते
इति सम्प्रदायः । अपरे तु शष्पशब्दं तृणमात्रवाचकमाहुः । प्रसिद्धो
हायं तृणेष्वपीति । तोक्मशब्देन यथा विक्रदा उच्यन्ते । तेषामूर्णा-
भिः क्रयं लाजानां च सूतैः । यच्च पठ्यते ऊर्णासूत्रेण क्रीणापीति ।
स द्वन्द्वैकवद्भावः । सुरासोमविक्रयिन् क्रय्यास्ते सुरासोमा इत्याम-
न्व्यामन्व्य क्रयः कर्तव्यः । सर्वेष्वपि च सर्वेग्रहणं गन्तव्यमिति ।
तस्यापि चामन्व्यानियतद्रव्येण क्रयणं कर्तव्यम् ॥ १८ ॥

कृष्यादेके ॥ १९ ॥

क्रतुमिच्छन्ति । कृषिः प्रसिद्ध एव ॥ १९ ॥

दक्षिणेन हत्वा नम्रहुचूर्णानि कृत्वा तान्श्च
ग्रीहिष्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य
चूर्णैः सहसृज्य निदधाति तन्मातरम् ॥ २० ॥

दक्षिणेन द्वारेण प्रवेद्यामन्यगारं नम्रहुचूर्णानि क्रय्या गन्तव्यः
क्रिष्य उच्यते । तान्श्च शष्पादीन् चूर्णयित्वा ग्रीहिष्यामाकौदनयोः पृ-

यगाचामौ निषिष्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासरमुच्यते ।
घ्रीहिद्यामाकाश्यां च सुरानिष्पाद्यते । सा च यागस्तघनम् । तेन
सा तद्धर्मैरभिसम्पद्यते । अतस्तयोश्चतुर्मुष्टीकग्रहणपूर्वकरुच्यगोद-
नौ निष्पाद्यते ॥ २० ॥

ओदनौ चूर्णमासरैः संसृज्य स्वाह्नीं त्वाऽ

शुना त इति त्रिरात्रं निदधाति ॥ २१ ॥

चूर्णमासरसंस्पृष्टाघोदनौ स्वाह्नीं त्वेति मन्त्राभ्यां दुग्ध्यां प्र-
क्षिपति । प्रक्षिप्ता च त्रिरात्रं निधेया सुरा ॥ २१ ॥

एकस्याः पयसाऽपाकृतेनाश्विनेन परिपिञ्चति

परितो पिञ्चतेति ॥ २२ ॥

एकस्यागोःपयसाऽपाकृतेनाश्विनेन सुरां परिपिञ्चति परी-
तो पिञ्चतेत्यनेन मन्त्रेण । एकस्यै दुग्धेन प्रथमाऽरात्रिं परिपिञ्चतीति
वचनात् । अश्विनाबुहिद्यापाकरणं कर्तव्यम् । तस्यापूर्वत्वादप्र-
धानत्वाच्च पयसः अश्विज्यामपाकरोमीति । गोस्पर्धनमात्रमेवेति
सम्प्रदायः । अपरे तु धर्मवदपाकरणमिच्छन्ति ॥ २२ ॥

शप्पचूर्णानि चावपति ॥ २३ ॥

अथ शब्दात्सुरायाम् ॥ २३ ॥

सारस्वतेन द्वयोः प्रातः ॥ २४ ॥

प्रातः शब्देन च द्वितीयमहरमिधीयते । तत्रापि च रात्रा-
वेवामिषेकः । प्रथमाऽरात्रिं परिपिञ्चतीति प्रकृत्य द्वयोर्दुग्धेन द्वि-
तीयामित्याह । द्वितीयां रात्रिमिति गम्यते ॥ २४ ॥

तौक्मचूर्णानि च ॥ २५ ॥

आवपति ॥ २५ ॥

ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणाम् ॥ २६ ॥

गया दुग्धेनैन्द्रेण परिपिञ्चति ॥ २६ ॥

लाजचूर्णानि च ॥ २७ ॥

आधयति । अत्र चूर्णानां पयसश्च संस्कारकत्वम् । साधनं तु
धीहि इयामासावेव । अतस्तयोरेव देवतोद्देशेन प्रहणम् ॥ २७ ॥

वेदी मिमीते वरुणप्रघासवत् ॥ २८ ॥

उत्तरान्या भवति दक्षिणान्येति दक्षिणस्याः प्रतिष्ठातृकृतं-
कतापतिना लभ्यते ॥ २८ ॥

प्रक्रमतृतीयेनावृत्तेनोराः सोमवत् ॥ २९ ॥

प्रक्रमस्य तृतीयं प्रक्रमतृतीयम् । तेनोत्तरस्यां येषां मानक्रिया
सोमवत्कर्तव्या । सोमवदिति च प्राची पदार्थित्वात् पश्चाद्विश-
त्त्रयस्त्रिंशद्वा पुरस्ताच्चतुर्विंशतिः तृतीयेनेति कुतोऽध्यवसितं
वितृतीये यजेत वितृतीयां वै सोमस्य सौत्रामणीनि वचनात् । एवं
सति यदि प्रक्रमस्य तृतीयं गृह्यते ततः क्षेत्रस्य नवमभागः परि-
च्छिद्यते । तत्र वितृतीये यजेतेत्यसमर्थं स्यात् । तस्मात्प्रक्रमशब्देन
प्रक्रमपरिच्छिन्नं क्षेत्रमभिधीयते । यथा पादद्वयस्य परिच्छिन्नं क्षेत्रं
पादवर्तेशब्देनाभिधीयते । एवं प्रक्रमपरिच्छिन्नम् प्रक्रमशब्देन
तस्य तृतीयम् । प्रक्रमतृतीयान्तेन च मानस्याशक्यत्वात् परिच्छेदक-
रणं प्रमाणं लभ्यते । तेन प्रमाणेन सोमवत् क्रियोत्तरस्याः । यद्वा
प्रक्रमपरिच्छिन्नक्षेत्रतृतीयकरणीप्रमाणेन सोमवदावृत्तेनेति । प्रक्रम-
तृतीयकरणीप्रकारश्च शुल्बकारेणोक्त एव ॥ २९ ॥

तयोः पश्चात्वरौ करोति ॥ ३० ॥

तयोर्ध्वोर्निष्पन्नस्वरूपयोः पश्चान्नागे यरौ करोति । सरक-
रणं च षाष्ठान्तरे विहितमेव ॥ ३० ॥

श्वः प्रणयनीयाधानादि करोत्याज्यासाद-
नात् स्फ्यादि करोति दक्षिणस्यां वरुण-
प्रघासवत् ॥ ३१ ॥

एवं चतुर्दश्यां उत्तरवेदिच्छादनान्तोत्तराधेर्दिर्मगति दक्षि-
णोत्तरकरणान्ता । तस्यां च घृण्यप्रघासवदिति घृत्युपदेशात्प्र-
तिप्रस्थाता कर्ता ॥ ३१ ॥

सौरमेवास्याम् ॥ ३२ ॥

दक्षिणस्यां सौरमेव भवति । एवकारकरणं च तदङ्गाभाव-
ह्वापनार्थम् । तत्कुतः । अत्र हि धूयते । आश्विनोजो धूम्रः सारस्व-
तो मेघ ऐन्द्र श्रुगभ इति । तथा पयश्च सुरा च भवत इति सर्व-
स्यास्यैकतन्त्र्यम् । तन्त्रवचनाद्दक्षिणेग्नौ सुराग्रहहोमः । दक्षिणेग्नौ
सुराग्रहान् जुह्वतीति । तदङ्गान्युत्तर एव । तथा चाह उत्तरेग्नौ पशु-
भिः पुराडाशैः पयोप्रहैरतिचरन्ति यदुचान्यदिति । अन्यग्रहणेन
सौरग्रहाङ्गान्युच्यन्ते । तान्युत्तरस्यामेवैकतन्त्र्यात् । अतश्चाचार्येण
ह्वापितमेतत् सौरमेवास्यां भवति । एवकारकरणात् गङ्गान्यु-
त्तर एव । एव च कृत्वा तन्त्रैकत्वाच्च दक्षिणवेद्यर्थं प्रणीताः क्रि-
यन्ते । अग्निप्रणयनमित्याहवनीयादेव दक्षिणस्याम् । सपाशुकेषु चा-
तुर्मांस्येषु तु तन्त्रमेवाद्दक्षिणवेद्यर्थं प्रणीताप्रणयनं क्रियते गार्हप-
त्याग्निसप्रणयनम् ॥ ३२ ॥

श्वभ्रं खात्वा खरमपरेण चर्मावधाय परि-
स्तुतमासिच्य कारोतरमवदधाति कारोतरा-
द्वा चर्मणि मन्त्रलिङ्गात्पूतामादत्ते सिंश्चन्ति
परिपिञ्चतीति ॥ ३३ ॥

दक्षिणां वेदिश्रोणिमपरेण श्वभ्रं खात्वा चर्मोपधाय परिस्तु-
तमासिच्य तत्र कारोतरमवदधाति सुरापावनाय । कारोतरं च
सुरापावनं प्रसिद्धं शौण्डिकानाम् । ततः पूनां सुरामादत्तं सिंश्च-
न्ति परिपिञ्चन्तीत्यनेन मन्त्रेण । कारोतराद्वा पतिनां चर्मणि गृह्ण-
न्तीति । कुत एतत् । चर्मणि मन्त्रलिङ्गात् । कारोतरं दधाना यथां
त्यचीति मन्त्रलिङ्गमप्यर्थप्राप्तस्योपायस्य नियामकं भवति । यत्र
कारोतरादेव पतिनां चर्मणि गृह्णाति । सम्प्रदाये तु विकल्पः ॥ ३३ ॥

सते पुनाति गोऽश्ववालवालेन पुनाति ते
परिस्तुतमिति ॥ ३४ ॥

स्ततशब्दः पात्रवाची । तच्च पालाशम् । तत्र हि सुरा न
पिनाशमुपयाति । तत्र गोऽश्ववालपवित्रेण सुरां पुनाति ते परिस्तुत-
मित्यनेन मन्त्रेण ॥ ३४ ॥

वायोः पूत इति सोमातिपूतस्य ॥ ३५ ॥
पुनाति ॥ ३५ ॥

प्राङ्गिति तद्भामिनः ॥ ३६ ॥

पुनातीति शेषः ॥ ३६ ॥

उत्तरस्यां पयो वैतसे ऽजाविलोमपवित्रेण ब्र-
ह्मक्षत्रमिति ॥ ३७ ॥

उत्तरस्यां वेद्यां अजाविलोमपवित्रेण वैतसे पात्रे पयः पुनाति
ब्रह्मक्षत्रमित्यनेन मन्त्रेण । तच्च पयो यागार्थत्वाद्धर्मवद्भवति ॥ ३७ ॥

ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्यो अद्रिभिरिति ॥ ३८ ॥

पूषमान पयो ब्रह्मानुमन्त्रयते अध्वर्यो अद्रिभिरिति ॥ ३८ ॥

पयोग्रहान् गृह्णाति कुत्रिदङ्गेति ॥ ३९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३९ ॥

पृथगुपयामयोनी ॥ ४० ॥

प्रतिग्रह भवतः ॥ ४० ॥

खरयोः सादनम् ॥ ४१ ॥

पयोग्रहसुराग्रहाणां च कर्तव्यम् ॥ ४१ ॥

आश्विनमाश्वत्येन ॥ ४२ ॥

पान्नेण गृह्णाति ॥ ४२ ॥

गोधूमकुदलचूर्णानि चावपति तेजोसीति ॥ ४३ ॥

ए शब्दाद्भेदे ॥ ४३ ॥

सारस्वतमौदुग्धरेणोपवाकबदरचूर्णानि च
वीर्यमसीति ॥ ४४ ॥

ए शब्दादावपति उपवाकशब्देन इत्ययमः ॥ ४४ ॥

ऐन्द्रं नैयप्रोधेन ॥ ४५ ॥

यवकर्कधुचूर्णानि च बलमसीति ॥ ४६ ॥

आवपति ॥ ४६ ॥

स्थालीभिः सौरान्नाना हि वामिति

व्यत्यासम् ॥ ४७ ॥

सौरान् ग्रहान् गृह्णाति नाना हि धामित्वेन मन्त्रेण । तांश्च
गृह्णन् व्यत्यासेन गृह्णाति । पयो ग्रहं गृहीत्वा ततः सुराग्रह पुनरप्ये-
धमेध । व्यतिपक्तान् गृह्णातीति घचनात् ॥ ४७ ॥

पयोग्रहान्वा पूर्वम् ॥ ४८ ॥

गृह्णाति । एमपि हि श्रूयते इति ॥ ४८ ॥

सुराग्रहाञ्छीणात्योजोऽसीति वृकव्याघ्रसिः

हलोमभिः प्रतिमन्त्रं मिश्रैः ॥ ४९ ॥

ओजोऽसीत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं वृकादिलोममिमिश्रैः सुरा-
ग्रहाञ्छीणातीति ॥ ४९ ॥

एके यथासंख्यम् ॥ ५० ॥

लोमभिः ध्वयण कुर्वन्ति ॥ ५० ॥

सोमो राजेत्यनुवाकेन महानुपतिष्ठते युगपत् ॥ ५१ ॥

— यौगपद्येन ॥ ५१ ॥

चतुर्भिर्वा पयोग्रहाञ्छेषण सौरान् ॥ ५२ ॥

उपतिष्ठते ॥ ५२ ॥

दीक्षावत्पावयतोन्तःपात्ये श्येनपत्त्राभ्यां या

व्याघ्रमिति ॥ ५३ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थाताराधन्तःपात्ये स्थित यजमानः श्येनप-
त्त्राभ्यां पावयतो या व्याघ्रमित्यनेन मन्त्रेण । दीक्षापदिति ऊर्ध्व-
मवाञ्छं च ॥ ५३ ॥

अग्निं प्रेक्षयति यदापिपेयेति ॥ ५४ ॥

प्रेक्षयतीति कारितस्यादध्येषणा । यदापिपेयेति यजमानः
प्रेक्षते ॥ ५४ ॥

पयोग्रहसंमर्शनः सम्पृचस्थेति ॥ ५५ ॥

विपृचस्थेति सौराणाम् ॥ ५६ ॥

अभिमर्शनम् । सौरानभिमृदयं दक्षस्पर्शनमिति सम्प्रदायः ।
व्यत्यासग्रहयोष्येषम् ॥ ५६ ॥

वैकृतावसरे मातृनानुवृत्त्यर्थमाह—

अभ्रयादिकरोति ॥ ५७ ॥

आश्विनोजो धूम्रः ॥ ५८ ॥

पशुर्भेषति । भजग्रहणमुत्तरविषक्षया ॥ ५८ ॥

सारस्वतो मेघ ऐन्द्र ऋषभो मध्ये यूपो दक्षि-

णोत्तरावैन्द्रवायोधसयोः ॥ ५९ ॥

यद्यं देवाध्यवसानं कर्तव्यमेव हि धूयते तद्यदेतः सौत्राम-
णिकं यूपमेतौ यूपावभितो भवत इति ॥ ५९ ॥

वपामार्जनान्ते ग्रहानादाय पूर्ववदनुवाचनं;

सुरासोमेभ्यो ऽनुब्रूहीति ॥ ६० ॥

पूर्ववच्छब्देन च राजसूयसौश्रामणिक उच्यते । तत्र श्रुतम-
श्विष्टार्णं मरस्वत्या इन्द्राय सुश्राप्ण इति, यता हि प्रहवेवता इति ।
अतश्च पयोप्रहार्यं तदुद्देशेनोपाकरणम् । सुराप्रहार्यं च मोहिद्या-
माकयोधतुमुंषीनां ग्रहणमिति । अयं च चरकसौश्रामयपनुवाचना-
तिदेशोऽपरो विशेषः ॥ ६० ॥

सप्रैयं तु ॥ ६१ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः ॥ ६१ ॥

प्रस्थितमिति च ॥ ६२ ॥

चशब्दादपरो विशेषः । प्रस्थित शब्दस्य प्रयोगः सुरासोमा-
प्रस्थिताग्नेभ्येति ॥ ६२ ॥

त्रिपशोः सर्वम् ॥ ६३ ॥

प्रस्थितशब्दयद्भवति । सर्वग्रहणं च यपार्थम् । पशुपुरोडाशार्थ-
मित्यपरे । तथाप्युपपन्नम् । येनाय सघनीयेषु पठ्यते प्रस्थितमिति
च प्रसुते नेनेह प्राप्तस्योपसंहारायमिदं यचने । न च पुरोडाशे प्रस्थि-
तशब्दस्य प्राप्तिः । तस्मात्सर्वग्रहणं यपार्थमेव । पशुवदस्याङ्गेयूपच-
रितवाप्तप्रथं मा भूदिति सर्वग्रहणम् । इह चोपसंहाराप्र-
स्थितशब्दस्य पशुगणान्तरेभ्यप्रवृत्तिः ॥ ६३ ॥

सुरावन्तमिति जुहोति ॥ ६४ ॥

पयोप्रहान् ॥ ६४ ॥

पालाशैः सौराक्ष मृन्मयमाहुतिमानश इति

श्रुतेर्यस्त इति ॥ ६५ ॥

पालाशैः सुराप्रहान् जुहोति यस्त इत्यनेन मन्त्रेण । कुत यत-
त् । पालाशैरिति । यस्मात् मृन्मयमाहुतिं न व्याप्नोति । कथं वाय-

ते । यद्वा नस्पत्यैर्देवेभ्यो जुह्वत्यथ कस्मादेत मृन्मयेनैव जुहोतीति ।
दानस्पत्यं देवानामुचितं मृन्मय चानुचितमिति ज्ञापयति । अपि च
पालाशान्युपशयानि भवन्तीत्यत्र धूयते मा भूददृष्टार्थता ते-
षामिति ॥ ६५ ॥

अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्निमश्विनेत्याश्विनं भ-
क्षयन्ति द्विर्द्विरावर्त्तम् ॥ ६६ ॥

अध्वर्यावयः आश्विनप्रदशोऽं द्विर्द्विरवर्त्त्यावर्त्य यमश्विनेति
मन्त्रेण भक्षयन्ति ॥ ६६ ॥

होतृब्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवत् ॥ ६७ ॥

भक्षन्तीति शेष ॥ ६७ ॥

शेषः शेषमासिञ्चत्युत्तरे पर्वस्य ॥ ६८ ॥

भक्षितेष्वं पूर्वस्य ब्रह्मस्योत्तर आसिञ्च्यते ॥ ६८ ॥

ऐन्द्रं यजमानः ॥ ६९ ॥

भक्षयतीति शेषः ॥ ६९ ॥

यदत्तेति सौरान्भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राची-

नावीतिनो दक्षिणतः ॥ ७० ॥

दक्षिणतो वितानस्य व्यवस्थिता प्राचीनावीतिन सन्तो यद्-
ज्ञेयमेन मन्त्रेण सौरान्भक्षयन्ति । यथा पयो ब्रह्माणा भक्षणं कर्तुं-
तयेवेति ॥ ७० ॥

प्राणभक्षणमेके ॥ ७१ ॥

कुर्वन्ति । स चायं विकल्पः । शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ ७१ ॥

परिक्रीतो वा वैश्यराजन्ययोरन्यत्तरः ॥ ७२ ॥

भक्षयेदिति ॥ ७२ ॥

अङ्गारेषु वा बहिष्परिधि दक्षिणतो जुहोत्या-
श्विनमुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे वि-
तुम्य इति प्रतिमन्तम् ॥ ७३ ॥

जुहोति ॥ ७३ ॥

अक्षन्पितर इति प्रक्षालनेनोपसिञ्चति ॥ ७४ ॥

पयाहोमं पात्रे ॥ ७४ ॥

पितरः शुन्धध्वमिति जपति ॥ ७५ ॥

कुम्भीमासज्य कुम्भवत् शतवितृष्णां बाल-
पवित्रहिरण्यान्यन्तर्धाय नवर्चं वाचयति पु-
नन्तु मेति ॥ ७६ ॥

कुम्भवदिति दनिणस्याग्नेरपरि सुरावतीमासजति बालपवित्र-
हिरण्यान्यन्तर्धाय मध्ये नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति ॥ ७६ ॥

सोमवतां वर्हिषदामग्निध्यात्तानां च ॥ ७७ ॥

चण्डाश्रयर्चं वाचयति ॥ ७७ ॥

पूर्ववत् सोमातिपूतश्चेत् ॥ ७८ ॥

सोमातिपूतसौत्रामण्यां पूर्ववदुपस्थानं कर्तव्यम् सोमव-
दादीति ॥ ७८ ॥

ये समाना इति यजमानो जुहोति ॥ ७९ ॥

उत्तरे च यज्ञोपवीत्युत्तरया ॥ ८० ॥

अथा जुहोति । चण्डयजमानः । अत्र च धूपते सर्वे यज्ञो-
पवीतानि छत्रोत्तरमग्निमुपसमायन्तीति ॥ ८० ॥

अन्वारब्धेषु पयो जुहोति द्वे सृती इति ॥ ८१ ॥

तच्चैतज्जुहोति धर्मधर्मवद्भवति ॥ ८१ ॥

शेषं यजमानो भक्षयतीदृ हविरिति ॥ ८२ ॥

मन्त्रेण ॥ ८२ ॥

चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका हिरण्यमन्तर्धाय ॥ ८३ ॥

पशुपुराडाशान्निर्वपत्यैन्द्रं सावित्रं वारुणं

दशकपालम् ॥ ८४ ॥

अन्यदेवतयाः पशवो भवन्ति घचनादन्यदेवतयाः पुरोडाशा इति । पशुपुराडाशस्य च प्रकृतौ पशुदेवतासंस्कारार्थात्ताना । सा चात्र न सम्भवति । तत्र कोचदाहुः पशुपुराडाश ऐन्द्रः पशुदेवतासंस्कारकः सावित्रः संस्कारसामान्यात् सारस्वतस्य वारुण आश्विनस्य एवं संस्कारकत्वमेवाम् । तत्पुनः युक्तायुक्तविचारार्हमिति ॥ ८४ ॥

एककपालं चावभृथाय ॥ ८५ ॥

वारुणं चैककपालं तैरेव सहावभृथाय निर्वपति । वारुणस्य दशकपालतैन्द्रसावित्रिभोरपि कपालसंख्यापलक्षणार्थम् । एवं हि श्रूयते एकादशकपाल ऐन्द्रो भवति द्वादशकपालः सावित्रो दशकपालो वारुण इति ॥ ८५ ॥

आसाधैनानाज्यभागौ यजत्यत्र स्विष्टकृद्भन-

स्पत्योः प्रैषदर्शनात् ॥ ८६ ॥

पुरोडाशानासाधैज्यभागौ यजति । अत्र हि क्रमे स्विष्टकृद्भनस्पत्योः प्रैषे आज्यभागदेवतयोः सट्टीर्हमदर्शनात् ॥ ८६ ॥

यथोक्तं वा मन्त्राणामविधानात् ॥ ८७ ॥

प्राशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नात्र आज्यभागौ विद्येते । यथाभात-

मेवाज्यभागयोरनुष्ठानम् । कथं च प्राप्तं ग्रहयोगात्पूर्वं तेषां हि द-
र्शपूर्णमासचोदकेनाज्यभागयोः प्राप्तिः । यस्तु स्विष्टकृद्वनस्पत्योः प्रै-
षदर्शनादित्युक्तम् । ततः । मन्त्राणामविधायकत्वात् । न हि वि-
धायका मन्त्राः ॥ ८७ ॥

त्रयस्त्रिंशतं दक्षिणा ददाद्यात्यनुशिशुं च
वडवधेनुम् ॥ ८८ ॥

ननु च धेनुग्रहणादेवानुशिशुत्व प्राप्तं मनुशिशुग्रहणं न कर्त-
व्यम् । न । तरुतापकाराभावाच्छिशुनं लभ्यते तस्मात्कर्तव्यमेव ।
धेनुग्रहणं तर्हि न कर्तव्यम् । नैतदेवम् । अक्रियमाणे हि परशिशु-
रपि प्राप्नुयात् । तस्मा भूदित्युभयमुक्तम् । अस्मिन्नवसरे दक्षिणा-
दानमुक्तम् पशुपुरोडाशान्ते यथा स्यादिति ॥ ८८ ॥

एकादशिनिधर्माः पशुगणेषु ॥ ८९ ॥

भवन्ति गणतयसामान्यात् ॥ ८९ ॥

शमित्तनुशासनप्रभृति वचनस्पत्यन्तं कृत्वा
सोमासन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपादीं वेधो-
र्निदधाति क्षत्रस्य योनिरिति ॥ ९० ॥

ह्यु उत्तरस्यां वेद्यां पादौ मयतो ह्यौ दक्षिणस्यामिति धृते ।
शमित्तनुशासनं तु द्वितीयं कर्तव्यम् । प्रथमं हि मथनीयचोदकप-
रिप्राप्त्या पशुपुरोडाशस्योदकदानान्ते तस्याप्रसम्भारं कृत्वा
निबृत्तमिति ॥ ९० ॥

कृष्णाजिनमस्यानास्तृणाति मा त्वेति ॥ ९१ ॥

मासन्ध्याम् ॥ ९१ ॥

तस्मिन्नास्ते यजमानो निपसादेति ॥ ९२ ॥

निपसादेत्यनेन मन्त्रेण यजमान उपरि विशेषः ॥ ९२ ॥

पादयोरुक्त्वा उपास्यति राजतः सव्ये

मृत्योरिति ॥ ९३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ९३ ॥

सौवर्णः शिरस्येके विद्योदिति ॥ ९४ ॥

सौवर्ण पुनः शिरस्येक आचार्याः उपासन्ति एके दक्षिण-
पादे विद्योदित्यनेन मन्त्रेण ॥ ९४ ॥

खुरैर्वसाग्रहान् द्वाविंशतं जुहोति सीसेनेति

प्रत्यृचम् ॥ ९५ ॥

खुराश्चर्यमाः प्रतिपत्तव्याः ॥ ९५ ॥

द्वौ द्वौ हुत्वा शेषान्तसते करोति ॥ ९६ ॥

तांश्च द्वौ द्वौ हुत्वा तच्छेषान्तसते करोति धैतसे ॥ ९६ ॥

सर्वसुरभ्युन्मृदितः शेषैरभिषिञ्चत्या मुखादव

स्त्रावयन्प्रतिदिशः सर्वत्र सावित्तमाश्विनोः

सरस्वत्या इन्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९७ ॥

सर्वसुरभिषिञ्चन्त्यादिभिरभ्युन्मृदितं यजमानं ग्रहशेषैरभिषि-
ञ्चति । आमुष्ठादन्वयस्त्रावयन् । आमुष्ठादिति मर्यादयम् । अकर्मवि-
पयत्वात् । प्रतिदिशं व्यवस्थितः । सर्वत्र परिक्राममिति घञ्छात् ।
सर्वत्र सावित्रं सर्वाभिषेकेषु सावित्रं मन्त्रमाह । आश्विनोः सर-
स्वत्या इन्द्रस्येति च प्रतिमन्त्रम् ॥ ९७ ॥

सर्वाभिश्चतुर्थम् ॥ ९८ ॥

अभिषेकम् सर्वाभिर्देवताभिः करोति । पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखमिषि-
ञ्चति पुरस्तादि प्रत्यगन्तमद्यते शीर्षतः शीर्षतो ह्यक्षमद्यत इति प्र-
कृत्य श्रुतेः ॥ ९८ ॥

महाव्याहृतिभिरेके ॥ १९ ॥

सा चेय स्वपदविभाषा तः हेके एताभिश्च देवताभिरभिषि-
ञ्चन्ति भूर्भुवः स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिरिति वचनात् ॥ १९ ॥

अत्र न ज्ञायते किं व्याहृतिपदं पूर्वं देवतापदेश्य उतोत्तर-
मित्यत आह—

उत्तमेन वा ॥ १०० ॥

उत्तमेन व्याहृतिपदेनाभिषेको न पूर्वेषु न चानियमः । कुत
एतत् । पाठक्रमात् । तः हेके एताभिश्च देवताभिरभिषिञ्चन्ति भूर्भु-
वः स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिरिति ॥ १०० ॥

उन्मर्दनमभिषेके ऽवनीयैके ॥ १०१ ॥

उन्मर्दनं चन्दनादितदभिषेके ऽवनीयामिषेकमेके कुर्वन्ति ॥ १०१ ॥

यजमानमालभते कोऽसीति ॥ १०२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १०२ ॥

सुश्लोकं त्यालब्धो हवति ॥ १०३ ॥

यद्युक्तं भवति यजमानः ॥ १०३ ॥

अङ्गानि चालभते यथालिङ्गः शिरो म

इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १०४ ॥

अथ शब्दाद्यजमान एव यथालिङ्गमङ्गान्यालभते । अत्र चास्ति-
ति क्रियापदवाच्याहारः साक्षाद्वाच्यवाच्यमे इति च पद-
स्यानुपपन्नः ॥ १०४ ॥

उद्यच्छन्त्येनः शतरुद्रियवत्प्रमाणेषु ॥ १०५ ॥

एतं यजमानं सुश्लोकादयः आहूता उत्तक्षिपन्ति शतरुद्रियव-
त्प्रमाणेषु । कुत एतत् । एव इत्यर्थताज्ञानस्य भवति ।
सुश्लोकादिप्रमाणं च राजसूययज्ञस्य नामोपलक्षणाद्यर्थम् ॥ १०५ ॥

कृष्णाजिने ऽवरोहति प्रतिक्षत्र इति ॥ १०६ ॥

कृष्णाजिने ऽवतरति यजमान प्रतिक्षत्र इत्यनेन मन्त्रेण ॥१०६॥

त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति यो भूतानामिति ॥१०७॥

त्रयस्त्रिंशमग्रहणाच्च खुरेण ग्रहणम् ॥ १०७ ॥

आज्यग्रहमाश्वत्येनैके ॥ १०८ ॥

एक आज्यग्रहमाश्वत्येन पात्रेण गृह्णन्ति । ततश्चाहवनीय-
यजति त्वाद्भुवापाः स्वयंपट्टकारत्वाच्चतुर्ग्रहणमाप्पायनं च ॥१०८॥

साम प्रेष्यति ॥ १०९ ॥

सामं गायेत्येव ब्रूहीति वा । प्रदाग्यायति ॥ १०९ ॥

ऐन्द्रयां बृहत्यां गायति ॥ ११० ॥

इन्द्रलिङ्गायां बार्हतेन छन्दसोपेतायामृचि गायति ॥ ११० ॥

सःश्रवसे विश्रवसे सत्यश्रवसे श्रवस इति

सर्वे निधनमुपयन्ति ॥ १११ ॥

सञ्जित्यै विजित्यै सत्यजित्यै जित्या इति

क्षत्रियस्य ॥ ११२ ॥

निधनम् ॥ ११२ ॥

सम्पुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्यपुष्ट्यै पुष्ट्या इति

वैश्यस्य ॥ ११३ ॥

निधनम् । अग्न्यङ्गनया तयोरपि प्रापितत्वात्सौत्राम-
ण्यम् ॥ ११३ ॥

यथाम्नातं वा सर्वेषाम् ॥ ११४ ॥

सर्वेषणां यथाम्नात निघन भवति । तच्च सऋषस्र
इत्येषमादि ॥ ११५ ॥

आस्ते प्रतिगरिष्यन् ॥ ११५ ॥

होतुरग्रतः ॥ ११५ ॥

त्रया देवा इति शस्त्रान्ते जुहोति ॥ ११६ ॥

ग्रहम् । तच्चानुवाचनयज्ञप्रैषपूर्वकम् । देयताश्चात्र प्रकृता एव ।
तथा याज्यानुवाक्ययोः तदभिधानं दृश्यते । अग्निना तजस्ताऽग्निना
पिपतमिति ॥ ११६ ॥

शेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति प्राणपा

म इति ॥ ११७ ॥

ग्रहणोपमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति प्राणपा म इति अने-
न मन्त्रेण ॥ ११७ ॥

प्रत्यक्षभक्षं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति ॥ ११८ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ११८ ॥

स्विष्टकृत्प्रभृत्या वर्हिर्होमात्कृत्वा परिस्तु-

क्षीरलिप्तान्यादायात्प्रभृत्यवद्वहमनम् ॥ ११९ ॥

स्विष्टकृत्प्रभृतिवर्हिर्होमान्तं कृत्वा परिस्तुक्षीरलिप्तान्या-
दायावभृत्यवद्वहमनम् । शूलावभृतेन व्यवधानादवभृत्यवदित्यु-
च्यते ॥ ११९ ॥

आ शूलाभिमन्त्राणात्कृत्वोदकाधिष्ठानप्रभृत्या-

वभृथेष्टेः ॥ १२० ॥

शूलाभिमन्त्रणान्तं कर्म कृत्वा उदकाधिष्ठानप्रभृति आ वष-
भृथेष्ट ॥ १२० ॥

मासरकुम्भं ह्लावयति यद्देवा इति ॥ १२१ ॥

भनेन मन्त्रेण ॥ १२१ ॥

पूर्ववन्मज्जनम् ॥ १२२ ॥

मासरकुम्भस्यैवावभृथे निमज्जतम् ॥ १२२ ॥

सुमित्रिया न इत्यपोज्जलिनादाय दुर्मित्रि-

या इति द्वेष्यं परिपिञ्चति द्वौ विक्रमा उ-

दङ्गत्वा ॥ १२३ ॥

सुमित्रिया न इत्यनेन मन्त्रेणापोज्जलिनादाय द्वौ विक्रमा उद-
ङ्गत्वा दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं प्रतिपिञ्चति । यामस्य दिशं द्वेष्यः स्या-
त्तां दिशं परासिञ्चेदिति वचनात् ॥ १२३ ॥

अवभृथवत्स्नात्वा वासोऽपासनं द्रुपदा-

दिवेति ॥ १२४ ॥

अवभृथवत्स्नानग्रहणं वासोपासनार्थम् प्राप्तत्वादेव ॥ १२४ ॥

सोमवदुक्रमणं आगमनं च ॥ १२५ ॥

सोमवदेष उद्धयमित्युत्तरयनं आमहीयजपवद्वागमनम् ॥ १२५ ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते ऽपो अघेति ॥ १२६ ॥

भनेन मन्त्रेण ॥ १२६ ॥

एधोसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति

समिदसीति ॥ १२७ ॥

शुलावभृथसमिदाधानं सौत्रामणिकं च तन्त्रेण कालैकस्या-
ज्जुहोति ॥ १२७ ॥

जुहोति च समाववर्त्तीति ॥ १२८ ॥

चशब्दाच्छेषपरिसमार्तिं करोति ॥ १२८ ॥

उदवसाय पयस्या मैत्रावरुणी ॥ १२९ ॥

कर्तव्या । अस्याश्च पूर्वमादित्येष्टिरुक्तैव ॥ १२९ ॥

तदन्ते पशुरिन्द्राय वयोधसे ॥ १३० ॥

तच्छब्देन पयस्या परामृश्यते ॥ १३० ॥

आचार्येण सौत्रामण्यानुविहिता । इदानीमभ्यर्चयेद्विहितद्वौ-
प्रस्थापयानोपन्यासाय न्यायापप्रदर्शयनायाचार्यं आह—

सौत्रामण्यामिष्टिपशवो भिन्नतन्ताः

कालभेदात् ॥ १३१ ॥

इह चादित्यपयस्यात्रिपशूनामत्रापि सम्भवात्तद्विषयतापि
मा भूदिति सौत्रामणीग्रहणम् । प्रयोगवचनैकत्वप्रशङ्ग्यर्थं च । एको
हि प्रयोगवचनोत्र ऋद्धिकाम सौत्रामण्या यजेतेति । अत्रेष्टिपश-
वो भिन्नतन्ता भवन्ति । पुन एतत् । कालभेदात् । मिश्रो हि का-
ल । आदित्य च यद्वयमाणो निर्घपति । आदित्यमीजा न इति चैर-
मादि । ननु च प्रयोगवचनैक वे राजसूयेन स्वाराउपयामो यजेतेत्य-
त्र कालभेदात्तन्त्रभेद उक्त इष्टिपशवो भिन्नतन्त्रा कालभेदा-
दिति विमर्शे पुनश्च्यते । सत्यमनन्दम् । तत्र ह्यनुमत्यादीनां क-
लैश्च ते तन्त्रभेदोभिहित इह पुनस्तथा नेति । इह यागविशेषाणां
सौत्रामणीस्योद्धितागमृद्धिकाम सौत्रामण्या यजेतेति कलसम्ब-
न्ध तत्प्रधानादितरया तद्वद्भवेति येषाम्याद्वेदोच्यते । अङ्गाणां
प्रधानाणां च प्रयागवचनैष्व्यादैकतन्त्र्य मा भूदित्युच्यते । ननु
च उच्यते प्रयोगवचनान्यम् यस्मात्त भवत्यङ्गाणां प्रधानाणां च । ते-
त्युच्यते । तत हि ऋत्विग्वरगादयजजगापगादीनामुत्तरकाल
दीक्षणीयादि विधायम् । इह पुरादित्यादीनामद्वायेपि सात कालभे-
दात्तन्त्रभेद इति न दुश्चम् ॥ १३१ ॥

सप्तदशसामिधेन्यः ॥ १३२ ॥

यत्र भवन्ति । अनारभ्य समर्घितं साप्तदशं प्रकृतितः पाञ्चद-
श्येनोत्कालितम् यत्र यत्र धूयने तत्र तत्र भवति ॥ १३२ ॥

वार्त्रघ्नावाज्यभागौ ॥ १३३ ॥

यत्र भवतः ॥ १३३ ॥

वृधन्वन्तौ वा पशुसान्नाय्यविकारात् ॥ १३४ ॥

पशुषु यस्याज्यभागौ तस्य वृधन्वन्तौ भवतः । पशुषु पयो म-
हा भवन्ति । तेषां सान्नाय्यविकाराद्बृधन्वन्तौ भवतः ॥ १३४ ॥

आमिक्षायां च ॥ १३५ ॥

वृधन्वन्तविव । सान्नाय्यविकारत्वात् । यधस्तनसूत्रे पशुष्वि-
ति विशेषितत्वादामिक्षायामप्राप्तिर्मा भूदिति भेदेन ग्रहणम् ॥ १३५ ॥

उपाशुदेवतेष्टिषु ॥ १३६ ॥

भवतीति वाक्यशेषश्च ॥ १३६ ॥

विराजौ संयाज्ये अविशेषोपदेशात् ॥ १३७ ॥

संयाज्याशब्देन स्विष्टकृत्स्नित्विन्ध्वौ याज्यानुवाक्ये उच्य-
ते । ते च प्रेक्षा अग्न इमौ वग्न इति । अविशेषेण हि सौत्रामणीं प्र-
कृत्य विराजौ संयाज्य इति समाम्नायते ॥ १३७ ॥

वसिष्ठशुनकानां नाराशंसः ॥ १३८ ॥

वसिष्ठानां शुनकानां च नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजो
भवति ॥ १३८ ॥

अत्रीणां चैके ॥ १३९ ॥

द्वितीयं नाराशंसमिच्छन्ति । एके तनूनपातम् ॥ १३९ ॥

प्राकृताः प्रथमोत्तमयोः प्रयाजानुयाजप्रैषाः ॥ १४० ॥

घोदकप्राप्त्या भवन्ति ॥ १४० ॥

ऐन्द्रानेके प्रथमस्य वायोधसानुत्तमस्य ॥ १४१ ॥

तत्कुतो लिङ्गात् । होता यक्षत्समिधेद्रमिडस्पद इत्येवमा-
दि । तत्पुनर्द्विः प्रकरणात्पाठे सति लिङ्ग विनियोजकमिति पर्या-
लोचनीयम् ॥ १४१ ॥

समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य ॥ १४२ ॥

याप्रियाः प्रयाजयाज्याः समिद्ध इन्द्र इति प्रथमस्य
पशोर्भवति ॥ १४२ ॥

याज्यानुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनामाया-

त्विन्द्र इति ॥ १४३ ॥

अथयदप्रथमस्य भवन्ति ॥ १४३ ॥

होता यक्षत्समिधाग्निमिति प्रयाजप्रैषा-

स्त्रिपशोः ॥ १४४ ॥

भवन्ति ॥ १४४ ॥

आप्रियश्च समिद्धो अग्निरश्विनेति ॥ १४५ ॥

अथयदग्निपशोरेव ॥ १४५ ॥

आश्विनाहविरिति तिस्रो वपानां या-

ज्यानुवाक्याः ॥ १४६ ॥

भवन्ति ॥ १४६ ॥

प्रथमामनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयाम-

नूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमा

याज्या ॥ १४७ ॥

सर्वाः पुरोनुवाक्या भवन्ति सर्वा याज्या इति श्रुतेः । तथा सर्वा. प्रथमा भवन्ति सर्वा मध्यमा. सर्वा उत्तमा इति ॥ १४७ ॥

य इन्द्र इति पुरोडाशानां पूर्ववत् ॥ १४८ ॥

पूर्वच्छब्देन प्रथमामनूच्येत्येषमादि लङ्ग्यते ॥ १४८ ॥

अश्विना गोभिरिति च हविषाम् ॥ १४९ ॥

अशब्दात्पूर्ववत्तानुवाक्याः ॥ १४९ ॥

ग्रहाणां युवः सुरामं पुत्रमिवेति ॥ १५० ॥

याज्यानुवाक्ये भवत ॥ १५० ॥

पशुस्विष्टकृतो यस्विस्मिन्नश्वातो ऽहा-

व्यम इति ॥ १५१ ॥

याज्यानुवाक्ये ॥ १५१ ॥

होता यक्षदश्विनाविति त्रयो वषानां

त्रैषा यथालिङ्गम् ॥ १५२ ॥

त्रैषा भवन्ति ॥ १५२ ॥

ग्रहाणां चतुर्थः ॥ १५३ ॥

त्रैषो भवति ॥ १५३ ॥

हविषामुत्तरे यथालिङ्गम् ॥ १५४ ॥

त्रैषा भवन्ति ॥ १५४ ॥

उत्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतोः ॥ १५५ ॥

यथालिङ्गमेव भवतः ॥ १५५ ॥

प्रतिगरिष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यो शोऽसावेत्याह्वया-

श्वित्ना तेजसेत्यनुवाकः शृणुसति ॥ १५६ ॥

केचिदुपविष्ट ऽध्वर्याविति पठन्ति । तेषां सोऽसाधित्येताया-
नेयाहाव. अभ्विना तेजसेत्येतमनुवाकः शसति ॥ १५६ ॥

त्रिःप्रथमान्त्ये ॥ १५७ ॥

प्रथमाख्ये च त्रिः शसति ॥ १५७ ॥

त्रिचादिष्वानुवाकः ॥ १५८ ॥

त्रिचस्य त्रिचस्यादौ आहावः कुर्यात् ॥ १५८ ॥

उत्तमाः शिष्टा प्राङ्मनस्य दशम्या वा त्रया
' देवा इति निषित्सप्तदशावसानोद्धारः ॥ १५९ ॥

उत्तमाया अच. प्राङ् मनस्य वा दशम्या वा निषित्सप्त-
दशावसाना शस्यते । अत्रसान ओद्धारो भवति ॥ १५९ ॥

ऋगन्तेऽन्त्येऽक्षरे स्वरप्रभृति प्रणवे लोपः ॥ १६० ॥

ऋचो यदन्त्यमक्षरं तस्य प्रणवे परमावस्थिते स्वरप्रभृति
लुप्यते इत्यर्थः । इन्द्राय दधुरिन्द्रिय इत्यत्र अन्त्यस्य लोपः ।
एवं सर्वत्र ॥ १६० ॥

तस्मिन्प्रणवान्तं चैके ॥ १६१ ॥

तस्मिन्नेव प्रणवे चैकेऽन्तमपि लुप्यन्ति । तत्र मकारो लुप्य-
ते । ओ इत्येतावानेव प्रणवो भवति ॥ १६१ ॥

अश्विना तेजसाश्विना पियतामिति याज्या-

नुवाक्ये सशस्त्रस्य ॥ १६२ ॥

सशस्त्रस्य ग्रहस्य अश्विना तेजसा अश्विना पियतामिति
याज्यानुवाक्ये भवति । अतयोश्च ऋचोरपि निषुत्तत्पाच्छस्त्रं अग्रयो-
गो मा भूदिति अनुवाकग्रहणमभस्तात्त्वतम् ॥ १६२ ॥

१ अनुवाचनप्रैषौ समस्या ऽनुयाजप्रैषा देवं

बर्हिंरिति ॥ १६३ ॥

याज्याश्च ॥ १६४ ॥

त पय ॥ १६५ ॥

अग्निमद्येति सूक्तवाकप्रैषः ॥ १६५ ॥

मद्यति ॥ १६५ ॥

प्राकृतं, सूक्तवाकप्रभृति प्रागवभृथेष्टेः ॥ १६६ ॥

अनुक्तं च ॥ १६७ ॥

रथस्यान्धयेन होतुः प्राप्नोति तदप्यग्नौ भयत्येष ॥ १६७ ॥

इमं मे तत्स्वेत्येककपालस्य ॥ १६८ ॥

याज्यानुवाक्ये भवतः ॥ १६८ ॥

अग्नीवरुणयोस्त्वन्नः स त्वमिति ॥ १६९ ॥

याज्यानुवाक्ये ॥ १६९ ॥

आदित्यस्य सुतामाणं महीमूषु मातरमिति ॥ १७० ॥

आ नः वाहवेति पयस्याया ॥ १७१ ॥

वाजिनस्य शन्नो वाजे वाज इति ॥ १७२ ॥

अथ तु विंशत्यः—

अनवानं याज्या ॥ १७३ ॥

१ अनुवाचनप्रैषौ समस्य फर्तव्यौ । अद्विषयाः सरस्वत्या इन्द्रा-
य सुत्राग्नेऽनुग्रहीत्येवम् । देवं बर्हिः सरस्वती प्रियशाः ।

२ तद्य प्रयणोपानुवाचनाग्निमग्न्यनीषामनोतायूपाज्जोह्यणादि ।

वायोधसप्रियः समिद्धो अग्निः समिधेति ॥ १७४ ॥

वायोधसस्य पशोराप्रियः प्रयाजयाज्याः समिद्धो अग्निः
समिधेत्येता भवन्ति ॥ १७४ ॥

याज्यानुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनां वस-
न्तेन ऋतुनेति ॥ १७५ ॥

षष्ठ्याद्वायोधसस्यैव ॥ १७५ ॥

इति उपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये
एकोनविंशतिप्रोऽध्यायः समाप्तः ।

विंशोऽध्यायः ।

सौभाग्यविधानसमनन्तरं श्रुतिमन्त्रपाठावसरप्राप्तो ऽश्वमे-
धो ऽनुविधीयते ।

राजयज्ञो ऽश्वमेधः सर्वकामस्य ॥ १ ॥

राजगृह्योभिर्पेक्षवति क्षत्रिये घर्तेत इत्युक्तम् प्रदेशान्तरे ।
तथा च क्षत्रिययज्ञ उ वा एष यदश्वमेधः तस्माद्राष्ट्रयश्वमेधेन
यजनेति । राज्ञो यज्ञः राजयज्ञः । न ब्राह्मणवैश्ययोरेति । अश्वमेध
इति त्रिरात्रस्य पक्षकृतोर्नामधेयम् । स सर्वकामस्य भवति । सर्व-
कामावाप्तिश्च परमाभावाच्च सत्यप्राप्तिमन्तरेण न भवति यावच्छरो-
रकालमागिनो हि कामा इति । तेन सर्वकामस्येति मुमुक्षोरित्ये-
तदुक्तं भवति । तथा चाह सर्वाग्द वै कामानामोति सर्वव्यष्टीर्थ-
भते योऽश्वमेधेन यजत इति ॥ १ ॥

अष्टम्यां नवम्यां वा फाल्गुनीशुक्लस्य ॥ २ ॥

फाल्गुशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भः । सा यासौ फा-
ल्गुनी पौर्णमासी भवतीति प्रकृत्य तस्यै पुरस्तात्पण्डहे वा सप्ताहे वा
श्रुतिवज्र उपसमायन्तीति धृतेः ॥ २ ॥

ग्रीष्म एके ॥ ३ ॥

भारम्भं कुर्यन्ति । धृतेरेव ॥ ३ ॥

ब्रह्मादनं पचति चतुर्णां पाताणामञ्जलिप्र-

सृतानां च ॥ ४ ॥

चतुरः पातांश्चतुरोऽङ्गुलीश्चतुरः प्रसृतानीति धृतेः ॥ ४ ॥

अकृत्यैनमाद्यत्विगम्यः प्रयच्छति ॥ ५ ॥

अफत्तैतमोदनमाद्यत्विग्भ्य समर्पयति ॥ ५ ॥

तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति शतमानांश्च
तावतः ॥ ६ ॥

चत्वारि गोसहस्राणि चत्वारि च सुवर्णरक्षिकाशतानि
श्रुत्विग्भ्यो ददाति ॥ ६ ॥

अक्त्वाज्यशेषेण रशनां द्वादशारलिं तयोद-
शारलिं वा निदधाति ॥ ७ ॥

ग्रहोदनावसिकावाज्यशेषेण ॥ ७ ॥

आदानकाले वाञ्छनम् ॥ ८ ॥

कार्यार्पत्वात् । एव चाज्यशेष स्थाप्यते । यागदो-
ऽवधारणार्थ ॥ ८ ॥

निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति ॥ ९ ॥

चतु सौवर्णिकं निष्कमानरणचिद्येयं यजमाने प्रतिमुञ्चन्वाच-
यति तेजोऽसीत्यमु मन्त्रम् ॥ ९ ॥

वाचं यच्छेति चाह ॥ १० ॥

चशब्दादनन्तरम् ॥ १० ॥

आ वरदानाद्वाग्यमनम् ॥ ११ ॥

मयनि ॥ ११ ॥

पत्न्यश्चायन्त्यलङ्कृता निष्किण्यो महिषी

१वाग्राता २परिवृक्ता ३पालागली सानुचर्यः

शतेन शतेन ॥ १२ ॥

चतस्रो जाया उपप्लुता भवन्तीति प्रकृत्य धृतत्वात् । ताश्च सहानुचरीभिराचन्ति यत्नेन शतेन ॥ १२ ॥

ता विशेषयति—

राजदुहितरः प्रथमायाः ॥ १३ ॥

अनुचर्यः ॥ १३ ॥

राजन्यानां द्वितीयायाः ॥ १४ ॥

पत्न्याः राजन्यदुहितरोऽनुचर्यः ॥ १४ ॥

सूतग्रामण्यां तृतीयायाः ॥ १५ ॥

सूतः सङ्करजातः ग्रामणीर्महत्तरः । तयोर्दुहितरस्तृतीयाया अनुचर्यः ॥ १५ ॥

क्षत्रसंग्रहीतृणां चतुर्थ्याः ॥ १६ ॥

पत्न्याः अनुचर्यो भवन्ति । क्षत्रा प्रतीहारो दूतो वा, सङ्गृहीता च सारथिः ॥ १६ ॥

अग्न्याधेयवत्प्रविश्य हुतेऽग्निहोत्रे परेण

गार्हपत्यमुदक्षिराः संविशति ॥ १७ ॥

आग्न्याधेयवदिति पूर्वया द्वारा यजमानो दक्षिणा पत्न्य इत्युक्तं भवति । हुते ऽग्निहोत्रे गार्हपत्यमपरेणोदक्षिराः संविशति यजमानः ॥ १७ ॥

उर्वन्तरे वावाताया ब्रह्मचारी ॥ १८ ॥

वावाताया उर्वन्तरे ब्रह्मचारी भवति ॥ १८ ॥

इतराश्चान्वक् ॥ १९ ॥

इतराश्च पत्न्यो यजमानमनुसंधिषन्ति ॥ १९ ॥

प्रातराहुत्याहुतायां पूर्णाहुत्यन्ते वरदानं

ब्रह्मणे ॥ २० ॥

प्रातराहुत्यन्ते पूर्णाहुत्याऽहुतायां ब्रह्मणे घरन्ददाति ॥ २० ॥

अध्वर्यवे च प्रतिमुक्तं निष्कम् ॥ २१ ॥

घशब्दाद्दाति ॥ २१ ॥

पुरोडाशोऽग्नये पथिकृते ॥ २२ ॥

कर्तव्यः । स चापांशुमंचति ॥ २२ ॥

शतमानं दक्षिणा सौवर्णम् ॥ २३ ॥

शनसंक्षयामितं सुवर्णम् । तच्चायमया मात्रया मितं भवति ।
अयमा च मात्रा रक्तिका ॥ २३ ॥

हिरण्यपरिमाणेऽन्यत्तापि ॥ २४ ॥

हिरण्यपरिमाणे मृग्येऽन्यत्रापि दाक्षायणादौ शतमानमय
भवति । अये तु वर्णयन्ति । शतमाने श्रूयमाणो सौवर्णो भवति
न राजतमिति ॥ २४ ॥

पौष्णं चरुं निर्वपति वासःशतं दक्षिणा ॥ २५ ॥

तस्य च वाससां शतं दक्षिणा । अयमप्युपांश्वय ॥ २५ ॥

देवस्य त्वेति रशनामादाय ब्रह्मन्नश्वं

भन्तस्यामीत्याह ॥ २६ ॥

ब्रह्मोदनाज्यशेषेण रशनामक्या दानम् । तेन रशनामभ्य-
ज्यादत्त इति श्रुते ॥ २६ ॥

तं यधानेति ब्रह्मणानुज्ञातोऽभिधा असीति

यद्वात्यश्वं त्रिरूपम् ॥ २७ ॥

रूपशब्दो वर्णवाची । त्रिवर्णमित्यर्थः । त्रिरूप एवैषोऽश्वः
स्यादिति वचनात् ॥ २७ ॥

सर्वरूपं वा ॥ २८ ॥

वा विकल्पायः । यस्मिन्सर्वाणि रूपाणि भवन्तीति श्रुतेः ॥ २८ ॥

शीघ्रम् ॥ २९ ॥

प्रसिद्धमेव ॥ २९ ॥

दक्षिणधुर्यतमम् ॥ ३० ॥

दक्षिणेन धुर्येण तुल्यमित्यर्थः । अथवा यो दक्षिणस्यां धुरि
भस्तामान्येन तत उत्कृष्टतर इत्यर्थः ॥ ३० ॥

साहस्रम् ॥ ३१ ॥

गोसहस्राहम् ॥ ३१ ॥

ललामम् ॥ ३२ ॥

नीलीपौण्ड्रकम् ॥ ३२ ॥

कृतिकार्द्धि वा ॥ ३३ ॥

कृतिकाशकटमिव यस्य ललाटे पौण्ड्रानि । अत्र येषां वर्णाना-
मविरोधस्ते समुच्यन्ते । येषां विरोधस्ते आम्नानसामप्याद-
विकल्प्यन्ते ॥ ३३ ॥

पूर्वकायकृष्णः शुक्लापरम् ॥ ३४ ॥

तस्य कृष्णः पूर्वार्धः शुक्लोऽपराधं इति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

कृष्णसारङ्गं वा ॥ ३५ ॥

कृष्णवर्णसहितान्धवर्णम् ॥ ३५ ॥

स्थावरा अपो मत्वा प्रजापतये त्वेति

प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम् ॥ ३६ ॥

याः न बहन्ति ता स्वाधरा आप. ता गत्वा प्राजापतये
त्येति प्रतिमन्त्रमभ्यं प्रोक्षति ॥ ३६ ॥

आयोगवमाहु श्वानं चतुरक्षमभिमन्यस्वेति ॥ ३७ ॥

आयोगवः सङ्करजातः वैश्यायां घृद्रेण जातः तमाहु श्वानं च-
तुरक्षमभिमन्यस्वेत्येवम् । चतुरक्षश्वाभावाद्यस्याक्षिसमीपे पीण्डा-
णि स गुणवृत्त्या चतुरक्षः ॥ ३७ ॥

पुंश्चलूमेके ॥ ३८ ॥

श्वानं चतुरक्षमभिमन्यस्वेत्येवमाहुः । पुंश्चलू क्लीलोलुप
ब्रूयते ॥ ३८ ॥

सिधकमुसलेनैनं हन्ति ॥ ३९ ॥

एवं प्रेषितस्सन् सिधकमुसलेनैनं श्वानं हन्ति ॥ ३९ ॥

यो अर्धन्तमिति वाचयति ॥ ४० ॥

यो अर्धन्तस्तमित्यमुं मन्त्रं वाचयति ॥ ४० ॥

वेतैसकटेनाधोऽश्वं प्लावयति परो मर्त इति ॥ ४१ ॥

चेतैसकटेनाश्वस्याधस्तात् प्लावयति परो मर्त इत्यनेन
मन्त्रेण ॥ ४१ ॥

अग्निसमीपमानीयाऽग्नये स्वाहेति जुहोत्य-

नुवाकेन प्रतिमन्त्रम् ॥ ४२ ॥

अग्नौ समीपमानीयाभ्यम् । अनुवाकेन जुहोति प्रतिमन्त्रम्
अग्नये स्वाहावेयम् ॥ ४२ ॥

सहस्रं वार्यते ॥ ४३ ॥

सहस्रं वा द्वितीयां जुहोत्यनुवाकमापर्यावृत्य । आपर्यंसहस्रं
जुहोतीति पञ्चमाह ॥ ४३ ॥

आश्वत्थव्रणविरमणाद्वा ॥ ४४ ॥

शुहोति । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ४४ ॥

द्वादशकपालान्निर्वपति भिन्नतन्त्राञ्छतमा-
नदक्षिणान्मध्यमस्य राजतः सवित्ते प्रसवित्रे
सवित् आसवित्रे सवित्ते सत्यप्रसवायेति ॥ ४५ ॥

कालैक्यात्तन्त्रैक्यं मा भूदिति भिन्नतन्त्रानित्युक्तम् । मध्यम-
स्य राजतः शतमानो दक्षिणा इतरयोः सौवर्णे ॥ ४५ ॥

प्रयाजेषु दक्षिणतो ब्राह्मणो यजमानस्य
यज्ञदानयुक्ताः स्वय कृतास्तिस्रो गा-
यत्युत्तरमन्द्रायाम् ॥ ४६ ॥

उत्तरमन्द्रा च गायनप्रसिद्धा । वीणासङ्गतं च गानम् ।
वीणागाथीति श्रुते । प्रयाजेषु तापमानेषु दक्षिणतो व्यवस्थितो ब्रा-
ह्मणः, ब्राह्मणाप्रद्वणादतिव्यतिरिक्तः, यजमानस्य गाथा गायत्युत्तरम-
न्द्रायाम् । यज्ञदानयुक्ता स्वय कृता एव तिस्रो गाथा एव गायति
उत्तरमन्द्राया वीणागाथी स्वय कृता ॥ ४६ ॥

राजन्यो धृतिषु युद्धजपयुक्ताः ॥ ४७ ॥

गाथा गायत्युत्तरमन्द्रायाम् वीणागाथी स्वय कृता युद्धज-
पयुक्ता ॥ ४७ ॥

अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो
विभूर्मात्रेति ॥ ४८ ॥

अमु मन्त्रम् ॥ ४८ ॥

पशुवदुत्सर्जनं निरष्टेऽश्वशते ॥ ४९ ॥

पशुवदित्युत्तरपूर्वा दिग्गम्यते । निरष्टे निरग्रेणे वृद्धया
भ्रमते ॥ ४२ ॥

१ देवा आशापाला इति रक्षिणो ऽस्यादिश-
त्यनुचरीजातीयांस्तावतस्तावतः क्वचिनि-
पङ्क्तिक्लापिदण्डिनो यथासंख्यम् ॥ ५० ॥

एवं हि ध्रूयते राजपुत्राः क्वचिनः क्षणमित्येवमादि ॥ ५० ॥

वडवाम्यो वारणम् ॥ ५१ ॥

अभ्यस्य ॥ ५१ ॥

२ प्रस्नेयाच्चोदकात् ॥ ५२ ॥

इदानीं रक्षितृणां वृत्तिमाह—

ब्राह्मणोश्चमेध ऽविद्वान्कृत्तिः स च ॥ ५३ ॥

अभ्यमेधानभिज्ञो ब्राह्मणो यो वृत्तिः । तामेव हि प्रवृत्त्य ध्रूय-
ते स पानं कस्याथ आदन्निव पापेति ॥ ५३ ॥

पक्कान्नं च सर्वेषु ॥ ५४ ॥

अभ्यमेधयिष्यत्यपि ॥ ५४ ॥

रथकारगृह्वासाश्च ॥ ५५ ॥

रथकारगृह्ण पथं यो घसतिरिति ॥ ५५ ॥

अभिपेक्षया भविष्यत समाप्नुवन्तं इत्याह

१ उत्सृष्टस्याभ्यस्य रक्षिणः पुरुषान् अभ्यर्चयित्वा आशापाला
इति मन्त्रेणादिशति यत् राजन्यपुत्रान्, सूतभ्रातृभ्यां पुत्रान् यत् क्षा-
त्रसमहीतृणां पुत्रान् । सन्नादयन्तः क्वचिनः, रङ्गधारिणो निय-
न्त्रिनः, घरायपतमस्यायन्त कलापिनः, यज्ञादिधारिणो दण्डिनः ।

२ प्रस्नेया क्षानाहः ।

राजपुत्रान् ॥ ५६ ॥

नेतरान् ॥ ५६ ॥

दक्षिणतो वेदेर्हिरण्मयेषूपविशन्ति ॥ ५७ ॥

सम्प्रत्यभावाद्भूतकालीना वेदि ॥ ५७ ॥

तेषां विशेषमाह—

अध्वर्युयजमानौ १ कूर्चयोः ॥ ५८ ॥

सौवर्णयोः ॥ ५८ ॥

२ फलकयोर्वा ॥ ५९ ॥

होतृब्रह्मोद्गातारः कशिपुषु ॥ ६० ॥

कशिपुशब्देन मशूरक उच्यते ॥ ६० ॥

होतृभूतान्याचक्ष्व भूतेष्विमं यजमानमध्यूहेति ॥ ६१ ॥

वारिष्ठ्वं प्रेष्यति ॥ ६२ ॥

पाणिष्ठ्वमृग्वन्द्वमाख्यानम् तस्मिञ्छस्यमाने ॥ ६२ ॥

हवै होतरिति प्रतिगृणाति तदन्ते प्रेष्यति

३ वीणागणगिनो राजर्षिर्भिर्यजमानः सङ्गा-

यतेति ॥ ६३ ॥

वीणागणगिन उपसमेता भवन्ति तानध्वर्युः सम्प्रेष्यती-
ति श्रुते ॥ ६३ ॥

१ सपादमासन कूर्चः ।

२ पादरहितमासन फलकम् ।

३ वीणातामलावुरीणा व्रितन्तिः ससतन्तिः इत्यादीनां गणो वी-
णागण, तन ये गायन्ति ते वीणागणगाः, ते सन्ति शिष्या येषां गा-
यन्ताचार्याणां ते वीणागणगिनः । राजर्षिभिरुपमानभूतैः सङ्घोपमेय-
भूत यजमानं सङ्गायतेति प्रैषार्थः ।

दक्षिणाम्नौ जुहोति हिङ्गाराय स्वाहेति

प्रक्रमान् ॥ ६४ ॥

हिङ्गाराय स्वाहेत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् प्रक्रमसंज्ञकान् हो-
मान् दक्षिणाम्नौ जुहोति ॥ ६४ ॥

आहवनीयेऽस्तमिते चतस्रो धृतीरिह

रन्तिरिति ॥ ६५ ॥

जुहोतीत्यनुर्तते । चतस्र इति ग्रहणं मन्त्राविवेकार्थम् । आ-
हवनीयग्रहणमविकृतदक्षिणाग्निव्युदासार्थम् ॥ ६५ ॥

वावातासम्बेशनसावित्र्युत्तरमन्द्रागानपारि-

ल्लवधृतीः सम्बत्सरम् ॥ ६६ ॥

वावातासम्बेशनसपित्रीणां चान्द्रमसः सम्बत्सरः तेन हि
सर्वत्र व्यवहारः । पारिल्लवधृतीर्नां तु साधनः । एव हि ध्रूयते
पारिल्लव प्रकृत्य पङ्क्तिः शतं दशाहानाचष्ट इति । वृत्तिषु च पौड्या-
नधृतीरेता या अश्वस्य यन्धनमिति । इय च सत्या साधन एव सं-
वत्सरे घटते न चान्द्रमस इति ॥ ६६ ॥

अर्धमासमासत्रैमास्यपण्मास्यानि चैके ॥ ६७ ॥

वावातासपेशनादीनि कुर्वन्ति वायान्तरात् । अस्मिन् पक्षे
मासापिरोधेनौपक्रमः कार्यः ॥ ६७ ॥

वीणागाधिभ्यां पृथक् शते ददाति ॥ ६८ ॥

शतं शतं ददातीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

राजर्षिभिः सङ्गायनमा दीक्षणीयायाः ॥ ६९ ॥

कर्तव्य ॥ ६९ ॥

दीक्षान्ते देवैरीपसथ्यात् ॥ ७० ॥

दीक्षणीयायाः संस्थितायाः सायं वाचि विस्पृष्टायामिति प्र-
कृत्याह देवैरिमं यजमानं सङ्गायेति ॥ ७० ॥

पश्वादौ प्रजापतिना सुत्यासु ॥ ७१ ॥

सुत्यासु पश्वादौ प्रजापतिनेमं यजमानं सङ्गायेते-
ति प्रैषः ॥ ७१ ॥

अन्ते च ॥ ७२ ॥

एवमेव प्रैषणम् । अन्तग्रहणेनोदवसानीयान्त उच्यते । उद-
वसानीयायामन्ततः संस्थितायामिति ध्रुतेः । एवमेवाहरहः परिकु-
तास्त्रेव वसतीवरीत्यपि तदन्तग्रहणेन सूचितम् ॥ ७२ ॥

अश्वापदीया चरुभिः सावित्र्यन्ते ॥ ७३ ॥

तत्कालता मा भूदिनि सावित्र्यन्तग्रहणम् ॥ ७३ ॥

पौष्णः स्नामे ॥ ७४ ॥

स्नामः सिंहाणक उच्यते ॥ ७४ ॥

सौर्यो ऽक्ष्यामये ॥ ७५ ॥

अक्षिरोमे ॥ ७५ ॥

वारुणोऽप्सु मृते ॥ ७६ ॥

ययमयो भवतीत्युक्तमेव ॥ ७६ ॥

भूमिकपालो वैश्वानरोऽरिष्ट्यामये ॥ ७७ ॥

अरिष्टरांशं द्रोण्यामये ॥ ७७ ॥

२ लोष्टकपालं जातुकर्ण्यो भेदात् ॥ ७८ ॥

एवं हि ध्रूयते वैश्वानर द्वादशकपालं भूमिकपालं पुराडा-

१ द्रोण्यामयो हाश्वतामय उच्यते ।

२ लोष्टा एव कपालानि यस्यासौ ।

यमनुनिर्वपतीति । तत्पुनरनुपपन्नम् । येनात्र वैश्वानरो द्वादशकपालो नूद्यते । यो वैश्वानरो द्वादशकपालः स भूमिकपालः कर्तव्य इति । द्वादशकपालताया भूमिकपालतायाश्चासम्भवात् । लोष्टकपालत्वे च भूमिकपालतानुपपत्तिरेव । तस्माद्भूमिकपाल एवेति सप्रदायः ॥ ७८ ॥

नाशे तन्त्रेण चावापृथिव्यः पयो वाय-

व्यः सौर्यः ॥ ७९ ॥

तन्त्रशब्दस्तन्त्रैक्यार्थ इति कचित् । तत्पुनरनुपपन्नम् । कालाद्यभेदादिना प्राप्तत्वात् । तस्माद्वैश्वदेविकप्रमत्र तन्त्र यथा स्यादिति । ननु च वैश्वदेविकप्रकृतिर्येन प्राप्नोत्येव तत् । नैत्युच्यते । वायव्य सौर्याभ्यां न हि नवप्रयाजतादिविधिरुच्यते । अतस्तत्प्राप्त्यर्थं तन्त्रेणेति वचनम् ॥ ७९ ॥

अन्यत्तापि ॥ ८० ॥

अन्यस्मिन्तपि नष्टे द्रव्ये इयमिष्टिर्भवति । स यद्यस्याप्यन्यश्र-
इयेदेतथैव यजेतेति । अस्यति च ग्रहणात्प्रकरणाद्व्यभिर्न भवति ॥ ८० ॥

प्रजापते वायव्यम् ॥ ८१ ॥

यद्यश्वो षड्याः स्कन्देष्टायव्य पयांसुनिर्वपेदिति व-
चनात् ॥ ८१ ॥

मृतदर्शनयोरन्यस्य रशनादानादि करोत्य-

श्वयुक्तम् ॥ ८२ ॥

मृते चाऽदर्शने च रशनादानाद्यन्यस्याश्वयुक्तं कर्तव्यम् ।
अश्वहनने तु न भयस्यश्वयोगामावात् । अग्नये स्नाहेति चानुवाकेन
होमः । प्रक्रमधूतिहोमोपीति चेत् । नाश्वसम्पन्नात् । अश्वमन्यन्धो
हि भवति । हिङ्गाराय स्नाहेत्येवमादिप्रक्रमानां धूतिहोमानामपि
पादघनघतीरेता या अश्वस्य यन्धनमिति । अन्यरशनादानादि करो-
तीत्यर्थः । प्राप्तत्वाद्वाच्यमेतादिति चेत् । स्यात्प्रायश्चित्तबुदासार्थ-

त्यात् । तत्कुतः । अधान्यमानीय प्रोक्षेयुः सैव तत्र प्रायश्चित्तिरिति
वचनात् ॥ ८२ ॥

पश्चालम्भनाद्याऽऽध्वरदीक्षणीयायाः कृत्वा

चत्वार्यौद्वभणानि जुहोत्यध्वरिकाणि ॥ ८३ ॥

पश्चालम्भनं च पौर्णमास्यामेव । तदा अध्वरदीक्षणीयान्तं च ।
यत्कारणं द्वादशाहचोदकानुग्रहेण पष्ठ्यामाग्निके च सप्तम्यां निर्व-
पतीति भवति ॥ ८३ ॥

काय स्वाहेति चाश्वमेधिकानि त्रीणि ॥ ८४ ॥

औद्वभणानि जुहोतीति वर्तते ॥ ८४ ॥

कृष्णाजिनदीक्षातः ॥ ८५ ॥

भनोऽतन्तरे कृष्णाजिनदीक्षा ॥ ८५ ॥

अध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणि

चाश्वमेधिकानि कृष्णाजिनान्तमन्यहम् ॥ ८६ ॥

अध्वरदीक्षणीयाया आग्नावैष्णवस्य चत्वार्यौद्वभणानि त्री-
णि चाश्वमेधिकानि जुहुयात्परिपाट्या कृष्णाजिनान्तमन्यहं
कर्तव्यम् ॥ ८६ ॥

प्राकृतमेतो ऽकृतत्वात् ॥ ८७ ॥

सप्ताह दीक्षणीयाश्चत्वारि प्राकृतमेव वर्त भवति । कुत एतद-
कृतत्वादीक्षासंस्कारस्य । दण्डान्तेन हि दीक्षितो भवति ॥ ८७ ॥

आग्निके च सप्तम्यां निर्वपति ॥ ८८ ॥

आग्निके च हविषी सप्तम्यामिष्ट्यां निर्वपति । तै च वैश्वान-
रो घृते चरुादिलेभ्य इति ॥ ८८ ॥

अभ्यञ्जनप्रभृति करोति ॥ ८९ ॥

इदाम्यजनविधानात्पूर्वं न भवतीति गम्यते ॥ ८९ ॥

पडाग्निकानि चतुःस्थाने ॥ ९० ॥

चतुर्णामौद्वभेणानामाध्वरिकाणां स्थाने पडाग्निकानि जुहु-
यादधीणि चाद्वयेधिफानि ॥ ९० ॥

दशमं विश्वो देवस्येति ॥ ९१ ॥

जुहोति ॥ ९१ ॥

कृष्णाजिनाद्या समिदाधानात्कृत्वा ऽऽवह-
न्निति जपति ॥ ९२ ॥

उत्सर्गकाल एके ॥ ९३ ॥

आद्यद्वयमिति जपमिच्छन्ति ततश्च विकल्पः ॥ ९३ ॥

दीक्षा द्वादशोपसदश्च ॥ ९४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अत्र हि पक्षे महायतमुत्तमं भवति । अ-
हीनानां च अतएव सर्वजिहीक्षात्रमुत्तमं । तन्मा भूदिति द्वादश-
दीक्षा प्रहणम् । धूयते चात्र द्वादशदीक्षा द्वादशोपसदस्तिष्ठः सु-
त्या इति ॥ ९४ ॥

नित्योदकं देवयजनं पुरस्तात् ॥ ९५ ॥

नित्यं संवेदास्याद्युदकं यत्र तद्देवयजनमप्यवसेयम् ॥ ९५ ॥

आद्योग्निर्द्दिगुणस्त्रिगुण एकविंशतिविधो वा ॥ ९६ ॥

शास्त्रान्तराद्विकल्पः ॥ ९६ ॥

एकादशिनीचदेकविंशतिर्यूपाः ॥ ९७ ॥

अप्यन्तीति शेषः । एकादशिनीयदिति किमर्थमुच्यते प्राप्त-
स्याप्येव द्वे स्थेषेते एकादशिन्यायालभेतेति मा भूत्तद्वक्रियाव्यत्यासेन
च मानार्थमेवादिर्निर्वाति ॥ ९७ ॥

१ रज्जुदालो मध्ये ॥ ९८ ॥

भयति ॥ ९८ ॥

अभितः २ पैतुदारवौ ॥ ९९ ॥

भयत ॥ ९९ ॥

पट्टपट्टवैल्वस्वादिरपालाशाः ॥ १०० ॥

यूपा भयन्ति ॥ १०० ॥

त्रयस्त्रयोऽभितः ॥ १०१ ॥

अथ इत्या इति वचनात् ॥ १०१ ॥

प्रतियूपमग्नीषोमीयाः ॥ १०२ ॥

पेशवो नियुज्यन्ते । ते च दक्षिणयूपादारभ्य वचनसाध्या-
व । अतश्चैकादशनीघयुक्तेषु सर्वेषामघवोद्भयम् ॥ १०२ ॥

प्रातरग्निष्टोमः ॥ १०३ ॥

भयति ॥ १०३ ॥

एकादशिन्यौ सवनीयाः पशवो भवन्ति ॥ १०४ ॥

ये त्वेवैते एकादशिन्यावालमेतेति श्रुते ॥ १०४ ॥

तत्र च—

मध्यम आग्नेयौ ॥ १०५ ॥

नियुज्येते शेषा व्यत्यासेन ॥ १०५ ॥

उत्तरयोश्च ॥ १०६ ॥

अन्होरेकादशिन्यावालमेत ॥ १०६ ॥

१ रज्जुदाल स्तेष्मातक ।

२ पैतुदारवौषदाव ।

उत्तमे गात्रो बहुरूपाः ॥ १०७ ॥

बालश्च्यन्ते ॥ १०७ ॥

विजयमध्याह्नोतुः प्राची दिक् दक्षिणा ब्रह्म-

णोऽध्वर्योः प्रतीच्युद्गातुरुदीची ॥ १०८ ॥

विजयमध्याह्नोत्प्राच्यान्दिशि यदुत्पन्नं ब्रह्म तद्धोतुर्दीयते दक्षि-
णा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुः ॥ १०८ ॥

तृतीयं तृतीयमन्त्रहं ददाति भूमिपुरुषप्रा-

ह्मणस्ववर्जम् ॥ १०९ ॥

आद्यर्थात्प्रतिपुरुषाणां च तत एव चोदफानुरूपो विभागः ।
अथातो दक्षिणानामिति प्रकृत्य सर्वमेधैतदेवं श्रूयत इति । प्राह्मणास्त्रं
यदृष्टादुत्पन्नं तत्र देयम् । तस्य हि प्राह्मणेष्वेव विनियोगः स्मृतौ
विहित इति ॥ १०९ ॥

तृतीयसवन उक्थ्यं गृहीत्वाऽऽग्निमारुतकाले

त्रैधं विगृह्णाति ॥ ११० ॥

तच्चमसाननुहोमभक्षौ ॥ १११ ॥

आग्निमारुतचमसाननुहोमभक्षौ भवतः ॥ १११ ॥

वसतीवरीर्गृहीत्वा गृहीत्वा प्रतिदिशः स-

मासिच्य परिहरति ॥ ११२ ॥

प्रतिदिशं वसतीवरीर्गृहीत्वा गृहीत्वा समासिच्य परिहर-
ति । स चापं मध्यमस्य धर्मो चचनात् । ततश्च सर्वमेधनाश्व-
मेधिके मध्यमेऽहति पठमानं प्रतिदिशं वसतीपरिग्रहणं प्र-
यत्ते ॥ ११२ ॥

आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्रा-

णाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रं सर्वरात्रमावर्तम् ॥ ११३ ॥

आज्यादीनामेकैकेन द्रव्येण होममभिनिर्वर्तयति प्राणाय स्वाहेत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । आचर्याचर्यं सर्वरात्रम् । अत्र च रात्रे प्रतिद्रव्यं विभागः प्रहरमेकमाज्येन द्वितीयं सक्तुभिः स्नीयं धाताभिश्चतुर्थं लाजैः । इह च कर्मपरिमाणानवगमात्कालपरिमाणेन कर्मपरिमाणपरिच्छेदः । न ह्यत्र कर्मपरिमाणं श्रूयते । यथा गतरुद्रिये सन्ततहोमेपि सति पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येतच्छ्रुतरुद्रियमथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंशदिति । नैवमिह यच्चतुर्भयानि । तेन याचन्तो होमाः प्रहरेण निर्वर्त्यन्ते तावन्ति प्रति द्रव्यं चतुर्मुष्टीकानि ग्राह्याणि दर्विहोमानां पौर्णमासधर्मत्वेन आज्यस्य तृपांशुयाजविध्यन्तत्वेन परिमाणमेव । केचित्चाज्यस्य पूर्णाहुतिकं विध्यन्तमिच्छन्ति । तदनुपपन्नम् । सक्तवादिमध्य आम्नानासुस्य होमस्य । ततश्च दर्विहोमोयमुपांशुयाजविध्यन्तग्राहक इति । अतश्च ध्रौवाश्चतुरवत्तेन होमः । इह चैकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्येवमादौ त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहेत्येवमादौ लुप्तः स्वाध्यापो द्रष्टव्यः । एवं ह्यत्र श्रूयते । अनुपूर्वं जुहोतीति एकोत्तराजुहोतीति तथा नैकगतमस्येतीति ॥ ११३ ॥

व्युष्ट्या इति व्युष्टायाम् ॥ ११४ ॥

रजण्यां जुहोति । तच्च लाजैरेवेति सम्प्रदायः ॥ ११४ ॥

स्वर्गायेत्युदिते ॥ ११५ ॥

जुहोति । पूर्णाहुतिवत्संस्कारपूर्वकमाज्येन । युक्तरूपता पुनरुभयोराज्येन । अत्र च कर्म विचरता अग्नस्तमित आदित्ये आज्यमागन्तं कर्तव्यम् तत आज्यादिभिर्होमः । विरंघाश्चापररात्रिकं कर्म प्रतिप्रस्थाना करोति । अध्ययुर्हि अग्नहोमेषु व्यावृत्त इति । ननु वैपरीत्यं कस्मात् भवति । न । अध्ययुर्कर्तृकताया अपररात्रिकेऽप्यत्र चरितार्थत्वात् । अग्नहोमेषु त्वचरितार्थतेति । तस्मादध्ययुरवान्नहोमेषु । तथा च लिङ्गमध्ययुरग्नहोमाञ्जुहोतीति । विधिरेवायमित्यपरे ॥ ११५ ॥

प्रातरुच्यः ॥ ११६ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ ११६ ॥

महिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्वः हिरण्यगर्भ

इति द्वितीयः राजतेन यः प्राणत इति ॥ ११७ ॥

महिमानावितिप्रहयोनाम । महिमानौ ग्रहौ गृह्णातीति सा-
मानाधिकरण्यात् ॥ ११७ ॥

वहिष्पवमानाय सर्पणमाश्वमालम्ब्य ॥ ११८ ॥

वहिष्पयमानं च घाचनिकमत्र ब्रह्मणो सदैव विहितत्वात् ॥ ११८ ॥

वडवादर्शयत्यभिरसति तत्स्तोत्रम् ॥ ११९ ॥

अश्वस्य घडवा दर्शयति । दर्शनेन यद्विद्वुरेति तदेव
स्तोत्रम् ॥ ११९ ॥

स्तुवीरन्या ॥ १२० ॥

उद्गाता इति विषयः । शास्त्रतुल्यत्वात् ॥ १२० ॥

शतमानं ददाति ॥ १२१ ॥

स्तोत्रदक्षिणेति उद्गादयः ॥ १२१ ॥

अश्वेनाक्रमयन्त्वास्तावम् ॥ १२२ ॥

आस्तावप्रदेशमश्वेनाक्रमयन्ति ॥ १२२ ॥

ऐकादशिनानुपाकृत्याश्वादींश्च ॥ १२३ ॥

उपाकरोतीति शेषः ॥ १२३ ॥

होतरश्चमभिष्टुहीति प्रेष्यति ॥ १२४ ॥

प्रैषार्थं च तमेफादयमिहोतामिष्टीति यद्वक्तव्यं प्रेष्यं जात-
मान इति ॥ १२४ ॥

युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रह्ममिति ॥ १२५ ॥

एनमभ्यं रथं युञ्जन्ति ब्रह्ममित्येनं मन्त्रेण ॥ १२५ ॥

इतरांश्च युञ्जन्त्यस्येति ॥ १२६ ॥

श्रीनभ्वान्युनक्ति ॥ १२६ ॥

अश्वाः सौवर्णालङ्काराः ॥ १२७ ॥

भवन्ति ॥ १२७ ॥

रथश्च ॥ १२८ ॥

सौवर्णालङ्कारः ॥ १२८ ॥

अपो यात्वाऽवगाढेषु वाचयति यद्वात इति ॥ १२९ ॥

अपः प्रति यात्वाऽवतीर्णेष्वश्वेषु यद्वात इत्यमुं मन्त्रं वा-
चयति ॥ १२९ ॥

आयाय विमुक्तमश्वं महिषीवावातापरिवृ-

क्ताऽऽज्येनाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्य-

थादेशं वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३० ॥

एतत् विमुक्तमश्वं महिष्याद्याऽभ्यञ्जन्ति सर्वकायमध्याप-
रकायान्यथादेशं इति । महिषी पूर्वकायं मध्यं यायाताऽपरकायं
परिवृक्ता । वसवस्त्वेत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १३० ॥

अम्रद्वयमानान्मणीन्सौवर्णानिकशतमेकशतं

केसरपुच्छेष्ववयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्र-

तिमाहाव्याहति ॥ १३१ ॥

अम्रद्वयमानानिति यथा न पतन्ति सौवर्णान्मणीन्केसरयोः पु-
च्छे च प्रवयन्ति । भूर्भुवः महिषी भुव इति यायाता स्वरिति प-
रिवृक्ता ॥ १३१ ॥

अनुचर्यश्च तूष्णीमेकेषाम् ॥ १३२ ॥

आययन्ति । पक्षेपां त्विति विकल्प ॥ १३२ ॥

अश्र्वाय रातिहुतशेषं प्रयच्छति लाजी३-

ञ्छाची३निति ॥ १३३ ॥

अनेनमन्त्रेण ॥ १३३ ॥

अप्स्ववहरणमखादति ॥ १३४ ॥

मखादत्यश्वे अप्स्ववहरणं सा घेयं प्रतिपत्तिः ॥ १३४ ॥

ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः कः स्वि-

देकाकीति ॥ १३५ ॥

यूपमभितो यदन इति घचनात् ॥ १३५ ॥

सूर्य इत्याचष्टे ॥ १३६ ॥

होता ॥ १३६ ॥

होता ब्रह्माणं का स्विदासीदिति ॥ १३७ ॥

पृच्छतीत्यनुयतेने ॥ १३७ ॥

धौरिति प्रत्याह ॥ १३८ ॥

ब्रह्मा ॥ १३८ ॥

पशुपाकरणान्तमाश्वमेधिकमभिहितमश्वामिष्टयादि इदानीं
प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह—

अग्निमन्थनादि करोति ॥ १३९ ॥

अग्निष्टेश्वतूपरगोमृगान्नियुनक्ति ॥ १४० ॥

यूपे ॥ १४० ॥

यथोक्तमश्वदादौ देवताः ॥ १४१ ॥

यथाश्वस्तूपरोऽध्याय उक्तास्तथैव प्रतिपत्तव्याः । प्राद्वक्ष्यामेवे-
दमिति ॥ १४१ ॥

पर्यङ्गयानते ॥ १४२ ॥

युनक्तीति वर्तते ॥ १४२ ॥

पञ्चदश पञ्चदश रोहितादीन्त्सौर्यान्तानितरेषु ॥ १४३ ॥

इतरेषु यूपेषु पञ्चदशरोहितादीन् सौर्यान्तान्नियुनक्ति । यू-
पोच्छ्रयणक्रमेण प्रवृत्तेः ॥ १४३ ॥

कपिञ्जलादीन्पृषतान्तांस्त्रयोदश त्रयोदश

पूपान्तरेषु ॥ १४४ ॥

त्रयोदश त्रयोदशारयानाकारेभ्योऽलभत इति वचनात् । तां-
श्चाकाशोत्पत्तिक्रमेण । अपरे तु दक्षिणत आरभ्येच्छन्ति ॥ १४४ ॥

अश्वप्रोक्षणमद्भ्यस्त्वा वायुष्टेति ॥ १४५ ॥

आध्वरिकं यजुरनुहुत्याश्वमेधिकं यजुः प्रतिपद्यत इति समु-
च्चयध्वणात् ॥ १४५ ॥

उपवृह्णात्पाम्पेरुरग्निः पशुरिति ॥ १४६ ॥

मन्त्रह्वयेनाश्वस्य मुखे ॥ १४६ ॥

कपिञ्जलादीनुत्सृजन्ति पर्यमिकृतान् ॥ १४७ ॥

देवतामुद्दिदयोद्दिश्य नियोगक्रमेणोत्सर्गः ॥ १४७ ॥

हिरण्यवासोधीवासेष्वश्वसंज्ञपनम् ॥ १४८ ॥

प्रासोधीवासः । हिरण्यमित्यश्वयोपस्पृणन्तीति वचनात् । ए-
वमपि प्रवर्तते एवावष्टार्थत्वात् ॥ १४८ ॥

परिपशव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति

तिस्रोऽपराः ॥ १४९ ॥

भाष्यतीक्ष्णोति ॥ १४९ ॥

वाचयति पत्नीर्नयन्नमस्तेऽम्ब इति ॥ १५० ॥

मन्त्रसमुच्चयः ॥ १५० ॥

अश्वं त्रिस्त्रिपरियन्ति पितृवन्मध्ये गणा-

नां प्रियाणां निधीनामिति ॥ १५१ ॥

गणानान्त्वेति त्रि प्रदक्षिणम् । प्रियाणामिति त्रिरप्रदक्षिणम् ।
निधानान्त्वेति च प्रदक्षिणम् । घसो ममेति च सर्वत्रानुपङ्ग-तुल्य-
योगात् ॥ १५१ ॥

प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्याहम-

जानीति ॥ १५२ ॥

प्रक्षालितेषु पशुषु महिषी अश्वमुपसंविशत्याहमजानीत्यनेन
मन्त्रेण । निष्ठितेषु पशुषु महिषीमश्वायोपरि पातयन्तीति व-
चनत् ॥ १५२ ॥

अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोके इति ॥ १५३ ॥

अश्वमहिष्योऽपरि घासो दधाति स्त्रेण लोके इत्यनेन
मन्त्रेण ॥ १५३ ॥

अश्वशिश्रमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति ॥ १५४ ॥

निरायत्यादयस्य शिश्र महिष्युपस्थ निधत्त इति वचनात् ।
महिष्युपस्थ इति वचनेन समासोपम् । कुत एतत् । पुष्ट्यश्रवणा-
त् । ननु समासलक्षणेन लुप्ता पष्ठी । नैतदेवम् । अथुतां कल्पयित्वा
लोपो व्याघर्णयितव्यः । महिष्या एव पुनः कर्तृत्वे एव दोषो न
भवेति ॥ १५४ ॥

उत्सक्थ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते ॥ १५५ ॥

अध्वर्युर्मा भूदिति यजमानप्रहृष्टाम् ॥ १५६ ॥

अध्वर्युर्महोद्गातृहोतृक्षत्तारः कुमारीपत्नीभिः

संवदन्ते यकासकाविति दशर्चस्य द्वाभ्यां

द्वाभ्यां ह्ये ह्ये ऽसावित्यामन्त्र्यामन्त्र्य ॥ १५६ ॥

अध्वर्युर्मादयः कुमारोपत्नीभिर्ययासंयवेन सम्यदन्ते यकासका-
विति दशर्चस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां ह्ये ह्ये ऽसाविति पूर्वतर-
मामन्त्र्यामन्त्र्य ॥ १५६ ॥

सानुचर्यः प्रत्याहुः ॥ १५७ ॥

अनुचर्य एकेषाम् ॥ १५८ ॥

अतश्च पिकल्पः ॥ १५८ ॥

महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्य

इत्याहुः ॥ १५९ ॥

उत्थापनं च पत्न्या अनुचरीकर्तव्यम् । उत्थापयन्ति महिषीं
ततस्तान् यथेतं प्रतिपरायन्तीति ध्रुतेः । अथेतरे सुरमिमतीमुचम-
न्ततोन्वाहुरिति ॥ १५९ ॥

तिस्रः पत्न्यो ऽसिपथान्कल्पयन्त्यश्वस्य

सूचीभिर्लोहराजतसीवणीभिर्मणिसंख्याभि-

र्गायत्रीविष्टुविति द्वाभ्याम् ॥ १६० ॥

महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यो ऽसिपथान्कल्पयन्ति अश्वस्य सू-
चीभिर्मणिसंख्याभिरेकयन्तैकशतेन । ताश्च लोहराजतसीवणी-
भिरप्यन्ति । गायत्रीविष्टुविति द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्याम् ॥ १६० ॥

रजतसुवर्णसीसाभिर्वा मन्त्राम्नानात् ॥ १६१ ॥

पाण्ड्यः पक्षव्यावृत्तौ । न लोहस्त्रजतसौवर्ण्यौ भवन्ति राज-
तमुवर्णसीसाख्या भवन्ति । कुत एतत् । मन्त्राग्नात् । मन्त्रे हि
स्त्रजता हरिणीः सीसा इति च दृश्यते । तेन लोहस्यस्य ताम्र-
माश्रयिष्यत्वात् मन्त्रवर्णौ न व्यवस्थापनं युक्तमिति सीसादिमर्थो
भवन्ति ॥ १६१ ॥

सौवर्णासिरश्वः ॥ १६२ ॥

भवति ॥ १६२ ॥

लोहाः पर्यङ्ग्याणाम् ॥ १६३ ॥

अस्यो भवन्ति ॥ १६३ ॥

आयसा इतरेषाम् ॥ १६४ ॥

इतरेषां पशूनामायसा अस्यो भवन्ति ॥ १६४ ॥

अश्वं विशास्यनुवाकेन कस्त्वा लुचतीति ॥ १६५ ॥

विशासनमघदानफालीनम् । विशासनशब्दस्य तत्र दृष्टार्थत्वात् ।
विशासि पशुमन्य इति वपाफालीनं वा तत्रापि हि विशासनशब्दो भ-
वति । शसिद्विस्तार्यः । तत्रापि हि द्विस्ता विद्यत इति । प्रायस्याश्व
वपाफालीनमेव ॥ १६५ ॥

मेदोऽस्योद्धरन्ति वपार्ये ॥ १६६ ॥

अस्याऽदस्य वपाकार्ये मेदो गृह्यते । कार्यापत्त्यौ चात्र धर्म-
प्रवृत्तिः ॥ १६६ ॥

लोहितं चास्य श्रपयन्ति ॥ १६७ ॥

अस्येत्यदस्य ॥ १६७ ॥

प्राजापत्यवपानामुत्तरतः श्रपणु होमो

हविषश्च ॥ १६८ ॥

आहवणीयस्योत्तरतः श्रपणु होमश्च । तथा हविषः ॥ १६८ ॥

प्राग्वपाहोमाद्धोताध्वर्युं च सदसि संवदेते

चतसृभिः कः स्विदेकाकीति पूर्ववत् ॥ १६९ ॥

यपाहोमात्पूर्वं स्वाहाकृत्युत्तरकालं होताध्वर्युं सदसि संवदेते कः स्विदेकाकीति चतसृभिर्ऋग्भिः । पूर्वधदित्युक्तिप्रत्युक्त्या । ऋतासु यपासु स्वाहाकृतिभिश्चारित्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य सदसि प्रहोद्य चदन्ति पूर्वया द्वारा प्रपद्य यथा धिष्यय व्युपविशन्ति स होताध्वर्युं पृच्छन्तीति श्रुतेः । यदत्र सूत्रेणामिहितं तच्चशब्देन लभ्यते प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्येवमादि ॥ १६९ ॥

ब्रह्मोद्गातारौ च पृच्छामि त्वेति ॥ १७० ॥

अशब्दाद्यतसृभिर्ऋग्भिरुक्तिप्रत्युक्त्या ॥ १७० ॥

पुनः पूर्वावपरेणोत्तरवेदिं का स्विदासीदिति ॥ १७१ ॥

संवदेते । पूर्वाधिति होताध्वर्युं ॥ १७१ ॥

उत्तरौ च कत्यस्येति ॥ १७२ ॥

अशब्दात्संवदेते । चतसृभिरेव ॥ १७२ ॥

यजमानोध्वर्युं पृच्छामि त्वेति ॥ १७३ ॥

इयं वेदिरित्यध्वर्युः ॥ १७४ ॥

प्रत्याह ॥ १७४ ॥

सर्वहुतेन महिम्ना चरति यस्ते ऽहन्निति

जुहोति ॥ १७५ ॥

महिम्नेति प्रहस्य संज्ञा ॥ १७५ ॥

अन्नं वा ग्रहणम् ॥ १७६ ॥

उदिते ब्रह्मोद्यं इति प्रहस्य भध्वर्युः हिरण्यमेव पात्रेण प्रा-

जापथं महिमानं ग्रहं गृह्णातीति श्रुतेः । ततश्चात्रैव ग्रहणम् । पूर्वं सामान्यश्रुतेरव्यवसितम् ॥ १७६ ॥

वपाभिश्चरति ॥ १७७ ॥

वपाप्रचारं करोतीत्यर्थः ॥ १७७ ॥

अथ कुक्ष्यतूपररोहितादिभिर्गुणशब्दैश्चोदितानां पशूनां द्रव्यं प्रतिसन्देहः किं जातीयाः पशव इति । जातिशब्देन चोपलक्षणं प्रकृतौ कृतमिहापि तद्वदेव कर्तव्यमित्यत इदमुच्यते । अन्यथाच्छागा एत इति । ततश्च तच्छब्देनोपलक्षणमित्येवं प्राप्त आह—

छागोस्त्रमेपाः पश्वभिधानाद्यथालिङ्गम् ॥ १७८ ॥

छागोस्त्रमेपा एते पशवो यथालिङ्गम् । येन येन लिङ्गेन यो यः पशुर्लिङ्गयते अवगम्यते स स प्रत्येतव्यो न सर्वे छागा इति । तेन रोहितलिङ्गेन गौर्गृहीतव्यः तूपरत्वेन छागः कुक्ष्यलिङ्गेन मेपः । कुत एतत् । पश्वभिधानात् । एते हि विशिष्टजातिव्यवच्छिन्नद्रव्यगतगुणामिधायकाः न द्रव्यमात्रगतगुणामिधायका इति । ततश्चोद्भादिशब्दैरुपलक्षणं कर्तव्यमिति । यदि रोहितादयः शब्दाः पश्वभिधायकाः ततस्तैरेवोपलक्षणं युक्तं नोद्भादिभिरिति । एवं च विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भाव इति न्यायानुग्रहो भवति । कोसौ न्याय इति चेत् । मन्त्रस्य ह्यभिहितार्थप्रकाशकरत्वमुदितम् । अभिधानश्च रोहितादिभिरित्येवं प्राप्त उच्यते । नैतद्युक्तम् ॥ १७८ ॥

कस्मात्—

गुणवचनाच्चोदनाशब्दस्य ॥ १७९ ॥

यस्माद्गुणवचनाच्चोदनाशब्दाः । न च प्रकृतौ गुणशब्देनोपलक्षणं कृतम् । नान्यदानीमेवोक्तं यथालिङ्गं पश्वभिधायका रोहितादयः शब्दाः । इदानीं गुणवचना इति विरुद्धमुच्यते । नैतद्विरुद्धं रोहितादिशब्दा हि स्वार्थमभिधाय तद्वति द्रव्यावशेषे वर्तन्ते न शुक्लशब्दादिवद्द्रव्यमात्रे । कुत एतत् । गौर्द्रव्य एव प्रयोगात् प्रत्ययाच्च । तेन गुणवचनत्वेपि सति द्रव्याभिधायकत्वमविरुद्धम् । यथा फलम-
किसोरपर्यंशदयः शब्दा वयो विशेषवचना अपि सन्तो विशिष्टजातिव्य-

यद्विभक्तद्रव्यगतं ययोमिदधत्वेवञ्च सति छागोक्षमेपशब्दैरेवोपलक्षणं यु-
क्तमिति । ननु च रोहितादिशब्दानां जात्यभिधाकत्वे गोऽव्यजशब्दैर-
प्युपलक्षणं प्राप्नोति ते पि हि तज्जात्युपलक्षणं सामर्थ्ययुक्ता इति । ततः
किम् छागोक्षमेपशब्दानामुपलक्षणं सामर्थ्यमुपनीयते । एतैरेवोपलक्षण-
मिति न न्यागतः प्राप्नोति ॥ १७९ ॥

अत्रोच्यते—

प्रकृतौ वा वचनात् ॥ १८० ॥

प्राकृताद्यभिधेयमीयं पशुमालमेति चोदनायां छागशब्देनोप-
लक्षणां दृष्टम् । तथा गौरनूयन्ध्य इति चोदनायामुक्तत्वेन चा-
द्यान्तरे । तथा चरकसौत्रामय्यामृषभेण सह विषत्वरूपता पश्य-
ते मेपस्य तत्र च मेपशब्देनोपलक्षणं दृष्टम् । तेनेह चिन्त्यते
तज्जातीयद्रव्याणि किं तैरेव शब्दैरुपलक्षणं क्रियतामुत शब्दान्तरै-
रिति । तैरेवेति युक्तरूपतरम् । ते ह्यन्यत्र द्रव्याणामुपलक्षणं कुर्या-
णा दृष्टः । इहापि च तज्जातीयान्येष द्रव्याण्येति । तस्मा-
त्तैरेवोपलक्षणमिति । अत आचार्येण साधूक्तं छागोक्षमेपाः पश्व-
मिधानादिति । अपि चैवं क्रियमाणे वैदिकमेवोपलक्षणां भवतीतर-
था लौकिकं स्यात् । तस्माच्छागोक्षमेपशब्दैरेवोपलक्षणम् । अपि
च निगमेत्येवं द्रव्येषु छागोक्षमेपशब्दाः प्रयुक्ता इदयन्ते । न च
निगमकारस्य कश्चित्प्रतारणयिः । अतस्तस्मरणमपि समूलत्वाद्-
विरोधाच्च प्रमाणमेवेति ॥ १८० ॥

एकविंशतिप्रदानानेकेऽन्वक्चातुर्मास्यदेवताः

पितृत्वैयम्बकपुनरुक्तवर्जम् ॥ १८१ ॥

चातुर्मास्यदेवतानां इत्या इत्या देवतानामिति । एकविं-
शतिं चातुर्मास्यदेवता अनुद्रष्टव्येकविंशतिधा इत्या प्रचरेयुरिति
श्रुते ॥ १८१ ॥

ऐन्द्रामवैश्वदेवकायानैके ॥ १८२ ॥

क्रमेणैन्द्राग्नस्य यथाऽ इत्या इतयसां होमः । यथमपि हि

श्रूयते । पेन्द्राग्नस्य घषायाः हुतायां तदन्वितरां जुहुयुरिति । तथा
 वैश्वदेवस्य घषायाः हुतायां, तथा कायस्य घषायाः हुतायां तद-
 न्वितरा जुहुयुरिति ॥ १८२ ॥

देवता तन्त्रेण तु ॥ १८३ ॥

अत्र सद् प्रक्षेपे याः समानदेयतास्तासां तन्त्रेणोच्चारणं
 सकृत्प्रयागोदेव कार्यसिद्धेः ॥ १८३ ॥

व्यचक्षितास्वपि तन्त्रेण प्राप्त आह—

न कालभेदात् ॥ १८४ ॥

मिश्रो हि तत्र फालः देयतान्तरव्ययधानात् ॥ १८४ ॥

वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद्यस्ते रात्राविति

जुहोति ॥ १८५ ॥

घषाहोमान्ते द्वितीयेन महिम्ना चरति यस्ते रात्राविति जु-
 होति । पूर्ववच्छब्देन सर्वहोमो लक्ष्यते ॥ १८५ ॥

शूलेऽश्वशेषश्रपणम् ॥ १८६ ॥

यतंव्यमिति शेषः । शूलस्य घापूर्वत्यात्मोक्षणं न
 भवति ॥ १८६ ॥

सर्पणप्रभृत्या पश्चादासदनात् कृत्वा ॥ १८७ ॥

लोहितमवधति गोमृगकण्ठाश्वशकयो-

यस्मये चरौ ॥ १८८ ॥

अदयस्य लोहितमवधति गोमृगकण्ठेऽश्वशक्ये अयस्म-
 ये चरौ ॥ १८८ ॥

वेतसशाखासु प्राजापत्यानाम् ॥ १८९ ॥

वेतसशाखास्पृशति वेतसकटे प्राजापत्यान्सन्निनोतीति य-
 च्छनात् ॥ १८९ ॥

अश्वस्य वा ॥ १९० ॥

चेतसशाखास्ववद्यति नान्येषां पशूनाम् । एवं हि धूयते प्ल-
क्षशाखास्वन्येषां पशूनामवद्यन्ति चेतसशाखास्वभ्यस्येति । यत्तु
शाखान्तरीयं वचनं चेतसफटे प्राजापत्यान्सञ्चिनोतीति । तदनेन
विशेषे स्वाप्यते अश्वोपि हि प्राजापत्य एवेति ॥ १९० ॥

स्विष्टकृद्भनस्पत्यन्तरे शूल्यः हुत्वा देवताऽ-

श्वाङ्गेभ्यो जुहोत्यमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवतः

शादप्रभृतित्वगन्तेभ्यः ॥ १९१ ॥

स्विष्टकृद्भनस्पत्यन्तरे शूल्यः हुत्वा, शूले अपितं शूल्यं, तदधुर्या,
जुहोतित्वाच्छास्योपविष्टहोमः, प्राजापत्यांश्च इति च प्राजापतेर्देव-
तात्वम् । देवताभ्योऽश्वाङ्गेभ्यश्च जुहोति शादप्रभृतित्वगन्तेभ्यः अ-
मुष्मै स्वाहेति चतुर्गृहीतमाज्यम् । आज्यमवदानात्कृत्या प्रत्या-
वद्यायं देवताभ्य आहुनीर्जुहोतीति घचनात् ॥ १९१ ॥

विमुखाच्च परेभ्यः ॥ १९२ ॥

विमुखोऽधेतृर्प्रांस्रजः उग्रश्च भीमश्चेत्ययम् । ततः परं ये देवता
विशेषास्तेभ्यश्च जुहोति अग्निः हृदयेनेत्येवमादिभ्यः ॥ १९२ ॥

मानो मित इति च प्रत्यूचमनुवाकाभ्याम् ॥ १९३ ॥

जुहोति ॥ १९३ ॥

अन्त्यां घावापृथिवीयाम् ॥ १९४ ॥

घावापृथिव्यामुत्तमामाहुति जुहोतीति घचनात् ॥ १९४ ॥

स्विष्टकृदन्तेऽग्निभ्यः स्विष्टकृद्भ्यः स्वाहेति लो-

हितं जुहोति यथावत्तम् ॥ १९५ ॥

यस्मिन् यस्मिन्नयत्तन्तेनैव जुहोति मा भूज्जुह्वा होम इति
यथावत्तप्रहणम् ॥ १९५ ॥

अश्वशफेन वानुयाजान्ते ॥ १९६ ॥

जुहोति ॥ १९६ ॥

अयस्मयेन पत्नीसंयाजान्ते ॥ १९७ ॥

इमानुकमिति च द्विपदाः ॥ १९८ ॥

द्विपदा उत्तमा जुहोतीति षचनात् ॥ १९८ ॥

अतिरात्र उत्तमः ॥ १९९ ॥

उत्तममहरतिरात्रसंख्यं भवति । ननु आहीनत्यादतिरात्रः प्रात एव किमर्थं पुनरुच्यते । गवादीनां नाम्ना ह्यसंख्या मा भूवन्निति पुनरुच्यते ॥ १९९ ॥

सर्वस्तोमो ज्योतिर्गौरायुरभिजिद्विष्वजिन्महा-
व्रतमसोर्यामो वा ॥ २०० ॥

एते आहर्विशेषा भवन्ति । असोर्यामो वेति ॥ २०० ॥
असोर्यामे विशेषमाह—

असोर्यामे तिरोऽह्नीयेभ्यो रात्रिपर्याय
उत्तमः ॥ २०१ ॥

तिरोऽह्नीयेभ्यो षस्तिरेव उत्तमो रात्रिपर्यायस्तुस्तोमो भवति ॥ २०१ ॥

अग्निष्ठे प्राजापत्यौ च ॥ २०२ ॥

प्राजापत्यौ उत्तमाहः संयोगेन । उत्तममहः प्रकृत्य हि ध्रुवते । चतुर्विंशतिं वैधैतान् गव्यानालमेवेति षचनात् । एवं आन्यप्राप्तो-
र्यामस्यातिरात्रिका एव ऋतुपश्यस्तद्विकारत्वात् ॥ २०२ ॥

अवभृथेष्टयन्ते ऽप्सु मग्नस्य पिङ्गलखलति-

विकृिधशुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय
स्याहेति ॥ २०३ ॥

अश्वभृथान्ते ऽस्तु मग्नस्य पिङ्गलस्य छलते, छलति. अन्वष्ट',
विषिलधो दन्तुर, शुक्लोतिगौरस्तस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय
स्याहेति ॥ २०३ ॥

उत्क्रान्ते यजमाने पापकृतोऽभ्यवयन्त्यचरि-
त्वा व्रतानि ॥ २०४ ॥

अश्वभृथानुत्तीर्णं यजमाने पापकृतोऽभ्यवयन्ति अचरित्वा
व्रतानि । प्रक्रान्तप्रायश्चित्तस्य चैतद्भवति । अचरित्वा व्रतानीत्युक्त-
म् । पापद्वन्द्वेन च प्रह्लाहा उच्यते ॥ २०४ ॥

अश्वमेधपूताख्यास्ते ॥ २०५ ॥

अश्वमेधपूता इत्याख्यास्तेषां पूता भवन्तीत्यर्थः । अपिचाश्व-
मेधाश्वभृथे स्नात्वा पूता भवन्तीति स्मृते ॥ २०५ ॥

नानाश्वभृथानि वा ॥ २०६ ॥

भवन्ति । प्रत्यहमश्वभृथेन चरन्तीति यच्चनान् ॥ २०६ ॥

कुम्भोपमारणान्तं पूर्वयोः ॥ २०७ ॥

अह्नो भवति ॥ २०७ ॥

युत एतत्—

शेषे दीक्षाव्रताभावात् ॥ २०८ ॥

कर्मशेषे दीक्षाव्रतस्याभावात् । अश्वभृथस्नानेन उन्मुक्तदीक्षो
भवतीत्यभिप्रायः ॥ २०८ ॥

सर्वं वा श्रुतेः ॥ २०९ ॥

सर्वं वा स्नानाद्यपि भवति । प्रत्यहमश्वभृथेन चरन्तीति

धुतेः । यदुक्तं स्नानेनोन्मुक्तदीक्ष इति । तत्र वचनसामर्थ्यात् स-
र्वावभृथास्त उन्मुक्तदीक्षो भवति । साभ्यासो ह्यवभृथां अवभृथकार्ये
घतेते । यथा सप्ताहं दीक्षणीयया चरतीति साभ्यासा दीक्षणीया
दीक्षणीयाकार्ये घतेते ॥ २०९ ॥

एकविंशतिरनुबन्ध्यातः ॥ २१० ॥

भवन्तीति शेषः । अभ्यस्तकूपमिदमेकं मर्मं प्रकृताद्येष १-
एत्यात् ॥ २१० ॥

उदवसानीयान्ते भार्या ददाति यथासंवादः

स्त्रानुचरीः ॥ २११ ॥

उदवसानीयायाः सखितायां चतस्रश्च जायाः कुमारी पञ्च-
मी चत्वारि च शताम्यनुचरीणां यथा समुदितं दक्षिणां ददातीति
धुतेः ॥ २११ ॥

कुमारीं पालागलीं चाध्वर्यवे ॥ २१२ ॥

कुमारीं यजमानवृद्धिता । पतेः अध्वर्यवे ददाति ॥ २१२ ॥

अनुचरीर्वा फलाधिकारादितरासाम् ॥ २१३ ॥

याशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न भार्यां दवानि अनुचरीरेव दद्यात् ।
कुत एतत् । फलाधिकाराद्भार्यायां यजमानतुल्या एवेता इति । मध्य-
मकं हि यजमानस्य पत्नीनां च द्रव्यं साधारणत्याहोत्सर्गः सदैव
भवति नाम्यथेति । तत्कथं तर्हि वेदयाकथं नेयम् । चतस्रश्च जाया
यजमानश्च चत्वारि च शताम्यनुचरीणां कुमारीं पञ्चमीं यथा संवाहं
दक्षिणां ददाति ॥ २१३ ॥

अनारभ्यत्वाच्च ॥ २१४ ॥

अपि च यथा पत्न्यो यजमानदानेऽसमर्थाः एवं यजमानेपि
पत्नीनाम् । तस्मादनारभ्योऽयमर्थः ॥ २१४ ॥

द्वादशाहमाग्नेयः पुरोडाशः ॥ २१५ ॥

शृष्टेषु कर्तव्यः । आग्नेय इति न्यायसूत्रम् ॥ २१५ ॥

ब्रह्मैदनो वा ॥ २१६ ॥

द्वादशमहोदनान्युत्थाय . निर्घपति द्वादशभिर्घेष्टिभिर्यजत इति
श्रुतेः ॥ २१६ ॥

प्रत्यूतुपशूनाह्मते पट् पट्त्रसन्ताद्याग्नेया-
नैद्रान्पार्जन्यान्मारुतान्वा मैत्रावरुणानैन्द्रावै-
ष्णवानैन्द्रावार्हस्पत्यान् ॥ २१७ ॥

यपमपि हि श्रूयते ॥ २१७ ॥

इत्युपाध्यायककृतौ कात्यायनसूत्रविवरणे
विंशतिमोऽध्यायः समाप्तः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

पुरुषमेधस्त्रयोविंशतिदीक्षोऽतिष्ठाकामस्य ॥ १ ॥

पुरुषमेध इति कर्मणो नामधेयम् । स च पञ्चरात्रः स्यात् । स
धा एष पुरुषमेधः पञ्चरात्रो यज्ञक्रतुर्भवतीति श्रुतेः । त्रयोविंशति-
दीक्षः । तस्य त्रयोविंशतिदीक्षा इति घचनात् । अतिष्ठाकामस्येति ।
सर्वाणि भूतान्यतीक्ष्य तिष्ठत इत्यतिष्ठेत्पुच्यते तत्कामस्य ॥ १ ॥

ब्राह्मणराजन्ययोः ॥ २ ॥

भवति न वैश्यस्य ॥ २ ॥

अग्निष्टोमावन्तरेणातिरात्र उक्थ्यपक्षः ॥ ३ ॥

पञ्चरात्रस्याद्यन्तयोरग्निष्टोमो मध्ये ऽतिरात्रः तन्ममिन उक्थ्यौ ।
संस्पामात्रविधानाच्च सर्व एते ऽपूर्वाः । अतश्च द्वादशाहिको वि-
ध्यन्तः प्रत्येकम् ॥ ३ ॥

यूपैकादशिनी भवति ॥ ४ ॥

यत्र ॥ ४ ॥

तावन्तोऽग्नीषोमीयाः ॥ ५ ॥

एकादशाग्नीषोमीया पशव उपवसथ इति श्रुतेः । ते च म-
ध्यमे यूपे नियुज्यन्ते । न ह्यत्राश्वमेधवत्प्रतियूपध्वनम् ॥ ५ ॥

पशूनुपाकरिष्यन्नतिरात्रे देवसवितरिति प्र-

त्यृचं तिस्रो जुहोति ॥ ६ ॥

स वै पशूनुपाकरिष्यन्निति प्रकृत्य यत्तत्तिस्रः सावित्रीरा-
हुतीर्जुहोतीति ध्वन्यात् ॥ ६ ॥

ऐकादशिनानुपाकृत्य ब्राह्मणादींश्च ॥ ७ ॥

चशब्दावुपाकरोति । ब्रह्मणे ब्राह्मणमिति शब्दे ब्राह्म-
णादयः ॥ ७ ॥

नियोजनकालेऽष्टाचत्वारिंशत्तमाद्यानग्निष्ठे ॥ ८ ॥

नियुनक्तीति शेषः ॥ ८ ॥

इतरेष्वेकादशैकादश ॥ ९ ॥

इतरेषु एकादशैकादश नियुनक्ति ॥ ९ ॥

द्वितीयोच्छ्रिते शेषान् ॥ १० ॥

अग्रे मा भूदिति द्वितीयोच्छ्रितप्रहणम् ॥ १० ॥

नियुक्तान् ब्रह्माभिष्टौति होतृवदनुवाकेन
सहस्रशीर्षेति ॥ ११ ॥

होतृपदिति शस्त्रवद्भिष्टवः ॥ ११ ॥

कपिञ्जलादिवदुत्सृजन्ति ब्राह्मणादीन् ॥ १२ ॥

पथं गच्छतां नुत्सृजन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

स्विष्टकृद्भनस्पत्यन्तरे पुरुषदेवताभ्यो जुहोति ॥ १३ ॥
आग्नेन ॥ १३ ॥

सपुरुषमश्वमेधवदक्षिणा ॥ १४ ॥

शस्त्रः ॥ १४ ॥

सर्वस्वं ब्राह्मणस्य ॥ १५ ॥

अथ यदि ब्राह्मणो यजेत सर्वं यदसं दद्यादिति श्रुतेः ॥ १५ ॥

प्रतिदेवतं तिस्रस्तिस्रो नूयन्ध्याः पञ्चोत्त-

मायाम् ॥ १६ ॥

तिस्रो मैत्रावरुण्यः तिस्रो वैश्वदेव्यः पञ्च बार्हस्पत्यः ॥ १६ ॥

तैधातव्यन्ते समारोह्यात्मन्नग्नी सूर्यमुपस्था-
याह्वयः सम्भृत इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोर-
ण्यं गत्वा न प्रत्येयात् ॥ १७ ॥

तैधातव्यन्ते आत्मन्नग्नी समारोह्य भद्रव्यः सम्भृत इत्यनु-
वाकेन सूर्यमुपस्थायादयामियात् अपुनर्गृहाय । ततश्चाध्वमान्त-
रप्रातिरिवमिति । यच्च स्मृतिपूज्यते प्रजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेद-
सदक्षिणाम् । आत्मन्नग्नी(१) समारोण्य प्राक्ष्णः प्रयजेद्गृहादिति । स
चायं पुरुषमेधाख्या सर्वस्वदक्षिणा प्रजापत्येष्टिस्तां निरूप्य पा-
रिमज्ज्यं प्राक्ष्णस्य । एवं च याचज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुति
रनया धुन्या चिकल्पते । अथ समासेष्टिः प्रजापत्या स्यात्तदानीं स्मृत्या
श्रुतिर्वाधिता स्यात् । न चैतदिष्यते । पुरुषमेध कथं प्राजापत्येष्टिरिति
चेद सन्ति ह्यत्र प्राजापत्याः पशवस्तदुपलक्षिता प्रजापत्येत्युक्ताः ॥ १७ ॥

ग्रामे वा विव्रत्सन्नरण्योः ॥ १८ ॥

यद्यु ग्रामे विव्रत्सेदरण्योरग्नी समारोह्योत्तरनारायणेनैधा-
दित्यमुपस्थाय गृहेषु प्रत्ययत्स्येदिति ॥ १८ ॥

सर्वमेधः सर्वकामस्य ॥ १९ ॥

सर्वमेध इति कर्मनामधेयम् । विष्यर्धयादमन्त्रत्वासम्भवात् ।
स सर्वकामस्य भवति ॥ १९ ॥

दशरात्रः ॥ २० ॥

उपक्रमास्तिस्र्येदं रात्रिप्रहणं न कर्तव्यम् । क्रियते च । त-
त्किमर्थम् । अग्निष्टुत्राय उच्यते इति पश्यति । तथेन्द्रस्तुदादिभ्यो-
यिका उच्यते मा भूयश्चिन्ति इन्द्रस्तुदादय एवोच्यताः ॥ २० ॥

१ आत्मन्वग्नीति तु मनुस्मृतौ पाठः ।

अग्निरुत्तमः ॥ २१ ॥

एकशतविधोऽग्निरस्त्र ॥ २१ ॥

अग्निष्टुत्रय उक्थ्या इन्द्रस्तुत्सूर्यस्तुद्वैश्वदे-
वस्तुद्वतं वाजपेयोऽसौर्यामः सर्वमस्मिन्नाल-
भते ॥ २२ ॥

अस्मिन्सौर्यामे सर्वमालङ्घ्यते । तस्मिन्सर्वमेधानालभत
इति ध्युते । अथकथार्यो पदेष्ट इति चेत् । न हि निरवग्रहः सर्वाल-
म्भः शक्यते कर्तुम् । एवं चेद्येषामेवोपलम्भो दृष्टस्तेषां सर्वतोऽप्यते ।
ते च पुरषोऽभ्यो गौरविरज इति । अपि चान्ते सर्वशब्दो दृश्यते ।
पुरषोऽभ्यो गौरविरज इति प्रकृत्य एतावन्तो वै सर्वे पशवस्त-
स्मात्सर्वशब्देन पञ्चपञ्चालम्भ उच्यते । अतिरात्रधिकारत्याशासौर्या-
मे तस्मोमायनदेवताभ्य आलङ्घ्यन्त एकैकस्य देवतायै पञ्च पञ्च
पशव आलङ्घ्यन्ते विभागाभावात् । लिङ्गाच्च अवपाकानां त्वचो जु-
होतीति यदि पञ्चैने पशव एते स्युस्ततोवपाकानां त्वचो जुहोतीति व-
हुवचनमुपपन्नम् । तस्मात्प्रतिदेवत पञ्च पञ्च पशवः । सर्वे वैते
यूपे नियुज्यन्ते । स्तोमायनं ह्येतदिति सर्वत्र चात्र स्तोमायनम् । न
ष्टेकादशिनी विद्वता सम्मवति । न चैन्द्राम्नः क्वचिद्व्यत्यक्षवि-
धानात् ॥ २२ ॥

अवपाकानां त्वचो जुहोति ॥ २३ ॥

पुरवाग्नावपाका ॥ २३ ॥

असौर्याम एषा यमपरा विशेषः—

ओषधिवनस्पतीनां संव्रथम् ॥ २४ ॥

प्रकारतीति शेषः । संव्रथः कूट उच्यते ॥ २४ ॥

अन्नमन्नं जुहोति वपान्ते ॥ २५ ॥

तृतीयस्तने च हुतेषु हविःषु ॥ २६ ॥

अयं च सर्वांशैर्दर्विहोमः पूर्वतरमोपधिवनस्पतिसंयध्यं प्रकीर्य कर्तव्यः । एवमपि हि श्रूयते । संप्रश्चमोपधिवनस्पतीनां प्र-
किरन्ति शुष्काणां चाद्राणां चाक्षमन्नुद्देति ॥ २६ ॥

आश्वमेधिकं मध्यमं व्रतस्थाने ॥ २७ ॥

मध्यमपदं विफलरूपतयोच्यते । यतस्थाने आश्वमेधिकं म-
ध्यममहर्मेवति ॥ २७ ॥

पौरुषमेधिकं वाजपेयस्य ॥ २८ ॥

मध्यममहर्मेवति । यत्र आश्वमेधिकायं दूषानामेकविंशति-
र्मेवति । तज्ज्ञात्पुनरेते तु यद्गुणामहं विरोधस्तस्मात्त्रादियो भवति ।
प्रमाणां स्वविरोधान्नयस्येव वाजपेयिकपक्षे सप्तदशारन्तिता ॥ २८ ॥

त्रिणवत्तयस्त्रिंश उक्थ्यौ ॥ २९ ॥

त्रिणवत्तयस्त्रिंशो कर्तु उक्थ्यसंख्यौ भवतः । तौ च पूर्वस्तोम-
स्यन्विधौ । तत्र दृष्टत्वात् ॥ २९ ॥

अतिरात्रो विश्वजित् ॥ ३० ॥

विश्वजित् सर्वपृष्ठोतिरात्रो दशममहर्मेवतीति श्रुतेः ॥ ३० ॥

पुरुषमेधवदक्षिणा सभूमि ॥ ३१ ॥

सर्वमेध उक्तः पितृमेध इदानीमभिधीयते—

पितृमेधः संवत्सराऽस्मृतौ ॥ ३२ ॥

पितृमेध इति कर्मणो नामधेयम् । स च संवत्सराऽस्मृतौ भ-
वति । यदा न स्मर्यन्ते संवत्सराः स्मृतस्य । यत्र समा नानु च-
न स्मरेयुरिति श्रुतेः ॥ ३२ ॥

अयुग्मेपु वा ॥ ३३ ॥

अयुग्मेपु संवत्सरेषु कुर्यादिति श्रुतेः । अतश्च विफलरूपो-
यम् ॥ ३३ ॥

एकनक्षत्रे ॥ ३४ ॥

एकनक्षत्रं हि पितृणामिति । एकनक्षत्रं च यत्रैका तारका
चित्रास्त्रातिरेवतीत्यादि यथा ॥ ३४ ॥

अमावास्यायाम् ॥ ३५ ॥

येति सामर्थ्याद्दृष्टव्यम् । समुच्चयः कस्मान्न भवति एक-
नक्षत्रेऽमावास्यायां चानैतदेवम् । अमावास्यायामेकनक्षत्रसंस्तवश्रव-
णात् । अमावास्या या एकनक्षत्रमिति । तच्च समुच्चये न
घटते ॥ ३५ ॥

निदाघशरन्माघेषु ॥ ३६ ॥

निदाघो धीष्मः । शरच्छरदेव । माघोऽपि माघ एव । एवं हि
श्रूयते । निदाघे वा नितोद्यं धीयाता इति शरदे कुर्यात्तथा वै शर-
त्स्यधा वै पितृणामग्नं माघे मागंध भूदिति च ॥ ३६ ॥

यावन्तो ध्रुविष्यन्तः स्युस्तावतः कुम्भा-
नादाय छत्राणि चापरिमितानि ॥ ३७ ॥

ध्रुविष्यन्तः पुत्रपौत्राः । पश्यति ह्यमात्या ध्रुवतस्त्रिभिः प-
रिष्णामन्ति ॥ ३७ ॥

शरीराणि ग्रामस्तमीपमाहृत्य कुम्भेन तत्पे
कृत्वाहृतपक्षेण परितत्यायसेषु वाद्यमानेषु
वीणायां वोढतायाममात्या स्त्रिभिः परिष्का-
मन्त्युत्तरीयैरुपवाजनैर्वोपवाजयन्तः ॥ ३८ ॥

कुम्भेन शरीराणि ग्रामस्तमीपमाहृत्याहृतस्य वास्तसः पक्षेण
परितत्य आयसेषु धादित्रेषु वाद्यमानेषु उद्धतायां वीणायां च
वाद्यमानायां अमात्या उत्तरीयैः उपवाजनैर्वोपवाजयन्तः त्रिभिः
परिष्णामन्ति ॥ ३८ ॥

स्त्रियो वा ॥ ३९ ॥

परिक्रामन्ति । वेति विकल्पः ॥ ३९ ॥

पूर्वरात्रमध्यापररात्रेषु च ॥ ४० ॥

घण्ट्यापरिक्रामन्ति ॥ ४० ॥

विफल्फान्नमहरेतत् ॥ ४१ ॥

फलकृद्दौ । बह्वन्नेतद्बह्वर्धति ॥ ४१ ॥

नृत्तगीतवादित्रवच्च ॥ ४२ ॥

भवति ॥ ४२ ॥

अन्नमस्मा उपसंहरन्त्येके ॥ ४३ ॥

अस्मा अस्मिन्माय एके ऽन्नोपहारं कुर्वन्ति ॥ ४३ ॥

उपव्युपसृ सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति ॥ ४४ ॥

उपसि विगच्छन्त्यां सह शरीरेण दक्षिणा गच्छन्ति ॥ ४४ ॥

यथाकुर्वतो ऽभ्युदियात्सूर्यः ॥ ४५ ॥

तथा यदा आस्तेयः ॥ ४५ ॥

कक्षेऽवतापिनि ॥ ४६ ॥

शमयानं कर्तव्यम् । कक्षो गहनप्रदेशः । अथतापि यस्मिन्नुपरि स्थितः सूर्यस्तपति न पाश्चैत्यः ॥ ४६ ॥

ऊपर उदक्प्रवणे समे वा ॥ ४७ ॥

दक्षिणाप्रवण एके ॥ ४८ ॥

अदर्शनाद्ग्रामात् ॥ ४९ ॥

आरात्पथः ॥ ५० ॥

एतात्पथ इति ॥ ५० ॥

न्यग्रोधाश्रयतित्वकहरिद्रुस्फूर्जकविभीदिक-

पापनामभ्यश्च ॥ ५१ ॥

दूरात्करोति ॥ ५१ ॥

चितिवच्च ॥ ५२ ॥

देशो भवति । तद्गुणयुक्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

शंवति कंवति वा ॥ ५३ ॥

शामिति सुखनीयः प्रदेशः । कमिति रमणीयः । तत्र करोति ।
वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ५३ ॥

चित्रं पश्चात् ॥ ५४ ॥

चित्रमनेकप्रकारं घनं यस्य प्रदेशस्य सोङ्गीकर्तव्यः ॥ ५४ ॥

तदभाव उदकम् ॥ ५५ ॥

उत्तरतो वा ॥ ५६ ॥

भवति ॥ ५६ ॥

कर्पूवीरिणवति ॥ ५७ ॥

कर्पूशब्देन कुहसार उच्यते । वीरिणानि तृणानि । तद्वति
प्रदेशे करोति ॥ ५७ ॥

ग्रामतस्तेजनीमुच्छ्रित्य न न्यस्येद्गृहेषू-

च्छयेत् ॥ ५८ ॥

ताग्रन्यस्येद्गृहेषु यैनामूर्घ्यं वा गृहेषूच्छयेदिति श्रुतेः ॥ ५८ ॥

दिक्क्षक्तिपुरुषमात्रं मिमीते ॥ ५९ ॥

तद्दमयानं दिक्क्षक्तिपुरुषमात्रं मेयम् ॥ ५९ ॥

उत्तरतः पृथु पश्चाच्च ॥ ६० ॥

कर्तव्यम् ॥ ६० ॥

विहृत्य स्रक्तिषु शङ्कूनाहन्ति ॥ ६१ ॥

विहृत्य मित्वा कोणेषु शङ्कूनाहन्ति ॥ ६१ ॥

पालाशं पुरस्ताच्छामीलवारणदेहशङ्कु-
नन्यासु ॥ ६२ ॥

स्रक्तिषु अप्रदक्षिणम् ॥ ६२ ॥

देहशङ्कुर्वृत्रशङ्कुः ॥ ६३ ॥

वृत्र पाषाण- । वृत्रशङ्कुर्दक्षिणत इति ध्रुते ॥ ६३ ॥

अपसलविसृष्टया रज्जा परित्यापेतो य-
न्त्विति पलाशशाखया व्युद्धति ॥ ६४ ॥

अपसलविसृष्टा अप्रदक्षिणवलिता । तथा परित्यज्य अपेतो य-
न्त्वित्यनेन मन्त्रेण पलाशशाखया व्युद्धति मितप्रदेशम् ॥ ६४ ॥

दक्षिणा शाखां निरस्य परिश्रद्धिः परिश्रय-
ति पूर्ववदपरिमिताभिः ॥ ६५ ॥

गार्हपत्य(चिति)परिश्रद्धपेक्षया इहापगमितत्थम् । एष हि
धूयते । यजुषा ता परिधयन्ति तूष्णीमिमा इति । यजुषा च परि-
अयण गार्हपत्यपरिश्रिताम् ॥ ६५ ॥

औदुम्बरसीर उत्तरतो वा पङ्गवे युज्यमाने
युक्तेति सम्प्रेष्य सविता त इति जपति ॥ ६६ ॥
सम्प्रेषणजपौ याजमानौ ॥ ६६ ॥

अनुरज्जु चतस्रः सीताः कृपति वायुः पुंना-
त्विति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६७ ॥

उत्तरतः प्रतीचीं प्रथमाम् ॥ ६८ ॥

अग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसेति च्चात्र कृपामीत्यध्याहारः सा-
पाह्वत्वात् ॥ ६८ ॥

अपरिमिता मध्ये तूष्णीम् ॥ ६९ ॥

सीताः कृपति ॥ ६९ ॥

अनडुहो विमुच्य विमुच्यन्तामिति दक्षिणा
सीरं निरस्याश्वत्थेव इति सर्वौषधं वपति ॥ ७० ॥

सवितात इति शरीराणि निवपति मध्ये ॥ ७१ ॥

सविता त इत्यनेन मन्त्रेण कृष्टमध्ये शरीराणि निवपति ॥ ७१ ॥

तूष्णीमन्यः कुम्भमाक्षणीति दक्षिणाऽनवानं
सृत्वा ॥ ७२ ॥

अन्योऽध्ययुष्यतिरिक्तः तूष्णीमनवानं दक्षिणा गत्वा कुम्भमा-
क्षणीति क्षिपतीत्यर्थः । भिनचीत्यपरे ॥ ७२ ॥

प्रत्यागते परं मृत्यविति जपति ॥ ७३ ॥

प्रत्यागते क्षेप्तारि परं मृत्यविति जपति ॥ ७३ ॥

शं वात इति यथाङ्गं कल्पयित्वेष्टकां निद-
धाति मध्ये तूष्णीम् ॥ ७४ ॥

अथैनं यथाङ्गं कल्पयतीति श्रुतेः । तूष्णीमिति लौकिकया-
जमतिवेषः ॥ ७४ ॥

प्रतिदिशमन्तेषु पराचीस्तिस्त्रस्तिस्त्रो ऽलक्ष-

णाः पादमात्रीः ॥ ७५ ॥

पराचीरिति नाश्यात्मम् ॥ ७५ ॥

प्रदरात्पुरीषमाहृत्य परिकृष्य वा सर्वतो

ऽपुरस्तात् ॥ ७६ ॥

पुरीषं प्रक्षिपति द्दमशाने ॥ ७६ ॥

शर्करा अनभिचितः ॥ ७७ ॥

शर्करा दृष्टा भवन्ति ॥ ७७ ॥

ऊर्ध्वप्रमाणमास्यं ब्राह्मणस्य ॥ ७८ ॥

दमशानं भवति । ततश्च परिधितस्तावत्प्रमाणा भवन्ति ॥ ७८ ॥

उरः क्षत्रियस्य ॥ ७९ ॥

प्रमाणम् ॥ ७९ ॥

ऊर्ध्वबाहु वा ॥ ८० ॥

क्षेत्रि विक्लवः ॥ ८० ॥

उरु वैश्यस्य ॥ ८१ ॥

उपस्थः स्त्रियाः ॥ ८२ ॥

जानु शूद्रस्य ॥ ८३ ॥

प्रमाणम् ॥ ८३ ॥

सर्वेषां वाऽधोजानु ॥ ८४ ॥

प्रमाणम् । चाद्यदो विक्लवार्थः ॥ ८४ ॥

अत्रकाभिः कुशैश्च प्रच्छाद्य ॥ ८५ ॥

परिकृष्टं चेद्यवान्वपेत् ॥ ८६ ॥

यदि परिकृष्टात्पुरीषं ततश्च तत्र यद्यार्तां वापः श्रुति
क्रमेण ॥ ८६ ॥

दक्षिणतः कुटिले कर्पू खात्वा क्षीरोदकाभ्यां

पूरयन्ति सप्तोत्तरतः प्राचीरुदकस्य ॥ ८७ ॥

कर्पून्पूरयन्ति ॥ ८७ ॥

तीर्त्स्नीनावपत्यश्मनः ॥ ८८ ॥

अमात्याः कर्पू ॥ ८८ ॥

अध्यधिगच्छन्त्यश्मन्वतीरिति ॥ ८९ ॥

अनेन मन्त्रेण कर्पू ॥ ८९ ॥

अपाघमित्यपामार्गैरपमृजते ॥ ९० ॥

अपाघमित्यनेन मन्त्रेण अपामार्गैरात्मानममात्या अप-
मृजन्ति ॥ ९० ॥

सुमित्रिया न इति स्नात्वा ऽहृतवाससोऽन-

दुत्पुच्छमन्वारभ्यानङ्वाहमित्युद्वयमित्याग-

च्छन्ति ॥ ९१ ॥

सुमित्रिया न इति स्नात्वा अहतानि वासांसि परिधाय अन-
ङ्वाहमित्यनेन मन्त्रेणानदुत्पुच्छमन्वारभ्य उद्वयमित्यागच्छन्ति॥९१॥

ग्रामश्मशानान्तरे मर्यादालोष्टं निदधातीमं

जीवेभ्य इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ९२ ॥

मर्यादाया एष लोष्टमाहृत्येति यचनात् ॥ ९२ ॥

अञ्जनाभ्यञ्जने कृत्वौपासनं परिस्तीर्य वार-
णान्परिधीन्परिधाय वारणेन सूत्रेणैकामाहु-
तिं जुहोत्यग्न आयुःप्यायुष्मानग्न इति ॥ ९३ ॥

अञ्जनमहणो रभ्यञ्जने च पादयोः कृत्वौपासनं परिस्तीर्य
वारणान्परिधीन्परिधाय परिधायतापदेशाच्चत्वारः परिधायः । वा-
रणेन सूत्रेणैकामाहुतिं जुहोत्यग्न आयुःप्यायुष्मानग्न इति द्वाभ्यामु-
भ्याम् । औपासनश्चात्र कर्तुं सम्बन्धी न प्रेतसम्बन्धी । तेन
एतौ विहितकर्मनुष्ठानसाधनभावादाहित इति । तत्परिधीनां च सं-
स्कारो न भवत्येवापूर्वत्वात् ॥ ९३ ॥

अथैषां परिदां वदति परीमे गामनेपतेति ॥ ९४ ॥

अथयद्वो मङ्गलार्थः । पित्र्यं कर्मेनिवृत्तमिति । आनन्तर्यार्थ-
मेत्यपरे । ततश्चानन्तरमर्थलक्षणमपि न कर्तव्यम् । परिदां वाद-
ध यजमानविषयोऽमात्यविषयश्च । तेनैषामित्युक्तम् ॥ ९४ ॥

अद्वारेणौपासनं निरस्यति क्रव्यादामिति ॥ ९५ ॥

धनेन मन्त्रेण । औपासनश्च यस्मिन्नाहुतिर्हुता स एव गृही-
तध्वो न प्रेतोपासनः तस्यैकदेशं निरस्यति । स एव ह्यनन्तर्यामि-
स्यध्वते । तद्वैकदेशं निरस्यति । तथा च मन्त्रवर्णः । इहैवायमित्तरो
जातयेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजान्निगिति । जपमन्त्र एतद्भिधीयते ।
एकदेशो निरस्तः । एकदेश इतरशब्दो वर्तते इति ॥ ९५ ॥

इहैवायमिति जपति ॥ ९६ ॥

भूयसीश्चेच्छन् ॥ ९७ ॥

भूयसीश्च इच्छन् ॥ ९७ ॥

इत्युपाध्यापकैर्विरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये
एकविंशतिमोऽध्यायः समाप्तः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथैकाहाः ॥ १ ॥

उक्तान्याधानादीन्यवयुर्वेदविहितानि पितृमेधान्तानि कर्मा-
णीदानीं छान्दोग्यवेदविहितान्येकाहादीनि सत्त्राणि व्याचिर्यासुरा-
चार्य इदमाह अथैकाहा इति । तत्रायमथशब्दोऽधिकारान्तप्रह-
त्यर्थः । वेदान्तरविहितानि कर्माणि व्याख्यातुमधिक्रियन्ते । अधि-
कारान्तरप्रसङ्गे किं प्रयोजनमिति चेत् । इह चोदकपरिप्राप्ताद्ग-
वार्थव्यतिरेकेणोद्गातुः कर्तृत्वं यथा स्यादिति । कुत एतदिति चेत् ।
उद्गातुवेदसमधीतत्वात्समाख्ययोद्गातुरेव कर्तृत्वमिति । ननु च सर्वं
एवैते उद्भिदादय उद्गातुवेदसमधीताः । सत्यमेवं प्रधानेषु न समाख्य-
या कर्तृत्वम् । उद्भिदा यजेत पशुकाम इति सर्वं प्रत्युपवेशात् ।
अङ्गेषु त्वपूर्वेषु समाख्यया कर्तृत्वमिष्यते । यानि पुनश्चोदकपरि-
प्रापितान्यपि गृहीतकर्तृकाण्येवेति । एकाहा व्याख्यास्यन्त इति
सूत्रप्रेषः । एकाहैश्चोपलक्षणमहीनसत्त्राणामपि ॥ १ ॥

अवचनेऽग्निष्टोमः ॥ २ ॥

संस्थान्तरस्यावचनेऽग्निष्टोमो भवति । न्यायसूत्रमेतत् । प्रा-
थम्याद्विरोधान्नित्यत्वाच्चाग्निष्टोम एव भवति ॥ २ ॥

भूर्धेनुदक्षिणः ॥ ३ ॥

भूर्गमैकाहस्य धेनुदक्षिणो भवति । दक्षिणासंयोगेन धेनुवि-
धानात्सफलस्य दक्षिण्यस्य निवर्तिका धेनुः । अत्र च दक्षिणामि-
मन्त्रणे मन्त्रो विपरिणम्यते ॥ ३ ॥

उपोतिः ॥ ४ ॥

उपोतिर्गमैकाह एव तत्र कश्चिद्विशेषः ॥ ४ ॥

गो आयुषी उक्थ्यौ ॥ ५ ॥

एको गौः अपर आयुः । तावुक्थ्यसंस्थौ मयतः ॥ ५ ॥

अभिजिद्विश्वजितौ ॥ ६ ॥

अपरायैकाहौ ॥ ६ ॥

सहस्रमभिजितो दक्षिणा ॥ ७ ॥

ततश्च यत्सहस्रसंख्यासंयोगेन ध्रुयते तदत्र भवति । यथा-
श्वदाश्वग्रहणं तिस्रो नूयन्ध्यास्त्रैधातवीति ॥ ७ ॥

शताश्वं वा सहस्रम् ॥ ८ ॥

शतमश्वानां यस्मिन्सहस्रे तच्छताश्वं सहस्रम् । तद्वामि-
जिह्वक्षिणेति विकल्पः ॥ ८ ॥

सहस्रं सर्ववेदसं विश्वजितः ॥ ९ ॥

सहस्रसर्ववेदसयोर्विश्वजिति विकल्पः । सर्ववेदसपक्षे ह-
दमुच्यते ॥ ९ ॥

ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य भूमिशूद्रवर्जं योगावि-

शेषात्सर्वेषाम् ॥ १० ॥

ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं दत्त्वा भूमिशूद्रवर्जं ददाति । कुन एतस्स-
र्वमनुष्याणां हि भूम्या योगो ऽविशिष्टः । धारणं च द्वाभ्यमणकारेण
शूद्रस्य च शुश्रूषोपनततेति ॥ १० ॥

शूद्रदानं वा दर्शनाविरोधाभ्याम् ॥ ११ ॥

पाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । शूद्रस्य दानं भवति । इदमे हि
शूद्रस्य दानं पुरुषमेधे स पुरुषं प्राचीदिग्योतुरिति । न च विरोधो
गर्भदासस्य । तस्माच्छूद्रो दीयत एव । अनेन च न्यायेन भू-
मेरप्येकदेशदाने नैव विरोधः । कचिच्च इदमेतत् सभूमि सपु-
त्रमिति ॥ ११ ॥

द्रव्याभावात्तदन्तः ॥ १२ ॥

दक्षिणादानान्तो विश्वजिह्ववनि । कुत पतत् । द्रव्याभावात् ।
सर्वस्वदाने सति द्रव्यमेव नास्तीति तदन्तं विश्वजित् ॥ १२ ॥

समाप्तिर्वा चोदितावभृथश्रुतेः ॥ १३ ॥

घाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । समाप्येत वा विश्वजित् । चोदितो ह्यसौ
विश्वजिता यजेतेत्यपवर्गपर्यन्त आख्यातार्थः । अथि चावभृथश्रुति-
भवति । अवभृथावुदेत्य वत्सच्छाधि परिदधातीति वत्सच्छाधपरिधा-
विधिपरे वाक्ये अवभृथं दर्शयति ॥ १३ ॥

दीक्षासु चापदेशात् ॥ १४ ॥

दीक्षासु च ऋतुमिनिर्गृह्यर्थं द्रव्यमपदिष्टम् । अतस्तदशति-
रिक्तं सर्वस्वमिति ॥ १४ ॥

न समत्वात् ॥ १५ ॥

नैतदेवं युक्तं विश्वजित्समाप्येनेति । समं ह्येवमुभयं विश्व-
जिता यजेतेति । समाप्तिश्चोदिता सर्वस्वश्च ददानीति च सर्वस्व-
दानम् । अतो विरोधाद्विकल्प एव युक्तरूपः । एवं स्थित आधी-
तेन व्याख्यायते । सममेतदिति चेत् । नैतत्समम् । विश्वजिता यजे-
तेति पूर्वचोदना प्रधानचोदना च । सर्वस्व ददातीति गुणचोदना प-
श्चात्कालवाचिनी च । तेन विरोधे सति अयमेवार्थो गृह्यतु न्या-
य्य इति । विकल्पश्च तुल्यार्थे भवति न चेत् तुल्यत्वमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

विश्वजिति सहस्रसर्वधेदस्योर्विकल्प उक्तः । तत्र सन्देहः
किं प्रागपि सहस्रात्सर्वधेदसं भवत्युनोर्ध्वं सहस्रादिति । किं ताव
त्प्राप्तम् । सूत्रेणैवोपक्रमः—

परिमाणे सर्वमविशेषात् ॥ १६ ॥

सर्वस्वपरिमाणे गृह्ये यस्य यावत्स्य तत्सर्वं गृह्याने । सर्व
धेदः सर्वधेदसमिति । तेन प्रागपि सहस्रात्सर्वधेदसं भवति ॥ १६ ॥
एव प्राप्तं शास्त्र—

अधिकं वा प्रकृत्यनुग्रहात् ॥ १७ ॥

अधिकं वा सहस्रात्सर्ववेदसं ग्रहीतव्यम् । प्रकृत्य हि सर्ववेद-
सं सहस्रेणानुग्रहं दर्शयति । कोहति मनुष्यः सर्ववेदसं दातुं त-
स्मात्सहस्रं देयमिति । एतच्च सहस्रादधिकं उपपद्यते नेतरया ॥१७॥

एवं तावदत्र सहस्राधिकं सर्ववेदसमित्युक्तम् अन्यत्रापि प्र-
तिदर्शयच्छेदादौ सहस्राधिकं प्राप्तं व्याह—

नानित्यत्वात् ॥ १८ ॥

नैतदेवम् सहस्रादधिकं सर्ववेदसमिति । न हि नित्ये कस्मिं-
श्चित्परिमाणविशेषे सर्ववेदसशब्दः प्रसिद्धः । यद्व्यस्य वेदः सर्वं त-
त्सर्वस्यमिति ॥ १८ ॥

कर्मशब्दाच्च ॥ १९ ॥

अस्मिन्नायं श्लोकं व्यापारशब्दः सर्वमनेन दत्तमिति । तस्मा-
त्प्रागपि सहस्रात्सर्वस्यमिति । विश्वजति तु लिङ्गेन व्यवस्था ॥१९॥

अथभृथादुदेत्य रोहिण्यौ वत्सच्छव्यौ सक-

र्णपुच्छावृत्ते परिदधाते ॥ २० ॥

अथभृथादुत्थाय रोहिण्यौ वत्सच्छव्यौ सकर्णपुच्छापच्छिन्ने
परिदधाते ॥ २० ॥

द्वादशरात्रं परिवसत्युखावर्द्धिं विभ्रत् ॥ २१ ॥

उखा घटिति घेणवीम् ॥ २१ ॥

औदुम्बरीं वा ॥ २१ ॥

उष्णीषं च ॥ २३ ॥

तिस्रस्तिस्रः ॥ २४ ॥

द्वादशरात्रस्य विभागः ॥ २४ ॥

औदुम्बरे मूलफलभक्षः ॥ २५ ॥

औदुम्बरयडुले देशे मूलफलभक्षस्तिष्ठो रात्रीर्घसति ॥ २५ ॥

निषादे ॥ २६ ॥

निषादानां मध्ये अपरास्तिष्ठो घसति ॥ २६ ॥

जने ॥ २७ ॥

तिष्ठो रात्रीर्घसति ॥ २७ ॥

समाने जने ॥ २८ ॥

अपरास्तिष्ठ ॥ २८ ॥

अप्रसिद्धत्वात्स्वयमेवाह—

वैश्व्यो जनो राजन्यः समानजनः श्रुतेः ॥ २९ ॥

ग्राम्यभोजनं निषादानां मृन्मयापानं च ॥ ३० ॥

निषादनामस्यैव नियम ॥ ३० ॥

संवत्सरं न याचेत् ॥ ३१ ॥

किं चिदपि ॥ ३१ ॥

दीयमानं न प्रत्याचक्षीत ॥ ३२ ॥

संवत्सरमेव ॥ ३२ ॥

यमाभ्यां वा यजेत पूर्वापराम्ब्याम् ॥ ३३ ॥

यमाभ्यां वा ऽग्निजिह्विभ्वजिह्व्यां यजने । तत्र पूर्वं कृत्वा अ-
र. क्रियते । पौर्वापर्ये हि यमशब्दो लोके दृष्ट ॥ ३३ ॥

एव प्राप्त आह—

युगपद्वा ॥ ३४ ॥

पाशब्द' पक्षव्यावृत्तौ । न पौर्वापर्येण किं तर्हि युगपदेव न हि
कर्मणोः पौर्वापर्ये यमशब्दो पक्षेते । तस्मात्सदैव क्रिया । यत्तु लोक

पौर्वापर्येपि यमशब्दो दृश्यते । तत्रान्यथोपपद्यत इति यमसागपक्षे क-
र्मानिरूप्यते ॥ ३४ ॥

दक्षिणोत्तरे देवयजने ॥ ३५ ॥

भवति ॥ ३५ ॥

तत्र च—

दक्षिणमभिजितः ॥ ३६ ॥

भवति ॥ ३६ ॥

पत्नीशालमुत्तरे ॥ ३७ ॥

देवयजने भवति ॥ ३७ ॥

नानर्त्विजः ॥ ३८ ॥

नाता पृथक्पृथग्गृत्विजो भवन्ति देशमेवात् ॥ ३८ ॥

त एव वा प्रभूत्वात् ॥ ३९ ॥

त एव वा गृत्विजो भवन्ति न पृथक्त्वेन । प्रभवन्ति हि ते
उभयोरपि देवयजनयोः । दक्षिणेध्ययुंताध्ययं करोति । विरोधादु-
त्तरं प्रतिप्रस्थाता । उक्तमाचार्येण यच्चनविरोधाभ्यामन्य इति । एह
च युगपत्प्रवृत्तौ षोडशसंख्यैव गृत्विग्विषया भवति । क्रतुद्वयाभि-
निर्वृत्यर्पणतया ग्रह्या विद्यते तथोद्गात्रादयः । तस्मात्तैरेव क्रतुद्वयमपि
निर्घोद्व्यमिति ॥ ३९ ॥

बहिर्वेदिकानि समानानि ॥ ४० ॥

बहिर्वेदिकानि साम्यद्वा नि दीक्षणीयादीनि तानि समानानि
भवन्ति । अगृह्यमाणविशेषत्वात् ॥ ४० ॥

नानेतराणि ॥ ४१ ॥

यानि पुनरान्तर्वेदियानि तानि पृथग्भवन्ति । यथाग्नीषोमी-
यादीनि गृह्यते एव हि विशेषस्तत्र ॥ ४१ ॥

कर्मसन्निपाते पूर्वं पूर्वमभिजितः ॥ ४२ ॥

कर्मभवति । यथा सयजमाना घिष्ण्यानुपतिष्ठन्त इति ॥ ४२ ॥

पृथक्सहस्रे दक्षिणा ॥ ४३ ॥

दक्षिणेपि देवयजने स्रहस्रमुत्तरेपीति । सहस्रयुक्तं चोमयो-
भवति । वैधातयो तु बहिर्वेदिकीति तन्नेष्ट ॥ ४३ ॥

सर्वजितस्समहाव्रतः संवत्सरदीक्षः सप्ताहा-

भिषवस्तिस्त्र उपसदः षड्वा ॥ ४४ ॥

सर्वजिन्नामैकादः स समहाव्रतो भवति । संवत्सरं दीक्षा
भवन्ति । सवत्सराद्दूर्ध्वं सप्ताहेऽतीते सुत्या भवति । तत्र च तिस्र
उपसदो भवन्ति चतस्रो दीक्षाः । षड्वा उपसदो भवन्ति ॥ ४४ ॥

एका दीक्षा ४५ ॥

अग्निवद्वा दीक्षाः ॥ ४६ ॥

भवन्ति । उपसदां तु विकल्पः स्थित एव ॥ ४६ ॥

शताश्वरथमध्वर्यवे ददात्यग्नौ चीयमाने ॥ ४७ ॥

शतं गवामश्वरथं चैकमग्नौ चीयमाने अध्वर्यवे ददाति । तश्च
प्राग्धिष्ण्यच्यतात् । दीयमान इति अवणात् । तत्र चाश्वानुते-
रपकर्षः क्रियते ॥ ४७ ॥

उद्गात्रे व्रतकाले ॥ ४८ ॥

शताश्वरथं ददाति ॥ ४८ ॥

होत्रे शस्त्रकाले ॥ ४९ ॥

प्रतप्तमतःतरं यच्छस्त्रं तत्काले होत्रे ददाति ॥ ४९ ॥

ततो ब्रह्मणे ॥ ५० ॥

तत्समनन्तरमेव च ब्रह्मणे ददाति । यताश्चरयमित्य-
नुवर्तते ॥ ५० ॥

दक्षिणाकाले सर्वेभ्यः सहस्रम् ॥ ५१ ॥

ददाति । प्रकृतेभ्य एव मा भूदिति सर्वप्रहणम् ॥ ५१ ॥

साहस्राश्चत्वारः सहस्रदक्षिणाः ॥ ५२ ॥

साहस्रा इति चतुर्णामपि सामान्यसंख्या । सहस्रदक्षिणास्ते
भयन्ति ॥ ५२ ॥

तेषां च—

तृतीय उक्थ्यः ॥ ५३ ॥

संख्यो भवति । ब्राह्मणे हि सर्वज्योतिस्तृतीय उक्थ्यसंख्यः
पठ्यते ॥ ५३ ॥

संज्ञाविशेषमाह—

ज्योतिर्विश्वज्योतिः सर्वज्योतिस्त्रिरात्रसम्मितः ॥ ५४ ॥

इति ॥ ५४ ॥

षट्सायन्काः ॥ ५५ ॥

सायन्कसंख्याः षट्कृतयो भवन्ति ॥ ५५ ॥

स्वर्गकामपशुकामभ्रातृव्यवर्तां प्रथमः ॥ ५६ ॥

सायन्कावयः षतुर्भवति ॥ ५६ ॥

रुक्मललाटोऽश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ ५७ ॥

अश्वामावेगीः ॥ ५८ ॥

दक्षिणा भवति ॥ ५८ ॥

तमुद्गात्रे ददाति ॥ ५९ ॥

तत्पर्यं गां चोद्गात्रे ददाति ॥ ५९ ॥

प्राकृतस्यानिवृत्तिरुदगातृयोगात् ॥ ६० ॥

प्राकृतस्य दक्षिणा जातस्य च न निवृत्तिः । कुत एतत् ।
उद्गातृयोगादश्वस्य ॥ ६० ॥

एवं प्राप्त आह—

निवृत्तिः क्रतुयोगात् ॥ ६१ ॥

निवृत्तिः प्राकृतस्य भवति । कुत एतत् । क्रतुना हि युज्यते च
तस्याश्वः दवेतोदक्षिणेति । तेन यदक्षिणायुक्तं तन्निवर्तत इति ॥ ६१ ॥

वचनादेकस्य ॥ ६२ ॥

यत्क्रतुमुद्गात्रे ददातीति । तत्क्रतुयोगेऽपि वचनादित्यदोषः ॥ ६२ ॥

दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकामान्नाद्यकामानां द्वितीयः ॥ ६३ ॥

साद्यन्को भवति । यथामन्त्राधिकार इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अश्वैकत्रिंशदक्षिणाऽश्वो वा ॥ ६४ ॥

ततश्च विकल्पः ॥ ६४ ॥

हीनस्यानुक्रीः ॥ ६५ ॥

अनुक्रीर्नाम साद्यन्कः स हीनस्य भवति । यः कर्मणा हीन
इय तस्मात्सो भवति ॥ ६५ ॥

साश्वः शतं दक्षिणाश्वो वा ॥ ६६ ॥

येति विकल्पः ॥ ६६ ॥

विश्वजिच्छिल्पः ॥ ६७ ॥

नामसाद्यन्कः ॥ ६७ ॥

तत्र विशेषः—

यथाद्रव्ये जनपदे यजेत तेषां यथोत्साहं

दद्यात् ॥ ६८ ॥

दक्षिणा. । यद्यद्द्रव्यं यस्मिन्पस्मिन् जनपदे प्रायोवृत्त्या तेषां
यथोत्साह दानम् ॥ ६८ ॥

यथा द्रव्यमाचष्टे—

आजानेयानपरजने ॥ ६९ ॥

आजानेयानश्वानपरजने ददाति ॥ ६९ ॥

प्राच्येषु हस्तिनः ॥ ७० ॥

ददाति ॥ ७० ॥

अश्वत्तरीरथानुदीच्येषु ॥ ७१ ॥

येसरीयुक्ताप्रथानुदीच्येषु ददाति ॥ ७१ ॥

सर्वस्वप्रतिनिधिर्वा ॥ ७२ ॥

दीयते ॥ ७२ ॥

अप्रसिद्धत्वावुच्यते—

धेन्वदुनत्सीरधान्यपल्पदासमिथुनमहानसा-

रोहणविमितशयनानि ॥ ७३ ॥

धेन्यादीनि दासमिथुनान्तानि प्रसिद्धानि । महानसोपयोगिकं
द्रव्यं ताम्रवर्ष्मादि महानसशब्देनोच्यते । आरोहणं च युग्यम् । विमि-
तशयने प्रसिद्ध एव विमितं गृहम् ॥ ७३ ॥

श्येनो ऽभिचरतः ॥ ७४ ॥

श्येनो नाम साद्यष्कः पञ्चमः सां ऽभिचरतो भवति ॥ ७४ ॥

यन्नौपधयो न जायेरंस्तदेवयजनम् ॥ ७५ ॥

भवति ॥ ७५ ॥

विदाहि वा ॥ ७६ ॥

यत्र जात्रा नौपधयो दहन्ते अग्न्यादिना ॥ ७६ ॥

वृक्षस्तम्बच्छिन्नम् ॥ ७७ ॥

यत्र वृक्षास्तम्बाश्च द्वित्रास्तद्वृक्षस्तम्बच्छिन्नम् ॥ ७७ ॥

वा निर्वृक्कम् ॥ ७८ ॥

वा निर्वृक्कणमूला वृक्षा भवन्ति वा अनिर्वृक्कणमूलाः । अपरे तु
सुतद्वयमन्यथा वर्णयन्ति । वृक्षस्तम्बच्छिन्नं वा अच्छिन्नं वा यदा
छेदनं तदा निर्वृक्कणमूला वृक्षा भवन्ति ॥ ७८ ॥

दक्षिणाप्रवणम् ॥ ७९ ॥

देवयजनं भवति ॥ ७९ ॥

अचपालो यूपः स्फ्याग्रः ॥ ८० ॥

स्फ्यस्येवाग्रं भवति ॥ ८० ॥

तैल्वको बाधको वा ॥ ८१ ॥

यूपो भवति । तैल्वकः प्रसिद्धः बाधको यः गिरिगालक इति
प्रसिद्धः ॥ ८१ ॥

इध्मो वैभीदकः ॥ ८२ ॥

भवति ॥ ८२ ॥

शरमयं बर्हिः ॥ ८३ ॥

अधिपवणे शत्रुनग्ने ॥ ८४ ॥

शत्रुं येनानसोढं तत्तस्यग्निघ्नी अधिपवणे फलके ॥ ८४ ॥

रथौ हविर्धाने ॥ ८५ ॥

गान्धर्वा ॥ ८५ ॥

लोहिनः सवनीयोऽग्नये रुद्रवते ॥ ८६ ॥

भवति ॥ ८६ ॥

लोहितवाससो लोहिताष्णीपाः प्रचरन्त्यृत्विजः ॥ ८७ ॥

लोहिते वाससी येषां ते लोहितवाससः लोहितोष्णीपाश्च
प्रचरन्त्यृत्विजः ॥ ८७ ॥

निवीताः ॥ ८८ ॥

कण्ठावसक्तयज्ञोपवीताः ॥ ८८ ॥

उज्ज्यधन्वानः ॥ ८९ ॥

उद्धता ज्या धनुषो येषां ते उज्ज्यधन्वातः । आरोपितधन्वान
इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

कलापिनः ॥ ९० ॥

कलापशब्देन भ्रष्टोच्यते । तद्वन्त इत्यर्थः ॥ ९० ॥

काणखोरकूटवण्डां ह्रुतमिश्रा नव नव द-
क्षिणा ददाति लिङ्गानाम् ॥ ९१ ॥

काणाः प्रसिद्धाः । खोरा लङ्गाः । कूटवण्डाः छिन्नपुच्छमग्नष्ट-
ङ्गाः । ह्रुतमिश्राः ज्वरगृहीतमिश्रा इत्यर्थः । नव काणाश्चयति । नव
खोरान्तयत्येवमादिश्रवणात् ॥ ९१ ॥

पुरुषाणां वा दानाधिकारात् ॥ ९२ ॥

पुरुषाणां वा नवसंख्या सम्यग्धः । प्रतिपुष्टयम् नव नव
ददातीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

प्राकृतस्य वा नयनं भेदेन ॥ ९३ ॥

प्राकृतस्य वा दक्षिणाजातस्य पतानि लिङ्गानि भवन्ति तेषां
च नयनं भेदेन । एवं प्रकृतिरनुगृहीता भवति । नव नव नयतीति च
यथा श्रुतम् ॥ ९३ ॥

दक्षिणाकाले कण्टकैरेना विरुजेयुः ॥ ९४ ॥

समारचयोद्गातार ॥ ९४ ॥

उपतप्तास्वनुपतप्तानामाज्यम् ॥ ९५ ॥

उपतप्तास्तु या अनुपतप्ता तदीयमाज्यं भवति ॥ ९५ ॥

साद्यष्कधर्मा हिरण्यसूत्रतः ॥ ९६ ॥

साद्यष्कशब्देनात्र इत्येनोभिधीयते । तस्य धर्मा लाहितोष्णी-
पादय हिरण्यसूत्रग्रन्थस्योपयुक्तं तत्तस्य भवति ॥ ९६ ॥

एकत्रिके दक्षिणा पष्टिशतः पड्या ॥ ९७ ॥

एकत्रिकं पष्ट साद्यष्कं तत्र पष्टपष्टिशतं दक्षिणा ॥ ९७ ॥

साद्यष्कधर्माः ॥ ९८ ॥

व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेष ॥ ९८ ॥

दीक्षादि सद्यः सर्वं क्रियते ॥ ९९ ॥

श्रुत ॥ ९९ ॥

सह पशूनालभते ॥ १०० ॥

अग्नीषोमीयसधनीयानूपगन्ध्यान् । सद्यस्त्वे च सति सौत्येऽहनि
सर्वं कर्तव्यम् । तत्र स्थानित्यासधनीयकाल एव पशुनामालम्भ
तदीय एव स्थाने युक्तः । स्वस्थानं च सधनीयो न जहाति । अग्नी-
षोमीयस्तु स्वस्थानावुत्कालित परतो गच्छति ॥ १०० ॥

पुरोडाशो वामीषोमीयस्थाने ॥ १०१ ॥

अग्नीषोमीयोऽन पशुरित्यन्नाग्नीषोमीयः पुरोडाशो वा भरति ।
वा न घेति ॥ १०१ ॥

वपान्ते सुग्रक्षण्यानिवृत्तिः ॥ १०२ ॥

वपान्ते या सुग्रक्षण्या सा न भवति ॥ १०२ ॥

प्रतिदिशं वसन्त्युत्विजः ॥ १०३ ॥

अतश्च पूर्वस्मिन्नहनि ऋत्विग्वरणं कर्तव्यम् ॥ १०३ ॥

पुरस्ताद्योजने होता ॥ १०४ ॥

घसतीतिशेष ॥ १०४ ॥

इतरे क्रोशप्रत्यवायेन क्रोशप्रत्यवायेन ॥ १०५ ॥

इतर उद्गात्रादयः ॥ १०५ ॥

उद्गातोत्तरतः ॥ १०६ ॥

घमति त्रिभिः क्रोशैः ॥ १०६ ॥

अध्वर्युः पश्चाद् ब्रह्मा दक्षिणतः ॥ १०७ ॥

घसति ॥ १०७ ॥

चतुर्भिरश्वरथैः संक्षीरद्वतिभिरावहन्त्येनान् ॥ १०८ ॥

होत्रादीन् ॥ १०८ ॥

यथाक्रोशमश्वाः ॥ १०९ ॥

यस्य यावन्तः क्रोशास्तस्य तावन्तोऽश्वा भवन्ति रथे ॥ १०९ ॥

ततो नवनीतमाज्यम् ॥ ११० ॥

ततो हतेर्यज्जात नवनीतं तदाज्यं भवति ॥ ११० ॥

सोमक्रयणस्तिवत्सः साण्डः ॥ १११ ॥

त्रिवत्सः त्रिवर्ष ॥ १११ ॥

वेदिरुर्वरा ॥ ११२ ॥

शस्यमालिनी भवति ॥ ११२ ॥

व्रीहीन्यवान्या पक्वान्ध्यवस्यति ॥ ११३ ॥

खल उत्तरवेदिः ॥ ११४ ॥

भवति ॥ ११४ ॥

धान्यखलः प्रत्ययात् ॥ ११५ ॥

प्रयोगप्रत्ययौ तत्रैव भवतः ॥ ११५ ॥

ये वेदिमभितस्तानुत्तरवेदिदेशे मृद्भन्ति ॥ ११६ ॥

धान्यखले सति सन्निधानात् । वेदिमभितो ये सस्य विशेषा-
स्तानुत्तरवेदिदेशे मृद्भन्ति ॥ ११६ ॥

पाऽसुखलो वा प्रत्ययाविशेषात् प्रकृत्य-

नुग्रहाच्च ॥ ११७ ॥

घाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । पाऽसु खले योत्तरवेदिर्भवति ।
तत्रापि हि खलशब्दप्रयोगप्रत्ययौस्त एव । अपि चैवं प्रकृतिरनुगृही-
ता भवति ॥ ११७ ॥

खलेवाली यूपो लाङ्गलेषा ॥ ११८ ॥

धारण यदा क्रियते सा खलेवाली यूपकार्ये भवति । सा च
पूर्वमेव निहिता दृष्टव्या ॥ ११८ ॥

कलापी चपालार्थे ॥ ११९ ॥

कलापी च तुण्पूलकः चपालार्थे भवति ॥ ११९ ॥

निर्वृत्तग्रहणात् प्राकृतनिवृत्तिः ॥ १२० ॥

निर्वृत्ता हि खलेवाली यूपकार्ये विधीयते । अतश्च प्राकृतानां
यूपधर्माणां निर्वृत्तिर्भवति । यूपशब्दो हि संस्कारनिमित्तः । छेद-
नादयश्च स्वयंवगृहणपर्यन्तः यूपस्वरूपप्रयुक्ताः न कार्यप्रयुक्ताः ।
तस्मात्साधूकं निर्वृत्तग्रहणात्प्राकृतनिवृत्तिरिति ॥ १२० ॥

आवेशादनिवृत्तिः ॥ १२१ ॥

स्पादेतदेवं यदि कार्यं विगृह्य घर्मो भवेयुः । न चैते कार्यवि-
शिष्टाः । स्वरूपप्रयुक्ता पचैत इति । न हि व्युपपन्न आकृतिप्रचनः ।
अलौकिकत्वासंस्कारनिमित्तः । सत्सु संस्कारेषु प्रयोगात् ॥१२१॥

उर्वरादि वा द्वितीयस्य सन्निधेः ॥ १२२ ॥

उर्वरादिधर्मजातं द्वितीयस्य भवति । तत्सन्निधौ हि तत्प-
ठ्यत इति । वा सर्वेषां भवति । साधकान् प्रकृत्य ध्वणात् । यस्तु
सन्निधानाद्द्वितीयस्येति । तत्रोच्यते । अवश्यमेव पठ्यमानं कस्य चि-
देव सन्निहितं भवतीति ॥ १२२ ॥

ब्राह्मस्तोमाश्चत्वारः ॥ १२३ ॥

ब्राह्मस्तोमसंज्ञकाश्चत्वारः कृतयो भवन्ति । ब्राह्मः प्रसिद्धा
पर । त्रिपुराणं पठितसावित्रीकाः । ब्राह्मश्चत्वार्यंत्वाच्च लौकिकेऽग्नौ
भवन्ति । न ह्येतैराधानं प्रयुज्यते । अतदङ्गत्वात् । तदुक्तमाचार्येण
स्वपत्तीर्षि प्रकृत्य लौकिक इति ॥ १२३ ॥

द्वितीय उक्त्यः ॥ १२४ ॥

भवति ॥ १२४ ॥

ब्राह्मराणस्य ये सम्पादयेयुस्ते प्रथमेन

यजेरन् ॥ १२५ ॥

सम्पादनं च गायननर्तकादीनाम् । तेषां प्रथमे अधिकारः ॥१२५॥

द्वितीयेन निन्दिता नृशृङ्गाः ॥ १२६ ॥

नृशंसत्वेन ये निन्दितास्तेषां द्वितीये अधिकारः ॥ १२६ ॥

तृतीयेन कनिष्ठाः ॥ १२७ ॥

कनिष्ठा लघवः ॥ १२७ ॥

ज्येष्ठाश्चतुर्थेन ॥ १२८ ॥

अधिष्ठीयन्ते ॥ १२८ ॥

ज्येष्ठशब्दार्थमाह—

अपेतप्रजनना स्थविरास्तदाख्यास्तेषां यो
नृशंसत्तमः स्याद्द्रव्यवत्तमो वानूचानतमो
वा तस्य गार्हपत्ये दीक्षेरन् ॥ १२९ ॥

स गृहपतिः कर्तव्य ॥ १२९ ॥

तस्य भक्षमनुभक्षयन्त आसीरन् ॥ १३० ॥

तस्य गृहपतेर्भक्षमान्वितरे भक्षयन्ति । यतश्च गम्यते उभ-
यसस्कारोऽयं द्रव्यस्य पुरुषस्य च ॥ १३० ॥

वात्यधनानि भवन्ति ॥ १३१ ॥

वक्ष्यमाणानि ॥ १३१ ॥

तिर्यङ्मनस्समुष्णीपम् ॥ १३२ ॥

प्रतोद ॥ १३२ ॥

ज्याहोडोऽयोग्यं धनुस्तदाख्यम् ॥ १३३ ॥

ज्याहासेन यदयोग्यं धनुः तज्ज्याहोडाख्यम् ॥ १३३ ॥

वासः कृष्णदं कद्रु ॥ १३४ ॥

कृष्णमशित येन तत्करणे कृष्णममित्युच्यते । कृष्णसूत्रो-
मित्यर्थः । तत्कद्रुवाख्यम् ॥ १३४ ॥

अकृष्णं कृष्णदं वा तदाख्यम् ॥ १३५ ॥

या अकृष्णं कृष्णाभिर्दशमित्तकत्वं कद्रुवाख्यम् । उभयत्र
हि कद्रुशब्दः प्रसिद्धः ॥ १३५ ॥

१ ज्याराहितः केवलं धनुर्दण्डो ज्याहोड उच्यते ।

फलकास्तीर्णो विपथः ॥ १३६ ॥

फलकैरास्तीर्णो विपथः यो वर्मना न गच्छति ॥ १३६ ॥

अश्वाश्वतराभ्यां कम्प्राभ्यां युक्तः स्यादित्येके ॥ १३७ ॥

एके आचार्याः कम्प्राश्वाश्वयुक्तं वयमिच्छन्ति । एकीयमद्वयं
विकल्पार्थम् ॥ १३७ ॥

निष्को राजतः ॥ १३८ ॥

निष्क आभरणविशेषः । स राजतो भवति ॥ १३८ ॥

अजिने पार्श्वसहिते कृष्णबलक्षे आविके ॥ १३९ ॥

आविके चर्मणी पार्श्वसंलग्ने । कृष्णसितघटी ॥ १३९ ॥

तदगृहपतेः ॥ १४० ॥

धनम् ॥ १४० ॥

एवमेवाजिनानीतरेषाम् ॥ १४१ ॥

इतरेषां घ्रास्यानामेवंवाजिनानि भवन्ति ॥ १४१ ॥

१ दामतूपाणि बलूकान्तानि द्विचूडान्यावि-
कानि वासांसि लोहितान्तानि कृष्णान्ता-
नि वा तदाख्यानि ॥ १४२ ॥

दामतूपाणि द्विचूडानि लोहितान्तानि कृष्णान्तानि वा बलू-
कान्तानीत्याद्या ॥ १४२ ॥

द्वे द्वे दामनी उपानाहौ च कर्णिन्यौ कृष्णे

१ तूपशब्देन घृह्यदशोच्यते । दामानीच दशा येषां तानि । बलूकः
कृष्णो लोहितो वा वर्णः, सोऽन्ते येषां तानि । द्वे चूडे येषां
तानीत्यादिः ।

स्यात्तामित्येके ॥ १४३ ॥

एके अकृष्णे इति ॥ १४३ ॥

मागधदेशीयाय ब्रह्मबन्धवे दक्षिणाकाले

व्रात्यधनानि दद्याः ॥ १४४ ॥

सर्वं एव व्रात्याः मागधदेशनिवासी यः स ब्रह्मबन्धुमिर्जायते ।
स मागधदेशीयब्रह्मबन्धुः तस्मै दद्याः । अपरे तु मागधं गेयमाहुः ।
तत्र यो देशीयः ईपदसमाप्तौ देशीय इत्युच्यते तस्मै दद्याः ॥ १४४ ॥

अविरतेभ्यो वा व्रात्यचरणात् ॥ १४५ ॥

अथवा ये व्रात्यचरणादविरतास्तेभ्यो दद्याः । एवं हि ध्रूयते ॥ १४५ ॥

तेष्वेव मृजाना यन्तीति श्रुतेः ॥ १४६ ॥

तेष्वेव ग्रात्येषु मृजाना आत्मानां शोधयन्तीति ॥ १४६ ॥

तयस्त्रिंशतं तयस्त्रिंशतं दक्षिणा दद्याः ॥ १४७ ॥

एकैकाः ॥ १४७ ॥

द्विगुणा गृहपतिरित्येके ॥ १४८ ॥

एके आचार्यो गृहपतिर्द्विगुणा ददातीतीच्छन्ति ॥ १४८ ॥

व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा व्रात्यभावाद्द्विरमेयुः ॥ १४९ ॥

विरमतिरुपरम उच्यते ॥ १४९ ॥

व्यवहार्या भवन्ति ॥ १५० ॥

अतः परम् ॥ १५० ॥

अग्निष्टुत ब्रह्मवर्चसवीर्यान्नाद्यप्रतिष्ठाकामानां

यश्चापूत इव मन्येत ॥ १५१ ॥

अग्निपुत्रमैकाद्विंशतिपुत्ररूपणम् । स धीर्यान्नाद्यग्रहवर्चसप्रतिष्ठाकामानां
भवति । यथापूत इव मन्यते । यथात्मानं कर्मदोषादपूतमिव
मन्यते ॥ १५१ ॥

यज्ञविभ्रष्टस्य च ॥ १५२ ॥

अग्निपुत्रवति ॥ १५२ ॥

यस्माद्वा विभ्रष्टशेरन् ॥ १५३ ॥

नस्य वा भगतीति विकल्पः । प्रतिष्ठाकामानामग्निपुत्रां भेद
इत्युक्तमेव ॥ १५३ ॥

छान्दोग्ये विशेषो यथाकामम् ॥ १५४ ॥

भवति ॥ १५४ ॥

सुव्रह्मण्याग्नेयी ॥ १५५ ॥

अत्राग्निपुत्रसु सुव्रह्मण्याग्नेयी भवति ॥ १५५ ॥

एवं यथास्तुत् ॥ १५६ ॥

इन्द्रस्तुतिरेन्द्री सुव्रह्मण्या सूर्यस्तुतिः सौरी । इन्द्रस्तुदाद-
यस्तु सार्वभेधिकाः ॥ १५६ ॥

सर्वमेके ॥ १५७ ॥

अग्निपुत्राग्नेयमिच्छन्ति । प्रकृतौ यन्नेन्द्रपदं तत्राग्निपदप्रयोग
इति । एके तन्नेच्छन्ति । उक्तविशेषात् उक्तो हि विधिरत्र । तस्या-
ग्नेय्या महा भवत्वाग्नेयः पुरोदच इत्येवं ग्रहदेयतास्थाने अग्निपुत्र-
ग्निपदमूहाने । पुरोदचस्तु अस्या जरासवन्धिनः । एवमिन्द्रस्तु-
दादिष्वपि उत्तरानुवाकपुरोदचो भवन्ति ॥ १५७ ॥

यथोत्साहं दद्यात् आग्नेयानामनडुद्धिर-

प्याश्वाजानाम् ॥ १५८ ॥

अग्निपुत्रि ॥ १५८ ॥

त्रिवृताश्चत्वारः ॥ १५९ ॥

कृतघो भवन्ति ॥ १५९ ॥

अनिरुक्तप्रातः सवनः प्रथमः ॥ १६० ॥

ईप्सुयज्ञः ॥ १६१ ॥

तस्येप्सु यज्ञ इति विशेषसंज्ञा ॥ १६१ ॥

ग्रामकामस्य वा ॥ १६२ ॥

भवति ॥ १६२ ॥

दक्षिणाश्वरथश्चतुर्युक् श्यावोऽन्यतमः ॥ १६३ ॥

श्यावः श्यामवर्णः ॥ १६३ ॥

तेजो ब्रह्मवर्चसपुरोधाकामस्य बृहस्पतिसवः ॥ १६४ ॥

भवति बृहस्पतिसव इति विशेषसंज्ञास्य ॥ १६४ ॥

देवसूहवीऽपि निर्वपति ॥ १६५ ॥

अत्र ॥ १६५ ॥

अतिग्राह्यवदग्रहं गृह्णाति बृहस्पते अति यद-

र्य इति ॥ १६६ ॥

अतिग्राह्यवदिति प्रदण्यहोमकालौ लभ्येते ॥ १६६ ॥

उपालम्भ्यो बार्हस्पत्यः ॥ १६७ ॥

द्वितीयः सवनीयो भवति ॥ १६७ ॥

निहितेषु नाराशुसेषु प्रातःसवनेऽनपाकु-

र्वन्नेकादश दक्षिणा व्यदिशति ॥ १६८ ॥

नाराशः सेषु चमसेषु प्रातः सवने स्थापितेषु अपृथक् कु-
र्धन्नेधैकादश दक्षिणा व्यादिशति ऋत्विग्भ्यः ॥ १६८ ॥

अश्वद्वादशा माध्यन्दिने ॥ १६९ ॥

एतस्मिन्नेव काले व्यादिशति ॥ १६९ ॥

अपाकरोत्युभयीः ॥ १७० ॥

गोमयडलात् । अत्र चाश्वानुतेरपकर्षः दास्यन्निर्युक्तत्वात् ॥ १७० ॥

एकादशतृतीयसवने ॥ १७१ ॥

व्यादिशत्येतस्मिन्नेव काले तृतीयसवने व्यादिशानाम् ॥ १७१ ॥

अनूबन्ध्यवपाहोमान्ते ऽपाकरणम् ॥ १७२ ॥

कर्तव्यम् ॥ १७२ ॥

अतिक्रमणं च सर्वासाम् ॥ १७३ ॥

दक्षिणापथेन चयद्वात्तस्मिन्नेव काले ॥ १७३ ॥

एकादशैकादश वा शतानि स्युः ॥ १७४ ॥

सहस्राणि वा ॥ १७५ ॥

वेति विकल्पः ॥ १७६ ॥

अश्वस्त्वेव माध्यन्दिनेऽधिकः ॥ १७६ ॥

भवति ॥ १७६ ॥

वाजपेयवदाज्येनाभिषिच्यते कृष्णाजिने ॥ १७७ ॥

वाजपेयवदिति माहेन्द्रात्पूर्वम् ॥ १७७ ॥

शुक्रामन्थिसृस्त्रवेण वा ॥ १७८ ॥

अभिषिच्यते ॥ १७८ ॥

अन्यतस्त्रभिवाद्यः ॥ १७९ ॥

अन्यत एवामिवाद्यो भवति ॥ १७९ ॥

प्रत्यवरोही स्यात् ॥ १८० ॥

अतश्च्युत्थायीत्यर्थः । अश्च्युत्थेयस्यापि ॥ १८० ॥

स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः ॥ १८१ ॥

जनाः ॥ १८१ ॥

सराजानो ब्राह्मणा यं पुरस्कुर्वीरन्त्स एतेन
यजेत ॥ १८२ ॥

मृदस्पतिसयेन ॥ १८२ ॥

इषुः श्वेनवदसथः ॥ १८३ ॥

समानमितरच्छेपनेति वचनात् । इयांस्तु विशेषः । सद्यो न
भवति ॥ १८३ ॥

मरणकामस्य सर्वस्वारः कृतान्नदक्षिणः ॥ १८४ ॥

क्रतुर्भवति । तस्य च कृतान्नं दक्षिणा ॥ १८४ ॥

दीक्षाद्यवजिघ्रत्येव भक्षान् ॥ १८५ ॥

भक्षयति ॥ १८५ ॥

अप्स्वहरणमसोमानाम् ॥ १८६ ॥

सोमवर्जितानामप्स्ववहरणम् ॥ १८६ ॥

आर्भवे स्तूयमाने दक्षिणेनौदुम्बरीं कृ-

ष्णाजिने संविशति दक्षिणाशिराः प्रावृतः ॥ १८७ ॥

आर्भवमिति तृतीयसवनपवमानमुच्यते । तस्मिंस्तूयमाने द-
क्षिणेनौदुम्बरीं दक्षिणाशिराः प्रावृतः संविशति ॥ १८७ ॥

तदेव म्रियते जीवेच्चेद्द्वैधश्रवसः स्वासु य-
ज्ञायज्ञियस्थाने कुर्युः ॥ १८८ ॥

जीवेति चेत् द्वैधश्रवसः साम आसु ओत्रियासु यज्ञायज्ञियस्थाने कार्यम् ॥ १८८ ॥

मृते तदन्तमर्थाभावात् ॥ १८९ ॥

मृते यजमाने तदन्तमेव कर्म भवति । कुत एतत् । कार्या-
भावादित्यर्थः ॥ १८९ ॥

यजमानपात्रजीपहवीऽप्याहवनीये प्रास्य
यथार्थं गच्छेयुः ॥ १९० ॥

अन्यत्रैवमेव हि दृष्टत्वादासदनाद्याहवनीय इति ॥ १९० ॥

समाप्तिर्वोभयचोदनात् ॥ १९१ ॥

वाशब्दः पक्षग्यावृत्तौ । समाप्तिः कर्तव्या न यजमानपात्र-
जीवादीनां प्रतिपत्तिः । उभयं हि चोदितम् । सर्वस्वारेण यजेतेति
प्राश्निकः समाप्तिश्च । उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तो ह्याख्यातार्थः ॥ १९१ ॥

समिष्टयजुरन्ते सं त्वा हिन्वन्तीति
दार्वाहरणम् ॥ १९२ ॥

समिष्टयजुष्पु हुतेषु सं त्वा हिन्वन्तीत्यनेन मन्त्रेण आसन्ध्य-
दार्वाहरणम् ॥ १९२ ॥

सं त्वा ततक्षुरिति तक्षणम् ॥ १९३ ॥

तस्यैव दारुणः ॥ १९३ ॥

सं त्वा रिणन्तीति प्रक्षालनम् ॥ १९४ ॥

आसन्ध्याः ॥ १९४ ॥

सं त्वा शिशन्तीत्यासन्दीविवानम् ॥ १९५ ॥

कर्तव्यम् ॥ १९५ ॥

आसन्द्यैनमवभृथः हत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनह-
नेन प्रच्छाद्यानूबन्ध्यवपाहोमान्ते दक्षिणस्यां
वेदिश्रोणौ सर्वकेशश्मश्रुलोमवपनम् ॥ १९६ ॥

अभ्युक्षणं च स्नानकार्यं ॥ १९६ ॥

मृताहिताग्न्यावृच्च ॥ १९७ ॥

कर्तव्यम् ॥ १९७ ॥

अनूबन्ध्यान्तेऽग्नीनाहृत्य वेदिमध्यमाग्नीध्रा-
दक्षिणं दक्षिणाशिरसं चितावाहितमुद्राता
त्रिर्यामेन परिगायन्नाके सुपर्णमित्येतस्याम् ॥ १९८ ॥

अनूबन्ध्यान्ते वेदिमध्यमाग्नीनाहृत्य आग्नीध्रादक्षिणतो दक्षि-
णाशिरसं चितावाहितमुद्राता त्रिर्यामेन साम्ना त्रि परिगायन्नाके
सुपर्णमित्येतस्यामृचि । प्रस्तोतु. परिसामस्वाधिकार इत्युद्रावृ-
द्ध्याम् ॥ १९८ ॥

धूमप्राप्तं त्वेषस्ते धूम ऋण्वतीति ॥ १९९ ॥

परिगायेत् ॥ १९९ ॥

अग्निप्राप्तमग्ने मृड महान् असीत्य-

न्यतरेण ॥ २०० ॥

परिगायेत् ॥ २०० ॥

उदवसानीयान्ते वा सर्वस्य समाप्तेः ॥ २०१ ॥

उदवसानीयान्ते वा वेदिमध्यमऽयग्न्याहरणादिकं कर्म कर्त-

एकाहेषु ऋत्विगपोहनीयवाचस्तोमपोर्निरूपणम् । ८९९

इयम् । कुत एतत् । अत्र सर्वं समाप्तं भवतीति । यत् पूर्वमुक्तं अनूय-
न्ध्यान्त इति । तद्वपामार्जनान्ते केशश्मश्रुलोमवपनं विहितम् । तत-
श्चोच्यत अन्ते चेदिमध्यमग्रीणाहयेति । प्रकृतत्वादनूयन्ध्यान्त
एवति गम्यते । अस्तु तथति चेत् । नास्तप्रहणस्य निरूपचरितवृत्त्या
सर्वान्तप्रतिपत्तेः । तस्मादुदवसानायान्त एव ॥ २०१ ॥

जीवेचेदेतेनैवारम्भेण मुमूर्षेत् ॥ २०२ ॥

आरब्धत्वात् ॥ २०२ ॥

जिजीविषेद्वा ॥ २०३ ॥

जीवितुमपि चेदिच्छेदिति ॥ २०३ ॥

ऋत्विगपोहनीयास्त्रयः ॥ २०४ ॥

ऋत्विगपोहनीया इति सामान्यसंज्ञा ॥ २०४ ॥

तत्रैक —

सर्वस्तोमः ॥ २०५ ॥

अहनी चोत्तमे छान्दोमिकं पृथक्

कृत्वा ॥ २०६ ॥

क्रियेते । तन्त्रेण दृष्टत्वात्तयो पृथग्ग्रहणम् ॥ २०६ ॥

वाचस्तोमाश्चत्वारः ॥ २०७ ॥

वाचस्तोमसंज्ञकाश्चत्वारः प्रतयो भवन्ति ॥ २०७ ॥

तत्र—

छान्दोग्ये विशेषः ॥ २०८ ॥

पृष्ठयस्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशति

शक्तिण्यत्रयस्त्रिंशः ॥ २०९ ॥

पृष्ठयस्तोमसंज्ञका पदक्रमयो भवन्ति, त्रिवृत्पादयः ॥ २०९ ॥

चातुर्मास्याः सोमास्त्रिषु पर्वस्थानेषु पा-

ष्टिकानि पृष्ठयो विहृत इति श्रुतेः ॥ २१० ॥

चातुर्मास्याः सोमा पर्वस्थानेषु त्रिषु तत्र च पाष्टिकान्यहानि
च भवन्ति । चिष्ट्यो विहृतो भवतीति श्रुतेः ॥ २१० ॥

वैश्वदेवस्थाने प्रथमम् ॥ २११ ॥

अहर्भवति पाष्टिकम् २११ ॥

तच्च—

अधूपम् ॥ २१२ ॥

भवति ॥ २१२ ॥

उत्तरवेद्यकरणं च ॥ २१३ ॥

तत्रैव ॥ २१३ ॥

परिधौ पशुनियोजनम् ॥ २१४ ॥

द्वितीये द्विदिवाख्यो द्व्यहः ॥ २१५ ॥

द्वितीये पर्वस्थाने द्व्यहो भवति । द्विदिवेत्याख्या तस्य ॥ २१५ ॥

अग्निष्टोमं प्रथममेके ॥ २१६ ॥

यत्प्रथममहरुक्पसंख्यं तदग्निष्टोमसंख्यमेकं इच्छन्ति एके उ-
क्थ्यसंख्यम् । उक्थ्यस्य च संख्यामात्रान्यसंख्यं च घर्मास्तुदीया
एव ॥ २१६ ॥

तृतीये त्र्यहोऽतिरात्र उत्तमः ॥ २१७ ॥

तृतीयपर्वस्थाने पाष्टिकस्यहो भवति । तत्र त्र्यातिरात्र उत्तमो
भवति ॥ २१७ ॥

अग्निष्टोमं प्रथममेके ॥ २१८ ॥

एकं षोडशितमिच्छन्ति ॥ २१८ ॥

एकाहेषु चातुर्मास्यतोमनिरूपणम् ।

९०१

ज्योतिष्टोमः शुनासीरीयस्थाने ॥ २१९ ॥

भवति । पार्ष्टिकान्यहानि द्वादशदीक्षोपसदानि भवन्त्यति-
ग्राह्यवन्ति । किं बहुना पृष्ठये यद्दृढं तत्सर्वमत्र भवति ॥ २१९ ॥

पञ्चसु सवनीया वैश्वदेववारुणमारुताग्ने-

यैन्द्राग्नाः ॥ २२० ॥

पञ्चसहस्सु वैश्वदेवादयो यथासंख्येन सवनीयाः ॥ २२० ॥

पष्ठे चैकादशिनाः ॥ २२१ ॥

भवन्ति ॥ २२१ ॥

वायव्यः सप्तमे ॥ २२२ ॥

सप्तमेहनि वायव्यः सवनीयः ॥ २२२ ॥

पञ्चाशतं पञ्चाशतं प्रत्यहं ददात्युत्तमे द्वा-

दशः शतम् ॥ २२३ ॥

भवति । हिरण्यादेश्च निवृत्तिरत्र ॥ २२३ ॥

वत्सा वा पञ्चाशतो यथर्तुजाः ॥ २२४ ॥

यथर्तुजा इति यो यो यस्मिन् यस्मिन् ऋतौ जातः स तत्र
तत्र दीयते ॥ २२४ ॥

प्रतिपर्वावभृथाः ॥ २२५ ॥

भवन्ति । पार्ष्टिकानां ह्येकोषभृथो वृष्टः । स मा भूदिति प्र-
तिपर्वग्रहणम् । न्यायसूत्रमेतत् ॥ २२५ ॥

पर्यान्तरेष्वहतं वस्ते ॥ २२६ ॥

धासः ॥ २२६ ॥

अस्युपायी ॥ २२७ ॥

स्त्रियं नोपगच्छेत् ॥ २२७ ॥

अमाहुसाशी ॥ २२८ ॥

माहुसं नाहनीयात् ॥ २२८ ॥

अनूबन्ध्या बार्हस्पत्यामैत्रावरुणीसौर्याश्विन्यो

यथावभृथम् ॥ २२९ ॥

मघति ॥ २२९ ॥

प्रतिकर्म सोमाः ॥ २३० ॥

इवाध्यास्यन्त इति सूत्रशेषः ॥ २३० ॥

अग्न्याध्वेयपुनराधेयाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासदा-

क्षायणाग्रायणाः ॥ २३१ ॥

पता एव संज्ञा एतेषास् ॥ २३१ ॥

उक्थ्यं पशुबन्धमेके ॥ २३२ ॥

पशुबन्धमेक उक्थ्यसंख्यमिच्छन्त्येकेग्निष्टोमम् ॥ २३२ ॥

प्रातः सवनीयाननु हवीषि निर्वपति ॥ २३३ ॥

प्रतिकर्म सोमेषु विशेष उच्यते । प्रातः सवने सवनीयाननु हवीषि निर्वपति ॥ २३३ ॥

तत्र च—

पयसी अग्निहोत्रयोः ॥ २३४ ॥

अग्निहोत्रसोमयोः पयसी अनुनिरूप्येते ॥ २३४ ॥

अन्त्यदेवतानूबन्ध्याद्या सवनीया ॥ २३५ ॥

तेषु कर्मसु यान्त्यदेवता सानूबन्ध्यायां भवति आद्या च सवनीया ॥ २३५ ॥

एकदेवतेषुभयम् ॥ २३६ ॥

यत्र पुनः कर्मण्येकैव देवता यथा अग्निहोत्रे पुनराधेये च तत्रोभयन्तद्देवस्य भवति ॥ २३६ ॥

चातुर्मास्येषु चैके ॥ २३७ ॥

निर्घोषमिच्छति एके न । तत्र च मारुत्या न देशभेदः सो-
माङ्गामावात् । अतिप्रणीत एव यागः । पितृयज्ञे चैवमेव ॥ २३७ ॥

सप्तदशाः पञ्च ॥ २३८ ॥

सप्तदशसंज्ञकाः पञ्च क्रतवो भवन्ति ॥ २३८ ॥

तद्विशेषानाह—

उपहव्यो ऽनिरुक्तो ग्रामकामस्य ॥ २३९ ॥

उपहव्य इति विशेषसंज्ञा स ग्रामकामस्य भवति अनि-
रुक्तश्च ॥ २३९ ॥

अनृतं वाभिषस्यमानस्य ॥ २४० ॥

अलीकेनाभिषस्यते यस्तस्याप्युपहव्यो भवति ॥ २४० ॥

श्यावोऽश्वो दक्षिणा तं ब्रह्मणे ददाति ॥ २४१ ॥

स्वर्गकामस्यर्तपेयः ॥ २४२ ॥

ऋतपेय इति विशेषसंज्ञा सप्तदशस्यैव । स स्वर्गकामस्य
भवति ॥ २४२ ॥

दीक्षोपसदो द्वादश ॥ २४३ ॥

द्वादशदीक्षोपसदो भवन्तीति वचनात् ॥ २४३ ॥

तिस्र उपसदः ॥ २४४ ॥

भवन्ति । एकाहस्युपसदक इति । शेषा नवदीक्षाः । एवं
दीक्षोपसदां द्वादशसंख्या भवन्ति ॥ २४४ ॥

पङ्चा ॥ २४५ ॥

घाशब्द पक्षव्यावृत्तौ । पङ्कपसदो भवन्ति पङ्का दीक्षा । दीक्षोपसदां द्वादशसख्या ध्रूयतेसमविभागेति न्याय्यम् । सप्त स्यादश्रुतत्वादिति ॥ २४५ ॥

उभयत्र वा द्वादशता गुणत्वात् ॥ २४६ ॥

घाशब्द पक्षान्तरपरिग्रहे । न दीक्षोपसद सख्यां प्रति ध्रूयन्ते किं तर्हि दीक्षोपसद प्रति सख्या ध्रूयते । कुत एतत् । गुणत्वात् सख्याया । दीक्षोपसदो द्वादश भवन्तीत्यत्र खख्या दीक्षोपसद प्रति विधीयते । गुणो हि सख्या । गुणस्य च प्रतिप्रधानमावृत्तिर्न्याय्या । तस्मादीक्षासूपसत्सु च द्वादश सख्येति ॥ २४६ ॥

घृतं त्रतयति ॥ २४७ ॥

यद्व्रतयति तद्घृतम् । तत्र च पयसो निवृत्तिः ॥ २४७ ॥
तत्परिमाणमाह—

चमस पूर्णमङ्गुलिपर्वणा मौल्येन सर्वतः

प्रमितमाधायामुपसदि ॥ २४८ ॥

अङ्गुलिपर्वणा मौल्येन सर्वतः प्रमित चमस घृतस्य पूर्णं त्रतयति प्रथमायामुपसदि ॥ २४८ ॥

द्वितीयेन द्वितीयायाम् ॥ २४९ ॥

द्वितीयेन पर्वणा प्रमित द्वितीयायामुपसदि ॥ २४९ ॥

तृतीयेन तृतीयायाम् ॥ २५० ॥

प्रमितम् ॥ २५० ॥

भक्षयिष्यन्तः सत्य व्रयूः ॥ २५१ ॥

सोमान्भक्षयिष्यन्त सत्य वदेयु । उष्णोष्णि शीतमुदकमिष्येयमादि ॥ २५१ ॥

सदो वा सप्तस्यन्तः ॥ २५२ ॥

सत्त्वं मूयुः । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ २५२ ॥

सोमचमसो दक्षिणौदुम्बरः सगोत्राय ब्रह्मणे
देयः ॥ २५३ ॥

ब्रौदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा स सगोत्राय ब्रह्मणे देय ॥ २५३ ॥

पूतभृतः सर्वार्थत्वात् ॥ २५४ ॥

पूतभृतः सोमो गृह्यते । कुत पतत् । सर्वार्थत्वात्तो हि देवे-
षु उन्नयन्त्यतो मनुष्येभ्योऽपि पितृभ्य इति । मनुष्यार्थमिदमेवोन्नय-
मित्यभिप्रायः ॥ २५४ ॥

अशुचमसमेके तेन स यजेतेति श्रुतेः ॥ २५५ ॥

सोमाशुचमसमेके इच्छन्ति । यत एव धूयते तेन स यजेते-
ति । एवं कैश्चिद्विकल्प इष्यते । तत्पुनर्नार्ताव युक्तरूपम् । अन्याथै-
षागे अन्यस्यान्यद्यामान्तरं विधीयत इत्येतत्समञ्जसं न । तस्मा-
त्प्रथम एव पक्ष पूतभृतः सर्वार्थत्वादिति । ननु च तेन यजेतेति
श्रुतिः । अथ तेन स यजेत तेन स जुहुयादित्यर्थः । यजतिशब्देन
लक्षणया होमो विधीयते ॥ २५५ ॥

अश्ववत् ॥ २५६ ॥

अधिकारणातिदेशोयम् तमुद्रात्रे वृक्षातीत्यस्य । यद्येवं तेनैव
गतार्थत्वादत्राच्यमेतत् । लिङ्गोपन्यासार्थं पुनर्वचनम् ॥ २५६ ॥
तदुच्यते—

पशूपवादाच्च ॥ २५७ ॥

इतरस्य सकलस्य वाक्षिप्यस्य निवृत्तिः । येन पशूपवादो
भवति । सत्त्वं वा ऽश्रुतपेषो ऽश्रुतं पशवो ऽश्रुतं कुर्याद्य श्रुतपेषे पशव-
द्वयादिति ॥ २५७ ॥

दिनामोचरो बहुहिरण्यो दूणासश्च ॥ २५८ ॥

उत्तर ऋतुर्दिनामा बहुहिरण्यो दूणास इति च ॥ २५८ ॥

दीक्षणीयायाः हिरण्यं द्वादशमानं ददाति ॥ २५९ ॥

मानं च वृष्णालम् । लोके रक्तिकेति यत्प्रसिद्धम् । इयं च दक्षिणा न ऋतुदक्षिणाधिकार न चेष्टिदक्षिणा प्रतिप्रसव किं त-
द्येपूर्वत्वादक्षिणान्तरमेव ततश्च दक्षिणाधर्मो नात्र भवति । अन्ते
च दानमागन्तुदक्षिणेति ॥ २५९ ॥

उत्तरेषु च द्विगुणं पूर्वं पूर्वम् ॥ २६० ॥

दीयते ॥ २६० ॥

प्रायणीयातिथ्योपसत्सु ॥ २६१ ॥

पशुवपान्ते प्रतिसवनं निहितेषु सवन-

मुखीयेषु ॥ २६२ ॥

उदयनीयायामनूबन्ध्यायामुदवसानीयायाः

सूज चोद्गाते ॥ २६३ ॥

हिरण्यमयीम् ॥ २६३ ॥

रुक्मः होत्रे ऽनडुच्छतं काले सर्वेभ्यः ॥ २६४ ॥

इयं च ऋतुदक्षिणा ततश्च तस्मिन् भवति । सर्वप्रदद्याच्च
इतरेषु हिरण्यादिदानेषु तत्कर्मयुक्ता प्रतिपत्तव्या ॥ २६४ ॥

वैश्यपशुकामयोर्वैश्यस्तोमः ॥ २६५ ॥

वैश्यस्यापशुकामस्य पशुकामस्य वा वैश्यस्य ॥ २६५ ॥

सवनान्याशीर्वन्ति ॥ २६६ ॥

भयन्ति ॥ २६६ ॥

प्रातः सवने प्रतिदुहा श्रयणम् ॥ २६७ ॥

बुधमात्रेण ॥ २६७ ॥

शृतेन माध्यन्दिने ॥ २६८ ॥

श्रयणम् ॥ २६८ ॥

तृतीयसवने दध्ना दक्षिणावत्सतराः पञ्च-

वर्पाः पृश्नयः ॥ २६९ ॥

पृश्नयो विचिक्षाः ॥ २६९ ॥

वत्सतर्यश्च तिहायण्योऽप्रवीताः पञ्चवर्णा

राजीवपृश्नयो नवनीतपृश्नयोऽरुणाः पिशङ्गयः

सारङ्गय इति ॥ २७० ॥

अप्रवीता अकामिताः । राजीवपृश्नयः पञ्चपृश्नयः । नवनीत-
पृश्नयो नवनीतसदृशैश्चित्रैः । अरुणा. कपिलाः । पिशङ्गयो मांसयणाः
सारङ्गयो वृष्टान्तरापथ्यस्ताः ॥ २७० ॥

उभयस्य सहस्रं द्वादशं वा दातम् ॥ २७१ ॥

सहस्रपक्षे तद्युक्तं भवति ॥ २७१ ॥

सोमातिपूतस्य तीव्रसुदुक्थ्यः ॥ २७२ ॥

सोमातिपूतस्ताद्विरेचतः ॥ २७२ ॥

अपरुद्धराजन्यस्य ॥ २७३ ॥

भवति तीव्रसुद ॥ २७३ ॥

दीर्घव्याधिग्रामकामप्रजाकामपशुकामानां वा ॥ २७४ ॥

एषां च तीव्रसुदभवति ॥ २७४ ॥

पूर्ववत्सोमाः ॥ २७५ ॥

अपणवन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ २७५ ॥

धेनुशतमाशिरे दुहन्ति ॥ २७६ ॥

अत्र विशेषः—

तदेव दक्षिणाः ॥ २७७ ॥

भवति ॥ २७७ ॥

अच्छात्राकविग्रहेषु भक्षणम् ॥ २७८ ॥

अवघ्राणमितरेषु ॥ २७९ ॥

न भक्षणम् ॥ २७९ ॥

तेष्वेवोन्नयनमभ्यसि सोमानुन्नयन्तीति श्रुतेः ॥ २८० ॥

अध्वर्युश्चमसाध्वर्यवश्च सर्वे प्रतिगृणन्त्यच्छात्राकाय ॥ २८० ॥

द्वन्द्वानां प्रथमो राज्ञराजन्यस्य राज्य-

कामस्य ॥ २८१ ॥

द्वन्द्वानां यः प्रथमो राज्ञराज्यस्य स राजन्यस्य राज्यकामस्य
भवति ॥ २८१ ॥

यथाशक्त्येकविंशतिवर्गान्दद्यात् ॥ २८२ ॥

ऋषभ ऐन्द्रः परियज्ञः ॥ २८३ ॥

परिषद्सामर्थ्यादधस्तात्षोपरिष्ठाद्य भवति । यजनीयेषु ॥ २८३ ॥

अन्नाद्यकामस्य विराट् ॥ २८४ ॥

सोसाद्यकामस्य भवति ॥ २८४ ॥

यथाशक्तिदशवर्गान्दद्यात् ॥ २८५ ॥

पशुराग्नेयः परियज्ञः ॥ २८६ ॥

भवति ॥ २८६ ॥

प्रजातिकामस्यौपसदः ॥ २८७ ॥

औपसदो नाम द्वन्द्वः स प्रजाकामस्य भवति ॥ २८७ ॥

दक्षिणाचतुर्विंशः शतम् ॥ २८८ ॥

पशुर्वैश्वदेवः परियज्ञः ॥ २८९ ॥

भवति ॥ २८९ ॥

बहु प्रतिगृह्य गरगीरिव यो मन्येत तस्य

पुनस्तोम उक्थ्यः ॥ २९० ॥

बहु प्रतिगृह्य गरगृहीतमिवात्मानं मन्यते तस्य पुनस्तोमसङ्गक
उक्थ्यसस्यो भवति ॥ २९० ॥

दक्षिणा द्वादशमिथुना पुनर्वतां च यथाशक्ति ॥ २९१ ॥

पशुकामयज्ञौ चतुष्टोमौ ॥ २९२ ॥

चतुष्टोमसङ्गकौ द्वौ यज्ञौ तौ पशुकामस्य भवतः ॥ २९२ ॥

षोडश्युत्तरः पूर्वस्मिन्यथाशक्त्येकशफा-

न्दद्यादुभयानुत्तरस्मिन् ॥ २९३ ॥

एकशफान् द्विशफाब्धः ॥ २९३ ॥

उद्भिद्वलभिदौ चाहरतः संयुक्तौ ॥ २९४ ॥

चशब्दात्पशुकामयज्ञौ । आहरतः संयुक्तौ इति । कां
स्वार्थः ॥ २९४ ॥

९१० काश्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्मभाष्ये

पूर्वेणेष्टोत्तरेणावश्यम् ॥ २९५ ॥

यष्ट्यमित्ययमर्थः ॥ २९५ ॥

इपुरिष्टिरन्तरेणैनावाग्नेयः पुरोडाशः ॥ २९६ ॥

एनौ उद्भिदूबलभिदाघन्तरेणेपुरिष्टिसंज्ञेष्टिर्भवति । आग्नेयः पुरोडाशः । आग्नेय इति न्यायसंस्तुचनम् ॥ २९६ ॥

तत्र विशेषः—

उद्बृढः प्रस्तरः ॥ २९७ ॥

बृहन्निष्कर्षं । ऊर्ध्वं निष्कृष्ट इत्यर्थः ॥ २९७ ॥

बाणवन्तः परिधयः ॥ २९८ ॥

बाणवच्छब्द एषौ हि दृष्टः । द्वौ बाणवन्तौ सप्ततानि व्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदिति । एतच्च शरेषूपगते । यस्माद्बाणा एव परिधय इति ॥ २९८ ॥

अर्धमासं मासः संवत्सरं वा ॥ २९९ ॥

इष्टुरिष्टिर्भवति ॥ २९९ ॥

दक्षिणा गायत्री चतुर्विंशतिवर्गा यथाशक्ति ॥ ३०० ॥

इयमेव मायश्रीत्युच्यते ॥ ३०० ॥

अपचितिकामस्यापचिती ॥ ३०१ ॥

अपचिती द्वौ ऋतू तावपचितिकामस्य भवतः । अपचितिः पूज्योच्यते ॥ ३०१ ॥

राजयज्ञावित्येके ॥ ३०२ ॥

एके आचार्या मन्यन्ते राजयज्ञावेताविति एके त्रैवर्णिकस्यापि ॥ ३०२ ॥

दक्षिणाश्चरथश्चतुर्युगुभयतः ॥ ३०३ ॥

उभयतश्चत्वार इत्यर्थं ३०३ ॥

काऽस्यकवचः ॥ ३०४ ॥

रघो भवति ॥ ३०४ ॥

शतार्हा अश्वः ॥ ३०५ ॥

अश्वः शतार्हा भवन्ति ॥ ३०५ ॥

साम्निचित्यावमेस्तोमौ सर्वजिहीक्षौ ॥ ३०६ ॥

अग्नेस्तामसंशफौ क्रतू साम्निचित्यौ भवतः ॥ ३०६ ॥

पूर्वः पक्ष्युत्तरो ज्योतिः ॥ ३०७ ॥

पूर्वस्य पक्षीति विशेषस्तथा उत्तरस्य च ज्योतिरिति ॥ ३०७ ॥

धान्यचितानि चत्वारि चत्वारि दक्षिणा ॥ ३०८ ॥

अग्नेस्तोमयोर्धान्यस्य पूर्णान्यनांसि चत्वारि दक्षिणा ॥ ३०८ ॥

पूर्वस्य पङ्गवान्युत्तरस्य चतुर्गवानि ॥ ३०९ ॥

पूर्वस्य पक्षिणः पङ्गवानि भवन्ति । उत्तरस्य ज्योतिषधनु-
र्गवानि ॥ ३०९ ॥

ऋषभगोसवौ ॥ ३१० ॥

ऋषभश्च गोसवश्च क्रतू भवतः ॥ ३१० ॥

पूर्वो राज्ञः ॥ ३११ ॥

पूर्वं ऋषभसंशफो राज्ञः ॥ ३११ ॥

दक्षिण ऋषभसहस्रं द्वादशं वा शतम् ॥ ३१२ ॥

यिफत्वेन ॥ ३१२ ॥

उक्थ्यो गोसवोऽयुतदक्षिणः ॥ ३१३ ॥

गोसवसंज्ञकः क्रतुव्यसंज्ञो भवति अयुतदक्षिणश्च ॥ ३१३ ॥

वैश्वयज्ञ इत्येके ॥ ३१४ ॥

मन्यन्ते । सर्वेषामित्यपरे ॥ ३१४ ॥

सराजानो विशो यं पुरस्कुर्वीरन्त्स

एतेन यजेत ॥ ३१५ ॥

गोसवेन ॥ ३१५ ॥

स्थण्डिले भिषिच्यते ॥ ३१६ ॥

प्रतिदुहाहवनीयस्य दक्षिणतः ॥ ३१७ ॥

स्थितः आगन्तुत्वादन्ते ॥ ३१७ ॥

स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः ॥ ३१८ ॥

गोसवयाजिनं जनाः ॥ ३१८ ॥

वैश्वस्तोमदक्षिणालिङ्गो मरुत्स्तोमो गणयज्ञो

भ्रान्तृणां सखीनां वा ॥ ३१९ ॥

वैश्वस्तोमदक्षिणायां यानि लिङ्गानि तान्यत्रापि भवन्ति
मरुत्स्तोम इति च संज्ञा । भ्रातृणां सखीनां वा सम्भवति ग-
णयज्ञः ॥ ३१९ ॥

प्रजाकामपशुकामयोरैन्द्रामकुलायः कुल-

दक्षिणः ॥ ३२० ॥

पेन्द्रामकुलाय इति संज्ञा । गोकुलत्रास्य दक्षिणा ॥ ३२० ॥

स च—

द्वियंज्ञो भ्रात्रोः सख्यो वा ॥ ३२१ ॥

इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः सहस्रं दक्षिणा ॥ ३२२ ॥

सहस्रं चास्य दक्षिणा ३२२ ॥

उक्थ्यः ॥ ३२३ ॥

उक्थ्यसंस्थश्चासौ भवति ॥ ३२३ ॥

पुरोधाकामस्येन्द्राग्न्योस्तोमः ॥ ३२४ ॥

भवति । पौरोहित्यकामस्य ॥ ३२४ ॥

राजपुरोहितयोर्वा सह यजमानयोः ॥ ३२५ ॥

त प्रकृत्य द्वि भूयते एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजे-
तामिति ॥ ३२५ ॥

पृथग्वा ॥ ३२६ ॥

सह वेति त्रिकल्पः ॥ ३२६ ॥

दक्षिणा गायत्रीसम्पन्ना ब्राह्मणस्य ॥ ३२७ ॥

यष्टुर्भवति ॥ ३२७ ॥

जगत्या राज्ञः ॥ ३२८ ॥

जगत्यासम्पन्ना राज्ञः । सह पक्षे प्राकृतदक्षिणः ॥ ३२८ ॥

विघनौ पशुकामस्य ॥ ३२९ ॥

विघनसंघ्नौ ऋतू पशुकामस्य भवतः ॥ ३२९ ॥

अभिचरतो वा ॥ ३३० ॥

तौ भवतः ॥ ३३० ॥

वृहतीसम्पन्नाः पशुकामस्य ॥ ३३१ ॥

वक्षिणाः ॥ ३३१ ॥

अभिचरतः प्रज्ञाताः ॥ ३३२ ॥

प्राकृताः ॥ ३३२ ॥

सन्दृशवज्रावभिचरतः ॥ ३३३ ॥

सन्दृशश्च वज्रश्च तावभिचरतो भवतः ॥ ३३३ ॥

षोडशी वज्रः ॥ ३३४ ॥

षोडशीसंख्यो भवति वज्रः ॥ ३३४ ॥

शुण्ठाली लोहाकर्णी षोडशिनः सोमक्रयणी ॥ ३३५ ॥

भवति ॥ ३३५ ॥

अहर्गणेष्वविशेषात् ॥ ३३६ ॥

अहर्गणं गतेषु षोडशिनि उक्तलक्षणैव सोमक्रयणं भवति । कुल पतत् । अविशेषात् । अहर्गणगतोऽपि षोडशी षोडश्येव । न च संख्यान्तरैर्विरोधोऽस्ति ॥ ३३६ ॥

विश्वजित्परिवासाश्च ॥ ३३७ ॥

अहर्गणगतेषु विश्वजिति परिवासा भवन्ति । तुल्यग्यायत्वात् ॥ ३३७ ॥

न वा स्वसम्बन्धात् ॥ ३३८ ॥

न वाहर्गणगते विश्वजिति परिवासा भवन्ति । सर्वस्वदानसम्बन्धेन हि तेषां श्रवणमिति । अथवा स्वसम्बन्धादिति । विश्वजिद्याजिसम्बन्धात् । न चाहर्गण्याजी । तस्माच्च भवति ॥ ३३८ ॥

एकराजमेव पूर्वेणाभिचरेत् ॥ ३३९ ॥

पुत्रेण सन्दंशेन राजानमेवैकमभिचरेत् । न जनपदम् ॥ ३३९ ॥

जनपदं वज्रेण ॥ ३४० ॥

व्यत्यासं वैनौ प्रयुञ्जीत ॥ ३४१ ॥

वज्रेण राजानम् । सज्जनपदं च सन्दंशेन ॥ ३४१ ॥

शमित्वा स्तृत्वा वा ज्योतिष्टोमेन यजेत शा-

न्त्यर्थेन शान्त्यर्थेन ॥ ३४२ ॥

अभिचारादुपशमं गत्वा मारयित्वा वा शशु ज्योतिष्टोमेन
शान्त्यर्थेन यजेत ॥ ३४२ ॥

इत्युपाध्यायककृतौ कात्यायनसूत्रविवरणे

द्वाविंशतिमोऽध्यायः समाप्तः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

द्वादशोपसत्का अहीना मासापवर्गाः ॥ १ ॥

ननु च द्वादशोपसत्कमवाच्यम् । अन्ययात्तत्प्राप्ते । अहीनात्मकस्य हि द्वादशाहस्य अहीनान्तरेषु सामान्याद्धर्मप्रवृत्तिरिष्यते । तेन द्वादशोपसत्क प्राप्तमेवात्रेति । अत्रोच्यते । दीक्षा सुत्योपसच्छेपेणेति वक्ष्यति । जामदग्न्ये चतूराह्ने दीक्षाणां विंशतिस्तका । तत्र मासापवर्गत्वमस्ति किं जामदग्न्ये मासापवर्गता बाध्यतामुतोपसदा द्वादशत्वमिति । तेन मासापवर्गता बाधनाय द्वादशोपसत्त्वमुच्यते वचनात् मासापवर्गास्ते भवन्ति ॥ १ ॥

दीक्षाः सुत्योपसच्छेपेण ॥ २ ॥

सौत्यान्यहानि परिगण्य औपसदानि च शेषा दीक्षा ॥ २ ॥

द्वयहप्रभृतयो द्वादशाहपर्यन्ताः ॥ ३ ॥

द्विराहप्रभृतयो द्वादशरात्रपर्यन्ता अहीना ॥ ३ ॥

तत्राम्नानादतिरात्रांश्चैके ॥ ४ ॥

तन्मध्य आम्नानात् अतिरात्राश्च एके अहीनधर्मकानिच्छन्ति प्रयोगरचनन्यायात् । यथा कित्तमध्यस्योऽकित्तयोपि कित्तप इषानुमीयते साहचर्यादेव । एके तन्नेच्छन्ति । धर्मप्राप्तिरिदं यचनाद्भ्याति । न चेद्वचनमस्ति प्रत्यक्षमात्रं चानुमानिकम् न च नामधेयम् । तस्मान्नाहीनधर्मका अतिरात्रा । न च सन्निधायाम्नातमात्रेण धर्माणां प्रवृत्तिर्युक्ता ॥ ४ ॥

दाशरात्रिकाण्यहानि द्वयहादिष्वेकोच्चयेन

तद्गुणदर्शनात् ॥ ५ ॥

आद्याहे यो दशरात्रस्तदीयान्यहानि भवन्ति द्विरादित्रिषु । कुन
एतत् । तद्गुणदर्शनात्तद्गुणा हि ददयन्ते द्विरात्रं प्रवृत्त्य अपसव्यो
यै द्विरात्र इत्याहु हे ह्येने ऊन्सी गायत्रं च त्रैष्टुभं (च) जगतीमन्तरेण
जगत्त्र न भवतीति । त्रैष्टुभमेके (हनि) वैखानसविधिपरे वाक्ये चिह्नं
गायत्रं प्रथममहर्षिष्टुभं च द्वितीयं दर्शयति । यदि च दशरात्रिकाण्य-
हानि ग्रहहादिषु तदैतदुपपद्यते । यथा त्रिकटुकविधिपरे वाक्ये पृष्ठय-
मयसिनें दर्शयति । लिङ्गमात्रमुपदिष्टम् न्यायोभिधीयते । द्विरात्रा-
दिष्वहर्गणेषु गुणत्वसामान्याद्दशरात्रादिको विध्यन्ते इष्यते ।
तत्र च प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ । सर्वत्र प्रत्यक्षोदशरात्र एव
प्रवृत्तिधर्मः । अपि च द्विरात्रस्त्रिरात्र इति च रात्रिसामान्याद्दशरा-
त्रिकी विध्यन्तप्रवृत्तिर्युक्तेति । तस्मात्साधून्मात्रार्थेण दशरात्रिका-
ण्यहानि ग्रहहादिष्विति ॥ ५ ॥

सहस्रदक्षिणाः ॥ ६ ॥

द्विरात्रादयो भवन्ति ॥ ६ ॥

चतुरात्रादिव्यधिकम् ॥ ७ ॥

चतुरात्रादिषु तु सहस्राधिका दक्षिणा ॥ ७ ॥

प्राकृतं वा प्रत्यहम् ॥ ८ ॥

याशब्दो विकल्पार्थः । प्राकृतं दक्षिणा दानं द्विरात्रादिषु वा
भवति ॥ ८ ॥

पौण्डरीके ऽयुतम् ॥ ९ ॥

दक्षिणा ॥ ९ ॥

समविभक्ताः प्रत्यहं ददाति ॥ १० ॥

प्रत्यहं समविभागेन दक्षिणादानम् ॥ १० ॥

अन्त्येऽहन्यधिकाः ॥ ११ ॥

विभागाधिकानामन्त्येऽहति क्षानम् ॥ ११ ॥

तयोदशातिरात्राः ॥ १२ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेष ॥ १२ ॥

तेषाम्—

चत्वारोषोडशिकाः प्रथमाः ॥ १३ ॥

शोडपिप्रदरहिताश्चत्वारः प्रथमाः ॥ १३ ॥

प्रजातिकामस्य नवसप्तदशः ॥ १४ ॥

भवति ॥ १४ ॥

ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य त्रिपुत्रान् ॥ १५ ॥

अतिरात्रो भवति ॥ १५ ॥

गौर्भ्रातृव्यवतः स्वर्गकामस्यायुरामयाविनो वा ॥ १६ ॥

भवति ॥ १६ ॥

उपोतिष्टोमविश्वजित्तिवृत्पञ्चदशसप्तदशकविः

शा यथासंख्यमृद्धिपशुब्रह्मवर्चसत्रीर्यान्ना-

द्यप्रतिष्ठाकामानां भवन्ति ॥ १७ ॥

असौर्यामः प्र प्रेव यस्मात्पशवो भ्रूशेरन् ॥ १८ ॥

प्राप्ता इव यस्मात्पण्यो स्रस्वन्ते तस्यासौर्यामो भवति ॥ १८ ॥

अभिजिह्मरातृव्यवतः ॥ १९ ॥

सर्वस्तोमो वृभूपतः ॥ २० ॥

निमिच्छन् सर्वस्तोमो भवति ॥ २० ॥

यूपैकादशिनी चास्मिन् ॥ २१ ॥

भयति ॥ २१ ॥

द्व्यहास्यः ॥ २२ ॥

भयन्ति ॥ २२ ॥

अपोडशिकावतिरात्रा उत्तरयोः ॥ २३ ॥

द्विरात्रयोः ॥ २३ ॥

आह्निरसचैत्ररथकापित्रनाः ॥ २४ ॥

एतेषामेव संज्ञाः ॥ २४ ॥

द्वितीयमुक्थ्यपूर्वमेके ॥ २५ ॥

द्वितीयं द्विरात्रमेके उक्थ्यपूर्वं कुर्वन्ति । पार्ष्टिकस्याग्निष्टोमस्य स्थाने उक्थ्य कुर्वन्ति । संख्यामात्रान्यत्वं धर्मास्तु तदीया एव ॥ २५ ॥

प्रथमेन यजेत यः पौण्यो हीन इव स्यात् ॥ २६ ॥

पुण्याहः सगुण्यैर्न युज्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

द्वितीयेन प्रजाकामः ॥ २७ ॥

तृतीयेन स्वर्गकामः पशुकामोवा ॥ २८ ॥

त्र्याहाः पञ्च गर्गवैदछन्दोमान्तर्वसु-

पराकाः ॥ २९ ॥

द्वितीये त्रिवृतोऽतिरात्राः सर्वे राज्यकामस्य ॥ ३० ॥

त्रिवृतस्तोमयुक्ता अतिरात्राः राज्यकामस्य भवन्ति कृतवः । तत्रापि संख्यान्यत्वंमात्रम् ॥ ३० ॥

अन्तर्वसुः पशुकामस्य ॥ ३१ ॥

भयति ॥ ३१ ॥

पराकः स्वर्गकामस्य ॥ ३२ ॥

चतुरहाश्चत्वारः ॥ ३३ ॥

अत्रिचतुर्वीर जामदग्नवसिष्ठसुतर्ष-
विश्वामिता ॥ ३४ ॥

सञ्ज्ञा एता ॥ ३४ ॥

जामदग्नो विंशतिदीक्षः पुष्टिकामस्य ॥ ३५ ॥

भवति । ॥ ३५ ॥

तत्र च—

उपसद पुरोडाशिन्यः ॥ ३६ ॥

उपसद पुरोडाशिन्यो भवन्ति वचनात् ॥ ३६ ॥

अनूपसदं जुहोति ॥ ३७ ॥

उपसद्युपसदि पुरोडाशान् जुहातीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

यदा चानूपसद पुरोडाशद्वेभ्यस्तदा चिन्त्यते । किमाज्यधर्मा
भवन्त्युत औषधधर्मा इति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः —

आज्यधर्मास्थानापत्तेः ॥ ३८ ॥

कार्यापत्तौ हि धर्मे प्रातिपुत्तेति ॥ ३८ ॥

एव प्राप्तमाह—

औषधधर्मा वा द्रव्यसामानात् ॥ ३९ ॥

औषधधर्मा वा भवन्ति नाज्यधर्मा । सत्याग्रावि कार्यापत्तौ
पुरोडाशद्रव्य एव पर्युपस्थापक धर्माणाम् । कार्यापत्तिरिति ह्यतथा
निहितमेतत् । न चेह कार्यापत्तिः ॥ ३९ ॥

अनुहोमाश्च पुरोडाशाः ४० ॥

अनुहोमा हि पुरोडाशा भूयन्त इति । अनूपसदं जुहोति ।
उपसदागमनु जुहोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रत्युपसदमेकोच्चयेन कपालान्येककपालप्र-
-भृतीनामाग्नेयाश्विनवैष्णवसौम्यसावित्रधात्र-
-मारुतबार्हस्पत्यमैत्रवरुणेन्द्रवैश्वदेवाः ॥ ४१ ॥

एतद्देवत्याः पुरोडासाः तेषां चैकोच्चयेन कपालानि एकप्र-
-भृतीनि भवन्ति । अनूपसद जुहोतीति च जुहोतिसशब्दनाञ्जुहोत-
-य एते ॥ ४१ ॥

तेषां होमः अग्ने वेहोत्रं वेरध्वरमा पितरं
वैश्वानरमवसे करिन्द्राय देवेभ्यो जुहुता ह-
विः स्वाहा, देवावश्विनौ मधुकशयाद्येमं
यज्ञं यजमानाय मिमिक्षतमिन्द्राय, देवेभ्यो
जुहुता हविः स्वाहा, देव विष्ण उर्वद्या-
स्मिन्यज्ञे यजमानयाधि त्रिक्रमस्वेन्द्राय दे-
वेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा, देव सोम रेतोधा
अद्यास्मिन्यज्ञे यजमानयैधीन्द्राय देवेभ्यो जु-
हुता हविः स्वाहा, देव सवितः सुसावित्तम-
द्यास्मिन्यज्ञे यजमानायासुवस्वेन्द्राय जुहुता
हविः स्वाहा, देव धातः सुधाताद्यस्मिन्यज्ञे
यजमानायैधीन्द्राय जुहुता हविः स्वाहा,
देवा ग्रावाणो मधुमतीमद्यास्मिन्यज्ञे यज्ञसा-
नाय वाचं वदतेन्द्राय जुहुता हवि स्वाहा,
देव्यनुमते ऽन्वद्येमं यज्ञं यजमानाय मन्य-

स्वेन्द्राय जुहुता हविः स्वाहा, 'देव्यदिते
 स्वादित्यमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानयासुवस्वेन्द्रा-
 य जुहुता हविः स्वाहा, देव्य आपो नन-
 म्यध्वमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायेन्द्राय जुहु-
 ता हविः स्वाहा, सदः सदः प्रजावानृभुर्जु-
 पाण इन्द्राय जुहुता हविः स्वाहा, देव
 त्वष्टः सुरेतोधा अद्यास्मिन्यज्ञे यजमाना-
 यैधीन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहेति ॥ ४२ ॥

इत्येवमादि निगृह्यव्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

द्वादशाहं यजते प्रतिलोममेकैकेन ॥ ४३ ॥

एतदमर्कैः पुरोडाशैः सुत्यान्ते सुत्यासंनिधौ द्वादशाहानि यजेत
 प्रतिलोम्येन । यजतेति संयजनाच्च यजतय एते न जुहोतयः ॥ ४३ ॥

पञ्चाहास्त्रयः ॥ ४४ ॥

मघन्ति ॥ ४४ ॥

देवानां प्रथमः ॥ ४५ ॥

प्रथमस्य देवपञ्चाह इतीय संज्ञा ॥ ४५ ॥

द्वितीयस्य पञ्चदशारदीयः ॥ ४६ ॥

इतीय संज्ञा ॥ ४६ ॥

तेन यक्ष्यमाणः पञ्चवर्षाण्याश्वयुजीशुक्लेषु
 चतुस्त्रिंशतं पशूनालभते मारुतान् ॥ ४७ ॥

तेनेति पञ्चशरदीयोपलक्षणम् ॥ ४७ ॥

वैश्यस्तोमदक्षिणालिङ्गान् ॥ ४८ ॥

वैश्यस्तोमे दक्षिणायां यानि लिङ्गानि राजीवपृश्नय इत्येव
मादीनि तल्लिङ्गानालभते ॥ ४८ ॥

उक्ष्णो वत्सतरीर्वर्णानुपूर्वेण ॥ ४९ ॥

प्रतिवर्षेण ॥ ४९ ॥

अर्धावत्सतर्यः ॥ ५० ॥

तेषां च पशुनामर्धो वत्सतर्यो भवन्ति ॥ ५० ॥

पर्यग्निकृतानुत्सृजन्त्युक्ष्णो वत्सतरीभिः

संस्थापयन्ति ॥ ५१ ॥

उक्ष्णां तदङ्गरीति विधानम् । वत्सतरीभिः परिसमाप्ति ॥ ५१ ॥

एवं पञ्च वर्षाण्युक्ष्णो नियुज्जन्ति ॥ ५२ ॥

इति वचनात् तानेव । वत्सतर्यस्तु प्रतिवर्षे वर्णानुपूर्वेणान्या-
द्यान्याश्च भवन्ति ॥ ५२ ॥

पष्ठे सवनीया भवन्ति तयस्त्रयोऽन्वहम् ॥ ५३ ॥

पष्ठे वर्षे त एवोक्षाण सवनीया भवन्त्यन्वह प्रयत्नप्रय ॥ ५३ ॥

ऐन्द्रामारुतापञ्चोत्तमे ॥ ५४ ॥

उत्तमे ऽहनि पञ्च ॥ ५४ ॥

यः कामयेत बहुः स्यामिति स एतेन यजेत ॥ ५५ ॥

पञ्चशारदीयेन ॥ ५५ ॥

पश्चापदि चरवः ॥ ५६ ॥

एतेषामेव पशुनामापस्तु चरवो भवन्ति ॥ ५६ ॥

लम्बाख्यः ॥ ७३ ॥

द्वितीये पङ्क्ते पार्ष्टिकः पञ्चाह । उभयपृष्ठ पृष्ठयावलम्बाख्यो भवति । पृष्ठयावलम्बाख्याया इह च प्रयोजनाभावादन्वयार्थता । वक्ष्य-
ति हि पृष्ठयावलम्बाख्यत्वारद्वन्द्वोमा इति ॥ ७३ ॥

तृतीये त्रिभ्यस्त्रिकट्टुकाः ॥ ७४ ॥

तृतीये पङ्क्ते त्रिभ्यः पार्ष्टिकेभ्योवसितेभ्यस्त्रिकट्टुका भ-
वन्ति ॥ ७४ ॥

सप्त सप्ताहाश्चत्वारो व्रतोत्तमाः प्रथमाः ॥ ७५ ॥

चतुर्णां महायतमुत्तम भवति ॥ ७५ ॥

तृतीयः पशुकामस्य ॥ ७६ ॥

भवति ॥ ७६ ॥

इन्द्रस्य पञ्चमः ॥ ७७ ॥

पञ्चम इन्द्रसप्ताहसप्तमः ॥ ७७ ॥

द्वितीयप्रभृतिपङ्क्तेकाहाः ॥ ७८ ॥

तत्र भवन्ति ॥ ७८ ॥

सर्वस्तोम उत्तमः ॥ ७९ ॥

जनकसप्तरात्रश्चतुर्भ्यो विश्वजिन्महाव्रतम् ॥ ८० ॥

चतुर्भ्यः पार्ष्टिकेभ्यो वसितेभ्य परे दिश्वजिन्महाव्रतम् ॥ ८० ॥

उत्तमे पङ्क्तौ बृहद्रथन्तरपृष्ठः पृष्ठयस्तो-

माख्यः ॥ ८१ ॥

उभयपृष्ठयस्य पङ्क्तस्य पृष्ठस्तोम द्वितीयमाख्या संभ्यव-
धारणो ॥ ८१ ॥

विश्वजित्पशुकामस्य ॥ ८२ ॥

विश्वजिदतिरात्रो भवति । पशुकामस्य चायम् ॥ ८२ ॥

अष्टाहे षडहान्महाव्रतम् ॥ ८३ ॥

अष्टाहे षडहादवसितान्महाव्रतं भवति । ततोऽतिरात्रः ॥ ८३ ॥

नवरात्रे त्रिकद्रुकाः ॥ ८४ ॥

षडहादेवावसिताद्भवन्ति ॥ ८४ ॥

द्वितीयं त्रिकद्रुकेभ्यः पृष्ठयावलम्ब्यः ॥ ८५ ॥

ततोऽतिरात्रः ॥ ८५ ॥

दशरात्राश्चत्वारः ॥ ८६ ॥

भवन्ति ॥ ८६ ॥

प्रथमस्त्रिककुप् ॥ ८७ ॥

प्रथमस्त्रिककुप् संज्ञो भवति ॥ ८७ ॥

उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षस्त्रिरावृतः ॥ ८८ ॥

सर्वे चैते ऽपूर्वाः ॥ ८८ ॥

प्रतिष्ठाकामस्य कौसुरुबिन्दः ॥ ८९ ॥

कौसुरुबिन्द इति संज्ञा ॥ ८९ ॥

तत्राहान्याह—

अग्निष्टोमास्त्रिवृतस्त्रयः ॥ ९० ॥

त्रिवृतस्तोमयुक्ता. अग्निष्टोमास्त्रयो भवन्ति ॥ ९० ॥

पञ्चदशाश्चोक्थ्याः ॥ ९१ ॥

अथ एष ॥ ९१ ॥

सप्तदशाश्च ॥ १२ ॥

चशब्दात्तूय उपस्थाः ॥ १२ ॥

एकविंशोऽतिरात्रः ॥ १३ ॥

योऽतिरात्रः स एकविंशस्तोमको भवति ॥ १३ ॥

पूर्वशरात्रोऽभिचर्यमाणस्य ॥ १४ ॥

पूर्वशरात्र इति संज्ञेया सोऽभिचर्यमाणस्य भवति ॥ १४ ॥
तत्राहान्याह—

उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षः ॥ १५ ॥

उक्थ्यस्योभयतोऽग्निष्टोमाविति ॥ १५ ॥

गोपक्षोऽभिजित् ॥ १६ ॥

अभिजिदेकाहः । तस्य गौरभयतो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

आयुर्विश्वजित्पक्षः ॥ १७ ॥

आयुरास्यश्चेकाहस्तस्य विश्वजित्पक्षस्तस्यानीयो भवति ॥ १७ ॥

छन्दोमदशाहः पशुकामस्य ॥ १८ ॥

छन्दोमदशाह इति संज्ञा । स पशुकामस्य भवति ॥ १८ ॥

तत्राहान्याह—

पृष्ठ्यात्रलम्बाच्चत्वारश्छन्दोमाः ॥ १९ ॥

पौण्डरीकः सर्वर्द्धिकामस्य ॥ २० ॥

पौण्डरीक इति संज्ञा स सर्वर्द्धिकामस्य भवति ।

द्विगं. कामयते स सर्वर्द्धिकामः तस्य पौण्डरीको भवति । संख्या-

दशरात्रोऽसत्तोत्थानः ॥ २० ॥

दशरात्रो भवति सन्नेत्यानवर्जितः ॥ १०१ ॥

विश्वजिदतिरात्रः ॥ १०२ ॥

भवति ॥ १०२ ॥

तुल्यमाध्वर्यवमतिरात्रेषु विश्वजिद्वर्जम् ॥ १०३ ॥

अहीनेषु येऽतिरात्रास्तेषु समानमाध्वर्यवं भवति । विश्वजित्
वर्जयित्वा । को विशेषस्तत्रेति चेत् । सर्वमेधे श्रूयते । विश्वजित्सर्व-
पृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्भवतीति सर्वपृष्ठता विशेषः । तेनोच्यते
विश्वजिद्वर्जमिति ॥ १०३ ॥

यथोक्तमुत्तमो यथोक्तमुत्तमः ॥ १०४ ॥

उत्तमो द्वादशरात्रो यथोक्त एव भवति ॥ १०४ ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रविवरणे
त्रयोविंशतिमोऽध्यायः समाप्तः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

उक्ता ऽदीना । इदानीं सन्तूष्यभिधीयन्ते ।

द्वादशरात्रादीनि रात्रिसन्तूषि ॥ १ ॥

रात्रिसन्तूषीति नाम । तच्च द्वादशरात्रप्रभृतीनामापूर्वपदप्रधानोऽयं बहुव्रीहिः ॥ १ ॥

एकोच्चयेन चत्वारिंशदन्तानि ॥ २ ॥

एकोच्चयेनान्हां चत्वारिंशदन्तानि रात्रिसन्तूषि ॥ २ ॥

यथोपदेशमहानि ॥ ३ ॥

येन क्रमेण यान्यहान्युपदिश्यन्ते तानि तथैव प्रतिपत्तयानि । विमर्धमिदमुच्यते । आवापिकानामन्य क्रम औपदिशिकानां तु उपदेशक्रम एव । अथवा यथोपदेशमिति वेदिकानां नास्तीति धर्मप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

आपूर्यमाणे दशरात्रः परः ॥ ४ ॥

आपूर्यमाणे सत्रे दशरात्रावापो भवति । स च भवन्परतो भवति न पूर्वं । पदं पार्थिवानि चत्वारि च्छान्दोमिकान्यहानि दशरात्र उच्यते ॥ ४ ॥

प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दशरात्रादुत्तर

मेकाहार्थं ॥ ५ ॥

यानि प्रकृतिविहितानीत्याचार्येणाभिधीयन्ते तत्रैकार्थं महाव्रतं भवति दशरात्रादुत्तरम् ॥ ५ ॥

पुरस्तादन्यत् ॥ ६ ॥

यदन्यदावापान्तरं व्याख्यास्यते तद्दशरात्रात्पूर्वं भवति ॥ ६ ॥

पडहार्थेऽभिप्लवः ॥ ७ ॥

यत्र पड्भिर्होभिर्न पूर्यते सत्त्वं तत्राभिप्लवः पूरणो भवति । अभिप्लवार्थश्चोक्तो गंधामयने ॥ ७ ॥

तस्यादितः पञ्च पञ्चाहार्थे ॥ ८ ॥

तत्त्वैषाभिप्लवस्यादितः पञ्चाहानि गृह्यन्ते पञ्चाहार्थे ॥ ८ ॥

त्र्यहार्थे ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः ॥ ९ ॥

त्रिकद्रुका इति ज्योतिरादीनां समुदितानां सत्त्वा संव्यवहारार्थाः ॥ ९ ॥

व्रतं च यथोक्तं चतुरहार्थे ॥ १० ॥

चतुर्हार्थे त्रिकद्रुकाश्च । यथाऽक्तप्रद्विणाश्च दशरात्रात्परं व्रतं भवति ॥ १० ॥

आयुषी द्व्यहार्थे ॥ ११ ॥

भवतः ॥ ११ ॥

अतिरात्रान्तरमावापस्थानम् ॥ १२ ॥

सत्प्रसाद्यन्तयोरतिरात्रविधानात् ॥ १२ ॥

आवापसमवेतानामल्पमल्पं पूर्वम् ॥ १३ ॥

यत्रावापानां समवायेन सत्त्वं पूर्यते तत्र यद्यदल्पं तत्तत्पूर्वं भवति ॥ १३ ॥

द्वे त्रयोदशरात्रे पृष्ट्यात्सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ॥ १४ ॥

पृष्ट्यादर्थस्तोमस्तोमसंश्लेषोऽतिरात्रो भवति । पूर्णमिदमेकम् ॥ १४ ॥

प्रकृतिविहितं द्वितीयम् ॥ १५ ॥

भवति । प्रकृति विहितप्रवृत्त्याच्च प्रतं दशरात्रादुत्तरं
भवति ॥ १५ ॥

सम्भार्य तृतीयम् ॥ १६ ॥

तृतीयं त्रयोदशरात्रमहोभिः सम्मिश्रयते ॥ १६ ॥

प्रायणीयाचतुर्विंशमहरभिजित्त्रयः स्वरसमा-
नो विपुवांस्तयः स्वरसामानो विश्वजिद्वृत-
मुदयनीयोऽतिरात्रः ॥ १७ ॥

अत्र चतुर्विंशमहरादिषु गावामयनिकेपूक्षात्रालम्भसयनान्त-
जपा भवन्ति गावामयनिकत्वादेव ॥ १७ ॥

चतुर्दशरात्राणि त्रीणि ॥ १८ ॥

तत्रैकस्मिन्—

द्वौ पृष्ठयौ ॥ १९ ॥

भवतः ॥ १९ ॥

प्रतिलोमः परः ॥ २० ॥

भवति । प्रतिलोमं च अयस्त्रिणारम्भणत्वेन ॥ २० ॥

मध्यमे त्रिकद्रुकाः पृष्ठथममितः ॥ २१ ॥

मध्यमे चतुर्दशरात्रे पृष्ठथममितस्त्रिकद्रुका भवन्ति ॥ २१ ॥

प्रतिलोमाः परे ॥ २२ ॥

वायुर्गौज्योतिरित्येवम् ॥ २२ ॥

विवाहोदकतरूपसंशयितानामेतत् ॥ २३ ॥

येषां विवाहे संशयो भवति किमस्माकं विवाहो भवति न

भवतीति संशयः । तथा उदकपाने शयने च तेषामेतत्सत्त्वं
भवति ॥ २३ ॥

प्रकृतिविहितं तृतीयम् ॥ २४ ॥

प्रकृतिविहितमदृष्टाद्भोगायुषी भवतः ॥ २४ ॥

पञ्चदशरात्राणि चत्वारि ॥ २५ ॥

भवन्ति ॥ २५ ॥

उत्तरे प्रकृतिविहिते त्रिकद्रुकैः ॥ २६ ॥

पुरगमित्येतदुक्तं भवति ॥ २६ ॥

चतुर्दशरात्राभ्यां पूर्वं व्याख्याते ॥ २७ ॥

पूर्वं पञ्चदशरात्रे चतुर्दशरात्राभ्यां व्याख्याते ॥ २७ ॥

इयंस्तु विशेषः—

पृथ्वयोर्मध्ये महावृतम् ॥ २८ ॥

भवति ॥ २८ ॥

अतिरात्रादग्निष्टुद्वितीयस्य ॥ २९ ॥

अतिरात्रादवसितादग्निष्टुद्वितीयस्य भवति ॥ २९ ॥

सप्रायणीयस्तृतीयस्य ॥ ३० ॥

स एवाग्निष्टुतृतीयस्य प्रायो भवति । नाम्ना च तदीयै-
व संख्या ॥ ३० ॥

प्रकृतिविहितानि प्राग्विदुशतिरात्रात् ॥ ३१ ॥

षोडशरात्रादिषु चतुर्षु आयुषेण हि पूरणम् । तत्र षोड-
शरात्रे प्रायणीया त्रिकद्रुकाः दशरात्रादुत्तरप्रथमम् । सप्तदशरात्रे
प्रायणीयात्पञ्चाहः अष्टादशरात्रे षडहः पञ्चोत्तरविंशतिरात्रे षडहो
दशरात्रप्रद्योत्तरं प्रथमम् ॥ ३१ ॥

विंशतिरात्रेऽभिल्लवोऽभिजिद्विध्वजितौ च ॥ ३२ ॥

वयोपदेशम् ॥ ३२ ॥

एकविंशतिरात्रयोरतिरात्रावषोडशिकौ ॥ ३३ ॥

अभिल्लवास्त्रयः प्रथमादातिरात्रः ॥ ३४ ॥

परिपूर्णमेवैतत् ॥ ३४ ॥

निदाघे द्वितीयं ब्रह्मवर्चसकामानम् ॥ ३५ ॥

निदाघो ग्रीष्म । तत्र द्वितीयमेकविंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चस-
मानं भवति ॥ ३५ ॥

त्रयस्त्रयः स्वरसामानो विपुवन्तमभि-

तः पृष्ठयौ च ॥ ३६ ॥

उत्तरः प्रतिलोमः ॥ ३७ ॥

पृष्ठयो भवति ॥ ३७ ॥

मानव्यः सामिधेन्यः ॥ ३८ ॥

विपुयति भवन्ति ॥ ३८ ॥

सौमापौष्णस्य उपालम्भ्यः ॥ ३९ ॥

विपुबलेवम् ॥ ३९ ॥

प्रकृतिविहितान्या द्वाविंशद्रात्रात् ॥ ४० ॥

सह द्वाविंशद्रात्रेण । आडभिन्निधौ कर्मविषयत्वात् ॥

द्वाविंशतिरात्रमन्नाद्यकामानाम् ॥ ४१ ॥

त्रयोविंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामानाम् ॥ ४२ ॥

पूर्वं चतुर्विंशतिरात्रं प्रजाकामानां पशुका-
मानां वा ॥ ४३ ॥

द्वाविंशतिरात्रे पूरणम् । प्रायणीयत्रिकद्रुकास्ततो ऽभिप्लव ।
दशरात्राच्च परं यतम् । त्रयोविंशतिरात्रे प्रायणीयात्पञ्चादस्ततः
पडहः । पूर्वस्मिञ्चतुर्विंशतिरात्रे द्वौ पडहौ ॥ ४३ ॥

द्वितीयः सः सदः ॥ ४४ ॥

द्वितीयं चतुर्विंशतिरात्रं सः सदसंशकम् ॥ ४४ ॥

अत्र विशेषः—

अपोडशिकावतिरात्रौ विशालः ॥ ४५ ॥

चक्ष्यमाणस्याहस्संघातस्य संज्ञा ॥ ४५ ॥

पार्ष्टिकानि त्रीण्युत्तराणि प्रतिलोमानुलोमानि ॥ ४६ ॥

पार्ष्टिकानि त्रीण्युत्तराणि अहानि प्रतिलोमानुलोमानि ॥ ४६ ॥

तमभितोऽग्निष्टोमावनिरुक्तौ ॥ ४७ ॥

तं विशालमभितोऽग्निष्टोमावनिरुक्तौ ॥ ४७ ॥

पृष्ठयस्तोमौ च ॥ ४८ ॥

अभितो मघतः ॥ ४८ ॥

तयोः—

उत्तरः प्रतिलोमः ॥ ४९ ॥

तस्मादग्निष्टोमावनिरुक्तौ ॥ ५० ॥

पूर्णमेतच्च ॥ ५० ॥

पञ्चविंशतिरात्रमन्नाद्यकामानां पञ्चविंश-

तिरात्रं प्रतिष्ठाकामानां सप्तविंशतिरात्रमृ-
द्धिकामानामष्टाविंशतिरात्रं प्रजाकामानाम्
पशुकामानां वा ॥ ५१ ॥
द्वात्रिंशद्रात्रं च ॥ ५२ ॥

चशब्दात्प्रजाकामानां पशुकामानां वा द्वाविंशतिरात्राभ-
िष्टयौ स्वस्थाने यतं च । पद्दविंशतिरात्रे प्रायणीयाद्भोग्यापुत्री ततो-
मिष्टयौ । सप्तविंशतिरात्रे प्रायणीयास्त्रिकटुकाः ततोमिष्टयौ ।
अष्टाविंशतिरात्रे प्रायणीयास्त्रिकटुकाः ततोमिष्टयौ । स्वस्थाने च
यतमाणकोर्नाश्रिविंशतिरात्रे प्रायणीयात्पञ्चादलतोमिष्टयौ । त्रिंशद्रा-
त्रे त्रयोमिष्टयः । एकात्रिंशद्रात्रे यतमाधिकमाष्टात्रिंशद्रात्रे प्रायणीयाद्भो-
ग्यापुत्री अभिष्टयस्त्रयः ॥ ५२ ॥

तयस्त्रिंशद्रात्राणि त्रीणि ॥ ५३ ॥

तत्र मध्यमे—

पञ्चाहाश्वत्वारः ॥ ५४ ॥

तिभ्योऽतिरातो विश्वजित् ॥ ५५ ॥

त्रिंश्वः पञ्चादेष्वोऽपसितेष्वो विभ्यजित्तिरात्रः ॥ ५६ ॥

वूतवद्द्वितीयं त्र्यभिष्टवम् ॥ ५७ ॥

तृतीये तयस्त्रयः पञ्चाहा विश्वजित्तमभितः ॥ ५८ ॥

भयन्ति ॥ ५९ ॥

तत्र च—

प्रतिलोमाः परे ॥ ५९ ॥

प्रकृतिविहितान्या चत्वारिंशद्रात्र ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिंशद्रात्रमन्नाद्यकामानाम् पङ्क्तिः-
शद्रात्रं प्रतिष्ठाकामानाम् सप्तत्रिंशद्रात्रमृ-
द्धिकानाम् अष्टात्रिंशद्रात्रं प्रजाकानाम् प-
शुकामानाम् वा ॥ ६० ॥

चत्वारिंशद्रात्रं च ॥ ६१ ॥

च शब्दात्प्रजाकामानामेव । अत्र पूर्णं प्रकृतिविहितावापेक्ष
यथोक्तम् ॥ ६१ ॥

वृत्तवन्त्युत्तराणि प्रथमवृत्तीयवर्जं सैका-
न्नपञ्चाशद्रात्राणि ॥ ६२ ॥

प्रथमवृत्तीयवर्जम् यत्तद्वन्ति भवन्ति ॥ ६२ ॥

प्रथमो विधृतिः ॥ ६३ ॥

पुल्लिङ्गेन सप्तस्यभिधानम् ॥ ६३ ॥

अपोडशिकावतिरात्रौ ॥ ६४ ॥

कोसुरविन्दः प्रथमस्त्रयहः ॥ ६५ ॥

उक्थ्यौ तूत्तरी ॥ ६६ ॥

कौसुरविन्दः प्रथमस्त्रयहो अग्निशोमाग्निहस्तोमयुक्तास्त्रयः ।
तत्र विशेषः । उक्थ्यायुत्तरी भवतः ॥ ६६ ॥

षोडशिदशमा उक्थ्याः ॥ ६७ ॥

भवन्ति । यत् संख्यामात्रमेवोद्वृत्ते तत्राऽपूर्वस्यपदेष्टः । यत्
सौज्योतिरायुयदिष्युपानम् तत्रैकादिकाः दशरात्रे पुनर्द्वादशादिका
इति । ऐकादिकेषु न नाम्ना धर्मप्रवृत्तिः । अपूर्वेषु तु द्वादशादिको
विध्यन्तः ॥ ६७ ॥

पृष्ठं चाभितो द्वादश द्वादश ॥ ६८ ॥

उक्थ्या भवन्ति ॥ ६८ ॥

वर्गान्तरेष्वतिरात्राः ॥ ६९ ॥

यमातिरात्रम् ॥ ७० ॥

व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः ॥ ७० ॥

अभिप्लवौ गोआयुपी अतिरात्रौ ॥ ७१ ॥

अभिप्लवावभिजिद्विध्वजितावतिरात्रौ ॥ ७२ ॥

अभिप्लवः सर्वस्तोमनवसप्तदशावतिरात्रौ ॥ ७३ ॥

आञ्जनाभ्यञ्जनीयेऽभिप्लवाः षट् ॥ ७४ ॥

आञ्जनाभ्यञ्जनीयमिति संज्ञा ॥ ७४ ॥

तत्र—

चतुर्भ्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ॥ ७५ ॥

चतुर्भ्योऽभिप्लवेभ्यो ऽवसितेभ्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रो
भवति ॥ ७५ ॥

तस्मिन्नुपसत्सु सर्पिर्विपचेयुर्गार्हपत्ये गुल्मु-
लुसुगन्धितेजनपीतुदारुभिः ॥ ७६ ॥

तस्मिन्नाञ्जनाभ्यञ्जनीये उपसत्सु पञ्चमानास्तु गुल्मुलुसुग-
न्धितेजनपीतुदारुभिः पृथक् पृथक् सर्पिर्विपचेयुः । पुरयार्धयाज्ञा-
हंपत्ये न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ ७६ ॥

यथासवनन्तैः सवनेष्वञ्जनाभ्यञ्जने कुर्वी-
रन्नाग्नीध्रेऽहरहः ॥ ७७ ॥

प्रातः सवनान्ते गुल्गुलुना माध्यन्दिने सुगन्धिनेजनेन तृती-
यसयने पैतृशरयेषु । आज्ञानमरणोः अश्वयज्ञं शरीरस्य । आग्नीधे-
ऽहरहः ॥ ७७ ॥

पृष्ठये वा ॥ ७८ ॥

वाऽब्दो विकल्पार्थः ॥ ७८ ॥

सवनमुखीयेषु भक्षयिष्यन्तो वा ॥ ७९ ॥

वा सवनान्तेषु ॥ ७९ ॥

ये आत्मानं नैव जानीरंस्तेषामेतत् ॥ ८० ॥

य आत्मानं प्रसुप्तमिव मन्यन्ते तेषामाज्ञाश्वयज्ञनीये-
धिकारः ॥ ८० ॥

संवत्सरसंमिते चतुर्विंशमहः ॥ ८१ ॥

संवत्सरसंमितमिति सत्रनाम । तत्र चतुर्विंशमह-
भयति ॥ ८१ ॥

अभिप्लवाश्चत्वारः ॥ ८२ ॥

गोआयुषी ॥ ८३ ॥

त्रिम्यो विपुवन्मध्यो नवरात्रः ॥ ८४ ॥

त्रिष्यो ऽश्वसितेष्ट्यो विपुवन्मध्ये गयामयनिको नवरात्रो
भवति ॥ ८४ ॥

एकपटिरात्रे पृष्ठयो नवरात्रमभितः ॥ ८५ ॥

अप्रतिष्ठातमध्येकपटिरात्रं द्वाघषिकेन सताक्षर्येणाभि-
हितम् ॥ ८५ ॥

प्रतिलोमः परः ॥ ८६ ॥

तपोः पृष्ठयपोः प्रतिलोमः पत्ये भवति ॥ ८६ ॥

सवितुः ककुभः ॥ ८७ ॥

व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः ॥ ८७ ॥

नवरात्राश्चत्वारः ॥ ८८ ॥

तानाचष्टे—

अग्निष्टोमाः प्रथमसप्तमोत्तमा नववर्गाणामु-

क्या इतरे ॥ ८९ ॥

सर्वेधैते ऽपूर्वाः ॥ ८९ ॥

परे षडभिप्लवे ॥ ९० ॥

परे ये द्वे ते षडभिप्लवे ॥ ९० ॥

पूर्वस्य चतुर्भ्यो व्रतम् ॥ ९१ ॥

भवति ॥ ९१ ॥

प्रजातिकामानमेतत् ॥ ९२ ॥

प्रकृतिविहितं शतरात्रं चतुर्दशाभिप्लवं
चतुरहश्च ॥ ९३ ॥

ननु प्रकृतिविहितत्वेनैवैतत्प्रामोति । चतुर्दशाभिप्लवं चतुर-
हश्चेत्यवाच्यम् । उच्यते च । तत्किमर्थम् । शतरात्रं यप्रशपनाय
एकं प्रकृतिविहितं तत्र त्रिकटुकाः पूर्वमभिप्लवेभ्यो भवन्ति । वय-
रात्राय परं व्रतं भवति द्वितीये यथोपदेशमहन्तीत्यभिप्लवेभ्यः पर-
तश्चतुरहः ॥ ९३ ॥

सदो हविर्धानानि चक्रीवन्ति ॥ ९४ ॥

चक्रीवन्ति भवन्ति ॥ ९४ ॥

अभिप्रायमभिपुण्वन्ति देशानपरोधेन ॥ ९५ ॥

यात्वा यात्वाभिपयं कुर्वन्ति देशानपरोधेन प्रतिनिवर्तन्ते ॥९५॥

अहरहरभिष्टवेपु त्रिकद्रुकेषु वा ॥ ९६ ॥

येति विकल्पः ॥ ९६ ॥

अभिष्टवाभ्यासेनाभिपूरणम् ॥ ९७ ॥

सकृत्प्रयोगी दशरातः ॥ ९८ ॥

भवति । प्रकृतिविहितानामेव धर्मः ॥ ९८ ॥

व्रतवन्ति सर्वजिद्दीक्षाणि ॥ ९९ ॥

व्रतवन्ति सत्त्राणि यानि तानि सर्वजिद्दीक्षाणि ॥ ९९ ॥

सप्तदशरात्रादीनि त्रिंशदन्तान्येके ॥ १०० ॥

एकान्नपञ्चाशद्रात्रे चाष्टादशदीक्षाणि पौर्ण-

मासीप्रक्रमाणि ॥ १०१ ॥

सप्तदशरात्रादीनि रात्रिसत्त्राणि त्रिंशदन्तानि । एकान्नपञ्चा-
शद्रात्रे च यानि व्रतवन्ति तान्यष्टादशदीक्षाणि पौर्णमासीप्रक्रमा-
णि चैक इच्छन्ति । एके यथाप्राप्तम् व्रतवत्त्वमात्रं सर्वजिद्दी-
क्षता च ॥ १०१ ॥

शतातिरात्रः सत्त्रमुपेयुरिति ध्रुयते । तत्र सन्देहः । किं
शतरात्रिकाणामन्हां संख्यात्यमात्रमुच्यते उत द्वादशाहस्य यदा-
द्यमहरतिरात्रसंस्थं तच्छतकृत्योऽभ्यसितव्यमुत दशरात्रस्यातिरात्र-
संस्थस्यैषोऽभ्यास आहोस्विच्छतसंख्यासंयुक्तानामतिरात्राणां वि-
धिरिति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

शतातिरात्रेऽहानि शतरात्रसामान्यात् ॥ १०२ ॥

शतातिरात्रे शतमन्हां ध्रुयते । तच्छतरात्रिकाण्यहानि प्रय-
सन्ते । एतसंख्यायच्छिन्नस्य हि धर्मापेक्षायां सत्यां शतरात्रस्य पयु-

पस्थापकत्वमिति ॥ १०२ ॥

एवं प्राप्त आह—

द्वादशाहाद्यं वा तत्प्रकृतेः ॥ १०३ ॥

अत्र ब्रह्मवाक्षिको यशोगोप्याचष्टे द्वादशाहस्य यदार्घ्यं प्रा-
यणीयमहरतिरात्रसंस्थं तस्यैतच्छतसंख्याविधानमिति । एव चाति-
रात्रप्राप्तौ शतसंख्याविधानमिति । यत्पुनरुक्तं शतरात्रं प्रवर्त्तते इति
तदयुक्तम् । न हि शतातिरात्रस्य शतरात्रिकधर्मप्रवृत्तौ प्रमाणमस्ति ।
उभयत्र ह्यानुमानिकेन पक्षेन द्वादशाहविध्यन्तप्रवृत्तिरिष्यते ।
तस्मात् शतरात्रिको विध्यन्तः । यदयुक्तं द्वादशाहाद्यस्यान्व-
यं संख्या विधीयते इति तदप्ययुक्तम् । पृथक्त्रयविधेति हि संख्या
भवति । न च प्रायणीयेष्वस्य मानं पृथक्त्रयविधेश्चैव सम्भवः । तस्मा-
देतदप्यनुपपन्नमेव । पितृभूतिराचार्यः सूत्रमन्यथा व्याचष्टे । द्वादशा-
हाद्यं वा तत्प्रकृतेरिति । द्वादशाहाद्यं प्रवृत्तिधर्माणां विजानीमः यः स-
त्तेषु प्रवर्त्तते इति कथासौ दशरात्रं स हि सर्वेतरत्रेषु प्रवृत्तिधर्मेति ।
एतदपि नापद्यते न हि द्वादशाहविधेः पृथग्यप्राप्तेः पदसु संस्थान्यत-
स्तसंख्याविधानं शोषयते वाक्यमेवमसद्भावं । अप्रापि च पृथक्त्व-
निवेदिन्यैव संख्या भवति दशरात्राभ्यासात् । तस्मादेतद-
प्यसंख्यं । अत्र घट्टामः । द्वादशाह आद्यो मूलभूतो यस्य शता-
तिरात्रस्य तद्द्वादशाहाद्यं शतातिरात्रम् । द्वादशाहमूलमित्यर्थः ।
कुत एतत् । तत्प्रकृतेः । द्वादशाहो हि प्रकृतिः सर्वसंज्ञाणामिरयुक्त-
मेव । अपि च यत्राहर्विदोपो नाम्नायते तत्र दशरात्रप्रवृत्तिर्भवति ।
इह संख्याविशिष्टानामतिरात्रसंस्थानामहर्विदोषाणामान्नातादश-
रात्रप्रवृत्तिर्न युक्ता इति । तस्माद्विद्यमेव व्याख्या द्वादशाह आद्यः प्रकृ-
तिभूतो यस्य शतातिरात्रस्य तद्द्वादशाहाद्यं शतातिरात्रमिति बहु-
मीदि ॥ १०३ ॥

शताभिष्टोमे शतोक्थ्ये च ॥ १०४ ॥

एव एव म्यायः ॥ १०४ ॥

शतातिरात्र एव कर्म विचारयति—

आश्विनस्याग्नेयान्ते प्रतिप्रस्थाता व्युक्राम-

तादि कृत्वा मैत्रावरुणाय प्रातरनुवाकमुपा-
कृत्यान्तर्यामं हुत्वा प्रपीड्य पवित्रं द्रोण-
कलशे निदधाति ॥ १०५ ॥

आग्निनस्य सद्यस्त्रस्य आग्नेयसूक्तान्ते प्रतिप्रस्थाता ध्युक्ता-
मतादि कृत्वा मैत्रावरुणाय प्रातरनुवाकमुपाकरोति अन्तर्यामं हुत्वा
प्रपीड्य पवित्रं द्रोणकलशे स्थापयति ॥ १०५ ॥

सशेषं होतृचमसम् ॥ १०६ ॥

स्थापयति ॥ १०६ ॥

तत —

तिरोन्ह्यादि करोति पूर्वस्यान्हः १०७ ॥

ग्रहग्रहणाद्या विप्रुद्धोमात्कृत्वा सवनसन्तर्नि-

जुहोत्यग्निः प्रातः सवन इति ॥ १०८ ॥

पैन्द्रयापयग्रहणमाविप्रुद्धोमात्कृत्या सवनसन्तर्निसहकं हो-
मं करोत्यग्निः प्रातः सवन इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १०८ ॥

संवत्सरप्रभृतीनि गवामयनप्रकृतीनि

तद्गुणदर्शनात् ॥ १०९ ॥

संवत्सरप्रभृतीनि यानि सत्त्वाणि तानि गवामयनप्रकृतीनि भव-
न्ति संवत्सरसामान्यात् । तद्गुणदर्शनात् । दर्शयन्ते हि तेषु गवाम-
यनिका गुणाः । अथ यत्पृष्ठं पङ्कदमुपयन्ति अथ यदभिप्लवं
पङ्कदमुपयन्तीति ॥ १०९ ॥

आदित्यानामयनेऽभिप्लवास्त्रिवृत्पञ्चदश-

स्तोमाः ॥ ११० ॥

आदित्यानामयमिति सहा सत्त्वं । तन्नाभिप्लवास्त्रिवृत्पञ्च-
दशस्तोमा भवन्ति ॥ ११० ॥

मासाः पृष्ठयमध्याः ॥ १११ ॥

मवामयने हि पृष्ठचान्ता मासाः इह पृष्ठयमध्या भवन्ति ॥ १११ ॥

बृहस्पतिसवोऽभिजितस्थाने ॥ ११२ ॥

भवति ॥ ११२ ॥

इन्द्रस्तोमो विश्वजितः ॥ ११३ ॥

स्थाने भवति ॥ ११३ ॥

विश्वजितः परे ऽये त्रयोभिप्लवास्तेषामुत्तर-
यो स्थाने त्रिवृतोऽग्निष्टोमा दश ॥ ११४ ॥

भवन्ति ॥ ११४ ॥

उद्भिद्वलभिदौ च ॥ ११५ ॥

षष्ठमासादौ मध्यमस्थाने पृष्ठयः ॥ ११६ ॥

षष्ठस्य मासस्य आदौ मध्यमस्याभिप्लवस्य स्थाने पृष्ठयो
भवति ॥ ११६ ॥

दशरात्रस्य छन्दोमदशाहः ॥ ११७ ॥

भवति ॥ ११७ ॥

अङ्गिरसामयनमादित्यानामयनवत् ॥ ११८ ॥

अङ्गिरसामयनमिति सप्तसप्ततितद्मादित्यानामयनवद्वधति ॥ ११८ ॥
विशेषमाह—

अभिप्लवास्त्रिवृतः ॥ ११९ ॥

त्रिवृतस्तोमफा अभिप्लवा भवन्ति ॥ ११९ ॥

मासाः पृष्ठयादयः पूर्वपक्षे प्रतिलोमाः परे ॥ १२० ॥

भवन्ति ॥ १२० ॥

योऽभिप्लवमध्ये पृष्ठ्य उत्तमः सः ॥ १२१ ॥

भवति ॥ १२१ ॥

गोआयुपी प्रतिलोमे ॥ १२२ ॥

भवतः ॥ १२२ ॥

छन्दोमदशाहश्च ॥ १२३ ॥

प्रतिलोम एव ॥ १२३ ॥

द्वतिवातवतोरयनमेकैकेन पृष्ठ्यस्तो-

मेन मासं मासम् ॥ १२४ ॥

द्वतिवातवतोरयनमिति सत्त्व संज्ञा । तत्रैकैकेन पृष्ठ्य-
स्तोमेन मासं नयेत् । पृष्ठ्यस्तोमाश्च त्रिवृदादयः । एवं ह्यत्र ध्रूयते ।
त्रिवृता मास पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मासं एकविंशेन मासं त्रि-
णवेन मासं त्रयस्त्रिंशेन मासमिति । अतस्त्रिवृदादिभिरेकाद्वैर्मासं
मास नयेदिति ॥ १२४ ॥

तदुक्तमाचार्येण—

एकाहास्तच्छब्दात् १२५ ॥

इति । तेषां शब्दस्तच्छब्दः सन्नाभिधायके उपलभ्यते । पृष्ठ्य-
स्तोमशब्दोपि च एकाहागमेष वाचक उपलभ्यते । पृष्ठ्यस्तोमशब्दा-
स्त्रिवृदादयः । ननु च स्तोमेभ्यपि हृदयते पृष्ठ्यस्य षडहस्य स्तोमाः
पृष्ठ्यस्तोमा इति स्तोमेभ्यपि भवति । नैतदेवम् । पृष्ठ्यस्तोमशब्दः प्र-
त्यस्तमितावयवार्थवृत्तितयाऽभ्यकर्णादिषदेकाहानां वाचक इति ।
स्तोमेषु पुनः पृष्टी कल्पयित्वा समासलक्षणेन तदलोपेन च स्तो-
मेन प्रवृत्तिः । न च तन्न्याय्यम् । तस्मात्पृष्ठ्यस्तोमशब्द एकाहानां
वाचक इति ॥ १२५ ॥

एवं प्राप्त आह—

नानाहानि वा संघातशब्दात् ॥ १२६ ॥

वाच्यः षष्ठ्यावृत्तौ । नानाहानि वा यान्यन्यप्राप्तानि

तेषु स्तोमविधानं त्रिवृता स्तोमेन मासं पञ्चदशस्तोमेन मासमित्येव-
मादि । कुत एतत् । सङ्ख्यातशब्दो यत्र भवति तत्रैकाद्वचने त्रिवृद्-
भवति स च मासमिति चाक्ष्य भिद्यते । अथ पुनर्यो मासः स
त्रिवृता स्तोमेनेति नैव दोषो भवति ॥ १२६ ॥

मध्येव्रतम् ॥ १२७ ॥

विषुवत्स्तोमे घृत भवति ॥ १२७ ॥

उत्तरपक्षं प्रतिलोमम् ॥ १२८ ॥

उत्तरपक्षं पूर्वपक्षमातिलोम्येन ॥ १२८ ॥

कुण्डपायिनामयनं पौर्णमासीदीक्षम् ॥ १२९ ॥

कुण्डपायिनामयनमिति सत्रस्य संज्ञा । तस्य पौर्णमास्यां
दीक्षा भवति ॥ १२९ ॥

चतुर्थ्या वा परपक्षस्य ॥ १३० ॥

इति विकल्पः ॥ १३० ॥

मासदीक्षाः ॥ १३१ ॥

तस्य भवन्ति ॥ १३१ ॥

सोममुपनह्य सुत्यास्थानेषु मासमिहोत्रं

जुह्वति ॥ १३२ ॥

सोमोपनहनं कृत्वा यानि सुत्यास्थानानि तेष्वग्निहोत्रहोमः ।
अग्निहोत्रं च सायारम्भं प्रातरपयर्गम् । तत्र द्वायपि होमो कलै-
क्याचन्नेणोपक्रमितव्या । प्रधानस्य तु भेदः । चतुर्गृहीतेनाग्निर्यो
सायमाहुतिं कृत्वा पुनश्चतुर्गृहीतेन सोममाहुतिं जुहोति । तन्नेणो-
त्तरं जुहोति । गार्हपत्यकार्यं तत्र प्राजहित एव न शालाद्वार्यं । ज्योति-
ष्टोमे हि तच्छृणु न चाग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमो न च तदङ्गमिति । आह-
वर्गीयस्यतिप्रणीत एव ॥ १३२ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम् ॥ १३३ ॥

नयेयु ॥ १३३ ॥

पक्षादौ यद्यद्वाविस्तत्सर्वमस्मिन् ॥ १३४ ॥

पक्षे कर्तव्यस्य अभिप्रवृत्तत्वात् ॥ १३४ ॥

सारस्वते च प्रथमे ॥ १३५ ॥

एवमेव ॥ १३५ ॥

तन्त्रेण वा समस्तचेदितत्वात् ॥ १३६ ॥

षाडशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । तन्त्रेणैव दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यौ । सम-
स्तयार्हिं चादना दर्शपूर्णमासाभ्यां मासमिति । न ह्यत्र फालो भेदकः ।
तस्मादग्निहोत्रघटत्रापि तन्त्रमेव ॥ १३६ ॥

अग्निहोत्रं च ॥ १३७ ॥

अस्य सूत्रस्य पूर्वमेवाभिहितो न्यायः ॥ १३७ ॥

पृथङ्मासाश्चातुर्मास्यपर्वभिः ॥ १३८ ॥

नीयन्ते । वैश्वदेवेन मासः यद्यन्यत्रासौर्मासः साकमेवैर्मासं
मुनासीरीयेन मासमिति ध्रुते ॥ १३८ ॥

साकमेवा दर्शपूर्णमासवत् ॥ १३९ ॥

तन्त्रेणेत्युक्तो न्यायः ॥ १३९ ॥

सोमा वा सामान्यात् ॥ १४० ॥

सोमा वा एते भवन्यग्निहोत्रादयः । कुत एतत् । सामान्यात् ।
सत्तु हि सोमयगौः पूर्यते । अथ वा सामान्यादिति समातयद् । अ-
ग्निहोत्रादिषु प्रतिकर्म सोमेषु ॥ १४० ॥

न जुहोति शब्दात् ॥ १४१ ॥

नैतदेव सोमा एत इति । कुत एतत् । जुहोतिशब्दात् । मास-

प्रिहोत्र जुहोतीति जुहोति शब्दोऽत्र भवति । न चासौ सोमयागेषु
प्रसिद्ध । तस्मान्न सोमा इति ॥ १४१ ॥

काममितरे ॥ १४२ ॥

इतरे तर्हि दर्शपूर्णमासादयो भवन्तु सोमा । न हितत्र
जुहोति शब्द इति । नेत्युच्यते । दर्शपूर्णमासादय शब्दानिरूप
दा एव । दर्शपूर्णमासादीन् प्रत्याययन्ति सोमोपपदा सोमा नि-
रूपपदाश्चेते मास दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । तस्मादर्शपूर्णमासादयोपि
न सोमा एते ॥ १४२ ॥

द्वितीयातवतोरयनं पूर्वपक्षेण पण्मासात् ॥ १४३ ॥

द्वितीयातवतोरयनस्य पूर्वपक्षेण पण्मासान्नयेषु ॥ १४३ ॥

उत्तमे त्रयोऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतम् ॥ १४४ ॥

उत्तमे मासे त्रयोऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रत भवति ॥ १४४ ॥

उपरिष्ठादतिरात्रं भवति ॥ १४५ ॥

अनुग्रहधृते । यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति ॥ १४५ ॥

उभयतो वा ॥ १४६ ॥

अतिरात्रो भवति सन्नूत्यात् । अनुग्रहधृतिस्तु अहीनत्वेन स-
त्तौति तत्कथम् द्विविधैर्व्यवहितत्वात् ॥ १४६ ॥

। पञ्चर्षिजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्युः ॥ १४९ ॥

तान्याह—

होताध्वर्यवपोत्रीये च ॥ १५० ॥

यशब्दाद्धोत्रं च ॥ १५० ॥

उद्गाता नेष्टृच्छात्राकीये ॥ १५१ ॥

मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वप्रातिहर्त्रे ॥ १५२ ॥

प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छृसिग्रावस्तोत्रीये ॥ १५३ ॥

प्रतिप्रस्थाताग्नीधोन्नेत्रे ॥ १५४ ॥

होताध्वर्यवपोत्रीये चेति चकारः सर्वज्ञानुवर्तते ॥ १५४ ॥

मुख्यासनेभ्योऽनुसृसर्पमितराणि ॥ १५५ ॥

वासनपदस्थानवाची मुख्यस्थानेऽयः अनुसृष्ट्वा परकीयानि कर्माणि कुर्युः । स्वकर्मकर्तृत्वस्य चरितार्थत्वात् ॥ १५५ ॥

सर्पसत्त्वं व्यत्यासं विराट् कौसुहविन्द

द्वितीयं च ॥ १५६ ॥

सर्पसत्त्वेमिति नाम । तत्राहान्याह । विराडेकाहः । कौसुहविन्दस्य द्वितीयमहः वचनसामर्थ्यात् ॥ १५६ ॥

गवामयनं वाभिगरश्रुतेः ॥ १५७ ॥

गवामयनमेव वा भवति । कुत एतत् । अभिगरश्रवणात् । षण्डकुपयडावभिगरपगराविति श्रवणात् । अभिगरपगरौ च गवामयने दृष्टौ । तेन गवामयनं भवति । अत्र घाशब्दं विकल्पार्थमेके दृच्छन्ति । नचैतद्युक्तम् । अभिगरपगरौ हि लिङ्गमात्रम् । विराट्कौसुहविन्दद्वितीयमिति वचनात् । तस्मात्तदेषयुक्तरूप इति । लिङ्गं तु संस्तवार्थं भविष्यति ॥ १५७ ॥

तापश्चितं दीक्षाः संवत्सरमुपसदश्च तथा

सुत्याः ॥ १५८ ॥

तापश्चितमिति सत्प्रनाम । तत्र दीक्षाः संवत्सरं भवन्ति ।
उपसदः सुत्याश्च ॥ १५८ ॥

इदानीमहान्याह—

गवामयने नेयुः ॥ १५९ ॥

गवामयनेन गच्छंयुः । गवामयनमेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५९ ॥

अग्निष्टोमेन वा ॥ १६० ॥

इयुः । अपूर्वश्चायमग्निष्टोमो नैकाहिको न द्वादशाहिक सं-
स्यानमात्रोपदेशात् ॥ १६० ॥

सर्वजिद्विधजितां वैकैकेन ॥ १६१ ॥

सर्वजिदादय एकाहाः ॥ १६१ ॥

त्रिकद्रुकैर्वा ॥ १६२ ॥

एतेष्वेकाहा एव ॥ १६२ ॥

महातापश्चितं त्रिषंवत्सरोपसत्कम् ॥ १६३ ॥

भवति ॥ १६३ ॥

तुल्यमन्यत् ॥ १६४ ॥

तापश्चितेनैव १६४ ॥

क्षुल्लकतापश्चिते चतुर्मासशो दीक्षोपसत्सु-

त्यानि भवन्ति ॥ १६५ ॥

विप्रुषन्तमभितो गवामयनपक्षयोः प्रथमोऽथौ मासौ
भवतः ॥ १६५ ॥

सहस्रसाव्यममेः ॥ १६६ ॥

सहस्रसाव्यं नामाग्नेः सत्त्वम् ॥ १६६ ॥

अभिप्लवानां चतुःषष्टिः शतं चतुरहश्च ॥ १६७ ॥

तिपंवत्सरः षष्टिदीक्षम् ॥ १६८ ॥

त्रिसंवत्सरं सत्त्वम् तच्च षष्टिदीक्षं भवति ॥ १६८ ॥

यथा शक्ति वा ॥ १६९ ॥

दीक्षा भवन्ति ॥ १६९ ॥

आदितस्त्रयः संवत्सराः सौत्याः ॥ १७० ॥

गवामयनादयो भवन्ति ॥ १७० ॥

महासत्त्वाप्यतः ॥ १७१ ॥

अतः परं महासत्त्राणि व्याख्यायन्ते । महासत्त्वग्रहणं तु द्वयध-
र्ममन्त्रप्लव्यधर्मम् ॥ १७१ ॥

चतुर्भागं चतुर्भागमेकैकस्य ज्योतिष्टोमि-

कैस्तोमैः ॥ १७२ ॥

नवेयुः ॥ १७२ ॥

तेष्वतिरात्रविपुवन्तः स्युर्वा न वा ॥ १७३ ॥

तेषु महासत्त्रेषु अतिरात्रविपुवन्तो भवेयुर्वा न वा भवेयुः ।
भवेयुरिति कुत एतत् । प्रतिसंवत्सरमादिमध्यावसानेष्वतिरात्रवि-
पुवन्तां दृष्ट्वाद्भवेयुरिति गम्यते । यद्येवं न भवेयुः कथम् । सत्त्व-
संयोगेन ह्यतिरात्रव्यवहारात् । उभयतोऽतिरात्रं सत्त्रमिति न संव-
त्सरसंयोगेन । अतो न प्रतिसंवत्सरमतिरात्रौ ॥ १७३ ॥

द्वयं सत्युपसंहरत्याचार्यः—

पक्षादौ यद्यद्विस्तृतसर्गस्मिन्सारस्वते च प्रथमे इत्युक्तम्
तेन साक्षाद्व्यमत्र प्राप्नोति । अत उच्यते साक्षाद्व्यं च तस्मि-
न्निति ॥ १९० ॥

सःस्थितेऽध्वर्युराहवनीयसमीपे स्थित्वाम्यध्वः

शम्यां प्रास्यति तद्गार्हपत्यस्य स्थानम् ॥ १९१ ॥

यथोक्तमाहवनीयस्य ॥ १९२ ॥

यथास्थितं यज्ञाङ्गानि हरन्ति ॥ १९३ ॥

षेष्त्वाग्नेषु क्षितानि तत्समयेताम्येष हरन्ति ॥ १९३ ॥

पाःसूनादाय भौमानां यथादेशं निवपन्ति ॥ १९४ ॥

भौमानामङ्गानां पाःसून्गृहीत्वा यथा देशं न्युप्यस्य ॥ १९४ ॥

यजनीययोरन्होर्गोआयुषी ॥ १९५ ॥

भवतः ॥ १९५ ॥

पर्वान्तरेषु दर्शपूर्णमासौ ॥ १९६ ॥

प्रथमे पर्वान्तरे दर्शः । द्वितीये पूर्णमासम् । एवं व्य-
त्यासेन ॥ १९६ ॥

शम्याप्रासे शम्याप्रासे वसन्तो यजमानाश्च

यन्ति दक्षिणेन तीरेण ॥ १९७ ॥

शम्याप्रास उपरिधा यामं कृत्वा ततो यन्ति दक्षिणेन तीरेण
सरस्वत्याः ॥ १९७ ॥

दृषद्वत्प्ययेऽपोनज्जीयश्चरुः ॥ १९८ ॥

दृषद्वत्प्यये प्रवेशे चरुर्भवेति ॥ १९८ ॥

अग्नये कामायेष्टिः प्लक्षे प्रास्तवणे ॥ १९९ ॥

प्लक्षे प्रास्तवणप्रदेशे अग्नये कामायेष्टिर्भवेति ॥ १९९ ॥

तस्यामश्वपुरुष्यौ धेनुके दधुः ॥ २०० ॥

इत्यते अश्वपुरीष्योर्दानं धेनुत्वे सति तदुपकाराभावस्त-
त्प्रसूनेश्च दानम् । दानं च प्राप्तर्पकेभ्यः ॥ २०० ॥

अवशिष्टं चैके यज्ञोपकरणमुदयनीयान्ते ॥ २०१ ॥

यदवशिष्टं यज्ञोपकरणं तदुदयनीयान्ते ददाति । तत्र समाप्ता-
वित्यर्थः ॥ २०१ ॥

अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां कारपचत्रं प्रति ॥ २०२ ॥

कारपचत्रप्रदेशं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ति । अनेन च-
वभृथग्रहणेन सत्रप्रसमाप्तिलक्ष्यत ॥ २०२ ॥

पुरस्ताद्वावभृथादग्नये कामाय ॥ २०३ ॥

इष्टिर्भवति ॥ २०३ ॥

उदवसानीयान्ते वा ॥ २०४ ॥

वेति विकल्पः ॥ २०४ ॥

यथार्थं विप्रवृजेयुः ॥ २०५ ॥

अष्टष्टशमनानि सारस्वतानि ॥ २०६ ॥

अष्टष्टशमनानि हि सारस्वतसत्त्वाणि श्रूयन्ते ॥ २०६ ॥

तीर्ण्येषां साम्युत्थानान्यतिरात्रैः ॥ २०७ ॥

एषां सारस्वतसत्त्वाणां मध्ये साम्युत्थानानि त्रीणि
भवन्ति ॥ २०७ ॥

सहस्रपूरणगृहपतिमरणसर्वज्ञान्यः ॥ २०८ ॥

प्रथमं साम्युत्थानं गवां सहस्रपूरणे । द्वितीयं गृहपतिमरणे ।
तृतीयं सर्वज्ञान्याम् । सर्वज्ञानिश्च सर्वहानिरुच्यते ॥ २०८ ॥

सहस्रपूरणेगौः ॥ २०९ ॥

अतिरात्रो भवति ॥ २०९ ॥

तदेव दत्वा ॥ २१० ॥

साम्युच्छिष्टेन् ॥ २१० ॥

आयुर्गृहपतिमरणे ॥ २११ ॥

अतिरात्रो भवतिः ॥ २११ ॥

सर्वज्यानां विश्वजित् ॥ २१२ ॥

अतिरात्रः कर्तव्यः ॥ २१२ ॥

ज्योतिष्टोमो वा सर्वेषाम् ॥ २१३ ॥

भवति ॥ २१३ ॥

नावभृथः सरस्वत्याम् ॥ २१४ ॥

सरस्वत्यामभृथं न भवति ॥ २१४ ॥

परिपार्श्वेषूदकेषु ॥ २१५ ॥

कर्तव्यः ॥ २१५ ॥

असत्सूदधृत्य ततः ॥ २१६ ॥

यदि नाम न सन्ति ततः सरस्वत्या एषोदकमुदधृत्यापमु-
द्यः कार्यः ॥ २१६ ॥

द्वितीये दृतिवातोऽयनस्याहनी त्रिवृत्प-

अदशस्तोमे पर्वान्तरेषु व्यत्यासम् ॥ २१७ ॥

द्वितीये सारस्वते सारस्वते दृतिवातोऽयनस्य ये त्रिवृत्पञ्चद-
शस्तोमे अहनी ते पर्वान्तरेषु व्यत्यासेन क्रियेते ॥ २१७ ॥

तयोश्चैदसमाप्तयोरागच्छेद्यजनीयकालस्तमु-
पेत्य शेषमनुसमापयेयुः ॥ २१८ ॥

तयोस्त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमयोरसमाप्तयोर्यथागच्छेद्यजनीयकाल-
स्त यजनीयकालीन परिसमाप्य शप परिसमापयेयुः ॥ २१८ ॥

शुक्लपक्षश्चेत्त्रिवृदग्निष्टोम इत्येके ॥ २१९ ॥

एके शेषपरिसमाप्तिसिद्ध्यन्ति ॥ २१९ ॥

पञ्चदशउक्थ्यः कृष्णे ॥ २२० ॥

अथतीत्येके ॥ २२० ॥

तृतीये यजनीययोरन्होरभिजिद्विध्वजितौ ॥ २२१ ॥

भवत ॥ २२१ ॥

पर्वान्तरेषु त्रिकद्रुकाः ॥ २२२ ॥

भवन्ति ॥ २२२ ॥

पूर्ववदनुसमापनम् ॥ २२३ ॥

भवति ॥ २२३ ॥

दार्पणमृत्विगाचार्ययोरन्यतरस्य गा रक्षे-

त्सवत्सरम् ॥ २२४ ॥

दार्पणमृत्विगामिति सत्त्वं नामधेयम् । तत्र कर्म व्याख्यायते । ऋ-
त्विगाचार्ययोरन्यतरस्य गारक्षेत्सवत्सर गवा रक्षणम् ॥ २२४ ॥

अपरं व्यर्णे नैतन्धवेऽग्निमिन्धीत ॥ २२५ ॥

अपरं सवत्सर नैतन्धवप्रदेशे गवोदकेऽग्नीन्धनं कुर्यात् ॥ २२५ ॥

कुरुक्षेत्रे परेणाहि स्थलेऽन्याधेयमन्वारम्भणी-

यान्तं भवति ॥ २२६ ॥

अन्वारम्भणीयान्तमिति कुत एतत् इष्ट्यङ्गत्वादन्वारम्भणी-
यायाः ॥ २२६ ॥

दर्शपूर्णमासान्तं वा ॥ २२७ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । दर्शपूर्णमासान्तमेव भवति नार-
म्भणीयान्तम् । दर्शपूर्णमासस्य हीष्ट्यन्तरे प्रवृत्तिर्वाच्येति ॥ २२७ ॥

आहिताग्निश्चेद्वयर्णेऽग्निहोत्रमेव जुहुयात् ॥ २२८ ॥

संवत्सरम् ॥ २२८ ॥

पुरोडाशोऽग्नये तेन यजमानः पूर्ववत् ॥ २२९ ॥

तेन याग कुर्वन् पूर्ववच्छ्रम्याप्राप्ते ह्यपद्धतीतीरेण वक्षिणेन
गच्छेत् ॥ २२९ ॥

एतद्य च ह्यपद्धतीतीरेण ॥ २३० ॥

तद्वदेव ॥ २३० ॥

अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां त्रिप्लक्षावह-

रणं प्रति ॥ २३१ ॥

त्रिप्लक्षावहरणस्यार्जस्येन यमुनामवभृथमभ्युपैति ॥ २३१ ॥

तत्र च—

स्वयमेव सामगानम् ॥ २३२ ॥

भवति ॥ २३२ ॥

आप्लवनमात्रं वा ॥ २३३ ॥

भवति नावभृथः । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ २३३ ॥

उदेत्यैतयैवेष्टया यजेत ॥ २३४ ॥

परिसमाप्य सत्रमेतयैवेष्टया यजेत ॥ २३४ ॥

पशुना वा तदेवतेन ॥ २३५ ॥

यजेत ॥ २३५ ॥

अग्निष्टोमेन वा ॥ २३६ ॥

यजंतोति ॥ २३६ ॥

तुरायणं वैशाखीशुक्लस्य पञ्चम्याम् ॥ २३७ ॥

तुरायणमिति सत्तनाम ॥ २३७ ॥

चैत्रस्य वा २३८ ॥

शुक्लपञ्चम्यां भवति ॥ २३८ ॥

प्रातराहुत्यन्ते ऽदीक्षितो दीक्षारूपाण्यास-

जते तूर्णानि कृष्णा जिनादीनि ॥ २३९ ॥

स्वयमेव ॥ २३९ ॥

हवीर्यं निर्वपत्याग्नेयमैद्रम् वैश्वदेवं चरुं

सवनकालेज्वैकैकम् ॥ २४० ॥

कुत पतत् । आग्नेयं प्रातस्सवनम् ऐन्द्रं माध्यन्दिनम् वै-
श्वदेवं तृतीयसवनमित्यर्थवादात् ॥ २४० ॥

तन्त्रेण वा ॥ २४१ ॥

वापद्यः पक्षव्यावृत्तौ । तन्त्रेण वा करोति न सवनकालेषु ।
कुत पतत् । फाल्गुण्यात् । तस्मात् तन्त्रेणैव ॥ २४१ ॥

अन्वहम् ॥ २४२ ॥

हवींषि निर्वपति ॥ २४२ ॥

वा हविःशेषभक्षः ॥ २४३ ॥

या प्रकृतायनः ॥ २४३ ॥

संवत्सरं यजते ॥ २४४ ॥

अन्नाधस्तनसूत्रे चाशब्दमन्यथा घर्णयन्ति । संवत्सरं यज-
नीयेषु यागपारसमाप्तौ सत्यामन्वहं वेत्युच्यते । ततश्चावधारणैषा ।
संवत्सरशब्देन हि सर्वाण्यहानि गृह्यन्ते न यजनीयान्येव । तत्रैव प्र-
योगदर्शनात् ॥ २४४ ॥

अनियतोदकं दार्षद्वतवदवभृथादि ॥ २४५ ॥

अनियतोदकोऽवभृथः कार्यः । आदिग्रहणाच्च उदेत्येतदेवे-
ष्ट्या यजेतेत्येवमादि लक्ष्यते ॥ २४५ ॥

द्वादशाहविकल्पाः ॥ २४६ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः ॥ २४६ ॥

सर्वाग्निष्टोमो भरतद्वादशाहः ॥ २४७ ॥

भरतद्वादशाहे सर्वे पवाग्निष्टोमा भवन्ति प्रायणीचोदयनी-
यघर्जम् ॥ २४७ ॥

संक्रमद्वादशाहे दशरात्रस्य व्यहप्रथमानि
प्रथमस्यहस्यहद्वितीयानि द्वितीयस्त्र्यह-
स्यहस्तृतीयानि तृतीयस्त्र्यहः ॥ २४८ ॥

भवति ॥ २४८ ॥

प्रकृत्या दशमम् ॥ २४९ ॥

अविकृतरूपमेव दशमं भवति ॥ २४९ ॥

अग्निष्टुदिन्द्रस्तुत्सूर्यस्तुद्वैश्वदेवस्तुतो
वैकैकेन ॥ २५० ॥

दशरात्रस्य पूरणम् ॥ २५० ॥

त्रिकद्रुकैर्वाऽहीनैकाहानातोयमिराजसूयवर्ज-
म् गोआयुर्भ्या वा ॥ २५१ ॥

सर्वं पथैते विकल्पाः ॥ २५१ ॥

अभ्यासानुपपत्तौ ज्योतिष्टोमः पूरणः ॥ २५२ ॥

भवति । तद्यैतन्नपक्ष एव सम्भवति नैकाद्वपक्षे ॥ २५२ ॥

यथोक्तस्य स्तोत्रं स्तोत्रियं वर्चं वा साम
वा यजुर्वा हवर्न्यत्कृत्वा यजेत ॥ २५३ ॥

सर्वं चैते शास्त्रार्थप्रकाराः ॥ २५३ ॥

व्यत्यासमन्ततः ॥ २५४ ॥

स्तोत्रियादीनां व्यत्यासेनाप्यन्ततो भवति ॥ २५४ ॥

नास्त्येषामन्तः ॥ २५५ ॥

एषां विकल्पानामन्त एव नास्ति दिङ्मात्रं प्रदर्शितमाचा-
येण ॥ २५५ ॥

अयनमुत्सर्गिणां गवामयनविकल्पाः ॥ २५६ ॥

विकल्परूपमुत्सर्गिणामयनमुच्यते ॥ २५६ ॥

पञ्चोक्थ्यास्त्रीनभिप्लवानुपेत्य चतुर्थ

चतुरुक्थ्यमुपयन्ति ॥ २५७ ॥

इत्येको विफल्यः ॥ २५७ ॥

स्तोमोत्सर्गो वैकस्यान्हः ॥ २५८ ॥

एकस्मिन्नहनि स्तोम एव वा न भवति ॥ २५८ ॥

पशोर्वा सवनविधिक्रिया ॥ २५९ ॥

ततश्च प्रातः सवन एव परिसमाप्यते पशुः ॥ २५९ ॥

अनारम्भो वा ॥ २६० ॥

पशोः ॥ २६० ॥

तापश्चित्तविकल्पः ॥ २६१ ॥

व्याख्यायत इति सूत्रशेषः ॥ २६१ ॥

अयमेव प्रायणीयोऽतिरात्रः सर्वः

सत्रः स्थातुः ॥ २६२ ॥

यथोक्तपृष्ठः ॥ २६३ ॥

अथापरम् ॥ २६४ ॥

विकल्परूपम् ॥ २६४ ॥

उद्योतिष्टोमाश्चत्वारोऽभिजिच्चैः षण्मासान् ॥ २६५ ॥

नयेयुः ॥ २६५ ॥

व्रतम् विपुवत्स्थाने ॥ २६६ ॥

भषति ॥ २६६ ॥

विश्वजिज्योतिष्टोमाश्चत्वारस्तैरुत्तरान् ॥ २६७ ॥

वण्मासाग्रयेत् ॥ २६७ ॥

एतत्पुरुषस्य नारायणस्योत्तममैतत्पुरुषस्य
नारायणस्योत्तमम् ॥ २६८ ॥

नारायणसत्त्वमित्यस्य संज्ञा ॥ २६८ ॥

इत्युपाध्यायककृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये
चतुर्विंशोऽध्यायासमाप्तः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ प्रायश्चित्तानि अध्ययुवेदविहितान्युक्तानि साङ्गानि क-
र्माणि तत्समनन्तरं उद्गातृषेदविहितानि चोक्तानि । इदानीं तेषामेव
नैमित्तिकाङ्गव्याचिण्यास्येदमाह—

कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालम् ॥ १ ॥

कर्मण उपपातः कर्मोपपातः उपपातो विनाशो श्रेय इत्यनर्थान्त-
रम् । स च चतुः प्रकारो भवति । अकरणम् । न्यूनकरणम् । अति-
रिक्तकरणम् । अयथाकरणं चेति । यद्वा एक एव प्रकारः सर्व-
मेवेदमयथाकरणम् यथैतद्विहितं तथा न भवतीति । प्रायश्चि-
त्तमिति नैमित्तिकस्य संज्ञा । तच्च तत्काले एव भवति यस्मिन्काल
उपपातः । कुत एतत् । भिन्ने जुहोति स्वप्ने जुहोतीति निमित्तसप्त-
मीयं नाधिकरणसप्तम्येषा । अधिकरणसप्तम्यां आहवनीयापवादाप्र-
सङ्गात् । नैमित्तिकस्य च निमित्तकालता न्यायेति ॥ १ ॥

एव प्राप्त आह—

चोदना वा कालशब्दात् ॥ २ ॥

घाणदःपक्षव्यावृत्तौ । नैमित्तिकस्य चोदनामात्रमेधैतत् न त-
त्कालता । कुत एतत् । अकालशब्दात् । न ह्यत्र कालप्रतिपादकः श-
ब्दोऽस्ति । तेनागन्तुत्वात् अन्ते निषेधः प्राप्नोति ॥ २ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

कालो वा प्रत्ययात् ॥ ३ ॥

तत्कालतैव नैमित्तिकस्य स्यात् । प्रतीयते हि निमित्तकालता
नैमित्तिकस्य । प्राकृताचिन्मिसान्नैमित्तिकं न भवति । निमित्त उप-
जाते नैमित्तिकं भवति । तेन तत्कालतास्य । तस्मात्साधूक्तं कर्मोप-
पाते प्रायश्चित्तं तत्कालमिति । कर्मप्रवृत्त्याश्च पुरुषसम्यग्धन्युपपाते
तत्कालता न भवति । यथा गेहदाहेऽग्नये क्षामयत इति ॥ ३ ॥

महाव्याहृतिहोमोनादेशे ॥ ४ ॥

भूभुवः स्वरित्येता महाव्याहृतयः प्रसिद्धाः । तामिहोमः कर्त्तव्यः । यत्र निमित्तमुपदिश्य नैमित्तिकस्यानादेशः तत्र भवति । यत्र पुनर्निमित्तोद्देशेन नैमित्तिकादेशस्तत्र तदेव । यथा प्रणीतास्कन्ना अभिमृशेदिति । तत्र महाव्याहृतिहोमो न भवति । अनादेश इत्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥

व्याहृतिहोमे विष्टेपार्थमिदमाह—

हौतिके भूरिति गार्हपत्ये ॥ ५ ॥

हौत्रिक उपपाते भूरिति गार्हपत्ये जुहोति । हौत्रिकं चार्धदिक्मुच्यते ॥ ५ ॥

दक्षिणाग्नावाध्वर्यवे भुव इति ॥ ६ ॥

अध्वर्युर्वेदविहितोपपाते दक्षिणाग्नौ भुव इति जुहोति ॥ ६ ॥

आग्नीध्रीये सोमे ॥ ७ ॥

सोमे वर्त्तमाने आध्वर्यवोपपाते आग्निध्रीये जुहोति । प्रागाग्नीध्रियोत्पत्ते दक्षिणाग्नावेव हवन्ते । यतो न हीयमाहुतिराग्नीध्रीये प्रयोजयति स्वकालत्वात् । अस्याथ नैमित्तिकत्वात् ॥ ७ ॥

स्वरित्यादिगात्र आहवनीये ॥ ८ ॥

उद्राहवेदविहिते श्रेये स्वरित्याहवनीये जुहोति । यघृत्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृह्त्वा गार्हपत्ये जुहवधेति उपक्रम्यैव भूयत इति । अत्र च ऋगादिप्रहणं वेदोपलक्षणार्थम् । उपक्रमोपसंहारयोर्हि वेदाः भूयन्ते । उपक्रमे तावन्नयो वेदा अजायन्ताग्नेः ऋग्वेदो घायोर्यजुर्वेदः सूर्यास्तामवेदः स इमांस्त्रीन्वेदानमितताप तेऽयस्तस्मैऽयस्त्रीणि शुकाण्यजायन्त भूरित्येवमादीनि । तथोपसंहारे तत् ऋग्वेदेनैवाग्वेदं भिषज्यति यजुर्वेदेन यजुर्वेदमित्येवमादि । तस्माद्गादिप्रहणं वेदोपलक्षणार्थम् । एवं ह्येकवाक्यता भवति ॥ ८ ॥

चतुर्गृहीतान्येतानि सर्वत्र ॥ ९ ॥

सर्वत्र ग्रहणमविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतीत्येवमर्थम् ॥ ९ ॥

सर्वप्रायश्चित्तं च पञ्चभिः प्रत्यूचम् ॥ १० ॥

सर्वप्रायश्चित्तमिति संज्ञा संव्यवहारार्था ॥ १० ॥

तदाह—

त्वन्नो अन्न इति द्वाभ्यामयाश्चाग्ने ऽस्यन-
मिशस्तिश्च सत्त्वमित्त्वमया असि अयानो
यज्ञं ब्रह्मस्ययानो धेहि भेषजं स्वाहा, येते
शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशावितता
महान्तः तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे-
मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्का स्वाहोदुत्तममिति च ॥ ११ ॥

अत्र द्वयोर्मन्त्रयोः परशास्त्रीयत्वात्पाठः । एतद् सर्वप्रायश्चि-
त्तं चशब्दात्सर्वत्र भवति । इषांस्तु विशेषः । सष्टद्वगृहीतेनेति ॥ ११ ॥

अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृति सर्वाभिश्चतुर्थम् ॥ १२ ॥

अविज्ञातं समाप्तंमभिधीयते । न हि तज्ज्ञायते किमाग्नेद्विकं या-
जुर्वदिकं सामपैदिकमिति । अथ च वटं स्मरणं शुचिना कर्म कर्त्त-
व्यम् यज्ञोपधाविना फलं द्यम् पद्मपिन्नेनेत्येवमादि च । तदुपपत्ते
तदपचारे प्रतिमहाव्याहृति ब्रुत्वा सर्वमिच्छतुर्पं होमं करोति ॥ १२ ॥

सर्वप्रायश्चित्तं च ॥ १३ ॥

अत्र गयति ॥ १३ ॥

अग्निहोत्री चेद्ब्रुहानोपविशेद्यजुपोत्थापनमे-

क उदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधादिन्द्रा-
य कृण्वती भागं भित्ताय वरुणाय चेति ॥ १४ ॥

अग्निहोत्रघटेन तत्साधनभूतं द्रव्यमुच्यते । तद्द्रव्यं यस्यां
विद्यते सैवमग्निहोत्रिणी मत्स्यर्घ्यलोपेन अग्निहोत्रीत्युक्तं सा वेदबु-
द्धानोपविशेत् तामेके यजुषोत्थापयन्त्युदसादिति ॥ १४ ॥

दुग्ध्वा ब्राह्मणार्थेनां दद्याद्यमनभ्याग-
मिष्यन्त्स्यात् ॥ १५ ॥

यं प्रत्यनभ्यागमिष्यन्त्यजमान इति ॥ १५ ॥

दण्डेन वानुपिप्योत्थाप्य दोहनम् ॥ १६ ॥

याशब्दो विकल्पायः ॥ १६ ॥

अदानं च ॥ १७ ॥

तस्मिन्पक्षे ॥ १७ ॥

अदुहानायामन्याम् ॥ १८ ॥

प्राप्तमेवेदमुच्यते प्रायश्चित्तव्युदासार्थम् ॥ १८ ॥

वाश्येत चेत्तृणान्यालुप्य ग्रासयेत्सूयवसा-
भगवति हि भूया अथो वयं भगवन्तः
स्याम अद्धि तृणमन्ने विश्वदानो पिब शु-
द्धमुदकमाचरन्तीति ॥ १९ ॥

अनेन मन्त्रेण यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्येतेत्यु-
क्तम्यादिच्छय प्राप्तयेदिति श्रुतेः ॥ १९ ॥

तस्यै पयसा जुहोति ॥ २० ॥

यथा कालोपपाते तदैवते तदैवतं हुत्वा
तद्वातिदिश्यान्वेन जुहुयात् ॥ २३ ॥

यस्मिन्पश्चिमिन्काले उपपातस्तदैवत्वं होमं कृत्वा तदुद्देशेन
वातिदिश्यान्वेन जुहुयात् ॥ २३ ॥

स्कन्देच्चेदस्कन्नधित प्राजनीत्यभिमृश्य क्षेपेण
जुहुयात् ॥ २४ ॥

अथ यत्र स्कन्नं स्यात्तदभिमृद्येदस्कन्नधित प्राजनीनि
श्रुतेः ॥ २४ ॥

भिद्येत चेदयापद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभि-
मृश्य व्याहृतिभिश्चाद्भिरुपनिनीय कपा-
लानि भस्मोद्वापे कुर्यात् ॥ २५ ॥

यद्यु नीची खाली स्याद्यदि वा भिद्यते स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवा-
भिमृश्य व्याहृतिभिश्चाद्भिरुपनिनीय कपालानि भस्मोद्वापे करोति ।
यदि मित्रा खाली अन्येन च द्रव्येण होममितिर्हृत्तिः ॥ २५ ॥

भुवपतय इति हाविर्यज्ञियम् ॥ २६ ॥

स्कन्नमभिमृशेत् ॥ २६ ॥

देवान्दिवमगन्निति सोमे ॥ २७ ॥

सोमे हाविर्यज्ञियं स्कन्नम् देवान्दिवमग्नित्वेन मन्त्रेण अ-
भिमृशेत् ॥ २७ ॥

ययोरोजसेति वोदकेनोपसिञ्चेत् ॥ २८ ॥

सोमं यद्य हाविर्यज्ञियं स्कन्नम् । वाज्यां, विक्रयार्थः ॥ २८ ॥

उन्नीतसर्वसर्वस्कन्दनस्करभेदयोस्तत्रैवास्तनम् ॥ २९ ॥

पशमस्य पूर्ववद्धोम इति । होमप्रहणादग्निहोतविषयता गम्यते ।
अपरे तु सर्वविषयं मन्यन्ते ॥ ३४ ॥

आहवनीयजागरणे वा तत एवोद्धरणम् ॥ ३५ ॥

आहवनीयजागरणे गार्हपत्यानुपमने तत एवाहवनीयोद्धर-
णम् येनश्च गार्हपत्यकार्ये ॥ ३५ ॥

आहृत्य वा ॥ ३६ ॥

गार्हपत्यस्नानमाहवनीयम् । पुनरुद्धरणम् । शेषश्च गार्ह-
पत्यः ॥ ३६ ॥

उलपराज्यागताद्वा ॥ ३७ ॥

उलपराजी एणवसिद्धयते । तथा या ज्वलन्त्या गार्हपत्य-
स्नानमागतात् पुनरुद्धरणं भवति ॥ ३७ ॥

निर्मज्य वा ॥ ३८ ॥

अथ द्वेकेऽन्यं गार्हपत्यं मन्यन्तीति धुनेः । अस्मिन् पक्षे म्याप-
प्राप्तमेवैतदिति नैमित्तिकं भवति । प्राप्तस्य चोपादानमितरेः सद-
धिकद्वयार्थम् ॥ ३८ ॥

समारोह्यासमारोह्य वा पूर्वमुपशमस्य पूर्व-

वद्धोमः ॥ ३९ ॥

समारोह्य पूर्वषडुदङ्गस्नानान्युपलिप्य निर्मज्य सशुद्धभूते सायं प्रात-
होमः । असमारोह्य पूर्वस्योपशमनं कृत्वा निर्मज्योदुष्टं पात्रैव होमः ।
एवं हि धूयने । अथ द्वेकेऽनुगमस्यान्यं मन्यन्ति । अथ द्वेके मरणयो-
ग्यौ समारोह्येति च ॥ ३९ ॥

त्रिराहतो दक्षिणाग्निरनुगच्छेत्

अनाहरणमस्य तदहरेके ॥ ४० ॥

एके दत्तकृतयोऽप्युद्धर्यन्ते । अनाहरणपक्षे च तदर्थं यावत् त-
स्मात्पक्षमलोपः ॥ ४० ॥

जाग्रतमाहवनीयमत्पुद्धरेच्चेत्तदुक्तम् ॥ ४१ ॥

तदुक्तमिति ग्रहणमुत्तरविवक्षार्थम् ॥ ४१ ॥

पश्चान्निधाय पुरस्ताद्दोभयत्र होममेक ॥ ४२ ॥

पश्चादाहवनीयस्य स्थापयित्वा पुनरस्ताद्वा तमग्निं उभयत्र होममेके कुर्वन्ति । एके तदुक्तं गार्हपत्योऽसाधिति । उभयत्र च होमपक्षे चतुर्गुहीतेन हुत्वेकस्मिन्नग्नौ पुनश्चतुर्गुहीतेन द्विगोत्रे जुह्वन्ति । एके शेषमक्षादि तन्त्रेण । अन्ये स्वेयन्नेच्छन्ति । साध्यो होमः साधनमग्निः न च साधनभेदात्साध्यभेदो युक्तः तेनान्यथा वर्णयन्ति । एकैव समित् खातवती अग्निद्वयेप्युपधीयते । तत्र प्रक्षिप्तं होमद्रव्यमग्निद्वयेप्युपाच्छन्ति । एवमुभयत्र होमः कृतो भवतीति सम्प्रदायः । युक्तरूपमिव चैतत् । न हि साधनावेक्षया साध्यावृत्तिर्मुक्तेति ॥ ४२ ॥

अभिनिधाने ऽग्नये ऽग्निमते पुरोडाशः ॥ ४३ ॥

यदि पुनरुद्धृतोऽग्निरग्नावभिनिहित एव भवति तदाग्नये ऽग्निमते पुरोडाशः कार्यः ॥ ४३ ॥

समितमिति वोपस्थानम् द्वाभ्याम् ॥ ४४ ॥

वाग्व्यो विकल्पार्थः ॥ ४४ ॥

गृहीतानुगमने चान्वभिरित्याहस्य ॥ ४५ ॥

ममाग्र इत्यग्निं गृण्णातीति गृहीतस्यानुगमने अनदेयं प्रायश्चित्तद्वयं विकल्पेन भवति । अन्वभिरित्यनेन मन्त्रेण आहृत्य पूर्वतरस् ॥ ४५ ॥

अनादेशे पुरोडाशः सर्वत्र ॥ ४६ ॥

पक्ष्यायुपरिष्ठादग्नये सूर्यपते च सूर्याय उषोतिष्ठत इति तत्र पुरोडाशो भवति । एतद्योक्तमाचार्येण यत्र येद्याकये द्रव्यस्य न विधानम् तद्विषयमिति । इतरथाग्नये ऽग्निमते पुरोडाश इत्यवश्यं स्यात् ॥ ४६ ॥

अनुद्धृताभ्यस्तमये कुशबद्धे हिरण्ये पश्चाद्-
ध्रियमाण इध्मेनोद्धरेदार्षेयो ब्राह्मणः ॥ ४७ ॥

यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योऽपस्तमियादिति प्रकृत्य सर्वमे-
तच्छ्रूयते । ग्रैपवचनं तु नोपनिषद्माचार्येण ॥ ४७ ॥

वैष्णव्याहुतिः ॥ ४८ ॥

तत्र देवेति ॥ ४८ ॥

अग्नये च सूर्यवते ॥ ४९ ॥

पुरोडाशः ॥ ४९ ॥

अभ्युदये रजतधारणं पुरस्तात् वै-
श्वदेव्याहुतिः ॥ ५० ॥

सूर्याय च ज्योतिष्मते ॥ ५१ ॥

पुरोडाशः ॥ ५१ ॥

समानमुद्धरणम् ॥ ५२ ॥

इध्मेनोद्धरेदार्षेयो ब्राह्मण इति ॥ ५२ ॥

वैश्वदेवी वोभयतापुरोडाशा ॥ ५३ ॥

उभयत्र वा वैश्वदेव्याहुतिर्भवत्यपुरोडाशा चतुर्गृहीतेन ॥ ५३ ॥

उभयानुगमने पुनराधेयं वा ॥ ५४ ॥

उभयोरनुगतयोः गार्हपत्याहवनीयोः यद्यप्यस्तमयो भवत्य-
भ्युदयो वा तदापुनराधेयं वा भवति । स्यापमास्तमग्न्याधेयं वा । को-
स्याय इति चेत् । उभायग्नी युगपदुत्पाद्यौ युगपदुत्पत्तिश्चाग्न्याधेयेन
भवति । यद्येयं पुनराधेयं वेति कुत पतत् । यावयात् । यस्यामायग्नी
अनुगतायभिनिष्ठोचेदभ्युदियाद्वा सूर्यः पुनराधेयमेव तत्र प्रायश्चि-
त्तिः । एयं चेत् पुनराधेयमेव भवति माग्न्याधेयमिति । न हि स्या-

यो घाक्ष्येन विकल्प्यते । एतद्व्यानुगतपरिज्ञानोत्तरकालं यद्यभिनि-
म्लोचनं भवति न आभिनिम्लोचनोत्तरकालमनुगमनपरिज्ञाने ॥५४॥

भेदेनाप्युपपातात् ॥ ५५ ॥

भेदेनाप्यनुगमाभिनिम्लोचने भवत्येव पुनराधेयम् । कुत
एतत् । उपपानात् । उपपातो हि भवति अग्न्यनुगमने अभिनिम्लो-
चनम् । तद्यद्यभययदेन विगिष्यते ततो घाक्ष्यं भिद्यते । तस्माद्भेदे-
नाप्यनुगतयोः पुनराधेयं इति ॥ ५५ ॥

एवं प्राप्त आह—

न सह प्रकल्पितैः ॥ ५६ ॥

नैतदेवमन्तरानुगमने पुनराधेयम् । सहैव हि प्रकल्पिता
गार्हपत्याहवनीययोरुपपत्तिः । तत्रैकैको न शक्यत उत्पादयितुम् ।
तस्मात्सविशेषणमेवात्र निमित्तम् ॥ ५६ ॥

मध्यमानश्चेन्न जायेत यमदूरात्पश्येत्तमा-

हत्याभिजुहुयात् ॥ ५७ ॥

मध्यमानमहर्षं कालासम्भवप्रज्ञप्यर्थम् । न हि कश्चिन्म-
ध्यमानो न जायते । योवाप्ति केऽग्निपरिगृहीतं पश्येत्तमाहव्या-
मिजुहुयात् । स चायमस्यैकस्य प्रयोगस्य साधनीभूतः । ताव-
न्मात्रे धवणात् । पुनः स्वयोनैराहरणम् ॥ ५७ ॥

ब्राह्मणहस्ते वा ॥ ५८ ॥

जुहोति । घाशब्दो विकल्पाद्यर्थः । अयं चाहवनीयविकार-
त्वेन विधीयते । तत्राधोत्तरमग्निदाधानमन्त्रे विपरिणामः । सा
हारषांस्यात् ब्राह्मणहस्तेऽपि दीयते । पूर्वा तु ह्यार्षत्वादेव न
भवति ॥ ५८ ॥

तस्मिन्पक्षे यतमाह तस्य—

वासानपनोदश्च ॥ ५९ ॥

यस्यैवमागमो ब्राह्मणो नापगोचः ॥ ५९ ॥

अजकर्णे वा दक्षिणे ॥ ६० ॥

ब्रुहोति ॥ ६० ॥

तस्मिन् पक्षे मतमाह—

अभोजनं तस्य ॥ ६१ ॥

अजनांसस्य ॥ ६१ ॥

कुशस्तन्त्रे वा ॥ ६२ ॥

ब्रुहोति । तत्र मतम् ॥ ६२ ॥

अनासनं तस्मिन् ॥ ६३ ॥

अप्सु वा ॥ ६४ ॥

ब्रुहोति । तत्र मतम् ॥ ६४ ॥

नाद्रभ्यो वीभत्सेतेति श्रुतेः ॥ ६५ ॥

वीभत्सा परिवाद उच्यते । एवं भूयते । नापः परिचक्षीते-
ति । अपन्याप्यत्वाच्च श्रुतिप्रवृत्तमत्र क्रियते ॥ ६५ ॥

अहुताभ्युदितउन्नीया तमितीरासीत् ॥ ६६ ॥

अहुत एव यद्यभ्युदयो भवति ततोऽप्रीया तमनादासीत् ॥ ६६ ॥

हुत्वा भूरित्यनुमन्त्रणम् ॥ ६७ ॥

हुत्वा च भूरित्यनुमन्त्रणं कार्यम् ॥ ६७ ॥

वरदानं च ॥ ६८ ॥

सर्वनाशे हविषां दोषे वा तदुक्तम् ॥ ६९ ॥

तदुक्तप्रवृत्तं षष्ठान्तरेण सप्त विषयार्थम् ॥ ६९ ॥

आज्येन वा प्रतिसंख्याय देवतेज्या ॥ ७० ॥

प्रतिसंख्यानविधिग्रहणाच्च तासामेव देवतानामिज्या । किं वा ।
स्यात् । मा भूदुपांशुयाजविध्यन्तेन विष्णोरग्नीषोमयोर्वेज्येति । देव-
ताग्रहणाच्चाङ्गाभावः ॥ ७० ॥

पुनः क्रिया च ॥ ७१ ॥

एवं हि धूपते । यस्य सर्वाणि हवीर्हवि नश्येयुर्वा बुभ्येयुर्वाप-
हरेयुर्वाज्येन ता देवताः सृष्ट्याप्य पुनर्विनिर्धेयेदिति ॥ ७१ ॥

भेदे विप्रकृत्युपपाताभ्याम् ॥ ७२ ॥

सर्वविषयत्वेन ध्रुवणात्सर्वहविर्नाशे एवं प्राप्त इदमुच्यते
भेदेऽपि भवतीति । कुन एतत् । विप्रकृत्यः पृथक् पृथक् प्रकृत्या-
नि ह्येनानि हवीर्हवि नाग्न्युत्पत्तिवत्सहत्वप्रकृत्यः । अपि चो-
पपातो भवति यस्य हवीर्हवि नश्येयुरिति । तत्र सर्वशब्देन वि-
शिष्यमाणे वाक्यभेद प्रसङ्गः । हवीर्हवि नश्येयुः सर्वाणि च न-
श्येयुरिति । स चान्यायः । तस्मान्नाशमात्रं निमित्तम् । तत्र भेदे-
ऽपि भवति चेत् भवेद्विषं नैमित्तिकमिति ॥ ७२ ॥

अन्तरा गमनेऽनाद्रियते ॥ ७३ ॥

गार्हपत्यादीनामन्तरा गमने अनादस्तादृशतद्ग्निरहोत्रविष-
यम् । तदेव प्रकृत्य धूपते । कामं वा एषु लोकेषु यथाहसि युक्तं
च सश्रम्यतीति ॥ ७३ ॥

श्रैडवराहेपूधारा प्राचीदं विष्णुरिति ॥ ७४ ॥

देया ॥ ७४ ॥

भस्मनो वा ॥ ७५ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । विकल्पेन हि धूपते । गार्हपत्याङ्ग-
स्मोपहृत्याहवनीयाग्नियपन्ते यन्तीति ॥ ७५ ॥

चक्रीत्रत्यग्नेये पथिकृते ॥ ७६ ॥

पुरोडाशं निर्वपेत् । चक्रीयान्तरामभ उच्यते । तस्मिन्मन्तरा
गच्छतीत्यर्थः । एतच्च सर्वविषयमसंयुक्तविधानम् ॥ ७६ ॥

प्रज्ञातेष्ट्यतिपत्तौ च ॥ ७७ ॥

पथिकृद्भवति ॥ ७७ ॥

प्रज्ञातग्रहणमाचष्टे—

नियतास्वतिपत्तिश्रुतेः ॥ ७८ ॥

अतिपत्तिर्हि नियतास्वेव भवति नानियतास्तु । इष्टिग्रहणाद्य
पश्चातिपत्तौ न भवति ॥ ७८ ॥

स्तोत्रमोहे शस्त्रस्य च ॥ ७९ ॥

पथिकृद्भवति ॥ ७९ ॥

जनमरणे च ॥ ८० ॥

पथिकृद् भवति ॥ ८० ॥

उपपातसामर्थ्यात्स्वजने ॥ ८१ ॥

सा च स्त्रीयजनमरणे न सार्वत्रिके । कुत पतत् । उपपात-
तसामर्थ्यात् । उपपातो हि कादाचित्को भवति ॥ ८१ ॥

नित्यत्वाच्च ॥ ८२ ॥

अपि च नित्यं जनमरणमिति ॥ ८२ ॥

अग्नये व्रतपतये वृत्येऽहनि मैथुनमाहुस-
भोजनं चेत् ॥ ८३ ॥

व्रतमर्हतीति वृत्यं तस्मिन्मैथुनमाहुसभोजनं चेन्नयति अग्नये
व्रतपतये इष्टिमैवति ॥ ८३ ॥

आहिताग्नेरार्त्यश्रुकरणेऽग्नये वृतभृते ॥ ८४ ॥

आहिताग्निग्रहणं विद्वन्नाग्निग्रहणस्यार्थं आर्तिग्रहणाद्य गान-
न्दाश्रुकरणे ॥ ८४ ॥

संसर्गो न्नाद्रियेत ॥ ८५ ॥

अग्न्यन्तरसंसर्गो ऽनादरः ॥ ८५ ॥

अनुक्रोशेऽग्नये संसर्गायाहुतिर्वा ग्रामा-
ग्निना चेत् ॥ ८६ ॥

अथ यद्यनुक्रोशो भवति तदाग्नये संसर्गाय इष्टिर्भवति ।
आहुतिर्धेति विद्वपः । एतच्चग्रामाग्निना संसर्गो भवति ॥ ८६ ॥

अग्नये विविचये मिथश्चेत् ॥ ८७ ॥

मिथः परस्परतः । परस्परतो यदि संसर्गो भवति तदाग्नये
विविचयेष्टिर्भवति आहुतिरनादरो वेति । सर्वं ह्येतदत्र पठ्यते ।
हृदयविलेखे इष्ट्याहुत्योर्धिक्त्वपः ॥ ८७ ॥

अग्नये संवर्गाय प्रदव्याचेत् ॥ ८८ ॥

प्रदव्यो दायाग्निः दायाग्निना चेत् संसर्गस्तदाप्यनादरः ।
हृदयविलेखे अग्नये संवर्गायेष्टिराहुतिर्वा ॥ ८८ ॥

अग्नये ऽप्सुमते वैद्युताच्चेत् ॥ ८९ ॥

वैद्युतेन चेद्वाग्निः संसर्गः तदाप्यनादरः हृदयविलेखे अग्नये
प्सुमते इष्टिराहुतिर्वा ॥ ८९ ॥

अग्नये शुचये ऽशुच्यायतनाच्चेत् ॥ ९० ॥

अशुच्यायतनाग्निना चेत् संसर्गः अग्नये शुचये इष्टिराहु-
तिर्वा भवति । न ह्यत्रानादरः पठ्यते ॥ ९० ॥

भार्यागोपु यमजनने मारुतं त्रयोदशकपालं
निर्वपेत् ॥ ९१ ॥

यजनीयेऽष्टम्यग्न्यास्ममणीया पूषेऽम् ॥ ९१ ॥

गेहदाहे ऽग्नये क्षामवते पुरोडाशः ॥ ९२ ॥

पुरोडाशो भवति ॥ ९२ ॥

चन्द्रमसाम्बुदित आमावास्ये पुरस्तात्त-

द्वतः स्यात् ॥ ९३ ॥

क्षामावास्ये प्रपन्नान्ते यदि चन्द्रमा मभ्युदेति तदा तत् प्रत
यव भवति । नान्यद्वृत्तयति ॥ ९३ ॥

दधि हविरातश्चनं निदध्यात् ॥ ९४ ॥

उत्पाद्यमानस्य हविषः ॥ ९४ ॥

सःसृज्य वत्सान्पुनरपाकरणम् ॥ ९५ ॥

कर्त्तव्यम् । एवं हि भ्यने । स यद्यगृहीतः हविरभ्युदिया-
त्प्रज्ञातमेव तदेपैव प्रतचर्या यत्पूर्वेष्टुर्दुग्धं दधि हविरातश्चनं तत्कुप्यं
न्ति प्रतिप्रमुञ्चन्ति यत्सांस्तान्पुनरपाकुर्वन्तीति ॥ ९५ ॥

निरुते वृताशक्तौ वा तैर्ध तण्डुलान्विमज्य

मध्यमानग्नये दाते स्थविष्ठानिन्द्राय प्रदा-

ते दधनि चरुमणिष्ठान्विष्णवे शिपिविष्टाय

शृते चरुम् ॥ ९६ ॥

निरुते चेत् हविष्यभ्युदयपरिज्ञाने भवति घृतस्य वा अश-
क्तिरनिरुतेपि तदा त्रैधं तण्डुलान्विमज्य मध्यमानग्नये दाते पुरोडाशं
कुपात् स्थविष्ठानिन्द्राय प्रदाते दधनि चरुं कुपात् अग्निष्ठा-
न्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम् । यद्यु घृतचर्या वा नोदारामेन
गृहीतं वा हविरभ्युदियादिति प्रकृत्य सर्वमेतच्छ्रूयते इति ॥ ९६ ॥

इदानीमिदं विचार्यते । किं तदेवेदं फलं उतान्यत्फलान्तरमिति ।
किं तावत्प्राप्तम् । सुवेणैवोपक्रमः—

संस्कारात्सान्नायम् ॥ ९७ ॥

तदेवेदं कर्मेति । कुत एतत् । संस्कारात्पूर्वं यागायोपकल्पितं
संस्कृतं द्रव्यं तदेवेदमिति । तत्साध्यत्वाच्च तदेव कर्मेति ॥ ९७ ॥

एवं प्राप्त आह—

अन्यद्देव्या योगात् ॥ ९८ ॥

अन्यदेव वा कर्मान्तरमिदम् न तदेव । कुत एतत् । इज्यायो-
गात् । इज्यान्तरयोगो ह्यज्ञोपलभ्यते । अग्निर्दाता इन्द्रः प्रदाता
विष्णुः शिपिविष्ट इति । तथा दधनि चरुं शृते चरुमिति । अन्यदे-
व चागोन्तरन्तनोऽन्यदिति । एवं पक्षद्वयोऽप्यासे किं कर्मान्तरता
युक्ता उत तस्यैव विकार इति । तस्यैव विकार इति युक्तरूपता ।
तदेव हि प्रक्रान्तं कर्म प्रक्षमिष्यायते । न चान्यत् कर्मान्तरमप्रार-
ब्धम् । तस्मात्तस्यैव कर्मणो विकार इति ॥ ९८ ॥

तण्डुलापनये वचनात् ॥ ९९ ॥

तण्डुलैरपलक्ष्यं दध्नः पयसश्च । पूर्वं देवताभ्योपनीय देव-
तान्तरसम्बन्धो नैमित्तिक इति प्रयोजनात्वे सति कर्मणो गुणकामा-
नां प्रवृत्तिः पुनरपि च तत्कर्मविहितमेव । अथ यदेव नोद्विषादथो-
पयसेदिति ॥ ९९ ॥

प्रकृत्या पूर्वम् ॥ १०० ॥

असान्नाय्यगुणक प्रकृत्या स्वरूपेणैव भवति । दधिपयसोर-
भावात् ॥ १०० ॥

सर्वं वा निमिच्छात् ॥ १०१ ॥

यावद्दः पक्षव्यावृत्तौ । सर्वं वा क्रियते पूर्वमपि हि निमित्तं
भवति प्रक्रान्तेऽभ्युदय इति ॥ १०१ ॥

पश्चादभ्युदृष्ट आवामारथेनेष्ट्वा तदहर्वैव
श्वो वा ऽग्नये पविकृत इन्द्राय वृत्तम् एका-

दशकपालो वैश्वानरश्च ॥ १०२ ॥

सोद्यामावासेति मन्यमान उपवसत्यथैव पञ्चाददश इति प्र-
कृत्यैतच्छ्रूयते । तद्वर्णनं च शास्त्रतः प्रतिपद्येव भवति । ज्ञात्वा प्र-
तिपद्युपवासोपक्रमे एतत् ॥ १०२ ॥

त्रीपुकं धनुर्दक्षिणा ॥ १०३ ॥

त्रिभिर्पुभिरपेतं धनुर्दक्षिणा ॥ १०३ ॥

दण्डो वा ॥ १०४ ॥

येति विकल्पः ॥ १०४ ॥

प्राकृताश्चेच्छन् ॥ १०५ ॥

एतानेव हविर्विशेषान्प्रकृत्य याः ध्रूयन्ते ताश्चेच्छया ददाति ।
यथाश्वमेधे पाधिकृतः शतमातं वैश्वानराय कृष्णं वासः इन्द्राय वृत्र-
घ्ने सोऽदफेनान्याद्वार्यः ॥ १०५ ॥

अनभ्युद्दृष्टस्यापि पशुकामस्य ॥ १०६ ॥

इयमिष्टिर्गन्धति ॥ १०६ ॥

उद्वास्यमानं चेत्कपालं नश्येदाश्विनः ॥ १०७ ॥

उद्वास्यमानकपालनाशे आदिषतो द्विकालः पुरोडाशः क-
र्त्तव्यः । स च परतन्त्रमध्यपाती तदङ्गत्वेन भवति । अत्र पशुपुरो-
डाशन्यायः । यान्यङ्गिनोद्गानि प्रयुक्तानि तानीहापि प्रसज्यन्ते ।
पात्राणि च यान्यनपवृत्तानि घञ्जादीनि तान्यप्यत्र प्रयुज्यन्ते । या-
नि पुनः कृष्णाजिनोऽलुखलमुसलादीनि निवृत्तप्रयोजनानि तेषां पुनः
प्रोक्षणादि संस्कारः कर्त्तव्यः । अपवृत्तत्वात् । श्रुतावधानं प्राग्विग्रह-
रणं इडापात्री च संस्कृतान्येव विद्यन्ते । अनसि प्रदणपक्षे भतोप्या-
स्तायते । धर्माश्वास्य धूरीपालमनादयः क्रियन्ते पूर्वधर्माणामपवृ-
त्तत्वात् । तदपवर्गश्च तत्कार्याभिनिर्वृत्तेः । अग्नीन्धनं त्वङ्गप्रधानार्ध-
त्वादपवृत्त्यते । त्वङ्गप्रधानार्धता चास्याहवनीयसंस्कारत्वात् । यः

दाहवनीये जुहोतीत्यनेनाहवनीयस्याङ्गप्रधानार्थता । एवं च कृत्वोप-
धजानसम्मागोद्यपि कर्त्तव्यौ । अनेन प्रकारेणैवान्त आश्विनः सान्नि-
पातिभिरङ्गैः कार्यः । यानि पुनरारादुपकारकाण्याधारप्रयाज्ञान्यमा-
गादीनि तेषां च सकृदेव क्रिया । अन्ते ह्यवयवे तेषां प्रधानाभिस-
म्यन्ध इष्यते । न हि यद्यदङ्गं क्रियते तत्तदेव प्रधानेनाभिसम्य-
न्धमुपयाति । यदाङ्गं न तदा प्रधानम् यदा प्रधानं न तदाङ्ग-
मिति तस्मादन्येऽवयवेऽङ्गापूर्णसम्यन्धः । अस्मानसामर्थ्यात् । अतः
सकृत्क्रिया आधारादीनाम् तेन मुख्यसन्निधिन्यायादङ्गिसन्निधा-
येवानुष्ठानमिति । अनेन न्यायेन कर्ममध्ये या इष्टयः व्यूतपतीयाद्याश्च
आपतन्ति ता अनुष्ठेया इति ॥ १०७ ॥

सायं प्रातर्दोहात्तविन्द्रं पञ्चशरावमोदनं

निर्वपेत् पुरोडाशं वा ॥ १०८ ॥

एवं हि श्रूयते । यस्योभयं हविरार्त्तिमाच्छेदेन्द्रं पञ्चशराव-
मोदनं निर्वपेत् । सान्नाय्यं हि प्रकृत्यैतच्छ्रूयते । तेन न हवि-
मांतात्तां पञ्चशराव ओदनः पुरोडाशो वेति विकल्पः ॥ १०८ ॥

इदानीमिदं विचार्यते । किमुभयं चो पञ्चशराव उतान्यतरात्तां व-
येति । किं तावद्युक्तं उभयर्त्तायिति । उभयोर्हि श्रूयते । यस्योभयं
हविरार्त्तिमाच्छेदित्वेवं प्राप्त आह—

भेदेनाप्युपपातात् ॥ १०९ ॥

अन्यतरात्तां वपि भवति पञ्चशरावः । हविर्विशिष्टार्त्तिर्निमित्तं
ततोभयशब्देन विशेष्यमाणे यावयं मिथेत् । तस्मादन्यतरात्तां वपि
भवति ॥ १०९ ॥

इदानीमिदं विचार्यते । पञ्चशरावः किं प्रतिनिधिः उत नि-
मित्ते नैमित्तिकप्रायश्चित्तमिति । किं तावत्प्राप्तम् सूत्रेणैव पक्षः—

तत्प्रतिनिधिः ॥ ११० ॥

तस्य सान्नाय्यस्य विष्टनस्य सतः प्रतिनिधिरयम् । द्रव्ये
नष्टे द्रव्यान्तरं विधीयमानं तत्कार्यं एव भवति । तस्मात्प्रतिनि-
धिरिति ॥ ११० ॥

प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेः ॥ १११ ॥

यावद्देवः पक्षान्तरपरिग्रहे प्रायश्चित्तमेतन्न प्रतिनिधिः । कुत
पतत् । देवताश्रुतेः । देवताह्यत्र श्रूयते । पेन्द्रं पञ्चपराधमिति ।
देवतासम्यग्वाधागविधानम् । नन्वेन्द्रमित्यनुवादः ततश्च द्रव्यमा-
त्रविधानम् । नेत्युच्यते । अनुवादमात्र ह्यनर्थकं भवति । अपि
चानुवादोऽसमञ्जस एव । पक्षे माहेन्द्रस्यापि सान्नाय्यदेवतात्वात् ।
तस्मात्प्रायश्चित्तमिति ॥ १११ ॥

चरु सान्नाय्यालाभे ॥ ११२ ॥

आर्त्तो सत्यां सान्नाय्यालाभे सति चरु भवति ॥ ११२ ॥

सायं दोहस्थाने वा पुरोडाशः ॥ ११३ ॥

चरवेति विकल्पः ॥ ११३ ॥

असान्नाय्यवद्वा ॥ ११४ ॥

अथ वा यादृशमसान्नाय्यवद्दामायासं तादृगेव कुर्यात् । या-
शब्दो विकल्पार्थः ॥ ११४ ॥

दुष्टस्य हविषोऽप्स्ववहरणम् ॥ ११५ ॥

दुष्टं हविरप्स्ववहरेत् इति धृतिः ॥ ११५ ॥

उक्तो वा भस्मनि ॥ ११६ ॥

अवहरणम् ॥ ११६ ॥

शिष्टभक्षप्रतिषिद्धं दुष्टम् ॥ ११७ ॥

मग्नादिभिर्यदभक्षमुक्तं तदुष्टम् ॥ ११७ ॥

एकस्यानिष्टे तदुक्तम् ॥ ११८ ॥

हविर्गणे मानसादपचारात् पक्षेणेन यागो न कृतः स्यात्
तदा कर्त्तव्य इति तदुक्तम् ॥ ११८ ॥

सान्निपातिकानि वा तस्य ॥ ११९ ॥

सान्निपातिकान्यद्भानि कर्त्तव्यानि संस्पृशीति ॥ ११९ ॥

इष्टं चेदाज्येन शेषम् ॥ १२० ॥

इष्टं चेद्विर्बुध्येत स्विष्टकृदाज्येन कर्त्तव्यम् ॥ १२० ॥

हविरन्तरणे प्राक्प्राधानेज्यायाः स्मृत्वा-

न्वाहरेत् ॥ १२१ ॥

यदि नाम हविरन्तरितं न गृहीतमेव तदा प्राक्प्राधानेज्या
स्मृत्वान्वाहरेत् । यागक्रमानुग्रहात् ॥ १२१ ॥

मायाश्चिदानां निरूपणम् ।

१८५

सूच्ये दुष्टे पुनर्ग्रहणम् ॥ १२६ ॥

उत्तरार्थमिदमुच्यते ॥ १२६ ॥

ध्रुवाया वा ततो यज्ञः प्रभवतीति श्रुतेः ॥ १२७ ॥

ध्रुवाया वा ग्रहीतव्यम् । वासवो विकल्पार्थः । ततो यज्ञः प्रभवतीति वाक्यैकदेशोपन्यासः ॥ १२७ ॥

अदुष्टाद्वा नयनमेके ॥ १२८ ॥

एक आचायाः सूच्योदेवादुष्टादानयनमिच्छन्ति ॥ १२८ ॥
तस्मिन् पक्षे—

नोपभृतो ध्रुवायाम् ॥ १२९ ॥

ग्रहीतव्यम् ॥ १२९ ॥

ऐतु राजावरुणो रेवतीभिररिमन्स्थाने तिष्ठतु
मोदमानः अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परा-
सेचि मत्पय इति प्रणीता स्कन्ना अभि-
मृशेत् ॥ १३४ ॥

भूमिर्भूमिमवागान्माता मातरमप्यगात् भू-
याम पुत्रः पशुर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यतामि-
ति मृन्मयं भिन्नमभिमृशेत् ॥ १३५ ॥
य ऋते चिदभिश्चिषः पुरा जतुभ्य आतृदः
सन्धाता सन्धि मघवा पुरुवसुरिष्कर्ता वि-
हुतं पुनरिति च धर्म्यम् ॥ १३६ ॥

धर्मे मृन्मयं धर्म्यं भिन्नमभिमृशेत् चण्डादधस्तनेन मन्त्रेण ।
धर्मभेद एवायमपरो विशेषः ॥ १३६ ॥

परमेष्ठ्यादींश्च चतुस्त्रिंशतं जुहोति ॥ १३७ ॥

परमेष्ठ्याभिधीयत इत्येवमादि व्याहृतीनां चतुस्त्रिंशतं जु-
होति । तत्राध्वर्युंरादिष्ट्यात् । अनादेशेहि ब्रह्मणो विधानम् ब्रह्मा
प्रायश्चित्तानि जुहुयादनादिष्टादीनीत्यनेन । अतश्च घक्ष्यमाणकालाहु-
तिरप्यत्र भवति कर्तुंभेदादिति ॥ १३७ ॥

धर्मधुग्ध्वाले चादोहे च ॥ १३८ ॥

धर्मधुग्ध्वाले हलन चलनम् आत्यन्तिके चलने मरण इ-
त्यर्थः । तस्या एवादोहे च ॥ १३८ ॥

उदीच्या दोहस्थाने अन्यस्याः ॥ १३९ ॥

अन्यस्या दोहस्थाने उदीच्या गोक्ष्यं वसितायाः ॥ १३९ ॥

शालाया वा पुरस्तात्प्राच्याः ॥ १४० ॥

अवस्थितायाः ॥ १४० ॥

पुच्छकाण्डादक्षिणेऽस्थानि हुत्वा दोहयेत् ॥ १४१ ॥

तामेवगां दोहयति । सा यदि घर्मदुग्धाद्वलेदित्युपक्रम्य सर्व-
मेतच्छ्रूयते ॥ १४१ ॥

पृषदाज्यस्कन्दने चैके ॥ १४२ ॥

चतुस्त्रिंशद्धोममिच्छन्ति । एकीयब्रह्मणाद्विकल्पः ॥ १४२ ॥

सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालं हुत्वा य-

ज्ञस्य दोह इति वाचयति ॥ १४३ ॥

सोमेज्यायामुपातः सोमेज्योपपातः । न सोमयागोपपा-
तः । एवं यदि किं चिदापद्येतेति श्रूयते । तत्र यथा-
कालमेकैकामाहुतिं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयति । यथाकालप्र-
हणेन च अथ यदि पण्यमानः अथ यदि कषायोपोत्थिन इत्येव-
मादि गृह्यते । एवमेव हि श्रूयत इति । अत्र च ब्रह्मणः कर्तृत्वम् ।
ता ब्रह्मैव जुहुयादिति । ननु च सूत्रकारेण नैवैतदभिहितम् । यथा
कालमेकैकां ब्रह्मा जुहोतीति । नैवैतन्नोक्तम् उक्तमेव ब्रह्मा श्रा-
यश्चित्तानि जुहुयादनादिष्टानीति । कथमयमनादेश इति चेत् । यत्र
नाम निमित्तादेशपूर्वकं नैमित्तिकनादिश्यते यथा पृषदाज्यस्क-
न्दने जुहुयादया विष्टा जनयन्ति पृषदाज्यस्कन्दनेभिमृशेदिति च
स आदेशः । इह पुनर्नैवं निमित्तादेशपूर्वकं नैमित्तिकादेशः । इह
हि पण्यमानः किं चिदापद्येतेति अभिपूयमाणः किं चिदापद्येतेति
च अनिमित्तादेश पूर्वको नैमित्तिकादेशस्तस्मादनादिष्टसूत्रेण ए-
तान्यपि गृह्यन्ते । तथा चैकैकहोममेवाङ्गीकृत्य ता ब्रह्मैव जुहुयादि-
त्युक्तम् । चतुस्त्रिंशद्धोमस्तु आदेश एवेत्यध्ययुर्गर्भकः ॥ १४३ ॥

आग्नीध्रीये सुत्यासु ॥ १४४ ॥

सुत्यासु वर्त्तमानासु कालाहुतिः आग्नीध्रीये । आहवनीयाप-

घादोऽयम् । एवं हि श्रूयते यदि दीक्षोपसत्स्थाहवनीये यदि प्रसृत
आग्नीध्रे ॥ १४४ ॥

आ पवस्व हिस्ण्यवदित्युदगातृहोमो ध्वाङ्क्षा-
रोहणे यूपस्य ॥ १४५ ॥

आ पवस्वेति काकारोहणे यूपस्य जुहुयादाहवनीये ॥ १४५ ॥

पृषदाज्यस्कन्दने जुहुयादया विष्ठा जनयन्-
कर्पराणि स हि घृणिरुर्वराय गातुः स
प्रत्युदैक्षरुणो मृध्वोऽग्रः स्वायां यत्तन्वां
तनूमैरयत स्वाहेति ॥ १४६ ॥

धर्मधुक् शार्दूलहना चेत स्पृतीर्जुहुया-
त् चन्द्राचे मन स्पृणोमि स्वाहा सूर्याचे
चक्षु स्पृणोमि स्वाहा वाताचे प्राणान् स्पृ-
णोमि स्वाहा दिग्भ्यस्ते श्रोतः स्पृणोमि
स्वाहा ऽद्भ्यस्ते लोहितः स्पृणोमि स्वाहा
पृथिव्यै ते शरीरः स्पृणामि स्वाहेति ॥ १४७ ॥

शार्दूलो ध्वाङ्गस्तशिपातने स्पृतीर्जुहुतीर्जुहोति चान्द्राक्ष
इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १४७ ॥

हुत्वान्यामाजतेति ब्रूयात् ॥ १४८ ॥

अध्वर्युरेव ऋचाप्रत्ययोपदेशात् ॥ १४८ ॥

स्वयः होम्यशक्ता उपासीत ॥ १४९ ॥

स्वय होमी यजमानः तदशक्तौ समीप आसीत ॥ १४९ ॥

उपसर्पणाशक्तावासनमधः ॥ १५० ॥

यदि चक्रमणेष्वशक्तस्तदासीताघः ॥ १५० ॥

सायमाहुत्याहुतायां चेदुर्बलः स्यात्त-

दैव प्रातराहुतिस्तत्संस्थाश्रुतेरग्निहोतस्य ॥ १५१ ॥

यदि सायमाहुत्याहुतायां यजमानो दुर्बलो भवति प्रातराहुति काल यावन्न जीयतीत्याशङ्क्यते तदास्मिन्नेव काले प्रातराहुतिर्देया । कुत एतत् । तत्संस्थाश्रुतेरग्निहोत्रस्य । प्रातराहुत्याहुतिं सन्तिष्ठते-
ग्निहोत्रम् । तद्धि प्रकृत्य सायं जुहोति प्रातरहुतीत्युच्यते । आग्ने-
यी सायमाहुतिमाहुः सौमि प्रातराहुतिमिति । उभयोरप्यग्निहोत्रमंहा ।
नैने द्वे कर्मणी अग्निहोत्रं जुहोतीत्येकवचननिर्देशात् । न चैकमे-
व कर्म शरदंसंगताप्रयणावत्पुनः प्रातरप्यस्यते देवतान्यस्यात् ।
अन्या चान्या च देवतोमयप्रातः सायारम्भं प्रातरपवर्गमिदमेकं
कर्मणि । एतदेव च द्वावयवमग्निहोत्रं प्रकृत्याग्निहोत्रं जुहुयात् स्व-
र्गकाम इति धूपते यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति च । तस्माद्-
द्ययद्वयस्याप्येक कार्यमित्येककर्मत्वम् । यद्येकमेव कर्म तन्त्र कि-
मिति न भवति । कालभेदादित्यदोषः । यथा दर्शपूर्णमासयोः का-
र्यैकत्वेपि कालाभेदात् नाना तन्त्रतैर्धं अश्रपीति । तदुक्तमाचार्येणाहु-
तिर्घा प्रधानकालस्यादिति । तथा चाह स यासायमस्तमिते जु-
होति गर्भमेवैतत्सन्तमभि जुहोति गर्भं संगतमभि करोतीति । पुन-
श्च अथ यत्प्रातरहुतिर्दत्ते जुहोति प्रतपयेन्नैवमेतत्सोऽयं तेजो भूया
यिभ्राजमान उदेतीति कार्यैकत्वमिष दर्शयति । तस्मात्साधुर्कं तत्सं-
स्थाश्रुतेरग्निहोत्रस्येति ॥ १५१ ॥

जीवेच्चेत्पुनः काले ॥ १५२ ॥

यदि पुनर्जीयति यजमानः काले प्रातराहुतिर्देया । नित्यानां हि
निमित्तं काला निमित्तमन्तरेण च नैमित्तिकं हृतमप्यकृतसममित्य-
भिप्रायः ॥ १५२ ॥

एवं प्रात आह—

न वा कृतत्वात् ॥ १५३ ॥

नैव प्रातराहुतिर्देया एता दि परित्समाप्तिस्तस्येति । ननु बांळ

कालो निमित्तं भूत इति । न च निमित्तमन्तरेण नैमित्तिकं कृतम-
प्यकृतमिव भवति । तस्मात्पुनः क्रियेति । अत्रोच्यते । न प्रातर्हो-
मस्य निमित्तं कालः । अप्यदेव हि तत्र निमित्तं सायारम्भः । अतः
प्रातर्होमस्य धूयमाणोपि कालो बलादङ्गी भवति । न हि निर्मित-
स्यानेकत्वमिष्यते । तस्मात्कृतत्वात् पुनः प्रातराहुर्निर्देयेति ॥ १५३ ॥

पौर्णमासान्ते चामावास्यमग्निहोत्रवत् ॥ १५४ ॥

तुल्यन्यायत्वात् । अधिकरणातिदेशश्चातुर्मासराजसूयादि-
ष्वपि प्रदर्शनार्थः ॥ १५४ ॥

हविष्येषु चेदाहियमाणेषु मरणं दक्षिणा-

ग्नावेनान्तसन्दहेत् ॥ १५५ ॥

हविष्येषु चेद्वहीहियवादिषु आहियमाणे पौर्णमासादौ यज-
मानस्य मरणं भवति दक्षिणाग्नावेनान्तसन्दहेत् हविष्यान् । एव हि
धूयते । यदधिश्रितेऽग्निहोत्रे यजमानो म्रियेतेति प्रकृत्य नदेवै-
तदभिपर्याधाय विष्यन्दयेदिति । पुनश्चाह पतायतीति वै सर्वस्य
हविर्यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति ॥ १५५ ॥

न वाऽयुक्तत्वात् ॥ १५६ ॥

न वा दक्षिणाग्नी सन्दहेत् अनुक्तो ह्याहरणकाले हविष्य-
ग्रहणेन तेषां योगः ॥ १५६ ॥

गार्हपत्ये ग्रहणादि प्रागासादनात् ॥ १५७ ॥

अयुक्तान्तसन्दहेत्सन्निधानात् ॥ १५७ ॥

आसादनाद्याहवनीये ॥ १५८ ॥

सन्दहेत्सन्निधानादेव ॥ १५८ ॥

मरणान्तं भवति ॥ १५९ ॥

फलं, फलंरमावात् ॥ १५९ ॥

संस्थाप्यं वा प्रकृतत्वात् ॥ १६० ॥

प्रवृत्तं हि तत्तस्यापरिसमाप्तौ दोषप्रवृत्त्यात् । तदुक्तमाचार्ये-
णापि दोषश्चासमाप्तौ स्यादिति । एवं पक्ष इषोपप्रदर्शने सति य
एव युक्ततरः पक्षः स एवाध्यणीयः । कश्चासौ मरणान्तमेव भवती-
ति । न हि मृते यजमाने मिथ्यासङ्कल्पदोष आशङ्क्यत इति ॥१६०॥

हविष्यवह्नौम्यम् ॥ १६१ ॥

अग्निहोत्रहोमार्थमपि द्रव्यं हविष्यवद्द्रव्यम् । एतदुक्तं गा-
हपत्ये ग्रहणादि प्रागासादनादित्येवमादि ॥ १६१ ॥

सन्दीपनवतीः प्रत्यग्न्यधिश्रयत्युखाः ॥ १६२ ॥

मृते यजमाने सन्दीपनवतीनामुखानां प्रत्यग्न्यधिश्रयणां स-
न्दीपनं च गोमयशुष्ककार्पास्तादित्या । यदुवचनं मन्त्रोच्चारणार्थम् ॥१६॥

सन्तापजानघ्नीनादाय सशरीरा दक्षिणा

गच्छन्ति ॥ १६३ ॥

सपिण्डाः ॥ १६३ ॥

अनसा ॥ १६४ ॥

शरीरमुद्रहन्ति । शास्त्रान्तरात् ॥ १६४ ॥

वितानं साधयित्वा समे बहुलवृणेऽन्तराग्नी

चिति चिनोति ॥ १६५ ॥

वितानसाधनमग्नीनां यथादेशस्थापनं कृत्वा समे वृणवहुले
देशेऽन्तराग्नीं काष्ठैश्चितिं चिनोति ॥ १६५ ॥

पूर्वतरम्-

उद्धृत्यक्षिरिणीः पुरुषाह्वतीः ॥ १६६ ॥

पुरुषमाह्वानं यासामोषधीनान्ता उद्धृत्य ॥ १६६ ॥

विशाखदारादमग्नन्धापृश्निपर्यध्याण्डाश्च ॥ १६७ ॥

उद्धृत्येति वसन्ते । विशाखा दूर्या शरो मुञ्चः पृश्निपर्णी-
माषपर्णी अध्याण्डा दण्डाणिको ॥ १६७ ॥

केशश्मश्रुनखलोमनिकृन्तनानि कृत्वा वि-
पुरीषं चेच्छन् ॥ १६८ ॥

केशादि निखाय सर्पिषान्तरक्त्वा चितावेन-
मादधाति कृष्णाजिनमास्तीर्य प्राक्शिरसम् ॥ १६९ ॥

यजमानम् । सर्पिषा अश्वयज्ञं प्रक्षालनं च विपुरी-
षयस्त एव ॥ १६९ ॥

सप्तसु प्राणायतनेषु सप्तहिरण्यशकलान्प्रा-
स्यति मुखे प्रथमम् ॥ १७० ॥

प्रक्षिपति ॥ १७० ॥

दक्षिणहस्ते जुहूः सादयति घृतपूर्णाम् ॥ १७१ ॥

अधिकारमुपजीवशाह—

स्पर्शं च ॥ १७२ ॥

दक्षिणहस्त एव पाठक्रमेण सर्वपात्रयचक्रान्ते ॥ १७२ ॥

उपभृतः सव्ये ॥ १७३ ॥

सादयतीति वर्त्तते ॥ १७३ ॥

उरसि ध्रुवाम् ॥ १७४ ॥

मुखेऽग्निहोत्रहवणीम् ॥ १७५ ॥

नासिकयोः रूचौ ॥ १७६ ॥

कपालानि चैके ॥ १७८ ॥

एके तच्छ्रेच्छन्ति । प्रतिपत्त्यन्तरविधानात् । अष्टावहरणं हि तेषामुक्तम् ॥ १७८ ॥

पार्श्वयोः सूर्ये ॥ १७९ ॥

द्वितीय प्रतिप्रस्थासकम् । अकृतघटनप्रघातस्य तु द्वित्यै-
कं द्विधोपधीयते तैत्तिरीयपाठाच्छ्रवैकमिति ॥ १७९ ॥

उदरे पात्नीं समवत्तधानीं पृषदाज्यवतीं

शिश्ने शम्यामरणी वृषणयोः ॥ १८० ॥

अन्तरोरु ज्ञापान्नाप्यन्यानि ॥ १८१ ॥

उपधीयन्ते ॥ १८१ ॥

अप्स्ववहरणं मृन्मयाश्ममयानाम् ॥ १८२ ॥

अयस्मयानि वा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १८३ ॥

यः एषमप्यप्स्ववहरणम् । विकल्पेन हि श्रुतौ पाठः ॥ १८३ ॥

अनुस्तरणीचेत्पश्चात्कर्णमाहस्य हस्तयोर्वृक्षौ ॥ ८४ ॥

अङ्गेष्वाङ्गानीति जातूकर्ण्यः ॥ १८५ ॥

आह । उपधीयन्ते ॥ १८५ ॥

न वास्थिसन्देहात् ॥ १८६ ॥

न वाङ्मान्यङ्गेष्वाङ्गानीति । न सन्देहो मा भूदिति ।
अत उक्तत्वं मांस्तान्युपधेयानि ॥ १८६ ॥

वपया मुखमवच्छाद्याग्निभिरादीपयन्ति ॥ १८७ ॥

वपया च मुखोच्छान्दनमनुस्तरणीपक्ष एव । अनुस्तर-
णी गौः ॥ १८७ ॥

आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्रातान्यो वा ब्राह्मणो
ऽस्मात्त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति ॥ १८८ ॥

सकलपाठः पत्न्या मध्यमूहप्रशमनार्थः । ब्राह्मणप्रद्वणं च पु-
त्रप्राप्त्योः ह्यत्रियचैद्ययोर्व्युदासार्थम् ॥ १८८ ॥

अनपेक्षमैत्योपस्पृशन्त्यपः ॥ १८९ ॥

चित्तिमनपेक्षमाणा एवोपस्पृशन्त्यपः । अपामुपस्पृशतम्
पृथोक्तम् ॥ १८९ ॥

सञ्चयनं चतुर्थमियुग्मान् ब्राह्मणान्भोज-
यित्वा पलाशवृन्तेनास्थीनि परिवर्त्य परिव-
र्त्याङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामादाय पलाशपुटे
प्रास्पति ॥ १९० ॥

सञ्चयनमिति कर्मणो नामधेयम् । तत् चतुर्थेद्वनि कर्तव्यम् ।
अयुग्मान् ब्राह्मणान्भोजयित्वा पलाशवृन्तेनास्थीनि परिवर्त्य परिव-
र्त्याङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामादाय पलाशपुटे प्राक्षिपति ॥ १९० ॥

शम्यावकाः कर्दमं च श्मशाने ॥ १९१ ॥

य शब्दात्प्रास्पति । दमशानशब्देन अस्थिसञ्चय उच्यते
इति सम्प्रदायः । मरुमकूट इत्यपरे । ते च शमीशब्दग शमीशाखा-
मिच्छन्ति । इतरे तु तत्पण्यानि ॥ १९१ ॥

अक्तरास्यानि सर्वसुरभिमिश्राणि दक्षिणपूर्वा-

- यतां कर्षू खात्वा कुशानास्तर्पि चस्ताव-

प्लुतं च हारिद्रं वागिति निवपत्यस्मिन् ॥ १९२ ॥

प्लुतं वाक्तरास्यानि सर्वसुरभिना मिर्भातुं दक्षिणपूर्वा-

तां फर्पू खात्वा तत्र कुशानास्तीर्थं हरिर्द्रं च धत्ताघकृतं चागित्यनेन
मन्त्रेण निघपत्यस्थिति ॥ १९२ ॥

एतद्वाजसनेयकम् ॥ १९३ ॥

यद्यप्यमार्गं तु दाक्षान्तरात् ॥ १९३ ॥

अनेन वा ॥ १९४ ॥

मन्त्रेण निघपति ॥ १९४ ॥

त्वा मनसानार्त्तेन वाचा ब्रह्मणा त्रय्या वि-
धया पृथिव्यामक्षिकायामपारसेन निघपा-
म्यसाविति ॥ १९५ ॥

श्रमशान चिकीर्षितः कुम्भे सञ्चयनम् ॥ १९६ ॥

पितृमेघं कर्तुमिच्छन्ः कुम्भे सञ्चयनं कर्त्तव्यम् । तस्मिन्
पक्षे कुण्डारिद्रास्तरणमस्थिसंस्काराद्धर्ममाश्रत्वाश्च कुम्भ एव क-
र्त्तव्यम् ॥ १९६ ॥

निधानं च तूष्णीम् ॥ १९७ ॥

निघननं च कुम्भस्य तूष्णीं कर्त्तव्यम् ॥ १९७ ॥

प्रोपितश्चेत्प्रेयात्प्राचीनाधीती निवान्यां
दुग्ध्वा दक्षिणतोऽधिश्रयणोद्वासने ॥ १९८ ॥

कुर्यात् ॥ १९८ ॥

तत एव हरणम् ॥ १९९ ॥

दक्षिणत एव ह्यहरणं कर्त्तव्यम् ॥ १९९ ॥

अधस्तात्समिधे धारयन् ॥ २०० ॥

ह्यर्चं हस्तीति शेषः ॥ २०० ॥

उदगग्रान् कुशान् दक्षिणाग्रान् कृत्वा ॥ २०१ ॥

तांश्च स्वावसर एव ॥ २०१ ॥

सकृद्वा पितृवत्पर्यस्य ॥ २०२ ॥

सकृदेव पितृवदपसव्य पर्यस्येत् । तस्य वा पतस्याग्निहोत्र-
स्पोषचार इति प्रकृत्य सर्वं ह्येतदेव धूयत इति ॥ २०२ ॥

अतः पर कर्माचष्टे—

शरीण्याहत्य कृष्णाजिने पुरुषत्रिधिं त्रिधायो-
र्णाभिः प्रच्छाद्याज्येनाभिधार्य पूर्ववद्वाहः ॥ २०३ ॥

फलेत्यम ॥ २०३ ॥

शरीरनाशे त्रीणि पट्टिशतानि पलाशवृन्तानां
कृष्णाजिने पूर्ववत् ॥ २०४ ॥

पुरुषविष्ट्यादि पूर्ववद्वाहान्तम् । तेषामेव सशयन पितृमेधश्च
तैरेवेति ॥ २०४ ॥

अनिष्ट्वाग्रयणेन नवस्याश्रीयापतितस्य भु-
क्त्वा प्रतिगृह्य विद्विषाणयोर्त्राज्य याजयि-
त्वात्रिं प्रतिगृह्योभयादद्वा यस्याग्निभिरन्य
याजयेयुर्यो वा यजेत वैश्वानरं निर्ऋपेत् ॥ २०५ ॥

निगदव्यास्यात् यैश्वानरो यजनीयेऽएति अन्वारम्भणीयापू-
षं ॥ २०५ ॥

कृष्णं वासो दक्षिणा ॥ २०६ ॥

पुरोडाशो क्षामे वशिष्टः समाप्य तदेव
पुनर्निर्वपेत् ॥ २०७ ॥

क्षामे दग्धे पुरोडाशे ऽवशिष्टं कर्म समाप्य तस्यैव हविषो
निर्घोषः कार्यः ॥ २०७ ॥

अत्रेदं विचार्यते । किमशेषदाहे पुनर्निर्घोषः उक्तैकदेशदा-
हेपीति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

एकदेशदग्धेऽपि संयोगात् ॥ २०८ ॥

एकदेशदग्धेऽपि नैमित्तिकं प्रवर्त्तते । कुत एतत् । दाहसंयो-
गात् । दाहसंयोगोऽत्र निमित्तं एकदेशदाहोऽपि दाह एवेति ॥ २०८ ॥

दर्शनाच्च ॥ २०९ ॥

इदमते चायमर्थो यथैकदेशदाहेऽपि भवति । यदा तद्वि-
सन्तिष्ठतेऽथ पुनर्निर्घोषेदिति तेनैव हविषा समाप्तिं दर्शयति । तथैक-
देशदाह उपपद्यत इति ॥ २०९ ॥

एवं प्राप्त आह—

न नित्यत्वात् ॥ २१० ॥

नैकदेशदग्धे नैमित्तिकं नित्यो ह्यग्निसंयोगात् पुरोडाशस्य
दाहो भवति । यत्र यस्य पुरोडाशो क्षायत इति निमित्तशब्दोपरो-
धः स्यात् । सर्वभैवाग्निसंयोगात् पुरोडाशक्षायत्वमापद्यत इति । त-
स्माद्यथैकदेशदाहे नैमित्तिकम् ॥ २१० ॥

यत्तु दर्शनमुक्तं तत्परिह्रियते—

कर्मार्थं दर्शनम् ॥ २११ ॥

तद्विषिं सन्तिष्ठत इत्यत्र हविःशब्देन कर्म लक्ष्यते तदा तज्ज-
विष्कं कर्म सन्तिष्ठत इति । अशेषस्य दग्धो सत्यां द्रव्यान्तरेण
परिसमाप्तिः ॥ २११ ॥

पशुश्चेदुपाकृतः पलायते वायवे तमनुदिश्या-

न्यं तद्वर्णं तद्वयसमालभेत ॥ २१२ ॥

यदि पशुरुपाकृतो नश्येत् वायवे त पशुमर्पं वायवे इत्ये-
वमनुदेष्टं कृत्वा अन्यस्तद्वर्णस्तद्वया आलभ्यभ्यः ॥ २१२ ॥

उपलभ्य वायवे तम् ॥ २१३ ॥

पशुमुपलभ्य वायवे आलभेत मिथ्यासङ्कल्पदोषपरिजि-
हीर्षया ॥ २१३ ॥

अनादरणं वा ॥ २१४ ॥

न वा पुनरालम्भ आर्त्तन्य । न ह्यत्र चोदनेति ॥ २१४ ॥

प्राक् प्रयाजेभ्यश्चेन्नियुक्तो म्रियेतान्य

मालभेत ॥ २१५ ॥

पशुनियुक्तं सन् यदि प्राक्प्रयाजेभ्यो म्रियेतान्य भा-
लभ्य ॥ २१५ ॥

पूर्वस्य वषां दक्षिणामौ जुहुयान् ॥ २१६ ॥

तदा च पूर्वस्य वषा दक्षिणाग्नौ होतव्या ॥ २१६ ॥

सोमश्चेन्मार्जालीये ईजानाः पितरो ये पिता-

महा ये ऽनीजाना यज्ञियाः सोमपास्तेषामे-

पपशुरालव्यो ऽग्नौ स्वाहा देवेभ्यः सुहुतो

यमायेति ॥ २१७ ॥

सोमश्चेन्मार्जालीये वषाहोतव्या य ईजाना पितर इत्यनेन
मन्त्रेण ॥ २१७ ॥

पञ्चमदानहानावनादार । एव हि श्रूयते । तस्माद्यदि किं
चिद्वदानं हीयेत न तदाद्रियतति ॥ २१९ ॥

हृदय नाशे त्वन्यमालभेतेत्येके हृदयं पशु-
रिति श्रुतेः ॥ २२० ॥

एके आचार्या हृदयनाशेऽन्य पशुमालभऽन्ते । तस्मादेव श्रूयते ।
हृदयमु हि वै पशुरिति । तत्रापि च सर्व एव पशुर्नष्ट स्यादिति ॥ २२० ॥

सर्वेषां वाज्यस्य यजेत् ॥ २२१ ॥

वाग्यस्य सूत्रद्वयोपात्तपक्षव्याचर्त्तक । नावदानहानावनादरो
न च हृदयनाशेऽन्य मालम्ब्य यत्कारण यत्किञ्चिद्वदानं हीयते न
तदाद्रियतेऽप्यथा । परिशेषोऽयम् किमर्थं इति चेत् । स हृदयस्ये-
वाग्नेवशनीत्यप्रताविधानार्थः । हृदयं वै पशुरित्ययमप्यथावाद्गोमता-
विधानार्थ एव । तस्मात्सर्वेषामवदानानां प्रत्येक नाशे वाज्यस्य
यजेत् ॥ २२१ ॥

उक्तं ह्याचार्येण—

अर्थवादमात्रं पशुवचनम् ॥ २२२ ॥

इति ॥ २२२ ॥

संज्ञप्यमानश्चेद्वाश्वेताहुतिं जुहुया दत्त

शुर्मायुमकृतोरो वा पञ्जिराहते अग्निर्मा त-

स्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वु ईस इति ॥ २२३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २२३ ॥

इमं मे वरुणेति प्रत्यृचं द्वाभ्याम् ॥ २२४ ॥

मन्त्राभ्यां जुहोति ॥ २२४ ॥

पशून्वाचेत्सवेत्सान्नाय्योवा वा तामभिमन्त्रये-

तोवा ॥ स्रवन्तीमिगदामन् त्वष्टा वायुः पृ-

थिव्यन्तरिक्षम् यतश्च्युतद्भुतमग्नौ तदस्तु न
तत्प्राप्नोति निर्ऋतिः परस्तादिति ॥ २२५ ॥

अनेन मन्त्रेण । नेनु च सान्नाय्योऽस्माभिमन्त्रणं पद्यावन्वयप्रा-
सन्वाद्वाच्यम् । तैष दोषः । सान्नाय्योऽस्मायां हि प्रधानद्रव्यच्युतिः
पशून्तायां तूपसर्जनोदकस्य न प्राप्नोति तेनाप्राप्तत्वादुच्यते ॥ २२५ ॥

यूपविरोहणेऽन्तस्तन्तेऽसुस्थितेऽहनि ॥ २२६ ॥

त्वाष्ट्रं बहुरूपमालभेत ॥ २२७ ॥

यद्यहर्गणे तन्त्रमध्ये यूपविरोहणं भवति । तदा संस्थितेऽहनि
स्वष्ट्रदेवत्वं पशुं बहुरूपं पाटलमालभेत । सर्वाहः शेषभूतो यूपस्तन्नि-
मित्तत्वाच्च पशुरपि सर्वाहः शेषभूत एवेति संस्थितेऽहनीत्युक्तम्-
तत्कालता मा भूदिति । अथ च केचित्साग्निपातिकैरेवाङ्गैरुपेतं
त्वाष्ट्रं कुर्यन्ति । आरादुपकारकाणि तु सधनीयसक्तान्येव सन्तीति
तानि प्रसज्यन्ते । अपरे त्वन्यथा घर्णयन्ति न ह्यथ प्रसङ्गो विद्यते ।
प्रत्येकमहरहः सधनीयाद्यङ्गतन्त्रमेव विहितम् । ततश्च यद्यपि पत्नीसं-
याजान्तता पदार्पणपर्यवसानं तथाप्यहरहः पत्नीसंयाजान्तेरेवाङ्गैः
सम्बन्धमेव द्रष्टव्यम् । अन्यथा हि सधनीयपुरोडाशादिविधाना-
नुपत्तिः स्यादिति । अग्रसङ्गच्छेत्सर्वाङ्गोपेत एव त्वाष्ट्रः कर्त्तव्यः
अथमेव च पक्षो वरतर इवामाति ॥ २२७ ॥

अनुबन्ध्यापै वषामुत्तिखद्यानुमर्शं गर्भमेष्टुवै

ब्रूयात् ॥ २२८ ॥

अनेन च शमिता मेष्टवते । ततश्चाप्ययुः प्रैषदाने ॥ २२८ ॥

दर्शने स्थालीं चवोष्णीपं चोपकल्पयितवै

ब्रूयात् ॥ २२९ ॥

अयं च शमितुः प्रणिप्रैषः । तदर्थोऽध्यर्पोरेव ॥ २२९ ॥

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्वां चोत्तम्या-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीना बुलभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः, पत्रपरिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ब्राह्मकै-
देय वार्षिकमभिम मूल्यम् मुद्रा. ७ आणका. ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययं, पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रत मुद्र्यमाणा ग्रन्था - मुद्रिताः स्तवकाः
- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कार.) २
- (१) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
- (१) श्लोकवार्तिकम् । भट्टबुभारिविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (१) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचितं भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्त.) २
- (१) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः । (ज्योतिष.) १
- (१) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगंगाभट्ट विरचितः । तर्कपाद } (मीमांसा) २
- (१) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णम् । (मीमांसा) २
- (१) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वाङ्मयण प्रणीत
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-
नमिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्त.) ६

August.

1905

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.
NO. 92.

कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

महामहोपाध्याय श्रीकर्कचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KĀTYĀYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKĀCHĀRYA,

EDITED BY

VYĀKARNĀCHĀRYA PĀNDIT MADANMOHAN PĀTHAK,

Professor of Mimāṃsā and Dharmashāstra,

Ranabir Sanskrit Pāṭhshālā,

Central Hindu College, Benares.

VOLUME XI.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENTS -- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

PANDIT JYĒSHĪTHARAMA MUKUNDA, BOMBAY.

Printed by Hari Dās Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS.

BENARES.

Price Rupees One.

Registered According to Act XXV of 1867.

तथा च मन्त्रलिङ्गं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधात्विति । तथा या इष
उपसो या अनिष्टास्ताः सन्तनोमीति ॥ २४८ ॥

सत्त्वायागूर्याशक्तौ विश्वजितातिरात्रेण

यजेत ॥ २४९ ॥

गुरी उच्यते । सत्त्वायागूर्यं सत्त्वायोद्यमं कृत्वा सत्त्वाय सङ्कल्पे
सतीत्यर्थः । एव हि धूयते । सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः
सर्वेभ्यस्तोमेभ्य आत्मानमागुहते यः सत्त्वायागुहते विश्वजितातिरा-
त्रेण यजेतेति ॥ २४९ ॥

सत्त्वाङ्गं वागूर्णमात्रश्रुतेः ॥ २५० ॥

वाशब्दः पश्चान्तरप्रतिपत्तौ । सत्त्वाङ्गं वा विश्वजिद्भवति ।
ततश्च कृतेऽपि सत्त्रे प्रयत्तते । कुत एतत् । आगूरणमात्रध्वनात् ।
न हि फाञ्चिदनागूर्यं करोति । आगूरणं च निमित्तं विश्वजितः । त-
स्मात्कृतेऽपि सत्त्रे प्रयत्तत इति । एवं पक्षद्वयोपप्रदर्शने सत्युच्यते ।
न कृते सत्त्रे प्रयत्तते अकृत एव प्रयत्तते । कुत एतत् । आगूरण-
निमित्तस्य तावत्कालमाधित्वात् । यावन्न क्रियते सत्त्वं तावदेव
सङ्कल्पमिति । अपि च निष्कयकार्यं भवति । विश्वजिद्वर्गं
हि प्रकृत्योच्यते सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्यः स्तोमेभ्यः सर्वेभ्यश्छन्दोभ्य
आत्मानं निष्क्रीणीत इति । निष्कृत्यश्चाकृत एव भवति ॥ २५० ॥

दीक्षितानां चेत्साम्युत्थानं जायेत सोमं वि-

भज्य तेनैव सर्ववेदसेन यजेरन् ॥ २५१ ॥

अथ यदि सन्दीक्षिताः साम्युत्तिष्ठेरन्निति प्रकृत्यैवमेवं हि
धूयत इति । साम्युत्थानं धार्द्धसमाप्ते सत्त्रे उत्थानम् ॥ २५१ ॥

क्रीते विभागः श्रुतेः ॥ २५२ ॥

स च विश्वजित् क्रीते भोगे भवति नाक्रीते । कुत एतद्वि-
भागध्वनात् । भोगमपभज्येति । न चाक्रीतस्य विभागः सम्भव-
ति । तस्मात्क्रीते विश्वजित् ॥ २५२ ॥

उपपाताद्बोभयतः ॥ २५३ ॥

घातदः पक्षव्यावृत्तौ । उभयत्र क्रीते चाक्रीते च साम्युत्थाने विभ्वजिन्नवति । कुत एतत् । उपपातात् साम्युत्थानं हि निमित्तं तद्यदि विभागेन विद्यम्यते चाक्यं निधेत । तस्मात् उभयतो वि-
द्वजित् ॥ २५३ ॥

तर्हि कथमुच्यते सोममपमज्येति विभागश्चक्षणात्—

विभागः क्रियागुणत्वात् ॥ २५४ ॥

क्रियागुणभूतानां द्रव्याणां सामर्थ्यपरिप्राप्तौ विभागः सो-
ऽनूचते सोमशब्देन लक्षणया सोममपमज्येति ॥ २५४ ॥

अनीतासु चेदक्षिणासूद्रात्रपच्छेदो ऽदक्षिणः

सःस्थाप्य पुनराहारः ॥ २५५ ॥

यद्यनीतासु दक्षिणासूद्रातापच्छिद्यते तं क्रतुमदक्षिणं सः-
स्थाप्य पुनराहरणम् ॥ २५५ ॥

प्रस्तोता चेद्ब्रह्मणे वरं दत्त्वा पुनर्वरणम् ॥ २५६ ॥

प्रस्तोता चेदपच्छिद्यते ब्रह्मणे वरं दत्त्वा पुनर्वरणं प्रस्तोतु ॥ २५६ ॥

प्रतिहर्त्ता चेत्सर्ववेदसं देयम् ॥ २५७ ॥

युगपच्चेद्विरोधाद्विकल्पः ॥ २५८ ॥

उद्गातृप्रतिहर्त्रोर्युगपदपच्छेदे विरोधाद्विकल्पो नैमित्तिकस्य ॥ २५८ ॥

पूर्वदौर्बल्यमानुषव्ये प्रकृतिवत् ॥ २५९ ॥

- अनयोरेवानुपव्यापच्छेदे पूर्वनिमित्तं दुर्बलमुत्तरं च बलव-
त् । पूर्वविज्ञानानुपमर्दनेनोत्तरस्यानुपपत्तेः । तद्यथा प्राकृतं कौशं
विज्ञानं विकृतौ चोदकप्राप्तं प्रत्यक्षेण शरविज्ञानेन बाध्यत
पयम् ॥ २५९ ॥

यस्मिन्नहन्युद्गात्रपच्छेदोऽहर्गणे तस्यावृत्तिः ॥ २६० ॥

भवति ॥ २६० ॥

१००६ कात्यायनश्रौतसूत्रमहितकर्मशास्त्रे

पत्न्युदकया दीक्षारूपाणि निधाय सिकता-
स्वासीतोपस्रवणात् ॥ २६१ ॥

पत्नी रजस्तला दीक्षारूपाणि शङ्खकादीनि निधाय सिकतास्वा-
सीतारक्तविरमात् ॥ २६१ ॥

तिष्ठेत्सन्धिबेलयोः ॥ २६२ ॥

निष्ठुनिक्रिया नियम्यते ॥ २६२ ॥

वेदिसमीपे सुत्यासु ॥ २६३ ॥

सुत्यासु वर्त्तमानासु वेदिसमीपे तिष्ठेत् ॥ २६३ ॥

त्रिरात्रान्ते गोमूत्रमिश्रेणोदकेन स्नापयित्वा
परिधानादि करोति सान्निपातिकम् ॥ २६४ ॥

पदार्थज्ञानम् ॥ २६४ ॥

प्रजातायाश्च दशरात्रादूर्ध्वं स्नानादि ॥ २६५ ॥

कर्म भवति ॥ २६५ ॥

न गर्भिणी दीक्षयोदित्येके ऽपज्ञिया गर्भा
इति श्रुतेः ॥ २६६ ॥

नान्नूयन्त्या प्रकरणात् ॥ २६७ ॥

अनूपग्यां हि ब्रह्म धूयने अपज्ञिया ये गर्भा इति न
साधेन्द्रियम् । तत्रापि चायमर्थवादो मन्त्रस्तुत्यर्थः ॥ २६७ ॥

दीक्षितोऽमनोज्ञः स्वप्नं दृष्ट्वा जपेत्पर्यावर्त्ते
दुस्वप्नचात्पापः स्वप्नादभूत्यै ब्रह्माहमन्तरं
करवे परः स्वप्नमुखा कृधीति ॥ २६८ ॥

भभुं मन्त्रम् ॥ २६८ ॥

इन्द्रियं स्कन्धमद्विरूपसिञ्चेद्यामेध पयसो
रसः परि दोषादुदर्पितः अग्निहोत्रमिव सो-
मेन तमहं पुनरादद इति ॥ २६९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २६९ ॥

उदकं चेत्तरेत्तदभिमन्त्रयेतान्दतीर्चलं
धत्तौजो धत्त सहो धत्त मा मे दीक्षां मा तपो
निर्वधिष्टेति ॥ २७० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २७० ॥

अवदष्टश्च ॥ २७१ ॥

अशब्दादनेनैव मन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् ॥ २७१ ॥

अमेध्यं दृष्ट्वा सूर्यमुपतिष्ठेत्तावद्धं मनो दरिद्रं
चक्षुः सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा
हासीदिति ॥ २७२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २७२ ॥

शोणितं चेत्कुर्याद्बुद्धियाभ्योऽङ्गयः स्वाहेति
जुहुयात् ॥ २७३ ॥

निष्ठीवेच्चेत् वीभत्साभ्योऽङ्गयः स्वाहेति ॥ २७४ ॥

धावेच्चेद्वायवे स्वाहेति ॥ २७५ ॥

स्त्रिधाच्चेत्तपस्याभ्योऽङ्गयः स्वाहेति ॥ २७६ ॥

स्वप्याच्चेत्प्रजापतये स्वाहेति ॥ २७७ ॥

तद्यैतादृश्या स्वापे भवति ॥ २७७ ॥

आर्त्यश्रुकरणे तृप्राभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति ॥ २७८ ॥

छर्द्याविष्टः पयः पीत्वोदकं वा छर्दयीत नि-
ष्टुचतवद्भोमः ॥ २७९ ॥

वयसावप्रसृते चमसेऽन्तरिक्षेण पतति या-
तुधानप्रबोधितश्चमसं यमभ्यचुश्चुतदग्निष्ट-
च्छुन्धतादिह पुनः स्वाहेति ॥ २८० ॥

अभ्युपाकृतचमसमुपस्थे कृत्वाम्न आ यावी-
तये गृणातो हव्यदातयेनि होता सत्सि बर्हि
पि स्वाहेति ॥ २८१ ॥

जुहोति अधस्तनमनुप्राकृते द्रष्टव्यम् ॥ २८१ ॥

आग्नीध्रीये वा हिरण्यगर्भे इत्यृचा ॥ २८२ ॥

आहवनीये धेति विकल्पः ॥ २८२ ॥

हुताहुतसःसर्गेऽङ्गारमन्तः परिधि निर्वर्त्य ॥ २८३ ॥

कुशतरुणेन जुहोति हुतस्य चाहुतस्य चा-
हुतस्य हुतस्य च पीतापीतस्य सोमस्येन्द्राग्नी
पिबतःसुतमिति ॥ २८४ ॥

शनेन मन्त्रेण ॥ २८४ ॥

वपट्कृते ॥ २८५ ॥

हुता हुतसःसर्गेऽङ्गारमन्तः चमस उग्रयनम् । पथं हि शाखा-
स्तरे भूयते । यस्याभक्षितं चमसमश्रुयन्ति ॥ २८५ ॥

चुक्रते स्वाहेत्यनुवषट्कृते ॥ २८६ ॥

ब्रुहोति ॥ २८६ ॥

सःसर्गकाले चोपपातसामर्थ्यात् ॥ २८७ ॥

वाक्यद्वयः पक्षान्तरपविशद्वे । न चा वषट्कारानुवषट्कारयोर्द्वौ-
मः । उपपातो ह्ययं ध्रूयते । नैमित्तिकस्य चोपपातकालता न्याय्ये-
त्युक्तम् । यत्पुनरुक्तं वषट्कृतेऽनुवषट्कृते वेति । तद्धोमद्वयविषय-
स्वताशङ्कते ॥ २८७ ॥

तस्य भक्षणं मा यजमानं तमो विदन्मर्त्वि-
जो मा यः सोममिमं पिवा सःसृष्टमभयं
क्रतुमिति ॥ २८८ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २८८ ॥

अवभृष्टभक्षणमिन्दुरिन्दुमवागात्तस्य त इ-
न्द्रविन्द्रपीतस्येन्द्रियावतो गायत्रच्छन्दसः
सर्वगणस्य सर्वगण उपहृतस्योपहृतो भक्ष-
यामीति ॥ २८९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २८९ ॥

स्वकाल एव—

तिष्ठुपच्छन्दसो जगच्छन्दस इति यथा
सवनम् ॥ २९० ॥

विशेषः ॥ २९० ॥

अच्छन्दसमेके ॥ २९१ ॥

एवम् शब्दमेके न कुर्वन्ति ॥ २९१ ॥

पतितं चमसमालभते ऽस्कन्पर्जन्यः पृथिवी-
मस्कन् गामृषभो युवा अस्कन्नेमा विश्वामू-
तानि प्रस्कन्नाज्जायताः हविरिति ॥ २९२ ॥

क्षनेन मन्त्रेण । चमसपद्धेत स द्रव्यं लक्ष्यते त-
स्संस्कारात् ॥ २९२ ॥

उत्तरपूर्वे जुहोत्युपरवे चमसे दुष्टे प्रजापतये
स्वाहेत्यथ येऽन्येऽनादिष्टास्तान्त्वरे जुहुयाद-
भये वैश्वानराय स्वाहेति नाराशः सश्चेदुप-
वायात्तदुक्तम् ॥ २९३ ॥

नाराशः सश्चेच्छुष्येत तदुक्तं पूतभृन्धमसानिति । उत्तरेण
सह विकल्पार्थमिदमुच्यते ॥ २९३ ॥

अन्त्याद्वा ग्रहात्स्तोकमासिच्य भक्षयेयुः ॥ २९४ ॥

अप्रयणोऽन्यो ग्रह उच्यते अन्तस्तन्वन्धात् ॥ २९४ ॥

कलशश्चेदुपवायात्क्षीरासेचनमेके ॥ २९५ ॥

घ्राणकलशश्चेच्छुष्येत क्षीरासेचनमेके कुर्वन्ति ॥ २९५ ॥

एके—

हिरण्यवद्बोदकम् ॥ २९६ ॥

उन्नयने च ॥ २९७ ॥

एतदेव भवति । उन्नयन्यस्मादित्युन्नयने पूतभृदुच्यते ॥ २९७ ॥

अद्रिभेदेने मारुतेन ब्रह्मसाम्ना स्तुवीरन् ॥ २९८ ॥

अद्रो निन्ते मरुलिङ्गास्तृक्षु ब्रह्मसाम क्रियते । ब्रह्मसाम स
माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छुःसि विप्रदस्तोत्रम् ॥ २९८ ॥

चतुस्त्रिंशदोमश्च ॥ २९९ ॥

अद्रिभेदने भवति ॥ २९९ ॥

सोमापहरणे विधावतेच्छतेति ब्रूयात् ॥ ३०० ॥

अथ्यश्रुयहुविषयत्वात्पेणस्य ॥ ३०० ॥

अदर्शनेऽरुणपुष्पाप्यर्जुनान्यभिपुणुयात् ॥ ३०१ ॥

अर्जुनशब्दश्चात्र तृणविषयः । अभिपवशब्देन च घागन्नाद्य-
गरघोपलक्षणम् । श्रुतप्रतिनिधिरयम् । ततश्च सोमशब्देनोपल-
क्षणम् ॥ ३०१ ॥

श्येनहृतं पूतीकानादारानरुणदूर्वा हरितकु-
शान्पूर्वालाभे पूर्वालाभ उत्तरान् ॥ ३०२ ॥

अभिपुणुयात् एवं ह्यत आर्यत इति ॥ ३०२ ॥

एकां गां दत्वा समाप्य पुनर्यज्ञः ॥ ३०३ ॥

अत्र च गोः सङ्ख्यासम्यन्धो यद्गाः तदेकामिति ततश्च द्वि-
रण्यादीनां भगिष्टिः ॥ ३०३ ॥

अवभृथान्ते वा श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ ३०४ ॥

अवभृथान्त एव वा पुनर्यज्ञो भवति । तदा अथावभृथादेवो
देव्य पुनर्दक्षिणेति ध्रुतेः ॥ ३०४ ॥

कलशभेदने वपट्कार निधनम् ब्रह्मसाम ॥ ३०५ ॥

कर्तव्यम् ॥ ३०५ ॥

अनुलिप्सध्वमिति प्रेष्यति ॥ ३०६ ॥

अथ्यश्रुः । अन्ये चानुलिप्सन्ते ॥ ३०६ ॥

यदनुलभेरस्तदेकधनैरभ्युन्नीय प्रभावयन्तः

प्रचरेयुः ॥ ३०७ ॥

आग्रायणाद्वाऽनुपलभमानेषु पूर्ववत् ॥ ३०८ ॥

अनुपलभमाने सोमे आग्रायणादादाय एकधनैरभ्युन्नीय पृ-
थक्प्रभावयन्तः प्रचरेयुः ॥ ३०८ ॥

अनीतासु चेदक्षिणासु भेदनं पूर्ववद्दत्त्वा

तथैव यज्ञः ॥ ३०९ ॥

स यदानीतासु दक्षिणासु कलशो दीयेत तत्राप्येकामेव गो-
वधावधावभृथावेचोदेत्य पुनर्दीक्षेनेति हि धुर्तः ॥ ३०९ ॥

प्रातः सवनाच्चेत्सोमोतिरिच्येत तमुन्नीयोपा-

करणमस्ति सोमो अयमिति ॥ ३१० ॥

मन्त्रान्तरविधानादितरो निवर्त्यते ॥ ३१० ॥

मरुत्वतीषु गायत्रेण स्तुवीरन् ॥ ३११ ॥

मरुहिङ्गासु ऋक्षु गायत्रेण साम्ना स्तुवीरन् ॥ ३११ ॥

ऐन्द्रवैष्णवः होता शंसति ॥ ३१२ ॥

ऐन्द्रवैष्णवं शखं होता शंसति ॥ ३१२ ॥

यस्मात्स्तोमादतिरिच्येत स एव कार्यः सर्वत्र ॥ ३१३ ॥

यस्तोमसमगन्तरं सोमातिरेको भवति स एव कार्यः सर्वत्र ।
सर्पश्च ग्रहणात्सवनान्तरपि ॥ ३१३ ॥

माध्यन्दिनाच्चेत्पूर्ववदुपाकरणम् ॥ ३१४ ॥

कर्तव्यम् ॥ ३१४ ॥

वप्महां असीति बृहतीष्वदित्यवतीषु गौ-
रीवितेन स्तुवीरन् ॥ ३१५ ॥

गौरीवितं साम तेन स्तुवीरन् ॥ ३१५ ॥

एतत्कृत्वोक्थ्यं पूर्ववद्भोता ॥ ३१६ ॥

पेन्द्रावैष्णवः शःसती येतुक्तं भवति ॥ ३१६ ॥

तृतीयसवनाच्चेद्विष्णोः शिपिविष्टवतीषु

गौरीवितेन ॥ ३१७ ॥

तृतीयसवनाच्चेदतिरिच्येत शिपिविष्टविष्णुलिङ्गासु ऋक्ष
गौरीवितेन स्तुवीरन् ॥ ३१७ ॥

वा गृहीत्वा विगृहीयात् ॥ ३१८ ॥

घाशब्दाद्यदि पूर्वेषां न नि शेषितः सोमस्तन उक्थ्यं गृहीत्वा
विगृहीयात् ॥ ३१८ ॥

उक्थाच्चेत्पोडशी कार्यः ॥ ३१९ ॥

उक्थ्यसंस्थाच्चेत्तृतीयसवने सोमोतिरिच्येत पोडशी क-
र्तव्यम् ॥ ३१९ ॥

पोडशिनश्चेदतिरातः ॥ ३२० ॥

कर्तव्य इति वक्षते ॥ ३२० ॥

अतिरात्रच्चेद्बृहत् ॥ ३२१ ॥

सोम. कर्तव्य. ॥ ३२१ ॥

महान्नतमेके यथोक्तम् ॥ ३२२ ॥

प्रदेशान्तरे ॥ ३२२ ॥

असौर्यामो वा अन्त्याच्चेत्तस्यैवावृत्तिः ॥ ३२३ ॥

१०१४ कात्यायनश्रौतसूत्रसंहितार्कभाष्ये

अन्त्यशब्देनाप्तोर्पामोभिधीयते । ततश्चेदतिरिच्येत तस्यैवा-
पत्तिः कार्या ॥ ३२३ ॥

नातीरेकोऽस्तीति श्रुतेः ॥ ३२४ ॥

य हातोऽभ्यधिकोतिरेकोऽस्तीति श्रुतः ॥ ३२४ ॥

पूर्वात्सवनादतिरिक्तस्योत्तरे सम्पादनमेके ॥ ३२५ ॥

एके शाचायाः पूर्वसवनातिरिक्तसोममुत्तरे सोमे सम्पादय-
न्ति । अस्य विधिर्यंवादीयम् ॥ ३२५ ॥

तं निकामयमानोऽभ्यरितिच्यत इति श्रुतेः ॥ ३२६ ॥

तमुत्तरसवनसोमं निकामयमानः पूर्वसोमोऽभ्यतिरिच्यते य-
द्यहमुत्तरं सवनसोमं प्राप्स्यामीति ॥ ३२६ ॥

तृतीयसवनाच्चेद्धारियोजनेऽवनीयहोमः ॥ ३२७ ॥

अस्मृतावृजीपमिश्रस्याप्स्ववहरणम् ॥ ३२८ ॥

यदि धारियोजनकाले न स्मर्यते तदा ऋजीपमिधमप्सु अ-
वहरेत ॥ ३२८ ॥

दीक्षितश्चेदुपतप्येतोप्यानां येनेच्छेत्तेन

चिकित्सेत् ॥ ३२९ ॥

उप्यानि च सर्वसुरभीणि तेषां येनेच्छेत्तेन चिकित्सेत् ॥ ३२९ ॥

आग्नीध्रमेनं नयतेति ब्रूयात् कृतं चेत् ॥ ३३० ॥

अर्घ्ययुर्घहुयचनाभ्युत्पादन्येनेतारस्तथाग्नीध्रं यदि कृतं भवति
तदैव ब्रूयादिति ॥ ३३० ॥

एवं प्राप्त आह—

अकृतेप्यविशेषात् ॥ ३३१ ॥

सकृत्तेष्वप्राग्निधे आग्निधमेन नयतेति वक्तव्यमेव । अविशेषेण हि धूयते । तस्माद्य दक्षितानामवत्य विन्दवाग्निधमेन नयताति मूयादिति ॥ ३३१ ॥

तदा च—

तद्देशे वासः ॥ ३३२ ॥

दक्षितस्य भवति ॥ ३३२ ॥

वासतीविरमुदकमाचामेदित्येके चात्वाल्-
गताभ्यः ॥ ३३३ ॥

वसतीवरीभ्य ॥ ३३३ ॥

तत्र मन्त्रमाह—

आपः प्रजापतिर्यज्ञो यज्ञस्य भेषजमसीति ॥ ३३४ ॥

अनुसव एनमालभेरन्वसव एतद्वः प्रातः
सवनं तद्रक्षध्वं तद्गोपायध्व तद्धोमा व्यव-
च्छैत्सीदिति ॥ ३३५ ॥

रुद्रा आदित्या इत्युत्तरयो सवनयोः ॥ ३३६ ॥

विश्व ॥ ३३६ ॥

त्रियते चेर्निर्मन्थयेन दग्ध्वा शामित्वाद्वास्थी-
न्युपनह्य नेदिष्ठिनमुपदीक्ष्य तेन सह
यजेरन् ॥ ३३७ ॥

मृत यनमान विर्मन्थयन् शामित्रेण वा दग्ध्वास्त्रीन्युपनह्य
तस्य यो नेदिष्ठी स्थो ज्ञाता स्यात् त दक्षयिष्या तेन सह
यजेरन् ॥ ३३७ ॥

सत्त्रगणयज्ञे सहत्वशब्दात् ॥ ३३८ ॥

एतच्च सारमे भवति गणयते च तेन सहयजेरभिति सह
स्थपय्यात् ॥ ३३८ ॥

एकयज्ञे दर्शपूर्णमासवत् ॥ ३३९ ॥

मरणान्ते भवतीत्येतदुक्तं भवति ॥ ३३९ ॥

एतत्कृत्वा राजानमभिपुत्यागृहीत्वा ग्रहान्-

दक्षिणपूर्वस्यां वेदिस्तक्त्यां यामेन स्तुवीरन् ॥ ३४० ॥

यथोपदेशमेतत्कृत्या राजानमभिपुत्य ग्रहान्गृहीत्वैव दक्षिणा
पूर्वस्यां वेदिस्तक्त्यां यामेन साम्ना स्तुवीरन् ॥ ३४० ॥

तिसृषु पराक्षु सर्पराज्ञीषु ॥ ३४१ ॥

तिसृषु पराक्षु अग्न्यावृत्तास्तु सर्पराज्ञीषु स्तुवीरभिति
बहुवचनादुद्गातारः ॥ ३४१ ॥

मार्जालीये वा ॥ ३४२ ॥

स्तुवीरीभिति विकल्पः ॥ ३४२ ॥

स्तुते मार्जालीयं त्रिः परियन्त्यपसव्यं स-

व्योरुनाघ्नाना स्तोत्रिया जपन्तः ॥ ३४३ ॥

स्तुते स्तोत्रे उद्गातारो मार्जालीयमपसव्यं त्रिः परियन्ति
सव्योरुनाघ्नाना स्तोत्रियाश्च जपन्तः ॥ ३४३ ॥

अग्न आयूःपि पवस इति प्रतिपन्नवति ॥ ३४४ ॥

पवमानस्य प्रथमा ऋक्प्रतिपदुच्यते ॥ ३४४ ॥

संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुः ॥ ३४५ ॥

प्रयोजकव्यापारेण प्रयोज्यव्यापारो लक्ष्यते अस्थीनि याज-
येरभिति । यथा निषादस्थपति याजयेदिति ॥ ३४५ ॥

इदं विचार्यते किं मरणात्संवत्सरेऽस्थियज्ञः उत कर्मापव-
गादिति । नियमकारिशास्त्राभावात् अनियमे प्राप्त आह—

कर्मापवर्गादसम्भवान्मरणस्य ॥ ३४६ ॥

कर्मापवर्गात्सर्वस्वसंस्थितयश्च । न हि मरणं सर्वस्वविशेष-
णत्वेन सम्भवति कदाचित्सत्त्वमध्येऽपि सर्वस्वर इति । तस्मा-
त्कर्मापवर्गादेव सर्वस्वसंस्थितयश्च ॥ ३४६ ॥

अपरिमितस्तोमेन यजेरन् ॥ ३४७ ॥

ज्योतिष्टोमे हि स्तोमपरिमाणमुक्तम् । द्वापरिमितस्तोमोभि-
धीयते वचनात् ॥ ३४७ ॥

तितृद्वह्विष्वमानेन वा ॥ ३४८ ॥

अस्मीति यजेरन् ॥ ३४८ ॥

तदा च—

सप्तदशमन्यत् ॥ ३४९ ॥

सप्तदशस्तोमकमन्यद्भवति ॥ ३४९ ॥

मैत्रावरुणाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् ॥ ३५० ॥

ऐन्द्रवायवात्पूर्वं मैत्रावरुणो गृह्यत इत्युक्तमेतत् । व्यूढछ-
न्दसि द्वादशाहे ॥ ३५० ॥

प्रातिनिधिको यजमानं कुर्यात् ॥ ३५१ ॥

नष्टरूपां कर्तृत्वं सम्भवति ॥ ३५१ ॥

दीक्षणीयापुरुषसंस्काराशीर्ब्रजम् ॥ ३५२ ॥

क्रियते ॥ ३५२ ॥

समाप्तेऽस्थीनि सपात्राप्यरण्ये निवपेयुः ॥ ३५३ ॥

प्रतिपत्त्यन्तरविधानात् ॥ ३५३ ॥

पुनर्दाहो वा युक्तत्वात्पात्राणाम् ॥ ३५४ ॥

वाशब्द-पक्षान्तरपरिग्रहे । पुनर्दाहो भवति नारण्ये निरापः । कुत
एतत् । युक्तत्वात् पात्राणाम् । तानि हि प्रतिपत्त्या युज्यन्ते । द्वितीया

स्तनिर्देशात् दक्षिणहस्ते जुह्वं सादयतीत्येवमादि । अतस्तत्संस्कारात् पुनर्दाहः । यद्यपि चाहिताग्निभिर्देहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति करणता पात्राणां तथापि सादने प्रतिपक्षिस्तेषाम् द्वितीयान्तनिर्देशात् । तस्मात्साधूक्तं पुनर्दाहो वा युक्तत्वात्पात्राणामिति ॥ ३५४ ॥

ततः सञ्चयनादि ॥ ३५५ ॥

तत ऊर्ध्वं सञ्चयनादि कर्त्तव्यम् ॥ ३५५ ॥

उखां चेद्विभ्रन्म्रियेत सोपकरणमाहिताग्न्या-
वृतादग्ध्वा नेदिष्ठ्यग्निं चित्वा तस्मा अनु-
दिशेदित्येके ॥ ३५६ ॥

उखामरणेन साग्निको ऽहर्गणो लक्ष्यते । तत्र चेन्म्रियेत कश्चिद्यजमानः सोपकरणमाहिताग्न्यावृता दहेत् । एवं ह्यत धूयते । यद्यु म्रियेत सैरेव तमग्निभिर्देहत्यशवाग्निरितार यजमाना आसत इति तत्र च नेदिष्ठ्यग्निं चित्वा तस्मा अनुदिशेदित्येके । नेदिष्ठी हि तत्कार्यं करोति एवं च तत्कार्यं कृतं भवति यदि तत्फलमनुदिशतीत्यभिप्रायः ॥ ३५६ ॥

न कर्म फलासम्भवात् ॥ ३५७ ॥

नैतदेवं फलानुदेशः कर्त्तव्य इति । न हि कर्म फलप्रदानं सम्भवति । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात् । तस्मात्तैवानुदेशः कर्त्तव्यः ॥ ३५७ ॥

उपदीक्षी स्वेष्ट्वग्निपु नखनिकृन्तनाद्युद्धाद-

नान्तः सान्निपातिकम् ॥ ३५८ ॥

उपदीक्षी नेदिष्ठी स्नानग्नीन्विष्टस्य नखनिकृन्तनाद्युद्धातनाम्तः सान्निपातिकं कर्म करोति ॥ ३५८ ॥

तेषूपहवमिष्ट्यामी सः सृजेत ॥ ३५९ ॥

दीक्षिता उपहवमिष्ट्यमित्येषमुपहवमिष्ट्याग्निसंसर्गं कुर्यात् ॥ ३५९ ॥

अनाहिताग्निश्चेत्तेष्वेवेत्येके वैश्वानरं निर्वपेत्

यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुरिति वचनात् ॥३६०॥

यद्यनाहिताग्निर्नेविष्टी भवति तदा तेष्वेवाग्निषु नम्रानिह-
स्तनादि करोति । ततश्च वैश्वानरनिर्घोषः कार्यः । एवं हि श्रूयते ।
यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुर्यो वा यजेत् वैश्वानरं निर्घोषेति । तस्य
व्यायमेव विषय इत्यभिप्रायः ॥ ३६० ॥

एवं प्राप्त आह—

नाश्रुतेः ॥ ३६१ ॥

नैतदेवं तेष्वेवाग्निषु नेदिष्ठ्यपि करोतीति । न श्रावं श्रूयते
इति । वैश्वानरस्य तर्हि को विषयः ॥ ३६१ ॥

स उच्यते—

आपदि वैश्वानरः ॥ ३६२ ॥

सत्तसम्मोहे सति परकीयैरग्निभिर्यागे कृते वैश्वान-
र इति ॥ ३६२ ॥

समानजनपदसः सवे महारात्रे प्रातरनुवा-

कमुपाकृत्य पूर्वः पूर्वः कर्म प्रवर्त्तयेत् ॥ ३६३ ॥

राजन्य समानजन इत्युक्तम् । तेषां यदि सप्तस्रो भवति ।
समित्येकीभावे अनद्यन्तरे ऽगिर्यन्तरे वा सप्तस्रो भवति तत्र कर्म म-
हारात्रे प्रातरनुवाकमुपाकृत्य इतरेषु इतरापेक्षया पूर्वः पूर्वः कर्म
प्रवर्त्तयेत् ॥ ३६३ ॥

सुसमिद्धहोमः ॥ ३६४ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ ३६४ ॥

सः स्थोत्तरं च कुर्यात् ॥ ३६५ ॥

इतरापेक्षयैव सप्तोत्तर कर्त्तव्यम् ॥ ३६५ ॥

इच्छन्वृषण्वती प्रतिपत् ॥ ३६६ ॥

पवमानस्य प्रथमा स्तोत्रिया प्रतिपद्यते । सेच्छन्वृषण्वती-
ति इच्छयान्वयप्राप्तैव ॥ ३६६ ॥

अनुसवनं वा ॥ ३६७ ॥

अनुसवः प्रतिशब्दस्यार्थे प्रति सवनं वा घृषण्वती भवति न
बहिष्पवमान एवेति विकल्पः ॥ ३६७ ॥

बृहद्रथन्तरपृष्ठः ॥ ३६८ ॥

संसवस्तोमः कार्यः । एवं हि श्रूयते सऽस्य उभे कुर्यात्
शोसत्र उभे कुर्यात् अभिजितावप्येका द्वे उभे बृहद्रथन्तरे कुर्या-
दिति ॥ ३६८ ॥

तौरश्रवसे माध्यन्दिने पवमाने तदावपनश्रुतेः ॥ ३६९ ॥

तौरश्रवसे सामगी माध्यन्दिने पवमाने प्रक्षेप्तव्ये । कुत एतत् ।
तदावपनश्रुतेः । तत्र ह्यावापः श्रूयते । तदेव प्रकृत्य अत्र ह्यावपन्ति
अत्रोद्वपन्तीति ॥ ३६९ ॥

आभीकमभिनिघनमाभीपवानि चैके ॥ ३७० ॥

एके आचार्या आभीकादीन्यपि सामान्यावपन्ति ॥ ३७० ॥

प्रातः सवने जुहोति संवेशायोपवेशाय गा-

यत्र्यै छन्दसे ऽभिभूत्यै स्वाहेति ॥ ३७१ ॥

धनेन मन्त्रेण आगन्तुत्यादन्ते ॥ ३७१ ॥

त्तिष्ठुभे जगत्या इत्युत्तरयोः ॥ ३७२ ॥

सवनयोर्विशेषः ॥ ३७२ ॥

विहवीयजनीयकयाशुभीयानि होताश ऽसति ॥ ३७३ ॥

सूक्तनामधेयान्येतानि बहिष्पवमानस्तोत्रसमनन्तरं यच्छस्त्रं
तजैतानि होता शऽसति ॥ ३७३ ॥

साख्यमरणमिच्छन्तः प्राजापत्यर्चा जुहुयुः ॥ ३७४ ॥

सखिसम्यन्धि साख्यं तन्मरणमिच्छन्तः प्राजापत्यर्चा
जुहुयुः ॥ ३७४ ॥

प्रातः सवने ऽध्वर्युर्माध्यन्दिने होतोद्गाता वृ-
तीयसवने ॥ ३७५ ॥

जुहोति ॥ ३७५ ॥

अनुसवनं ब्रह्मा गृहपतिश्च जुहुतः ॥ ३७६ ॥

सर्वमरणमिच्छन्तः सर्वेऽनुसवनम् ॥ ३७७ ॥

सर्वेषां प्रतिपक्षतिक्षिप्तानां मरणमिच्छन्तः सर्वे एवैतेऽनुसवन
जुहोति ॥ ३७७ ॥

नद्यन्तरे ऽसृसवो गिरिभिच्चेत् ॥ ३७८ ॥

गिरिं मित्वा या नद्यागता तदन्तरे संसवो न भवति स्-
षसोमतिमितं न भवतीत्यर्थः ॥ ३७८ ॥

गिरौ ॥ ३७९ ॥

गिर्यन्तरेऽप्यसंसवः ॥ ३७९ ॥

रथाह्ने च ॥ ३८० ॥

असंसवः । यावन्तं प्रदेशमहा रथो गच्छति तदन्तेऽप्य-
संसवः ॥ ३८० ॥

सर्वत्राऽविद्विषाणाम् ॥ ३८१ ॥

अविद्विषाणां तु सर्वत्रैवासृसवः ॥ ३८१ ॥

विद्वेषेऽप्ययं वायुर्महान्तसमुद्र इति श्रुतेः ॥ ३८२ ॥

अन्यतरविद्वेषेऽप्यसंसवो भवति । एवं हि ध्रुवते वायुः स-
मुद्रश्च विद्वेषेऽप्युत्तमपहन्तीति ॥ ३८२ ॥

सोमदाहे यथास्वं वृत्तान्तान्धारयेयुः ॥ ३८३ ॥

धारणं स्वपदार्थानामनुस्मरणम् ॥ ३८३ ॥

प्रतिनिधाय यथापूर्वं यज्ञेन चरेयुः ॥ ३८४ ॥

प्रतिनिधाय सोमद्रव्यं स्वपदार्थेभ्यः यथापूर्वं यज्ञेन चरेयुः ॥ ३८४ ॥

पञ्च गा दत्त्वा प्राग्द्वादश्याः पुनर्यज्ञः ॥ ३८५ ॥

अत्र गोसंख्यासम्बन्धो या गास्ता पञ्च । ततश्च हिरण्ययादी-
नामनिष्ठि द्वादशाहः प्राक्पुनर्यज्ञः ॥ ३८५ ॥

तत तद्व्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्त्स्यात्सत्त्रेऽप्य-
विशेषात् ॥ ३८६ ॥

सत्त्रेऽपि सोमदाहे भवत्येवैतत् । कुतः पतद्विशेषात् ॥ ३८६ ॥

दानं प्रायश्चित्तसयोगात् ॥ ३८७ ॥

न वा दक्षिणात्वात् ॥ ३८८ ॥

न वा दानं प्रवर्त्तते ऽदक्षिणानि हि सत्त्राणीति ॥ ३८८ ॥

तस्य त्वन्हः पुनराहारः ॥ ३८९ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ ३८९ ॥

ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि जुहुयादनादिष्टानि ॥ ३९० ॥

यान्यनादिष्टनिमित्तानि यथा यदि दीक्षासु किं चिदापद्ये-
तेति तन्निमित्तविशेषे आदिष्टानि तानि ब्रह्मा जुहोत । एव हि धूयते
ता ब्रह्मैव जुहुयादिति व्याहृत्यङ्गीकरणेन स्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तता ।
तथा यद्युक्तो भूदिति चतुर्गुहानमाज्यं गृहीत्येतेषमादि ब्रह्मा व्याहृ-
तय एव प्रकृत्य धूयते यदेव ग्रथ्ये विधायै शुक्रं तनं प्र-
हृत्यमिति ॥ ३९० ॥

ब्रह्मा विलिष्टं सन्दधातीति श्रुतेः ॥ ३९१ ॥

विलिष्टं दुरिष्टं यत्तद्ब्रह्मा सन्दधाति यद्वै यत्तस्य दुरिष्टं तद्ब्रह्मा सन्दधातीति श्रुतेः ॥ ३९१ ॥

त्रिवेदसंयोगाच्च ॥ ३९२ ॥

अपिच वेदत्रयविहितकर्मसंयोगो ब्रह्मण एवेति ॥ ३९२ ॥

इत्युपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये
पञ्चविंशोऽध्यायः ।

षड्विंशोऽध्यायः ।

आधानादीनि पितृमेधान्तानि कर्माण्यभिधाय वेदान्तरविहि-
तान्येकाहादीन्युक्त्वा तेषामेव यानि नैमित्तिकान्यङ्गानि भिन्ने जु-
होनीत्येवमादीनि यानि च नैमित्तिकान्येव पुरुषार्थरूपाणि क्षाम-
घत्यादीनि ताभ्यप्यभिहितानि । इदानीमवसरप्राप्तः प्रथम्याऽनुविधे-
यस्तदर्थं सूत्रमारभ्यते-

दीक्षासु महावीरान्तसम्भरति ॥ १ ॥

दीक्षाशब्दवाच्यः पदार्थो निरूपितः । तासु वर्त्तमानासु म-
हावीरान्तसम्भरति महावीरान्करोतीत्यर्थः । महावीरैश्चोपलक्षित-
मन्यदप्यत्र पिब्वनादि सम्म्रियत एवेति । प्रयोजनं तेषामप्यन्तराये
प्रयोक्तव्यम् ॥ १ ॥

अन्तःपात्यदेशे सम्भरान्निदधाति ॥ २ ॥

तानाह—

मृदं बल्मीकपां वराहविहृतं पूतीकानजाप-
यो गवेधुकाः कृष्णाजिनमभि चोत्तरतः ॥ ३ ॥
देवस्य त्वेत्यभिमादायौदुम्बरीं वैकङ्कतीं वार-
त्निमातीं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जप-
ति युञ्जत इति ॥ ३ ॥

सव्यहस्तस्त्रिताया एवालभ्य जपो यथा स्यादिति दक्षिण-
ग्रहणम् ॥ ३ ॥

मृदमादत्ते पिण्डवदेवी धात्रापृथिवी इति ॥ ४ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्याम् । दक्षिणः सान्निरिति यतिना
निर्दिश्यते ॥ ५ ॥

कृष्णाजिने निदधात्युत्तरतः ॥ ६ ॥

मृदम् ॥ ६ ॥

देव्यो वस्त्रय इति बल्मीकवपाम् ॥ ७ ॥

भादक्ष इति वस्त्रे ॥ ७ ॥

इयत्यग्र इति वराहविहृतम् ॥ ८ ॥

भादक्षे ॥ ८ ॥

इन्द्रस्यौजस्थेति पूतीकान् ॥ ९ ॥

मखायेति पयः ॥ १० ॥

तूष्णीं गवेधुकाः ॥ ११ ॥

भादक्ष इति सर्वत्राणुपद्मम् ॥ ११ ॥

सम्भृतानभिमृशति मखायेति ॥ १२ ॥

तान्सम्भृतानभिमृशतीत्युपदेशाद्युपपत्तिमर्शनम् ॥ १२ ॥

कृष्णाजिनं परिगृह्योत्तरतः परिवृतं गच्छन्ति

त्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति ॥ १३ ॥

पद्मचक्रोपदेशात्सर्वेषां मन्त्र । परिगृह्य च पूर्व कृतमेव द्रष्ट-
व्यम् । तद्भूतोपदेशात्करणस्याचोदितत्वात् ॥ १३ ॥

परिवृते निदधाति सम्भारान् ॥ १४ ॥

उद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे प्राग्द्वारे

मखायेति ॥ १५ ॥

भनेन मन्त्रेण ॥ १५ ॥

सम्भारैः सःसृजति मखायेति ॥ १६ ॥
 मृदमादाय मखायेति महावीरं करोति प्रादे-
 शमात्रमूर्ध्वमासेचनवन्तं मेखलावन्तं मध्य-
 संगृहीतमूर्ध्वं मेखलायास्त्रयङ्गुलम् ॥ १७ ॥

मृदादानं तूष्णीम् । मन्त्रेण महावीरकरणम् ॥ १७ ॥
 निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिर ॥ १८ ॥
 मनेन मन्त्रेण ॥ १८ ॥

आदानमेके ॥ १९ ॥

कुर्यन्ति ॥ १९ ॥

एवमितरौ प्रतिमन्त्रम् ॥ २० ॥

एवमितरौ महावीरौ प्रतिमन्त्रं करोति ॥ २० ॥
 रूक्पुष्कराकृती पिन्वने रोहिणिकपाले प-
 रिमण्डले मृदमुपशयान्निदधाति ॥ २१ ॥
 पदार्थतया ॥ २१ ॥

गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति मखायेति प्रतिम-
 न्त्रम् ॥ २२ ॥

श्लक्ष्णनं च मृगार्थिकरणम् । एतदेव तासां सम्मरणप्रयो-
 जनम् ॥ २२ ॥

अश्वशकृता धूपयत्यश्वस्य त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २३ ॥
 उखात्रदग्निः प्रदहनं च मखायेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २४ ॥
 उखापदिति निर्मप्यो दक्षिणाग्निर्घा ॥ २४ ॥

पक्वानुद्धरत्यृजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २५ ॥

उद्धपामीति चाध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् ॥ २५ ॥

अजापयसावसिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २६ ॥

साकाङ्क्ष एवाऽतो यथार्थमध्याहारो युक्तरूप इति ॥ २६ ॥

तूर्णीं पिन्वनादीनां करणामिमर्शनशृङ्गन-

धूपनप्रदहनोद्धरणव्रसेचनानि ॥ २७ ॥

उपसदा चरिष्यंश्चरिष्यन्प्रवर्ग्येण चरति

सप्रवर्ग्ये ॥ २८ ॥

ननु चैतदुक्तमेव प्रवर्ग्योपसदाघत इत्यथाच्यमत्र । सत्यमे-
षम् । तत्र समासनिर्देशात् इह क्रमाद्योऽप्यमारम्भः ॥ २८ ॥

अपिहितद्वारे प्रवर्ग्यचरणम् ॥ २९ ॥

विमिते ॥ २९ ॥

पत्न्यदर्शनम् ॥ ३० ॥

सक्तिधानेपि सति दर्शनमात्रप्रतिषेधः ॥ ३० ॥

अननूक्तिभिश्च ॥ ३१ ॥

अशब्दाददर्शनम् । नानूक्तिर्येषान्ते ऽननूक्तयः ॥ ३१ ॥

यावदुक्तम् ॥ ३२ ॥

कर्मप्रत्यक्षविधानाद्वर्माणाम् । अतोऽपूर्वः प्रवर्ग्यः । यथा पिण्ड-
पितृयज्ञः सत्यपि द्रव्यसामान्ये तद्वदयमपि ॥ ३२ ॥

परिघर्म्यमौदुम्बरम् ॥ ३३ ॥

मपति ॥ ३३ ॥

मौञ्जं त्रिवृद्रज्यम् ॥ ३४ ॥

१०२८ कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्कभाष्ये

रज्जुजातं मौञ्जं त्रिशृङ्गवति ॥ ३४ ॥

वाल्वजं विवानमासन्दौदुम्बर्यारकन्धमात्र्याः ॥ ३५ ॥

परिघर्म्यमौदुम्बरमित्युक्तेषु पुनरुच्यते अरक्षिमात्राद्गोप-
लक्षणाद्यम् । तथा शास्त्रान्तरात् । इष्टा ह्यौदुम्बरी ज्योतिष्टोमे ऽर-
क्षिमात्राद्गौ ॥ ३५ ॥

पूर्वेण गार्हपत्यं प्राचः कुशानास्तीर्य्य

पातास्तादनं द्वन्द्वम् ॥ ३६ ॥

गार्हपत्यस्य पुरस्तात्प्रागमेषु कुशेषु द्वन्द्वं पात्राययास्ता-
दयति ॥ ३६ ॥

तान्याह—

उपयमनीं महावीरं परीशासौ पिन्वने रौहि-
णकपालौ रौहिणहवन्यौ च स्रुचावनुत्कीर्णे
स्थूणामयूखं धृष्टी शतमाने मुज्जप्रलवान्वि-
शतिं प्रादेशमात्रान् स्तवं मुज्जवेदं धवि-
त्राणि परिधींश्च रज्जुसन्दानमासन्दौ कृष्णा-
जिनमग्निः सिकताः खरार्था अर्थवच ॥ ३७ ॥

अर्घवच्च यत्तदास्तादयति । पृथक्पाठकरणं कार्यक्रमो यथा स्या-
दिति । इतरेषां तु पाठक्रम एव ॥ ३७ ॥

प्रोक्षणीः संस्कृत्योद्यम्योत्यायाह ब्रह्मन्प्रच-
चरिष्यामो होतरभिष्टुहि प्रस्तोतः सामानि
गायेति ॥ ३८ ॥

प्रोक्षणी संस्कारो यथा इष्टः प्रदेष्टान्तरे ॥ ३८ ॥

ब्रह्मानुज्ञातो यमाय त्वेति महावीरं प्रोक्षति ॥३९॥

ब्रह्मानुज्ञातप्रदण प्रागनुज्ञायाः सर्वमैषोच्चारणप्रवृत्त्यर्थम् ॥३९॥

प्रतिमन्त्रं वा वाक्यभेदात् ॥ ४० ॥

प्रतिमन्त्रमेव वा प्रोक्षणम् । कुत एतत् । वाक्यभेदात् । भिन्नानि हि वाक्यानि यमाय त्वा मन्त्राय त्वा सूर्यस्य त्वा तपस इति । न च समुच्चयो न्याय्यः न च विषयस्यो दृष्टार्थत्वात्स्मात्प्रतिवाक्यमत्र प्रोक्षणम् ॥ ४० ॥

परिघर्म्य च तूष्णीम् ॥ ४१ ॥

परिघर्म्य च पदास्तादितं तच्च तूष्णीं प्रोक्षति ॥ ४१ ॥

पूर्वया द्वारा स्थूणामयूखं निर्हृत्य दक्षिणतो

निखनति होतुः सन्दर्शने ॥ ४२ ॥

स्थूणामयूखं पूर्वया द्वारा निर्हृत्य दक्षिणतो निखनमति सन्दर्शने होतुः ॥ ४२ ॥

गार्हपत्याहवनीया उत्तरेण खरौ निवपति

दक्षिणतोऽनुभित्युच्छिष्टखरम् ॥ ४३ ॥

घटे उद्यताघोक्षिते सिक्तो पक्षीणं । संस्कारनिमित्तो हि पश्यद् ॥ ४३ ॥

पूर्वेणाहवनीयः सम्राडासन्दी पर्याहृत्य दक्षि-

णतः प्राचीमासादयति राजासन्ध्या उत्तरतः

कृष्णाजिनमस्पामावृणोति तस्मिन्नभ्युप-

शये निदधाति महावीरौ चावच्छादयेद्वा ॥४४॥

येति विषयः ॥ ४४ ॥

अन्यो वा परिघर्म्ययोजनमध्वर्योः काल-
सम्पत्तेः ॥ ४५ ॥

अन्यो वा स्थूणामयूषनिर्हंस्यादि करोति । कुत एतत् । अध्वर्योः कालसम्पत्तिर्हि भवति । स यत्रैतां होतान्वाहाञ्जन्ति य प्रथमन्तो न विप्रा इति तदेतं प्रचरणीयं महावीरमाज्येन समनकीति । यदि हि परिघर्म्ययोजनमध्वर्युः कुर्यात् फलो न सम्भाष्येत । तस्मादूबद्विरङ्गत्वात्प्रतिप्रस्थाता परिघर्म्ययोजनं करोति ॥ ४५ ॥

अञ्जन्तीत्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति महा-
वीरमाज्यं संस्कृत्य ॥ ४६ ॥

संस्कारश्च पूर्णाहुतिकः ॥ ४६ ॥

रजतशतमानं खर उपगृह्णाति पृथिव्याः स-
स्पृश इति ॥ ४७ ॥

अनेन मन्त्रेण । शतमानं च रक्त्विशाशतेन ॥ ४७ ॥

शुक्रं गायेति प्रेष्यति ॥ ४८ ॥

पत्नीरशिरः प्रोर्णुते ॥ ४९ ॥

स्त्रयमेव प्रथमान्तनिर्देशात् ॥ ४९ ॥

सःसीदस्वेत्युच्यमाने मुञ्जप्रलवान् द्विगुणा-
नादीप्य प्रतिदिशं खरे करोति ॥ ५० ॥

सःसीदस्वेति षष्ठा होता पठति तदा मुञ्जप्रलवान् खरे करोति ॥ ५० ॥

तेषु महावीरमाज्यवन्तमर्चिरसीति ॥ ५१ ॥

तेष्विति मुञ्जप्रलयेषु ॥ ५१ ॥

अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमध्यधिधा-

रयन्तम् ॥ ५२ ॥

पाचनं च शाखान्तरात् ॥ ५२ ॥

प्रतिदिशमेके ॥ ५३ ॥

मन्त्रलिङ्गात् । अनाधृष्टा पुरस्तात्पुत्रयती दक्षिणत इत्येवमा-
दि । यद्येव तदा यचने सति लिङ्गादिभागो नापगम्यते । अथ तु
यचनमिदं तदा विकल्प इति ॥ ५३ ॥

विश्वाभ्यो मेति दक्षिणत उत्तानं पाणिं

निदधाति ॥ ५४ ॥

तथाधिकाराद्यजमान एव । अथास्यामाश्रित्य स्वाणस्त इति
प्रकृत्य ह्येवमुच्यते अथ दक्षिण उत्तानेन पाणिना निन्दुत इति ॥ ५४ ॥

मनोरश्चेति प्रादेशमुत्तरतः ॥ ५५ ॥

निदधातीति षष्ठे ॥ ५५ ॥

धृष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्याङ्गारैश्च विकङ्क-

तशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुद-

ग्भिः स्वाहा मरुद्भिरिति ॥ ५६ ॥

धृष्टिभ्यामुपवेष्टव्यां महावीरं भस्मना परिकीर्याङ्गारैश्च वि-
कङ्कतशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः स्वाहा मरुद्भिरित्य-
नेन मन्त्रेण । ह्यौ प्राशाद्युपदधाति शेषास्तूष्णीम् ॥ ५६ ॥

अधिकं दक्षिणतो ह्यौ मन्त्रेण सुवर्णशतमा-

नेनापिदधाति दिवः सृष्टृश इति ॥ ५७ ॥

महावीरम् ॥ ५७ ॥

चन्द्रद्वायेति च प्रेप्यति ॥ ५८ ॥

चशब्दादपि दधाति ॥ ५८ ॥

कृष्णाजिनावकुचैर्द्धवित्रैरुपवाजयति त्रिभि-
र्दण्डवह्निर्मधुमध्विति ॥ ५९ ॥

भनेन मन्त्रेण ॥ ५९ ॥

एकं प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रेऽपरं मग्नीध्रे धून्व-
न्तसिल्लिः परिक्रामन्ति पितृवदेव न च ॥ ६० ॥

पितृवत् अपसर्ग्यम् । देववत् घून्वन्तः प्रदक्षिणम् ॥ ६० ॥

रुचिते वोत्तरम् ॥ ६१ ॥

उत्तरं परिक्रमणं रुचिते वा घर्मे भवति धिक्त्वम् ॥ ६१ ॥

अर्चिपि प्राप्ते सुवर्णशतमानं निधायाज्येन

महावीरं परिपिञ्चति स्रुवेण प्रतिप्रणवम् ॥ ६२ ॥

अर्चिपि प्राप्ते महावीरं सुवर्णशतमानमपनीय महावीरमाज्येन स्रु-
वेण परिपिञ्चति प्रणवे प्रणवे होतु ॥ ६२ ॥

रौहिणावधिश्रयति तूर्णीं ग्रामपिष्टानाम् ॥ ६३ ॥

रौहिणौ पुरोडाशावधिश्रयति । तूर्णीमिति लौकिकयागु-
च्चारणप्रतिषेधः । ग्रामपिष्टानामिति च न पेरणक्रिया ॥ ६३ ॥

आज्यधर्मा स्थानापत्तेः ॥ ६४ ॥

रौहिणयोर्धे नाम माक्षिपाक्षिषा धर्मान्ते आज्यसम्पन्निनो
भवन्ति । कुत एतत् । स्थानापत्तेः । आज्यभागव्यानापत्तीं होताधि-
ति । यदाज्यभागवन्त्यत्र जुह्वत्यथ यस्माद्ग्रामं न जुह्वतीति प्रवृत्त्य च-
क्षुषी वा एते यक्ष्म्य यदाज्यभागौ चक्षुषी रौहिणी गेयक्षुषा चक्षु-
ष्यवाप्येहवाणीति आतापक्षिमेनात्मम् आज्यधर्मा स्थानापत्तिरिति ॥ ६४ ॥

औषधधर्मा वा संस्कारशब्दात् ॥ ६५ ॥

घागब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । औषधधर्मा वा भवन्ति नाज्यधर्माः ।
कुत एतत् । संस्कारशब्दात् । संस्कारो ह्ययं कपालयोः भक्षणम् ।
तेन पुरोडाशावेताविति पुरोडाशिका धर्माः । यत्तु स्वानापत्तिरुक्ता
सोऽर्थवादः ॥ ६५ ॥

इडे द्यावापृथिवी इत्युच्यमाने परिधीन्परि-
धाय रौहिणौ उद्धास्य सृचोरासादयत्याहवः
नीयादक्षिणोत्तरौ ॥ ६६ ॥

अग्नस्वतीमित्युच्यमाने रुचितो घर्म इत्या-
होपोत्तिष्ठन्धर्मस्य तन्वौ गायेति प्रेष्यति ॥ ६७ ॥

अत्र च छान्दोग्ये कालभक्षणम् । अभीन्धने तु घर्मस्य तन्वौ
गायेदिति । तथा च प्रागभीन्धनात्प्रेषदानम् ॥ ६७ ॥

परिक्रम्योपोत्तिष्ठन्ते ऽकृतं चेद्वर्भो देवानामिति ॥ ६८ ॥

पडुवचनोपदेशाच्च सर्वेषामुपस्थानम् । तथा च पडुपतिष्ठन्त
इति श्रुतिः ॥ ६८ ॥

अपोर्णौति पत्नीशिरः ॥ ६९ ॥

समासश्चायं न वाक्यं । तथा च श्रुतिः । अथ पत्न्यै शिरोप-
वृत्य महावीरमीक्षमाणं वाचयति ॥ ६९ ॥

त्वष्टृमन्त इत्येनां वाचयति महावीरमीक्ष-
माणाम् ॥ ७० ॥

अहः केतुनेति दक्षिणः रौहिणं जुहोति म-
न्त्रक्रमेणोत्तरः रात्रिरिति सायम् ॥ ७१ ॥

विशेषः ॥ ७१ ॥

देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमादायेड एहीति
 गामाह्वयति नाम्ना च त्रिरुच्चैरपरेण गार्हपत्यं
 गच्छन् ॥ ७२ ॥

देवस्य त्वेत्यनेन मन्त्रेण रज्जुसन्दानमादाय धर्मधुग्वन्धनार्पो-
 य पाशवती रज्जुः तस्या एव पश्चात्पादनियोजनार्थं सन्दानं त-
 दादाय जघनेन गार्हपत्यं गच्छति । इड एहीति गामाह्वयति नाम्ना
 त्रिरुच्चैराह्वानम् ॥ ७२ ॥

धेनुं गायेति प्रेष्यति ॥ ७३ ॥

प्रस्तोतारम् ॥ ७३ ॥

अदित्यै रात्रेति गां पाशेन प्रतिमुच्य स्थूणा-
 यां बध्वा पूषासीति वत्समुत्सृजति ॥ ७४ ॥

तदीयमेव ॥ ७४ ॥

सन्दाय धर्माय दीप्वेति वत्समुन्नयति ॥ ७५ ॥

सन्दाय पश्चात्पादयोर्नियुज्य धर्माय दीप्वेत्यनेन मन्त्रेण
 वत्समुन्नयति ॥ ७५ ॥

अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि ॥ ७६ ॥

एताङ्गाम् ॥ ७६ ॥

स्वाहेन्द्रवदिति विमुपोऽभिमन्त्रयते ॥ ७७ ॥

ये पिन्वने पतिताः ऋतु ॥ ७७ ॥

यस्ते स्तन इति स्तनमालभते ॥ ७८ ॥

काण्वपाठे स्तनमालभत इति । तथा च सर्वेषामालम्भो यु-
 गपच्छ्रयस्त्वय ॥ ७८ ॥

एवं प्रतिप्रस्थाताजां मयूखे तूष्णीम् ॥ ७९ ॥

दोग्धि ॥ ७९ ॥

पयो गायेति प्रेष्यति ॥ ८० ॥

प्रस्तोतारम् ॥ ८० ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युच्यमाने उपोत्तिष्ठति ॥ ८१ ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये होत्रोच्यमाने उत्तिष्ठत्युच्यते ॥ ८१ ॥

उपद्रव पयसेत्युच्यमाने गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति ॥ ८२ ॥

होत्रोपद्रव पयसेत्युच्यमाने विमितं प्रति गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति ॥ ८२ ॥

परीशासावादत्ते गायत्रं छन्दोऽसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ८३ ॥

श्रुत्वा ॥ ८३ ॥

वशिष्ठशर्षौ गायेति प्रेष्यति ॥ ८४ ॥

प्रस्तोतारम् ॥ ८४ ॥

ताभ्यां महावीरं प्रतिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां

त्वा परिगृह्णामीति ॥ ८५ ॥

ताभ्यामिति परीशास्तावुच्येते ॥ ८५ ॥

उद्यम्य मुञ्जवेदेनोपमृज्योपयमन्योपगृह्णात्यन्त-

रिक्षेणोपयच्छामीति ॥ ८६ ॥

उद्यम्योपयच्छाम्य परीशास्ताभ्यां महावीरम् मुञ्जवेदेनोपमृज्योपयमन्या स्वचोपगृह्णात्यन्तरिक्षेणोपयच्छामीति ॥ ८६ ॥

अजापयसावसिच्य शान्ते गोः पयोऽवनयती-

न्द्राश्विनेति ॥ ८७ ॥

अजापयसावसिच्य महावीरं शान्ते गो पयोऽवनयति इन्द्राश्विनेत्यनेन मन्त्रेण ॥ ८७ ॥

१०३६ काश्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्कभाष्ये

मैतु ब्रह्मणस्पतिरिष्युच्यमाने समुद्राय त्वेति
वातनामानि जपति गच्छन्नाहवनीयम् ॥ ८८ ॥

होवा मैतु ब्रह्मणस्पतिरित्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये उच्यमाने समुद्रा-
य त्वेति जपति गच्छन्नाहवनीयम् ॥ ८८ ॥

स्वाहा धर्मायेत्युपयमन्यासिञ्चति धर्मे ॥ ८९ ॥

यदुपयमन्यां पतितं पयो घृतं वा धर्मे तदासिञ्चति ॥ ८९ ॥

स्वाहा धर्मः पितृ इति जपित्वातिक्रम्याश्रा-

व्याह धर्मस्य यजेति ॥ ९० ॥

ब्रह्मयति ॥ ९० ॥

वपदकृते जुहोति विश्वा आशा इति ॥ ९१ ॥

दिविधा इति तिरुत्कम्पयति ॥ ९२ ॥

महाधीरम् ॥ ९२ ॥

स्वाहामय इत्यनुवपदकृते ॥ ९३ ॥

जुहोति ॥ ९३ ॥

अश्विना धर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते ॥ ९४ ॥

हुतं ब्रह्मम् ॥ ९४ ॥

अपातामिति यजमानः ॥ ९५ ॥

तथेयानुमन्त्रयते ॥ ९५ ॥

इषे पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्त्रयते ॥ ९६ ॥

तथेय ब्रह्मम् ॥ ९६ ॥

धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् ॥ ९७ ॥

धर्मासीत्यनेन मन्त्रेण उत्तरपूर्वाधेमुक्तामिति ॥ ९७ ॥

अमेन्यस्मे इति खरे करोति ॥ ९८ ॥

महावीरम् ॥ ९८ ॥

विकङ्कतशकलैर्जुहोति धर्मे न्यज्य न्यज्य स्वा-

हा पूष्णे शरस इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९९ ॥

विकङ्कतशकलैर्धर्मद्रव्ये न्यक्त्वा न्यक्त्वा तदेव जुहोति स्याहा
पूष्णे शरस इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९९ ॥

हुत्वा हुत्वा प्रथमपरिधा उपश्रयति ॥ १०० ॥

विकङ्कतशकलान् ॥ १०० ॥

चतुर्थमहुतमुदङ्ङीक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिष्यु-

पगूहति ॥ १०१ ॥

शकलम् ॥ १०१ ॥

सप्तमं च सर्वलेपाक्तं दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्र-

स्थात्ते प्रयच्छति ॥ १०२ ॥

सर्वलेपाक्तमिति सर्वमभ्युक्तम् । चतुर्थादहुतम् ॥ १०२ ॥

तः स उत्तरतः शालाया उदङ्गं निरस्यति ॥ १०३ ॥

तमेव शकलम् ॥ १०३ ॥

स्याहा सं ज्योतिषेत्युपयमन्यामासिञ्चति धर्म्यम् ॥ १०४ ॥

धर्म्यशब्देन द्रव्यमुच्यते ॥ १०४ ॥

रीहिणं जुहोति ॥ १०५ ॥

द्वितीयम् ॥ १०५ ॥

उपश्रितानि च प्रहरति ॥ १०६ ॥

उपश्रितानि याति शफलानि तानि प्रहरति । चशब्दादन-
न्तरमेव ॥ १०६ ॥

अभिहोत्रावृता हुत्वा वाजिनवद्भक्षयन्ति

मधु हुतमिति ॥ १०७ ॥

यमर्धिजो बहुवचनोपदेशात् । आवृच्छब्देन च होममात्रावृद्धेयो-
प्यते । द्रव्यप्रधानत्वादुपदेशस्य । तत्रापि कंचिदेकामेवाहुतिमिच्छ-
न्ति । आहुतिद्वयमित्यपरे । वाजिनघदिति च समुपहाधं भक्षणम् ॥ १०७ ॥

उच्छिष्टखरे प्रक्षाल्योपयमनीं निदधाति

अत वोपश्रितप्रहरणं सःसाद्यमानायानु-

वाचयति ॥ १०८ ॥

सःसाद्यमानायानुग्रहीत्ययम् ॥ १०८ ॥

सःसाद्यमानेभ्य इत्येके ॥ १०९ ॥

अनुवाचनं कारयन्ति । स चायं विफल्पः । शास्त्रस्य तुल्य-
त्वात् ॥ १०९ ॥

सूपवसाङ्गयवतीत्युच्यमाने यवसोदके धेनवे

प्रयच्छन्त्येके ॥ ११० ॥

एके न प्रयच्छन्ति ॥ ११० ॥

सर्वमासन्ध्यां करोति ॥ १११ ॥

पात्रजातम् अनायासम् ॥ १११ ॥

अर्भामिति महावीरम् ॥ ११२ ॥

आसन्ध्यां करोति ॥ ११२ ॥

सकृदासादनप्रोक्षणे खरस्थूणामयूखकृष्णाजि-
नाभ्युपशयासन्दीनाम् ॥ ११३ ॥

भारावुपकारकत्वात् ॥ ११३ ॥

आवृत्तिर्वा प्रधानकालत्वात् ॥ ११४ ॥

अथवा आवृत्तिर्भवति न सकृदासादनादि । कुत एतत् । प्र-
धानकालीनमासादन प्रोक्षण च । प्रधानावृत्त्या च तदावृत्तिभ्यां-
व्यति ॥ ११४ ॥

उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनम् ॥ ११५ ॥

कर्त्तव्यमिति सूत्रोपः ॥ ११५ ॥

अन्तः पात्ये परिधर्म्य निधाय दक्षिणेन
निहत्योच्छिष्टखरम् ॥ ११६ ॥

निदधाति ॥ ११६ ॥

आहवनीये तीञ्छालाकान् प्रदीप्य प्रदी-
प्यामीध्रो धारयति शतरुद्रियवत्प्रतिलोमं
प्रमाणेषु चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति या ते धर्म
दिव्या शुगिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ११७ ॥

अध्वर्युः । यस्तु धारयमाणो जुहोतीति । तद्वर्धमाने द्रष्ट-
व्यम् ॥ ११७ ॥

प्रास्य तृतीयमुपविश्य ॥ ११८ ॥

जुहोति ॥ ११८ ॥

क्षत्रस्य त्वेति निष्क्रमणं पुरस्तात्पत्नीमन्तर्धीय ॥ ११९ ॥

क्षत्रस्य त्वेत्यनेन मन्त्रेण निष्क्रमणम् पत्नीमन्त्रतः कृत्या ॥ ११९ ॥

साम प्रेष्यत्यवभृथवद्देशः ॥ १२० ॥

प्रतिपत्तव्याः ॥ १२० ॥

निधनं च ॥ १२१ ॥

अवभृथवद्देशः ॥ १२१ ॥

उत्सादनदेशं गच्छन्त्यनग्ना उत्तरवेदिम् ॥ १२२ ॥

अग्नी तूक्तमेव ॥ १२२ ॥

त्रिः परिषिष्यान्निददिति ॥ १२३ ॥

तामेवोत्तरवेदिम् ॥ १२३ ॥

मन्त्रक्रमेण वा ॥ १२४ ॥

परिषेचनम् भवति । वाशब्दो विषयार्थः ॥ १२४ ॥

नाभिस्पृशं प्रवृज्जनीयं निदधाति चतुःस्र-

क्तिरिति ॥ १२५ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १२५ ॥

प्राश्चात्रितरौ ॥ १२६ ॥

मन्त्रावृत्त्या महावीरौ ॥ १२६ ॥

उपशयां च तूष्णीम् ॥ १२७ ॥

अशब्दाभिदधाति ॥ १२७ ॥

परीशास्तावमितः ॥ १२८ ॥

स्थापयति ॥ १२८ ॥

रौहिणह्वयन्यौ चावकुष्ठे वाह्ये ॥ १२९ ॥

अशब्दाभिदधाति ॥ १२९ ॥

अभिमुत्तरत आसन्दी दक्षिणतः कृष्णाजि-

नमुत्तरतः सर्वतो धवित्राणि परिधींश्च र-

उजुसन्दानं वेदमुपयमन्यामाधाय पश्चात् ॥ १३० ॥

प्रार्ची निदधाति ॥ १३० ॥

पश्चात्पिन्वने चाभितो दण्डम् ॥ १३१ ॥

दण्डमभितः पश्चाद्भागे पिन्वने निदधाति ॥ १३१ ॥

स्थूणामयूखम् ॥ १३२ ॥

पश्चात् । ऊरु संस्तवात् ॥ १३२ ॥

पश्चाद्रौहिणकपाले ॥ १३३ ॥

जानुसंस्तवात् ॥ १३३ ॥

तयोरेव—

धृष्टी च ॥ १३४ ॥

अथदाक्षयोरेव पश्चात् पादसंस्तुतेः ॥ १३४ ॥

मध्येऽन्यत् ॥ १३५ ॥

धर्मोपयुक्तम् ॥ १३५ ॥

खरा उत्तरतो दक्षिणतो माजालीयदेशं व-

हिर्वेद्युच्छिष्टखरम् ॥ १३६ ॥

निदधातीत्यनुपसंते ॥ १३६ ॥

आसेचनवन्ति पयसः पूरयति धर्मतत्त इति ॥ १३७ ॥

मनेन मन्त्रेण आसेचनमग्निं मयन्ति ॥ १३७ ॥

दोषवतमिश्रं दीक्षिताय प्रयच्छति ॥ १३८ ॥

ययः ॥ १३८ ॥

प्रत्तं चेत्केवलम् ॥ १३९ ॥

प्रत्तं चेद्वनं केवलमेव प्रयच्छति ॥ १३९ ॥

अत वा परिषेचनम् ॥ १४० ॥

उत्तरवेदेः कार्यम् ॥ १४० ॥

वार्षाहरेष्टाहोत्रीये सामनी गायेति प्रैष्यति ॥ १४१ ॥

चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका सुमित्रिया न
इति, उद्वयमित्युक्तामत्युत्तरपूर्वार्धमनपेक्षमैत्यै-
धोऽसीति, समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति-
समिदसीति, पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम्, प्रवृ-
ज्जनीयौ शतमानौ ब्रह्मणे ददाति ॥ १४२ ॥

घर्मदुधामध्येर्यत्रे यजमानव्रतदुधाः होत्रे प-
त्न्या उद्गात्रेऽग्नीध्रेऽजाम् ॥ १४३ ॥

ददातीति सर्वप्राप्तुवर्त्तते ॥ १४३ ॥

घर्मभेदे यथोक्तम् ॥ १४४ ॥

किं तदुक्तम् । पुनरिति च घर्ममिति । एतन्नाभिधीयते विशे-
षणार्थम् तथाह ॥ १४४ ॥

उखावच्चान्यं कुर्यात् ॥ १४५ ॥

उखावचेति मन्तरदिताक्रिया । यत्रापि हि श्रूयते । जावृता
करोत्यावृता पचतीति । पुनः करोते प्राप्ते च अन्यत्पुनरपृष्टद्वयं म-
न्त्रनिष्ठत्वर्यम् । अयं चोत्सादनाय क्रियते ॥ १४५ ॥

अभिज्ञेन चरेत् ॥ १४६ ॥

तथा च श्रुतिः । यद्य य उपशययोर्दंडः स्यात्तेन प्रच-
रेदिति ॥ १४६ ॥

स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहु-
तिमाद्यामुत्तमां च मनसः काममाकूतिमिति ॥ १४७ ॥

चशब्दात्पूर्णाहुतिमेव मध्ये सकृदगृह्णीयादिति ॥ १४७ ॥

प्रजापतिः संभ्रियमाण इति च यथाकालम् ॥ १४८ ॥

होमः कर्त्तव्यः यस्मिन्काले विनाशः ॥ १४८ ॥

सविता प्रथमेहन्निति च प्रत्यहम् ॥ १४९ ॥

विनाशे होमः कर्त्तव्यः ॥ १४९ ॥

अवकाशस्य प्रवृज्ज्यात् ॥ १५० ॥

ज्ञातप्रियानूचानातयकाशयेदिति सूत्रितम् । तुल्यं हि ब्राह्म-
णमुभयम् ॥ १५० ॥

न प्रथमयज्ञे ॥ १५१ ॥

अवकाशस्यापि प्रथमप्रयोगे न प्रवृज्ज्यात् । तथा च श्रुतिः ।
तन्न प्रथमयज्ञे प्रवृज्ज्यादिति ॥ १५१ ॥

यावती द्यावापृथिवी इति दधिघर्मग्रहणं म-

पि त्यदिति भक्षणम् ॥ १५२ ॥

तदधुनयेपस्य । अथ प्रयुते दधिघर्मेण चरन्तीति । तत्रैत-
दुक्तम् ॥ १५२ ॥

स्त्रियः संवृणिति महाव्रतयि ॥ १५३ ॥

स्त्रियः संवृणित्येव भक्षणम् ॥ १५३ ॥

चात्वाले मार्जनम् ॥ १५४ ॥

कर्त्तव्यमिति सूत्रेणैव । तच्च पाणिनैव कर्त्तव्यम् । द्रव्यान्त-
रानुपदेशात् ॥ १५४ ॥

१०४४ कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्मभाष्ये

शान्तिकरणमाद्यन्तयोः ॥ १५५ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः । स्मरन्ति हि । आदावन्ते च कर्मणः
शान्तिकरणम् । तद्व्यवर्थापराङ्मूले कथमिव भवति ॥ १५५ ॥

तदुच्यते—

स्वाध्यायदर्शनात् ॥ १५६ ॥

अथ भवति । दृष्टं हि शान्तिकरणम् । ऋचं वाचं प्रपद्य इत्ये-
वमादि तस्मादथ भवति । एतच्च द्वारापिधानोत्तरकालात्पूर्वम् । पूर्व-
मासन्धां करोतित्यतः प्रागन्यात्समाप्ते हि प्रवर्ग्ये पुनः क्रियते । तत्र
क्रियमाणमुत्तरार्थं भवति । स्वाध्यायदर्शनादिति ॥ १५६ ॥

इति कात्यायनसूत्रभाष्ये उपाध्यायकर्मकृतौ
षड्विंशतिषोऽध्यायः समाप्तः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

सभाष्यं कात्यायनसुल्वसूत्रम् ।

स जयत्युदयेनैषां चतसृष्वपि दिक्षु निवसतां नृणां ।
मेरोः प्रातिदिनमन्यामाशां विदधाते यः प्राचीम् ॥

रज्जुसमासं वक्ष्यामः ॥ १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । यदाचार्येण प्राग्वंशसदो हविर्धानाद्यग्नि-
मानादीनि परामर्शमात्रेणैवोक्तानि तेषां तत्त्वनिर्णयार्थमिदमुच्यते ।
ननु चाचार्येणैव नेत्स्पष्टमभिहितं चेदि पुरस्कृत्य व्यामर्शो पश्चा-
त्पर्यन्ति प्राचीमिति । तथा महावेद्यां पदत्रिंशत्प्रक्रमां प्राचीं त्रिंशतं
पश्चाच्चतुर्विंशतं पुरस्तादिति । सदसोप्यायामतिर्यङ्माने अभिहिते
आग्नावप्युत्तरेषु पुरुषोच्चयेनैकशतविधादिति । तत्रोच्यते । सत्यमे-
तदुक्तम् । किं तु रज्जुसमासमन्तरेण दिग्विभागज्ञानमेतदिति न स-
म्भावितुं शक्यते । सत्स्वप्येतेषु प्रमाणेषु पुरुषापराधात्प्राचीतो वेदिः
प्रच्यवते । न च सेष्यते रज्जुसमासमन्तरेण । रज्जुसमासेन तु दिशः
प्रच्युताः सर्वत्र समा भवन्तीति । अर्गतावपि रज्जुसमासमन्तरेण पुरु-
षोच्चयेन कथं वृद्धिः क्रियत इत्यत्रैवैतदुच्यते । अतश्चाचार्येण सूत्र-
शेषमेवैतदुच्यते रज्जुसमासं वक्ष्याम इति । प्रातिज्ञासूत्रमेतत् । रज्ज्वा-
यासमस्यतः संहिष्यते स रज्जुसमासः । समासग्रहणं च व्यासोपल-
क्षणार्थमपि । यथात्र समास उच्यते समचतुरस्त्राणां चक्रः समासः
यथा नानाप्रमाणममास इति । एवं व्यासोऽपि चतुरस्त्राच्चतुरस्रं निर्जि-
हीर्षोऽस्ति । समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रमिति च । अतः समासग्रहणेन
व्यासोऽपि लक्ष्यते । इह प्राञ्चमाग्निमुद्धरतीति श्रूयते । तथा प्राग्वंशमि-
त्येवमादि दिगायत्तम् । अतो हि दिङ्निरूपणायेदमाह ॥ १ ॥

समे शङ्कुं निखाय शङ्कुसम्मितया रज्ज्वा म-

ण्डलं परिलिख्य यत्र लेखयोः शङ्कग्रच्छाया

निप्रतति तत्र शङ्कुं निहन्ति सा प्राची ॥ २ ॥

समग्रहणं निम्नोन्नताऽग्रहणार्थम् । विषमे हि छायावैषम्यं तत्र दिग्स्पष्टा भवति । तत्र शङ्कुं निखाय तत्समितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिखेत् । तत्र पूर्वापरयोर्लेखयोः शङ्कग्रच्छायानिपाते इतरौ शङ्कुं निखनेत् सा दिक् प्राची । दण्डसमासाधलक्षणम् । इतरा प्रतीची इति । आदित्योदयो हि प्राच्युपलक्षणम् । न च तामन्तरेणोदयः शङ्कयते साधयितुमतस्तच्छायोपन्यस्ता दिग्ग्रहणार्थम् । ननु चादित्यश्चित्रा स्वात्यन्तराले ऽन्यत्र बान्यत्रोदेति । तन्नानेकाहः साध्ये कर्मणि प्राची न लभ्यते । दक्षिणायने तु चित्रा यावदादित्य उपसर्पति उदगयते स्वातीभिः । विषुवतीये त्वहनि चित्रा स्वात्योर्मध्य एवोदयः । अतस्तन्मध्ये शङ्कुगतेव छाया भवति । एवं च सति अहरन्तरेषु सैव प्राची न भवतीत्यत्रोच्यते । तं प्राश्नुद्धरतीत्यनेन प्राच्युद्धरणे कृते ऽनेकाहः साध्येपि कर्मणि तदेवोद्धरणमित्यहरन्तरे दोषो न भवति । अपि चाभियुक्तोपदेशश्चित्रास्वात्योरन्तरालं प्राचीति न तदन्तरालमादित्यो जहाति । तस्माद्यैवोद्धरणकाले प्राची सैव सर्वत्रेति ॥ २ ॥

शदानामुदीच्यादिदिशो ग्रहणायेदमाह—

तदन्तरः रज्ज्वाभ्यस्य पाशौ कृत्वा शङ्कोः

पाशौ प्रतिमुच्य दक्षिणायम्य मध्ये शङ्कुरेव-

मुत्तरतः सोदीची ॥ ३ ॥

तयो शङ्कोः प्राच्यमपरयोरन्तरालं रज्ज्वाभ्यस्य । अन्तरालाभ्याम्नो न सम्भवतीति रज्जुरभ्यस्यते द्विगुणी प्रियत इत्यर्थः । ततः शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्यते प्रथमायामर्थादण्डरज्जुर्द्विगुणी क्रियते । द्विगुणीकृतायाश्चान्तयोः पाशौ कर्तव्या या रज्जुस्तस्या अन्ते पाशः समामार्चनं लक्षणं न दक्षिणायम्याकृत्य मध्यमे शङ्कुं निप्रनेत्सा दक्षिणा एवमुत्तरतः सोदीची दिगिति ॥ ३ ॥

रज्ज्वन्तयोः पाशौ करोति ॥ ४ ॥

समाप्यं काशायनमुल्वमूत्रम् ।

३

रज्ज्वन्तयोः पाशौ करोति । न हान्यथा मानं सम्भवति ॥ ४ ॥

श्रोण्यऽसन्निरञ्छनसंख्यासमासभङ्गेषु
लक्षणानि ॥ ५ ॥

श्रोण्यंसशब्देन तत्परिच्छेदिका रज्जुरभिधीयते । निरञ्छनमभ्या-
सचतुर्थं गृह्यते । वक्ष्यते हि चापरिष्ठादभ्यासचतुर्थं लक्षणं करो-
तीति । संख्यासमासभङ्गो दण्डरज्ज्वाभ्यासरज्जुसंख्ययोः समासमङ्ग-
इत्यर्थः । तत्रापि च लक्षणम् ॥ ५ ॥

प्राच्यन्तयोः शङ्कू निहन्ति ॥ ६ ॥

न हान्यथा मितिर्भवति ॥ ६ ॥

श्रोण्यऽस्योश्च ॥ ७ ॥

मानोत्तरकालमिन्द्रक्षेत्रपरिच्छेदाय ॥ ७ ॥

शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य निरञ्छनेन गृहीत्वा
दक्षिणपूर्वा दिशः हरन्ति ॥ ८ ॥

पूर्वापरान्तशङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य निरञ्छनेन गृहीत्वा दक्षि-
णपूर्वा दिशः हरन्ति । तत्रासलक्षणे शङ्कुः ॥ ८ ॥

एवमुत्तरतः ॥ ९ ॥

अनेनैव प्रकारेण निरञ्छनेन गृहीत्वोत्तरपूर्वा दिशः हरन्ति ।
तत्राप्यसलक्षणशङ्कुरेव स्यात् । एवं दण्डरज्ज्वा अंमपाशाच्छोणेमा-
नार्थं लक्षणम् । पुनस्तात्तिर्यङ्मानमंसशब्देनोक्तम् । पश्चात्तिर्यङ्मा-
नं श्रोणेणशब्देनोच्यते ॥ ९ ॥

त्रिपर्यस्येतरतः ॥ १० ॥

इतरशब्देन पश्चाद्भाग उच्यते । तत्रापि निरञ्छनेन पश्चादक्षि-
णापरां दिशः हरेत् । पुनरेवमुत्तरतः श्रोणिलक्षणयोः शङ्कू निख-
नेत् ॥ १० ॥

स समाधिः सर्वत्र ॥ ११ ॥

सर्वक्षेत्रेष्वयं प्रकारः ॥ ११ ॥

प्रमाणमभ्यस्याभ्यासचतुर्थं लक्षणं करोति

तन्निरञ्छनम् ॥ १२ ॥

रज्जुप्रमाणमभ्यस्य । अभ्यासां हि द्विगुणीकरणम् । तत्रैव
दण्डरज्जुभ्यासरज्जुः । तत्राभ्यासचतुर्थं लक्षणं क्रियते । सं
ख्यासमासमङ्गाच्चतुर्थं लक्षणं गृह्यते नाभ्यासरज्ज्यन्ते । श्रोण्यसपरि-
च्छेदो हि ततो भयतीति । तस्य चतुर्थलक्षणस्य निरञ्छनसंज्ञा संप-
वहारार्था ॥ १२ ॥

अक्षय्या तिर्यङ्मानी शेषः ॥ १३ ॥

निरञ्छनेन गृहीत्वा या आकृष्यते साऽक्षय्या रज्जुरुच्यते । एवं
शुक्तं प्रदेशान्तरे । करणी तत्करणी तिर्यङ्मानी पार्श्वमान्यक्षणेति
रज्जुः । सा चाक्षय्या रज्जुस्तिर्यङ्मान्याः शेषो भवति । तिर्यङ्मानी
च श्रोण्यसपरिच्छेदिका । सा हि पूर्वापरायामापेक्षया तिर्यग्भवति ।
अक्षय्या रज्जुश्च तच्छेषः । न हि तया विनातिर्यङ्मानी भवति । अ-
परा व्याप्या । प्रागायामश्रोण्यसमानव्यतिरिक्ताया रज्जुः शेषव्य-
देशः परिच्छेदस्तस्या पिबियोग उच्यते अक्षय्या भवति तिर्य-
ङ्मानी भवति । न हि तामन्तरेण श्रोण्यसपरिच्छेदो भवति ॥ १३ ॥

प्रमाणार्धं वाभ्यासपष्ठे लक्षणं करोति

तन्निरञ्छनम् ॥ १४ ॥

अयमपरो विशेषः । महावेदेरेव मानप्रकारः । प्रमाणार्धमभ्य-
स्येति । अष्टादशप्रक्रमोऽभ्यासः । तत्र सुलात्पष्ठे भागे लक्षणं क्रियते
तन्निरञ्छनं भवति । अर्धादसपरिच्छेद एतदेव । तदर्थं तु श्रोणेस्त-
दित्यसपरिच्छेदकनिरञ्छनार्धं निरञ्छनं भवति । श्रोणिपरिच्छेदकं च
तद्भवति । पश्चास्तिर्यग् विशप्रक्रमपक्षे धैतद्भवति ॥ १४ ॥

अक्षय्या तिर्यङ्मानी शेषः ॥ १५ ॥

इत्युक्तार्थः ॥ १५ ॥

प्रमाणार्धे समचतुरस्रस्य शङ्कुः ॥ १६ ॥

ततश्च श्रोण्यंसनिष्पत्तिः ॥ १६ ॥

शास्त्रवदर्थे दीर्घचतुरस्रस्य ॥ १७ ॥

दीर्घचतुरस्रस्य यच्छास्त्रेण तिर्यङ्मानमुक्तं तस्य मध्यमेन शङ्कुः । यथा सदसि नवतिर्यागिति । महावेदेष्वनुर्विशतिं पुरस्तादित्येतदुक्तम् ॥ १७ ॥

शकटमुखस्य चैवम् ॥ १८ ॥

एवमेव रज्जुः ॥ १८ ॥

एतेन प्राग्वांशवेदिमानानि व्याख्यातानि ॥ १९ ॥

एतेन अनेन प्रकारेण समचतुरस्रे प्रागुक्तं शकटमुखस्य चैवम् ॥ १९ ॥

शालामानं च ॥ २० ॥

व्याख्यातम् ॥ २० ॥

ततोदीची प्राचीवत् ॥ २१ ॥

ततोदगायामत्वादुदीची प्राचीवद्भवति । सदञ्च रज्जुन्यासं कृत्वा मानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

सदसश्चैवम् ॥ २२ ॥

मानं भवतीति शेषः । सदोऽपि द्युदगायाममेव ॥ २२ ॥

अपरिमितं प्रमाणाद्भूयः ॥ २३ ॥

यत्रापरिमितशब्दः भूयते तत्रोक्तप्रमाणादधिकं गृहीतव्यम् ।

यद्वृत्त्वे हि कृदोऽपरिमितशब्दः । यद्वृत्त्वं चापेक्षिकमिति । यद्वा द्वाद-
शदीक्षा अपरिमिता वेति ॥ २३ ॥

प्रमाणे शास्त्रं प्रमाणं निर्हासविवृद्धयोः ॥ २४ ॥

यत्र च प्रमाणं हासविवृद्धयोस्तत्र च प्रमाणविवृद्धौ शास्त्रतः
प्रमाणवशेन विवृद्धिः । यथा यूपेरत्निभिरिति । हासोऽपि प्रमाणवशे-
नैव । तदेव हि श्रुतहासविवृद्ध्योरिति ॥ २४ ॥

योगश्च ॥ २५ ॥

यथा युज्यते घटते तथा हासवृद्धौ वर्तव्ये नातिरिक्तन्यूने ॥ २५ ॥

इतरस्य विवृत्तीये दक्षिणत इत्येतद्वक्ष्यामः ॥ २६ ॥

तदुक्तमाचार्येण इतरस्य विवृत्तीय इति । दक्षिणाग्निं प्रकृत्य
तच्छेषत्वेनेदमुच्यते ॥ २६ ॥

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालः पट्टा सप्तधा वा

गन्तुसमं त्रेधा विभज्यापरविवृत्तीयलक्षणेन

दक्षिणायम्य तस्मिन्नाग्निः ॥ २७ ॥

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं ऋजुं षड्विभागां सप्तविभागां वा
कृत्वा भागन्तुविभागसहिता त्रेधा विभज्यापरविवृत्तीयलक्षणेन दक्षि-
णायम्य तस्मिन्नाग्निः कार्यः ॥ २७ ॥

विपर्यस्योत्तरत उत्करः ॥ २८ ॥

तत्र चेदिप्रमाणं पट्टा सप्तधा वा गन्तुसमं कृत्वा त्रेधा विभज्य
विपर्यम्य च पूर्वविवृत्तीयलक्षणेनोदगायम्य पूर्वविवृत्तीय उत्करः । प-
ट्टा सप्तधा चेयुपप्रदर्शनमात्रम् । यथा घेद्यन्तः सम्भाज्यते तथा कर-
णीयम् । घेद्यन्तं ह्युत्करो भवति । चत्वारिंशत् सप्तोच्चारणात् । चत्वारि-
ंशत् सप्तोत्तरेण सप्तचर इति ॥ २८ ॥

अधिवान्तरतिभागोऽनया रज्या पूर्वार्धे सम-

चतुरस्रं कृत्वा श्रोण्यामग्निः ॥ २९ ॥

अपि चेति पक्षान्तरार्थमुक्तम् । उक्तान्तराग्निभागेनोनात्तदन्तर-
रज्जुस्तया करण्या पूर्वार्धे पूर्वार्गिन पूर्वार्धार्धकृत्य समचतुरस्रं कार्यम् ।
तस्य दक्षिणश्रोण्यामग्निः ॥ २९ ॥

त्रिपर्यस्योत्तरास्र उत्करः ॥ ३० ॥

भवतीति धाम्यशेषः । त्रिपर्यासाच्यापराधे चतुरस्रं कार्यम् ।
एवचिच्छ्रुयते रथमात्र्युत्तरावेदिर्मवतीति ॥ ३० ॥
तदर्थमिदमाह—

अङ्गुलैरथसमितायाः प्रमाणम् ॥ ३१ ॥

रथकृच्छ्रास्त्रे चैतद्वद्वष्टम् ॥ ३१ ॥

तत्ताष्टाशीतिशतमीपा ॥ ३२ ॥

ईषाशब्देन पूर्वापरायामो लक्ष्यते ॥ ३२ ॥

चतुः शतमक्षः ॥ ३३ ॥

अङ्गुलानां चतुः शतमक्षो भवति । अक्षशब्देन पश्चादक्षिणी-
सरायामो लक्ष्यते ॥ ३३ ॥

षडशीतिर्युगम् ॥ ३४ ॥

शृङ्गेपुरस्तात् ॥ ३४ ॥

चत्वारोष्टकाः शम्या ॥ ३५ ॥

ह्यग्निशदङ्गुला शम्या भवतीति यावत् ॥ ३५ ॥

पैतृक्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणी-

मध्ये शङ्क्यः स समाधिः ॥ ३६ ॥

दिक्कृत्वा निपुण्यमात्रं सिमन्त इति पितृमेघे ध्रूयते तदर्थमिदमु-
क्तम् ॥ ३६ ॥

करणी तत्करणी तीर्यङ्मानी पार्श्वमान्य-

क्षण्या चेति रज्जवा ॥ ३७ ॥

रज्जुनामेता संज्ञा । तत्र करणी नाम यया क्षेत्रं परिच्छिद्य-
ते । यया तच्चान्यच्च क्षेत्रं परिच्छिद्यते सा तत्करणी । तीर्यङ्मानी
या दीर्घचतुरस्रस्य ह्रस्वा पार्श्वमानी तस्यैव दीर्घा । अक्षण्या संज्ञा-
कर्णजरज्जुः कोणा तीर्यङ्कोणमुपगता साक्षण्या संज्ञा ॥ ३७ ॥

पदं तीर्यङ्मानी त्रिपदापार्श्वमानी तस्याक्षण-

या रज्जुर्दशकरणी ॥ ३८ ॥

तीर्यङ्क्षेत्रं तीर्यङ्पदप्रमाणम् । पार्श्वतश्च त्रिपदप्रमाणम् ।
तस्याक्षण्या रज्जुर्दशकरणी । दशपदात्तरा चेदिर्भवतीत्येतदुक्तम् ॥ ३८ ॥

एवं द्विपदा तीर्यङ्मानी पदपदा पार्श्वमानी

तस्याक्षण्या रज्जुश्चत्वारिंशत्करणी ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोत्तरा चेदिर्भवतीत्येतदुक्तम् । शम्याप्रमाणं च द-
र्शनात् ॥ ३९ ॥

उपदिष्टं युगप्रमाणम् शम्याप्रमाणं

च दर्शनात् ॥ ४० ॥

युगप्रमाणशम्याप्रमाणे उत्तरयेदिप्रमाणदर्शनात् उपदिष्टे
पय ॥ ४० ॥

चतुरस्रस्याक्षण्या रज्जुस्तीर्यङ्मानी पार्श्व-

मानी च यत्पृथग्भूते कुरुतस्तदुभयं करो-

तीति क्षेत्रज्ञानम् ॥ ४१ ॥

प्रमाणद्वयायामदीर्घचतुरस्रं यत्क्षेत्रं तस्याक्षण्या रज्जुस्तीर्यङ्-
मानी पार्श्वमानी च यत्पृथग्भूते तदुभयमपि साद्विपति सम्य क्षेत्र-
द्वय क्षेत्रज्ञान भूप्रदेशपारिच्छेदकम् ॥ ४१ ॥

समचतुरस्रस्याक्षण्या रज्जुद्विकरणी ॥ ४२ ॥

द्वे क्षेत्रे करोतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

करणीं तृतीयेन वर्धयेत्तच्च स्वचतुर्थेनात्म-
चतुस्त्रिंशोनेन स विशेषः ॥ ४३ ॥

तृतीयविभागाधिकां करणीं कुर्यात् । तच्च स्वतृतीयस्वचतुर्थेन सह । तच्चतुर्थं स्वतस्त्रिंशोनेन आत्मचतुस्त्रिंशविभागोनेन वर्धयेदय-
मपरो विशेषो द्विकरणी प्रमाणे सा तु द्विकरणी ॥ ४३ ॥

प्रमाणं तिर्यक् द्विकरण्यायामस्तस्याक्षण्या
रज्जुस्त्रिकरणी ॥ ४४ ॥

द्विकरणयुक्ता त्रिकरणी यत्तद्व्या सोच्यते । यत्प्रमाणं द्विगुणं कर्तुमिच्छति तदेव प्रमाणं तिर्यग्भवत्यायामस्तु द्विकरण्याः । अस्य क्षेत्रस्य साक्ष्णरज्जुस्त्रिकरणी । त्रीणि क्षेत्राणि सङ्क्षिपतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥
अस्याः प्रयोजनमाह—

तृतीयकरण्येतेन व्याख्याता ॥ ४५ ॥

सौत्रामण्यामुक्तम् प्रक्रमतृतीयेनावृत्तेनेति । प्रक्रमतृतीयं च न प्रक्रमाविभागः किं तर्हि प्रक्रमतृतीयकरण्यं रज्जुरुच्यते सेयं तृतीय-
करण्यं यथा वदेस्तृतीयो विभागः सङ्क्षिप्यते । एवं हि श्रूयते । वि-
तृतीये यजेत वितृतीयो यज्ञस्य सौत्रामणीति । कथं घर्थं वितृतीयकर-
णी भवतीति ॥ ४५ ॥

तदाह—

प्रमाणविभागस्तु नवधा ॥ ४६ ॥

प्रक्रमप्रमाणभागो नवधा ॥ ४६ ॥

करणी तृतीयं नवभागः ॥ ४७ ॥

करणीतृतीयेन नवमो भागः सङ्क्षिप्यते ॥ ४७ ॥

नवभागास्त्रयस्तृतीयकरणी ॥ ४८ ॥

प्रक्रमक्षेत्रस्य त्रिभिर्नवभागैस्तृतीयो विभागः सङ्क्षिप्यते । अतश्च तृतीयकरणी ॥ ४८ ॥

सौत्रामण्यां प्रक्रमार्था तृतीयकरणी समासार्था ॥ ४९ ॥

त्रिकरणी पुनर्नवविभागास्त्रयः समासार्था । तैर्हि समासैः प्रक्रमपरिच्छिन्ने क्षेत्रस्य तृतीयो विभागो लभ्यते । अतश्चात्र प्रक्रमनवभागत्रयकरण्येव प्रक्रमः ॥ ४९ ॥

तुल्यप्रमाणानां समचतुरस्त्राणामुक्तः समासः ॥ ५० ॥

काश्चित्तुल्यद्विकरणीप्रमाणेन समचतुरस्त्राणां तुल्यप्रमाणानां समासो विहितः । इदानीं अतुल्यप्रमाणानां समचतुरस्त्राणां समासोऽभिधीयते ॥ ५० ॥

नाना प्रमाणसमासे ह्यसीयसः करण्या वर्षी-
यसोपच्छिन्धात्तस्याक्षण्या रज्जुसोमे समस्य-
तीति समासः ॥ ५१ ॥

नानाप्रमाणसमासे कर्तव्ये यद्द्वितीयसो लघुतरं प्रमाणं तदीयया करण्या वर्षीयसो महतः प्रमाणस्य परिच्छेदे कृते ततो महतः पार्श्वमान्यन्तं नीता तयाक्षण्या रज्जुः सोमे प्रमाणे समस्यतीति समासोऽयम् ॥ ५१ ॥

इदानीं ह्रासकरणायोपन्यासः—

चतुरस्त्राच्चतुरस्त्रं निर्जिहीर्षिर्न्यावन्निर्जिहीर्षे-
त्तावदुभयतोपच्छिद्य शङ्कुं निखाय पार्श्व-
मानीं कृत्वा पार्श्वमानीसम्मितामक्षण्या त-
तोऽपसृहरति स समासेऽपच्छेदः सा करण्येष

निर्हासः ॥ ५२ ॥

महत्प्रमाणान्यतुरस्त्राक्षेष्वाल्लघुप्रमाणं निर्जिहीर्षन्निर्हन्तुमिच्छ-
न्निपतनं कर्तुमिच्छन्नित्यर्थः । यावन्निर्जिहीर्षन्निर्हन्तुमिच्छतावन्महतः
क्षेत्रस्योभयतोऽपच्छिद्य शङ्क निखनेच्छद्भुसम्मितां च पार्श्वमानीं क-
त्थोत्तरपार्श्वं पार्श्वमानीता प्रत्यक्षण्या यथा भवति तथोपसंहरेत् स-
म्पातयेत् तत्रापच्छेदः कर्त्तव्यः । सा करणी यावत्क्षेत्रं परिच्छिद्यते
तत्रेतरं निर्हृतं भवति एष निर्हासः ॥ ५२ ॥

दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं चिकीर्षन्मध्ये तिर्य-
गपच्छिद्यान्यतरद्विभज्येतरत्पुरस्तादक्षिणतश्चो-
पदध्याच्छेषमागन्तुना पूरयेत्तस्योक्तो निर्हासः ॥ ५३ ॥

दीर्घचतुरस्रं प्रमाणद्वयपरिमाणे समचतुरस्रं कर्तुमिच्छन्मध्ये
तिर्यगपच्छिद्यान्यतरद्विभज्य पुरस्तादक्षिणतश्चोपदध्यात् । शेषमाग-
न्तुना पूरयेत्तस्य च निर्हास उक्तः । समचतुरस्रात्समचतुरस्रं निर्जिही-
र्षन्नित्यत्रार्थः ॥ ५३ ॥

अतिदीर्घं चेत्तिर्यङ्मान्यापच्छिद्यापच्छिद्यै-
कसमासेन समस्य शेषं यथायोगमुपसंहरे-
दित्येकः समाप्तः ॥ ५४ ॥

अथ यद्यतिदीर्घं भवति ततस्तिर्यङ्मान्यापच्छिद्यापच्छिद्य ना-
ना प्रमाणसमासेन समस्य शेषस्य च यथा योगमुपसंहारः कार्यः ॥ ५४ ॥

समचतुरस्रं चिकीर्षन् मध्येऽक्षण्यापच्छिद्य
तच्च विभज्यान्यतरत्पुरस्तादुत्तरतश्चोपदध्या-
द्विपमं चेद्यथायोगमुपसंहरेदिति व्यासः ॥ ५५ ॥

समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रं कर्तुमिच्छन्मध्ये चापरं भागमक्षण्या
विभक्तमपच्छिद्यान्यभागस्य विभज्य पुरस्तादुत्तरतश्चोपदध्यात् । यदा

तु त्रियमं क्षेत्रं तदा ऽवशिष्टं यथायोगस्य विमज्य पुरस्तादुत्तरतश्चोप-
व्यात् । यदा तु विषमं क्षेत्रं तदा ऽवशिष्टं यथायोगमुपसंहरेत् ॥ ५५ ॥

प्रमाणं चतुरस्रमा देशादन्यत् ॥ ५६ ॥

अनादेशे प्रमाणं चतुरस्रं भवति आदेशादन्यत् ॥ ५६ ॥

द्विः प्रमाणा चतुःकरणी त्रिः प्रमाणा न-

वकरणी चतुःप्रमाणा षोडशकरणी ॥ ५७ ॥

अरन्तिप्रमाणयोरज्ज्वा मितं क्षेत्रं चतुरस्रं चतुररन्तिर्भवति । एवं
ऽयरन्तिप्रमाणया नवारन्तिक्षेत्रं भवति । चतुरस्रं चतुररन्तिश्चेत्षोड-
शरन्तिर्भवति ॥ ५७ ॥

किं चात्र बहुनाम्नेन—

यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवति तावन्तस्तावन्तो

वर्गा भवन्ति तान्समस्येत् ॥ ५८ ॥

यावत्प्रमाणा रज्जुस्तावतामेव वर्गाणां समासं करोति । वर्गश-
ब्देन च सा सा सद्व्याख्या तद्गुणैषोऽव्यते । यथा पञ्चानां पञ्चविंश-
तीत्येवमादि ॥ ५८ ॥

अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते ॥ ५९ ॥

अर्धप्रमाणया रज्ज्वा चतुर्भागः सङ्क्षिप्यते विधीयते इति स-
ङ्केतार्थः ॥ ५९ ॥

तृतीयेन नवमोशः ॥ ६० ॥

चरणीतृतीयेष्वभिभागेन नवमेऽंशः सङ्क्षिप्यते ॥ ६० ॥

शतुर्थेन षोडशी कला ॥ ६१ ॥

चतुर्थेऽभिभागेन च षोडशो भागः ॥ ६१ ॥

एष निर्हासस्तस्य पुरस्तादुक्तं शास्त्रम् ॥ ६२ ॥

तस्य द्वासस्य शास्त्रं पुरस्तादुक्तम् । चतुरस्रान्चतुरस्रं निर्जिह्वी-
पाक्षित्यम् ॥ ६२ ॥

यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवतीति त्रिवृद्धेर्द्वासो भवति ॥ ६३ ॥

अनेन क्षेत्रविवृद्धिरुक्ता । अर्धप्रमाणेन च पादप्रमाणमित्यनेन
द्वासः ॥ ६३ ॥

चतुरस्रं मण्डलं चिकीर्षन्मध्यादुत्से निपा-
त्य पार्श्वतः परिलिख्य तत्र यदतिरिक्तं भव-
ति तस्य तृतीयेन सह मण्डलं परिलिखेत्स
समाधिः ॥ ६४ ॥

चतुरस्रं क्षेत्रपरिमाणं मण्डलं घृत्ताकारं कर्तुमिच्छन्मध्यादुत्से
रज्जुनिपातं कृत्वा पार्श्वतस्तेन मानेन परिलिखेत् । तत्र च यदतिरिक्तं
भवति तस्य तृतीयविभागेन सह मण्डलपरिलेखं कुर्यात् ॥ ६४ ॥

मण्डलं चतुरस्रं चिकीर्षन् विष्कम्भं पञ्चद-
शभागान्कृत्वा द्वावुद्धरेच्छेपः करणी ॥ ६५ ॥

मण्डलमेव चतुरस्रं कर्तुमिच्छन् विष्कम्भमायामे पञ्चदशधा
कुर्यात् । तत्र च द्वावुद्धरेत् अपनयेत् शेषं चतुरस्रकरणी ॥ ६५ ॥

द्रोणचिद्रथचक्रचित्कङ्कीचित्प्रउगचिदुभयतः
प्रउगः समुह्य पुरीष इत्यमयः ॥ ६६ ॥

स्पष्टम् । एतेऽमयः ६६ ॥

द्रोणे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्तावच्च-
तुरस्रं कृत्वा द्रोणदशमविभागो घृत्तमित्येके
तदशमेनापञ्चिष्यापञ्चिषैकसमासेन समस्य

निर्हृत्य सर्वमग्निं तथाकृतिं कृत्वा पुरस्तात्प-
श्चाद्गोपदध्यात् ॥ ६७ ॥

द्रोणः समचतुरस्रः । स्वहस्तार्थोऽयमारम्भः । यावानग्निः सपक्षपु-
च्छविशेषो नाना प्रमाणेन समस्य तावच्चतुरस्रं कृत्वा द्रोणवशभागो
वृत्तमित्येकं इच्छन्ति । तस्मिन्पक्षे तस्यैव दशमेनापच्छिद्यापच्छिद्यैक-
समासेन समस्य शेषं सर्वमग्निं तथाकृतिं कृत्वा निर्हृतं वृत्तमग्नेः पु-
रस्तात्पश्चाद्गोपदध्यात् ॥ ६७ ॥

मण्डलेऽप्येवम् ॥ ६८ ॥

इयांस्तु विशेषः । चतुरस्रीकृत्य मण्डलविधानेन मण्डलं कुर्यात्
वृत्तमग्निं च ॥ ६८ ॥

प्रउगे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्तावद्-
द्विगुणं चतुरस्रं कृत्वा यः पुरस्तात्करणीमध्ये
शङ्कुयौ च श्रोण्योः सोऽग्निः ॥ ६९ ॥

इति निगदव्याख्यातम् ॥ ६९ ॥

उभयतः प्रउगे तावदेव दीर्घचतुरस्रं कृत्वा
करणीमध्ये शङ्कवः स समाधिः ॥ ७० ॥

एतदपि निगदव्याख्यातम् ॥ ७० ॥

प्रउगं चतुरस्रं चिकीर्षन्मध्ये प्राञ्चमपच्छि-
द्य विपर्यस्योत्तरत उपधाय दीर्घचतुरस्रसमा-
सेन समस्येत्स समाधिः ॥ ७१ ॥

पुनःपि दीर्घचतुरस्रसमासेन समस्येत्स समाधिः ॥ ७१ ॥

उभयतः प्रउगं चेन्मध्ये तिर्यगपच्छिद्य पू-

ववत्समस्येत् ॥ ७२ ॥

प्रजुम् ॥ ७२ ॥

एतेनैव त्रिकर्णसमासो व्याख्यातः ॥ ७३ ॥

प्रकारेणेति शेषः ॥ ७३ ॥

पञ्चकर्णानां च प्रउगेऽपच्छिद्य ॥ ७४ ॥

पञ्चकर्णानां क्षेत्राणामेतेनैव प्रकारेण समासः । एककर्णानां द्विकर्णानां क्षेत्राणामप्युक्तप्रकारेण समचतुरस्रं कुर्यात् ॥ ७४ ॥

उत्तरेषु पुरुषोच्चयेनैकशतविधादित्येतद्वक्ष्यामः ॥ ७५ ॥

उत्तरेषु पुरुषोच्चयेनेति यदुक्तमाचार्येण तन्नोच्यते—

आद्योन्निर्दिग्गुणस्त्रिगुणो भवतीति सर्वसमासः ॥ ७६ ॥

आद्यमग्निं चतुरस्रीकृत्य द्विकर्णीसमासेन समस्येत् । त्रिपुरुषेऽप्येवं त्रिकर्णीसमासेनेति शेषः । उभयत्राग्निमानाय द्विपुरुषा रज्जुरूपपादयितव्या ॥ ७६ ॥

एकविंशतिविधो भवतीति पुरुषोऽन्यासः ॥ ७७ ॥

पूर्वाग्निक्षेत्रप्रमाण एव पुरुषप्रमाणे क्षेत्राभ्यासः कार्यः ॥ ७७ ॥
तत्र प्रमाणमाह—

पुरुषाभ्यासे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेष-
स्तावच्चतुरस्रं कृत्वा तस्मिन्पुरुषप्रमाणमु-
पदध्यात् ॥ ७८ ॥

सपक्षपुच्छेनौ चतुरस्रीकृते पुरुषप्रमाणं क्षेत्रमपदध्यात् ॥ ७८ ॥
क्षेत्राग्निप्रमाणाय पुरुषप्रमाणमाह—

समस्तं पञ्चदशभागान्कृत्वा द्वावेकसमा-

सेन समस्येत्स पुरुषः ॥ ७९ ॥

आद्योगिनरर्धाष्टमपुरुषप्रमाणः । पञ्चदशभागद्वयेन चार्धाष्ट-
मविभागो भवति । आद्येऽपि चाग्नौ अर्धाष्टमविभाग एव
पुरुषोर्धाष्टमविभाग एव भवति । इहापि पुरुषप्रमाण एव क्षेत्रे प्र-
क्षिप्ते अर्धाष्टमविभागेन पुरुषविवृद्धिर्भवति । एवमेकशतविघात्पुरु-
षाभ्यासः कार्यः । तस्य दशमविभागेन पादमात्री भवति ॥ ७९ ॥

पञ्चविभागेन वृद्धी पुरुषं वा पञ्चमेनोभ-
यतोऽपच्छिद्य पञ्चविभागान्समस्य वृतीयं
निर्हृत्य तस्मिन्पुरुषप्रमाणेऽवदध्यादित्यपरम् ॥ ८० ॥

पुरुषस्य पञ्चविंशतिधा विभक्तस्य पञ्चसु भागेषु समस्तिष्ठे
तृतीये च निर्हृते षोडशाङ्गुलो भवति । तत्पुरुषप्रमाणेऽवदध्यादिति ।
अपरमागेनक्षेत्रे सममित पुरुषप्रमाणे च तत्रावहिते प्रतिपुरुषमष्टाङ्गु-
लान्यधिकानि भवन्ति ॥ ८० ॥

पञ्चदशविभागोऽष्टाङ्गुलम् ॥ ८१ ॥

अष्टाङ्गुलं भवति । उक्तार्थमेतत् ॥ ८१ ॥

पञ्चारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिशताङ्गुलः पु-
रुषो द्वादशाङ्गुलं पदं पुरुषमित्येतस्मात्पु-
रुषाद्विज्ञेयम् ॥ ८२ ॥

एतदुक्तं भवति । अस्य विंशतिमो भागोऽङ्गुलम् । पञ्चमो
भागश्चारत्निः । स च चतुर्विंशत्यङ्गुलो भवति । दशमागाश्च वित-
स्तिः । स च द्वादशाङ्गुलो भवति । एवं नवविधादिष्वपि ज्ञेयम् ॥ ८२ ॥

पुरुषं वा पञ्चमेनोभयतोऽपच्छिद्य सप्तभा-
गान्समस्य सप्तसप्तभागमङ्गुलं निर्हृत्य पु-

रुषप्रमाणेऽवदध्यादित्यपरम् ॥ ८१ ॥

एवं द्विविधादिष्वपि द्वयम् ॥ ८२ ॥

नारत्निवितस्तीनाऽसमासो विद्यते संख्या-
योगादिति श्रुतेः ॥ ८४ ॥

तस्य दशमेन पादमात्री भवतीत्येवमादि समातम् । सङ्ख्या-
योगो ह्यत्र भवति पञ्चारत्निरित्येवमादि । तच्च प्रतिपुरुषं प्रतिपुरु-
षमङ्गुलविवृद्धश्चैव सिद्धम् ॥ ८४ ॥

यथाग्निवेदीष्टकाप्रमाणं वर्द्धत इत्येतद्वक्ष्यामः ॥ ८५ ॥

यथा पुरुषोच्चयादग्निमानं वर्द्धते एवं वेदीष्टकाप्रमाणमपि
वर्द्धते । न हि वेदीविवृद्धिमन्तरेण पुरुषोच्चयादग्निमानं भवति । न
चेष्टकाविवृद्ध्या विना पुरुषोच्चयक्षेत्रं पूर्यते इति । तेन यथा पुरुषो-
च्चयस्तथा वृद्धिः । प्रतिपुरुषं प्रक्रमसप्तमभागविवृद्धिस्तादिदं ग्रन्थका-
रेणोच्यते ॥ ८५ ॥

या करणी चतुर्दशप्रक्रमान्सङ्क्षिपति त्रींश्च

प्रक्रमसप्तमभागान्त्स एकशतविधे प्रक्रमः ॥ ८६ ॥

एवं प्रति पुरुषं प्रक्रमसप्तभागविवृद्ध्या वृद्धिर्भवति तथा च
सूत्रम् एकशतं प्रक्रमसप्तमभागाः प्रक्रमाः ॥ ८६ ॥

द्वितीये वा सप्तसु प्रक्रमेषु प्रक्रममवधाय

तस्य सप्तमभागेन प्रक्रमार्थः ॥ ८७ ॥

द्वितीयादिषु वा सप्तसु प्रक्रमेषु प्रक्रममवधायानि तस्य सप्तम-
भागेन प्रक्रमार्थः ॥ ८७ ॥

प्रक्रमेण वा सप्तमभागेन ॥ ८८ ॥

प्रक्रमार्थः ॥ ८८ ॥

सुवर्णार्धं च माषाणां सुवर्णाश्च त्रिसप्तति ।
 त्रीणि चैव सहस्राणि दद्याद्वहसुवर्णके ॥ १८ ॥
 भूयः स्थपतितो ज्ञात्वा संज्ञास्वन्यासु मानवित् ।
 स्वर्णकारो यथा ध्यासात्तथा भूयो विवर्धते ॥ २९ ॥
 द्रुसते शोषपाकाभ्यां द्वाविंशद्भागमिष्टका ।
 तस्मादाद्रप्रमाणं तु कुर्यान्मानाधिकं वृधः ॥ ३० ॥
 अज्ञात्वा शुल्बसद्भावं यज्ञे सौत्रामणांसुते ।
 वेदिं ये कर्तुमिच्छन्ति गिरिं भिन्दन्ति ते नखैः ॥ ३१ ॥
 दण्डरज्ज्वर्धमभ्यस्य षष्ठे त्वर्धस्य लक्षणम् ।
 तथैव चैतरत्रापि तिर्यङ्मानं यदृच्छया ॥ ३२ ॥
 पावत्प्रमाणा रज्जुः स्यात्तावानेवागमो भवेत् ।
 आगमार्धं भवेच्छङ्कुस्तदर्धं च निरञ्जनम् ॥ ३३ ॥
 आधाने षडिकं कुर्यात् द्विपदः सौमिकां भवेत् ।
 अग्नौ च त्रिपदं कुर्यात्प्रक्रमं यात्रिको घृधः ॥ ३४ ॥
 कृत्तिका श्रवणः पुष्यश्चित्रास्वात्योर्यदन्तरम् ।
 एतत्प्राच्या दिशो रूपं शुभमात्रोदिते पुरः ॥ ३५ ॥
 पञ्चाशच्छर्कराः पश्चात्पूर्वे देयास्त्रिसप्ततिः ।
 दक्षिणे तु प्रदातव्या दशपञ्च च सप्त च ॥ ३६ ॥
 शंस्यश्चतुर्विंशतिपार्श्वभागश्चतुर्दशाभिः परिलेप्यस्तु नयै ।
 स्तथैव चाष्टद्विगुणैरथर्यस्त्रिंशद्विरायम्य हरेत्तृतीयम् ॥ ३७ ॥
 अग्रेरुदक्साधनवाहुले मध्यं ततो लिखेत् ।
 घृतमेकोनविंशत्या प्राचीज्या मध्यगा भवेत् ॥ ३८ ॥
 उदगर्धं विद्यापार्वाक् खरोर्गर्धदक्षिणस्य तु ।
 सूत्रदोषदर्द्रिद्रस्य गृढमन्त्रस्य घीमतः ॥ ३९ ॥
 समाप्त्यं क्रिया शैल्यी कात्यायनमहात्मनः ॥ ४० ॥

एतच्च रथाक्षान्तरालपक्षे भवति । तेन वेदिद्वादशाहुलं पुर-
 स्तादपच्छिद्येत्येवमादिर्भवति । न हि वेदियूपधोरद्वाद्द्वलक्षणः संयोग
 इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

इति श्रीउपाध्यायकर्कटकृतौ कात्यायनशुल्ब-
 भाष्यं सम्पूर्णम् ।

सूत्राणि	पृ०	पं०
इष्टितपरिमाणम् ।	१९	२३
ऋजो यजूंषि सामानि २०	५	
तेषां वाक्य निराकाङ्क्षम् २०	१८	
मिथ सम्बद्धम् ।	२१	५
तेषामारम्भे ऽर्घतो	२१	१०
मन्त्रान्ते कर्मोदिः	२१	१७
अनियमं वात्स्य ।	२१	२१
आदि त्वाचार्या ।	२२	३
त आधुक्ता ।	२२	८
परादिना पूर्वान्त ।	२२	११
उपोऽनुप्रयोग. श्रुते ।	२२	१६
न सम्प्रिया ।	२३	५
कौश वर्हिः ।	२३	१३
अर्थात्परिमाणम् ।	२४	१
अयुग्धात्तु नि यूनानि ।	२४	६
प्रागमे यून उदगग्रम्	२४	९
उदगग्रं प्रागग्रमिधमम् ।	२४	१०
प्रत्यग्रन्थीनवगूहति ।	२४	१२
अष्टादशध्मे परिधि-		
बृक्षाणाम् ।	२५	१
एकविंति वा ।	२५	४
तत् परिधीनके ।	२५	७
अपरिमित	२५	९
निरुप्याप्य वेदोसीति	२६	४
कुशमुष्टि सव्यावृत्त	२६	९
पशुग्रहवर्धसान्नाय-		
कामा	२६	१३
आमुष्मादिति कर्मसु		
तश्च ।	२६	१५
अन्तयचने च ।	२७	४

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रतिकर्मोद्धरणप्रसङ्गे ।	२७	६
अपवृत्तकर्मा लौकिको २७		९
अकरणोत्पत्तिरन्ता-		
र-यवांश्च	२७	१४
प्रकरणे चाविशेषात् ।	२७	२३
दर्शनाच्च ।	२८	७
वैकङ्कतानि पात्राणि ।	२८	१९
खादिर स्तवः ।	२८	२१
स्फ्यश्च ।	२८	२३
पालाशी जुहू-	२८	२५
वारणाग्न्यहोमसंयु-		
क्तानि ।	२९	२
वाहुमाग्न्य स्तवः	२९	५
अरत्तिमात्र स्तवो-		
ऽनुष्ठपर्व	३०	४
स्फ्योऽस्याकृतिराद-		
शाकृति	३०	६
चात्वालोत्कृतावन्तरेण		
सशरः ।	३०	९
प्रणीतोत्कराविष्टिषु ।	३०	११
चादिताभावे	३१	४
नियते सामान्यत	३१	१०
आरम्भान्नियमः ।	३१	२४
दापश्चात्समाप्तौ	३२	२
दर्शनाच्च ।	३२	८
अन्यार्थ दर्शन	३२	१२
अन्यार्थ पुनर्ग्रहणम्	३३	१
मते प्रसङ्गो न निय-		
मप्यद्यात्	३३	९
शब्दे ऽविप्रतिपत्ति ।	३३	२२

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रतिष्ठाद्वैतप्रमाणम् ॥ १७	१७	६	स्रोमेन जायमावात् । ३४	३४	७
अपवृत्तकर्मा लौकिका ॥ १७	१७	९	आग्नेये चादर्शनात् । ३४	३४	१३
अप्रकरणोपतिरनार-			पथौ मन्त्रघर्णात् । ३५	३५	१
म्यवाद ॥ २७	२७	१४	श्रुतेश्च । ३५	३५	५
प्रकरणे चापिशेषात् । २७	२७	२३	विकल्पे प्रवृत्त कर्मा-		
दर्शनाच्च । २८	२८	७	न्तरवात् । ३५	३५	१३
वैकङ्क्याने पात्राणि । २८	२८	१९	प्रतिनिधौ ताफालात् । ३५	३५	२२
आदिर स्तवः । २८	२८	११	अर्थद्रव्याधिराधे ३६	३६	१०
स्फ्यश्च । २८	२८	१३	गुणद्रव्ययोर्द्रव्ये ३६	३६	१७
पालाशी जुहू २८	२८	१५	न समत्वात् । ३६	३६	२३
धारणान्यहोमसंयु-			गुणानुग्रहात् । ३७	३७	३
क्तानि । २९	२९	१	कर्मणामानुपूर्व्ये ३७	३७	१०
वाहुमाश्रय स्तव २९	२९	५	अर्थनिर्घृतेश्च । ३७	३७	१५
अरग्निमाम स्तवोऽनु-			स्याद्गानुपूर्व्यानिवम. ३७	३७	१९
ष्ठपर्व ३०	३०	४	प्राप्तं च विष्णोः । ३८	३८	१०
स्तवोऽस्यास्तितराद्			विरोधेऽस्म परत्वात् । ३८	३८	२८
शोदति ३०	३०	६	श्रुति प्रमादानुमा-		
चात्वालोत्तरावन्तरेण			विष्णवान् । ३९	३९	४
सन्धर । ३०	३०	९	मन्त्रचोदनयोर्मन्त्रफल ३९	३९	१७
प्रणीतोत्तराधिविष्णु ३०	३०	१३	न समत्वात् । ४०	४०	१
चोदिताभाये ३१	३१	४	गुणानां तु भूयस्यात् । ४०	४०	५
नियते सामान्यत ३१	३१	१०	तुन्यममयाये ४०	४०	१५
आरम्भाद्वियम । ३१	३१	२४	नैक्यमणि सन्ध्यात् ४१	४१	१७
वापश्चात्समाप्तौ ३१	३१	२	प्रदणमादनायदान-		
दर्शनाच्च । ३२	३२	८	प्रदानेषु ४१	४१	३
अन्यार्थ दर्शन ३२	३२	११	न द्रव्यभेदे ४१	४१	७
अन्यार्थ पुनर्मदणम् ३३	३३	१	प्रवृत्ते नियत ४२	४२	१६
प्रने प्रमदना न निय-			प्रादेशान् तु ४३	४३	७
मदद्वारा ३३	३३	९	अनियम कल्मसुसंयुत ४३	४३	१५
शब्देऽपिप्रतिपत्ति । ३३	३३	२७	प्रमो विध्यर्थ ४३	४३	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
अवत्तनाशे	४४	५	कर्मणां युगपद्भाव-		
न पूर्वशंपात् ।	४४	१२	स्तन्नाम् ।	५५	९
अचादितस्याच्च ।	४४	१८	शस्यपुरषार्थकृत	५५	१७
स्विप्स्वद्वदानुपूर्व-			फलकर्मदेशकाल	५६	१७
यागात् ।	४५	१	तद्भेदे भेदः ।	५७	८
गुणहानौ तु	४५	७	देशकालौ विरोधे	५७	११
न देवताप्रिशब्दक्रियाः ४५		२०	अद्वर्गणे सुब्रह्माण्याया	५८	२३
कामं देवताम् ।	४६	१०	तन्त्रकालकर्म-	५९	१
प्रतिषिद्धं प्रत्यवायात् ।	४६	१५	एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ	५९	१९
स्वामी फलयोगात् ।	४७	१	न ग्रहणलवन-	६०	३
गुणेषु प्रतिनिधिः	४८	१	वचनादाज्ये ।	६०	९
सन्नेषु तु भुते ।	४८	५	मुष्टौ चोत्तमे ।	६०	१३
स तद्धर्मा कर्मयोगात् ।	४८	९	स्वप्ननदी तरणाववर्षणा	६१	२
सत्त्राणि ब्राह्मणानां	४८	४७	न निमित्तभेदात् ।	६१	१२
एककल्पानामवैगुण्यात् ४९		११	अप्रधानकाल-	६१	१५
न परार्थत्वात् ।	४९	२९	यूपः ।	६१	२०
वैश्यराजन्ययोर्गोहिपतां ५०		२	स्वरुद्र संस्थावचनात्	६२	१
सहस्रमंस्वरसम-			तन्निवृत्तेश्च ।	६२	६
तुव्याणां	५१	३	कर्मणि पुरुषाणाम् ।	६२	१२
स्याद्देहानित्यत्वात् ।	५१	१०	प्रधान ऽ स्वामी		
तस्य च कार्यत्वात्	५१	१५	फलयोगात्	६२	१६
नामम्भत्वात् ।	५२	१	पुरुषयोगिमन्त्र	६३	२
शास्त्रमश्रवादिनि	५२	४	वचनादन्यत्	६३	११
नादर्शनात् ।	५२	८	शेषमितरे यथासंख्यम्	६४	१
कुलसत्त्वमिति	५३	१२	उपवीतिनः ।	६४	४
साम्युत्थानमिति	५३	१५	प्राञ्च्युदात्ता ।	६४	६
अन्हा वा शक्यत्वात् ।	५४	२	आवृत्तिसामन्तेषु	६४	८
भुनिसामर्थात् ।	५५	३	विपर्यस्य पितृषु तु	६४	१०
प्रकृत्यनुग्रहाच्च ।	५५	६	प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ	६५	३
			गुणानासेकार्थानां	६५	११

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
न कृतत्वात् ।	६५	१७	पश्चाद्यजमानो	७४	५
अनारभ्यत्वात् ।	६६	१	अध्वर्युः कर्मसु	७४	७
दर्शनाच्च ।	६६	४	वचनविरोधाभ्यामन्ये ।	७४	१२
श्रुत्यानर्थक्यमिति			हविष्यान्नस्वाभ्यु-		
चेत् ।	६६	९	त्विजां	७४	१५
कालान्तरेऽर्घ्यत्वं			पूर्वं पूर्वमन्तरम् ।	७४	१७
स्यात् ।	६६	१२	मृत्विजां च यथा-		
धर्ममात्रेषु समुच्चयो	६६	४	पूर्वम् ।	७५	१
होत्राधानयोः ।	६७	१४	न वा चोदितत्वात् ।	७५	४
न याज्यानुवाक्यासु	६७	२१	गार्हपत्यं संस्काराः ।	७५	९
दर्शनाच्च ।	६१	१	श्रपणं वाहवनीये ।	७५	११
प्रायाश्चित्तेषु दोष-			घृतमाज्ये लिङ्गात् ।	७६	५
नाशात् ।	६८	८	तस्य होमो नादेशे	७६	१५
नाश्रुतेः ।	६९	२	चात्वाला-पुराषम ।	७६	१
प्रत्ययाच्च ।	६९	४	आहवनीययजतयो		
स्याद्वा दर्शनात् ।	६९	८	ध्रुवायाः ।	७७	३
नान्यार्थत्वात् ।	६९	१४	इहाप्राशिन्नाघारांश्चैके ।	७७	१७
मन्त्रे स्वरक्रिया	७०	७	प्राञ्चानाशरौ ।	७८	१
भाषिकस्वरो	७६	१२	विदिशायेके ।	७८	३
तानो वा नित्यत्वात् ।	७१	३	आहवनीये होमाः	७८	५
एकश्रुतिद्वयात्सम्युद्धौ	७१	७	जुह्वावचने ।	७८	८
संख्याविकल्पो	७२	२	सहृद्गृहीतार्थवाप्तः ।	७८	१३
सवध्यवसाध्यूनीच-			अदषट्कारातिरेकात् ।	७९	१
निष्ठुसु	७२	१४	वीहीन्यवान्या हविषि ।	७९	९
चोदनागुणेषु च	७३	१	तस्या द्विरवद्यति ।	७९	११
गार्हपत्याहवनीयौ	७३	८	त्रिजमदग्नीनाम् ।	७९	१४
निवृत्त्यावृत्य	७३	१०	पश्चात्तृतीयम् ।	७९	१७
अतीत्य निष्क्रमणम् ।	७३	१३	सर्वेषां वोभयमवि-		
चत्तरत उपचारो यज्ञः ।	७३	१७	धानात् ।	८०	२
दक्षिणतो ब्रह्म	७१	१	मध्यात्पूर्वार्धाद्या	८०	८

सूत्राणि	पृ०	पं०
मानावदधिपयसो ।	८०	१४
आद्यन्तयोरान्यम् ।	८०	१६
एकप्रत्यवायः स्वि-		
ष्टकृतः ।	८०	१९
द्विश्वाभिधारणम् ।	८१	१
अवदाय प्रत्यभिधारणं	८१	३
सर्वहुत एककपालः ।	८१	६
अनुवाचनप्रैषो	८१	९
आश्राव्यप्रैषे च ।	८१	११
असुं यजेति ।	८२	२
प्रैषानुवाचने	८२	५
असाधित्यपनोदे ।	८२	९
सयषट्कारासु	८२	१४
सह वा ।	८२	१८
उभयत आन्यदधिप-	८३	३
सह वा ।	८३	५
धर्तमानोपदेशाघोद-		
नाशब्दात्	८३	१८
ध्रुवार्थाभावाच्च	८४	७
तथेचेति वचनात् ।	८४	१२
निर्देशात् ।	८४	१७
कर्मचोदकः ।	८४	२१
मन्त्रो वा ममभिज्या-		
हारात् ।	८४	२५
अर्थप्रसङ्गया	८६	२०
धर्माण्युत्तरलोमानि	८७	१
अधरोक्तमुत्तरद्विषि-	८७	३
एकद्वये साज्ये	८७	६
स्वयेनान्यत्र ।	८७	९
कुशैरमत्सु ।	८७	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०
पारिण्यां जुह्वं	८८	१
वाच्यफलेशु स्वर्गः	८८	८
एककर्मणि	८८	१७
वानवाचनान्वारम्भेषु	८९	१
खातलूनछिन्नावहत	८९	५
रौद्रः राक्षसमासुरमा	९०	१
द्वितीयोऽध्यायः ।		
पूर्वो पौर्णमासी	९३	१८
अग्न्यन्वाधनमध्वर्युः	९६	९
ममाग्ने वधो विह-		
वेजस्तु	९६	१०
तूर्णी द्वितीयाम् ।	९८	५
एवमितरयोरन्यो ।	९८	७
महाव्याहृतीभेर्वा	९९	१४
तूर्णी वा यथापूर्वम् ।	९९	२७
अहनि मासमैथुने		
वर्जयेत्	१००	२२
केशश्मश्रुचपते	१०१	३
अपराह्णं व्रतोपायन	१०१	८
अन्तरेणापराग्नी		
गत्वा	१०२	११
सत्यवाद्यतः ।	१०३	२१
कर्माद्गमुत्तरे सत्य-		
वदनमिति ।	१०३	१०
वृक्षारण्याधिनाम-		
इनीयाद्वा ।	१०३	२१
आहवनीयगृहशा-		
ध्यधो	१०४	३
सद्यो वा प्रातः ।	१०४	९

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
अग्निहोत्रं हुत्वा			निदध्यात वाऽसदेमो।	११२	७
ब्रह्माण	१०५	१	प्रक्षाल्य पात्रं नाभिमा		
घृतो जपस्यहं	१०५	११	लभते	११२	१०
वाचस्पते यज्ञगोप-			एतं त इति समिदा	११२	१८
येत्याह ।	१०६	३	प्रतिष्ठेति यूयाद्वा ।	११२	२३
अपरेण वाहवनीय	१०६	२५	कर्मापवर्गे समिधमा-		
अडे वैधिपव्योदत	१०७	१	दधाति	११३	३
ब्रह्मसादनाचूर्ण	१०७	५	प्रसङ्गव्यमिति-		
इदमहं बृहस्पतेः	१०७	११	पश्यां ।	११३	१४
ब्रह्मसदन आहव-			गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रं-		
नीयमुख	१०७	१४	निधाय	११४	१
वाग्यत आनुयाज-			प्रक्षत्रपः प्रणेप्यामि	११४	१३
प्रसवात् ।	१०८	१	अमुन्नात उत्तरेणा-		
भागपरिहरणादि वा।	१०८	३	हवमीयः	११५	३
आवृताऽव्ययदकारासु	१०८	११	आन्तरेण गच्छेयुः ।	११५	१६
अत्र वा घृतोपायनम्	१०९	२५	काऽस्यवानस्पत्यामा-		
व्याहृत्य वैष्णवं	१०९	२७	निर्देर	११५	१९
अप्ययुश्च ।	११०	१	तृणैरग्नीन्परिस्तीर्य	११६	२२
प्रणय यज्ञं	११०	१०	यजमानो वा	११८	९
एवमामन्त्रित ओ३म-			सुर्वाग्निहोत्रहव		
कारेण	११०	२०	ययथंयन्त्र ।	११८	११
बृहस्पते परिगृहाण	१११	१	ध्वणस्य पश्चादु-		
प्रजापतेनुग्रहि			त्तरतो वा ।	११०	१
यज्ञमिति	१११	६	परिणेषे वाग्मिति-		
देयता यज्ञैष्यत्वमिति	१११	८	सुर्वाग्निहोत्र	११०	३
मित्रस्य ग्वा घृष्टुया	१११	१२	प्रतपन प्रत्युष्ट निष्टत		
देवस्यस्विति			मिति वा ।	१२०	११
प्रगृह्णाति ।	१११	२४	गच्छत्युर्वन्तरिमिति	१२०	१३
पृथिव्यास्त्वेनि सादय	१११	१६	धूरसीति धूरमिम-		
पुनरादाय दधस्य ग्ये	११२	१	शनम् ।	१२१	५

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
देवानामित्युपस्तम्भ-			तास्यान तयो ।	१२८	९
नस्य	१२१	२०	सव्य कृत्वा दक्षिणे-		
धिष्णुस्त्रेव्यारो-			नोद्विह्वयति	१२८	१२
हणम् ।	१२३	१३	प्रोक्षिता स्येति तासां		
मेक्षन उरु चातायेति-			प्रोक्षणम् ।	१२८	१८
हविष्यात् ।	१२३	३७	हविष्याग्नये स्वा	१२९	६
अपहतमिनि निरस्य-			यथा देवतमन्यत् ।	१२९	१०
त्यन्यत् ।	१२३	२५	पात्राणि दैव्यायेति ।	१२९	१२
अविद्यमाने ऽभि-			असञ्चरे प्रोक्षणी-		
मृशेत् ।	१२४	३	निधाय ।	१२९	२२
यच्छन्तामित्यालभते	१२४	६	अर्मासीति कृष्णा-		
देवस्य त्वेति गृह्णा-	१२४	१३	जिगा	१३०	९
एवमग्नीषोमीयम् ।	१२४	२०	अपेक्ष पात्रभो	१३०	१६
यथा देवत मन्यत् ।	१२५	५	प्रत्यग्ग्नीवमास्तृणात्य	१३१	६
भूणाय त्वेति शेया	१२५	१७	सव्याशुस्ये निदधात्यु	१३१	३
स्वरिति प्राङ्दक्षिणे ।	१२६	१	प्रतिवेत्युभया ।	१३१	७
हृदन्तामित्यव-			हविरावपत्यग्नेस्त-		
रोहनि ।	१२६	६	नूरिति ।	१३१	१९
गच्छत्युप-तरि-			वाच विसृजते ।	१३२	६
क्षामति ।	१२६	८	यजमानश्च ।	१३२	९
पात्र्या वा स्फपोप-			हविष्कृता वा ।	१३२	११
हितायाम् ।	१२६	१२	नानाधीजस्वन्ते-		
धूरिपारोहणानि			सामथ्यात् ।	१३२	१६
पात्री	१२६	१५	गृहद्रावेति मुस्त-		
इहन्तामि यु			लमादस्ते ।	१३२	२४
त्यानम् ।	१२७	२	स इदमित्यवदधाति ।	१३२	२६
पुशौ समापप्रशीर्णाप्रा			हविष्कृदेहीति		
यन-नर	१२७	४	त्रिराह्वयति ।	१३३	४
धीन् वा ।	१२७	८	अत प-न्यवहन्त्य-		
हविर्ग्रहण्यामप			न्मो वा ।	१३३	७
एतवा ताभ्या	१२८	३			

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
आह्वयन्त्याहन्त्यन्यो			तूष्णीं वा ।	१३८	४
१ हयकुप १३३	१९		एवमेकादशाग्नीषो-		
मपवृद्धमसीति शूर्प-			मीयस्य ।	१३८	६
मादत्त ।	१३४	१०	अधिक दक्षिणत ।	१३९	१
प्रतिस्वेति हविरु-			भृगूणमित्यङ्गारे-		
द्वपति ।	१३४	१२	रभ्यूहति ।	१३९	४
परापूतमिति निष्पु-			उपसर्जनीरधिभ-		
नाति ।	१३४	१४	यति ।	१३९	११
मपहनमिति तुषा-			कृष्णाजिनमादत्ते-		
निरस्यति ।	१३४	१५	पूर्ववत्	१४०	७
पायुर्व इति विधि-			तस्मिन् हयद धिय-		
नाक्ति ।	१३४	१८	यासीति ।	१४०	११
देवो वै इति पाड्या-			पश्चाच्छ्रम्यामुपोह-		
मोप्या	१३५	१	त्युदीची	१४०	१४
त्रि फलीकरोति-			हयकुपलां धियणा-		
देवेश्यः	१३५	४	सीति ।	१४०	२२
फलीकृत्य कणाग्नि-			धान्यमसीनि तण्डु-		
दधाति ।	१३५	१०	लानोप्या	१४१	१
पेयणोपधाने युगपत् ।	१३५	१३	दीर्घामिति कृष्णा-		
भृष्टिरसीत्यु पेष-			जिने प्रोहति ।	१४१	१७
मादाया	१३५	१८	चक्षुषे त्वेतीक्षते ।	१४१	२०
आदेवयजमित्यङ्गा-			पिप्पमासोषु निर्वप-		
रमाहृत्य	१३६	१२	त्यन्यो	१४१	२३
ममुष्येति त्रिषच्छब्दे	१३६	२३	पाड्याऽ सपवित्रा-		
अन्यत्रापि	१३६	२८	यां	१४२	१४
सन्त्याहुदयाशृण्वेङ्गारे	१३६	३	अपणस्य पश्चादुपवि	१४२	१९
धरुणमिति पश्चात् ।	१३७	९	उपसर्जनीरान-		
पुरस्तादङ्गमिति ।	१३७	११	यत्यन्य ।	१४२	२१
विश्वार्ध्व इति-			पवित्राभ्यां प्रति-		
दक्षिणतः ।	१३७	१२	गृह्णाति	१४३	२

सूत्राणि	पृ०	पं०
संयौति जनयत्यै-		
त्वेति ।	१४३	७
सप्त विभज्यास्तः	१४३	९
यथादेवतमभ्यस्तु ।	१४३	२१
इये त्वेत्याज्यमधिधय-		
त्यन्यः ।	१४३	२३
अपत्नीकस्याहवनी-		
ये तच्छ्रुता	१४४	१०
घर्मोसीति पुरोडाशौ-		
युगपत् ।	१४४	१७
उरु प्रथा इति-		
प्रथयेति	१४५	३
अग्निष्ट इत्यद्भिरभिष्टु-		
द्यति	१४५	१४
पर्यग्निकरोत्यन्तरितः-		
रक्षो	१४५	१६
देउस्त्वेति अपगाम् ।	१४६	३
मामेरित्यालभते ।	१४६	५
अतमेरुरिति गृताव	१४६	११
पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमा-		
सङ्ग्यो	१४६	९
अन्याहार्यं दक्षिणा-		
माग	१४७	९
अन्न वा वनोपाय-		
नम् ।	१४८	४
अपरणाहवनीयं वेदि-		
कनति	१४८	६
आमूलोच्छेदनादोपधी-		
नाम् ।	१४९	९

सूत्राणि	पृ०	पं०
औपधीनां मूलान्युच्छे-		
त्तवै	१४९	२८
आहार्यपुरीषां पशुकाम-		
स्य	१५०	१४
वेदिं परितस्तुष्टं विष्ट-		
तीये	१५०	१७
देवस्य त्वेति स्फ्यमादाय-		
स्तृणः	१५०	२४
नोपस्पृशेत्पृथिव्या-		
त्मानौ	१५१	१३
वेद्यां तृण निदधात्यु	१५२	३
पृथिविदेषथजनीति-		
तृणे	१५२	८
ब्रजं गच्छेति पुरीषमा-		
वत्ते ।	१५२	१६
घर्पंतु त इति वेदि-		
मेक्षते ।	१५२	१८
वधाते त्सुक्करे-		
करोति	१५२	२०
प्रहरणशेषो वा विशेष-		
पोष	१५२	२२
अपारणमिति द्वितीयं	१५३	१४
आभिन्यस्यत्यग्नीदुक्त-		
राम	१५३	१०
द्रप्सस्त इति तृती-		
यम् ।	१५३	२७
तूर्णां चतुर्थः		
स्तृणम् ।	१५४	१
पूर्वं परिगृह परिगृ-		
ह्णाति	१५४	३

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
अत्र वेदिकरणम् । १५५	१५५	१६	सम्भार्जमान्यपा-		
उत्तरं परिग्रहं परिगृ-			ह्यमि । १६३	१६३	११
ह्नाति १५५	१५५	१९	आहवनीये प्रासन-		
पूराकूरस्येत्यनुमतिः १५६	१५६	३	मेके । १६३	१६३	१४
अध्वि वेदिं प्रोक्षणी			पत्नीः सज्जह्यति		
धोरयति । १५६	१५६	९	प्रत्यक् १६४	१६४	२
अन्योऽथ स्फयमुच-			दक्षिणां पाशमुत्तरे १६४	१६४	२०
म्याह १५६	१५६	१३	न ग्रन्थिं करोति । १६५	१६५	१
यथा प्रेषितमन्य-			ऊर्जतेत्याज्यमुद्रास्य १६५	१६५	३
परधिकारात् १५७	१५७	१५	वेद्यां करोत्यपर मो-		
स्य वा अविरोधात् । १५७	१५७	२७	क्षणीभ्य १६५	१६५	१२
प्रेषवचनाच्च । १५८	१५८	१२	आहवनीये वापृष्या १६५	१६५	१४
प्राक्स्तरणाद्वेदि			सधितुस्वेत्याज्य-		
नाधमृशेत् । १६०	१६०	२०	मुपुनाति १६६	१६६	१
श्रुतानि च हवीः १६०	१६०	२३	आज्यमवेक्षणे तेजो-		
अङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां १६०	१६०	२६	सीति १६६	१६६	७
वापत्र तृण नि-			स्वेत्याज्यग्रहण		
स्वेत् । १६१	१६१	८	चतुर्ह्ना १६६	१६६	९
द्विपतो यध इति १६१	१६१	१०	अष्टावुपभृत्यद्वयो-		
अवनिज्यपाणी			श्रुयाजाश्चेत् १६७	१६७	१
अपरेण १६१	१६१	१३	चतुरन्यत्र प्रातिवि-		
इध्मावर्हिभ्य । १६१	१६१	१७	भागात् । १६७	१६७	८
पूर्वमिध्मम् । १६१	१६१	१९	पश्वातिर्यादर्शनाच्चा १६७	१६७	१५
प्रणीता दक्षिणेन			न कृत्स्नोपदेशात् । १६७	१६७	२२
वाहत्य । १६२	१६२	१	पश्वातिर्ययोर्व-		
स्वयं प्रतप्य १६२	१६२	३	चनात् । १६८	१६८	२
प्रतप्य प्रतप्य प्रय-			धुयायां च जुहवन् । १६८	१६८	१८
च्छति । १६२	१६२	१५	इध्मं प्रोक्षति वि-		
अनिशितेति स्वयं । १६३	१६३	३	स्य १६८	१६८	२६
तूर्णो प्राशिग्रहरणः १६३	१६३	५			

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
शेष मूलेपूपसिञ्च-			नास्तु चेच्छन् १७७	४	
स्वदित्यै १६९	११		तयोः प्रस्तरः स्तृणा-		
पत्रिन्ने निधाय प्र-			न्यूर्ण मृदसमिति १७७	१२	
णातास्तु १६९	२१		गमिनिदधान्यात्वा		
प्रहाणे प्रदाय सनहनं १६९	२८		यमव इति । १७७	१६	
उपपत्त्या वा । १७०	७		सम्पाद्यन्ते जुहु प्र-		
यहुलम् । १७०	८		तिगृ प्र १७८	३	
अधरमूलम् । १७०	१०		एवमितरे उसराऽपां १७८	२२	
पश्चादपवर्गम् । १७०	१२		पुरोडाशावभिघार्यो-		
प्रवृत्त्या । १७१	३		द्वास्तोपस्तिर्णि निधा-		
अप्रोक्षासत्तमाहवर्गि-			यार्गकि यस्त प्राणः १७९	१२	
यध्रापिणः । १७१	१०		यथा देवतमन्यत् । १८०	१	
इध्मा सैमिधमादा-			प्रत्यनक्ति कपालानि		
याहवर्ग्यं १७१	१३		यानि १८०	३	
उल्मुके उदूहल्लु			नृर्णा भाव १८०	९	
याज्ञाश्चेत् । १७१	१८		सख्ययोद्वासयति । १८०	११	
परिधीनपरिदधात्वा-			प्रियेण धाम्नेति		
द्रांगेकवृक्ष्यान् १७२	११		हृषीङ्गं १८०	२३	
प्रथम परिधि समि-			पाहि मामित्याग्मा-		
धापस्पृश्य १७४	७		नम् । १८१	५	
अनुपस्पृश्य द्वितीयाऽ			अप्रवा प्रतोपायनम् १८१	९	
समिधस्तीति १७४	१३		तृतीयोऽध्यायः ।		
सूर्यस्त्वति जपस्या १७४	१५				
दुत्य वेदि वर्हि-			होतृपदन कृत्वा प-		
स्तृणे १७५	३		रे १ चेदिऽ १८२	२	
अ ये वायुक्तत्वात् । १७५	१०		होतृरिति चैकं । १८३	१२	
अन्यजाप तृणाय			प्रथमस्थाने प्राक्स्त्रि-		
इति । १७६	१		एकत । १८३	१६	
युपाजने च सर्पिं । १७६	११		मध्यमगङ्गायाः । १८३	१८	
पुराजः शपयस्याधा-			शेषमुत्तमेन । १८३	२०	

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
समस्तश्रित्तय मेऽनुष्-			अस्तु श्रौतदित्य-		
हीत्यह यजमानः ॥ १८४		३	प्रात् ।	१९०	२१
अङ्गुष्ठान्वां चाव-			वेदिषादिरिभ्यश्च-		
वाधते ॥ १८४		९	लगावच्छिष्येके	१९०	२३
अभावे द्विपन्तं प्राप्-			एव सव्यं धृतम्-		
सुव्यमिति वा । ॥ १८४		२४	त्याधुनेषु ।	१९१	१
वाधत्मानमिधेनी वेदे-			अथ प्रवृत्तिर्नेमिर्देवो ॥ १९१		८
दमर्ह ॥ १८५		८	अमुवदमुपदिति य-		
प्रतिपणवमाधानम् । ॥ १८५		२०	जमानादेयाव्याह ॥ १९२		१५
समिध इति प्रागतः ॥ १८६		४	वाधन्तो वा मन्त्र-		
अनुयचनान्ते वेदेना-			कृतः ।	१९२	२०
हवनीयं ॥ १८६		१८	पुरोहितोपेयेण वा । १९३		६
इभ्यस्तनूनां ननुपरि-			क्षत्रियैश्च योश्च		
धित्तमाष्टयं-			नित्यम् ।	१९३	८
वाजजिदिति ॥ १८७		११	मनुपदिति वा सर्वे-		
सूनीमुपरि । ॥ १८७		२२	याम्	१९३	११
अपरमाहवनीयाद्-			मन्त्रवदाचयस्तद्		
अलि करोति ॥ १८७		२८	प्रादय्या	१९३	१२
अथ उपभृष्टं सुयमे-			उपाधुनु वा ।	१९४	३
म इति ॥ १८८		७	सम्पृष्टा उपविशतः । १९४		६
परिधीनपरेण सञ्चरो			अग्निर्होतृतिं स्वगा-		
दोष्यतः । ॥ १८८		२४	पादतं	१९४	९
सम्प्रेततो दक्षिणेना-			धृतयतीमित्युक्ते स्वचा-		
मुतः । ॥ १८९		३	वादाया	१९४	१३
यत्तुमतीमित्यवस्था-			यज यज्जान् शोपम । १९४		२०
येन इन्द्र ॥ १८९		१६	धुपन्तिष्ठद् ।	१९५	१
वाघार्यास्तु स्वशंय-			पूर्वं पूर्वयोमिश्रामम । १९५		३
स्तुचायेत्य ॥ १९०		३	उपभृतां जुहामाग-		
निशयेभ्यमसग्रहता-			यत्	१९५	७
न्यादाय ॥ १९०		१६	यथं मृदौ ।	१९५	११

सूत्राणि	पृ०	पं०
सर्वेऽन्वारमन्ते ।	२०६	१६
इडोपहूतेत्युच्यमाने		
आग्नेयं	२०६	२०
तं चतुर्थो कृत्वा ।	२०७	३
यर्हिषि ऋत्विग्य		
आदिशति ।	२०७	८
उभौ वाविशेषात् ।	२०७	११
अत्र पितर इति		
यजमानो जपति ।	२०८	१०
विसृज्यामी मदन्तेति ।	२०८	१३
एकेकमाहरति ।	२०८	१८
द्यावापृथिव्योरुपह्ना-		
नेऽग्नीध्रे	२०८	२२
प्राश्नात्युपहृता पृथिवी		
इति ।	२०९	१
आणसानेमयीदमिति ।	२०९	५
उपहृतां प्राश्नन्ति		
युक्ताः ।	२०९	२३
पवित्रयोर्माज्यन्ते		
परेण वेदिः	२०९	१६
यजमानस्य प्राणा-		
पानौ	२१०	९
तूष्णीं वा ।	२१०	१५
अत्र वा प्रश्ना प्राश्नाणि ।	२१०	१७
भागमस्मै परित्हरति ।	२१०	१९
यजमानभागं चाग्रो-		
पिते ।	२१०	२१
अन्वाहार्यमभिघार्यो-		
द्वास्यान्तरा	२११	२
सा दक्षिणा ।	२१२	४

सूत्राणि	पृ०	पं०
उदगुद्वासयति		
हविष्य ।	२१२	९
समस्यान्मुके समिध		
मादायाह	२१२	११
एषान इति होतानुम-		
न्त्रयते ।	२१३	१३
अजानति यजमानः ।	२१३	१७
सम्मांष्टिं पूर्ववदपरि-		
कामः	२१३	२०
ब्रह्मानुष्ठागोनुयाजै	२१४	१
अतिक्रम्याध्याव्याह	२१४	१३
यज यजेत्युत्तरौ ।	२१४	१८
देवान् देवानिति वा		
सर्वत्र	२१४	२१
विकृति दर्शनाच्च ।	२१४	२७
प्रतीचो जुहोति ।	२१५	६
उपसत्सु च ।	२१५	८
ध्रुवः ।	२१५	१३
चतुर्थः समानीय		
प्राचीम् ।	२१५	१४
अभिचरन्ननुयाजानु-		
मन्त्रेण	२१६	७
एवं प्रष्टुदौ समं		
विमज्जेत् ।	२१६	१२
स्वस्थानाग्न्येन घोषा-		
यिःपात् ।	२१६	१६
एव जुह्वन्भृगौ व्यू-		
हत्यग्नीषोमयो-		
रिति ।	२१७	१८
यथा देवतमन्यत् ।	२१८	१३

सूत्राणि	पृ०	पं
अभ्युद्योऽनुज्ञयत्वयं २१८	२०	
अभ्युद्युः शुद्धां परि-		
धीनगति २१९	४	
प्रथमे परिधिं गृहीत्वा २१९	१७	
पक्षौ प्रेष्येति । २२०	७	
सञ्ज्ञानायांमिति प्र-		
सारादानम् । २२०	१०	
विधृती स्थानं कृ-पा-		
नक्त्येनं २२०	१२	
अग्रं जुहामुपभृति २२०	१६	
मरुतामिति नीचै		
हृता २२०	१९	
हस्तेनाचरोति । २२०	२२	
यजमानभागं ध		
प्रोषिते । २२१	४	
क्षत्रियैश्च योश्च		
नित्यम् । २२१	७	
वाहं त्यदास्म मरुति २२१	९	
सूक्तगाकान्तं । २२१	१३	
अग्नीदाहानुप्रहरेति २२२	१४	
प्रास्य तृणं चक्षुष्या २२३	५	
सम्पदस्वागानग्नीद-		
गच्छाय २२३	१०	
परिधीननुप्रहरति यं २२३	१७	
स्तुत्रौ प्रगृह्णाति म०		
स्वभागा इति २२३	२८	
घृताच्चा इति धुरि २२४	९	
रूपये वाड्यां चेत । २२४	१२	
पञ्च गमय त इति २२४	२१	
वेदो होता २२४	२४	

सूत्राणि	पृ०	पं०
अध्ययुः पूर्वदक्षिणेन २२५	१	
उपविश्य दक्षिणं		
जान्याक्य । २२५	१०	
पवः सर्वत्रोपविष्ट-		
होमेषु । २२५	१३	
उपाऽशु चरोति । २२५	१५	
चरणशब्दे सर्व		
देवताग्यत्र । २२५	२१	
यजति सामं त्रष्टारं २२६	१	
सृनीयेऽन्नधानं पुर-		
स्तात् । २२६	५	
परम्यन्वारमतेऽध्व-		
युम् । २२६	८	
शंभ्यन्तं भवनीडा-		
न्ने वा । २२६	१२	
शस्यन्ते वेदतृणमा-		
दायानक्ति २२६	१८	
अग्नीदाहानुप्रहरेति २२७	४	
प्रास्य तृणादि पूर्व-		
वेत् । २२७	६	
शस्यन्ते स्तुक् स्तुयं २२७	८	
सच्येनापृष्य दक्षि-		
णाग्नौ २२७	१४	
उलूखले मुसले यश्च		
शूयं २२७	२४	
पत्नी वेदं प्रमुञ्चति २२८	२८	
स्तृणाद्या वेदः । २२९	५	
ध्यावः समिष्टयजु-		
जुहोति २२९	१०	
वर्हिः सम्बर्हिरोति । २३०	१	

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
वेद्यां प्रणीता नि-			ततोऽसि तन्मुरस्यमुमा		
नयति २३०	४		तनु २३३	६	
पुरोडाशकपालेन क-			आत्मनोऽविद्यमाने		
णानपास्यत्यध- २३०	८		तन्मये त्वा २३३	१२	
पूर्णपात्रं निनयति			आहवनीयमुपतिष्ठते		
परीय २३०	२६		तूष्णीम् । २३३	१६	
मुष्णायमृष्टं । २३१	१५		मनं तस्मैते यनो-		
विष्णुक्रान्त् प्रमते			वेद्यात् । २३३	१८	
दायं विष्णुरिति २३१	१		स यद्वपनेराशेयेति		
यस्मात्प्रार्थयति माग-			भार्गं प्रादनाते । २३३	२०	
मयेक्षते । २३१	२१		प्राद्वपनं तत्प्रेषितये		
अस्यै प्रातष्ठाया इति			सृष्यात् । २३४	२	
भूमिम । २३१	२५		चतुर्थोऽध्यायः ।		
अगम स्वयिति			अपराहं पिण्डापि नृपद्य-		
प्राह् । २३२	३		अग्नादग्ने २३५	१	
संयोजितेययाहवनी-			दक्षिणाग्नी श्रपणः		
यम् । २३२	६		होमश्च । २३५	१	
स्यमभूतिं सूर्यम् । २३२	११		परिस्तोत्रं तं पूजयत् २३५	३	
यथोदा इति ये वा			अपरेण गार्हपत्यं २३५	७	
कामं कामयते २३२	१३		मह्यफलं करोति । २३५	१३	
सूर्यस्येवायसंते प्रदे-			सारातद्वृत्तमपूर्णं		
क्षिणम् । २३२	१६		श्रपयिषा २३५	१५	
प्रहमहणप्रतिगर्हो-			प्रास्य तदक्षिणेनास्ति-		
मेयु च तूष्णीम् । २३२	२१		व्यापयता २३७	६	
गार्हपत्यमुपतिष्ठते अग्ने			उन्मुषं परम्नाग्रोति ये		
गृहपत इति २३२	१		रूपाणांति । २३७	९	
सूर्यस्येवायसंते प्रदे-			उदपात्रं जायते जयस्व-		
क्षिणम् । २३३	४		मध्यः २३७	१९	
गच्छति प्राह्दुह			अपायनोनेकोति		
विष्णुर्गति । २३३	५				

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
यजमानस्य	२३७	१९	प्रकरणकाललिङ्गानु-		
उपमूलाऽसहृदाच्छि-			मद्वचनान्विता-		
न्नानि	२३७	२३	ग्निधृतिभ्यः ।	२४१	१
ये च त्वामन्विति चैको	२३८	६	अङ्गं वा समभिव्या-		
अत्र पितर इत्युक्त्यो-			हारात् ।	२४१	१३
दङ्ङास्त	२३८	८	श्वोनोदेतेत्यदृष्टे वा		
आवृत्यामी मदन्तीति			पर्णशाकां	२४१	२४
जपति ।	२३८	११	छिनद्मीति वो भयोः		
अवनंज्य पूर्वयज्ञीर्वि	२३८	१४	साकाङ्क्षत्वात् ।	२४२	१
प्रतद्र इत्युपास्यति	२३९	१	सन्नमयामीति वोत्तरो	२४२	६
ऊर्णा दशा वा ।	२३९	३	बहुलपलाशामशु-		
घयस्युत्तरे यजमान-			ष्काप्रां	२४२	११
लोमानि वा	२३९	५	प्रतमुपैति ।	२४२	१५
ऊर्जमित्यपो निषि-			यथोक्तं वा ।	२४२	२०
ञ्चति ।	२३९	७	मातृभिर्वत्सान्सऽसृज्य		
अवधायायजिप्रति			यत्सऽ	२४३	१
यजमानः	२३९	९	उपाययस्थेति चैके ।	२४३	९
उल्मुकसहृदाच्छिन्ना-			देधो घ इति मातृणामेकां		
न्यग्रौ	२३९	१४	व्याकृत्य ।	२४३	११
आधत्तेति मध्यमपिण्डं			ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं		
पत्नी	२३९	१९	वा ।	२४३	१८
प्रतेभ्यो ददाति जीव-			यजमानस्य पशूनिर्वाय-		
पितृकां ऽपि	२४०	३	ग्न्यगारम्याग्यतरस्य	२४३	२२
जीवत्पितृकस्य हो-			मूलादुपवर्षं करोति ।	२४४	२

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
यदाग्न्याग्निहोत्रे होमः । २४४		२१	निधाय वस्त्रापाक-		
हुन उपहृतां प्रसूनादि-			र्यां पूर्वघत् । २४७		१२
त्याह । २४५		१	प्रातराग्नेय पेन्द्राग्न्य २४७		१४
प्रोक्ते चौरसीति स्था-			निरूप्याज्यं प्रातर्दोह-		
ल्यादानम् । २४५		३	नमन्यस्मिन् २४७		१९
मातरिभ्यन इत्यधि-			परिक्षालनान्तं कृत्या		
श्रयति । २४५		८	सायं २४७		२२
वसोः पवित्रमिति प-			शृतस्याग्नेऽवघतीति		
वित्रमस्यां २४५		१०	धृतेः । २४८		४
वाग्यतो दोहयत्य-			समस्य मार्जनम् । २४८		७
शूद्रेण । २४५		१४	इन्द्राग्न्योरिति व्यू-		
स्यात्पन्वारग्ने देव-			हनम् २४८		१०
स्वेत्यासिच्यमाने २४५		१७	सह शाख्यामस्तारानु-		
कामधुक्ष इति प्रश्नः । २४५		२०	प्रहरणम् । २४८		१५
प्रोक्ते सा विश्वायुरि-			परिधिभिः सहोपवेधं		
त्याह ।			जुहोति २४८		१८
एवमितरे उत्तपश्यां			पौर्णमासवदन्यद्-		
प्रतिमन्त्रम् । २४६		१	सद्यः । २४८		२१
विस्तृष्टयागुत्तरा अन-			सोमयाजी सप्रयेत् । २४९		४
न्वारग्ने । २४६		४	कामादितरः । २४९		६
यावत्त्वमधिकारात् । २४६		८	त्रिंशत्तं वर्षाणि २४९		८
तिज्जो या नित्यन्वात् । २४६		११	पञ्चदश दाक्षायण-		
आदिसामर्थ्यात् । २४६		१४	यशी । २४९		१२
दर्शनाच्च । २४६		१७	अग्निहोत्रमेव वा जु-		
परिक्षालनमानयति			हुयात् । २४९		१५
समृज्यध्वमिति २४६		२२	कर्मशब्दो द्रव्यदेव-		
उद्धास्यात्तनक्ति २४७		१	तायुको यजति २५०		९
सोदकेनापिदधत्य-			वशंपूर्वमासधर्मा ।		
मृग्मयेन २४७		८	रष्टिपशुषु साम-		
			र्थ्यात् । २५०		२८

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
दर्शनाच्च ।	२५१	१२	दिति ।	२५७	९
वैश्वदेवधर्माभातु-			विकृतौ घञ्त्तार्यलो		
मास्येषु	२५१	२२	परिवरोधेऽप्यो	२५७	१४
सोमाच्चान्धृषे सा-			पराधौत्पत्तेस्तद-		
ममतिषेधात् ।	२५२	७	भावे ऽभावः ।	२५७	२०
कणवत्पशौ न मन्त्रो			चोदितत्वाद्वा भावः ।	२५८	२
पदेशात् ।	२५२	१३	न विपक्षे क्रियाः स्युः ।	२५८	८
विशये लौकिकमयु-			दाक्षायणयज्ञः प्रजा-		
कत्वात् ।	२५२	१९	पश्वग्ना	२५८	२१
विधिविशेषः कर्म-			नामफलगुणयोगा-		
ण्येक	२५३	३	स्कर्मान्तरम् ।	२५९	५
निधमो द्रव्यदेयता			गुणविधानं वा	२५९	१२
विरोधं	२५४	३	अग्नीषोमीयः पौर्ण-		
आभिक्षायामुभयो-			मास्या	२६०	१
स्तत्रिवृत्तेः ।	२५४	१२	सान्नाय्यवत्प्रातः ।	२६०	५
तैकचोदनात् ।	२५४	२५	तत्रैव बोधनं		
दधाः सङ्घातात् ।	२५४	१९	शृते वा	२६०	१४
पयस्तत्तद्वाधात् ।	२५५	१	चाजिनं निषिच्यो-		
पशोः सान्नाय्यस्य			त्करे करोति ।	२६१	२
तदुक्तम् ।	२५५	६	अनाज्यलितं वा ।	२६१	७
प्रायश्चित्तश्रुतेष्व ।	२५५	१४	प्रहृत्य दृग्ं तेन		
पयसः कालानन्तर्य-			चरति	२६१	१०
धर्मानुग्रहेऽप्यः ।	२५५	२२	वर्हिर्वसिश्चत् शृ-		
सद्यसाधं काश-			ह्नाति	२६२	२
हस्तिनः ।	२५६	८	चाजिष्योनुषाचयति ।	२६२	६
अनुषाहः पूर्वस्येति	२५६	१२	प्रतिष्यद्रूकारः कुत्वा	२६२	८
स्थानापत्तेर्द्रव्येषु			उत्तमाभ्यां मध्य		
धर्मलाभो	२५६	२१	पूर्वाधे च ।	२६२	१३
यथार्धमुह्यञ्चेदिति ।	२५७	३	स्वाहाकारः सर्वत्र	२६२	१५
न प्रकृतावपूर्वखा-			शेषमुपहृत्यस्तेत्याम-		
			श्यामग्नय	२६२	१

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
युक्तनाममिवैत्याह । २६३		५	येन्द्रः सौत्रामण्यां		
सामे च । २६३		९	प्रथमः । २६६	११	
साधारणेषु वा सा-			वायोधसश्च । २६६	१२	
मथ्यात् । २६३	१२		आग्नेयं प्रतिकाममा-		
श्रुतानां स्वा वाजिनां २६३	१५		हरेत् । २६६	१४	
वाज्यहं वाजिनस्योप-			वर्याधे पुनः प्रकृतौ वा २६६	१७	
हृतस्यो २६३	१८		अध्वर्यु धूयापुरो		
वाजे वाजी भूयास-			वातं च २६६	१९	
मिति वा । २६३	२०		अम्राण्यग्नीधम् । २६७	५	
द्योत्रध्वर्युमद्याग्नी-			स्तनयिरनुश्च यथे		
धजमाना । २६४	१		चेति होतारम् २६७	६	
प्रथमो बोधयतस्तु			सर्वाण्येतानिति अ-		
यजमानः । २६४	४		ह्याणम् । २६७	७	
दाक्षायणं वा दक्षिणा २६४	८		अन्यारम्भणीयाना-		
सस्यनृत्तसूत्रकृत्वा-			वैष्णव २६७	८	
सांसि घर्जयेत् । २६४	१४		पटौही दक्षिणा		
उपांशु काम्यदेवता २६४	२२		मिश्रितौ वा । २६७	१९	
आग्रयणे वैश्वदेवः । २६५	१०		इन्द्राय विमृध प्रका-		
एककपालाश्चाव-			दशकपालः २६७	२२	
रुणाः । २६५	१२		आदिविकल्पः । २६८	३	
प्राजापत्यः । २६५	१४		आदित्येभ्यश्चरुरामा-		
सावित्रश्चातुर्मास्येषु २६५	१७		वात्यम् । २६८	५	
वैश्वदेवी । २६५	२०		आग्रयणमैन्द्राग्रम-		
वायव्यम् । २६५	२२		प्रपाकस्य २६८	७	
तनूदवीं वि । २६६	३		ग्रीहीणां यधानां च २६८	१२	
दीक्षणीयाप्रायणी-			वैश्वदेवश्चरुः । २६८	१३	
यानिद्यावेवमः २६६	४		पयसि वा । २६८	१८	
देवसूदेविकाहवीं वि २६६	५		वावापृथिवीय एक		
वायव्योग्री । २६६	८		कपालः । २६९	६	
मैत्रावरुणी च । २६६	९				

सूत्राणि	पृ०	पं०
उद्गास्यान्ताश्छादये-		
दाज्येन ।	२६९	१५
वाज्यस्य वा यजेत ।	२६९	२७
पुराणानां वा चरुः ।	२६९	१९
प्रथमजो गौर्दक्षिणा ।	२६९	२३
वैश्वदेवस्य च ।	२७०	४
दर्शपूर्णमासानीजानो	२७०	६
अग्निहोत्रापिणो		
नवैः	२७०	१३
तदाशिताया वा		
षयसा ।	२७०	२२
दीक्षितव्रतं च ।	२७०	१
उपसत्सु रौहिणौ		
कुर्वीत ।	२७१	३
सुत्यासु सवनीयाः ।	२७१	५
सौम्य श्यामाकक्ष-		
रुरारण्यस्य ।	२७१	१
वैणवो ग्रीष्मे ।	२७१	१०
पुनः संस्कृतो रथो		
दक्षिणा	२७१	१३
अभावास्यायामग्न्या-		
धेयम् ।	२७१	१८
कृत्तिकारोहिणीमृग		
शिरः	२७२	२४
हस्तो लाभकामस्य ।	२७३	२
चित्रा च क्षत्रियस्य ।	२७३	६
वसन्तो ब्राह्मणब्रह्म-		
वर्चस	२७३	८
मीमं क्षत्रियश्रीका		
मयोः ।	२७३	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०
वर्षाः प्रजापशुका-		
मवेदम्	२७३	१६
अग्न्यगारे कुर्वन्ति ।	२७३	२२
उदम्बु शं वा परम् ।	२७३	२४
दक्षिणपूर्वे द्वारे ।	२७४	१
पौर्णमासवद्वयनम् ।	२७४	५
क्षौमे वस्ते ऽहते		
पत्नी च ।	२७४	८
सः स्थिते ऽध्वर्यवे		
देये ।	२७४	११
अग्न्यगारे निर्मध्याभ्या-		
दधाति ।	२७४	१३
वैश्यकुलाम्बरीषमहान-		
साद्रा ।	२७४	१४
दिवाश्नाति रात्रौ वा ।	२७४	१८
उपास्तमयं देवाः		
पितरः	२७५	१
पूर्वेण प्रविशति द-		
क्षिणेन पत्नी ।	२७५	४
पश्चाद्ग्नैरुपविशतो	२७५	८
अश्वत्थशमीगर्भा-		
रणी	२७५	११
अभावे ऽगर्भस्य ।	२७५	१७
वाचं यच्छापूर्णा	२७५	१९
गार्हपत्यागारे ऽजं		
वध्नाति	२७६	६
अस्तमिते रोहिते		
वर्गण्या	२७६	१३
उद्गास्यासेचनं मध्ये		
कृत्वा	२७६	१९

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
उपत्वेति जपति ।	२७७	३	जाते वरदानम् ।	२८०	१०
द्वितीयां वाध्वर्युः ।	२७७	५	मतसैवे ।	२८०	१२
चात्वार ऋत्विजः			तस्याभिश्वासः प्राणम-		
प्रादन्ति ।	२७७	१२	मृते दध इति ।	२८०	१४
राक्षस्ते ब्रह्मौदन			वृच्छासोमृतं प्राणा आद-		
इत्यौह ।	२७७	१४	ध इति ।	२८१	३
वरं ददाति ।	२७७	१६	बाहुभिर्ज्वलन्तमाद-		
संवत्सरं वा पुरस्तात्कु-			धाति ।	२८१	१०
र्यात्ततः ।	२७७	२१	वरुणस्यत्वेति क्षत्रि-		
गार्हपत्ये ऽनुगते प्रा-			यस्य ।	२८२	१
मारितमाहृत्य ।	२७८	१३	मनांश्चा ग्रामण्य इति वै-		
रात्रिं जागरणधारणो	२७८	१५	श्यस्य ।	२८२	७
शकलैर्वा ।	२७८	१२	ऋभूणां त्वेति रथ-		
व्युष्टायामुपशय द-			कृतः ।	२८२	८
क्षिणा	२७८	२४	रथन्तरं गायेति		
स्थानमुल्लीप्या युद्ध्या-			प्रेष्यति ।	२८२	११
न्वारब्धे	२७९	२	गानमध्वर्योः ।	२८२	१४
दिरण्यमुपयेके ।	२७९	५	ब्रह्मा वा वेदयोगात् ।	२८२	१८
पथमितरण्योः ।	२७९	११	युक्तत्वाद्याध्वर्योः ।	२८२	२२
पुरस्तादाहवनीयस्या-			दध्मेनोद्धरणमुपयम्य ।	२८३	३
ष्टसु	२७९	१४	यथैनं ह्यस वृषेयात् ।	२८३	७
इतरस्य त्रितृतीये			वामदेव्यामिति प्रेष्य-		
दक्षिणतः ।	२७९	१७	त्यश्वः	२८३	१०
उत्सृष्टे ऽग्निमधनमनुसृष्ट			सम्मारानधिष्टाप्य	२८३	१५
एके ।	२७९	२०	वृद्धादिति प्रेष्यत्व-		
उद्धिते वृद्धरणम् ।	२७९	२२	गिनता	२८४	१
अपरेण गार्हपत्याद-			पुरस्तात्पात्किम्यंश्च		
तनम् ।	२८०	१	- पूर्वाद्धे	२८४	७
अश्वमानयेति दृषात् ।	२८०	४	आयं गौरिति चोप		
स्थिते ऽश्वे पुरस्तात् ।	२८०	८	तिष्ठते	२८४	१६

सूत्राणि	पृ०	पं०
दाक्षिणाग्निमादधाति । २८४	१७	
मध्यं च निर्मथ्य । २८४	१८	
मा दान्यध्वमित्याह । २८४	२२	
धारणोपस्थानमत इति । २८५	६	
द्रव्यैतवारवन्तीययज्ञाय क्षियानीति च प्रे- व्यति २८५	७	
दक्षिणेनाग्नीन्परीत्योव- गुत्सृजति । २८५	१२	
प्रभुतुनक्षत्रमभ्यार २८५	१५	
अग्निहोत्रं च तूष्णीं २८६	१५	
निरुप्याज्य माहंपत्ये इधिभिर्न्य २८६	२८	
परं ददामीति वाग्वि- सर्जनम् । २८७	१७	
त्रादशाहान्ते तनुह- वीरुपि २८७	२४	
अग्नये वपमानाय प्रथमा । २८८	२	
अग्नये पाषकायाग्नये शुचये । २८८	५	
अदित्यै रुस्तुनीया २८८	७	
आग्नेयं पृथु वा पुर स्नात्रा २८८	१०	
पङ्कदक्षिणाः प्रतिधि- भज्य २८८	१२	
भूयमीध्वं यथाध्व- जम् । २८८	१५	
धेनुरादित्यस्य । २८८	१७	

सूत्राणि	पृ०	पं०
अनृतातिथ्यपनोदपू- तिदार्या २८८	२३	
प्रह्वचार्यप्रनित्यधारी २८९	१३	
पुनराधेयमाधानाप्रतिष्ठा तस्य । २८९	१८	
राज्ययज्ञास्कामस्य वा । २९०	६	
त्रिरात्रावरमग्नीनु त्यज्य । २९०	७	
सद्यो वा । २९०	११	
पुनर्यज्ञो । २९०	१५	
वर्षासु मध्यन्दिने वा २९०	१५	
कुशैराधानम् । २९१	१	
मीहापूपमर्कपलाशयोः पक्ष २९१	३	
आग्नेयं पञ्चकपाल उपांशु २९१	११	
तद्वर्जं वा । २९१	१५	
अग्नीनिमिति वा प्रथमे २९१	२१	
आज्यभागो द्वितीयो ऽग्नये २९२	३	
हिरण्यं दक्षिणान्- इयान्वा २९२	६	
अग्न्याधेयध्वन्य- तस्यः । २९२	१२	
अपराह्णे मैत्रावरुणी वशा २९२	१६	
सायमाहुः याहुनाया २९२	२४	
न वा । २९३	६	
तिस्रस्त्रिरुपप्रयन्तो २९३	९	

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
सत्यमित्युपविश्य । २९३	१३		न दि०स्यादृष्ट्यान्का-		
गां गच्छत्यन्धस्थेति । २९३	१६		म०श्वः । २९६	१२	
स०हितित्वालमत । २९३	१९		उद्धरेति यजमानो		
गार्हपत्यं गारवोपति-			मूयान्सायं २९६	१६	
ष्टने २९३	२१		प्रत्यङ्मुञ्चो वा सायं २९६	२२	
गां गच्छतीड पक्षीति २९४	३		नित्यो दक्षिणाग्निः । २९७	४	
फाम्या एतेत्यालमत । २९४	५		सर्वे गताग्निः । २९७	७	
सोमानमित्यनुवक्तृवतो-			सदा वा हरणम् । २९७	११	
पायनयत् । २९४	६		पक्षेयामुपवसथे । २९७	१४	
पौरोमासधत्तुप्रनाम-			न घावसिते घा । २९७	१६	
प्रहणम् । २९४	१०		तस्मिन्पक्षेयुरमा०		
भूर्भुवः स्वरिति			सम । २९७	१९	
घांभौ । २९४	१३		पाकयामाघे गोः पयो-		
प्रवत्सन्सर्वान्नयेति २९४	१९		धिधायितवै २९८	१	
गच्छति मत्स्या धान्वि-			तद्व्याहृणं पाययितवै		
सर्जनम् । २९४	२५		ध्यात् । २९८	३	
प्रयस्य्याजमानं			अन्तरेणापराग्नी		
कुर्या २९५	४		गत्वा २९८	६	
पत्य च मत्स्या धान्वि-			पत्नी च पूर्वयत् । २९८	१२	
मनम् । २९५	१८		अपरेणाहवनीयं कूर्चैः २९८	१६	
समित्पाणिरनुपेत्य २९५	२०		परिस्तरणं वा सर्वेषां २९८	२०	
समित्परिसमूहनाति			आहवनीर्यं पयुष्यां-		
घोपविश्य । २९५	२५		वधार्थं २९९	८	
तूष्णीं घोपस्थानं पूर्व-			तं च । २९९	११	
यत् । २९६	४		ततो दक्षिणाग्निम् । २९९	१२	
गृहा मा विभीतेति			हुते च धारावर्जम् । २९९	१५	
पत्य च । २९६	८		अग्निहोत्री होहयति		
गृहानुपैति । २९६	९		पुंयत्सा २९९	१८	
क्षेमाप य इति प्र-			पूर्वेणाहवनीयमाहुव ३००	९	
विशति । २९६	१०		पयमग्न्यापि होमार्थ-		
			साहरणम् । ३००	११	

सूत्राणि	पृ०	पं०
दक्षिणेन धौपधम । ३००	११	
तुणेनावज्याः स्योसि-		
व्यापः ३०१	१	
अस्तमिते जुहोति । ३०१	१२	
धैकङ्कनः स्वरस्त्व		
प्रतप्य ३०१	१५	
पुनः प्रतप्योश्रेयामो-		
त्याह । ३०१	१८	
ओ३मुन्नयेति यजमा-		
नस्तिष्ठन् । ३०१	१९	
चतुरः स्वरानुन्नयति ३०१	२१	
स्यान्वां परिशिनाष्टि ३०२	३	
उपरि समिधं धारय		
न्वाक्षी ३०२	६	
मध्ये निगृह्योपविश्य ३०२	११	
प्रदीप्तमभिजुहोत्यग्नि-		
ज्योतिरिति ३०२	१८	
अग्निर्वच इति ग्रह्यवर्च-		
सकामस्य । ३०२	२१	
कूर्चे निधाय गार्हपत्य-		
मवेक्षते ३०२	२३	
तूष्णीमुत्तरां भूय-		
सीम् । ३०३	५	
भूयिष्ठः स्वरवि । ३०३	७	
द्विः प्रक्षप्य निदधाति ३०३	११	
उपमृज्य कूर्चे नि-		
मार्ष्टि ३०३	१३	
अप उस्पृश्य । ३०३	१६	
इतरयोश्च पुष्टिकामः		
स्यान्वाः		
तूष्णीं द्वितीयाम् । ३०४	५	

सूत्राणि	पृ०	पं०
अग्नयेन्नादायाजपतये ३०४	६	
तूष्णीं द्वितीयाम् । ३०४	८	
अनामिकया द्विः प्रा-		
श्नाति । ३०४	९	
उत्सृज्य निर्लेख्याच-		
म्योत्सिञ्चति ३०४	११	
चतुर्षां कूर्चेनाने द्वि-		
र्निपिञ्चत्यग्नये ३०४	१९	
स्वरस्त्वमाहुवनीये		
प्रतप्य निदधाति ३०५	२	
समिध आदधाति		
सर्वेषु ३०५	४	
वाग्यतो दोहप्रभृत्या-		
होमाय ३०५	१०	
प्रातर्जुहोत्यनुदिते । ३०५	१४	
अन्तरणापराग्नी गत्वा		
दक्षिणेन ३०६	६	
पत्नी च यथा देशम् ३०६	६	
अप आचामति वृष्टिरसि		
वृक्ष ३०६	१२	
वाचं विसृज्य पुनरा-		
चामति ३०६	१६	
उन्नयामीत्याहप्रातः ३०७	१	
प्राक्सः स्योसमित्य-		
गुक्षणं ३०७	७	
अग्निशब्दे सूर्यः । ३०७	७	
रात्र्युपसान्देति वा । ३०७	११	
ज्योतिः सूर्य इति वा		
प्रातः । ३०७	१३	

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रथमास्तामिमे पर्यु-		
दयं च	३०७	१९
तमोऽप्यये सायं जुहु-		
याद्रियति	३०७	२२
शान्तः पशौ पशुकामस्य		
सायं प्रातः ।	३०८	४
शयाने धोकामस्य		
प्रातः ।	३०८	७
प्रथमस्तमिद्धे धूप्यमाने	३०८	९
सूर्योष्ठाधिपि गृहीत्येव		
सहसा ।	३०८	१४
प्राहीतमे श्रीयशस्का-		
मस्य ।	३०८	१७
आचिः प्रत्यघाये मैत्रेणा-		
द्यमास्थितः ।	३०८	२०
अद्भिरुचाकश्यमानेषु	३०९	१
पयसा स्वर्गकामः प-		
शुकामो या ।	३०९	४
यवाग्वा ग्रामकामः ।	३०९	६
तण्डुलैर्यलकामस्य ।	३०९	७
वृद्धेन्द्रिय कामः ।	३०९	८
अनधिप्रयणे च धुति-		
ग्रामध्यायाय ।	३०९	१०
धृतेन तेजस्कामः ।	३०९	१४
संपत्सरे जुहुयादने-		
यामेकैकेन	३०९	१६
सायं प्रातर्वा	३०९	२०
दाक्षिणेन प्रवेशनमग्नि-		
होत्रेष्टिषु ।	३०९	३
सायं प्रातराद्यनीय-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
स्यासनापस्थाने ।	३१०	६
शय्यासनं वा गार्हपत्यो	३१०	१४
संव्रजन्मनसोऽस्मृत्य		
दाक्षिणाग्निम् ।	३१०	१७
अनाशित्या प्रातर्मुहूर्ते	३१०	२०
मरमोद्धृतमुपेयात् ।	३१०	२४
स्यं वा जुहुयात् ।	३११	३
उपयसये नियमः ।	३१२	५

पञ्चमोऽध्यायः ।

घातुर्मास्यमशोगः		
फाल्गुन्याय ।	३१३	५
वैश्वानरवाज्जन्वो		
निरूप्येच्छन् ।	३१४	१
वैश्वानरो द्वादशकपा-		
लश्चरुत्तरः ।	३१४	१७
आग्नेयः सौम्यश्चरुः		
सावित्रो	३१४	२२
द्विदेवतोपि नियमसाम-		
ध्यान् ।	३१५	१
अर्घपिष्टं योभयन्मा-		
ध्यान् ।	३१५	५
सौमाषौण्णदर्शनाच्च ।	३१५	९
अभिष्टो वा देवतान्य-		
स्यान् ।	३१५	१२
सौमाषौण्णे ययन् ।	३१५	१९
एतानि सर्वत्र ।	३१५	२२
मरुद्भयः स्वनग्भयः		
मत्तकपाल ।	३१६	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
मरुतो वा ।	३१६	३
वैश्वदेवो पथस्या ।	३१६	४
द्यावापृथिवीय एक-		
कपालः ।	३१६	१५
पतद्वैश्वदेवम् ।	३१६	१७
प्राचीनप्रवणे ।	३१६	२०
अद्वतवामाः पत्नी च ।	३१६	२३
ते एव वरुणप्रधासे-		
द्यपि ।	३१७	१
वैधा धर्हिः सन्नह्य पु-		
नरंकथा ।	३१७	५
कुशप्रस्थः प्रस्तर		
उपमन्नह्यः ।	३१७	७
आमाद्याग्निमन्थनम् ।	३१७	९
अग्नेर्जनिष्क्रमिनि शक-		
त्तमादाय	३१७	२७
वृषणाविति कुशतरुणो		
तस्मिन् ।	३१७	१९
दर्शदयसीव्यधरारणि		
तयो ।	३१७	२१
आयुरर्त्ता युत्तरमाज्य-		
स्यान्ती	३१७	२४
अग्नये मध्यमातायानु-		
वाचयति ।	३१८	३
मन्थति गाग्रघ्णेति		
प्रतिमन्त्रम् ।	३१८	६
जाते जातायेति ।	३१८	९२
प्रह्विषपाणायेति		
प्राग्यन् ।	३१८	१२
मदतप्र इति प्राभ्यानि ।	३१८	१४

सूत्राणि	पृ०	पं०
अग्नावाग्निरिति जुहोति		
स्थात्याः ।	३१८	१६
नवप्रयाजं नयानु-		
याजम् ।	३१८	२०
वरुणप्रधासा महाह-		
विश्व ।	३१९	१
त्रीणि सामिष्ट्यज्जुपि		
जुहोति	३१९	८
प्रशौ च ।	३१९	१३
यां गावह इति धा		
पशौ ।	३१९	१५
एकं वा वैश्वदेवे ।	३१९	१९
पर्वसुस्थासु वपनं वा		
प्रागन्यात् ।	३१९	२१
अपरेण दक्षिणाग्निं द-		
क्षिणं गोदान	३२०	१
व्रेण्याजल्लयाचिनीय	३२०	६
ज्यायुषमिति यजमानो		
जपाति ।	३२०	१०
शिवो नामेति लोहक्षु-		
रमादाय	३२०	१२
एवं पश्चादुत्तरतश्च ।	३२०	१६
गृहेषु पौर्णमास्य	३२०	१९
प्रजा कामस्यापि		
वैश्वदेवम् ।	३२१	६
एकोधः प्राङ्शायी	३२१	८
अपादचामयन्ते		
योनेरिति	३२१	१३
पूर्वपूर्वदक्षिणाग्नौ		
निस्तुषाम	३२२	१

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
यावन्तो यजमानगृह्या			स्फ्येतान्तर्लिप्यति तमा-		
एकार्धाधिकानि ।	३२२	८	यनीति	३२५	१६
प्रजायां वा जात-			विदेदग्निरिति		
धृतेः ।	३२२	११	चान्वाले	३२५	२०
वीणि वा नित्यत्वात् ।	३२२	२०	अग्ने आद्विर इति पु-		
मेपमिधुनं च ।	३२२	२५	रौप्यं ह्यति ।	३२६	३
अनेडकीरूपाः प्रक्षाल्या			हस्तेन च ।	३२६	५
श्लेषयति	३२३	९	योस्यामिति निययति ।	३२६	७
कुशोर्णाधामावे ।	३२३	१२	अग्नीहुक्करयन्पूर्णाः		
आहवनीयस्य पुस्त्राद्वे-			हृतम् ।	३२६	९
दी करोति ।	३२३	१६	एवं द्विरपरं द्वितीय-		
प्रादेशोन्तग एयो वा ।	३२३	२७	स्याम् ।	३२६	१२
रथमान्युत्तरा ।	३२४	३	अनुव्येति चतुर्थं यथा-		
चतुररानिर्वा पश्चात्सप्त			धमाद्व्य	३२६	१७
प्राची	३२४	६	शम्यामावीं पितृनीया-		
तेषां मध्ये शङ्खुः ।	३२४	९	मपारामिता	३२६	२१
अपरिभिना वा ।	३२४	१३	सोमे घोत्तरं व्यपशङ्ख-		
स्म्यादासमर्शनात्क-			णधुने	३२७	५
रोति ।	३२४	१५	मध्ये नाभिं करोति	३२७	११
हभयोरेकं चत्वरः ।	३२५	१	प्रोक्षत्युत्तरवेणुं नि-		
अपरं वेदिं प्रतिप्रस्थातु-			यनाथ	३२७	१५
सञ्चरः ।	३२५	३	छन्ना यमति ।	३२७	१८
चत्वरवेदिं नियमयुत्तर			प्रातः पञ्चगृहीमं गृ-		
स्याम् ।	३२५	५	होम्याग्नी	३२८	१
शम्यामादाय चान्वालं			मर्धं वा विभज्य प्राङ्-		
मिमीते	३२५	७	तयान् ।	३२८	९
शम्यामुदीचीं निदधानि			प्रणयनः सोमाद्रान्य-		
पुदम्नाव्य ।	३२५	१२	ग्याम् ।	३२८	१३
वक्षिणतः प्राचीमुत्त-			प्रहृतं नामगम् ।	३२८	१७
रतम् ।	३२५	१४	प्रहृतं गुणार्धमुत्त-		
			रवेद्यति	३२८	१४

सूत्राणि	पृ०	पं०
आज्यप्रोक्षणीरुच्यम्पा-		
ग्नियमां	३२९	१
त्रिरुक्तायां यथावेदि		
हरणम् ।	३२९	६
प्रतिप्रस्थाता स्फपेन		
लिपत्वा	३२९	९
येद्यन्तरे स्विष्योदङ्गु-		
त्तरवेदि	३३०	१
दक्षिणास्रसहितं प-		
द्विषेदिशेयं	३३०	५
गाभ्याः श्रोण्योत्सेपु		
पञ्चगृहीतं	३३०	१०
भूतेभ्यस्तथेति स्वयमु-		
चच्छति ।	३३०	१७
गाभिं पैतुदारवैः परि-		
दधाति	३३०	१९
अग्नेः पुरीषमिति		
निघपति	३३१	१
तेष्वग्निं निदधाति ।	३३१	६
उरुतापोक्षिते दक्षि-		
णाम् ।	३३१	८
उपयमनीरुपनिघपति ।	३३१	१८
प्रयातिायतः ।	३३१	१९
प्रतोपायनं वा कृतं		
चेत् ।	३३२	११
नित्यंभ्योधिकान्यैन्द्रास्र-		
पयस्ये	३३२	२५
नानाज्यनिर्वापम् ।	३३२	२८
दाक्ष्यं प्रतिप्रस्थानुः ।	३३३	३
भुवायाः पुरस्तात्प्रप-		
दाज्यमाज्य	३३३	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०
अनुयाजार्घ्यं सयंत्र ।	३३३	१२
भोपभृता सादनम् ।	३३३	१७
प्रियेण धास्येति वा धि-		
क्षयोपदेशात् ।	३३३	२०
उत्तरं वा परकाल-		
त्वात् ।	३३३	२४
प्रतिप्रस्थाता च ।	३३४	४
न वा ।	३३४	८
प्रणीतापक्षीमन्नदना-		
प्रिमन्यना	३३४	११
कृतानुकारोत्पन्न दक्षि-		
णत्वात् ।	३३५	१
घाजिने निषिच्योभयोः	३३५	३
मेपगिधुनं च ।	३३५	१०
मादृत्या मेपम् ।	३३५	१३
सर्वाणि हवींष्युत्तर-		
स्यामासादयति	३३५	२५
सम्मार्जनाय मेपिते		
सस्मृष्टे	३३६	८
संस्तुनानाचष्टे ।	३३६	१२
वृणानि चोदगृह्णाति		
प्रोतसंस्तुतम् ।	३३६	१४
अर्गाव्यातमहितं सा-		
निभ्य इति ध्रुतेः ।	३३६	१५
आवपति प्रधासिन		
इत्येनां वाचयति	३३६	१६
करम्भपात्राणि जुहोति		
शूर्पेण	३३६	२२
गोपूष इति यजमानो		
जपति ।	३३७	७

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
अकन्कर्मैस्तेना वाचयति ।			तृष्णीमेत्याभ्यवेत्य म-		
प्रतिनमन् । ३३७	८		जयत्यभृयेति । ३३९	१४	
आगते सम्भाजंणाद्याज्य			जायापत्नी स्नातोऽम-		
भागाभ्याम् । ३३७	११		जान्तौ । ३४०	१	
रुक्पाणिनास्ते प्रति-			अन्योन्यस्य पृष्ठं		
प्रस्थाता । ३३७	१४		धावतः । ३४०	३	
हविर्भिश्चरति । ३३७	१६		अन्ये घाससी परि-		
पयस्याप्रचरणकाले			दध्नाते । ३४०	५	
मेसौ व्यतिहरतः । ३३८	१		पूर्वे दद्यादधिकृतेभ्यो		
अन्यतरेणावदानेन सह			यस्मा ३४०	७	
मेथम् । ३३८	४		यद्येतमेत्याहवनीये		
सव्येन रुक्चौ गृहीत्वा ३३८	६		समिदाधान ३४०	१०	
वारुणीचद्वदानम् । ३३८	१०		पत्नीच गार्हपत्ये		
हविर्भिश्चरित उभौ			तृष्णीम् । ३४०	१५	
स्विष्टकृत् ३३८	१२		धेनुर्दक्षिणाश्वः पशून्वा		
इडामवदाय प्रतिप्रस्थात्रे			वश वा । ३४०	१७	
प्रयच्छति । ३३८	१५		कार्तिक्याः साकमेधा-		
तत्र प्रतिस्थाता			ब्रह्मम् । ३४०	१९	
माहत्याः । ३३८	१६		पूर्वेषुः पूर्वाह्णेऽग्नये नी-		
रुक्चौ व्यूहतोऽभ्यर्च्य ३३८	१८		कथने पुरोडाशः । ३४१	१०	
समासिष्य वाजिन-			मरुद्भ्यः सान्नपनंश्रयां		
भक्षः । ३३८	२०		मध्यन्दिने चरुः । ३४१	१४	
अध्वर्युविकारात्प्रति-			समिष्टयजुरन्तं भवति । ३४१	१६	
प्रस्थाता भक्षेषु । ३३९	१		बर्हिर्नु ग्रहरणवर्ज वा । ३४१	१९	
मैत्रावरुणश्च होत्रध्वर्यु			इधमस्थाने शकलपरि-		
विकारात् । ३३९	४		धिनिधाय ३४२	६	
समिष्टयजूषि तृष्णीं			साम्राग्यवत् । ३४२	१७	
दक्षिणस्याम् । ३३९	९		तृष्णीं वैकचोदनात् । ३४२	२४	
वारुणनिष्कापेणाव-			एकचोदनात् । ३४३	१	
भृथम् । ३३९	११				

सूत्राणि	पृ०	पं०
अपयित्वाभिघार्यो-		
द्यास्य	३४३	१४
आमेचने मध्ये कृत्वा	३४३	२५
यागदुक्तमतः ।	३४४	३
स्तरणयजुषा वेदिम		
भिमृश्य	३४४	८
शकलान्याधाय मर्यादधृ		
तावासादयति ।	३४४	१४
रुक्स्वर च सम्माष्ट्यं		
नुदास्य	३४४	२१
आज्यभागाभ्यां चर		
त्याग्नेय	३४४	२४
गृहमेधिस्विष्टकृतौ	३४५	१
अप्रन्यभिघारण च ।	३४५	४
अनुदधृत्य वा माहृतमा		
ज्यमधिधयति ।	३४५	८
उद्वास्याभयमासा-		
दयति ।	३४५	१४
न प्राश्निप्रमिडान्तं		
भवति ।	३४५	१६
पूर्वं मार्जनमुपहूय ।	३४५	१८
प्राश्नन्ति युक्ताः ।	३४५	२०
यजमानगृष्टा हविरु-		
च्छिष्टाशा	३४५	२२
अरिक्ताः स्थालीं निद-		
धाति ।	३४६	२
सान्तपनीयाः सः		
स्थाप्य ।	३४६	५
प्रतर्प्या अपभाषात् ।	३४६	९
मादुभिर्धस्तान्त्सः सृज्य	३४६	१३
ययागग्निहोत्रहामः ।	३४६	१६

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रातर्हुत्वा ऽहुत्वा च		
स्थाप्या	३४६	१७
ऋषभमाह्वयितवै धू		
यात् ।	३४७	१
रुने जुहोति ।	३४७	३
अव्याहरति गृह्णा जुहु-		
धीत्याह ।	३४७	५
वेदि म इति जुहोत्यृषभो		
दक्षिणा ।	३४७	७
मरुद्ध्य श्रीद्विश्यः सप्त-		
कपाल	३४७	११
अदित्यै चरन्त्यतापि ।	३४७	१२
समानयर्हिषी वा काल-		
कर्मकरवात् ।	३४७	१३
महाहविरुदयसाय		
निगम्य ।	३४८	२
पूर्वेष्टुर्गा ।	३४८	५
नित्येभ्योधिकान्यै-		
न्द्रागता	३४८	९
उत्तरवेद्यग्निप्रणयनमन्य-		
नपृषदाज्य	३४८	१२
ऋषभोदक्षिणा ।	३४९	१
पितृपक्ष उपांशु		
चरणम् ।	३४९	२
पुरस्तादुपचारः ।	३४९	६
गृह्ययजमानयोश्च ।	३४९	१०
पूर्वगृह्णा ।	३४९	१३
अपत्नीक ।	३४९	२१
दक्षिणाग्निराहपनी-		
यस्य ।	३५०	४

सूत्राणि	पृ०	प०
पूर्वेणाहवनीय प्रणीता ३५०	७	
पितृभ्य सोमवद्भक्ष्यं य		
दकपाल । ३५०	१०	
सोमाय वा पितृमने । ३५०	१२	
पितृभ्यो यर्हिपद्भक्ष्यो		
धाना । ३५०	१४	
पितृभ्याऽग्निस्वात्तभ्यो		
मन्थ । ३५०	१६	
चतुर्वा ग्रहणम् । ३५०	१८	
गाहपत्यस्य वा पुरस्ता-		
दधहमनपेयणे । ३५०	२०	
दक्षिणाद्धे कपालोप-		
धानम् । ३५०	२२	
धानाभर्जनं दक्षिणाप्रौ ३५१	३	
अपणपपणविपर्यासे		
ऽपि धर्मा । ३५१	५	
अभिमृद्वपार्था पिष्टा ३५१	८	
अग्रहणं मन्थस्य ३५१	१५	
ग्रहणं वा चादितत्वात् ३५१	१९	
दक्षिणं दक्षिणाग्निं ३५२	३	
दक्षिणाग्निं मन्थेऽस्या		
करोति । ३५२	९	
प्रणीतानुहरणं ग्रहणज-		
मानौ ३५२	११	
स्वयादानादि वराणि ३५२	१५	
यज्ञोपवी पाज्यग्रहणं ३५२	१६	
द्विर्वैभभृति । ३५२	१८	
प्राग्मन्थियर्हि । ३५२	२१	
विद्युस्य सूत चाग्ने		
गृहीत्या ३५३	१	

सूत्राणि	पृ०	प०
ग्रस्तरमात्रं शिष्टा		
नावत्प्रतिपयेति । ३५३	५	
तद्वस्तृणात्याग्निधृतिम् ३५३	७	
प्राक्मन्थ्यं हविरास्ता-		
दनम् । ३५३	९	
सामिधेयी प्रैवाद्याज्य		
भागाभ्यां ३५३	१२	
पश्चात्परीतो ग्रहण-		
जमानौ ३५३	१५	
आश्राव्य मीदं होतरि-		
स्वेव द्यात् । ३५३	१७	
अपयर्हिं प्रयाजा		
अनुयाजाश्च । ३५३	२०	
असमानयनं वा यर्हि		
सये गन्तु । ३५४	१	
प्राग्वीत्य जुहाति । ३५४	६	
हविर्भिश्चात्पयन्		
प्रतिविपर्यन्ति । ३५४	१५	
सर्वेभ्योयद्यति यथा-		
पूर्वं ३५४	१८	
द्विरभिघारणमनानि		
क्रमणं च । ३५४	२३	
सोमाय वा पितृमत		
इति । ३५५	१	
पय यर्हिपद्भक्ष्य		
उत्तरतो ३५५	२	
अग्निप्राप्तेभ्यो		
दक्षिणत ३५५	५	
पुरस्तादग्ने पञ्चय-		
दनाय ३५५	८	

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
ओं स्वधेयस्तु			उपस्पृश्य परिधीना-		
स्वधेति वा	३५५	१९	नुप्रहरति ।	३५८	१८
मन्यमुपहूय होताध्वर्यु-			पंथ्यन्तं भवति ।	३५८	२१
ग्रह्याप्रीदवघ्रायं	३५६	१	वर्हिः परिध्यशौ		
प्राशिन्नमवदायेहां			प्रास्पति ।	३५९	१
घा सर्वे	३५६	५	हविरुच्छिष्टं च ।	३५९	३
वेदिं त्रिः परिपिञ्चत्यु-			अप्सुप्राश्यं वा ।	३५९	५
दपात्रेणाध्वर्यु	३५६	११	तैयम्बकाग्निर्वपति		
सक्तिषु पित्रवनेजनं			रौद्रान्	३५९	८
परिपिच्य	३५६	१४	चतुरो वा ।	३५९	१४
सव्ये समवदाय			उदङ्मुखः सर्वम् ।	३५९	१६
सर्वेऽथो	३५६	१९	देशांश्च ।	३५९	२०
उत्तरपूर्वस्यां पाणी			जुहोतयोवपदकारान्	३६०	१
निमृष्टे	३५७	१	अक्तान्वा ।	३६०	११
यक्षोपधीतिनः सर्वे	३५७	४	पात्र्यां कृत्वा दाक्षिणा-		
मनोन्वाह्वामह इति			ग्न्युत्तमुक्त	३६०	१६
गार्हपत्यं	३५७	११	सर्वेषामवदानं सकृ-		
प्राचीनावीति प्रविश्या-			त्सकृद	३६०	२२
मीमदन्तंनि	३५७	१३	अक्तेषु मिध्वजम् ।	३६१	१
अवनेत्य पूर्ववत्प्रद-			पप त इति जुहोति ।	३६१	३
क्षिणम् ।	३५७	१९	अतिरिक्तमाखूत्कर		
नीर्वी विघ्नः स्य नमो वो	३५७	२१	उपकिरत्येव	३६१	४

सूत्राणि	पृ०	पं०
ततः प्रतिगृह्णत्यैना-		
नशास्य	३६२	३
भूतयोः कृत्वा वेणुय-		
ष्ट्या कुपे	३६२	५
कृत्तिवासा इति च ।	३६२	११
अनपेक्षमेत्योपरूपश-		
नयप ।	३६२	१५
शुनासीरोयमतः ।	३६३	३
यदेच्छेत् ।	३६३	६
पौर्णमासधर्मा वर्द्धि-		
वर्जम् ।	३६३	९
नित्येभ्योधिकानि		
शुनासीराभ्या	३६३	१८
वायव्य पयः ।	३६३	२१
लौकिकम् ।	३६३	२३
मतिधुक् श्रुतेः ।	३६४	१
नोविराधात् ।	३६४	७
प्रकृतिदर्शनाच्च ।	३६४	१३
यवागूर्वा ।	३६४	१७
सौर्य एककपालः ।	३६४	२०
सीरः षड्वर्गं गंदशिणा	३६४	२२
ओष्टारो वा ।	३६५	१
श्वेतोश्च सौर्यस्य ।	३६५	३
अभावे गौ ।	३६५	५
संबत्सरेप्सोः फाल्गु-		
गुहृष्टे	३६५	१०
आवृत्तिरर्नाजानस्य ।	३६५	२०
फाल्गुगुपवसधे शु-		
नासीरीय	३६५	२४
सपशुषु पशुन-वे प्रा-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
धान्यात् ।	३६६	६
पूर्वेद्युर्वैश्वदेवे पाशुकमा	३६६	१२
सद्यो वा ।	३६६	१६
वैश्वदेवः पशुः ।	३६६	२१
पशुपुरोडाशमनुहवीषि		
निर्वपति ।	३६६	२३
तेषां स्विष्टकृद्भ्यः		
स्वात् ।	३६७	१
यथोक्तमविरुद्धम् ।	३६७	४
हृदयशूलान्ते वपनम् ।	३६७	७
वरुणप्रधासेषु वारुण ।	३६७	९
महाशयिषि माहेन्द्रः ।	३६७	११
शुनासीराभ्यां चतुर्थः ।	३६७	१३
पुरस्ताद्वा पर्वणः पर्व-		
द्योति वा ।	३६७	१६
मित्रविन्दाश्रीराप्सपशु-		
कामस्य ।	३६८	१
दशहवि ।	३६८	४
आग्नेयः सौम्यश्चरु-		
वार्कणो	३६८	८
समस्यानुवचनम् ।	३६८	१५
यजोति च ।	३६८	२१
प्रेषाश्च ।	३६८	२३
उत्तरे तिगमा यथेष्टं		
जोषणाश्रुतेः ।	३६९	६
अनुलोमा वा चोदना-		
गुणात्वात् ।	३६९	११
पञ्चदशसामिधेन्य ।	३६९	१७
पुष्टिमन्तावाज्य भा-		
गावाग्निना	३६९	१९

सूत्राणि	पृ०	पं०
हविषोऽनुवाक्या अग्निः		
सोमो	३६९	२३
याज्या त्वष्टा रूपाणि		
वदती	३७०	३
हुत्वा स्थाल्याः स्वधेणो-		
पजुहोत्य	३७०	६
विराजौ संयाज्ये ।	३७१	१
सहस्रवत्यौ वानूनोरास्वः	३७१	४
वशदक्षिणा सहस्रं वा	३७१	८

पष्ठोऽध्यायः ।

पथिव्या संघात्सरे		
प्राष्टुषि ।	३७४	६
आवृत्तिमुखयोर्वा ।	३७४	१३
गृह्ये ।	३७४	१८
युषाहुतिं जुहोति चतु-		
गृहीत	३७५	५
आज्यशेवमादाय स-		
तक्षा गच्छति	३७५	१२
अभिमृशत्यत्यन्ता-		
निति ।	३७५	१५
प्राहुतिपृष्ठाभिमन्त्रयते		
या ।	३७५	१७
पात्राग्रे यहुत्पणंमशु-		
ष्काय	३७५	१९
अमापे दादिरवित्वरी-		
हितरात्र ।	३७६	४
पादिराभावे सोम		
तगत्र ।	३७६	६
स्वधेणोपपृशति वि-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
ष्णवे त्वेति ।	३७६	१०
ओषथ इति कुशतरुणं	३७६	१२
प्रथमशस्त्रं निदधाति ।	३७६	१३
अनक्षस्वम्भं दधति ।	३७६	३८
एकजम् ।	३७६	२०
द्यां मा लेखीरिति प-		
तन्तमभि	३७६	२२
न दक्षिणा पतेत् ।	३७७	३
अथ हि त्वेति शो-		
घनम् ।	३७७	४
अभिमन्त्रणशेषो वा		
विशेषोप	३७७	७
अतस्वमित्याम्रश्चने		
जुहोति ।	३७७	१२
यूपे वा तत्संस्कारान्	३७७	१५
स्थानो धुतेश्च ।	३७७	१८
परियाम्योच्छेदनं		
पुनः ।	३७८	१
अपरिहृत्यतुरगिवा ।	३७८	४
एकारानिप्रभृतीनेके ।	३७८	७
अष्टाश्वं करोत्युपर-		
वर्जम् ।	३७८	१३
अमाश्वपालं पृथमात्र-		
मष्टाश्व	३७८	१७
ऊर्ध्वमग्रे प्रतिमुञ्चति	३७८	२०
पश्चरानि पञ्चदश-		
यन्त-	३७९	२
सप्तदशयाजयेय ।	३७९	५
एषाविंशतिरभ्यमंघ्रे ।	३७९	६
यथाकायः स्यात्तिमा ।	३७९	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
घेदि कारिव्यन् पदुदो-		
तारं	३७९	१०
घेदि करानि ।	३७९	१८
घरणप्रधासवस्फयाद्या-		
ग्निनिधानात् ।	३८०	१
यकमिध्मेन प्रणयति ।	३८०	३
प्रतोपायनप्रणीताज्यभा-		
गायदान	३८०	९
परिस्तरणपात्रसः सादन		
प्रोक्षणाज्यं	३८०	२४
सपृषदाज्यमान्य-		
प्रहृण्यम् ।	३८१	६
वर्हिपि पुभ्रशास्त्रास्तृ-		
णानि ।	३८१	८
देवस्य त्वेत्वाग्निमादाय		
यूपावटं	३८१	११
अपरसम्मिर्तं खनति ।	३८१	२१
प्राचः पाः सुद्रुक्षपनि ।	३८१	२४
तद्वप्रणं यूपं प्राञ्चं नि-		
दधाति ।	३८१	२५
कुशमुष्टिमुपरि		
तस्मिन् ।	३८२	२
प्रथमं एकलं च ।	३८२	४
अग्रमुत्तरेण चपालम् ।	३८२	६
यद्यो सीत्यन्तु		
यवानोप्य	३८२	८
प्रोक्षामीनि सर्वत्र		
साकाङ्क्षात् ।	३८२	१३
अघटे शेषमासिञ्चति		
शुग्धमामिति ।	३८२	१५

सूत्राणि	पृ०	पं०
यर्होऽपि प्राञ्च्युदधिच	३८२	१८
स्ववेणावटं जुहोति		
तूष्णीम् ।	३८३	२
पुरस्तात्परिक्रमाध्वयु-		
यजमानो वा	३८३	४
यूपायाज्यमानायानुया-		
चयति ।	३८३	८
देवस्वेत्वनक्ति ।	३८३	११
चपालमुभयतः ।	३८३	२३
अक्तं प्रतिमुञ्चति सुपि-		
त्पलाभ्य इति ।	३८३	१६
सोपरमाग्निष्ठादेशमकथो-		
परिव्ययणदेश	३८३	१९
उच्छ्रीयमाणायानुया-		
चयति ।	३८४	३
याममेणेत्युच्छयति ।	३८४	५
यात इति मिनोत्वाग्नि-		
ष्ठासम्प्र	३८४	७
प्रह्वयनित्वेति पाः शुभिः		
पर्युहति ।	३८४	११
प्रह्व हृहति मैत्रावरुण-		
दण्डेन	३८४	१३
समं भूमिकृत्वाद्भिरुप-		
सिञ्च्य	३८४	१६
तद्विष्णोरिति चपालमी-		
क्षमाणम् ।	३८४	२२
परिधीयमाणायानुयाचयति		
त्रिगुणाः	३८५	१
सः सुज्यान्वतरस्यामन्तं		
प्रवेशयति ।	३८५	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
यूपशकलमस्यामघगूढय-		
त्युत्तरेणा	३८५	९
यहुषु यथास्वम् ।	३८५	१३
उपवीरसीति तृण		
मादाय	३८५	१५
छागं मन्त्रास्त्रानाद् ।	३८५	१८
पक्षदमव्यङ्गम् ।	३८५	२२
पथामन्त्रवर्णं प्रोक्षणे ।	३८६	३
गावोदितत्वात् ।	३८६	७
अग्निं मन्यत्याहोमा-		
त्करोति ।	३८६	१०
उपाकरणमन्धने वा ।	३८६	२३
द्विगुणरश्मया द्विव्या-		
मया	३८६	१६
वेपथ्यं त्वेति यूपे ।	३८६	२०
येन्द्राग्रः सौर्यः प्रजाप-		
त्यो वा	३८६	२२
अद्भ्यस्तवेपि पशुं प्रोक्षणीभिः		
प्रोक्षति ।	३८७	३
अर्षां पेरुरित्यास्य उप-		
गृह्णाति ।	३८७	६
आपो देवीरित्यधस्ता-		
द्वप्रोक्षति ।	३८७	१०
इक्ष्मं प्रैवादि करोत्या		
प्रवाजेऽयः ।	३८७	१२
उत्तरायाः समाचार्यं पशुं		
पूर्ये	३८७	१५
प्रवृष्य होतारमाधाव्या-		
दाग्निदं	३८८	३
भेदायदनाय दण्ड		

सूत्राणि	पृ०	पं०
-प्रयच्छति	३८८	१२
दीक्षितदण्डः सामे ।	३८८	१७
क्षीते वा ।	३८८	१९
एकादशप्रयाजा अनुया-		
जाश्च ।	३८८	२१
समैत्रावरुणे प्रेष्येत्याह		
यजस्थाने	३८९	८
दशेष्टा प्रयाजानाह शास-		
माहरेति ।	३८९	१२
स्वरुमादायाकवाभौ जु-		
हमे ताभ्यां	३८९	१५
स्वरुमवगुह्यासिं प्रयच्छ-		
घार्हपत्य	३८९	१९
सादयित्वा रुद्रचौ च्यात्वाल-		
मुत्तरेण	३८९	२२
पर्यप्रयेऽनुवाचयति ।	३९०	३
आहवनीपोलमुकमादा-		
याग्नीत्ति	३९०	१०
आज्यपशुयामित्रान्या ।	३९०	१४
प्रतिप्रास्यालमुके तावत्प्र-		
तिपर्येति ।	३९०	१६
पुनरादायोऽदप्रतिप-		
द्यते ।	३९०	११
पशुध्यान्यम् ।	३९०	२१
प्रतिप्रस्यातान्वारभते		
एव	३९१	१
तमध्वर्युर्जमानो		
ध्वर्युम् ।	३९१	४
वेदितुणेऽध्वर्युरादाया-		
धाव्याहोप	३९१	३

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
रेवति यजमान इति			पत्नी ।	३९३	२२
वाचयति ।	३९१	९	मुखं नासिके चक्षुषी		
शामित्रं नातीयात् ।	३९१	११	कर्णौ	३९४	२
शामित्रे ऽग्निं निदधाति ।	३९१	१३	शेषेण यजमानश्च शिरः	३९४	६
निर्मन्ध्यमेके ।	३९१	१६	यत्ते क्रूरमित्यङ्गानि ।	३९४	११
पश्चात्तृणमुपास्यति			शमहांस्य इति पश्चात्प-		
वर्षावर्षाया	३९१	१८	शोर्नि	३९४	१३
तस्मिन्नेनभिघ्नन्ति			उत्तानं पशुं कृत्वाश्रेण		
प्रत्यक्षिरस	३९१	२०	नाभि	३९४	१६
प्राक्षिरस वा ।	३९२	३	स्वधिनं हाति प्रज्ञातया-		
सङ्गृह्य मुखं तमयन्त्य-			भिनिधाय	३९४	१९
वाश्यमानम् ।	३९२	६	निरस्तामित्यपास्यति ।	३९५	४
वेधकेण वा ।	३९२	८	इदमहमित्यभितिष्ठति		
एतदाहवनीयमावृ-			यजमानः ।	३९५	६
त्वासतं ।	३९२	१०	वपामुत्तुङ्गिच वपाश्च-		
संक्षपयान्यग्नित्वेव			पण्यौ	३९५	९
धूयात् ।	३९२	१२	परिवास्य चात्वालेऽव-		
स्वाहा देवेभ्य इति			सिच्य	३९५	१३
जुहोति ।	३९२	१७	शामित्रैकदेशमाहव-		
संक्षतः पशुरिति प्रोक्ते	३९२	१९	नीये	३९५	१६
देवेभ्यः स्वाहेति			तृणाग्ने चाध्वर्युर्वायो-		
जुहोति ।	३९३	१	रिति ।	३९५	२७
न वै तेन जुहुयात् ।	३९३	३	उत्तरतस्तिष्ठन्प्रतप्य		
वपाश्रपण्याभ्यां			वपामन्तरा	३९६	४
नियोजनी	३९३	७	वपाः स्ववेणावधारत्यग्नि-		
प्रतिप्रस्थातः पत्नीमुदा-			राज्यस्येति ।	३९६	१३
नयेत्याह	३९३	७	स्तोकेभ्योऽनुवाचयति		
पाश्रेजनहस्तां			ऋतायाः	३९६	१६
वाचयति	३९३	१७	हुत्वावपाममिधारयति	३९६	२०
पशोः प्राणाञ्चक्षुन्धति			मन्त्राज्यामागौ कुर्वन् ।	३९७	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
वपयाचरिष्यन्तुपत्नीयैः ३९७	४	
हिरण्यमवधाय हिरमि		
धारणः ३९७	११	
साध्याव्याहेन्द्राग्निभ्यां		
च्छागस्य ३९७	१५	
प्रस्थितमिति च प्रसुते ३९७	१८	
हुत्वा घषाधपण्यावनु		
प्रास्थति ३९७	२२	
घात्वाले मार्जयन्ते सप-		
त्तीका ३९८	२	
विशास्ति पशुमन्यः । ३९८	५	
प्रातराजं घषो प्रफल-		
सत्त्वा ३९८	१०	
उपगावशोनाथ । ३९८	१७	
विक्रयो त्वन्यः शूद्रसंयो		
गावः । ३९९	१६	
अन्नान्यवद्यत्यमन्नः । ३९९	१८	
हृदयं जिह्वां घातः ३९९	१८	
दक्षिणासक्त्यधिरुतद		
कम् । ३९९	३६	
गुदतृतीयाणिष्ठम् । ४००	३	
सध्या च धोणरित्यौ		
पभृगानि । ४००	५	
यदिष्टमुपयङ्ग्यः । ४००	७	
अथदानकाले प्रयाग ४००	१०	
यानिष्ठजायनी घाव-		
घातः । ४००	१२	
मार्ज्याहोष्यभीपुरीतत		
चेच्छत् । ४००	१५	
हरमेदावाउष्ट गुदे		

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रास्थति ४००	२१	
श्वस्र उवध्यमवधाय ४०१	१	
छले हृदयं प्रतृद्य		
शामित्रे ४०१	६	
पशु चोक्षायाम् । ४०१	९	
पशुदेवतायै पुरोडाश		
एककपालः । ४०१	१२	
अग्नीषोमीयो वा वि-		
रोपोपदेशात् । ४०१	१७	
अत्रैव हविष्कृदाह्वानः		
मिन्त्यैकत्वात् । ४०१	२५	
अवद्यन्नाहेन्द्राग्निभ्यां ४०२	८	
उपभृति चावद्यति		
स्विष्टकृदत् । ४०२	१२	
इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाश		
मिति प्रेष्यति । ४०२	१६	
हुत्वा समानीयाम्नये		
प्रदाय । ४०२	१८	
सगुणस्थाने ऽगुणः । ४०२	२०	
मर्षविकार एकत्वात् ४०२	२३	
यथाज्ञात वा वचिमे-		
दात् । ४०३	६	
इदामवद्यत्यक्रिया-		
न्यस्य ४०३	१०	
न चोदनाभेदात् । ४०३	१६	
कालगुणभेदाच्च । ४०४	२	
पशुदक्षिणा धेनुर्वरो वा		
मार्जिते । ४०४	१५	
नत सामतार शास्ति त्रिः		
प्रक्ष्या ४०४	२६	

सूत्राणि	पृ०	पं०
मि. प्रच्युते हृदयं प्र-		
पृष्ठाक्षमं ।	४०५	८
चुल चाभूर्मा ।	४०५	११
जुहा पृथवाज्यस्यादायो-		
पनिष्क्रम्य	४०५	१३
प्रोक्ते तद्वैद्यानामित्याहो-		
पा२३ ।	४०५	१७
सन्ते मन इति हृदय-		
मभिषार्य	४०६	१
पथ्यसी यथापदृष्ट्या		
दक्षिणतः	४०६	५
जुह्वपभृतीरुपस्वर्णीते	४०६	१३
भायेने शुद्धत्वीये ।	४०६	१६
यथापदिरूपयत् ।	४०६	१८
रंजसीति यथा गृहीत्या	४०६	२१
क्षेममिडापाद्यामा-		
सिक्त्य	४०७	१
ज घनीगुर्ध निधायादे-		
द्राग्निश्यां ।	४०७	५
भाधाऽयादेन्द्राग्निश्यां		
छागस्य	४०७	१०
प्रस्थितमिति च प्रसुते ।	४०७	१३
अर्धैर्वास्तरे पाज्यायै	४०७	१७
दैयतः कुर्या प्रदक्षिण-		
माहृत्य	४०७	२०
भाधाऽयाद् यनस्पतये		
प्रेष्येति ।	४०८	३
कुर्या समामीय सौवि-		
दृष्टतम् ।	४०८	७
प्रथेय वा दिशो द्या-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
घाटयति	४०८	१२
सर्प जुहाति ।	४०८	१७
वेन्द्र- प्राग्न इति पशुः		
सम्पृतीन् ।	४०८	१८
अथदाय घेडां प्राज		
प्रदानात् ।	४०८	२७
इडामादधाति ।	४०९	१
उपहृतां पनिष्ठमप्रीधो	४०९	४
मध्यूर्णाः होत्रे ।	४०९	६
अथान्नरेडा या ।	४०९	८
मार्जिने प्रपत्यम्रीदौ		
पथ्यय	४०९	१३
शामिश्रादद्वाराताहव्य	४०९	१८
आग्नीधीयाद्या सोमे		
होत्रधिष्ये ।	४०९	२१
प्रतिपस्यातोपयजति		
शुद्धत्वीयस्य	४१०	१
प्रतिषपदपारः कुर्या		
मनो म	४१०	६
अनुवाजागते स्वर्धं		
जुहोति	४१०	९
पशुवैयताघनस्प-		
तिश्याः	४१०	१३
आघन्या पानीसंया-		
जलम् ।	४१०	१६
उत्तानाया देवानां		
पानीश्या	४१०	१९
इडां च ।	४१०	२१
परिपत्यांभये शुद्ध-		
पतये	४१०	२३

सूत्राणि	पृ०	पं०
आज्येन पूर्वे ।	४११	२
सर्वा वा जाघन्यावि-		
विशेषात् ।	४११	५
वर्हिर्दुर्वापो गच्छन्ति	४११	९
आहवनीय वोपस्थाय	४११	१५
अज्यवेत्यनुष्कार्द्र-		
सन्धौ	४११	१८
ग्लायन्नुदवाग्रं		
निषिष्य	४११	२३
धास्रां धास्रः सुमि-		
त्रिया न	४१२	३
उपगूहनशेषो वा पूर्वः	४१२	६
अमिमन्त्रणं घोस्त्रेण	४१२	९
न सोमैऽनूयन्ध्या		
घर्जम् ।	४१२	१४
घरुणप्रघासपरस्मि-		
दाधानम् ।	४१२	२३
यतं विखज्यापराग्नीर्नां		
पूर्वे	४१२	२५
सविहारोतः ।	४१३	४
समारुढनिर्माधिते वा ।	४१३	१८
यधोरसाहं दद्यादस्याम्	४१३	२०
अग्निप्रणीय सद्गो	४१३	२२
न सोमार्थत्वात् ।	४१४	४
प्रसङ्गाद्दर्शनम् ।	४१४	८
वर्षिहोमाः पौर्णमा-		
सधर्माः	४१४	१२
हृत्तद्वन्नाप ।	४१४	२५
तूष्णीमनर्थलुमा ।	४१५	६
पक्षाप्रयः ।	४१५	९

सूत्राणि	पृ०	पं०
अप्रयाजा अननुयाजा		
अस्तामिधे	४१५	११
अनिगदाः ।	४१५	१३
प्रतिनिगद्य होमः ।	४१५	१५
स्वाहाकारप्रदानाः ।	४१५	१८
पस्तन्मोत्पत्तयो जुहो-		
तिमात्राः ।	४१५	१९
पाकयज्ञेष्वयत्तस्या-		
सर्वहोमः ।	४१५	२४
हुत्वा च शेषप्रासनम्	४१६	१
अग्निहोत्रे तदस्य	४१६	३
अग्नीषोमीयात्पशुषु ।	४१६	८
शाघानियोजनम् ।	४१६	१०
घषाऽहुत्वा ग्रीणि पञ्च	४१६	१२
सर्वाभावे शेषात्		
स्थिरकृतः ।	४१६	१४
स्थालीपाकेन सह		
प्रदानम् ।	४१६	१६
पूर्णपात्रो दक्षिणा		
परो वा ।	४१६	२०
सतमोऽध्यायः ।		
दशपूर्णमासाऽघा-		
मिष्टान्येत	४१७	५
सोमेन वोपस्तृत-		
सोमः ।	४१७	१८
आधानस्य सोमप्राधा-		
न्यात् ।	४१८	१
नाविशेषात् ।	४१८	१२
घसन्तेऽग्निहोमः ।	४१८	१६

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
ऐन्द्राग्नं पुनस्तृप्तं-			प्रकमोत्थाने विरोधे । ४२४		५
मालम्ब्य	४१९	२	न वा चोदितत्वात् । ४२४		८
षोडशर्विजो ब्रह्मोद्-			दीक्षासु यूपच्छेदनं		
भाव्योऽन्यथं	४१९	१८	यूपाहुतिं	४२४	१२
चतुरां धार्यांस्तत्पुण्या			उच्छ्रयणकाले घोमये ॥ ४२५		९
इतरे	४२०	७	समारोहानीं शाला-		
ब्राह्मणाच्छुम्भनीतपो-			स्तम्भं	४२५	१६
तारो ब्राह्मणः । ४२१		१	शालायाः राजानं		
देवयजनं जोषयन्ते । ४२१		३	निदध्या	४२६	३
उच्चतमः सममयि-			प्राक्प्रयादक्षमपठ-		
धृतिः । ४२१		५	रत्यस्मै	४२६	५
अभितो देवयजनमात्र-			अग्निं विद्वस्य सप्तसु ॥ ४२६		७
देशं	४२१	८	अपराह्णं दनातीत्यु-		
प्राक्प्रयणमुदग्या	४२१	१०	पयश्च वा न वा । ४२६		१३
उद्धर्तृपथिमले पंन्ते			प्रत्यर्थमुपादेयान्य-		
धिमिति	४२१	१३	धाग्या	४२६	२५
प्राग्युधम् । ४२२		३	नापिन उपतिष्ठते		
पुरस्तादुच्यते । ४२२		५	नप्राति	४२७	१
प्रतिदिग्द्वारम् । ४२२		७	दक्षिणं गोदानं विता-		
उदग्यर्जं वा । ४२२		९	योनस्तमा	४२७	४
शालं वा । ४२२		१८	यूपयगुशतकम् । ४२७		९
परिपूते चोत्तरापरे । ४२३		२	धुरेण चाभिनिधाय । ४२७		१२
दीक्षामभृतिनुस्तपसे			उत्थोऽपावे प्राग्यति ॥ ४२७		१३
पञ्चमीः ॥ ४२३		४	एवमुक्तं कर्णाय । ४२७		१५
यात्यानिर्गमे निषत्तमिया ॥ ४२३		१९	नापिनाय धुरं प्रय-		
न समायान् । ४२३		२०	न्ति । ४२७		१७
द्वादशीप्रा अग्निति-			सेन येऽदमभुषयेते । ४२७		१८
ता वा । ४२४		१	आपो भस्मानिनि म्ना-		
पुण्यादे दीक्षाप्रय-			त्योदिदाम्य	४२८	२
प्रसय	४२४	३	क्षामं यन्ते निष्पन्त्यै		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
ध्यादहतम् ।	४२८	६	कुशपवित्रैश्चित्पातिर्मेति		
खेदद्भिरभ्युक्ष्य ।	४२८	९	पावयति	४३१	२२
स्तातवस्यं वामौघघौते	४२८	११	एकेन त्रिभिः सप्त-		
न नीर्वि कुङ्कुने ।	४२८	१५	मिर्वा ।	४३२	७
यद्ये प्रतिप्रस्थातापर-			एकशतेन वा राजसूयो	४३२	१६
स्तिन्यारि	४२८	१७	आयो देवास्त इति		
घपनं वा ।	४२९	२	घाचयति ।	४३२	१८
ध्वेन्वनहुहयोर्नाशनीयात्	४२९	५	स्वाहा यज्ञमिन्यङ्गुली		
पुरुषधर्मो वा सम्म-			अचने	४३२	२०
वात् ।	४२९	९	एव शेषं प्रतिमन्त्रम् ।	४३२	२४
वात्सलभाजनं वा ।	४२९	१५	उत्तमेन मुष्टी कृत्वा		
प्रपाद्याग्नायैष्णव			स्वाहे	४३३	१
एकादश	४२९	१८	अङ्गुष्ठौ तत्सहिते चो-		
धादित्येभ्यो वा			त्सृजति ।	४३३	५
चर ।	४२९	२२	यान्यतं प्रवेशयत्याहव-		
भ्रातृमिमिष्टयजुषः			नीय	४३३	७
करोति ।	४३०	१	सोस्य सञ्चर आप्र-		
समिष्टयजुर्वजं वा ।	४३०	४	सपात् ।	४३३	१२
उपाङ्गु चरन्ति प्रागग्नी-			एव प्रतिप्रस्थाता पानी-		
वामी	४३०	९	मम्यञ्ज	४३३	१५
यागन्तेन वा दीक्षणीयां	४३०	१२	अपरेण वा प्रवेशयति	४३३	१८
उपाङ्गुपसद ।	४३०	१६	गौदममणानि जुहोति		
शालां पूर्णेण तिष्ठन्-			स्थात्वाः	४३३	२२
म्यङ्क्ते	४३१	३	तृतीयं जपत्येव ।	४३४	४
युश्म्येत्यध्यावन्नक्ति	४३१	९	पञ्चम जुह्यां ध्रौवमा-		
जभायेऽयत् ।	४३१	१३	मिच्य	४३४	७
द्विर्वाक्षिणं त्रयदत्तरं			पतामेव वा पूर्णो जु-		
पराक् ।	४३१	१५	हुयात् ।	४३४	१३
सप्तत्वरश्मन्मन्त्रः ।	४३१	१७	आहवनीय दक्षिणेन		
शार्फाण्या सामया ।	४३१	२०	हृणाजिगे	४३४	१८

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
पक्षं चेत्पश्चाद्दि-			योपत्रेण वा ।	४३७	८
गुणम् ।	४३५	४	जालं वा शिरसि ति-		
दक्षिणं जम्बाच्यास्ते			पर्यायम् ।	४३७	१३
पश्चादेनयोः ।	४३५	७	पृथुमुखो यक्षियवृक्ष-		
शुक्लसन्धिमालमने			शङ्कुः	४३७	१५
शङ्कुसामयोरिति	४३५	१०	कृष्णाजिनादिचेद्-		
दक्षिणजानुनाणेद्विति			ण्डान्तम् ।	४३७	१८
शर्मासीति	४३५	१२	अन्यो दीक्षितोर्ध्वं ग्राह्य-		
मेखलाभ्यधीते घेणि			ण इत्याह ।	४३९	१६
प्रिवृत्तः ।	४३५	१३	ग्राह्येण इत्येव वैदय-		
नीचि कुचते सोमस्य			राज्यन्ययोः	४३९	१९
नीचिरिति ।	४३५	२२	आस्तमयाद्याचं		
शिरः प्रोर्णते	४३६	१	यच्छति ।	४३९	२२
कृष्णत्रिषाणां त्रिषलि			अस्तमिते दीक्षितवाचं		
पञ्चयलि	४३६	३	विस्तृजस्तः	४३९	२४
तथा कण्डूयनम् ।	४३६	६	अग्निमश्यावृत्य प्रतं		
उपस्पृशत्येतया द-			कृणुतेति	४४०	१
क्षिणस्य	४३६	१०	भूर्भुव स्वरिति वा	४४०	६
भूगौ व्योम्निष्ठति			अथ ऊर्ध्वमाधुमिस्त-		
सुमस्या इति ।	४३६	१७	गोदतस्त	४४०	८
मुष्णसम्मितमौदुम्यर-			ययोक्तं विसर्जनम् ।	४४०	१६
दण्डं प्रयच्छति ।	४३६	१९	प्रतदुघं दोहयति	४४०	१७
उच्छ्रयस्येत्वेतमु-			ततस्तीरप्रतौ भयतः ।	४४०	१९
च्छ्रयति	४३६	२०	प्रथमे प्रते ग्रीह्यययो-		
सं दक्षिणत उप-			रन्यतर	४४०	२३
धत्ते ।	४३६	२३	तद्व्यतमदोहे ।	४४१	१
अथ वा मुष्टिकरण-			सर्वोत्थः सर्वसुरामि		
वाग्यमने ।	४३७	२	चैके ।	४४१	७
यवे प्रतिप्रस्थाता			गार्हपत्ये दीक्षितस्व		
पत्नी तूष्णीं	४३७	५	अपणं	४४१	९

सूत्राणि	पृ०	पं०
यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्य ।	४४१	११
व्रतं प्रत्यच्छत्युत्सिक्तम- पररात्रे	४४१	१४
द्वैर्घौ धियमिति व्रतायो- पस्पर्शनं	४४१	१८
ये देवा इति व्रतयत्य- मृन्मये	४४२	६
पत्नी लौहे ।	४४२	७
इयात्राः पीता इति नामिमालमते ।	४४२	१०
मेक्ष कृष्णाविपाणया लोष्ट	४४२	१२
अपो मुञ्चामीति मेहति	४४२	१७
पुथिव्या सम्मघेत्पात्तं निदधाति ।	४४२	१८
अग्ने त्वमित्युक्त्वा रूपित्वधः	४४२	२०
अग्निमभ्यावृत्तं धिनु- रुमस्यस्त्वन्तं	४४३	३
अयमग्न इत्याह कृष्णा अमृत्यं	४४३	७
लघ्वमालभ्य पाचयति राम्भे यदिति ।	४४३	९
अशक्यं ऽभिमन्त्रणम् ।	४४३	१२
शुभ्रसम्भवेऽसम्भावा- प्रयुक्तानां	४४३	१४
परिताले तदिति ।	४४३	१७
विचक्षणचनासितवर्णा पाचय ।	४४३	१९

सूत्राणि	पृ०	पं०
शालासनास्वमौ स- न्धिवेलयोः ।	४४३	२२
वेद्यां सुत्यासु ।	४४४	२
अप्रायश्चित्तमपराधे ।	४४४	४
इतरेतरस्मिन्वोपहव- मिच्छेत्	४४४	६
पत्न्यानेकदीक्षी ।	४४४	८
दीक्षान्ते प्रायणीयमदित्यै चरं	४४४	१०
आज्यभागाविष्ठाज्येन चरमेक्षणवर्हिनिदधा-	४४४	१५
त्युदयं	४४४	२०
सलेपं चरं प्रमृष्टं मेक्षणम् ।	४४४	२२
प्रक्षालयति ।	४४५	३
अनुमदरतीनरे ।	४४५	५
त एवरिजः ।	४४५	७
विप्रेतेष्वन्येषे ।	४४५	८
शंखन्तं भवति ।	४४५	१०
अग्नयचने पूर्वप्राप्तेः ।	४४५	१३
अधिशेषधुनेः ।	४४५	१८
उत्तरं वा प्रकृत्यनुमदा- नुयाज	४४५	२१
ग्रहणादप्रवृत्तिः ।	४४५	७
मन्त्रपराधुनेन ।	४४५	१०
नित्यानुयादोनुयाजप्र- तिषेधः ।	४४५	१७
उपर्यधेशे प्रातिप्र- त्याना	४४५	२०
विप्रत्येनं विधिनाति		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
कौत्सः	४४६	१३	मानाय	४४९	१०
ग्राह्या उपास्ते ।	४४६	२६	मे राय इति यजमानः	४४९	१६
उदकुम्भश्च पुरस्तात् ।	४४७	३	मा वयमित्यध्वर्यु रा-		
शालाद्वाराण्यविधाय			त्मानः	४४९	१८
धौवं	४४७	६	हृत्वा पत्न्यै पदं प्रय-		
यर्हिस्तृणेन हिरण्यं			च्छति ।	४४९	२०
यध्वा	४४७	११	मेष्टा तोत इत्येनां वाच-		
जूरसीति जुहोति ।	४४७	१५	येति ।	४४९	२२
शुकमसीनि हिरण्यमु-			सोमकयण्या च समी-		
दधृत्य	४४७	१७	क्षमाणाः	४५०	१
सूत्रयज्ञं हिरण्यं			प्रक्षाल्य पाणी हिरण्यं		
कुरुते ।	४४७	२१	यधीते	४५०	४
चतुर्गृहीतं गृहीत्वान्वा-			शाप्यायनाभिपचाः श्वदा-		
रमस्व	४४८	२	भ्येषु च ।	४५०	९
अपावृत्तद्वारे निष्का-			मेष्यति च सोमोपनहन-		
मतः ।	४४८	४	माहर	४५०	११
वक्षिणेन द्वारं सोम-			अत्र वा निगपनम् ।	४५०	१४
कयणी	४४८	७	शोभनं सोमोपन-		
चिदसीत्येनामभि-			हनम् ।	४५०	१६
न्त्रयते ।	४४८	१५	उष्णीषाभावे सोमपर्या-		
उदीचीं नीयमानामनु-			हणना	४५०	१८
गच्छतो	४४८	१७	अध्वर्युर्यजमानो वा सो-		
पदपदान्पतीत्य सप्तमं	४४८	२०	मोपनहनं	४५१	१
हिरण्यमभिनिधायामि-			सोमं गच्छन्त्येष त इति वा-		
जुहोत्य	४४९	१	चयति ।	४५१	६
स्फयेन पदं त्रिः परिलिख-			प्राहुपविद्यास्माकोसी-		
त्यस्मे	४४९	४	ति सोम	४५१	९
समुदधृत्य पदं स्वाध्या-			न पिचिनोत्यतस्तृणाका-		
माधय	४४९	६	ष्टापासनमेके ।	४५१	१२
अपस्थाने निषिच्य यज-			सोमोपनहनं द्विगुणं चतु-		

सूत्राणि	पृ०	प०	सूत्राणि	पृ०	प०
शुण वा	४५१	१४	ते क्रीणामीत्यन्तत ।	४५४	४
तस्मिन्सोम मिमीते			प्रश्नान्ते प्रश्नान्ते ।	४५४	५
दशकृत्वो	४५१	१८	क्रीत सोमो राजेत्यन्ते-		
सर्वाभि प्रथमम् ।	४५१	२१	घयासि	४५४	१०
अहुप्रभृतिचैकोत्स			स आह चन्द्र ते य		
गम् ।	४५२	१	ख ते	४५४	१३
द्वि कनिष्ठिकया ।	४५२	३	शुक्र त्वति हिरण्यमाल		
पकोपचय च ।	४५२	५	इय याच	४५४	१६
अञ्जलिना दशमम् ।	४५२	८	समेत इति सोमविक-		
अन्यदाध्यावापथुगे ।	४५२	११	यिण	४५४	१८
अन्तासगृह्योष्णीषणव-			अस्म त इति यजमानस-		
ध्राति	४५२	१६	द्वितं	४५५	१
अङ्गुल्या मध्ये वि-			सोमविक्रयेतदावत्तो	४५५	३
वृणोति	४५२	२०	अजा प्रत्यङ्मुखीमा-		
त विक्रयिणे प्रथ-			लभ्य	४५५	५
च्छति ।	४५२	२३	सव्येनाजा प्रयच्छन्		
पञ्चष्ट य सोम पणते।	४५३	२	मित्रो न	४५५	९
स आह सोमविक्रयिन्	४५३	४	दीक्षितोरै वक्षिणेन		
कथ्य इत्याह सामवि-			प्रत्युह्य	४५५	१३
प्रथी ।	४५३	७	सन्वचनपूषप्रप्ति ।		
ते क्रीणानीति ।	४५३	८	त्रेपथुगे ।	४५५	१६
क्रीणीहीत्याह सोमवि-			अपोर्गुने दाक्ष्यनुप्रदा-		
प्रथी ।	४५३	१०	शिर ।	४५५	२०
फलपा ते क्रीणानीनि	४५३	११	पक्षी च ।	४५५	२२
भूयो वा अग सोमो			हिरण्यं सहसाच्छिद्य		
राजाहति	४५३	१५	पृथता	४५६	१
भूय एवेत्यत प्रभृतिचतु-			गृहीतसोम परिमाण इति		
रायनंवाति ।	४५४	१	याचयति	४५६	५
एवैषनास्त पणते श-			उत्तरे च ।	४५६	७
फा	४५४	३	उवायुपत्युधानः		

सूत्राणि	पृ०	पं०
शीर्षिण	४५६	९
प्रतिपन्थामित्यनो-		
भवेति	४५६	१३
कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृ-		
णात्	४५६	१७
तस्मिन्सोम निदधात्यदि-		
त्यै सद	४५७	१
अस्तन्नाचामिति सोम-		
मालभ्य	४५७	३
यनेषु व्यन्तरिक्षमिति		
सामपर्या	४५७	६
एकं चेद्वीचा अवरुन्त्या	४५७	१२
अनङ्गवाहो पुनरुपुन्नाव-		
तमिति	४५७	१४
भेदेन मन्त्रावृत्तिः साञ्जि-		
प तित्वाद् ।	४५८	१
इयोन्तरे भूमिष्ठः सुप्र-		
ह्मण्यः	४५८	७
पश्चात्परीत्यापालम्बं		
गृहीत्वा	४५८	११
दीक्षिनश्चान्वारयति ।	४५८	१८
अिरुक्तायां प्राङ् यात्वा	४५८	२०
भद्रं म इति वाचयति	४५९	४
सुप्रह्वण्वां चाह्वयति सु-		
ग्रहा	४५९	६
शालां पूर्वेण प्रतिप्र-		
स्थात्वा	४५९	१४
नमो मित्रस्येत्येनमा-		
लभ्य	४५९	२०
चरति यशौ वाच-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
नमेव	४६०	१
आहवनीयाच्चोल्मु-		
कमादायैके	४६०	३
समीपेऽन उपस्थाप्यो-		
क्षमनेनो	४६०	७
शम्ये चोद्गृह्णति वर-		
णस्य	४६०	११
बौदुम्बरीमासन्दो		
नाभिदध्नागर	४६०	१४
अभिमृशत्येनां घ-		
रुणस्य	४६०	२०
कृष्णाजिनमस्यामा-		
स्तृणाति	४६१	१
तस्मिन्सोमं निदधाति		
वरुणस्य	४६१	१
शालां प्रवेद्यति वी-		
क्षितसञ्चरेण	४६१	८
या त इति वाचयति ।	४६१	१०
आहवनीयं दाक्षिणेन		
स्थापयन्ति ।	४६१	१२
उदपाग्रमुपनिगय-		
स्यैके ।	४६१	१४
अष्टमोऽध्यायः ।		
वातिष्यं निवर्पति वै-		
ष्णवं नवकपा	४६३	१
परन्त्यन्यारव्यस्तूर्णमे-		
कविमुक्तो या	४६३	६
सावित्रिनिवृत्तिः शुति-		
विरोधाभ्याम् ।	४६३	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०
शम्यन्वाधानवतो-		
पायनारण्य	४६४	१५
पत्नीसश्वहनं च सयो-		
क्रायाः ।	४६५	१६
यजमानमागध्व भक्षप्र-		
तिषेधात् ।	४६५	१८
न कर्मगुणत्वात् ।	४६५	२०
उपसर्जनीरधिश्चयति		
मदन्तीश्च	४६५	२३
आमुष्टिषिस्तर्गादुदका-		
र्यस्ततः ।	४६६	३
कार्मण्यमयाः परिधयः	४६६	६
एतदेवाग्नीषोमीयोप-		
सस्त्रपि	४६६	१०
आमाद्याग्रिमन्थनमा-		
होमात्	४६६	१२
इद्वान्तं भवति ।	४६६	१५
औषं वनप्रदाने गृहा-		
स्थापतय	४६६	१७
द्विश्चस्त्रयाः स्त्रेया	४६६	२०
गृह्णामीति सर्वत्र सा-		
काङ्क्षत्वात् ।	४६७	२
पूग्शेषौ घोत्तरी ।	४६७	६
नानूनप्त्रमे तत् ।	४६७	१९
दक्षिणस्यां वेदि श्रोणी	४६७	२१
वाद्रोदस्तेऽथो न सता-		
नूनप्त्रिणे	४६७	२४
पलपद्मच निदधात्यपि-		
धाय	४६८	३
अपण्डं व्रतमिध्व क्षी-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
क्षिताय	४६८	६
बहुषु गृहपतये ।	४६८	९
अग्रे व्रतपा इत्याह-		
वनीये	४६८	१३
पत्नी च गार्हपत्ये सू-		
ध्याम् ।	४६८	१८
मदन्तीरुपस्पृश्य यज-		
मानपष्टा	४६८	२१
आज्यमालङ्घ्योपस्पृ		
शेदपः	४६९	३
व्यूहनपरिध्वजने		
कृत्यैके ।	४६९	८
समुल्लुप्य प्रस्तरमक्वा	४६९	१७
मदन्तीत्यग्नीत् ।	४६९	१७
ताभिरेहीनि घुनप्रस्था-		
ह्यवतीयं	४६९	१९
सुप्रक्षण्यां च प्रेष्यति ।	४७०	१
प्रयग्योपसदावतः ।	४७०	४
उपसदेय धाप्रयग्ये ।	४७०	७
प्रणीताद्युपमत् ।	४७०	१२
हविष्कृतमाहुयानाह-		
ननपेयणे	४७०	१६
स्याठा धर्ममात्रत्वात् ।	४७१	१
धुतेश्च ।	४७१	६
परिस्तरणपात्रसः		
सादन	४७१	१६
वाहिपः प्रच्छेदः हरति ।	४७२	११
मदन्तीरिति धा प्रे-		
ष्यति ।	४७२	१४
मातावादिष्ठावर्हिः ।	४७२	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
रुवतृतीयास्वर्चः			स्तात्रिषु	४७६	८
सम्माष्टि ।	४७२	२१	तस्मात्पुरस्तात्पङ्क्ति-		
अष्टमृहीतं जुह्वां चतु-			शक्ति ।	४७६	१६
रुपमृति	४७३	१०	दाक्षिणोत्तरौ च पञ्च-		
एकवृत्तरंगम् ।	४७३	१८	दण्डसु	४७६	१८
आज्यस्थालीधुवायै ।	४७३	२०	अर्घ्यसंसदण्डेषु वा ।	४७६	२१
स्वधाधारमाधार्य			पूर्वाङ्गोच्च द्वादण्डसु ।	४७६	२३
सम्मृष्ट	४७३	२२	पृष्ठधामायम्य स्फया-		
प्रसूतांतिकामन्नप्रये			दिकरोति	४७७	३
ऽनुवाचयति ।	४७४	१	उत्तराङ्गसारपञ्चाद-		
अर्घ्यं हुत्वा सोमाय	४७४	५	ध्ययै	४७७	१२
सादयित्वा रुचौ	४७४	११	ययोक्तं वा ।	४७७	१७
अकृत्वा प्रस्तरंमुपसदं			प्रातरुपसदौ समस्य	४७७	१९
जुहोति	४७४	१५	सर्वे घाम्नौ ।	४७८	३
क्षिरकया चरति			उमाङ्ग्यां चरिते		
सुसायः	४७४	१८	प्रघर्ग्यसु	४७८	५
एवमितरे अन्वहृत् रजः	४७४	२१	अग्निं प्रणयत्यौपनिष-		
एकाहस्युपसक्तो			यनात्	४७८	९
द्वादश वा ।	४७५	४	तयोद्वहिरर्घ्यस्यति ।	४७८	२०
निस्तनं प्रथमायां दो-			मिति घामाये ।	४७८	२२
हयति ।	४७५	८	अन्यत्रापि ।	४७९	१
एकापचयेनात्तरयोः ।	४७५	१०	रराट्यां पुरस्तादास्त-		
विषयस्य घानाग्नि-			जत्पेयोर्काम् ।	४७९	३
चित्ये ।	४७५	१२	उच्छ्रायाङ्ग्यां परिवार्य		
पयं प्रवृद्धौ समं वि-			छदिः	४७९	५
भजेत् ।	४७५	१६	चतुष्टुहीतं शालाद्वार्ये	४७९	७
स्वभानमिशृद्धिः ।	४७५	१९	स गार्हपत्योतः ।	४७९	१०
मौपचस्यवार्यपूर्वोऽहनि			अपरं दक्षिणेन घामेनि	४८०	१
पौर्वा	४७६	१	दक्षिणया द्वातानीत्		
पूर्वाङ्गोत्तमात्पुर-			पत्नी	४८०	५

सूत्राणि	पृ०	पं०
भेदे मन्त्रावृत्तिः सा-		
त्रिपातित्यात् ।	४८०	१२
इदृक्शाख्यौ प्रतिगृह्य	४८०	१६
पत्नी चापरेणाग्नीन्प-		
रिस्तीर्य	४८०	२०
हविर्दानाभ्यां प्रवर्त्य-		
मानाभ्याम्	४८१	१
प्रिक्त्यायामुदगृह्येव		
वर्तनम् ।	४८१	३
प्राचीप्रेतमिति वा-		
चयति ।	४८१	३
स्वद्गोष्ठमिति च		
यजंति ।	४८१	८
पश्चादुत्तरपेदेस्त्रिषु		
प्रक्रमेषु	४८१	१०
उत्तरेण परिक्रम्य	४८१	१३
दक्षिणतः स्थणामुप-		
निहन्ति	४८१	१७
द्विषो वेत्युत्तरं प्रति-		
प्रस्थाता ।	४८१	२०
उत्तरतः स्थणां पूर्व-		
वत् ।	४८२	२
उभे वा दक्षिणतः ।	४८२	५
इतरस्ततस्ततः ।	४८२	७
यदुच मानुष इति		
श्रुतः	४८२	९
प्रतमिष्णुरिति वाच्य-		
ति मध्यमं	४८२	११
उत्तरे च ।	४८२	१५
विष्णो रराटमिति		
रराट्याम् ।	४८२	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०
विष्णोः श्रमेण इत्यु-		
च्छ्राव्यौ ।	४८२	१९
उदग्राणि छदीहं पि		
पश्चाच्छ्रुतेः ।	४८३	२
द्राव्यः परिपीव्यति ।	४८३	५
विष्णोर्ध्रुवोसीति ग्रन्थि		
करोति ।	४८३	९
उपक्रान्ते प्रमुञ्चति ।	४८३	१०
प्राग्वृशं हविर्जा-		
नम् ।	४८३	१३
निष्ठाप्य वैष्णवमसी-		
त्यालगते ।	४८३	१५
भोजनभक्षणे चास्मि-		
न् कुर्युः ।	४८३	१७
अग्नारेण सर्वो हवि-		
र्दाने प्रेक्षमाणं	४८३	१९
पृष्ट्यामुपयतो द्वायं ।	४८४	७
दक्षिणस्यानसोऽधः		
प्रदमं	४८४	९
गभ्रयादिकरोर्यावट-		
वदा	४८४	१२
चतुरः ।	४८४	१५
अवग्या व्याघारण		
वत् ।	४८४	१८
उत्तरापरं वा प्रथ-		
मम् ।	४८४	१९
सम्यग्वा ।	४८४	२१
उत्तरपूर्वन्तवन्त्यम् ।	४८५	१
प्रादेशमात्रांस्तदन्त-		
रान्	४८५	३

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
बृहन्नसीति यथापरि- लिखित	४८५	५	खरपुरस्तात्करोत्यु-		
इदमहमित्युत्तिरति			ज्जतावोक्षित	४८७	१८
यथास्तातं	४८५	७	अस्त पातयात्पदप्र-		
डाशत्याङ्कुरामीनि			क्रमान्	४८७	२१
पश्चात्सर्वंश्य ।	४८५	९	यूपवच्छने ।	४८८	२
याहुमात्रान्	४८५	११	अश्वादिफरोत्यावद-		
अवणया सम्भिन्धाद-			स्तरणात्	४८८	४
शक्तौ	४८५	१३	अद्विमित्युच्छ्रयति ।	४८८	६
स्वरादित्यवमशयति	४८५	१६	घृतान इान मिनाति ।	४८८	८
अध्ययुजयमानौ सम्मृ-			पर्युहणाद्योपसत्तना		
शते	४८६	१	स्तृत्वा	४८८	१०
अध्ययुं प्रच्छति य-			स्त्रुणेण विशाखे जुहोति	४८८	१४
जमान	४८६	४	अनाम्नातप्रतिपेधाश्च ।	४८८	१९
भद्रमित्वाह ।	४८६	५	नाभिदध्यात् सदा ।	४८९	१
तैस्तौ सहेत्यध्ययुरुपा-			मायावा	४८९	४
शु ।	४८६	७	उदग्गुणम् ।	४८९	६
पुनर्दक्षिणापरेऽध्वयु-			अष्टादशारत्यकवि-		
पुत्रोत्तरे	४८६	११	शति	४८९	८
प्रोक्षयेतात् रक्षोहण			नव तिर्यगर्धायामो वा	४८९	१०
इति ।	४८६	१६	औदुम्बरीं मध्य पृ-		
भेदे च मन्त्रावृत्ति			ष्ठयामेके	४८९	१२
सन्निपातित्वात्	४८६	१८	इन्द्रस्य च्छदिरिति		
अवनयनावस्तरणे,			मध्यम	४८९	१८
चावटवद्र	४८६	२०	त्रिवर्गो चोत्तरत ।	४८९	२१
तनुनुपरिकुशान्कृत्वा	४८७	३	परिव्येति परिवार्य		
तयाश्चर्माधिपवण प-			परिधीवण	४९०	१
रिक्तः	४८७	११	हविर्दानापरान्तमुत्त-		
तस्मिन् प्राण्यः पञ्च-			रेणाग्नीध्र	४९०	५
वेणवा	४८७	१५	निष्ठाप्य वैश्वदवम-		
			सीत्यालभते	४९०	९

सूत्राणि	पृ०	पं०
आसाद्याज्यानि दक्षि-		
णेऽनसि	४९६	२३
प्रतत्त्वमिति विच्छज्यो-		
पतिष्ठते ।	४९७	९
स्वाहा निरिति निष्क्र-		
म्याग्ने	४९७	१२
पत्नी च गार्हपत्ये		
तूर्णी	४९७	१९
चात्वाले मदन्ती;		
कृत्वा ।	४९७	२२
तामप्रहणभोजने		
अस्यात;	४९७	२४
मत्यनिवृत्ति ।	४९८	४
द्वयि शेषमस्त ।	४९८	६
अग्नीषोमीयोत; पशु ।	४९८	१५
तदेवत्य पशुपुरो-		
डाश ।	४९८	२२
अन्नपादि करोति ।	४९८	२५
दक्षिणेन हविर्दानं		
पश्चिडाः	४९९	२
शुद्धतीय च ।	४९९	५
मार्जालीयं दक्षिणेन		
जाघनीम् ।	४९९	७
प्रत्याहृत्य वा सोमा-		
हवनीय	४९९	१०
मृषेकादशिनीचेद्र-		
धाक्ष	४९९	१५
पूर्वाद् वा सम		
विभज्य ।	४९९	१९
पक्षसम्मिता वाग्री ।	४९९	२१

सूत्राणि	पृ०	पं०
यूपाहुत्यन्नधादानय-		
घाघपनानि	४९९	३३
भेदेनान्यत्सार्धपा-		
तिःवात् ।	५००	२
मध्यम परिलिष्योत्तरं	५००	३
आयटहोमात्करोति ।	५००	७
अङ्गनायाचपालक्ष-		
णात्	५००	९
इवो वा दक्षिणोत्तरा-		
णामन्न	५००	१२
परिवीय मध्यममव-		
गृह्नन् ।	५०१	१
अग्निष्ठे चैवाः रराताः	५०१	४
अभ्यञ्जनप्रभृति		
कराति ।	५०१	९
यथाखातमुच्छृपति ।	५०१	११
वर्षिष्ठां दक्षिणोत्तुपूर्वां		
इतरे ।	५०१	१३
तीवसुखसिष्ठः		
प्राची च ।	५०१	२०
यथायूप वेदिवर्द्धनम् ।	५०१	२२
वर्षिष्ठादक्षिण पितृ	५०२	१
मोक्षणाद्यवगृह्णा-		
त्करोत्य	५०२	७
अनुच्छिन्नय योत्तरम् ।	५०२	२४
यथोच्छिन्नसवनीया-		
नालमते	५०३	३
यकयूपे पथ्येकादश-		
न्यामाग्रेव	५०३	६
माग्रेयः प्रथमो गच्छत्य	५०३	११

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
द्वार्ये	५११	५	तदपरेण द्विदेवत्यानि		
आज्याभ्यादाय सोमं			प्रत्यङ्गि ।	५१४	१३
थार्थ	५११	१४	रास्नावमैन्द्रवायवम् ।	५१४	१६
अग्नीषोमीयवत्स्त-			अजकाव मैत्राव-		
रणम् ।	५१२	१	रुणम् ।	५१४	१८
आज्यासादनाङ्गन्वे-			औष्टमाश्विनम् ।	५१४	२२
धान्तरेणा	५१२	५	दक्षिणपूर्वाङ्गे शुक्राम-		
विश्वास्त्वामिति विसृ			न्धिना ।	५१४	२४
ज्योपतिष्ठते ।	५१२	१२	दक्षिण शुक्रस्याप्रय-		
एतेनहरणः सोमार्थ-			णस्थाली	५१५	१
स्यामि	५१२	१५	दक्षिणोक्थस्थाली		
नाद्धरण ततो बहिर्द्धा-			सपात्रा ।	५१५	४
भायात् ।	५१२	१८	तथादित्यस्याल्युत्तरा ।	५१५	५
अभिषुतस्य चानव-			ऋतुपात्रे पूर्वे स्तू		
हरणं	५१२	२०	पुष्करा	५१५	८
प्राग्वचं प्रवदितो.			ऊर्ध्वानीतराणि प्रादे-		
प्रातरनु	५१२	२३	शमात्राणि	५१५	११
देवेभ्य इत्यके ।	५१३	५	आमयणादपरां परि-		
सुग्रहण्या च प्रेष्यति ।	५१३	५	प्लवा ।	५१५	१३
प्रातरनुवाकं जाग्रदुपा-			शुक्ल जीवोर्णानाम् ।	५१५	१०
सीताध्वर्यु ।	५१३	९	उभयतो दशं परिप्ल-		
स्यप्याद्वा ।	५१३	११	वायाम् ।	५१६	२
अग्नीदैन्द्रमेकादश-			पूर्वेणोपस्तम्भनमुत्तरं	५१६	४
कपालं	५१३	१३	धुरि प्रचरणीम् ।	५१६	८
इन्द्राय वा हरिष्यसर-			पूर्वेणाक्षमुपारेपूत-		
स्वति	५१३	१८	भृतम् ।	५१६	११
उत्तेतु. पात्रयोजनम् ।	५१४	६	परेणाधवनीयम् ।	५१६	१४
खरात्तरपूर्वाङ्गे उपा-			प्रागक्षादशचमसान्त-		
श्वन्त	५१४	८	घृन्तानय-	५१६	१५
दक्षिणमुपाशो ।	५१४	११	अपर गृहीत्वाद्दक्ष-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
च्छन्नाहाय	५१६	२२
प्रेष्यति च मैत्रावरुणस्य	५१७	३
अपो गत्वा देवीराप इति	५१७	९
कार्ष्णिरीसीति मैत्रावरु- णचममेना	५१७	११
समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णाति ।	५१७	१४
एकधनांश्चात्रयन्ति ।	५१७	१६
पाशेजनांश्च द्युन्यो द्वौ द्वौ ।	५१७	१९
प्रयेत्य चात्वालस्यो परि	५१७	२२
इतरे तस्मिन्पानय- न्त्येके	५१८	५
ये षसतीयरी- कृत्वा	५१८	८
दोत्रा पृष्टः प्रत्याहो- तेषन्	५१८	१३
प्रचरणीसंस्त्रवममि- ष्टोमे	५१८	१६
वक्रये प्रथम परिधि- मालमते ।	५१८	२१
प्रविशत्येवान्यत्र ।	५१८	२३
रराट्रपालम्भन वा पोडनिति ।	५१९	३
उदिरनिरात्रे ।	५१९	५
अतीत्य दक्षिणेन होतार	५१९	८
तायश्चैकधनानाम् ।	५१९	१४
एकधनस्यान उभय-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
शेष	५१९	१७
उत्तरतो ऽध्वर्युयज- मानौ ।	५१९	२१
पूर्वोऽध्वर्युरपरेण परी- त्येतरे	५२०	१
वैयस्य त्वेत्यादिमादाय	५२०	५
स उपांशुसवनः ।	५२०	७
निग्राभ्यास्तु वाचयत्यु- रस्येना	५२०	१०
उपांशुसवने सोमं मि- मीते	५२०	१३
यत्त इति मितालम्भो- नम् ।	५२०	१६
प्रतिप्रस्थातांश्चन्द्रा- दत्ते	५२०	१९
भवात्रास्थेत्यासिञ्जाति	५२०	२२
प्रहरिष्यन्नेष्य मनसा	५२१	१
अमाये तृणम् ।	५२१	५
मा भेरिति प्रहरति ।	५२१	८
एवं तिरमिषुणात्पा- सेचं	५२१	१०
अष्टकृत्य एकादशकृत्यो	५२१	१२
सर्वे पञ्चवर्गाः पशुका- मस्या	५२१	१४
प्रतिषर्गं निग्राभं वा- चयति	५२१	१७
अद्रिणा चतुर्थम् ।	५२१	२१
तूर्णीं वा ।	५२२	१
उपांशु च गृह्णाति	५२२	३
प्रतिप्रस्थातोपगृह्णाति पात्रम् ।	५२२	६

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
एतत्संपन्नम् ।	५३८	२०	चमसेपूजयति नवस्त्र	५४२	९
सदोमिमर्शनादि धो-			शुक्रादुपस्तरणामि-		
त्तरयोः	५३९	५	धारणे ।	५४२	१२
पुरोडाषैश्चरति ।	५३९	७	होतृचमसे प्रथमम् ।	५४२	१५
एकं प्रदानम् ।	५३९	१०	शुक्रामग्नियज्ञां		
एकपात्रयामास्ताद्य			चरतः ।	५४२	१८
मध्ये	५३९	१२	शुक्लेणाध्वर्युर्मन्थिता	५४२	२२
प्रातः प्रातसवस्वे-			प्रोक्षितौ यूपशक्ला-		
न्द्राय	५३९	१८	वादाया	५४२	२५
आध्वग्याह प्रातः			देवस्स्वेति निष्क्रामतो	५४३	५
प्रातः	५३९	२१	अपरेणोत्तरवेदि-		
एवं यथासवनमनु-			मरत्नी	५४३	७
वाचन	५४०	१	सुवीर इति वक्षिणं		
उपभृति वाचयति	५४०	३	यूपदेश	५४३	१८
उभयं हुत्वा होतृ-			अपरेण यूपमरत्नी		
धिष्ये	५४०	५	सन्धस्तः	५४३	२१
निरवत्तां वेदाम् ।	५४०	११	पूर्वेणाशक्तौ ।	५४३	२३
द्विदेवस्यैश्चरति ।	५४०	१६	निरस्यतो निरस्तः		
घायव इन्द्रवायुज्या-			शण्ड	५४४	१
मनु	५४०	१८	आहवनीये प्रोक्षितौ		
अनुवपद्गृहेऽपि ।	५४१	४	प्रास्यतः	५४४	४
आधुतप्रत्याधुतप्रेषाश्च	५४१	७	अच्छिन्नस्येति ज-		
नान्तर्वात् ।	५४१	१३	पित्वा	५४४	६
स्यादविरोधात् ।	५४१	१५	उभयतो यूपं प्रत्यङ्-		
शेषं शेषमादित्य-			मुखौ	५४४	१०
स्थात्पामा	५४१	२२	तमनु प्रतिप्रस्थाता ।	५४४	१३
सनासिच्य तेनापि-			चमसाध्वर्यवश्च ।	५४४	१५
दधाति	५४२	१	प्रेष्यति च ।	५४४	१८
उघ्नीयमानेऽप्योऽनुवा-			प्रेतु होतृश्चमसः प्र-		
चयति ।	५४२	५	प्राज्ञः	५४४	२०

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
धागम्य प्रतिप्र-			शेषः शेषः होतु-		
स्थाता.	५४५	७	चमसे	५४८	१८
तः स होतुचमसे ।	५४५	१०	पुरोडाशमात्रामैन्द्र-		
पञ्चसूत्रयन्ति ।	५४५	१२	वायवे	५४८	१७
तानाध्याप्याध्याप्य			तानि प्रतिप्रस्थाता		
प्रेष्यति	५४५	१५	दक्षिणस्य	५४८	२२
प्रह्वन्यजेति प्राह्वया-			इदमादधाति ।	५४९	३
च्छांसिनम् ।	५४५	१८	चमसां श्योषच्छन्ति ।	५४९	५
प्रथमं द्रुयोत्तमं वा	५४५	२०	मार्जिते वाजिनेन		
होतारं प्रत्यङ्मुपसी-			चरन्ति	५४९	७
दत्तया	५४५	२२	यथोक्तं वा प्रसङ्गात् ।	५४९	२५
विदेवत्यान् भक्षयति			होतुचमसेन सोमं		
पूर्वः	५४६	२	भक्षयतः ।	५५०	२१
होता याचनमन्त्रवर्ण-			दिन्य मे गात्राणि		
कारणेभ्यः ।	५४६	१०	हरिय	५५०	२३
मन्त्रवर्णांश्च ।	५४६	२०	आप्यायस्तेति द्वाभ्यां	५५१	८
नाध्वर्युः सममिष्या-			सोमं वा सिञ्चन्ति	५५१	१०
हारात् ।	५४७	८	भसर्वमक्ष्तास्नात् ।	५५१	१३
मन्त्राणां चाविधाय-			दक्षिणस्य दक्षिणां-		
कथात् ।	५४७	१५	नस्य	५५१	१५
कारणस्य च समत्वात् ।	५४७	२२	ते नाराशः सा मा-	५५१	१८
मैन्द्रवायवं प्ररिपु-			पुरोडाशफलमादाय	५५१	२१
पदात्पैतु	५४७	२५	अच्छावाकायैनामय-		
याग्देवीर्हुपाणा			च्छत्राद्वा	५५१	२३
सोमस्य	५४८	३	आपो अस्मानिति		
पचतादन्यत् ।	५४८	६	मुचति	५५२	१
भक्षे हि मेति वा यथा			उपहूत उन्नीयमा-		
लिङ्गम् ।	५४८	८	नायानु	५५२	६
पथमितरौ प्रति मन्त्र-			अच्छावाकचमसमु-		
मैतु	५४८	१२	सयति	५५२	८
			मा निधानात्कारणा ।	५५२	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
पूर्वश्चाग्नीध्रादतः ।	५५२	१४	होति ।	५५४	१८
आग्नीध्रं हविषं शक्ति- जा इडां	५५२	१६	अन्यतरस्मिञ्छेयौ कृत्वा	५५४	२०
पत्नी चान्यच्छाला- याम् ।	५५२	१९	आहरति. भक्षः होतृपो- तुनेष्ट	५५५	१
उपविष्टेच्छालावाके ।	५५२	२१	विपर्यस्य पात्रं होतृ- पोतुर्नष्ट	५५५	
ऋतुमदैश्वरतो द्रोणा- कलशा	५५३	१	यावदुक्तं होतुर्यजमा- नयोगा	५५५	१
अध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः	५५३	७	कारणाद्वा होतृभक्षः ।	५५५	१
उत्तर उत्तरः प्रति- प्रस्थातुः ।	५५३	८	अप्राप्तैर्वरणम् ।	५५५	१
युगपत्प्रथमौ गृण्हीत उत्तमौ	५५३	१०	विपर्यस्य पात्रं होतुर्हि	५५६	
निष्क्रामत्येकः पविश- तीतरः ।	५५३	१३	तावद्वासर्वं हुतत्वात्पू- र्वेयाम् ।	५५६	
उत्तर उत्तरः प्रतिप्र- स्थाता	५५३	१५	निहित्य पात्रं होतु अभिहुत शोऽं सावे-	५५६	
उभयतोऽध्वर्यु पात्रेण	५५३	१८	त्यावृत्तौ	५५६	
सर्वहुताः प्रागुत्तमा- श्याम् ।	५५३	२०	ओर्मिति वा ।	५५६	
ऋतुनेति पदप्रेष्यतः ।	५५३	२२	शस्त्रान्ते नित्यम् ।	५५६	
ऋतुभिरिति चतुरः पात्रमुखे	५५४	२	वागन्तो वा पूर्वः ।	५५६	
पङ्कयुत्तमौ ।	५५४	५	येन्द्राग्रमादायाभावा- होक्त्यश	५५६	
यजमानः प्रेषितो होत पञ्चयू च ।	५५४	८	यस्य प्रैव. सप्तस्त्राणाम् ।	५५७	
त्योदण गृहीयादि- च्छनुप	५५४	११	नाराशंसानां च क- म्पना	५५७	
प्रतिप्रस्थातारमनुजु-	५५४	१४	निहितेषु वेद्योमः सशस्त्रस्य ।	५५७	
			भक्षप्रभृत्या निधाना- कृत्वा	५५७	

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
शुकपात्रेण द्रोणक-			एकधनार्धं च ।	५६०	५
लशादन्वा	५५७	१४	चरिते सर्वैः प्रशास्तः		
शुकं पुनभृत्यासिच्य	५५७	१८	प्रसु	५६०	७
पशुपुरोडाशप्रथमा-			प्रसृतानां सर्पणम् ।	५६०	९
त्सवनीया	५५७	२२	दशमोऽध्यायः ।		
स्तोत्रमुपाकरोति			सपणादिमाघ्यन्दि-		
तृणाश्यां	५५८	४	नम् ।	५६१	१
एवं धुर्मेपु सर्वत्र ।	५५८	८	होतृचमसे वसनी-		
सर्वभक्षाश्चमसाः ।	५५८	१२	वरीः कृत्वा	५६१	५
मार्जालीये पात्रप्रक्षा-			अद्रघादान प्रभृतिविप-		
लनम् ।	५५८	१३	यांयान	५६१	९
उक्ष्य । च तृणहाति			आत्तममिमिमीत ।	५६१	१२
श्च	५५८	१५	उपांशुसवनस्यानिङ्ग-		
मिलावरुणाश्यां			नश्रुतेः ।	५६१	१५
त्वेति वा	५५८	१९	इहाइ इहाइ इति प्रथमः		
तूष्णीः सादनम् ।	५५८	२१	पर्यायः ।	५६१	१९
स्तोत्रमुपाकरोति ।	५५८	२३	अविलम्बितो द्वितीय-		
उक्ष्यशा यज सोमा-			स्तूर्णस्तृतीयः ।	५६२	१
नामिति	५५९	२	अविलम्बितस्यान		
यस्य विप्रहस्तस्य			उत्तमे	५६२	१०
प्रथमं	५५९	५	अर्धं वा विशेषोपदे-		
ग्रहशेनं चास्मिन्ना			शात् ।	५६२	१३
सिञ्चति ।	५५९	७	शुकप्रभृतिचतुर्णां		
एवं प्रतिप्रस्थातोत्तरा-			ग्रहणम् ।	५६२	२०
श्याम ।	५५९	१०	आग्रयणः स्वतृती-		
इन्द्रायत्वेति प्राक्षणा	५५९	१३	याश्या	५६२	२२
प्रागच्छावाकविप्र-			प्रागुक्त्यान्मरुत्वती-		
हात्सोमो	५५९	२२	यमृतु	५६२	२५
वसतीवर्षार्धं चामि-			उत्तरमेके ।	५६३	२
अस्याधवनीये	५५९	२४			

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
आध्वनीयावुचेतो-			तासु	५७९	१८
दशनेत	५७६	१७	स्यादुष्किलीयासु		
तत आग्रयणं गृह्णाति। ५७६	१९		चच्छन् ।	५८०	१
उक्त्यर्थं चोत्तरेऽश्वेकया। ५७६	२१		आ पात्रप्रक्षालनात्		
पूतभृत्या शिरमासिञ्च ५७७	१		कृत्वा	५८०	२
अदस्मै नर इत्येनामघे ५७७	६		आज्येनोभयतः परि-		
समन्वारव्यनिष्क्रम			यजति ।	५८०	३
णादि	५७७	८	अन्यतरतो वा ।	५८०	८
पक्षौ संघदस्तेत्युपचय ५७७	११		घृतस्य यजत्याह	५८०	१०
प्रातः सवनप्रभृत्या ५७७	१२		सौम्यस्य यतेति		
शमिप्रनुशासनप्रभृती-			सौम्येन	५८०	१४
हान्तं	५७७	१५	यावदुक्तं सौम्यस्य	५८०	१८
चमसैरेव ।	५७७	२२	आज्यमासिच्योद्गात्रे		
होतुचमसं गृहीत्वा-			सौम्यं	५८१	१
आव्याह	५७८	३	आग्नीध्राये पुनः पश्चा-		
प्राणिडाभश्चाद्विधिर्धाने ५७८	१०		दिकान्	५८१	२
यजमानपितृभ्यां वा			उपयाम गृहीतोसि		
तस्य	५७८	१७	वृहस्पतिस्तुन	५८१	१५
भस्त्रावित्वेडामुपाश्व			प्रचरयिषेपेण श्रीणा-		
न्तर्याम	५७८	२२	त्येन	५८१	१६
सावित्रग्रहणं वाम			अग्नीत्पत्नीयनस्य		
मघेति	५७९	१	यज	५८१	१८
देवाय सवित्रे ऽनुवा-			अग्नाइ पत्नीवर्जित्यु-		
चयति ।	५७९	६	त्तरार्धे	५८१	२०
अभक्षितेन महावै-			प्रेष्यति चाग्नींशेषु-		
भ्वदेव	५७९	९	रुपस्य	५८१	२२
होना शंसति ।	५७९	११	प्रभावयेत्युक्त्यादिषु	५८२	१०
एकया च दशभि-			आग्नीध्रे भक्षय्यं वपद्	५८२	१२
धेति	५७९	१४	मपात्र नासदिति तेषु	५८२	१५
प्रथा या यद्वैरित्ये-			अथ वा भक्षण पात्र		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
हरण	५८२	१८	उन्नेतानुवाचयति		
अग्नीप्रक्षाल्य खरे	५८२	२२	मूर्धेति	५८६	४
यत्रायज्ञियः स्तोत्रमुपा	५८३	१	अथाव्याह धानास्तोमा	५८६	१४
प्रोणुत चेच्छन्नुद्गा-			भक्षः यदिच्छन् ।	५८६	१७
तृयत् ।	५८३	४	उत्तरवेदी या निधाय	५८६	१९
पत्नीः मदः प्रवेशया-			यस्ते अश्वसरिति प्रा-		
परे	५८३	६	णमक्ष	५८६	२२
शान्नेजनीभिरभि-			शाफलाधानं देवकृत-		
पिञ्चति	५८३	१२	स्येति	५८७	४
उद्गात्रानुष्ठाता ग-			अपरेण चात्वालं य-		
च्छति	५८३	१६	याश्च	५८७	६
एवान इन्द्रो मधवेति	५८३	१८	मुत्तान्यालभन्ते दधि-		
जघनयामिस्थाने			क्राव्या	५८७	१३
गृह्णाभी	५८३	२२	पत्नीसंयाजा. पशुयन्ता	५८७	१६
धैभ्यावर यजमानस्य	५८४	१	समिन्द्रेण इति नय		
पात्रप्रक्षालनान्तेऽ-			समि	५८७	२२
नुयाजाः	५८४	३	आसन्धुदुग्धयो चा-		
मिक्त्वा विप्रहणमु-			त्वालः	५८८	३
त्तरेभ्यः	५८४	७	कृष्णविशणामेखले	५८८	६
स्तुतपत्रे अधिके			प्रतिप्रस्थाता च दाहुः	५८८	९
षोडशी	५८४	११	उरुहीति वाचयति		
तृतीयसवने प्रसवः ।	५८४	१८	यज	५८८	१२
स्यग्व्यूहनमग्नेन-			माम प्रेषयति गाय धू-		
स्वते	५८४	२३	हीति वा ।	५८८	११
पशुदेवतायनस्वति			व्यघ्नोदकान्तपोष्य ।	५८८	१४
श्यां	५८५	७	सर्धे निधनमुपयन्ति ।	५८८	१६
सर्धो वा सघनीय-			आहृतमादायावमृषम्	५८८	१८
सौम्य	५८५	१४	तद्भावेन्या ।	५८९	१
विमुच्य स्वद्यौ द्रोणक-			नमो घरुणायेति वाक्य	५८९	३
मशे	५८५	२२	प्रास्य समिधं चतुष्ट-		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
हीने	५८९	६	आसायैमानाउपनाम	५९३	९
अपरेण प्रयाजान्	५८९	१०	उदयमानीयाग्नेयः		
अप्सु जुहोति ।	५८९	१४	पञ्चकपालः	५९३	४
एककपालेनाघदायं	५८९	१७	द्विरण्यं दक्षिणानङ्-		
श्रुजीपस्येच्छन्नवधे	५८९	२२	धान्वा	५९३	८
श्रुजीपस्य सकृत्	५९०	३	पशुवद्वाहुनिः ।	५९३	१०
यश एतत्कुर्यात् ।	५९०	५	तदन्ते सायमाहुनिः ।	५९३	१२
यजमानान्तरावाज्व-			सामाङ्गं सर्जिध	५९३	१३
भागौ	५९०	९	नित्या वा प्रातराहुनिः	५९३	१७
अन्यतरकृत्वा समु-			नियतक्रियानः ।	५९३	२१
द्वैत	५९०	१२	एष प्रथमः सोमः ।	५९४	१
देवीराप इति विस्-			आदीप्य प्रविशन्ति ।	५९४	४
ज्योष	५९०	१७	पशुभरेऽर्घ्याप्रयोम	५९४	८
अवभृथेति मज्जयति ।	५९०	१९	तेषामुर्ध्वोच्छायाक-		
कृष्णाजिनान्ते च मा	५९०	२१	र्माम	५९५	१२
पुत्रायेनत्प्रदाय धरुण	५९१	४	वैश्वराज्ययोः सोमे-		
सोमलितं प्रास्वति ।	५९१	९	न्यप्रोध	५९५	२१
अदानं पूर्वयोः ।	५९१	११	चमसोभ्रयनकाले		
उद्वयमित्युन्नेत्रो-			याहृत्य	५९६	६
न्नीता	५९१	१३	ह्रयमानेषु कुशनरुणेन	५९६	९
शालाह्वयमपरेणास्ते	५९१	२०			
कृष्णाजिनं निधायो-			एकादशोऽध्यायः ।		
दय	५९२	३			
पथ्यास्ततिश्च चतु-			प्रह्वत्वमनः ।	५९७	१
र्धीति ।	५९२	५	वाग्यनः कर्मणि वर्ते-		
पात्रप्रोक्षणाद्याज्यासा-			माने	५९७	४
दान	५९२	८	द्विरण्यत्रत्याऽहुतायां	५९७	६
स्ववेगूहनादि वा कृत-			कीति प्राञ्जनीत्य पूर्व-		
त्वात् ।	५९२	१७	णानः	५९७	१०
यशाभाव उक्षा ।	५९२	२३	दक्षिणार्नि वा परेण		
उमपाभावे पयस्या ।	५९२	२५	घर्मे ।	५९७	१४

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
स्तन्ययजुर्हस्तिप्यत्या-			अपरेण विष्ण्याति-		
हवनीय	५९७	१९	तरे ।	६००	१४
एव सर्वत्र प्रागग्नी-			नेष्टा च ।	६००	१६
योमी	५९८	४	विमर्हस्थितमश्नरः प्रशास्तु-		
कर्मणः कर्मणो वा	५९८	७	विष्ण्यं	६००	१९
आहवनीये प्रवीय-			स्वर्गममिनरे ।	६०१	४
माने	५९८	१०	ज्योतिष्टोमघर्मां एकाह-		
सर्वत्रैके ।	५९८	१३	द्वादशाह	६०३	८
स्तीर्णायां यथाधमेत्या	५९८	१६	प्रथमस्य प्राग्यस्तोम-		
अग्नीषोमप्रणयनायो-			साधः	६०४	१३
क्षरेण	५९८	१८	अग्निपुस्तु च	६०४	२६
हुने च सोममादायाग्नि	५९८	२१	एके ।	६०५	५
यजनमानो वा सोमः ह-			द्वादशाहः सन्त्रमही-		
रेत् ।	५९९	३	नश्च ।	६०५	१२
अन्यस्मै प्रदायानिहिते	५९९	५	आसत उपयन्तीति स-		
हुने च सोममादायाह-			त्रलिङ्गं	६०५	१४
वनीयं	५९९	९	उभयनोऽनिशत्रं सत्रमु-		
अपररात्रे ऽग्नीषोमप्र-			परि	६०५	२०
णयन	५९९	१२	यजमानाः सर्वे सत्रेषु	५०५	२१
विमुखाः होमः हुया	५९९	१५	अक्षिणानि च स्वाभियो		
प्रजोत्रामन्त्रित एनं ते	५९९	१९	गात् ।	६०६	३
देवसावितरेतत् पृह-			गृहपतिर्याजमानमुक्त-		
रूपने	६००	२	स्यात् ।	६०६	६
रश्मिना सत्यायेति वा	६००	४	दर्शनाथ ।	६०६	९
येन प्रवेशने तस्मिन्स-			सर्वे संस्कारात् ।	६०६	१२
पेणम् ।	६००	७	दर्शने यचनात् ।	६०६	१५
पूर्वेण यूप परीत्याजरे-			अयिमघनि गृहपत्यन्वा-		
ण चेत् ।	६००	१०	रुद्रः ।	६०६	१७
प्रशास्तुर्हस्तिगत			परार्थेनेकः कृतव्यात्	६०६	२१
आस्ते ।	६००	१३	अग्निं चेष्यमाणः समा-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
रात्र	६०६	२४
गृहगङ्गाद्वयीयेऽद्वार-		
प्राप्तनम ।	६०७	६
नन प्राजापत्यः पशु	६०७	७
आज्यन पत्नीसयाजा	६०७	११
नदहर्नीक्षा ।	६०७	११
अशकौ नियतक्रिया स-		
मारुद	६०७	१९
दक्षिणाल उदग्ध-		
शायं	६०७	२४
गार्हपत्ये प्राप्तनमम ।	६०८	२
आहवनीयस्तन ।	६०८	४
तत्र दीक्षा ।	६०८	६
उपवसथगभृति प्राग-		
ग्रीवाम	६०८	८
भुते ।	६०८	१३
ता यथोक्त गृहपते ।	६०८	१७
आग्नीध्रीय उद्यतऽद्वार		
मेकैक	६०८	२१
प्रथग्ग्री सवनीयपुरो-		
डाशा	६०९	२
पत्नीसयाजाश्च पूर्व-		
वत् ।	६०९	६
गृहपतिं वा पर्युपविश्य	६०९	८
गृहपति. प्रथमः प्रथम	६०९	१०
जात जात गृहपतिर्गो-		
हंपत्ये	६०९	१२
उपवसथगभृति तुल्य-		
सर्वेषु ।	६०९	१४
अरण्ययोर्षादुगृहपतेर्य		

सूत्राणि	पृ०	पं०
इतो	६०९	१८
यद्यस्त्रं घनरे ।	६१०	६
दीक्षाकाले संवादप्र-		
भूत	६१०	१०
एकादशोत्तमे शालागा-		
हंत्य	६१०	१४
एकपुगोडाशेषु मत्यास-		
ममवा	६१०	१९
वाहस्पत्यमेक ।	६११	३
दीक्षा द्वादशोपसदस्या	६११	५
अभ्यर्च्यगृहपतिं दीक्ष-		
यति	६११	७
अनुपति पक्षीरुत्तर		
उत्तरः ।	६११	११
त एधोभेतुः ।	६११	१२
दक्षिणाकाले कृष्णाजि-		
नानि	६११	१४
पृष्ठच. पदह. प्रथमो	६१२	३
तत्रातिमाह्यमहर्ण इपहे	६१२	८
उत्तरे वा ।	६१२	१२
उभयोर्वा ।	६१२	१५
माहेन्द्रमनुहोमः ।	६१२	१९
अग्ने यन्मस्विन्निन्द्रो-		
जिष्ठ	६१२	२१
पृष्ठकाले रघसऽसारण	६१३	१
द्वितीये दुन्दुभिदब्दे-		
नोपा	६१३	४
तृतीय औपवाजनैः ।	६१३	६
चतुर्थेऽरणिभ्यां मन्थन	६१३	८
पञ्चमे सावकं योद-		

सुत्राणि	पृ०	पं०	सुत्राणि	पृ०	पं०
पाठ्या ।	६१३	११	स्पृश्य	६१६	१
पष्ठे सांघातिनेन ।	६१३	१३	शालाह्वयैस्वारब्धे-		
मातृभिर्गैस्तान्मसः			ष्विह ।	६१६	३
सृज्य सदः	६१३	१५	अपरामुपसृज्यति ।	६१६	५
स्वयमृतुपाज्येययाध्वो-			उत्तरेण परिष्कार्या-		
श्रमद्य	६१३	१७	परेण	६१६	७
होतृप्रत्ययः प्रतिगारः ।	६१४	५	उत्तरवेदिधोण्या		
प्राकृतं चान्यार्थत्वादि-			घोस्तर	६१६	१३
तरेषाम् ।	६१४	७	युधं तमिति दक्षिणस्या-		
पडहस्तेन बहु वदे-			घोक्ष	६१६	१६
नान्य	६१४	११	ग्रहं गृह्णाति प्राजापत्यं	६१६	२१
मघो प्राशनं घृतस्य			चतुर्दोतृन्याख्यानां		
घा ।	६१४	१६	होतुः ।	६१७	३
उक्ष्याद्दृष्ट्वाऽमास्त्रय			गृहपतिरजानति ।	६१७	५
उत्तरे ।	६१४	१८	प्रतिगृणात्परासुरिमे		
अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं			यजमाना	६१७	९
दशमम् ।	६१४	२०	ग्रहोद्यं वदन्ति ।	६१७	१२
पक्षीसयाजान्तान्यहा-			प्रजापतेरगुणारूपानम्	६१७	१४
न्यन्त्यवर्जम् ।	६१५	१	अप्रतिमायां वा त-		
एकैको वाग्यतः			ह्यादः ।	६१७	१६
सोमः	६१५	७	आदवमोधिक वा नाम-		
वसतीवरिपरिहरणादि			धेयात् ।	६१७	१९
घा ।	६१५	१०	अनलमिमे गृह्णात्यो-		
इतरे विस्वयन्ने स-			दुम्भरीं	६१७	२२
ध्याशयं	६१५	१२	अलमिमे निष्क्रय्या-		
तत्राप्यशनम् ।	६१५	१८	परेणो	६१८	१
दशमे वा सशिधेः ।	६१५	२०	घाग्निसर्जनं सत्र-		
अलमिमे समिदाधानं			कामेन ।	६१८	४
सर्वेषु ।	६१५	२४	प्रयक्कामेषु भूर्भुव		
दशमे ऽपराह्णे ऽप उप-			इति ।	६१८	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
सुग्रहाण्याह्वानं गृह-		
पनेर्ये	६१८	११
अप उपस्पर्शनाद्येन-		
तस्मात्	६१८	१५
अन्नप्राप्रयणोक्त्या		
वागन्तु	६१८	१९
प्रातः सघनेऽतिप्राह्या-		
न्गृहीत्वा	६१८	२१
माध्यान्दिने वाप्रयणा-		
दुत्तरः ।	६१९	८
धाराग्रहान्ते घातिप्र-		
हान् ।	६१९	११
पूतभृतो घोषाकारिण्य-		
स्पृष्टम् ।	६१९	१३
अपो निधायान्श्व-		
दाश्य	६१९	१८
अंशोन्तूषाणि मघम् ।	६१९	२१
अनुच्छसञ्चेच्छन् ।	६१९	२३
अथादानांशुनि-		
वपनो	६२०	१
उद्यम्य घा प्रहरणम् ।	६२०	४
सत्प्रमहस्रमर्धवेद		
सवाजपेय	६२०	६
द्वादशघाततयों ग-		
भिषगो	६२०	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
शेषात् ।	६२०	१९
विप्रहार्दित्यप्रहप्रतिपे-		
धाच्च ।	६२१	२
अनुष्टुत इत्युक्त्वा		
धूतान्य	६२१	१९
अंशुन्तूषांमे निद-		
धान्यु	६२१	२२
अंशुषदक्षिणा ।	६२१	२५
उक्त्यान्ते षोडशिच-		
रणमु	६२१	२७
तृणहिरण्यैस्तोत्रोपाक-		
रण	६२२	४
इन्द्रश्चसम्राडिति भक्ष-		
णाम् ।	६२२	९
आ पात्रप्रक्षालना-		
रक्त्या	६२२	११
त्रयः पर्यायाश्चमसैश्च-		
तुलांशः	६२२	१८
होतुः प्रथम प्रथममुक्-		
त्य	६२२	२१
तदन्ते चममानुव्रीय	६२२	२३
हाता शंसांस्याश्विनम् ।	६२३	३
शस्त्रान्त आश्विनेन		
सर्व	६२३	५
अश्विभ्यान्तिपो-		
अश्वि	६२३	८

सूत्राणि	पृ०	पं०
अधोदितत्वाच्च ।	६२५	२१
अग्निमघेति च लिङ्गात् ।	६२५	२४
प्रायणीयाहुत्तरमह-		
श्च ।	६२६	६
न सम्पच्छते ।	६२६	१३
कालो वचनात् ।	६२६	१९

त्रयोदशोऽध्यायः ।

द्वादशाहधर्मा सत्त्रेषु	६२७	४
गवामयनायैकाष्ट-		
कायां	६२७	१०
फान्मुनीपौर्णमासे ।	६२७	१२
चैत्र्याम् ।	६२७	१४
चतुरहे वा पुरस्ता-		
त्प्राक्	६२७	१६
चैत्र्यानन्तर्यात् ।	६२७	२०
सर्वा वा विशेषात् ।	६२८	३
माघी वा क्रयधुते ।	६२८	७
लोकप्रत्ययात् ।	६२८	१३
अथवादाच्च ।	६२८	१६
पथमानेपृक्षातारमन्वा-		
रभेरन्	६२८	२२
सर्वत्रैके ।	६२९	४
यजार्तिशब्दात् ।	६२९	७
न प्रकरणात् ।	६२९	१०
अभिप्लव्य पदहोमि-		
ष्टोमौ	६२९	१४
अतिरात्राश्चतुर्विंश-		
महर	६२९	२०
चत्वारोऽभिप्लवा		

सूत्राणि	पृ०	पं०
पृष्ठयश्च	६३०	१
एव चत्वार उत्तरे ।	६३०	२
पष्ठे त्रयोऽभिप्लवाः		
पृष्ठ्याः ।	६३०	४
अभिजिदग्निष्टोमः ।	६३०	६
अथ स्वरसामानो		
ऽग्निष्टोमा	६३०	१०
अग्निष्टोमो विपुवान् ।	६३०	१२
प्रातरनुवाकः सन्धिघे-		
लाया	६३०	१४
सौर्य उपालम्भ्यः ।	६३०	२०
उबुलमिति ग्रहग्रहण-		
मति	६३०	२२
पूर्वपक्ष प्रतिलोमम् ।	६३१	१
अभिजिदस्थाने विश्व-		
जिदग्नि	६३१	४
सर्वपृष्ठश्चेत्सर्वेऽति-		
प्राज्ञा ।	६३१	६
पष्ठ मासे त्रयोऽभि-		
प्लवा	६३१	११
प्राजापत्य उपालम्भ्य ।	६३१	१६
ग्रह गृह्णाति चित इन्द्र	६३१	१८
उपमा यन्तु मज्जय-		
त्सनीडा	६३१	२१
मौञ्जास्तन्तवो वैतसं वा-		
दनम् ।	६३२	२
अग्नीष्टुपचिदग्निः प्रेक्षे		
होता	६३२	३
उद्गातासन्धां प्रादे-		
शपाद्याः	६३२	६

सूत्राणि	पृ०	पं०
अतिगरापमरौ ।	६३२	९
आंकोशत्वेकं प्रशंस-		
त्यपर ।	६३२	१२
पुंश्चलृपहार्चारिणाव-		
न्योन्य	६३२	१३
शुद्रायौ चर्मणि परिम-		
ण्डले	६३२	१५
जयन्यार्थः ।	६३३	२
माजालीयं दक्षिणेन		
परिवृत्ते	६३३	३
छात्रियं संभ्राहयति	६३३	५
मर्माणि न इति कवचं	६३३	९
तूर्णामन्येषु ।	६३३	११
त्रि समन्तं परिपन्ति	६३३	१४
दक्षिणन चर्मयन्ति		
चिनि	६३४	१
सद स्रक्तिषु पुंश्च-		
भोर्	६३४	४
अग्राध्रमपरेण श्वध्र	६३४	५
गो रात्र्याका. काण्ड-		
वर्णाश्च	६३४	८
उपगार्यन्ति ।	६३४	१०
अन्याश्च शब्दान् कु-		
र्वान् ।	६३४	१२
उदकुम्भान् शिरस्तु		
कृत्वा	६३४	१४
वाचयत्यना पर्याया-		
दिपु ।	६३५	२
हैमहा३ हैमहा३ इति ।	६३५	४
गायो हार सुरमय ईदं		

सूत्राणि	पृ०	पं०
मधु	६३५	६
अपसेव्य प्रदक्षिणे		
चान्तोत्रा	६३५	१५
त्रिस्त्रिर्वा ।	६३५	१७
निपिच्य माजालीये		
पूर्णौ	६३६	१
अमिगरादिस्तूपमाने	६३६	४
अतिरात्र श्व ।	६३६	१६
तिस्रोऽनूचन्ध्या मैत्राव-		
रणी	६३६	२०
संवत्सरावरं पु सत्त्वं-		
प्रसार	६३६	२३
अनूचन्ध्या वपाहो-		
मान्ते	६३७	२
पत्न्यश्च ।	६३७	५
त्रैघातव्युदवसानीया		
सर्वत्र ।	६३७	७
अवभृथाहुदत्यज्योति-		
तिष्टोमां	६३७	११
सहस्रदक्षिणो वा ।	६३७	१७
एकाहमेकं ।	६३७	१९
सत्त्राहं प्रकरणात् ।	६३७	२१
फलाशुनेश्च ।	६३८	३
न फलं न्यायात् ।	६३८	५
बालप्राधान्याच्च ।	६३८	७
सहस्रदक्षिणे अग्रात्र	६३८	१४
आद्येहन् प्रथमानय-		
दन्त्य	६३८	१९
हविर्धोनाग्नीध्रान्तरे		
द्रोण	६३८	२२
इडे रत इति दक्षिणे		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
इत्याः	३३९	३	प्रतिलोममुपरि ।	६४२	४
घोचोरिति वान्ने ।	६३९	७	नानादीक्षा परियक्षाः	६४२	८
सर्वतो नमसु दशमी	६३९	९	सप्तदशदीक्षाः ।	६४२	१२
उन्नेतारौ वा कृत्वाना-			देवसवितरिति जुहोति	६४२	१४
ध्यायते	६३९	१२	सकृद्दीक्षारम्भे कर्म-		
दशदशभदेन दक्षि-			कृत्वात् ।	६४२	१४
णादधात् ।	६३९	१६	क्रयणावेद्यारम्भप्रव-		
भनूयभ्यवपाहामान्ते			र्योस्ता	६४३	४
दद्यादनाम् ।	६३९	१९	सोमात् क्रियमाणा-		
उदवमानीयायां वा ।	६३९	२१	हसदितं	६४३	११
अन्यदिच्छन् ।	६४०	१	तद्द्रव्याणां वा ।	६४३	१५
अहर्गणे व्युत्क्रामता-			पर्युह्यमाणे शुहरणम् ।	६४३	१७
द्यन्वहम् ।	६४०	३	दक्षिणेन प्रवेश्य द-		
क्षतीवरिप्रहर्णं च ।	६४०	५	क्षिणाग्रौ	६४३	१९
एके माध्यान्दिने ऽव-			खरं कृत्वा नाराशंस-		
नीय ।	६४०	७	स्थाने	६४४	१
चतुर्दशोऽध्यायः ।			दक्षिणतः सन्धि-		
वाजपेयः शरद्यचै-			करोति	६४४	३
श्यस्य ।	६४१	१	यूपवेदनं सप्तदशभि-		
उभयतः शुक्लपक्षौ			वैलै	६४४	५
गृहस्पति	६४१	७	भ्यो वा स्वनीयेषु ।	६४४	१०
ज्योतिष्टोमेन वा ।	६४१	९	उत्कीर्णसमाग्रौ गौधू-		
द्वादश वा ।	६४१	११	मचपालः ।	६४४	१४
पुरस्तादयुधु ज्योति-			सुत्यादौ हिरण्यस्रजो-		
ष्टोमः	६४१	१४	प्रपिनह्यन्ते	६४४	१८
प्रतिलोमं पार्श्विका-			सर्वप्रविशेयात् ।	६४५	१
न्युपरि ।	६४१	१६	एकधनप्रवेशनकाले		
सर्वाग्निष्टामैर्वा राजसु-			सुरा	६४५	३
यसोमैः ।	६४२	२	प्रातः सवनेति प्राह्यान्-		
			दित्वा	६४५	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
धुषसदमिति प्रतिम-		
न्त्रमति	६४५	१०
सप्तदशापयन् ।	६४५	१२
नेष्टा च तावतः सौ-		
रात् ।	६४५	१४
व्यत्यास ग्रहणम् ।	६४५	१६
अक्षानतिकमणं ग्रहा-		
णाम् ।	६४५	१९
उपर्युपर्यक्षमभ्युर्थो-		
रयस्य	६४६	२
विपृचावित्वाहरतः ।	६४६	५
हिरण्येन मधुग्रह		
गृहीत्वा	६४६	८
अतिरात्रपशुनुपाकृत्य	६४६	१०
तदभावेऽपुश्चिम ।	६४६	१३
प्राजापत्यांश्च सप्तदश-		
इयामतूप	६४६	१५
तदगुणामावे सर्वेया-		
मेकदेशोऽपि ।	६४६	१७
षाच उत्तममेक ।	६४७	१
माहेन्द्रान्ते वशावपा-		
चरणम् ।	६४७	२२
अवदानैश्च द्वैधः		
श्रुतेः ।	६४७	२४
पूर्वेष्वो देवतास्त्रिष्ट-		
कृद्भ्या	६४८	१
वामदेव्यग्रहान्ते प्राजा-		
पत्यानाम् ।	६४८	४
रज्ज्व्यूहनात्प्राग्ध-		
विषा ।	६४८	६

सूत्राणि	पृ०	पं०
यथान्यायं बोभयोः ।	६४८	८
वशायाश्च ।	६४८	११
ऐक्यं च श्रवणम् ।	६४८	१४
अदानं च विशो ।	६४८	१६
माध्यन्दिनीयैः सह		
नैवारश्चरु	६४८	२०
सहचामुष्टिनिवृत्तिः		
समान्यान् ।	६४९	३
न यजतिशब्दात् ।	६४९	८
सप्तदशसप्तदशशता-		
नि ददाति	६४९	२७
सप्तदशवृषत्यो निष्क		
कण्ठ्य ।	६५०	१
हस्तिवह्नकमहान-		
सानाम् ।	६५०	३
जातेर्जातेश्च सप्तदशगण		
पूरणात् ।	६५०	५
द्रव्येषु वा सप्तदशता-		
सप्तदश	६५०	८
मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य		
वज्र	६५०	१३
दक्षिणेन चात्वालमा-		
वर्त्तयति	६५०	१७
अश्वान् प्रोक्षत्यपोष-		
नीयमानान्	६५१	१
समुद्ययो वा ।	६५१	४
दक्षिण युनक्ति वातो		
वेति ।	६५१	६
उत्तरं वोत्तरः हा		
इति ।	६५१	८

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
दक्षिणामाष्टिं जवो यस्त इति ।	६५१	१०	तुन्दुभीन्वादयन्ति ।	६५३	१७
अयुक्तश्चतुर्थोऽनुग-			एष स इति प्रत्युचं		
च्छति सर्वयन्त्रि	६५१	११	- अनुमन्त्रयने वा ।	६५३	२१
यार्हस्पत्यमेनानाघाप-			उत्तरेण च चित्रण ।	६५४	२
यति	६५१	१४	सुन्वन् जयति ।	६५४	६
चतुर्युजो युनक्तपरां-			शाखां प्रदक्षिणं कृत्वा		
स्तूर्णी	६५२	१	यन्ति ।	६५४	८
देवस्याहमिति ग्रहा			आगतेषु ग्रहाचरोहति	६५४	१०
रयचक्र	६५२	४	एषाह वा इति मन्त्राह-		
येन्द्राः क्षत्रियस्य चक्र-			तमेव	६५४	१३
तुन्दुभ्याः ।	६५२	७	तूर्णीमितरान् ।	६५४	१५
सप्तदशतुन्दुभीनास-			अवरुह्य नैवारमालभते-		
जत्यनुवेदि	६५२	९	तीर्थे	६५४	१७
गृहस्पते वाजमित्येकं			यजुर्युक्तानाघापयति	६५४	२१
तुन्दुभि	६५२	११	चतुर्य युक्त्वाध्वयं		
क्षत्रियः सप्तदशेषु-			वे ददाति ।	६५५	३
व्याधानस्य	६५२	१४	सर्वेभ्यः षोडश ।	६५५	५
मन्त्रे मिनोत्तौदुम्बरीऽ			अध्वयुं यजमानो मधु-		
शास्त्राम् ।	६५२	१८	ग्रहः	६५५	७
देवस्याहमिति यजुर्युक्तमा-			नेष्टा च सौरान्पश्चिमेन	६५५	१०
रोहति	६५२	२०	ग्रहणे मधुग्रहं गृह्णाति	६५५	१४
अध्वर्योश्च तूर्णी ग्रहा-			तः स यथेष्टं कुरुते ।	६५५	१६
चार्यन्ते	६५३	१	द्वादश स्वचाहुनीर्जुहोत्या-		
इतरेषामेकस्मिन्राज्यो			पये	६५५	१८
वैश्यो वा	६५३	६	नेष्टा पक्षीमानेष्यन्कौशं-		
आजिऽ शीघ्रं यन्ति ।	६५३	१०	वासः	६५६	१
घाजिन इति वाच-			अन्तरं दीक्षितयच-		
यति ।	६५३	१३	नात् ।	६५६	६
ग्रहाग्निः साम गायति	६५३	१५	निधयणीं यूप उच्छ-		
			यत्यु	६५६	९

सूत्राणि	पृ०	पं०
आरोह्यन् जायामामन्त्र-		
यते	६५६	११
स्तरिति गोधूममाल-		
भते ।	६५६	१५
शिरसा यूपमुज्जिहीते		
मृताः	६५६	१७
अस्मे व इति दिशो धी-		
क्षते ।	६५६	१९
सप्तदशादधत्तपत्रो-		
पनद्धा	६५६	२१
प्रतिगृह्णत्येनान् ।	६५७	३
नमो माघ इति भूमिमवे-		
क्षते	६५७	५
उत्तरयेदिमपरेणौदुम्ब-		
रीमा	६५७	८
सुन्वन्तमस्यामुपवे-		
शयति	६५७	११
निवारेण प्रचरति ।	६५७	१४
माग्वस्त्रिष्टुत औदु-		
म्भरे	६५७	१६
सप्तदशाग्रान्यावपति ।	६५७	१९
यावत्स्मृति या ।	६५७	२०
एकवर्जम् ।	६५८	२
अभोजनं तस्योच्छा-		
सात् ।	६५८	४
सुर्येण सम्प्रताप्य-		
होति	६५८	६
शोपेणामिपिश्नाति यज-		
मानं	६५८	११
सरस्वत्यै पाचस्याने	६५८	१३

सूत्राणि	पृ०	पं०
सरस्वत्यै त्वेति या ।	६५८	१५
सम्राडपमसावित्वाह		
नाम	६५८	१६
अग्निरेकाक्षरेणोपयु-		
वाकं	६५८	१८
अवच्छेद्य गच्छति स्तो-		
त्राय	६५८	२२
उज्जितिभ्यो वोत्तरो मा	६५९	३
पोडरयन्ते स्तोत्रं चमसै-		
रेच ।	६५९	५
ऋतिवक्चमसेषु सप्त		
दशा	६५९	८
एकं नेष्टु ।	६५९	११
उदघसान्नीयान्ते यूपवे		
ष्टना	६५९	१३
यथोपयुक्तः द्विरव्य-		
स्तरजः ।	६५९	१६
पञ्चदशोऽध्यायः ।		
राज्ञो राजसूयः ।	६६१	३
अनिष्टिनो घाजपेयेन ।	६६१	२४
इष्टिसोमपणशो गिर-		
तन्ना	६६२	२
परिग्रह्यतुर्दोक्षः ।	६६२	११
सहस्रदक्षिणः ।	६६२	१३
माधीपक्षपजनीये		
दोक्षा ।	६६२	१६
तदन्ते पूर्णाहुनिगृहे-		
पिच्छतो	६६२	१९
इय. प्रभृत्यग्न्यद पथो-		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
उत्तराणि	६६२	२२	रौद्रेश्च गावेधुक् ।	६६५	१२
अष्टकपालोऽनुमत्यै ।	६६३	१	यहिति दध्नेन्द्रम् ।	६६५	१४
शम्पायाः पञ्चाङ्गि			अपामार्गहोमः ।	६६५	१७
पञ्चशत्रुः	६६३	३	सुखे पालाशे वैकङ्कते	६६५	२०
शनपेक्षमेत्यावमतस्य			ऽयम्भकग्रहिगम्भी ।	६६६	१
सत्र	६६३	११	प्राची या ।	६६६	३
घामो देयम् ।	६६३	१३	अग्ने सहस्रेत्युल्मुका-		
हिरण्यमग्नावैष्णवे ।	६६३	१५	दानम् ।	६६६	७
पुनरुत्पद्यो गौरग्नी-			देवस्य रेवेति जुहोति ।	६६६	९
पामीये ।	६६३	१६	रक्षसां रेवेति स्वयम-		
अनङ्गान् साण्ड पे-			रयति ।	६६६	११
न्द्राये ।	६६३	१७	त्रिपंयुक्तेषु ।	६६६	१६
गौराप्रयणे ।	६६३	१९	आग्नावैष्णव ऐन्द्रा		
चातुर्मास्यप्रयोगः			वैष्णवो	६६६	१८
फाल्गुन्याम् ।	६६४	१	लिङ्गप्रहणे गौः		
पौर्णमासेन कृष्णप-			सर्वत्र ।	६६६	२०
क्षान्त्या	६६४	५	आग्नापौष्ण ऐन्द्रा		
पवित्रदीक्षास्थाने			पौष्णः	६६७	१
शुक्लासीरीयम् ।	६६४	९	अग्नीषोमीय ऐन्द्रा-		
पञ्चवा-नीयमाहवनीय			सौम्यः	६६७	४
प्रतिदिश	६६४	११	एकादशकपालः		
उत्तरा भमस्य ये			प्रयमः	६६७	७
देवा	६६४	१२	वैष्णवस्त्रिकपालो		
त्रियुक्ताऽश्वरथो			या ।	६६७	९
दक्षिणा ।	६६५	१	इवो यैश्यानरो द्वादश-		
इयाधितस्याप्येवम् ।	६६५	३	कपालः	६६७	१२
इन्द्रतुरीयम् ।	६६५	५	इवो वैकः ।	६६७	१३
आग्नेयः ।	६६५	१८	ऋषभः पूर्वस्य द-		
घारुणो येवमपञ्चरुः ।	६६५	१९	क्षिणा	६६७	१५
अन्यत्रापि ।	६६५	१०	द्वादशोत्तराणि रत्नः		

सुत्राणि	पृ०	पं०
हवीऽपि ।	६६७	१८
प्रतिगृहमेकैकः		
इव दय ।	६६८	१
समाकृदनिमंथिते		
अनये	६६८	३
यार्हस्पत्यश्चरु पुरो-		
हितस्य	६६८	५
पेन्द्रो यजमानस्य ।	६६८	७
अदित्यै महिष्या ।	६६८	९
घारुणः सूतस्य ।	६६८	११
मास्तो ग्रामण्य ।	६६८	१३
सावित्रः क्षत्तुः ।	६६८	१५
आश्विनः सद्धम-		
हीतुः ।	६६८	१७
पौष्णो भागवुषस्य ।	६६८	१९
रौद्रो यजमानस्या	६६८	२१
चतुर्गृहीतं जुषाणो		
ऽध्या	६६९	४
ययासंख्यं दक्षिणा		
हिरण्यः	६६९	९
असिर्न सरः ।	६६९	११
वालदामवद्धमक्षा-		
घपणम् ।	६६९	१७
उत्तरस्याप्युष्णवेष्टित		
धनुः ।	६६९	१९
चर्मत्पयः सेपुकाः ।	६६९	२१
लोहित उष्णीषः ।	६७०	३
कृष्णापरिमुष्यपक्षो-		
त्तमस्य ।	६७०	३
परिवृत्तिं चाह मा		

सुत्राणि	पृ०	पं०
ऽमेघ	६७०	५
सौमारोद्गोतश्चरुः शु-		
क्लापयसि	६७०	८
सैव दक्षिणा ।	६७०	१०
अनूचानोप्ययशा		
यजेत ।	६७०	११
किलासावाधन्तु ।	६७०	१३
मित्रायाहस्पत्यश्चरुः ।	६७०	१६
यार्हस्पत्यमधिष्ठित्या-		
श्वत्थी ।	६७०	१८
विनाद्याद्रथपर्युद्धा	६७१	१
उष्मग्ना शृगो भवति ।	६७१	८
अणिष्ठानि तस्मिन्नेकं		
प्रदानम् ।	६७१	१०
गौर्दक्षिणा ।	६७१	१४
अभिषेचनीयदशवे-		
ययो	६७१	१५
दक्षिण्याभिषेचनीयस्य	६७१	१७
फाल्गुनीपक्षयजनीये	६७१	१९
भार्गवो होता ।	६७१	२२
पञ्चापधर्मः ।	६७२	३
सोमं क्रतिया द्वैध-		
मुपनह्य	६७२	५
अग्नीषोमीयस्य पशुपु-		
रोडाश	६७२	८
शुशुक्नाऽसवित्रं		
सत्य	६७२	१३
आशुन्यमग्नये गृह-		
पतये ।	६७२	१५
उत्तरे चरयः ।	६७२	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
इयामाकः सोमाय			अपयतीः ।	६७५	५
घनस्पतये ।	६७२	१८	नदीपतीः सुधाः ।	६७५	७
नैवारो बृहस्पतये			फाष्टं वोच्छ्रितोदम् ।	६७५	१०
वाचे ।	६७२	१९	निवेप्येन ।	६७५	१३
हायनानामिन्द्राय			स्पन्दमानानां स्वा-		
ज्येष्ठाय ।	६७२	२०	वराः ।	६७५	१५
रुद्राय पशुपतये ।	६७३	१	अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्या	६७५	१७
नाम्नो मित्राय स-			सरस्याः कूप्याः		
स्याय ।	६७३	२	मध्वा	६७५	१९
घरुणाय धर्मपतय			सरस्वतीगृण्हात्यपो		
इति ।	६७३	५	देवा इति ।	६७६	१
उत्तमेन चरित्वा			जुहोत्युत्तरासु चतुर्यु-		
सविता	६७३	६	हीतानि	६७६	२
मातापित्रोश्च ।	६७३	११	आपः स्वराज इति		
यस्याश्च जाते राजा			मरीची	६७६	७
भवति ।	६७३	१५	औदुम्बरे पात्रे स-		
देशस्यानघस्थितत्वात् ।	६७३	१९	मासिचय	६७६	१०
पशुपुरोडाशतन्त्रं मा-			मैत्रायणधिष्ण्यस्य		
धान्यात् ।	६७३	२३	पुर	६७६	१६
इतरेषां याभूयस्त्वात् ।	६७४	४	उक्त्यः श्वः ।	६७६	१७
स्त्रिष्टकच्छ्रुतेश्च ।	६७४	९	पयस्या मैत्रायणी	६७६	१९
इदान्तेऽपो गृण्हाति ।	६७४	१३	शतः सहस्राणि दक्षि		
यूपमुत्तरेण नैमिषि-			णा ।	६७७	१
क्षीरसम्मघात् ।	६७४	१७	मरुत्वतीयान्ते पा-		
गत्वेतराः पृथक्पात्रे-			त्राणि	६७७	२
ष्वौ दुम्बरेपु	६७४	२१	अपरेऽन्ते सीसं निद-		
अवगाह्यावगाढा-			धाति ।	६७७	६
त्पशोः	६७४	२३	पार्थानामग्नये स्वा-		
स्पन्दमानाः ।	६७५	१	हेति	६७७	८
प्रतिलोमाः ।	६७५	३	पात्रे कृत्वा हिरण्य-		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
मेनयोः	६७७	११	मस्य	६८९	२
अभिपेक्षनीयेष्वेना			रुक्ममघः पदं कुरुते		
ध्यानयति	६७७	१६	मृत्यो	६८०	४
ताप्यं परिदधाति ।	६७७	१८	विरसि च तवतदूर्मः		
क्षौमम् ।	६७७	२०	शत	६८०	७
निपाशां वा ।	६७८	१	वाह उदगृह्णाति हि-		
घृनोन्नमेफे	६७८	३	रण्यरू	६८०	७
यज्ञरूपस्यूतम् ।	६७८	६	मिश्रोसि रणोसीति		
पाण्डवं च निरस्ते ।	६७८	९	वा ।	६८०	११
अधोवासं प्रतिमुच्यो-			स्थितं प्राञ्चमभिविञ्चति	६८०	१३
ष्णीपः	६७८	११	अमिपिञ्चामीति सर्वत्र	६८०	२१
ताप्यं प्रभृतीनि क्षत्र-			इमममुष्येति च प्रथमो	६८१	१
स्येति	६७८	१६	पार्थानामिन्द्राय स्वा-		
दीक्षितवसतनिवृत्ति-			होति	६८१	३
र्विरो	६७८	१८	शौनः शोषञ्च प्रेष्यति	६८१	५
इन्द्रस्य वार्धप्रमिति			घृतां ते वा ।	६८१	८
धनु	६७८	२१	ओ३मितृचां प्रतिग-		
मिश्रस्य वरुणस्ये-			रस्त	६८१	१०
त्वस्य	६७९	१	होताध्वयं हिरण्य-		
धनुः प्रयच्छति त्वया-			स्योः	६८१	१२
यमिति ।	६७९	४	शौनः शोषान्ते पृथक्-		
हवासीनि प्रतिमग्न-			शते	६८१	१४
मादाय	६७९	६	सहस्रे वा	६८१	१६
आविर्मया ज्ञात वा			आसने च ।	६८१	१८
चपति ।	६७९	९	कण्डूयन्यामिषेण		
अयेष्टा इति लोहाय			प्रलिम्पने	६८२	१
समा	६७९	११	चर्मणि त्रिर्विक्रमयति		
सुगन्तमाक्रमयन्दिगः	६७९	१५	विण्णो	६८२	४
आक्रम्य पादेन मीमं	६७९	२०	पालाशं शेषानासिच्य		
ध्याप्रचर्मारोहयति सो-			पुत्राय	६८२	८

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
शालाद्वार्यं जुहोति			रथवाहनस्य दक्षिणेन्ते ६८५	३	
पुत्रेन्वारब्धे ६८२	१२		अनुयत्नमौदुग्यरीः		
भाम्नीधीयेन पालाशेन ६८२	१९		शाखा ६८५	६	
गवाः शतमधिकं वा			तौ प्रक्षणे दत्तवर्गसीनि ६८५	९	
स्वस्या ६८३	१		इन्द्रस्य धामित्यथ-		
पूर्वाग्निवहनं च सा-			हरते ६८५	११	
ग्रिमः । ६८३	४		सेपुक्कं धनुः प्रयच्छति ६८५	१५	
वाजपेयघट्टयमवहस्य ६८३	७		उत्तरवेदिः हत्वा पय-		
दक्षिणापयेन यात्वा-			स्या ६८५	१७	
परेण ६८३	१२		खादिरीमासन्दीः		
अव्यथानै र्वेति सुन्य-			रज्जुतां ६८५	१९	
प्रारोहति । ६८३	१५		अधीषासमस्यामास्तु-		
मरुतामिति दक्षिणधुर्यं			णाति ६६	१	
प्राजति । ६८३	१७		सुन्वन्तमस्यामुपदे-		
गवां मध्ये स्थापयत्या-			शयति ६८६	३	
यामेति । ६८३	१९		निपस्तादेत्युपस्या-		
धनुरास्त्रोपस्पृशति गां ६८३	२१		लभते । ६८६	६	
जिनामीमाः कुर्यं इमाः			अभिभूरित्यस्मै पश्चा-		
इति ६८४	३		क्षान् ६८६	८	
तावद्भूयो वा गो-			पाप्मानं ते ऽपहन्मी-		
स्वामिने ६८४	५		ति तथा ६८६	१३	
अग्नये गृहपतये इति			धरं श्रुत्वा प्रतन्नित्याम-		
चत्वारि ६८४	९		न्यपते ६८६	१५	
भूमिमवेक्षते पृथिवि			प्रत्याह व्यस्यामः		
मातरिति । ६८४	१३		सविता ६८६	१७	
अथरोहति हस्तः शु-			भादिनैवान्पयम् । ६८६	२१	
चिपविति । ६८४	१५		यहुकारेति च ह्यपत्ये ६८७	१	
विमुच्य सयन्तुफार्य-			स्पयमस्मै प्रयच्छति ६८७	५	
वाहणे ६८४	१७		जारा राज्ञाता सूत-		
अपप्रथते यन्ता । ६८५	१		स्य ६८७	८	

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रप्तेन सजातः प्रतिप-			हवींशे	६९०	९
ख्याता	६८७	११	देवैयजनान्तरमेकैको-		
गन्थिनो विमितम् ।	६८७	१५	नोत्सर्पति ।	६९०	१५
घृतभूमौ हिरण्यं नि-			शाखायामन्त्यम् ।	६९०	१७
धाया	६८७	१७	सावितस्तारस्त्रतत्वाष्ट्र-		
अक्षाक्षिचपति स्वा-			पौष्ण	६९०	२०
हाकृता	६८७	२०	प्रतीष्टिपुण्डरीकानि		
गं दीव्यध्वमित्याह ।	६८७	२२	प्रयच्छति ।	६९०	२३
कृतादिवा विदध्या-			हिरण्मयानि वा ।	६९१	१
प्राज	६८८	२	उत्तमासु तिष्ठन्तु		
सजाताय कलिङ्गामा	६८८	४	पञ्च ।	६९१	३
पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा	६८८	७	तेपाठस्त्रजः प्रतिमुञ्चते ।	६९१	५
पयस्यास्विष्टकृद्विडंक्-			तद्दीक्षो भवति ।	६९१	७
रोति	६८८	९	एकतन्त्रौ ऋयैक-		
अथराष्ट्र गच्छति स्तोत्राय	६८८	१२	त्यात् ।	६९१	१०
अथभृथमेकेन तार्ष्या-			नाना धाथभृथदीक्षा-		
दीति	६८८	१५	द्युतिभ्याम् ।	६९१	२४
उदैत्येकेन ।	६८८	१८	एकं त्वानुपूर्व्ययोगात् ।	६९२	६
दीक्षितवसनं च			अवभृथदीक्षाभ्यासो-		
प्रास्यति ।	६८८	२१	पचनादिति ।	६९२	१२
अनूयन्त्यवपाहोमान्ते	६८८	२३	सप्तर्ष्यां ब्रह्मागारात्सो-		
उदवसानीयार्या वा ।	६८९	१	ममा	६९२	१४
त्रैधातव्युदवसानीया	६८९	३	पितामहदशगणः		
मृतीयं यवानां मध्ये	६८९	६	सोमपानाः	६९२	१८
अधिभ्रयणं च ।	६८९	८	सावित्रेति धानुकम-		
तिस्त्रिस्त्रिंशो दक्षिणा			पत्या ।	६९२	२१
ददाति	६८९	११	दश दशैकैकं चमस-		
भैषज्याभिचारयो-			मनु	६९२	२३
रप्येवा ।	६९०	७	यजमानस्य राजन्यः ।	६९३	२
दशोत्तराणि सधृत्वा-			प्राह्मणा वा धुतेः ।	६९३	८

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
तुल्याः संख्यायोगात् । ६९३	१४		पण्णाः ६९६	१	
प्रक्षणे ददात्युशुबद्ध-			अष्टापदीयत्वशुबन्धौ		
क्षिणा । ६९३	१७		गभिणी ६९६	११	
हिरण्यमीः स्रजमुद्-			दयेन्यादित्येज्योदित्यै		
गात्रे ६९३	१९		घा ६९६	१३	
अभिषेचनीयान्ते केश्य-			वैश्वदेवीपृषती मारुती		
पनार्थे ६९४	४		घा । ६९६	१८	
भूम्यनभिष्टानं च । ६९४	१०		तदन्ते केश्यपनीयोऽति-		
अनुपानत्कस्य यावज्जी			रात्रः ६९६	२०	
वम् । ६९४	११		उत्तरे च मासान्तराः ६९६	२२	
उत्तरे शुक्ले पञ्च-			व्युष्टिरात्रः । ६९७	३	
बिलः । ६९४	१५		अग्निष्टोमानिरात्रौ । ६९७	४	
आग्नेय पेन्द्रः सौम्यो			क्षत्रधृतिः । ६९७	६	
घा ६९४	१९		तमुभयत एके त्रिष्टोम ६९७	८	
प्रतिदिनमासादनमा-			अभिषेचनीयाद्वा संव-		
भ्रमे ६९५	१		त्सरा ६९७	१३	
पूर्वैश्चरित्वा चरित्वा म-			उत्तरे शुक्ले सौम्या-		
ध्यम ६९५	४		मर्णा । ६९७	१७	
आग्नेयो हिरण्यदक्षिणो-			प्रीहीन्विरुढाविरु-		
ऽग्निधे ६९५	७		ढान् ६९७	१९	
अज्ञाद्यकामस्याप्येषा ६९५	१३		पक्त्वौदनं विरुढांद्यूर्णो-		
द्वादशोत्तराणि प्रयुग्धवीः			कृत्या ६९७	२२	
वि । ६९५	१५		सिंहवृकव्याग्रलो-		
मासान्तराणि । ६९५	१७		मानि ६९८	८	
आहवनीयाद्वा पुरस्ता-			पशुषु वा । ६९८	५	
च्छम्या ६९५	२२		पुरोडाश घर्मा द्रव्यसा-		
यद्यमावृत्तस्य चरयः सा-			मान्यात् । ६९८	७	
रस्वत ६९६	४		यावदुक्तः सौमिका शु-		
पट् पट्वैकतन्त्रे । ६९६	७		यावात् । ६९८	११	
पूर्वाग्निवाही द्वौ द्वौ			त्रिपशुबन्धश्चतुर्थ्याम् । ६९८	१४	

सूत्राणि	पृ०	पं०
पकायाम् ।	६९८	१६
आदिष्वनोऽजः द्येनः । ६९८	१८	
महाविः सारस्वती । ६९८	२०	
ऋषभमिन्द्राय सु-		
ग्राम्णे	६९९	१
प्रथमो लोहितः । ६९९	३	
त्रियूपो वैकाशशिनि लि-		
ङ्गात् । ६९९	५	
अग्नी वरुणप्रघासयत् । ६९९	१३	
अवेदिर्दक्षिणः । ६९९	१४	
षषामार्जनान्ते कुशैः ६९९	१६	
कुवलर्ककन्धुवदरन्ध्र-		
णानि ६९९	१९	
ग्रहं गृह्णाति कुविद-		
ङ्गेति ७००	१	
समस्यानुषाचनं यजे-		
ति च । ७००	४	
प्रथमस्यानुदोममितरौ । ७००	६	
परिस्फुसोमो दक्षिणे-		
ऽग्नौ । ७००	८	
भक्षमाहृत्य परिस्फुञ्चे-		
यमा ७००	१०	
हवीर्हवि निर्घपति सा-		
वित्र ७००	१६	
नपुंसको दक्षिणा रथ-		
घाही ७००	१९	
सोमातिपूतस्याप्येषा । ७००	२१	
अनुयाजान्ते पशुपुरो-		
डाशो ७०१	१	
हविर्भिर्वा । ७०१	४	

सूत्राणि	पृ०	पं०
आश्विनाभावस्तु । ७०१	६	
राजसूययाजिनः कर्मा-		
पवर्गे ७०१	९	
त्रैधानव्यानुपूर्व्ययो-		
गात् । ७०१	११	
पोडशोऽध्यायः ।		
अग्निः सोमाङ्गं तद्गुणव्य-		
तिपङ्गात् । ७०३	३	
इच्छतः समहाव्रते नि-		
यमः । ७०३	१३	
न प्रथमाहारे । ७०३	२०	
उत्तरवेद्यग्निनिधानात् । ७०३	२३	
चिकीर्षमाण उत्तरस्यां		
फाल्गुन्यां ७०४	२५	
ग्रहणे वा दद्यात् । ७०५	१	
अमावास्यायामेके । ७०५	३	
अग्निऽयः कामाय पु-		
रुषा ७०५	६	
वर्हिष्ठदशनः पुरुषो ७०५	१०	
सर्वेषां वा तुह्याः । ७०५	१४	
समिध्यमानसमिद्धवत्य-		
न्तरे ७०५	१६	
आग्नेयो द्वादशोर्ध्वा अ-		
स्थिति । ७०५	२०	
एकादशान्ते शसम्रैवादि-		
करोति । ७०५	२३	
परिवृते पुरुषसंज्ञ-		
पनाम् । ७०६	१	
अजस्य शुन्धति प्रच-		
रणयोगात् । ७०६	३	

सूत्राणि	पृ०	पं०
अग्निपु ज्वलत्सु पिण्डं ७१२	१०	
दक्षिणतश्च पशवो युग-		
पत् । ७१२	१३	
अनद्धापुरुषमीक्षते ७१२	१६	
वल्मीकवपामादाय छि-		
द्रेया ७१२	१९	
बद्धा निदधत्येनान् । ७१२	२२	
आजेत्यभिमन्त्रयतेऽ-		
श्चर । ७१३	१	
आमन्त्रयेत्येनेन पिण्डमधि-		
ष्टाय ७१३	२	
पौल इति पृष्ठस्योपरि ७१३	४	
उदक्रमीदित्यभिमन्त्र-		
यते । ७१३	७	
आहवनीपत्रस्यापयति ७१३	९	
उपविश्य मृदमभिजु-		
होत्या ७१३	११	
अभ्यां पिण्डं त्रिः परि-		
लिखति ७१३	१५	
छुष्णाजितमास्तीर्योत्त-		
रत ७१३	२०	
धिमाष्टर्षेनादिव इति । ७१४	२	
आलमत उभे शर्म च ७१४	४	
पिण्ड पुरोभ्योऽसीति । ७१४	६	
पाणिभ्यां परिरुह्यात्येन ७१४	८	
अप. अन्नेऽनयत्य-		
पो देवी ७१४	१२	
स इति वा तमपक्षि-		
पति । ७१४	१४	
अनामिकाया सम्भवति ७१४	१६	

सूत्राणि	पृ०	पं०
आस्तीर्णयोरन्तानुद्-		
गृह्णाति ७१४	१९	
त्रिवृता मुञ्जयोक्त्रेणो-		
पनहति ७१५	१	
उत्तिष्ठति पिण्डमादा-		
योर्यु ७१५	४	
उर्ध्वबाहुः प्रार्थं प्र-		
गृह्णा ७१५	६	
अवहृत्योपरिन्तामि		
धारयन् ७१५	८	
धारयत्येषामुपरि पि-		
ण्डमनुप ७१५	११	
अग्न आयाहीत्याहृत्य ७१५	१५	
आयन्त्यावर्त्य पश्चनज ७१५	१८	
अनद्धापुरुषमीक्षते		
पूर्वव ७१५	२१	
उत्तरत आहवनीपस्यो-		
दधृता ७१६	१	
धिपाजसेति प्रमुच्यैत-		
मज्जलोम ७१६	५	
आपो हि ष्ठेति पणोक्-		
पायपक् ७१६	९	
फेनं च तूर्ण्यो ततः		
कृत्वा । ७१६	११	
अजलोमभिः सःसु-		
जति ७१६	१४	
एकंरया रसायमचूर्णैश्च ७१६	१८	
सःसृष्टामिति संयौति । ७१६	२२	
अपादां करोति महिषी ७१७	२	
यजमानपादमार्गोऽया-		
ल्लिप्ति ७१७	८	

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
यजमान उखां करोति ७१७	८		अपणमास्तीर्य यथा कृत-		
प्रादेशमार्त्तं तिर्षगूध्वो			मव	७१९	१५
च । ७१७	१२		देवानां त्वेत्युखां न्युष्-		
पञ्चप्रादेशमिषुमार्त्तं			जाम् । ७१९	१८	
वा ७१७	१४		अपणेनावच्छाद्य दक्षि-		
पसवस्त्वेति प्रथयति ७१७	१६		णा ७२९	२०	
अन्तानुष्ठीय सर्वतः प्र			निर्मन्त्रयेन वा धूपनभ-		
थमं ७१७	१८		पणे । ७२०	१	
संलिप्य रुक्मणां कृत्वो-			वरुणीष्टंतीक्ष्माणो जप-		
त्तर ७१७	२१		ति । ७२०	३	
विद्वेत्स्वेति समीकरो-			आचरति मित्रस्येति ७२०	५	
ति । ७१८	१		यावद्वाचरेत् । ७२०	७	
वितृतीय उत्तरे वर्तिः			दिधैव प्रदहनोद्धरणे ७२०	९	
सर्वतः ७१८	४		उद्धपति अपणम् । ७२०	११	
ऊर्ध्वान्स्तूर्णी प्रति-			द्वेष्टस्त्वेत्युखाम् । ७२०	१३	
दिशं ७१८	७		उत्तानां करोत्यव्ययमा-		
स्तनानि घ्रात्रेपूजयति ७१८	११		नेति । ७२०	१५	
द्विस्तनामष्टस्तनामेक । ७१८	१३		उद्यच्छत्युत्थायेति । ७२०	१७	
विडं गृह्णात्यदितिष्ट			परिगृह्य पात्रे करोति ७२०	१९	
इतिः ७१८	१६		अजाप्रयसावसिञ्चति		
कृत्वायेति निद्रघाति ७१८	१८		सवस्त्वेति ७२१	१	
तिस्र एके । ७१८	२०		इष्टकाक्रियातस्त्यालिखि-		
इष्टकास्तु तिस्रो विश्व-			तामाम् । ७२१	५	
ज्योतिषः ७१९	१		अपरिमितालिखितावो-		
मृदमुपशयां निदधा-			त्तरयोः । ७२१	७	
ति । ७१९	७		पूर्ववदग्निः पाके । ७२१	१७	
सप्तमिरश्मश्चक्रद्वि-			दीक्षामावास्यायामामा-		
खां ७१९	१०		वास्येने ७२१	१२	
अभ्या श्वसं चतुरस्रं			आप्नावैष्णवधैश्वातरौ ७२१	१५	
स्त ७१९	१२		घृते चरुणादित्येषः ७२१	१७	

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्राकृतान्यौदृग्गणानि		
हुत्वा	७२१	१९
दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वा-		
ऽध्वर्युयज्ञ	७२२	१
रुक्मप्रतिगोचनविष्णुक्र-		
मवात्स	७२२	१०
अग्राधारुढे त्रयोदशा-		
स्यां	७२२	१२
अनारोहलङ्कारानो-		
प्यैक ।	७२२	१६
घृतोन्तां कार्मुकीं द्रव्यं		
इति	७२२	१९
चैकद्वितीं परस्या इति ७२२	२२	
औदुम्बरीं परमस्या		
इति ।	७२३	१
अपरशुवृक्षां यद्वप्र		
इति ।	७२३	१
अधः शयां यदत्तीति ७२३	५	
पालाशीः प्रत्यृचमहरह-		
गिति ।	७२३	७
उपोत्तमां क्षत्रियस्ये-		
च्छन् ।	७२३	११
उत्तमां पुरोहितस्य । ७२३	१७	
अन्यस्योमे ।	७२३	६९
स्वाहाकारः सर्वामृता-		
याम् ।	७२३	२२
औदृग्गणानि दण्डान्त-		
मत्तैके ।	७२४	१
यजमानं कण्ठे रुक्मं		
प्रति	७२४	४

सूत्राणि	पृ०	पं०
इगाद्वशिक्ष्यासन्दीपु		
मुञ्ज	७२४	११
परिमण्डलाभ्यामिण्ड्वा-		
भ्यामुखां	७२४	१५
हरति छाया क्षामेति । ७२४	१८	
आहवनीयस्य पुरस्ता ७२४	२०	
शिक्ष्यपाश प्रतिमु-		
ञ्चन्ते	७२५	४
साशिक्ष्यं प्राञ्च प्रशु-		
ह्नाति	७२५	५
धारणं च ।	७२५	११
पतया विकृत्याभिम-		
न्त्यैके	७२५	१३
समुह्य पुरीषे प्रतिदिशं ७२५	२०	
विष्णुक्तमान् क्रमते		
विष्णो	७२५	२२
अक्रमश्चतुर्थे ।	७२६	२
दिशो वीक्षते दिशोऽनु ७२६	४	
पिण्डवत्प्रागुदर्थं प्र-		
गृह्णा	७२६	६
अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्ति-		
न्निति ।	७२६	८
उपरिनामि धारयन्ना-		
त्वां	७२६	११
पाशा उन्मुच्योदुत्तम-		
मिति	७२६	१३
अवहरति हंसः शुचि-		
पदिति ।	७२६	१६
आसन्धां करोति वृह-		
दिति ।	७२६	२७

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
उपतिष्ठते सीद त्वं-			रतः	७३०	१९
मिति ।	७२६	१८	सासन्दीकमुद्यम्योदु		
घातस्रेण च दिवस्परी-			त्वंति	७३०	२३
त्या	७२६	१९	स्थात्यां गार्हपत्यं य-		
अनुवाकैर्नैके ।	७२७	१	श्वात् ।	७३१	३
अत दीक्षितोऽयमिति ।	७२७	३	अनङ्ग्याहो युक्ता प्रेदप्र७३१		५
आवृत्तिरतः संवात्स-			आरोहस्पार्ध्वतो वा य-		
रम् ।	७२७	६	च्छत् ।	७३१	८
उक्ताया भस्मोद्धपन-			अश्वे यजंत्यक्रन्ददग्नि-		
मस्त	७२७	८	रिति	७३१	१०
वार्यं विमृज्य समिदा-			घातेऽबद्धयुक्तार्था-		
धा	७२७	११	क्षित	७३१	१२
पथमुदिते भस्मोद्धप-			वनीयाहनमेगदीक्षासु		
नादि ।	७२८	१	यदी	७३१	१६
अहरहरित्याधानम् ।	७२८	४	अप्सृज्यभस्मावपनं		
विष्णुकमघात्सम्रं चा-			क्रय	७३२	१
ह्वयं	७२८	५	अन्वप्र चेच्छन् ।	७३२	३
रुक्मप्रतिमोच्चनादि			ऊर्द्ध्वं वनीयाहनात्	७३२	५
प्रागू	७२८	९	पलाशपुष्टं देवीरित्य-		
सोमाविरोधेन वा तत्प्रा-			फया ।	७३२	८
धा	७२८	१८	ततो द्वाश्याम् ।	७३२	१२
न्यज्य समिधं यने प्रसे७२९		७	आघाश्यां वा पूधम् ।	७३२	१३
संगत्सरप्रभृतिनोऽसं-			अनामिषया प्रास्तादा-		
घत्सर	७२९	१४	दत्ते	७३२	१६
संघत्सरं सोष्यतः ।	७२९	१७	प्रास्थोपायामुपनिष्ठने	७३२	१९
सवत्सरादिताम्रं ।	७२९	२१	प्रायश्चित्तं समिधोप-		
जातस्य च ।	७३०	३	हृत्या	७३२	२१
पणमास्थमन्त्यम् ।	७३०	६	उत्पायादधाति समिध७३३		५
अनयन वा परस्मै ।	७३०	९	गार्हपत्येऽनुपने निर्म-		
प्रागनः कृत्वाप्यस्योत्त-			व्य ।	७३३	८

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
सुत्यास्वाहवतीये			नूके ।	७३६	९
साङ्गा	७३३	११	यका च ।	७३६	१०
गाम्रीध्रीयमुत्तरेण			अभितो युग्माः ।	७३६	१३
खदः ।	७३३	१५	उदञ्चो घर्गाः पूर्वोपरौ ।	७३६	१६
प्रवृज्यादावृत्तोऽप्ये ।	७३३	१८	प्राञ्चो दक्षिणोत्तरे ।	७३६	१९
अध्वरप्रायश्चित्ति च स-			मिश्रकृष्णयोरचयनम् ।	७३६	२१
धैषु	७३३	२२	दीक्षाणामुत्तमेऽग्नि	७३७	२
उत्थामेदने नवस्थास्यां ।	७३४	५	उत्थार्थानेऽर्धव्यामेन ।	७३७	४
उत्थोपशये पिष्टा मुदा ।	७३४	११	मण्डलाद्वा प्रक्रमण-		
यकायामावपति कपालं			मन्तः	७३७	६
च ।	७३४	१६	पश्चाद्युपायव्यात्पाद-		
उत्थोपशये पिष्टा सः-			मात्रे	७३७	१०
सृज्य	७३४	१८	यजमानेनोदूर्ध्वयाहुप्र-		
अश्यात्मं चयनमुप-			पदो	७३७	१२
विश्य ।	७३४	२१	द्विपुरुषां रज्जुं नित्या ।	७३७	१८
सव्ययाहुमन्तरं कृत्यो-			सप्तदशोऽध्यायः ।		
त्तर	७३५	१	श्वोऽश्ववहरगादिप्राय-		
नित्ये सादनसुददो-			श्चित्यन्तं	७४१	१
इसा	७३५	३	वात्सप्रं कृत्योपस्थेयं		
अविशेषोपदेशात् ।	७३५	८	चेत् ।	७४१	१३
अनाम्नातप्रतिषेधाच्च ।	७३५	१२	पलाशशाखया गार्ह-		
यकचोदनास्वेकदेशानुसा-			पस्य	७४१	१८
रेण	७३५	१७	उदीचीं शाकामुदस्यो-		
भात्मनि बलुप्मतीः ।	७३५	२२	खां	७४१	२२
लोकं पृणामु दशसु			मण्डलं छादयति ।	७४१	४
दशसु	७३६	२	सिकताध्वाग्नेर्मस्मेत्यूप-		
असादनं च ।	७३६	४	वत् ।	७४२	६
प्रतिषिचति द्वे द्वे उप-			परिभिन्निः परिध्रयति	७४२	८
धाय	७३६	७	मध्येऽर्धवृद्धनीक्षतस्रो	७४२	१६
अयुग्मगणमध्यमा-					

सुत्राणि	पृ०	पं०	सुत्राणि	पृ०	पं०
सकृन्निखे ।	७४२	१७	न्तरा	७४५	१३
पश्चात्साहिते पादमा-			अनपेक्षमत्य शालाद्या-		
ह्यो	७४३	८	दौप	७४५	१७
अपरेण परिक्रम्य परि-			प्रायणीय हविष्कृदन्ते		
क्रम्य	७४३	११	महा	७४५	२०
चिदसीति पूर्वे दक्षि-			प्रायणीयान्ते सीरं		
णतः	७४३	१५	युन	७४६	३
नित्ये प्रतीष्टकं तिर-			मौञ्जं त्रिवृद्भज्जगन्म ।	७४६	५
श्रीपु ।	७४३	१९	पद्मादशचतुर्विं-		
स्रक्तिषु पादमाश्री ।	७४३	२१	शति	७४६	७
पूर्वेदक्षिणस्यामर्धपयोः	७४३	२४	पूर्वेणोत्तरासं द-		
शेषोऽष्टा वका ।	७४४	१	क्षिणा	७४६	९
तिस्त्रिषु लोकमृणासु	७४४	३	आत्मनि कृष्यत्यनुप-		
न्वात्वालदेशात्पुरीयं			रिधि	७४६	१४
निवपती	७४६	६	दक्षिणतः प्राचीम ।	७४६	१७
समं विलां कृत्वोख्यं नि-			प्रदक्षिणमितराः ।	७४६	१९
वपती	७४४	६	तूर्णो तिस्रस्त्रि-		
रिकां नावेक्षेतोन्नाम ।	७४४	१२	प्रदक्षिणम ।	७४६	२१
सिकताभिः समं विलां			तिर्यगनूके ।	७४७	१
कृत्वा	७४४	१४	अरण्यार्धोण्यमयो ।	७४७	३
त्रिचितमेके ।	७४४	१९	अनूके ।	७४७	४
नैऋतीः कृष्णास्तुप			शोण्यमयो ।	७४७	६
पका	७४४	२२	दीर्घप्रयुकेषु वा		
असुन्वन्तमिति प्रत्यृचं			पुरुषाः	७४७	७
पराचीः ।	७४५	३	अनडुहो विमुच्य		
अष्टयात्ममेके ।	७४५	६	विमुच्य	७४७	१०
नित्याभावः ।	७४५	८	पशुवदुत्सृज्य दक्षिणा-		
शिकयश्चनपाशेषद्वा-			काले	७४७	१२
सन्दीः	७४५	१०	सीमुत्करे कृत्वा कु-		
उदपात्र निविच्या-			शस्तम्	७४७	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
पञ्चमहीतेनोद्गृह्णन्मि			अग्निः यः प्राह्वियमाणे-		
जुहोति	७४७	२०	श्रयो	७५०	१७
चतसृषु चतसृषु श्री-			त्रिरुक्तायामश्वपूर्वा		
स्त्रीनुद	७४८	१	चितिः	७५०	१९
श्रीः कृष्टयाः ।	७४८	७	तीर्थेनाश्वमारोहयत्यु-		
कृष्टमात्रे वा ।	७४८	११	स्तरपक्ष	७५१	३
तस्मिन्सर्वोपधमाच-			पुरस्तात्पक्षाद्वैके ।	७५१	६
पत्येक	७४८	१५	अनुयजुः कृष्टं परिणय-		
या ओषधीरिति विचै-			त्युत्तरतः	७५१	८
वंपत्य	७४८	१९	प्रत्यञ्जमागतं चितिम-		
सोमनिचपनाद्याति-			वध्राप्य	७५१	१०
व्यह्विष्कृतः ।	७४८	२४	उत्तरवेदिमोक्षणाद्या-		
सप्त सप्त च ।	७४९	७	सम्मार	७५१	१४
लोकंष्टका स्फयेना-			सत्यसाम गायति ।	७५१	२२
हृत्य	७४९	९	पुरुकरपणंमुपदधाति		
उत्तरपरस्याः पश्चात् ।	७४९	१३	साम्ये	७५१	२३
उत्तरस्याः सिकताः			तस्मिन्नुक्कममधः पिगष्टं		
प्रमार्ष्टि	७४९	१६	ग्रह्य	७५२	२
उत्तरवेदि निवपति			उत्तानं प्राञ्चः हिरण्य-		
चत्वारिंश	७४९	१८	पुरुष	७५२	४
अग्ने तथेति सिकता-			पुरुषे चित्रे साम		
न्युप्य	७४९	२१	गायति ।	७५२	८
आप्यायस्त्रेति सिकता-			पूर्ध्वेणापरीत्योऽतः ।	७५२	१०
लम्भन	७५०	१	उपतिष्ठते यजमानो		
नार्तिशेवाद्योपसदः			तमांस्तिष्ठति ।	७५२	१२
हृत्वा	७५०	३	उपविश्य पञ्चमहीतं		
इतरासां च	७५०	९	जुहोति	७५२	१४
अथमातृणामित्या च ।	७५०	११	प्रत्येक्य दक्षिणतः ।	७५२	१८
आग्ने न्यज्य शुका-			पश्चात्प्रथमान्त्ये ।	७५२	२०
मानि	७५०	१३	पुण्यमवच्छाद्योरस्ता	७५३	१

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
तत्र स्तम्भपदानं			क्षिणे	८५५	१०
प्राच्योः ।	७५३	५	घट्टयति मध्यमया ।	७५५	१५
कार्त्तिकमयी दक्षि-			उलूखलमुसले स्वयमा-		
णतः ।	७५३	७	तृणा	१५५	१७
एवमौदुम्बरीमुत्तरतो			उलूखल उखां कृत्योप-		
दधि	७५३	१६	शयां	७५६	१
तिरश्चावेके ।	७५३	१८	अग्ने युक्त्वा हीति प्र-		
स्वयमातृणां पुरुषं श-			त्यृचः	७५६	८
कंरां	७५३	२१	उपस्थानं वासम्यत्सर-		
भूरित्येनस्याः साम गा-			भुतिनः ।	७५६	९
यति ।	७५३	२४	प्रतिशिरः सप्त सप्त हि-		
अन्यत्रापि व्याहृतिषु ।	७५४	२	रण्य	७५६	१३
मूलाग्रवतीं दूर्वा तस्यां	७५४	६	उत्तरं द्वौ द्वौ ।	७५६	१८
पूर्वा पूर्वामुत्तराः ।	७५४	१०	नासिकयोः मृच्छे		
यास्त इति द्वियजुषं द्वि-			त्वेति ।	७५६	२०
तीये ।	७५४	११	अश्वणोर्भासे त्वेति ।	७५६	२२
उलूखलस्य रेतःसिग्वेला-			श्रोत्रयोर्भूदिदमिति ।	७५७	१
या	७५३	१५	सर्वानप्येकस्मिन्नेके ।	७५७	२
विराट् खराडिति रेतः-			उखायां प्रत्यक्षि ।	७५७	३
सिचौ	७५४	२०	सदस्रदा इति पुरुषपिर	७५७	१०
प्रजापतिरिति विश्वज्यो-			अश्वान्योः उत्तरतः पूर्वा-		
तिपम् ।	७५४	२२	परे ।	७५७	१३
ऋग्वे मधुश्च माधय-			गोजयोश्च दक्षिणतः	७५७	१५
द्येति ।	७५५	१	आदित्यं गर्भमिति प्रति-		
अथादासीत्यपादाम् ।	७५५	३	मन्त्रं	७५७	१७
स्वयमातृणारेतःसि-			चिन्नं देवानामित्यर्ध-		
ग्विलाश्च	७५५	५	चंशः	७५७	१९
कूर्मं दधिमधुघृतैर-			यद्विधैस्तु दृष्टं तिष्ठन्नुप-		
नक्ति	७५५	८	तिष्ठति	७५८	१
अराक्षिमात्रेऽपादां द-			उखां परिक्रामनेके ।	७५८	५

सूत्राणि	पृ०	पं०
सर्वमन्त्रानप्येकास्मि-		
न्नेके ।	७५८	१२
उपधानमन्त्रान्विपरिह-		
रन्	७५८	१५
एत्य च एवं यद्यिष्टेति		
न्निष्ठो	७५८	१२
अपरेण स्वयमावृण्णा-		
मेत्या	७५८	२२
द्याधारणव्रतप्राणभृतः		
कर्ण	७५९	४
द्वितीयमयम्पधा-		
दिति ।	७५९	१४
छोकम्पृणादक्षिणा-		
स्ता	७५९	२२
प्रत्येत्य शेषम् ।	७५९	२५
पक्षपुच्छानि पराग्निरप्य-		
येष्योऽभि	७६०	१
पद्यं सर्वत्र ।	७६०	४
मध्ये पुरीवं नियपति		
पूर्ववत् ।	७६०	६
पूर्वमर्धानूके द्यादयति ।	७६०	६
प्रदक्षिणमागमानम् ।	७६०	१०
प्रक्षपुच्छानि च ।	७६०	१२
धिति पुरीषवतीमुपति		
ष्ठे	७६०	१६
अष्टाभिरेके द्वाभि		
र्था ।	७६०	१८
उपमास्तु पौर्वाहिक्या-		
पराभि	७६०	२१
त्रिरभ्यं परिणीयोवात्		

सूत्राणि	पृ०	पं०
मयं	७६१	२
परिणयनमाप्तिनिधा-		
नात् ।	७६१	६
ऽयुपसत्के द्वे प्रथमायां		
तिष्ठो	७६१	१०
पञ्चगृहीताद्युत्तमा ।	७६१	१३
उत्तरास्तु च ।	७६१	१७
सपुरीषास्तु पदस्त्रेके-		
का ।	७६१	१९
द्वादशोपसत्के व्य-		
त्यासं	७६१	२१
विकर्षाद्येकादश्याम् ।	७६२	१
चतुर्मासोपसत्के द्वाद-		
शाद्	७६२	३
पद्मत्रिंशददशः पद्-		
त्रिंश	७६२	६
तापस्थिते मासशब्धि-		
तिपुरीषे	७६२	११
पञ्चम्यामपदा वि-		
राजः	७६२	१४
सौममाणा अन्यहम् ।	७६२	१६
मासं पुरीवं तूष्णीम् ।	७६२	१८
नाकमप्रभृतमासम् ।	७६२	२०
पुरीषश्च ।	७६३	१
उत्तमघोरन्तोर्पिकर्षादि		
पूर्व ।	७६३	३
त्रिसादस्त्री प्रथमा		
लोक	७६३	६
उत्तराद्य ।	७६३	९
त्रिसादस्त्युत्तमा ।	७६३	११

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
वक्रालिखितानां दक्षि-			पूर्ववत्पञ्चम्यं सर्वा		
णोत्तर	७६३	१३	माम् ।	७६५	१४
पदत्रिशुक्लया वा तृ-			आश्विनी भ्रूवक्षिति-		
तीया	७६३	१८	रिति प्रति	७६५	१७
गार्धपत्यलोकपृष्ठाः			शुक्रश्च शुचिश्चे-		
प्रथमायाम् ।	७६३	२१	त्यृत्ये	७६५	१९
धिष्णीया उत्तमायाम् ।	७६४	१	उत्तराश्च ।	७६६	१
अपरिमितेष्टकां वा ।	७६४	२	वैश्वदेवी मज्जुर्मुत-		
प्रथमोत्तमयोः षादमा-			मिरिति	७६६	३
श्रीरति	७६४	५	उत्तराश्च ।	७६६	६
दशमगणाधिका भित्तो-			प्राणभृतः प्राणं म		
त्करं	७६४	८	इति ।	७६६	७
द्वितीयायामाश्विनी			अप' पिन्वेत्यपस्याः ।	७६६	९
प्रतिदिशम् ।	७६४	११	वपस्या' पञ्च पञ्चा-		
रेन-मिम्बलायामनूक-			नूकान्तेषु	७६६	११
मुत्तरेण	७६४	१४	चतस्र पुरस्तात् ।	७६६	१३
दक्षिणापूर्वेण ।	७६४	१६	दक्षिणत उत्तरतः		
दक्षिणा पूर्वेण ।	७६४	१८	पञ्चात् ।	७६६	१६
अपरा दक्षिणेन ।	७६४	२०	दक्षिणाध्यानेरधि लो-		
उत्तरापरेण ।	७६४	२१	कमृष्टाः	७६६	१८
दक्षिणामुत्तरेण प-			तृतीयायाः स्वयमातु-		
ञ्जमी ।	७६५	१	पणाया	७६६	२०
वैश्वदेवीः ।	७६५	२	अनूक्तेषु पञ्च दिश्या		
पूर्वा दक्षिणेन ।	७६५	६	वैश्वदेवी	७६७	४
दक्षिणापरेण ।	७६५	७	विद्वन्कर्मोति विद्वन्		
अपरा मुत्तरेण ।	७६५	८	• ज्योतिषमुपरि	७६७	८
उत्तरां पूर्वेण	७६५	९	उत्तमायां च ऋतये		
एवं वैश्वदेवीष्य. प्रा-			नभश्च	७६७	१०
णभृतः ।	७६५	१०	अवकाः कूर्मवत् ।	७६७	१३
प्राणभृद्भूषोपस्याः ।	७६५	१२	इपञ्चोर्जश्चेत्यपरे ।	७६७	१५

सूत्राणि	पृ०	पं०
पूर्वाधौ प्राणभृतो		
दशायुर्म	७६७	१७
छन्दस्या द्वादश द्वाद-		
शाध्य	७६७	१९
वालखिल्यालोकं		
पञ्चाच्छिष्टा ।	७६८	१
वालखिल्याः सप्त		
पुरस्तात् ।	७६८	४
प्राणभृद्भ्यो वापरा ।	७६८	६
द्वादशभ्यो ऽपरास्तु ।	७६८	८
मूर्धासि रादिति प्रति-		
मन्त्रम् ।	७६८	१०
यजुष्मतीश्च जानन् ।	७६८	१२
उत्तराधोणेरधि लोक-		
भृणाः	७६८	१५
चतुर्ध्यामनूकान्तेषु		
दक्षिणोत्तरे	७६८	१७
पूर्वाभ्यामपराश्चतुर्दश	७६८	२०
ताभ्यः पद ।	७६९	१
पूर्वदक्षिणे ऽवान्तर-		
देश पके ।	७६९	३
उत्तरा वा दक्षिणा-		
भ्याम् ।	७६९	५
उत्तरा पूर्वयोराशुलि-		
वृद्धिति ।	७६९	८
दक्षिणामपरयोर्ध-		
रुण एक	७६९	१०
दक्षिणां दक्षिणयो-		
र्मन्तः	७६९	११
दक्षिणामुत्तरयोर्धो-		
मा सप्तदश	७६९	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०
चतुर्दश प्रतिमन्त्रं		
प्रतूर्तिरष्टा ।	७६९	१३
दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग		
र्हति ।	७७०	१
उत्तरापरयोर्मित्रस्य		
भाग	७७०	२
उत्तरां दक्षिणयोर्दृच-		
क्षसां	७७०	३
उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य		
भाग	७७०	४
पदप्रतिमन्त्रं वसूनां		
भाग	७७०	५
ऋतव्ये सहस्र सहस्य-		
धेति ।	७७०	७
रेतः सिग्धेलायां च सप्त-		
दश	७७०	९
उत्तराऽभादधि लोक-		
भृणाः	७७०	१३
पञ्चभ्यामन्तेष्वाश्विनी-		
वदस	७७०	१४
दक्षिणयोररन्ध-		
न्तरम् ।	७७१	१
अग्ने जातानिति प्रतिम-		
न्त्रम् ।	७७१	४
पश्चिमा द्वितीया ।	७७१	६
विराजो दश दश प्रति-		
दिशं	७७१	८
गायत्र्यसप्तज्ञा गण-		
मध्ये	७७१	११
उत्तिगभ्यो वा परा अर्धे	७७१	१४

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
असपत्न्या स्पृशोऽन्यतो-			च्छन् ।	७७४	६
न्तराः ।	७७१	१७	अपरा गायत्रीभ्य		
सर्वेताऽप्रादायेत्यायाः	७७१	१९	उष्णिहो	७७४	१८
पञ्चदश दक्षिणेनानू-			अनूकान्ते दक्षिणे		
फम ।	७७२	१	पङ्क्तीरग्नि	७७४	१९
वेपथ्रीः क्षत्राय क्षत्रं जि-			उत्तरे पदपङ्क्तीरग्ने		
न्वाति	७७२	३	तमयेति ।	७७४	२३
पुरीषमास्वावर्षति म-			पुरीषवत्याः पूर्णमति-		
न्नेन	७७२	६	च्छन्दसं	७७४	२५
नाकमदोऽनूकंपु			अग्ने त्वमित्यनूकान्ते		
पूर्ध्वजं	७७२	१७	परं	७७५	७
पुरीषमाप्सोपययं			मध्येऽष्टेष्टकं गार्ह		
पुर इति	७७२	२२	पत्यम् ।	७७५	१०
प्रतिदिशं यथा लि-			पुनर्धितिं चांपरित-		
ङ्गम ।	७७३	४	द्वयेन	७७५	१५
पश्चिमोत्तमा ।	७७३	६	पुच्छमन्धोवेके ।	७७५	२०
छन्दस्यास्तिछ-			पूर्वाभि वा ।	७७५	२३
स्तिस्रो	७७३	८	गार्हपत्यं पुच्छसन्धौ		
उत्तराश्च ।	७७३	१२	हव्या ।	७७६	२
पुरस्तात्तिष्ठुमो रेतःसि-			श्रुतव्ये तपश्च तप		
ख्येलायां	७७३	१४	स्पष्टेति ।	७७६	५
जगतीश्च पश्चादय			विश्वज्योतिषं परमे-		
मिहोति ।	७७३	१७	ष्टी त्वेति ।	७७६	६
अपरास्ताभ्योनुष्टुभ-			दक्षिणाऽमात्रत्यग-		
सत्यायः	७७३	१९	र्यानि	७७६	७
अप्रादायेत्यायाः पुर-			प्रच्छाद्यपुरीषेण		
स्तादृहति	७७३	२१	विकर्णाय	७७६	१०
मद्रो न इति ककुम-			सहस्रित्ये ।	७७६	१६
स्ताभ्यो	७७४	१	पुरयाभिदोमयति-		
उदूभृतान्यपश्वये			ष्टप्रग्नि	७७७	१

सूत्राणि	पृ०	प०	सूत्राणि	पृ०	प०
अष्टादशोऽध्यायः ।			पक्षपुच्छानिचाश्या-		
शतस्रियहोम उत्तर-			तमग्ने	७८२	१
पक्षस्या	७७९	१	अन्त्यमुत्तमम् ।	७८२	४
त्र्यानुवाकान्ते स्त्रा-			वेणुमुत्करेण कृत्वा		
हाहारो	७७९	१९	चित्थ	७८२	६
पञ्चान्ते च तामि-			पुरस्ताद्गायत्रम् ।	७८२	१२
मात्रे ।	७७९	२१	दक्षिणे पक्षे रथन्तर-		
प्राकच प्रत्यचरोद्देश्यो			मुत्तरे	७८२	१४
मुखमात्रे ।	७८०	१	औपचसथ्य विसृ-		
प्रतिलोम प्रत्यचरोद्हात्			ष्टमाचिं	७८२	१८
जुहोति	७८०	३	दधिमधुघृत पात्वाः	७८२	२२
हवने प्रास्यति चा-			स्त्रयमातृणामां पञ्च		
त्वाले ।	७८०	७	गृहीतं	७८३	५
चित्थ परिपिञ्चत्यग्नी-			सर्मागकान्बुधै		
दक्षिणे	७८०	९	प्रक्षति	७८३	१०
अश्मस्ते क्षुदित्यद्रौ			प्राणदा इत्यचरोद्हाति ।	७८३	१४
कुम्भ	७८०	१३	पचमारोहणाचराद्-		
ताम्प्रतिपर्येति ।	७८०	१६	णमत ।	७८३	१५
कुम्भेऽद्रि कृत्वा द-			उपसदन्त प्रवर्ग्यो-		
क्षिणस्या	७८०	१८	त्सादन	७८३	१७
अग्निं भेत्तवै दूपात् ।	७८०	२१	स्त्रयमातृणास्पष्टं		
कुम्भे भेदनं सा-			प्रथमम् ।	७८३	२१
मय्यात् ।	७८१	५	पञ्चगृहीत जुहोत्यग्नि-		
अश्मनि चापवादात् ।	७८१	१०	स्तिग्मने	७८४	३
वाच्यत्वाच्च ।	७८१	१५	आर्द्रादुन्मरीर्घृतोवि-		
अवपक्षमलोदह			ताप्तिस्त्र	७८४	९
प्राद्	७८१	१८	वाग्निं प्रणयति ।	७८४	१४
मण्डूकवक्त्रावेतन-			प्रेष्य युचच्छध्ममुप		
शाखा वेणौ	७८१	२१	यच्छा	७८४	१६
			अग्नयं प्रह्वयमा-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
णायातु	७८४	१९
त्रिरुकायामुद्यम्योदु- त्वाति ।	७८४	२१
चित्थ गच्छन्ति पञ्च दिश इति ।	७८४	२२
आग्नीध्रदेशादक्षिण पृष्ठया	७८५	१
न नित्य ।	७८५	४
निधायैतमतिक्क-		
मनन्दि	७८५	७
क्रमधर्माग्रनति		
चित्थ	७८५	९
स्वयमावृणाम-		
ध्यग्नि	७८५	११
पैतुदारवाद्यत्रै के ।	७८५	१९
तस्यामग्नि निदधानि		
सुपर्णो	७८६	१
नित्ये च	७८६	५
समिदाधानः शमीली	७८६	७
कर्णकाभावे दधिद्र-		
व्माक्ताः ।	७८६	११
स्त्रुवाहुती जुहोत्यग्ने-		
तम	७८६	१२
पूर्णाहुति च सप्त त		
इति ।	७८६	१४
तिष्ठन्ममिधः सवेत्र		
मभ्ये	७८६	१५
अन्तेष्वहुतीरुपयिरया	७८६	१९
अत पञ्चम्यां सप्त-		
चोप	७८६	२१

सूत्राणि	पृ०	पं०
त्रिष्ण्यान्धा चित्तो-		
त्तमा	७८७	१
अभिर्मृशदिच्छन्तस-		
म्वात्तरा	७८७	५
एवं यथाचिति ।	७८७	७
वैश्वानरमारुतां ति-		
यंपति	७८७	१०
वैश्वानरमधिधित्य		
दाक्षि	७८७	१२
पञ्चाच्च संकष्टतरो ।	७८७	२१
एवमपथे ।	७८७	२३
पञ्चादरण्येऽनूचयम् ।	७८८	१
होमामादनयोश्च ।	७८८	३
पुच्छादपराद् पुशाना	७८८	५
वैश्वानरेण प्रचयं मर्च-		
दुतेन	७८८	१३
विमुत्तनारण्ये ऽयू-		
चयम् ।	७८८	१७
इन्द्रं देवीरिति जपति	७८८	२०
इमंस्तनामिति वाचय-		
ति वा ।	७८८	२२
यमोर्धारां जुहोत्यौदु-		
म्यर्गो	७८९	३
हुत्या स्त्रुक्प्रामनम् ।	७८९	१४
अग्नय आहन्ति पद्		
पार्थाति	७८९	१७
वाजप्रमधीयानि		
वपायत्	७८९	२०
आग्निर्वागं च वाजस्य		
तिर्गति ।	७९०	५
स्वयं प्रत्य परिधि-		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
त्स्पृक्	७९०	८	दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे		
अभिषेकमामर्श्यात् ।	७९०	१३	ददाति ।	७९३	५
क्षीरोदके वाजपयिका-			अभ्वश्च ।	७९३	७
नीति	७९०	१५	नय जुहोति यास्त इति		
तत्राभिषिच्यते ब्रह्म-			प्रति	७९३	९
वर्चस	७९०	१८	जानन्ब्राह्मणोक्ता जुहु-		
तिष्ठन् बुभूषुः ।	७९०	२३	याद्वा ।	७९३	११
भुन उपविष्टः ।	७९१	१	हविर्धानप्रक्षालनाद्य-		
वस्तचर्मणि पुष्टी-			श्रीध्वा	७९३	१५
च्छुः ।	७९१	३	पृथ्व्यश्मा चाग्नीधीयो	७९३	२३
उभयेच्छुक्रमयोः ।	७९१	५	सकृन्मन्त्रवचनम् ।	७९४	१
एके दक्षिणतश्चित्रे			होत्रीये द्विरेकविं		
षा ।	७९१	८	शत्या ।	७९४	२
प्रास्य चमसमिन्द्राय			ब्राह्मणाच्छुस्ये द्विरेका-		
स्राहेति	७९१	११	दशसु	७९४	५
द्वादशगृहीतं विम्राहं			याचादिष्टकं परिध्रितः		
जुहो	७९१	१६	परि	७९४	७
पञ्चगृहीतं च रथशिं-			पुरीषं च तूष्णीम् ।	७९४	११
रस्य	७९२	७	अनुपदेशाद्या पुरो-		
प्रदक्षिणं रथनीडप-			दाश	७९४	१४
रिहारः ।	७९२	१२	अग्नियोजनम्प्रातरनु-		
पुरुषाहुनिवद्वा ।	७९२	१४	वाफ	७९४	१९
अध्वर्युरभिमुखो रथ-			आग्निमारुतस्तोम-		
शिरः ।	७९२	१७	पुरस्ताद्य	७९५	१
पातद्दंमान् जुहोति			प्रायणीयेऽतिरात्रे यु-		
अज्ज	७९२	१९	कृत्योदय	७९५	५
योफप्रपरिहरणं च			अध्वरसमिष्टयजुरन्त		
सयंत्र ।	७९३	१	इष्टो	७९५	७
प्रगृह्णाध्वर्योरायसपद-			अनूयग्यस्य देविका-		
रणस ।	७९३	३	दधीवि	७९५	१०

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
अनुमतिराकासिनीवा-			राक्षोपरुद्धस्य च ।	८०१	४
लीकुहूभ्य	७९५	१५	अलम्पशोरपरोक्ष ।	८०१	८
हृदयशुलान्तेरुवाहु-			आदित्यश्चरु ।	८०१	११
तीजुंहोति	७९५	१८	अन्ते च ।	८०१	१३
चित्रोसीति चित्यनाम			आमिश्राया वा पूर्वः ।	८०१	१६
कृत्वोप	७९५	२२	धेनुर्दक्षिणा ।	८०१	२०
पयस्या मैत्रावरुणी-			घत्सः पूर्वे ।	८०१	२३
तूपर	७९६	३	मातोत्तरे ।	८०१	२५
धर्पत्यस्तरणमतः ।	७९६	७	अऽयादधामीति प्र-		
पक्ष्यभोजनम् ।	७९६	९	तृच	८०२	१
सवर्णोपाधी ।	७९६	११	सत्यवादी ।	८०२	४
द्वितीये स्वामेव ।	७९६	१५	हुतोच्छिष्टभक्षः ।	८०२	१५
तृतीये न कांचन ।	७९६	१८	चतुरात्रम्	८०२	१७
यावज्जीव व्रतान्यधि-			आग्निहोत्र जुहोति ।	८०२	२०
शेषात् ।	७९६	२०	ऐन्द्रः पशुः ।	८०२	२२
सम्बत्सरं वा कालस्या-			चरपश्वोर्विपर्यासमेको	८०२	२४
नव	७९७	४	अन्तः पात्यन्ते च-		
तद्मनश्चनेश्च ।	७९७	८	मर्ण	८०३	६
चित्यायकौ पुनः सो-			कले गदेके ।	८०३	१९
मज्यायां	७९७	१७	दक्षिणेन हृत्वातग्नहु-		
पुनश्चिनिम् ।	७९७	२२	चूर्णानि	८०३	२१
अचयन वा ।	७९७	२४	ओदनी चूर्णमासरै-		
चित्यस्याहवनीयामिस-			सः	८०४	५
स्पत्तेः ।	७९८	१	परस्याः पयसाऽवाक-		
एकोनविंशोऽध्यायः ।			तेना	८०४	९
प्राद्वणयश्चः सौत्राम-			शुष्पचूर्णानि चाद्य-		
पृथ्वि	७९९	३	पति ।	८०४	१६
अग्निचित्सोमयाजिसो			सारस्वतेन द्वयोः		
माति	७९९	२१	प्रातः ।	८०४	१८
			तोकमचूर्णानि च ।	८०४	२२

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
पेन्द्रेणात्तमे निरु-			स्वात्कीभिः सौराज्याहि	८०८	११
णाम् ।	८०४	२४	पयो ग्रहान्वा पूर्वम् ।	८०८	१६
लाजचूर्णान च ।	८०५	१	सुराग्रहाञ्छीणात्योर्जो-		
घेदीर्गमीने चरुणप्र-			सीति	८०८	१८
धासवत् ।	८०५	४	एके यथानस्यम् ।	८०८	२२
प्रक्रमत्-यिनावृत्तेनो-			सोमोगजेत्यनुवाकेन		
त्तराः	८०५	७	ग्रहा	८०९	१
तयोः पश्चात्सरौ क-			चतुर्निर्वापयोग्रहाञ्छे-		
रोति ।	८०५	२०	पेया	८०९	३
श्व. प्रगायत्रीयाशाना-			दीक्षावत्पाषयनोऽन्तः		
दि करो	८०५	२३	पात्ये	८०९	५
सौरमेवास्याम् ।	८०६	४	अग्निग्रेक्षयति यदापि-		
श्वस्रं यात्वा खरम-			पेयेति ।	८०९	१०
परेण	८०६	१७	पयोग्रहसंमर्शनं स-		
सते पुनाति गोऽश्व-			स्पृच	८०९	१३
चाल	८०७	१	निपृचसेति सौरा-		
घायोः पूत इति सो-			णाम् ।	८०९	१४
माति	८०७	६	गन्धार्द्रकरोति ।	८०९	१८
प्रालिनि नहामिनः ।	८०७	८	आदिवनोऽज्जां धूम्रः ।	८०९	१९
उत्तरस्यां पयो घैनसे	८०७	१०	सारस्थतो मेव पेन्द्र	८०९	२१
ग्रहानुमन्त्रणमध्ययो	८०७	१३	घषामार्जनान्ते ग्रहाना-		
पयो ग्रहान् गृह्णाति	८०७	१५	दाय	८१०	१
पृथगुपयामयोनी ।	८०७	१७	सप्रैवं तुः ।	८१०	८
गरयोः सादनम् ।	८०७	१९	प्रसितमिति च ।	८१०	१०
आश्रितमाश्रयेत् ।	८०७	२१	त्रिपशोः नयम् ।	८१०	१३
गाधूमकुचलचूर्णानि			सुराघ्नमिति जु-		
घाय	८०८	२	होति ।	८१०	२०
सारस्वतमौदुम्बरणोप	८०८	४	पालाशः सौराग्र		
पेन्द्रं नयप्रोधेन ।	८०८	७	मृन्मय	८१०	२२
यपफर्षन्चूर्णानि च	८०८	९	अध्ययुः प्रतिप्रसा-		
			ताप्री	८११	५

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
होतृप्रहमैत्रायवचनाः			लीका	८१३	५
सार	८११	९	पशुपुरोडाशाभिव्यं-		
शेषः शेषमासिअन्यु-			त्येन्द्रः	८१३	६
क्षरे	८११	११	एककपालं चायभृयाया-	८१३	१३
येन्द्रं यजमानः ।	८११	१३	भासापेनानाज्यमागो		
यदत्रेति सौरान्मक्षय-			यज	८१३	१८
न्ति	८११	१५	यद्योक्तं वा मन्त्राद्याम-		
प्राणमक्षणमेके ।	८११	२०	विधानात् ।	८१३	२२
परिकीनो वा वैश्यराज-			अयस्त्रिंशतं दक्षिणाद-		
न्ययो	८११	२२	दात्यनु	८१४	५
अङ्गारकपु वा यद्विष-			एकादशिनधमोः पशु-		
रिधि	८१२	१	गणेषु ।	८१४	१२
अक्षन् पितर इति प्र-			शमित्रनुशासनप्रभृति		
क्षाल	८१२	५	यचन	८१४	१४
पितरः शुन्धधमिति			कृष्णाजिनमस्यामास्तृ-		
जपति ।	८१२	७	णाति	८१४	२१
शुम्मीमासज्य शुम्भ-			तस्मिन्नास्ते यजमानो		
यत्	८११	८	निय	८१४	२३
सोमघनां बर्हिषदामग्नि-	८१२	१३	पादयोऽकमा उपास्यति	८१५	१
पूर्ववत् सोमातिपूतये-			सौवर्णः पिरस्येके विद्यो-		
त् ।	८१२	१५	दिति ।	८१५	४
ये समाना इति यज-			गुरेवंसाप्रहान् द्वौजि-		
मानो	८१२	१८	शतं	८१५	७
उत्तरे च यज्ञोपवीत्युत्त-			द्वौ द्वौ इत्या शेषान्मसते		
रवा	८१२	१९	करोति ।	८१५	१०
अन्यारण्येषु यपो जु-			सर्वसुरभ्युन्मृदितः शेष-		
होति	८१३	१	रमि	८१५	१२
शेषं यजमानो मक्षय-			सर्वोमिहानुपम ।	८१५	२०
तीक्ष्णः	८१३	३	महाष्पादितिमिरंके ।	८१६	१
धारयति माजंयन्ते सप-			उत्तमेन वा ।	८१६	६

सूत्राणि	पृ०	पं०
उन्मर्दनमभिषेके ऽवनी-		
यैके ।	८१६	१०
यजमानमालभते कोऽ-		
सीति ।	८१६	१२
सुशोकेत्यालम्घो ह-		
यति ।	८१६	१४
अङ्गानि चालभते यथा-		
लिङ्गं	८१६	१६
उद्यच्छत्यनं शतशुद्धि		
यत्	८१६	२१
कुष्णाजिनेऽधरोहति प्रति-		
क्षत्र	८१७	१
अयस्त्रिंशं यसाग्रहं गृ-		
ह्णाति-	८१७	३
आन्यग्रहमाभ्यर्चयेत्के।	८१७	५
साम प्रेष्यति ।	८१७	८
पेन्द्र्यां गृह्णां गा-		
यति ।	८१७	१०
संश्रयसे विध्वयसे		
सत्य	८१७	१२
सजित्यै विजित्यै सत्य-		
जित्यै	८१७	१७
सम्पुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्य-		
पुष्ट्यै	८१७	१९
यगाम्नातं वा सर्वे-		
याम ।	८१७	२२
आप्ते प्रमिगन्पिन् ।	८१८	३
यथा देवा इति शस्त्रा-		
गते	८१८	५
शेवमृगिजः प्राणमक्षं	८१८	९

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रत्यक्षमक्षं यजमानो	८१८	१३
स्विष्टकृतप्रभृत्या यर्हि-		
होमा	८१८	१५
भा शुलाभिमन्त्रणा-		
रुत्वा	८१८	२०
मासरक्षुम्भं श्रावयति यद्दे-		
वा इति ।	८१९	१
पूर्वधन्मजनम् ।	८१९	३
सुमित्रिया न इत्यपोऽ-		
लिनादाय	८१९	५
अथभृययस्नात्या वा-		
सोऽपासनं	८१९	११
सोमवपुष्क्रमणमागमनं		
च ।	८१९	१४
आहवनीयमुपतिष्ठते		
ऽपो	८१९	१६
पथोसीति सामिधमा-		
दाया	८१९	१८
जुहोति च सोमोयध-		
सीति ।	८२०	१
उदयसाय पयस्या मैत्रा-		
घरुणी ।	८२०	३
तदग्ने पशुरिन्द्राय व-		
योधसे ।	८२०	५
सौतामण्यामिष्टिपशवो-		
मित्र	८२०	९
सप्तदशसामिधेन्यः ।	८२१	१
वात्रंघ्राणान्यमागौ ।	८२१	४
पृथग्वन्तो वा पशुसा-		
न्नाय	८२१	६

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
आमिक्षायां च ।	८२१	९	स्मिन्नश्वासो	८२३	९
उपांशुदेवतेष्टिषु ।	८२१	१२	होता यक्षदाभ्यनाविनि		
विराजो संयाज्ये आधि-			त्रयो	८२३	१२
शेषो	८२१	१४	प्रहानां चतुर्थः ।	८२३	१५
पश्चिष्ठशुनकानां नारा-			हविषामुत्तरे यथा-		
शङ्खः ।	८२१	१८	लिङ्गम् ।	८२३	१७
अत्रीणां चैके ।	८२१	२१	उत्तमौ वनस्पतिस्त्रि-		
प्राकृताः प्रथमोत्तमयोः			ष्टकतोः ।	८२३	१९
प्रयाजा	८२१	२३	प्रतिगर्ष्टिष्यत्युपविष्टे		
वेन्द्रानेके प्रथमस्य या-			ऽर्घ्यो	८२३	२१
योधस्ता	८२२	२	त्रिः प्रथमामन्त्रे ।	८२४	४
समिद्ध इन्द्र इत्याग्निः			त्रिचादिष्वष्टय ।	८२४	६
प्रथमस्य ।	८२२	६	उत्तमां शिष्टां प्राङ्		
याज्यानुषाकपाथ वषा-			नयस्या ।	८२४	८
पुरोडाश	८२२	९	श्रुगान्तेऽन्त्रेऽक्षरे		
होता यक्षत्समिधाग्नि-			सूरप्रभृति	८२४	१२
मिति	८२२	१२	नस्मिन्प्रणयान्तं		
आग्निश्च समिद्धो			चैके ।	८२४	१६
अग्निर	८२२	१५	अग्निना तेजमादिवना		
आग्निना हविरिति			विषया	८२४	१९
तिष्ठो	८२२	१७	अनुवाचनप्रेषे समस्या		
प्रथमामनूच्य द्वितीया			श्रुयाज	८२५	१
याज्या	८२२	२०	याज्याश्च ।	८२५	३
य इन्द्र इति पुरोडा			माग्निमयेति मूलवा-		
धानां	८२३	३	कप्रेयः ।	८२५	५
आग्निना गोभिरिति			प्राकृतः मूलवाक्य-		
हविषाम् ।	८२३	६	भूति प्राग	८२५	७
प्रहानां पुषः सुरार्च			इमं मे तस्यै स्पर्शकपा-		
पुत्रमिषेति ।	८२३	७	हस्य ।	८२५	१०
पनुष्टिष्टकतो यद्यि-			अग्निवदनयोस्त्यज		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
सत्त्वमिति ।	८२५	१२	घाचं यच्छेति चाह ।	८२८	१५
आदित्यस्य सुश्रामाणं			आ वरदानादृवाग्य		
महीमूषु	८२५	१४	मनम् ।	८२८	१७
आनः घाह्वेति प-			पत्न्यध्यायन्त्यल-		
यस्यायाः ।	८२५	१५	ङ्कृता निष्किण्यो	८२८	१९
घाजिनस्य शन्नो घाजे			राजदुहितरः प्रघ-		
वाज इति ।	८२५	१६	मायाः ।	८२९	४
अनघानं याज्या ।	८२५	१८	राजन्यानां द्वितीया-		
वायोघसाप्रियः स-			याः ।	८२९	६
मिदो अग्निः	८२६	२	सूतग्रामगयानां तु-		
याज्यानुवाक्याश्च			तीयायाः ।	८२९	८
वपापुरोडाष	८२६	४	क्षात्रसद्वद्दीतृणां		
विंशो ऽध्यायः ।			चतुर्थ्याः ।	८२९	११
राजयज्ञो ऽभ्यमेघः			अग्न्याधेययत्प्रविद्य		
सर्वकामस्य ।	८२७	३	हुते	८२९	१४
अष्टम्यां नवम्यां वा			उर्ध्वन्तरे पायानाया		
फाल्गुनी	८२७	१२	प्रक्षचारी ।	८२९	१९
ग्रीष्म पक्षे ।	८२७	१६	इतराभ्यान्वक् ।	८२९	२१
प्रह्लादं पचति चतु-			प्रातराहुत्यां हुनायां		
र्णो पात्राणा	८२७	१८	पूर्णाहु	८२९	२३
अपृथ्वेनमाद्यर्धिम्यः			अध्ययं च प्रतिमुक्तं		
प्रयच्छति ।	८२७	२१	निष्कम् ।	८३०	३
तेऽप्यध्यायारि सहस्रा-			पुरोडाषोऽग्नये पयि-		
णि वधाति	८२८	२	हुते ।	८३०	५
अकृत्यान्पशवेण रशनां			शतमानं दक्षिणा		
दादया	८२८	६	सौयर्णम् ।	८३०	७
आदानफाले पाञ्चनमा	८२८	९	दिरण्यपरिमाणे		
निष्कं प्रतिमुश्याचर्याति			ऽन्यतापि ।	८३०	१०
तेजो	८२८	१२	पौष्ण चर निर्यपति		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
वासः शतं	८३०	१४	द्वादशकपालाग्निर्वपति		
देवस्य त्वेति रश्मिना-			भिन्न	८३३	३
माधाय	८३०	१६	प्रयाजेषु दक्षिणतो		
तं यधानेति ब्रह्मणा-			ब्राह्मणो	८३३	८
नुज्ञातो	८३०	२०	राजन्यो धृतिषु युज-		
सर्वरूपं वा ।	८३१	३	जययुक्ताः ।	८३३	१६
शीघ्रम् ।	८३१	५	अप्ययुपजमानौ दक्षि-		
दक्षिणधुपंतमम् ।	८३१	७	या श्वकर्णौ	८३३	१९
साहस्रम् ।	८३१	१०	पशुबहुत्सर्जनं निरष्टे		
ललामम् ।	८३१	१२	श्वशते ।	८३३	२२
कृतिकाग्निं वा ।	८३१	१४	देवा आशापाला इति		
पूर्वकायकृष्णः शुक्ला-			दक्षिणां	८३४	३
परम् ।	८३१	१८	वह्न्याऽप्यो धारणम् ।		
कृष्णसारङ्गं वा ।	८३१	२०	प्रस्नेयाश्चादकात् ।	८३४	७
आधरा अपो गत्वा			ब्राह्मणोऽद्वयमेधे ऽग्नि-		
प्रजापत	८३१	२२	ब्रान्कृतिः	८३४	११
आयोगधमाह श्यानं			पक्वानं च सर्वेषु ।	८३४	१४
चतुरक्ष	८३२	३	रथकारगृहवासस्थ ।	८३४	१६
पृथक्कृमेफे ।	८३२	७	अमियेक्या मयिष्वत		
सिध्दफमुमलेनैः			समाप्नु	८३४	१८
हन्ति ।	८३२	१०	दक्षिणतो वेदेर्हिरेण-		
यो भर्पन्तमिति वा-			येषूप	८३५	२
चर्यात ।	८३२	१२	अप्ययुपजमानौ कृ-		
येतसकटेनाधोऽश्व			धेयोः ।	८३५	६
प्लाययति	८३२	१४	फलकयोर्धा ।	८३५	८
अग्निसमीपमानीया-			होतृप्रक्षाद्रानारः ।	८३५	९
ऽग्नये स्वाहेति	८३२	१७	होतृभूतान्याचदथ		
सहस्रं वापंतम् ।	८३२	२१	भूतेष्विदं	८३५	११
आदयस्त्रयणाधिरम-			पारिवृवं मेप्यति ।	८३५	१२
याद्वा ।	८३३	१			

सूत्राणि	पृ०	पं०
हवै होतरिनि प्रनिमृ- णानि ।	८३५	१४
दक्षिणाभौ जुहोति हिङ्काराय	८३६	१
आहवनाय ऽत्तमिते चतस्रो	८३६	५
घावातासम्बेशनसा- विष्णु	८३६	९
अर्धमासमासत्रैमास्य- परमा	८३६	१६
घोषागाधिष्ठां पृथक् शत	८३६	१९
राजर्विभि सङ्गायमाना दीक्ष	८३६	२१
दीक्षान्ते दैवरीपस- ध्यात् ।	८३६	२३
पञ्चादौ प्रजापतिना सुखासु ।	८३७	३
अन्ते च ।	८३७	६
अभ्यापदीज्या चरुभि सावि	८३७	१०
पौष्ण स्नामे ।	८३७	१२
सौर्यो ऽध्यामये ।	८३७	१४
वारणोऽप्सु मृते ।	८३७	१६
भूमिकपालो वैश्वानरो लोष्टकपाल जातूकण्यो	८३७	१८
मेदात् ।	८३७	२०
नाशे न-त्रण घापापृ- थिव्य	८३८	६
अन्यत्रापि ।	८३८	१३

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रजापते वायव्यम् ।	८३८	१६
मृतदर्शनयोरन्यस्य रशना	८३८	१९
पश्वालम्भनाद्याऽऽध्व रदीक्षणीया	८३९	३
काय स्वाहेति स्वाश्च- मेधिकानि	८३९	८
कृष्णाजिनदीक्षात ।	८३९	१०
अध्वरदीक्षणीयायाश्च त्वारि	८३९	१२
प्राकृतघृतो ऽकृत- त्वात् ।	८३९	१७
गार्भिके च सप्तम्यां निवर्पति	८३९	२०
अध्यञ्जनप्रभृति करोति ।	८३९	२३
षडाग्निकानि चतु- स्थाने ।	८४०	२
दशम विष्टो देवस्ये- ति ।	८४०	५
कृष्णाजिनाया समि- दाया	८४०	७
उन्मगंकाल एके ।	८४०	९
दीक्षा द्वादशोपस- दथ ।	८४०	११
नित्योद्व देवयजन पुग्न्तात् ।	८४०	१६
आघोर्भिर्हिगुणास्त्रिगुण एक	८४०	१८
एकादशिनीयदेकाधि-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
शतिर्गुणाः ।	८४०	२०
रज्जुदाला मध्ये ।	८४१	१
अभिः पैतुदारवौ ।	८४१	३
पद्मङ्गैस्त्वन्नादिरपा-		
लाशाः ।	८४१	५
तयस्त्रयोऽमितः ।	८४१	७
प्रतियुवमानीयो-		
मीयाः ।	८४१	९
प्रातरग्निष्टामः ।	८४१	१२
एकादाशिन्यौ सव-		
नीयाः ।	८४१	१४
मध्यम आग्नेयौ ।	८४१	१७
उत्तरयोश्च ।	८४१	१९
उत्तमे गावो यदु-		
रूपाः ।	८४२	१
विजयमध्याद्धोतुः		
प्राची दिक्	८४२	३
तृतीयं तृतीयमन्वहं		
ददाति	८४२	७
तृतीयसवन उक्त्यं		
गृहीत्वो	८४२	१३
तद्यमसाननुहोम-		
मक्षौ ।	८४२	१५
वसतीवरीगृहीत्वा		
गृहीत्वा	८४२	१७
आज्यसक्तुधानाला-		
जानामकैक	८४२	२३
व्युष्टा इति व्युष्टा-		
याम् ।	८४३	१८
स्वर्गावेत्युदिते ।	८४३	२०

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रातरुक्त्यः ।	८४४	१
महिमानौ गृह्णाति		
सौवर्णेन	८४४	३
यद्विषयमानाय सर्प-		
याम	८४४	७
यद्वयादर्शयत्वाभि-		
सरति	८४४	९
स्तुर्वारणा ।	८४४	१२
शतमानं ददाति ।	८४४	१४
अभ्येताकमयन्त्यास्ता-		
याम ।	८४४	१६
पेक्षाशृणिगानुपाकृत्या-		
द्वार्दीक्ष ।	८४४	१८
होतरभ्यमभिपुद्दीति		
प्रेष्यति ।	८४४	२०
युनत्त्वेनं युज्जति प्र-		
धमिति ।	८४५	१
इतरांश्च युज्जन्त्यस्येति	८४५	३
अश्वाः सौवर्णाल-		
द्वाराः ।	८४५	५
रयश्च ।	८४५	७
अपो यात्वाऽनगादेपु	८४५	९
भायाय विमुक्तमभ्यं		
महिषी	८४५	१२
मन्त्राद्वयमानात्मणीस्तौ-		
घणानेक	८४५	१८
अनुचयंश्च तूष्णीमेक-		
याम् ।	८४६	१
यदपाय रात्रिदुतशेषं		
प्रयच्छति	८४६	३

सूत्राणि	पृ०	पं०
अष्टात्रहरणमन्त्रादिति। ८४६	६	
ब्रह्मा पृच्छान हंतार		
यूप	८४६	८
सूर्य इत्याचष्टे ।	८४६	११
होता ब्रह्माणं का स्थि-		
दासीदिति ।	८४६	१३
घौरिति प्रत्याह ।	८४६	१५
अग्निमन्थनादि		
करोति ।	८४६	१८
अग्निष्टवत्परगोभृगा		
अयुनक्ति ।	८४६	१९
यथोक्तमन्वादी		
देवता ।	८४७	१
पर्यङ्गधानते ।	८४७	४
पञ्चदश पञ्चदश रां-		
हितादीन्	८४७	६
कपिजलादीन्पृथगन्तां		
स्त्रयादय	८४७	९
अश्वप्रोक्षणमद्वय-		
स्त्वा वायु	८४७	१३
उपगृह्णात्यपास्पेहराग्न-		
पशुरिति ।	८४७	१६
कपिजलादीनुत्पृजति		
पर्याग्न	८४७	१८
हिरण्यवामोधीवासे		
पश्वमज्ञपनम् ।	८४७	२०
पश्विपण्ये हुत्वा प्राणाय		
स्वाहेति	८४८	१
वाचयति परतोर्त्तयन्न-		
मस्तेऽभ्य इति ।	८४८	४

सूत्राणि	पृ०	पं०
अश्व त्रिस्त्रि परियन्ति		
पितृगन्	८४८	६
प्रक्षालितेषु महिष्यश्च		
मुपसविश	८४८	११
बधीवामेन प्रच्छाद-		
यति स्त्रगै	८४८	१६
अश्वशिष्टनमुपसे कु-		
रुते वृषा	८४८	१९
उत्सक्य्या इत्यद्व		
यजमानो	८४९	१
अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहो-		
तृक्षत्तारः कुमारी	८४९	३
सानुचर्यः प्रत्याहु ।	८४९	९
अनुचर्येणकयाम् ।	८४९	१०
महिषीमुत्थाप्य पुरुषा		
दधि	८४९	१२
तिस्र पत्न्योऽमिप-		
थान्कल्पय	८४९	१७
रजतसुवर्णमीसा-		
मिर्वा मन्त्रा	८४९	२३
सौधर्णास्तिरश्वः ।	८५०	६
लोहाः पर्यङ्गधानाम् ।	८५०	८
आपसा इतरेषाम् ।	८५०	१०
अश्व त्रिशास्त्रनुधाकेन		
कस्तूरा	८५०	१२
मेदोऽभ्योद्धरन्ति व		
पमये ।	८५०	१७
लोहिन् चास्य शप-		
यन्ति ।	८५०	२०
प्राजापत्यवपानामुत्त-		
रतः अपण	८५०	२२

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
लोहितं चास्य अप- यन्ति ।	८५०	२०	श्लेष्मशेषअपणम् ।	८५४	१४
प्राजापत्यवपानामुत्त- रतः अपण	८५०	२२	सपणप्रभृत्या पश्चात्ता- दनात्	८५४	१७
प्राग्वपाहोमादोताध्वयं च सदमि	८५१	२	लोहितमवघाति गोमृग- कण्ठा	८५४	१८
प्रहोद्गातारौ च पृच्छामि त्वेति ।	८५१	९	धेतसशाखासु प्राजाप- त्यानाम् ।	८५४	२२
पुनः पूर्वावपरेशोत्तरवे- दि का	८५१	११	स्त्रिष्टकद्वन्द्वस्यत्यन्तरे श्रवणं हुत्वा	८५५	५
उत्तरौ कत्यस्येति ।	८५१	१३	विमुखाश्च परेऽप्यः ।	८५५	१६
यजमानोऽध्वर्युं पृच्छा- मि त्वेति ।	८५१	१५	अग्न्यां चावापृषिषी- याम् ।	८५५	१८
इयं वेदित्व्यध्वर्युः ।	८५१	१६	स्त्रिष्टकद्वन्द्वेऽग्निऽप्यः स्त्रिष्ट	८५५	२०
सर्वहुतेन मर्हिम्ना चरति	८५१	१८	अद्वयशक्रेण धानुषा- जान्ते ।	८५६	१
अत्र वा ग्रहणम् ।	८५१	२१	अयस्मयेन पत्नीसंया- जान्ते ।	८५६	३
धपामिश्चरति ।	८५२	३	इमानुकमिति च त्रिपदाः ।	८५६	४
छागोऽग्रमेपाः पश्चमि- धाना	८५२	९	अतिरात्र उत्तमः ।	८५६	६
गुणधधताञ्चोदनाश- ब्दस्य ।	८५२	२१	सर्वस्तोमो ज्योतिर्गौरा- पुरामि	८५६	१०
प्रकृतौ वा वचनात् ।	८५३	७	अतोऽयामे तिरोऽन्हीये- ऽयो रात्रि	८५६	१४
एकविंशतिप्रदानानके पेन्द्राग्नवैश्वदेवकाया-	८५३	२१	अग्निष्ठे प्राजापत्यौ चा	८५६	१८
मके ।	८५३	२६	अवमृषेष्टयन्तेऽप्यु- मगतस्य	८५६	२२
क्षेयता तन्त्रेण तु ।	८५४	४	उत्क्रान्ते यजमाने पा- पकृतां	८५७	६
न फालमेदात् ।	८५४	८			
वपान्ते द्वितीयेन पूर्वव- चस्ते	८५४	१०			

सूत्राणि	पृ०	पं०
अश्वमेधपूताख्यातं ।	८५७	११
नानावधूयानि वा ।	८५७	१४
कुम्भापमरणान्तं		
पूर्वयोः ।	८५७	१६
शेषे वीक्षाधताभा-		
घातः ।	८५७	१९
सर्वं वा द्युतः ।	८५७	२२
पर्काधूयान्तरनू-		
भ्यातः ।	८५८	५
उदयसन्निधान्तं आर्या-		
ददानि	८५८	८
कुमार्यं प्रालागलीं		
चाध्वयं ।	८५८	१३
अनुचरीयां फलाधि-		
कारादि	८५८	१५
अनाख्यावाच्यः ।	८५८	२२
ह्यनशाहमाग्नेयः पुरो-		
डाशः ।	८५८	२५
अज्ञोदगो वा ।	८५९	२
अन्यतुपशुनालभते		
पद	८५९	५

एकविंशोऽध्यायः ।

शुरुपमेधह्वयो विंश-		
तिदीक्षो	८६१	१
प्राह्मणराजभयोः ।	८६१	६
आप्रष्टामावन्तरेणा-		
तिरात्रः	८६१	८
पूषैर्जादशानी भवति ।	८६१	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०
तावन्तोऽग्निषो-		
मीयाः ।	८६१	१४
पशुनुपाकारिष्यन्न-		
तिरात्रे	८६१	१७
पेकादशिनानुपाकृत्य		
प्राह्मणा	८६२	१
नियोजनकालेऽष्टाव-		
त्वारिंशत	८६२	४
इतरेष्वैकादशैकादशा	८६२	६
द्वितीयोच्छ्रिते शेषान्	८६२	८
नियुक्तान् प्रह्वामि-		
ष्टेति	८६२	१०
कपिशलादिवदुत्सृ-		
जन्ति	८६२	१२
स्त्रिष्टकद्वनस्पत्यन्तरे		
पुरुष	८६२	१५
सपुरुषमश्वमेधव-		
दिक्षिणा ।	८६२	१७
सर्वस्वं प्राह्मणस्य ।	८६२	१९
मतिर्वैषतं तिस्रस्तिष्ठो-		
नूय-ध्याः	८६२	२१
त्रैधातव्यन्ते समारो-		
ह्यात्मन्नानी	८६३	३
ग्रामे वा विचरसन्न-		
रणयोः ।	८६३	१५
सर्वमेध सर्वकामस्य ।	८६३	१८
दशरात्रः ।	८६३	२१
अग्निरुत्तमः ।	८६४	१९
अग्निपुन्य उच्छ्रया		
इन्द्रस्तुत	८६४	३

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
अथपाकानां त्वचो			विकल्पाभ्रमाहंरत् ।	८६७	५
जुहोति ।	८६४	१९	मृत्तगीनधाविप्रवच ।	८६७	७
भोपधिघनस्पतीनाऽ			मस्रमस्मा उपसहर-		
संमध्यम् ।	८६४	२२	मयेके ।	८६७	९
अन्नमन्नं जुहोति			उपव्युपसृष्टं सशरीरा		
धयान्ते ।	८६४	२४	दक्षिणा	८६७	११
तृतीयसयने च हु-			यथाकुर्वतोऽभ्युदिवा-		
तेषु हविःषु	८६४	२५	सूर्यः ।	८६७	१३
आश्वमेधिकं मध्यमं			कक्षे ऽवतापिमि ।	८६७	१५
प्रतरुयान्ते ।	८६५	४	उपर उदक्प्रवणे स्तमे		
पौरुषमेधि कं वाजये-			धा ।	८६७	१८
यस्य ।	८६५	७	दक्षिणाप्रवण एके ।	८६७	१९
त्रिणवन्नयस्त्रिऽधा			मदंनान्दप्रामात् ।	८६७	२०
उक्तृषौ ।	८६५	११	आरात्पथा ।	८६७	२१
अतिराक्षो विश्वजिताऽ	८६५	१४	न्यमोधाश्वत्यतिल्वक-		
पुरुषमेघवदक्षिणा			हरिद्रु	८६८	१
सभूमि ।	८६५	१६	चितिवच ।	८६८	४
पितृमेधः संघासरा-			शायति कंवनि धा ।	८६८	६
ऽस्मृतौ ।	८६५	१८	चित्रं पश्चात् ।	८६८	९
अयुग्मेषु धा ।	८६५	२२	तद्भाव वदकम् ।	८६८	११
एकनक्षत्रे ।	८६६	१	उत्तरतो धा ।	८६८	१२
अमावास्यायाम् ।	८६६	४	कर्पूवीरिणवति ।	८६८	१४
निदाघशरमाघेषु ।	८६६	९	ग्रामतस्तजनीमुच्छ्रित्य	८६८	१७
यावन्तो धुविष्यन्तः			दिक्प्राक्तिपुरुषमात्र		
स्युस्ता	८६६	१३	मिमान्ते ।	८६८	२०
शरीराणि ग्रामसमीप-			उत्तरत पृषु पश्चाद्या	८६९	१
माहृत्य	८६६	१७	विहृत्य प्राक्तिषु शकृन्ना-		
स्त्रियो वा ।	८६७	१	हन्ति ।	८६९	३
पूर्वरात्रमध्यापररात्रेषु			पालाश पुरस्ताच्छामी-		
च ।	८६७	३	लघारण	८६९	५

सूत्राणि	पृ०	पं०
देहशङ्कुवृत्रशङ्कुः ।	८६९	८
अपसलविसृष्ट्या		
रत्ना	८६९	१०
दक्षिणां शाखां निरस्य	८६९	१४
मौल्यन्तरसीर उत्तरतो		
वा ।	८६९	१९
अनुरज्जु चतस्र सीताः		
कृपति	८७०	१
उत्तरतः प्रतीचीं प्रय-		
माय् ।	८७०	३
अपरिमिता मध्ये तू-		
ष्णीम् ।	८७०	६
अनदुहो विमुच्य वि-		
मुच्यन्ता	८७०	८
सविता त इति श्री-		
राणि	८७०	१०
तूष्णीमन्यः कुम्भमा-		
हणौति	८७०	१२
प्रत्यागते परं मृत्यविति		
जपति ।	८७०	१६
यं यात इति यथाङ्गं		
कल्प	८७०	१८
प्रतिदिशमन्त्रेषु परा-		
चीस्तिस्त्र	८७१	१
प्रदरात्पुरीषमाहृत्य परि-		
कृष्य	८७१	४
शफेरा अनग्नित्तः ।	८७१	७
ऊर्ध्वप्रमाणमास्यं ग्राह-		
णस्य ।	८७१	९
उरः क्षत्रियस्य ।	८७१	११

सूत्राणि	पृ०	पं०
ऊर्ध्वधाडु वा ।	८७१	१३
उरु वैश्यस्य ।	८७१	१५
उपस्थ. स्त्रिया ।	८७१	१६
जानू शूद्रस्य ।	८७१	१७
सधेयां वाऽधोजानु ।	८७१	१९
आवकामि कुशैश्च प्र-		
च्छाय ।	८७२	१
परिकुष्टं चेद्यवान्वपेत् ।	८७२	२
दक्षिणतः कुटिलं कर्पू		
स्नात्वा	८७२	५
त्रैस्त्रीनावपायदमनः ।	८७२	८
अध्यधिगच्छन्त्यश्मन्व-		
तीरिति ।	८७२	१०
अपायमित्यपामार्गेरप-		
मृजते ।	८७२	१२
सुमित्तिया न इति		
स्नात्वा	८७२	१५
ग्रामश्मशानान्तरे		
मर्यादाश्लोष्टं	८७२	२०
अञ्जनाभयञ्जने कृत्वौ-		
पासनं	८७३	१
अधेयां परिदां वदति		
परामे	८७३	१०
अद्वारेणौपासनं नि-		
निरस्यति	८७३	१४
इहै वायमिति जपति ।	८७३	२०
भूयसीश्चेच्छन् ।	८७३	२१
द्वाविंशोऽध्यायः ।		
अथैकाहाः ।	८७४	१

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
मन्त्रचनेऽग्निष्टोमः ।	८७४	१४	औदुम्बरीं वा :	८७७	१०
भूर्भुवःक्षिणः ।	८७४	१७	उष्णीषं च ।	८७७	२१
उपानिः ।	८७४	२१	निष्प्रमिष्टः :	८७७	२२
गोभायुषी इष्ट्यौ ।	८७५	१	औदुम्बरे मूलफल-		
अभिजिद्विभ्वजितौ ।	८७५	३	मक्षः :	८७८	१
सहस्रमभिजितो			निपादे ।	८७८	३
दक्षिणा ।	८७५	५	जने ।	८७८	५
शताश्वं वा सह-			समाने जने ।	८७८	७
स्रम् ।	८७५	८	वैश्यो जनो राजस्यः		
सहस्रं सर्ववेदसं			समान	८७८	१०
विभ्वजितः ।	८७५	११	प्राग्यभोजनं निपा-		
ज्येष्ठं पुत्रमपमज्य			दानां	८७८	११
भूमिद्वद्र	८७५	१४	संवत्सरं न याचेत् ।	८७८	१३
द्वद्रदानं वा दर्शनावि-			हीयमानं न प्रत्याच-		
राधाऽयाम् ।	८७५	१९	क्षीत ।	८७८	१५
द्रव्याभावात्तदन्तः ।	८७६	१	यमाऽयां वा यजेत पू-		
समस्तिर्वा चोदिताव-			यां पराऽयाम् ।	८७८	१७
भृगभुतेः ।	८७६	४	युगपद्वा ।	८७८	२१
दीक्षासु चापदेशात् ।	८७६	९	दक्षिणोत्तरे देव		
न ममत्वात् ।	८७६	१२	यजते ।	८७९	३
परिमाणे सर्वमवि-			दक्षिणमभिजितः ।	८७९	६
शेषात् ।	८७६	२३	पत्नीशालमुत्तरे ।	८७९	८
आधिकं वा प्रकृत्यनु-			नानर्घिजः ।	८७९	१०
प्रदात् ।	८७७	१	त एव वा प्रभूत्वात् ।	८७९	१२
नानित्यत्वात् :	८७७	७	यद्विधेदिकानि समा-		
कर्मशब्दाच्च :	८७७	११	नानि ।	८७९	१९
अथभृगुपुदेत्य रो-			नानेतराणि ।	८७९	२२
हिण्यौ	८७७	१४	कर्मसन्निधाने पूर्व		
द्वादशरात्रं परिच-			पूषमभि	८८०	१
सत्युत्ता	८७७	१८	पृथक्सहस्रे दक्षिणा	८८०	६

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
सर्वाजितसमहायनः			इषोवा ।	८८२	१२
सवासरदीक्षः	८८०	९	दीमस्यानुश्रीः ।	८८२	१४
पक्षा दीक्षा ।	८८०	११	सादवा शत दक्षिणा-		
आग्निचक्षा दीक्षाः ।	८८०	१२	ऽदगांवा ।	८८२	१७
शताद्वरपमभ्यर्चये			विद्वज्जिच्छिल्पः ।	८८२	१९
वदाति	८८०	१४	यथाद्रव्ये जनपदे		
उदगात्र मनकाले ।	८८०	१८	यज्ञेति	८८२	२४
होमे ग्रहकाले ।	८८०	२०	आजानेयानपरजने ।	८८३	४
तता ग्रहण ।	८८०	२२	प्राचयेषु हस्तिन ।	८८३	६
दक्षिणाकाले सर्वेभ्यः			अश्वनरीरथानुदी-		
सहस्रम् ।	८८१	३	च्येषु ।	८८३	८
साहस्राभ्यवार सहस्र-			मर्षस्वप्रतिनिधिर्वा ।	८८३	१०
दक्षिणा ।	८८१	५	धेन्वनहुत्सीरथान्यप-		
तृतीये उक्त्य ।	८८१	९	रूपदास	८८३	१३
व्योतिर्विश्वज्योतिः			इयेनोऽभिचरन् ।	८८३	१८
सर्वज्याति	८८१	१३	यत्रोपपथो न जायतस्त-		
पट्टसाधका ।	८८१	१५	देव	८८३	२०
स्वर्गकामपशुकामभ्रा-			विदाहि वा ।	८८३	२२
तृण्यवतां	८८१	१७	वृक्षस्तम्बच्छिन्नम् ।	८८४	१
रुक्मललाटाऽभ्व इवेतो			वा निर्बस्कम् ।	८८४	३
दक्षिणा ।	८८१	१९	दक्षिणाप्रवणम् ।	८८४	७
अश्वामावे गौ ।	८८१	२०	अचयालो रूप रफ्या-		
तमुदगात्रे वदाति ।	८८१	२२	म ।	८८४	९
प्राकृतस्यानिवृत्तिरुदगा-			तैत्त्वको वाधको वा ।	८८४	११
तृयोभात् ।	८८२	१	इध्मो वैमीदकः ।	८८४	१४
निवृत्तिः क्रतुयोगात् ।	८८२	५	शरमयं धर्हि ।	८८४	१६
धचनादेकस्य ।	८८२	८	अधिपवण शवनभ्यः ।	८८४	१७
दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकामा-			रथौ हविर्धाने ।	८८४	१९
शाप	८८२	१०	लोहन्त सवनीपोऽ-		
आद्वैकविंशदक्षिणाऽ-			प्रये	८८४	२१

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
लोहितवामसो लोहि-			हनरे कोशप्रत्यवायेन		
तांष्णी	८८५	१	कांश	८८७	५
निधीताः ।	८८५	४	उद्गागोचरतः ।	८८७	७
उज्ज्वलध्वानः ।	८८५	६	वधायुः पञ्चाङ्गदा द-		
कलापिन १ ।	८८५	९	क्षिणतः ।	८८७	९
काणखोरकूटवयदां			चतुर्भिरश्वरथैः सक्षीर-		
हुनमिथा	८८५	११	हतिमि	८८७	११
पुरुषाणां वा दानाधिका-			यथाक्रोशमश्याः ।	८८७	१३
रात ।	८८५	१६	तना नवनीतमाज्यम् ।	८८७	१५
प्राकृतस्य वा नयन			सामकयणवत्सः सा-		
मेवेन ।	८८५	१९	ण्ड ।	८८७	१७
दक्षिणाकाले कण्टकैरेना			येद्विरुवरा ।	८८७	१९
विचजेयुः ।	८८५	२३	प्रीहीन्यवान्या विपक्रान-		
उत्तमास्वनुपतप्तानामा-			ध्यवस्यति ।	८८७	२१
ज्यम् ।	८८५	२	खल उत्तरवादिः ।	८८८	१
साद्यकधर्मा हिरण्य-			धान्यखलः प्रत्ययात् ।	८८८	३
श्रग्वत् ।	८८६	४	ये वेदिमभिनस्तानुत्तर-		
एकप्रिक दक्षिणा प-			द्देदिदेशे	८८८	५
प्रिशन	८८६	७	पांसुखलो वा प्रत्यया-		
साद्यकधर्मा ।	८८६	९	विशेषात्	८८८	८
दीक्षादि सद्यः सर्व			खलवाली यूपोलाङ्ग-		
क्रियते ।	८८६	११	लेपा ।	८८८	१३
सह पशुनालमने ।	८८६	१२	कलापो चपालार्थे ।	८८८	१५
पुराडाशो वाग्रीयोमीय-			निवृत्तग्रहणारप्राकृतनि-		
स्थाने ।	८८६	१८	वृत्तिः ।	८८८	१८
वपान्ते सुप्रक्षययानि-			आवेशादनिवृत्तिः ।	८८८	२३
वृत्तिः ।	८८६	२१	उर्ध्वरादि वा द्वितीयस्य		
प्रतिदिश वसन्त्य			सन्निधेः ।	८८९	४
त्पिज ।	८८७	१	प्रात्यस्तोमाश्चत्वारः ।	८८९	९
पुरस्ताद्योजने होता ।	८८७	३	द्वितीय उज्ज्वलः ।	८८९	१४

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
ब्राह्मणार्थस्य ये सम्पाद-			मागधदेशीयाय ब्रह्मव		
येयुस्त	८८९	१६	न्धवे	८९२	३
द्वितीयेन निन्दितानुष्ट-			भविस्तेष्वो वा ब्राह्मचर-		
साः ।	८८९	१९	णात् ।	८९२	८
तृतीयेन कनिष्ठाः ।	८८९	२१	तेष्वेव मृजाना यन्तीति		
ज्येष्ठाश्चतुर्थेन ।	८८९	२३	श्रुतेः ।	८९२	१०
अपेतप्रजनना स्थि-			त्रयस्त्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत्		
रास्त	८९०	३	दक्षिणा	८९२	१२
तस्य भक्षमनुभक्षयन्त			द्विगुणा गृहपतिरि-		
भासीरन् ।	८९०	८	त्येके ।	८९२	१४
ब्राह्मणानि भवन्ति ।	८९०	१०	ब्राह्मस्तोमेनेष्टा ब्राह्मभा-		
तिर्यङ्मनुष्याणि ।	८९०	१२	वाद्भिरम्युः ।	८९२	१६
ज्वाहोहोयोमं धनुस्तदा-			व्यवहार्या भवन्ति ।	८९२	१८
दायम् ।	८९०	१४	गार्ग्यद्विगुणचत्सर्वी-		
घासः कृष्णशं कटु ।	८९०	१६	यान्नाद्य	८९२	२०
अकृष्ण कृष्णदशं वा त-			यन्नविभ्रष्टस्य च ।	८९३	४
दायम् ।	८९०	१९	यस्माद्वा विभ्रष्टेश्च ८९३		६
फलकास्तीर्थो विषयः ।	८९१	१	छान्दोग्ये विशेषो यथा-		
अश्वाश्चतराश्व्यां क-			कामम् ।	८९३	९
म्प्राश्यां	८९१	३	सुब्रह्मयपाम्नेयी ।	८९३	११
निष्को राजतः ।	८९१	६	एवं यथास्तुत ।	८९३	१३
अजिते पाश्वसहिते			सर्वमेके ।	८९३	१६
कृष्णल	८९१	८	यथोत्साहं दद्यादाग्ने-		
तद्गृहपतेः ।	८९१	१०	याना	८९३	२२
एवमेवाजितानीतरे-			त्रिवृताश्चत्वारः ।	८९४	१
पाम् ।	८९१	१२	अनिरुक्तप्रातः सवनः		
दामदूपाणि घलूका-			प्रथमः ।	८९४	३
न्तानि	८९१	१४	इन्मुपशः ।	८९४	४
दे दे दामनी उपानहौ			ग्रामकामस्य वा ।	८९४	६
च ।	८९१	१९			

(१२१)

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
वक्षिणाश्चर्यंश्चतुर्ष्वे			प्रत्यक्षरोही स्यात् ।	८९६	३
इयाधो	८९४	८	अपतिरित्येतं द्रुयुः ।	८९६	५
तेजो ब्रह्मवच्चंसपुरो-			सराजानो ब्राह्मणाः		
धाकामस्य	८९४	१०	यं पुर	८९६	७
वेधसुहवीऽपि नि-			इयुः स्येनवदसद्यः ।	८९६	१०
वैपति ।	८९४	१२	मरणकामस्य सर्व-		
भतिब्राह्मणद्वयार्ह			ह्वारः कृता	८९६	१३
गृह्णाति	८९४	१४	वैक्षाद्यत्रिजिघ्रसेय		
उपालम्भ्यो याहं-			मक्षान् ।	८९६	१५
स्वरयः ।	८९४	१७	अप्स्वयहरणमस्तो-		
निहितेषु नारायऽ-			मानाम् ।	८९६	१७
सेषु प्रातः	८९४	१९	शार्मिषे स्तूयमाने		
अदयद्राक्षो माध्य-			वक्षिणेनौ	८९६	१९
न्दिने ।	८९५	३	तदेव छियते जीवेच्छे-		
अपाकरोत्युभयीः ।	८९५	५	हैर्धेधवसऽ	८९७	१
प्रकादशतृतीयसवने ।	८९५	७	मृते तदन्तमर्यामा-		
अनूयन्ध्यावपाहोमा-			घात् ।	८९७	५
न्तेऽपाकरणम् ।	८९५	९	यजमानपात्रजीपहवी-		
अतिक्रमणं च सर्वा			ऽध्याद्वनीये	८९७	८
शाम् ।	८९५	११	समातिर्वोमयचोद		
एकादशैकादश या श-			नात् ।	८९७	११
तानि स्युः ।	८९५	१३	समिष्टयजुरन्ते सं त्वा		
सहस्राणि वा ।	८९५	१४	हिन्व	८९७	१५
अश्वस्तयेव माध्यन्दि-			सं त्वा ततक्षुरिति त		
नेऽभिष्टः ।	८९५	१६	क्षणम् ।	८९७	१९
वाजपेयषदाज्येता-			सं त्वा रिणन्तीति प्र-		
भियिष्यते	८९५	१८	क्षालनम् ।	८९७	२१
शुक्रामन्धिसऽस्त-			सं त्वा शिशन्तीत्या-		
घेण या ।	८९५	२०	सन्दीधियानम् ।	८९८	१
अन्यतस्तथमिवाधः ।	८९६	१	वासन्धैनवमवभृथऽ		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
हृत्वा	८९८	३	द्वितीये द्विविवाह्यो		
मृताहिताग्न्यावृष्ट ॥ ८९८	७		द्वचदः ।	९००	१३
अनूयन्त्यान्तेऽग्नीना-			अग्निष्टोम प्रथममेके ।	९००	१५
हृत्वेदि	७९८	९	तृतीये ज्यहोऽतिरात्र		
धूमप्राप्त धेयस्ते धूम-			उत्तमः ।	९००	१९
ध्रुवतीनि ।	८९८	१५	अग्निष्टोमं प्रथममेके ।	९००	२२
अग्निप्राप्तमग्ने मृड			ज्योतिष्टोमः शुनासा-		
महां३ मसी	८९८	१७	रीयस्याने ।	९०१	१
उद्वयसानीयान्ते वा			पञ्चसु सधनीया वैश्व		
सर्वस्य समाप्तेः । ८९८	२०		देवधारुण	९०१	४
जीवेच्छेदेतेनैवारम्भे-			पष्टे चैकादशिनाः ।	९०१	७
ण मुमुषेत् ।	८९९	६	वायव्यः सप्तमे ।	९०१	९
जिजीविषेद्वा ।	८९९	८	पञ्चाशत पञ्चाशतं		
ध्रुत्विगपाहनीया-			प्रत्यह	९०१	११
रूपः ।	८९९	१०	वत्सा वा पञ्चाशतो		
सर्वस्तोमः ।	८९९	१३	यधर्तुजाः ।	९०१	१४
अष्टनी चोत्तमे छा-			प्रतिपदोवभृथाः ।	९०१	१७
न्दामिके	८९९	१४	पर्वान्तरेष्वहतं वस्ने ।	९०१	२०
वाचस्तोमाश्चत्वारः । ८९९	१७		अस्त्युपायी ।	९०१	२२
छान्दोग्ये विशेष । ८९९	२०		अमाऽसाशी ।	९०२	२
पृष्ठयस्तोमास्त्रिवृत्पञ्च-			अनूयन्त्या यार्हस्प-		
दशमत्तदशौ	८९९	२१	त्यामैत्रा	९०२	४
द्यानुर्मास्याः सोमा-			प्रतिकर्म सोमाः ।	९०२	७
स्त्रिपु पर्वस्थानेषु	९००	१	अग्न्याधेयपुनराधेया-		
पैद्वदेयस्थानं प्रथ-			ग्निहोत्र	९०२	९
मम् ।	९००	५	उक्थ्य पशुबन्ध-		
मपूपम् ।	९००	८	मेके ।	९०२	१२
उत्तरवेद्यकरणं च । ९००	१०		प्रातः सवनयानतनु		
परिधौ पशुनिधो-			हवीऽपि	९०२	१४
जनम् ।	९००	१२	पयसी अग्निहोत्रयोः । ९०२		१८

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
अन्त्यदेवतानुबन्ध्या-			अंशुचमसमंफे तेन		
या सयनीया । ९०२	२०		यजेतेति ९०५	१०	
एकदेवतेषुभयम् । ९०३	१		अद्वयवत् । ९०५	१७	
चातुर्मास्येषु चैकं । ९०३	४		पशुपवादाच्च । ९०५	२२	
सप्तदशाः पञ्च । ९०३	७		द्विनामोत्तरं बहुहिर-		
उपह्वयोऽतिरक्तो ग्राम-			ण्यां दूणासश्च । ९०६	१	
कामस्य । ९०३	१०		दीक्षणीयायाऽद्विरपयं		
अनृतं वामिशस्यमा-			द्वादश ९०६	३	
नस्य । ९०३	१३		उत्तरेषु च द्विगुणं		
इयायोऽध्वो दक्षिणा तं			पूर्वं पूर्वम् । ९०६	८	
प्रद्वाने ददाति । ९०३	१५		प्रायणीयातिथ्योप-		
स्नागंकामस्यतपेयः । ९०३	१६		सत्सु । ९०६	१०	
दीक्षोपसदो द्वादश । ९०३	१९		पशुपवान्ते प्रतिस्वने		
तिष्ठ उपसदः । ९०३	२१		विहितेषु ९०६	१२	
पङ्खा । ९०४	१		उपयनीयायामनूय-		
उभयत्र वा द्वादशता			न्यायामुद ९०६	१४	
गुणत्वात् । ९०४	५		रुक्मऽहोत्रेऽनहुच्छ-		
घृते प्रतयति । ९०४	११		तं काले सर्वेऽप्यः । ९०६	१६	
चमसं पूर्णमहुलिपवेणा			धैश्यपशुकामयोर्धे-		
मौढ्येन ९०४	१४		श्यस्तोमः । ९०६	१९	
द्वितीयेन द्वितीया-			सयनाभ्याशीर्विनि । ९०६	२१	
याम् । ९०४	१८		प्रातः स्वने प्रतिबुद्धा		
तृतीयेन तृतीयायाम् । ९०४	२०		अयणम् । ९०७	२	
भक्षयिष्यन्तः सत्य			शृतेन माष्यन्दिना । ९०७	३	
द्वयुः । ९०४	२२		तृतीयमगने दध्ना		
सदो वा स्नप्यन्तः । ९०५	१		दक्षिणा ९०७	५	
सामचमनो दक्षिणौदु-			परमतर्पणं त्रिदायण्यो		
म्परः सगोत्राय ९०५	३		ऽप्रधीताः ९०७	८	
पूजभूतः सर्वाथ-			उभयस्य महर्षं		
स्यात् । ९०५	६		द्वादशं वा शतम् । ९०७	१४	

सूत्राणि	पृ०	पं०
सोमातिपूतस्य तीव्रमु-		
बुद्धयः ।	९०७	१६
अपहृद्धराजन्यस्य ।	९०७	१८
दीर्घव्याधिप्रामकाम-		
प्रजाकाम	९०७	२०
पूर्ववत्सोमाः ।	९०८	१
धेनुशतमाशिरे बु-		
हन्ति ।	९०८	३
तदेव दक्षिणा ।	९०८	५
अच्छावाकविप्रहेषु		
मक्षयाम् ।	९०८	७
अयघ्राणमितरेषु ।	९०८	८
तेष्वेषोन्नयनमभ्यभि		
सोमानुभ	९०८	१०
ब्रह्मज्ञानां प्रथमो राइरा-		
जन्यस्य	९०८	१२
यथाशक्त्येकविंशतिव-		
गान्दघात् ।	९०८	१६
ऋषभमेन्द्रः परियज्ञः ।	९०८	१७
अन्नाद्यकामस्य वि-		
राट् ।	९०८	१९
यथाशक्ति दशवर्गान्द-		
घात् ।	९०९	१
पशुरग्नेयः परियज्ञः ।	९०९	२
प्रजातिकामस्यौप-		
सद् ।	९०९	४
दक्षिणा चतुर्विंशः		
शतम् ।	९०९	६
पशुर्वैश्वदेवः परि-		
यज्ञः ।	९०९	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
बहुप्रतिमृष्टा गरगीरिव		
यो	९०९	९
दक्षिणा द्वादशमिथुना		
पुनर्वतां -	९०९	१३
पशुकामयज्ञौ चतु-		
ष्टौमौ ।	९०९	१४
षोडश्युत्तरः पूर्वस्मि-		
न्यथाशक्त्येक	९०९	१६
उद्भिद्वलभिदौ चाह-		
रत संयुक्तौ ।	९०९	१९
पूर्वेणेषोत्तरेणाव-		
श्यम् ।	९१०	१
इपुरिष्टिरन्तरेणैवाग्नेयः		
पुरोडाशः ।	९१०	३
उद्वृद्धः प्रस्तरः ।	९१०	७
वाणवन्तः परियज्ञः ।	९१०	९
अर्धमासे मासः संवत्सर		
वा ।	९१०	१३
दक्षिणा गायत्री चतु-		
र्विंशतिवर्गा	९१०	१५
अपचितिकामस्याप-		
घृति ।	९१०	१७
राज्यशक्त्येके ।	९१०	२०
दक्षिणाभ्वरथश्चतुर्गुण-		
मयतः ।	९११	१
काऽस्यकवचः ।	९११	३
शताह्वां अश्वाः ।	९११	५
साग्निचिख्यावग्नेस्तोमौ		
सर्वजि	९११	७
पूर्वः पशुचरो		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
ज्योतिः ।	९११	९	यजमान	९१३	९
घान्यचितानि चत्वारि			पृथग्वा ।	९१३	१२
चत्वारि	९११	११	दक्षिणा गायत्रीसम्प-		
पूर्वस्य पङ्गवान्युत्त-			ब्रामाक्षणस्य ।	९१३	१४
रस्य चतु	९११	१३	जगत्या राज्ञः ।	९१३	१६
ऋषभगोसधौ ।	९११	१६	विधनौ पशुकामस्य ।	९१३	१८
पूर्वो राज्ञः ।	९११	१८	अभिचरतो वा ।	९१३	२०
दक्षिणर्षमसहस्रं			बृहतीसम्पन्नाः पशु-		
द्वादशं वा	९११	२०	कामस्य ।	९१४	१
वृष्यो गोसधोऽमुत्तद-			अभिचरतः प्रज्ञाताः ।	९१४	३
क्षिणः ।	९१२	१	सन्दःशयज्ञावभिच-		
वैश्ययज्ञ इत्येके ।	९१२	३	रतः ।	९१४	५
सराजानो विधो पं			षोडशी यज्ञः ।	९१४	७
पुरस्कृर्वीरन् ।	९१२	५	शुण्ठाली लाहकर्णी		
स्पष्टिडले ऽभिपिञ्चते ।	९१२	८	षोडशिना	९१४	९
प्रतिबुहाहवनीपस्य			अहर्गणप्यविशेषात् ।	९१४	११
दक्षिणतः ।	९१२	९	विश्वजिपरिवासाश्वा ।	९१४	१५
स्थपतिरित्वेनं प्रयुः ।	९१२	११	न वा स्वसम्बन्धात् ।	९१४	१८
वैश्यस्तोमदक्षिणालि-			एकराजमेव पूर्वणा-		
द्रोमस्तोमो	९१२	१३	भिचरन् ।	९१४	२२
प्रजाकामपशुकामयो-			जनपदं यज्जग ।	९१५	२
रैन्द्राग्नकुलाय	९१२	१८	व्यत्यासं धेनौ प्रयु-		
द्वियशो भ्रात्रोः सद्यो			ज्जीत ।	९१५	३
वा ।	९१३	१	शमित्वा स्तृया वा		
इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः			ज्योतिष्टोमेन	९१५	५
सहस्रं दक्षिणा ।	९१३	३	त्रयोविंशो ऽध्यायः ।		
उक्थ्यः ।	९१३	५	द्वादशोपसत्का अहीना		
पुरोधाकामस्वेन्द्रा-			मासापघमः ।	९१६	१
ग्न्योस्तोमः ।	९१३	७	दीक्षाः शुक्लोपसच्छे-		
राजपुरोहितयोयो सह					

सूत्राणि	पृ०	पं०
षेण ।	९१६	९
अथहप्रभृतयो द्वादशा-		
हपर्यन्ताः ।	९१६	११
तत्राग्नावादतिरात्रां-		
श्लोके ।	९१६	१३
दाशरात्रिकाण्यहानि		
अथहादिष्वे	९१६	२०
सहस्रदक्षिणाः ।	९१७	१४
चतुरात्रादिष्वधि-		
कम् ।	९१७	१६
प्राकृतं वा प्रत्यहम् ।	९१७	१८
पौण्डरीके ऽयुतम् ।	९१७	२१
समन्विभक्ताः प्रत्यहं		
ददाति ।	९१७	२३
अन्त्येऽह्न्यधिकाः ।	९१८	१
त्रयोदशातिरात्रः ।	९१८	३
चत्वारः षोडशिकाः		
प्रथमाः ।	९१८	६
प्रजातिकामस्य नव-		
सप्तदशः ।	९१८	८
ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य		
विपुवान् ।	९१८	१०
गौर्भ्रातृव्यवतः स्वर्गका-		
मस्या	९१८	१२
ज्योतिष्ठोमविश्वजित्त्रि-		
वृत्पञ्चदश	९१८	१४
असौषोमः प्रप्रेष यस्मा-		
त्पञ्चवो	९१८	१७
अभिजिद्भानृत्य-		
वतः ।	९१८	१९

सूत्राणि	पृ०	पं०
सर्वतोमो पुभूयतः ।	९१८	२०
यूपैकादशिनी चा-		
स्मिन् ।	९१९	१
अथहास्त्रयः ।	९१९	३
अषोडशिकावतिरात्रा		
उत्तरयोः ।	९१९	५
आङ्गिरसचैतरयका-		
पिचनाः ।	९१९	७
द्वितीयमुक्त्यपूर्वमेको	९१९	९
प्रथमेन यजेत यः पौ-		
ण्योहीन	९१९	१२
द्वितीयेन प्रजाकामः ।	९१९	१४
तृतीयेन स्वर्गकामः		
पशुकामो वा ।	९१९	१५
अथहाः पञ्च गर्गवैद्वज्-		
न्दोमा ।	९१९	१६
द्वितीये त्रिवृतो ऽतिरात्राः		
सर्वे	९१९	१८
अन्तर्वसुः पशुका-		
मस्य	९१९	२१
पराकः स्वर्गकामस्या	९२०	१
चतुरहास्त्रचारः ।	९२०	२
अग्निचतुर्वीरजामदग्नाव-		
शिष्ठ	९२०	३
जामदग्नोविंशतिदीक्षः		
पुष्टि	९२०	६
उपसदः पुरोडाशिन्यः	९२०	९
अनूपसदं जुहोति ।	९२०	११
आज्यधर्मा स्नानापत्तेः	९२०	१५
औपघधर्मा वा द्रव्य-		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
सामान्यात् ।	९२०	१८	अपोनग्त्रियोऽप्सु		
बनुहोमाश्च पुरो-			मृते	९२४	१
डाशाः ।	९२०	२२	वायव्यः पलायिते ।	९२४	५
प्रायुपसदमेकोऽथ्येन			वाहस्पत्यः अवगाकू-		
फपालान्येक	९२१	२	टकाणश्चेत् ।	९२४	७
तेषां होमः अग्नवेर्होत्र			नैर्ऋतोऽवसन्ने ।	९२४	१०
षेध्वरमा	९२१	७	पुरोडाशाः परे रुद्रा-		
द्वादशाह यजते प्रति-			भिमानेऽन्ये	९२४	१२
लोममेकैकेन ।	९२२	१०	संशीर्णश्चेदेककपालो		
पञ्चाहास्त्रयः ।	९२२	१३	भौमः ।	९२४	१४
देवानां प्रथमः ।	९२२	१५	प्रासहा हतश्चेदिन्द्राय		
द्वितीयस्य पञ्चदश-			प्रसहते ।	९२४	१६
तीयः ।	९२२	१७	भोजनीयमृते प्राजापत्यो		
तेन यक्ष्यमाणः पञ्चव-			द्वादश	९२४	१८
पाण्या	९२२	१९	मृतं ब्राह्मणान् भो-		
वैश्वस्तोमदक्षिणालि-			जयेत् ।	९२४	२०
ङ्गान् ।	९२३	१	अप्सु प्रासन निधानं		
उक्ष्णो वत्सतरीर्वणानु-			घा दुष्टत्वात् ।	९२५	१
पूर्वेण ।	९२३	४	अन्यत्रापि दोषसं-		
अर्वा वत्सतर्यः ।	९२३	६	योगात् ।	९२५	८
पर्यग्निकृतानुत्सृजन्त्यु-			न प्रकरणात् ।	९२५	१२
क्ष्णो वत्सतरी	९२३	८	व्रतवानुत्तमः	९२५	१५
एवं पञ्चवर्पाण्युक्ष्णो			ज्योतिर्गोमंहाव्रतं		
नियुञ्जन्ति ।	९२३	११	गौरायुः	९२५	१८
पष्ठे सघनीया भवन्ति			अहीना व्रतवन्तः सर्व-		
त्रयस्त्रयो	९२३	१४	जिहीक्षाः ।	९२५	१९
पेन्द्रामारुनापञ्चोत्तमे	९२३	१६	पञ्चहास्त्रय ऋतूनां		
यः कामयेत बहु			प्रथमः	९२५	२२
स्यामिति स एतेन	९२३	१८	द्वितीये बृहद्रथन्त-		
पश्वापदि चरवः ।	९२३	२०	रपृष्ठः पञ्चाहः	९२५	२४

सूत्राणि	पृ०	पं०
पृथीये त्रिःपञ्चिक		
द्रुकाः ।	९२६	५
सप्त सप्ताहाश्चत्वारो		
मतोत्तमाः	९२६	८
तृतीयः पशुकामस्य ।	९२६	३०
इन्द्रस्य पञ्चमः ।	९२६	१२
द्वितीयप्रभृतिपदे-		
काहाः ।	९२६	१४
सर्वस्रोम उत्तमः ।	९२६	१६
जनकसप्तरात्रधनु-		
र्ष्यो विश्वजि	९२६	१७
उत्तम पददो बृहद्रथ-		
न्तर पृष्ठः	९२६	१९
विश्वजित्पशुका-		
मस्य ।	९२७	१
अष्टाहे पदहान्महा-		
मतम् ।	९२७	३
नवरात्रे त्रिकद्रुकाः ।	९२७	५
द्वितीय त्रिकद्रुकैः		
पृष्ठमात्र	९२७	७
दशरात्राश्चत्वारः ।	९२७	९
अथमस्त्रिककुप् ।	९२७	११
उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्ष-		
स्त्रिरावृतः ।	७२७	१३
प्रतिष्ठाकामस्य कौमु-		
रुचिन्दः	९२७	१५
अग्निष्टोमास्त्रिरावृत-		
स्त्रयः ।	९२७	१८
पञ्चदशाश्वोक्त्याः ।	९२७	२०
सप्तदशाश्व ।	९२८	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
एकविंशोऽनिरात्रः ।	९२८	३
पूर्वशराश्रो अभिचर्यमा-		
णस्य ।	९२८	५
उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षः ।	९२८	८
गोपक्षोऽभिजित् ।	९२८	१०
आयुर्विश्वजित्पक्षः ।	९२८	१२
छन्दोमदशाहः पशु-		
कामस्य	९२८	१४
पृष्ठमात्रलम्बाश्चत्वा-		
रदछन्दोमाः ।	९२८	१७
पौण्डरीकः सर्वार्क्षि-		
कामस्य ।	९२८	१९
दशरात्रोऽस्त्यो-		
रथानः ।	९२८	२१
विश्वजित्कतिरात्रः ।	९२९	२
तुल्यमार्घ्ययवमतिरा-		
त्रेषु विश्वजि	९२९	४
यथोक्तमुत्तमो यथोक्त-		
मुत्तमः ।	९२९	९
चतुर्विंशोऽध्यायः ।		
द्वादशरात्रादीनि रात्रि-		
सत्सूत्राणि ।	९३०	२
एकोऽश्वेन चत्वारिं-		
शदन्तानि ।	९३०	५
यथोपदेशमहानि ।	९३०	७
आपूर्यमाणे दशरात्रः		
परः ।	९३०	१२
प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं		
दशरात्रा	९३०	१६

सूत्राणि	पृ०	पं०
पुरस्तादन्यत्र ।	९३०	२०
षड्वहार्थे ऽभिप्रायः ।	९३१	२
तस्यादितः पञ्च पञ्चा- हार्थे ।	९३१	५
अष्टहार्थे ज्योतिर्गौरायु- रिति	९३१	७
यत्तं च यथोक्तं चतुर- हार्थे ।	९३१	१०
आयुषी द्व्यहार्थे ।	९३१	१३
अतिरात्रान्तरमावाप- स्यानम् ।	९३१	१५
आवापसमवेतानाम- ल्पमल्प पूर्वम् ।	९३१	१७
द्वे त्रयोदशरात्रे पृष्ठ्या- स्सर्वलोमो	९३१	२०
प्रकृतिविहितं द्विती- यम् ।	९३२	१
सम्भाषे तृतीयम् ।	९३२	४
प्रापणीयाश्चतुर्विंशम- हरमि	९३२	६
चतुर्दशरात्राणि त्राणि ।	९३२	११
द्वौ पृष्ठ्यौ ।	९३२	१३
प्रतिलोमः परः ।	९३२	१५
मध्यमे त्रिकटुकः पृष्ठ्यमभिः ।	९३२	१७
प्रतिलोमाः परः ।	९३२	१९
विषाहोऽक्तल्पसंश- यिताना	९३२	२१
प्रकृतिविहितं तृतीयम् ।	९३३	३

सूत्राणि	पृ०	पं०
पञ्चदशरात्राणि च- त्वारि ।	९३३	५
उत्तरे प्रकृतिविहिते त्रिकटुकेः ।	९३३	७
चतुर्दशरात्राभ्यां पूर्वे व्याख्याते ।	९३३	९
पृष्ठ्यं मध्यं महाम- तम् ।	९३३	१२
अतिरात्रादग्निपुद् द्विती- यस्य ।	९३३	१४
सप्रापणीयस्तृती- यस्य ।	९३३	१६
प्रकृतिविहितानि प्रा- ग्विंशति	९३३	१९
विंशतिरात्रे ऽभिजित्- ल्पवो ऽभिजि	९३४	१
एकविंशतिरात्रयोर- निरात्रा	९३४	३
अभिप्रायः प्रथमा- दतिरात्रः ।	९३४	४
निर्वाचे द्वितीयं प्रष्ट- वर्चमका	९३४	६
त्रयस्त्रयः चतुस्त्रयानो विष्टु	९३४	९
उत्तरं प्रतिलोमः ।	९३४	११
मानव्यः सामिधेन्यः ।	९३४	१३
सौमाय्येणस्य उपाल- म्भ्यः ।	९३४	१५
प्रकृतिविहितान्या प्रावि- ष्टरात्रात् ।	९३४	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०
द्वाविंशतिरात्रमश्रायका-		
मानाम् ।	९३४	१९
त्रयोविंशतिरात्रं प्रनि-		
ष्टाकामानाम् ।	९३४	२०
पूर्वं चतुर्विंशतिरात्रं प्रजा-		
कामानां ।	९३५	१
द्वितीयं सप्तमम् ।	९३५	६
अष्टोदशिकावतिरात्रौ		
विशालं ।	९३५	९
षोडशिकावतिरात्रौ		
प्रतिलोमा	९३५	११
तेममिता उग्रप्रलोमावति-		
रात्रौ ।	९३५	१३
पृष्ठचक्षुर्मौ च ।	९३५	१५
उत्तर प्रतिलोम ।	९३५	१८
तस्मादग्रिष्टोमावति-		
रुक्तौ ।	९३५	१९
पञ्चविंशतिरात्रमश्रा-		
यकामाना	९३५	२१
द्वात्रिंशद्रात्रं च ।	९३६	४
तथास्त्रिंशद्रात्राणि		
त्रीणि ।	९३६	१२
पञ्चाहाश्रत्यंशः ।	९३६	१४
त्रिंशोऽतिरात्रो विश्व-		
जित् ।	९३६	१५
सप्तर्षिर्द्वितीयं ज्यमि-		
नम् ।	९३६	१७
तृतीयं त्रयोदशं पञ्चाहा-		
विश्व	९३६	१८
प्रतिलोमा परे ।	९३६	२१

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रकृतिविहितान्या चत्वारि		
त्रिंशद्रात्रात् ।	९३६	२२
चतुस्त्रिंशद्रात्रमश्राय		
कामानाम्	९३७	१
चत्वारिंशद्रात्रं च ।	९३७	५
यनवन्त्युत्तराणि प्रथ-		
मतृतीयचर्जं	९३७	८
प्रथमो विधूतः ।	९३७	११
अष्टोदशिकावतिरात्रौ	९३७	१३
कौस्तुबिन्दः प्रथम-		
रूपम् ।	९३७	१४
उक्तयो तूत्तरौ ।	९३७	१५
षोडशिदशमा उक्-		
थ्या ।	९३७	२८
पृष्ठच चामितो द्वादश		
द्वादश ।	९३८	१
वर्गान्तरावतिरात्राः ।	९३८	३
यमातिरात्रम् ।	९३८	४
अभिष्टुर्गो गोआयुषी		
अतिरात्रौ ।	९३८	६
अभिष्टुवावामाजिद्विभ्व		
जितावति	९३८	७
अभिष्टुव सयंस्तोमन-		
सप्तदशा	९३८	८
आजुताऽऽजुनीये प्रमि-		
ल्लवा पद ।	९३८	९
चतुर्थं सर्वस्तामो		
तिरात्रः ।	९३८	१२
तस्मिन्नुपसंसृ सवि-		
धिपच्युर्गोहंपत्ये	९३८	५१

सूत्राणि	पृ०	पं०
यथा सवनं तैः सवने-		
ध्वजनाभ्यजने	९३८	२१
पृथगेन वा ।	९३९	४
सवनमुख्येषु भक्षयि-		
ष्यन्ते वा ।	९३९	६
ये आत्मानं नैव जा-		
नीरंस्तेषां	९३९	८
संवत्सरस्मिन्ते च-		
तुर्विंशमहः ।	९३९	११
अभिपूजाध्व्यारः ।	९३९	१४
तोभायुषी ।	९३९	१५
त्रिंशो विप्रचमध्यो-		
नवरात्रः ।	९३९	१६
एकपष्टिरात्रे पृष्ट्यो		
नवरात्र	९३९	१९
प्रनिलोमः परः ।	९३९	२१
सवितुः ककुभः ।	९४०	१
नवरात्राध्व्यारः ।	९४०	३
अग्निष्टोमाः प्रथमस्त-		
मोक्षमा	९४०	५
परे पदभिपूये ।	९४०	८
पूर्वस्य चतुर्थ्यो म-		
तम् ।	९४०	१०
प्रजातिकामानामे-		
तत् ।	९४०	१२
प्रकृतिविहितं रात्र		
रात्र चतुर्दशा	९४०	१३
सदो हविर्धानानि-		
चक्रीवन्ति ।	९४०	२०
अभिप्रापमभिपुष्यन्ति		

सूत्राणि	पृ०	पं०
देहाणुपरोक्षेन ।	९४०	२२
अहरहरभङ्गं पु		
त्रिकहुकेषु वा ।	९४१	२
अभिवपचाभ्यासेना-		
मिपूरणम् ।	९४१	४
सकृत्प्रयोगी दश-		
रात्रः ।	९४१	५
प्रतेर्गन्त मयंजिदी-		
क्षाणि ।	९४१	७
सप्तदशरात्रादीनि त्रिं		
शान्नाभ्यके ।	९४१	९
एकाक्षपञ्चाशद्वात्रे		
चाष्टादशदीक्षाणि	९४१	१०
शान्तिरात्र-ऽहानि यत-		
रात्रसामान्यात्	९४१	२१
द्वादशाहाद्ये वा त		
त्प्रकृते ।	९४२	३
शतप्रिष्टोमे शत्रो-		
कष्ये च ।	९४२	२६
आश्विनस्याग्नेयान्ते		
प्रतिप्रस्थाना	९४२	२९
सशेषं होतृन्मसम् ।	९४३	७
तिरोह्यादि कराति		
पूर्वस्याहः ।	९४३	१०
प्रहप्रहणायाधिप्रहो-		
मात्कृत्या	९४३	११
संवत्सरप्रभृतीनि म-		
यामयनेप्रकृतोनि	९४३	१५
आदित्यानामयने ऽभि-		
प्लवाग्निहृत्पञ्च	९४३	२१

सूत्राणि	पृ०	पं०
मासाः पृष्ठचमध्या । ९४४	१	
दृढस्वपतिमघो ऽभिजि- त्स्थाने । ९४४	३	
इन्द्रसोमा विश्व- मित्तः । ९४४	५	
विश्वो जतः परे ऽये त्रयोऽभिप्लवा ९४४	७	
उद्दिद्यलमिदौ । ९४४	१०	
पष्ठमोसादौ मध्यम- स्थाने पृष्ठ्य । ९४४	११	
दशरात्रस्य कुन्दोमद- शाहः । ९४४	१४	
अङ्गिरसामपनमादि- त्यामोमपनवत् । ९४४	१३	
अभिप्लवाश्वितः । ९४४	१९	
मासाः पृष्ठपादयोः पूर्व- पक्षे ९४४	२१	
त्रयोऽभिप्लवमध्यं पृष्ठ्य उत्तमः सः । ९४५	१	
गोअयुषो प्रतिलोमे । ९४५	३	
कुन्दोमदशाहश्च । ९४५	५	
इतिघातघनोरपनमेकै- केन पृष्ठ्य ९४५	७	
एकाहोस्तच्छब्दात् । ९४५	१५	
नानाहानि वा सङ्घात- शब्दात् । ९४५	२५	
मध्ये त्रतम् । ९४६	५	
उत्तरपक्षं प्रतिलोमम् । ९४६	७	
कुण्डपायिनामयनं पौ- र्यमासदीक्षम् । ९४६	९	

सूत्राणि	पृ०	पं०
चतुर्थ्यो वा परपक्षस्या ९४६	१२	
मासदीक्षाः । ९४६	१४	
सोममुपनह्य सुत्यास्थानेषु मासः ९४६	१६	
दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम् । ९४७	१	
पक्षादौ यद्यद्विस्तृत- वमस्मिन् । ९४७	३	
सारस्वते च प्रथमे । ९४७	५	
तन्त्रेण वा समस्तचो- दितवात् । ९४७	७	
अग्निहोत्रं च । ९४७	११	
पृथग्मासाश्चातुर्मा- स्यपूर्वाभिः । ९४७	१३	
साकमेधा दर्शपूर्णमा- सवत् । ९४७	१६	
सोमा वा सामान्यात् । ९४७	१८	
न जुहोतिशब्दात् । ९४७	२२	
काममितरे । ९४८	३	
इतिघातवतोरपनं पूर्व- पक्षेण ९४८	९	
उत्तमे त्रयोऽभिप्लवा दशरात्रो ९४८	११	
उपरिष्ठादतिरात्रं भयति । ९४८	१३	
उभयतो वा । ९४८	१५	
द्विष्येभ्यो ऽतिरात्रमेकै सोमान ९४८	१८	
अत्सकेकाः कुण्डप्रति- कषाभ्यमसाः । ९४८	२३	

- १ अस्यां चौत्तम्या-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरै
सीसकाक्षररुक्तमेषु पक्षेषु एकः स्तवको मुद्रयिरथा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुख्यते ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुख्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयैः, वैदिकदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैः,
दैवं धार्मिकमग्रिम मुख्यम् मुद्राः ७ भाषकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवक " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुख्यमाणा ग्रन्था - मुद्रिताः स्तवकाः
- (१) सस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता । (सस्कारः) २
- (१) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः । (व्याकरणम्) १०
- (१) श्लोकचार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (१) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
करणम् श्रीमद्भोपाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थे विरचितं भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) २
- (१) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः । (ज्योतिषः) १
- (१) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीनागभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २
- (१) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता । सम्पूर्णम् । (मीमांसा) २
- (१) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वाङ्मयप्रणीत
वेदान्तसुत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विद्या-
नमिषु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) ६
- (१) स्वात्तादमञ्जरी-भल्लिपणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (१) सिद्धिन्नयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणा-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १

- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधमहा-
रकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुसु-
तविरचितव्याख्यापेतः । (वेदान्तः) ३
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः । (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् श्रीमत्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १३
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्तः) २
- (१६) मीमांसाशालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्वद्व्याख्यप्रमा-
णपारावारीणाधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्रा-
ज्यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणरामजगद्गुरु-
विरचितः । (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसाद्वैतम्) महा-
महोपाध्यायश्रीशालिकर्णायमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्ट-
कृता मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतस्तल्लुतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्तः) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकौ-
ञ्जयविरचितभाष्यसहितम् । ११
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्दपूर्ण-
विरचितया खण्डनफकिकाविभक्तनाट्यया व्या-
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीमद्वद्विरचिता । १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-शालयोधिनीव्याख्यया
उत्तररत्निका च सहितम् । ४
- (२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीप्रज्जनाथभट्टकृता
श्रीमदाचार्य श्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धद्वैतसंप्रदाय-
विबुधा रत्नगोपालभट्टेन संशोधिता । (वेदान्तः) २
- (२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचि-
तानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाध्यायः प्रत्यक्षानु-
मानमाध्यायः व्युत्पीत्तवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दश-
क्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेष्व क्रोडपत्राणि । (न्यायः) १

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KĀTYĀYANA ŚRĀUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKACHĀRYA

EDITED BY

VIKARACHĀRYA PANDIT MADANMOHAN PATHAK,

Professor of Mimāṃsā and Dharmashāstra,

Ranabir Sanskrit Pathshālā,

Central Hindu College, Benares

VASCICULUS III

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK DEPOT,

BENARES

AGENT—OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

Printed By Hari Dās Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILAS PRESS.

BENARES

1903

Registered According to Act XXV of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दधनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितमन्यामशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चासभ्या-संस्कृतप्रण्यमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

सत्यम्-७२

प्रत्याश्रावितेध्वर्युराहोतृप्रैषात् ॥ ५८ ॥

यजेति होतृप्रैष, आ ततो नापव्याहरेदिति ॥ ५८ ॥

होता वपट्कारात् ॥ ५९ ॥

नापव्याहरेदिति वर्त्तते । सोऽनुगृहीत्वोषत्वाध्वर्युर्नापव्याहरेदिति प्रक्रम्यैतच्छ्रूयते ॥ ५९ ॥

सोमे च ग्रहं गृहीत्वोपाकरणात् ॥ ६० ॥

सोमे चाध्वर्युर्ग्रहं गृहीत्वा नापव्याहरेदास्तोत्रोपाकरणात् ॥ ६० ॥

उपाकृत उद्गातार आ होतृप्रैषात् ॥ ६१ ॥

उपाकृते स्तोत्रे उद्गातारो नापव्याहरेत्युराहोतृप्रैषात् । होतृप्रैष उत्तमस्तोत्रायाया प्रस्तावसमनन्तरं ष्योत्तमेति येन होता सम्बोध्यते ॥ ६१ ॥

१ होता वपट्कारात् ॥ ६२ ॥

नापव्याहरेदिति वर्त्तते । फियन्तं पालम् । आ ग्रहस्तम्ब-होमवपट्कारात् । अथ सौम्येध्वरे स वै ग्रहं गृहीत्वाध्वर्युर्नापव्याहरेदिति प्रहृत्यैतदपि हि श्रूयते ॥ ६२ ॥

आग्नेयमुत्तरपूर्वाङ्गे दक्षिणपूर्वाङ्गे सौम्यम् ॥ ६३ ॥

आग्नेयमाज्यभागमुत्तरपूर्वाङ्गे जुहाति । दक्षिणपूर्वाङ्गे सौम्यम् ॥ ६३ ॥

समिद्धतमे वा ॥ ६४ ॥

उत्तराङ्गेपूर्वाङ्गे ऐकं आग्नेयमाज्यभाग जुहतीति प्रक्रम्यैतच्छ्रूयते ॥ ६४ ॥

हविर्न्या च ६५ ॥

१ सूत्रे होतृग्रहणं सकलपञ्चकर्मणामुपलक्षकम्, तेन प्रशाखाद्योपि ष्योत्तमेति प्रैषोत्तर श्रव्यतिरिक्तं किमपि न श्रूयते ।

चरतीति वाक्यशेषः । समिद्धतम इति च । समिद्धहोमेन
ह्येव समृद्धा आहुतय इति श्रूयते ॥ ६५ ॥

पुरोडाशावन्तरेणाग्नीषोमा उपाऽश्वज्यस्य ॥ ६६ ॥

पुरोडाशयागयोर्मध्ये उपाऽश्वज्यस्याग्नीषोमौ यजति । अत्र
पुरोडाशविति द्वितीयोपपद्विभक्तिः १ ॥ ६६ ॥

विष्णुर्वामावास्यायाऽहौत्राम्नानात् ॥ ६७ ॥

अमावास्यायां विष्णुर्वैज्यते अग्नीषोमौ वा । एवं हि होत्रे आ-
म्नायते । वैश्ववज्रोदिदं विष्णुरिति २ ॥ ६७ ॥

यावद्धविरुत्तरार्द्धास्विष्टकृत् ॥ ६८ ॥

यावन्ति हवीऽपि सर्वेषामुत्तरार्द्धास्विष्टकृद्विज्यते । सम्प्र-
तिपन्नदेवतैकत्वाच्च सकृत्प्रक्षेपः । प्रतिपत्त्यर्थकर्म चैतदुत्तरार्द्धात्
प्रतिपाद्यते । यागश्च निर्धेयते । अत एव च यावदुक्तेऽपि प्रवर्तते ॥ ६८ ॥

तत एव होमः ॥ ६९ ॥

१ अयं क्रमः, आग्नेय आज्यभागो ध्रुवातश्चतुर्गृहीतेन, सौम्य
आज्यभागोऽपि, आग्नेयेन पुरोडाशेन यागः तन्नाम्नये ऽनुगृहीत्यनु-
वाचनम् जुह्वां ध्रुवाया स्तुवेणाज्यं गृहीत्वोपस्तारः, आज्यस्याह्या
सकाशाद्भ्रुवाया अभिघारणम् पुरोडाशमध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रं तिरश्ची-
नमवदानं ग्राह्यम् द्वितीयं पूर्वार्धात् पश्चावत्तिनस्वृतीयं पश्चार्धात्
ध्रौवेणोपर्वभिघारः पुनर्ध्रुवाया आप्यायनम् आज्यस्थाल्याज्येनाव-
त्तस्य हविषोऽवदानयोः प्रत्यभिघारः अतिक्रम्याश्रान्याग्निं यजेत्सु-
क्त्वा षपदकृते सह वा स्तुक्पाश्चैनहोमः, आज्यभागवत् ध्रुवात-
श्चतुः पञ्चकृत्यो वावदायां पांशुयागः, आग्नेययागवत् द्वितीयेन पु-
रोडाशेनाग्नीषोमीययागः स्विष्टकृदिति देवभाष्ये ।

२ स्पष्टस्थितोऽयं विकल्पः सनयतोऽग्नीषोमौ असंनयतो वि-
ष्णुरिति, शाङ्खायनः 'येन्द्रं सात्राय सनयतो माहेन्द्रं वा ; वैष्णवं
त्यसंनयन्नुपांशुयाजम्, इति ।

उत्तरत एव होमो भवति । शेषास्विष्टकृते समधद्यती-
स्वेत्युक्तम् ॥ ६९ ॥

उपांशुयाजशेषादपि धौवात्स्विष्टकृद्वचने प्रात आह—
नाज्यादशेषात् ॥ ७० ॥

न स्विष्टकृदर्थमवदानं धौवादाज्यादप्रहीतव्यम् । कुत पतत् ।
अशेषत्वात् । न ह्येतच्छेषभूतम् । ननुपांशुयाजनिष्ठसुत्तरकालं
शेषव्यपदेशोऽस्येति । नेति घृमः । न ह्येतदुपांशुयाजार्येव गृह्यते ।
मर्त्यस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यदधुवायामाज्यमिति । न च सर्वा-
यस्यैकदेशे निवृत्ते शेषव्यपदेशोऽस्ति १ ॥ ७० ॥

असः सृष्टामाहुतिभिः ॥ ७१ ॥

स्विष्टकृदाहुतिं जुहोतीति वाक्यशेषः । स वा मध्यर्द्ध इवेन-
राज्य आहुतिभ्यां जुहोतीति प्रक्रम्याह रुद्रियः स्विष्टकृद्रुद्रियेण
ह पशून्प्रसज्येद्यदितरामिराहुतिभिः सः सृजंति ॥ ७१ ॥

निधाय सञ्चरमभ्युक्ष्य प्राशिन्नमवद्यति

यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽन्यतरत आज्यमु-

भयतो वाग्नेयात् ॥ ७२ ॥

स्रुग्निधानं वाचनिकम् । ते पतस्विष्टकृति विमोचनमागच्छन्
इति । सञ्चरश्च परिधीनपरेण सञ्चरंभिप्रेतः । तस्य चाभ्युक्षण-

१ अपरा व्याख्या । न ह्यज्य योगरूपमास्ति शेषस्य हि कृतार्थस्य
प्रतिपत्त्यपेक्षस्य स्थितस्य प्रतिपत्त्यर्थोऽस्ति शेषकार्योऽस्ति । न चाज्यमे-
वं विधमस्ति । न द्युपांशुयाजार्यं पूर्वं गृह्यत् प्रकल्पितमास्ति यस्य
शेषो भवति । अतः साधारणादेव धौवाद्वचनेनोपांशुयाजार्यं
गृह्यते । यत्तावद्धुवायामुपांशुयाजार्यं गृहीतेऽप्यष्टिप्रामाण्यम् तत्प-
श्चाद्वाव्युपन्तरयामिधारणाद्युपयोगीत्यलुतार्थं न प्रतिपत्त्यर्थम् । न-
र्थान्ते च तेन नि शेषेण समिष्टयजुर्हृत इति न तत् शेषकार्यम् ।
यजुर्हृतां चतुर्गृहीतं तन्निशेषं हुतामिति वक्ष्यामाणादेव तत्सम्यग्निधेय-
यस्यामाय इत्यनन्तर्देशः ।

मनुयाजार्थम् । स्विष्टकृत ऊर्ध्वमनुयाजार्थं ह्यनेन सञ्चरेण सञ्चरणम् । ननु प्राशिन्नसमर्पणार्थं कस्मात् भवति । न, तस्य पाक्षिकमनेन समर्पणम् । अपाक्षिकं चाभ्युक्षणम् । तेन करिभ्यमाणप्रयोजनत्वादननुयाजार्थतैव न्याय्या । प्रयोजनं तदभावेऽभाव इति । पशौ च त्र्यङ्गस्विष्टकृदुत्तरकालमभ्युक्षणं न पुरोडाशस्विष्टकृतीति । ज्योतिष्टोमे च तृतीयसवने सौम्ययागसमन्तरमभ्युक्षणम् । नेतरयो सवनयोरनुयाजाभावात् । केचित्तु तृतीयसवनेऽपि स्विष्टकृद्यागसमन्तरमेवाभ्युक्षणमिच्छन्ति न सौम्यसमन्तरम् । तदनन्तरमेव दृष्टत्वात् । युक्तरूपतरमिवचैतदिति । प्राशिन्नमिति ब्रह्मणो भागस्तद्व्यति । अवद्यति शब्दोपादानसामर्थ्याद्विरिति प्रतिपत्तव्यम् । अवद्यतेर्हिद्विरवदानसम्बन्धो दृष्टः । त्रित्वसम्बन्धोपीति चेत् । न, विशेषसंयोगात् । त्रिजमदभ्रीनामिति । तथा च प्राशिन्नं प्रकृत्य पठ्यते । द्विर्हविषोवदायेति । तेन यद्वद्यति तद्यवमात्रं पिप्पलमात्रं वेति । शान्तिनां तु पठ्यते । द्वे शकलेवद्यति यवमात्रे पिप्पलमात्रे वेति । पिप्पलमात्रमिति च पिप्पलफलमभिप्रेतम् । न पिप्पलमात्रेण सहोच्चारणात् । कच्चिच्च दर्शनाद्याद्यं चोनुभ्यरेया पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्येतेति फलविषय एव पिप्पलशब्दः । आज्यं चान्यतरतो भयत्युभ्यतो वा अन्यतरत आज्यं कुर्यादधस्ताद्वोपरिष्ठाद्वेति वचनात् । तथा स आज्यस्योपस्तीर्यं द्विर्हविषोवदायाधोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयति । तद्ययैव यजस्यावदानमेयमेवतदिति । आप्तेयान्मस्तर्कं विरुज्य द्वे शकलेवद्यति यवमात्रे पिप्पलमात्रे वेति । वचनमङ्गीकृत्याग्नेयादित्युक्तम् ॥ ७२ ॥

भागांश्च ॥ ७३ ॥

गृह्णातीति सूत्रोपः । तांघ्वाग्नेयादेव प्राग्निप्रसहं चरतया । स चायमुपदेशः । क्रमस्तूपरिष्ठाद्व्यति । स्थितं तावदुपर्यवसितमन्तरान्यत्प्रक्रियते । तत्किमर्थं चतुर्दांकरणसिद्धान्तसमानन्यायतयेति निरवधम् ॥ ७३ ॥

अध्वर्युसञ्चरेण ब्रह्मणे प्रदाय पूर्वैके
ऽप उपस्पृश्येडां पञ्चावत्तां दक्षिणतो म-

ध्याच्च यावद्धविस्विष्टकृद्ददाज्यम् ॥ ७४ ॥

प्रक्रान्तं प्राणित्तमध्वर्युसञ्चरेण समर्प्य पूर्वेण पाह्वनीयं त-
तोप उपस्पृशति । रुद्रियः प्राणित्तमिति । ततश्च तदभावे न भवति ।
तत इडां पश्चाद्यक्षां गृह्णाति । यावद्धविरिति । प्रतिपत्तित्यात् । ननु च
दक्षिणतो मध्याच्च स्विष्टकृद्ददाज्यमिति चोक्ते पश्चाद्यक्षग्रहणमवा-
च्यम् । सर्वेषां तुल्यत्वप्रज्ञापनायेति कंचित् । तदेतदसत्तन्म हि पुरोडा-
शस्याज्यस्य च तुल्यता शक्याभ्युपगन्तुम् । प्रतिपाद्यते ह्यत्र पुरोडा-
शो नाज्यमसंयुक्ताविधानात् । तेन पत्नीसयाज्जेडायामपि पश्चाद्यक्षता
यथा स्यादिति पश्चाद्यक्षग्रहणम् । ननु चानुक्तेषु पश्चाद्यक्षमेवेदम् ।
ततश्च तत्रापि भविष्यत्येव । नेह पुरोडाशप्राधान्यात्तत्कार्यं च पत्नी-
संयजिष्याज्यप्रसङ्गाद्बहिरेवाज्यं प्राप्नोति । नोपस्तरण्याभिधारणप्राप्ति-
रिति । तेन सुष्ठूच्यते पश्चाद्यक्षमिति ॥ ७४ ॥

यजमानभागं पूर्वाद्धादीर्घं प्रशीर्य पुरस्ता-

द्धुवायाः करोति ॥ ७५ ॥

पूर्वाद्धं पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुरस्ताद्धुवायै निदधातीति धृत-
त्वात् । अयं च भागानामवसरः । ततश्च विनियोगक्रमेण पूर्वमग्नीध-
स्ततो ब्रह्मणस्ततो यजमानस्येति । धुवायाः पुरस्तादिति व्यतिरिक्तो दे-
शे करोति ॥ ७५ ॥

इडां होत्रे प्रदायाविसृजन् दक्षिणाति-

क्रामति ॥ ७६ ॥

मागैर्घघहितत्वादिडाग्रहणं क्रियते । तां होत्रे प्रदायाविसृ-
जं दक्षिणातिक्रामति ॥ ७६ ॥

इडां प्रतिगृह्य होतुरङ्गुलिपर्वणी अनक्ति ॥ ७७ ॥

प्रकृतत्वादिडाग्रहणमकार्यं क्रियते च पर्याजनं यथा ततः क्रि-
येतत्येवमर्थम् । तथा च दण्डयति । स होतुरिह निलिम्पति तद्धोतो-
ष्ठयोर्निलिम्पत इति प्रकृत्याह एतद्वयं मनुर्विभयाश्चकारेदं ये मे तनिष्ठं

यज्ञस्य यदियमिडा पाकयज्ञिया यज्ञे म इह रक्षांस्ति यज्ञं न हिंस्त्यु-
रिति तमेतत्पुरा रक्षोभ्य पुरा रक्षोभ्य इत्येव प्रापयत तथो पर्वनाम-
प पतत्पुरा रक्षोभ्य, पुरा रक्षोभ्य इत्येव प्रापयते ऽथ यत्प्रत्यक्षत्र प्रा-
श्नाति तिनेदनुपहूतां प्राश्नानीत्येतदेवैनां प्रापयते यदोष्ठयोर्निलिम्पत
इति इडाया अङ्गुलिपर्वाञ्जन दर्शयति । नेन प्रकृतायामपीडायां पु-
नरिडाग्रहणम् । पर्वशब्द सन्धिवचनो लिङ्गात् । काण्डात्काण्डात्प्ररोह-
न्ती परप परुपरितीति । तथा काण्डात्काण्डाद्वाया पर्माणः पर्माणः
प्रराहतीति दूर्वाञ्ज्यते । तत्र पर्वशब्द सन्धिवचन दर्शयति ॥ ७७ ॥

अवान्तरेडामादधाति पूर्ववत् ॥ ७८ ॥

अवान्तरेडामिडाया एव होतुः पाणौ समवधनि । अथ होतुः
पाणौ समवधनि समवत्तामेव सर्ती तदेनां प्रत्यक्षं होतरि थपती-
ति श्रूयते । पूर्ववद्ब्रह्मणाश्च पञ्चावत्तामिति । पुणेडाशावदानादेव प-
ञ्चावत्तता । न ह्याज्य ससृष्टरूपस्याद्विप्रेकेन गृहीतुं शक्यते इति ॥ ७८ ॥

इडाञ्च ॥ ७९ ॥

१आदधातीति वर्त्तते ॥ ७९ ॥

सर्वे ऽन्वारभन्ते ॥ ८० ॥

प्रकृतत्वादिडामिति कचित् । अपरे तु गायत्र्यामर्प्यादोनुर-
न्वारम्भमिच्छन्ति स्वर्गस्य लोकस्यैतद्व्यार यज्ञाता नस्माद्योनारम्-
न्वारभेतेति ॥ ८० ॥

इडोपहृतेत्येवमुच्यमाने आग्नेयं बर्हिषदं करोति ब्रह्मपितृवस्त्रे-
त्यनेन मन्त्रेण । विपरिणम्यते चासायनेकयजमानको कर्मणि ॥ ८१ ॥

तं चतुर्द्धा कृत्वा ॥ ८२ ॥

तन्निर्देशाद्यतुर्द्धा कृतं बर्हिषदं करोति । आग्नेयं चतुर्द्धाकरोतीति
वचनादानेयमित्युक्तम् । चतुर्द्धाकरणस्य च व्यादेशार्थत्वात्तस्य च
यजमानकर्तृकत्वात् कृत्वाप्रत्ययसामर्थ्याच्च यजमानश्चतुर्द्धा करणे ।
सन्त्रेषु च व्यादेशाभावादभावाच्चतुर्द्धा करणस्य ॥ ८२ ॥

बर्हिषि ऋत्विग्न्य आदिशति ॥ ८३ ॥

बर्हिषीति नियमार्थमुच्यते । भावेणश्च वाचनिको न समर्पणं
लाघव । तेनेदं प्रक्षण, इदं ह्यंतुर्हित्येयमाद्यादेशः ॥ ८३ ॥

उभौ वाविशेषात् ॥ ८४ ॥

उभौ वा चतुर्द्धा क्रियेते नाम्नेय एव । कुतोऽविशेषात् । अथ
यत्र प्रतिपद्यते तच्चतुर्द्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोतीत्यविशेष-
श्रवणात् । किं च चरितार्थत्वाविशेषात्संस्कारार्थत्वाविशेषाच्च । तथा
प्रतिपत्तिसव्यपेक्षयादिति यातिकाः । अत्रोच्यते । स्यादेतदेयं
यद्यविशेषः स्यात् । अस्ति तु विशेषः । आग्नेयं चतुर्द्धाकरोतीति ।
यद्यपि च माध्यन्दिनीयायां पुरोडाशमात्रश्रवणम् । तथापि त्वाग्ने-
यमिति वचनाद्विशेषनिष्ठतैव न्याय्या । न चाग्नीषोमीय आग्नेयः ।
यत्र हि निरपेक्षादग्निपदात्तद्धित उत्पद्यते स आग्नेयः । न च
सोमसव्यपेक्षस्याग्निपदस्य सामर्थ्यमस्ति । सापेक्षं चासमर्थं गयती-
ति समर्थानां प्रथमाद्वेति ह्यधिकृत्य तद्धिताम्नानम् । तेनाग्नीषोमीय-
स्यानाग्नेयत्वाच्चतुर्द्धा करणमाद्य इष्यते । यद्येयमुभौ वाविशे-
षादिति सूत्रं किमर्थम् । आशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । अपि च प्राणित्रमा-
गानां आग्नेयादिति सूत्रितम् । आग्नेवाद्वागांश्चेति । तस्मिन्वा-
न्तार्थे वक्तव्यमुभौ वाविशेषादिति । तत्कुतो वचनात् । ह्यिमांश्च
हि प्राणित्रं धूयते । द्विर्होवयोवधतीति । भागानां च । पूर्वाह्णं पु-
रोडाशस्य प्रतीयति पुरोडाशमंयोगः । यद्येयं किमर्थं सूत्रमाग्ने-
यादिति । आग्नेयान्मन्त्रकं विद्वज्येस्वतोवचनादस्तु तदर्थेति चेत् ।

न, प्रदेशविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । तस्मात्सर्वत्र प्राशिञ्चग्रहणं न्या-
य्यम् । भागास्तु पुरोडाशसंयोगात्सान्नाय्ये न प्रवर्तन्ते । दान्त्रिक-
सिद्धान्तेऽपि न चतुर्द्धा करणं सान्नाय्यस्यापुरोडाशत्वात् । तस्य
च पुरोडाशसंयोगात् । प्रकृतौ ह्यौपदेशिका धर्माः । सान्नाय्यधि-
कारे च पशौ चतुर्द्धाकरणाभावात् । अथ पशुं सम्मृशन्तीति हि
प्रकृत्याहैतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ यत्पुरा सम्मृशति य इम उप-
तिष्ठन्ते ते विमथिष्यन्त इति शङ्कमानो यद्यु विमथनात्त शङ्केतात्रैव
सम्मृशेदिति चतुर्द्धा करणाभावो विमथनाशङ्कायां सम्मर्शनवि-
धिसंस्तव इति ॥ ८४ ॥

अत्र पितर इति यजमानो जपति ॥ ८५ ॥

चतुर्द्धाकृतं पुरोडाशमालभ्य उत्तरक्ष विंशर्षोपदेशात् । अत्र
पितर इति जयमानो जपेत् ॥ ८५ ॥

विसृज्यामी मदन्तेति ॥ ८६ ॥

जपतीति वृत्तंते । अयं च कैश्चित्प्रोपितस्यापि यजमानस्ये-
ष्यतेऽन्तार्थतत्वात् । तत्पुनरनुपपन्नम् । आलम्भपूर्वकत्वाद्विसर्गस्य ।
सेन यथापूर्वेऽध्वयुरेवमुत्तरेपीति । चतुर्द्धा करणे च सत्यनयोः
प्रवृत्तिस्तत्र पितृणां भोजनेनेति वाक्यशेषात् ॥ ८६ ॥

एकैकमाहरति ॥ ८७ ॥

माग्निने भागमिति वाक्यशेषः । तत्र पक्षाक्षोपहारतादर्या-
न्लक्षणार्थं हरणम् । द्रव्यसंस्कारत्वाच्च । अन्वाहार्येऽपि तथेति चेत् ।
न, परिक्रयार्थत्वादद्रव्यसंस्कारत्वाच्चेति ॥ ८७ ॥

द्यावापृथिव्योरुपवह्नेग्नीध्रे पडवत्तम् ॥ ८८ ॥

अथ यन्नाहोपहृते द्यावापृथिवी इति तदग्नीध्र आदधातीति
हि श्रूयते । तत्र कैश्चिद्भागद्वयं उपस्तरणाभिधारणोपेतं पडवत्त-
मिष्यते । अन्यथा पडवत्ताभावात्तत्पुनर्नोपपद्येत । न ह्यत्रोपस्तर-
णामिधारणो विहितः । कथं तर्हि पडवत्तमुच्यते । प्रत्यस्तमिताय-
यार्थवृत्तितया पडवत्तशब्दोऽग्नौद्भाग उपचरित उपलभ्यते । अद्व-
यार्थादिरुद्धवत् ॥ ८८ ॥

प्राश्नात्युपहृता पृथिवी इति ॥ ८९ ॥

तत्पृथ्वस्तमग्नीत्प्राश्नात्युपहृता पृथिवीत्यनेन मन्त्रेण । अथ द्वितीयमुपहृतो घौरिति धुतमपि सुप्रकृता नोपनिषद्म । वाक्यभेदादेव तदर्थोपलब्धेः ॥ ८९ ॥

आशासाने मयीदमिति यजमानो जपति ॥ ९० ॥

भूपसि हविष्करण उपहृत इत्येवमाद्याशीः प्रार्थनमाशासनम् । एषा या आशीरिति घचनात् । अत्र मयीदमिति यजमानो जपति । अत्र यजमानग्रहणं शक्यमकर्तुम् । पुण्ययोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थादिति परिभाषितत्वात् । एवं तर्हि पक्षीसंयाजेद्यामपि यजमानो यथाजपेदिति । तत्र हि पत्न्युपहृतः कचिद्भान्तः । उपहृतेयं पक्षीति । आशीर्घञ्चनेनैकवाक्यत्वात्तस्या एव जपो मा भूदिति यजमानग्रहणम् ॥ ९० ॥

उपहृतां प्राश्नन्ति युक्ताः ॥ ९१ ॥

उपहृतमिडामृत्विजः प्राश्नन्तीत्यर्थः । यजमानश्च । सा धैया इहा प्राशिन्नभागाश्च यावदुक्तोपि यत्तंते । द्रव्यसंस्कारत्वात् ॥ ९१ ॥

१ पवित्रयोर्मार्जयन्ते परेण वेदिः सुमित्रि-
या न इति ॥ ९२ ॥

तृतीयार्थे सप्तमी । न हात्र सप्तम्यर्थमस्मयः । करणानां तु सम्मयति मार्जनं प्रति । सुपां हि स्थाने सुपः छन्दसि भवन्तीति । छन्दोवास्तूपाणि स्थिति स्मर्यते । तेनात्र सप्तमी तृतीयार्थे । लिङ्गाच्च । पवित्रपूता यदत ऊर्ध्वमिति । केचिन्नालोदकेन मार्जनामिच्छन्ति । मन्त्रलिङ्गात् । सुमितिया न आप इति । तत्पुनरपि धापकस्यान्मन्त्राणामनुपपन्नम् । उदकानुपदेशाच्च । न चान्यदत्र मृग्यर्थे करणं नास्ति । यथा पशुपदान्ते । न च पवित्राङ्गां मृग्यर्थो न सम्मयति । लि-

१ वेदिमश्वेत्योपविष्टाः पवित्राभ्यामात्मानं मार्जयन्ते शोधयन्त इत्यर्थः ।

ज्ञाच्च । पवित्रेण पूताः पवित्रपूता इति । यदि चोदकमपि सा-
धन स्यात् । पवित्रपूता इति समासो न स्यादसामर्थ्यात् । यच्च श्रू-
यते पवित्रवति मार्जयन्त इति । तद्वापि पवित्रवद्वस्तुनिर्देशादन-
ध्यवसाय एवेत्यन्यथानयमिति । मन्त्रश्च सुमित्रिया न आप आपघ-
यः सन्तिवत्वेनमन्तः स्यात्परिसमाप्तत्वाद्वाक्यस्य । न च दुर्मित्रिया
इति प्रदेशान्तरे न विनियुक्तः । न च परादिना पूर्वान्तन्यायोत्र स-
म्भाव्यप्रकरणसमधीतत्वात्तस्य । प्रकरणान्तरसमधीते तु यत्नाद्वा-
क्यसमुच्चयो भवति । यथा ज्योतिरसीति समिदन्तेन ॥ ९२ ॥

यजमानस्य प्राणापानौ पातमिति प्रस्तरे ते

करोति ॥ ९३ ॥

प्रकृतत्वात्पवित्रप्राप्तौ ते इत्यवाच्यम् । उच्यते च । तेन शाखाप-
वित्रश्लुदासार्यमिति । तस्यापि समस्य मार्जनात्प्राप्तिरतस्ते इति य-
त्नः क्रियते । अनेकयजमानके च विपरिणामो मन्त्रस्य । मार्जेन चे-
दाभक्षनिमित्तत्वात्तदभावे न भवति । पवित्रप्रतिपत्तिस्तु भवति प्र-
तिपत्तेरेव ॥ ९३ ॥

तूर्णौ वा ॥ ९४ ॥

पवित्रयोः प्रस्तरे करणम् ॥ ९४ ॥

अत्र वा ब्रह्मा प्राश्नाति ॥ ९५ ॥

तुल्यश्रुतित्वादत्र वा प्राशिघ्नमक्षणम् ॥ ९५ ॥

१भागसस्मै परिन्तिहरति ॥ ९६ ॥

अस्मै ब्रह्मणे पूर्वेणाहवनीय भागं समर्पयतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

यजमानभागं चाप्रोपिते ॥ ९७ ॥

१ अथ च चतुर्धाकरणभागव्यतिरिक्तः, तेषां दानस्य पूर्वमेव वि-
हितत्वात् ।

अपोपिते यजमानभागं च परिहरति ॥ ९७ ॥

२ अन्वाहार्यमभिघार्योद्वास्यान्तरा ब्रह्मयजमानौ
हत्वा वेद्यां निधायालभते प्रजापतेर्भागो
ऽस्यूर्जस्वान् पयस्वान् प्राणापानौ मे पाहि
समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाह्यूर्ग-
स्यूर्ज मे धेह्यक्षितिरसि मा मे क्षेष्टा अमुत्रा-
मुष्मिन् लोक इह चेति ॥ ९८ ॥

सत्राग्नेत्वात्स्यात्वेनाभिधारणम् । आलम्भो यजमानस्य स्यात् ।
मन्त्रलिङ्गात् । दाने च तस्याधिकारात् । अघ्न्योर्घो करणत्वात् । कर-
णमन्त्रधिययाधियां च यजमानयोगित्वं न्यायात् । तत्कार्यं आघ्न्ययः
पदार्थः मन्त्रोपि । लिङ्गेन यजमान आशङ्कोत । प्रधानभूतश्च पदार्थः ।
गुणभूतश्च मन्त्रः । तेनाघ्न्योरात्मभेदिकारो युज्यते । तन्मन्त्रेपि ल-
क्षणया यजमानाभिधानमित्यदोषः । तथा च लिङ्गं यां ये काश्च यक्षे
श्रुतिवज आशिपमाशासते यजमानस्यैव सति । उर्गभीत्यस्याप्रवि-
पयत्वाद्दृष्टादौ विपरिणामः । ऊर्जे मयि धेहीत्यत्रापि केचिदिच्छ-
न्ति । तन्पुनर्यिच्चारयितव्यम् । न हि प्रकृतोर्विषयतेष्वते । तेना-
न्यदेवोर्जोन्तरं प्रार्थ्यते । ततश्चाविपरिणाम इष्यते । मयि धेहीति ग-
णयक्षे विपरिणम्यते । अभिघारणं तु गवादेरनुपकारकत्वात् प्रय-

१ यदि तु यजमानः प्रोपितो भवति तदाऽऽयुर्गुणा दत्तं यजमा-
नभागं ग्रह्णा गृह्णित्वा प्राज्ञेन निदधाति, प्रस्तरहोमोत्तरं तु न ह-
यत इत्यर्थः ।

२ यागपरिहरणान्तरमघ्न्युर्गुणस्याहार्यमभिघार्यं स्यात् । अन्वाह्ये-
मोपरि निक्षत्वा उत्तरं उद्धार्य दक्षिणान्तेन परिष्टादुत्तारं गार्हपत्यद-
क्षिणान्तेनान्तरालेन प्रत्यङ् नीत्वा दक्षिणान्तेर्दक्षिणेन अन्तरा ग्रह्णाय-
जमानौ हत्वा ग्रह्णयजमानयोरन्तरालेन नीत्वा तत्रापि यजमानं द-
क्षिणेन ग्रह्णायमुत्तरेण पूर्वणादयनयि प्रणीतोत्तरायन्तरा हत्वा यदि
मध्ये आसाद्यालभतेऽऽयुर्गुणित्यर्थः ।

संते । स्वादिम्ने ह्योदनाभिघार्यते । न च गोः स्वादिम्ना प्रयोजनम् ।
ग्रहयजमानयोस्तु अन्तराहरणं गोर्न भवति । वाससस्तु प्रवर्त्तते
ऽविरोधादिति ॥ ९८ ॥

१ सा दक्षिणा ॥ ९९ ॥

स दक्षिणेति वक्तव्ये दक्षिणागतलिङ्गान्तर्भावेन सत्युक्तम् ।
अयं च परिक्रयार्थः । ततश्च पक्षाग्नोपहारतादर्थ्येऽपि दानसमनन्तरं
भक्षणां न भवति । चतुर्द्धाकरणे तु द्रव्यसंस्कारात्पक्षाग्नोपहारता-
दर्थ्यान्धानन्तरमेव भक्षणम् ॥ ९९ ॥

उदगुद्वात्सयति हविश्च ॥ १०० ॥

उदगुद्वात्सनमन्वहार्यस्य हविषश्च पुरोडाशादेः ॥ १०० ॥

२ समस्योल्मुके समिधमादायाह ब्रह्मन्प्रस्था-

स्यामि समिधमाधायाग्निमग्नीत्सम्मृद्धीति ॥ १०१ ॥

समास आहवनीय एव प्रतिशेषः । ते पुनरनुसंस्पर्शयन्तीति
हि ध्रूयते । समिधं या साधनुयाजार्थं परिशेषिता तामादायाह ब्रह्म-
न्प्रस्थास्यामीत्येवमादि । ग्रैपद्वयं चैतत् । तत्रैकोनुयाजार्थस्ततश्च तद-
भावे आतिथ्यादौ न भवति । सम्मार्गप्रेषस्तु सम्मृजिद्वारेण सर्वापे-
त्वात्प्रतिपत्त्यर्थकर्ममाधनभूताहवनीयसंस्कारोपजनकत्वेनानुयाजा-
भावेऽपि प्रवर्त्तते एव । तथा च सम्मार्गं प्रकृत्याह युक्तो यदत ऊर्ध्व-
मसंस्थितं यशस्य तद्वहादिति । अत्र केचित्पूर्वं समिदादानमिच्छ-
न्ति । तत उल्मुकसमासः । कुत पतत् । एवं विकृतौ ह्यनुपवृत्तिर्दृश्य-
ते । पात्रप्रक्षालनान्तेनुयाजाः समिदादीनि । तदेतदनुपपन्नमिव । न
ह्यत्र सूत्रमङ्गं किञ्चित्कारणमस्ति । तदभावे च यथाव्यवस्थितसूत-
व्याख्येयं युज्येत । यत्तु समिदादीत्युक्तम् । तन्न्यायपूर्वकत्वादेक-

१ य एयोऽन्याद्वार्य उक्तः सा दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा भवति ।

२ अध्वर्युरुल्मुक आहवनीये प्रक्षिप्य प्राक् परितोषितां समिध-
मादाय 'ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि' इति ब्रह्माणं प्रति ब्रवीति; अग्नीधं
चानिमग्नीत्सम्मृद्धीति ब्रवीतीत्यर्थः ।

स्यादिशब्दस्य लोपेन समिध आदौ यत्तदादीति द्रष्टव्यम् । समि-
दादानं च प्रैवाङ्ग केचिदिच्छन्ति । तदुत्तरकालीनप्रैवधिधानात् ।
न चाध्वर्योः समिदाधानं येन दृष्टार्थता स्यात् । अत आदानस्य प्रै-
वार्थतेति । तन्मानुषपशमदृष्टार्थप्रसङ्गात् । दृष्टार्थश्चात्र आधानं त-
तश्च तादर्थ्यं नादृष्टपरिकल्पनं भवति । नन्वाधानमग्नीधो नाध्वर्यो-
रिति कथं दृष्टार्थता स्यात् । उच्यते । अर्यादग्नीधः समर्पयिष्यत्येव
दृष्टार्थता सम्भवति । तस्मादाधानार्थमयम् । एवं च सत्यवभृथेनुया-
जसद्भाषादाधानाभाषादनादानमिति । उल्मुकसमासध्यानुयाजार्थं
आहवनीयसंस्कारः । तथाचऽस्मृताधनुयाजनिर्णयुत्तरकाल पुनर-
समासः । स्त्रावयधेनोपचयस्य संस्कारत्वादवभृथेष्टधामपि प्रव-
र्त्तते । अग्निमग्नीस्समृद्हीति धाक्यस्य विपरिणामव्योदितायांभि-
धानात् ॥ १०१ ॥

एषात इति होतानुमन्त्रयते ॥ १०२ ॥

अनुमन्त्रणं च समिधः स्यात् । तां होतानुमन्त्रयत इति यच्च-
नात् । मन्त्रलिङ्गाच्च । ततश्च वरुणप्रघासपु विपरिणामः । पते ते
समिधौ ताक्ष्यामिति ॥ १०२ ॥

१अजानति यजमानः ॥ १०३ ॥

स यदि मन्येत न होता घेदेत्यपि स्वयमेव यजमानोनुमन्त्रये-
तेति वचनात् ॥ १०३ ॥

समार्ष्टि पर्ववदपरिक्रामः सकृत्सकृत्ससृवाः
समिति ॥ १०४ ॥

पर्ववदग्निं सम्मार्ष्टि अपरिक्राम्य सकृत्सकृत् । त्रिभिः परि-
क्राम्येति मा भूत् । ससृवाः समिति च विशेषमन्त्रस्य चावभृथे
परिणामः ॥ १०४ ॥

१ अनुमन्त्रणं कर्तुं होतरि अजानति यजमानः एषात इति सः
मिधमनुमन्त्रयते इत्यर्थः ।

ब्रह्मानुज्ञातोनुयाजैस्त्रिमिश्ररत्यौपभृतः

समानीय ॥ १०५ ॥

ब्रह्मानुज्ञात इत्यवाच्यम् । मामर्थादेव तत्प्राप्तेः । उक्तं च ॥
एतं त इति समिदामन्विनः प्रसौतीति । वाच्यं वा तदनुज्ञोत्तरकालं
प्रवृत्तिर्यथा स्यादिति । अथवा प्रैषसमनन्तरं तदर्थप्रवृत्तिर्गाभूत्
न्यायतो हि प्रैषसमनन्तरं प्रैषार्थः प्राप्नोति तन्माभूदित्यत इदमुच्य-
ते । ब्रह्मानुज्ञात इति । तत्रयानुज्ञात उत्तरेणाहवनीयः मन्त्रप्रति नि-
दधातीति । त्रिमिरिति चानुयाजत्रित्वप्रज्ञापनायोज्यते । अथवा च-
तुर्थस्यानुयाजाभावप्रज्ञापनार्थम् । यद्येवमनुयाजान्ते स्वर जुहोतीति
प्राक् ततः स्वरुहोमः प्राप्नोति । नैतदेवम् । अनुयाजाङ्गं ह्यसौ तद-
न्त एव निरुपचरितान्तस्तस्माददोषः । औपभृतः समानीय
जुहाम ॥ १०५ ॥

अतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति ॥ १०६ ॥

अतिक्रम्याश्रावणवचनमनुवाक्यानिशस्तार्थम् । याज्यापुरो-
नुवाक्यायन्तो यजतय इत्यनेन प्राप्तत्वात् । अथ यदपुरोनुवाक्यका-
ञ्चनुयाजा भवन्तीति विशेषवचनात् तन्निरासः । तस्मात्साध्वमि-
दितमतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति ॥ १०६ ॥

यज यजेत्युत्तरौ ॥ १०७ ॥

उत्तरौ द्वयनुयाजौ प्रति यज यजेत्येवं धक्तव्यम् । एवं हि
भूयते ॥ १०७ ॥

देवान् देवानिति वा सर्वत्र नियमशब्दात् ॥ १०८ ॥

सर्वत्र देवान्यजेत्येवं प्रयोगः । कुत एतन् नियमशब्दात् । दे-
वान्यजेत्येवाप्युपराह, देवं देवमिति सर्वेषु होतेति । अथ यज यजे-
त्युत्तरयोरभिधीयते तत्रैवकारो न समर्थितः स्यादेवान्यजेत्येवाप्य-
उपरादेति ॥ १०८ ॥

किञ्च—

विकृतिदर्शनाच्च ॥ १०९ ॥

विकृतौ हि दर्शनं भवति । अतिक्रम्याध्याव्याह देवान्यजेति । संप्रत्यर्हियौ द्वावनुयाजौ यजतीति । तेन नियमशब्दाद्देवान् देवानिति वा सर्वम् । यजेति चोत्तरयोरिति तु शास्त्रान्तरात् । एवं च सति घ-
टणप्रधासादौ यत्र यज यजेति पुनर्वचनम् तत्र नियम एवेत्यत इति
सम्प्रदायः ॥ १०९ ॥

१ प्रतीचो जुहोति ॥ ११० ॥

प्रत्यध्वोऽनुयाजास्तदपानमिति घचनात् ॥ ११० ॥

उपसत्सु च ॥ १११ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह । उपसत्सु च प्रत्यध्वो होमाः । तुल्यं
हि शास्त्रमत्रापि ॥ १११ ॥

प्रतीचां जुहोतीति घचनात्कर्तुरपि प्रत्यगपसरणे प्राप्ते ऽनि-
यमे वा नियमार्थमाह—

२ ध्रुवः ॥ ११२ ॥

चतुर्थः समानीय प्राचीम् ॥ ११३ ॥

चतुर्थं होमं प्रति औपभृतं समानीय प्राचीमाहुतिं जुहोति ।
तथा यजति स्थानादेत्य । यजतीनां हि स्थानं परिभाषितम् । तिष्ठन्नुद-
ङ्गं प्राडिति । तथाचाकं परिधीनपरेण सञ्चरो होष्यत इति । ननु च
होममात्राभिसम्बन्धात्सर्वत्रैवं प्राप्नोति । नाध्यावणामिसम्बन्धाच्च
नाध्यावयिष्यन् सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाथाव्येति । नन्वाध्याव-
णातिक्रमणविशेषे इदं वचनं अनाध्यावणहोमे त्वनियम इति । उच्य-
ते । एतन्मूलमेवैतत्सुत्रं घचनान्तराभावात् । तस्मादाश्रयणसम्बन्धे-
ष्वेवातिक्रमणं नेतरत्वेति । इतरहोमस्तूत्तरत एव व्यवस्थितेन क-
र्त्तव्यः । तद्योक्तमुत्तरत उपचारो यज्ञ इति । चतुर्थं प्रहणं चा-
ननुयाजाङ्गत्वप्रज्ञापनार्थम् । इतरथा ह्यनुयाजप्रयव्यतिरेके-

१ इतरहोमस्तूत्तरत एव व्यवस्थितेन कर्त्तव्यः ।

२ अध्वर्युरेकत्र स्थित एव त्रीननुयाजान् प्रत्यक् संस्थान् जुहोति
न प्रत्यनुयाजं प्रत्यगपसरतीत्यर्थः ।

ण दक्षिणेन हस्तेन जुहु प्राचीं व्यूहतीति । अग्नीषोमौ तमितीतरेण सव्येन इतरामुपभृत नीचा प्रतीचीं व्यूहति । अत्र प्रतीचीमिति प्र व्यडमुखीमुपभृत कृत्वा प्रतीचीमेव केचित्प्रेरयन्ति । तदेतन्नोपपद्यते । यत्कारणात् प्रतीचीमित्येक शब्दः स यदि वा प्रेरणान् समग्रयत स्तृचान्वेति । तत्र प्रेरणाभिसम्बन्धो युज्यत । यत उपभृत प्रतीचीं सव्येनैव मुक्त्याह अपाञ्च तमपोहति योऽस्मा अरातीयतीति । अथ कस्मात्प्रतीचीमित्यस्य प्रेरणसम्बन्धः स्रक्तः सम्बन्धश्च नेष्यते । अस्ति किल शाखिना वचनं नानाविपूची नौ व्यूहतीति । नैतदेव वचनमस्ति नास्तीति सन्दिग्धम् । अथाप्यस्ति तथापि माघ्यन्दिनपाठार्थ एव तस्यापि वचनस्य नानाविपूची नौ व्यूहतीति । विष्णुव्याप्तौ । उचीसमवाये । नानाव्याप्तिसमवायिनी व्यूहतीत्यर्थः । तेन प्राञ्ची प्रतीचीमित्येतद्वोक्तं भवति । ततश्च प्राच्येय प्रतीचीं प्रर्यते ॥ ११७ ॥

यथा देवतमन्यत् ॥ ११८ ॥

प्रकृत्यर्थ एवायमारम्भः । विकृतौ सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । यथार्थमूहश्चादित इति । तेन प्रकृतावेवाग्नीन्द्रमिन्नावरणाद्यर्थं वचनम् । ननु त्रैयं सति इन्द्राग्नोरिति व्यूहनमवाच्यम् । समास्त्यप्रदर्शनार्थत्वाददोषः । तत्पुनर्वचनं परादिना पूर्वान्त इत्यनेन इन्द्राग्न्योर्बलजितमित्यस्यापि प्राप्तिर्मा भूदिति प्रकृत्यर्थम् । उपाशुयाजपु रोडाशग्नीषोमयोस्तु तन्त्रेणोच्चारणं गुणभेदाभावात् ॥ ११८ ॥

अध्वर्युर्वानूजयत्वयं यजमानो वाजस्यैन-
मिति पूर्वे, यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं
द्वेष्टीत्युत्तरे ॥ ११९ ॥

अध्वर्युर्यौ स्तृचौ व्यूहति । तुल्यशस्त्रत्वात् । यदि स्रय यजमानो यद्यु अध्वर्युरिति । तदा मन्त्रे विशेषमाह । अनूजयत्वयं यजमानो वाजस्यैनमिति पूर्वे । यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टीत्युत्तर इति । यजमानपदस्य चात्र समवायादनेकयजमानके सविशेषणस्य विपरिणामः । व्यूहनस्य चेष्टदेवतासङ्कीर्तनार्थतया कृतप्रयोजनस्यस्तस्कारद्वारेण चान्वापच्छिन्नेऽपि प्रयोगः । यथङ्कान्तातिव्यास-

न्तिष्ठत इति । तत्रापि हि देवतासङ्कीर्त्तनमिष्यते । इष्टत्वाद्देवतायाः
कृतप्रयोजनकत्वात्सूचाम् । तथाच सूत्रप्रस्थानं व्यूहनपरिध्यञ्जने
कृत्यैक इति ॥ ११९ ॥

अभ्युक्ष्य जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसु-
भ्य इति प्रति मन्त्रम् ॥ १२० ॥

अभ्युक्षणं च जौहयः स्यात् । कार्याभिसम्पन्धात् । जुह्वेति जौ-
हवेनेत्यर्थः । यथापूर्वमिति न्यायात् । अथ वा प्रदक्षिणोपचारोद-
कसंस्पर्शतासम्पत्त्या दक्षिणस्य प्रथमं मा भूदिति । अस्तु तथेति
चेत् । न, तस्य स्मार्त्तत्वात् । एतत्तु याचनिकमिति । वसुभ्य
इत्यनेन मन्त्रेण प्रति मन्त्रम् । अत्र रुद्रेभ्यस्त्वेति चतुर्थ्यन्तनिर्देशा-
द्रौद्रोयमिति केचित् । ततश्च तदन्त उदकोपस्पर्शनमिति । तद्यु-
क्तम् । परार्थत्वादुद्रोपदस्य । नात्र रुद्रस्य देवतात्वम् । हविर्भाग्वा
देवतास्यात्सूक्तभाग्वा । न चात्र रुद्रो हविर्भजते, न च सूक्तम् ।
परिधिपरत्वान्मन्त्रस्य । रुद्रेभ्यस्त्वाभनर्मीत्यज्यमानपरिद्धमभिधानम् ।
अतस्तत्प्रशंसार्थं वस्वाद्युच्चारणम् । एवं प्रशस्तमिदमञ्जने यक्रियमा-
णं वसुभ्यो रुद्रेभ्यश्च क्रियत इति । तस्माद्रौद्रत्वान्नोदकोपस्पर्शनम-
त्रेति ॥ १२० ॥

प्रथमं परिधिं गृहीत्वाश्राव्याहेपिता दैव्या
होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सू-
क्त्वाकाय सूक्ता ब्रूहीति ॥ १२१ ॥

प्रथमग्रहणमनियमव्युदासार्थम् । अन्यथा हि यः कश्चिद्गृ-
ह्येत । परिधिग्रहणं च परिधिसंस्कारार्थम्, ग्रहणक्रियाकर्मभावनिर्दे-
शात् । परिधिर्मभिपद्याभावयतीति । तथा परिधिभ्यो ह्येनदाध्याव-
यतीति आध्यावणस्य तादर्थ्यं दर्शयति । तथा आध्याव्याहेपिता दैव्या
होतार इति प्रकृत्याह । दैव्या वा एते होतारो यत्परिधय इति परि-
ध्यर्थतां मन्त्रस्य दर्शयति । सूक्त्वाकमेवणक्रियोपग्रहार्थं वा । तदा-
गमे विधानाल्लिङ्गाच्च । इपिता दैव्या होतार इति दैव्या वा एते हो-
तारो यत्परिधयोऽग्नयो हीष्ठा दैव्या होतार इति । दैव्या होतारः

प्रेषिता इदानीं भद्रवाच्याय भद्रवदनाय मानुषं होतारं सूक्तवाक्ता-
य प्रसौतीत्येकवाक्यतासामर्थ्यात्तादर्थ्यमवगम्यते । अन्यथा हाकवा-
क्यता समधिगता भिन्नवाक्यता अन्यथापद्यते । तत्रैतदुक्तं भवति ।
एते परिधयः प्रेषिता इदानीं मानुषो होता प्रेष्यत इति । ग्रहणक्रि-
याकर्मभावः प्रैपार्थत्वेऽप्यविरुद्धः । प्रयोजनं प्रैषाभावे परिध्यनाल-
म्भो यथा दर्विहोमेषु ॥ १२१ ॥

पशौ प्रैष्येति ॥ १२२ ॥

घृहीत्यस्य स्थाने पशौ प्रैष्येति यक्तव्यम् । तत्र हि मैत्रावरुणस्य
प्रैषाम्भानम् ॥ १२२ ॥

सज्जानाथामिति प्रस्तरादानम् ॥ १२३ ॥

कर्तव्यमिति सूत्रेण ॥ १२३ ॥

विधृती स्थाने कृत्वानक्त्येनं व्यन्तु

वय इति ॥ १२४ ॥

विधृत्योत्थानमाहवनीयः । सर्वहविषां तदधिकरणत्वात् । अन-
क्तेन प्रस्तरं व्यन्तु वय इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १२४ ॥

कथम्—

अग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्याम् ॥ १२५ ॥

ध्रुवायाम् । प्रस्तरसंस्कारध्यायम् । तथा चोपभृदाद्यभावेऽपि
प्रस्तरतोऽप्यत एवेति ॥ १२५ ॥

मरुतामिति नीचैर्हत्वा तृणमादायानु-

प्रहरति ॥ १२६ ॥

मरुतामित्यनेन मन्त्रेण प्रस्तरम् नीचैर्हत्वा नतस्तृणमा-
दायानुप्रहरति ॥ १२६ ॥

हस्तेनाचरति ॥ १२७ ॥

आचरणमुपसमुद्हनम् । तथ सामर्थ्यात्काष्ठादिनां प्राप्तं व-

चनसामर्थ्याहस्तेनैवोच्यते । तमद्भुलिभिरेव योयुष्येरन्न काष्ठै-
रिति ॥ १२७ ॥

हस्ताचरणाधिकारमुपजीयन्नाह—

यजमानभागं च प्रोषिते ॥ १२८ ॥

प्रोषिते यजमाने तद्भागं च हस्तेनैवाचरति । तच्च स्वाव-
सर एव, गुणपरत्वाद्वचनस्य ॥ १२८ ॥

क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥ १२९ ॥

क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्नित्यमेव हस्तेन भागो होतव्यः ॥ १२९ ॥

अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतन्मम त्वं योनिस्तव

योनिरस्मि ममैव सन्दिवि देवेष्वाधि पुत्रः पि-

त्र्ये लोककृजातवेदः स्वाहेति ॥ १३० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १३० ॥

सूक्तवाकान्ते ॥ १३१ ॥

इत्यस्य तृणमादायानुप्रहरतीत्यनेन सम्बन्धः । एवं ह्यामनन्ति
सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किं सूक्तवाकप्र-
स्तरद्वययोरङ्गाङ्गिलक्षणः संयोगः । उत कालार्थ इति ? । किं ता-
वत्प्रतिभाति । अङ्गाङ्गिलक्षण इति । कुत एतत् । सूक्तवाकेनेति
करणविभक्त्या निर्दिशात् । प्रस्तरमिति च कर्मविभक्त्या । सूक्त-
वाके एव याज्या प्रस्तरमाहुतिरिति चामनन्ति । तन्नाम यागः प्रस्त-
रद्रव्यकः । अग्न्यादिदेवमाकश्च । अग्न्यादयो ह्यत्र सूक्तवाके सङ्की-
र्यन्ते । मन्त्रस्य च क्रियासाधनप्रकाशकत्वमुचितम् । तेनात्र प्र-
स्तरद्रव्यस्याग्न्यादयो देयता इति गम्यते । स्पष्टतरं चैतदभिधीयते ।
अग्निरिदं हविरनुपताधीवृधतेति । इदमिति सन्निहितं प्रस्तरद्रव्यं
निर्दिशति । अपि च । फलसङ्कीर्तनं भवति । आयुराशास्त इत्ये-
वमादि । तेन प्रस्तरद्रव्यकः सूक्तवाकमन्त्रकश्चाग्न्यादिदेयताक-
श्चायुरादिफलो होम इति । तदेतदपरे नेच्छन्ति । उभयोः
परार्थत्वात् । प्रस्तरस्य हि सुगन्धारणार्थता शता । प्रस्तरे जुह्व

सादयतीति । सूक्तवाक्य चेष्टदेवतासङ्कीर्त्तने दृष्टार्थे इति तदर्थ्याऽध्यवसानं युक्तम् । अतो निर्ज्ञातार्थयोर्थः संयोगः स कालार्थ एव भवति । यथेध्मप्रक्षेपसामिधेन्यनुवचनयोरिति । तदन्ते प्रक्षिप्यमाणः प्रस्तरः सूक्तवाक्येनैव प्रहृतो भवतीति वचनं सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरतीति । सूक्तवाक्य एव याज्या प्रस्तरं आहुरिति चैवमेव द्रष्टव्यम् । यथाग्न्यादिसङ्कीर्त्तनं तत्प्रधानयागेष्टदेवताभिधानपरम् । कर्मनिर्वृत्युत्तरकालमपि हि कृताकृतप्रज्ञप्त्या देवतास्मरणं दृष्टार्थमेव भवति । अतो न प्रस्तरदेवतात्वेनाग्न्यादिसङ्कीर्त्तनमिति । न हि प्रस्तरस्य चाग्न्यादीनां च सम्बन्धो ज्ञातः । येन प्रस्तरदेवतासङ्कीर्त्तनं भवेदिति । यथाग्निरिदं हविरिति सन्निहितप्रस्तराभिनिर्देशक इति । तदपि प्रस्तरस्य प्रतिपाद्यस्य हविष्मन्नुपपत्तेः तत्प्रतिनिर्देशाभावात्पुरोडाशादिविषयमेव । यथायुरादिफलसङ्कीर्त्तनं तदपि स्तुतिमात्रपरम् । न ह्यायुरादिफलता प्रस्तरप्रहरणस्य चाग्न्यादवगता । न च मन्त्रे सङ्कीर्त्तनमात्रादेव निर्ज्ञातप्रधानसम्बन्धस्य फलवत्ता शक्याभ्युपगन्तुम् । न चाफलवत् फलवतोऽङ्गं भवति घचनमन्तरेण । तस्मान्नानिर्दिष्टलक्षणः संयोग इति । प्रयोजनं प्रस्तरप्रहरणाभावेऽप्यातिथ्याद्वा सूक्तवाक्यं प्रयुज्यत एव ॥ १३१ ॥

अग्नीदाहानुप्रहरेति ॥ १३२ ॥

अग्निं वचनं न कर्त्तव्यम् । प्रैषार्थे ध्वयुः प्रैषे चाग्नीदित्युक्तत्वात्स्वयं चाविरोधादित्यत्र । तेन घरुणप्रघासादिष्वविपरिणामार्थमिति केचित् । तत्कथम् । वचनात् । घचनं हि तत्र भवति । अयाग्नीदाहानुप्रहरेति ता उमावेवानुप्रहरत इति । तदेतदसत् । न हि घरुणप्रघासेऽप्यनुप्रहरेत्यस्य विपरिणामो न युज्यते । प्रकृतौ प्रहरणक्रियाकर्तुरेकस्य प्रैषणम् । विकृतौ द्वयोः कर्त्तारिति । न च भेदेन प्रैषदानं प्रयोगवचनो मा वाधीति । तस्माद्युक्तरूप ऊहः । न च तत्राग्नीदाहानुप्रहरेति विधानम् । प्रकृतितः प्राप्तत्वात् । अतो यथाप्राप्तस्यानुवादोऽयम् । अतः शुल्यनुकरणमेतत् । अथवा ऽध्वर्योः प्रैषार्थकर्तृत्वे सति यः कश्चिदध्वेपणायां स्यात्तत्राध्वर्युप्रस्थासत्तेरग्नीधया स्यादित्येवमध्वर्युगोदप्रहणम् । न्यायतः प्राप्त एव चाग्नीदभिधीयते अन्यत्रापि स एव यथा स्यादिति । यथा ह्यन्यो ह्यदुपले इति । यथा

चातः पत्न्यवहन्यन्यो वेति । एवं च सत्यनेनेव न्यायेन उपोतिष्टोमे प्रतिप्रस्यातुं प्रथे ऽधिकारः । अपि चाह—

उक्तत्वात्प्रेषणेन्यस्य तद्विशेषो वसीयते ।

तेन सूत्रकृता प्रोक्तमग्नीदूग्रहणमत्र तु ॥ १३२ ॥

प्रास्य तृणं चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभते ॥ १३३ ॥

प्रस्तरसम्यग् तृणमाहवनीये प्रास्य चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभते । स चायं तृणप्रहरणे सति भवति । तेनो व्यप्यात्मानं नानुग्रहणकीति लिङ्गात् । परित्यज्यमाणप्रयोजनात्मसंस्कार इत्यपरे । तथा च सर्वत्र प्रवृत्तिः ॥ १३३ ॥

सन्वदस्वागानग्नीदगञ्छ्रावय श्रौपट् स्वगा-
दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्व्रू-
हीत्येतेषां सन्वदस्वागञ्छ्रौपडित्यग्नीच्छेप-
मितरो व्यत्यासं ब्रूतः ॥ १३४ ॥

सन्वदस्त्रेत्वेवमादीनां सन्वदस्वागञ्छ्रौपडित्यग्नीदाह शेषं चावर्ग्युर्व्यत्यासेन । तस्य चास्य शंयोर्वाक्यार्थत्वात्तदभावे निवृत्तिः । शंयोर्वाक्यार्थकर्मत्वापावतुक्ते निवर्त्तते ॥ १३४ ॥

परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममितरौ

च युगपदग्नेः प्रियमिति ॥ १३५ ॥

प्रतिपत्तिश्चस्तिार्थत्वात् । ततश्च यावदुक्तान्तापच्छिन्नयोरपि प्रवृत्तिः । प्रहरणमन्त्रबोधान्याभिधायकत्वादवभृथे विपरिणामः ॥ १३५ ॥

रूचौ प्रगृह्णाति सः स्रवभागा इति सः

स्रवां जुहोति ॥ १३६ ॥

प्रग्रहणे मन्त्रः स्यात् । स सम्प्रगृह्णाति सः स्रवभागास्येति वचनात् । होमे वा स्वाहाकारवपदकारयोस्तदर्थत्वात् । तयोश्च तत्र भा-

यालिङ्गाद्य । तद्यथावपद्रुतं हुतमेवमस्यैतद्भवतीति । यत्पुनर्वचनं तद्धोमोपलक्षणार्थम् । प्रतिपत्यर्थकर्म चैतत् । ततश्चान्तापच्छिन्नेषु प्रयत्तते । अविशेषितत्वाच्च संस्त्रवाणां नाज्यसाधनयागशेषभूतता । अतश्च सर्वत्र प्रवृत्तिः । विश्वे देवाश्चात्र देवता । इमां वाचमभिविश्वे शृणन्त इति मन्त्रलिङ्गात् । वाक्यशेषाच्च । स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णातीति । एवं च सति दर्विहंमेषु विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्त्राहेति होमः । अथ जुह्वं चौपभृते च सम्प्रगृह्णातीति द्वयोः प्रग्रहणविधानसामर्थ्यात् उभाश्चामपि होमः ॥ १३६ ॥

घृताची इति धुरि निदधात्यनसि-

वदग्रहणम् ॥ १३७ ॥

घृताची इत्यनेन मन्त्रेण धुरि स्तुचौ निदधाति । चरितार्थत्वाद्द्वयसंस्कारः । अतश्चान्तापच्छिन्नेषु प्रवृत्तिः । अयं धुर्यशब्दः कैश्चित् पत्नीयजमानविषयतया घर्ष्यते । धुर्याविवधुर्या । यथा धुर्याघनङ्-वाद्याघनसः प्रणेतारौ एवं दम्पती अपि यज्ञस्येति । एवं च सति पितृपक्षे धुर्यं पाद्वीति विपरिणामः । पत्न्यभावात् । सम्प्रदाये तु नेष्यते । धुर्यशब्दस्यानद्विषयत्वात् । यद्यपि च तावन्न नस्त एव तथापि त्यनस्तानद्विषयत्वोपपत्तीति । तत्र निधीयमानाभ्यां स्तुभ्यां तद्विस्तारमा भूदिति धुर्यां पातमिति स्तुभ्यभिधानं युक्तरूपम् ॥ १३७ ॥

स्पष्टे पात्र्यां चेत् ॥ १३८ ॥

पात्र्यां चेदग्रहणं स्पष्टे सादयति ॥ १३८ ॥

यज्ञं नमश्च त इति वेदिमालभते ॥ १३९ ॥

स चायं वेदिसंस्कारः समिष्टयज्ञः साधनभूतद्रव्यप्रयुक्तः । ततश्च तदभावे ऽभाय इति ॥ १३९ ॥

वेदः होता स्तुक्स्तुवमध्वर्युराज्यस्थली-

मग्नीदादाय पत्नीसंयाजेभ्यो गार्हपत्यं

गच्छन्ति ॥ १४० ॥

तेषु पत्नीः सयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्तीति प्रकृत्य जुह्वं च
स्वयं चाध्वर्युरादत्ते वेदः होताज्यविलापनीमग्नीदिति ह्यामनन्ति ।
प्रतिपरायन्तीति घचनाद्गार्हपत्यो गम्यते । विहृत्यनुप्रवृत्तिर्दर्शनाय ।
गृहपतेरेव गार्हपत्यं जाघन्या पत्नीः सयाजयन्तीति । स्वयंप्रदणं च
उपभृद्व्युदासार्थम् । उपभरणार्थं न हि तत्प्राप्तिरिति ॥ १४० ॥

अध्वर्युः पूर्वदक्षिणेन गार्हपत्यमेत्य पूर्वं-
णापरेणान्तरेण पत्नीमेकेषाम् ॥ १४१ ॥

पूर्वेणाहवनीयम् । अपरेण चा गार्हपत्यम् । तत्राप्येकेषामन्त-
रेण वाह्यतो वा पत्नीमिति ॥ १४१ ॥

१ उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य ॥ १४२ ॥

सोमादीन्यजति ॥ १४२ ॥

अधिकारमुपजीविश्राह—

एवः सर्वतोपविष्टहोमेषु ॥ १४३ ॥

उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य । यजतित्वात्तिष्ठति क्रियायां प्रा-
तायां उपविश्येत्युच्यते । जान्वश्चने च भूमौ पातनं समाचाराद्विद्वा-
य । ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासी-
दसिति ॥ १४३ ॥

उपांशु चरन्ति ॥ १४४ ॥

पत्नी सयाजैरिति ॥ १४४ ॥

अधिकारमुपजीविश्राह—

चरणशब्दे सर्वं देवतान्यत्र ॥ १४५ ॥

यत्र चरणशब्दस्तत्र सर्वमुपांशु भवति । तथा पितृयज्ञ उपांशु-
चरन्तीति । देवतान्यत्र, चरणशब्दादन्यत्रोपांशुसम्भरणं देवता-
मात्रमुपांशु ॥ १४५ ॥

१ यजतित्वात्तिष्ठहोमे प्राप्ते आह उपविश्येति ।

यजति सोमं त्वष्टारं देवनां पत्नीरग्निं

गृहपतिमिति ॥ १४६ ॥

स्वाह्येनाज्येन सोमादीन् यजति । चनस्यो देवतायजतीति प्र-
कृत्याह ता वा आज्यहविषा भवन्तीति ॥ १४६ ॥

तृतीयेऽन्तर्द्धानं पुरस्तात् ॥ १४७ ॥

तृतीये पत्नीसंयाजे पुरस्तात्कटादिनान्तर्द्धानं, स यत्र देवानां
पत्नीर्यजति तत्पुरस्तात्तिरः करोतीति श्रुतेः ॥ १४७ ॥

पत्न्यन्वारभतेध्वर्युम् ॥ १४८ ॥

अधिकाशतृतीय एव पत्नीसंयाजेन्यारम्भः । अध्वर्युग्रहणा-
च्च न द्रव्यान्यारम्भः । स चायमध्वर्युसंस्कारो द्वितीयानिर्देशात् ।
ततश्च पत्न्यमाधेपि धैः कर्त्तव्यत्करोति ॥ १४८ ॥

शंखन्तं भवतीडान्तं वा ॥ १४९ ॥

यदेतत्पत्नीसंयाजकर्म तच्छंखन्तमिडान्तं भवति । न चात्र
विकल्पः । शंखुरिडा वान्ते भवति, किं तर्हि इडाभवत्येव । शंखोर्ध्व-
वपः । कुत एतच्चत इदमामनन्ति । तदिडान्तं भवतीति कृत्य उतो
प्रस्तरस्यैव रूपं क्रियते न यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्यात् धेदस्यैकं
तृणमाच्छिद्येत्येवमादि याचच्छेयोर्द्वेहीति ॥ १४९ ॥

शंखन्ते वेदतृणमादायानक्ति प्रस्तरवत्सरु-

चि स्तुवे स्थास्यां च ॥ १५० ॥

१ गृहपतियगात्तन्तरं पूर्ववदिडां पञ्चायत्तमादायेडां होत्रे प्र-
दायापि सृजन्दक्षिणातिप्रामतीडां प्रतिगृह्य होतुरङ्गुलिपर्यङ्गी अन-
त्ययान्तरं इडामादधाति पूर्ववदिडां च सर्वेन्यारम्भान्ते मयीदमिति
यजमानो जपरपुपूहतां प्राशन्ति युक्ता यजमानश्च पवित्रयोर-
भाषाहर्भर्माज्यन्ते उपरेण वेदि सुमित्रियात्त इत्येतापदिडान्तं मय-
शीत्यभिप्रायः ।

शंख्यन्ते कर्मणि वेदतृणं गृहीत्या प्रस्तरयदनक्ति अग्रं जुह्वां
मध्यं स्रुवे बुध्नं१ स्वाह्यां ध्वन्तु धय इत्यनेन मन्त्रेण अनक्ति । प्रस्त-
रयदित्युपदेशात् ॥ १५० ॥

अग्नीदाहानुग्रहेति ॥ १५१ ॥

कृतं व्याख्यानम् ॥ १५१ ॥

प्रास्य तृणादि पूर्ववत् ॥ १५२ ॥

प्रास्यतृण तदादि पूर्ववत्कर्म भवति ॥ १५२ ॥

शंख्यन्ते स्रुक् स्रुवं प्रगृह्णात्यग्रे दध्वा-

यविति ॥ १५३ ॥

शंयोर्वाकान्ते स्रुक् स्रुवं प्रगृह्णाति अग्नेदध्वायविति जुहो-
ति । अधिकाराद्गार्हपत्ये । प्रतिपत्यर्थकर्म चैतत् । पत्नीसंयाजशो-
पत्याश्च तदभावे निवृत्तिः । न च पशौ भवति । प्रतिपाद्यद्रव्या-
भावात् । पत्नीसंयाजानां चार्थकर्मत्वाद्यायदुक्ते निवृत्तिः ॥ १५३ ॥

सव्येनावृत्य दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति

सरस्वत्या इति च ॥ १५४ ॥

सव्यायत्तनविधानशास्त्रामायादतीत्य निष्क्रमणप्रज्ञापनार्थम् ।
ततश्च यदि पूर्वंदक्षिणेन गार्हपत्यं प्रपिष्टस्तदेतद्भवति नेतरन्न । त-
त्रापि केचित्सव्येनावृत्य इडां करोतीति सूत्रमभिसम्बन्धयन्ति ।
होमार्थत्वात्प्रवेशनस्य । तदयुक्तम् । अव्यवहितसम्बन्धेऽपि तदर्थोप-
पत्तेः । न च होमायैव प्रवेशनम् । विशेषानवगतेः । अतः साङ्गपत्नी-
संयाजनिवृत्त्युत्तरकालमनीत्य निष्क्रमणम् । तेन सव्येनावृत्य दक्षि-
णाग्नौ जुहोतीति एवमभिसम्बन्धः । तच्चैतदर्थकर्म ततश्च पापदुष्का-
न्तापच्छिन्नादौ निवृत्तिः ॥ १५४ ॥

उलूखले मुसले यच्च शूर्प आशिश्लेष दृप-

दि यत् कपाले उत्प्लुपो विप्रुपः सत्याः सन्तु

यजमानस्य कामाः स्वाहेति पिष्टलेपां

जुहोति ॥ १५५ ॥

अधिकारादक्षिणाग्नावेव । पिष्टलेपसाधनत्वाच्च तच्छब्देना-
हुत्यभिधानम् । अथवा पिष्टसम्यन्धिनो लेपास्तैराहुतिरिति । एवं
च सति प्रतिपत्तिरेवा ततश्चेदन्तेपि कर्मणि प्रवर्त्तते । यच्च कैश्चि-
दभिधीयते । आज्याहुतिरेवेति । तदपि पिष्टलेपग्रहणादवसन्नम् ।
प्रतिपाद्यमानेपि हि द्रव्ये जुहोति संशब्दनादत्र देवतया भवितव्यम् ।
देवतोद्देशेन हि परित्यक्तस्य द्रव्यस्य प्रक्षेपे जुहोति शब्दो वर्त्तते । न
चात्र देवता गम्यते । तद्धितेन चतुर्थ्या वा । मन्त्रोपि चानिर्दिष्टदेव-
ता लिङ्ग एव । उलूखलादीनां चात्रोपादानमाश्लिष्टविशेषणत्वेन न
देवतात्वेन । यदुलूखलादिष्वश्लिष्टं तज्जुहोतीति सम्यन्धो न तेऽय-
मिति । कामानामपि चात्र सत्यता प्रार्थ्यते । ततश्च तेषामपि न देव-
तात्वम् । एवञ्चानवगतदेवताको होम इत्यनुपपन्नम् । अत्रोच्यते ।
अनादिष्टदेवतालिङ्गेऽपि मन्त्रेषु देवतापेक्षायां सत्यां किं यत्कि-
ञ्चिद्देवतान्तरं परिकल्प्यतामुत प्रकृतैव गृह्यतामिति । तत्र प्रकृतप-
रिग्रहोऽन्यायः । सन्निधानात् । अप्रकृतोपदाने पुनरसन्निधानात्सन्दे-
ह इति । तथा च नैरुक्ताः । तत्तेनादिष्टदेवतामन्त्रास्तेषु देवतोपपरी-
क्षा यद्देवतः स यश्चो वा यशङ्गं वा तद्देवता भवतीति । तत्राप्या-
ग्नेयोपांशुयाजामीपोमीयसन्निधाने पुरोडागसम्यन्धिनः पिष्टलेपा
इति सन्निधानविशेषादाग्नेयामीपोमीयदेवतापरिकल्पनं न्याय्यतर-
म् । तदुद्देशेन हि तद्द्रव्यं गृहीतं यच्छंषोयमिति । उपांशु याजसा-
ध्याय्यदेवतानामसम्यन्धादतद्देवतात्वम् । केचिन्नु सम्यन्धाविशेषे
सत्यप्येकयैव देवतया कार्योभिनिर्गृह्यतेमुत्पत्त्यादग्निमेव प्रकल्पयन्ति ।
विकारैर्तर्हि कथम् । तत्रापि वैकृतदेवताभिसम्यन्धात् तद्देवत्वतर-
परिकल्पने प्राप्त उच्यते । प्रकृतदेवताभिस्तद्दानेन मन्त्रो विरुतिमुपा-
हंतीति न वैकृतदेवता घटने । न ह्यस्य विरुतौ पाठ इति । त-
स्माद्विरुतापि प्रकृतदेवताकत्वमेवेति ॥ १५५ ॥

पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोसीति योऽङ्गं च

प्रमामुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन मा वधा-

त्सविता सुशेवः ऋतस्य योनौ सुकृतस्य
लोकेऽरिष्टां मा सह पत्या दधात्विति ॥ १५६ ॥

च शब्दात्पत्न्येव, कृतप्रयोजनत्वात्प्रातिपत्तिरूपता । ततश्चान्ता
पच्छिन्नेऽपि प्रवृत्तिः ॥ १५६ ॥

स्तृणात्यावेदेः ॥ १५७ ॥

तः होता आपेदेस्तृणातीत्येतच्छ्रूयते । द्रव्यविषयोयमाद्
शब्दप्रयोग इति मर्यादा प्रातिपत्तय्या । कर्मविषये त्वभिविधिरिति
परिभाषितम् । आमुष्मादिति कर्मसु तद्यन्ति । अथ हौत्रे स्पष्टतरं
वचनं ततोऽप्यभिविधिरस्तु ॥ १५७ ॥

ध्रौवः समिष्टयजुर्जुहोति देवागातु विद इति ॥ १५८ ॥

समिष्टयजुरिति कर्मणः संज्ञा । समिष्टयजुरन्तं भवतीत्येवमा-
द्यर्थः । जुह्वा वचन इति जुहोत्य होमः । जुहोतिः श्राव्योपविष्टस्य । ति-
ष्ठन् ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोतीति तु नोपनिषद्भ्यः । अर्थकर्मचैतत् । त-
तश्चान्तापच्छिन्ने निवृत्तिः । यातश्चात्र देवता । म्याहा यातेषा इति
लिङ्गात् । ननु च देवागातु विद इति सम्युद्धिनिर्दिष्टानां देवानां दे-
यतात्वमस्तु । नेत्युच्यते । न हि ते हविः सम्यन्धितया सम्योष्यन्ते ।
किं तर्हि विसर्गाय देवागातु विदोगातुं यज्ञं वित्या गातुं गन्तव्यमिति
गच्छनेति । तथा च लिङ्गम् । तदेतेन यथायथं व्ययसृजन्तीति । तेन
विसर्गाय सम्योष्यन्तम् । मनसस्पतेस्तर्हि देयतात्वमस्तु । तस्य हि स-
म्योष्यन्तं मनसस्पत इमं देययज्ञमिति देययज्ञसम्यन्धन्तस्यावसीयत
इति । नैतदेवम् । तस्यापि हात्र पाराय्येनैव श्रवणम् । मनसस्पतिरु-
च्यते इमं यज्ञं याते धेहीति । न यज्ञसम्यन्धो मनसस्पतेः । गनेषु
देवेषु मनसस्पतिरिमं यज्ञं याते स्वापयतिवत्याशास्यते । एयं सप्तमी
निर्दिष्टस्यापि तस्यैव देयतात्वमनु रूपतरम् । यज्ञशब्देन चात्र लक्षणया
द्रव्यं बोध्यते, कर्मया । द्रव्यवचनस्य द्रव्यस्य येति स्वापनं तदुद्दे-
शादेशेनैवोपपद्यते, नाम्नाया । कर्मवचनेऽपि च कर्मणोऽपि तस्माभ्यन-
भावाभ्युपगमने याते इत्यननुपपद्यते । तस्मादात एवात्र देवते-
ति । प्रयोजनं जुहोतौ याताय स्यादेति प्रयोगः ॥ १५८ ॥

वर्हिः सम्बर्हिरिति ॥ १५९ ॥

जुहोतीति वर्त्तते । सम्बर्हिरित्यनेन मन्त्रेण वर्हिर्जुहोति ।
प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात् । तद्व्यान्तापच्छिन्नेप्यनिवृत्तिः ॥ १५९ ॥

वेद्यां प्रणीतानिनयति परीत्य कस्त्वेति ॥ १६० ॥

परिगमनं कर्तुरेव न प्रणीतानाम् । तत्परिगमने हि प्रणीये-
त्येवमवश्यम् । प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वादिति । प्रणीतासम्बन्धादाह-
वनीयं परीत्येति ॥ १६० ॥

पुरोडाशकपालेन कणानपास्पत्यधः कृष्णा-
जिनं रक्षसामिति ॥ १६१ ॥

पुरोडाशकपालयोर्भूतपूर्वगत्वा सम्बन्धविचक्षेयम् । न हि व-
र्त्तमानः कपालस्य पुरोडाशेन सम्बन्धोक्तिः । तस्य करणत्वेन निर्दे-
शाद्यद्यपि पुरोडाशो नास्ति यथा चर्विष्ठया तत्रापि कपालमात्रमुपादे-
यम् । तच्चैतदेवताभिसम्बन्धात्प्रतिपत्त्यर्थकर्म कैश्चिदिष्यते । देवता-
भिसम्बन्धश्च मन्त्रवर्णाद्रक्षसा भागोसीति । वाक्यरोपाच्च । ततो
देवा सर्वं यज्ञं सृज्येति प्रकृत्य । अथ यत्पापिष्ठ यज्ञस्य भागधेय-
मासीत्तनैना निरभजन्नस्नापशोः फलीकरणैर्हविर्गृह्णादिति रक्षांसि
फलीकरणैर्निर्मक्तानित्याह । ततश्च तेषां देवतात्वमिति । नैतदेवमि-
त्यपरे । न ह्यत्र देवता चोद्यते । नात्र चतुर्थीतद्धितो वा । येन देवता-
गम्यते । मन्त्रवर्णादपि देवताकट्यत यन्न जुहोति चोदना । तत्र हि
देवतोद्देशेन परिरक्तस्य द्रव्यस्य प्रक्षेपो गुज्यते । तत्रावश्यम्भावि-
न्या देवतायां मन्त्रवर्णस्य च क्रियासाधनाभिधायित्वसामर्थ्यात्ततो
देवतापरिकट्यते । न चेह होमश्चोद्यते । तस्मात्त देवता प-
रिकट्यते । मन्त्रवर्णवाक्यशेषो त्वर्थवादप्रायः प्रयोजनं न देवता-
भिधानमत्र । न चाय रक्षोभिधायकः । द्रव्यपरत्वाग्निर्देशस्य । ततश्च
नोदकोपरुपर्शनमत्र ॥ १६१ ॥

पूर्णपात्रं निनयति परीत्य सन्ततं यजमानो-

अलिना प्रति गृह्णाति संवर्च्ये सेति ॥ १६२ ॥

आहवनीयं परित्य पूर्णपात्रं निनयति । संस्थिते यज्ञे दक्षिणतः परित्य पूर्णपात्रं निनयतीति घचनात् । सन्ततमित्यव्ययच्छिन्नम् । यजमानश्च तदअलिना प्रतिगृह्णाति स्वर्घसमित्यनेन मन्त्रेण । पदार्थश्चायं ततश्चान्तापच्छिन्ने निवर्त्तते । तत्रैतद्विचार्यते । किं नयनं प्रधानमुत ग्रहणमिति ? किं चातः । यदि निनयनस्य प्राधान्यम् । प्रापितेपि यजमान इहैव कर्त्तव्यम् । अथ ग्रहणस्य प्राधान्यम् । यत्र यजमानस्तत्र पूर्णपात्रो निनेयः । पूर्णपात्रं निनयतीति घचनात् निनयनस्य प्रधानताग्रहणस्य तु तादर्थ्यम् । तदअलिना प्रतिगृह्णातीति ग्रहणार्थता या निनयनस्य । चोदितत्वाविशेषात् । दृष्टोपकाराभिनिर्वृत्तेश्च । सअनयति हि निनयनं ग्रहणस्य दृष्टमुपकारम् । अन्यथा ग्रहणानभिनिर्वृत्तिः । न तु ग्रहणं निनयनस्य दृष्टोपकारोपजनकम् । तदभावेपि निनयनोपपत्तेः । तस्माद्ग्रहणार्थं निनयनमिति द्वादशाहं सर्वग्राह्यः ॥ १६२ ॥

मुखं विमृष्टे ॥ १६३ ॥

अधिकाराद्यजमान एव ॥ १६३ ॥

विष्णुक्रमान्क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रति मन्त्रं

पृथिव्यामितीत ऊर्ध्वो वा ॥ ६४ ॥

पृथिव्यामिति इतो मन्त्रपदादूर्ध्वो वा । क्रमणं तु प्रागुद्गवाऽप्यपि पदार्थ एव ॥ १६४ ॥

अस्मादन्नादिति भागमवेक्षते ॥ १६५ ॥

साकाङ्क्षात्प्राग्भिर्भक्त इत्यनुपङ्गः । भागसंस्काराद्यन्तर्लुप्तेपि प्रवृत्तिः । एतस्मादेव बहुयजमानकल्पेकः करोति । स्वांशवेक्षणमित्यपरे । एककर्तृकत्वे चान्वारम्भः ॥ १६५ ॥

अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम् ॥ १६६ ॥

अवेक्षत इति क्रियापदानुपङ्गः । मन्त्रे च ततोनिर्भक्त इत्ये-
षमादि । स चायं पदार्थैर्येकमेवादन्तलुप्ते निवर्त्तते ॥ १६६ ॥

अगन्मस्वरिति ग्राङ् ॥ १६७ ॥

ईक्षत इति वर्त्तते । एतदप्यर्थकमेव । नात्र प्रतिप-
त्तिरूपतेति ॥ १६७ ॥

संज्योतिपेसाहवनीयम् ॥ १६८ ॥

ईक्षत इति च वर्त्तते । अग्रत्तिपत्तिरूपत्वादेतदप्यर्थकम् । उपो-
तिषा हि सम्भवतमत्रप्रार्थ्यते । तेन यागसाधनभूताहवनीय इत्य-
संमन्धेपि सति न तत्संस्कारपरिकल्पनम् । एवं चाग्नलोपे
निवृत्तिः ॥ १६८ ॥

स्वयन्भूरिति सूर्यम् ॥ १६९ ॥

स्वयन्भूरित्यनेन मन्त्रेण सूर्यमवेक्षते ॥ १६९ ॥

वच्र्वोदा इति यं वा कामं कामयते ॥ १७० ॥

वच्र्वोदा असीत्यत्र मन्त्रप्रयोगः । यं वा कामं कामयते त-
द्वाचि पदप्रयोगो वा । सूर्योवेक्षणमपि अर्थकमेव ॥ १७० ॥

सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥ १७१ ॥

प्रदक्षिणग्रहणादितरथावृत्तिव्युदासः । अथवा श्रौतमेतदिति ।
आवृत्तिसामन्त्येषु प्रदक्षिणमिति तस्मात्तमे । श्रौते सति फोविशेष
इति चेत् । श्रौत प्रायश्चित्त तदपचारे यथा स्यादिति ॥ १७१ ॥

प्रदक्षिणाधिकारमुपजीवन्नाह—

ग्रहग्रहणप्रतिगारहोमेपु च तूष्णीम् ॥ १७२ ॥

ग्रहग्रहणादिषु तूष्णीं प्रदक्षिणावर्त्तनम् ॥ १७२ ॥

१ कर्त्तव्यमिति शेषः । इदमशानुसन्धेयम्, सशस्त्रग्रहेष्वे-
षायं धर्मः न शस्त्रमात्रे प्रतीकार्यं न ग्रहग्रहणमात्रे न होममा-
त्रे इति । प्रदक्षिणक्रियाशेषत्वान्मन्त्रोपि प्राप्तस्तूष्णीमित्यनेन
व्याख्यत इति ।

गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत इति शतः

हि मा इति ब्रूयाद्वा ॥ १७३ ॥

मघेति मन्त्रे विशेष । एतद्व्यर्थकम् ॥ १७३ ॥

सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥ १७४ ॥

गच्छति प्राङ्मुखं विष्णुविति ॥ १७५ ॥

ततोऽसि तन्तुरस्यनुमा तनुह्यस्मिन्यज्ञेऽस्याः

साधुकृत्यायामस्मिन्नन्नेऽस्मिन्नलौक इदं मे

कर्मेदं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनोत्विति पुत्रस्य

नाम गृह्णाति ॥ १७६ ॥

पुत्रस्याशी प्रार्थनार्थं त्वाद्वाद्वादे प्रतिपद्यमाने पुत्रना-
म प्रदणम् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

आत्मनोऽविद्यमाने तन्तवे त्वा ज्यो-

तिषे त्वेति वा ॥ १७७ ॥

अविद्यमाने पुत्रे आत्मनो नाम गृह्णीयात् । तस्याने तन्तवे त्वा-
ज्योतिषत्वेति वा प्रयोगः ॥ १७७ ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते तूष्णीम् ॥ १७८ ॥

मन्त्राभावाद्गौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधः ॥ १७८ ॥

वृतं विसृजते येनोपेयात् ॥ १७९ ॥

येन मन्त्रेणोपेयात्तेनैवोत्सर्गः ॥ १७९ ॥

संयज्ञपतिराशिपेति भागं प्रादनाति ॥ १८० ॥

साकाङ्क्षत्वात् पुन्यतामित्यध्याहारः । मतविसर्गमागमाशन-

तयोस्तापच्छिन्नेपि प्रवृत्तिः प्रतिपत्तिरूपत्वात् ॥ १८० ॥

ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयाद्यज्ञमेवैतत्तर्पयतीति

श्रुतेः ॥ १८१ ॥

श्रुत्युपादानसामर्थ्यात्तदनुष्ठानं यथा स्यात् प्रैषवचनमात्र-
मेव मा भूदिति ॥ १८१ ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्राविवरणे

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शने ऽभावा-
स्यायाम् ॥ १ ॥

धृत्यर्थमनुविधित्तुना चोर्थेण पौर्णमासमनुविहितमिदानी-
मवसरप्राप्तं दर्शस्थानुविधानं कर्त्तव्यम्, तत्र च प्राकालीनः पिण्ड-
पितृयज्ञः सोऽनुविधेय इत्यत आह । अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः । अन्हो-
परोभाग अपराह्णः । तृतीयो भाग इत्यपरं चाक्षयशेषात् । पूर्वाह्णे
यै देवानामित्युपक्रम्य अपराह्णः पितृणामिति । पिण्डपितृयज्ञ इति
पिण्डदानकर्मनाम् । अर्थाऽनुगमार्त्तसंज्ञेयम् यौगिकी पिण्डैः पितृणां यज्ञः
पिण्डपितृयज्ञ इति । होमस्य च तादर्थ्यदर्शनात् । स द्वेयैः
प्रसूतोऽथैतत्पितृभ्यो ददानीति । मासि मासि वीक्षणमिति च प्रह-
स्य यदैवैव न पुरस्तात् पश्चाद्दर्शयैव ददातीत्याह पिण्डदानमे-
वाभिधीयते । न जपहोमादि । प्रयोजनं तदकरणेऽप्यावृत्तिः । च-
न्द्रादर्शनमभ्रादिनापि भवति, तन्माभूदित्यभावात्स्यया विशेष्यते ।
तदेवोच्यतामिति चेत्, न अभावास्या शब्दस्य कर्मविषयतापि र-
ह्यते । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्रामावास्यामितिनित को
दोषः । चतुर्दश्युपयासपक्षेपि प्राप्नोति । अस्तुतयेति चेत् । न धु-
तिविरोधात् । यदैवैव न पुरस्तात् पश्चाद्दर्शन इति । अनेन च
क्षयो लक्ष्यते तस्मिन् क्षीणे ददातीति धूयते । स च परमः क्षयः । अत-
स्तु प्रत्यहमेव भवति । एवं च सति परमक्षयविशिष्ट एव काले
पिण्डपितृयज्ञो नाग्यमेति । यथाराज्यसूये पक्षमध्यमाभावात्वे दाक्ष-
यगोच । पार्विकामावास्यायां हरेपि चन्द्रमस्यपराह्णे परमक्षय इति
क्रियत एव काले पिण्डपितृयज्ञः । यदैवैव न पुरस्तात् पश्चाद्दर्शन इति
क्षयोपलक्ष्यार्थत्वात् । तस्मिन्क्षीणे ददानीत्यय यदक्षीणे दद्या-
त्समदः ह कुर्यादेवेत्यस्य पितृयज्ञेति ॥ १ ॥

दक्षिणामौ श्रपणं होमश्च ॥ २ ॥

गार्हपत्याहवनीयापवादायं घचनात् ॥ २ ॥

परिस्तीर्य तं पूर्ववत्पात्रासादनमेकशः ॥ ३ ॥

तमित्यवाच्यमाने न क्षायते फस्य पटित्तरणमिति तद्विद्वंसः ।
पूर्ववदिति श्रपणस्य पश्चादुत्तरतश्चार्थवच्चेति । द्वन्द्वता मा भू-
देकश इति ॥ ३ ॥

अपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्णं श्रुवं वा तूर्णीं
गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणान्निमवहन्ति तिष्ठन् ॥ ४ ॥

स जघनेन गार्हपत्यमिति घचनात् । अपूर्णता चरीः स्तुच-
श्च । अपूर्णं पितृणामिति । तूर्णीमिति च लौकिकवागुच्चारणप्रति-
षेधो, न ह्यत्र मन्त्रप्राप्तिरस्त्यपूर्णत्वात् । उत्तरेण दक्षिणान्निं तिष्ठन्भव-
द्वन्तीति घचनात् ॥ ४ ॥

सकृत्फलीकरोति ॥ ५ ॥

फलीकरणं पुन पुनर्लोके प्राप्तं सकृदुच्यते ॥ ५ ॥

सारतण्डुलमपूर्णं श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मे-
क्षणेन जुहोत्यग्नये इति सोमायेति च ॥ ६ ॥

सारशब्दः सकलतण्डुलवाची । प्रसिद्धे । ईषस्त्विश्रता घा-
घायशेषात् । श्रुताश्रुतं पितृणामिति । प्रसिद्धिरनैकान्तिफी । गु-
रुण्यपि सारशब्दप्रयोगात् । पूर्णं चै देवानामर्द्धपूर्णं मनुष्याणामु-
पर्यर्द्धं पितृणामित्यपूर्णग्रहणम् । श्रपयित्वाभिघारयत्वाज्येन । तत्कु-
तोन्वन्नापि दर्शनात् । आज्येनाभिघार्येति । तच्च यथाकथं चिदभि-
घारणमात्रं नियमाभावात् । उद्वासनं दक्षिणतः पिब्यत्वात् । पूर्वेणा-
नीय मेक्षणेन जुहोत्यग्नये इति सोमायेति च । तच्च वैकङ्कतमाहु-
तिसम्बन्धात् । होमश्च यज्ञोपवीतिना प्राङ्मुखेनैव हेधत्वात् ।
स उद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्य इति । न वा पिब्यकर्मा-

ङ्गत्वात् । प्रधानोपचारन्यायाच्चाङ्गानाम् । महापितृयज्ञे च देवाग्न्यग्रहणेऽयज्ञोपधीतित्वविधानात् । स यज्ञोपधीतो भूत्वाग्न्यानि गृह्णातीति । प्रास्तानुवाद इति चेत् । नानन्यपरत्वाद्वाक्यस्य । मन्त्रलिङ्गाच्च । कथ्यवदनायऽपितृमत इति कथ्यवाहनः पितृणामिति पितृसम्बन्धात् । तस्मात्पिण्डयवदेव होमः ॥ ७ ॥

प्रास्य तदक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इत्यपरेण वा ॥ ७ ॥

अग्नौ भक्षणमभ्यादधातीति । दक्षिणेनापरेण घाग्नेरेव स्फ्येनेति शास्त्रान्तरात् ॥ ८ ॥

उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति ॥ ८ ॥

लेखाया ॥ ८ ॥

उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यऽसव्येन वोद्धर-

णसामर्थ्यात् ॥ ९ ॥

अत्रामिनये श्रुतिरुद्धादितोद्धरणसामर्थ्यादिति । इतीयं चैवेभ्यो जुह्वत्युद्धरन्ति मनुष्येभ्योऽथैव पितृणामिति । पाणौ द्वितीयं-चतुष्टयम् । अग्रे देवनीयम् । मूले मनुष्याणामिति । अपैवमित्युष्टमूलं वा कनिष्ठिकाप्रदेशो वा । तत्राहुष्टमूलः पितृतीयं स्मर्यत इत्यपसव्यमिति । कनिष्ठिकोद्देशे हि सव्यता भवति । सा च पिण्ड-नुचितेति ॥ ९ ॥

असाववनेनिकेति यजमानस्य पितृप्रभृ-

तित्रीन् ॥ १० ॥

असाविति नामादेशपूर्वकं यजमानस्य पितृप्रभृतिश्रीनवने-जयति ॥ १० ॥

उपमूलऽसकृदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वा

यथावनिक्तं पिण्डान् ददात्यसावेतच्च इति ॥ ११ ॥

अन्नमिति चाध्याहार । उपरवमूलमित्यन्यपदविग्रहो नित्य
समाप्त । मूलसमीपे यानि सकृदाच्छिन्नानि तान्युपमूलं दिताति
घर्हिस्तृणानि भक्ष्यन्तापि तृणार्थं इत्युक्तत्वात् लेम्नाया कृत्वा य
थावनिकं यत्र यत्रावनेजनं कृतं तत्र तत्र पिण्डान् दद्यात्साम्यत्वा-
त् इति पितृप्रभृति ॥ ११ ॥

१ये चत्वामन्विति चैके ॥ १२ ॥

मन्त्रशेषं कुर्वन्ति ॥ १२ ॥

अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्ङास्त आ तमनात् ॥ १३ ॥

पिण्डानामभिमुख्येनोक्त्वाऽप्रदक्षिणं गत्वादङ्ङासे रतमना-
दवाङ् ॥ १३ ॥

आवृत्यामीमदन्तैति जपति ॥ १४ ॥

आवसंनन्तेनैव मार्गेण । अथोपपद्यम्य जपतरियुपदे-
शात् ॥ १४ ॥

अवनेज्य पूर्ववन्नीविं विसृज्य नमो व

इत्यञ्जलिं करोति ॥ १५ ॥

विक्रमनोपदेशात्पूर्वमेव नीचिमत्परिधानम् । प्रति नमस्कार
याञ्जलिकरणम् । पदकृत्वो नमस्करोतीति घञनात् । पदकृत्वा नम-
स्करोतीति सूत्रकारानुपदेशाच्चेति चेत् । स्यान्महापिण्डयज्ञे उक्त-
त्वात् । पदया नमस्कारमिति श्रुतेश्च । तुल्यत्वात् पदं कृत्वा नम-
स्करोतीति ॥ १५ ॥

१ यदि द्विपितृक स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वाभ्युपलक्षयेदिति
विशेष । शौनक 'नामान्यविद्वान् पितरं पितामहं प्रपितामहं' इति ।
व्याघ्रपात् 'गोधाशानं काश्यप' इति ।

२ तमने ग्लानि, आ ग्लानिपर्यन्तमित्यर्थः । विष्णु 'यथाशक्ति
प्राणनिरोधं कृत्यासीत्' इति ।

एतद् इत्युपास्यति सूत्राणि प्रति पिण्डम् ॥ १६ ॥

बहुवचनोपदेशात् त्रिणि त्रीणि ॥ १६ ॥

ऊर्णा दशा वा ॥ १७ ॥

वेति विकल्पः ॥ १७ ॥

वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वा ॥ १८ ॥

उत्तरग्रहणादेव यवसी अभिप्रेते । ततश्चोर्ध्वं पञ्चाशतः ॥ १८ ॥

ऊर्जमित्यपो निपिञ्चति ॥ १९ ॥

पिण्डमूलेषु । तर्पयत मेपितृनिति लिङ्गात् ॥ १९ ॥

अवधायावजिघ्रति यजमानः ॥ २० ॥

स चायं यजमानसंस्कारः । स यजमान माग इति वचनात् । ततश्च नाध्वर्युरवजिघ्रति । अथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डानिति । प्रतिप्रयोगसामर्थ्यादध्वर्युरेव । प्रत्यवधाने ह्यप् प्रयोगाच्चेति चेत् । स्यात्कार्यार्थत्वात् । निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमिति यथा ॥ २० ॥

उल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नौ ॥ २१ ॥

अभ्यादधातीति वाक्य शेषः । तत्र च पूर्वं सकृदाच्छिन्नानि तत उल्मुकम् । अग्नौ सकृदाच्छिन्नान्यग्नावभ्यादधाति पुनरुल्मुकमपि सृजतीति वचनात् । अजादित्वादल्पाक्षरत्वाच्च पूर्वनिपातः ॥ २१ ॥

१ आधत्तेति मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति

पुलकामा ॥ २२ ॥

१ पुत्र कामा यजमानपत्ति 'आधत्तगर्भम्' इत्यनेन मन्त्रेण मध्यमपिण्डं प्राश्नाति, भुनक्तीति यावत् ।

प्रसवसमर्थेति वाक्यशेषः ॥ २२ ॥

पिण्डपितृयज्ञस्याधिकारनिरूपणायाह—

प्रेतेभ्यो ददाति जीवपितृकोपि जीवान्त-
हितेपि ॥ २३ ॥

दानं प्रवर्त्तत एव । पितृशब्दस्याविशेषविषयत्वात् ॥ २३ ॥

जीवतृपितृकस्य होमान्तम् ॥ २४ ॥

कर्म स्यात् ॥ २४ ॥

व्यवेते जातूकर्ण्यः ॥ २५ ॥

कुतः । यस्मान्न जीवेन व्यवेते दान मेने जातूकर्ण्यः ॥ २५ ॥
किमिति न व्यवेते—

न जीवन्तमतीत्य ददातीति ॥ २६ ॥

शास्त्रान्तरेषु श्रवणात् । अतो होमान्तं कर्म
स्यात् । यद्येवमनारम्भ एव धेयान् । कुतः । दान-
स्य प्रधानभूतत्वात् । न च प्रधानाभावेङ्गानां प्रवृत्तिरस्ति । अ-
तो नारम्भ एवेत्यवधार्यते । चतुर्दश्युपवासपक्षे ऽमावास्यायां पूर्वाह्णे
दर्शयागः । तत्र चापराह्णे पञ्चात्पिण्डपितृयज्ञः । अमावास्योपवासे
पूर्वः प्राप्नोति ॥ २६ ॥

तत्रानियमे प्राप्त आह—

पूर्वो वाङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञः ॥ २७ ॥

पूर्वं एव दर्शात्पिण्डपितृयज्ञो न पश्चात् । कुतः । एतदङ्गत्वप्रतिपा-
दकवाक्यात् । पूर्वद्युः पितृयज्ञो यज्ञ निपृणीय प्रातर्देवेभ्यः प्रत-
नुत इति । अमावास्यायामेव पूर्वो भवति ॥ २७ ॥

इदमेव विचार्यते । किं पिण्डपितृयज्ञो दर्शाङ्गमुतानङ्गमिति ।
किं तावत्प्राप्तम् । अनङ्गमिति श्रुम्—

प्रकरणकाललिङ्गानुग्रहवचनाहिताग्नि-
श्रुतिभ्यो नाङ्गम् ॥ २८ ॥

प्रकरणभेदात् । प्रकरणपाठितमङ्गं भवति, न चार्थं तत्प्रकरणे पठ्यते । किं च कालभेदात् । पूर्वाह्णे पराह्णे इत्यङ्गानां चैककालता भवति । अपि च लिङ्गं भवति । यश्मणा गृहीतः पौर्णमासेन यजत । पिण्डपितृयज्ञेनैवामावास्यामवसन्धे आमावस्यमन्तरेणापि पिण्डपितृयज्ञं दर्शयति । तद्यानङ्गं उपपद्यते । अनुग्रहवचनं च पृथग्दर्शयति । कथमेवां पितृयज्ञोन्तरितो भवतीति । अथाङ्गं स्यात् । कथमेवामावास्याः हविरन्तरितं भवतीत्युक्ते दर्शना चेत्य-
मावास्यानुग्रहेणैवानुगृहीतः पितृयज्ञोऽनुग्रहवचनं पृथक् नोपप-
द्यत । अपि चानाहिताग्निश्रुतिर्भवति । अथ नाहिताग्निना कार्यं इति
अङ्गत्वे हि दर्शो असति न क्रियेत । ततोऽप्यनङ्गमिति ॥ २८ ॥

अङ्गं वा समभिव्याहारात् ॥ २९ ॥

अथानङ्गं पिण्डपितृयज्ञः । कुत एतत् । समभिव्याहारात् ।
समित्येफीभावेनाभिव्याहारो वाक्यं वाक्यादित्यर्थः । पूर्वेषुः पितृ-
यज्ञो निष्क्रम्य कृत्वा प्रातर्द्वैवेष्ट्यः प्रतननम् । यच्च येन विना न भवति
तत्तदर्थं, तादर्थ्यलक्षणं तु उपपत्त्यं, तस्मादङ्गमिति । यत्तु प्रकरणभे-
दादनङ्गमिति । प्रकरणान्तरसमधीतमप्यङ्गं भवत्येव । यथा प्रत्यर्थः
सौत्रामणी चेति । मिथकालमप्यङ्गं भवति । यथाग्निहोतार्थमुद्धरण-
लिङ्गं वचनं द्रष्टव्यम् । अनुग्रहवचनमर्थवादोक्तत्वेऽप्युपपद्यते । अप्य-
नाहिताग्निना कार्यं इति वचनम् । तस्मादङ्गं पिण्डपितृयज्ञ इति ॥ २९ ॥

पिण्डपितृयज्ञः प्राक्कालत्वादनुविहित इदानीमावास्यामनुवि-
धीयते—

श्वो नोदेतेत्यदृष्टे वा पर्णशाखां च्छिन्नन्ति

शात्मलीं वेपेत्येत्यूर्जेत्वेति ॥ ३० ॥

श्वः न उदेता चन्द्रमा इति ज्ञात्वा पर्णशाखां च्छिन्नन्ति । कुत
एतत् । तर्द्धके दृष्टे उपवसन्तीति वचनात् । अदृष्टे वा । तत्कुतः । अ-
मावास्यायां अमावास्याया यजतेति श्रुतत्वात् । पर्णः पलाशः । पा-

मीलीं वा । शमीमयम् धेत्यर्थः । इषेत्वेत्युज्ज्वलेति वा तामाच्छिनत्ती-
पेतोर्ज्ज्वलेति हि धूयते । न चानयोर्मन्त्रयोः करणत्वात्समुच्चयः ॥ ३० ॥

छिनदमीति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात् ॥ ३१ ॥

छिनदमीति उभाभ्यां सम्बध्यते । कुत साकाङ्क्षत्वात् । उभायां दृक्क-
ने विनियुक्तत्वात् । तामाच्छिनत्तीपेतोर्ज्ज्वलेति ॥ ३१ ॥

सन्नमयामीति वोत्तरे ॥ ३२ ॥

तत्कुतः । ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टिति वचनात् । अनुमार्ष्टिनि च प्र-
शुण्णीकरणमात्रस्य मन्त्रलिङ्गादेव प्राप्तमाचार्येण नाभिहितम् । एव च
सति द्वात्रिंशति मन्त्रौ माध्यन्दिने पाठाच्छेदने विनियुज्येते विकल्पेन ।
उत्तरस्त्वनुमार्जन एव कायवपाठात् ॥ ३२ ॥

बहुलपलाशमशुष्काग्रां प्रागुदीची-

मन्यतमां वा ॥ ३३ ॥

मन्यतमामिति वचन न सर्वदिग्विषयम् । प्राचीमाहरति उ-
दीचीमाहरति प्रागुदीचीमाहरतीति वचनात् ॥ ३३ ॥

वृतमुपैति ॥ ३४ ॥

अनिर्ज्ञातकालस्य शाखाच्छेदनस्यावसरविषयक्षयेदमुक्तम् ।
ततश्च अतोपायनीयाशनोत्तरकाल छेदनमिति । तत्प्राप्तिश्च प्रकर-
णाविभागात् । सूत्रकारापदेशाच्च । पौर्णमासवदन्यदिति ॥ ३४ ॥

अतप्रणे नियमो माभूदित्याह—

इथोक्तं वा ॥ ६५ ॥

१ शम्पा अयवयव शमीली ताम्, 'शम्पा द्रुव, टिड्ढागञ्ज' इति
पाणिनिसूत्राभ्यां द्रुवडोष्प्रत्ययाभ्यां रूपम् ।

२ नद्याचापस्तम्भः 'ऊर्ज्ज्वलेति सन्नमयत्यनुमार्ष्टि वा' इति । स-
न्नमनमृज्जकरणम् ।

३ यस्मिन् काले वैकल्पिकमुक्तम् तत्र काले वा भवति इदं धेतु-
मर्थः ।

मातृभिर्वत्सान्सृज्य वत्सः शाखयो

पस्पृशति वायव स्थेति ॥ ६६ ॥

संसर्गश्च भेदापकः । यत्तस्य चादिदृश्यमानत्वात्प्रतिषेधमु-
पस्पर्शनम् । लिङ्गं चाविधक्षितमुद्दिश्यमानत्वादेव । क्वचिच्छो-
पदेशाः पुंवत्सामिति । यदि वत्सशब्दः स्त्रीविषयोऽपि तदैवदुपपद्यते ।
तथा च पार्श्वानि । प्राग्पश्चिस्तद्वत्तत्वेन तद्वत्तत्वेन स्त्री इति । स्त्री शब्दः
साधुर्भवति तद्वत्तत्वेन पुंशब्द इति । एवं च सति स्त्रीवत्ता अपि
गार्वा गृह्यन्ते ॥ ३६ ॥

उपायव स्थेति चैके ॥ ३७ ॥

मन्त्रशेषं कुर्वन्ति उपस्पृशन् च पृथक्करणार्थं उत्तरसूत्रात् ॥ ३७ ॥

देवो व इति मातृणामेकां व्याकृत्य ॥ ३८ ॥

शाखयोपस्पृशति । यत्सेन व्याकृत्येति वचनात् । एकस्याश्चो-
पस्पृशने सर्वासां संस्कार इति । पुन एतन्मन्त्रं बहुवचनोपदेशात् ।
भाष्यायप्रमद्व्या इति । ततश्च वाहनी दध्येन्द्रमित्यत्र मन्त्रो विष-
यिगम्यत इति सम्प्रदायः । अपरे तु न्यायनिगदत्वादविपरिगमा-
मिच्छन्ति । यैवोपस्पृश्यते तस्या एव संस्कार इति । बहुवचनं पूजा-
र्थम् । एता उत्या उपसतः केतुमक्रनेति घत् ॥ ३८ ॥

ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा ॥ ३९ ॥

मन्त्रे हीन्द्रशब्द एव दृश्यते स एव मा भूदित्यत आह मा-
हेन्द्रं वेति । अतश्च विकल्पः । तच्च वचनात् । तर्जकं माहेन्द्राय-
ति कुर्वन्ति ॥ ३९ ॥

यजमानस्य पशूनित्यग्न्यगारस्यान्यतरस्य

पुरस्ताच्छाखामुपगूहति ॥ ४० ॥

इदं ह्यग्न्यगारे तथोरन्यतरस्य पुरस्तादुपगूहनम् । यजमान
प्रद्वयं च पशुविषयणत्वाद्द्वयजमानकोऽपि नोद्यते । पशुतां तु शाख-

अभूतानां पालनमिदृश्यते । ततश्च यद्दिनीदधनि विपरिणाम ॥ ४० ॥

मूलादुपवेपं करोति ॥ ४१ ॥

वेप्योऽस्युपवेप इति । मूलतः शाखां परित्रास्योपवेपं करोतीति वचनात् । उपवेपनिष्पत्तौ च मन्त्रः । शाखायाश्च परिवासनं संस्कारः । ततश्च केवलायामभिक्षायां तूष्णीमेव शाखापरिवासनम् । परिवासितया हि पयसोपाकरणमिति ॥ ४१ ॥

सान्नाय्ये शाखासंयोगात् ॥ ४२ ॥

सान्नाय्येऽप्युपवेपं । कुतः । शाखासंयोगात् । शाखां परित्रास्योपवेपं करोतीति ॥ ४२ ॥

उपधानाद्बोभयोः ॥ ४३ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । उपधानार्थत्वादुपवेपस्योभयत्र प्रवृत्तिः । ततश्च शाखामाधे वाग्यो भवति ॥ ४३ ॥

वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां वध्नाति कुशौ ॥ ४४ ॥

वसोः पवित्रमित्यनेन मन्त्रेण कुशावेऽपवित्रं वध्नाति शाखायाम् । ते चैते परिवासनपवित्रवन्धने शाखोपगूहनात्पूर्वं कर्तव्यम् । अर्थाद्धि पाठो बाध्यत इत्युक्तं विराधेर्यस्तत्परत्वादिति । पश्चाच्च परिवासनादौ क्रियमाणेऽस्ति उपगूहनमदृष्टार्थं स्यात् । इदार्थं तां चास्यां शाखाया अनाश इति । दृष्टे च सति नादृष्टपरिकल्पना साध्या । अतः पश्चादुपगूहनमिति ॥ ४४ ॥

त्रिवृद्धा ॥ ४५ ॥

त्रिवृद्धं वेण्यभिधीयते । तां वध्नाति । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ४५ ॥

यवाग्वाग्निहोतहोमः सन्नयतस्तां रात्रिम् ॥ ४६ ॥

तां रात्रिमिति वचनात् पक्षमध्ये आमावासे न यवागू निधाय ॥ ४६ ॥

आपस्तम्ब, त्रिवृद्धमयं पवित्रं शाखायां शिथिलमवसज्जति' इति ।

हुत उपसृष्टां प्रव्रूतादित्याह ॥ ४७ ॥

हुतं प्रहोत्रे दोग्धारमाहोपसृष्टां प्रव्रूतादिति ॥ ४७ ॥

प्रोक्ते द्यौरसीति स्थात्यादानम् ॥ ४८ ॥

उपसृष्टेति प्रोक्ते दोग्धा प्रति प्रदत्ते द्यौरसीति स्थात्यादानम् ।
तस्याधिधन्यगार्यमतश्च धायव्ये पर्यस्ति अधिधन्यगामाषादनादान-
म् । एवं कार्योपत्या च धपाधपण्योरादाने विपरिणामः । द्यौः स्यः
पृथिवी स्य इति ॥ ४८ ॥

मातरिश्वन इत्यधिश्रयति ॥ ४९ ॥

स्थालीम् ॥ ४९ ॥

वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वा ॥ ५० ॥

प्राग्धेति विकल्पः । तथैतच्छ्रौतं प्रागुदगग्रहणम् । स्मार्त्तं
हि पचनमन्तरणापि प्राप्नोत्येव । प्रयोजनं तदपचारे श्रौतं प्रा-
गधिस्रम् ॥ ५० ॥

वाग्यतो दोहयत्यश्रुद्रेण ॥ ५१ ॥

दोहयतीति कर्त्तरित्वाद्यौशणा गां युद्धेति । श्रुदपयुद्धासा-
श्च क्षत्रियवैश्ययोः श्रुदयुद्धा ॥ ५१ ॥

स्थात्यन्वारब्धे देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपति ॥ ५२ ॥

स्थात्यन्वारब्धे यजमाने देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपत्य-
व्ययुः ॥ ५२ ॥

कामधुक्ष इति प्रदनः ॥ ५३ ॥

कां युग्धयानसीति दोग्धारं पृच्छति ॥ ५३ ॥

प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याह ॥ ५४ ॥

अमृमिति प्रोक्ते गोनाम्नि सा विश्वायुरिति आह ॥ ५४ ॥

एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम् ॥ ५५ ॥

एवमितरे द्वे दोहयति । एवं शब्दाच्च समस्तः क्रियोपदेशः ।
अप्यं तु विशेषः । उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रमभिदधाति ॥ ५५ ॥

विसृष्टवागुत्तरा अनन्वारब्धे ॥ ५६ ॥

दोहयतीति वाक्यशेषः । अनन्वारम्भवाग्यमयोश्च प्रतिषेधाच्च
योर्भवेत्येव । उत्तरा दोहयतीत्येनावन्युक्ते न जायते ॥ ५६ ॥

कियत्यो दुह्यन्त इत्यत आह—

यावत्स्वमधिकारात् ॥ ५७ ॥

यावत्स्वमधिकारात् गावस्तावत् इति । कुत एतत् । अधिकारात् ।
अपरिज्ञाने सत्यधिकारो व्यवच्छेदकः ॥ ५७ ॥

तिस्रो वा नित्यत्वात् ॥ ५८ ॥

तिस्रो वा दुह्यन्ते । त्रित्वे हि नित्यं बहुवचनं व्यवस्थितम् ।
ननु चतुर्थादावपि भवत्येव । सत्यमेव ॥ ५८ ॥

आदिसामर्थ्यात् ॥ ५९ ॥

त्रित्वगतमेव बहुत्वमाद्रियते । उक्ते हि बहुत्वे कृतः सामर्थ्यार्थः
इति किमित्युत्तरं गम्यत ॥ ५९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६० ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा बहुवचनश्रवणे त्रित्वगतमेवो-
पादीयते । कृष्णः भौमा पूषा आन्तरिक्षाः बृहन्तो दिव्याः शरत्वा
घैद्युनाः सिन्धुमास्तारका इति । पञ्चबहुवचनान्यनुक्रम्य पञ्चदशद-
शेयति । अर्द्धमासानां वा एतद्रूपं यत्पञ्चदशिनो यत्पञ्चदशिन-
आलभत इति ॥ ६० ॥

परिक्षालनमानयति सम्पृच्यध्वमिति ॥ ६१ ॥

तथाप्ययुरागयति दोहमात्रे अन्यस्य श्रुतत्वात् ॥ ६१ ॥

उद्धास्यातनक्ति प्राग्धुतशेषेणेन्द्रस्य त्वेति ॥ ६२ ॥

प्रातर्हुतशेषेणेति सम्प्रदायः । नेत्यपरे । तदा प्रातर्हुतशेषेणेत्ये-
षावक्ष्यत् । अतः प्राक् शब्दस्य पूर्वकालयाचित्यात्पूर्वं यद्घुतशेषं
प्रायं होमशेषमित्यर्थः । आतनक्तीति आतनञ्जनतत्पर्यसद्बोचनार्थः ।
सद्बोचः काठिन्यं तत्सायं होमशेषेण सुकरमिति । इन्द्रस्येत्येति
स्योपलक्षणम् । महेन्द्रस्यापि भावात् । तदेकेन्द्रायति कुर्व-
तीति ॥ ६२ ॥

सोदकेनापिदधाल्यमृन्मयेन १विष्णो

हव्यमिति ॥ ६३ ॥

अथोदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधातीति पचनात् ॥ ६३ ॥

निधाय वत्सापाकरणं पूर्ववत् ॥ ६४ ॥

निधाय तत्पयो वत्सापाकरणं पूर्ववत् । तच्च पयस पेन्द्रं पयो
ऽभाषास्यायामिति ॥ ६४ ॥

प्रातराग्नेय ऐन्द्रामश्च द्वादशकपालो

ऽसन्नयतः ॥ ६५ ॥

स एष उभयप्राच्युतः आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्याग्नेयग्रहणम् ।
अमा ये गोघ वसुधसतीर्युपक्रम्य तस्मादैन्द्राग्नौ द्वादशकपालः पु-
रं द्वादशो मयतीत्याह । तथेतदममयतः ॥ ६५ ॥

निरूप्याज्यं प्रातर्दोहनमन्यस्मिन् ॥ ६६ ॥

आज्यनिर्वाणे कृते प्रातर्दोहनमन्यस्मिन्पात्रे कर्त्तव्यम् । अ-
न्यस्मिन्निति ग्रहणात्सायं दोहस्य तत्रैवान्तश्चनम् ॥ ६६ ॥

परिक्षालनान्तं कृत्वा सायं दोहमाहृत्य प्रातर्दो-

हः श्रपयित्वाभिघार्योद्भास्योभावनक्ति ॥ ६७ ॥

१ यदि मृग्यं स्यात्पूर्णं दारुं यास्तदंभाति ।

प्रातर्दोहं श्रपयित्वा सायं दोहाहरणम् । यथासुत्रे दृष्टयता
भवति । अभिघारणं च पयसः । उभावनर्त्ताति प्राणदानं त-
दुभयोः ॥ ६७ ॥

शृतस्याग्रेवद्यतीति श्रुतेः ॥ ६८ ॥

अपन्यायश्चाच्छ्रुतप्रहरणम् । दध्नां हि पूर्वं क्रम इति । यद-
द्यति तच्छ्रुतस्य प्रथमम् ॥ ६८ ॥

समस्य मार्जनम् ॥ ६९ ॥

शाखापीयश्रेण सह मार्जनम् । तच्च पुनः शाखायामेव क-
र्तव्यम् । मार्जनमात्र एव श्रवणात् ॥ ६९ ॥

इन्द्राग्न्योरिति व्यूहनम् ॥ ७० ॥

ननु च यथा देवतमन्यदित्युक्तत्वादवाच्यमेतत् । न समाम्ना-
यज्ञापनाश्रेत्यात् । अज्ञाप्यमाने हि समाम्नाये परादिना पूर्वान्तन्या-
येन इन्द्राग्न्योरित्यस्य पूर्वव्यूहनशेषतैव प्राप्नोति । तस्मात्साधूकमि-
न्द्राग्न्योरिति व्यूहनमिति ॥ ७० ॥

सह शाखाया प्रस्तरानुप्रहरणम् ॥ ७१ ॥

प्रस्तरप्रहरणस्य निष्ठातकालत्वात् शाखाप्रहरणस्य चानि-
ष्ठातकालत्वात् प्रस्तरं सह शाखां प्रहरतीति चाक्यार्थः ॥ ७१ ॥

परिधिभिः सहोपवेपं जहोति जोहोमि त्वा

सुभगसौभगाय पुरुत्तमं पुरुहूतश्रवस्यन्निति ॥ ७२ ॥

मन्त्रभेदाच्च कर्तृभेदस्ततश्चाग्नीदुपवेपं जुहोति ॥ ७२ ॥

पौर्णमासवदन्यदसद्यः ॥ ७३ ॥

१ प्रतिपत्तिरियम्, चरितार्थत्वात् । अतो नाशदापादौ सकृद्वृ-
द्धीतेनाज्येन होमः ।

न चायमतिदेशः । प्रकरणसाधारण्यात् । साधारणत्वाद्दर्मा-
णाम् । एवं शोभयत्र गुणकामप्रवृत्तिरविवक्षा । १ इयंस्तु विशेषः ।
अमघः ॥ ७३ ॥

सोमयाजी सन्नयेत् ॥ ७४ ॥

सोमयाजिनो नियमः ॥ ७४ ॥

कामादितरः ॥ ७५ ॥

तस्मादप्यसोमयाजी समवतयेदिति ॥ ७५ ॥

त्रिंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ॥ ७६ ॥

तस्मादु त्रिंशतमेव वर्षाणि यजेतेति धृतत्वात् । दर्शपूर्णमा-
सग्रहणं न कर्त्तव्यम् । उपक्रमादेतस्तिद्धेः । कर्त्तव्यं वा । आनन्त-
र्यात्साम्राज्यस्य तद्गुणकविषयतैव मा भूदिति ॥ ७६ ॥

पञ्चदशदाक्षायणयज्ञी ॥ ७७ ॥

यद्युदाक्षायणयज्ञी स्यादथो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजे-
तेति ॥ ७७ ॥

अग्निहोत्रमेव वा जुहुयात् ॥ ७८ ॥

एष शब्द इवार्थः । यथाग्निहोत्रं यावज्जीवं एवं दर्शपूर्णमासाय-
णीनि । उभयोस्तुल्यशास्त्रत्वात् २ । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । या-
वज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । दर्शपूर्णमासयोः साम्राज्यय-
तोभ्यानुविधानं कृतम् । इदानीं दाक्षायणगुणकयोः कर्त्तव्यम् । तत्र
च पयस्या विद्यते । सा च दधिपयोऽयां भाव्यते । विफारत्वाद्य ध-
र्मातिदेशं प्रत्यपेक्ष्य किमत्र दध्नी धर्मा उत पयस इति । अनेनाति-

१ अत्र ' उक्तादन्यत् सर्वे दर्शपूर्णमासपद्मवति ' इति शेषः ।

२ अतश्च विफलपः, तथाचापस्तम्बः स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासावे-
षाकामः सर्वकामो वा युगपत् कामयेताहारपृथक्त्वे वा यावज्जीवं
यजेत त्रिंशतं वर्षाणि वा जीर्णो वा विरमेत् ' इति ।

देशप्रसङ्गेन यायानतिदेशः स सर्वोभिधीयते । तत्पूर्वकत्वाच्च वि-
शेषातिदेश ऊहो याधध्येति ॥ ७८ ॥

तत्र तावदतिदेशविचारः क्रियते । यावद्वैकृतीषु चादेनासु या-
गत्यं नच प्रतिपाद्यते सौर्यं चरुं निर्वपेत् प्रह्ववचंस कामः ऐन्द्रा-
ग्रमकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः अग्नीषोमीयमजमालमेतेति
धेवमाद्यासु किं याद्युक्तं निर्वपेमात्रं आलम्बमात्रं च उत
यागा एत इति ? । यदलक्षणत्वात्कर्मणो याद्युक्तान्येतानीति प्राप्तं
उच्यते—

कर्मशब्दो द्रव्यदेवतायुक्तो यजतिः ॥ ७९ ॥

कर्मशब्द आख्यातशब्दो व्यापारशब्दो यो द्रव्यदेवतायुक्तः
स यजतिः प्रत्येतव्यः । यागः प्रत्येतव्य इत्यर्थः । यद्यपि यज-
तिर्दज्जिरिति च धातोर्निर्देशकस्तथापि तस्य द्रव्यदेवतासयोगाभा-
वात् तदर्थं एव गृह्यते । द्रव्यदेवतायुक्तः कर्मशब्दो याग इति ।
कुत एतत् । द्रव्यदेवतासयोगात् । यश्च द्रव्यस्य देवतोद्देशेन
त्यागः स याग इति । द्रव्यदेवतायुक्तं च कर्मशब्दे याग दर्शय-
ति । मैत्रावाहस्वपत्य चरुं निर्वपतीत्यभिधाय तयोक्तभयोरध-
द्यन्नाह मित्रावृहस्पतिभ्यामनुग्रहीत्याध्याग्याह मित्रावृहस्पती यजेति
वषट् कृते जुहोतीति सहानुवाचनविधिपरे वाक्ये याग दर्शय-
ति । तथा पश्चादग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येति वषट् कृते
जुहोतीति प्रेषविशेषविधिपरे वाक्ये याग दर्शयति । एकदेशस्थितमपि
च लिङ्गं ख्यालीपुलाफवत् सर्वत्रगमकस्मवति न्यायस्य तुल्य-
त्वात् । तस्माद्यागा एत इति ॥ ७९ ॥

यागेषु सत्सु किं यागमात्रं भवत्युत धर्मो अपि सन्ती-
ति ? । यदा च सन्ति तदा किं पूर्णाहुतिका, उताग्निहोतिका, उतद-
र्शपूर्णमासिका, उत ज्योतिष्टोमिका इति, अथ दर्शपूर्णमासि-
का एवेति । किं तावत्प्राप्तं धर्मोणामनुष्ठानादाधर्मका इति, एव
प्राप्तमभिधीयते—

दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात् ॥ ८० ॥

सामर्थ्यादित्ययं हेतुधर्मसत्तायां तद्विशेषे च । साधारणधर्मः ।

सत्तायां तावत् एवमेताश्चोदनाः समर्था भवन्त्यर्थवन्त्यो भवन्ती-
त्यर्थः । इतरथा सापेक्षाः सत्योनर्थिकाः स्युः । तत्कथम् । सौम्याग्नेन
ब्रह्मवर्धनम्भावयोर्दत्त्यपरिपूर्णं वाक्यम्, यच्च तामापरिपूर्णं तद्व्या-
हारं वा अनुपद्वेण वा पूरयितव्यम् । न हि वेदे मात्रामात्रम्याप्या-
नर्थक्यमिष्यते । तेनात्र विध्यन्तानुपकृत्यो वाक्यपूरणायानर्थक्यं
मा भूदिति । स च दार्ष्टोर्णमासिकः सामर्थ्यादेव । स एवात्र देशी-
मवितुं समर्थः । व्यक्तचोदनाचोदितत्वेन निर्वपति संपद्यनेन च
प्रतीयमानत्वात् । नान्य इति । विध्यन्तानुपद्वेण च धर्माणामनुपद्व-
इति दर्शपौर्णमास धर्मा इति सूत्रनम् । इष्टिपशुष्विति च इष्टिपु-
पशौ चेति द्रष्टव्यम् । पदवन्तरेषु ह्यग्नीषोमीयधर्मप्राप्तिं पश्यत्य-
ग्नीषोमीयदर्शनार्थ इति ॥ ८० ॥

दर्शनाच्च ॥ ८१ ॥

इत्यने चायमर्थो यथा दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु प्रयत्त-
न्त इति । सायिषोमिष्टि निर्वपतीति प्रकृत्याह । तस्यै प्रयाजेषु
तायमानेषु ब्राह्मणो वीणागार्था दक्षिणत उत्तरमन्द्रामुदात्तं स्त्रियः
स्त्रियः सम्भृता गाधामायतीति गाधामानां वधिपरे वाक्ये प्रया-
जान्दर्शयति । तथा पशौ स उत्तरमाधारमाधायाम्भस्पर्शयन्
रुचौ पर्वेय जुह्वा पशुः समजकुति पशुसमज्जनविधिपरे वाक्ये
उत्तराधारं दर्शयति ॥ ८१ ॥

एव सर्वेष्टिष्वेवानुमानिकवचनेन धर्मप्राप्तिरभिहितम् । इदानीं
तदपवादत्वेन प्रत्यक्षेष्टिष्वेन धर्मप्राप्तिरभिधीयते—

वैश्वदेवधर्माश्चातुमास्येषु वचनप्रवृ-

त्तिभ्याम् ॥ ८२ ॥

वैश्वदेवधर्मिति यातुर्मास्यानां प्रथमं पर्वं, तस्य धर्मा उत्तरेषु-
पर्वेषु प्रयत्तं ते, कुतो, वचनात् । वचनादिति हेतुव्याप्यमुपदेशश्च ।
ततश्च यत्रैव वचनं तत्रैव प्राप्तिः । प्रतिपर्वं वचनं भवति, एतान्येव

१ किम्, केन, कथम्, इत्यंशत्रयेषु कथमंशमायादपरिपूर्णता
वाक्यस्य ।

पञ्च हवींषि भवन्तीति । तानि चाग्नेयादीनि वैश्वदेविकानि पञ्च-
 क्षोद्यन्ते । तेषां चोपक्षीणत्वात्तद्धर्मकाणीति गम्यते । धर्मप्रशस्ते
 च दर्शयति शुनासीरीये । आद्येयैरनान्येष पञ्च हवींषि भवन्ती-
 त्यभिधाय तस्यावृत्रोपकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति पृषदाज्य न मय-
 न्याग्निमिति प्रतिषेधति । प्रतिषेधश्च प्राप्तिपूर्वको भवति । अप्राप्तत्वा-
 द्योत्तरवेदिप्रतिषेधोऽनुवादकः ॥ ८२ ॥

सोमाच्चावभृथे सामप्रतिषेधात् ॥ ८३ ॥

सोमिकादवभृथाद्वारुणप्रघासिके धर्मप्राप्तिः । कुतो वचना-
 त् । च शब्देन वचनमनुगृह्यते । उच्यते अनेनशब्देनेति वचनं नाम-
 धेयमवभृथ इति । सामप्रतिषेधाच्च । सोमिकादवभृथाज्यं सामा-
 न्येन सामगानं प्राप्तम् । तत्प्रतिषेधो विधीयते । नाप्राप्तं प्रतिषेधति ।
 तत्र न सामगीयत इति ॥ ८३ ॥

कणवत्पशौ न मन्त्रोपदेशात् ॥ ८४ ॥

कणापासनक्रियाश्च रुधिरापासनक्रिया तथो एवास्तृक्पशो-
 रिति वचनेन प्राप्तोति । सा च प्रतिषिध्यते । न मन्त्रोपदेशादिति ।
 यद्यप्येवक्रियाप्राप्तिः स्यात् न मन्त्रे उपदिश्येत उपदिश्यते च रक्ष-
 सां भागोऽसीति तस्मात्तावन्मात्रमेव भवति । अशेषक्रियाविषय व-
 चनमित्याण्ड्यानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ॥ ८४ ॥

विशये लौकिकमयुक्तत्वात् ॥ ८५ ॥

विशयः सशय उच्यते । यथा आज्यर्वाहेषु सामसु अग्निमु-
 पधाय स्तुवन्तीति, किं लौकिकं अग्निद्रव्यं उत वैदिकमिति । अत्र
 लौकिकं ग्रहीतव्यम् । अयुक्तत्वात् । इतरस्य च विशिष्टकार्यसंयो-
 गादिति । ननु अन्ये वायुक्तत्वादित्यभिहित एवायं न्यायः । न प्र-
 करणसमधीतविषयता तस्येति । अस्य पुनरप्रकरणसमधीतविषय-
 तेति योगान्तरारम्भः ॥ ८५ ॥

दर्शयौर्णमासधर्माः सौर्वादिष्वपि भवन्तीत्येतदुक्तम् ।
 दर्शयौर्णमासयोश्च पद प्रधानानि । तत्रैतच्चिन्त्यते किं व-
 स्मिन्कस्मिन्धिदैवकृते प्रधाने यतः कुतश्चिद्धर्मपरिप्राप्तिस्त नि-

पौरोडाशिको देवतासामान्येनोपांशुयाजविध्यन्त इति । तत्र नियम-
कारिकारणभावादित्यमे प्राप्त आह—

नियमो द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य

समवायात् ॥ ८७ ॥

अत्र नानियमो द्रव्यस्य सामान्येन पौरोडाशिको विध्यन्तो
मोपांशुयाजकस्य । द्रव्यदेवतयोरुभयोरपि विध्यन्तपर्युपस्थापकस्य
द्रव्यमेव यत्तीयः । कुत एतत् । समवायात् । द्रव्य हि याग समवै-
ति । तद्धि त्वज्यमान यागमग्निर्वर्त्तयति । देवतात्त्वद्देशनोपकरणानि ।
तेनासौ विप्रकृष्टंति सांश्रकृष्टं सम्प्रत्ययः । अथवा समवायादिनि द्र-
व्यमेव विशेष्यत्वेन हृदि समवैति । देवताविशेषणत्वेन । विशेषणवि-
शेष्ययोश्च विशेष्ये सम्प्रत्ययः ॥ ८७ ॥

१ आमिक्षायामुभयोस्तन्निवृत्तेः ॥ ८८ ॥

आमिक्षायामुभयोर्दधिपयसोर्धर्मप्राप्तिस्ताभ्यां ह्यमौ नि-
वृत्तंते ॥ ८८ ॥

नैकचोदनात् ॥ ८९ ॥

नैतदस्ति यदुक्तमुभयोर्धर्मप्राप्तिरिति । किं कारणम् । एकचो-
दनात् । एकाहोय चोदना मैत्रायण्यमिश्रोति । सा नैकासती
मोमे पिक्तुमर्हति । अतान्यतरस्य विध्यन्त इति ॥ ८९ ॥

२ दध्नः संवातात् ॥ ९० ॥

दध्नो हि विध्यन्तः प्रवर्त्तन्ते । सङ्घातस्य सामान्यात् ॥ ९० ॥

१ 'कात्यायने श्रूयते' 'मैत्रायणी पयस्या' इति, चातुर्मास्येषु
'यैभ्यदेयी पयस्या' इति, पयस्या घातणी मारुती च । सा च पयस्या
दधिपयोभ्यां निष्पाद्यते । तत्र मन्त्रेहः, किमस्यामुभयोर्धर्मो, उत
दध्नः, उत पयसश्चेति ? । तत्रापि पक्षमुज्जाययति' इति देव भाष्ये ।
२ द्वितीये पक्षमनुवदति ।

पयसस्तद्भावात् ॥ ९१ ॥

पयसो वा तत्र विध्यन्तेः प्रवर्तन्ते । कुनस्तद्भावात् । अतो ह्या-
मिक्षा भवति घनीभावयितुं दध्यानीयते । अथवा तद्भावादिति
तद्रसस्य भावादांमिक्षायां मधुर पयो मधुरा चामिक्षा ॥ ९१ ॥

पशौ देवतासामान्यादग्नीषोमीयावध्यन्ते प्राप्त आह—

पशोः साम्राज्यस्य तदुक्तम् ॥ ९२ ॥

पशौ साम्राज्यस्य विध्यन्तः । तदुक्तम् । द्रव्यदेवताविरोधे द्र-
व्यस्य समवायादिति । ननु नैवात्र द्रव्यदेवतयोर्विरोधो विद्यते ।
पशुद्रव्यस्य चादितत्वात् । इतरेतरप्रभवत्वेन पशुद्रव्ये प्रतीते सा-
म्राज्ये प्रतीतिर्भवति । प्रतीत्या च धर्मसम्बन्ध इष्यते । साम्राज्यध-
र्माणां पशुद्रव्यं पर्युपस्थापकम् । देवतापौरोडाशिकानाम् । अतो द्र-
व्यदेवताविरोध एवायम् । ननु तेनैव मनार्थत्वादवाच्यमेतत् । न,
तत्राव्यवहितं द्रव्य, एह पशुद्रव्येण व्यवधानादारम्भः ॥ ९२ ॥

प्रायश्चित्तश्रुतेश्च ॥ ९३ ॥

पशून्वा चरद्वांशसाशाज्योन्वा वा तामभिमन्त्रयतेति पशाव-
प्युन्वां दर्शयति । सा च साम्राज्यस्य विध्यन्ते घटने । ननु विपरी-
तमेतल्लिङ्गम् । साम्राज्यस्य विध्यन्ते हि सति तदुन्वा धुन्यभिम-
न्त्रण पशून्वायां प्राप्नोत्येव । विधाने तु सुनयामप्राप्तिर्गम्यते । सत्यम् ।
साम्राज्ये च प्रधानस्य श्रुतिः पशुपसर्जनभूतस्यादकस्येति । तेन
द्रव्यान्यत्वात्पुनरुच्यते ॥ ९३ ॥

सङ्गान्तवसामान्यात्पशौ दध्ने विध्यन्ते प्राप्त आह—

पयसः कालानन्तर्यधर्मानुग्रहेभ्यः ॥ ९४ ॥

पयसो वा विध्यन्ते प्रवर्तन्ते । एककालता पयसः पशोश्च ।
यदा वै योषा रेतो धत्तय पयो धत्त इति । तथा यदा पशुर्जायते ऽथ

पयां जायत इति । अथवा सद्यः कालः पशुः पशोपि सद्यः कालमे-
व । अनन्तरं च पशोः पयः । दाधि तु पयोवस्थाया व्यवहितम् । अतः
आनन्तर्यात्पयां विध्यन्ते । घनुर्मानुग्रहश्च भवति । पयः पात्राणां
प्राक्षणादया धर्माः प्रवर्तन्ते न दध्नः । तेषां चानुग्रहः कृतो
भवति ॥ ९४ ॥

प्राकृतं धर्मजानं विकृतिषु चोदकेन प्राप्तातीत्युक्तम् । तत्रो-
दग्रहकालतायामपि प्राप्तायामिदमाह—

सद्यस्त्वं काशकृत्स्निः ॥ ९५ ॥

काशकृत्स्निः सद्यस्त्वम् मेने विकृतीनाम् । य इष्ट्या सोमेन
पशुनाग्रयणन वा यक्ष्यमाणाः स पौर्णमास्यामभाचस्यायां वा यजेते-
ति पचनान् ॥ ९५ ॥

अनुवादः पूर्वस्येति वात्स्यवादरी ॥ ९६ ॥

वात्स्यश्च वादारेश्च वात्स्यवादरी तावाहतुः । विकृतिविषय-
त्वेन पौर्णमासी धामाद्यास्या घोच्यते । तस्य प्रकृतितापि चोदकेन
प्राप्त एवानुवादाद्यर्थमिति ॥ ९६ ॥

स्थित तावदप्यथसितमन्यदन्तरा चिन्त्यते । यत्रात्र प्राकृत-
स्य द्रव्यस्य कार्यं धैरुनमन्यद्द्रव्यान्तरं विधीयते । यथा मोदकं चरुं
निर्वर्पाच्छर्षं धोषाम इति । किं तत्प्राकृतद्रव्यधर्मान् लभते उत न ल-
भते इति । किं तावत्प्राप्तम् । ग्रीहीनवहन्तीति ग्रीहिसंयोगेन धृता
धर्माः कथमिव मुद्रेषु भविष्यन्तीत्यत आह—

स्थानापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभो विप्रतिपिद्धः ॥ ९७ ॥

यद्वैकृतं द्रव्यं प्राकृतस्य कार्यापन्नं भवति । तद्यद्दर्मान् लभते ।
कुनः । कार्यापत्तेः । प्राकृतस्य हि द्रव्यस्य धर्मसम्यग्धोऽप्युपयुक्तो
न स्वरूपप्रयुक्तः । आनर्पक्यात् । अपूर्वसाधनविशेषकारितो ह्यसौ
एवं च वैकृतेषु मोक्षीति प्रवर्तत एव ॥ ९७ ॥

धैरुनद्रव्यं प्राकृतकार्यापन्नं तद्धर्मैर्युज्यत इत्युक्तम् । तेन त-
न्नाममिधानमपि लभते । इदं तु सन्दिह्यते, किमूहितेनामिधानं क-

चेद्यमुतानूहितेनेति । किं तावत्प्राप्तं अर्थयाधो मा भूदित्यनूहितेने-
ति प्राप्त आह—

यथार्थमुहश्चोदिते ॥ ९८ ॥

चोदिते चैकल्ये प्रधाने द्रव्ये यथार्थमुहः कर्त्तव्यः । यथा तमर्थं
प्रकाशयति तथा तपोह्यते । संस्कारणम् । प्रकृतौ तेन मन्त्रेण याग-
साधन द्रव्यमभिहितं विकारेपि हि तेन तदेव कर्त्तव्यम् । न चापिप-
रिणतरूपः शप्नोति कर्तुमित्यर्थाद्विपरिणश्यते ॥ ९८ ॥

प्रकृतावनेकपक्षीके यागे पक्षीशब्दस्य विपरिणामे प्राप्त आह—

न प्रकृतावपूर्वत्वादिति ॥ ९९ ॥

न प्रकृतौ विपरिणामोस्ति, अपूर्वत्वात्प्रकृतेः । न हि प्रकृते-
रन्या प्रकृतिरस्ति यद्विक्रियते । विकृतौ तु प्रकृतिघट्टाद्याद्विप-
रिणामः ॥ ९९ ॥

प्रकृतिघट्टिकृतिः कर्त्तव्येस्यनेनाशेषधर्मपरिप्राप्तादिदमाह—

विकृतौ वचनार्थलोपविरोधेभ्यो

ऽप्रवृत्तिः ॥ १०० ॥

विकृतौ वचनादप्रवृत्तिर्भवति । यथा पितृवशे न ह्येतार्त्तं वृ-
णीते नार्थेयमिति । अर्थलोपादप्रवृत्तिर्भवति । यथा मुक्तुर्गेष्वधधात-
स्य । विरोधादपि निवर्त्तते । यथा चरौपेयमिति ॥ १०० ॥

किमेतावद्धं विकृतौ न प्रवर्त्तते नेत्याह—

परार्थोत्पत्तेस्तदभावे ऽभावः ॥ १०१ ॥

परस्वार्थे निष्पद्यमाने यदुत्पन्नं तस्य परस्वाभावे तस्याऽप्यभा-
वो भवति । यथा साक्षाद्येष्टया कणापासनस्य ॥ १०१ ॥

१ यथा प्रकृतौ 'अग्नीषोमाऽयां छागस्य घयायै मेदस' इति म-
न्त्रघट्टकलागपदस्थाने 'मेपस्य' इति भवत्येन्द्रमेपादौ । तदुक्तम्
'शब्दे अविप्रतिपत्तिः' इति ।

परार्थोत्पन्नस्य पराभावे ऽभावे प्राप्त भावः—

चोदितत्वाद्वा भावः ॥ १०२ ॥

परार्थानुत्पत्तावपि भवत्ययम् । यत्र यथा चोदना भवति । यथा यूपशकलेन ग्रहं सम्मार्ष्टीति, यूपामावेपि शकलमार्तं गृह्यते ग्रहस्तन्मृज्यर्थम् ॥ १०२ ॥

स्थानानुस्तरमुच्यते । पौर्णमास्याममाद्यास्यायां वा यजेतेत्यनुपादोपमित्युक्तम् । तत्र प्राणि विधीयते—

न विपक्षे क्रियाः स्युः समभिव्याहारात् ॥ १०३ ॥

किं चिद्विगतं पक्षं स्येति विपक्षः प्रतिपद्युच्यते । तत्र च वैकृत्यः क्रिया न स्युः । क तर्हि । पक्षान्त एव स्युः । कुतः । पौर्णमास्याममाद्यास्यायां वा यजेतेति वचनात् । ननूक्तमयमनुवाद इति । नानुवादः । अनुवादं हि पौर्णमासीशब्देन गौरय्या वृत्त्या प्राप्तपक्षलक्षयते । तत्र धृतिः परित्यक्ता भवति । न चैतद्युक्तं बहुभूतानुसारेण धृतिर्वाच्यते । अपि चानुवादो ऽप्रवृत्तिविशेषकरत्वादनर्थक एव भवति । सोमस्य चैतदेव कालविधानं य इष्टयासोमेन पशुना ऽऽग्रयणेन यज्यमाणः स पौर्णमास्याममाद्यास्यायां वा यजेतेति । न ह्यत्र सोमस्य पौर्णमास्यास्यास्ये विहिते यतोपि नानुवाद २॥ १०३ ॥

दर्शपौर्णमासयोः साप्तात्यपतोरसाप्तात्यपतोभ्यानुविधानं कृत्वा मित्राग्नी दाक्षायणयज्ञानुविधीयते—

दाक्षायणयज्ञः प्रजापश्वन्नयशस्कामस्य ॥ १०४ ॥

१ यत्र तु क्रिया द्रव्यार्था तत्र साधनभूतद्रव्याभावे तद्वशात्, यथा पौष्णचरो कण्वहनस्य ।

२ 'यदृष्टव्यमेष्टिग्रहणेनैवाग्रयणग्रहणे प्राप्ते पुनस्तदुपादानं पौर्णमास्याममाद्यास्यकालग्रहणार्थम् । अतः । 'दर्शं पूर्णमासानीजान इत्यादावनिष्टायव्ययं कालः सिद्धो भवतीति भावः ।

दाक्षायणयज्ञनिरूपण कालक्रमभेदेन द्वाविंशति निरूपणं च २५९

दाक्षायणयज्ञ इति कर्मणो नामधेयम् । द्रव्यगुणसंस्कारे-
भ्यर्पणत्वात् । तस्मादाक्षायणयज्ञो नामति घटनात् । स च प्र-
जापश्वजयशस्कामस्य भवति । पर्यायेण च योगासजिः । न हि
कामानां युगपदुत्पात्तसम्भवः ॥ १०४ ॥

नामफलगुणयोगात्कर्मान्तरम् ॥ १०५ ॥

तथैतत्कर्मान्तरं न दर्शपौर्णमासाविति । कुतः । नामान्य-
त्वात् । अन्यद्धि नाम दाक्षायण इति । नामान्यत्वे चान्या प्रतीति-
र्भवात् । यथा देवदत्तादन्या यज्ञदत्त इति । फलान्यत्वाच्च । अ-
न्यद्धि फलं धूयते । प्रजादिफलान्यत्वे च फलिनोन्यत्वं भवति ।
गुणान्यत्वाच्च । गुणान्यत्वं च दृश्यते । मैत्रावरुण्यामिक्षेत्स्वमादि ।
गुणान्यत्वे च गुणिनोन्यत्वं गम्यते । अतः कर्मान्तरमिति ॥ १०५ ॥

गुणविधानं वा सन्निधिसम्पद्वचनाभ्याम् ॥ १०६ ॥

अथवा न कर्मान्तरम् । तावेव गुणविकृतौ दर्शपौर्णमासा-
विति । कुत एतत् । सन्निधेः । दर्शपौर्णमासौ हि प्रकृत्याह त-
स्मात् त्रिंशत्तमेव वर्षाणि यजेतेत्यभिप्रायं यद्युदाक्षायणयज्ञो ऋ-
द्धो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेतेति । सन्निहिते च तत्प्रतीतिर्भव-
ति । तथा च सम्पद्वचनं अत्र ह्येव सा सम्पत्सम्पद्यत इति । यद्दि-
तं तद्वचनं तदा साक्ष्यासैर्यागैश्चिन्तितसम्पत्पञ्चदशभिर्वर्षैः सम्पा-
द्यते । यद्यु नामान्तरत्वादिति । भवत्येकस्यापि नामान्तरं हस्तः करः
पाणिश्च । धर्मान्तरत्वाच्च नामान्यत्वं ब्राह्मणपरिव्राजकवत् ।
फलं गुणाध्ययम् । गुणा न्यत्वेऽपि च न गुणिनोन्यत्वात् । न हि देव-
दत्तभ्योन्मादादिनान्यत्वं भवति । तस्मात्तदेव कर्म गुणविकृत-
मिति । प्रयोजनं दर्शपूर्णमासयोरक्रिया ॥ १०६ ॥

१ अम्यामे 'दाक्षायणयज्ञानुष्ठानपक्षे' इति शेषः । अत एव 'अ-
ञ्जसा ह वा अस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टं भवति' इति श्रुतावपि
दाक्षायणानुष्ठानोत्तरं दर्शपूर्णमाससमाप्तिद्वका ।

अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामैन्द्राग्नीमावास्या-

याम् ॥ १०७ ॥

क्रियते इति वाक्यशेषः । एवं हि श्रूयते पूर्वैष्टुग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्याम् । तथैन्द्राग्नेन यजते ऽमावास्यायामिति ॥१०७ ॥

सान्नाय्यवत्प्रातः ॥ १०८ ॥

सान्नाय्यशब्दो यागार्थे दधनि पयसि च वर्तते । तच्च नोभयमुभयत्र भवति । अमावास्यायां हि पयस्योच्यते । पौर्णमास्यां पुनराग्नेयः पुरोडाशो भवत्यैष्टं सान्नाय्यमित्येतावदेव । उभयरूपे ऋभयत्र प्रवर्त्तमाने सत्यथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति मित्रावरुणीपयस्यानेघशादयानीति खेवाग्नेयः पुरोडाशोऽथैतयैव मित्रावरुणौ द्वे देवते इति देवताद्वित्वं नोपपद्यते । उभयरूपे हीन्द्रोऽपि प्राप्नुयात् । तस्माद्विभागेन सान्नाय्यवत्प्रातरैव चोपांशुयाजो न भवति १ ॥ १०८ ॥

अमावास्यायां पयस्या मैत्रावरुणी २ ॥ १०९ ॥

१ अत्र मुख्यायां पौर्णमास्यामुद्धरणादिकर्मापवर्गान्तमग्नीषोमीये सद्य एव प्रातः परिसमाप्य पुनरुद्धृत्याग्न्यन्वाधानप्रत्याशनशान्ताच्छेददध्यर्धवत्सापाकरणोपवेपकरणपवित्रबन्धनानि यथाकालं कृत्वा सायं होमानन्तरं दीहयित्वा निधानान्तं कृत्वा प्रातर्दोहायै वत्सापाकरणं शाखोपगूहनं च कुर्यादिति देवभाष्ये ।

२ अत्र मुख्यायाममावास्यायां प्रातः काले सद्य एवोद्धरणादिकर्मापवर्गान्तं कृत्वा तदानीमेव पुनरुद्धृत्याग्न्यन्वाधानपिण्डपितृयज्ञप्रत्याशनशान्ताच्छेदनसमनोपवेपकरणपवित्रबन्धनानि यथाकालं कृत्वा सायं होमानन्तरं मित्रावरुणपयसार्थं वत्सापाकरणं कुर्यात् । अत्र 'मित्रावरुणाभ्यां भागमिति' गोरुपस्पर्शने विशेषः शाखोद्गूहनं चेति देवभाष्ये ।

१ तत्रैव दोहनं शृते वा दध्यानयति ॥ ११० ॥

दधनि वा दोहनम् ॥ ११० ॥

वाजिनं निषिच्योत्करे करोति ॥ १११ ॥

वाजिनमवसेचनमुच्यते । तस्य च यागसम्बन्धायागधर्माः प्रवर्तन्ते । वेद्यामासादने प्राप्ते उत्कर इत्युच्यते । न चात्र वेदिधर्माः प्रवर्तन्ते । स्वरूपप्रयुक्तत्वात् ॥ १११ ॥

अनाज्यलिप्तं वा ॥ ११२ ॥

तत्रस्याभिघारस्य विकल्पः । अनाज्यलिप्तं निषिच्येति वचनात् । ततश्च प्राणदानं भयसंघर्ष ॥ ११२ ॥

प्रहृत्य तृणं तेन चरति विमुच्य वा

स्वची ॥ ११३ ॥

१ तत्रैव तस्मिन् लौकिकदधन्येवाज्यनिर्घातान्तरं पयस्यार्थं दोहनं कर्तव्यम्, प्रथममुक्तायां लौकिक घनीभूतं दध्यामिच्छेत्यर्थः । अथवा पयसि शृते तस्मै सति पश्चाद्दध्यानयति न प्रथमम् । अत्र देव-
यागिकभाष्ये व्याख्यास्य इत्यते, तत्र 'तत्रैव दोहनम्' इत्यत्र 'सां-
नादपयत्' इत्यनेन सायम्प्रातश्च दोहे प्राप्ते प्रातरेवेति नियमः, एवं
'शृते वा दध्यानयति' इत्यत्र घाशब्दो पादानादशृते पयसि लौकि-
कदध्यानयनमित्याद्या । द्वितीया तु उभयत्र दधिपयसोर्विद्यमानं घन-
तत्रैव दोहने प्राप्ते पयो विकारत्वात्पयस्याया प्रातर्दोहनं कर्तव्यम्,
अथवा शृते प्राप्ते पयस्यदोहदधि आनयनीति । यस्तु नरतु स्वरा-
यायां नृपदेशात् सायान्तरेण प्रकारस्य ज्याय-
ति । अत्रार्थे 'तस्मै प्रातर्दोहे सायन्दोहमा-
नं मूलम् ।

यत्नेन न कार्य इत्यर्थः । अत्र वाजिनस्य
न भयन्ति ।

वैश्वदेवादीनामुपांशुत्वनिरूपणम् । २२५

नैतदेवम् । तन्त्रमेदस्तु तत्र । एकतन्त्रे चोपांशुत्वमित्याचार्याभिप्रा-
यः येनैन्द्रवायोधस्योरुपांशुत्वं विदधातीष्टिषु च । एवं च राजस्-
वेत्यनुमत्यादिषु नैवोपांशुत्व तन्त्रमेदात् । प्रजाकामवैश्वदेवे तद्यस्तु
उपांशुत्वं व्यक्तत्वादेकतन्त्रत्वाद्योदनैकत्वात् काम्यत्वाच्च । तथा प-
ञ्चविले । नैतदेवम् । न हि तत्र काम्यतयैवोत्पत्ति स्तेन यत्र व्यक्तत्वं
द्योदनैकत्वं चैकतन्त्र्यं च कामार्थं चोत्पत्तिस्तत्रैवोपांशुत्वम् । यथा
मिश्रविन्दायाम् । भाह् च ।

व्यक्तत्वे चोदनैकत्वे तन्त्रैक्ये यत्र कामना ।

तादृष्यैनेव चोत्पत्तिस्तत्रैव स्यादुपांशुता ॥ १३१ ॥

आग्रयणे वैश्वदेवः ॥ १३२ ॥

उपांशुर्भवति ॥ १३२ ॥

एककपालाश्चावरुणाः ॥ १३३ ॥

पापजघर्जम् ॥ १३३ ॥

प्राजापत्यः ॥ १३४ ॥

उपांशुर्भवति । तस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्य यष्टे क्रियत उपांश्वेव
यत्किञ्चत इति वचनात् ॥ १३४ ॥

सावितश्चातुर्मास्येषु ॥ १३५ ॥

उपांशु ॥ १३५ ॥

तत्रैव—

वैश्वदेवी ॥ १३६ ॥

पयस्या ॥ १३६ ॥

वायव्यं ॥ १३७ ॥

पय , नपुंसकलिङ्गोपदेशात् । यवागर्वा तर्हि न ज्ञाप्येति । प्राप्स्यति
प्रागधर्मेत्वात् । न हि द्रव्यधर्मोऽयं अपूर्वप्रयुक्तत्वात् । दर्शयति च
पर्वणि प्रकृत्य तेषां चैव चतुर्णां प्रयोरुसीणि श्रीणि इयीः इत्यनिवक्तानि

भवन्ति ये द्वे द्वयो रिति चैश्वदेवशुनासीरीययोस्त्रयाणामनिरुक्ततां
दर्शयति । तस्माच्चवाग्वामप्युपांशुत्वम ॥ १३७ ॥

१ तनूहवींषि ॥ १३८ ॥

दीक्षणीयाप्रायणीयातिथ्यादेवताः ॥ १३९ ॥

देवसूदेविकाहवींषि ॥ १४० ॥

उपांशुभवन्ति । दीक्षणीयादिषु वेद्यताग्रहणं वागन्तपक्षार्थ-
म् । सहप्रधानेन दीक्षणीयादौ वागन्तेन मा भूदिति ॥ १४० ॥

वायव्योमौ ॥ १४१ ॥

मैतावरुणी च ॥ १४२ ॥

अग्राघेय ॥ १४२ ॥

ऐन्द्रः सौत्रामण्यां प्रथमः ॥ १४३ ॥

वायोधसश्च ॥ १४४ ॥

उपांशु ॥ १४४ ॥

आग्नेयं प्रतिकाममाहरेत् ॥ १४५ ॥

आग्नेयं प्रकृत्य ध्रूयते । सोऽस्मै कामः सम्बध्यते परस्मै कामा-
बन्धि निर्वपतीति ॥ १४५ ॥

वर्षार्थे पुनः प्रकृतौ वा ब्रूयाद्धृष्टिकामो-

स्मीति ॥ १४६ ॥

अध्वर्युं ब्रूयात्पुरोवातं च विद्युतं च मन-

साध्यायेति ॥ १४७ ॥

वर्षपूर्णमामपोरारम्भनिमित्ताङ्गनिरूपणम् । २६७

एषमादि निगद्व्याख्यातम् । सर्वाण्येतानीति चार्धेनिर्देशो न
शब्दनिर्देशः । यत्कारणम् । न ह्येतानीत्येतावता नैकमुक्त्यं भवति ।
अतः प्रतिपदमुच्चारणमिति ॥ १४७ ॥

इदानीं दशपूर्णमासयोरैवारम्भनिमित्तमङ्गमाह—

अभ्राण्यमीधम् ॥ १४८ ॥

स्तनयितुं च वर्षं चेति होतारम् ॥ १४९ ॥

सर्वाण्येतानीति ब्रह्माणम् ॥ १५० ॥

अन्वारम्भणीयाम्नावैष्णव एकादशकपालः

सरस्वत्यै १चरुः सरस्वते द्वादशकपालो

दर्शपूर्णमासारम्भे ॥ १५१ ॥

एकादशकपालग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अग्नीषोमीयधिकारवा-
देव तस्मात्तेः । कर्त्तव्यं वा, कपालानां प्रत्यक्षविधानं यथा स्यादिति ।
ततश्च तद्गतगुणकामप्रवृत्तिरिति केचित् । दशपूर्णमासारम्भ इति
श्रुतवात्प्रथमप्रयोग एव भवति । एवं हि धूयते । दशपूर्णमासाया-
रम्भस्य गोन्वारम्भणीयया यजेतेति । आरम्भस्य च विद्यमानस्या-
द्विफारेपि प्रवृत्तिः । यथाप्रयोगेष्ट्यां चानुमांस्येषु आरम्भस्य ए-
कार्त्तामहोदय भवति । क्षामयत्यादिषु त्वारम्भभेदापुनः पुनः
प्रयोगः ॥ १५२ ॥

पृष्ठाही दक्षिणा मिथुनी वा ॥ १५२ ॥

पृष्ठेनवा षोडशमयां वृषभं सा पृष्ठाही । मिथुनोपेति । मिथुनो-
ग्रौ षो दद्यादिति ॥ १५२ ॥

इन्द्राय विमृध एकादशकपालः

पौर्णिमासमनु ॥ १५३ ॥

१ चरुलक्षणं छन्दोगपरिशिष्टे 'मृदागोक्तञ्च सुगन्धं इदं वा
ऽवठितः शुभः न पार्तिविधितः पाप्यो न चरुभारसमया' इति ।

पौष्पमासेनेष्टेन्द्राय विन्धुर्धेनुनिधेयतीति वचनान्त ॥ १५३ ॥
सघायम—

१ आदिविकल्पः ॥ १५४ ॥

शास्त्रान्तरादित एवारभ्यान्ताद्विकल्पः ॥ १५४ ॥

आदित्येभ्यश्चरामानास्यम् ॥ १५५ ॥

अनुभवतीति सूत्रशेषः ॥ १५५ ॥

आग्रयणमैन्द्राग्नमग्रपाकस्य ॥ १५६ ॥

आग्रयणमिति कर्मणो नामधेयं वक्ष्यमाणास्य । तत्र च प्रथमं हविरैन्द्राग्नम् । तस्मादैन्द्राग्नौ द्वादशकपालः पुरोडाशो भवतीति । अग्रपाकप्रदणने च शरद्वसन्तौ लक्ष्येते । तत्क्रममग्रे पाफोमपाकः प्रथमपाक इत्यर्थः । स च शरद्वसन्तयोर्भवति । शरद्वसन्तयोः आग्रयणमिति शास्त्रान्तरात् ॥ १५६ ॥

ग्रीहीणां यवानां च ॥ १५७ ॥

चरुरपि यावो यथा स्यादिति यद्यग्रहणम् । तेषामेव नियमो मामूदिति ग्रीहिमहणम् । ग्रीहिकाले ग्रीहीणां यवकाले यवानाम् । अत एव च यावच्चरुर्भवति ॥ १५७ ॥

वैश्वदेवश्चरुः ॥ १५८ ॥

तस्मादेव वैश्वदेवश्चरुर्भवतीति ॥ १५८ ॥

पयसि वा ॥ १५९ ॥

स च वा पयसि भवति । पयः पक्षे जघ्नं प्रणीता धर्माः कार्याः ॥ १५९ ॥

१ आवाधारम् एव विकल्पो यस्य सः । आरभ्यते न वेति, यद्यारभ्यते तदा यावज्जीवं क्रियते एव । तदुक्तम् 'कर्म कालोऽनुनिर्वापो देवता श्रवणं हविः, भादौ ये विधृताः पक्षास्त इमे सर्वदा मताः, इति ।

द्यावापृथिवीय एककपालः ॥ १६० ॥

अस्य च वैश्वदेविकद्यावापृथिवीयप्रकृतित्वम लिङ्गदर्शनात् । तस्य हि सर्वं हुत करोति अपर्याप्तं जुहोतीति चाज्ञायते । ते चैते सर्वं होमापरिहृत्ता आज्ययागविधिपरे वाक्ये अनुचक्षते । तस्य परिचक्षा यस्यै वै कस्यै च देयतायै हविर्गृह्यते सर्वत्रैव स्त्रिएकदन्वामक्तोपै-
तः सर्वमेव जुहोति न स्त्रिएकतेययति सा च परिचक्षोतो हुतः पर्यावर्त्तत इति सा द्वितीया परिचक्षा । तच्चैतदुभयमप्यनिर्णयन्या-
ज्यस्यैव यागः कर्त्तव्य इति । तस्माद्वैश्वदेविकैककपालप्रकृति-
त्वमिति । एवं च सति त्रेधा बहिर्हरतयास परिधान चेद्वापि भवति । नवप्रयाजाद्यपीति चेत् । नैन्द्राग्रवैश्वदेवविरोधात् । आज्ययागेपि यासः परिधानादि भवत्विति चेत् । नैतदेवम् । पुरोडाशेन हि तत्पथ्ये-
पस्त्राप्यते । न चाज्यस्यासौ धर्मः । तस्माद्विप्रवृत्तिरिति । यच्च वायव्ये
पयसि द्रव्यान्यस्येप्सुपांशुत्वं भवति । युक्तं तत्र प्रत्यक्षो ह्यसौ धर्मः ।
इह पुनश्चोदकत इति ॥ १६० ॥

१ उद्धास्यान्ताश्छादयेदाज्येन ॥ १६१ ॥

तच्चैतदाज्यं लौकिकमपूर्वत्वात् ॥ १६१ ॥

आज्यस्य वा यजेत् ॥ १६२ ॥

तस्मादाज्यस्यैव यजेदिति वचनात् ॥ १६२ ॥

पुराणानां वा चरुः ॥ १६३ ॥

वैश्वदेवश्चरुर्धो पुराणानां कर्त्तव्यः । तच्चै पुराणानां कुर्याद्वि-
त्त्वाङ्गिरिति वचनात् । वा नवानाम् । तौ वा उभायव नवानां स्वाता-
मिति ॥ १६३ ॥

प्रथमजो गौर्दक्षिणा ॥ १६४ ॥

२ द्यावापृथिवीयमुद्धास्य प्राणदानानन्तरमस्यान्ताश्छादयेत् ।
लौकिकघृतेनाच्छादयेदित्यर्थः ।

प्रथमजश्च गौर्न गोकुलस्याप्रतीतिस्थात् । गोश्च जन्मता सम-
न्धोनः प्रतीतिस्थात्प्रायस्यं तदपेक्षम् ॥ १६४ ॥
प्रसङ्गमुपजीवन्नाह—

वैश्वदेवस्य च ॥ १६५ ॥

प्रथमाजा गौर्दक्षिणा ॥ १६५ ॥

दर्शपूर्णमासानीजानो दक्षिणाग्निपक्वं चानु-

प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयेत्किञ्चिदद्यात् ॥ १६६ ॥

आहिताग्निः सन्यायदर्शपूर्णमासौ न करोति अथ चाग्रयण-
कालातिपत्तिर्भवति तत्राग्रयणे विधेयः कथ्यते । नवानां दक्षिणा-
ग्निपक्वं चानुप्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयित्वा किञ्चिदद्यात् । ततो यच्छ-
न्तुयात्तदद्यादिति वचनात् । अस्य चाग्रयणस्यात् पूर्णमासमा-
घास्या वा काल इति ॥ १६६ ॥

अग्निहोत्रायणिनो नवैः सायम्प्रातरग्निहो-

त्रहोमः ॥ १६७ ॥

अग्निहोत्रेणैव यो नामापनं गमनं कर्तुमिच्छति अग्निहोत्रेणै-
वाग्रयणं गमयतीत्यर्थः । स न वैः सायं प्रातरग्निहोत्रहोमं कुर्यात् ।
यः सायं प्रातरग्निहोत्रहोमः स न वै कर्त्तव्यः । न ह्येतदाग्रयणं
सायं प्रातर्ग्रेहणाद्देवात्राग्रयणा इवातिरिति । तथा च दर्शपूर्णमासा-
नीजानस्य चानुप्राश्यविधिपरे धाक्ये अग्निहोमं प्रतिषेधनि । ना-
ग्निहोत्रे जुहुयादन्यत्रा आग्रयणमन्यद्दग्निहोत्रमिति । अतश्चात्र
न यजनीयकालनियम इति ॥ १६७ ॥

१तदाशिताया वा पयसा ॥ १६८ ॥

नवाशिताया वा गोः पयसा जुहोति ॥ १६८ ॥

१ तदग्रयाजमाशिता तदाशिता तस्याः, नवानां आशिताया वा गोः
पयसा सायं प्रातरग्निहोत्रहोम इत्यर्थः ।

अनेकेषु यागेष्वनेकेषां पदार्थानां निरूपणम् । २७१

दीक्षितव्रतं च ॥ १६९ ॥

तत्कालातिपाते नवाशिताया गो पयसा कर्त्तव्यम् ॥ १६९ ॥

उपसत्सु रौहिणौ कुर्वीत ॥ १७० ॥

उपसत्सु घर्त्तमानासु नवद्रव्येण रौहिणौ कर्त्तव्यौ ॥ १७० ॥

सुत्यासु सवनीयाः ॥ १७१ ॥

कर्त्तव्या ॥ १७१ ॥

सौम्यः श्यामाकचरुरारण्यस्य ॥ १७२ ॥

भारण्याप्रयणं श्यामाकतीक्षरादि । भारण्यग्रहणाच्च सौम्ये
कृते तत्र भक्ष्यत इति ॥ १७२ ॥

शैवण्वो ग्रीष्मे ॥ १७३ ॥

सौम्य कर्त्तव्यः । श्यामाकचरोश्च कालागिर्दृष्टात् शरदेष
भवति ॥ १७३ ॥

पुनः संस्कृतो रथो दक्षिणा क्षौमं मधुपर्को

वर्षाधृतं वा वासः ॥ १७४ ॥

क्षौममातस्य मुच्यते । वर्षासु यत्परिहित उतमित्युक्ते । तत्र
धृतशब्दा नाञ्जसो भवति । तस्माद्वर्षासु यदधृत परिहित तदेव मही-
तव्यमिति ॥ १७४ ॥

अमावास्यायामग्न्याधेयम् ॥ १७५ ॥

अग्न्याधेयमिति कर्मणो नामधेयम् । तच्च समुदायस्य तेन ह्य-
साधग्निराधीयते उत्पाद्यते निष्पाद्यते । न मन्थनमात्रं स्थापनमात्रं

१ शैवण्यं येषुमयश्चरित्यर्थः । तथाचापस्तम्य — 'येषुयया-
नामिष्टिमेके समामनन्ति' इति ।

वा । आहवनीयशब्दो हि संस्कारनिमित्तः न जातिनिमित्तो योगनि-
मित्तो वा । तेषु सत्सु षड्प्रयोगदर्शनात् । अतश्च यावान्कश्चिदुपपन्नो
अवष्टायो वा तत्संस्कारायास्त्रायते स सर्वोऽग्न्याधेयशब्दवाच्यः ।
एवं च सति संस्कारैकदेशाभावेऽपि अनाहवनीयता । अतश्च सख-
लकर्मसमुदायाश्यावृत्तिरिति सम्प्रदायः । अत्र घदामः । कश्चित्सं-
स्काराङ्गवान्भवति । यथा पूर्णाहुत्यामाज्याभिभयणाध्वङ्गदूष्णी-
म् । अग्निहोत्रे च परितस्तरणादि । इष्टिषु चाग्न्यन्वाधानादि । यस्यैवा-
ङ्गिनोद्गापचारस्तस्यैवावृत्तिर्युक्तकृपा न सकलस्याधानत्वेति । न
चेद्वाङ्गापचारेऽपि प्रायश्चित्तं भवत्याहवनीयाद्यधिष्ठानाभावात् । ननु
च विद्यन्ते एवाहवनीयादयस्त्रिभिरक्षरैर्गांर्हपत्यमादधाति पञ्चभि-
राहवनीयमादधातीति प्रयोगदर्शनात् । नेत्युच्यते । 'यदीयतैवाह-
वनीयाद्युत्पत्तिः स्यात् शेष व्यर्थमेव स्यात् । तस्मात्पञ्चभिर्वा-
हवनीयमादधातीति भाविनीवृत्तिः । अतो नैमित्तिकहोमस्यामा-
घः । यद्येवं पूर्णाहुत्यादि होमोप्यत्र न भवति । उच्यते । आ-
हव्याहवनीयसंस्काराद्यैव विधानादित्यदोषः । तस्मादिह विहिता-
नां भाविनीवृत्तिर्युक्ता न तु नैमित्तिकहोमानां । ते हि सत्याहवनीये
विधीयन्ते । पूर्णाहुत्यादयस्तु तदुत्पत्त्यर्थं तथेति विशेषः । अमा-
घास्या शब्दश्चात्र गोप्या वृत्त्या प्रतिपत्तिरयः । एवम् हि भूयते
आधानं प्रकृत्य यदहरेषैव न पुरस्तात् पश्चाद्दृश्येत तदह्वरूपवत्से-
दिति । उपधासशब्दश्च यमनियमापेक्षः । यदह्वरस्याग्न्याधेयं
स्याद्वैवाहवनीयादित्येवमादिविधानात् । तस्मादमायास्यायामुपक्र-
म्य प्रतिपद्याधामम् । छत्तिकादिषु तु नैव, न हि तत्रैवं वचनं
मस्तीति ॥ १७५ ॥

कृत्तिकारोहिणीमृगशिरःफल्गुनीषु ॥ १७६ ॥

सौ चार्थं विकल्पः । छत्तिकास्वप्नी आदधीतेति तिर्येस-
विधानात् । ननु चामाघास्यायां छत्तिकास्त्विति च किमिति न
मपति । नैतदेवम् । एवं हि समामनसित स योमाघास्यायामग्नी
आधत्ते यथा विहृतायां द्वारि द्वारा पुरं प्रपद्येत स तत एव स्वर्गो
लोकमिषादेवं तदित्यमाघास्यायां विधाय नक्षत्रनिवेधेन संस्तौति ।
अथ यो नक्षत्र आधत्ते यथा विहृतायां द्वार्यद्वारा पुरं प्रतिपि-

१२१ संतःसिद्धिः पुरः स्यादेवन्तविति । तस्मादत्रापि नक्षत्रधिकवद ॥ १७६ ॥

१२२
१२३
१२४
१२५
१२६
१२७
१२८
१२९
१३०

हस्तो लाभकामस्य ॥ १७७ ॥

स चायं विशिष्टो लाभ उच्यते न लाभमात्रं य इच्छेत्तमे
दीयतेति यचनात् । तस्मात्प्रतिग्रहलामः । अतश्च ग्राह्यविषय ए-
वायम् ॥ १७७ ॥

चित्रा च क्षत्रियस्य ॥ १७८ ॥

अथ शब्दात्लामकामस्य ॥ १७८ ॥

वसन्तो ग्राह्यव्रक्षवर्चसकामयोः ॥ १७९ ॥

तस्माद्ग्राह्यणो वसन्त आर्द्धीतेति यचनात् । व्रक्षवर्चस-
कामो वसन्त आर्द्धीतेति । व्रक्षवर्चसं च ग्राह्यणस्यैवांचितम् । त-
स्मात्सकामनिष्कामयोर्ग्राह्ययोरिति ॥ १७९ ॥

ग्रीष्मः क्षत्रियश्रीकामयोः ॥ १८० ॥

ग्रीष्मः क्षत्रियस्वाधानकालो भवति । तस्मात् क्षत्रियो ग्रीष्म
आर्द्धीतेति यचनात् । श्रीकामो ग्रीष्ममार्द्धीतेति हि भूयते ।
सर्वविषयं चैतत् । विशेषानुग्रहमात्रम् ॥ १८० ॥

वर्षाः प्रजापशुकामवैश्यरथकृताम् ॥ १८१ ॥

आधानस्य कालो भवति प्रजाकामपशुकामवैश्यर-
थकृताम् । कामसम्यग्धर्म सर्वविषयः न वैश्य विषय एव । वैश्यो व-
र्षास्वार्द्धीतेति च निष्कामस्यापि वैश्यस्य । वर्षास्तु रथकार
आर्द्धीतेति च रथकारस्य वर्षा ॥ १८१ ॥

इदानीं पूर्वेण उपक्रममाह—

अग्न्यगारे कुर्वन्ति ॥ १८२ ॥

यद्भवन्नतोपदेशावप्रकृता ॥ १८२ ॥

उदग्बुधं वा परम् ॥ १८३ ॥

वा प्राग्बुधं वा तु प्राग्बुधमेव ॥ १८३ ॥

दक्षिणपूर्वे द्वारे ॥ १८४ ॥

अपरस्य दक्षिणम् पूर्वस्य पूर्वम् । न होकेकस्य द्वारद्वय
विधानमुपपद्यत । यस्मादपरस्य पूर्वं सामर्प्यपरिग्राह्यम् ॥ १८४ ॥

पौर्णिमासवद्वपनम् ॥ १८५ ॥

भवति । घनिता च अविशेषमतिदिश्यते । विफल्परूपं तु
सूत्रान्तराभिहितस्यात् । श्रुतुनक्षत्रसम्भारसामवपनादीनां वा कु-
र्यादिति ॥ १८५ ॥

क्षौमे वस्ते ऽहते पत्नी च ॥ १८६ ॥

क्षौमे आतसे अहते अद्यौते पत्नी च । क्षौमे घस्तानाद्यग्नी भा-
वधीयातामिति घचनात् ॥ १८६ ॥

संस्थिते ऽध्वर्यवे देये ॥ १८७ ॥

ते च परित्समाप्ते ऽध्वर्यवे देये ॥ १८७ ॥

गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्यादधाति ॥ १८८ ॥

मन्थनसन्निधाना प्रकृताभ्यामेवाराणभ्या, अनयोर्हि सन्नि-
धानात् ॥ १८८ ॥

वैश्यकुलाम्बरीपसहानसाह्वा ॥ १८९ ॥

पैश्यकुलादपरिगृहीतो द्रुतोच्छिष्टो वा परिगृह्यते । अम्बरीयो
स्राष्ट्रं कन्दुर्यति यः प्रसिद्धः । महानसो यत्राक्षीयाप्रियंथा लौकि-
केषु सन्नृपः ॥ १८९ ॥

दिवाभ्नाति रात्री वा ॥ १९० ॥

पवहस्य भोग्याधेयस्यादिधेवाशनीयादिति । न चायं
विषमनियमः । किं तर्हि रात्र्यशनविकल्पार्थमिदमुक्तम् । तद्व्यवि-
कामस्य नक्तमभीयादिति ॥ १९० ॥

उपास्तमयं देवाः पितरः पितरो देवा योऽह-
मस्मि स सन्यजे यस्याहमस्मि न तमन्तरयामि
श्वं म इष्टः स्वः श्रान्तः स्वः हुतमस्त्विति ॥ १९१ ॥

इत्याह्वयति । तत्कुतः । स यो द्वेष्टं विद्वान् देवाः पितर इति
ह्यपतीत्याह्वाने विनियोगात् ॥ १९१ ॥

पूर्वेण प्रविशति दक्षिणेन पत्नी ॥ १९२ ॥

पूर्वेण द्वारेण यजमानो दक्षिणेन पत्नी ॥ १९२ ॥

पश्चादग्नेरुपविशतो दक्षिणतः पत्नी ॥ १९३ ॥

गार्हपत्यागारनिहितत्वाग्नेः पश्चादक्षिणतः परीमनुय-
यनात् ॥ १९३ ॥

अश्वत्थशमीगर्भरिणी प्रयच्छति ॥ १९४ ॥

अश्वत्थशमीगर्भरिणी अश्वत्थशमीगर्भस्तरसम्पत्तिर्गन्धो
अरणी प्रयच्छति यजमानाय । ते चाम्युत्पत्यर्थे परिगृह्येते ।
एवं च सति ते एव इयतीं स्वर्धवा भवतः । अग्ने च प्रतिपत्तिर्दर्श-
नात् । अरणी पूरणयोरिति । तथा च सत्यनयोः भावे नारदयस्तरा-
नुपादानं एवमेव कर्तुं व्यक्तिनियमात् ॥ १९४ ॥

अभावे ऽगर्भस्य ॥ १९५ ॥

शमीगर्भाभावे ऽश्वत्थमात्रादगृह्येते ॥ १९५ ॥

वाचं यच्छापूर्णा हुतेरित्याहास्तमिते निशायां

पर्युदयं वा प्रधान कालत्वात् ॥ १९६ ॥

अस्तमित आदित्ये रात्रौ यजमानभावेति शायान्तरभरणा-
त् । अस्तमित इति शुक्लपादस्तमितप्रद्वयम् । रात्रार्धेति च शु-
क्लपादिशास्त्रेणम् । पर्युदयमिति च यजमानस्य पश्चादगर्भत्वात् ।

तेषां च पर्युष्यकालता दृष्टा यतवाक्त्वेन हि पदार्थोः सुप्तेनाडुष्ठी-
यन्त इति दृष्टार्थता भवति । इतरथा ऽदृष्टार्थता स्यात् । तस्मात्पर्यु-
ष्यमेवेति । यत्तु अस्तमिते आदित्ये रात्राविति च श्रूयते तदुदय-
समीपेपि भवत्येव । प्रागुदयास्त्रि रात्रिरेव भवतीति । अपरे तु विक-
ल्पमेवेच्छन्ति ॥ १९६ ॥

गार्हपत्यागारे ऽजं बध्नाति न वा विद्य-

मानं प्रातरग्नीध्रे दद्यात् ॥ १९७ ॥

तस्यैके ऽजमुपयध्नुतीति प्रकृत्याह । तदु तथा न कुर्वायद्य-
स्याजः स्यादग्नीध्रपवनेन प्रातर्दद्यात्तेनैव तं काममाप्नोतीति । तेन
यद्यजो नास्ति ततो नियोगतो यध्यते । अविद्यमाने प्रातरग्नीध्रे
संस्थिते कर्मणि दानं संस्थित इति काण्वपाठात् । एतां रात्रिमजं ब-
ध्नातीति आस्तमितग्रहणम् ॥ १९७ ॥

१ अस्तमिते रोहिते चर्मण्यानडुहे चत्वारि हविष्य-

पात्राणि मिमीते तं चातुष्प्राश्यं पचति ॥ १९८ ॥

हविष्याश्च ग्रीहयो न यवाः । भोदननिर्देशात् । अथ चातुष्प्रा-
श्यमोदनं पचन्तीति । तं चातुष्प्राश्यं पचतीति तमिति-
निर्देशात्तण्डुला एव मीयन्ते न ग्रीहयः । कण्डनस्याश्रुत-
त्वात् । पात्राणि च प्रवृत्तिपरिमाणानि भोक्तृवृत्तिपरिमाणं ह्यत्र-
व्यवच्छेदकम् ॥ १९८ ॥

उद्धास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्या-

श्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति

समिधाग्निमिति प्रत्यूचम् ॥ १९९ ॥

१ सूयं ऽजमुपगते रक्तपृषभचर्मणि ग्रीहिपूर्णानि चत्वारि पा-
त्राणि स्थापयति । चतुर्णां ऋग्भिजां वृत्तिपर्याप्तं तं चातुष्प्राश्यं गार्ह-
पत्येऽग्नौ पचति इत्यर्थः ।

चातुष्पादयस्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिष्य तेनाकास्ति-
षः समिध आधधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचमिति ॥ १९९ ॥

उपत्वेति जपति ॥ २०० ॥

त्रिभिराधधात्येकं जपतीति हि ध्रुयते ॥ २०० ॥

१ द्वितीयां वाध्वर्युः ॥ २०१ ॥

द्वितीयां वा जपति । येनैवं ध्रुयते । समिद्धनीभिर्घृतघनी-
भिर्द्रुग्निरधधातीति समिच्छद्दयतीभिर्घृतशब्दयतीभिर्धेति ।
द्वितीया च न समिच्छद्दयती अतो द्वितीयामेव जपतीति । पा-
ठकमस्तु लिङ्गेन बाध्यते । बाधयुंमद्वर्णं च पाठकमव्युदासार्थम् ।
अतश्च समिदाधानान्ते जपः । अग्रे तु जपं याजमानमिच्छ-
न्ति । मन्त्राध्याकर्मकरणा इति सूत्रितत्वात्तनाध्वर्युरित्युच्यते ॥ २०१ ॥

चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्ति ॥ २०२ ॥

तमोदतम् ॥ २०२ ॥

राक्षस्ते ब्रह्मोदन इत्याह ॥ २०३ ॥

अध्वर्यु ॥ २०३ ॥

वरं ददाति ॥ २०४ ॥

ऋत्विग्भ्यो यजमानः । चातुष्पादयेन आननेर्निर्घन्तिर्यादि
ष्टिपु ब्रह्मवरण न भयानि । अमनि चातुष्पादय भयानि चतु । न-
ध्वर्यवादिष्यत्प्रवृत्तत्वात् । अग्न्याधय ब्रह्मा सामानि मायनीति ऋ-
त्विग्य एवास्तीति ॥ २०४ ॥

संवरसरं वापुरस्तात्कुर्यात्तनः सर्वानादधीत ॥ २०५ ॥

१ अथवा न उपपद्येति ऋचं जपत्यपि तु सुप्तमिद्व्याप्यतीमां ज-
पतीत्यर्थः ।

इदमन्धपश्चान्तरम् । पुरस्तादाधानस्य संवासरं यावत्
मानादिवरदानान्तमांदनं कुर्यादिति । अस्मिन् पक्षे उत्तमपक्षिसं-
योगेन चत्वारः पदार्था भवन्ति । अशननियमः । अजवन्धनम् ।
जागरणम् । घाग्वन्धश्चेति । उत्तमसंयोगेन होते शून्यम् ।
यदहरस्य श्वेत्वाधेयः स्याद्वैवा इनीयादिति अशननिय-
मः । तथा एनाः रात्रिमजं यध्नन्तीति अजवन्धनम् ।
तथा जाग्रति देवा इति प्रकृत्याह । स स देवतरः आ-
न्तरस्तर्पस्वितरोऽनी आधत्त इत्याधानकालता भवति । वा-
ग्वन्धस्य प्रधानकालत्वादित्युक्तमवेति । ततः सर्वाणादधीत । ततः
पवाप्तेः सकाशात् सर्वेभ्य आधीयन्ते । सऽप्यपि तत्र एव सर्व-
प्रहणात् । तस्य हि मन्थनं विहितम् । सभ्य च निर्मथ्येति ॥ २०५ ॥

अत्राधानोत्तरकाल कर्मविरच्यते—

गार्हपत्येनुगते ग्रामाग्निमाहृत्य चातुप्राश्यं

पक्वा विहरेत् ॥ २०६ ॥

विहरणोपदेशादग्निहोत्रकाले गार्हपत्यानुगमने लौकिकम-
ग्निमाहृत्य चातुप्राश्यं पक्वा चतुर्थ्यो दत्वा तमेव विहृत्याग्निहो-
त्रहोमं कुर्यात् । पुनः स्नयोनिराहरणम् । गुणविश्रवाच्च नात्र मानादि
भवति ॥ २०६ ॥

रात्रिं जागरणधारणे ॥ २०७ ॥

जागरणं यजमानस्य धारणमग्नेः ॥ २०७ ॥

शकलैर्वा ॥ २०८ ॥

प्रसिद्धेः । गोमयादिभिर्वा । ननु चैतदवाच्यम् । सामर्थ्यसि-
द्धत्वात् । वाच्यं वान्यतरनियमो यथा स्यादिति ॥ २०८ ॥

व्युष्टायामुपशमय्य दक्षिणा वा सः हरेदन्वा-

हार्यपचनश्चेत् ॥ २०९ ॥

व्युष्टायां राज्ञोपशमय्यतमसि दक्षिणा वा संहरेत् । पश्च-

स्वाहायेपचतो नित्योभिप्रेतः स एव भवति ॥ २०९ ॥

स्थानमुल्लिख्याभ्युक्ष्यान्वारब्धे हिरण्यं निधायो-
पाखूत्करान्निवपत्यन्तेषु शर्कराः ॥ २१० ॥

उपशमितस्याग्नेः स्थानमुल्लिख्याभ्युक्ष्यान्वारब्धेऽभ्युक्ष्य हिरण्यं
निधायोपाखूत्करान्निवपत्यन्तेषु शर्कराः । अन्तर्ग्रहणाच्च उपा-
खूत्करैर्वृक्षाकारः कर्त्तव्यः । ततोन्तेषु शर्करा इति । अत्र चोद्धेख-
नोपलक्षिताः स्मात्तांअपि पदार्थाः परिसमूहनादयः पूर्वं कर्त्तव्याः ।
अभ्युक्षणं तु तन्त्रेणैव भवति ॥ २१० ॥

हिरण्यमुपर्येके ॥ २११ ॥

उपरिष्ठादेके हिरण्यमिच्छन्ति । एवमपि हि श्रुतत्वात् ॥ २११ ॥

एवमितरयोः ॥ २१२ ॥

आहवनीयदक्षिणाग्नेः स्थाने कर्त्तव्ये ॥ २१२ ॥

अथ तु विशेषः—

पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेण्येकादशसु

मत्या वा ॥ २१३ ॥

त वा अष्टासु विक्रमेणादधीतेरयेवमादि यचनात् ॥ २१३ ॥

इतरस्य वितृतीये दक्षिणतः ॥ २१४ ॥

इतरस्य दक्षिणाग्नेः वितृतीये वेद्ये दक्षिणतः स्थानं
कर्त्तव्यम् ॥ २१४ ॥

उद्धृतेभिर्मथनमनुसृत एके ॥ २१५ ॥

उद्धितेनुद्धिते पाणिमन्थनं भवति ॥ २१५ ॥

उद्धिते तूद्धरणम् ॥ २१६ ॥

उद्धरणं नूद्धित एव कर्त्तव्यम् ॥ २१६ ॥

अपरेण गार्हपत्यायतनम् ॥ २१७ ॥

मन्थनं भवतीति चाक्षयशेषः ॥ २१७ ॥

तत्र च—

अश्वमानयेति ब्रूयात् ॥ २१८ ॥

तस्माद्यत्राग्निं मन्थिष्यंस्यात्तद्वश्यमानेतवै ब्रूयादिति । अतश्च यो मन्थिष्यन् स ग्रैयं ददाति । स चाध्वर्युः शाखान्तरे विहितः । तस्मादध्वर्युः प्रत्यङ्मुखोभ्यर्चयतीति । अग्नीमनुग्रैपार्थं करोति ॥ २१८ ॥

स्थितेऽश्वे पुरस्तात् ॥ २१९ ॥

मन्थनं भवति ॥ २१९ ॥

जाते वरदानम् ॥ २२० ॥

जातेनौ वरदानं कर्त्तव्यम् ॥ २२० ॥

मनसैके ॥ २२१ ॥

भतसा वा सङ्कुलपमात्रं कृत्वा पश्चाद्ददाति ॥ २२१ ॥

तस्याभिश्वासः प्राणममृते दध इति ॥ २२२ ॥

१ तत्र च प्रथममध्वरारणमुत्तराग्रां निधाय उत्तरारण्या ईशान-
दिग्भागादष्टाङ्गुलदीर्घं द्रवङ्गुलविपुलं प्रमन्थं कृत्वा तस्य मूलं चात्र-
बुध्रे प्रवेदय अश्वरारण्या मूलादष्टाङ्गुलं स्वकथा अग्राच्च द्वादशाङ्गुलं
स्वकथा तदन्तराले अङ्गुलचतुष्टयपरिमिते पूर्वोऽरण्यन्ते मन्थनस्थानं
कृत्वा चात्रबुध्रेप्रोतस्य प्रमन्थस्याग्रं तत्र निधाय चात्राग्रकीलकस्यो-
पर्युद्गमप्रामोविलीं निधाय यन्त्रं धारयित्वा चाग्रं नेत्रेण प्रदक्षिण
त्रिवेष्टयित्वा तथा मन्थनं कुर्याद्यथा आतोअग्निः प्राच्यां पतति । तत्र
यज्ञमानः प्राङ्मुखो यन्त्रधारणं करोति, पानी चातं नेत्रेण त्रिवेष्ट-
यित्वा मन्थनं करोति । ततः शाखान्तरादध्वर्युश्च । 'तस्मादध्वर्युः
प्रत्यङ्मुखोऽभिमन्थति' इति । चाग्रादीनां लक्षणमन्यत्र स्पष्टम् ।

अभिश्वासं च प्राणयने अग्निः समर्प्यः क्रियते । ततश्च मु-
येनाभिश्वासः क्रियते ॥ २२२ ॥

उच्छ्वासोमृतं प्राण आदध इति ॥ २२३ ॥

वायुपादानं उच्छ्वासः । सैव चापाननक्रिया । स पुनरपानिति
तदेनमन्तरात्मनाधत्त इति । तदेनमग्निमन्तरात्मनाधत्त इति । यज्ञ-
मानसस्कारोयमिति तत्कर्तृकः । अतश्च पुनराधेये न भवत्यग्निस्-
स्कारत्वात् । अभिश्वासस्तु भवत्येव । ह्यपि चैतायेककर्तृकौ । सपु-
नरपानितीति यचनात् । अभिश्वासः पुनर्जातसंयोगाच्चतः संयोगा-
दधीतेत्यत्र न भवति । उच्छ्वासस्त्वात्मसंस्काराद्भयत्येवेति ॥ २२३ ॥

१ दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति
सम्भारेष्वमुष्य त्वा व्रतपते व्रतेनादध
इति यथर्पि ॥ २२४ ॥

यथर्पि प्रदणेन श्राद्यान्तरपिपठितमर्गेण गृह्यते । यद्यद्विरा भ-
द्विरसां स्या देवानां व्रतपते व्रतेनादध इति । यदि भृगवः भृगू-
णा स्या देवानां व्रतपते व्रतेनादध इति । भार्गवाद्भिरसव्यनिरिकानां
आदित्यानां स्या दद्यानामिति । यथे हि श्राद्यान्तरे पठ्यते २ ॥ २२४ ॥

१ तं जातमग्निं दारुभिर्ज्वलीयपृथक्वाष्टैर्ज्वलन्तं दीप्यमानं सम्भा-
रेषु सम्भारेणां हिरण्यपादीनामुपरि भूर्भुव इति मन्त्रेण अमुष्य त्वेति
मन्त्रेण च ध्यापयति, यथर्पि यस्य य ऋषिर्भवेति तस्यामुष्यति स्वा-
ने तद्विषाचि पदं पठ्यन्त प्रयोगमित्यर्थः ।

२ तथा ध्यापयन् 'भृगूणां स्या देवानामिति यो भार्गव स्या-
द्विरसां स्या देवानामिति यो प्राद्वण भार्गवस्य स्यादादित्यानां
स्या देवानामित्यस्यासां प्रजानां, परमास्य स्या राजा व्रतपत इति
राज्ञ इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपत इति राज्ञस्य मनोद्वा प्रामण्यो व्र-
तपत इति वैद्विषाचि आदित्यानां त्वेति रपकारस्येति यथर्पाधा-
नमिति ।

वरुणस्य त्वेति क्षत्रियस्येन्द्रस्य त्वेति

राजन्यस्य ॥ २२५ ॥

घनपते घनेनादध इत्युभयत्र सम्प्रध्यते । राजन्यग्रहणेन च कैश्चिदनमिषिक्तो गृह्याने । अनमिषिक्त क्षत्रिय इति । एतच्चायुक्तम-
यत्कारण क्षत्रियायां ब्राह्मणजातां राजन्य इति स्मर्यते । तस्मात्स
एव गृहीतव्यः ॥ २२५ ॥

मनोष्ठा ग्रामण्य इति वैश्यस्य ॥ २२६ ॥

ऋभूणां त्वेति रथकृतः ॥ २२७ ॥

आदधति । देवानामित्यत्रापि हि पठ्यते । रथकारशब्दः स्वजा-
तिनिमित्त इत्युक्तम् ॥ २२७ ॥

रथन्तरं गायेति प्रेष्यति ॥ २२८ ॥

प्रेष्यप्रेषार्थयोः कर्तृभेदाच्च ज्ञायते क प्रेषे को वा प्रैषार्थ
इत्यत आह—

गानमध्वर्योः ॥ २२९ ॥

समाख्यानात् । अध्वर्युवेदविहित हि सामगानम् । उत्प-
त्तिमात्र हि सामवेदे । प्रैषार्थस्य च प्रधानभूतत्वात् ॥ २२९ ॥
एव प्राप्त आह—

ब्रह्मा वा वेदयोगात् ॥ २३० ॥

ब्रह्मा वा सामगायति । कुत एतत् । ब्रह्मणोपि ह्यध्वर्युवेदवि-
हितकर्मयोगोऽस्ति । घेदत्रयविहित हि ब्रह्मत्वमतः समाख्यातस्तत्रापि
घटते ॥ २३० ॥

युक्तत्वाच्चाध्वर्योः ॥ २३१ ॥

अपि च युक्तोऽध्वर्युः पदार्थान्तरेषु । तथा च सूत्रान्तरम् ।

प्रस्तोता परित्तामानि गायति अग्न्याधेये सौग्रामण्यां च ब्रह्मेति ।
तस्माद् ब्रह्मैव सामगाने ॥ २३१ ॥

इध्मेनोद्धरणमुपयम्य ॥ २३२ ॥

परिधिवृक्षसम्पन्धिनेध्मेनाहवनीयोद्धरणम् । उपयमनीमि-
मृद्भिर्गृहीत्वा विस्रस्तत्वाच्च मृद्भिर्ग्रहणानुपपत्तिरतस्तथारोपणमाधे-
णैवोपयमनम् । तत्र चेध्माग्रमारोप्यते । बुधा. पुनरप्रापिति ॥ २३२ ॥

यथैनं धूम उपेयात् ॥ २३३ ॥

तथा चोद्धरणं कर्तव्यम् । यथा यजमानं धूम उपगच्छेत् ।
भनेन च प्रकारेण यजमानस्य धूमानुगमनं विधीयते ॥ २३३ ॥

वामदेव्यमिति प्रेष्यत्यश्वः पुरस्ताद्युवा तदभावे

ऽयुवाश्वाभावे ऽनड्वान् ॥ २३४ ॥

तं यत्र प्राञ्चं हरति तत्पुरस्तादश्वं नयन्तीति ध्येयम् । म-
न्यनफालादृत एवायमश्वो नाभ्यान्तरं तदभावात् घानड्वान्मयति । अ-
स्मिन् पक्षे अनभिधायकत्वादश्वमानयेति प्रेष्यामाय ॥ २३४ ॥

१ सम्भारानधिष्ठाप्य दक्षिणपूर्वपादेन प्राञ्चं-

नीत्वावर्त्य स्थापयति ॥ २३५ ॥

दक्षिणपूर्वपादेनेति सन्निधानात्सम्भारानुत्तरेण प्राञ्चं नीत्वा-
पत्यं स्थापने क्रियमाणे सन्निहितो दक्षिणपूर्वपादः । एष च सत्य-
प्रो सुव्येनाग्रमणम् ॥ २३५ ॥

१ एवं प्रादं मुखे ऽश्वे अग्रतो नीयमाने आहवनीयग्ररमनीये
प्राप्य प्रादं मुखरयेयाध्यस्य दक्षिणपूर्वपादेनाग्रमदक्षिणचरणनाहव-
नीयग्ररण्याद्दक्षिणदक्षिणम्भारानधिष्ठाप्य अश्वपादेनाग्रमस्य तमद-
प्राञ्चं नीत्वा तत आगत्य अदक्षिणावर्तनेन प्रत्यद् मुखं कृत्वा समुत्ते-
स्थापयतीत्यर्थः ।

वृहदिति प्रेष्यत्यग्निना पदं द्विरुपस्पृश्य
तृतीयेनादधाति द्वितीयेन प्रथमेन वा
भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववत् ॥ २३६ ॥

अग्निना पदं द्विरुपस्पृश्य तृतीयेनोपस्पृशनेनादधाति द्वि-
तीयेन वा भूर्भुवः स्वरित्यनेन मन्त्रेण । पूर्ववच्छब्देन च यथर्षी
ति लक्ष्यते ॥ २३६ ॥

पुरस्तात्परिक्रम्येध्मपूर्वाद्धं गृहीत्वा द्यौरिव
भूमेत्याह ॥ २३७ ॥

पुरस्तात्परिक्रम्याग्ने इध्मपूर्वाद्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूमेति म-
न्त्रं जपति । तच्चैतद्यजमानः करानि । इध्मपूर्वाद्धं न्वारम्भण इति
अन्वारम्भोपवेशात् । तस्य च याजमानत्वात् । मन्त्रलिङ्गाच्च । अ-
न्वन्तिमन्त्रादमन्त्राद्यापादश्च इति ॥ २३७ ॥

आयं गौरिति चोपतिष्ठते सारंपराज्ञीभिः ॥ २३८ ॥

शब्दाद्यजमानोऽग्न्युपस्थाने । सारंपराज्ञी ग्रहणं च सव्यवहारा-
द्यम् । सारंपराज्ञीनं वा कुर्यादिति ॥ २३८ ॥

दक्षिणाग्निमादधाति ॥ २३९ ॥

गार्हपत्यात् । नित्यपक्षे योस्ती दक्षिणाह्नस्तमादधाति ॥ २३९ ॥

सम्यं च निर्मथ्य ॥ २४० ॥

चशब्दादादधातीति । तं च समास्थाने । अथ य एष समा-
धाम्निरिति चचनात् । समा च यत्र स्विनोध्यापयति
व्याचष्टे वा ॥ २४० ॥

गां दीव्यध्वमित्याह ॥ २४१ ॥

दीव्यति' क्रीडापथः । गां पण कृत्वा द्यूतं रभध्वमित्यर्थः । य-
द्व्यवचनपदेशात्प्रकृतत्वाच्च । अत्यजोभिधीयन्ते द्यूतस्य कर्तृत्वन ।

तथैतद्युतं सञ्ज्ञाद्भम् । सञ्ज्ञस्य प्रकृतत्वात् । उपरितनसूत्रे च त-
द्वर्गमोपदेशात् ॥ २४१ ॥

धारणोपस्थानमत इति ॥ २४२ ॥

सञ्ज्ञाद्वत्त्वे च पुनराधेये न भवत्येव विद्यमानत्वादेव सञ्ज्ञ-
स्य । यद्यपि च तनूहृदीपि कालान्तरे क्रियन्ते तथापि तु सभासन-
मत एवारभ्य कर्त्तव्यमिति ॥ २४२ ॥

इयैतवारवन्तीययज्ञायज्ञियानीति च

प्रेष्यति ॥ २४३ ॥

च शब्दः सञ्ज्ञानन्तर्यप्रज्ञप्त्यर्थः । इयैतादीनां चैककालं प्रै-
ष्येष्टारणमिति सम्प्रदायः । प्रैषप्रैषार्थयोरानन्तर्याद्वेदे नैत्यपरे । त-
तश्च इयैतमानांस्तरकालीनो वारवन्तीयप्रेषः । वारवन्तीयोत्तरका-
लीनश्च यज्ञायज्ञियस्य ॥ २४३ ॥

दक्षिणेनाग्नीन्परीत्योदगुत्सृजति ॥ २४४ ॥

प्रदक्षिणमग्निपरिगमनं कृत्वा उदगुत्सृजत्यभ्वम् । दक्षिणग्रह-
णाद्य नेतरथावृत्तिर्भवति ॥ २४४ ॥

ऋतुनक्षत्रसम्भारसामवपनचातुष्प्राश्य-

जागरणेध्मपूर्वाह्नान्वारम्भणसार्पराज्ञीर्न

वा कुर्यात् ॥ २४५ ॥

ऋत्यादिविधिवार्यमिदमुक्तम् । ऋतौ तापत् । ते वा एत
ऋतश्च उभय एवापहतपाप्मान इति प्रकृत्याह तस्माद्यदैवेन कदाच
यत्न उपनमंश्चाग्नीमादधीतेति । तथा यदैवेन भक्षोपनमंश्चादधानी-
ति ऋत्यनादरः । तस्माद्य नक्षत्र आदधीतेति नक्षत्रविषयोनादरः ।
नक्षत्रानादरं चामावास्यायां निषम इति सम्प्रदायः ।
तत्पुनर्नातीय युक्तरूपम् । यागारण्यं अमावास्या नक्ष-
त्रं च भेदेन विहिते । वृत्तिकादिष्व्यादधीतेति नक्षत्रमिधानम् । तद-

नादरे चावृत्तिकादिप्रपीति गम्यते । तथा चाह यद्यु नक्षत्रका
म स्यादेतद्वा अनपरार्द्धं नक्षत्रं यत्सूर्यं स एतेनैव पुण्याहेन यदे-
तेषां नक्षत्राणां कामयेत तद्वपेऽसैदिति । एव सत्यमात्रस्यायाम-
वृत्तिकादिप्रव्याधानं भवत्येव । सम्भारेषु विहितप्रतिषेधाद्विक-
ल्पः । न वै कञ्चन सम्भारः सम्भरेदिति वचनात् । सामस्यपि
बालोऽग्निस्तेजोऽन्ति सामानि तस्मान्न गेयानीति । वपनेपि शाखा-
न्तराद्विकल्पः । चातुष्पादयेपि चातुष्पादयमोदनं पचन्तीति विधा-
याह यद्वा अस्म्यं प्राक्षणां कुले वसत्यृत्विजश्चातृत्विजश्च तेनैतत्
काममाप्नोतीति विकल्पः । जागरणमपि विधायोच्यते । तदपि का-
ममेव स्वप्यादिति । इध्मपूर्वांक्षाचारम्भेण च पूर्वांक्षमुत्सुकानामभि-
पद्य जपनीत्युक्त्वाह स यदि कामयेत जपेदतद्यद्युक्तामयेतापि
नाद्रियेतेति । सर्पराज्ञापस्थानमपि सर्पराज्ञा ऋग्भिरुपनि-
ष्ठेतीति विधायान्न तस्मान्न सर्पराज्ञा ऋग्भिरुपनिष्ठेतीति ॥ २४५ ॥

विकल्पप्रसङ्गेनेदमपरमुच्यते—

अग्निहोत्रं च तृष्णीं श्रुतेः पूर्णाहुत्यन्ते ॥ २४६ ॥

अग्निहोत्रशब्दोऽत्र धर्मवक्ष्यमिकाग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः । न
जुहुयाद्वा न जुहुयादिति । कुत एतत् । एत हि शाखान्तरे पठ्यते ।
होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमग्निहोत्रं विधिप्रतिषेधायाश्चङ्काग्निहोत्र-
चेत्युक्तम् । तत्पुनर्युक्तम् । न ह्यतौ विधिप्रतिषेधौ । तृष्णीं हो-
मप्रशस्ये । यदि जुहोत्यथवाकुर्यादथ न जुहात्यग्निं परापतत्त-
स्मान् तृष्णीं जुहुयादिति । अतो न विकल्पः । तच्चैतदग्निहोत्रसाधारम्भ-
प्रातरपवर्गं प्रयोगद्वयपरिस्मापनम् । आग्नेयी सायमाहुनि सौरी
प्रातराहुनि प्रधानभूते । अत्र चैककालत्वाद्विधानि तन्त्रेण । प्रधानाहुनी
तु चतुर्गृहीतेनाग्नयीं हुत्वा पावान्तरं तदुत्थीय चतुर्गृहीतान्तरेण
सौरीम् शेषमेकीकृत्योत्तराहुतिरिति । तच्चैतत्पूर्णाहुत्यन्ते
भवति ॥ २४६ ॥

पूर्णाहुतिविधानायाह—

निरुप्याज्यं गार्हपत्येधिश्चित्यं स्तृक् स्तृक्
च सम्मृज्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य गृहीत्वान्तर-

व्य एव सर्वत्र स्वाहेति ॥ २४७ ॥

पूर्णाहुतिरिति कर्मणो नामधेयम् । अग्नये संज्ञा धेयः । तेन पूर्णं होतव्यम् । तां धे पूर्णा जुहोतीति घचनात् । निरुपपन्नं गार्हपत्येधिष्येत् । गार्हपत्यमहणं च आहवनीयज्युदासार्धम् । तत्रावि हि अथवा विहितं भवणं आहवनीय इति । अपरे तु मन्त्रे । अविधायनं संस्कारमात्रमेवेत्यतः । न होतच्छ्रवणं धापाक इति धात्वर्थः पाकं नैव स्वाज्यं संवृत्तं तस्मादाहवनीयज्युदासार्धम् गार्हपत्यमहणम् । कस्तुर्होत्र समाधिः । गार्हपत्यमहणस्य संस्कारनिमित्तत्वात्तदभावाच्च भाविन्या पृथ्वा गार्हपत्यमहणारोपणार्थं गार्हपत्यमहणम् । एवं च सत्याहवनीयेदयमेव न्यायः । स्रग् स्रग्-समृग्ने । होमसम्यग्धातैककृती स्रग् । स्रग्ध्र विनोपितस्यास्यादिर एव । तथा च अग्निहोत्रे विधानसामर्थ्यात् । वैकृतः स्रुयो भरति । उद्वासोत्प्रायेह्य स्रुयेण प्रहरणम् । स्रुयस्य सम्मार्जन-विधानात् । प्रहणायंता सम्मार्जनात्पश्चेन च धर्मयेन कश्चित्पाणिना सम्मार्जित्याह । अन्वार्धे जुहोति स्वाहेति । एवं सर्वत्र । यत्राग्न्या जुहोति चोदना तत्राधिभ्रयणादि प्रयत्ने । पुत एतत् । जुहोति शब्दात् । अव्यक्तता सामान्याश्च ॥ २४७ ॥

वरं ददामीति वाग्विसर्जनम् ॥ २४८ ॥

वरदानं च पूर्णाहुत्यङ्गम् । तस्यां वरं ददतीति घचनात् । पूर्णाहुतिधर्माश्चानुद्धृताऽपस्तम्बप्राप्तौ विहितानि गार्हपत्य आज्यमग्निश्रियोद्वासोत्प्रायेह्येदयेवमादि । इयं त्रिविहिताधर्मिका तेन चादनासारूप्येण ततो धर्मान् गृह्णाति । नत आचार्येण तदीया धर्मा इहापदिष्टाः । तत्रान्वारम्भणवरदाने न विहिते । अतस्तयोस्ततिदेशः । वाग्विमोषि चेह्येति नातिदिश्यते ॥ २४८ ॥

द्वादशाहान्ते तनूहवीः पि निर्वपति मासे

द्वितीये तृतीये पण्मास्ये संवत्सरे सद्यो वा

न वेति ॥ २४९ ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ २४९ ॥

तनूहवीक्ष्युच्यन्ते—

अग्नये पवमानाय प्रथमा ॥ २५० ॥

इष्टिर्भवति ॥ २५० ॥

अग्नये पावकायाग्नये शुचये ॥ २५१ ॥

द्वितीया ॥ २५१ ॥

अदित्यै चरुस्तृतीया ॥ २५२ ॥

न चेयं तनूहविषां मध्ये पठ्यते । तेनास्या उपांशुत्वं न भव-
तीति सम्प्रदायः । शाङ्खायनशाखायां तूपांशुत्वमस्याः पठ्यते ॥ २५२ ॥

आग्नेय एव वा पुरस्तादादित्यस्य ॥ २५३ ॥

आग्नेयो वा प्रागादित्यात् अथादित्यै चरुत्वांशु ॥ २५३ ॥

षड्दक्षिणाः प्रतिविभज्य ददाति द्वादशचतु-

र्विंशतिं वा ॥ २५४ ॥

प्रतीष्टिभिर्भागेन दक्षिणादानम् ॥ २५४ ॥

भूयसीश्च यथा श्रद्धम् ॥ २५५ ॥

उक्तसंख्याव्यतिरेकेण यथा श्रद्धं भूयसीश्च ददाति ॥ २५५ ॥

धेनुरादित्यस्य ॥ २५६ ॥

ताक्षेता दक्षिणा इष्टिसम्यन्धदिष्ट्यन्तं न सकलत्वाधानस्य ।
तथाचोक्तम् । उलूपलमुसलाभ्यां हपवुपलाभ्यां हविर्वैश्वं प्रन्तीति
प्रकृत्य स एव यज्ञो हतो न ददक्षे तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयमिति
तस्मादिष्टितामेव दक्षिणा इति । प्रयोजनं हपवभाषे त-
दभाषः ॥ २५६ ॥

अनृतातिव्यपनोदपूतिदार्वाधानर्वांसपकना-

यजमानस्य वज्र्यसेव्यपदार्थानिरूपणं
पुनराधानानिमित्तकथनं च ।

२८९

व्युदकानि वर्जयेत् ॥ २५७ ॥

अनुनातिष्यपतोदः स्मृतिप्राप्त एवानूयते । नानृतं वदेदिति स्मृतिः । अग्रणोद्योतिधिरिति च । तदनुवादोपम् । न वा आहिताग्निनानृतं वदितव्यमिति । तत्रेतन्नातीव युक्तरूपम् । यतोनुवादमाश्रमनयेकम् । विधौ च प्रवृत्तिविशेषकरत्वेन । तस्माच्छ्रौत एवायं सत्यवदननियमः । एवं च तदपचारे औतं स्मार्त्तं च प्रापश्चित्तम् । एतिशब्दो तुर्गन्धिद्रव्यवाची प्रसिद्धेः । ऋवीसपके यत्पृथिव्या गते तिन्दुकादि पाचितम् । ऋवीसपदश्च पृथिवीवचनोऽनैरुक्ताभिप्रायात् । यौदमृवीसे पृथिव्यामग्निरिति । नाव्युदकं च । अग्निहोत्रार्थमुद्धृते अनाव्युदकदानप्रतिषेधः । स यदुद्धृतेप्राव-
ध्यागताय नोदकं याचन्त इति । नौशब्दश्चात्राग्निहोत्रविषयो नौ-
र्द्देवा एषा स्वर्गो यदग्निहोत्रमिति ॥ २५७ ॥

१ ब्रह्मचार्यग्निनित्यधारीक्षीरहोम्यग्निमुपशायी-

द्वादशरात्रः पङ्कान्नं त्रिरात्रमन्ततः ॥ २५८ ॥

निगदव्याख्यातम् । पुरुषधर्मश्चायम् । ततश्च सोमाधाने
समारोपस्य क्रतुधर्मत्वात् पुरुषधर्मोऽग्निनित्यधारित्वं याच्यते ॥ २५८ ॥
अभ्यधेयमनुविहितमवसरमाप्तमिदानीं पुनराधेयमुच्यते—

२ पुनराधेयमाधानाप्रतिज्ञातस्य ॥ २५९ ॥

१ यजमान आधानानन्तरं द्वादशरात्रम् अथवा पङ्कान्नम्, अथ-
वा अन्ततः अन्तिमपक्षे त्रिरात्रं ब्रह्मचारी मवेत् । अग्निनित्यधारी
गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसंज्ञयाचित्वं धारयेत् । क्षीरहोमी दुग्धे-
नैवानिहोत्रं जुहुयात् । अग्निमुपशायी अग्निस्तमीप एव भूमौ शयी-
तेत्याद्यर्थः ।

२ सुवार्धस्तु योधनवृत्ताध्ययनादिमत्तयातिप्रसिद्धः पुरुषः स
प्रतिज्ञात इत्युच्यते, न प्रतिज्ञातोऽप्रतिज्ञातः, आधानलक्षणेन निमि-
त्तेनाप्रतिज्ञातः आधानाप्रतिज्ञातः यः प्रागाधानादुद्धृतिप्रतिष्ठां ऽपि अ-
न्याधानसमनन्तरं सवत्सपद्वर्षागेव चित्तमानादिहानेर्लोभाभावा-
द्वाप्रतिष्ठितोऽप्रसिद्ध इव स्यात् अप्रतिष्ठ इव मवेत् तस्येदं पुष्टान्यु-

पुनराधेयमिति कर्मणो नामधेयम् । तच्छाधानाप्रतिज्ञात-
स्य भवति । यस्याधानसमनन्तरमेव प्रतिज्ञातमपगतं स आधा-
नाप्रतिज्ञातः । एवं हि श्रूयते । यस्याधानमनर्थकं स्यात् स
पुनरादधीत । तथा योग्नी आधाय सर्वज्यानि जायते स पु-
नरादधीत ॥ २५९ ॥

राज्ययशस्कामस्य वा ॥ २६० ॥

त्रिरात्रावरमग्नीनुत्सृज्य ॥ २६१ ॥

त्रिरात्रमवरं यस्य कालस्य स त्रिरात्रावरः । अतश्च त्रिरा-
त्राद्यपि भवति । अग्नीनिति बहुचक्षोषदेहात् त्रय पयोत्सृज्यन्ते ।
अतश्च सश्वस्यानुत्सर्गः ॥ २६१ ॥

सद्योवा ॥ २६२ ॥

तत्र विशेषं वक्ष्यति । सद्यमेदिति ॥ २६२ ॥

पुनर्वस्वोः ॥ २६३ ॥ ..

पुनराधेयमादधीतेति वचनात् ॥ २६३ ॥

वर्षासु मध्यन्दिने वा ॥ २६४ ॥

स चै वर्षास्यादधीतेति वचनात् । तस्मात्तु मध्यन्दिन एवो-
दधीतेति वा । स चायं विकल्पः । मध्यन्दिने वर्षाकालसम्पत्तेः । यो-
यदा मध्यन्दिनोप वर्षा इति प्रकृत्य तस्मात्तु मध्यन्दिन एवादधी-
तेत्याह ॥ २६४ ॥

त्सर्गपूर्वकमदुष्टान्युत्पादकं पुनराधेयसंज्ञकं कर्म भवतीत्यर्थः ।
तथायर्थेण पठ्यते 'आधानाद् इजिहानिधेदवांश्च संघत्सराद्रोहि-
ष्यामग्निहोत्रमुत्सृज्य पुनर्वस्वोः पुनरादधीत' इति । याज्ञक्यायनो
ऽपि 'काम्यं पुनराधेयमज्ञानानस्य' इति पठितवान् । अथवा प्रति-
ज्ञाते प्रियं न प्रतिज्ञातमप्रतिज्ञातमप्रियम् आधानसमनन्तरमेव सर्वस्य-
दानिपुत्रमरणादिदानिदण्डनादानिमेव यस्याप्रियमपति तस्य पुन-
राधेयमिति । 'एतस्यास्य प्रियतमं धाम' इत्यादि इच्छानाप्रतिज्ञात-
शब्दस्य प्रीतौ शक्तः ।

कुशैराधानम् ॥ २६५ ॥

उभयोरग्नयोः । तं वै दमेकश्चरतीति हि श्रूयते ॥ २६५ ॥

व्रीह्यपूपमर्कपलाशयोः पक्वं गार्हपत्यस्थाने

निदधात्येवमाहवनीयस्य यावः सद्यश्चेत् ॥ २६६ ॥

स चायमपूपः प्राक् सम्भारेभ्यः स्थाप्यते । सम्भारेषु ह्यग्नि-
निधानं विहितं भूर्भुव इति सम्भारेष्विति । न वापूपस्य सम्भारेः
सह विकल्पो धर्ममाप्तत्वात् । अतः परिसमूहनादीन्पञ्च पदार्थान्
कृत्वा वापूपस्थापनम् । सद्यः पक्षे चापूपौ भवतः । न रात्र्यन्तरपक्षे ।
अपूपं प्रकृत्याह पूर्वार्ज्यामंघ्रौ नायेतदग्निभ्यामन्तर्द्वध्म इति । पुनस्त
शिराकरणायाह रात्रिभिर्होवान्तर्हितौ भवत इति ॥ २६६ ॥

आग्नेयः पञ्च कपाल उपाशु प्रागुत्तमादनु

याजात् ॥ २६७ ॥

तेनोपाशुचरन्तीति प्रकृत्याह उच्चैरुत्तममनुयाजं यजतीति ।
अतः प्रागित्युक्तम् ॥ २६७ ॥

तद्वर्जं वा ॥ २६८ ॥

उत्तमानुयाजवर्जं धोपाशु भवति । उच्चैरुत्तममनुयाजं यज-
तीति । यथावातेष हि विधिः । आग्नेयं प्रकृत्याह तेनोपाशु चरन्ती-
ति । चरणशब्दे च सर्वेस्योपाशुताचार्येणोक्ता चरणशब्दे सर्वमिति ।
पञ्च कपाल एवैको भवति । नान्या इष्टयः । एवकारफरणात् । आ-
ग्नेयमेव पञ्च कपालं पुरोडाशं तिष्ठेयतीति ॥ २६८ ॥

अग्नीनिति वा प्रथमे प्रयाजे अनुयाजे च ॥ २६९ ॥

वा समिधो यजेति वेद्यान् यजेति वा । एवं श्रूयते प्रयाजान्मह-
त्य स आभाष्याह समिधो यजेति अग्नीन्यजेति शेषं श्रूयतेन वि-
कृत्याहूया अग्नीनिति वेत्युक्तम् । यद्येवमग्नीनित्येवेत्यवधारयित-

व्यम् समिधो यजेति हि तस्यैव संस्तवायोच्यते । अतोऽग्नीनिवे-
त्यवधार्यते ॥ २६९ ॥

अज्यभागो द्वितीयो ऽग्नये पवमानायेन्दु-

मते वा ॥ २७० ॥

सचायं वाचनिको देवता विकल्पः ॥ २७० ॥

हिरण्यं दक्षिणानङ्गान्वाग्न्याधेयिकीश्चे-

च्छञ्छ्रुतेः ॥ २७१ ॥

श्रुतिप्रद्वणं समुष्यधेयानार्थमिति केचित् । तदयुक्तम् । अ-
ग्न्याधेयिकीर्द्धत्वा पुनराधेयिकीर्द्धत्वात्ययमनुवाद एव । अग्न्याधेयि-
क्यो हि पूर्वं दत्तास्ततः पुनराधेयिक्यः । श्रुतिप्रद्वणं च विध्याशङ्कानि-
वृत्त्यर्थम् ॥ २७१ ॥

अग्न्याधेयवदन्यत्सद्यः ॥ २७२ ॥

उक्तव्यतिरेकेणान्यदग्न्याधेयवद्भवति । इयांस्तु विशेषः ।
सद्यः । अग्न्याधेयकारणं अरणिप्रदानं उच्छ्रयासश्च न भवति । अन-
ग्निसंस्कारात् ॥ २७२ ॥

अपराह्णे मैत्रावरुणी वशानस्तमिते पुरोडा-

शेडान्तं कृत्वा रात्रिशृतया प्रातश्चरन्ति तत

आधानम् ॥ २७३ ॥

इदमन्यत्पश्चान्तरम् । पूर्वैर्युरपरराह्णे मैत्रावरुणी वशान्स्तमिते
रात्रौ अवसित्वा प्रातः प्रचारस्तत आदर्धीत । पुनर्यस्त्रोरेव नान्यत् । न
त्रिरात्रापरमुत्सर्गो नापूर्वाधिति ॥ २७३ ॥

पुनराधेयमनुयिहितमिदानीमग्निहोत्रस्यायसरम्भं प्रोत्सायं
शाघान्तरायगनकमेण तद्वद्भूतमुपस्थानमनुयिधीयते—

सायमाहुत्याः हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठ-

ते वात्सप्रेण ॥ २७४ ॥

सायमुपतिष्ठेत सायः । हि देवा उपातिष्ठन्तेति वचनात् ।
वात्सप्रेमिति चोपस्थानक्रियानाम् । यद्यपि च हुतायामित्युक्तम् त-
थापि तु समिदाधानमन्त्रकर्मानन्तर्यास्तदन्तरमेव कर्त्तव्यम् । हु-
तशब्दश्च हुतप्रापविषयः यथा हुने च धारावर्जमिति ॥ २७४ ॥

न वा ॥ २७५ ॥

न चोपतिष्ठेत । अथ यस्मादुपैवतिष्ठेताथ यस्मान्नोपतिष्ठेतेति ।
विहितप्रतिपिच्छत्वात्किञ्चनः ॥ २७५ ॥

१तिस्तस्त्रिरुपप्रयन्तोस्य प्रत्नां परितो चित्रा-

वसविति च ॥ २७६ ॥

प्रक्रमादेव त्रिरवसिद्धेस्त्रि इति प्रहणात् स्वस्थानस्थिताना-
मेव त्रिरावृत्तिः । चित्रावसविति च त्रिरव ॥ २७६ ॥

सन्त्वमित्युपविश्य ॥ २७७ ॥

जपतीति वाक्यशेषः । एतावदुतिष्ठन् जपत्यथासीनः सन्व-
मिति वचनात् ॥ २७७ ॥

गां गच्छत्यन्धस्थेति ॥ २७८ ॥

एतच्च सन्निधानात् कर्माद्भूतां गां प्रति गमने सन्निहितप्र-
त्ययन्यायात् । एवं च सति गोपक्ष एवैतदुपस्थानं नान्यत्रेति ॥ २७८ ॥

संहितेत्यालभते ॥ २७९ ॥

गामेव ॥ २७९ ॥

गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उपत्वेति ॥ २८० ॥

१ अग्नोपप्रयन्तो ऽध्यसमित्पारभ्य परिते दृढम इत्यन्तं वात्स-
प्रोपस्थानं समाम्नादक्रमेणैव कर्त्तव्यम् । तत्र विशेषमाह—

२९४ काश्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्मभाष्ये

अग्नी उपतिष्ठत इति द्विवचनोपेक्षया अधस्तनमाहवनी-
यस्य ॥ २८० ॥

गां गच्छतीड एहीति ॥ २८१ ॥

तामेव ॥ २८१ ॥

काम्या एतेत्यालभते ॥ २८२ ॥

सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् ॥ २८३ ॥

अधस्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ्तिष्ठन्निमीक्षमाणी
जपति सोमानमिति वचनात् । उदकसंस्पर्शनाविधानाद्यानुदक-
मिति ॥ २८३ ॥

पौर्णमासवत्पुत्तनाम ग्रहणम् ॥ २८४ ॥

पत्युपदेशश्च तत्तथे त्वेत्यादिसर्वं प्रवर्त्तते । नाम ग्रहणान्त
यात्सममिति ॥ २८४ ॥

भूर्भुवः स्वरिति वोभौः ॥ २८५ ॥

भूर्भुवः स्वरित्यनेन वा मन्त्राणोभाषण्यग्नी उपतिष्ठते । क्रमस्तु
स एव । क्रमान्तराविधानात् । अस्य च यात्समेण सह विकल्पः ।
यदा वा अदो दीर्घमग्न्युपस्थानमिति प्रकृत्य यत आह तस्मादेतेनै-
वोपतिष्ठेतेति । एतन्नागोपक्षेपि प्रवर्त्तते । न ह्यत्र गां प्रतिगमनं स्पर्श-
नं यास्तीति ॥ २८५ ॥

प्रवत्स्यन्सर्वार्ज्येति प्रति मन्त्रम् ॥ २८६ ॥

अधस्तनोपस्थानसमनन्तरमस्य पाठ इति प्रवत्सतो यजमान-
स्याग्न्युपस्थानमभिधीयते । प्रवत्स्यजमानं सर्वानग्नीनुपतिष्ठते । नयै-
ति प्रति मन्त्रम् । नयं प्रजां मे पाहीति च । गार्हपत्यं प्रथममुत्पत्तिक्रमा-
त्तत आहवनीयं पुनर्दीक्षणाग्निम् । मन्त्राणां तु लैङ्गिको विनियोगः ।
नृभ्यो हितो नर्यो गार्हपत्यः ॥ २८६ ॥

गच्छति मत्या वाग्विसर्जनम् ॥ २८७ ॥

गमनं सामर्थ्यपरिप्राप्तमेव घाग्विसर्गावसरविधित्सयो-
च्यते । घाग्वमस्तूपस्थानसमनन्तरमेव भवत्यवसरान्तरावि-
धानात् ॥ २८७ ॥

प्रवसन्त्याजमानं कुर्याद्यथाकालमात्मसंस्का-
राद्धर्ममात्रत्वाच्छ्रुतेश्च ॥ २८८ ॥

प्रोषितोपि याजमानं करोति यथा कालमिति । अग्निहोत्र-
काले अग्निहोत्रं याजमानं पौर्णमासकाले पौर्णमास एव सर्वत्र ।
कुत एतत् । आत्मसंस्काराद्धनुष्यायमुपदेशश्च । यदात्मसं-
स्कारकं तत्कस्तन्यम् । यथा यतप्रहणपावनमुण्डनादि । यजमानस्य
ह्यसौ संस्कारः । प्रोषितोपि च यजमानो यजमान एव । यन्म-
धर्ममात्रं तत्कस्तन्यम् । यथा विष्णुक्रमादि । कुत एतत् । धर्म-
मात्रत्वादेव । न ह्येतत्कर्मणि सन्निपतितम् । श्रुतेश्च । श्रुतिरप्य-
मुमर्षं ज्ञापयति । यथा प्रोषितेनापि याजमानं कस्तन्यम् । य-
त्सदूरं परेत्याद्य तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्सास्यं हुताहुतिगृहे यामस्य
जुह्वनीनि प्रकृत्याह यो जघिष्ठो भुवनेभ्यस्त्येषमाद्यभिधाप मन एवै-
तदाह मनसैवाभ्यानपप्रोषितं भवतीति मनसैवानुचिन्तनेन प्रत्यक्ष-
श्च भवतीत्यमुमर्षं ज्ञापयति ॥ २८८ ॥

एत्य च मत्या वाग्यमनम् ॥ २८९ ॥

पुनरेत्य मत्या वाग्यमनं करोति ॥ २८९ ॥

समित्पाणिरनुपेत्य कश्चिदुपतिष्ठतं आहवनीयगा-
र्हपत्यदाक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रति मन्त्रम् ॥ २९० ॥

समिद्भिर्गृहीताभिरागच्छति । गुर्वाविक्रमप्यनुपेत्य कं चिदाह-
वनीयादीनुपतिष्ठते अगन्मेति प्रति मन्त्रम् । समासे च सत्ययमेव
क्रमः । स आहवनीयमेवाग्र उपतिष्ठतेति श्रुतत्वात् ॥ २९० ॥

समित्परिसमूहनानि चोपविश्य ॥ २९१ ॥

च शब्दादनन्तरमेव । तिष्ठत्समिधः सर्वत्रेत्युक्ते
 र्गन् धाचनिकम् । परिसमूहनानामपलुं पनमपनयः ।
 न्यपचिनोतीति शापान्तरात् । तृणप्रक्षेप इत्यपरे ॥ २९१ ॥

तूष्णीं वोपस्थानं पूर्ववत् ॥ २९२ ॥

येन क्रमेण गच्छता कृतं तेनैव क्रमेण । स वै खलु तूष्णीं
 मेयोपतिष्ठेतेति प्रकृत्य यत आह स वेद गार्हपत्यः परिवर्गमे
 मुपागादिति स वेदाहवनीय इति च ॥ २९२ ॥

गृहा माविभीतेति एत्य च ॥ २९३ ॥

गृहानुपैति ॥ २९४ ॥

क्षेमाय व इति प्रविशति ॥ २९५ ॥

पूर्वयवेव । येन क्रमेणागच्छता कृतम् ॥ २९५ ॥

नहिऽस्याद् गृह्यान्कामऽश्वः ॥ २९६ ॥

गृह्यानेव । अत ऊर्ध्वं स्मार्त्तं पुत्रवशं नजपादि भयसंते ॥ २९६ ॥
 शापान्तरपाठकमात् प्रातसप्रोपसानमुक्तमिदानीमवसर-
 प्रातमग्निहोत्रमनुविधीयते—

उद्धरेति यजमानो ब्रूयात्सायं प्रातरग्निहोत्रे ॥ २९७ ॥

पतच्छाप्त्र्युहोमपक्षे । स्वयं होमपक्षे तु स्वयमेवोद्धरणमि-
 ति प्रेषामाधः । अग्निहोत्रप्रदणाच्च सत्यस्युद्धरणे पौर्णमासादिषु
 न भयति । सायारम्भं प्रातरपयगंमग्निहोत्रमिति सायमभिदिनस्या-
 म्मा भूमेतः प्रेषामाध इति प्रातर्प्रदणम् । तत्पुतः । आचार्याभि-
 प्रापादावृत्तिर्यं प्रधानकालादिति ॥ २९७ ॥

धृतत्वात् । अनस्तमितानुदितयोरिति शास्त्रात् । उदितहोमिनामपि न-
नुदित एवोद्धरणम् तस्मिन्प्रत्यङ्मुखविहिते एके सायं प्रातर्होमं कु-
र्वन्ति । एके विकल्पेन धृतत्वात् ॥ २९८ ॥

नित्यो दक्षिणाग्निः ॥ २९९ ॥

स च दक्षिणा वा सऽहरेदित्यस्मिन्पक्षे ॥ २९९ ॥
नित्याधिकारोपजिजीविष्येदमाह—

सर्वे गतश्रियः ॥ ३०० ॥

नित्याभवन्ति । धार्यां गतश्रिय इति वचनात् । गतश्रीश्च
प्राप्तश्रीः । य प्रति गता श्रीः एवं हि ध्रुयते त्रयोदशैः गतश्रियः
प्राप्तपणः शुश्रूषात् क्षत्रियो विजयी राजा वैश्यो प्रामणीरिति ॥ ३०० ॥

सदा वा हरणम् ॥ ३०१ ॥

दक्षिणाग्रंरधिकारात् । दक्षिणार्तिं कृत्याह नहरहरेयैनाह-
रेयुरिति ॥ ३०१ ॥

एकेषामुपवसथे ॥ ३०२ ॥

उपवसथ एवैनमाहरेयुरिति वचनात् ॥ ३०२ ॥

नवावसिते वा ॥ ३०३ ॥

नवावसिते धेनमाहरेयुरिति वचनात् नवावसिते ये-
त्युक्तम् ॥ ३०३ ॥

तस्मिन्पचेयुरमासम् ॥ ३०४ ॥

तस्मिन्नवावसिताहते पचेयुरमासम् । तस्मिन्पचेयुस्तद्मा-
साया अश्रियुरिति वचनात् ॥ ३०४ ॥

१ नवावसिते नवगृहं इत्यर्थः ।

नात् । तस्मादस्य पुवत्साग्निहोत्री स्यादिति । अश्वद्रेणति वचनात् । दाहयतीति कारित । तेन गां धुक्ष्वेति प्रैषदानम् । स्यात्पामा यकृत्याम् । आर्यशब्देन त्रैवर्णिक उच्यते । स्यात्पामिति लिङ्गात् । यधुनीची स्थाली स्याद्यदि वा भिद्यतेति । ऊर्ध्वकपालायाम् । न तिर्यक्पालयां दक्षिणतो व्यवस्थितां प्राचीं दोहयति उदीचीं वेति तुल्यस्यात्त्रत्वात् । ननु परिभाषितत्वादवाच्यमेतत्प्राचीमुदीचीं वेति । कर्तृधर्म स इत्यदीप । एव च सान्ताप्ये गवां न दिदनिपम ॥ ३१५ ॥

पूर्वेणाहवनीयमाहस्य गार्हपत्येधिश्रयत्युत्तर-
तो निरुह्याङ्गारान् ॥ ३१६ ॥

पूर्वेणाहवनीयमिति वचनात् । गार्हपत्यग्रहण च नियमा-
र्थम् । उत्तरतो निरुह्याङ्गारानित्यङ्गारनिरुहणमद्वैतावसरे स्यात् ।
धन्युपदेशात् । आहृत्याङ्गारानित्यङ्गारनिरुहणमद्वैतावसरे स्यात् ।
न वा श्रुतिविरोधा-
त् । य एतेनङ्गारानिरुह्या यत्पृथिव्यधिष्यन् भवतीति । अतः पूर्वं
तर निरुहण तत आहरणमिति । अधिश्रयण च श्रयणार्थम् । सुष्ट-
तेन जुहातीति वचनात् । लिङ्गाच्च उदन्तपौष्ण निष्यन्दमान मा-
रुतमित्येवमादि । एतच्चाचार्येण प्रायश्चित्तेषूपनिषद् इह पुनर-
धिश्चित्तैव जुहुयादिति । अतश्च विकल्प ॥ ३१६ ॥

एवमन्यत्रापि होमार्थस्याहरणम् ॥ ३१७ ॥

एवमेव पूर्वेणाहवनीय पञ्चवातीयादौ होमार्थस्याहरण
वचनम् ॥ ३१७ ॥

दक्षिणेन औपधम् ॥ ३१८ ॥

औपध मीज्ययादि । तदाहवनीय दक्षिणेन वा नीयते । त-
स्मिन्निमित्तयोगानुत्तरण वा । अन्यच्च प्राग्द्वारनियमो गम्यत । तस्मिन्नि-
मित्तसति दाक्षिणनाहवनीयमुत्तरण वा नयन सम्भवति । तत्र दक्षिणेना-
नयन प्रदक्षिणोपचारात् स्मृत्यनुग्रह । उत्तरत उपचारो वै य-
द्वाहवनीयमुत्तरणाहरणे श्रुत्यनुग्रह । यलीयस्त्वाङ्गारोत्तरेणैवैतदव-
धार्यते ॥ ३१८ ॥

विज्ञप्तिः ।

- १ शब्दां चोपस्था-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतकं सुन्दरैः
सीतकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीना बुलभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काश्चिद्विद्वत्प्राधान्यसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवेयुः ।
- ५ भारतवर्षीय, ब्रह्मदेशीय, सिद्धलङ्कीपथासिभिद्वय एतद्ग्राहकै-
र्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ भाणकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवक " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ सम्प्रत मुद्रयमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिता. स्तवका.
 - (१) सत्यारत्नमाला । गोपीनाथभट्टवृत्ता (स्तवकाः) २
 - (१) शब्दकोस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितवृत्तः (व्याकरणम्) १०
 - (१) श्लोकवार्तिकम् । भट्टबुभुक्षुविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
 - (१) भाष्योपबृंहितं तत्त्वप्रथम् विशिष्टाष्टतन्त्रदर्शनप्र-
करणम् धीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । धीनाराय-
णतीर्थे विरचितं भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
 - (१) करणप्रकाशः । धीमल्लदेवविरचितं सम्पूर्णः । (ज्योतिषः) १
 - (१) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
धीमतामहोपाध्याय- (मीमांसा) २
वीरचित । तर्कपादः
 - (१) न्यायरत्नमाला-धीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता (मीमांसा) १
सम्पूर्णः ।
 - (१) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-यादवरायण प्रणीतं
वेदान्तं ब्रह्मसूत्रं यतीन्द्र धीमद्विद्या-
मणिधुवृत्त व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

(८) स्वाहादमञ्जरी-मल्लिखेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्)

(१०) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणा-
परम्-श्रीभाष्यकृता परमगुरुभि श्री ६
यानुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तम्)

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुरामु-
निविरचितव्याख्योपते । (वेदान्तम्)

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णाय न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णम् । (न्यायम्)

(१३) त्रिधिरसायनम् श्रीभण्णयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा)

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । (वेदान्तम्)

(१५) शिवस्तोत्रायली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्तम्)

(१६) मीमांसायालप्रकाश (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायायसंग्रह) श्रीमदूपदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साध-
ज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्कर-
विरचितः । (मीमांसा)

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिङ्गनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा)

(१८) अद्वैतमिथ्यासिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दध्याम-
प्रणीतस्तत्त्वतद्वाक्यासमलङ्कृतम् । (वेदान्तम्)

(१९) कार्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकल्या-
चार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तम्)

पञ्चादिप्रेषणञ्जातम् }

हरिदामगुप्त,
श्रीधर-नारायणसह
बनारस गिरि